В. Ульянов (Ленин)

Προλετάριοι ὅλων τῶν χωρῶν, ἑνωθεῖτε!

ΛΕΝΙΝ

ΑΠΑΝΤΑ

ΠΛΗΡΗΣ ΕΚΔΟΣΗ

3

Η ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟ ΡΩΣΙΚΟ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟ
ΚΑΙ Η ΘΕΩΡΗΣΗ ΕΓΙΝΑΝ ΑΠΟ ΟΜΑΔΑ
ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ ΜΑΡΞΙΣΤΩΝ
ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Θ. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΡΩΣΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΕΓΙΝΕ ΜΕ ΑΠΟΦΑΣΗ
ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ
ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ
ΤΗΣ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА при ЦК КПСС

В. И. ЛЕНИН

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

ИЗДАНИЕ ПЯТОЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА · 1977

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ - ΛΕΝΙΝΙΣΜΟΥ της ΚΕ του ΚΚΣΕ

Β. Ι. ΛΕΝΙΝ

ΑΠΑΝΤΑ

ΕΚΔΟΣΗ ΠΕΜΠΤΗ

ΤΟΜΟΣ
3

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ»
ΑΘΗΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ὁ τόμος αὐτός περιέχει τό ἔργο τοῦ Β. Ι. Λένιν «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», πού γράφτηκε στά 1896–1899 καί ἐκδόθηκε σέ χωριστό βιβλίο τό 1899. Στόν τόμο περιέχεται ἐπίσης τό ἄρθρο τοῦ Λένιν «Ἄκριτη κριτική», πού δημοσιεύτηκε τό Μάη–Ἰούνη τοῦ 1900 καί ἀποτελοῦσε ἀπάντηση στή βιβλιοκρισία πού ἔγραψε γιά τό βιβλίο αὐτό ἕνας ἀπό τούς «νόμιμους μαρξιστές».

Τήν ἐποχή ἐκείνη προέκυψε γιά τούς ρώσους μαρξιστές τό ζήτημα τῆς βαθιᾶς μελέτης τῆς οἰκονομίας τῆς Ρωσίας. Αὐτό ἦταν ἀπαραίτητο γιά τήν ὁριστική ἰδεολογική συντριβή τοῦ ναροντνικισμοῦ καί τόν καθορισμό τῶν προοπτικῶν τῆς ἐπαναστατικῆς πάλης τῆς ἐργατικῆς τάξης, τῶν καθηκόντων τῆς ρωσικῆς σοσιαλδημοκρατίας. Ἡ θεωρητική δράση τῶν ρώσων μαρξιστῶν, ἔγραφε ὁ Λένιν, πρέπει νά κατευθύνεται στή συγκεκριμένη μελέτη ὅλων τῶν μορφῶν οἰκονομικοῦ ἀνταγωνισμοῦ στή Ρωσία, πρέπει *«νά δόσει μιά ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς πραγματικότητάς μας, σάν καθορισμένου συστήματος σχέσεων παραγωγῆς, νά δείξει τό ἀναπόφευχτο τῆς ἐκμετάλλευσης καί τῆς ἀπαλλοτρίωσης τῶν ἐργαζομένων μέσα σ' αὐτό τό σύστημα, νά δείξει τή διέξοδο ἐκείνη ἀπ' αὐτό τό καθεστώς, τήν ὁποία ὑποδείχνει ἡ οἰκονομική ἐξέλιξη»* (βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 1ος, σελ. 306)*.

Καί ἀκριβῶς αὐτή ἡ ἐπιστημονική μελέτη ἔγινε ἀπό τόν Λένιν στό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», πού ἀποτέλεσε τό ἐπιστέγασμα τῶν ἐργασιῶν τοῦ Λένιν στή δεκαετία 1890–1900, πού στρέφονταν ἐνάντια στούς φιλελεύθεθερους ναρόντνικους καί τούς «νόμιμους μαρξιστές» καί ἀπο-

σκοποῦσαν στήν ἐπεξεργασία τῶν προγραμματικῶν θέσεων τοῦ ἐπαναστατικοῦ μαρξισμοῦ καί στήν ἐφαρμογή τους στίς συγκεκριμένες συνθῆκες τῆς Ρωσίας. Ὁ Λένιν θεωροῦσε, ὅτι τό πρόγραμμα τοῦ μαρξιστικοῦ ἐργατικοῦ κόμματος πρέπει νά περιέχει χαρακτηρισμό τῶν βασικῶν γνωρισμάτων τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος τῆς Ρωσίας, ἐκτίμηση τῶν βασικῶν ταξικῶν δυνάμεων, καθορισμό τοῦ βασικοῦ σκοποῦ καί τῶν τρεχόντων καθηκόντων τῆς ἐπαναστατικῆς πάλης τοῦ προλεταριάτου. Τό ἔργο τοῦ Λένιν «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» μαζί μέ ἄλλα ἔργα τοῦ Λένιν δημιούργησε τή θεωρητική βάση γιά τήν ἐπεξεργασία τοῦ προγράμματος, τῆς στρατηγικῆς καί τῆς ταχτικῆς τοῦ μπολσεβικισμοῦ.

Τό ζήτημα «τῶν τυχῶν τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», γύρω ἀπό τό ὁποῖο εἶχε ἀνάψει τότε ἀγώνας ἀνάμεσα στούς ἐπαναστάτες μαρξιστές, ἀπό τή μιά μεριά, καί στούς φιλελεύθερους ναρόντνικους καί στούς «νόμιμους μαρξιστές», ἀπό τήν ἄλλη, ἦταν τό πιό βασικό ζήτημα τῆς θεωρίας καί τῆς πράξης τῆς ἐπαναστατικῆς πάλης. Ἦταν ζήτημα: ποιά τάξη εἶναι προορισμένη καί μπορεῖ νά πραγματοποιήσει ριζικό μετασχηματισμό τῆς κοινωνίας, σέ ποιά τάξη πρέπει νά προσανατολίζονται οἱ ἐπαναστάτες. Ἦταν ζήτημα τῶν προοπτικῶν τῆς ἐξέλιξης τῆς Ρωσίας, τῶν τυχῶν τῆς ἐπανάστασης καί τῶν ὅρων τῆς νίκης της στή χώρα μας. Ὁ Λένιν ἔβαλε τά ζητήματα αὐτά στό κέντρο τῆς μελέτης του. Ἀντί τῶν ἀκαδημαϊκῶν συζητήσεων «σχετικά μέ τίς ἀγορές γιά τό ρωσικό καπιταλισμό», πού ἔκαναν μεταξύ τους οἱ ναρόντνικοι καί οἱ «νόμιμοι μαρξιστές», ὁ Λένιν ἀφιέρωσε τό ἔργο του στή μαρξιστική ἀνάλυση τοῦ κοινωνικο-οικονομικοῦ συστήματος καί τῆς ταξικῆς διάρθρωσης τῆς Ρωσίας, στή θεμελίωση τῆς θέσης γιά τόν ἡγετικό ρόλο τοῦ προλεταριάτου στήν ἐπικείμενη ἐπανάσταση. Τό ἔργο τοῦ Λένιν «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» εἶναι ἕνα ἐξαίρετο δεῖγμα ἑνότητας ἐπαναστατικῆς θεωρίας καί πράξης, συνένωσης τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ μέ τό ἐργατικό κίνημα, χρησιμοποίησης τῆς θεωρίας σάν ὅπλου τῆς ἐπαναστατικῆς πράξης.

Στή θεωρητική εἰσαγωγή ὁ Λένιν ξεκαθαρίζει καί ἀναπτύσσει τίς βασικές θέσεις τῆς μαρξιστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας σχετικά μέ τόν κοινωνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας, τήν ἁπλή ἐμπορευματική οἰκονομία καί τήν ἀναπόφευχτη μετατροπή της σέ κεφαλαιοκρατική, τή δημιουργία τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς ἀπό τόν ἴδιο τόν ἀναπτυσσόμενο καπιταλισμό. Πολεμώντας τίς ναροντνικιστικές ἀντιλήψεις ὁ Λένιν ὑπερασπίζεται καί πλουτίζει τή μαρξιστική θεωρία σχετικά μέ τήν κεφαλαιοκρατική ἀναπαραγωγή καί τίς κρίσεις, ὑπογραμμίζει τίς ἀντιθέσεις τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης, τῆς πραγματοποίησης τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος, τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἀνάμεσα στή διεύρυνση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί τήν περιορισμένη κατανάλωση λόγω τῆς αὐξανόμενης ἐξαθλίωσης τῶν ἐργαζομένων. Ὁ Λένιν ἀποκαλύπτοντας τό πραγματικό νόημα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας σχετικά μέ τήν κεφαλαιοκρατική οἰκονομία, δείχνει, ὅτι οἱ ἀντιθέσεις τοῦ καπιταλισμοῦ ἐξηγοῦν τούς ὅρους καί τίς αἰτίες τοῦ χαμοῦ του, τῆς ἐπαναστατικῆς ἀντικατάστασής του ἀπό ἕνα νέο, προοδευτικό σύστημα, ἀπό τό σοσιαλισμό. Στά τελευταῖα κεφάλαια τοῦ βιβλίου του ὁ Λένιν, χρησιμοποιώντας ἕνα τεράστιο ὄγκο πολύπλευρων στοιχείων, μελετᾶ τή συγκεκριμένη ἐκδήλωση στή ρωσική πραγματικότητα τῶν γενικῶν οἰκονομικῶν νόμων ἐξέλιξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας.

Ὁ Λένιν ἀρχίζει τήν ἀνάλυση τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία μέ τήν περιγραφή τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐξέλιξης τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί τῆς ἀποσύνθεσης τῆς ἀγροτιᾶς. Χρησιμοποιώντας ἕνα τεράστιο ὄγκο στοιχείων ὁ Λένιν ἀπέδειξε ἀδιάψευστα, ὅτι οἱ κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις στό ρωσικό χωριό μετά τή μεταρύθμιση τοῦ 1861 χαρακτηρίζονταν ἀπό τήν ὕπαρξη καί τήν ἀνάπτυξη τῶν ἀντιθέσεων πού προσιδιάζουν στήν ἐμπορευματική οἰκονομία καί τόν καπιταλισμό. Οἱ ἀντιθέσεις αὐτές δείχναν ὅτι «τό καθεστώς τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων στό „κοινοτικό" χωριό δέν ἀποτελεῖ καθόλου ἕνα ἰδιαίτερο σύστημα («λαϊκῆς παραγωγῆς» κτλ.)», ὅπως ἰσχυρίζονταν οἱ ναρόντνικοι, ἀλλά ἕνα «συνηθισμένο μικροαστικό καθεστώς». Ὁ Λένιν ἔδειξε, ὅτι ἡ ἀγροτιά ὄχι μόνο διαφοροποιεῖται, ἀλλά «καταστρέφεται τελείως, παύει νά ὑπάρχει, γιατί ἐκτοπίζεται ἀπό ἐντελῶς νέους τύπους **ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ**, τύπους, πού ἀποτελοῦν τή βάση τῆς κοινωνίας ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία καί ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Οἱ τύποι αὐτοί εἶναι ἡ ἀστική τάξη τοῦ χωριοῦ (κυρίως ἡ μικρή) καί τό ἀγροτικό προλεταριάτο, ἡ τάξη τῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν στή γεωργία καί ἡ τάξη τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν γῆς» (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 170, 171).

Στό ἔργο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» ὁ Λένιν ἔδωσε βαθιά ἀνάλυση τῆς κοινωνικο-οικονομικῆς διάρθρωσης τοῦ τσιφλικάδικου νοικοκυριοῦ καί περιέγραψε τό χαρακτήρα τῆς ἐξέλιξής του μετά τή μεταρύθμιση. Ὁ Λένιν ἔδειξε, ὅτι στό τσιφλικάδικο νοικοκυριό συνδυάζονταν τότε τό

σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα οἰκονομίας, ὅτι τό σύστημα ξεπληρωμῆς μέ δουλιά εἶναι ἄμεση ἐπιβίωση τῆς οἰκονομίας πού στηρίζεται στήν ἀγγαρεία καί πού ἐπικρατοῦσε στήν περίοδο τῆς δουλοπαροικίας. Μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ἐκτοπιζόταν βαθμιαῖα ἀπό τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα ὀργάνωσης τοῦ τσιφλικάδικου νοικοκυριοῦ. Ξεσκεπάζοντας τήν ἐξιδανίκευση ἀπό τούς φιλελεύθερους ναρόντνικους τοῦ συστήματος ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί τῶν ἄλλων ὑπολειμμάτων τῆς δουλοπαροικίας, ὁ Λένιν ἔδειξε πειστικά, ὅτι τά ὑπολείμματα τῆς δουλοπαροικίας (ξεπληρωμή μέ δουλιά καί ἀγγαρεία πρός ὄφελος τοῦ τσιφλικᾶ γιά διάφορα «ὀτρέζκι»*, ἀλληλέγγυα εὐθύνη, ὑψηλοί φόροι, στέρηση τῶν ἀγροτῶν ἀπό τό δικαίωμα νά διαθέτουν ἐλεύθερα τή γῆ τους, νά μετακινοῦνται καί νά μετοικοῦν ἐλεύθερα, καθώς καί ἡ ἀνισότιμη θέση τους σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τά δικαιώματα τοῦ πολίτη κτλ.) ἀποτελοῦσαν βαρύ ζυγό γιά τήν ἀγροτιά τῆς τσαρικῆς Ρωσίας.

Ἐκτός ἀπό τήν τσιφλικάδικη ἐκμετάλλευση, τήν ἐργαζόμενη ἀγροτιά τήν ἔπνιγε ὁ ζυγός τοῦ κουλάκου, ἡ καταλήστευσή της ἀπό τό ἐμπορικό καί τοκογλυφικό κεφάλαιο, πού ἔπαιζε τεράστιο ρόλο στό χωριό μετά τή μεταρύθμιση. Ὁ Λένιν ἀποκάλυψε τό βαθύ ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στήν ἀγροτιά καί στούς τσιφλικάδες, καί μέσα στήν ἀγροτιά τόν ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στήν ἀστική τάξη τοῦ χωριοῦ καί στό ἀγροτικό προλεταριάτο.

Τό ἔργο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» δείχνει τήν τεράστια ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας μετά τή μεταρύθμιση, ἀποκαλύπτει τίς ἰδιομορφίες τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς καί τοῦ καπιταλισμοῦ στήν ἀγροτική οἰκονομία, δείχνει τήν προοδευτικότητα τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία σέ σύγκριση μέ τά ὑπολείμματα τῆς φεουδαρχίας, καθώς καί σέ σύγκριση μέ τή μικρή παραγωγή. Ὁ Λένιν κατάφερε συντριπτικό χτύπημα στήν ἀστική θεωρία τῆς «σταθερότητας» τοῦ μικροῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ. Ἔδειξε, ὅτι καί στήν ἀγροτική οἰκονομία ἡ μεγάλη κεφαλαιοκρατική παραγωγή εἶναι παραγωγικότερη ἀπό τή μικρή καί τήν ἐκτοπίζει ἀναπόφευχτα, ὅτι τό μικρό ἀγροτικό νοικοκυριό κρατιέται μόνο μέ τήν καταλήστευση τῆς δουλιᾶς καί τῶν ζωτικῶν δυνάμεων τοῦ γεωργοῦ,

*— κομμάτια γῆς, πού περικόπηκαν ἀπό τούς κλήρους τῶν ἀγροτῶν κατά τήν ἀγροτική μεταρύθμιση στή Ρωσία τό 1861. — *Σημ. μετ.*

μέ τή λεηλασία τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς γῆς. Ἀποκαλύπτοντας τήν ἀπελπιστική καί χωρίς διέξοδο κατάσταση τῆς ἐργαζόμενης ἀγροτιᾶς στίς συνθῆκες τοῦ καπιταλισμοῦ, ὁ Λένιν ἀπέδειξε ὅτι γιά τούς μικρούς ἀγρότες δέν ὑπάρχει ἄλλη σωτηρία ἔξω ἀπό τήν προσχώρησή τους στό ἐπαναστατικό κίνημα τοῦ προλεταριάτου, ἔξω ἀπό τήν ἐπαναστατική πάλη μαζί μέ τό προλεταριάτο ἐνάντια σ' ὅλο τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα.

Στό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» γιά πρώτη φορά ἔγινε μαρξιστική ἀνάλυση τῶν σταδίων καί τῶν μορφῶν ἐξέλιξης τοῦ καπιταλισμοῦ στή βιομηχανία τῆς Ρωσίας μετά τή μεταρύθμιση. Ὁ Λένιν ἐξετάζει λεπτομερειακά τά τρία κύρια στάδια τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στή ρωσική βιομηχανία: τή μικρή ἐμπορευματική παραγωγή (μικρές, κυρίως ἀγροτικές, βιοτεχνίες), τήν κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα καί τή φάμπρικα (μεγάλη μηχανική βιομηχανία) στήν ἀδιάρρηχτη σχέση τους, δείχνει τή νομοτελειακή μετατροπή τῆς μικρῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς σέ κεφαλαιοκρατική, σέ μανουφακτούρα, καί τή μετεξέλιξη τῆς τελευταίας σέ φάμπρικα, σέ μεγάλη μηχανική βιομηχανία. Ταυτόχρονα ἐξετάζει τή σύνδεση καθεμιᾶς ἀπ' αὐτές τίς μορφές βιομηχανίας μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία.

Μέ μιά ἐμπεριστατωμένη ἀνάλυση ἑνός πλούσιου ἀποδειχτικοῦ ὑλικοῦ ὁ Λένιν κάνει παραλληλισμό τῆς ἀποσύνθεσης τῶν μικρῶν παραγωγῶν στή γεωργία καί στή βιοτεχνία, δείχνει τό σκληρό ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στούς «βιοτέχνες», ἐξετάζει τό προτσές τῆς δημιουργίας ἀπό ὁρισμένους ἐμπορευματοπαραγωγούς μερικῶν σχετικά μεγάλων ἐργαστηρίων, τήν ἀνάπτυξη, μέσα ἀπό τήν κατατεμαχισμένη μικρή παραγωγή, τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἁπλῆς συνεργασίας. Ὁ Λένιν δείχνει, μέ ποιό τρόπο τά ἐργαστήρια πού ἔχουν σημαντικό ἀριθμό ἐργατῶν, εἰσάγουν βαθμιαῖα τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί ἔτσι ἡ κεφαλαιοκρατική ἁπλή συνεργασία μετεξελίσσεται σέ κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα. Ὁ Λένιν ἦταν ὁ πρῶτος πού ἔδοσε μαρξιστικό χαρακτηρισμό σέ μιά ὁλόκληρη σειρά βιοτεχνιῶν, δείχνοντας ὅτι ἀποτελοῦν τό μανουφακτορικό στάδιο τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ μανουφακτούρα, σημειώνει ὁ Λένιν, εἶναι ἐνδιάμεσος κρίκος ἀνάμεσα στή βιοτεχνία καί τή μικρή ἐμπορευματική παραγωγή μέ πρωτόγονες μορφές κεφαλαίου, ἀπό τή μιά μεριά, καί τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία (φάμπρικα), ἀπό τήν ἄλλη.

Ὁ Λένιν ἐρευνᾶ λεπτομερειακά καί ὁλόπλευρα τήν ἀνάπτυξη

τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας στή Ρωσία. Χαρακτηρίζει τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία (φάμπρικα) σάν ἀνώτερη βαθμίδα τοῦ καπιταλισμοῦ στή βιομηχανία, πού ἔχει σάν βασικό καί οὐσιαστικό γνώρισμα τή χρησιμοποίηση συστήματος μηχανῶν γιά τήν παραγωγή. Τό πέρασμα ἀπό τή μανουφακτούρα στή φάμπρικα, τονίζει ὁ Λένιν, σημαίνει πλήρη τεχνική ἐπανάσταση, πού συνοδεύεται ἀναπόφευχτα ἀπό μιά ριζική ἀλλαγή τῶν κοινωνικῶν σχέσεων παραγωγῆς, ὁριστικό διαχωρισμό τῶν διαφόρων ὁμάδων πού παίρνουν μέρος στήν παραγωγή, ὄξυνση καί πλάταιμα τῶν βαθιῶν ἀντιθέσεων τοῦ καπιταλισμοῦ καί, μαζί μ' αὐτά, ἀπό μαζική κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας ἀπό τόν καπιταλισμό, δηλ. προετοιμασία τῶν ὑλικῶν προϋποθέσεων γιά τό πέρασμα στό σοσιαλισμό. «Ἔτσι ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία εἶναι ἡ τελευταία λέξη τοῦ καπιταλισμοῦ, ἡ τελευταία λέξη τῶν ἀρνητικῶν καί „θετικῶν στοιχείων" του» (σελ. 474).

Ὁ Λένιν ὑπογραμμίζει τήν αὐξανόμενη συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς στή ρωσική βιομηχανία. Ἀκόμα ἀπό τό 1890 τά 71,1% ὅλων τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν δούλευαν σέ μεγάλες φάμπρικες καί ἐργοστάσια (μέ 100 καί πλέον ἐργάτες). Στά 1894–1895 οἱ μεγάλες ἐπιχειρήσεις ἀποτελοῦσαν τά 10,1% ὅλων τῶν ἐργοστασίων καί συγκέντρωναν τά 74% ὅλων τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν καί πάνω ἀπό τά 70% τοῦ ὄγκου τῆς παραγωγῆς. Στά 1903 οἱ μεγάλες φάμπρικες πού εἶχαν πάνω ἀπό 100 ἐργάτες, ἀποτελοῦσαν στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία τά 17% ὅλων τῶν ἐργοστασίων καί συγκέντρωναν τά 76,6% ὅλων τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν. Ὁ Λένιν τονίζει ἰδιαίτερα, ὅτι οἱ μεγάλες ρωσικές φάμπρικες ἦταν μεγαλύτερες ἀπό τίς γερμανικές. Ἡ συγκέντρωση ὅλο καί περισσότερων ἐργατῶν σέ μεγάλες φάμπρικες καί ἐργοστάσια, σέ μεγάλες πόλεις καί βιομηχανικά κέντρα συντελοῦσε στή συσπείρωση καί στήν ὀργάνωση τῆς ἐργατικῆς τάξης, μεγάλωνε τή δύναμή της καί τόν πολιτικό της ρόλο στή ζωή τῆς χώρας, στίς παραπέρα τύχες της.

Στό κλείσιμο τῆς μελέτης του ὁ Λένιν ἔδειξε, ὅτι «ἡ Ρωσία τοῦ ξύλινου ἀλετριοῦ καί τοῦ ἁλωνοκόπανου, τοῦ νερόμυλου καί τοῦ χειροκίνητου ἀργαλειοῦ ἄρχισε νά μετατρέπεται γρήγορα σέ Ρωσία τοῦ σιδερένιου ἀλετριοῦ καί τῆς ἁλωνιστικῆς μηχανῆς, τοῦ ἀτμοκίνητου ἀλευρόμυλου καί τοῦ ἀτμοκίνητου ἀργαλειοῦ» (σελ. 626). Ταυτόχρονα ἡ Ρωσία, παρά τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, παρέμενε χώρα κυρίως ἀγροτική, καθυστερημένη ἀπό τεχνικο-οικονομική ἄποψη, σέ σύγκριση μέ τίς πρωτοπόρες κεφαλαιοκρατικές χῶρες. Τά πολυάριθμα ὑπολείμματα καί οἱ ἐπιβιώσεις τῆς δουλοπαροικίας ἦταν ἡ κύρια αἰτία αὐτῆς τῆς καθυστέρησης, ἐμπόδιζαν τήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς χώρας, ἀποτελοῦσαν βαρύ ζυγό γιά τίς λαϊκές μάζες.

Ὑπογραμμίζοντας τόν προοδευτικό χαρακτήρα τοῦ καπιταλισμοῦ σέ σύγκριση μέ τή φεουδαρχία, τό τσιφλικάδικο καθεστώς καί τή μικρή παραγωγή, ὁ Λένιν ἔδοσε ταυτόχρονα μιά χτυπητή περιγραφή τῶν βαθιῶν ἀντιθέσεων καί πληγῶν τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος. Τό ἔργο τοῦ Λένιν «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» ἀποτελεῖ φοβερό κατηγορητήριο ἐνάντια στόν τσαρισμό καί στό ρωσικό καπιταλισμό.

Τό βιβλίο τοῦ Λένιν ἀποτέλεσε ὄχι μόνο ὁλοκλήρωση τῆς ἰδεολογικῆς συντριβῆς τοῦ ναροντνικισμοῦ, ἀλλά καί συντριβή τῶν «νόμιμων μαρξιστῶν». Ὁ Λένιν ἔδειξε, ὅτι οἱ «νόμιμοι μαρξιστές» εἶναι ἀπολογητές τοῦ κεφαλαίου, ἐχθροί τοῦ ἐπαναστατικοῦ μαρξισμοῦ.

Οἱ «νόμιμοι μαρξιστές» ὑποδέχτηκαν τό ἔργο τοῦ Λένιν «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» μέ ἐχθρική κριτική. Ὁ Λένιν ἀπάντησε σ' αὐτές τίς ἐπιθέσεις μέ τό ἄρθρο του «Ἄκριτη κριτική», πού δημοσιεύτηκε στό περιοδικό «Ναούτσνογε Ὀμποζρένιγε». Στό ἄρθρο αὐτό ὁ Λένιν τονίζει τήν ἀνάγκη ἑνός ξεκάθαρου διαχωρισμοῦ ἀπό τούς ἀνθρώπους, πού κάτω ἀπό τό προσωπεῖο τοῦ «μαρξιστῆ» διαστρεβλώνουν τόν ἐπαναστατικό μαρξισμό. Ὁ Λένιν ὑπογράμμισε ἐξαιρετικά ἔντονα τό καθῆκον τῆς παραπέρα ἀνάπτυξης τῶν θεμελιακῶν θέσεων τοῦ μαρξισμοῦ, μέ βάση τή γενίκευση τῆς πείρας τῆς ταξικῆς πάλης τοῦ προλεταριάτου στίς νέες συνθῆκες.

Ἀντίθετα ἀπ' τούς ἐκπροσώπους τοῦ «νόμιμου μαρξισμοῦ», πού μέ κάθε τρόπο ἐξωράιζαν τόν καπιταλισμό καί ἐξυμνοῦσαν τήν ἀστική τάξη, ὁ Λένιν ὑπογράμμιζε, ὅτι ὁ καπιταλισμός ἀποτελεῖ ἱστορικά παροδικό σύστημα, ὅτι ὁ ἱστορικός του ρόλος συνίσταται στή δημιουργία τῶν ὑλικῶν προϋποθέσεων καί τῶν ὑποκειμενικῶν παραγόντων τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης, τοῦ περάσματος στό σοσιαλισμό.

Στό ἔργο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» ὁ Λένιν ἔδοσε μιά ξεκάθαρη καί ἀκριβή περιγραφή τῆς οἰκονομίας καί τῆς ταξικῆς διάρθρωσης τῆς χώρας στά τέλη τοῦ XIX αἰώνα. Ἀποκάλυψε τή βαθιά οἰκονομική βάση τῆς ταξικῆς πάλης καί τῆς διάταξης τῶν ταξικῶν δυνάμεων στίς παραμονές τῆς πρώτης ρωσικῆς ἐπανάστασης. Τό βιβλίο τοῦ Λένιν ἔδινε ἀπάντηση στό ἐρώτημα σχετικά μέ τό χαρακτήρα τῆς ἐπερχόμενης

ἐπανάστασης καί τῶν κινητήριων δυνάμεών της, σχετικά μέ τό ρόλο τῶν διαφόρων τάξεων σ' αὐτήν.

Στό ἔργο του ὁ Λένιν θεμελίωσε ἀπό πολιτικο-οικονομικη ἄποψη τόν ἡγετικό ρόλο τοῦ προλεταριάτου στήν ἐπανάσταση καί ἀπόδειξε, ὅτι ἡ δύναμή του στήν ἱστορική ἐξέλιξη τῆς Ρωσίας εἶναι ἀσύγκριτα μεγαλύτερη ἀπό τήν ἀριθμητική του δύναμη στό σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ. Αὐτό τό ἐπιβεβαίωσε στό ἀκέραιο κατοπινά ἡ ἱστορία τῶν τριῶν ἐπαναστάσεων. Ἔτσι ὁ Λένιν ἔδοσε ἕνα συντριπτικό χτύπημα στό δόγμα τῶν ὀπορτουνιστῶν τοῦ διεθνοῦς ἐργατικοῦ κινήματος, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο τό προλεταριάτο δέν μπορεῖ, καί δέν πρέπει, νά παλεύει γιά τήν ἐξουσία καί τό σοσιαλισμό, ἐφόσον δέν ἀποτελεῖ τήν πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας.

Ὁ Λένιν ἔδειξε τήν οἰκονομική βάση τῆς διπλῆς φύσης καί τοῦ διπλοῦ ρόλου τῆς ἀγροτιᾶς, ἀποκάλυψε τόν ἀνταγωνισμό τῶν ἰδιοχτητικῶν καί προλεταριακῶν τάσεων τῆς ἀγροτιᾶς, τίς ρίζες τῶν ταλαντεύσεών της ἀνάμεσα στήν ἀστική τάξη καί τό προλεταριάτο. Ταυτόχρονα ὁ Λένιν ἔδειξε τίς βαθιές πηγές τῆς ἐπαναστατικότητας τῆς ἐργαζόμενης ἀγροτιᾶς καί θεμελίωσε τήν ἀναγκαιότητα τῆς συμμαχίας τῆς ἐργατικῆς τάξης καί τῆς ἀγροτιᾶς γιά τήν πάλη ἐνάντια στούς τσιφλικάδες, στόν τσαρισμό, στήν ἀστική τάξη.

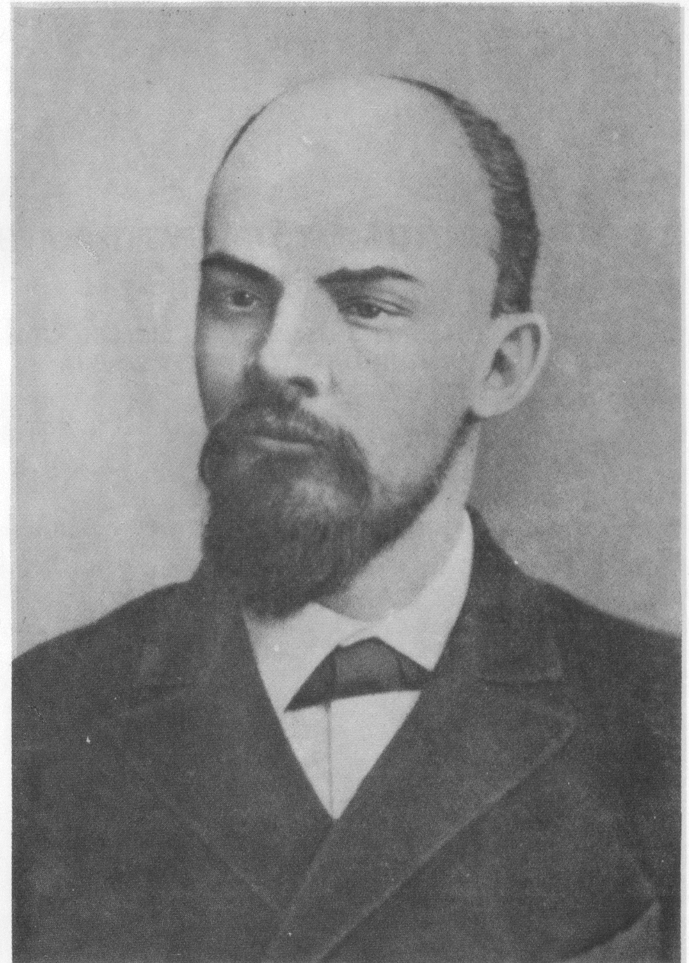
Οἱ θέσεις αὐτές τοῦ μαρξισμοῦ, πού ἀναπτύχθηκαν καί θεμελιώθηκαν στό βιβλίο τοῦ Λένιν πρίν ἀπό μισό καί πλέον αἰώνα, ἔχουν καί σήμερα ἐπίκαιρη σημασία. Οἱ μεγαλοφυεῖς ὑποδείξεις τοῦ Λένιν σχετικά μέ τήν ἡγεμονία τοῦ προλεταριάτου, τή συμμαχία ἐργατῶν καί ἀγροτῶν ἀποτελοῦν καθοδηγητική ἀρχή στήν πάλη τῶν λαῶν γιά τή δημοκρατία, τήν ἐθνική ἀπελευθέρωση, τό σοσιαλισμό.

Τό γενικό συμπέρασμα, πού ἀπορέει ἀπό τή βαθιά πολιτικοοικονομική ἀνάλυση πού ἔκανε ὁ Λένιν στό βιβλίο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» εἶναι ὅτι στή Ρωσία ὡριμάζει μιά μεγάλη λαϊκή ἐπανάσταση, πού ἐπικεφαλῆς της βρίσκεται τό προλεταριάτο, ἔχοντας ἕναν ἰσχυρό σύμμαχο τά ἑκατομμύρια τῆς ἀγροτιᾶς· ἡ ἐπανάσταση αὐτή δέν μπορεῖ νά περιοριστεῖ στήν ἀνατροπή τοῦ τσαρισμοῦ, τό προλεταριάτο θά προχωρήσει πιό πέρα, στήν ἀνατροπή τοῦ καπιταλισμοῦ, στή νίκη τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Τό ἔργο τοῦ Λένιν «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» κυκλοφόρησε πέντε χρόνια μετά τή δημοσίευση ἀπό τόν Ἔνγκελς τοῦ τρίτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Μάρξ καί ἀποτέλεσε ἄμεση συνέχεια τοῦ μεγαλοφυοῦς ἔργου τοῦ Μάρξ. Στόν πρόλογο τοῦ τρίτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» ὁ Ἔνγκελς γράφει, ὅτι ὁ Μάρξ πολύν καιρό καί μέ ἐπιμέλεια μελετοῦσε ἀπό τό πρωτότυπο ὑλικά γιά τήν οἰκονομία τῆς Ρωσίας μετά τή μεταρύθμιση. Σχεδίαζε, μέ βάση τό παράδειγμα τῆς Ρωσίας, νά συγκεκριμενοποιήσει καί νά ἀναπτύξει παραπέρα τή διδασκαλία του γιά τήν ἐξέλιξη τοῦ καπιταλισμοῦ στήν ἀγροτική οἰκονομία. Ἡ Ρωσία μέ τήν ποικιλία τῶν μορφῶν γαιοχτησίας καί ἐκμετάλλευσης σέ βάρος τῶν ἀγροτῶν παραγωγῶν ἔπρεπε νά παίξει, στόν τομέα τῆς ἔγγειας προσόδου, τόν ἴδιο ρόλο πού ἔπαιξε ἡ Ἀγγλία στόν πρῶτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου», κατά τήν ἐξέταση τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ. Ὁ Μάρξ δέν κατόρθωσε νά πραγματοποιήσει αὐτό τό σχέδιο, λέει ὁ Ἔνγκελς. Αὐτό τό σχέδιο τοῦ Μάρξ τό πραγματοποίησε ὁ Λένιν στό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία». Ταυτόχρονα ὁ Λένιν, μέ βάση τή μελέτη τῆς οἰκονομίας τῆς Ρωσίας, πλούτισε μέ νέες θέσεις καί ἄλλα κεφάλαια τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας τοῦ καπιταλισμοῦ, ἰδιαίτερα τή θεωρία τῆς ἐμφάνισης καί τῆς ἀνάπτυξης τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, τῆς μετατροπῆς τῆς ἁπλῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας σέ κεφαλαιοκρατική καί τῆς ἰδιομορφίας αὐτοῦ τοῦ προτσές στήν ἀγροτική οἰκονομία, τή θεωρία τῆς ἀναπαραγωγῆς καί τῶν κρίσεων, τῆς κοινωνικοποίησης τῆς ἐργασίας μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς συγκέντρωσης τῆς παραγωγῆς.

Τό βιβλίο τοῦ Λένιν «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» ἔχει ἀνεκτίμητη ἀξία γιά τούς λαούς τῶν κεφαλαιοκρατικῶν χωρῶν καί τῶν ἀποικιῶν. Μέ ὅλο του τό περιεχόμενο ἀποδείχνει πειστικά ὅτι στίς συνθῆκες τῆς κυριαρχίας τοῦ κεφαλαίου οἱ λαϊκές μάζες εἶναι καταδικασμένες σέ ἐκμετάλλευση καί ἐξαθλίωση, ὅτι ὁ μοναδικός δρόμος γιά τήν ἀπελευθέρωση ἀπό τό ζυγό τῶν τσιφλικάδων καί τίς ἁλυσίδες τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ εἶναι ὁ δρόμος τῆς ἐπανάστασης, ὁ δρόμος τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Ἰνστιτοῦτο μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ
τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ

Β.Ι. ΛΕΝΙΝ
1897

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ

ΤΟ ΠΡΟΤΣΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΗΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ [1]

Γράφτηκε στά 1896–1899
Πρωτοδημοσιεύτηκε σέ ξεχωριστό βιβλίο στά τέλη τοῦ Μάρτη 1899

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό κείμενο τῆς δεύτερης ἔκδοσης τοῦ βιβλίου, πού βγῆκε τό 1908

ИЗДАНІЕ М. И. ВОДОВОЗОВОЙ.

ВЛАДИМІРЪ ИЛЬИНЪ.

РАЗВИТІЕ КАПИТАЛИЗМА

ВЪ РОССІИ.

Процессъ образованія внутренняго рынка для крупной промышленности.

Цѣна 2 р. 50 к.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
Типо-литографія А. Лейферта, Бол. Морская 65.
1899.

Τό ἐξώφυλλο τῆς πρώτης ἔκδοσης τοῦ βιβλίου τοῦ Β. Ι. Λένιν «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».— 1899

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Σέ τούτη τήν ἐργασία ὁ συγγραφέας ἔβαλε σκοπό του νά ἐξετάσει τό ζήτημα: πῶς διαμορφώνεται ἡ ἐσωτερική ἀγορά γιά τό ρωσικό καπιταλισμό; Εἶναι γνωστό πώς τό ζήτημα αὐτό τό ἔχουν βάλει ἀπό καιρό πιά οἱ κυριότεροι ἐκπρόσωποι τῶν ἀντιλήψεων τοῦ ναροντνικισμοῦ (μέ ἐπικεφαλῆς τούς κ.κ. Β. Β. καί Ν.— ον) καί τό καθῆκον τό δικό μας θά εἶναι νά κάνουμε κριτική στίς ἀντιλήψεις αὐτές. Σκεφτήκαμε, πώς δέν ἦταν δυνατό στήν κριτική αὐτή νά περιοριστοῦμε στήν ἀνάλυση τῶν σφαλμάτων καί τῶν ἀνακριβειῶν, πού ὑπάρχουν στίς ἀπόψεις τῶν ἀντιπάλων. Θεωρήσαμε πώς γιά νά ἀπαντήσουμε στό ζήτημα πού ἔχει τεθεῖ, δέν ἦταν ἀρκετό νά ἀναφέρουμε τά γεγονότα πού δείχνουν τή δημιουργία καί τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, γιατί θά μποροῦσε νά προβάλει κανείς τήν ἀντίρηση, ὅτι τά γεγονότα αὐτά διαλέχτηκαν αὐθαίρετα κι ὅτι παραλείφθηκαν τά γεγονότα πού δείχνουν τό ἀντίθετο. Θεωρήσαμε πώς ἦταν ἀνάγκη νά ἐξετάσουμε καί νά προσπαθήσουμε νά περιγράψουμε στό σύνολό του ὅλο τό προτσές τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἕνα τόσο πλατύ καθῆκον θά ξεπερνοῦσε τίς δυνάμεις ἑνός μόνο ἀνθρώπου, ἄν δέν περιοριζόταν μέσα σέ ὁρισμένα πλαίσια. Πρῶτο, ὅπως φαίνεται κι ἀπό τόν τίτλο, παίρνουμε τό ζήτημα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς κι ἀφήνουμε κατά μέρος τό ζήτημα τῆς ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς καί τά στοιχεῖα γιά τό ἐξωτερικό ἐμπόριο. Δεύτερο, περιοριζόμαστε μόνο στήν ἐποχή μετά τή μεταρύθμιση. Τρίτο, παίρνουμε κυρίως, καί σχεδόν ἀποκλειστικά, τά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τά ἐσωτερικά, τά καθαρῶς ρωσικά κυβερνεῖα. Τέταρτο, περιοριζόμαστε ἀποκλειστικά καί μόνο στήν οἰκονομική πλευρά τοῦ προτσές. Μά καί ὕστερα ἀπ'

όλους αυτούς τούς περιορισμούς πού αναφέραμε, τό θέμα πού απομένει είναι εξαιρετικά πλατύ. Ὁ συγγραφέας δέν κρύβει καθόλου από τόν εαυτό του τίς δυσκολίες, ακόμα καί τούς κινδύνους πού περικλείνει ὁ χειρισμός ἑνός τόσο πλατιοῦ θέματος, νόμισε ὅμως, ὅτι γιά νά ἐξηγηθεῖ τό ζήτημα τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τό ρωσικό καπιταλισμό, ἦταν ἀπόλυτη ἀνάγκη νά δείξει τή σχέση καί τήν ἀλληλοεξάρτηση ἀνάμεσα στίς διάφορες πλευρές τοῦ προτσές πού συντελεῖται σ' ὅλους τούς τομεῖς τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας. Γι' αὐτό περιοριζόμαστε στήν ἐξέταση τῶν βασικῶν γνωρισμάτων τοῦ προτσές καί ἀφήνουμε τήν εἰδικότερη μελέτη του γιά κατοπινές ἔρευνες.

Τό σχέδιο τῆς ἐργασίας μας εἶναι τό ἑξῆς. Στό Ι κεφάλαιο θά ἐξετάσουμε, ὅσο τό δυνατό πιό σύντομα, τίς βασικές θεωρητικές θέσεις τῆς ἀφηρημένης πολιτικῆς οἰκονομίας σχετικά μέ τό ζήτημα τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τόν καπιταλισμό, πράγμα πού θά χρησιμεύσει σάν εἰσαγωγή γιά τό ὑπόλοιπο, τό ἀποδεικτικό μέρος τοῦ ἔργου καί θά μᾶς ἀπαλλάξει ἀπό τήν ἀνάγκη, στήν παραπέρα ἔκθεσή μας, νά ἀναφερόμαστε κάθε τόσο στή θεωρία. Στά τρία ἑπόμενα κεφάλαια θά προσπαθήσουμε νά δόσουμε τό χαρακτήρα τῆς καπιταλιστικῆς ἐξέλιξης τῆς γεωργίας στή Ρωσία μετά τή μεταρύθμιση καί, συγκεκριμένα, στό ΙΙ κεφάλαιο θά ἀναλύσουμε τά στατιστικά στοιχεῖα τῶν ζέμστβο γιά τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, στό ΙΙΙ κεφάλαιο — τά στοιχεῖα γιά τή μεταβατική κατάσταση τῆς τσιφλικάδικης οἰκονομίας, γιά τήν ἀντικατάσταση τοῦ συστήματος τῶν ἀγγαρειῶν αὐτῆς τῆς οἰκονομίας μέ τό καπιταλιστικό σύστημα καί στό IV, — τά στοιχεῖα γιά τίς μορφές μέ τίς ὁποῖες συντελεῖται ἡ διαμόρφωση τῆς ἐμπορευματικῆς καί κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας. Τά ἑπόμενα τρία κεφάλαια θά εἶναι ἀφιερωμένα στίς μορφές καί στά στάδια τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στή βιομηχανία μας: στό V κεφάλαιο θά ἐξετάσουμε τά πρῶτα στάδια τοῦ καπιταλισμοῦ στή βιομηχανία, καί συγκεκριμένα *στή μικρή ἀγροτική (τή λεγόμενη χειροτεχνική) βιομηχανία*· στό VI κεφάλαιο θά ἐξετάσουμε τά στοιχεῖα γιά τήν κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα καί γιά τήν κεφαλαιοκρατική δουλιά στό σπίτι καί στό VII κεφάλαιο — τά στοιχεῖα γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας. Στό τελευταῖο (VIII) κεφάλαιο θά κάνουμε μιά προσπάθεια νά δείξουμε τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στίς διάφορες πλευρές τοῦ προτσές, πού ἐκθέσαμε πιό πάνω, καί νά δόσουμε μιά γενική εἰκόνα τοῦ προτσές αὐτοῦ.

Υ.Γ.[2] Λυπούμαστε πάρα πολύ πού δέν μπορέσαμε νά χρησιμοποιήσουμε στό ἔργο αὐτό τή θαυμάσια ἀνάλυση γιά τήν «ἀνάπτυξη τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία», πού ἔκανε ὁ Κ. Κάουτσκι στό βιβλίο του: «Die Agrarfrage» (Stuttgart, Dietz, 1899· I. Abschn. «Die Entwicklung der Landwirtschaft in der kapitalistischen Gesellschaft»*)**.

Τό βιβλίο αὐτό (πού τό πήραμε, ὅταν τό μεγαλύτερο μέρος τούτου τοῦ ἔργου εἶχε πιά στοιχειοθετηθεῖ) εἶναι, ὕστερα ἀπό τόν 3ο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου»[3], τό πιό ἀξιόλογο φαινόμενο τῆς νεότερης οἰκονομικῆς φιλολογίας. Ὁ Κάουτσκι ἐρευνᾶ τίς «βασικές τάσεις» τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐξέλιξης τῆς γεωργίας. Σκοπός του εἶναι νά ἐξετάσει τά πολύμορφα φαινόμενα τῆς σύγχρονης ἀγροτικῆς οἰκονομίας σάν «ἐπιμέρους ἐκδηλώσεις ἑνός γενικοῦ προτσές» (Vorrede***, VI). Εἶναι ἐνδιαφέρον νά σημειωθεῖ ὥς ποιό βαθμό εἶναι ταυτόσημα τά βασικά γνωρίσματα αὐτοῦ τοῦ γενικοῦ προτσές στή Δυτική Εὐρώπη καί στή Ρωσία, παρά τίς τεράστιες ἰδιομορφίες τῆς τελευταίας, τόσο ἀπό οἰκονομική ὅσο καί ἀπό ἐξωοικονομική ἄποψη. Λχ., γιά τή σύγχρονη (moderne) κεφαλαιοκρατική γεωργία γενικά εἶναι χαρακτηριστικός ὁ ἀναπτυσσόμενος προοδευτικά καταμερισμός τῆς ἐργασίας καί ἡ χρησιμοποίηση μηχανῶν (Kautsky, IV, b, c), πράγμα πού ἐπισύρει τήν προσοχή καί στή Ρωσία τῆς ἐποχῆς μετά τή μεταρύθμιση (βλ. παρακάτω, κεφ. III, ὑποκεφάλαια VII καί VIII· κεφ. IV, ἰδιαίτερα τό ὑποκεφάλαιο IX). Τό προτσές τῆς «προλεταριοποίησης τῆς ἀγροτιᾶς» (τίτλος τοῦ VIII κεφαλαίου στό βιβλίο τοῦ Κάουτσκι), ἐκφράζεται παντοῦ μέ τή διάδοση ὅλων τῶν εἰδῶν τῆς μισθωτῆς δουλιᾶς τῶν μικρῶν ἀγροτῶν (Kautsky, VIII, b)· — παράλληλα παρατηροῦμε στή Ρωσία τό σχηματισμό μιᾶς τεράστιας τάξης ἀπό μισθωτούς ἐργάτες πού ἔχουν καί γεωργικό κλῆρο (βλ. παρακάτω κεφ. II). Ἡ ὕπαρξη τῆς μικρῆς ἀγροτιᾶς σέ κάθε κεφαλαιοκρατική κοινωνία δέν ὀφείλεται στήν τεχνική ὑπεροχή τῆς μικρῆς παραγωγῆς στή γεωργία, ἀλλά στό γεγονός ὅτι οἱ μικροί ἀγρότες ἐλαττώνουν τίς ἀνάγκες τους κάτω ἀπό τό ἐπίπεδο τῶν ἀναγκῶν τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν καί τσακίζονται στή δουλιά ἀσύγκριτα περισσότερο ἀπό τούς τελευταίους (Kautsky, VI, b· «ὁ μισθωτός ἐργάτης

* — «Τό ἀγροτικό πρόβλημα» (Στουτγάρδη, ἔκδοση Ντίτς, 1899· Ι μέρος: «Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία»). *Ἡ Σύντ.*

** Ὑπάρχει ρωσική μετάφραση.

*** — Πρόλογος. *Ἡ Σύντ.*

γῆς βρίσκεται σέ καλύτερη κατάσταση ἀπό τόν μικρό ἀγρότη» — λέει ἐπανειλημμένα ὁ Κάουτσκι· S.* 110, 317, 320). Ἀνάλογο φαινόμενο παρατηρεῖται καί στή Ρωσία (βλ. παρακάτω, κεφ. II, ὑποκεφάλαιο XI, Γ[4]). Γι' αὐτό εἶναι φυσικό νά συμφωνοῦν οἱ μαρξιστές τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καί τῆς Ρωσίας στήν ἐκτίμηση τέτιων λχ. φαινομένων, ὅπως εἶναι τά «ἐπαγγέλματα τῶν πλανόδιων ἀγροτῶν» γιά νά χρησιμοποιήσουμε τή ρωσική ἔκφραση ἤ «ἡ μισθωτή γεωργική δουλιά τῶν πλανόδιων ἀγροτῶν», ὅπως λένε οἱ γερμανοί (Kautsky, S. 192. Πρβλ. παρακάτω τό κεφ. III, ὑποκεφάλαιο X), ἤ ἑνός τέτιου φαινομένου, ὅπως εἶναι τό γεγονός ὅτι οἱ ἐργάτες καί οἱ ἀγρότες φεύγουν ἀπό τό χωριό καί πηγαίνουν στίς πόλεις καί στά ἐργοστάσια (Kautsky, IX, e· ἰδιαίτερα στή S. 343, καί πολλά ἄλλα. Πρβλ., παρακάτω τό κεφ. VIII, ὑποκεφάλαιο II)· — ἡ μεταφορά τῆς μεγάλης κεφαλαιοκρατικῆς βιομηχανίας στήν ὕπαιθρο (Kautsky, S. 187. Πρβλ. παρακάτω τό κεφ. VII, ὑποκεφάλαιο VIII). Ἀφήνουμε πιά τό γεγονός, ὅτι ἐξίσου ἐκτιμοῦν τήν *ἱστορική* σημασία τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία (Kautsky, passim**, ἰδιαίτερα στίς S. 289, 292 καί 298. Σύγκρινε παρακάτω τό κεφ. IV, ὑποκεφάλαιο IX) κι ὅτι ἐξίσου παραδέχονται τόν *προοδευτικό χαρακτήρα* τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων στή γεωργία σέ σύγκριση μέ τίς προκεφαλαιοκρατικές [Kautsky, S. 382: «Θἆταν μιά μεγάλη κοινωνική πρόοδος ἡ ἐκτόπιση des Gesindes (τῶν προσωπικά ἐξαρτημένων ἐργατῶν γῆς, τῶν ὑπηρετῶν) καί der Instleute («ἐνδιάμεσος μεταξύ ἐργάτη γῆς καί μισθωτῆ γῆς»: ἀγρότης πού μισθώνει γῆ καί ξεπληρώνει τό νοίκι μέ δουλιά) ἀπό τούς μεροκαματιάρηδες, πού ἔξω ἀπό τή δουλιά τους εἶναι ἐλεύθεροι ἄνθρωποι». Σύγκρινε παρακάτω τό κεφ. IV, ὑποκεφάλαιο IX, 4]. Ὁ Κάουτσκι παραδέχεται κατηγορηματικά πώς «οὔτε σκέψη μπορεῖ νά γίνει» γιά τό πέρασμα τῆς ἀγροτικῆς κοινότητας στήν κοινοτική διεύθυνση τῆς μεγάλης σύγχρονης γεωργίας (S. 338), πώς οἱ γεωπόνοι πού ζητοῦν στή Δυτική Εὐρώπη τό δυνάμωμα καί τήν ἀνάπτυξη τῆς κοινότητας, δέν εἶναι καθόλου σοσιαλιστές, μά ἐκπρόσωποι τῶν συμφερόντων τῶν μεγάλων γαιοχτημόνων πού θέλουν νά δέσουν κοντά τους τούς ἐργάτες, νοικιάζοντάς τους μικρά κομματάκια γῆς (S. 334), πώς σ' ὅλες τίς εὐρωπαϊκές χῶρες οἱ ἐκπρόσωποι τῶν συμφερόντων τῶν γαιοχτημόνων θέλουν νά δέσουν τούς ἐργάτες γῆς, παραχωρώντας

* — Seite — σελίδα. *Ἡ Σύντ.*
** — σέ διάφορα μέρη. *Ἡ Σύντ.*

τους γεωργικούς κλήρους καί προσπαθοῦν κιόλας νά μπάσουν στή νομοθεσία τά ἀντίστοιχα μέτρα (S. 162), πώς «πρέπει νά παλαίψουμε μέ τόν πιό ἀποφασιστικό τρόπο» ἐνάντια σ' ὅλες τίς ἀπόπειρες νά βοηθηθεῖ ἡ μικρή ἀγροτιά μέ τήν ἐπιβολή τῆς οἰκοτεχνίας (Hausindustrie), πού εἶναι τό χειρότερο εἶδος κεφαλαιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης (S. 181). Θεωροῦμε ἀπαραίτητο νά ὑπογραμμίσουμε τήν πλέρια ὁμοφωνία στίς ἀντιλήψεις τῶν μαρξιστῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καί τῆς Ρωσίας, μπρός στίς τελευταῖες ἀπόπειρες τῶν ἐκπροσώπων τοῦ ναροντνικισμοῦ νά δείξουν ὅτι ἀνάμεσα στούς πρώτους καί τούς δεύτερους ὑπάρχει χτυπητή διαφορά (βλ. τή δήλωση τοῦ κ. Β. Βοροντσόφ τῆς 17 τοῦ Φλεβάρη 1899 στό σύνδεσμο γιά τή βοήθεια πρός τή ρωσική βιομηχανία καί τό ἐμπόριο, «Νόβογε Βρέμια», ἀρ. φύλλου 8255, 19 τοῦ Φλεβάρη 1899)[5].

Ульянов

Владимиръ Ильинъ.

РАЗВИТІЕ КАПИТАЛИЗМА въ Россіи.

Процессъ образованія внутренняго рынка
для крупной промышленности.

ИЗДАНІЕ ВТОРОЕ, ДОПОЛНЕННОЕ

Цѣна 2 р. 25 к.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
КНИГОИЗДАТЕЛЬСТВО „ПАЛЛАДА".
1908.

Τὸ ἐξώφυλλο τῆς δεύτερης ἔκδοσης τοῦ βιβλίου τοῦ Β. Ι. Λένιν
«Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία»
μὲ τὴν ἰδιόχειρη ὑπογραφὴ τοῦ συγγραφέα. — 1908

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ[6]

Τό ἔργο αὐτό γράφτηκε στίς παραμονές τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης, στήν περίοδο μιᾶς σχετικῆς ἠρεμίας πού ἐπακολούθησε μετά τό ξέσπασμα τῶν μεγάλων ἀπεργιῶν τοῦ 1895–1896. Τότε τό ἐργατικό κίνημα, πού ἀναπτυσσόταν σέ πλάτος καί σέ βάθος καί προετοίμαζε τήν ἔναρξη τοῦ κινήματος τῶν διαδηλώσεων τοῦ 1901, φαινόταν σά νά εἶχε κλειστεῖ στόν ἑαυτό του.

Ἡ ἀνάλυση τοῦ κοινωνικο-οικονομικοῦ καθεστῶτος, συνεπῶς καί τῆς ταξικῆς διάρθρωσης τῆς Ρωσίας, πού ἔγινε σ' αὐτό τό ἔργο μέ βάση τήν οἰκονομική ἔρευνα καί τήν κριτική ἀνάλυση τῶν στατιστικῶν στοιχείων, ἐπιβεβαιώνεται τώρα μέ τήν ἀνοιχτή πολιτική ἐμφάνιση ὅλων τῶν τάξεων, στήν πορεία τῆς ἐπανάστασης. Ἀποκαλύφτηκε πέρα γιά πέρα ὁ καθοδηγητικός ρόλος τοῦ προλεταριάτου. Ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης, ὅτι ἡ δύναμή του στό ἱστορικό κίνημα εἶναι ἀσύγκριτα μεγαλύτερη ἀπό τό ποσοστό του στό γενικό σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ οἰκονομική βάση καί τοῦ πρώτου καί τοῦ δεύτερου φαινομένου ἔχει ἀποδειχτεῖ στό ἔργο πού παρουσιάζουμε.

Σέ συνέχεια, ἡ ἐπανάσταση φανερώνει τώρα ὅλο καί πιό πολύ τή διπλή ὑπόσταση καί τό διπλό ρόλο τῆς ἀγροτιᾶς. Ἀπό τό ἕνα μέρος, τά τεράστια ὑπολείμματα τῆς οἰκονομίας πού στηριζόταν στίς ἀγγαρεῖες καί οἱ κάθε λογῆς ἐπιβιώσεις τῆς δουλοπαροικίας μέσα σέ συνθῆκες πρωτοφάνερης ἐξαθλίωσης καί καταστροφῆς τῆς ἀγροτικῆς φτωχολογιᾶς ἐξηγοῦν πέρα γιά πέρα τίς βαθιές πηγές τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀγροτικοῦ κινήματος, τίς βαθιές ρίζες τῆς ἐπαναστατικότητας τῆς ἀγροτιᾶς σάν μάζας. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, καί μέσα στήν πορεία τῆς ἐπανάστασης, καί στό χαρακτήρα τῶν διάφορων πολιτικῶν κομμάτων, καί σέ πολλά ἰδεολογικοπολιτικά ρεύματα ἀποκαλύπτεται ἡ ἐσωτερική ἀντιφατική ταξική διάρθρωση αὐτῆς τῆς μάζας, ἡ μι-

κροαστικότητά της, ὁ ἀνταγωνισμός μέσα σ' αὐτήν τῶν τάσεων τοῦ νοικοκύρη μέ τίς τάσεις τοῦ προλετάριου. Ἡ ταλάντευση τοῦ ἐξαθλιωμένου μικρονοικοκύρη ἀνάμεσα στήν ἀντεπαναστατική ἀστική τάξη καί στό ἐπαναστατικό προλεταριάτο εἶναι τό ἴδιο ἀναπόφευχτη, ὅπως εἶναι ἀναπόφευχτο τό φαινόμενο πού παρατηρεῖται σέ κάθε κεφαλαιοκρατική κοινωνία, ὅτι μιά μηδαμινή μειοψηφία μικροπαραγωγῶν πλουτίζουν, «γίνονται ἄνθρωποι», μετατρέπονται σέ ἀστούς, ἐνῶ ἡ συντριπτική πλειοψηφία τους εἴτε καταστρέφονται τελείως καί γίνονται μισθωτοί ἐργάτες ἤ πάουπερ, εἴτε ζοῦνε συνεχῶς μιά ζωή πού δέν ἀπέχει πολύ ἀπό τή ζωή τοῦ προλετάριου. Ἡ οἰκονομική βάση καί τῶν δυό τάσεων μέσα στήν ἀγροτιά ἔχει ἀποδειχτεῖ στό ἔργο πού παρουσιάζουμε.

Ἐννοεῖται, πώς μ' αὐτήν τήν οἰκονομική βάση, ἡ ἐπανάσταση στή Ρωσία εἶναι ἀναπόφευχτα ἐπανάσταση ἀστική. Ἡ θέση αὐτή τοῦ μαρξισμοῦ εἶναι πέρα γιά πέρα ἀκαταμάχητη. Δέν πρέπει ποτέ νά τήν ξεχνοῦμε. Πρέπει νά τήν ἐφαρμόζουμε πάντα σ' ὅλα τά οἰκονομικά καί πολιτικά ζητήματα τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης.

Πρέπει ὅμως νά ξέρουμε νά τήν ἐφαρμόζουμε. Ἡ συγκεκριμένη ἀνάλυση τῆς θέσης καί τῶν συμφερόντων τῶν διάφορων τάξεων πρέπει νά χρησιμεύει γιά νά καθορίζουμε τήν ἀκριβή σημασία τῆς ἀλήθειας αὐτῆς στήν ἐφαρμογή της σ' αὐτό ἤ σ' ἐκεῖνο τό ζήτημα. Ὁ ἀντίθετος τρόπος συλλογισμοῦ, πού συναντιέται συχνά στούς σοσιαλδημοκράτες τῆς δεξιᾶς πτέρυγας, μέ ἐπικεφαλῆς τόν Πλεχάνοφ, δηλαδή ἡ τάση νά ἀναζητοῦν ἀπαντήσεις γιά τά συγκεκριμένα ζητήματα στήν ἁπλή λογική ἀνάπτυξη τῆς γενικῆς ἀλήθειας σχετικά μέ τό βασικό χαρακτήρα τῆς ἐπανάστασής μας, εἶναι ἐκχυδαϊσμός τοῦ μαρξισμοῦ καί καθαρός χλευασμός τοῦ διαλεχτικοῦ ὑλισμοῦ. Γιά τούς ἀνθρώπους πού ἀπό τή γενική ἀλήθεια γιά τό χαρακτήρα αὐτῆς τῆς ἐπανάστασης βγάζουν λχ. τό συμπέρασμα γιά τόν καθοδηγητικό ρόλο τῆς «ἀστικῆς τάξης» στήν ἐπανάσταση, ἤ τό συμπέρασμα ὅτι εἶναι ἀνάγκη οἱ σοσιαλιστές νά ὑποστηρίξουν τούς φιλελεύθερους, ὁ Μάρξ θά ἐπαναλάβαινε, πιθανόν, τά παρακάτω λόγια τοῦ Χάινε, πού τά εἶχε χρησιμοποιήσει κάποτε: «Ἔσπειρα δράκοντες καί θέρισα ψύλλους»[7].

Πάνω στή δοσμένη οἰκονομική βάση τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης εἶναι ἀντικειμενικά δυνατές δυό βασικές γραμμές ἀνάπτυξης καί ἔκβασής της:

Ἤ ἡ παλιά τσιφλικάδικη οἰκονομία, πού συνδέεται μέ χιλιάδες νήματα μέ τή δουλοπαροικία, διατηρεῖται καί μετατρέπεται σιγά-σιγά σέ καθαρά καπιταλιστική, «γιουνκερική» οἰκονομία. Βάση τοῦ ὁριστικοῦ περάσματος ἀπό τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά στόν καπιταλισμό εἶναι ὁ ἐσωτερικός μετασχηματισμός τῆς φεουδαρχικῆς τσιφλικάδικης οἰκονομίας. Ὅλο τό ἀγροτικό καθεστώς τοῦ κράτους γίνεται καπιταλιστικό, διατηρώντας γιά πολύν καιρό τά γνωρίσματα τῆς δουλοπαροικίας. Ἤ τὴν παλιά τσιφλικάδικη οἰκονομία τή συντρίβει ἡ ἐπανάσταση, πού καταστρέφει ὅλα τά ὑπολείμματα τῆς δουλοπαροικίας καί πρίν ἀπ' ὅλα τή μεγάλη γαιοχτησία. Βάση τοῦ ὁριστικοῦ περάσματος ἀπό τήν ξεπληρωμή μέ δουλιά στόν καπιταλισμό εἶναι ἡ ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τοῦ μικροῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ, πού παίρνει τεράστια ὤθηση, χάρη στήν ἀπαλλοτρίωση τῶν τσιφλικάδικων γαιῶν πρός ὄφελος τῆς ἀγροτιᾶς. Ὅλο τό ἀγροτικό καθεστώς γίνεται καπιταλιστικό, γιατί ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς προχωρεῖ τόσο πιό γρήγορα ὅσο πιό πλέρια ἐξαλείφονται τά ἴχνη τῆς δουλοπαροικίας. Μέ ἄλλα λόγια: ἡ διατήρηση τοῦ κύριου ὄγκου τῆς τσιφλικάδικης γαιοχτησίας καί τῶν κύριων βάθρων τοῦ παλιοῦ «ἐποικοδομήματος»· ἀπό δῶ βγαίνει ὁ ὑπερισχύων ρόλος τοῦ φιλελεύθερου-μοναρχικοῦ ἀστοῦ καί τοῦ τσιφλικᾶ, τό γρήγορο πέρασμα μέ τό μέρος τους τῆς εὔπορης ἀγροτιᾶς, τό φτώχεμα τῆς ἀγροτικῆς μάζας, πού ὄχι μονάχα ἀπαλλοτριώνεται σέ τεράστια κλίμακα, ἀλλά ἐπί πλέον, ὑποδουλώνεται μέ τή μιά ἤ τήν ἄλλη καντέτικη ἐξαγορά, ἐξουθενώνεται καί ἀποβλακώνεται ἀπό τήν κυριαρχία τῆς ἀντίδρασης. Ἐκτελεστές τῆς διαθήκης αὐτῆς τῆς ἀστικῆς ἐπανάστασης θά εἶναι πολιτικοί τύπου παραπλήσιου μέ τούς ὀχτωβριστές[8]. Ἤ καταστροφή τῆς τσιφλικάδικης γαιοχτησίας καί ὅλων τῶν κύριων βάθρων πού ἀντιστοιχοῦν στό παλιό «ἐποικοδόμημα»· ὑπερισχύων ὁ ρόλος τοῦ προλεταριάτου καί τῆς ἀγροτικῆς μάζας μέ ταυτόχρονη οὐδετεροποίηση τῆς ἀσταθοῦς ἤ ἀντεπαναστατικῆς ἀστικῆς τάξης· πιό γοργή καί ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων πάνω σέ καπιταλιστική βάση, μέ τήν καλύτερη, γενικά νοητή, μέσα στίς συνθῆκες τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, κατάσταση γιά τήν ἐργατική καί τήν ἀγροτική μάζα· ἀπό δῶ βγαίνει ἡ δημιουργία πιό εὐνοϊκῶν συνθηκῶν γιά νά ἐκπληρώσει παραπέρα ἡ ἐργατική τάξη τό πραγματικό καὶ θεμελιακό της καθῆκον τοῦ σοσιαλιστικοῦ μετασχηματισμοῦ. Εἶναι δυνατό, φυσικά, νά γίνουν ἄπειροι συνδυασμοί στοιχείων τοῦ ἄλφα ἤ τοῦ βῆτα τύπου κεφαλαιοκρατικῆς ἐξέλιξης, καί μονάχα ἀδιόρθωτοι σχολαστικοί θα μποροῦσαν νά

δίνουν λύση στά ἰδιόμορφα καί πολύπλοκα ζητήματα πού προβάλλουν κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθῆκες, μόνο καί μόνο μέ περικοπές ἀπό τή μιά ἤ τήν ἄλλη γνώμη τοῦ Μάρξ πού ἀναφέρεται σέ ἄλλη ἱστορική ἐποχή.

Τό ἔργο πού παρουσιάζουμε στόν ἀναγνώστη εἶναι ἀφιερωμένο στήν ἀνάλυση τῆς προεπαναστατικῆς οἰκονομίας τῆς Ρωσίας. Στήν ἐπαναστατική ἐποχή ἡ ζωή τῆς χώρας κυλᾶ τόσο γοργά κι ὁρμητικά, πού εἶναι ἀδύνατο νά χαρακτηρίσει κανείς τά μεγάλα ἀποτελέσματα τῆς οἰκονομικῆς ἐξέλιξης στό φούντωμα τῆς πολιτικῆς πάλης. Οἱ κύριοι Στολίπιν ἀπό τό ἕνα μέρος καί οἱ φιλελεύθεροι ἀπό τό ἄλλο (καί δέν πρόκειται καθόλου μονάχα γιά τούς καντέτους à la* Στροῦβε, μά γιά ὅλους τοὺς καντέτους[9] γενικά), δουλεύουν συστηματικά, ἐπίμονα καί μέ συνέπεια γιά νά ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἐπανάσταση σύμφωνα μέ τό πρῶτο πρότυπο. Τό πραξικόπημα τῆς 3 τοῦ Ἰούνη 1907, πού χτές ἀκόμα τό ζήσαμε, σημαίνει νίκη τῆς ἀντεπανάστασης, πού ἐπιδιώκει νά ἐξασφαλίσει τήν ἀπόλυτη ὑπεροχή τῶν τσιφλικάδων στή λεγόμενη ρωσική λαϊκή ἀντιπροσωπεία[10]. Ἄλλο ζήτημα ὅμως εἶναι τό πόσο σταθερή εἶναι ἡ «νίκη» αὐτή, καί ὁ ἀγώνας γιά τή δεύτερη ἔκβαση τῆς ἐπανάστασης συνεχίζεται. Καί τήν ἔκβαση αὐτή τήν ἐπιδιώκει λίγο-πολύ ἀποφασιστικά, λίγο-πολύ μέ συνέπεια, λίγο-πολύ συνειδητά, ὄχι μόνο τό προλεταριάτο, ἀλλά καί οἱ πλατιές ἀγροτικές μάζες. Ὁ ἄμεσος μαζικός ἀγώνας, ὅσο κι ἄν προσπαθεῖ ἡ ἀντεπανάσταση νά τόν καταπνίξει μέ τήν ἀνοιχτή βία, ὅσο κι ἄν προσπαθοῦν οἱ καντέτοι νά τόν καταπνίξουν μέ τίς ἀρκετά ὕπουλες καί ὑποκριτικές ἀντεπαναστατικές ἰδεοῦλες τους, ξεσπάει παρ' ὅλα αὐτά, πότε ἐδῶ καί πότε κεῖ, καί βάζει τή σφραγίδα του στήν πολιτική τῶν κομμάτων τῶν «τρουντοβίκων» καί τῶν ναρόντνικων, παρά τό γεγονός ὅτι οἱ κορυφές τῶν μικροαστῶν πολιτικῶν ἔχουν ἀναμφίβολα μολυνθεῖ (κυρίως οἱ «λαϊκοί σοσιαλιστές»[11] καί οἱ τρουντοβίκοι[12]) ἀπό τό καντέτικο πνεῦμα τῆς προδοσίας, τοῦ μολτσαλινισμοῦ[13] καί τῆς αὐτοϊκανοποίησης, πού διακρίνει τούς μετριοπαθεῖς καί φρόνιμους μικροαστούς ἤ ὑπαλλήλους τοῦ κράτους.

Πῶς θά τελειώσει αὐτός ὁ ἀγώνας, ποιό θά εἶναι τό τελικό ἀποτέλεσμα τῆς πρώτης ἐπίθεσης τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης, δέν μποροῦμε νά τό ποῦμε αὐτή τή στιγμή. Γιά τό λόγο αὐτόν δέν ἦρθε ἀκόμα ὁ καιρός (μά καί οἱ ἄμεσες κομματικές ὑποχρεώσεις ἑνός ἀγωνιστῆ τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος δέν ἀφήνουν ἐλεύ-

* — σάν τόν. *Ἡ Σύντ.*

θερο χρόνο) γιά ἕνα πλῆρες ξαναδούλεμα αὐτοῦ τοῦ βιβλίου*. Ἡ δεύτερη ἔκδοση δέν μπορεῖ νά βγεῖ ἔξω ἀπό τά πλαίσια τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῆς *προ*επαναστατικῆς οἰκονομίας τῆς Ρωσίας. Ὁ συγγραφέας ἀναγκάστηκε νά περιοριστεῖ σέ ἕνα κοίταγμα τοῦ κειμένου καί στή διόρθωσή του, καθώς καί στίς *πιό ἀναγκαῖες* συμπληρώσεις μέ βάση τό νεότερο στατιστικό ὑλικό. Τέτια στοιχεῖα εἶναι οἱ τελευταῖες ἀπογραφές τῶν ἀλόγων, οἱ στατιστικές γιά τίς σοδειές, τά ἀποτελέσματα τῆς πανρωσικῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ πού ἔγινε τό 1897, τά *καινούργια στοιχεῖα* τῆς στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια κτλ.

Ὁ συγγραφέας

Ἰούλης 1907

---

* Ἴσως μιά τέτια ἐπεξεργασία νά ἀπαιτήσει τή συνέχιση τοῦ ἔργου πού παρουσιάζουμε: τότε ὁ πρῶτος τόμος θάπρεπε νά περιοριστεῖ στήν ἀνάλυση τῆς προεπαναστατικῆς οἰκονομίας τῆς Ρωσίας καί ὁ δεύτερος ν' ἀφιερωθεῖ στή μελέτη τῶν συμπερασμάτων καί τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐπανάστασης.

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Erster Band.

Buch I: Der Produktionsprocess des Kapitals.

Zweite verbesserte Auflage.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1872.

Τό ἐξώφυλλο τῆς δεύτερης γερμανικῆς ἔκδοσης (1872)
τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κ. Μάρξ,
πού χρησιμοποίησε ὁ Β. Ι. Λένιν

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΤΑ ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΛΑΘΗ ΤΩΝ ΝΑΡΟΝΤΝΙΚΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΟΛΟΓΩΝ[14]

Ἡ ἀγορά εἶναι κατηγορία τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, πού στήν ἀνάπτυξή της μετατρέπεται σέ κεφαλαιοκρατική οἰκονομία καί πού μόνο μέσα στίς συνθῆκες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας γίνεται ἀπόλυτα κυρίαρχη κι ἁπλώνεται παντοῦ. Γι' αὐτό, γιά τήν ἀνάλυση τῶν βασικῶν θεωρητικῶν θέσεων πού ἀφοροῦν τήν ἐσωτερική ἀγορά, πρέπει νά ξεκινήσουμε ἀπό τήν ἁπλή ἐμπορευματική οἰκονομία καί νά παρακολουθήσουμε τή βαθμιαία μετατροπή της σέ κεφαλαιοκρατική.

I. Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Ἡ βάση τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας εἶναι ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας. Ἡ βιομηχανία ἐπεξεργασίας ξεχωρίζει ἀπό τή βιομηχανία παραγωγῆς πρώτων ὑλῶν καί ἡ καθεμιά ἀπ' αὐτές ὑποδιαιρεῖται σέ μικρές κατηγορίες καί ὑποκατηγορίες, πού παράγουν, μέ τή μορφή ἐμπορεύματος, εἰδικά προϊόντα καί πού τά ἀνταλλάσσουν μέ ὅλους τούς ἄλλους κλάδους τῆς παραγωγῆς. Ἔτσι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας ὁδηγεῖ στήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἰδιαίτερων κι αὐτοτελῶν κλάδων τῆς βιομηχανίας. Ἡ τάση αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης εἶναι νά μετατρέψει σέ ἰδιαίτερο κλάδο βιομηχανίας τήν παραγωγή ὄχι μονάχα τοῦ κάθε προϊόντος χωριστά, μά ἀκόμα καί τοῦ κάθε μέρους τοῦ προϊόντος καί ὄχι μονάχα τήν παραγωγή τοῦ προϊόντος, ἀλλά ἀκόμα καί τίς ἰδιαίτερες φάσεις πού χρειάζονται γιά νά προετοιμαστεῖ τό προϊόν γιά τήν κατανάλωση. Στίς συνθῆκες τῆς φυσικῆς οἰκονομίας ἡ κοινωνία ἀποτελοῦνταν ἀπό πολλές ὁμοειδεῖς οἰκονομικές μονάδες (πατριαρ-

χικές ἀγροτικές οἰκογένειες, πρωτόγονες ἀγροτικές κοινότητες, φεουδαρχικά τσιφλίκια) καί ἡ κάθε τέτια μονάδα ἐκτελοῦσε ὅλες τίς ἐργασίες στό νοικοκυριό, ἀπό τήν παραγωγή τῶν διάφορων πρώτων ὑλῶν ὥς τήν τελική τους προετοιμασία γιά τήν κατανάλωση. Στίς συνθῆκες τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας δημιουργοῦνται ἑτεροειδεῖς οἰκονομικές μονάδες, αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν χωριστῶν κλάδων τῆς οἰκονομίας, ἐλαττώνεται ὁ ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν πού κάνουν τήν ἴδια οἰκονομική λειτουργία. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ προοδευτική ἀνάπτυξη τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ τό βασικό στοιχεῖο στό προτσές τῆς δημιουργίας τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τόν καπιταλισμό. «. . . Στήν ἐμπορευματική παραγωγή καί στήν ἀπόλυτη μορφή της — στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή. . . , — λέει ὁ Μάρξ, — τά προϊόντα εἶναι ἐμπορεύματα, δηλαδή ἀξίες χρήσης πού ἔχουν πραγματοποιήσιμη — δηλ. μετατρεπτή σέ χρῆμα — ἀνταλλαχτική ἀξία, μόνο ἐφόσον ἄλλα ἐμπορεύματα ἀποτελοῦν τό ἰσοδύναμό τους, μόνο ἐφόσον ἄλλα προϊόντα ἀντιπαραθέτονται σ' αὐτά σάν ἐμπορεύματα καί σάν ἀξίες· μέ ἄλλα λόγια, ἐφόσον τά προϊόντα αὐτά δέν παράγονται ἄμεσα σάν μέσα συντήρησης γιά κείνους πού τά παρήγαγαν, ἀλλά σάν ἐμπορεύματα, σάν προϊόντα πού γίνονται ἀξίες χρήσης μόνο μέ τή μετατροπή τους σέ ἀνταλλαχτική ἀξία (σέ χρῆμα), μέ τήν ἐκποίησή τους. *Ἡ ἀγορά γι' αὐτά τά ἐμπορεύματα ἀναπτύσσεται μέ τόν κοινωνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας*· ὁ καταμερισμός τῶν παραγωγικῶν ἐργασιῶν μετατρέπει τά προϊόντα τους ἀμοιβαῖα σέ ἐμπορεύματα, τό ἕνα σέ ἰσοδύναμο τοῦ ἄλλου, *ἀναγκάζοντάς τα νά χρησιμεύουν τό ἕνα σάν ἀγορά τοῦ ἄλλου*» («Das Kapital» III, 2, 177-178*. Ρωσ. μετάφρ. 526[15]. Οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι δικές μας, ὅπως καί σ' ὅλες τίς περικοπές, ὅπου δέ λέγεται τό ἀντίθετο).

Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι ὁ παραπάνω χωρισμός τῆς βιομηχανίας ἐπεξεργασίας ἀπό τή βιομηχανία παραγωγῆς πρώτων ὑλῶν, τῆς μανουφακτούρας ἀπό τή γεωργία, μετατρέπει καί τήν ἴδια τή γεωργία σέ βιομηχανία, δηλαδή σέ κλάδο τῆς οἰκονομίας, πού παράγει *ἐμπορεύματα*. Τό προτσές τῆς εἰδίκευσης, πού χωρίζει τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο τά διάφορα εἴδη ἐπεξεργασίας τῶν προϊόντων καί δημιουργεῖ ὁλοένα καί περισσότερους βιομηχανικούς κλάδους, ἐκδηλώνεται καί στή γεωργία, σχηματίζοντας εἰδικευμένες περιοχές τῆς γεωργίας (καί συστήματα γεωργικῆς οἰ-

* — «Τό Κεφάλαιο», τόμ. III, μέρος 2, σελ. 177-178. *Ἡ Σύντ.*

κονομίας*), προκαλώντας τήν ἀνταλλαγή ὄχι μονάχα ἀνάμεσα στά προϊόντα τῆς γεωργίας καί τῆς βιομηχανίας, μά κι ἀνάμεσα στά διάφορα προϊόντα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας. Αὐτή ἡ εἰδίκευση τῆς *ἐμπορευματικῆς* (καί τῆς κεφαλαιοκρατικῆς) γεωργίας ἐκδηλώνεται σ' ὅλες τίς κεφαλαιοκρατικές χῶρες, ἐκδηλώνεται στό διεθνῆ καταμερισμό τῆς ἐργασίας, ἐκδηλώνεται καί στή Ρωσία μετά τή μεταρύθμιση, ὅπως θά δείξουμε λεπτομερειακά παρακάτω.

Ἔτσι λοιπόν, ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας εἶναι ἡ βάση ὅλου τοῦ προτσές ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί τοῦ καπιταλισμοῦ. Γι' αὐτό ἦταν ἀπόλυτα φυσικό, ὅτι οἱ θεωρητικοί μας τοῦ ναροντνικισμοῦ, διακηρύχνοντας πώς τό τελευταῖο αὐτό προτσές εἶναι ἀποτέλεσμα τεχνητῶν μέτρων, ἀποτέλεσμα «παρέκκλισης ἀπό τό δρόμο» κλπ. κλπ. προσπαθοῦσαν νά συγκαλύψουν τό γεγονός τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας στή Ρωσία ἤ νά μειώσουν τή σημασία αὐτοῦ τοῦ γεγονότος. Ὁ κ. Β. Β. στό ἄρθρο του «Ὁ καταμερισμός τῆς γεωργικῆς καί τῆς βιομηχανικῆς ἐργασίας στή Ρωσία» («Βέστνικ Ἐβρόπι», 1884, ἀρ. 7) «ἀρνοῦνταν» ὅτι «στή Ρωσία κυριαρχεῖ ἡ ἀρχή τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας» (σελ. 347), κι ἔλεγε, ὅτι σέ μᾶς ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας «δέν ξεπήδησε ἀπό τά βάθη τῆς λαϊκῆς ζωῆς, ἀλλά προσπάθησε νά διεισδύσει μέσα σ' αὐτήν ἀπέξω» (σελ. 338). Ὁ κ. Ν. —ον στό «Δοκίμιό» του γράφει τά ἑξῆς γιά τήν αὔξηση τῆς ποσότητας τῶν σιτηρῶν πού προορίζονται γιά πούληση: «Τό φαινόμενο αὐτό θά μποροῦσε νά σημαίνει, ὅτι τό παραγόμενο σιτάρι κατανέμεται ἰσόμετρα σ' ὁλόκληρο τό κράτος, ὅτι ὁ ψαράς τοῦ Ἀρχάγγελου τρώει τώρα σιτάρι τῆς Σαμάρας κι ὁ γεωργός τῆς Σαμάρας ποικίλλει τό γεῦμα του μέ ψάρι τοῦ Ἀρχάγγελου. *Στήν πραγματικότητα ὅμως δέ γίνεται τίποτα ἀπ' αὐτά*» («Δοκίμιο γιά τήν κοινωνική μας οἰκονομία μετά τή μεταρύθμιση». Πετρούπολη, 1893, σελ. 37). Χωρίς κανένα στοι-

* Ἔτσι, λχ., ὁ Ι. Α. Στέμπουτ στό βιβλίο του «Οἱ βάσεις τῆς γεωργικῆς καλλιέργειας» ξεχωρίζει στή γεωργία τά συστήματα τῆς οἰκονομίας σύμφωνα μέ τό κύριο προϊόν πού προορίζεται γιά τήν ἀγορά. Τά κύρια συστήματα τῆς οἰκονομίας εἶναι τρία: 1) τό γεωργικό (τό δημητριακό, σύμφωνα μέ τήν ἔκφραση τοῦ κ. Α. Σκβορτσόφ)· 2) τό χτηνοτροφικό (κύριο προϊόν γιά τήν ἀγορά εἶναι τά προϊόντα τῆς χτηνοτροφίας) καὶ 3) τό ἐργοστασιακό (τό τεχνικό, σύμφωνα μέ τήν ἔκφραση τοῦ κ. Α. Σκβορτσόφ)· κύριο προϊόν γιά τήν ἀγορά εἶναι ἐδῶ τά ἀγροτικά προϊόντα, πού ὑποβάλλονται σέ τεχνική ἐπεξεργασία. Βλ. *Α. Σκβορτσόφ*, «Ἡ ἐπίδραση τῶν ἀτμοκίνητων μεταφορῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία», Βαρσοβία, 1890, σελ. 68 κ.ἑ.

χεῖο καί παρά τά πασίγνωστα γεγονότα ἀποφθέγγονται: δέν ὑπάρχει κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας στή Ρωσία! Ἡ θεωρία τῶν ναρόντνικων ὅτι εἶναι «τεχνητός» ὁ καπιταλισμός στή Ρωσία, δέν μποροῦσε νά σκαρωθεῖ ἀλλιῶς, παρά μέ τήν ἄρνηση ἤ μέ τό χαρακτηρισμό σάν «τεχνητῆς» τῆς ἴδιας τῆς βάσης κάθε ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, δηλαδή τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας.

II. Η ΑΥΞΗΣΗ ΤΟΥ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΣΕ ΒΑΡΟΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΚΟΥ

Μιά καί στήν ἐποχή πού προηγεῖται ἀπό τήν ἐμπορευματική οἰκονομία, ἡ βιομηχανία ἐπεξεργασίας εἶναι ἑνωμένη μέ τή βιομηχανία παραγωγῆς πρώτων ὑλῶν κι ἐπικεφαλῆς τῆς τελευταίας βρίσκεται ἡ γεωργία, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας παρουσιάζεται μέ τόν διαδοχικό ἀποχωρισμό ἀπό τή γεωργία τῶν διάφορων κλάδων τῆς βιομηχανίας. Ὁ πληθυσμός μιᾶς χώρας μέ λίγο (ἤ μέ ὁλότελα μή) ἀναπτυγμένη ἐμπορευματική οἰκονομία εἶναι σχεδόν ἀποκλειστικά γεωργικός. Αὐτό ὡστόσο δέ σημαίνει ὅτι ὁ πληθυσμός ἀσχολεῖται μόνο μέ τή γεωργία: αὐτό σημαίνει μόνο ὅτι ὁ πληθυσμός πού ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία ἐπεξεργάζεται ὁ ἴδιος τά προϊόντα τῆς γεωργίας, ὅτι δέν ὑπάρχει σχεδόν ἀνταλλαγή καί καταμερισμός τῆς ἐργασίας. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας σημαίνει, ἐπομένως, eo ipso* τόν ἀποχωρισμό ὁλοένα καί μεγαλύτερου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή γεωργία, δηλαδή αὔξηση τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ σέ βάρος τοῦ γεωργικοῦ. «*Ἀπό τήν ἴδια του τή φύση ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς ἐλαττώνει συνεχῶς τό γεωργικό πληθυσμό, σέ σχέση μέ τό μή γεωργικό*, γιατί στή βιομηχανία (μέ τή στενή ἔννοια) ἡ αὔξηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου σέ σχέση μέ τό μεταβλητό συνδέεται μέ τήν ἀπόλυτη αὔξηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, παρά τή σχετική του ἐλάττωση. Ἀντίθετα στή γεωργία, τό μεταβλητό κεφάλαιο πού ἀπαιτεῖται γιά τήν καλλιέργεια ἑνός δοσμένου κομματιοῦ γῆς, ἐλαττώνεται ἀπόλυτα· συνεπῶς, ἡ αὔξηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου μπορεῖ νά γίνει μόνο ἐφόσον καλλιεργεῖται καινούργια γῆς, αὐτό ὅμως προϋποθέτει πάλι τήν ἀκόμα μεγαλύτερη αὔξηση τοῦ μή γεωργικοῦ πληθυσμοῦ» («Das Kapital», III, 2, 177, Ρωσ. μετάφρ. σελ. 526)[16]. Ἔτσι δέν μποροῦμε νά φαντάστοῦμε τόν καπιταλισμό, χωρίς αὔξηση τοῦ ἐμπορικοῦ καί βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ σέ βάρος τοῦ γεωργικοῦ, κι ὁ καθένας ξέρει, ὅτι τό φαινόμενο αὐτό παρουσιάζεται πολύ ἀνάγλυφα σ' ὅλες τίς κεφαλαιοκρατικές χῶρες. Ζήτημα εἶναι ἄν χρειάζεται ν' ἀποδείξουμε, ὅτι τό περιστατικό αὐτό ἔχει τεράστια σημασία γιά τήν ἐσωτερική ἀγορά, γιατί συνδέεται ἀδιάρηχτα καί μέ τήν ἐξέλιξη τῆς βιομηχανίας καί μέ τήν ἐξέλιξη τῆς γεωργίας. Ἡ δημιουργία τῶν βιομηχανικῶν κέντρων, ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τους καί τό τράβηγμα τοῦ πληθυσμοῦ στά κέντρα αὐτά, δέν μπορεῖ παρά νά ἐξασκεῖ τήν πιό βαθιά ἐπίδραση σ' ὅλο τό καθεστώς τοῦ χωριοῦ, δέν μπορεῖ παρά νά προκαλεῖ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς καί τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας. Καί τό γεγονός αὐτό εἶναι ἀκόμα πιό ἀξιοσημείωτο, γιατί οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ναροντνικιστικῆς οἰκονομολογίας ἀγνοοῦν τελείως τό νόμο αὐτό, τόσο στούς καθαρά θεωρητικούς τους συλλογισμούς, ὅσο καί στούς συλλογισμούς τους γιά τόν καπιταλισμό στή Ρωσία (γιά τίς ἰδιομορφίες τῆς ἐκδήλωσης αὐτοῦ τοῦ νόμου στή Ρωσία θά μιλήσουμε λεπτομερειακά παρακάτω, στό VIII κεφάλαιο). Στίς θεωρίες τῶν κ.κ. Β. Β. καί Ν.—ον σχετικά μέ τήν ἐσωτερική ἀγορά γιά τόν καπιταλισμό παραγνωρίζεται μιά οὐσιώδης λεπτομέρεια: τό τράβηγμα τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή γεωργία πρός τή βιομηχανία καί ἡ ἐπίδραση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος στή γεωργία*.

* — ἀκριβῶς γι' αὐτό. *Ἡ Σύντ.*

III. Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΜΙΚΡΟΠΑΡΑΓΩΓΩΝ

Ὥς τώρα εἴχαμε νά κάνουμε μέ τήν ἁπλή ἐμπορευματική παραγωγή. Τώρα περνοῦμε στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή, δηλαδή ὑποθέτουμε ὅτι στή θέση τῶν ἁπλῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν ἔχουμε μπροστά μας ἀπό τό ἕνα μέρος τόν κάτοχο τῶν μέσων παραγωγῆς κι ἀπό τό ἄλλο τό μισθωτό ἐργάτη, τόν πουλητή τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἡ μετατροπή τοῦ μικροπαραγωγοῦ σέ μισθωτό ἐργάτη προϋποθέτει ἀπώλεια ἀπ' αὐτόν τῶν μέσων παραγωγῆς — γῆς, ἐργαλείων, ἐργαστηρίου κλπ. — δηλαδή προϋποθέτει τή «φτώχευσή» του, τήν «καταστροφή» του. Ὑπάρχει ἡ ἄποψη, ὅτι ἡ καταστροφή αὐτή «περιορίζει τήν ἀγοραστική

* Ὅτι οἱ ρωμαντικοί τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καί οἱ ρῶσοι ναρόντνικοι παίρνουν τήν ἴδια θέση στό ζήτημα τῆς αὔξησης τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ, τό τονίσαμε στό ἄρθρο: «Χαρακτηρισμός τοῦ οἰκονομικοῦ ρωμαντισμοῦ. Ὁ Σισμόντι καί οἱ ὀπαδοί του στή χώρα μας». (Βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος. *Ἡ Σύντ.)*.

ἱκανότητα τοῦ πληθυσμοῦ», «περιορίζει τήν ἐσωτερική ἀγορά» γιά τόν καπιταλισμό (ὁ κ. Ν. —ον l. c.*, σελ. 185. Ἐπίσης σελ. 203, 275, 287, 339–340 κι ἀλλοῦ. Τήν ἴδια ἄποψη διατυπώνει κι ὁ κ. Β. Β. στά περισσότερα ἔργα του). Δέν ἀναφέρουμε ἐδῶ τά στοιχεῖα γιά τήν πορεία αὐτοῦ τοῦ προτσές στή Ρωσία. Στά ἑπόμενα κεφάλαια θά ἐξετάσουμε λεπτομερειακά αὐτά τά στοιχεῖα. Τή στιγμή αὐτή τό ζήτημα μπαίνει καθαρά θεωρητικά, δηλαδή ἡ ἐμπορευματική παραγωγή γενικά στήν πορεία τῆς μετατροπῆς της σέ κεφαλαιοκρατική. Καί οἱ συγγραφεῖς πού ἀναφέραμε βάζουν τό ζήτημα αὐτό θεωρητικά, δηλαδή ἀπό τό γεγονός καί μόνο τῆς καταστροφῆς τῶν μικροπαραγωγῶν βγάζουν τό συμπέρασμα ὅτι περιορίζεται ἡ ἐσωτερική ἀγορά. Ἡ ἀντίληψη αὐτή εἶναι πέρα γιά πέρα λαθεμένη καί τό ρίζωμά της στήν οἰκονομική μας φιλολογία μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ μόνο μέ τίς ρωμαντικές προλήψεις τοῦ ναροντνικισμοῦ (πρβλ. τό ἄρθρο πού ἀναφέραμε στήν ὑποσημείωση**). Ξεχνοῦν ὅτι ὁ «ἀποχωρισμός» μιᾶς μερίδας παραγωγῶν ἀπό τά μέσα παραγωγῆς προϋποθέτει ἀπαραίτητα τό πέρασμα αὐτῶν τῶν μέσων σέ ἄλλα χέρια, τή μετατροπή τους σέ κεφάλαιο, προϋποθέτει συνεπῶς τό γεγονός, ὅτι οἱ νέοι κάτοχοι αὐτῶν τῶν μέσων παραγωγῆς παράγουν μέ τή μορφή ἐμπορευμάτων ἐκεῖνα τά προϊόντα, πού προηγούμενα τά κατανάλωνε ὁ ἴδιος ὁ παραγωγός, ὅτι δηλαδή διευρύνουν τήν ἐσωτερική ἀγορά· ξεχνοῦν ὅτι οἱ νέοι αὐτοί κάτοχοι, πλαταίνοντας τήν παραγωγή τους ζητοῦν ἀπό τήν ἀγορά νέα ἐργαλεῖα, πρῶτες ὕλες, μέσα μεταφορᾶς κλπ., καθώς καί εἴδη κατανάλωσης (ὁ πλουτισμός αὐτῶν τῶν νέων κατόχων προϋποθέτει φυσικά καί αὔξηση τῆς κατανάλωσης πού κάνουν). Ξεχνοῦν, ὅτι γιά τήν ἀγορά τό σπουδαῖο δέν εἶναι καθόλου ἡ εὐημερία τοῦ παραγωγοῦ, μά τό ἄν διαθέτει χρήματα. Ἡ πτώση τῆς εὐημερίας τοῦ πατριαρχικοῦ ἀγρότη, πού ἡ παραγωγή του εἶχε παλιότερα χαρακτήρα κυρίως φυσικῆς οἰκονομίας, συμβιβάζεται ἀπόλυτα μέ τήν αὔξηση τῶν χρημάτων πού διαθέτει, γιατί ὅσο περισσότερο καταστρέφεται ἕνας τέτιος ἀγρότης τόσο περισσότερο εἶναι ἀναγκασμένος νά καταφεύγει στήν πούληση τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, τόσο μεγαλύτερο μέρος ἀπό τά μέσα πού χρειάζονται γιά τή συντήρησή του (ἔστω καί τά πιό πενιχρά) εἶναι ὑποχρεωμένος νά τά προμηθεύεται ἀπό τήν ἀγορά. «Ἔτσι, μαζί μέ τό μέρος ἐκείνου τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ πού

* — loco citato — στὸ ἀναφερόμενο μέρος. *Ἡ Σύντ.*

** Σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 25. *Ἡ Σύντ.*

ἀποχωρίζεται (ἀπό τή γῆ), ἀποχωρίζονται καί τά προηγούμενα μέσα διατροφῆς του. Μετατρέπονται τώρα σέ ὑλικά στοιχεῖα τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου» (τοῦ κεφαλαίου πού ξοδεύεται γιά τήν ἀγορά τῆς ἐργατικῆς δύναμης) («Das Kapital», I, 776)[17]. «Ἡ ἀπαλλοτρίωση καί ἡ ἐκδίωξη ἀπό τό χωριό ἑνός μέρους τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ὄχι μονάχα ἐλευθερώνουν γιά τό βιομήχανο κεφαλαιοκράτη ἐργάτες μέ τά μέσα συντήρησης καί τίς πρῶτες ὕλες τους, ἀλλά *δημιουργοῦν καί τήν ἐσωτερική ἀγορά*» (ibid.*, 778)[18]. Ἔτσι ἀπό τήν ἀφηρημένη θεωρητική ἄποψη, ἡ καταστροφή τῶν μικροπαραγωγῶν στήν κοινωνία τῆς ἀναπτυσσόμενης ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί τοῦ καπιταλισμοῦ σημαίνει ἀκριβῶς τό ἀντίθετο ἀπό κεῖνο πού θέλουν νά συμπεράνουν ἀπ' αὐτό οἱ κ.κ. Ν.—ον καί Β. Β., σημαίνει τή δημιουργία κι ὄχι τόν περιορισμό τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς. Ἄν ὁ ἴδιος ὁ κ. Ν. —ον πού διακηρύχνει a priori** ὅτι ἡ καταστροφή τῶν ρώσων μικροπαραγωγῶν σημαίνει τόν περιορισμό τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, ἀναφέρει παρ' ὅλα αὐτά τίς ἀντίθετες σκέψεις τοῦ Μάρξ πού μόλις παραθέσαμε («Δοκίμιο», σελ. 71 καί 114), αὐτό ἀποδείχνει μονάχα τήν ἀξιοθαύμαστη ἱκανότητα αὐτοῦ τοῦ συγγραφέα νά συντρίβει τόν ἑαυτό του μέ περικοπές ἀπό τό «Κεφάλαιο».

IV. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΝΑΡΟΝΤΝΙΚΙΣΜΟΥ ΟΤΙ ΕΙΝΑΙ ΑΔΥΝΑΤΟ ΝΑ ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΘΕΙ Η ΥΠΕΡΑΞΙΑ

Ἕνα ἄλλο ζήτημα στή θεωρία τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς εἶναι τό παρακάτω. Εἶναι γνωστό, ὅτι ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή χωρίζεται στά παρακάτω τρία μέρη: 1) τό πρῶτο ἀναπληρώνει τό σταθερό κεφάλαιο, δηλαδή τήν ἀξία πού ὑπῆρχε καί προηγούμενα μέ τή μορφή πρώτων ὑλῶν καί βοηθητικῶν ὑλικῶν, μηχανῶν κι ἐργαλείων παραγωγῆς κλπ. καί πού μόνο ἀναπαράγεται σ' ἕνα ὁρισμένο μέρος τοῦ ἕτοιμου προϊόντος· 2) τό δεύτερο μέρος ἀναπληρώνει τό μεταβλητό κεφάλαιο, δηλαδή καλύπτει τή συντήρηση τοῦ ἐργάτη, καί τέλος 3) τό τρίτο μέρος ἀποτελεῖ τήν ὑπεραξία πού ἀνήκει στόν κεφαλαιοκράτη. Παραδέχονται συνήθως (ἐκθέτουμε αὐτό τό ζήτημα μέ τό πνεῦμα τῶν κ.κ. Ν. —ον καί Β. Β.) ὅτι ἡ πραγματοποίηση (δηλαδή ἡ ἐξεύρεση ἀντίστοιχου ἰσοδύναμου, ἡ πούληση στήν

* — ibidem — στὸ ἴδιο. *Ἡ Σύντ.*

** — ἐκ τῶν προτέρων. *Ἡ Σύντ.*

ἀγορά) τῶν δυό πρώτων μερῶν δέν παρουσιάζει δυσκολίες, γιατί τό πρῶτο μέρος πηγαίνει στήν παραγωγή καί τό δεύτερο στήν κατανάλωση τῆς ἐργατικῆς τάξης. Πῶς ὅμως πραγματοποιεῖται τό τρίτο μέρος, ἡ ὑπεραξία; Δέν μπορεῖ δά νά καταναλωθεῖ ὁλόκληρη ἀπό τούς κεφαλαιοκράτες! Καί οἱ οἰκονομολόγοι μας φτάνουν στό συμπέρασμα ὅτι ἡ «διέξοδος ἀπό τή δυσκολία» τῆς πραγματοποίησης τῆς ὑπεραξίας[19] εἶναι ἡ «ἐξεύρεση ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς» (Ν. —ον, «Δοκίμιο», μέρος ΙΙ, ὑποκ. XV γενικά καί σελ. 205 εἰδικά. Β. Β., «Τό πλεόνασμα ἀπό τόν ἐφοδιασμό τῆς ἀγορᾶς μέ ἐμπορεύματα» στά «Ὀτέτσεστβενιγιε Ζαπίσκι» τοῦ 1883 καί «Δοκίμιο θεωρητικῆς οἰκονομίας». Πετρούπολη 1895, σελ. 179 κ.ἑ.). Ἡ ἀνάγκη τῆς ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς γιά ἕνα κεφαλαιοκρατικό ἔθνος ἐξηγεῖται ἀπό τούς συγγραφεῖς πού ἀναφέραμε, μέ τό ὅτι οἱ κεφαλαιοκράτες δέν μποροῦν διαφορετικά νά πουλήσουν τά προϊόντα. Ἡ ἐσωτερική ἀγορά τῆς Ρωσίας περιορίζεται, γιατί καταστρέφεται ἡ ἀγροτιά καί γιατί εἶναι ἀδύνατο νά πραγματοποιηθεῖ ἡ ὑπεραξία χωρίς ἐξωτερική ἀγορά, ἡ ἐξωτερική ἀγορά ὅμως εἶναι ἀπρόσιτη γιά μιά νεαρή χώρα πού μπῆκε πάρα πολύ ἀργά στό δρόμο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης — κι ἔτσι, μέ μερικούς ἀπριοριστικούς (κι ἐπί πλέον θεωρητικά λαθεμένους) συλλογισμούς θεωρεῖται σάν ἀποδειγμένο, ὅτι ὁ ρωσικός καπιταλισμός εἶναι ἀνεδαφικός καί θνησιγενής!

Ὁ κ. Ν. —ον, μιλώντας γιά τήν πραγματοποίηση εἶχε ὑπόψη του, ὅπως φαίνεται, τή θεωρία τοῦ Μάρξ γι' αὐτό τό θέμα (παρ' ὅλο πού δέν ἀνάφερε οὔτε λέξη γιά τόν Μάρξ σ' αὐτό τό μέρος τοῦ «Δοκιμίου» του), ἀλλά δέν τόν κατάλαβε καθόλου καί τόν διαστρέβλωσε, ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως παρακάτω, σέ σημεῖο πού τόν ἔκανε ἀγνώριστο. Γι' αὐτό ἀκριβῶς παρατηρήθηκε καί τό περίεργο φαινόμενο νά συμπίπτουν οἱ ἀπόψεις του σ' ὅλα τά οὐσιαστικά σημεῖα μέ τίς ἀπόψεις τοῦ κ. Β. Β., πού μέ κανένα τρόπο δέν ἐπιτρέπεται νά κατηγορηθεῖ γιά «παρανόηση» τῆς θεωρίας, γιατί θά ἦταν ἡ μεγαλύτερη ἀδικία γι' αὐτόν ἀκόμα καί μιά ὑπόνοια πώς ἔχει ἔστω καί τήν παραμικρότερη γνώση αὐτῆς τῆς θεωρίας. Καί οἱ δυό συγγραφεῖς ἐκθέτουν τίς θεωρίες τους μέ τέτιον τρόπο, πού σοῦ δίνουν τήν ἐντύπωση ὅτι εἶναι οἱ πρῶτοι πού μίλησαν γι' αὐτό τό θέμα, κι ἔχουν φτάσει μέ «τό δικό τους τό μυαλό» σέ ὁρισμένες λύσεις. Καί οἱ δυό ἀγνοοῦν μεγαλοπρεπῶς τίς γνῶμες τῶν παλιῶν οἰκονομολόγων γι' αὐτό τό ζήτημα, καί οἱ δυό ἐπαναλαβαίνουν τά παλιά λάθη, πού ἀναιρέθηκαν μέ τόν πιό ἐμπεριστατωμένο τρόπο στό ΙΙ τόμο τοῦ

«Κεφαλαίου»*. Καί οἱ δυό συγγραφεῖς ἀνάγουν ὅλο τό ζήτημα τῆς πραγματοποίησης τοῦ προϊόντος στήν πραγματοποίηση τῆς ὑπεραξίας, γιατί φαντάζονται, ὅπως φαίνεται, ὅτι ἡ πραγματοποίηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου δέν παρουσιάζει δυσκολίες. Αὐτή ἡ ἀφελής ἄποψη περικλείνει τό μεγαλύτερο λάθος, ἀπό τό ὁποῖο προέκυψαν ὅλα τά παραπέρα λάθη τῆς θεωρίας τοῦ ναροντνικισμοῦ γιά τήν πραγματοποίηση. Καί πραγματικά, ἡ δυσκολία τοῦ ζητήματος στήν ἐξήγηση τῆς πραγματοποίησης βρίσκεται ἀκριβῶς στήν ἐξήγηση τῆς πραγματοποίησης τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Γιά νά πραγματοποιηθεῖ τό σταθερό κεφάλαιο, πρέπει νά ξαναχρησιμοποιηθεῖ στήν παραγωγή, αὐτό ὅμως μπορεῖ νά γίνει ἄμεσα μόνο γιά κεῖνο τό κεφάλαιο πού τό προϊόν του εἶναι μέσα παραγωγῆς. Ἄν τό προϊόν, πού ἀναπληρώνει τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου, ἀποτελεῖται ἀπό εἴδη κατανάλωσης, εἶναι ἀδύνατο νά χρησιμοποιηθεῖ ἄμεσα στήν παραγωγή, χρειάζεται ἡ *ἀνταλλαγή* ἀνάμεσα σέ κείνη τήν ὑποδιαίρεση τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, πού παράγει μέσα παραγωγῆς καί στήν ὑποδιαίρεση πού παράγει μέσα κατανάλωσης. Σ' αὐτό ἀκριβῶς τό σημεῖο βρίσκεται ὅλη ἡ δυσκολία τοῦ ζητήματος, πού δέν τήν *βλέπουν* οἱ οἰκονομολόγοι μας. Ὁ κ. Β. Β. πάει νά δημιουργήσει γενικά τήν ἐντύπωση πώς σκοπός τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς δέν ἦταν τάχα ἡ συσσώρευση, ἀλλά ἡ κατανάλωση, λέγοντας βαθυστόχαστα, ὅτι «στά χέρια τῆς μειοψηφίας περνᾶ ἕνας ὄγκος ἀπό ὑλικά ἀγαθά, πού ξεπερνοῦν τίς καταναλωτικές ἱκανότητες τοῦ ὀργανισμοῦ» (sic!**) «στή δοσμένη στιγμή τῆς ἀνάπτυξής τους» (l.c., 149), ὅτι «αἰτία πού περισσεύουν τά προϊόντα δέν εἶναι ἡ λιτότητα καί ἡ ἐγκράτεια τῶν ἐργοστασιαρχῶν, ἀλλά τά περιορισμένα περιθώρια ἤ ἡ ἀνεπαρκής ἐλαστικότητα τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ (!!) πού δέν κατορθώνει νά εὐρύνει τίς καταναλωτικές του ἱκανότητες μέ τήν ἴδια ταχύτητα πού μεγαλώνει ἡ ὑπεραξία» (ib., 161). Ὁ κ. Ν. —ον προσπαθεῖ νά δημιουργήσει τήν ἐντύπωση, ὅτι δέ θεωρεῖ τήν κατανάλωση σάν σκοπό τῆς κεφαλαιοκρατικῆς

---

* Ἐκτός ἀπ' αὐτό, εἶναι ἐξαιρετικά καταπληχτική ἡ τόλμη τοῦ κ. Β. Β., πού ξεπερνᾶ κάθε ἐπιτρεπτό ὅριο στή φιλολογία. Ἀφοῦ ἐξέθεσε τή θεωρία του κι ἀποκάλυψε, ὅτι ἔχει ὁλοκληρωτική ἄγνοια τοῦ δεύτερου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου», πού πραγματεύεται ἀκριβῶς τήν πραγματοποίηση, ὁ κ. Β. Β. δηλώνει τελείως ἀβάσιμα[20] ὅτι «χρησιμοποίησε γιά τή διδασκαλία του» ἀκριβῶς τή θεωρία τοῦ Μάρξ!! («Δοκίμιο θεωρητικῆς οἰκονομίας», μέρος ΙΙΙ. «Ὁ κεφαλαιοκρατικός νόμος (sic!;!) τῆς παραγωγῆς, τῆς διανομῆς καί τῆς κατανάλωσης», σελ. 162.)

** — ἔτσι! *Ἡ Σύντ.*

παραγωγῆς, ὅτι παίρνει ὑπόψη του τό ρόλο καί τή σημασία τῶν μέσων παραγωγῆς στό ζήτημα τῆς πραγματοποίησης, ὅμως στήν πραγματικότητα δέν ἔχει καθόλου ξεκαθαρίσει μέσα του τό προτσές τῆς κυκλοφορίας καί τῆς ἀναπαραγωγῆς ὅλου τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου καί ἔχει μπερδευτεῖ σέ μιά ὁλόκληρη σειρά ἀντιφάσεις. Δέ θά σταθοῦμε διεξοδικά στήν ἀνάλυση ὅλων αὐτῶν τῶν ἀντιφάσεων (σελ. 203–205 τοῦ «Δοκιμίου» τοῦ κ. Ν. —ον) — πρόκειται γιά μιά πολύ ἄχαρη δουλιά (πού ἐνμέρει τήν ἔχει κάνει κιόλας ὁ κ. Μπουλγκάκοφ* στό βιβλίο του: «Οἱ ἀγορές στίς συνθῆκες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς». Μόσχα, 1897, σελ. 237–245), κι ἐπιπλέον γιά νά ἀποδειχτεῖ ἡ ὀρθότητα τῆς ἐκτίμησης τῶν συλλογισμῶν τοῦ κ. Ν.—ον, πού κάναμε πρίν ἀπό λίγο, φτάνει νά ἀναλύσουμε τό τελικό του συμπέρασμα καί συγκεκριμένα τό ὅτι ἡ ἐξωτερική ἀγορά ἀποτελεῖ διέξοδο ἀπό τή δυσκολία πού παρουσιάζει ἡ πραγματοποίηση τῆς ὑπεραξίας. Τό συμπέρασμα αὐτό τοῦ κ. Ν. —ον (πού στήν οὐσία εἶναι ἁπλή ἐπανάληψη τοῦ συμπεράσματος τοῦ κ. Β. Β.) δείχνει μέ τόν πιό παραστατικό τρόπο, ὅτι δέν κατάλαβε καθόλου οὔτε τήν πραγματοποίηση τοῦ προϊόντος στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία (δηλαδή τή θεωρία τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς) οὔτε τό ρόλο τῆς ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς. Καί πραγματικά, ὑπάρχει ἄραγε ἔστω καί κόκκος κοινῆς λογικῆς σ' αὐτό τό ἀνακάτεμα τῆς ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς μέ τό ζήτημα τῆς «πραγματοποίησης»; Τό ζήτημα τῆς πραγματοποίησης εἶναι πῶς θά βροῦμε γιά κάθε μέρος τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προϊόντος ἀνάλογα μέ τήν ἀξία του (σταθερό κεφάλαιο, μεταβλητό κεφάλαιο καί ὑπεραξία) κι ἀνάλογα μέ τήν ὑλική του μορφή (μέσα παραγωγῆς, εἴδη κατανάλωσης, καί εἰδικότερα, εἴδη πρώτης ἀνάγκης καί εἴδη πολυτελείας), ἕνα ἄλλο μέρος τοῦ προϊόντος, πού τό ἀντικαταστaίνει στήν ἀγορά. Εἶναι φανερό, ὅτι ἐδῶ πρέπει νά κάνουμε ἀφαίρεση τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, γιατί τό ἀνακάτεμά του δέν προωθεῖ οὔτε κατά μιά τρίχα τή λύση τοῦ ζητήματος, μά μονάχα τήν ἀναβάλλει, μετατοπίζοντας τό ζήτημα ἀπό μιά χώρα σέ μερικές χῶρες. Ὁ ἴδιος ὁ κ. Ν. —ον, πού βρῆκε στό ἐξωτερικό ἐμπόριο τή «διέξοδο ἀπό τή δυσκολία» στό ζήτημα τῆς πραγματοποίησης τῆς ὑπεραξίας, κάνει τόν παρακάτω λχ. συλλογισμό γιά τά μεροκά-

* Δέν εἶναι περιττό νά ὑπενθυμίσουμε στό σημερινό ἀναγνώστη, ὅτι ὁ κ. Μπουλγκάκοφ, ὅπως καί οἱ κ.κ. Στροῦβε καί Τουγκάν-Μπαρανόβσκι, πού τούς ἀναφέρουμε συχνά πιό κάτω, προσπαθοῦσαν τό 1899 νά εἶναι μαρξιστές. Τώρα ὅλοι αὐτοί ἀπό «κριτικοί τοῦ Μάρξ», ἔγιναν αἰσίως συνηθισμένοι ἀστοί οἰκονομολόγοι. (*Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση*[21]).

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx

Zweiter Band.

Buch II: Der Cirkulationsprocess des Kapitals.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1885.

Τό ἐξώφυλλο τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης (1885)
τοῦ δεύτερου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κ. Μάρξ
πού χρησιμοποίησε ὁ Β. Ι. Λένιν

ματα: μέ τό μέρος τοῦ χρονιάτικου προϊόντος, πού παίρνουν μέ μορφή μεροκάματου οἱ ἄμεσοι παραγωγοί, δηλαδή οἱ ἐργάτες, «μποροῦν νά ἀποκομίσουν ἀπό τήν κυκλοφορία τόσο μόνο μέρος ἀπό τά μέσα συντήρησης, πού στήν ἀξία του ἰσοῦται μέ τό συνολικό ἄθροισμα τῶν μεροκαμάτων» (203). Γεννιέται τό ἐρώτημα, ἀπό ποῦ ξέρει ὁ οἰκονομολόγος μας, ὅτι οἱ κεφαλαιοκράτες μιᾶς δοσμένης χώρας θά παράγουν ἀκριβῶς τόσα, κι ἀκριβῶς τέτια ποιότητα μέσων συντήρησης, ὥστε νά μποροῦν νά πραγματοποιηθοῦν μέ τά μεροκάματα; Ἀπό ποῦ ξέρει, ὅτι στήν περίπτωση αὐτή μποροῦν νά τά βγάλουν πέρα χωρίς ἐξωτερική ἀγορά; Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι δέν μπορεῖ νά τό ξέρει αὐτό κι ὅτι ἁπλῶς παραμέρισε τό ζήτημα τῆς ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς, γιατί στό συλλογισμό γιά τήν πραγματοποίηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου σημασία ἔχει ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ἑνός μέρους τοῦ προϊόντος μέ ἕνα ἄλλο καί δέν ἔχει καθόλου σημασία ἄν θά γίνει αὐτή ἡ ἀντικατάσταση μέσα σέ μιά ἤ μέσα σέ δυό χῶρες. Ὡστόσο, σχετικά μέ τήν ὑπεραξία ὑποχωρεῖ ἀπ' αὐτή τήν ἀναγκαία προϋπόθεση κι ἀντί νά λύσει τό ζήτημα, ξεφεύγει ἁπλούστατα ἀπ' αὐτό, μιλώντας γιά ἐξωτερική ἀγορά. Ἡ ἴδια ἡ πούληση τοῦ προϊόντος στήν ἐξωτερική ἀγορά χρειάζεται νά ἐξηγηθεῖ, δηλαδή νά βρεθεῖ τό ἰσοδύναμο γιά τό μέρος τοῦ προϊόντος πού πουλιέται, νά βρεθεῖ τό ἄλλο μέρος τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προϊόντος πού εἶναι ἱκανό ν' ἀντικαταστήσει τό πρῶτο. Νά γιατί ἀκριβῶς ὁ Μάρξ ἔλεγε ὅτι «δέν πρέπει καθόλου νά παίρνουμε ὑπόψη μας» τήν ἐξωτερική ἀγορά καί τό ἐξωτερικό ἐμπόριο, ὅταν ἐξετάζουμε τό ζήτημα τῆς πραγματοποίησης, γιατί «τό μπάσιμο τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου στήν ἀνάλυση τῆς ἀναπαραγόμενης κάθε χρόνο ἀξίας τοῦ προϊόντος μπορεῖ μόνο νά μπερδέψει τό ζήτημα, χωρίς νά προσφέρει κανένα κανούργιο στοιχεῖο οὔτε γιά τό ἴδιο τό πρόβλημα οὔτε γιά τή λύση του» («Das Kapital», II, 469)[22]. Οἱ κ. κ. Β. Β. καί Ν.—ον φαντάζονταν ὅτι ἔδιναν μιά βαθιά ἀνάλυση τῶν ἀντιφάσεων τοῦ καπιταλισμοῦ, ὅταν τόνιζαν τίς δυσκολίες τῆς πραγματοποίησης τῆς ὑπεραξίας. Στήν πραγματικότητα ὅμως ἔκαναν μιάν ἐξαιρετικά ἐπιφανειακή ἀνάλυση τῶν ἀντιφάσεων τοῦ καπιταλισμοῦ, γιατί ὅταν μιλᾶ κανείς γιά «δυσκολίες» τῆς πραγματοποίησης, γιά κρίσεις πού γεννιοῦνται ἀπ' αὐτές κτλ., πρέπει νά παραδεχτεῖ, ὅτι οἱ «δυσκολίες» αὐτές ὄχι μονάχα εἶναι πιθανές, μά κι ἀναγκαῖες γιά ὅλα τά μέρη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προϊόντος καί κάθε ἄλλο παρά μόνο γιά τήν ὑπεραξία. Οἱ δυσκολίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους, πού ἐξαρτιῶνται ἀπό τή δυσανάλογη κατανομή τῶν διά-

φορων κλάδων τῆς παραγωγῆς, παρουσιάζονται συνεχῶς ὄχι μονάχα στήν πραγματοποίηση τῆς ὑπεραξίας, μά καί στήν πραγματοποίηση τοῦ μεταβλητοῦ καί τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ὄχι μονάχα στήν πραγματοποίηση τοῦ προϊόντος μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης, μά ἐπίσης καί μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς. Χωρίς τίς «δυσκολίες» αὐτοῦ τοῦ εἴδους καί τίς κρίσεις γενικά δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ἡ παραγωγή τῶν μεμονωμένων παραγωγῶν γιά τήν ἄγνωστη σ' αὐτούς παγκόσμια ἀγορά.

V. ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ Α. ΣΜΙΘ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΟΛΟΥ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΠΡΟΪΟΝΤΟΣ ΣΤΗΝ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΑΠΟΨΕΩΝ ΑΥΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΑΡΞ

Γιά νά κατανοήσουμε τή θεωρία τῆς πραγματοποίησης, πρέπει ν' ἀρχίσουμε ἀπό τόν Α. Σμίθ, πού ἔβαλε τίς βάσεις τῆς λαθεμένης θεωρίας γιά τό ζήτημα αὐτό, θεωρίας πού κυριαρχοῦσε ἀπόλυτα στήν πολιτική οἰκονομία πρίν ἀπό τόν Μάρξ. Ὁ Α. Σμίθ διαιροῦσε τήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος μόνο σέ δυό μέρη: στό μεταβλητό κεφάλαιο (τό μισθό ἐργασίας, σύμφωνα μέ τήν ὁρολογία του) καί στήν ὑπεραξία (ὁ Α. Σμίθ δέν ἕνωνε τό «κέρδος» καί τή «γαιοπρόσοδο» καί γι' αὐτό οὐσιαστικά θεωροῦσε ὅτι ὑπάρχουν τρία μέρη)*. Μέ τόν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο διαιροῦσε καί τό σύνολο τῶν ἐμπορευμάτων, ὅλο τό χρονιάτικο προϊόν τῆς κοινωνίας, στά ἴδια μέρη καί τά ὑπολόγιζε σάν ἄμεσο «εἰσόδημα» τῶν δυό τάξεων τῆς κοινωνίας: τῶν ἐργατῶν καί τῶν κεφαλαιοκρατῶν (τῶν ἐπιχειρηματιῶν καί τῶν γαιοχτημόνων στόν Σμίθ)**.

Ποῦ ὀφείλεται ἡ παράλειψη ἀπό τόν Σμίθ τοῦ τρίτου συστατικοῦ μέρους τῆς ἀξίας, τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου; Ὁ Α. Σμίθ δέν μπορεῖ νά μήν ἔβλεπε αὐτό τό μέρος, ἀλλά ὑπόθετε, ὅτι κι

* *Adam Smith.* «An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations», 4η ἔκδ., 1801, vol. I, p. 75 (*Ἄνταμ Σμίθ,* «Ἔρευνα γιά τή φύση καί τίς αἰτίες τοῦ πλούτου τῶν ἐθνῶν», ἔκδ. 4η, 1801, τόμ. I, σελ. 75.*Ἡ Σύντ.).* Βιβλίο I: «Οἱ αἰτίες αὔξησης τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας καί τό φυσικό καθεστώς τῆς κατανομῆς τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα στά διάφορα στρώματα τοῦ λαοῦ», κεφ. 6: «Τά συστατικά μέρη τῆς τιμῆς τῶν ἐμπορευμάτων». Ρωσ. μετάφρ. τοῦ Μπίμπικοφ (Πετρούπολη, 1866), τόμ. I, σελ. 171.

** L. c., I, p. 78. Ρωσ. μετάφρ., I, σελ. 174.

αὐτό ἐπίσης ἀνάγεται στό μισθό ἐργασίας καί στήν ὑπεραξία. Νά πῶς σκεφτόταν γι' αὐτό τό ζήτημα: «Στήν τιμή λχ. τοῦ σταριοῦ τό ἕνα μέρος πάει γιά τή γαιοπρόσοδο τοῦ γαιοχτήμονα, τό ἄλλο γιά τό μισθό ἐργασίας ἤ γιά τή συντήρηση τοῦ δουλευτῆ καί τῶν ζώων ἐργασίας πού χρησιμοποιήθηκαν γιά τήν παραγωγή αὐτοῦ τοῦ σταριοῦ καί τό τρίτο μέρος εἶναι τό κέρδος τοῦ φάρμερ. Αὐτά τά τρία μέρη ἀποτελοῦν, ὅπως φαίνεται, ἄμεσα ἤ σέ τελευταία ἀνάλυση, ὅλη τήν τιμή τοῦ σταριοῦ. Ἴσως, θά μποροῦσε νά νομίσει κανείς ὅτι χρειάζεται ἕνα τέταρτο μέρος γιά τήν ἀναπλήρωση τοῦ κεφαλαίου τοῦ φάρμερ ἤ γιά τήν ἀναπλήρωση τῆς φθορᾶς τῶν ζώων ἐργασίας καί τῶν ἄλλων ἐργαλείων τοῦ γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ. Πρέπει ὅμως νά ἔχουμε ὑπόψη μας, ὅτι καί ἡ τιμή κάθε ἐργαλείου τοῦ νοικοκυριοῦ, ὅπως λχ. τῶν ἀλόγων ἐργασίας, ἀποτελεῖται καί αὐτή ἀπό τά ἴδια τρία μέρη» (συγκεκριμένα: ἀπό τή γαιοπρόσοδο, τό κέρδος καί τό μισθό ἐργασίας). «Γι' αὐτό, παρ' ὅλο πού ἡ τιμή τοῦ σταριοῦ περιέχει καί τήν τιμή καί τή συντήρηση τοῦ ἀλόγου, ὅμως ὁλόκληρη ἡ τιμή του ἀναλύεται, ἄμεσα ἤ σέ τελευταία ἀνάλυση, στά ἴδια τρία μέρη: γαιοπρόσοδο, μισθό ἐργασίας καί κέρδος»*. Ὁ Μάρξ ὀνομάζει τή θεωρία αὐτή τοῦ Σμίθ «καταπληχτική». «Ἡ ἀπόδειξή του συνίσταται ἁπλῶς στήν ἐπανάληψη τοῦ ἴδιου ἰσχυρισμοῦ» (II, S. 366)[23]. Ὁ Σμίθ «μᾶς στέλνει ἀπό τόν Πόντιο στόν Πιλάτο» (I. B., 2. Aufl., S. 612**)[24]. Ὅταν ὁ Σμίθ λέει ὅτι ἡ *ἴδια* ἡ τιμή τῶν ἐργαλείων τοῦ νοικοκυριοῦ χωρίζεται στά ἴδια τρία μέρη, ξεχνᾶ νά προσθέσει: καί στήν τιμή τῶν μέσων παραγωγῆς πού χρησιμοποιήθηκαν γιά τήν κατασκευή αὐτῶν τῶν ἐργαλείων. Ἡ λαθεμένη ἐξαίρεση τοῦ σταθεροῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου ἀπό τήν τιμή τοῦ προϊόντος συνδέεται στόν Α. Σμίθ (καθώς καί στούς κατοπινούς οἰκονομολόγους) μέ τή λαθεμένη ἀντίληψη τῆς συσσώρευσης στήν κεφαλαιοκρατική οἰκονομία, δηλαδή τῆς διεύρυνσης τῆς παραγωγῆς, τῆς μετατροπῆς τῆς ὑπεραξίας σέ κεφάλαιο. Ὁ Α. Σμίθ κι ἐδῶ παραλείπει τό σταθερό κεφάλαιο, ὑποθέτοντας ὅτι τό μέρος τῆς ὑπεραξίας πού συσσωρεύεται, πού μετατρέπεται σέ κεφάλαιο, καταναλώνεται ὁλοκληρωτικά ἀπό τούς παραγωγούς ἐργάτες, δηλαδή πάει ὁλόκληρο στό μισθό ἐργασίας, ἐνῶ στήν πραγματικότητα τό μέρος τῆς ὑπεραξίας πού συσσωρεύεται, ξοδεύεται γιά τό σταθερό κεφάλαιο (ἐργαλεῖα παραγωγῆς, πρῶτες ὕλες καί βοηθητικά ὑλι-

* Ibid., v. I, p. 75–76. Ρωσ. μετάφρ., I, σελ. 171.

** — I τόμ., 2η ἔκδ., σελ. 612. *Ἡ Σύντ.*

κά) σύν τό μισθό ἐργασίας. Κριτικάροντας αὐτή τήν ἀντίληψη τοῦ Σμίθ (καθώς ἐπίσης καί τοῦ Ρικάρντο, τοῦ Μίλλ κ. ἄ.) στόν Ι τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» (μέρος VII, «Τό προτσές τῆς συσσώρευσης», κεφ. 22: «Μετατροπή τῆς ὑπεραξίας σέ κεφάλαιο», ὑποκ. 2. «Λαθεμένη ἀντίληψη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας γιά τήν εὐρεία ἀναπαραγωγή»), ὁ Μάρξ σημειώνει: στό ΙΙ τόμο «θά ἀποδείξουμε ὅτι τό δόγμα τοῦ Α. Σμίθ, πού τό κληρονόμησαν ὅλοι οἱ διάδοχοί του, ἐμπόδισε τήν πολιτική οἰκονομία νά καταλάβει ἀκόμα καί τόν πιό στοιχειώδη μηχανισμό τοῦ προτσές τῆς κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς» (Ι, 612)[25]. Ὁ Ἄντ. Σμίθ ἔπεσε σ' αὐτό τό λάθος γιατί μπέρδεψε τήν ἀξία τοῦ προϊόντος μέ τή νεοδημιουργημένη ἀξία: ἡ τελευταία χωρίζεται πραγματικά σέ μεταβλητό κεφάλαιο καί ὑπεραξία, ἐνῶ ἡ πρώτη περιέχει ἐκτός ἀπ' αὐτά καί τό σταθερό κεφάλαιο. Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ λάθους αὐτοῦ ἔγινε στήν ἀνάλυση τῆς ἀξίας ἀπό τόν Μάρξ, πού καθόρισε τή διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀφηρημένη ἐργασία, πού δημιουργεῖ τή νέα ἀξία καί στή συγκεκριμένη, τήν ὠφέλιμη ἐργασία πού ἀναπαράγει τήν ἀξία πού ὑπῆρχε προηγούμενα μέ τή νέα μορφή τοῦ χρήσιμου προϊόντος[26].

Ἡ ἐξήγηση τοῦ προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς καί τῆς κυκλοφορίας ὅλου τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου εἶναι ἀπαραίτητη, ἰδιαίτερα ὅταν πρόκειται νά λυθεῖ τό ζήτημα τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον εἶναι τό γεγονός ὅτι ὁ Α. Σμίθ, μιλώντας γι' αὐτό τό τελευταῖο ζήτημα, δέν μποροῦσε πιά νά παραμείνει στή λαθεμένη θεωρία του, πού ἀποκλείει τό σταθερό κεφάλαιο ἀπό τό συνολικό προϊόν τῆς χώρας. «Τό ἀκαθάριστο εἰσόδημα (gross revenue) ὅλων τῶν κατοίκων μιᾶς μεγάλης χώρας περιλαβαίνει τό συνολικό χρονιάτικο προϊόν τῆς γῆς καί τῆς ἐργασίας τους· τό καθαρό εἰσόδημα (neat revenue) περιλαβαίνει τό μέρος πού μένει στή διάθεσή τους, ἀφοῦ ἀφαιρεθοῦν τά ἔξοδα συντήρησης, πρῶτο, τοῦ πάγιου, καί δεύτερο τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου τους, δηλαδή τό καθαρό εἰσόδημα περιλαβαίνει τό μέρος πού, χωρίς νά θίξουν τό κεφάλαιό τους, μποροῦν νά τό μετατρέψουν σέ ἀπόθεμα (stock) γιά τήν ἄμεση κατανάλωσή τους ἤ νά τό ξοδέψουν γιά τή συντήρηση, τήν ἄνεση καί τή διασκέδασή τους» (A. Smith, βιβλ. II. «Γιά τή φύση, τή συσσώρευση καί τή χρησιμοποίηση τῶν ἀποθεμάτων», κεφ. II, vol. II, p. 18. Ρωσ. μετάφρ., II, σελ. 21). Ἔτσι, ἀπό τό συνολικό προϊόν τῆς χώρας ὁ Α. Σμίθ ἀπόκλειε τό κεφάλαιο, ἰσχυριζόμενος ὅτι χωρίζεται σέ μισθό ἐργασίας, κέρδος καί γαιοπρόσοδο, δηλαδή σέ (καθαρά) εἰσοδήματα. Στό ἀκαθάριστο ὅμως εἰσόδημα τῆς κοινωνίας περιλαβαίνει τό κεφάλαιο, ξεχωρίζοντάς το ἀπό τά εἴδη κατανάλωσης (= καθαρό εἰσόδημα). Πάνω σ' αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἀντίφαση τσακώνει ὁ Μάρξ τόν Α. Σμίθ: πῶς μπορεῖ τό *κεφάλαιο* νά ὑπάρχει μέσα στό *εἰσόδημα*, ὅταν τό *κεφάλαιο* δέν ὑπῆρχε στό *προϊόν*; (Σύγκρ. «Das Kapital», II, S. 355[27]). Ὁ Α. Σμίθ, χωρίς νά τό καταλάβει κι ὁ ἴδιος, παραδέχεται ἐδῶ τρία συστατικά μέρη τῆς ἀξίας ὅλου τοῦ προϊόντος: ὄχι μονάχα τό μεταβλητό κεφάλαιο καί τήν ὑπεραξία, ἀλλά καί τό σταθερό κεφάλαιο. Στούς παραπέρα συλλογισμούς του ὁ Α. Σμίθ σκοντάφτει καί σέ μιά ἄλλη σπουδαιότατη διαφορά, πού ἔχει τεράστια σημασία γιά τή θεωρία τῆς πραγματοποίησης. «Εἶναι φανερό — λέει — ὅτι ὅλη ἡ δαπάνη γιά τή διατήρηση τοῦ πάγιου κεφαλαίου πρέπει ν' ἀποκλειστεῖ ἀπό τό καθαρό εἰσόδημα τῆς κοινωνίας. Οὔτε οἱ πρῶτες ὕλες, οἱ ἀπαραίτητες γιά νά διατηρηθοῦν σέ καλή κατάσταση οἱ χρήσιμες μηχανές, τά βιομηχανικά ἐργαλεῖα, τά χρήσιμα χτίρια κτλ., *οὔτε τό προϊόν τῆς ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τή μετατροπή αὐτῶν τῶν πρώτων ὑλῶν στήν κατάλληλη μορφή, μποροῦν ν' ἀποτελοῦν ποτέ μέρος τοῦ καθαροῦ εἰσοδήματος*. Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι ἡ τιμή αὐτῆς τῆς ἐργασίας μπορεῖ νά ἀποτελεῖ μέρος τοῦ καθαροῦ εἰσοδήματος, γιατί οἱ ἐργάτες πού ἀσχολοῦνται μ' αὐτή τήν ἐργασία μποροῦν νὰ τοποθετοῦν ὅλη τήν ἀξία τοῦ μισθοῦ τους στό ἀπόθεμα τῆς ἄμεσης κατανάλωσής τους». Ὅμως σέ ἄλλα εἴδη ἐργασίας καί ἡ «τιμή» (τῆς ἐργασίας) «καί τό προϊόν» (τῆς ἐργασίας) «μπαίνουν σ' αὐτό τό ἀπόθεμα τῆς ἄμεσης κατανάλωσης: συγκεκριμένα, ἡ τιμή τῆς ἐργασίας μπαίνει στό ἀπόθεμα τῶν ἐργατῶν καί τό προϊόν στό ἀπόθεμα τῶν ἄλλων προσώπων» (A. Smith, ibid.). Ἐδῶ διαφαίνεται ἡ ἐπίγνωση τῆς ἀνάγκης νά ξεχωρίσουν δυό εἴδη ἐργασίας: τό ἕνα πού δίνει εἴδη κατανάλωσης, πού μποροῦν νά μποῦν στό «καθαρό εἰσόδημα» καί τό ἄλλο πού δίνει «χρήσιμες μηχανές, βιομηχανικά ἐργαλεῖα, χτίρια κτλ.», δηλαδή τέτια εἴδη, πού δέν μποροῦν ποτέ νά μποῦν στήν ἀτομική κατανάλωση. Ἀπό δῶ δέ μένει παρά ἕνα βῆμα γιά νά παραδεχτεῖ κανείς, ὅτι γιά τήν ἐξήγηση τῆς πραγματοποίησης εἶναι ἀπόλυτη ἀνάγκη νά ξεχωρίσουν δυό εἴδη κατανάλωσης: ἡ ἀτομική καί ἡ παραγωγική (= χρησιμοποίηση στήν παραγωγή). Κι ἀκριβῶς ἡ διόρθωση τῶν δυό παραπάνω λαθῶν τοῦ Σμίθ (παράλειψη τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἀπό τήν ἀξία τοῦ προϊόντος καί μπέρδεμα τῆς ἀτομικῆς καί τῆς παραγωγικῆς κατανάλωσης) ἔδοσε τή δυνατότητα στόν Μάρξ νά δημιουργήσει τή θαυμάσια θεωρία του τῆς πρα-

γματοποίησης τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία.

Ὅσο γιά τούς ἄλλους οἰκονομολόγους τῆς περιόδου μεταξύ Α. Σμίθ καί Μάρξ, ὅλοι τους ἐπανέλαβαν τό λάθος τοῦ Α. Σμίθ* καί γι' αὐτό δέν ἔκαναν οὔτε ἕνα βῆμα πρός τά μπρός. Γιά τή σύγχυση πού βασιλεύει ἀπ' αὐτόν τό λόγο στίς θεωρίες πού ἀφοροῦν τό εἰσόδημα, θά ξαναμιλήσουμε παρακάτω. Στίς συζητήσεις πού ἄναψαν ἀνάμεσα στούς Ρικάρντο, Σαί, Μίλλ κ. ἄ., ἀπό τό ἕνα μέρος, καί στούς Μάλθους, Σισμόντι, Τσόμερς, Κίρχμαν κ. ἄ. ἀπό τό ἄλλο μέρος, σχετικά μέ τή δυνατότητα μιᾶς γενικῆς ἐμπορευματικῆς ὑπερπαραγωγῆς, καί τά δυό μέρη ἀκολουθοῦσαν τή λαθεμένη θεωρία τοῦ Σμίθ καί γι' αὐτό, ὅπως σωστά παρατήρησε ὁ κ. Σ. Μπουλγκάκοφ, «ἐφόσον ξεκινοῦσαν ἀπό λαθεμένες ἀπόψεις καί ἀπό λαθεμένη διατύπωση τοῦ ἴδιου τοῦ προβλήματος, οἱ συζητήσεις αὐτές δέν μποροῦσαν παρά νά καταλήξουν μόνο σέ κενές καί σχολαστικές λογομαχίες» (l. c. σελ. 21. Βλ. τήν ἔκθεση αὐτῶν τῶν λογομαχιῶν ἀπό τόν Τουγκάν-Μπαρανόβσκι: «Οἱ βιομηχανικές κρίσεις κτλ.». Πετρούπολη. 1894, σελ. 377–404).

VI. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΟΥ ΜΑΡΞ

Ἀπ' ὅσα ἐκθέσαμε πιό πάνω βγαίνει μόνο του τό συμπέρασμα ὅτι οἱ βασικές προϋποθέσεις, πάνω στίς ὁποῖες στηρίζεται ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ, εἶναι οἱ παρακάτω δυό θέσεις: Ἡ πρώτη εἶναι ὅτι ὅλο τό προϊόν μιᾶς κεφαλαιοκρατικῆς χώρας, ὅπως καί κάθε προϊόν χωριστά, ἀποτελεῖται ἀπό τά τρία παρακάτω μέρη: 1) ἀπό τό σταθερό κεφάλαιο, 2) ἀπό τό μεταβλητό κεφάλαιο καί 3) ἀπό τήν ὑπεραξία. Γιά κεῖνον πού ξέρει τήν ἀνάλυση τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου, πού γίνεται στόν Ι τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Μάρξ, ἡ θέση αὐτή εἶναι αὐτονόητη. Ἡ δεύτερη θέση εἶναι, ὅτι πρέπει νά διακρίνουμε δυό μεγάλες ὑποδιαιρέσεις τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, καί συγκεκριμένα (Ι ὑποδιαίρεση) τήν παραγωγή μέσων παραγωγῆς, δηλαδή ἀντικειμένων πού χρειάζονται γιά τήν παραγωγική κατανάλωση, δηλαδή πού χρησιμοποιοῦνται στήν παραγωγή καί δέν καταναλώνονται ἀπό τούς ἀνθρώπους ἀλλά ἀπό τό κεφάλαιο, καί

* Ὁ Ρικάρντο λχ. ἰσχυριζόταν ὅτι «ὅλο τό προϊόν τοῦ ἐδάφους καί τῆς ἐργασίας κάθε χώρας χωρίζεται σέ τρία μέρη: τό ἕνα διατίθεται γιά τό μισθό ἐργασίας, τό δεύτερο γιά τό κέρδος, καί τό τρίτο γιά τή γαιοπρόσοδο». («Ἅπαντα», μετάφραση Ζίμπερ. Πετρούπολη, 1882, σελ. 221).

(ΙΙ ὑποδιαίρεση) τήν παραγωγή εἰδῶν κατανάλωσης, δηλαδή εἰδῶν πού πᾶνε γιά τήν ἀτομική κατανάλωση. «Αὐτός καί μόνο ὁ χωρισμός ἔχει μεγαλύτερο θεωρητικό νόημα ἀπ' ὅσο εἶχαν ὅλες οἱ προγενέστερες λογομαχίες σχετικά μέ τή θεωρία τῶν ἀγορῶν» (Μπουλγκάκοφ, l. c., 27). Μπαίνει τό ἐρώτημα: γιατί αὐτός ὁ χωρισμός τῶν προϊόντων, σύμφωνα μέ τή φυσική τους μορφή, εἶναι ἀναγκαῖος ἀκριβῶς τώρα πού ἀναλύεται ἡ ἀναπαραγωγή τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, ἐνῶ ἡ ἀνάλυση τῆς παραγωγῆς καί τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαίου δέν χρειαζόταν ἕναν τέτιο χωρισμό, ἀγνοοῦσε τελείως τό ζήτημα τῆς φυσικῆς μορφῆς τοῦ προϊόντος; Μέ ποιά δικαιολογία μποροῦμε νά μπάσουμε τό ζήτημα τῆς φυσικῆς μορφῆς τοῦ προϊόντος στή θεωρητική ἔρευνα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας, πού στηρίζεται ὁλοκληρωτικά στήν ἀνταλλαχτική ἀξία τοῦ προϊόντος; Πρόκειται γιά τό γεγονός, ὅτι στήν ἀνάλυση τῆς παραγωγῆς τοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαίου, τό ζήτημα ποῦ καί πῶς θά πουληθεῖ τό προϊόν, ποῦ καί πῶς θά ἀγοραστοῦν τά εἴδη κατανάλωσης ἀπό τούς ἐργάτες καί τά μέσα παραγωγῆς ἀπό τούς κεφαλαιοκράτες, παραμερίζεται σάν κάτι πού δέν προσφέρει τίποτα σ' αὐτή τήν ἀνάλυση καί πού δέν ἔχει σχέση μαζί της. Ἐκεῖ ἔμπαινε γιά ἐξέταση μόνο τό ζήτημα τῆς ἀξίας τῶν διάφορων στοιχείων τῆς παραγωγῆς καί τό ἀποτέλεσμα τῆς παραγωγῆς. Τώρα ὅμως τό ζήτημα εἶναι ἀκριβῶς τοῦτο: ἀπό ποῦ θά πάρουν οἱ ἐργάτες καί οἱ κεφαλαιοκράτες τά εἴδη κατανάλωσης πού χρειάζονται; ἀπό ποῦ θά πάρουν οἱ δεύτεροι τά μέσα παραγωγῆς; μέ ποιόν τρόπο τό προϊόν πού ἔχει παραχθεῖ θά καλύψει ὅλη αὐτή τή ζήτηση καί θά δόσει τή δυνατότητα νά διευρυνθεῖ ἡ παραγωγή; Ἐδῶ συνεπῶς δέν ἔχουμε μονάχα τήν «ἀναπλήρωση τῆς ἀξίας, μά καί τήν ἀναπλήρωση τῆς ὑλικῆς μορφῆς τοῦ προϊόντος» (Stoffersatz. — «Das Kapital», II, 389)[28], καί γι' αὐτό εἶναι ἀπόλυτα ἀπαραίτητη ἡ διάκριση τῶν προϊόντων, πού παίζουν τελείως διαφορετικό ρόλο στό προτσές τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας.

Ὅταν πάρουμε ὑπόψη αὐτές τίς βασικές θέσεις, τότε τό ζήτημα τῆς πραγματοποίησης τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία δέν παρουσιάζει πιά δυσκολίες. Ἄς πάρουμε πρῶτα τήν ἁπλή ἀναπαραγωγή, δηλαδή τήν ἐπανάληψη τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς στίς προηγούμενες διαστάσεις, τήν ἔλλειψη συσσώρευσης. Εἶναι ὁλοφάνερο, ὅτι τό μεταβλητό κεφάλαιο καί ἡ ὑπεραξία τῆς ΙΙ ὑποδιαίρεσης (πού ὑπάρχουν μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης) πραγματοποιοῦνται μέ τήν ἀτομική κατανάλωση τῶν ἐργατῶν καί τῶν κεφαλαιο-

κρατῶν αὐτῆς τῆς ὑποδιαίρεσης (γιατί ἡ ἁπλή ἀναπαραγωγή προϋποθέτει, ὅτι ὅλη ἡ ὑπεραξία καταναλώνεται καί κανένα μέρος της δέ μετατρέπεται σέ κεφάλαιο). Παρακάτω. Τό μεταβλητό κεφάλαιο καί ἡ ὑπεραξία, πού ὑπάρχουν μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς (Ι ὑποδιαίρεση), γιά νά πραγματοποιηθοῦν πρέπει νά ἀνταλλαγοῦν μέ εἴδη κατανάλωσης γιά τούς κεφαλαιοκράτες καί τούς ἐργάτες πού ἀσχολοῦνται μέ τήν κατασκευή μέσων παραγωγῆς. Ἀπό τό ἄλλο μέρος καί τό σταθερό κεφάλαιο πού ὑπάρχει μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης (ΙΙ ὑποδιαίρεση), δέν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ διαφορετικά παρά ἄν ἀνταλλαγεῖ μέ μέσα παραγωγῆς, γιά νά χρησιμοποιηθεῖ πάλι στήν παραγωγή τόν ἑπόμενο χρόνο. Ἔτσι ἔχουμε τήν ἀνταλλαγή τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου καί τῆς ὑπεραξίας, πού ὑπάρχουν μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς, μέ τό σταθερό κεφάλαιο πού ὑπάρχει μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης: οἱ ἐργάτες καί οἱ κεφαλαιοκράτες (στήν ὑποδιαίρεση τῶν μέσων παραγωγῆς) παίρνουν ἔτσι μέσα συντήρησης, ἐνῶ οἱ κεφαλαιοκράτες (στήν ὑποδιαίρεση τῶν εἰδῶν κατανάλωσης) πουλᾶνε τό προϊόν τους καί παίρνουν σταθερό κεφάλαιο γιά τή νέα παραγωγή. Στίς συνθῆκες τῆς ἁπλῆς ἀναπαραγωγῆς τά ἀνταλλασσόμενα αὐτά μέρη πρέπει νά εἶναι ἴσα μεταξύ τους: τό ἄθροισμα τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου καί τῆς ὑπεραξίας, μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς, πρέπει νά εἶναι ἴσο μέ τό σταθερό κεφάλαιο, μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης. Ἀντίθετα, ἄν πάρουμε τήν εὑρεία ἀναπαραγωγή, δηλαδή τή συσσώρευση, τότε τό πρῶτο μέγεθος πρέπει νά εἶναι μεγαλύτερο ἀπό τό δεύτερο, γιατί πρέπει νά ὑπάρχει περίσσευμα μέσων παραγωγῆς γιά ν' ἀρχίσει ἡ *νέα* παραγωγή. Ἄς ξαναγυρίσουμε ὅμως στήν ἁπλή ἀναπαραγωγή. Ἀφήσαμε ἕνα μέρος τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος, πού δέν ἔχει πραγματοποιηθεῖ καί συγκεκριμένα τό σταθερό κεφάλαιο μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς. Τό μέρος αὐτό πραγματοποιεῖται ἐνμέρει μέ τήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στούς κεφαλαιοκράτες αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ὑποδιαίρεσης (λχ. τό πετροκάρβουνο ἀνταλλάσσεται μέ σίδερο, γιατί τό καθένα ἀπ' αὐτά τά προϊόντα χρησιμεύει σάν ἀπαραίτητο ὑλικό ἤ ἐργαλεῖο στήν παραγωγή τοῦ ἄλλου), ἐνμέρει ὅμως καί μέ τήν ἄμεση χρησιμοποίηση στήν παραγωγή (λχ. τό κάρβουνο πού ἔχει παραχθεῖ γιά νά χρησιμοποιηθεῖ στήν ἴδια τήν ἐπιχείρηση πάλι γιά τήν ἐξόρυξη κάρβουνου· τό στάρι στήν ἀγροτική οἰκονομία κτλ.). Ὅσο γιά τή συσσώρευση, ἀφετηρία της εἶναι, ὅπως εἴδαμε, τό πλεόνασμα τῶν μέσων παραγωγῆς (πού παίρνονται ἀπό τήν ὑπεραξία τῶν κεφαλαιοκρατῶν

αὐτῆς τῆς ὑποδιαίρεσης), πού ἀπαιτεῖ ἐπίσης τή μετατροπή σέ κεφάλαιο ἑνός μέρους τῆς ὑπεραξίας πού ὑπάρχει μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης. Θεωροῦμε περιττό νά ἐξετάσουμε διεξοδικά μέ ποιό τρόπο αὐτή ἡ πρόσθετη παραγωγή θά συνενωθεῖ μέ τήν ἁπλή ἀναπαραγωγή. Τό καθῆκον μας δέν περιλαβαίνει τήν εἰδική ἐξέταση τῆς θεωρίας τῆς πραγματοποίησης· γιά νά διευκρινιστοῦν τά λάθη τῶν ναρόντνικων οἰκονομολόγων καί γιά νά μπορέσει νά βγάλει κανείς ὁρισμένα θεωρητικά συμπεράσματα σχετικά μέ τήν ἐσωτερική ἀγορά, ἀρκοῦν κι αὐτά πού εἴπαμε πιό πάνω*.

Στό ζήτημα τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, πού μᾶς ἐνδιαφέρει, τό κυριότερο συμπέρασμα ἀπό τή θεωρία τῆς πραγματοποίησης τοῦ Μάρξ εἶναι τό παρακάτω: ἡ ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, συνεπῶς καί τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, δέ γίνεται τόσο μέ τήν αὔξηση τῶν εἰδῶν κατανάλωσης ὅσο μέ τήν αὔξηση τῶν μέσων παραγωγῆς. Μέ ἄλλα λόγια: ἡ ἀνάπτυξη τῶν μέσων παραγωγῆς ξεπερνάει τήν ἀνάπτυξη τῶν εἰδῶν κατανάλωσης. Πραγματικά, ἔχουμε δεῖ ὅτι τό σταθερό κεφάλαιο μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης (ΙΙ ὑποδιαίρεση) ἀνταλλάσσεται μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο + τήν ὑπεραξία πού ὑπάρχει μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς (Ι ὑποδιαίρεση). Ὅμως, σύμφωνα μέ τό γενικό νόμο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, τό σταθερό κεφάλαιο αὐξάνει γρηγορότερα ἀπό τό μεταβλητό. Ἑπομένως τό σταθερό κεφάλαιο μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης πρέπει νά αὐξάνει γρηγορότερα ἀπό τό μεταβλητό κεφάλαιο καί τήν ὑπεραξία μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης, ἐνῶ τό σταθερό κεφάλαιο μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς πρέπει νά αὐξάνει ἀπ'

* Βλ. «Das Kapital», II, Band, III. Abschn. («Τό Κεφάλαιο», τόμ. II, μέρος III[29]. *Ἡ Σύντ.)*, ὅπου ἐξετάζεται διεξοδικά καί ἡ συσσώρευση, καί ὁ χωρισμός τῶν εἰδῶν κατανάλωσης σέ εἴδη πρώτης ἀνάγκης καί σέ εἴδη πολυτελείας, καί ἡ κυκλοφορία τοῦ χρήματος, καί ἡ φθορά τοῦ πάγιου κεφαλαίου κτλ. Γιά τούς ἀναγνῶστες πού δέν ἔχουν τή δυνατότητα νά διαβάσουν τό II τόμο τοῦ «Κεφαλαίου», μποροῦμε νά συστήσουμε τό παραπάνω βιβλίο τοῦ κ. Σ. Μπουλγκάκοφ ὅπου ἀναπτύσσεται ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ γιά τήν πραγματοποίηση. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ θέματος ἀπό τόν κ. Μπουλγκάκοφ εἶναι πιό ἱκανοποιητική ἀπό τήν ἀνάπτυξη τοῦ κ. Μ. Τουγκάν-Μπαρανόβσκι («Οἱ βιομηχανικές κρίσεις», σελ. 407–438), ὁ ὁποῖος κατά τήν κατάρτιση τῶν σχημάτων του κάνει πολύ ἀτυχεῖς παρεκκλίσεις ἀπό τή διδασκαλία τοῦ Μάρξ καί δέν ἐξηγεῖ ἐπαρκῶς τή θεωρία τοῦ Μάρξ. Εἶναι πιό ἱκανοποιητική ἐπίσης καί ἀπό τήν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος ἀπό τόν κ. Α. Σκβορτσόφ («Οἱ βάσεις τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας». Πετρούπολη 1898, σελ. 281–295), πού ὑποστηρίζει λαθεμένες ἀπόψεις στά πολύ σπουδαῖα ζητήματα τοῦ κέρδους καί τῆς γαιοπροσόδου.

ὅλα γρηγορότερα, ξεπερνώντας καί τήν αὔξηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου (+τήν ὑπεραξία) μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς καί τήν αὔξηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης. Ἡ ὑποδιαίρεση τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς πού παράγει μέσα παραγωγῆς, πρέπει συνεπῶς νά ἀναπτύσσεται γρηγορότερα ἀπό τήν ὑποδιαίρεση πού παράγει εἴδη κατανάλωσης. Ἔτσι, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τόν καπιταλισμό εἶναι ὥς ἕνα βαθμό «ἀνεξάρτητη» ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικῆς κατανάλωσης καί συντελεῖται περισσότερο μέ τήν αὔξηση τῆς παραγωγικῆς κατανάλωσης. Θἆταν ὅμως λάθος νά καταλάβουμε αὐτή τήν «ἀνεξαρτησία» μέ τήν ἔννοια τῆς πλέριας ἀπόσπασης τῆς παραγωγικῆς κατανάλωσης ἀπό τήν ἀτομική: ἡ πρώτη μπορεῖ καί πρέπει ν' ἀναπτύσσεται γρηγορότερα ἀπό τή δεύτερη (σ' αὐτό μονάχα περιορίζεται ἡ «ἀνεξαρτησία» της), εἶναι ὅμως αὐτονόητο, ὅτι σέ τελευταία ἀνάλυση ἡ παραγωγική κατανάλωση μένει πάντα συνδεμένη μέ τήν ἀτομική κατανάλωση. Ὁ Μάρξ σχετικά μ' αὐτό λέει: «Εἴδαμε (βιβλίο II, μέρος III), ὅτι γίνεται μιά συνεχής κυκλοφορία ἀνάμεσα σέ σταθερό κεφάλαιο καί σέ σταθερό κεφάλαιο...» (ὁ Μάρξ ἔχει ὑπόψη του τό σταθερό κεφάλαιο μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς, πού πραγματοποιεῖται μέ τήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στούς κεφαλαιοκράτες τῆς ἴδιας ὑποδιαίρεσης) «... πού ἀπό τή μιά μεριά εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τήν ἀτομική κατανάλωση, μέ τήν ἔννοια ὅτι ποτέ δέν μπαίνει σ' αὐτή, πού παρ' ὅλα αὐτά ὅμως περιορίζεται σέ τελευταία ἀνάλυση ἀπό τήν ἀτομική κατανάλωση, γιατί ἡ παραγωγή τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου δέ γίνεται ποτέ γιά χάρη τοῦ ἴδιου τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ἀλλά μονάχα γιατί χρησιμοποιεῖται περισσότερο σταθερό κεφάλαιο στίς σφαῖρες τῆς παραγωγῆς, πού τά προϊόντα τους μπαίνουν στήν ἀτομική κατανάλωση» («Das Kapital», III, 1, 289. Ρωσ. μετάφρ., σελ. 242)[30].

Αὐτή ἡ μεγαλύτερη χρησιμοποίηση σταθεροῦ κεφαλαίου δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά τό ἐκφρασμένο μέ τήν ὁρολογία τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας μεγαλύτερο ὕψος ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, γιατί τό κύριο μέρος τῶν γοργά ἀναπτυσσόμενων «μέσων παραγωγῆς» ἀποτελεῖται ἀπό πρῶτες ὕλες, μηχανές, ἐργαλεῖα, χτίρια καί κάθε εἴδους ἄλλα ἐξαρτήματα γιά τή μεγάλη καί εἰδικά γιά τή μηχανική παραγωγή. Γι' αὐτό εἶναι πολύ φυσικό, ὅτι ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ἀναπτύσσοντας τίς παραγωγικές δυνάμεις τῆς κοινωνίας, δημιουργώντας τή μεγάλη παραγωγή καί τή μηχανική βιομηχανία, διακρίνεται καί

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Dritter Band, erster Theil.

Buch III:
Der Gesammtprocess der kapitalistischen Produktion.
Kapitel I bis XXVIII.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1894.

Τό ἐξώφυλλο τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης (1894) τοῦ πρώτου μέρους τοῦ III τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κ. Μάρξ, πού χρησιμοποίησε ὁ Β. Ι. Λένιν

γιά τήν ἐξαιρετική διεύρυνση τοῦ τμήματος τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου πού ἀποτελεῖται ἀπό τά μέσα παραγωγῆς... «Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή (δηλαδή τῆς παραγωγῆς μέσων παραγωγῆς) αὐτό πού κάνει τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία νά διαφέρει ἀπό τόν ἄγριο δέν εἶναι ἐκεῖνο πού λέει ὁ Σένιορ, ὅτι δηλ. ὁ ἄγριος ἔχει τό ἰδιαίτερο προνόμιο νά ξοδεύει κάποτε τήν ἐργασία του ἔτσι ὥστε νά μήν ἀποφέρει καρπούς πού νά μποροῦν νά μετατραποῦν σέ εἰσόδημα, δηλαδή σέ εἴδη κατανάλωσης. Ἡ διαφορά συνίσταται στό ὅτι:

α) Ἡ κεφαλαιοκρατική κοινωνία χρησιμοποιεῖ τό μεγαλύτερο μέρος τῆς χρονιάτικης διαθέσιμης ἐργασίας της στήν παραγωγή μέσων παραγωγῆς (ἄρα, σταθεροῦ κεφαλαίου), πού δέν μποροῦν ν' ἀναλυθοῦν σέ εἰσόδημα, οὔτε μέ τή μορφή μισθοῦ ἐργασίας οὔτε μέ τή μορφή ὑπεραξίας, ἀλλά μποροῦν νά λειτουργήσουν μονάχα σάν κεφάλαιο.

β) Ὅταν ὁ ἄγριος φτιάχνει τόξα, βέλη, λίθινα σφυριά, τσεκούρια, καλάθια κτλ. ξέρει πολύ καλά πώς τό χρόνο πού ξόδεψε μ' αὐτόν τόν τρόπο δέν τόν ἔχει ξοδέψει γιά τήν παραγωγή εἰδῶν κατανάλωσης, πώς ἑπομένως ἔχει καλύψει τίς ἀνάγκες του σέ μέσα παραγωγῆς καί τίποτα περισσότερο» («Das Kapital», II, 436. Ρωσ. μετάφρ., 333)[31]. Αὐτή ἡ «ξεκάθαρη συνείδηση» τῆς σχέσης του πρός τήν παραγωγή χάθηκε στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία λόγω τοῦ φετιχισμοῦ πού τή χαρακτηρίζει, τοῦ φετιχισμοῦ πού παρουσιάζει τίς κοινωνικές σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μέ τή μορφή σχέσεων ἀνάμεσα σέ προϊόντα, λόγω τῆς μετατροπῆς τοῦ κάθε προϊόντος σέ ἐμπόρευμα, πού παράγεται γιά ἕναν ἄγνωστο καταναλωτή καί πρέπει νά πραγματοποιηθεῖ σέ μιάν ἄγνωστη ἀγορά. Κι ἐπειδή γιά ἕναν ἐπιχειρηματία εἶναι τελείως ἀδιάφορο τό *εἶδος* τοῦ προϊόντος πού παράγει — κάθε προϊόν δίνει «εἰσόδημα» — ἔγινε δεχτή ἀπό τούς θεωρητικούς οἰκονομολόγους αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἐπιφανειακή, ἡ ἀτομική ἄποψη σχετικά μέ ὅλη τήν κοινωνία καί τούς ἐμπόδισε νά καταλάβουν τό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς ὅλου τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος στήν κεφαλαιοκρατική οἰκονομία.

Τό γεγονός ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς (συνεπῶς καί τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς) γίνεται κυρίως μέ τήν αὔξηση τῶν μέσων παραγωγῆς φαίνεται παράδοξο κι ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα μιά ἀντίφαση. Πρόκειται γιά μιά πραγματική, «παραγωγή γιά τήν παραγωγή», διεύρυνση τῆς παραγωγῆς χωρίς τήν ἀντίστοιχη διεύρυνση τῆς κατανάλωσης. Αὐτή ὅμως ἡ ἀντίφαση δέν εἶναι ἀντίφαση μιᾶς θεωρίας, ἀλλά ἀντίφαση τῆς πραγματικῆς ζωῆς.

Εἶναι ἀκριβῶς μιά τέτια ἀντίφαση πού ἀντιστοιχεῖ στήν ἴδια τή φύση τοῦ καπιταλισμοῦ καί στίς ὑπόλοιπες ἀντιφάσεις τοῦ συστήματος αὐτοῦ τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας. Ἀκριβῶς αὐτή ἡ διεύρυνση τῆς παραγωγῆς, χωρίς τήν ἀντίστοιχη διεύρυνση τῆς κατανάλωσης, ἀνταποκρίνεται στήν ἱστορική ἀποστολή τοῦ καπιταλισμοῦ καί στήν εἰδική γι' αὐτόν κοινωνική διάρθρωση: ἡ πρώτη συνίσταται στήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς κοινωνίας, ἡ δεύτερη ἀποκλείει τή χρησιμοποίηση τῶν καταχτήσεων αὐτῶν τῆς τεχνικῆς ἀπό τή μάζα τοῦ πληθυσμοῦ. Ἀνάμεσα στήν ἀπεριόριστη τάση πρός τή διεύρυνση τῆς παραγωγῆς πού χαρακτηρίζει τόν καπιταλισμό καί στήν περιορισμένη κατανάλωση τῶν λαϊκῶν μαζῶν (περιορισμένη λόγω τῆς προλεταριακῆς τους ἰδιότητας) ὑπάρχει ἀναμφισβήτητη ἀντίφαση. Αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἀντίφαση διαπιστώνει ὁ Μάρξ στίς θέσεις, πού τίς παραθέτουν πρόθυμα οἱ ναρόντνικοι σάν ἐπιβεβαίωση δῆθεν τῶν ἀπόψεών τους γιά τόν περιορισμό τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, γιά τή μή προοδευτικότητα τοῦ καπιταλισμοῦ κτλ. κτλ. Νά μερικές ἀπ' αὐτές τίς θέσεις: «Ἀντίφαση στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς: οἱ ἐργάτες σάν ἀγοραστές ἐμπορεύματος ἔχουν σημασία γιά τήν ἀγορά. Ἡ κεφαλαιοκρατική ὅμως κοινωνία ἔχει τήν τάση νά περιορίζει στό ἐλάχιστο ὅριο τήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματός τους — τῆς ἐργατικῆς δύναμης — ὅταν ἀντικρίζει τούς ἐργάτες σάν πουλητές» («Das Kapital», II, 303)[32].

«...Οἱ ὅροι τῆς πραγματοποίησης... περιορίζονται ἀπό τήν ἀναλογική σχέση τῶν διάφορων κλάδων τῆς παραγωγῆς καί τήν καταναλωτική δύναμη τῆς κοινωνίας... Ὅσο περισσότερο ἀναπτύσσεται ἡ παραγωγική δύναμη τόσο περισσότερο ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τή στενή βάση, πάνω στήν ὁποία στηρίζονται οἱ σχέσεις κατανάλωσης» (ibid., III, 1, 225–226)[33] «Τά ὅρια μέσα στά ὁποῖα καί μόνο μπορεῖ νά ἐπιτυγχάνεται ἡ διατήρηση καί ἡ αὔξηση τῆς ἀξίας τοῦ κεφαλαίου, στηριζόμενη στήν ἀπαλλοτρίωση καί στήν πτώχευση τῆς μάζας τῶν παραγωγῶν, τά ὅρια αὐτά ἔρχονται συνεχῶς σέ ἀντίθεση μέ τίς μεθόδους παραγωγῆς, πού τό κεφάλαιο εἶναι ἀναγκασμένο νά χρησιμοποιήσει γιά νά πραγματοποιήσει τούς σκοπούς του, μεθόδους πού τείνουν πρός τήν ἀπεριόριστη αὔξηση τῆς παραγωγῆς, πρός τήν ἀπόλυτη ἀνάπτυξη τῶν κοινωνικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων πού θεωροῦν τήν παραγωγή σάν αὐτοσκοπό... Γι' αὐτό, ἄν ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς ἀποτελεῖ ἕνα ἱστορικό μέσο γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ὑλικῆς παραγωγικῆς δύναμης καί γιά τή δημιουργία μιᾶς ἀντίστοιχης σ' αὐτήν τή δύναμη παγκόσμιας ἀγορᾶς, ἀποτελεῖ ταυτόχρονα μιά μόνιμη ἀντίφαση ἀνάμεσα σ' αὐτό τό ἱστορικό καθῆκον του καί στίς κοινωνικές σχέσεις παραγωγῆς πού τόν χαρακτηρίζουν» (III, 1, 232. Ρωσ. μετάφρ., σελ. 194)[34]. «Κύρια αἰτία ὅλων τῶν πραγματικῶν κρίσεων παραμένει πάντα ἡ φτώχεια καί ὁ περιορισμένος χαρακτήρας τῆς κατανάλωσης τῶν μαζῶν, πού δρᾶ ἐνάντια στήν τάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ν' ἀναπτύσσει τίς παραγωγικές δυνάμεις μέ τέτιον τρόπο, λές καί μόνο ἡ ἀπόλυτη καταναλωτική ἱκανότητα τῆς κοινωνίας ἀποτελεῖ τό ὅριο τῆς ἀνάπτυξής τους»*, (III, 2, 21. Ρωσ. μετάφρ., 395)[36]. Σ' ὅλες αὐτές τίς θέσεις διαπιστώνεται ἡ παραπάνω ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν ἀπεριόριστη τάση διεύρυνσης τῆς παραγωγῆς καί στήν περιορισμένη κατανάλωση καί τίποτα περισσότερο**. Δέν ὑπάρχει πιό παράλογο πράγμα ἀπό τό νά βγάζεις ἀπ' αὐτά τά μέρη τοῦ «Κεφαλαίου» τό συμπέρασμα, ὅτι δῆθεν ὁ Μάρξ δέν παραδεχόταν τή δυνατότητα πραγματοποίησης τῆς ὑπεραξίας στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, ὅτι δῆθεν ἐξηγοῦσε τίς κρίσεις μέ τήν ἀνεπαρκῆ κατανάλωση κτλ. Ἡ ἀνάλυση τῆς πραγματοποίησης, πού ἔκανε ὁ Μάρξ, ἔδειξε ὅτι «σέ τελευταία ἀνάλυση ἡ κυκλοφορία ἀνάμεσα σέ σταθερό κεφάλαιο καί σέ σταθερό κεφάλαιο περιορίζεται ἀπό τήν

* Αὐτήν ἀκριβῶς τήν περικοπή παράθεσε ὁ στεφανωμένος μέ δόξα (δόξα Ἡροστράτου) Ἔντ. Μπέρνσταϊν στό βιβλίο του «Οἱ προϋποθέσεις τοῦ σοσιαλισμοῦ» («Die Voraussetzungen etc», Stuttg. 1899, S. 67)[35]. Φυσικά, ὁ ὀπορτουνιστής μας πού κάνει στροφή ἀπό τό μαρξισμό πρός τήν παλιά ἀστική οἰκονομία, ἔσπευσε νά δηλώσει ὅτι ἡ περικοπή αὐτή ἀποτελεῖ ἀντίφαση στή θεωρία τοῦ Μάρξ γιά τίς κρίσεις, ὅτι ἡ ἄποψη αὐτή τοῦ Μάρξ «δέ διαφέρει καί πολύ ἀπό τή θεωρία τοῦ Ροντμπέρτους γιά τίς κρίσεις», ἐνῶ στήν πραγματικότητα «ἀντίφαση» ὑπάρχει μονάχα ἀνάμεσα στίς ἀξιώσεις τοῦ Μπέρνσταϊν ἀπό τή μιά μεριά καί στόν παράλογο ἐκλεκτικισμό του καί στήν ἀπροθυμία του νά ἐμβαθύνει στή θεωρία τοῦ Μάρξ ἀπό τήν ἄλλη. Ἴσαμε ποιό βαθμό δέν κατάλαβε ὁ Μπέρνσταϊν τή θεωρία τῆς πραγματοποίησης, φαίνεται ἀπό τό πραγματικά περίεργο ἐπιχείρημά του, ὅτι δῆθεν ἡ τεράστια αὔξηση τῆς μάζας τοῦ ὑπερπροϊόντος πρέπει *ἀπαραίτητα* νά σημαίνει τήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πλουσίων (ἤ τό ἀνέβασμα τῆς εὐημερίας τῶν ἐργατῶν), γιατί οἱ ἴδιοι οἱ κεφαλαιοκράτες, βλέπετε, καί οἱ «ὑπηρέτες» τους (sic! Seite 51–52) δέν μποροῦν «νά καταναλώσουν» ὅλο τό ὑπερπροϊόν!! (*Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδ.*).

** Εἶναι λαθεμένη ἡ γνώμη τοῦ κ. Τουγκάν-Μπαρανόβσκι, πού νομίζει ὅτι ὁ Μάρξ, ἐκθέτοντας αὐτές τίς θέσεις, ἔρχεται σέ ἀντίφαση μέ τήν ἴδια του τήν ἀνάλυση τῆς πραγματοποίησης («Μίρ Μπόζι», 1898, τεῦχος 6, σελ. 123, στό ἄρθρο: «Ὁ καπιταλισμός καί ἡ ἀγορά»). Στόν Μάρξ δέν ὑπάρχει καμιά ἀντίφαση, γιατί καί στήν ἀνάλυση τῆς πραγματοποίησης τονίζεται ἡ σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν παραγωγική καί στήν ἀτομική κατανάλωση.

ἀτομική κατανάλωση»[37], ἀλλά καί ἡ ἴδια ἡ ἀνάλυση ἔδειξε τόν ἀληθινό χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ «περιορισμοῦ», ἔδειξε ὅτι τά εἴδη κατανάλωσης παίζουν μικρότερο ρόλο στή δημιουργία τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, σέ σύγκριση μέ τά μέσα παραγωγῆς. Ἔπειτα, δέν ὑπάρχει πιό ἀνόητο πράγμα ἀπό τό νά βγάζει κανείς ἀπό τίς ἀντιφάσεις τοῦ καπιταλισμοῦ τό συμπέρασμα ὅτι εἶναι ἀδύνατο νά ὑπάρξει ὁ καπιταλισμός, ὅτι δέν εἶναι προοδευτικός κτλ. Αὐτό εἶναι σά νά ζητᾶς τή σωτηρία ἀπό τή δυσάρεστη μά ἀναμφισβήτητη πραγματικότητα, στίς νεφέλες τῶν ρωμαντικῶν ὀνειροπολήσεων. Ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν τάση τῆς ἀπεριόριστης διεύρυνσης τῆς παραγωγῆς καί στήν περιορισμένη κατανάλωση δέν εἶναι ἡ μοναδική ἀντίφαση τοῦ καπιταλισμοῦ, πού γενικά δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει καί νά ἀναπτύσσεται χωρίς ἀντιφάσεις. Οἱ ἀντιφάσεις τοῦ καπιταλισμοῦ δείχνουν τόν ἱστορικά παροδικό του χαρακτήρα, ξεκαθαρίζουν τίς συνθῆκες καί τίς αἰτίες τῆς ἀποσύνθεσης καί τῆς μετατροπῆς του σέ ἀνώτερη μορφή, μά δέν ἀποκλείουν καθόλου οὔτε τή δυνατότητα τοῦ καπιταλισμοῦ οὔτε τήν προοδευτικότητά του σέ σύγκριση μέ τά προγενέστερα συστήματα τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας*.

VII. Η ΘΕΩΡΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ

Ἀφοῦ ἐκθέσαμε τίς βασικές θέσεις τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ γιά τήν πραγματοποίηση, πρέπει ἀκόμα νά τονίσουμε μέ λίγα λόγια τήν τεράστια σημασία της γιά τή θεωρία τῆς «κατανάλωσης», τῆς «διανομῆς» καί τοῦ «εἰσοδήματος» τοῦ ἔθνους. Ὅλα αὐτά τὰ ζητήματα, ἰδιαίτερα τό τελευταῖο, ἦταν ὥς τώρα ἡ πραγματική πέτρα τοῦ σκανδάλου γιά τούς οἰκονομολόγους. Ὅσο περισσότερο μιλοῦσαν καί γράφανε γι' αὐτό τό ζήτημα τόσο μεγαλύτερη γινόταν ἡ σύγχυση πού ἀπόρεε ἀπό τό βασικό λάθος τοῦ Α. Σμίθ. Ἄς φέρουμε ἐδῶ μερικά παραδείγματα ἀπ' αὐτή τή σύγχυση.

Ἔχει ἐνδιαφέρον νά σημειώσουμε λχ. ὅτι ὁ Προυντόν ἐπανάλαβε στήν οὐσία τό ἴδιο λάθος, προσδίνοντας μόνο στήν παλιά θεωρία μιά κάπως διαφορετική διατύπωση. Ὁ Προυντόν ἔλεγε:

«Ὁ *Α* (μέ τό γράμμα αὐτό ὑπονοοῦνται ὅλοι οἱ ἰδιοχτῆτες, οἱ ἐπιχειρηματίες καί οἱ κεφαλαιοκράτες) ἀρχίζει μιά ἐπιχείρηση μέ 10 000 φράγκα καί τά προκαταβάλλει στούς ἐργάτες, πού σέ ἀντιστάθμισμα πρέπει νά παράγουν προϊόντα. Ἀφοῦ ὁ *Α* μετάτρεψε ἔτσι τά χρήματά του σέ ἐμπόρευμα, εἶναι ὑποχρεωμένος, ὅταν τελειώσει ἡ παραγωγή, λχ. ὕστερα ἀπό ἕνα χρόνο, νά μετατρέψει πάλι τά ἐμπορεύματα σέ χρήματα. Σέ ποιόν πουλάει τά ἐμπορεύματά του; Φυσικά στούς ἐργάτες, μιά καί στήν κοινωνία ὑπάρχουν μόνο δυό τάξεις, ἀπό τή μιά μεριά οἱ ἐπιχειρηματίες κι ἀπό τήν ἄλλη οἱ ἐργάτες. Οἱ ἐργάτες αὐτοί, πού πῆραν γιά τά προϊόντα τῆς ἐργασίας τους 10 000 φράγκα σάν ἀμοιβή πού ἱκανοποιεῖ τίς ἀπαραίτητες βιοτικές τους ἀνάγκες, πρέπει ὡστόσο νά πληρώσουν τώρα πάνω ἀπό 10 000 φράγκα καί συγκεκριμένα καί γιά τό πρόσθετο ποσό πού παίρνει ὁ *Α* μέ τή μορφή τόκου καί ἄλλων κερδῶν πού τά ὑπολόγισε στήν ἀρχή τοῦ χρόνου: αὐτά τά 10 000 φράγκα ὁ ἐργάτης μπορεῖ νά τά καλύψει μόνο μέ ἕνα δάνειο κι ἐξαιτίας αὐτοῦ τοῦ δανείου πέφτει ὁλοένα καί σέ μεγαλύτερα χρέη κι ἀνέχεια. Ὑποχρεωτικά πρέπει νά γίνει ἕνα ἀπό τά δυό: ἤ ὁ ἐργάτης μπορεῖ νά καταναλώσει 9 ἐνῶ παρήγαγε 10 ἤ θά πληρώσει τόν ἐπιχειρηματία μόνο μέ τό μεροκάματό του, ὅμως τότε ὁ ἴδιος ὁ ἐπιχειρηματίας ὁδηγεῖται στή χρεωκοπία καί στή φτώχευση, μιά καί δέ θά παίρνει τόκους γιά τό κεφάλαιό του, πού ὁ ἴδιος ὅμως εἶναι ἀναγκασμένος νά τούς πληρώνει» (*Diehl*. «Proudhon», II, 200 *. Ἡ περικοπή εἶναι παρμένη ἀπό τή συλλογή «Ἡ βιομηχανία». Ἄρθρα ἀπό τό «Handwörterbuch der Staatswissenschaften»**. Μόσχα 1896, σελ. 101).

Ὅπως βλέπει ὁ ἀναγνώστης, πρόκειται γιά τήν ἴδια πάντα δυσκολία — πῶς θά πραγματοποιηθεῖ ἡ ὑπεραξία, — πού ἀπασχολεῖ καί τούς κ.κ. Β. Β. καί Ν.—ον. Ὁ Προυντόν τήν ἐξέφρασε μόνο μέ κάποια ἰδιαίτερη μορφή. Κι αὐτός ὁ ἰδιαίτερος τρόπος τῆς διατύπωσής του φέρνει τούς ναρόντνικούς μας ἀκόμα πιό κοντά στόν Προυντόν: κι αὐτοί, ἀκριβῶς ὅπως κι ὁ Προυντόν, βλέπουν «δυσκολία» στήν πραγματοποίηση ἀκριβῶς τῆς ὑπεραξίας (τοῦ τόκου ἤ τοῦ κέρδους, σύμφωνα μέ τήν ὁρολογία τοῦ Προυντόν), χωρίς νά καταλαβαίνουν ὅτι ἡ σύγχυση πού τή δανείστηκαν ἀπό τούς παλιούς οἰκονομολόγους, τούς ἐμποδίζει νά ἐξηγήσουν τήν πραγματοποίηση ὄχι μονάχα τῆς ὑπεραξίας, ἀλλά καί τοῦ *σταθεροῦ κεφαλαίου*, δηλαδή ὅτι ἡ «δυσκολία» τους ἀνάγεται στή μή κατανόηση ὅλου τοῦ προτσές τῆς πραγματοποίησης τοῦ προϊόντος στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία.

* Σύγκρινε, «Χαρακτηρισμός τοῦ οἰκονομικοῦ ρωμαντισμοῦ. Ὁ Σισμόντι καί οἱ ὀπαδοί του στή χώρα μας» (βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος. *Ἡ Σύντ.*).

* — *Ντίλ*. «Προυντόν», τόμ. II, σελ. 200. *Ἡ Σύντ.*
** — «Λεξικό πολιτικῶν ἐπιστημῶν». *Ἡ Σύντ.*

Γιά τή «θεωρία» αὐτή τοῦ Προυντόν ὁ Μάρξ παρατηρεῖ μέ σαρκασμό:

«Ὁ Προυντόν ἐκφράζει τήν ἀνικανότητά του νά τό καταλάβει αὐτό» (δηλαδή τήν πραγματοποίηση τοῦ προϊόντος στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία), «μέ τήν παρακάτω ἀνόητη διατύπωση ὅτι: l'ouvrier ne peut pas racheter son propre produit (ὁ ἐργάτης δέν μπορεῖ νά ξαναγοράσει τό δικό του προϊόν), γιατί σ' αὐτό περιλαβαίνεται καί ὁ τόκος πού προστίθεται στά ἔξοδα παραγωγῆς (prix-de-revient)» («Das Kapital», III, 2, 379. Ρωσ. μετάφρ., 698, μέ τά λάθη της)[38].

Κι ὁ Μάρξ ἀναφέρει τήν παρατήρηση πού ἔκανε ἐνάντια στόν Προυντόν ἕνας ἀγοραῖος οἰκονομολόγος, κάποιος Φορκάντ (Forcade), πού «πολύ σωστά γενικεύει τή δυσκολία πού ἀνάπτυξε ὁ Προυντόν μέ τόσο στενή μορφή». Ὁ Φορκάντ εἶπε ἀκριβῶς ὅτι ἡ τιμή τῶν ἐμπορευμάτων περιέχει ὄχι μόνο τό πλεόνασμα πάνω ἀπό τό μεροκάματο, δηλ. τό κέρδος, μά καί ἕνα μέρος πού ἀναπληρώνει τό σταθερό κεφάλαιο. Ἑπομένως, συμπεραίνει ὁ Φορκάντ στήν πολεμική του ἐνάντια στόν Προυντόν, κι ὁ κεφαλαιοκράτης δέν μπορεῖ μέ τό κέρδος του νά ξαναγοράσει ἐμπορεύματα (ὁ ἴδιος ὁ Φορκάντ ὄχι μονάχα δέν ἔλυσε αὐτό τό πρόβλημα, μά οὔτε καί τό κατάλαβε).

Ἐπίσης καί ὁ Ροντμπέρτους δέν πρόσφερε τίποτα σ' αὐτό τό ζήτημα. Ἐνῶ τονίζει ἰδιαίτερα τή θέση ὅτι «ἡ γαιοπρόσοδος, τό κέρδος τοῦ κεφαλαίου καί ὁ μισθός ἐργασίας ἀποτελοῦν τό εἰσόδημα»*, ὡστόσο ὁ Ροντμπέρτους δέν ξεκαθάρισε καθόλου μέσα του τήν ἔννοια «εἰσόδημα». Ἐκθέτοντας ποιά θά ἦταν τά καθήκοντα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἄν αὐτή ἀκολουθοῦσε «σωστή μέθοδο» (l. c., S. 26), ὁ Ροντμπέρτους μιλᾶ καί γιά τή διανομή τοῦ ἐθνικοῦ προϊόντος: «Ἡ πολιτική οἰκονομία» (δηλαδή ἡ ἀληθινή «ἐπιστήμη τῆς *ἐθνικῆς* οἰκονομίας» — ἡ ὑπογράμμιση εἶναι τοῦ Ροντμπέρτους) «θά ἔπρεπε νά δείξει μέ ποιόν τρόπο ἀπ' ὅλο τό ἐθνικό προϊόν τό ἕνα μέρος προορίζεται πάντα γιά τήν *ἀναπλήρωση* τοῦ χρησιμοποιημένου στήν παραγωγή ἤ τοῦ φθαρμένου κεφαλαίου, ἐνῶ τό ἄλλο, σάν *ἐθνικό εἰσόδημα* προορίζεται γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν ἄμεσων ἀναγκῶν τῆς κοινωνίας καί τῶν μελῶν της» (ibid., S. 27). Ὅμως παρ' ὅλο πού ἡ πραγματική ἐπιστήμη ἔπρεπε νά δείξει ἀκριβῶς αὐτό, ὡστόσο ἡ «ἐπιστήμη» τοῦ Ροντμπέρτους δέν τό ἔδειξε καθόλου. Ὁ ἀνα-

* *Dr. Rodbertus-Jagetzow.* «Zur Beleuchtung der sozialen Frage». Berlin, 1875, S. 72 u. ff (*Δρ. Ροντμπέρτους-Γιάγκετσοφ*, «Γιά τή διαλεύκανση τοῦ κοινωνικοῦ ζητήματος», Βερολίνο, 1875, σελ. 72 κ. ἑ. *Ἡ Σύντ.).*

γνώστης βλέπει ὅτι ὁ Ροντμπέρτους ἐπανάλαβε, ἁπλῶς λέξη πρός λέξη τόν Α. Σμίθ χωρίς μάλιστα νά καταλάβει, ὅπως φαίνεται, ὅτι ἀπό κεῖ ἴσα-ἴσα ἀρχίζει τό πρόβλημα. Ποιοί ἐργάτες «ἀναπληρώνουν» τό ἐθνικό κεφάλαιο; πῶς πραγματοποιεῖται τό προϊόν τους; — γιά ὅλα αὐτά δέν εἶπε οὔτε λέξη. Συνοψίζοντας τή θεωρία του (diese neue Theorie, die ich der bisherigen gegenüberstelle, S. 32*) μέ τή μορφή διάφορων θέσεων, ὁ Ροντμπέρτους μιλᾶ στήν ἀρχή γιά τή διανομή τοῦ ἐθνικοῦ προϊόντος καί λέει: «Ἡ ρέντα» (εἶναι γνωστό ὅτι μέ τόν ὅρο αὐτόν ὁ Ροντμπέρτους ἐννοοῦσε ἐκεῖνο πού λένε συνήθως ὑπεραξία) «κι ὁ μισθός ἐργασίας, εἶναι, ἑπομένως, τά μέρη στά ὁποῖα χωρίζεται τό προϊόν, ἐφόσον ἀποτελεῖ εἰσόδημα» (S. 33). Αὐτή ἡ πολύ σοβαρή διασάφηση θά ἔπρεπε νά τόν σπρώξει στό πιό οὐσιαστικό ζήτημα: μόλις πιό πάνω εἶπε ὅτι μέ τό εἰσόδημα ἐννοοῦμε τά εἴδη πού χρησιμεύουν γιά τήν «ἱκανοποίηση τῶν ἄμεσων ἀναγκῶν». Ἑπομένως ὑπάρχουν προϊόντα πού δέ χρησιμεύουν γιά τήν ἀτομική κατανάλωση. Πῶς λοιπόν πραγματοποιοῦνται αὐτά; Ὁ Ροντμπέρτους ὅμως δέ βλέπει ἐδῶ καμιά ἀσάφεια καί σέ λίγο ξεχνᾶ τή διασάφηση καί μιλᾶ κατευθείαν γιά τό «*χωρισμό τοῦ προϊόντος σέ τρία μέρη*» (σέ μισθό, κέρδος καί γαιοπρόσοδο) (S. 49-50 κ. ἄ.). Ἔτσι, ὁ Ροντμπέρτους ἐπανάλαβε στήν οὐσία τή θεωρία τοῦ Α. Σμίθ μαζί μέ τό βασικό λάθος του καί δέ διασάφησε καθόλου τό ζήτημα τοῦ εἰσοδήματος. Ἡ ὑπόσχεση πώς θά παρουσιάσει μιά νέα ὁλοκληρωμένη καί καλύτερη θεωρία γιά τή *διανομή τοῦ ἐθνικοῦ προϊόντος*** ἀποδείχτηκε κενή φράση. Στήν πραγματικότητα ὁ Ροντμπέρτους δέν προώθησε οὔτε κατά ἕνα βῆμα τή θεωρία αὐτοῦ τοῦ ζητήματος. Πόσο μπερδεμένες ἦταν οἱ ἔννοιές του γιά τό «εἰσόδημα», τό δείχνουν οἱ μακροσκελέστατοι συλλογισμοί του στό 4ο κοινωνικό γράμμα του στόν φόν Κίρχμαν («Das Kapital», Berlin, 1884) σχετικά μέ τό ζήτημα ἄν πρέπει νά ὑπαχθοῦν τά *χρήματα* στό ἐθνικό εἰσόδημα, ἄν ὁ μισθός ἐργασίας παίρνεται ἀπό τό κεφάλαιο ἤ ἀπό τό εἰσόδημα, συλλογισμοί γιά τούς ὁποίους ὁ Ἔνγκελς

* — αὐτή τή νέα θεωρία πού τήν ἀντιτάσσω στή θεωρία πού ὑπῆρχε ὥς τώρα, σελ. 32. *Ἡ Σύντ.*

** Ibid., S. 32: «. . .bin ich genötigt, der vorstehenden Skizze einer besseren Methode auch noch eine vollständige, solcher besseren Methode entsprechende Theorie, wenigstens der *Verteilung des Nationalprodukts*, hinzuzufügen» (Στό ἴδιο, σελ. 32: «. . . εἶμαι ἀναγκασμένος νά προσθέσω σέ τοῦτο τό δοκίμιο μιᾶς καλύτερης μεθόδου καί μιά ὁλοκληρωμένη θεωρία, πού νά ἀνταποκρίνεται σ' αὐτή τήν καλύτερη μέθοδο, ὅσον ἀφορᾶ τουλάχιστο τή *διανομή τοῦ ἐθνικοῦ προϊόντος*». *Ἡ Σύντ.).*

εἶπε ὅτι «ἀνήκουν στόν τομέα τοῦ σχολαστικισμοῦ» (Vorwort* στό II τόμο τοῦ «Κεφαλαίου», S. XXI[39])**.

Στίς ἀντιλήψεις γιά τό ἐθνικό εἰσόδημα ἐπικρατεῖ καί μέχρι σήμερα ἀκόμα πλήρης σύγχυση σέ ὅλους τούς οἰκονομολόγους. Ἔτσι λχ. ὁ Χέρκνερ στό ἄρθρο του γιά τίς «Κρίσεις» στό «Handwörterbuch der Staatswissenschaften» (στή συλλογή πού ἀναφέραμε, σελ. 81), μιλώντας γιά τήν πραγματοποίηση τοῦ προϊόντος στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία (στό ὑποκεφ. 5—«Ἡ διανομή»), βρίσκει «πετυχημένη» τή γνώμη τοῦ Κ. Γ. Ράου, πού ὡστόσο χωρίζοντας ὅλο τό προϊόν τῆς κοινωνίας σέ εἰσοδήματα, ἐπαναλαβαίνει ἁπλῶς τό λάθος τοῦ Α. Σμίθ. Ὁ Ρ. Μάγερ στό ἄρθρο του γιά τό «εἰσόδημα» (στό ἴδιο, σελ. 283 κ. ἑ.) ἀναφέρει τούς μπερδεμένους ὁρισμούς τοῦ Α. Βάγνερ (πού ἐπίσης ἐπαναλαβαίνει τό λάθος τοῦ Α. Σμίθ) καί παραδέχεται εἰλικρινά ὅτι «εἶναι δύσκολο νά ξεχωρίσει κανείς τό εἰσόδημα ἀπό τό κεφάλαιο» κι ὅτι «τό πιό δύσκολο εἶναι νά ξεχωρίσει τά ἔσοδα (Ertrag) ἀπό τό εἰσόδημα (Einkommen)».

Ἔτσι βλέπουμε ὅτι οἱ οἰκονομολόγοι, πού πολλά εἶπαν καί λένε γιά τό ὅτι οἱ κλασικοί (κι ὁ Μάρξ) δέν πρόσεξαν ἀρκετά τό ζήτημα τῆς «διανομῆς» καί τῆς «κατανάλωσης», δέν μπόρεσαν νά ἐξηγήσουν οὔτε κατά ἕνα γιῶτα τά πιό βασικά ζητήματα τῆς « διανομῆς» καί τῆς «κατανάλωσης». Κι αὐτό εἶναι εὐνόητο, γιατί δέν μποροῦμε νά μιλοῦμε γιά «κατανάλωση», ἄν δέν ἔχουμε καταλάβει τό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς ὅλου τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου καί τῆς ἀναπλήρωσης τῶν διάφορων συστατικῶν μερῶν τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος. Μέ τό παράδειγμα αὐτό ἐπιβεβαιώθηκε ἀκόμα μιά φορά, πόσο ἀνόητο εἶναι νά ξεχωρίζει κανείς τή «διανομή» ἀπό τήν «κατανάλωση», σάν νά πρόκειται γιά κάποιους αὐτοτελεῖς τομεῖς τῆς ἐπιστήμης, πού ἀντιστοιχοῦν σέ κάποια αὐτοτελῆ προτσές καί φαινόμενα τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Ἡ πολιτική οἰκονομία δέν ἀσχολεῖται καθόλου μέ τήν «παραγωγή», ἀλλά μέ τίς κοινωνικές σχέσεις τῶν ἀνθρώπων στήν παραγωγή, μέ τήν κοινωνική ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς. Ὅταν ξεκαθαρίζονται κι ἀναλύονται πέρα γιά πέρα οἱ κοινωνικές αὐτές σχέσεις, καθορίζεται *ταυτόχρονα* καί ἡ θέση πού ἔχει στήν παραγωγή ἡ κάθε τάξη, κι ἑπομένως καί τό μερίδιο πού παίρνει

* — Πρόλογος. *Ἡ Σύντ.*

** Γι' αὐτό δέν ἔχει καθόλου δίκιο ὁ Κ. Diehl ὅταν λέει ὅτι ὁ Ροντμπέρτους ἔδοσε «μιά νέα θεωρία γιά τή διανομή τοῦ εἰσοδήματος» [«Handwörterbuch der Staatswissenschaften», Art. «Rodbertus», B. V. S. 448 («Λεξικό πολιτικῶν ἐπιστημῶν». Ἄρθρο «Ροντμπέρτους». Τόμ. V, σελ. 448. *Ἡ Σύντ.*).]

ἀπό τήν ἐθνική κατανάλωση. Καί ἡ λύση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος, πού μπροστά του σταμάτησε ἡ κλασική πολιτική οἰκονομία, τοῦ προβλήματος πού δέν τό προώθησαν οὔτε κατά κεραία οἱ κάθε λογῆς εἰδικοί γιά τά ζητήματα τῆς «διανομῆς» καί τῆς «κατανάλωσης», δίνεται ἀπό τή θεωρία πού συνδέεται ἄμεσα μέ τούς κλασικούς, πού ὁλοκληρώνει τήν ἀνάλυση τῆς παραγωγῆς, τόσο τοῦ ἀτομικοῦ ὅσο καί τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου.

Τό ζήτημα τοῦ «ἐθνικοῦ εἰσοδήματος» καί τῆς «ἐθνικῆς κατανάλωσης», πού ὅταν τοποθετεῖται σάν αὐτοτελές ζήτημα εἶναι ἀδύνατο νά λυθεῖ καί γεννᾶ μόνο σχολαστικούς συλλογισμούς, ὁρισμούς καί ταξινομήσεις, ἀποδείχνεται ὅτι μπορεῖ νά λυθεῖ πέρα γιά πέρα, ὅταν ἀναλυθεῖ τό προτσές τῆς παραγωγῆς ὅλου τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου. Κάτι περισσότερο. Τό ζήτημα αὐτό παύει νά ὑπάρχει σάν χωριστό ζήτημα, ὅταν ξεκαθαριστεῖ ἡ σχέση τῆς ἐθνικῆς κατανάλωσης πρός τό ἐθνικό προϊόν καί ἡ πραγματοποίηση τοῦ κάθε μέρους χωριστά αὐτοῦ τοῦ προϊόντος. Δέν μένει παρά νά *δόσουμε ἕνα ὄνομα* σ' αὐτά τά χωριστά μέρη.

«Γιά νά μή μπερδεύουμε τά πράγματα, δημιουργώντας ἀνώφελες δυσκολίες, εἶναι ἀπαραίτητο νά ξεχωρίσουμε τά ἀκαθάριστα ἔσοδα (Rohertrag) καί τά καθαρά ἔσοδα ἀπό τό ἀκαθάριστο εἰσόδημα καί τό καθαρό εἰσόδημα.

Τά ἀκαθάριστα ἔσοδα ἤ τό ἀκαθάριστο προϊόν εἶναι ὅλο τό ἀναπαραγμένο προϊόν...

Τό ἀκαθάριστο εἰσόδημα εἶναι τό μέρος τῆς ἀξίας (καί τό μέρος τοῦ ἀκαθάριστου προϊόντος — Bruttoproducts oder Rohprodukts), γιά τό ὁποῖο χρησιμεύει σάν μέτρο ἡ ἀξία αὐτή), πού μένει ἀφοῦ ἀφαιρεθεῖ ἀπ' ὅλη τήν παραγωγή τό μέρος τῆς ἀξίας (καί τό μέρος τοῦ προϊόντος γιά τό ὁποῖο χρησιμεύει σάν μέτρο ἡ ἀξία αὐτή), τό ὁποῖο ἀναπληρώνει τό σταθερό κεφάλαιο πού τοποθετήθηκε καί καταναλώθηκε στήν παραγωγή. Συνεπῶς, τό ἀκαθάριστο εἰσόδημα ἰσοῦται μέ τό μισθό ἐργασίας (ἤ μέ τό μέρος τοῦ προϊόντος, πού προορίζεται νά μετατραπεῖ πάλι σέ εἰσόδημα τοῦ ἐργάτη) + τό κέρδος + τή γαιοπρόσοδο. Τό καθαρό εἰσόδημα εἶναι ἡ ὑπεραξία, δηλαδή τό ὑπερπροϊόν, πού μένει ἀφοῦ ἀφαιρεθεῖ ὁ μισθός ἐργασίας καί πού ἀποτελεῖ τήν ὑπεραξία (καί τό ὑπερπροϊόν πού μετριέται μ' αὐτήν) πού ἔχει πραγματοποιηθεῖ ἀπό τό κεφάλαιο καί πρέπει νά μοιραστεῖ μέ τό γαιοχτήμονα.

...Ἄν ὅμως ἐξετάσουμε τό εἰσόδημα ὅλης τῆς κοινωνίας, τότε τό ἐθνικό εἰσόδημα ἀποτελεῖται ἀπό τό μισθό ἐργασίας

σύν τό κέρδος, σύν τή γαιοπρόσοδο, δηλαδή ἀπ' τό ἀκαθάριστο εἰσόδημα. Ἄλλωστε κι αὐτό εἶναι μιά ἀφαίρεση, γιατί ὅλη ἡ κοινωνία στίς συνθῆκες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἀκολουθεῖ τήν κεφαλαιοκρατική ἄποψη καί θεωρεῖ σάν καθαρό εἰσόδημα μόνο τό εἰσόδημα πού ἀναλύεται σέ κέρδος καί γαιοπρόσοδο» (III, 2, 375–376. Ρωσ. μετάφρ., σελ. 695–696)[40].

Ἔτσι, ἡ ἐξήγηση τοῦ προτσές τῆς πραγματοποίησης ξεκαθάρισε καί τό ζήτημα τοῦ εἰσοδήματος, ἀφοῦ ἔλυσε τή βασική δυσκολία πού ἐμπόδιζε τήν κατανόηση αὐτοῦ τοῦ ζητήματος, καί συγκεκριμένα: μέ ποιόν τρόπο «αὐτό πού εἶναι εἰσόδημα γιά τόν ἕναν, γίνεται κεφάλαιο γιά τόν ἄλλον»[41]; μέ ποιόν τρόπο τό προϊόν, πού ἀποτελεῖται ἀπό εἴδη ἀτομικῆς κατανάλωσης κι ἀναλύεται πέρα γιά πέρα σέ μισθό ἐργασίας, κέρδος καί γαιοπρόσοδο, μπορεῖ νά περιέχει ἀκόμα καί τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού ποτέ δέν μπορεῖ νά εἶναι εἰσόδημα; Ἡ ἀνάλυση τῆς πραγματοποίησης στό III μέρος τοῦ δεύτερου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» ἔλυσε πλήρως αὐτά τά ζητήματα καί ὁ Μάρξ στό τελευταῖο μέρος τοῦ III τόμου τοῦ «Κεφαλαίου», πού ἀφιερώνεται στό ζήτημα τῶν «εἰσοδημάτων», δέ χρειάστηκε παρά νά δώσει τήν ὀνομασία τῶν διάφορων μερῶν τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος καί ν' ἀναφερθεῖ σ' αὐτή τήν ἀνάλυση τοῦ δεύτερου τόμου*.

VIII. ΓΙΑΤΙ Η ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ ΕΙΝΑΙ ΑΝΑΓΚΑΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΟ ΕΘΝΟΣ;

Σχετικά μέ τή θεωρία τῆς πραγματοποίησης τοῦ προϊόντος στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, πού ἐκθέσαμε, μπορεῖ νά γεννηθεῖ τό ἐρώτημα: δέν ἀντιφάσκει ἄραγε ἡ θεωρία αὐτή μέ τή θέση, ὅτι τό κεφαλαιοκρατικό ἔθνος δέν μπορεῖ νά τά βγάλει πέρα χωρίς ἐξωτερικές ἀγορές;

Εἶναι ἀπαραίτητο νά θυμόμαστε, ὅτι ἡ ἀνάλυση τῆς πραγματοποίησης τοῦ προϊόντος στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, πού ἀναφέραμε πιό πάνω, ξεκινοῦσε ἀπό τήν προϋπόθεση ὅτι δέν ὑπάρχει ἐξωτερικό ἐμπόριο: ἔχουμε κιόλας πιό πάνω τονίσει αὐτή τήν προϋπόθεση καί δείξαμε ὅτι εἶναι *ἀπαραίτητη* γι' αὐτή

* Βλ. «Das Kapital», III, 2, VII. Abschnitt: «Die Revenuen», κεφ. 49: «Zur Analyse des Produktionsprozesses» («Τό Κεφάλαιο», τόμ. III, μέρος 2, τμῆμα VII: «Τά εἰσοδήματα», κεφ. 49: «Γιά τήν ἀνάλυση τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς».*Η Σύντ.*)(Ρωσ. μετάφρ., σελ. 688–706). Ἐδῶ ὁ Μάρξ τονίζει ἐπίσης καί τά περιστατικά πού ἐμπόδισαν τούς προγενέστερους οἰκονομολόγους νά καταλάβουν αὐτό τό προτσές (σελ. 379–382. Ρωσ. μετάφρ., σελ. 698–700)[42].

τήν ἀνάλυση. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ εἰσαγωγή καί ἡ ἐξαγωγή προϊόντων θά μπέρδευε μονάχα τά πράγματα, χωρίς νά βοηθήσει καθόλου στό ξεκαθάρισμα τοῦ ζητήματος. Τό λάθος τῶν κ. κ. Β. Β. καί Ν. —ον βρίσκεται ἀκριβῶς στό ὅτι προσφεύγουν στήν ἐξωτερική ἀγορά *γιά νά ἐξηγήσουν* τήν πραγματοποίηση τῆς ὑπεραξίας: ἡ προσφυγή αὐτή στήν ἐξωτερική ἀγορά πού δέν ἐξηγεῖ ἀπολύτως τίποτα, σκεπάζει μόνο τά θεωρητικά λάθη τους — αὐτό ἀπό τό ἕνα μέρος. Ἀπό τό ἄλλο, μέ τίς λαθεμένες αὐτές «θεωρίες» τούς δίνεται ἡ δυνατότητα νά ἀπαλλαγοῦν ἀπό τήν ἀνάγκη *νά ἐξηγήσουν* τό γεγονός τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τό ρωσικό καπιταλισμό*. Ἡ «ἐξωτερική ἀγορά» εἶναι γι' αὐτούς μονάχα ἕνα ἁπλό πρόσχημα, πού πάει νά συγκαλύψει τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ (ἑπομένως καί τῆς ἀγορᾶς) μέσα στή χώρα, — ἕνα πρόσχημα πολύ πιό βολικό, γιατί τούς ἀπαλλάσσει ἀκόμα κι ἀπό τήν ἀνάγκη νά ἐξετάσουν τά γεγονότα, πού δείχνουν τήν κατάχτηση ξένων ἀγορῶν ἀπό τό ρωσικό καπιταλισμό**.

Ἡ ἀνάγκη τῆς ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς γιά μιά κεφαλαιοκρατική χώρα δέν καθορίζεται καθόλου ἀπό τούς νόμους τῆς πραγματοποίησης τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος (καί τῆς ὑπεραξίας εἰδικά), ἀλλά, πρῶτο, ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ καπιταλισμός ἐμφανίζεται μόνο σάν ἀποτέλεσμα τῆς πλατιά ἀναπτυγμένης ἐμπορευματικῆς *κυκλοφορίας*, πού ξεπερνάει τά ὅρια τοῦ κράτους. Γι' αὐτό δέν μποροῦμε νά φανταστοῦμε τό κεφαλαιοκρατικό ἔθνος χωρίς ἐξωτερικό ἐμπόριο, οὔτε καί ὑπάρχει τέτιο ἔθνος.

Ὅπως βλέπει ὁ ἀναγνώστης, ἡ αἰτία αὐτή ἔχει χαρακτήρα ἱστορικό. Καί οἱ ναρόντνικοι δέ θά μποροῦσαν νά τήν ξεφορτωθοῦν μέ μερικές ξεφτισμένες φράσεις, ὅτι «εἶναι ἀδύνατο στούς κεφαλαιοκράτες νά καταναλώσουν τήν ὑπεραξία». Ἐδῶ θά χρειαζόταν νά μελετήσουν — ἄν θέλανε πραγματικά νά θέσουν τό ζήτημα τῆς ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς — τήν ἱστορία τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, τήν ἱστορία τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας. Κι ὅταν θά εἶχαν μελετήσει αὐτή τήν ἱστορία δέ θά μποροῦσαν φυσικά νά παραστήσουν τόν καπιταλισμό σάν τυχαία παρέκκλιση ἀπό τόν κανονικό δρόμο.

*Ὁ κ. Μπουλγκάκοφ σημειώνει πολύ σωστά στό βιβλίο πού ἀναφέραμε πιό πάνω: «Ὥς τώρα ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς βαμβακερῶν εἰδῶν, πού προορίζεται γιά τήν ἀγροτική ἀγορά, συντελεῖται ἀδιάκοπα· ἑπομένως, αὐτός ὁ ἀπόλυτος περιορισμός τῆς λαϊκῆς κατανάλωσης. . .» (γιά τόν ὁποῖο μιλᾶ ὁ κ. Ν. —ον) «. . .εἶναι νοητός μόνο θεωρητικά». (Σελ. 214–215).

** *Βόλγκιν*. «Ἡ θεμελίωση τοῦ ναροντνικισμοῦ στά ἔργα τοῦ κυρίου Βοροντσόφ». Πετρούπολη, 1896. Σελ. 71–76.

Δεύτερο, ἡ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στά διάφορα μέρη τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς (ὡς πρός τήν ἀξία καί τή φυσική της μορφή), πού τήν προϋποθέτει ἀπαραίτητα ἡ θεωρία τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου καί πού στήν πράξη καθορίζεται μόνο σάν μέσο μέγεθος ὕστερα ἀπό μιά σειρά συνεχεῖς διακυμάνσεις — ἡ ἀντιστοιχία αὐτή διαρκῶς παραβιάζεται στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία λόγω τῆς ἀπομόνωσης τῶν διάφορων παραγωγῶν πού δουλεύουν γιά μιά ἄγνωστη ἀγορά. Οἱ διάφοροι κλάδοι τῆς βιομηχανίας, πού χρησιμεύουν σάν «ἀγορά» ὁ ἕνας γιά τόν ἄλλο, δέν ἀναπτύσσονται ἰσόμετρα, ἀλλά ξεπερνοῦν ὁ ἕνας τόν ἄλλο, καί ἡ περισσότερο ἀναπτυγμένη βιομηχανία ζητᾶ ἐξωτερική ἀγορά. Αὐτό δέ σημαίνει καθόλου ὅτι εἶναι «ἀδύνατο γιά ἕνα κεφαλαιοκρατικό ἔθνος νά πραγματοποιήσει τήν ὑπεραξία», ὅπως εἶναι ἕτοιμος νά συμπεράνει βαθυστόχαστα ὁ ναρόντνικος. Αὐτό δείχνει μόνο ὅτι οἱ διάφοροι κλάδοι τῆς παραγωγῆς ἀναπτύσσονται δυσανάλογα. Μέ μιά *ἄλλη* κατανομή τοῦ ἐθνικοῦ κεφαλαίου ἡ ἴδια ποσότητα προϊόντων θά μποροῦσε νά πραγματοποιηθεῖ στό ἐσωτερικό τῆς χώρας. Ὅμως, γιά ν' ἀφήσει τό κεφάλαιο ἕναν τομέα τῆς βιομηχανίας καί νά περάσει σέ ἄλλον, εἶναι ἀπαραίτητη ἡ κρίση σ' αὐτόν τόν τομέα, — ποιοί λόγοι λοιπόν μποροῦν νά ἐμποδίσουν τούς κεφαλαιοκράτες πού ἀπειλοῦνται ἀπό μιά τέτοια κρίση, νά αναζητήσουν μιά ἐξωτερική ἀγορά; νά ἀναζητήσουν ἐπιχορηγήσεις καί πριμοδοτήσεις γιά τή διευκόλυνση τῶν ἐξαγωγῶν κτλ.;

Τρίτο. Νόμος τῶν προκεφαλαιοκρατικῶν τρόπων παραγωγῆς εἶναι ἡ ἐπανάληψη τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς στίς προηγούμενες διαστάσεις, πάνω στήν προηγούμενη τεχνική βάση: τέτια ἦταν ἡ οἰκονομία τῶν τσιφλικάδων πού στηριζόταν στήν ἀγγαρεία, ἡ φυσική οἰκονομία τῶν ἀγροτῶν, ἡ χειροτεχνική παραγωγή τῶν βιοτεχνῶν. Ἀντίθετα, νόμος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ συνεχής ἀλλαγή τῶν τρόπων παραγωγῆς καί ἡ ἀπεριόριστη αὔξηση τῶν διαστάσεων τῆς παραγωγῆς. Μέ τούς παλιούς τρόπους παραγωγῆς οἱ οἰκονομικές μονάδες μποροῦσαν νά ὑπάρχουν αἰῶνες, χωρίς νά ἀλλάζουν οὔτε στό χαρακτήρα οὔτε στό μέγεθός τους, χωρίς νά βγαίνουν ἔξω ἀπό τά ὅρια τοῦ τσιφλικιοῦ τοῦ φεουδάρχη, τοῦ ἀγροτικοῦ χωριοῦ ἤ τῆς μικρῆς τοπικῆς ἀγορᾶς γιά τούς χειροτέχνες τοῦ χωριοῦ καί τούς μικρούς παραγωγούς (τούς λεγόμενους βιοτέχνες). Ἀντίθετα, ἡ κεφαλαιοκρατική ἐπιχείρηση ξεπερνάει ἀναπόφευχτα τά ὅρια τῆς κοινότητας, τῆς τοπικῆς ἀγορᾶς, τῆς περιοχῆς καί ὕστερα καί τοῦ κράτους. Κι ἐπειδή ἡ ἐμπορευματική κυκλοφορία ἔσπασε πιά τήν ἀπομόνωση καί τίς κλειστές πόρτες τῶν κρατῶν, ἡ φυσική τάση κάθε κεφαλαιοκρατικοῦ κλάδου τῆς βιομηχανίας τόν ὁδηγεῖ στήν ἀνάγκη «ν' ἀναζητᾶ ξένη ἀγορά». Ἔτσι, ἡ ἀνάγκη τῆς ἀναζήτησης ξένης ἀγορᾶς δέν ἀποδείχνει καθόλου ὅτι ὁ καπιταλισμός δέν ἔχει βάση, ὅπως τούς ἀρέσει νά παρουσιάζουν τά πράγματα οἱ ναρόντνικοι οἰκονομολόγοι. Ἴσα-ἴσα συμβαίνει ἐντελῶς τό ἀντίθετο. Ἡ ἀνάγκη αὐτή δείχνει παραστατικά τό προοδευτικό ἱστορικό ἔργο τοῦ καπιταλισμοῦ, πού σπάει τήν παλιά ἀπομόνωση καί τά συστήματα τῆς κλειστῆς οἰκονομίας (συνεπῶς καί τή στενότητα τῆς πνευματικῆς καί πολιτικῆς ζωῆς) καί συνδέει ὅλες τίς χῶρες τοῦ κόσμου σ' ἕνα ἑνιαῖο οἰκονομικό σύνολο.

Βλέπουμε λοιπόν ὅτι οἱ δυό τελευταῖες αἰτίες τῆς ἀναγκαιότητας τῆς ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς εἶναι καί πάλι αἰτίες ἱστορικῆς φύσης. Γιά νά τίς ξεδιαλύνουμε πρέπει νά ἐξετάσουμε χωριστά κάθε κλάδο τῆς βιομηχανίας, τήν ἀνάπτυξή του μέσα στή χώρα, τή μετατροπή του σέ κεφαλαιοκρατικό, μέ δυό λόγια πρέπει νά πάρουμε τά *γεγονότα* τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ μέσα σέ μιά χώρα. Καί δέν πρέπει νά παραξενευόμαστε καθόλου ὅτι οἱ ναρόντνικοι ἐπωφελοῦνται ἀπό τήν εὐκαιρία γιά νά ξεφύγουν ἀπ' τά γεγονότα αὐτά, καλυπτόμενοι πίσω ἀπό μερικές χωρίς καμιά ἀξία (καί χωρίς κανένα νόημα) φράσεις ὅτι εἶναι «ἀδύνατη ἡ ὕπαρξη» καί τῆς ἐσωτερικῆς καί τῆς ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς.

IX. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ Ι ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ἄς συνοψίσουμε τώρα τίς θεωρητικές θέσεις πού ἀναλύσαμε πιό πάνω καί πού ἔχουν ἄμεση σχέση μέ τό ζήτημα τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς.

1) Τό βασικό προτσές τῆς δημιουργίας τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς (δηλαδή τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς καί τοῦ καπιταλισμοῦ) εἶναι ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας. Ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας συνίσταται στό ὅτι ἀποχωρίζονται ἀπό τή γεωργία διαδοχικά τά διάφορα εἴδη ἐπεξεργασίας τῶν πρώτων ὑλῶν (καί οἱ διάφορες φάσεις αὐτῆς τῆς ἐπεξεργασίας) καί δημιουργοῦνται αὐτοτελεῖς κλάδοι τῆς βιομηχανίας, πού ἀνταλλάσσουν τά προϊόντα τους (πού τώρα εἶναι πιά *ἐμπορεύματα*) μέ προϊόντα τῆς γεωργίας. Ἔτσι ἡ ἴδια ἡ γεωργία γίνεται βιομηχανία (δηλαδή παραγωγή ἐμπορευμάτων) καί μέσα σ' αὐτή συντελεῖται τό ἴδιο προτσές τῆς εἰδίκευσης.

2) Τό ἄμεσο συμπέρασμα πού βγαίνει ἀπό τήν προηγούμενη θέση εἶναι ὁ νόμος κάθε ἀναπτυσσόμενης ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί πολύ περισσότερο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας, ὅτι ὁ βιομηχανικός (δηλαδή ὁ μή γεωργικός) πληθυσμός ἀναπτύσσεται γρηγορότερα ἀπό τό γεωργικό κι ὅτι ὅλο καί περισσότεροι ἄνθρωποι περνοῦν ἀπό τή γεωργία στή βιομηχανία ἐπεξεργασίας.

3) Ἡ ἀπόσπαση τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ ἀπό τά μέσα παραγωγῆς, δηλαδή ἡ ἀπαλλοτρίωσή του, πού σημειώνει τό πέρασμα ἀπό τήν ἁπλή ἐμπορευματική παραγωγή στήν κεφαλαιοκρατική (καί πού ἀποτελεῖ τόν ἀπαραίτητο ὅρο αὐτοῦ τοῦ περάσματος), *δημιουργεῖ* τήν ἐσωτερική ἀγορά. Τό προτσές αὐτῆς τῆς *δημιουργίας* τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς συντελεῖται ἀπό δυό πλευρές: ἀπό τή μιά πλευρά, τά *μέσα παραγωγῆς*, ἀπ᾽ τά ὁποῖα «ἀποχωρίζεται» ὁ μικροπαραγωγός, μετατρέπονται σέ κεφάλαιο, στά χέρια τοῦ νέου κατόχου τους, χρησιμεύουν γιά τήν παραγωγή ἐμπορευμάτων κι ἑπομένως μετατρέπονται τά ἴδια σέ ἐμπορεύματα. Ἔτσι, ἀκόμα καί ἡ ἁπλή ἀναπαραγωγή αὐτῶν τῶν μέσων παραγωγῆς ἀπαιτεῖ τώρα πιά νά ἀγοράζονται (προηγούμενα αὐτά τά μέσα παραγωγῆς ἀναπαράγονταν στό μεγαλύτερο μέρος τους σέ φυσική μορφή καί ἐνμέρει κατασκευάζονταν στό σπίτι), δηλαδή ἀπαιτεῖ μιά ἀγορά γιά τά μέσα παραγωγῆς, κι ἔπειτα, τό προϊόν πού παράγεται τώρα μέ αὐτά τά μέσα παραγωγῆς μετατρέπεται κι αὐτό σέ ἐμπόρευμα. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, τά *μέσα συντήρησης* γι᾽ αὐτόν τόν μικροπαραγωγό γίνονται ὑλικά στοιχεῖα τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, δηλαδή τοῦ χρηματικοῦ ποσοῦ πού ξοδεύει ἕνας ἐπιχειρηματίας (ἀδιάφορο ἄν εἶναι γαιοχτήμονας, ἐργολάβος, ἐκμεταλλευτής δασῶν, ἐργοστασιάρχης κτλ.) γιά τή μίσθωση τῶν ἐργατῶν. Ἔτσι, αὐτά τά μέσα συντήρησης μετατρέπονται τώρα ἐπίσης σέ ἐμπόρευμα, δηλαδή δημιουργοῦν τήν ἐσωτερική ἀγορά γιά τά εἴδη κατανάλωσης.

4) Ἡ πραγματοποίηση τοῦ προϊόντος στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία (συνεπῶς καί ἡ πραγματοποίηση τῆς ὑπεραξίας) δέν μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ, ἄν δέ διασαφηνιστεῖ: 1) ὅτι τό κοινωνικό προϊόν, ὅπως καί τό ἀτομικό, χωρίζεται σύμφωνα μέ τήν ἀξία του σέ τρία μέρη κι ὄχι σέ δυό (σέ σταθερό κεφάλαιο + μεταβλητό κεφάλαιο + ὑπεραξία, κι ὄχι μόνο σέ μεταβλητό κεφάλαιο + ὑπεραξία, ὅπως δίδασκαν ὁ Ἄνταμ Σμίθ κι ὅλη ἡ κατοπινή πολιτική οἰκονομία πρίν ἀπό τόν Μάρξ) καί 2) ὅτι σύμφωνα μέ τή φυσική του μορφή πρέπει νά χωρίζεται σέ δυό μεγάλες ὑποδιαιρέσεις: μέσα παραγωγῆς (πού καταναλώνονται παραγωγικά) καί εἴδη κατανάλωσης (πού καταναλώνονται ἀτομικά). Ὁ Μάρξ, ἀφοῦ καθόρισε αὐτές τίς βασικές θεωρητικές θέσεις, ἐξήγησε πέρα γιά πέρα τό προτσές τῆς πραγματοποίησης τοῦ προϊόντος γενικά καί τῆς ὑπεραξίας εἰδικά στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή κι ἔδειξε, ὅτι εἶναι πέρα γιά πέρα λαθεμένο νά ἀνακατεύει κανείς τήν ἐξωτερική ἀγορά στό ζήτημα τῆς πραγματοποίησης.

5) Ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ γιά τήν πραγματοποίηση ἔριξε φῶς καί στό ζήτημα τῆς ἐθνικῆς κατανάλωσης καί τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος.

Ἀπ᾽ ὅσα ἐκθέσαμε πιό πάνω, βγαίνει ξεκάθαρα μόνο του, ὅτι δέν ὑπάρχει καθόλου ζήτημα ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς σάν ξεχωριστό αὐτοτελές ζήτημα πού νά μή ἐξαρτιέται ἀπό τό ζήτημα τοῦ βαθμοῦ ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ. Γι᾽ αὐτό ἀκριβῶς ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ δέ βάζει πουθενά καί ποτέ αὐτό τό ζήτημα χωριστά. Ἡ ἐσωτερική ἀγορά ἐμφανίζεται ὅταν ἐμφανίζεται ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία· δημιουργεῖται μέ τήν ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, κι ὁ βαθμός τῆς κατάτμησης τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καθορίζει τό ὕψος τῆς ἀνάπτυξής της· ἐπεκτείνεται μέ τή μεταφορά τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας ἀπό τά προϊόντα στήν ἐργατική δύναμη, καί μόνο ἐφόσον μετατρέπεται αὐτή ἡ τελευταία σέ ἐμπόρευμα, ὁ καπιταλισμός ἀγκαλιάζει ὅλη τήν παραγωγή τῆς χώρας, ἀναπτυσσόμενος, κυρίως, μέ τήν αὔξηση τῶν μέσων παραγωγῆς, πού καταλαμβάνουν στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία ὁλοένα καί πιό σπουδαία θέση. «Ἡ ἐσωτερική ἀγορά» γιά τόν καπιταλισμό δημιουργεῖται ἀπό τόν ἴδιο τόν ἀναπτυσσόμενο καπιταλισμό, πού βαθαίνει τόν κοινωνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί χωρίζει τούς ἄμεσους παραγωγούς σέ κεφαλαιοκράτες καί σ᾽ ἐργάτες. Ὁ βαθμός ἀνάπτυξης τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς εἶναι ὁ βαθμός ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ μέσα σέ μιά χώρα. Εἶναι λάθος νά θέτει κανείς ζήτημα ὁρίων τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, χωριστά ἀπό τό ζήτημα τοῦ βαθμοῦ ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ (ὅπως κάνουν οἱ ναρόντνικοι οἰκονομολόγοι).

Γι᾽ αὐτό ἀκριβῶς καί τό ἐρώτημα: πῶς διαμορφώνεται ἡ ἐσωτερική ἀγορά γιά τό ρωσικό καπιταλισμό; καταλήγει σέ τοῦτο τό ἐρώτημα: μέ ποιόν τρόπο καί πρός ποιά κατεύθυνση ἀναπτύσσονται οἱ διάφορες πλευρές τῆς ρωσικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας; ποιά εἶναι ἡ σχέση καί ἡ ἀλληλοεξάρτηση ἀνάμεσα σ᾽ αὐτές τίς διάφορες πλευρές;

Τά ἑπόμενα κεφάλαια θ' ἀφιερωθοῦν ἀκριβῶς στήν ἐξέταση τῶν στοιχείων, πού περιέχουν τήν ἀπάντηση σ' αὐτά τά ἐρωτήματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Η ΑΠΟΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΑΣ

Εἴδαμε, ὅτι ἡ βάση τῆς δημιουργίας τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή εἶναι τό προτσές τῆς ἀποσύνθεσης τῶν μικρῶν γεωργῶν σέ γεωργούς ἐπιχειρηματίες καί ἐργάτες γεωργίας. Σχεδόν ὅλα τά ἔργα, πού γράφτηκαν γιά τήν οἰκονομική κατάσταση τῆς ρωσικῆς ἀγροτιᾶς στήν ἐποχή μετά τή μεταρύθμιση, μιλᾶνε γιά τή λεγόμενη «διαφοροποίηση» τῆς ἀγροτιᾶς. Συνεπῶς, τό καθῆκον μας εἶναι νά μελετήσουμε τά βασικά γνωρίσματα αὐτοῦ τοῦ φαινομένου καί νά καθορίσουμε τή σημασία του. Στήν παρακάτω ἔκθεση χρησιμοποιοῦμε τά στατιστικά στοιχεῖα ἀπό τίς ἀπογραφές τῶν ζέμστβο τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν [43].

Ι. ΤΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΖΕΜΣΤΒΟ ΓΙΑ ΤΗ ΝΟΒΟΡΟΣΙΓΙΑ*

Στό ἔργο του: «Τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς Νότιας Ρωσίας» (Μόσχα, 1891)[44] ὁ κ. Β. Πόστνικοφ συγκέντρωσε κι ἐπεξεργάστηκε τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο πού ἀφοροῦσαν τό κυβερνεῖο τῆς Ταυρίδας, κι ἐνμέρει τά στοιχεῖα πού ἀφοροῦσαν τά κυβερνεῖα τῆς Χερσώνας καί τοῦ Αἰκατερινοσλάβ. Στή βιβλιογραφία γιά τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς τό ἔργο αὐτό πρέπει νά τοποθετηθεῖ στήν πρώτη θέση καί θεωροῦμε ἀπαραίτητο, σύμφωνα μέ τό σύστημα πού χρησιμοποιοῦμε, νά συνο-

* Νοβορόσιγια λεγόταν ἕνα μέρος τῆς Νότιας Ρωσίας πού περιλάβαινε τά κυβερνεῖα τῆς Βεσσαραβίας, τῆς Χερσώνας, τῆς Ταυρίδας (χωρίς τήν Κριμαία), τοῦ Αἰκατερινοσλάβ, τῆς Σταυρόπολης καί τήν περιοχή τοῦ Ντόν. *Σημ. μετ.*

ψίσουμε τά στοιχεῖα πού συγκέντρωσε ὁ κ. Πόστνικοφ, συμπληρώνοντάς τα κάποτε μέ στοιχεῖα ἀπό τίς συλλογές τῶν ζέμστβο. Οἱ στατιστικοί τῶν ζέμστβο τῆς Ταυρίδας υἱοθέτησαν τήν ταξινόμηση τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν ἀνάλογα μέ τή σπαρμένη ἔκταση. Ἡ μέθοδος αὐτή εἶναι πολύ πετυχημένη καί μᾶς ἐπιτρέπει νά κρίνουμε μέ ἀκρίβεια τήν *οἰκονομία* τῆς κάθε ὁμάδας, γιατί στήν περιοχή αὐτή ἐπικρατεῖ τό σύστημα τῆς ἐκτατικῆς καλλιέργειας τῶν σιτηρῶν. Νά τά γενικά στοιχεῖα γιά τίς ὁμάδες τῶν νοικοκυριῶν τῶν ἀγροτῶν τῆς Ταυρίδας*.

Ὁμάδες ἀγροτῶν	*Στό νομό Δνείπερου*: % ὅλων τῶν νοικοκυριῶν	Κατά νοικοκυριό: Ἄτομα καί τῶν δυό φύλων	Κατά νοικοκυριό: Ἐργάτες ἄρρενες	*Στούς τρεῖς νομούς*: % ὅλων τῶν νοικοκυριῶν	Μέση καλλιεργούμενη ἔκταση κατά νοικοκ. σέ ντεσιατίνες**	Ὅλη ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση σέ ντεσιατίνες	Τό ἴδιο σέ % τοῦ συνόλου		% ὅλων τῶν νοικοκυριῶν
I. Πού δέ σπέρνουν	9	4,6	1,0	7,5	—	—	—		
II. Πού σπέρνουν ὡς 5 ντεσ.	11	4,9	1,1	11,7	3,5	34 070	2,4	12,1	40,2
III. » » 5–10 »	20	5,4	1,2	21	8,0	140 426	9,7		
IV » » 10–25 »	41,8	6,3	1,4	39,2	16,4	540 093	37,6	37,6	39,2
V. » » 25–50 »	15,1	8,2	1,9	16,9	34,5	494 095	34,3	50,3	20,6
VI. πάνω ἀπό 50 »	3,1	10,1	2,3	3,7	75,0	230 583	16,0		
Σύνολο	100	6,2	1,4	100	17,1	1 439 267	100		

Ἡ ἀνισομετρία στήν κατανομή τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης εἶναι πολύ σημαντική: τά $^{2}/_{5}$ ὅλων τῶν νοικοκυριῶν (πού περιλαβαίνουν περίπου τά $^{3}/_{10}$ τοῦ πληθυσμοῦ, γιατί ὁ ἀριθμός τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας ἐδῶ εἶναι κάτω ἀπό τό μέσο ὅρο), ἔχουν στά χέρια τους περίπου τό $^{1}/_{8}$ ὅλης τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης κι ἀνήκουν στήν ὁμάδα τῶν φτωχῶν πού σπέρνουν λίγα, πού δέν μποροῦν νά καλύψουν τίς ἀνάγκες τους μέ τό εἰσόδημά τους ἀπό τή γεωργία. Παρακάτω. Ἡ μεσαία ἀγροτιά ἀγκαλιάζει ἐπίσης περίπου τά $^{2}/_{5}$ ὅλων τῶν νοικοκυριῶν, πού καλύπτουν τό μέσο ὅρο τῶν ἐξόδων τους μέ τό εἰσόδημα ἀπό τή γῆ (ὁ κ. Πόστνικοφ ὑπολογίζει, ὅτι γιά νά καλυφθεῖ ὁ μέσος ὅρος τῶν ἐξόδων μιᾶς οἰκογένειας χρειάζονται 16–18 ντεσιατίνες καλλιεργούμενη ἔκταση). Τέλος, ἡ εὔπορη ἀγροτιά (περί-

* Τά πιό κάτω στοιχεῖα ἀφοροῦν στό μεγαλύτερο μέρος τούς τρεῖς βόρειους μεσόγειους νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας: τούς νομούς Μπερντιάνσκ, Μελιτόπολης καί Δνείπερου, ἤ μόνο τόν τελευταῖο.

** Ἡ ντεσιατίνα εἶναι μέτρο ἐπιφάνειας πού ἀντιστοιχεῖ μέ 10,09 στρέμματα. *Σημ. μετ.*

που τό $^{1}/_{5}$ τῶν νοικοκυριῶν καί τά $^{3}/_{10}$ τοῦ πληθυσμοῦ) συγκεντρώνει στά χέρια της πάνω ἀπό τή μισή καλλιεργούμενη ἔκταση καί οἱ διαστάσεις τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης κατά νοικοκυριό δείχνουν ξεκάθαρα τόν «ἐπιχειρηματικό», ἐμπορευματικό χαρακτήρα τῆς γεωργίας αὐτῆς τῆς ὁμάδας. Γιά νά καθορίσει μέ ἀκρίβεια τίς διαστάσεις αὐτῆς τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας στίς διάφορες ὁμάδες, ὁ κ. Πόστνικοφ χρησιμοποιεῖ τήν παρακάτω μέθοδο. Ἀπ' ὅλη τήν καλλιεργούμενη ἔκταση τοῦ νοικοκυριοῦ ἀφαιρεῖ: τήν ἐπισιτιστική (πού δίνει τά προϊόντα γιά τή συντήρηση τῆς οἰκογένειας καί τῶν ἐργατῶν γῆς), τή ζωοτροφική (γιά τή διατροφή τῶν ζώων), τήν οἰκονομική (γιά τό σπόρο, τό χῶρο γύρω ἀπό τό σπίτι κτλ.) κι ἔτσι καθορίζει τίς διαστάσεις τῆς ἔκτασης πού παράγει προϊόντα *γιά τήν ἀγορά ἤ γιά τό ἐμπόριο* καί πού τό προϊόν της πάει γιά πούληση. Ἀποδείχνεται, ὅτι στίς ὁμάδες πού ἔχουν 5–10 ντεσιατίνες καλλιεργούμενη ἔκταση, μόνο τά 11,8% τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης δίνουν προϊόντα γιά τήν ἀγορά, ἐνῶ ὅσο αὐξάνει ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση (κατά ὁμάδες) τό ποσοστό αὐτό ἀνεβαίνει ὡς ἑξῆς: 36,5% - 52% - 61%. Συνεπῶς, ἡ εὔπορη ἀγροτιά (οἱ 2 ἀνώτερες ὁμάδες) κάνει κιόλας ἐμπορευματική γεωργία καί εἰσπράττει ἀπό 574 ὥς 1500 ρούβλια ἀκαθάριστο χρηματικό εἰσόδημα τό χρόνο. Ἡ ἐμπορευματική αὐτή γεωργία μετατρέπεται πιά σέ κεφαλαιοκρατική, γιατί οἱ διαστάσεις τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης τῶν εὔπορων ἀγροτῶν ξεπερνοῦν τό ὅριο ἐργασίας τῆς οἰκογένειάς τους (δηλαδή τήν ἔκταση τῆς γῆς πού μπορεῖ νά καλλιεργήσει ἡ οἰκογένεια μέ δική της ἐργασία) καί τούς ἀναγκάζουν *νά καταφεύγουν στή μίσθωση ἐργατῶν*: στούς τρεῖς βόρειους νομούς τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας ἡ εὔπορη ἀγροτιά μισθώνει, σύμφωνα μέ τούς ὑπολογισμούς τοῦ συγγραφέα, πάνω ἀπό 14 χιλιάδες ἐργάτες γῆς. Ἀντίθετα, ἡ φτωχή ἀγροτιά «προσφέρει ἐργάτες» (πάνω ἀπό 5 χιλιάδες), δηλαδή καταφεύγει στήν πούληση τῆς ἐργατικῆς της δύναμης, γιατί τό εἰσόδημα ἀπό τή γεωργία δίνει λχ. στήν ὁμάδα τῶν ἀγροτῶν πού ἔχουν 5–10 ντεσιατίνες καλλιεργούμενη ἔκταση μόνο 30 περίπου ρούβλια σέ χρῆμα κατά νοικοκυριό*. Ἐδῶ συνεπῶς βλέπουμε ἀκρι-

*Ὁ κ. Πόστνικοφ παρατηρεῖ δικαιολογημένα, ὅτι στήν πραγματικότητα ἡ διαφορά ἀνάμεσα στίς ὁμάδες, ὡς πρός τό μέγεθος τοῦ χρηματικοῦ εἰσοδήματος ἀπό τή γῆ, εἶναι πολύ σημαντικότερη, γιατί στούς ὑπολογισμούς πάρθηκε ὑπόψη 1) ἴδια ἀποδοτικότητα καί 2) ἴδια τιμή γιά τό στάρι πού πουλιέται. Στήν πραγματικότητα ὅμως οἱ εὔποροι ἀγρότες ἔχουν καλύτερες σοδιές καί πουλοῦν πιό συμφερτικά τό στάρι τους.

βῶς τό προτσές τῆς δημιουργίας τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, γιά τήν ὁποία μιλᾶ ἡ θεωρία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς: «ἡ ἐσωτερική ἀγορά» ἀναπτύσσεται ἀπό τή μιά μεριά γιατί μετατρέπεται σέ ἐμπόρευμα τό προϊόν τῆς ἐμπορευματικῆς, τῆς ἐπιχειρηματικῆς γεωργίας, καί ἀπό τήν ἄλλη γιατί μετατρέπεται σέ ἐμπόρευμα ἡ ἐργατική δύναμη, πού πουλᾶ ἡ φτωχή ἀγροτιά.

Γιά νά γνωρίσουμε ἀπό κοντύτερα αὐτό τό φαινόμενο, ἄς ἐξετάσουμε χωριστά τήν κατάσταση τῆς κάθε ὁμάδας ἀγροτῶν. Ἄς ἀρχίσουμε μέ τήν ἀνώτερη. Νά τά στοιχεῖα γιά τή γῆ πού κατέχει καί γιά τή γῆ πού χρησιμοποιεῖ:

Νομός Δνείπερου τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας

Ὁμάδες νοικοκυριῶν	Ντεσιατίνες καλλιεργούμενης ἔκτασης κατά νοικοκυριό: Γῆ τῶν κλήρων[45]	Ἀγορασμένη γῆ	Γῆ πού μισθώνεται	Σύνολο
I. Πού δέ σπέρνουν	6,4	0,9	0,1	7,4
II. Πού σπέρνουν ὥς 5 ντεσ.	5,5	0,04	0,6	6,1
III. » » 5-10 »	8,7	0,05	1,6	10,3
IV. » » 10-25 »	12,5	0,6	5,8	18,9
V. » » 25-50 »	16,6	2,3	17,4	36,3
VI. » πάνω ἀπὸ 50 »	17,4	30,0	44,0	91,4
Μέσος ὅρος	11,2	1,7	7,0	19,9

Βλέπουμε συνεπῶς, ὅτι οἱ εὔποροι ἀγρότες, παρ' ὅλο πού ἔχουν τούς μεγαλύτερους γεωργικούς κλήρους, συγκεντρώνουν στά χέρια τους πάρα πολλά ἀγορασμένα καί νοικιασμένα χωράφια καί μετατρέπονται σέ μικρούς γαιοχτήμονες καί φάρμερ*. Γιά τή μίσθωση τῶν 17–44 ντεσ. ξοδεύονται τό χρόνο, σύμφωνα μέ τίς τοπικές τιμές, περίπου 70–160 ρούβλια. Εἶναι φανερό, ὅτι ἐδῶ ἔχουμε πιά νά κάνουμε μέ ἐμπορευματική ἐπιχείρηση: ἡ γῆ γίνεται ἐμπόρευμα, «μηχανή γιά νά βγάζει κανείς λεφτά».

Ἄς πάρουμε σέ συνέχεια τά στοιχεῖα γιά τά ἔμψυχα καί ἄψυχα σύνεργα:

*Ἄς σημειώσουμε, ὅτι ἡ σχετικά σημαντική ποσότητα τῶν ἀγορασμένων χωραφιῶν στήν ὁμάδα αὐτή πού δέ σπέρνει ὀφείλεται στό ὅτι στήν ὁμάδα αὐτή συγκαταλέχτηκαν οἱ μαγαζάτορες, οἱ κάτοχοι βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων κτλ. Τό ἀνακάτεμα τῶν «ἀγροτῶν» αὐτῶν μέ τούς γεωργούς ἀποτελεῖ συνηθισμένη ἀδυναμία τῶν στοιχείων τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο. Θά μιλήσουμε καί παρακάτω γι' αὐτή τὴν ἀδυναμία.

Ὁμάδες νοικοκυριῶν	*Στούς τρεῖς νομούς τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας* — Ζῶα πού ἀναλογοῦν σέ 1 νοικοκυριό: Ἐργασίας	Ἄλλα	Σύνολο	% τῶν νοικοκυριῶν χωρίς ζῶα ἐργασίας	*Στό νομό Δνείπερου* — Σύνεργα πού ἀναλογοῦν σέ 1 νοικοκυριό*: Γιά τίς μεταφορές	Γιά τό ὄργωμα
I. Πού δέ σπέρνουν	0,3	0,8	1,1	80,5	—	—
II. » σπέρνουν ὡς 5 ντεσ.	1,0	1,4	2,4	48,3	—	—
III. » » 5–10 »	1,9	2,3	4,2	12,5	0,8	0,5
IV. » » 10–25 »	3,2	4,1	7,3	1,4	1,0	1,0
V. » » 25–50 »	5,8	8,1	13,9	0,1	1,7	1,5
VI. πάνω ἀπό 50 »	10,5	19,5	30,0	0,03	2,7	2,4
Μέσος ὅρος	3,1	4,5	7,6	15,0		

Ἡ εὔπορη ἀγροτιά ἔχει πολλαπλάσια σύνεργα καί ζῶα ἀπό τή φτωχή, ἀκόμα καί ἀπό τή μεσαία ἀγροτιά. Ἀρκεῖ νά ρίξουμε μιά ματιά σ' αὐτόν τόν πίνακα, γιά νά καταλάβουμε πόσο πλασματικοί εἶναι οἱ «μέσοι» αὐτοί ἀριθμοί, πού τόσο ἀρέσκονται νά χρησιμοποιοῦν στή χώρα μας, ὅταν μιλοῦν γιά τήν «ἀγροτιά». Στήν ἐμπορευματική γεωργία τῆς ἀγροτικῆς κεφαλαιοκρατίας προστίθεται ἐδῶ καί ἡ ἐμπορευματική κτηνοτροφία καί συγκεκριμένα: ἡ ἐκτροφή χοντρόμαλλων προβάτων. Σχετικά μέ τά σύνεργα θά ἀναφέρουμε κι ἄλλα στοιχεῖα γιά τά τελειοποιημένα ἐργαλεῖα, στοιχεῖα πού τά παίρνουμε ἀπό τίς στατιστικές συλλογές τῶν ζέμστβο**. Ἀπ' ὅλες τίς θεριστικές καί τίς χορτοκοπτικές μηχανές (3061) οἱ 2841, δηλαδή τά 92,8% βρίσκονται στά χέρια τῆς ἀγροτικῆς κεφαλαιοκρατίας (τοῦ $^1/_5$ ὅλων τῶν νοικοκυριῶν).

Εἶναι πολύ φυσικό ὅτι ἡ εὔπορη ἀγροτιά ὡς πρός τήν *τεχνική τῆς γεωργίας* βρίσκεται σημαντικά ψηλότερα ἀπό τή μεσαία (μεγαλύτερες διαστάσεις τοῦ νοικοκυριοῦ, πιό ἄφθονα σύνεργα, ὕπαρξη διαθέσιμων χρημάτων κτλ.), καί συγκεκριμένα. οἱ εὔποροι ἀγρότες «κάνουν τή σπορά τους γρηγορότερα, ἐπωφελοῦνται καλύτερα ἀπό τόν εὐνοϊκό καιρό, σκεπάζουν τό σπόρο μέ πιό ὑγρή γῆ», κάνουν ἔγκαιρα τή συγκομιδή τῶν σιτηρῶν, τά μεταφέρουν καί τά ἁλωνίζουν ἀμέσως κτλ. Εἶναι φυσικό

* Μέσα γιά τίς μεταφορές εἶναι οἱ σοῦστες, τά κάρα, τ' ἁμάξια κτλ. Γιά τό ὄργωμα: τά ἀλέτρια, τά μποῦκκερ*** κτλ.

** «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό νομό Μελιτόπολης». Συμφερόπολη, 1885 (τόμ. I, «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Ταυρίδας»)[46], — «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό νομό Δνείπερου», τόμ. II, Συμφερόπολη, 1886.

*** Σύνθετο γεωργικό ἐργαλεῖο ἐκτατικῆς καλλιεργείας μέ 3–5 μικρά ὑνιά καί σπορέα. *Σημ. μετ.*

ἐπίσης, ὅσο αὐξάνουν οἱ διαστάσεις τοῦ νοικοκυριοῦ νά ἐλαττώνονται τά ἔξοδα παραγωγῆς τῶν γεωργικῶν προϊόντων (κατά μονάδα προϊόντος). Ὁ κ. Πόστνικοφ ἀποδείχνει πολύ διεξοδικά αὐτή τή θέση, μέ τόν παρακάτω ὑπολογισμό: καθορίζει τόν ἀριθμό τῶν δουλευτάδων (μαζί καί τῶν μισθωτῶν), τῶν ζώων ἐργασίας, τῶν ἐργαλείων κτλ. πού ἀναλογεῖ σέ κάθε 100 ντεσιατίνες καλλιεργούμενη ἔκταση στίς διάφορες ὁμάδες τῶν ἀγροτῶν. Παρατηρεῖται ὅτι ὁ ἀριθμός αὐτός ἐλαττώνεται ὅσο μεγαλώνουν οἱ διαστάσεις τοῦ νοικοκυριοῦ. Ὅσοι λχ. σπέρνουν ὥς 5 ντεσιατίνες χρειάζονται γιά 100 ντεσιατίνες 28 δουλευτάδες, 28 ζῶα ἐργασίας, 4,7 ἀλέτρια καί μποῦκκερ καί 10 σοῦστες, ἐνῶ ὅσοι σπέρνουν πάνω ἀπό 50 ντεσιατίνες χρειάζονται 7 δουλευτάδες, 14 ζῶα ἐργασίας, 3,8 ἀλέτρια καί μποῦκκερ, καί 4,3 σοῦστες. (Ἀφήνουμε κατά μέρος τά πιό λεπτομερειακά στοιχεῖα γιά ὅλες τίς ὁμάδες καί παραπέμπουμε ὅσους ἐνδιαφέρονται γιά τίς λεπτομέρειες στό βιβλίο τοῦ κ. Πόστνικοφ). Τό γενικό συμπέρασμα τοῦ συγγραφέα λέει: «Μέ τήν αὔξηση τῶν διαστάσεων τοῦ νοικοκυριοῦ καί τῆς καλλιεργούμενης γῆς, τά ἔξοδα τῶν ἀγροτῶν γιά τή συντήρηση τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων, τῶν ἀνθρώπων καί τῶν ζώων, πού εἶναι τά κυριότερα ἔξοδα στή γεωργία, ἐλαττώνονται προοδευτικά καί φτάνουν στό σημεῖο νά εἶναι γιά τίς ὁμάδες πού σπέρνουν πολλές ντεσιατίνες σχεδόν δυό φορές λιγότερα κατά ντεσιατίνα καλλιεργούμενης ἔκτασης παρά γιά τίς ὁμάδες πού καλλιεργοῦν μικρή ἔκταση» (σελ. 117 τοῦ ἔργου πού ἀναφέραμε). Ὁ κ. Πόστνικοφ ἔχει ἀπόλυτα δίκιο πού δίνει σπουδαία σημασία σ' αὐτόν τόν νόμο τῆς μεγαλύτερης παραγωγικότητας κι ἑπομένως καί τῆς μεγαλύτερης σταθερότητας τῶν μεγάλων ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν, καί ἀποδείχνει μέ πολύ λεπτομερειακά στοιχεῖα τή σημασία τοῦ νόμου αὐτοῦ ὄχι μόνο γιά τή Νοβορόσιγια, ἀλλά καί γιά τά κεντρικά κυβερνεῖα τῆς Ρωσίας*. Ὅσο περισσότερο προχωρεῖ ἡ διείσ-

* «Ἡ στατιστική τῶν ζέμστβο δείχνει μέ ἀδιαφιλονίκητη σαφήνεια, ὅτι ὅσο μεγαλύτερες εἶναι οἱ διαστάσεις τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ τόσο λιγότερα σύνεργα, ἐργαζόμενοι ἄνθρωποι καί ζῶα ἐργασίας χρησιμοποιοῦνται γιά μιά δοσμένη ἔκταση καλλιεργούμενης γῆς» (σελ. 162 τοῦ ἔργου πού ἀναφέραμε).

Ἔχει ἐνδιαφέρον νά σημειώσουμε, ποιά ἐπίδραση εἶχε αὐτός ὁ νόμος στούς συλλογισμούς τοῦ κ. Β. Β. Στό ἄρθρο πού ἀναφέραμε πιό πάνω («Βέστνικ Ἐβρόπι», 1884, τεῦχος 7) κάνει τήν παρακάτω σύγκριση: στήν κεντρική μαυρόχωμη ζώνη σέ ἕνα ἄλογο τοῦ ἀγρότη ἀναλογοῦν 5–7–8 ντεσιατίνες χωράφι, ἐνῶ «σύμφωνα μέ τούς κανόνες τῆς τριμεροῦς ἀμειψισπορᾶς» ἀναλογοῦν 7–10 ντεσιατίνες. («Ἡμερολόγιο» τοῦ Μπατάλιν). «Συνεπῶς τό γε-

δυση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς στή γεωργία, συνεπῶς ὅσο ἰσχυρότερος γίνεται ὁ ἀνταγωνισμός ἀνάμεσα στούς γεωργούς, ὁ ἀγώνας γιά τή γῆ κι ὁ ἀγώνας γιά οἰκονομική αὐτοτέλεια, μέ τόσο μεγαλύτερη δύναμη πρέπει νά ἐκδηλώνεται αὐτός ὁ νόμος, πού ὁδηγεῖ στήν ἐκτόπιση τῆς μεσαίας καί τῆς φτωχῆς ἀγροτιᾶς ἀπό τήν ἀγροτική ἀστική τάξη. Πρέπει μόνο νά σημειώσουμε ὅτι ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς στήν ἀγροτική οἰκονομία ἐκφράζεται μέ διάφορους τρόπους, ἀνάλογα μέ τό σύστημα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας κι ἀνάλογα μέ τό σύστημα τῆς καλλιέργειας. Ἄν στό σύστημα τῆς παραγωγῆς δημητριακῶν, πού γίνεται μέ ἐκτατική καλλιέργεια, ἡ πρόοδος αὐτή μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ μέ τήν ἁπλή αὔξηση τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης καί μέ τόν περιορισμό τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν, τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ζώων κτλ. κατά μονάδα καλλιεργούμενης ἔκτασης, στήν κτηνοτροφία ἤ στίς καλλιέργειες βιομηχανικῶν φυτῶν καί στό πέρασμα στήν ἐντατική γεωργία, ἡ ἴδια πρόοδος μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ λχ. μέ τήν καλλιέργεια κονδυλόριζων φυτῶν, πού χρειάζονται περισσότερους ἐργάτες κατά μονάδα καλλιεργούμενης ἔκτασης, ἤ μέ τήν ἐκτροφή γαλακτοφόρων ζώων, μέ τήν καλλιέργεια κτηνοτροφικῶν φυτῶν κτλ. κτλ.

Στό χαρακτήρα τῆς ἀνώτερης ὁμάδας τῆς ἀγροτιᾶς πρέπει νά προσθέσουμε ἀκόμα καί τή σημαντική χρησιμοποίηση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας. Νά τά στοιχεῖα γιά τούς τρεῖς νομούς τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας:

	Ὁμάδες νοικοκυριῶν	Ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς	Ἀναλογία τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης (σέ %) πού ἀντιστοιχεῖ σέ κάθε ὁμάδα	
I.	Πού δέ σπέρνουν	3,8	–	
II.	Πού σπέρνουν ὥς 5 ντεσ.	2,5	2	
III.	» » 5–10 »	2,6	10	
IV.	» » 10–25 »	8,7	38	
V.	» » 25–50 »	34,7	34	50
VI.	» » πάνω ἀπό 50 »	4,16	16	
	Σύνολο	12,9	100	

γονός ὅτι ἕνα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ αὐτῆς τῆς περιοχῆς τῆς Ρωσίας ἔμεινε χωρίς ἄλογο, πρέπει νά τό βλέπουμε ὥς ἕνα βαθμό σάν ἀποκατάσταση κανονικῆς σχέσης ἀνάμεσα στόν ἀριθμό τῶν ζώων ἐργασίας καί στήν καλλιεργούμενη ἔκταση» (σελ. 346 στό ἄρθρο πού ἀναφέραμε). Ἔτσι λοιπόν, ἡ ἐξαθλίωση τῆς ἀγροτιᾶς ὁδηγεῖ στήν πρόοδο τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας. Ἄν ὁ κ. Β. Β. πρόσεχε ὄχι μόνο τή γεωπονική, ἀλλά καί τήν κοινωνικοοικονομική πλευρά αὐτοῦ τοῦ προτσές, θά μποροῦσε νά δεῖ ὅτι τό πράγμα αὐτό σημαίνει πρόοδο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας, γιατί «ἡ ἀποκατάσταση κανονικῆς σχέσης» ἀνάμεσα στά ζῶα ἐργασίας καί στήν καλλιεργούμενη

Στό ἄρθρο πού ἀναφέραμε ὁ κ. Β. Β. ἔκανε τόν παρακάτω ὑπολογισμό γι' αὐτό τό ζήτημα: πῆρε τό ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς σέ σύγκριση μέ τό σύνολο τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν κι ἔβγαλε τό συμπέρασμα: «Ὁ ἀριθμός τῶν ἀγροτῶν πού καταφεύγουν στή βοήθεια τῆς μισθωτῆς ἐργασίας γιά τήν καλλιέργεια τῆς γῆς, εἶναι τελείως μηδαμινός σέ σύγκριση μέ τή συνολική μάζα τοῦ λαοῦ: 2–3, τό πολύ 5 νοικοκυρέοι στούς 100 — νά, αὐτοί εἶναι ὅλοι οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ ἀγροτικοῦ καπιταλισμοῦ· αὐτό» (τό ἀγροτικό νοικοκυριό πού χρησιμοποιεῖ ἐργάτες γῆς στή Ρωσία) «δέν ἀποτελεῖ σύστημα πού ἔχει γερές ρίζες στίς συνθῆκες τῆς σύγχρονης οἰκονομικῆς ζωῆς, μά κάτι τό τυχαῖο ὅπως ἦταν καί 100 καί 200 χρόνια πρίν» («Βέστνικ Ἐβρόπι», 1884, τεῦχος 7, σελ. 332). Τί νόημα ἔχει ἡ σύγκριση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς μέ τό συνολικό ἀριθμό τῶν «ἀγροτικῶν» νοικοκυριῶν, ὅταν στόν τελευταῖο ἀριθμό περιλαβαίνονται καί τά νοικοκυριά τῶν ἐργατῶν γῆς; Γιατί μέ ἕναν παρόμοιο τρόπο μπορεῖς νά ξοφλήσεις καί μέ τόν καπιταλισμό στή ρωσική βιομηχανία: θά ἔφτανε μόνο νά πάρεις τό ποσοστό τῶν οἰκογενειῶν πού ἀσχολοῦνται μέ μιάν ἐπιχείρηση καί χρησιμοποιοῦν μισθωτούς ἐργάτες (δηλαδή τῶν οἰκογενειῶν πού ἔχουν ἐργοστάσια κι ἐργοστασιάκια) σέ σχέση μέ τό συνολικό ἀριθμό τῶν οἰκογενειῶν πού ἀσχολοῦνται μέ ἕνα ἐπάγγελμα στή Ρωσία καί θά εἶχες μιά «τελείως μηδαμινή» ἀναλογία σέ σύγκριση μέ τή «μάζα τοῦ λαοῦ». Ἀσύγκριτα πιό σωστό εἶναι νά συγκρίνεις τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς μέ τόν ἀριθμό μόνο τῶν πραγματικά αὐτοτελῶν νοικοκυριῶν, δηλαδή τῶν νοικοκυριῶν πού ζοῦν μονάχα ἀπό τή γεωργία καί δέν καταφεύγουν στήν πούληση τῆς ἐργατικῆς τους δύναμης. Τοῦ κ. Β. Β. τοῦ διέφυγε ἀκόμα μιά λεπτομέρεια καί συγκεκριμένα ὅτι τά νοικοκυριά τῶν ἀγροτῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς ἀνήκουν στόν ἀριθμό τῶν πιό μεγάλων νοικοκυριῶν: τό «μηδαμινό» «γενικά καί κατά μέσο ὅρο» ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς ἀποδείχνεται ἔτσι πολύ ἐπιβλητικό (34–64%) στήν εὔπορη ἐκείνη ἀγροτιά, πού κρατᾶ στά χέρια της πάνω ἀπό τό μισό ὅλης τῆς παραγωγῆς καί παράγει μεγάλες ποσότητες σιτηρῶν γιά πούληση. Γι' αὐτό μπορούμε νά κρίνουμε πόσο ἀνόητη εἶναι ἡ γνώμη ὅτι δῆθεν αὐτό τό νοικοκυριό πού χρησιμοποιεῖ ἐργάτες γῆς εἶναι «κάτι τό τυχαῖο», κάτι πού ὑπῆρχε καί πρίν ἀπό 100–200 χρόνια! Τρίτο, μόνο ὅταν κανείς ἀγνοεῖ τίς πραγματικές ἰδιομορφίες τῆς γεωργίας, μπορεῖ, — προκειμένου νά κρίνει γιά τόν «ἀγροτικό καπιταλισμό», — νά παίρνει ὑπόψη του μόνο τούς ἐργάτες γῆς, δηλαδή τούς μόνιμους ἐργάτες, ἀφήνοντας κατά μέρος τούς μεροκαματιάρηδες. Εἶναι γνωστό ὅτι ἡ μίσθωση μεροκαματιάρηδων ἐργατῶν παίζει ἐξαιρετικά μεγάλο ρόλο στήν ἀγροτική οἰκονομία*.

ἔκταση πετυχαίνεται εἴτε ἀπό τούς τσιφλικάδες πού ἀποχτοῦν δικά τους σύνεργα, εἴτε ἀπό τούς μεγάλους καλλιεργητές ἀγρότες, δηλαδή ἀπό τήν ἀγροτική κεφαλαιοκρατία.

Ἄς περάσουμε στήν κατώτερη ὁμάδα. Τήν ὁμάδα αὐτή τήν ἀποτελοῦν οἱ νοικοκυρέοι πού δέ σπέρνουν καί οἱ νοικοκυρέοι πού σπέρνουν λίγα. Οἱ νοικοκυρέοι αὐτοί «δέν παρουσιάζουν μεγάλη διαφορά στήν οἰκονομική τους κατάσταση... τόσο οἱ πρῶτοι ὅσο καί οἱ δεύτεροι, εἴτε δουλεύουν σάν ἐργάτες γῆς στούς συγχωριανούς τους εἴτε κάνουν μεροκάματα ἔξω ἀπό τό χωριό τους καί οἱ περισσότεροι σέ γεωργικές πάλι δουλιές» (σελ. 134 στό ἔργο πού ἀναφέραμε), δηλαδή μπαίνουν στίς γραμμές τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου. Ἄς σημειώσουμε λχ. ὅτι στό νομό Δνείπερου ἡ κατώτερη ὁμάδα ἀγκαλιάζει τά 40% τῶν νοικοκυριῶν καί τά νοικοκυριά πού δέν ἔχουν ἐργαλεῖα γιά ὄργωμα ἀποτελοῦν τά 39% ὅλων τῶν νοικοκυριῶν. Ἐκτός ἀπό τήν πούληση τῆς ἐργατικῆς του δύναμης τό ἀγροτικό προλεταριάτο βγάζει εἰσόδημα ἐκμισθώνοντας τόν γεωργικό κλῆρο του:

Νομός Δνείπερου

Ὁμάδες νοικοκυριῶν	Ποσοστά: Τῶν χωρικῶν πού ἐκμισθώνουν τόν γεωργικό τους κλῆρο	Ποσοστά: Τῆς γῆς τῶν γεωργικῶν κλήρων πού ἐκμισθώνεται
I. Πού δέ σπέρνουν	80	97,1
II. Πού σπέρνουν ὥς 5 ντεσ	30	38,4
III. Πού » 5–10 »	23	17,2
IV. » » 10–25 »	16	8,1
V. » » 25–50 »	7	2,9
VI. » » πάνω ἀπό 50 »	7	13,8
Σ' ὅλο τό νομό	25,7	14,9

*Ἡ Ἀγγλία εἶναι ἡ κλασική χώρα τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ. Καί σ' αὐτή τή χώρα τά 40,8 % τῶν φάρμερ δέν ἔχουν μισθωτούς ἐργάτες. Τά 68,1 % τῶν φάρμερ δέν ἔχουν περισσότερους ἀπό 2 ἐργάτες, τά 82 % τῶν φάρμερ δέν ἔχουν περισσότερους ἀπό 4 ἐργάτες (*Γιανσόν*, «Συγκριτική στατιστική», τόμ. II, σελ. 22–23. Ἀπό τό βιβλίο τοῦ *Καμπλουκόφ*: «Τό ζήτημα τῶν ἐργατῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία», σελ. 16). Ἀλλά, σπουδαῖος οἰκονομολόγος θά ἦταν ἐκεῖνος πού θά ξεχνοῦσε τή μάζα τῶν ἀγροτῶν προλετάριων πού μισθώνονται μέ τή μέρα, τόσο τούς πλανόδιους ὅσο καί κείνους πού μένουν στό χωριό, δηλαδή πού βρίσκουν «μεροκάματο» μέσα στά χωριά τους.

Συνολικά στούς τρεῖς νομούς τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας ἐκμισθώνονταν (στά 1884–1886) τά 25% ὅλης τῆς καλλιεργούμενης γῆς τῶν ἀγροτῶν, χωρίς νά ὑπολογιστεῖ ἐδῶ ἡ γῆ πού ἐκμισθωνόταν ὄχι σέ ἀγρότες, ἀλλά στούς ραζνοτσίντσι*. Συνολικά σ' αὐτούς τούς τρεῖς νομούς τό $^{1}/_{3}$ περίπου τοῦ πληθυσμοῦ ἐκμισθώνει τή γῆ του· πρέπει νά σημειωθεῖ πώς τούς κλήρους τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου τούς μισθώνει κυρίως ἡ ἀγροτική κεφαλαιοκρατία. Νά καί τά σχετικά στοιχεῖα:

Στούς τρεῖς νομούς τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας	Γῆ τῶν κλήρων πού τή νοίκιασαν ἀπό τούς γειτόνους τους σέ ντεσιατίνες	Σέ %
Οἱ ἀγρότες πού σπέρνουν ὥς 10 ντεσ. κατά νοικοκυριό	16 594	6
» » » » 10-25 » » »	89 526	35
» » » » πάνω ἀπό 25 » » »	150 596	59
Σύνολο	256 716	100

«Στήν ἀγροτική ζωή τῆς Νότιας Ρωσίας ἡ γῆ τῶν κλήρων χρησιμεύει σήμερα σάν ἀντικείμενο πλατιᾶς κερδοσκοπίας. Ὑποθηκεύουν τή γῆ καί παίρνουν δάνεια μέ γραμμάτια,... ἡ γῆ νοικιάζεται ἤ πουλιέται γιά ἕνα χρόνο, γιά δυό καί γιά περισσότερα, γιά 8, 9 καί γιά 11 χρόνια» (στή σελ. 139 τοῦ ἔργου πού ἀναφέραμε). Ἔτσι, ἡ ἀγροτική ἀστική τάξη εἶναι ἐπίσης ἐκπρόσωπος τοῦ ἐμπορικοῦ καί τοῦ τοκογλυφικοῦ κεφαλαίου**. Βλέπουμε ἐδῶ μιά χειροπιαστή διάψευση τῆς πρόληψης τῶν ναρόντνικων, ὅτι τάχα ὁ «κουλάκος» κι ὁ «τοκογλύφος» δέν ἔχουν καμιά σχέση μέ τό «νοικοκύρη μουζίκο». Ἀντίθετα, στά χέρια τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης συγκεντρώνονται τά νήματα καί τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου (παραχώρηση χρηματικῶν δανείων μέ ὑποθήκευση τῆς γῆς, προαγορά διάφορων προϊόντων κτλ.) καί τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου (ἐμπορευματική γεωργία μέ μίσθωση ἐργατῶν κτλ.). Ἀπό τίς συνθῆκες τοῦ περιβάλ-

* Διανοούμενοι τοῦ 19ου αἰώνα στή Ρωσία, πού προέρχονταν ἀπό τούς ἐμπόρους, τόν κλῆρο, τούς μικροαστούς, τήν ἀγροτιά, τούς κατώτερους ὑπαλλήλους καί δέν ἀνῆκαν στούς εὐγενεῖς. *Σημ. μετ.*

** Γιατί ἐπωφελεῖται ἡ ἴδια ἀπό τά «ἐξαιρετικῶς πολυάριθμα» ἀγροτικά ταμεῖα καί τούς ἀποταμιευτικούς καί πιστωτικούς συνεταιρισμούς, πού προσφέρουν «οὐσιαστική βοήθεια» στούς «εὔπορους ἀγρότες». «Οἱ οἰκονομικά ἀδύνατοι ἀγρότες δέν μποροῦν νά βροῦν ἐγγυητές καί δέν παίρνουν δάνεια» (στή σελ. 368 τοῦ ἔργου πού ἀναφέραμε).

λοντος, ἀπό τή μεγαλύτερη ἤ μικρότερη ἐκτόπιση τοῦ ἀσιατισμοῦ καί τή διάδοση τοῦ πολιτισμοῦ στό χωριό μας ἐξαρτᾶται ποιά ἀπ' αὐτές τίς μορφές τοῦ κεφαλαίου θ' ἀναπτυχθεῖ σέ βάρος τῆς ἄλλης.

Ἄς δοῦμε τέλος τήν κατάσταση τῆς μεσαίας ὁμάδας (μέ 10–25 ντεσιατίνες καλλιεργούμενη ἔκταση κατά νοικοκυριό, μέσος ὅρος 16,4 ντεσ.). Ἡ κατάστασή της εἶναι μεταβατική: τό χρηματικό της εἰσόδημα ἀπό τή γεωργία (191 ρούβλια) εἶναι λίγο μικρότερο ἀπό τό ποσό πού ξοδεύει τό χρόνο ὁ μεσαῖος ἀγρότης τῆς Ταυρίδας (200–250 ρούβλια). Ἐδῶ σέ κάθε νοικοκυριό ἀναλογοῦν 3,2 ζῶα ἐργασίας ἐνῶ γιά ἕνα πλῆρες «ζέψιμο» χρειάζονται 4 ζῶα. Γι' αὐτό τό λόγο, ἡ κατάσταση τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ μεσαίου ἀγρότη δέν εἶναι σταθερή καί γιά τήν καλλιέργεια τῆς γῆς του ἀναγκάζεται νά καταφεύγει στήν κολληγιά*.

Ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς μέ τήν κολληγιά εἶναι φυσικά λιγότερο παραγωγική (ἀπώλεια χρόνου γιά τίς μετακινήσεις, ἀνεπάρκεια ἀλόγων κτλ.), ἔτσι πού σ' ἕνα χωριό λχ. εἶπαν στόν κ. Πόστνικοφ ὅτι «πολλές φορές αὐτοί πού κάνουν κολληγιά ὀργώνουν μέ τά μποῦκκερ τήν ἡμέρα ὄχι περισσότερο ἀπό μιά ντεσιατίνα, δηλ. δυό φορές λιγότερο ἀπό τό κανονικό»**. Ἄν προσθέσουμε σ' αὐτά τό γεγονός ὅτι στή μεσαία ὁμάδα τό $^{1}/_{5}$ περίπου τῶν νοικοκυριῶν δέν ἔχει ἐργαλεῖα γιά ὄργωμα κι ὅτι ἡ ὁμάδα αὐτή περισσότερο προσφέρει παρά μισθώνει ἐργάτες (σύμφωνα μέ τόν ὑπολογισμό τοῦ κ. Πόστνικοφ), — τότε θά καταλάβουμε καθαρά τόν ἀσταθῆ, τό μεταβατικό χαρακτήρα αὐτῆς τῆς ὁμάδας ἀνάμεσα στήν ἀγροτική κεφαλαιοκρατία καί στό ἀγροτικό προλεταριάτο. Ἄς ἀναφέρουμε μερικά πιό λεπτομερειακά στοιχεῖα γιά τήν ἐκτόπιση τῆς μεσαίας ὁμάδας:

* Στό νομό Μελιτόπολης ἀπό τά 13 789 νοικοκυριά αὐτῆς τῆς ὁμάδας μόνο τά 4218 καλλιεργοῦν τή γῆ μόνα τους, ἐνῶ τά 9201 χρησιμοποιοῦν τήν κολληγιά. Στό νομό Δνείπερου ἀπό τά 8234 νοικοκυριά τά 4029 καλλιεργοῦν τή γῆ μόνα τους, ἐνῶ τά 3835 χρησιμοποιοῦν τήν κολληγιά. Βλ. τίς στατιστικές συλλογές τῶν ζέμστβο γιά τούς νομούς Μελιτόπολης (σελ. Β. 195) καί Δνείπερου (σελ. Β. 123).

** Στό ἄρθρο πού ἀναφέραμε ὁ κ. Β. Β. λέει πολλά γιά τήν κολληγιά σάν «ἀρχή τοῦ συνεταιρισμοῦ» κτλ. Εἶναι ἀλήθεια τόσο ἁπλό: ν' ἀποσιωπᾶς τό γεγονός ὅτι ἡ ἀγροτιά ἀποσυντίθεται σέ ὁμάδες πού διαφέρουν χτυπητά ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη, τό γεγονός ὅτι ἡ κολληγιά εἶναι συνεταιρισμός τῶν νοικοκυριῶν πού ξεπέφτουν, πού ἐκτοπίζονται ἀπό τήν ἀγροτική ἀστική τάξη καί ὕστερα νά μιλᾶς «γενικά» γιά «ἀρχή τοῦ συνεταιρισμοῦ» — ἀσφαλῶς τοῦ συνεταιρισμοῦ ἀνάμεσα στό ἀγροτικό προλεταριάτο καί στήν ἀγροτική ἀστική τάξη.

Νομός Δνείπερου τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας *

Ὁμάδες νοικοκυρέων	Σέ % τοῦ συνόλου		Γῆ τῶν κλήρων		Ἀγορασμένη γῆ		Γῆ πού μισθώνεται		Γῆ πού ἐκμισθώνεται		Ὅλη ἡ γῆ πού χρησιμοποιεῖ ἡ ὁμάδα		Καλλιεργούμενη ἔκταση	
	Τῶν νοικοκυριῶν	Τῶν ἀτόμων καί τῶν δυό φύλων	Ντεσιατίνες	%	Ντεσιατίνες	%	Ντεσιατίνες	%	Ντεσιατίνες	%	Ντεσιατίνες	%	Ντεσιατίνες	%
Φτωχή	39,9	32,6	56 445	25,5	2,003	6	7 839	6	21 551	65,5	44 736	12,4	38 439	11
Μεσαία	41,7	42,2	102 794	46,5	5 376	16	48 398	35	8 311	25,3	148 257	41,2	137 344	43
Εὔπορη	18,4	25.2	61 844	28	26 531	78	81 646	59	3 039	9,2	166 982	46,4	150 614	46
Συνολικά κατά νομό	100	100	221 083	100	33 910	100	137 883	100	32 901	100	359 975	100	326 397	100

Ἔτσι ἡ διανομή τῶν γεωργικῶν κλήρων ἔγινε πιό «ἐξισωτική», παρ' ὅλο πού παρατηρεῖται καί σ' αὐτήν ἡ ἐκτόπιση τῆς κατώτερης ὁμάδας ἀπό τίς ἀνώτερες. Τά πράγματα ὅμως ἀλλάζουν ριζικά ὅταν περάσουμε ἀπ' αὐτήν τήν *ὑποχρεωτική* γαιοχτησία στήν *ἐλεύθερη*, δηλαδή στήν ἀγορασμένη καί νοικιασμένη γῆ. Ἡ συγκέντρωσή της εἶναι τεράστια καί γι' αὐτό τό λόγο ἡ κατανομή ὅλης τῆς γῆς πού χρησιμοποιοῦν οἱ ἀγρότες δέ μοιάζει καθόλου μέ τήν κατανομή τῆς γῆς τῶν γεωργικῶν κλήρων: ἡ μεσαία ὁμάδα ἐκτοπίζεται σέ δεύτερη μοίρα (χρησιμοποιεῖ τά 46% τῆς γῆς τῶν γεωργικῶν κλήρων καί τά 41% τῆς συνολικῆς γῆς), ἡ εὔπορη ἐπεκτείνει πολύ σημαντικά τή γαιοχτησία της (χρησιμοποιεῖ τά 28% τῆς γῆς τῶν γεωργικῶν κλήρων καί τά 46% τῆς συνολικῆς γῆς), ἐνῶ ἡ φτωχή ὁμάδα ἐκτοπίζεται ἀπό τίς γραμμές τῶν γεωργῶν (χρησιμοποιεῖ τά 25% τῆς γῆς τῶν γεωργικῶν κλήρων καί τά 12% τῆς συνολικῆς γῆς).

Ὁ πίνακας πού παραθέτουμε μᾶς δείχνει ἕνα ἐνδιαφέρον φαινόμενο, πού θά τό συναντήσουμε καί παρακάτω, καί συγκεκριμένα: τή μείωση τοῦ ρόλου τῆς γῆς τῶν γεωργικῶν κλήρων στό νοικοκυριό τῶν ἀγροτῶν. Στήν κατώτερη ὁμάδα αὐτό γίνεται γιατί δίνουν μέ ἐνοίκιο τή γῆ τους στήν ἀνώτερη — γιατί στή γενική ἔκταση τοῦ νοικοκυριοῦ ἀποχτᾶ τεράστια ὑπεροχή ἡ ἀγορασμένη καί νοικιασμένη γῆ. Τά λείψανα τοῦ καθεστῶτος πού ὑπῆρχε πρίν ἀπό τή μεταρύθμιση (τό δέσιμο τῶν ἀγροτῶν μέ τή γῆ καί ἡ ἐξισωτική φορολογία τῆς γαιοχτησίας) συντρίβονται όριστικά ἀπό τή διείσδυση τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία.

Ὅσον ἀφορᾶ μάλιστα τή μίσθωση τῆς γῆς, τά στοιχεῖα πού ἀναφέραμε μᾶς ἐπιτρέπουν νά ξεδιαλύνουμε ἕνα πολύ διαδομένο λάθος, πού ὑπάρχει στούς συλλογισμούς τῶν ναρόντνικων οἰκονομολόγων σχετικά μέ τό ζήτημα αὐτό. Ἄς πάρουμε τούς συλλογισμούς τοῦ κ. Β. Β. Στό ἄρθρο πού ἀναφέραμε, ὁ κ. Β. Β. βάζει ἀνοιχτά τό ζήτημα τῆς σχέσης ἀνάμεσα στή μίσθωση τῆς γῆς καί στήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς. «Συντελεῖ ἄραγε ἡ μίσθωση στήν ἀποσύνθεση τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν σέ μεγάλα καί σέ μικρά καί στήν ἐξάλειψη τῆς μεσαίας, τῆς χαρακτηριστικῆς ὁμάδας;» («Βέστνικ Ἐβρόπι», l. c., σελ. 339–340.) Στό ζήτημα αὐτό ὁ κ. Β. Β. ἀπάντησε ἀρνητικά. Νά τά ἐπιχειρήματά του: 1) «Μεγάλο εἶναι τό ποσοστό τῶν ἀτόμων πού καταφεύγουν στή μίσθωση». Παραδείγματα: 38–68%, 40–70%, 30–66%, 50–60% στούς διάφορους νομούς τῶν διαφόρων κυβερνείων. 2) Δέν εἶναι μεγάλο τό κομμάτι τῆς νοικιαζόμενης γῆς πού ἀναλογεῖ σέ 1 νοικοκυριό: 3–5 ντεσ. σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τοῦ Ταμπόφ. 3) Οἱ ἀγρότες μέ μικρό γεωργικό κλῆρο μισθώνουν περισσότερη γῆ ἀπό κείνους πού ἔχουν μεγάλο γεωργικό κλῆρο.

Γιά νά μπορέσει ὁ ἀναγνώστης νά ἐκτιμήσει σωστά ὄχι ἄν τά ἐπιχειρήματα αὐτά ἔχουν καμιά βάση, ἀλλά ἁπλῶς ἄν ἔχουν καμιά ἀξία, θά παραθέσουμε τά ἀντίστοιχα στοιχεῖα γιά τό νομό Δνείπερου**:

	% τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν γῆ	Καλλιεργούμενη ἔκταση σέ ντεσ. κατά νοικοκυριό πού μισθώνει γῆ	Τιμή τῆς 1 ντεσιατίνας σέ ρούβλια
Σέ κείνους πού σπέρνουν ὡς 5 ντεσ.	25	2,4	15,25
» » » » 5–10 »	42	3,9	12,00
» » » » 10–25 »	69	8,5	4,75
» » » » 25–50 »	88	20,0	3,75
» » » » πάνω ἀπό 50 »	91	48,6	3,55
Σ' ὅλο τό νομό	56,2	12,4	4,23

* Τά στοιχεῖα πάρθηκαν ἀπό τή στατιστική συλλογή τῶν ζέμστβο. Ἀφοροῦν ὅλο τό νομό, μαζί καί τά χωριά πού δέν περιλαβαίνονται στίς ἐπαρχίες. Τά στοιχεῖα τῆς στήλης: «ὅλη ἡ γῆ πού χρησιμοποιεῖ ἡ ὁμάδα» τά λογάριασα ἐγώ. Πρόσθεσα τή γῆ τῶν γεωργικῶν κλήρων μέ τή νοικιασμένη καί τήν ἀγορασμένη γῆ καί ἀφαίρεσα τή γῆ πού ἐκμισθώνεται.

**Ἀπολύτως ἀνάλογα εἶναι τά στοιχεῖα καί γιά τούς νομούς Μελιτόπολης καί Μπερντιάνσκ.

Γεννιέται τό ἐρώτημα, ποιά σημασία μποροῦν νά ἔχουν ἐδῶ οἱ «μέσοι» ἀριθμοί; Μήπως τό γεγονός ὅτι οἱ μισθωτές εἶναι «πολλοί» — 56% — ἀναιρεῖ τό γεγονός ὅτι ἡ μισθωμένη γῆ συγκεντρώνεται στά χέρια τῶν πλουσίων; Δέν εἶναι γελοῖο νά παίρνουμε τό «μέσο ὅρο» τῆς μισθωμένης γῆς [12 ντεσιατίνες γιά κάθε νοικοκυριό πού μισθώνει γῆ. Συχνά παίρνουν ἀκόμα τό «μέσο ὅρο» μέ βάση ὄχι τά νοικοκυριά πού μισθώνουν γῆ, μά τά νοικοκυριά πού ὑπάρχουν. Ἔτσι κάνει λχ. ὁ κ. Κάρισεφ στό ἔργο του «Οἱ ἐκτός κλήρου γαιομισθώσεις τῶν ἀγροτῶν» (Ντέρπτ, 1892· «Συμπεράσματα ἀπό τή στατιστική τῶν ζέμστβο» τόμος δεύτερος)], — βάζοντας σ' ἕνα τσουβάλι τούς ἀγρότες, ἀπό τούς ὁποίους ἄλλοι παίρνουν *2 ντεσιατίνες* γῆ μέ ἐξωφρενικές τιμές (15 ρούβλια), προφανῶς ἀπό ὑπερβολική ἀνάγκη, μέ καταστροφικούς ὅρους, ἐνῶ ἄλλοι παίρνουν *48 ντεσιατίνες* πάνω ἀπό τήν ὑπεραρκετή ποσότητα τῆς γῆς τους, «ἀγοράζοντας» *χοντρικά* τή γῆ ἀσύγκριτα φτηνότερα, πρός 3,55 ρούβλια τήν ντεσιατίνα; Δέν εἶναι λιγότερο σαθρό καί τό τρίτο ἐπιχείρημα: ὁ κ. Β. Β., φρόντισε ὁ ἴδιος νά τό ἀναιρέσει, μιά καί ἀναγνώρισε ὅτι τά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν «ὁλόκληρες κοινότητες» (κατά τή διαίρεση τῶν ἀγροτῶν μέ βάση τόν γεωργικό τους κλῆρο), «δέ μᾶς δίνουν σωστή ἀντίληψη γιά τό τί γίνεται μέσα στήν ἴδια τήν κοινότητα» (στή σελ. 342 τοῦ ἄρθρου πού ἀναφέραμε)*.

*Ὁ κ. Πόστνικοφ ἀναφέρει ἕνα ἐνδιαφέρον παράδειγμα ἑνός παρόμοιου λάθους πού κάνουν οἱ στατιστικοί τῶν ζέμστβο. Σημειώνοντας τό γεγονός τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας τῶν εὔπορων ἀγροτῶν καί τῆς ζήτησης ἀπό μέρους τους γῆς, τονίζει ὅτι «οἱ στατιστικοί τῶν ζέμστβο θεωρώντας, ὅπως φαίνεται, τίς ἐκδηλώσεις αὐτές στήν ἀγροτική ζωή σάν κάτι τό παράνομο, προσπαθοῦν νά τίς μειώσουν» καί ν' ἀποδείξουν, ὅτι ἡ μίσθωση γῆς δέν καθορίζεται ἀπό τόν ἀνταγωνισμό τῶν πλουσίων, μά ἀπό τήν ἀνάγκη τῶν ἀγροτῶν γιά γῆ. Ὁ συντάχτης τοῦ «Ἡμερολογίου τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας» (1889) κ. Βέρνερ, γιά νά τό ἀποδείξει αὐτό, κατέταξε τούς ἀγρότες ὅλου τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας *σύμφωνα μέ τήν ἔκταση τοῦ γεωργικοῦ τους κλήρου* καί πῆρε μιά ὁμάδα ἀγρότες πού εἶχαν 1–2 ἐργάτες καί 2–3 ζῶα ἐργασίας. Ἀποδείχτηκε ὅτι μέσα στά πλαίσια αὐτῆς τῆς ὁμάδας μέ τό μεγάλωμα τῶν γεωργικῶν κλήρων ἐλαττώνεται ὁ ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν γῆ, ὅπως ἐλαττώνεται καί ἡ ἔκταση τῆς γῆς πού μισθώνεται. Εἶναι εὐνόητο, ὅτι ἡ μέθοδος αὐτή δέν ἀποδείχνει ἀπολύτως τίποτα, γιατί πάρθηκαν μόνο οἱ ἀγρότες πού εἶχαν τόν ἴδιο ἀριθμό ζώων ἐργασίας καί παραλείφθηκαν ἀκριβῶς οἱ ὁμάδες τῶν δυό ἄκρων. Εἶναι πολύ φυσικό, ὅτι, ὅταν ὑπάρχει ἴσος ἀριθμός ζώων ἐργασίας, πρέπει νά εἶναι ἴση καί ἡ ἔκταση τῆς καλλιεργούμενης γῆς καί συνεπῶς ὅσο μικρότερος εἶναι ὁ γεωργικός κλῆρος τόσο περισσότερη εἶναι ἡ γῆ πού μισθώνεται. Τό ζήτημα βρίσκεται ἀκριβῶς στό πῶς κατανέμεται ἡ γῆ πού μισθώνεται ἀνάμεσα στά νοικοκυριά μέ *ἄνισο* ἀριθμό ζώων ἐργασίας, ἐργαλείων κτλ.

Θά ἦταν μεγάλο λάθος νά νομίζουμε, ὅτι ἡ συγκέντρωση τῆς μισθωμένης γῆς στά χέρια τῆς ἀγροτικῆς κεφαλαιοκρατίας περιορίζεται στή γῆ πού μισθώνεται ἀτομικά, χωρίς νά ἐπεκτείνεται στή γῆ πού μισθώνει ἡ κοινότητα. Κάθε ἄλλο. Ἡ μισθωμένη γῆ κατανέμεται πάντα «ἀνάλογα μέ τά χρήματα» καί ἡ σχέση ἀνάμεσα στίς ὁμάδες τῆς ἀγροτιᾶς δέν ἀλλάζει καθόλου στίς περιπτώσεις πού οἱ ἴδιες οἱ κοινότητες μισθώνουν γῆ. Γι' αὐτό, οἱ συλλογισμοί λχ. τοῦ κ. Κάρισεφ, ὅτι δῆθεν στή σχέση τῆς κοινοτικῆς μίσθωσης πρός τήν ἀτομική ἐκδηλώνεται ἡ «πάλη δυό ἀρχῶν(!;) — τῆς κοινοτικῆς καί τῆς ἀτομικῆς» (σελ. 159, l. c.), ὅτι δῆθεν ἡ κοινοτική μίσθωση «διέπεται ἀπό τήν ἀρχή τῆς ἐργασίας καί τήν ἀρχή τῆς ἰσόμετρης κατανομῆς ἀνάμεσα στά μέλη τῆς κοινότητας, τοῦ κομματιοῦ τῆς γῆς πού μισθώθηκε» (230 ibid.), — οἱ συλλογισμοί αὐτοί ἀνάγονται ὁλοκληρωτικά στόν τομέα τῶν προλήψεων τῶν ναρόντνικων. Παρά τό γεγονός ὅτι καθῆκον του ἦταν νά βγάλει τά «συμπεράσματα ἀπό τή στατιστική τῶν ζέμστβο», ὁ κ. Κάρισεφ παράκαμψε μέ ἐπιμέλεια τά πλούσια στοιχεῖα πού περιεῖχε ἡ στατιστική τῶν ζέμστβο γιά τή συγκέντρωση τῆς μισθωμένης γῆς στά χέρια τῶν μικρῶν ὁμάδων τῆς εὔπορης ἀγροτιᾶς. Ἄς ἀναφέρουμε ἕνα παράδειγμα. Στούς τρεῖς παραπάνω νομούς τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας, ἡ γῆ τοῦ δημοσίου, πού μισθώνει *ὁ κόσμος* τῶν ἀγροτῶν, κατανέμεται κατά ὁμάδες ὡς ἑξῆς:

	Νοικοκυριά πού μισθώνουν γῆ	Ντεσιατίνες	% ἐπί τοῦ συνόλου		Ντεσιατίνες πού ἀναλογοῦν κατά νοικοκυριό πού μισθώνει γῆ
Νοικοκυριά πού σπέρνουν ὥς 5 ντεσ.	83	511	1	} 4	6,1
» » » 5–10 »	444	1 427	3		3,2
» » » 10–25 »	1 732	8 711	20		5,0
» » » 25–50 »	1 245	13 375	30	} 76	10,7
» » » πάνω ἀπό 50 »	632	20 283	46		32,1
Σύνολο	4 136	44 307	100		10,7

Αὐτό δίνει μιά μικρή εἰκόνα τῆς «ἀρχῆς τῆς ἐργασίας» καί τῆς «ἀρχῆς τῆς ἰσόμετρης κατανομῆς»!

Αὐτά εἶναι τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο γιά τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς Νότιας Ρωσίας. Ἡ ὁλοκληρωτική ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς καί ἡ ἀπόλυτη κυριαρχία στό χωριό τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης εἶναι ἀναμφισβήτητες ὕστερα ἀπ' αὐτά τά στοιχεῖα*. Γι' αὐτό εἶναι πολύ ἀξιοσημείωτο τό πῶς

* Λένε συνήθως, ὅτι τά στοιχεῖα γιά τή Νοβορόσιγια δέν μᾶς ἐπιτρέπουν νά βγάλουμε γενικά συμπεράσματα, λόγω τῶν ἰδιομορφιῶν αὐτῆς τῆς περιο-

βλέπουν οἱ κ.κ. Β. Β. καί Ν. —ον αὐτά τά στοιχεῖα, πολύ περισσότερο πού καί οἱ δυό αὐτοί συγγραφεῖς παραδέχονταν παλιότερα τήν ἀνάγκη νά τεθεῖ τό ζήτημα τῆς ἀποσύνθεσης τῆς ἀγροτιᾶς (ὁ κ. Β. Β. στό ἄρθρο τοῦ 1884 πού ἀναφέραμε καί ὁ κ. Ν. —ον στό «Σλόβο» τοῦ 1880, σημειώνουν τό περίεργο φαινόμενο πού παρατηρεῖται μέσα στήν ἴδια τήν κοινότητα, ὅτι οἱ «ἀνοικοκύρευτοι» μουζίκοι ἐγκαταλείπουν τή γῆ, ἐνῶ οἱ «νοικοκυρεμένοι» διαλέγουν τήν καλύτερη· βλ. «Δοκίμιο», σελ. 71). Εἶναι ἀπαραίτητο νά σημειώσουμε, ὅτι τό ἔργο τοῦ κ. Πόστνικοφ ἔχει διπλό χαρακτήρα: ἀπό τό ἕνα μέρος ὁ συγγραφέας συγκέντρωσε μέ τέχνη καί ἐπεξεργάστηκε μέ ἐπιμέλεια τά ἐξαιρετικά πολύτιμα στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο καί μπόρεσε νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τήν «τάση νά ἐξετάσει τόν ἀγροτικό κόσμο σάν κάτι τό ἑνιαῖο καί τό ὁμοιογενές, ὅπως τόν παρουσιάζουν ὥς σήμερα ἀκόμα οἱ διανοούμενοί μας τῆς πόλης» (στή σελ. 351 τοῦ ἔργου πού ἀναφέραμε). Ἀπό τό ἄλλο μέρος, ὁ συγγραφέας, ἐπειδή δέν καθοδηγεῖται ἀπό μιά θεωρία, δέν μπόρεσε καθόλου νά ἐκτιμήσει τά στοιχεῖα πού ἐπεξεργάστηκε καί τά ἐξέτασε ἀπό τήν ἐξαιρετικά στενή ἄποψη τῶν «μέτρων πού πρέπει νά παρθοῦν» καί καταπιάστηκε νά κάνει σχέδια γιά «γεωργο-επαγγελματο-βιομηχανικές κοινότητες», γιά τήν ἀνάγκη «νά περιορίσουμε», «νά ὑποχρεώσουμε», «νά ἐπιτηροῦμε» κτλ. κτλ. Καί νά πού οἱ ναρόντνικοί μας φρόντισαν νά μήν παρατηρήσουν τό πρῶτο, τό θετικό μέρος τοῦ ἔργου τοῦ κ. Πόστνικοφ καί νά στρέψουν ὅλη τήν προσοχή τους στό δεύτερο μέρος. Καί ὁ κ. Β. Β., καί ὁ κ. Ν. —ον καταπιάστηκαν μέ ὑπερβολικά σοβαρό ὕφος «νά ἀποκρούσουν» τά χωρίς καμιά σοβαρότητα «σχέδια» τοῦ κ. Πόστνικοφ (ὁ κ. Β. Β. στή «Ρούσκαγια Μίσλ» τοῦ 1894, τεῦχος 2· ὁ κ. Ν. —ον στό «Δοκίμιο», σελ. 233, ὑποσημείωση), κατηγορώντας τον γιά κακή πρόθεση νά μπάσει τόν καπιταλισμό στή Ρωσία κι ἀποφεύγοντας μέ ἐπιμέλεια τά στοιχεῖα πού δείχνουν τήν κυριαρχία τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων στό σύγχρονο χωριό τῆς Νότιας Ρωσίας*.

χῆς. Δέν ἀρνούμαστε, ὅτι ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς πού ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία, εἶναι ἐδῶ μεγαλύτερη ἀπό τήν ὑπόλοιπη Ρωσία, ὅμως ἀπό τά παρακάτω θά φανεῖ ὅτι ἡ ἰδιομορφία τῆς Νοβορόσιγια δέν εἶναι καθόλου τόσο μεγάλη ὅσο κάποτε νομίζουν.

* Τό «περίεργο» — ἔγραφε ὁ κ. Ν. —ον — εἶναι ὅτι ὁ κ. Πόστνικοφ «προβλέπει στό σχέδιό του ἀγροτικά νοικοκυριά μέ 60 ντεσιατίνες». Ὅμως «μιά καί ἡ ἀγροτική οἰκονομία ἔπεσε στά χέρια τῶν κεφαλαιοκρατῶν», ἡ παραγωγικότητα τῆς δουλιᾶς μπορεῖ «αὔριο» κιόλας ν' ἀνέβει καί τά «νοικοκυριά μέ 60 ντεσιατίνες θά πρέπει (!) νά μετατραποῦν σέ νοικοκυριά μέ 200 ἤ 300 ντεσιατίνες». Βλέπετε πόσο εἶναι ἁπλό: *ἐπειδή* τή σημερινή μικροαστική τάξη στό χωριό μας θά τήν ἀπειλήσει αὔριο ἡ μεγαλοαστική τάξη, *γι' αὐτό* ὁ κ. Ν. —ον δέ θέλει νά ξέρει οὔτε τή σημερινή μικρή οὔτε τήν αὐριανή μεγάλη ἀστική τάξη.

II. ΤΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΖΕΜΣΤΒΟ ΓΙΑ ΤΟ ΚΥΒΕΡΝΕΙΟ ΣΑΜΑΡΑΣ

Ἄς περάσουμε ἀπό τή νότια ἀκραία περιοχή στήν ἀνατολική, στό κυβερνεῖο Σαμάρας. Ἄς πάρουμε τό νομό Νοβοουζένσκ, τόν τελευταῖο στή χρονολογική σειρά τῆς ἔρευνας. Στή Συλλογή γι' αὐτό τό νομό γίνεται μιά λεπτομερέστατη ταξινόμηση τῶν ἀγροτῶν, ἀνάλογα μέ τήν οἰκονομική τους κατάσταση*. Νά τά γενικά στοιχεῖα γιά τίς ὁμάδες τῆς ἀγροτιᾶς (τά ἄλλα στοιχεῖα ἀφοροῦν τά 28 276 νοικοκυριά τοῦ πληθυσμοῦ πού ἔχει γεωργικό κλῆρο καί ἀριθμεῖ 164 146 ἄτομα καί τῶν δυό φύλων, δηλαδή ἀφοροῦν μόνο τό ρωσικό πληθυσμό τοῦ νομοῦ, χωρίς τούς γερμανούς καί χωρίς τούς «χουτόρνικους»**, δηλ. τούς ἀγρότες πού ἔχουν νοικοκυριό καί στήν κοινότητα καί στά χοῦτορ. Μέ τήν προσθήκη τῶν γερμανῶν καί τῶν χουτόρνικων θά δυνάμωνε σημαντικά ἡ εἰκόνα τῆς ἀποσύνθεσης).

Ὁμάδες νοικοκυρέων		% ὅλων τῶν νοικοκυριῶν		Μέσος ὅρος τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης κατά νοικοκυριό, σέ ντεσ.	% τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης ἐπί τοῦ συνόλου	
Φτωχή	Χωρίς ζῶα ἐργασίας	20,7	37,1%	2,1	2,8	8,0%
	Μέ 1 ζῶο »	16,4		5,0	5,2	
Μεσαία	» 2–3 ζῶα »	26,6	38,2%	10,2	17,1	28,6%
	» 4 » »	11,6		15,9	11,5	
Πλούσια	» 5–10 » »	17,1	24,7%	24,7	26,9	63,4%
	» 10–20 » »	5,8		53,0	19,3	
	» 20 καί πάνω » »	1,8		149,5	17,2	
	Σύνολο	100		15,9	100	

Ἡ συγκέντρωση τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς ἀποδείχνεται πολύ σημαντική: οἱ «κοινοτικοί» κεφαλαιοκράτες (τό $^{1}/_{14}$ ὅλων

* «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Σαμάρας. Τόμ. VII, νομός Νοβοουζένσκ». Σαμάρα, 1890. Παρόμοια ταξινόμηση γίνεται καί γιά τό νομό Νικολάγεφ (τόμ. VI, Σαμάρα, 1889), ἐδῶ ὅμως τά στοιχεῖα εἶναι πολύ λιγότερο λεπτομερειακά. Στή «Συνοπτική συλλογή γιά τό κυβερνεῖο Σαμάρας» (τόμ. VIII, τεῦχος 1, Σαμάρα, 1892) δίνεται μόνο ἡ ταξινόμηση σύμφωνα μέ τόν γεωργικό κλῆρο. Γιά τό πόσο δέν εἶναι ἱκανοποιητική ἡ ταξινόμηση αὐτή, θά μιλήσουμε παρακάτω.

** Χουτόρνικοι εἶναι οἱ ἀγρότες πού μέ βάση τό νόμο τοῦ Στολίπιν ἔβγαιναν ἀπό τήν κοινότητα κι ἔπαιρναν, στή θέση τοῦ γεωργικοῦ τους κλήρου, σάν ἀτομική ἰδιοχτησία, ἕνα κομμάτι γῆς πού λεγόταν χοῦτορ. *Σημ. μετ.*

τῶν νοικοκυριῶν καί συγκεκριμένα τά νοικοκυριά πού ἔχουν πάνω ἀπό 10 ζῶα ἐργασίας) ἔχουν τά 36,5% ὅλης τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης, τόση ἀκριβῶς ὅση ἔχουν τά 75,3 % ὅλης τῆς φτωχῆς καί τῆς μεσαίας ἀγροτιᾶς μαζί! Ὁ «μέσος» ἀριθμός (15,9 ντεσιατίνες καλλιεργούμενης ἔκτασης κατά νοικοκυριό) εἶναι καί δῶ, ὅπως πάντα, τελείως πλασματικός καί δημιουργεῖ τήν πλάνη τῆς γενικῆς εὐημερίας. Ἄς δοῦμε καί τ' ἄλλα στοιχεῖα γιά τό νοικοκυριό τῶν διαφόρων ὁμάδων.

Ὁμάδες νοικοκυρέων	% τῶν νοικοκυρέων πού καλλιεργοῦν ὅλο τόν κλῆρο τους μέ δικά τους σύνεργα	% τῶν νοικοκυρέων πού ἔχουν τελειοποιημένα ἐργαλεῖα	Συνολικός ἀριθμός ζώων (ὑπολογισμένων μέ ἀναγωγή σέ μεγάλα ζῶα) κατά νοικοκυριό	% στό συνολικό ἀριθμό τῶν ζώων	
Χωρίς ζῶα ἐργασίας	2,1	0,03	0,5	1,5	6,4 %
Μέ 1 ζῶο »	35,4	0,1	1,9	4,9	
» 2–3 ζῶα »	60,5	4,5	4,0	16,8	28,6 %
» 4 » »	74,7	19,0	6,6	11,8	
» 5–10 » »	82,4	40,3	10,9	29,2	65,0 %
» 10–20 » »	90,3	41,6	22,7	20,4	
» 20 καί πάνω » »	84,1	62,1	55,5	15,4	
Σύνολο	52,0	13,9	6,4	100	

Ἔτσι λοιπόν στήν κατώτερη ὁμάδα οἱ ἀνεξάρτητοι νοικοκυρέοι εἶναι πολύ λίγοι. Ἡ φτωχολογιά δέν ἔχει καθόλου τελειοποιημένα ἐργαλεῖα, ἐνῶ ἡ μεσαία ἀγροτιά ἔχει ἐλάχιστα. Ἡ συγκέντρωση τῶν ζώων εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερη ἀπ' τή συγκέντρωση τῶν καλλιεργούμενων ἐκτάσεων. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ εὔπορη ἀγροτιά συνδυάζει μαζί μέ τή μεγάλη κεφαλαιοκρατική καλλιέργεια καί τήν κεφαλαιοκρατική κτηνοτροφία. Στόν ἀντίθετο πόλο βλέπουμε τούς «ἀγρότες», πού πρέπει νά τούς κατατάξουμε στούς ἐργάτες γῆς καί στούς μεροκαματιάρηδες μέ γεωργικό κλῆρο, γιατί ἡ κύρια πηγή τῶν μέσων συντήρησής τους εἶναι ἡ πούληση τῆς ἐργατικῆς τους δύναμης (ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως). Ἀπό ἕνα–δυό κεφάλια ζῶα δίνουν κάποτε καί οἱ γαιοχτήμονες στούς ἐργάτες γῆς πού ἔχουν, γιά νά τούς δέσουν στό νοικοκυριό τους καί γιά νά μειώσουν τό μεροκάματο.

Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι οἱ ὁμάδες τῶν ἀγροτῶν διαφέρουν ὄχι μονάχα ὡς πρός τίς διαστάσεις τοῦ νοικοκυριοῦ, ἀλλά καί ὡς πρός τόν τρόπο πού τό ἐκμεταλλεύονται: πρῶτο, στήν ἀνώτερη ὁμάδα ἕνα πολύ σημαντικό μέρος τῶν νοικοκυρέων (40–60 %) εἶναι ἐφοδιασμένο μέ τελειοποιημένα ἐργαλεῖα (κυρίως μέ ἀλέτρια, ὕστερα μέ ἁλωνιστικές, λιχνιστικές καί θεριστικές μηχανές πού κινοῦνται μέ ἄλογα ἤ μέ ἀτμό, κτλ.). Ἡ ἀνώτερη ὁμάδα, πού περιλαβαίνει τά 24,7% τῶν νοικοκυριῶν, συγκεντρώνει

στά χέρια της τά 82,9% ὅλων τῶν τελειοποιημένων ἐργαλείων. Ἡ μεσαία ὁμάδα, πού περιλαβαίνει τά 38,2% τῶν νοικοκυριῶν, συγκεντρώνει τά 17,0% τῶν τελειοποιημένων ἐργαλείων. Ἡ φτωχολογιά, πού περιλαβαίνει τά 37,1%, συγκεντρώνει τά 0,1% (7 ἐργαλεῖα ἀπό τά 5724)*. Δεύτερο, οἱ ἀγρότες πού διαθέτουν λίγα ἄλογα ἔχουν κατανάγκη, σέ σύγκριση μέ τούς ἀγρότες πού διαθέτουν πολλά ἄλογα, «διαφορετικό σύστημα νοικοκυριοῦ, διαφορετική ὀργάνωση ὅλης τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητάς τους», ὅπως λέει ὁ συντάχτης τῆς συλλογῆς γιά τό νομό τοῦ Νοβοουζένσκ (σελ. 44–46). Οἱ εὐκατάστατοι ἀγρότες «ἀφήνουν τή γῆ νά ξεκουραστεῖ... ὀργώνουν τό φθινόπωρο μέ ἀλέτρια... τήν ἄνοιξη ξαναοργώνουν, σβαρνίζουν καί σπέρνουν... τό ὀργωμένο κι ἀναπαυμένο χωράφι, τό ἰσοπεδώνουν μέ κυλίνδρους, ὅταν ἔχει πιά ἀεριστεῖ ἡ γῆ... γιά τή σίκαλη ὀργώνουν δεύτερη φορά», ἐνῶ οἱ μή εὐκατάστατοι «δέν ἀφήνουν τή γῆ νά ξεκουραστεῖ καί τή σπέρνουν κάθε χρόνο μέ ρωσικό στάρι... γιά τό στάρι ὀργώνουν τήν ἄνοιξη μιά φορά... γιά τή σίκαλη δέν ὀργώνουν καί δέ διβολίζουν, ἀλλά τή σπέρνουν στήν καλαμιά... γιά τό στάρι ὀργώνουν ἀργά τήν ἄνοιξη καί γι' αὐτό συχνά ὁ σπόρος δέ φυτρώνει... γιά τή σίκαλη ὀργώνουν μιά φορά, ἤ τή σπέρνουν στήν καλαμιά κι ὄχι ἔγκαιρα... ὀργώνουν τοῦ κάκου τήν ἴδια γῆ κάθε χρόνο, χωρίς νά τήν ἀφήνουν νά ξεκουραστεῖ». «Κτλ. κτλ. χωρίς τέλος» — καταλήγει ὁ συντάχτης αὐτοῦ τοῦ καταλόγου. «Τά διαπιστωμένα γεγονότα τῆς ριζικῆς διαφορᾶς, πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στά συστήματα νοικοκυριοῦ τῶν εὐκατάστατων καί τῶν μή εὐκατάστατων ἀγροτῶν, ἔχουν σάν συνέπεια ἄλλοι νάχουν κακή ποιότητα σταριοῦ καί κακές σοδιές κι ἄλλοι νάχουν τίς συγκριτικά καλύτερες σοδιές» (ibid.).

Πῶς μπόρεσε ὅμως νά δημιουργηθεῖ μιά τόσο μεγάλη ἀστική τάξη στό γεωργικό κοινοτικό νοικοκυριό; Τήν ἀπάντηση

* Εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι ἀπ' αὐτά τά στοιχεῖα ὁ κ. Β. Β. («Τά προοδευτικά ρεύματα στό ἀγροτικό νοικοκυριό». Πετρούπολη, 1892, σελ. 225) ἔβγαλε σάν συμπέρασμα τό κίνημα τῆς «ἀγροτικῆς μάζας» γιά τήν ἀντικατάσταση τῶν καθυστερημένων ἐργαλείων μέ τελειοποιημένα (σελ. 254). Ἡ μέθοδος μέ τήν ὁποία βγῆκε αὐτό τό ἐντελῶς ψεύτικο συμπέρασμα εἶναι πολύ ἁπλή: ὁ κ. Β. Β. πῆρε ἀπό τή συλλογή τῶν ζέμστβο τά γενικά στοιχεῖα, χωρίς νά κάνει τόν κόπο νά ρίξει μιά ματιά στούς πίνακες, πού δείχνουν τήν κατανομή τῶν ἐργαλείων! Ἡ πρόοδος τῶν κεφαλαιοκρατῶν–φάρμερ (μελῶν τῆς κοινότητας), πού χρησιμοποιοῦν μηχανές γιά νά κάνουν φτηνότερη τήν παραγωγή τοῦ ἐμπορεύματος–σταριοῦ, μετατρέπεται μέ μιά μονοκοντυλιά σέ πρόοδο τῆς «ἀγροτικῆς μάζας». Καί ὁ κ. Β. Β. γράφει, χωρίς νά ντραπεῖ: «Παρ' ὅλο πού τίς μηχανές τίς ἀποχτοῦν οἱ εὔποροι ἀγρότες, ἐπωφελοῦνται ὅμως ἀπ' αὐτές ὅλοι (sic!!) οἱ ἀγρότες» (221). Τά σχόλια εἶναι περιττά.

τή δίνουν οἱ ἀριθμοί σχετικά μέ τή γαιοχτησία καί τή γαιοχρησία κατά ὁμάδες. Οἱ ἀγρότες τῆς ὑποδιαίρεσης πού πήραμε, ἔχουν συνολικά 57 128 ντεσ. ἀγορασμένη γῆ (τά 76 νοικοκυριά) καί 304 514 ντεσ. νοικιασμένη γῆ· ἀπ' τήν τελευταία 177 789 ντεσ. εἶναι γῆ ἐκτός κλήρου πού τήν ἔχουν νοικιάσει 5602 νοικοκυριά· 3129 νοικοκυριά ἔχουν 47 494 ντεσ. γῆ νοικιασμένη ἀπό κλήρους ἄλλων κοινοτήτων καί 7092 νοικοκυριά ἔχουν 79 231 ντεσ. γῆ νοικιασμένη ἀπό κλήρους τῶν δικῶν τους κοινοτήτων. Ἡ κατανομή αὐτῆς τῆς τεράστιας ἔκτασης, πού ἀποτελεῖ πάνω ἀπό τά $^{2}/_{3}$ ὅλης τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης τῶν ἀγροτῶν, εἶναι ἡ ἑξῆς: [βλ. στόν πίνακα σελ. 81. *Σύντ.*].

Ἐδῶ βλέπουμε μιά τεράστια συγκέντρωση τῆς ἀγορασμένης καί τῆς νοικιασμένης γῆς. Πάνω ἀπό τά $^{9}/_{10}$ ὅλης τῆς ἀγορασμένης γῆς βρίσκεται στά χέρια 1,8 % τῶν νοικοκυρέων, πού εἶναι καί οἱ πιό πλούσιοι. Ἀπ' ὅλη τή νοικιασμένη γῆ τά 69,7% εἶναι συγκεντρωμένα στά χέρια τῶν ἀγροτῶν–κεφαλαιοκρατῶν καί τά 86,6 % στά χέρια τῆς ἀνώτερης ὁμάδας τῆς ἀγροτιᾶς. Ἡ σύγκριση τῶν στοιχείων γιά τούς γεωργικούς κλήρους πού μισθώνονται κι ἐκμισθώνονται δείχνει καθαρά τό πέρασμα τῆς γῆς στά χέρια τῆς ἀγροτικῆς κεφαλαιοκρατίας. Ἡ μετατροπή τῆς γῆς σέ ἐμπόρευμα ὁδηγεῖ καί δῶ στό νά γίνει φτηνότερη ἡ χοντρική ἀγορά τῆς γῆς (ὁδηγεῖ συνεπῶς καί στήν κερδοσκοπία μέ τή μεταπούληση τῆς γῆς). Καθορίζοντας τήν τιμή τῆς μιᾶς ντεσιατίνας, τῆς ἐκτός κλήρου μισθωμένης γῆς, ἔχουμε τούς παρακάτω ἀριθμούς, προχωρώντας ἀπό τήν κατώτερη ὁμάδα στήν ἀνώτερη: 3,94· 3,20· 2,90· 2,75· 2,57· 2,08· 1,78 ρούβλια. Γιά νά δείξουμε σέ τί λάθη ὁδηγεῖ τούς ναρόντνικους αὐτή ἡ ἄγνοια τῆς συγκέντρωσης τῆς μισθωμένης γῆς, θ' ἀναφέρουμε σάν παράδειγμα τό συλλογισμό τοῦ κ. Κάρισεφ στό γνωστό βιβλίο: «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σέ μερικές πλευρές τῆς ρωσικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας» (Πετρούπολη, 1897). Ὅταν οἱ τιμές τῶν σιτηρῶν πέφτουν μέ τή βελτίωση τῆς σοδιᾶς καί τά ἐνοίκια αὐξάνουν, τότε — συμπεραίνει ὁ κ. Κάρισεφ — οἱ μισθωτές–ἐπιχειρηματίες εἶναι ὑποχρεωμένοι νά ἐλαττώνουν τή ζήτηση, κι ἑπομένως, τά ἐνοίκια ὑψώνονται ἀπό τούς ἐκπροσώπους τῶν καταναλωτικῶν νοικοκυριῶν (Ι, 288). Τό συμπέρασμα εἶναι τελείως αὐθαίρετο: εἶναι ἀπολύτως δυνατό ἡ ἀγροτική ἀστική τάξη νά αὐξάνει τά ἐνοίκια, παρά τήν πτώση τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν, γιατί ἡ βελτίωση τῆς σοδιᾶς μπορεῖ νά ἰσοφαρίζει τήν πτώση τῶν τιμῶν. Εἶναι ἀπολύτως δυνατό οἱ εὔποροι ἀγρότες, ἀκόμα κι ὅταν δέν ὑπάρχει μιά τέτια ἰσοφάριση,

Ὁμάδες νοικοκυρέων	% τῶν νοικοκυριῶν πού ἔχουν ἀγορασμένη γῆ	Ντεσιατίνες κατά νοικοκυριό	% ὅλης τῆς ἀγορασμένης γῆς	Γῆ πού παίρνεται μέ νοίκι ἔξω ἀπό τή γῆ τῶν κλήρων: % τῶν νοικοκυριῶν πού παίρνουν γῆ μέ νοίκι	Ντεσιατίνες κατά νοικοκυριό	Γῆ τῶν κλήρων πού παίρνεται μέ νοίκι — ἀπό ἄλλες κοινότητες: % τῶν νοικοκυριῶν	Ντεσιατίνες κατά νοικοκυριό	ἀπό τή δική τους κοινότητα: % τῶν νοικοκυριῶν	Ντεσιατίνες κατά νοικοκυριό	% τοῦ συνόλου τῆς νοικιασμένης γῆς	% τῶν νοικοκυριῶν πού δέν καλλιεργοῦν τή γῆ καί τή δίνουν μέ νοίκι
Χωρίς ζῶα ἐργασίας	0,02	100	0,2	2,4	1,7	1,4	5,9	5	3	0,6	47,0
Μέ 1 ζῶο	—	—	—	10,5	2,5	4,3	6,2	12	4	1,6	13,0
» 2–3 ζῶα	0,02	93	0,5	19,8	3,8	9,4	5,6	21	5	5,8	2,0
» 4 »	0,07	29	0,1	27,9	6,6	15,8	6,9	34	6	5,4	0,8
» 5–10 »	0,1	101	0,9	30,4	14,0	19,7	11,6	44	9	16,9	0,4
» 10–20 »	1,4	151	6,0	45,8	54,0	29,6	29,4	58	21	24,3	0,2
» 20 καί πάνω »	8,2	1 254	92,3	65,8	304,2	36,1	67,4	58	74	45,4	0,1
Σύνολο	0,3	751	100	19,8	31,7	11,0	15,1	25	11	100	12

νά αὐξήσουν τά ἐνοίκια, ἐλαττώνοντας τό κόστος τῆς παραγωγῆς τῶν σιτηρῶν μέ τήν εἰσαγωγή μηχανῶν. Ξέρουμε ὅτι ἡ χρησιμοποίηση μηχανῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία αὐξάνει κι ὅτι οἱ μηχανές αὐτές συγκεντρώνονται στά χέρια τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης. Ἀντί νά μελετήσει τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, ὁ κ. Κάρισεφ κάνει αὐθαίρετες καί λαθεμένες ὑποθέσεις γιά τή μεσαία ἀγροτιά. Γι' αὐτό δέν μποροῦν νά ἔχουν καμιά σημασία ὅλα τά ἀνάλογα συμπεράσματα καί οἱ ἀνάλογοι συλλογισμοί του στήν ἔκδοση πού ἀναφέραμε.

Ἀφοῦ ξεκαθαρίσαμε ὅτι στήν ἀγροτιά ὑπάρχουν ἑτερογενῆ στοιχεῖα, μποροῦμε εὔκολα πιά νά ξεδιαλύνουμε τό ζήτημα τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς. Ἄν ἡ εὔπορη ἀγροτιά κρατᾶ στά χέρια της περίπου τά $^2/_3$ τῆς ὅλης γεωργικῆς παραγωγῆς, εἶναι φανερό, ὅτι πρέπει νά προσφέρει ἀσύγκριτα μεγαλύτερο ποσοστό σιτηρῶν πού προορίζονται γιά πούληση. Ἡ εὔπορη ἀγροτιά παράγει στάρι γιά πούληση, ἐνῶ ἡ μή εὐκατάστατη ἀγροτιά πρέπει νά ἀγοράζει στάρι, πουλώντας τήν ἐργατική της δύναμη. Νά τά σχετικά στοιχεῖα*.

Ὁμάδες νοικοκυρέων		% τῶν νοικοκυρέων πού ἔχουν μισθωτούς ἐργάτες	% τῶν ἀντρῶν πού ἀσχολοῦνται μέ γεωργικά ἐπαγγέλματα
Χωρίς	ζῶα ἐργασίας	0,7	71,4
Μέ 1	ζῶο ἐργασίας	0,6	48,7
» 2–3	ζῶα »	1,3	20,4
» 4	» »	4,8	8,5
» 5–10	» »	20,3	5,0
» 10–20	» »	62,0	3,9
» 20 καί πάνω	» »	90,1	2,0
	Σύνολο	9,0	25,0

Προτείνουμε στούς ἀναγνῶστες νά συγκρίνουν αὐτά τά στοιχεῖα γιά τό προτσές τῆς δημιουργίας τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς μέ τά ἐπιχειρήματα τῶν ναρόντνικών μας. . . «Ὅταν εἶναι πλούσιος ὁ μουζίκος, ἀνθίζει ἡ φάμπρικα κι ἀντίστροφα». (*Β. Β.* «Τά προοδευτικά ρεύματα», σελ. 9). Ὁ κ. Β. Β., προφανῶς, δέν ἐνδιαφέρεται καθόλου γιά τό ζήτημα τῆς κοινωνικῆς μορφῆς αὐ-

* Μέ τήν πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἐννοοῦμε αὐτό πού οἱ στατιστικοί ὀνομάζουν «γεωργικά ἐπαγγέλματα» (στόν τόπο πού μένουν ἤ ἔξω ἀπό τό χωριό τους). Ὅτι μέ αὐτά τά «ἐπαγγέλματα» ἐννοοῦνται *οἱ ἐργάτες γῆς* καί *οἱ μεροκαματιάρηδες ἀγρότες*, φαίνεται ἀπό τόν πίνακα τῶν ἐπαγγελμάτων («Συνοπτική συλλογή γιά τό κυβερνεῖο Σαμάρας», τόμ. VIII): ἀπό τούς 14 063 ἄντρες πού ἀσχολοῦνται μέ «γεωργικά ἐπαγγέλματα», οἱ 13 297 εἶναι ἐργάτες γῆς καί μεροκαματιάρηδες ἀγρότες (ὑπολογίζονται μαζί οἱ τσομπάνοι καί οἱ ζευγολάτες).

τοῦ τοῦ πλούτου, πού χρειάζεται γιά τή «φάμπρικα» καί πού δέ δημιουργεῖται ἀλλιῶς παρά μέ τή μετατροπή σέ ἐμπόρευμα τοῦ προϊόντος καί τῶν μέσων παραγωγῆς ἀπό τή μιά μεριά, καί τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπό τήν ἄλλη. Ὁ κ. Ν.—ον, μιλώντας γιά τήν πούληση τῶν σιτηρῶν, αὐτοπαρηγορεῖται μέ τό ὅτι τά σιτηρά αὐτά εἶναι προϊόν τοῦ «μουζίκου καλλιεργητῆ» (σελ. 24 τοῦ «Δοκιμίου»), ὅτι μεταφέροντας αὐτά τά σιτηρά «οἱ σιδηρόδρομοι συντηροῦνται ἀπό τό μουζίκο» (σελ. 16). Καί πραγματικά, μήπως οἱ «κοινοτικοί» αὐτοί κεφαλαιοκράτες δέν εἶναι «μουζίκοι»; «Θά μᾶς δοθεῖ κάποτε ἡ εὐκαιρία νά τονίσουμε — ἔγραφε ὁ κ. Ν.—ον τό 1880 στό βιβλίο του πού τό ξανατύπωσε τό 1893 — ὅτι στίς ἐπαρχίες, ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ κοινοτική γαιοχτησία, δέν ὑπάρχει σχεδόν καθόλου γεωργία πού νά στηρίζεται σέ κεφαλαιοκρατικές ἀρχές (sic!!) κι ὅτι μιά τέτια γεωργία εἶναι δυνατή μόνο ἐκεῖ ὅπου οἱ κοινοτικές σχέσεις εἴτε ἔχουν τελείως σπάσει εἴτε καταρέουν» (σελ. 59). Τέτια «περίπτωση» ὁ κ. Ν.—ον δέ συνάντησε ποτέ καί δέν μποροῦσε νά συναντήσει, γιατί τά γεγονότα δείχνουν ἀκριβῶς τήν ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας *ἀνάμεσα* στά «μέλη τῆς κοινότητας»* καί τήν πλέρια προσαρμογή τῶν περίφημων «κοινοτικῶν σχέσεων» στήν οἰκονομία τῶν μεγάλων καλλιεργητῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς.

Ἐντελῶς ἀνάλογες εἶναι καί στό νομό Νικολάγεφ οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στίς ὁμάδες τῶν ἀγροτῶν (στή συλλογή πού ἀναφέραμε, σελ. 826 κ. ἑ. Ἐξαιροῦμε αὐτούς πού ζοῦν ἔξω ἀπό τήν κοινότητα καί τούς ἀχτήμονες). Ἔτσι λχ. τά πλούσια νοικοκυριά, πού ἀποτελοῦν τά 7,4% (μέ 10 καί πλέον ζῶα ἐργασίας) καί πού ἀντιπροσωπεύουν τά 13,7 % τοῦ πληθυσμοῦ, συγκεντρώνουν στά χέρια τους τά 27,6 % ὅλων τῶν ζώων καί τά 42,6 % τῆς νοικιασμένης γῆς, ἐνῶ τά νοικοκυριά τῆς φτωχολογιᾶς, πού εἶναι τά 29 % τῶν νοικοκυριῶν (πού δέν ἔχουν ἄλογο ἤ πού ἔχουν ἀπό ἕνα μόνο ἄλογο) καί πού ἀντιπροσωπεύουν τά 19,7 % τοῦ πληθυσμοῦ, ἔχουν μόνο τά 7,2 % τῶν ζώων καί τά 3 % τῆς γῆς πού μισθώνεται. Δυστυχῶς οἱ πίνακες γιά τό νομό τοῦ Νικολάγεφ εἶναι, τό ἐπαναλαβαίνουμε, πολύ συνοπτικοί. Γιά νά τελειώ-

* Ὁ νομός Νοβοουζένσκ, πού τόν πήραμε γιά νά δόσουμε μιάν εἰκόνα τῆς κατάστασης, δείχνει τήν ἐξαιρετική «βιωσιμότητα τῆς κοινότητας» (σύμφωνα μέ τήν ὁρολογία τοῦ κ. Β. Β. καί Σία): ἀπό τόν πίνακα τῆς «Συνοπτικῆς συλλογῆς» (σελ. 26) βλέπουμε ὅτι τά 60% τῶν κοινοτήτων στό νομό αὐτό ξαναμοίρασαν τή γῆ, ἐνῶ στούς ἄλλους νομούς τήν ξαναμοίρασαν μόνο τά 11–23% (σ' ὅλο τό κυβερνεῖο τά 13,8 % τῶν κοινοτήτων).

σουμε μέ τό κυβερνεῖο Σαμάρας, θά παραθέσουμε τόν παρακάτω ἐξαιρετικά διδαχτικό χαρακτηρισμό τῆς κατάστασης τῆς ἀγροτιᾶς ἀπό τή «Συνοπτική συλλογή» γιά τό κυβερνεῖο Σαμάρας:

«. . .Ἡ φυσική αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, πού μεγαλώνει καί μέ τή μετανάστευση τῶν μικροκληρούχων ἀγροτῶν ἀπό τά δυτικά κυβερνεῖα, μαζί μέ τήν ἐμφάνιση στό πεδίο τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς τῶν κερδοσκόπων-ἐμπόρων τῆς γῆς πού τήν πουλᾶνε γιά νά πλουτίσουν, κάνουν χρόνο μέ τό χρόνο ὅλο καί πιό πολύπλοκες τίς μορφές μίσθωσης τῆς γῆς, αὐξάνουν τήν τιμή της, μετατρέπουν τή γῆ σέ ἐμπόρευμα, πού ἄλλους τόσο γρήγορα καί τόσο πολύ τούς πλούτισε καί πολλούς ἄλλους τούς κατάστρεψε. Γιά νά δείξουμε παραστατικά τό τελευταῖο, θ' ἀναφέρουμε τίς διαστάσεις τῆς καλλιεργούμενης γῆς σέ μερικά ἐμπορικά κι ἀγροτικά νοικοκυριά τοῦ Νότου, ὅπου δέν εἶναι σπάνιο φαινόμενο ἡ καλλιεργούμενη γῆ νά φτάνει τίς 3–6 χιλιάδες ντεσιατίνες, κι ὅπου μερικοί μάλιστα σπέρνουν ἴσαμε 8, 10 καί 15 χιλιάδες ντεσιατίνες γῆ ἀπ' τίς δεκάδες χιλιάδες ντεσιατίνες γῆ τοῦ δημοσίου πού μισθώνουν.

Τό γεωργικό (ἀγροτικό) προλεταριάτο στό κυβερνεῖο Σαμάρας χρωστᾶ σέ σημαντικό βαθμό τήν ὕπαρξή του καί τήν ἀνάπτυξή του τόν τελευταῖο καιρό στήν ὁλοένα ἀναπτυσσόμενη παραγωγή ἐμπορεύσιμων δημητριακῶν, στό ἀνέβασμα τῶν τιμῶν τῶν ἐνοικίων τῆς γῆς, στήν ἐκχέρσωση ἀκαλλιέργητων χωραφιῶν καί βοσκότοπων, στήν ἀποψίλωση τῶν δασῶν καί σέ ἄλλα παρόμοια φαινόμενα. Τά νοικοκυριά πού δέν ἔχουν γῆ ὑπολογίζονται σέ ὅλο τό κυβερνεῖο σέ 21 624· 33 772 νοικοκυριά (ἀπ' αὐτά πού ἔχουν κλῆρο) δέν καλλιεργοῦν τή γῆ τους καί 110 604 οἰκογένειες μέ 600 χιλιάδες ἄτομα καί τῶν δυό φύλων, ἄν ὑπολογιστοῦν 5 καί κάτι ἄτομα στήν κάθε οἰκογένεια, δέν ἔχουν καθόλου ἄλογο ἤ ἔχουν ἀπό ἕνα μόνο ἄλογο. Δέ διστάζουμε νά τούς θεωρήσουμε κι αὐτούς προλετάριους, παρ' ὅλο πού νομικά κατέχουν ἕνα ἄλφα ἤ βῆτα κομμάτι κοινοτικῆς γῆς. Στήν πραγματικότητα πρόκειται γιά μεροκαματιάρηδες, ζευγολάτες, τσομπάνους, θεριστάδες καί ἄλλους παρόμοιους ἐργάτες πού δουλεύουν στά μεγάλα νοικοκυριά καί οἱ ὁποῖοι σπέρνουν ἀπό τό γεωργικό τους κλῆρο μισή ὥς μιά ντεσιατίνα γιά τή διατροφή τῆς οἰκογένειάς τους πού μένει στό σπίτι» (σελ. 57–58).

Ἑπομένως, οἱ ἐρευνητές ἀναγνωρίζουν σάν προλεταριάτο ὄχι μόνο ἐκείνους πού δέν ἔχουν ἄλογο, μά καί τούς ἀγρότες πού ἔχουν ἀπό ἕνα μόνο ἄλογο. Ἄς σημειώσουμε αὐτό τό σπουδαῖο συμπέρασμα, πού συμφωνεῖ ἀπόλυτα μέ τό συμπέρασμα

τοῦ κ. Πόστνικοφ (καί μέ τά στοιχεῖα πού δίνουν οἱ ταξινομικοί πίνακες) καί πού δείχνει τήν πραγματική κοινωνικο-οικονομική σημασία τῆς κατώτερης ὁμάδας τῆς ἀγροτιᾶς.

III. ΤΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΖΕΜΣΤΒΟ ΓΙΑ ΤΟ ΚΥΒΕΡΝΕΙΟ ΣΑΡΑΤΟΦ

Ἄς περάσουμε τώρα στήν κεντρική μαυρόχωμη ζώνη, στό κυβερνεῖο Σαράτοφ. Ἄς πάρουμε τό νομό Καμίσιν, τό μόνο νομό γιά τόν ὁποῖο ἔγινε μιά ἀρκετά ὁλοκληρωμένη ταξινόμηση τῶν ἀγροτῶν μέ βάση τά ζῶα ἐργασίας*.

Νά τά στοιχεῖα γιά ὁλόκληρο τό νομό (40 157 νοικοκυριά, μέ 263 135 ἄτομα καί τῶν δυό φύλων. 435 945 ντεσιατίνες καλλιεργούμενη ἔκταση, δηλαδή ἀπό 10,8 ντεσιατίνες στό κάθε «μέσο» νοικοκυριό):

Ὁμάδες νοικοκυρέων	% τῶν νοικοκυριῶν		% τοῦ πληθυσμοῦ καί τῶν δυό φύλων	Μέσος ὅρος τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης σέ ντεσιατίνες	% ὅλης τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης		% τῶν νοικοκυριῶν πού δέ σπέρνουν	Συνολικός ἀριθμός τῶν ζώων, ὑπολογισμένων μέ ἀναγωγή σέ μεγάλα ζῶα κατά νοικοκυριό	% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ζώων	
Χωρίς ζῶα ἐργασίας	26,4	46,7	17,6	1,1	2,8	12,3	72,3	0,6	2,9	11,8
Μέ 1 ζῶο »	20,3		15,9	5,0	9,5		13,1	2,3	8,9	
» 2 ζῶα »	14,6	32,2	13,8	8,8	11,8	34,4	4,9	4,1	11,1	32,1
» 3 » »	9,3		10,3	12,1	10,5		1,5	5,7	9,8	
» 4 » »	8,3		10,4	15,8	12,1		0,6	7,4	11,2	
» 5 καί πάνω	21,1	21,1	32,0	27,6	53,3	53,3	0,2	14,6	56,1	56,1
Σύνολο	100		100	10,8	100		22,7	5,2	100	

Ἔτσι βλέπουμε ὅτι ἔχουμε κι ἐδῶ συγκέντρωση τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης στά χέρια τῶν μεγάλων καλλιεργητῶν: ἡ εὔπορη ἀγροτιά, πού ἀποτελεῖ μόνο τό ἕνα πέμπτο τῶν νοικοκυ-

* Στούς ἄλλους 4 νομούς τοῦ κυβερνείου ἡ ταξινόμηση μέ βάση τά ζῶα ἐργασίας συγχωνεύει τή μεσαία καί τήν εὔπορη ἀγροτιά. Βλ. «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Σαράτοφ», μέρος Ι, Σαράτοφ, 1888. Β. Συνδυασμένοι πίνακες τοῦ κυβερνείου τοῦ Σαράτοφ γιά τίς κατηγορίες τῶν ἀγροτῶν. — Οἱ συνδυασμένοι πίνακες τῶν στατιστικῶν τοῦ Σαράτοφ ἔχουν καταρτιστεῖ ὡς ἑξῆς: ὅλοι οἱ νοικοκυρέοι χωρίστηκαν σὲ 6 *κατηγορίες* ἀνάλογα μέ τόν γεωργικό τους κλῆρο, ἡ κάθε κατηγορία σέ 6 *ὁμάδες* ἀνάλογα μέ τά ζῶα ἐργασίας καί ἡ κάθε ὁμάδα σέ 4 *ὑποδιαιρέσεις* ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἀνδρῶν πού ἐργάζονται. Τά ἀποτελέσματα ἔχουν βγεῖ μόνο γιά τίς *κατηγορίες*, ἔτσι πού γιά τίς *ὁμάδες* ἀναγκάστηκα νά τά βγάλω μόνος μου. Γιά τή σημασία αὐτοῦ τοῦ πίνακα θά μιλήσουμε παρακάτω.

ριῶν (καί περίπου τό ἕνα τρίτο τοῦ πληθυσμοῦ)*, κρατᾶ στά χέρια της πάνω ἀπ' τό μισό ὅλης τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης (53,3 %), ἐνῶ οἱ διαστάσεις τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης δείχνουν ξεκάθαρα τόν ἐμπορευματικό χαρακτήρα της: 27,6 ντεσιατίνες κατά μέσο ὅρο στό νοικοκυριό. Στήν εὔπορη ἀγροτιά ἀναλογεῖ ἐπίσης σημαντικός ἀριθμός ζώων κατά νοικοκυριό: 14,6 κεφάλια (ὑπολογισμένα μέ ἀναγωγή σέ μεγάλα ζῶα, δηλαδή 10 μικρά ζῶα ὑπολογίζονται γιά ἕνα μεγάλο) κι ἀπό τό συνολικό ἀριθμό τῶν ζώων τῶν ἀγροτῶν στό νομό σχεδόν τά $^3/_5$ (56 %) βρίσκονται συγκεντρωμένα στά χέρια τῆς ἀγροτικῆς κεφαλαιοκρατίας. Στόν ἀντίθετο πόλο τοῦ χωριοῦ βλέπουμε ἕνα ἀντίθετο φαινόμενο: τήν ὁλοκληρωτική ἀποκλήρωση τῆς κατώτερης ὁμάδας, τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου, πού ἀποτελεῖ στό παράδειγμά μας κάτι λιγότερο ἀπό τό $^1/_2$ τῶν νοικοκυριῶν (περίπου τό $^1/_3$ τοῦ πληθυσμοῦ), πού παίρνει ὡστόσο ἀπό τό σύνολο τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης μόνο τό $^1/_8$ καί ἀπό τό σύνολο τῶν ζώων ἀκόμη λιγότερα (τά 11,8 %). Αὐτοί εἶναι πιά κυρίως ἐργάτες γῆς, μεροκαματιάρηδες καί ἐργάτες τῆς βιομηχανίας μέ γεωργικό κλῆρο.

Παράλληλα μέ τή συγκέντρωση τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης καί τόν ὁλοένα αὐξανόμενο ἐμπορευματικό χαρακτήρα τῆς γεωργίας συμβαδίζει καί ἡ μετατροπή τῆς γεωργίας σέ κεφαλαιοκρατική. Βλέπουμε ἕνα γνωστό πιά φαινόμενο: τήν πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπό τίς κατώτερες ὁμάδες καί τήν ἀγορά της ἀπό τίς ἀνώτερες.

Ὁμάδες νοικοκυρέων	% τῶν νοικοκυρέων μέ μισθωτούς ἐργάτες ἀνδρικοῦ φύλου	% τῶν νοικοκυρέων πού ἀσχολοῦνται καί μέ ἄλλα ἐπαγγέλματα
Χωρίς ζῶα ἐργασίας	1,1	90,9
Μέ 1 ζῶο »	0,9	70,8
» 2 ζῶα »	2,9	61,5
» 3 » »	7,1	55,0
» 4 » »	10,0	58,6
» 5 καί πάνω	26,3	46,7
Σύνολο	8,0	67,2

* Ἄς σημειωθεῖ ὅτι, ὅταν ταξινομοῦμε τά νοικοκυριά ἀνάλογα μέ τήν οἰκονομική τους κατάσταση ἤ ἀνάλογα μέ τίς διαστάσεις τοῦ νοικοκυριοῦ, ἔχουμε πάντα *περισσότερα* μέλη οἰκογένειας στά εὔπορα στρώματα τῆς ἀγροτιᾶς. Τό φαινόμενο αὐτό δείχνει τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν ἀγροτική κεφαλαιοκρατία καί στίς πολυμελεῖς οἰκογένειες πού παίρνουν μεγαλύτερους γεωργικούς κλήρους. Ἐνμέρει ὅμως συμβαίνει καί τό ἀντίθετο: τό φαινόμενο αὐτό δείχνει ὅτι ἡ εὔπορη ἀγροτιά τείνει λιγότερο στό μοίρασμα τῆς γῆς. Δέν πρέπει ὡστόσο νά ὑπερβάλλουμε τή σημασία τοῦ γεγο

Ἐδῶ χρειάζεται μιά σοβαρή διευκρίνιση. Ἀκόμα κι ὁ Π. Ν. Σκβορτσόφ εἶχε τονίσει πολύ σωστά σ' ἕνα ἄρθρο του ὅτι στή στατιστική τῶν ζέμστβο δίνεται ὑπερβολικά «πλατιά» σημασία στόν ὅρο «ἐπάγγελμα» (ἤ «ἀπολαβές»). Καί πραγματικά στά «ἐπαγγέλματα» ὑπάγονται *ὅλες καί οἱ κάθε εἶδος* ἀσχολίες τῶν ἀγροτῶν ἔξω ἀπό τόν γεωργικό τους κλῆρο. Καί οἱ ἐργοστασιάρχες, καί οἱ ἐργάτες, καί οἱ μυλωνάδες, καί οἱ περιβολάρηδες, καί οἱ μεροκαματιάρηδες, καί οἱ ἐργάτες γῆς· καί οἱ προαγοραστές, οἱ ἔμποροι καί οἱ ἀνειδίκευτοι ἐργάτες· καί οἱ ἐκμεταλλευτές δασῶν καί οἱ ὑλοτόμοι, καί οἱ ἐργολάβοι καί οἱ ἐργάτες-οἰκοδόμοι· καί οἱ ἐκπρόσωποι τῶν ἐλεύθερων ἐπαγγελμάτων, καί οἱ ὑπάλληλοι, καί οἱ ζητιάνοι κλπ. — ὅλοι αὐτοί θεωροῦνται «ἐπαγγελματίες»! Αὐτή ἡ παράδοξη χρήση τῆς λέξης ἀποτελεῖ ἐπιβίωση τῆς πατροπαράδοτης — μποροῦμε μάλιστα νά ποῦμε: ἐπίσημης — ἀντίληψης, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ «γεωργικός κλῆρος» εἶναι ἡ «πραγματική», ἡ «φυσική» ἀπασχόληση τοῦ μουζίκου κι ὅλες οἱ ὑπόλοιπες ἀσχολίες ὑπάγονται, χωρίς καμιά ἐξαίρεση, στά «βοηθητικά» ἐπαγγέλματα. Στή δουλοπαροικία ἡ χρήση αὐτή εἶχε raison d'être*, τώρα ὅμως ἀποτελεῖ κατάφωρο ἀναχρονισμό. Ἡ ὁρολογία αὐτή διατηρεῖται σέ μᾶς ἐνμέρει καί γιατί ἐναρμονίζεται θαυμάσια μέ τό μύθο περί «μεσαίας» ἀγροτιᾶς κι *ἀποκλείει τελείως τή δυνατότητα* νά μελετηθεῖ ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς (κυρίως στίς ἐπαρχίες ὅπου οἱ «βοηθητικές» ἀσχολίες τῶν ἀγροτῶν εἶναι ἄφθονες καί πολύμορφες. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι ὁ νομός Καμίσιν εἶναι ξακουστό κέντρο παραγωγῆς λεπτῶν βαμβακερῶν ὑφασμάτων κτλ.). Ἡ ἐπεξεργασία** τῶν στοιχείων γιά τά ἀγροτικά νοικοκυριά δέ θά

νότος ὅτι οἱ εὔποροι ἀγρότες ἔχουν πολυμελεῖς οἰκογένειες· ὅπως φαίνεται ἀπό τά στοιχεῖα μας, οἱ ἀγρότες αὐτοί χρησιμοποιοῦν πιό πολύ ἀπ' ὅλους μισθωτούς ἐργάτες. Ὁ «οἰκογενειακός συνεταιρισμός», γιά τόν ὁποῖο μιλοῦν μέ τόση εὐχαρίστηση οἱ ναρόντνικοί μας, ἀποτελεῖ ἔτσι τή βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συνεταιρισμοῦ.

* — λόγος ὕπαρξης. *Ἡ Σύντ.*

** Λέμε «*ἐπεξεργασία*», γιατί συγκεντρώνονται πολύ ἐμπεριστατωμένα καί ἀναλυτικά στοιχεῖα γιά τά ἐπαγγέλματα τῶν ἀγροτῶν, ἀπό τίς ἀπογραφές τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν.

εἶναι ἱκανοποιητική, ὅσο τά «ἐπαγγέλματα» τῶν ἀγροτῶν δέ θά χωρίζονται ἀνάλογα μέ τόν οἰκονομικό τους τύπο, ὅσο οἱ «ἐπαγγελματίες» δέ θά χωρίζονται σέ *ἀφεντικά* καί *μισθωτούς ἐργάτες*. Αὐτός εἶναι ὁ ἐλάχιστος ἀριθμός οἰκονομικῶν τύπων, πού χωρίς τό διαχωρισμό τους δέν μπορεῖ νά θεωρεῖται ἱκανοποιητική μιά οἰκονομική στατιστική. Θά ἦταν, φυσικά, εὐχῆς ἔργο ἄν ὑπῆρχε μιά πιό λεπτομερής ταξινόμηση, λχ.: νοικοκυρέοι μέ μισθωτούς ἐργάτες, νοικοκυρέοι χωρίς μισθωτούς ἐργάτες, ἔμποροι, προαγοραστές, μαγαζάτορες κτλ., βιοτέχνες μέ τήν ἔννοια ὅτι δουλεύουν γιά τόν καταναλωτή κτλ.

Ξαναγυρνώντας στόν πίνακά μας, θά σημειώσουμε ὅτι εἴχαμε παρ' ὅλα αὐτά, ὥς ἕνα βαθμό, δίκιο νά θεωρήσουμε τά «ἐπαγγέλματα» σάν πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, γιατί οἱ μισθωτοί ἐργάτες ὑπερέχουν συνήθως ἀνάμεσα στούς ἀγρότες «ἐπαγγελματίες». Ἄν μπορούσαμε νά ξεχωρίσουμε ἀπό τούς τελευταίους μόνο τούς μισθωτούς ἐργάτες, θά εἴχαμε φυσικά ἀσύγκριτα μικρότερο ποσοστό «ἐπαγγελματιῶν» στίς ἀνώτερες ὁμάδες.

Ὅσον ἀφορᾶ τά στοιχεῖα γιά τούς μισθωτούς ἐργάτες, πρέπει νά σημειώσουμε ἐδῶ τήν ἀπόλυτα λαθεμένη γνώμη τοῦ κ. Χαριζομένοφ, ὅτι δῆθεν ἡ «μίσθωση [ἐργατῶν] γιά σύντομο χρονικό διάστημα γιά τό θέρισμα, τό κόσισμα καί γιά μιά μονάχα μέρα, πού εἶναι πολύ διαδομένο φαινόμενο, δέν μπορεῖ νά ἀποτελέσει χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς δύναμης ἤ τῆς ἀδυναμίας τοῦ νοικοκυριοῦ» (σελ. 46 στήν «Εἰσαγωγή» τῆς «Συλλογῆς»). Καί οἱ θεωρητικοί συλλογισμοί καί τό παράδειγμα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καί τά ρωσικά στοιχεῖα (γι' αὐτά θά μιλήσουμε παρακάτω) μᾶς ὑποχρεώνουν, ἀντίθετα, νά δοῦμε στή μίσθωση τῶν μεροκαματιάρηδων ἐργατῶν τό πολύ χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης.

Τέλος, σχετικά μέ τή γῆ πού μισθώνεται, τά στοιχεῖα δείχνουν καί δῶ πώς τή γῆ αὐτή τήν ἁρπάζει ἡ ἀγροτική ἀστική τάξη. Σημειώνουμε ὅτι στούς συνδυασμένους πίνακες τῶν στατιστικῶν τοῦ Σαράτοφ δέ δίνεται ὁ ἀριθμός τῶν νοικοκυρέων πού μισθώνουν ἤ ἐκμισθώνουν γῆ, μά μόνο ἡ ἔκταση τῆς γῆς πού νοικιάζεται*. Θά χρειαστεῖ γι' αὐτό νά καθορίσουμε τήν ἔκταση τῆς γῆς πού μισθώνεται κι ἐκμισθώνεται μέ βάση τό κάθε νοικοκυριό πού *ὑπάρχει* κι ὄχι τό νοικοκυριό πού μισθώνει γῆ.

* Σ' ὅλο τό νομό νοικιάζονται 61 639 ντεσιατίνες καλλιεργούμενης γῆς, δηλαδή περίπου τό $^1/_6$ τῆς ὅλης καλλιεργούμενης γῆς τῶν γεωργικῶν κλήρων (377 305 ντεσιατίνες).

Ὁμάδες νοικοκυρέων	Ντεσιατίνες πού ἀναλογοῦν σέ κάθε κλῆρο: Καλλιεργούμενη γῆ τῶν γεωργικῶν κλήρων	Γῆ πού μισθώνεται	Γῆ πού ἐκμισθώνεται	% τῆς συνολικῆς γῆς: Τῆς γῆς τῶν γεωργικῶν κλήρων		Τῆς γῆς πού μισθώνεται		Τῆς γῆς πού ἐκμισθώνεται		Σύνολο τῆς γῆς πού χρησιμοποιεῖται (γῆ τῶν γεωργικῶν κλήρων + γῆ πού μισθώνεται — γῆ πού ἐκμισθώνεται) %	
Χωρίς ζῶα ἐργασίας	5,4	0,3	3,0	16		1,7		52,8		5,5	
Μέ 1 ζῶο »	6,5	1,6	1,3	14		6		17,6		10,3	
» 2 ζῶα »	8,5	3,5	0,9	13		9,5		8,4		12,3	
» 3 » »	10,1	5,6	0,8	10	34	9,5	30,1	4,8	17,3	10,4	34,6
» 4 » »	12,5	7,4	0,7	11		11,1		4,1		11,9	
» 5 καί πάνω	16,1	16,6	0,9	36		62,2		12,3		49,6	
Σύνολο	9,3	5,4	1,5	100		100		100		100	

Ἔτσι, καί ἐδῶ βλέπουμε, ὅτι ὅσο πιό εὔπορη εἶναι ἡ ἀγροτιά τόσο *περισσότερη* γῆ μισθώνει, *παρ' ὅλο* πού ἔχει μεγαλύτερο γεωργικό κλῆρο. Καί δῶ βλέπουμε, ὅτι ἡ εὔπορη ἀγροτιά ἐκτοπίζει τή μεσαία καί ὅτι ὁ ρόλος τοῦ γεωργικοῦ κλήρου στό ἀγροτικό νοικοκυριό ἔχει τήν τάση νά μικραίνει καί στούς δυό πόλους τοῦ χωριοῦ.

Ἄς ἐξετάσουμε ἀναλυτικότερα αὐτά τά στοιχεῖα γιά τή μίσθωση τῆς γῆς. Μέ τά στοιχεῖα αὐτά ἔχουν σχέση οἱ πολύ ἐνδιαφέρουσες καί σπουδαῖες ἔρευνες καί σκέψεις τοῦ κ. Κάρισεφ (στά «Συμπεράσματα» πού ἀναφέραμε) καί οἱ «διορθώσεις» πού ἔκανε σ' αὐτές ὁ κ. Ν.—ον.

Ὁ κ. Κάρισεφ ἀφιέρωσε εἰδικό κεφάλαιο (τό III) ὅπου τονίζει ὅτι «ἡ μίσθωση γῆς ἐξαρτιέται ἀπό τήν εὐπορία τοῦ μισθωτῆ». Τό γενικό συμπέρασμα στό ὁποῖο ἔφτασε εἶναι ὅτι «*ὅταν οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἴσοι*, ὁ ἀγώνας γιά τή νοικιαζόμενη γῆ κλίνει πρός ὄφελος τῶν πιό εὐκατάστατων» (σελ. 156). «Τά νοικοκυριά, πού ἔχουν σχετικά περισσότερη γῆ. . . ἐκτοπίζουν σέ δεύτερη μοίρα τήν ὁμάδα τῶν νοικοκυριῶν πού ἔχουν λιγότερη γῆ» (σελ. 154). Βλέπουμε, συνεπῶς, ὅτι τό συμπέρασμα ἀπό τή γενική ἐπισκόπηση τῶν στοιχείων τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο εἶναι τό ἴδιο μέ τό συμπέρασμα στό ὁποῖο μᾶς ὁδηγοῦν τά στοιχεῖα πού μελετοῦμε. Ἐκτός ἀπ' αὐτό, ἡ μελέτη τῆς ἐξάρτησης τῆς γῆς πού μισθώνεται ἀπό τίς διαστάσεις τοῦ γεωργικοῦ κλήρου ὁδήγησε τόν κ. Κάρισεφ στό συμπέρασμα, ὅτι ἡ ταξινόμηση τῶν ἀγροτῶν ἀνάλογα μέ τόν γεωργικό τους κλῆρο «ἐπισκοτίζει τό νόημα τοῦ φαινομένου πού μᾶς ἐνδιαφέρει» (σελ. 139): «τήν περισσότερη γῆ πού μισθώνεται. . . τή χρησιμοποιοῦν α) οἱ *λιγότερο* ἐφοδιασμένες μέ γῆ *κατηγορίες*, μά β) οἱ *περισσότερο* ἐφοδιασμένες μέ γῆ *ὁμάδες*. Εἶναι φανερό, ὅτι ἐδῶ

ἔχουμε νά κάνουμε μέ δυό τελείως ἀντίθετες ἐπιδράσεις, πού τό μπέρδεμά τους μᾶς ἐμποδίζει νά καταλάβουμε τή σημασία τῆς καθεμιᾶς ἀπ' αὐτές» (ib.). Τό συμπέρασμα αὐτό βγαίνει μόνο του, ἄν ἐφαρμόσουμε μέ συνέπεια τήν ἄποψη πού χωρίζει τίς ὁμάδες τῶν ἀγροτῶν *ἀνάλογα μέ τήν οἰκονομική τους κατάσταση*: εἴδαμε παντοῦ στά στοιχεῖα μας, ὅτι ἡ εὔπορη ἀγροτιά ἁρπάζει τή γῆ πού νοικιάζεται, παρ' ὅλο πού ἔχει μεγαλύτερο κλῆρο. Εἶναι ξεκάθαρο ὅτι ἀκριβῶς ἡ εὐπορία τοῦ νοικοκυριοῦ ἀποτελεῖ *καθοριστικό παράγοντα* γιά τή μίσθωση τῆς γῆς κι ὅτι αὐτός ὁ παράγοντας τροποποιεῖται μόνο, μά δέν παύει νά εἶναι καθοριστικός, μέ τήν ἀλλαγή τῶν ὅρων τοῦ γεωργικοῦ κλήρου καί τῶν ὅρων τοῦ νοικιάσματος. Ὅμως ὁ κ. Κάρισεφ, παρ' ὅλο πού μελέτησε τήν ἐπίδραση τῆς «εὐπορίας», δέ στάθηκε μέ συνέπεια στήν παραπάνω ἄποψη καί γι' αὐτό *δέν* χαρακτήρισε μέ *ἀκρίβεια* τό φαινόμενο καί μίλησε γιά ἄμεση συνάρτηση ἀνάμεσα στή ἀνάγκη τοῦ ἐνοικιαστῆ ἀπό γῆ καί στήν ἔκταση πού μισθώνεται. Αὐτό ἀπό τή μιά μεριά. Ἀπό τήν ἄλλη ὁ μονόπλευρος χαρακτήρας τῆς ἔρευνάς του ἐμπόδισε τόν κ. Κάρισεφ νά ἐκτιμήσει ὅλη τή σημασία πού ἔχει ἡ συγκέντρωση στά χέρια τῶν πλουσίων ὅλης τῆς γῆς πού νοικιάζεται. Μελετώντας τίς «ἐκτός κλήρου γαιομισθώσεις», περιορίζεται νά συνοψίσει τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο γιά τή μίσθωση, χωρίς νά τή συσχετίσει μέ τό νοικοκυριό τῶν ἐνοικιαστῶν. Εἶναι εὐνόητο, ὅτι μέ μιά τέτια μελέτη, πού εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό φορμαλιστική, δέν μπορεῖ νά λυθεῖ τό ζήτημα τῆς σχέσης πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στή μίσθωση καί στήν «εὐπορία», τό ζήτημα τοῦ ἐμπορικοῦ χαρακτήρα τῆς μίσθωσης. Ὁ κ. Κάρισεφ εἶχε λχ. στά χέρια του τά ἴδια στοιχεῖα καί γιά τό νομό Καμίσιν, μά περιορίστηκε νά ἀνατυπώσει τούς ἀπόλυτους ἀριθμούς μόνο τῆς μισθωνόμενης γῆς (βλ. παράρτημα, ἀρ. 8, σελ. XXXVI) καί νά βγάλει τό *μέσο* μέγεθος τῆς μισθωνόμενης γῆς πού ἀναλογεῖ σέ κάθε νοικοκυριό (κείμενο, σελ. 143). Δέν πῆρε ὑπόψη του τή συγκέντρωση τῆς μισθωνόμενης γῆς στά χέρια τῆς εὔπορης ἀγροτιᾶς, τόν ἐπιχειρηματικό χαρακτήρα της, τή σχέση της μέ τή γῆ πού ἐκμισθώνεται ἀπό τήν κατώτερη ὁμάδα τῆς ἀγροτιᾶς. Κι ἔτσι, ὁ κ. Κάρισεφ, ἐνῶ εἶχε παρατηρήσει ὅτι τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο διαψεύδουν τή ναροντνικιστική ἀντίληψη γιά τό νοίκιασμα καί δείχνουν τήν ἐκτόπιση τῆς φτωχολογιᾶς ἀπό τήν εὔπορη ἀγροτιά, δέν ἔδοσε ὅμως ἕναν ἀκριβῆ χαρακτηρισμό αὐτοῦ τοῦ φαινομένου καί, ἐπειδή δέν τό μελέτησε ἀπ' ὅλες τίς πλευρές, ἔπεσε σέ ἀντίφαση μέ τά στοι-

χεῖα αὐτά, ἐπαναλαβαίνοντας τό παλιό τροπάρι τῆς «ἐργασιακῆς ἀρχῆς» κτλ. Μά καί ἡ ἁπλή ἀκόμα διαπίστωση τῆς οἰκονομικῆς διένεξης καί τῆς πάλης μέσα στήν ἀγροτιά, φάνηκε στούς κ.κ. ναρόντνικους σάν αἵρεση καί καταπιάστηκαν ἀμέσως «νά διορθώσουν» τόν κ. Κάρισεφ μέ τόν δικό τους τρόπο. Καί νά πῶς τό κάνει αὐτό ὁ κ. Ν.—ον «πού χρησιμοποιεῖ», ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος (σελ. 153, ὑποσημ.) τίς ἀντιρήσεις πού ἔφερε ὁ κ. Ν. Καμπλουκόφ ἐνάντια στόν κ. Κάρισεφ. Στό ὑποκεφ. IX τοῦ «Δοκιμίου» του ὁ κ. Ν.—ον μελετᾶ τό ζήτημα τῆς μίσθωσης τῆς γῆς καί τίς διάφορες μορφές της. «Ὅταν ὁ ἀγρότης — λέει ὁ κ. Ν.—ον — ἔχει ἀρκετή γῆ γιά νά μπορεῖ νά ζήσει ἀπό τή γεωργική του δουλιά στή δικιά του γῆ, τότε δέν μισθώνει γῆ» (152). Κι ἔτσι ὁ κ. Ν.—ον ἀρνεῖται ἀπερίφραστα τόν ἐπιχειρηματικό χαρακτήρα τῆς ἐνοικίασης τῆς γῆς ἀπό τούς ἀγρότες καί τή συγκέντρωση τῆς νοικιαζόμενης γῆς στά χέρια τῶν πλουσίων πού παράγουν γιά τό ἐμπόριο. Καί οἱ ἀποδείξεις του; Καμιά ἀπολύτως: ἡ θεωρία τῆς «λαϊκῆς παραγωγῆς» δέν ἀποδείχνεται, ἀλλά ὑπαγορεύεται. Ὁ κ. Ν.—ον χρησιμοποιεῖ κατά τοῦ κ. Κάρισεφ τόν πίνακα τῆς συλλογῆς τῶν ζέμστβο γιά τό νομό Χβαλίνσκ, πού ἀποδείχνει, ὅτι «ὅταν ὑπάρχει ἴσος ἀριθμός ζώων ἐργασίας, ὅσο λιγότερη εἶναι ἡ γῆ τοῦ γεωργικοῦ κλήρου τόσο περισσότερο χρειάζεται νά συμπληρωθεῖ ἡ ἔλλειψη αὐτή μέ τή μίσθωση γῆς» (153)*, κι ἀκόμα: «ὅταν οἱ ἀγρότες βρίσκονται ἀπόλυτα κάτω ἀπό τούς ἴδιους ὅρους, σχετικά μέ τήν κατοχή ζώων κι ἔχουν στό νοικοκυριό τους ἀρκετά ἐργατικά χέρια, τότε μισθώνουν τόσο περισσότερη γῆ ὅσο μικρότερος εἶναι ὁ γεωργικός κλῆρος πού κατέχουν οἱ ἴδιοι» (154). Ὁ ἀναγνώστης βλέπει, ὅτι τά «συμπεράσματα» αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι ἁπλῶς λογομαχία ἐξαφορμῆς τῆς ὄχι ἀκριβολογημένης διατύπωσης τοῦ κ. Κάρισεφ κι ὅτι στό ζήτημα τῆς σχέσης πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στή μίσθωση γῆς καί στήν ἐπάρκεια γῆς ὁ κ. Ν.—ον αραδιάζει ἁπλῶς ἀερολογίες. Μήπως δέν εἶναι αὐτονόητο, ὅτι ὅταν ὑπάρχει ὁ *ἴδιος ἀριθμός* ζώων ἐργασίας, τότε ὅσο λιγότερη εἶναι ἡ γῆ πού ἔχει ἕνας ἀγρότης τόσο περισσότερη εἶναι ἡ γῆ πού μισθώνεται; Γιά τό ζήτημα αὐτό δέ χρειάζεται νά μιλᾶμε, γιατί ἐδῶ παίρνεται ὑπόψη ὅτι ὑπάρχει ὁμοιότητα ἴσα-ἴσα στήν *ἐπάρκεια* ἐκείνη πού ἐξετάζουμε τίς *διαφορές* της. Ἔτσι δέν απο-

* Ἐντελῶς παρόμοιο πίνακα δίνουν οἱ στατιστικοί καί γιά τό νομό Καμίσιν. «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Σαράτοφ», τόμ. XI. Νομός Καμίσιν, σελ. 249 κ. ἑ. Γι' αὐτό, μποροῦμε ἀπόλυτα νά χρησιμοποιήσουμε τά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τό νομό πού πήραμε.

δείχνεται καθόλου ὁ ἰσχυρισμός τοῦ κ. Ν. —ον, ὅτι οἱ ἀγρότες πού ἔχουν ἀρκετή γῆ δέ μισθώνουν γῆ καί οἱ πίνακες τοῦ κ. Ν. —ον δείχνουν μόνο, ὅτι δέν καταλαβαίνει τούς ἀριθμούς πού ἀναφέρει: ἐξισώνοντας τούς ἀγρότες ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τοῦ γεωργικοῦ κλήρου τους, προβάλλει ἀκόμα πιό ἀνάγλυφα τό ρόλο τῆς «ἐπάρκειας» καί τῆς συγκέντρωσης τῆς νοικιαζόμενης γῆς σέ σχέση μέ τήν ἐκμίσθωση τῆς γῆς ἀπό τή φτωχολογιά (μέ τήν ἐκμίσθωση πού γίνεται πάλι στούς ἴδιους φυσικά τούς εὔπορους ἀγρότες)*. Ἄς θυμηθεῖ ὁ ἀναγνώστης τά στοιχεῖα πού ἀναφέραμε λίγο πιό πάνω γιά τήν κατανομή τῆς νοικιαζόμενης γῆς στό νομό Καμίσιν. Ὑποθέστε ὅτι χωρίσαμε τούς ἀγρότες πού ἔχουν «ἴσο ἀριθμό ζώων ἐργασίας», κι ἀφοῦ τούς κατατάξαμε σέ κατηγορίες, σύμφωνα μέ τόν γεωργικό κλῆρο τους καί σέ ὑποδιαιρέσεις ἀνάλογα μέ τούς δουλευτάδες πού διαθέτουν, δηλώσαμε ὅτι ὅσο λιγότερη εἶναι ἡ γῆ τους τόσο περισσότερη γῆ μισθώνουν κτλ. Μήπως μ' αὐτό τόν τρόπο θά ἐξαφανιστεῖ ἡ ὁμάδα τῆς εὔπορης ἀγροτιᾶς; Ὁ κ. Ν.—ον ὅμως κατάφερε ἀκριβῶς μέ τήν κενή του φρασεολογία νά τήν ἐξαφανίσει καί βρῆκε τόν τρόπο νά ἐπαναλάβει τίς παλιές προλήψεις τῶν ναρόντνικων.

Τήν τελείως ἀκατάλληλη μέθοδο τοῦ κ. Ν. —ον πού χωρίζει τή γῆ πού μισθώνουν οἱ ἀγρότες κατά νοικοκυριό, σέ ὁμάδες μέ 0, 1, 2, κτλ. δουλευτάδες, τήν ἐπαναλαβαίνει καί ὁ κ. Λ. Μαρές στό βιβλίο του «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν κτλ.» (Ι, 34). Νά καί ἕνα μικρό παράδειγμα τῶν «μέσων ἀριθμῶν», πού χρησιμοποιεῖ τολμηρά ὁ κ. Μαρές (ἀκριβῶς ὅπως καί οἱ ἄλλοι συγγραφεῖς τοῦ βιβλίου πού γράφτηκε προκατειλημμένα μέ ναροντνικιστική ἄποψη). Στό νομό Μελιτόπολης — γράφει ὁ κ. Μαρές — σέ κάθε νοικοκυριό πού μισθώνει γῆ ἀναλογοῦν: 1,6 ντεσιατίνες νοικιασμένης γῆς στά νοικοκυριά πού δέ διαθέτουν ἄνδρες δουλευτάδες, 4, 4 ντεσ. στά νοικοκυριά μέ ἕναν ἄνδρα δουλευτή, 8,3 στά νοικοκυριά μέ δυό δουλευτάδες καί 14,0 μέ τρεῖς (σελ. 34). Καί τό συμπέρασμα πού βγάζει εἶναι ὅτι ὑπάρχει «περίπου ἰσόμετρη κατ' ἄτομο κατανομή τῆς γῆς πού μισθώνεται»!! Ὁ κ. Μαρές δέ θεώρησε ἀναγκαῖο νά δεῖ τήν *πραγματική* κατανομή τῆς γῆς πού μισθώνεται στίς ὁμάδες τῶν νοικοκυριῶν πού ἔχουν διαφορετική οἰκονομική κατάσταση, παρ' ὅλο πού μποροῦσε νά τό μάθει καί ἀπό τό βιβλίο τοῦ κ. Β. Πόστνικοφ κι ἀπό τίς συλλογές τῶν ζέμστβο.

* Τό γεγονός, ὅτι τά στοιχεῖα πού ἀναφέρει ὁ κ. Ν. —ον χτυποῦν τά συμπεράσματά του, τό ἔχει κιόλας τονίσει ὁ κ. Π. Στροῦβε στίς «Κριτικές παρατηρήσεις» του.

Γιά τήν ὁμάδα τῶν νοικοκυριῶν πού ἔχουν 1 ἄνδρα δουλευτή, ὁ «μέσος» ἀριθμός, 4, 4 ντεσ. νοικιαζόμενης γῆς κατά νοικοκυριό πού μισθώνει γῆ, βγῆκε μέ τήν *πρόσθεση* τέτιων ἀριθμῶν, ὅπως εἶναι οἱ ἀριθμοί: *4 ντεσ.* γιά τήν ὁμάδα τῶν νοικοκυριῶν πού σπέρνουν 5–10 ντεσ. κι ἔχουν ἀπό 2–3 ζῶα ἐργασίας, καί *38 ντεσ.* γιά τήν ὁμάδα τῶν νοικοκυριῶν πού σπέρνουν πάνω ἀπό 50 ντεσ. κι ἔχουν ἀπό 4 καί πλέον ζῶα ἐργασίας. (Βλ. Συλλογή γιά τό νομό Μελιτόπολης, σελ. Γ. 10–11.) Δέν εἶναι παράξενο, ὅτι ὅταν *προσθέτεις* μαζί τούς πλούσιους καί τούς φτωχούς καί τούς διαιρεῖς μέ τόν ἀριθμό τῶν προσθετέων μπορεῖς παντοῦ, ὅπου σ' ἀρέσει, νά βρίσκεις «ἰσόμετρη κατανομή»!

Στήν πραγματικότητα στό νομό Μελιτόπολης τά πλούσια νοικοκυριά (μέ 25 καί πάνω ντεσ. σπαρμένη ἔκταση), πού ἀποτελοῦν τά 21 % τῶν νοικοκυριῶν καί τά 29,5 % τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ἔχουν τά 66,3 % ὅλης τῆς καλλιεργούμενης γῆς πού μισθώνεται, παρά τό γεγονός ὅτι κατέχουν τούς μεγαλύτερους κλήρους καί τήν περισσότερη ἀγορασμένη γῆ. (Συλλογή γιά τό νομό Μελιτόπολης, σελ. Β 190–194.) Ἀντίθετα τά νοικοκυριά τῆς φτωχολογιᾶς (μέ καλλιεργούμενη ἔκταση ὥς 10 ντεσ.) πού ἀποτελοῦν τά 40% τῶν νοικοκυριῶν καί τά 30,1% τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ἔχουν μόνο τά 5,6% ὅλης τῆς καλλιεργούμενης γῆς πού μισθώνεται, παρά τό γεγονός ὅτι κατέχουν τούς μικρότερους κλήρους καί τή λιγότερη ἀγορασμένη γῆ. Ὅπως βλέπετε τό πράγμα μοιάζει πολύ μέ τήν «ἰσόμετρη κατ' ἄτομο κατανομή»!

Ὁ κ. Μαρές στηρίζει ὅλους τούς ὑπολογισμούς του σχετικά μέ τή γῆ πού μισθώνεται ἀπό τούς ἀγρότες στήν «ὑπόθεση» ὅτι «τά νοικοκυριά πού μισθώνουν γῆ ἀνήκουν κυρίως στίς δυό κατώτερες ἀπό ἄποψη ἔκτασης τῆς γῆς ὁμάδες» (ἀπό τήν ἄποψη ἔκτασης τοῦ *γεωργικοῦ κλήρου*), ὅτι «ἡ μισθωνόμενη γῆ κατανέμεται ἰσόμετρα κατ' ἄτομο (sic!) στόν πληθυσμό πού μισθώνει» κι ὅτι «ἡ μίσθωση καθορίζει τό πέρασμα τῶν ἀγροτῶν ἀπό τίς κατώτερες ὥς πρός τήν κατοχή γῆς ὁμάδες, στίς ἀνώτερες» (σελ. 34–35). Δείξαμε πιό πάνω ὅτι *ὅλες αὐτές οἱ «ὑποθέσεις» τοῦ κ. Μαρές ἔρχονται σέ πλήρη ἀντίφαση μέ τήν πραγματικότητα*. Στήν πραγματικότητα συμβαίνει ἀρκιβῶς τό ἀντίθετο κι ὁ κ. Μαρές δέ θά μποροῦσε νά μήν τό παρατηρήσει αὐτό, ἄν — ὅταν πραγματευόταν τήν ἀνισότητα στήν οἰκονομική ζωή (σελ. 35) — ἔπαιρνε τά στοιχεῖα γιά τήν ταξινόμηση τῶν νοικοκυριῶν πού ἀφοροῦσαν τά οἰκονομικά τους γνωρίσματα (κι ὄχι τό μέγεθος τοῦ *κατεχομένου* κλήρου) κι ἄν δέν περιοριζόταν στήν ἀδικαιολόγητη «ἀποδοχή» τῶν ναροντνικιστικῶν προλήψεων.

Ἄς συγκρίνουμε τώρα τό νομό Καμίσιν μέ τούς ἄλλους νομούς τοῦ κυβερνείου Σαράτοφ. Οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στίς ὁμάδες τῶν ἀγροτῶν εἶναι παντοῦ ὁμοιογενεῖς, ὅπως δείχνουν τά παρακάτω στοιχεῖα γιά τούς 4 νομούς (Βόλσκ, Κουζνέτσκ, Μπαλασόφ καί Σερντόμπσκ), στά ὁποῖα συνενώνονται, ὅπως εἴπαμε, ἡ μεσαία καί ἡ εὔπορη ἀγροτιά:

4 νομοί τοῦ κυβερνείου Σαράτοφ

σέ % τοῦ συνόλου

Ὁμάδες νοικοκυρέων	Τῶν νοικοκυριῶν	Τοῦ πληθυσμοῦ καί τῶν δυό φύλων	Τοῦ συνόλου τῶν ζώων	Τῆς γῆς τῶν γεωργικῶν κλήρων	Τῆς γῆς πού μισθώνεται	Ὅλης τῆς γῆς πού χρησιμοποιεῖται	Τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης
Χωρίς ζῶα ἐργασίας	24,4	15,7	3,7	14,7	2,1	8,1	4,4
Μέ 1 ζῶο »	29,6	25,3	18,5	23,4	13,9	19,8	19,2
» 2 ζῶα καί πάνω	46,0	59,0	77,8	61,9	84,0	72,1	76,4
Σύνολο	100	100	100	100	100	100	100

Συνεπῶς, βλέπουμε παντοῦ τήν ἐκτόπιση τῆς φτωχολογιᾶς ἀπό τήν εὔπορη ἀγροτιά. Στό νομό Καμίσιν ὅμως ἡ εὔπορη ἀγροτιά εἶναι καί ἀριθμητικά μεγαλύτερη καί πλουσιότερη ἀπ' ὅ,τι στούς ἄλλους νομούς. Ἔτσι στούς 5 νομούς τοῦ κυβερνείου (μαζί καί στό νομό Καμίσιν) τά νοικοκυριά κατανέμονται ἀνάλογα μέ τά ζῶα ἐργασίας ὡς ἑξῆς: χωρίς ζῶα ἐργασίας 25,3 %, μέ ἕνα ζῶο 25,5 %, μέ 2 ζῶα 20 %, μέ 3 ζῶα 10,8 % καί μέ 4 καί πάνω ζῶα 18,4%, ἐνῶ στό νομό Καμίσιν ἡ εὔπορη ὁμάδα εἶναι, ὅπως εἴδαμε, μεγαλύτερη, καί ἡ φτωχή λίγο μικρότερη. Ἔπειτα, ἄν συνενώσουμε τή μεσαία καί τήν εὔπορη ἀγροτιά, δηλ. ἄν πάρουμε τά νοικοκυριά πού ἔχουν ἀπό 2 καί πάνω ζῶα ἐργασίας, τότε θά ἔχουμε τά παρακάτω στοιχεῖα κατά νομούς:

Ἀναλογεῖ σέ ἕνα νοικοκυριό, πού ἔχει πάνω ἀπό 2 ζῶα ἐργασίας

	Νομός Καμίσιν	Νομός Βόλσκ	Νομός Κουζνέτσκ	Νομός Μπαλασόφ	Νομός Σερντόμπσκ
Ἀριθμός ζώων ἐργασίας	3,8	2,6	2,6	3,9	2,6
Συνολικός ἀριθμός ζώων	9,5	5,3	5,7	7,1	5,1
Γῆ τῶν γεωργικῶν κλήρων σέ ντεσ.	12,4	7,9	8	9	8
Γῆ πού μισθώνεται σέ ντεσιατίνες	9,5	6,5	4	7	5,7
Καλλιεργούμενη ἔκταση σέ ντεσ.	17	11,7	9	13	11

Δηλαδή στό νομό Καμίσιν ἡ εὔπορη ἀγροτιά εἶναι πλουσιότερη. Ὁ νομός αὐτός ἀνήκει στούς νομούς πού ἔχουν τήν περισσότερη γῆ: 7,1 ντεσ. γῆ γεωργικό κλῆρο γιά κάθε καταγραμμένο ἄτομο[47] ἀνδρικοῦ φύλου ἔναντι 5,4 ντεσ. πού ἀναλογοῦν σ' ὅλο τό κυβερνεῖο. Συνεπῶς ἀφθονία γῆς γιά τήν «ἀγροτιά» σημαίνει μόνο μεγαλύτερο ἀριθμό καί μεγαλύτερο πλοῦτο τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης.

Τελειώνοντας μ' αὐτά τήν ἐξέταση τῶν στοιχείων τοῦ κυβερνείου Σαράτοφ, θεωροῦμε ἀπαραίτητο νά σταθοῦμε στό ζήτημα τῆς ταξινόμησης τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν. Ὅπως ἀσφαλῶς ἔχει παρατηρήσει πιά ὁ ἀναγνώστης, ἀπορίπτουμε a limine* τήν ταξινόμηση ἀνάλογα μέ τόν γεωργικό κλῆρο καί χρησιμοποιοῦμε ἀποκλειστικά τήν ταξινόμηση ἀνάλογα μέ τήν οἰκονομική κατάσταση (ἀνάλογα μέ τά ζῶα ἐργασίας καί ἀνάλογα μέ τήν καλλιεργούμενη ἔκταση). Εἶναι ἀπαραίτητο νά αἰτιολογήσουμε αὐτή τή μέθοδο. Ἡ ταξινόμηση ἀνάλογα μέ τόν γεωργικό κλῆρο εἶναι πάρα πολύ διαδομένη στή στατιστική μας τῶν ζέμστβο, καί γιά νά τήν ὑπερασπίσουν ἀναφέρουν συνήθως τά δυό παρακάτω ἐπιχειρήματα πού ἐκ πρώτης ὄψεως εἶναι πολύ πειστικά**. Λένε, πρῶτο, ὅτι γιά τή μελέτη τῆς ζωῆς τῶν γεωργῶν, εἶναι φυσική κι ἀπαραίτητη ἡ ταξινόμηση σύμφωνα μέ τή γῆ πού ἔχουν. Τό ἐπιχείρημα αὐτό ἀγνοεῖ μιά οὐσιώδη ἰδιομορφία τῆς ρωσικῆς ζωῆς καί συγκεκριμένα ὅτι ἡ ἰδιοχτησία τῶν γεωργικῶν κλήρων εἶναι ἀναγκαστική, σύμφωνα μέ τό νόμο ἡ ἰδιοχτησία αὐτή εἶναι ἐξισωτική καί ἡ ἀγοραπωλησία της περιορίζεται στό ἔπακρο. Ὅλο τό προτσές τῆς ἀποσύνθεσης τῶν γεωργῶν βρίσκεται ἀκριβῶς στό ὅτι ἡ ζωή παρακάμπτει τά νομικά αὐτά πλαίσια. Ὅταν χρησιμοποιοῦμε τήν ταξινόμηση τῶν ἀγροτῶν ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τοῦ γεωργικοῦ κλήρου, βάζουμε στήν ἴδια μοίρα τό φτωχό πού ἐκμισθώνει τή γῆ του καί τόν πλούσιο πού μισθώνει ἤ ἀγοράζει γῆ, τό φτωχό πού ἐγκαταλείπει τή γῆ του καί τόν πλούσιο πού «συγκεντρώνει» γῆ, τό φτωχό πού ἔχει τό χειρότερο νοικοκυριό μέ ἐλάχιστα ζῶα καί τόν πλούσιο πού ἔχει πολλά ζῶα, πού λιπαίνει τή γῆ του, τή βελτιώνει κτλ. κτλ. Μ' ἄλλα λόγια βάζουμε στήν ἴδια μοίρα τό ἀγροτικό προλεταριάτο μέ τούς ἐκπροσώπους τῆς ἀγροτικῆς κεφαλαιοκρατίας. Οἱ «μέσοι ἀριθμοί», πού βγαίνουν μέ τόν τρόπο αὐτόν, *συγκα-*

* — χωρίς περιστροφές. *Ἡ Σύντ.*

** Βλ. λχ. τήν εἰσαγωγή στή «Συλλογή» πού ἀφορᾶ τό κυβερνεῖο Σαράτοφ, στή «Συνοπτική συλλογή» πού ἀφορᾶ τό κυβερνεῖο Σαμάρας, στή «Συλλογή» στοιχείων γιά τήν τιμή στούς 4 νομούς τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ καί σ' ἄλλες στατιστικές ἐκδόσεις τῶν ζέμστβο.

λύπτουν τήν ἀποσύνθεση καί γι' αὐτό εἶναι καθαρά εἰκονικοί*. Οἱ συνδυασμένοι πίνακες τῶν στατιστικῶν τοῦ Σαράτοφ, πού περιγράψαμε πιό πάνω, μᾶς δίνουν τή δυνατότητα νά δείξουμε παραστατικά πόσο ἀκατάλληλη εἶναι ἡ ταξινόμηση σύμφωνα μέ τούς γεωργικούς κλήρους. Ἄς πάρουμε λχ. τήν κατηγορία τῶν ἀγροτῶν πού δέν ἔχουν γεωργικό κλῆρο στό νομό Καμίσιν (βλ. τή «Συλλογή», σελ. 450 κ. ἑ., τή Συλλογή γιά τό νομό Καμίσιν, τόμ. XI, σελ. 174 κ. ἑ.). Ὁ συντάχτης τῆς «Συλλογῆς», χαρακτηρίζοντας αὐτή τήν κατηγορία, ὀνομάζει τήν καλλιεργούμενη ἔκτασή της «πολύ ἀσήμαντη» («Εἰσαγωγή», σελ. 45), δηλαδή τήν κατατάσσει στή φτωχολογιά. Ἄς πάρουμε τούς πίνακες. Ὁ «μέσος ὅρος» τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης αὐτῆς τῆς κατηγορίας εἶναι 2,9 ντεσ. κατά νοικοκυριό. Κοιτάχτε ὅμως πῶς βγῆκε αὐτός ὁ «μέσος ὅρος»: ἀπό τήν πρόσθεση τῶν μεγάλων καλλιεργητῶν (ἀπό 18 ντεσ. κατά νοικοκυριό στήν ὁμάδα μέ 5 καί πάνω ζῶα ἐργασίας. Τά νοικοκυριά αὐτῆς τῆς ὁμάδας εἶναι σχεδόν τό $^1/_8$ ὅλης τῆς κατηγορίας. Ὅμως ἔχουν περίπου τή μισή καλλιεργούμενη ἔκταση ὅλης τῆς κατηγορίας) καί τῆς φτωχολογιᾶς, τῶν νοικοκυριῶν χωρίς ἄλογο καί μέ καλλιεργούμενη ἔκταση 0,2 ντεσ. κατά νοικοκυριό! Πάρτε τά νοικοκυριά πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς. Συνολικά τά νοικοκυριά στήν κατηγορία αὐτή εἶναι πολύ λίγα, εἶναι τό ὅλο 77, δηλαδή τά 2,5%. Ὅμως ἀπ' αὐτά τά 77, τά 60 ἀνήκουν στήν ἀνώτερη ὁμάδα πού σπέρνει 18 ντεσ. κατά νοικοκυριό καί στήν ὁμάδα αὐτή τά νοικοκυριά πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς ἀποτελοῦν κιόλας τά 24,5%. Εἶναι φανερό ὅτι κρύβουμε τήν ἀποσύνθεση

* Ἐπωφελούμαστε ἀπό τή σπάνια εὐκαιρία γιά νά τονίσουμε ὅτι συμμεριζόμαστε τή γνώμη τοῦ κ. Β. Β., πού στά ἄρθρα του, πού δημοσίευσε στά περιοδικά τό 1885 καί μετέπειτα, χαιρέτισε «τό νέο τύπο τῶν στατιστικῶν ἐκδόσεων τῶν ζέμστβο» καί συγκεκριμένα τούς συνδυασμένους πίνακες, πού ἐπιτρέπουν τήν ταξινόμηση τῶν στοιχείων γιά τά νοικοκυριά ὄχι μόνο ἀνάλογα μέ τόν γεωργικό κλῆρο, ἀλλά ἀνάλογα καί μέ τήν οἰκονομική κατάσταση. «Εἶναι ἀπαραίτητο — ἔγραφε τότε ὁ κ. Β. Β. — τά ἀριθμητικά στοιχεῖα νά ἀναφέρονται *ὄχι σέ ἕνα τέτιο σύμφυρμα ἀπό τίς πιό διαφορετικές οἰκονομικές ὁμάδες τῶν ἀγροτῶν, ὅπως εἶναι τό χωριό ἤ ἡ κοινότητα, μά στίς ἴδιες αὐτές τίς ὁμάδες*» (Β. Β. «Νέος τύπος τοπικῶν στατιστικῶν ἐκδόσεων», σελ. 189 καί 190 στό «Σέβερνι Βέστνικ», 1885, τεῦχος 3. Ἀναφέρεται στήν «Εἰσαγωγή» τῆς «Συλλογῆς» γιά τό κυβερνεῖο Σαράτοφ, σελ. 36). Λυπούμαστε πάρα πολύ πού ὁ κ. Β. Β. σέ κανένα ἀπό τά κατοπινά ἔργα του δέν ἐπιχείρησε νά ρίξει μιά ματιά στά στοιχεῖα γιά τίς διάφορες ὁμάδες τῆς ἀγροτιᾶς καί μάλιστα ἀποσιώπησε, ὅπως εἴδαμε, τό οὐσιαστικό μέρος τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Β. Πόστνικοφ, πού ἦταν ὁ πρῶτος ἴσως πού δοκίμασε νά ἐπεξεργαστεῖ τά στοιχεῖα τά σχετικά μέ τίς διάφορες ὁμάδες τῆς ἀγροτιᾶς κι ὄχι μέ τό «σύμφυρμα τῶν πιό διαφορετικῶν ὁμάδων». Γιατί;

τῆς ἀγροτιᾶς καί παρουσιάζουμε τή φτωχή ἀγροτιά σέ καλύτερη κατάσταση ἀπ' ὅ,τι εἶναι στήν πραγματικότητα (προσθέτοντας σ' αὐτήν τούς πλούσιους καί ὑπολογίζοντας τούς μεσαίους), ἐνῶ ἀντίθετα τήν εὔπορη ἀγροτιά τήν παρουσιάζουμε λιγότερο ἰσχυρή, γιατί στήν κατηγορία τῶν νοικοκυριῶν πού ἔχουν μεγάλο γεωργικό κλῆρο μπαίνουν μαζί μέ τήν πλειοψηφία τῶν εὐκατάστατων καί οἱ μή εὐκατάστατοι (εἶναι γνωστό ὅτι καί στίς κοινότητες μέ μεγάλο γεωργικό κλῆρο ὑπάρχουν πάντα καί μή εὐκατάστατοι). Καταλάβαμε τώρα πόσο λαθεμένο εἶναι καί τό δεύτερο ἐπιχείρημα πού χρησιμοποιοῦν γιά νά ὑπερασπίσουν τήν ταξινόμηση σύμφωνα μέ τόν κλῆρο. Λένε ὅτι μέ μιά τέτια ταξινόμηση, ἔχουμε πάντα μαζί μέ τήν αὔξηση τῶν διαστάσεων τοῦ γεωργικοῦ κλήρου καί μιά κανονική αὔξηση τῶν γνωρισμάτων τῆς εὐπορίας (ἀριθμός ζώων, καλλιεργούμενη ἔκταση κτλ.). Αὐτό εἶναι γεγονός ἀναμφισβήτητο, γιατί ὁ γεωργικός κλῆρος εἶναι ἕνας ἀπ' τούς πιό σπουδαίους παράγοντες τῆς εὐημερίας. Γι' αὐτό καί ἡ ἀγροτιά πού διαθέτει μεγάλο γεωργικό κλῆρο παρουσιάζει πάντα περισσότερους ἐκπροσώπους τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης καί γι' αὐτό τό λόγο αὐξάνουν καί οἱ «μέσοι» ἀριθμοί γιά ὅλη τήν κατηγορία πού χωρίζεται ἀνάλογα μέ τόν γεωργικό κλῆρο. Ὡστόσο ἀπ' ὅλα αὐτά δέν μποροῦμε ἀκόμα μέ κανέναν τρόπο νά βγάλουμε τό συμπέρασμα ὅτι εἶναι σωστή ἡ μέθοδος αὐτή, πού συγχωνεύει τήν ἀγροτική ἀστική τάξη μέ τό ἀγροτικό προλεταριάτο.

Συμπέρασμα: Ὅταν ἐπεξεργαζόμαστε τά στοιχεῖα γιά τά ἀγροτικά νοικοκυριά, δέν πρέπει νά περιοριζόμαστε στήν ταξινόμηση τῶν ἀγροτῶν ἀνάλογα μέ τόν γεωργικό τους κλῆρο. Ἡ οἰκονομική στατιστική πρέπει ἀπαραίτητα νά βάλει σάν βάση τῆς ταξινόμησης *τίς διαστάσεις καί τούς τύπους τῶν νοικοκυριῶν*. Τά γνωρίσματα γιά τό ξεχώρισμα αὐτῶν τῶν τύπων πρέπει νά παρθοῦν ἀνάλογα μέ τίς τοπικές συνθῆκες καί τίς μορφές τῆς γεωργίας. Ἄν στήν ἐκτατική καλλιέργεια τῶν δημητριακῶν μποροῦμε νά περιοριστοῦμε στήν ταξινόμηση ἀνάλογα μέ τήν καλλιεργούμενη ἔκταση (ἤ ἀνάλογα μέ τά ζῶα ἐργασίας), σέ ἄλλες συνθῆκες πρέπει ἀπαραίτητα νά παίρνουμε ὑπόψη μας τήν καλλιέργεια τῶν βιομηχανικῶν φυτῶν, τή βιομηχανική ἐπεξεργασία τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων, τήν καλλιέργεια τῶν κονδυλόριζων ἤ κτηνοτροφικῶν φυτῶν, τή γαλακτοκομία, τήν κηπουρική κτλ. Ὅταν ἡ ἀγροτιά συνενώνει σέ μεγάλες διαστάσεις καί τίς γεωργικές δουλιές καί τά ἄλλα ἐπαγγέλματα, εἶναι ἀπαραίτητος ὁ συνδυασμός τῶν δυό πιό πάνω συστημάτων ταξινό-

μησης, δηλαδή ταξινόμησης ἀνάλογα μέ τίς διαστάσεις καί τούς τύπους τῆς γεωργίας καί ταξινόμησης ἀνάλογα μέ τίς διαστάσεις καί τούς τύπους τῶν «ἐπαγγελμάτων». Τό ζήτημα τῶν μεθόδων συνόψισης τῶν στοιχείων τῶν ἀπογραφῶν τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν δέν εἶναι καθόλου τόσο στενά εἰδικό καί δευτερεῦον ζήτημα, ὅπως μπορεῖ νά νομίσει κανείς ἀπό πρώτη ματιά. Ἀντίθετα, δέ θά εἶναι καθόλου ὑπερβολή νά ποῦμε, ὅτι σήμερα αὐτό εἶναι τό βασικό ζήτημα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο. Ἡ πληρότητα τῶν στοιχείων γιά τά ἀγροτικά νοικοκυριά καί ἡ τεχνική τῆς συγκέντρωσής τους* ἔχουν φτάσει σέ ὑψηλό βαθμό τελειότητας, ἐξαιτίας ὅμως τῆς ὄχι ἱκανοποιητικῆς συνόψισής τους χάνονται κυριολεκτικά ἕνα σωρό ἐξαιρετικά πολύτιμα στοιχεῖα κι ὁ ἐρευνητής ἔχει στή διάθεσή του μόνο «μέσους» ἀριθμούς (ὡς πρός τίς κοινότητες, τίς ἐπαρχίες, τίς κατηγορίες ἀγροτῶν, ὡς πρός τίς διαστάσεις τοῦ γεωργικοῦ κλήρου κτλ.). Αὐτοί ὅμως οἱ «μέσοι» ἀριθμοί εἶναι συχνά, ὅπως εἴδαμε καί θά δοῦμε παρακάτω, τελείως εἰκονικοί.

IV. ΤΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΖΕΜΣΤΒΟ ΓΙΑ ΤΟ ΚΥΒΕΡΝΕΙΟ ΠΕΡΜ

Ἄς περάσουμε τώρα στήν ἐπισκόπηση τῶν στατιστικῶν στοιχείων τῶν ζέμστβο σέ ἕνα κυβερνεῖο πού βρίσκεται κάτω ἀπό τελείως διαφορετικές συνθῆκες: στό κυβερνεῖο Πέρμ. Ἄς πάρουμε τό νομό Κρασνοουφίμσκ, γιά τόν ὁποῖο ἔχουμε μιά ταξινόμηση τῶν νοικοκυριῶν ἀνάλογα μέ τίς διαστάσεις τοῦ γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ**. Νά τά γενικά στοιχεῖα γιά τό γεωργικό τμῆμα τοῦ νομοῦ (23 574 νοικοκυριά μέ 129 439 ἄτομα καί τῶν δυό φύλων).

* Γιά τήν τεχνική τῶν ἀπογραφῶν τῶν ζέμστβο βλέπε, ἐκτός ἀπό τίς ἐκδόσεις πού ἀναφέραμε πιό πάνω, τό ἄρθρο τοῦ κ. Φορτουνάτοφ, στόν Ι τόμο τοῦ βιβλίου «Συμπεράσματα ἀπό τή στατιστική τῶν ζέμστβο». Δείγματα δελτίων ἀπογραφῆς γιά τά νοικοκυριά δημοσιεύτηκαν στήν «Εἰσαγωγή» τῆς «Συνοπτικῆς συλλογῆς γιά τό κυβερνεῖο Σαμάρας» καί τῆς «Συλλογῆς» γιά τό κυβερνεῖο Σαράτοφ, στή «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Ὀριόλ» (τόμ. ΙΙ, νομός Ἐλέτς), στά «Ὑλικά γιά τή στατιστική τοῦ νομοῦ Κρασνοουφίμσκ τοῦ κυβερνείου Πέρμ». Μέρος IV. Τό δελτίο τοῦ Πέρμ διακρίνεται γιά τήν ἐξαιρετική πληρότητά του.

** «Ὑλικά γιά τή στατιστική τοῦ νομοῦ Κρασνοουφίμσκ τοῦ κυβερνείου Πέρμ». Μέρος ΙΙΙ. Κατάλογοι. Καζάν, 1894. Γιά σύγκριση θά ἀναφέρουμε πιό κάτω τά κύρια στοιχεῖα καί γιά τό νομό Αἰκατερινμπούργκ, γιά τόν ὁποῖο ὑπάρχει ἡ ἴδια ταξινόμηση. «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό νομό Αἰκατερινμπούργκ τοῦ κυβερνείου Πέρμ». Ἔκδ. τοῦ ζέμστβο τοῦ νομοῦ Αἰκατερινμπούργκ. Αἰκατερινμπούργκ. 1891.

Ὁμάδες νοικοκυρέων	% τῶν νοικοκυριῶν	% τοῦ πληθυσμοῦ καί τῶν δυό φύλων	Καλλιεργούμενη ἔκταση κατά νοικοκυριό, σέ ντεσ.	% τῆς συνολικῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης			Ἀριθμός ζώων κατά νοικοκυριό: ἐργασίας	Ἀριθμός ζώων κατά νοικοκυριό: συνολικά, ὑπολογισμένα σέ μεγάλα ζῶα	% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ζώων		
Πού δέν καλλιεργοῦν γῆ	10,2	6,5	—	—	8,9		0,3	0,9	1,7	15,4	
» καλλιερ. ὥς 5 ντεσ.	30,3	24,8	1,7	8,9			1,2	2,3	13,7		
» » 5–10 »	27,0	26,7	4,7	22,4			2,1	4,7	24,5		
» » 10–20 »	22,4	27,3	9,0	35,1		68,7	3,5	7,8	33,8		60,1
» » 20–50 »	9,4	13,5	17,8	28,9	33,6		6,1	12,8	23,2	26,3	
πάνω ἀπό 50 »	0,7	1,2	37,3	4,7			11,2	22,4	3,1		
Σύνολο	100	100	5,8	100			2,4	5,2	100		

Καί ἐδῶ συνεπῶς, παρά τίς σημαντικά μικρότερες διαστάσεις τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης, βλέπουμε τίς ἴδιες σχέσεις ἀνάμεσα στίς ὁμάδες, τήν ἴδια συγκέντρωση τῆς καλλιεργούμενης γῆς καί τῶν ζώων στά χέρια μιᾶς μικρῆς ὁμάδας τῆς εὔπορης ἀγροτιᾶς. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στή γαιοχτησία καί στήν πραγματική οἰκονομική ἐκμετάλλευση τῆς γῆς ἀποδείχνεται καί δῶ ὅτι εἶναι ἡ ἴδια, ὅπως στά γνωστά μας πιά κυβερνεῖα*.

Ὁμάδες νοικοκυρέων	*Ποσοστό στό σύνολο τῆς γῆς*: Τῶν νοικοκυριῶν	Τοῦ πληθυσμοῦ καί τῶν δυό φύλων	Τῶν γεωργικῶν κλήρων	Πού μισθώνεται	Πού ἐκμισθώνεται	Πού χρησιμοποιεῖται συνολικά
Πού δέν καλλιεργοῦν γῆ	10,2	6,5	5,7	0,7	21,0	1,6
Πού καλλιεργοῦν ὥς 5 ντεσ.	30,3	24,8	22,6	6,3	46,0	10,7
» » 5–10 »	27,0	26,7	26,0	15,9	19,5	19,8
» » 10–20 »	22,4	27,3	28,3	33,7	10,3	32,8
» » 20–50 »	9,4	13,5	15,5	36,4	2,9	29,8
πάνω ἀπό 50 »	0,7	1,2	1,9	7,0	0,3	5,3
Σύνολο	100	100	100	100	100	100

Κι ἐδῶ ἔχουμε τό ἴδιο φαινόμενο· ἡ εὔπορη ἀγροτιά, πού διαθέτει τήν περισσότερη γῆ, συγκεντρώνει τή γῆ πού νοικιάζεται·

* Ὅλη ἡ γῆ τῶν γεωργικῶν κλήρων αὐτῶν τῶν ἀγροτῶν (ὅλων τῶν ὁμάδων) εἶναι 410 428 ντεσ., δηλαδή «μέσος ὅρος» κατά νοικοκυριό 17,5 ντεσ. Ἀκόμα οἱ ἀγρότες μισθώνουν 53 882 ντεσ. χωράφια καί 597 180 ντεσ. λιβάδια, συνεπῶς συνολικά 651 062 ντεσ. (8903 νοικοκυριά μισθώνουν χωράφια καί 9167 μισθώνουν λιβάδια) καί ἐκμισθώνουν τή γῆ τῶν γεωργικῶν κλήρων: χωράφια 50 548 ντεσ. (8553 νοικοκυρέοι) καί λιβάδια 7186 ντεσ. (2180 νοικοκυρέοι), συνολικά 57 734 ντεσιατίνες.

τό ἴδιο καί ἡ γῆ τῶν γεωργικῶν κλήρων περνᾶ (μέ τό νοίκιασμα) ἀπό τή μή εὐκατάσταση ἀγροτιά στήν εὐκατάστατη· τό ἴδιο μειώνεται ὁ ρόλος τῆς γῆς τῶν γεωργικῶν κλήρων, πράγμα πού συντελεῖται πρός δυό διαφορετικές κατευθύνσεις, στούς δυό πόλους τοῦ χωριοῦ. Γιά νά μπορέσει ὁ ἀναγνώστης νά ἀποχτήσει μιά πιό συγκεκριμένη ἀντίληψη αὐτῶν τῶν προτσές, θά παραθέσουμε λεπτομερέστερα τά στοιχεῖα γιά τό νοίκιασμα:

Ὁμάδες νοικοκυρέων	Κατά νοικοκυριό: Ἄτομα καί τῶν δυό φύλων	Κατά νοικοκυριό: Γεωργικός κλῆρος, σέ ντεσιατ.	% τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν καλλιεργούμενη γῆ	Καλλιεργούμενη γῆ κατά νοικοκυριό πού μισθώνει, σέ ντεσιατ.	% τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν λιβάδια	Λιβάδια πού μισθώνονται κατά νοικοκυριό, σέ ντεσιατίνες
Πού δέν καλλιεργοῦν γῆ	3,51	9,8	0,0	0,7	7,0	27,8
Πού καλλιεργοῦν ὥς 5 ντεσ.	4,49	12,9	19,7	1,0	17,7	31,2
» » 5–10 »	5,44	17,4	34,2	1,8	40,2	39,0
» » 10–20 »	6,67	21,8	61,1	4,4	61,4	63,0
» » 20–50 »	7,86	28,8	87,3	14,2	79,8	118,2
πάνω ἀπό 50 »	9,25	44,6	93,2	40,2	86,6	261,0
Σύνολο	5,49	17,4	37,7	6,0	38,9	65,0

Ἑπομένως στίς ἀνώτερες ὁμάδες τῆς ἀγροτιᾶς (πού συγκεντρώνουν, ὅπως ξέρουμε, τό μεγαλύτερο μέρος τῆς μισθωνόμενης γῆς) ἡ μίσθωση ἔχει καθαρά κερδοσκοπικό, ἐπιχειρηματικό χαρακτήρα, παρά τή γενικά διαδομένη ἀντίθετη γνώμη τῶν ναρόντνικων οἰκονομολόγων.

Ἄς περάσουμε στά στοιχεῖα γιά τή μισθωτή ἐργασία, πού εἶναι ἐξαιρετικά πολύτιμα σ' αὐτό τό νομό, γιατί εἶναι πλήρη (συγκεκριμένα: ἔχουν προστεθεῖ τά στοιχεῖα γιά τή μίσθωση μεροκαματιάρηδων):

Ὁμάδες νοικοκυριῶν	Ἄνδρες ἐργαζόμενοι σέ ἕνα νοικοκυριό	Νοικοκυριά πού μισθώνουν ἐργάτες: Γιά ὁρισμένο χρονικό διάστημα	Γιά τό κόσιμα τοῦ χόρτου	Γιά τό θέρισμα	Γιά τό ἁλώνισμα	% τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν ἐργάτες: Γιά ὁρισμένο χρονικό διάστημα	Γιά τό κόσιμα τοῦ χόρτου	Γιά τό θέρισμα	Γιά τό ἁλώνισμα
Πού δέν καλλιεργοῦν	0,6	4	16	—	—	0,15	0,6	—	—
Πού καλλιερ. ὥς 5 ντεσ.	1,0	51	364	340	655	0,7	5,1	4,7	9,2
» » 5–10 »	1,2	268	910	1 385	1 414	4,2	14,3	20,1	22,3
» » 10–20 »	1,5	940	1 440	2 325	1 371	17,7	27,2	43,9	25,9
» » 20–50 »	1,7	1 107	1 043	1 542	746	50,0	47,9	69,6	33,7
πάνω ἀπό 50 »	2,0	143	111	150	77	83,1	64,5	87,2	44,7
Σύνολο	1,2	2 513	3 884	5 742	4 263	10,6	16,4	24,3	18,8

Βλέπουμε ἐδῶ καθαρά τήν προφανῆ διάψευση τῆς γνώμης τῶν στατιστικῶν τοῦ Σαράτοφ, ὅτι δῆθεν ἡ μίσθωση μεροκαματιάρηδων ἐργατῶν δέν ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό γνώρισμα δύναμης ἤ ἀδυναμίας ἑνός νοικοκυριοῦ. Ἀπεναντίας πρόκειται γιά χαρακτηριστικότατο γνώρισμα τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης. Σ' ὅλα τά εἴδη τῆς μίσθωσης μεροκαματιάρηδων βλέπουμε ὅτι τό ποσοστό τῶν νοικοκυρέων πού μισθώνουν ἀνεβαίνει μαζί μέ τό ἀνέβασμα τῆς οἰκονομικῆς τους εὐεξίας, παρ' ὅλο πού οἱ οἰκογένειες τῶν πιό εὐκατάστατων ἀγροτῶν ἔχουν περισσότερα μέλη ἐργαζόμενα. Ὁ οἰκογενειακός συνεταιρισμός ἀποτελεῖ καί δῶ τή βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συνεταιρισμοῦ. Ἔπειτα βλέπουμε, ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν μεροκαματιάρηδες, ξεπερνᾶ $2^1/_2$ *φορές* τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν ἐργάτες γιά ὁρισμένη περίοδο (κατά μέσο ὅρο στό νομό) — παίρνουμε τή μίσθωση μεροκαματιάρηδων στό θέρισμα. Δυστυχῶς οἱ στατιστικοί δέν ἔδοσαν τό συνολικό ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν μεροκαματιάρηδες, παρ' ὅλο πού ὑπῆρχαν τά στοιχεῖα αὐτά. Στίς τρεῖς ἀνώτερες ὁμάδες ἀπό τά 7679 νοικοκυριά μισθώνουν ἐργάτες γῆς τά 2190 νοικοκυριά καί μεροκαματιάρηδες γιά τό θέρισμα τά 4017 νοικοκυριά, δηλαδή ἡ πλειοψηφία τῶν ἀγροτῶν τῆς εὔπορης ὁμάδας. Φυσικά, ἡ μίσθωση μεροκαματιάρηδων δέν εἶναι καθόλου ἰδιαίτερο γνώρισμα τοῦ κυβερνείου Πέρμ κι ἐφόσον εἴδαμε πιό πάνω ὅτι στίς εὔπορες ὁμάδες τῆς ἀγροτιᾶς μισθώνουν ἐργάτες γῆς τά 2 ὥς 6 καί 9 δέκατα ὅλων τῶν νοικοκυριῶν τῆς ὁμάδας αὐτῆς, βγαίνει ἄμεσα τό παρακάτω συμπέρασμα. Ἡ *πλειοψηφία* τῶν εὔπορων ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν χρησιμοποιεῖ τή μισθωτή ἐργασία μέ τή μιά ἤ τήν ἄλλη μορφή. *Ἀπαραίτητος ὅρος γιά τήν ὕπαρξη τῆς εὔπορης ἀγροτιᾶς εἶναι ἡ δημιουργία τῆς κατηγορίας τῶν ἐργατῶν γῆς καί τῶν μεροκαματιάρηδων.* Τέλος ἔχει ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ σχέση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν μεροκαματιάρηδες, πρός τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν ἐργάτες γῆς, *ἐλαττώνεται προχωρώντας ἀπό τίς κατώτερες ὁμάδες τῆς ἀγροτιᾶς πρός τίς ἀνώτερες.* Στίς κατώτερες ὁμάδες ὁ ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν, πού μισθώνουν μεροκαματιάρηδες, ξεπερνᾶ πάντα, πολλές φορές, τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν ἐργάτες γῆς. Ἀντίθετα, στίς ἀνώτερες ὁμάδες ὁ ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν ἐργάτες γῆς, ἀποδείχνεται κάποτε ἀκόμα καί μεγαλύτερος ἀπό τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν μεροκαματιάρηδες. Τό γεγονός αὐτό δείχνει ξεκά-

θαρα ὅτι στίς ἀνώτερες ὁμάδες τῆς ἀγροτιᾶς δημιουργοῦνται πραγματικά νοικοκυριά πού ἐργάζονται μέ ἐργάτες γῆς καί στηρίζονται στή διαρκῆ χρησιμοποίηση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας. Ἡ μισθωτή ἐργασία κατανέμεται πιό ἰσόμετρα κατά ἐποχές τοῦ χρόνου καί παρουσιάζεται ἡ δυνατότητα νά τά βγάζει κανείς πέρα χωρίς τήν ἀκριβότερη καί γεμάτη σκοτοῦρες μίσθωση μεροκαματιάρηδων. Ἄς ἀναφέρουμε μέ τήν εὐκαιρία αὐτή τά στοιχεῖα γιά τή μισθωτή ἐργασία τοῦ νομοῦ Ἐλάμπουγκα τοῦ κυβερνείου Βιάτκας (ἡ εὔπορη ἀγροτιά συγχωνεύεται ἐδῶ μέ τή μεσαία).

Ὁμάδες νοικοκυρέων	Νοικοκυριά		% Ἄτομα καί τῶν δυό φύλων	Μισθωτοί ἐργάτες: γιά ὁρισμένο χρονικό διάστημα		Μισθωτοί ἐργάτες: μεροκαματιάρηδες		% Σύνολο ζώων	% Καλλιεργούμενη γῆ τῶν γεωργικῶν κλήρων	% τῶν νοικοκυριῶν: πού μισθώνουν γῆ	% τῶν νοικοκυριῶν: πού ἐκμισθώνουν γῆ
	Ἀριθμός	%		Ἀριθμός	%	Ἀριθμός	%				
Χωρίς ἄλογο	4 258	12,7	8,3	56	3,2	16 031	10,6	1,4	5,5	7,9	42,3
Μέ 1 ἄλογο	12 851	38,2	33,3	218	12,4	28 015	18,6	24,5	27,6	23,7	21,8
Μέ πολλά ἄλογα	16 484	49,1	58,4	1 481	84,4	106 318	70,8	74,1	66,9	35,3	9,1
Σύνολο	33 593	100	100	1 755	100	150 364	100	100	100	27,4	18,1

Ἄν ὑποθέσουμε, ὅτι ὁ κάθε μεροκαματιάρης δουλεύει ἕνα μῆνα (28 μέρες), θά δοῦμε ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν μεροκαματιάρηδων εἶναι τρεῖς φορές μεγαλύτερος ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού μισθώνονται γιά ὁρισμένη περίοδο. Ἄς σημειώσουμε ἐν παρόδω ὅτι καί στό κυβερνεῖο Βιάτκας βλέπουμε τίς γνωστές μας πιά σχέσεις ἀνάμεσα στίς ὁμάδες καί ὡς πρός τή μίσθωση ἐργατῶν, καί ὡς πρός τή γῆ πού μισθώνεται ἤ ἐκμισθώνεται.

Πολύ ἐνδιαφέροντα εἶναι τά ἀπογραφικά στοιχεῖα πού ἀναφέρουν οἱ στατιστικοί τοῦ Πέρμ γιά τή λίπανση τῆς γῆς στά ἀγροτικά νοικοκυριά. Νά τά ἀποτελέσματα τῆς ἐπεξεργασίας αὐτῶν τῶν στοιχείων[48]:

Ὁμάδες νοικοκυρέων	% τῶν νοικοκυριῶν πού χρησιμοποιοῦν κοπριά γενικά	Κάρα κοπριά πού χρησιμοποιήθηκαν κατά νοικοκυριό (ὅσα χρησιμοποιοῦν κοπριά)
Πού καλλιεργοῦν ὥς 5 ντεσ.	33,9	80
» » 5–10 »	66,2	116
» » 10–20 »	70,3	197
» » 20–50 »	76,9	358
» » πάνω ἀπό 50 »	84,3	732
Σύνολο	51,7	176

Ἔτσι καί ἐδῶ βλέπουμε τή μεγάλη διαφορά στό σύστημα καί στή μέθοδο ἐκμετάλλευσης τοῦ νοικοκυριοῦ πού χρησιμοποιεῖ ἡ φτωχολογιά καί ἡ εὔπορη ἀγροτιά. Κι αὐτή ἡ διαφορά θά πρέπει νά ὑπάρχει παντοῦ, γιατί ἡ εὔπορη ἀγροτιά συγκεντρώνει παντοῦ στά χέρια της τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ζώων τῶν ἀγροτῶν κι ἔχει μεγαλύτερη δυνατότητα νά χρησιμοποιεῖ τή δουλιά της γιά τή βελτίωση τοῦ νοικοκυριοῦ. Γι' αὐτό τό λόγο, ὅταν ξέρουμε λχ. ὅτι ἡ «ἀγροτιά» μετά τή μεταρύθμιση δημιούργησε τήν κατηγορία τῶν νοικοκυριῶν πού δέν ἔχουν ἄλογο κι ἄλλα ζῶα καί ταυτόχρονα «ἀνάπτυξε τήν ἀγροτική καλλιέργεια», περνώντας στή λίπανση τῆς γῆς (πού τήν περιγράφει διεξοδικά ὁ κ. Β. Β. στό βιβλίο του «Τά προοδευτικά ρεύματα στό ἀγροτικό νοικοκυριό», σελ. 123–160 κ. ἑ.), τό γεγονός αὐτό μᾶς δείχνει μέ ἀπόλυτη ἐνάργεια ὅτι τά «προοδευτικά ρεύματα» σημαίνουν ἁπλούστατα πρόοδο τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης. Ἀκόμα πιό ξεκάθαρα ἐκδηλώνεται αὐτό στήν κατανομή τῶν τελειοποιημένων γεωργικῶν ἐργαλείων, γιά τά ὁποῖα ἐπίσης ὑπάρχουν στοιχεῖα στή στατιστική τοῦ Πέρμ. Τά στοιχεῖα αὐτά ὡστόσο δέ συγκεντρώθηκαν ἀπ' ὅλο τό γεωργικό τμῆμα τοῦ νομοῦ, ἀλλά μόνο ἀπό τήν 3η, 4η καί 5η ἐπαρχία του, πού ἀγκαλιάζουν 15 076 νοικοκυριά ἀπό τά 23 574. Καταγράφτηκαν τά παρακάτω τελειοποιημένα ἐργαλεῖα: λιχνιστικές μηχανές 1049, σιτοκαθαριστήρια 225 κι ἁλωνιστικές μηχανές 354, συνολικά 1628 μηχανές. Ἡ κατανομή τους κατά ὁμάδες εἶναι ἡ παρακάτω:

Ὁμάδες νοικοκυρέων	Σέ 100 νοικοκυριά ἀναλογοῦν βελτιωμένα ἐργαλεῖα	Σύνολο βελτιωμένων ἐργαλείων	% ὅλων τῶν βελτιωμένων ἐργαλείων	
Πού δέν καλλιεργοῦν	0,1	2	0,1	
Πού καλλιεργοῦν ὥς 5 ντεσ.	0,2	10	0,6	
» » 5–10 »	1,8	60	3,7	
» » 10–20 »	9,2	299	18,4	
» » 20–50 »	50,4	948	58,3	} 77,2
» » πάνω ἀπό 50 »	180,2	309	18,9	
Σύνολο	10,8	1628	100	

Ὁρίστε λοιπόν μιά ἀκόμα εἰκόνα τῆς «ναροντνικιστικῆς» θέσης τοῦ κ. Β. Β. ὅτι δῆθεν τά τελειοποιημένα ἐργαλεῖα τά χρησιμοποιοῦν «ὅλοι» οἱ ἀγρότες!

Τά στοιχεῖα γιά τά «ἐπαγγέλματα» μᾶς ἐπιτρέπουν αὐτή τή φορά νά ξεχωρίσουμε δυό βασικούς τύπους «ἐπαγγελμάτων» πού σημαίνουν 1) τή μετατροπή τῆς ἀγροτιᾶς σέ ἀγροτική ἀστική τάξη (κατοχή ἐμποροβιοτεχνικῆς ἐπιχείρησης) καί 2) τή

μετατροπή τῆς ἀγροτιᾶς σέ ἀγροτικό προλεταριάτο (πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, τά λεγόμενα «γεωργικά ἐπαγγέλματα»). Νά ἡ κατανομή κατά ὁμάδες αὐτῶν τῶν «ἐπαγγελματιῶν» δυό διαμετρικά ἀντίθετων τύπων*:

Ὁμάδες νοικοκυρέων	Σέ 100 νοικοκυρέους ἀναλογοῦν ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις	Κατανομή τῶν ἐμποροβιοτεχνικῶν ἐπιχειρήσεων κατά ὁμάδες σέ % τοῦ συνόλου		% τῶν νοικοκυριῶν μέ γεωργικά ἐπαγγέλματα
Πού δέν καλλιεργοῦν	0,5	1,7		52,3
Πού καλλιεργοῦν ὥς 5 ντεσ.	1,4	14,3		26,4
» » 5–10 »	2,4	22,1		5,0
» » 10–20 »	4,5	34,3	}	1,4
» » 20–50 »	7,2	23,1	} 61,9	0,3
» » πάνω ἀπό 50 »	18,0	4,5	}	—
Σύνολο	2,9	100		16,2

Ἡ ἀντιπαραβολή αὐτῶν τῶν στοιχείων μέ τά στοιχεῖα γιά τήν κατανομή τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης καί γιά τή μίσθωση ἐργατῶν μᾶς δείχνει ἀκόμα μιά φορά, ὅτι ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς δημιουργεῖ τήν ἐσωτερική ἀγορά γιά τόν καπιταλισμό.

Βλέπουμε ἐπίσης πόσο πολύ διαστρεβλώνεται ἡ πραγματικότητα, ὅταν μπαίνουν σ' ἕνα τσουβάλι οἱ πιό ἑτερογενεῖς ἀσχολίες μέ τό ὄνομα «ἐπαγγέλματα» ἤ «ἀπολαβές», ὅταν ὁ «συνδυασμός τῆς γεωργίας μέ τά ἐπαγγέλματα» παριστάνεται (ὅπως λχ. ἀπό τούς κ. κ. Β. Β. καί Ν. —ον) σάν κάτι τό ἰσοδύναμο, τό ὁμοιογενές πού ἀποκλείει τόν καπιταλισμό.

Κλείνοντας θά δείξουμε τήν ὁμοιογένεια τῶν στοιχείων γιά τό νομό Αἰκατερινμπούργκ. Ἄν ξεχωρίσουμε ἀπό τά 59 709 νοικοκυριά τοῦ νομοῦ τούς ἀχτήμονες (14 601 νοικοκυριά), ἐκείνους πού ἔχουν μόνο λιβάδια (15 679 νοικοκυριά) καί ἐκείνους πού ἐγκαταλείπουν ὅλο τό γεωργικό τους κλῆρο (1612 νοικοκυριά), θά ἔχουμε γιά τά ὑπόλοιπα 27 817 νοικοκυριά τά παρακάτω στοιχεῖα: 20 χιλιάδες νοικοκυριά πού δέν καλλιεργοῦν ἤ πού καλλιεργοῦν λίγα (ὥς 5 ντεσ.) ἔχουν συνολικά 41 χιλ. ντεσιατίνες καλλιεργούμενη ἔκταση ἀπό 124 χιλ. ντεσ., δηλαδή λιγότερο ἀπό τό $^{1}/_{3}$. Ἀντίθετα, 2859 εὔπορα νοικοκυριά (μέ καλλιεργούμενη ἔκταση πάνω ἀπό 10 ντεσ.) ἔχουν 49 751 ντεσ.

* Τά «γεωργικά ἐπαγγέλματα» ξεχωρίστηκαν ἐπίσης μόνο στίς 3 τελευταῖες ἐπαρχίες. Οἱ ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις εἶναι συνολικά 692 καί συγκεκριμένα: 132 νερόμυλοι, 16 ἐλαιοτριβεῖα, 97 ἐπιχειρήσεις γιά τήν παραγωγή πίσας καί κατραμιοῦ, 283 «σιδεράδικα κτλ.» καί 164 «μαγαζιά, ταβέρνες κτλ.».

καλλιεργούμενη ἔκταση, μισθώνουν 53 χιλ. ντεσ. γῆ ἀπό τίς 67 χιλ. ντεσ. πού νοικιάζονται συνολικά (μαζί μέ τίς 47 χιλιάδες ντεσ. ἀπό τό σύνολο τῶν 55 χιλ. ντεσ. νοικιασμένης γῆς τῶν ἀγροτῶν). Ἡ κατανομή τῶν δυό ἀντίθετων τύπων «ἐπαγγελμάτων», καθώς καί τῶν νοικοκυριῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς, εἶναι στό νομό Αἰκατερινμπούργκ ἀπόλυτα ὁμοιογενής μέ τήν κατανομή πού ἔδειχναν οἱ ἴδιοι δεῖχτες τῆς ἀποσύνθεσης στό νομό Κρασνοουφίμσκ.

V. ΤΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΖΕΜΣΤΒΟ ΓΙΑ ΤΟ ΚΥΒΕΡΝΕΙΟ ΟΡΙΟΛ

Ἔχουμε στή διάθεσή μας 2 συλλογές γιά τούς νομούς Ἐλέτς καί Τρουμπτσέβσκ αὐτοῦ τοῦ κυβερνείου, πού ταξινομοῦν τά ἀγροτικά νοικοκυριά ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἀλόγων ἐργασίας πού ἔχουν*.

Ἑνώνουμε τούς δυό αὐτούς νομούς μαζί καί παραθέτουμε τά γενικά στοιχεῖα κατά ὁμάδες:

Ὁμάδες νοικοκυρέων	% τῶν οἰκογενειῶν	% τοῦ πληθυσμοῦ καί τῶν δυό φύλων	Γεωργικός κλῆρος κατά νοικοκυριό, σέ ντεσιατ.	% τῆς γῆς: τῶν γεωργικῶν κλήρων	% τῆς γῆς: τῆς ἀγορασμένης	% τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν γῆ	% τῆς γῆς: πού μισθώνεται	% τῆς γῆς: πού ἐκμισθώνεται	Ὅλη ἡ γῆ πού χρησιμοποιεῖται: σέ %	Ὅλη ἡ γῆ πού χρησιμοποιεῖται: κατά νοικοκυριό	Ἀριθμός ζώων (ὑπολογισμένα σέ μεγάλα) κατά νοικοκυριό	% ὅλων τῶν ζώων
Χωρίς ἄλογο	22,9	15,6	5,5	14,5	3,1	11,2	1,5	85,8	4,0	1,7	0,5	3,8
Μέ 1 »	33,5	29,4	6,7	28,1	7,2	46,9	14,1	10,0	25,8	7,5	2,3	23,7
» 2–3 ἄλογα	36,4	42,6	9,6	43,8	40,5	77,4	50,4	3,0	49,3	13,3	4,6	51,7
» 4 καί πάνω	7,2	12,4	15,2	13,6	49,2	90,2	34,0	1,2	20,9	28,4	9,3	20,8
Σύνολο	100	100	8,6	100	100	52,8	100	100	100	9,8	3,2	100

Ἀπ' ὅλα αὐτά φαίνεται, ὅτι οἱ γενικές σχέσεις ἀνάμεσα στίς ὁμάδες εἶναι καί δῶ οἱ ἴδιες μέ τίς σχέσεις πού εἴδαμε νωρίτερα

* «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Ὀριόλ», τόμ. ΙΙ, Μόσχα 1887. Νομός Ἐλέτς, καί τόμ. ΙΙΙ, Ὀριόλ, 1887. Νομός Τρουμπτσέβσκ. Στά στοιχεῖα τοῦ τελευταίου νομοῦ δέν μπῆκαν οἱ κοινότητες τῶν προαστίων. Παίρνουμε τά γενικά στοιχεῖα γιά τή νοικιαζόμενη γῆ ἑνώνοντας τή νοικιαζόμενη γῆ τῶν κλήρων καί τή γῆ ἐκτός τῶν κλήρων. Τήν ἔκταση τῆς γῆς πού ἐκμισθώνεται τήν καθορίζουμε κατά προσέγγιση σύμφωνα μέ τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν πού ἐκμισθώνουν ὅλο τους τόν γεωργικό κλῆρο. Μέ βάση τούς ἀριθμούς πού προέκυψαν, καθορίστηκε καί ἡ γῆ πού χρησιμοποιεῖ ἡ κάθε ὁμάδα (γεωργικός κλῆρος + ἀγορασμένη γῆ + γῆ ού μισθώνεται – γῆ πού ἐκμισθώνεται).

(συγκέντρωση τῆς ἀγορασμένης καί τῆς νοικιασμένης γῆς στά χέρια τῶν εὐπόρων, πέρασμα τῆς γῆς τῆς φτωχολογιᾶς στούς εὔπορους κτλ.). Ἐντελῶς ὁμοιόμορφες εἶναι ἐπίσης οἱ σχέσεις τῶν ὁμάδων καί στό ζήτημα τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, τῶν «ἐπαγγελμάτων» καί τῶν «προοδευτικῶν ρευμάτων» στό νοικοκυριό:

Ὁμάδες νοικοκυρέων	% τῶν νοικοκυριῶν μέ μισθωτούς ἐργάτες	% τῶν νοικοκυριῶν μέ ἐπαγγέλματα	Σέ 100 νοικοκυριά ἀναλογοῦν ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις	Βελτιωμένα ἐργαλεῖα (γιά τό νομό Ἐλέτς): Σέ 100 νοικοκυριά ἀναλογοῦν ἐργαλεῖα	Βελτιωμένα ἐργαλεῖα (γιά τό νομό Ἐλέτς): % τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργαλείων
Χωρίς ἄλογο	0,2	59,6	0,7	0,01	0,1
Μέ 1 »	0,8	37,4	1,1	0,2	3,8
» 2–3 ἄλογα	4,9	32,2	2,6	3,5	42,7
» 4 καί πάνω	19,4	30,4	11,2	36,0	53,4
Σύνολο	3,5	39,9	2,3	2,2	100

Κι ἔτσι καί στό κυβερνεῖο Ὀριόλ βλέπουμε τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς καί τή δημιουργία δυό διαμετρικά ἀντίθετων τύπων: ἀπό τή μιά πλευρά τόν τύπο τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου (ἐγκατάλειψη τῆς γῆς καί πούλημα τῆς ἐργατικῆς δύναμης) κι ἀπό τήν ἄλλη τόν τύπο τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης (ἀγόρασμα γῆς, μίσθωση γῆς σέ σημαντικές διαστάσεις, κυρίως μίσθωση γεωργικῶν κλήρων, βελτίωση τοῦ νοικοκυριοῦ, μίσθωση ἐργατῶν γῆς καί μεροκαματιάρηδων, πού παραλείπονται ἐδῶ, καί συνδυασμός τῆς γεωργίας μέ τίς ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις). Οἱ διαστάσεις ὅμως τοῦ γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ τῶν ἀγροτῶν εἶναι ἐδῶ γενικά πολύ μικρότερες παρά στίς περιπτώσεις πού ἀναφέραμε πιό πάνω. Οἱ μεγάλοι καλλιεργητές εἶναι ἀσύγκριτα λιγότεροι καί, ἄν κρίνουμε ἀπ' αὐτούς τούς δυό νομούς, ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς παρουσιάζεται γι' αὐτό πιό μικρή. Λέμε: «παρουσιάζεται» γιά τούς ἑξῆς λόγους: πρῶτο, ἄν ἐδῶ βλέπουμε ὅτι ἡ «ἀγροτιά» μετατρέπεται πολύ πιό γρήγορα σέ ἀγροτικό προλεταριάτο, δημιουργώντας καί μερικές ὁμάδες ἀγροτῶν-ἀστῶν πού μόλις διακρίνονται, ὡστόσο ἔχουμε δεῖ προηγούμενα καί ἀντίθετα παραδείγματα, ὅπου γίνεται πολύ αἰσθητός αὐτός ὁ τελευταῖος πόλος τοῦ χωριοῦ. Δεύτερο, ἐδῶ ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς πού *ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία* (σ' αὐτό τό κεφάλαιο περιοριζόμαστε προπάντων στήν ἀγροτιά πού ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία) ἐπισκιάζεται ἀπό τά «ἐπαγγέλματα» πού σημειώνουν ἐξαιρετική ἀνάπτυξη (40% τῶν οἰκογενειῶν).

Ὅσο γιά τούς «ἐπαγγελματίες», στήν κατηγορία αὐτή μπαίνουν μαζί μέ τήν πλειοψηφία τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, καί ἡ μειοψηφία τῶν ἐμπόρων, τῶν προαγοραστῶν, τῶν ἐπιχειρηματιῶν, τῶν κτηματιῶν κτλ. Τρίτο, ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς δέ φαίνεται ἐδῶ, γιατί λείπουν τά στοιχεῖα γιά τίς πλευρές ἐκεῖνες τῆς τοπικῆς γεωργίας πού συνδέονται στενότερα ἀπό τίς ἄλλες μέ τήν ἀγορά. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας πού παράγει προϊόντα γιά τό ἐμπόριο, γιά τήν ἀγορά, δέν τείνει ἐδῶ στήν ἐπέκταση τῆς καλλιέργειας δημητριακῶν γιά πούληση, ἀλλά στήν παραγωγή καναβιοῦ. Μέ τό προϊόν αὐτό συνδέεται ἐδῶ ὁ μεγαλύτερος ἀριθμός τῶν ἐμπορικῶν πράξεων, τά στοιχεῖα ὅμως πού ἀναφέρονται στούς πίνακες τῆς συλλογῆς, δέν ξεχωρίζουν *ἀκριβῶς αὐτή* τήν πλευρά τῆς γεωργίας στίς διάφορες ὁμάδες. «Τά καναβοχώραφα ἐξασφαλίζουν στούς ἀγρότες τό κύριο εἰσόδημα» (δηλαδή τό χρηματικό εἰσόδημα. Συλλογή γιά τό νομό Τρουμπτσέβσκ, σελ. 5 τῶν περιγραφῶν τῶν χωριῶν καί σέ πολλά ἄλλα σημεῖα), «στήν καλλιέργεια τοῦ καναβιοῦ στρέφεται ἡ κύρια προσοχή τῶν ἀγροτῶν... Ὅλη ἡ κοπριά... πηγαίνει γιά τή λίπανση τῶν καναβοχώραφων» (ibid., 87), «μέ ἐνέχυρο τό κανάβι» παίρνονται παντοῦ δάνεια, μέ τό κανάβι πληρώνονται τά χρέη (ibid., passim). Γιά νά λιπαίνουν τά καναβοχώραφα οἱ εὔποροι ἀγρότες ἀγοράζουν κοπριά ἀπό τή φτωχολογιά (Συλλογή γιά τό νομό Ὀριόλ, τόμ. VIII, Ὀριόλ, 1895, σελ. 105), τά καναβοχώραφα μισθώνονται κι ἐκμισθώνονται μέσα ἤ ἔξω ἀπό τήν κοινότητα πού βρίσκονται (ibid., 260), μέ τήν ἐπεξεργασία τοῦ καναβιοῦ ἀσχολεῖται ἕνα μέρος ἐκείνων τῶν «βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων», πού μιλήσαμε γιά τή συγκέντρωσή τους. Εἶναι φανερό πόσο ἀνεπαρκής εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς ἀποσύνθεσης, ὅταν δέν περιλαβαίνει στοιχεῖα ἀκριβῶς γιά τό κύριο ἐμπορικό προϊόν τῆς τοπικῆς γεωργίας*.

* Ὁ συντάχτης τῆς συλλογῆς γιά τό νομό Ὀριόλ μᾶς πληροφορεῖ (πίνακας ἀρ. 57), ὅτι ἡ συγκέντρωση κοπριᾶς ἀπό ἕνα μεγάλο ζῶο τῶν εὐπόρων ἀγροτῶν εἶναι *σχεδόν διπλάσια* ἀπ' ὅ,τι τῶν μή εὐκατάστατων (391 πούτια κοπριά δίνει ἕνα ζῶο στά νοικοκυριά πού ἔχουν ἀπό 7,4 κεφάλια, ἔναντι 208 πούτια στά νοικοκυριά πού ἔχουν ἀπό 2,8 κεφάλια. Κι αὐτό τό συμπέρασμα βγῆκε κατά τήν ταξινόμηση μέ βάση τόν γεωργικό κλῆρο, ταξινόμηση πού ἐξασθενίζει τό πραγματικό βάθος τῆς ἀποσύνθεσης). Αὐτό γίνεται γιατί ἡ φτωχολογιά εἶναι ἀναγκασμένη νά χρησιμοποιεῖ τά ἄχυρα καί τήν κοπριά σάν καύσιμη ὕλη, νά τήν πουλᾶ κτλ. Ἑπομένως, μόνο ἡ ἀγροτική ἀστική τάξη κατορθώνει νά ἐξασφαλίσει τήν «κανονική» συγκέντρωση κοπριᾶς ἀπό 1 ζῶο (400 πούτια). Ὁ κ. Β. Β. θά μποροῦσε κι ἀπό δῶ νά κρίνει (ὅπως ἔκρινε ἀπό τήν ἔλλειψη ἀλόγων), ὅτι «ἀποκαταστάθηκε κανονική σχέση» ἀνάμεσα στόν ἀριθμό τῶν ζώων καί στήν ποσότητα τῆς κοπριᾶς.

VI. ΤΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΖΕΜΣΤΒΟ ΓΙΑ ΤΟ ΚΥΒΕΡΝΕΙΟ ΒΟΡΟΝΕΖ

Οἱ συλλογές γιά τό κυβερνεῖο Βορόνεζ διακρίνονται γιά τήν ἰδιαίτερη πληρότητα τῶν στοιχείων τους καί γιά τόν πλοῦτο τῶν κατηγοριῶν. Ἐκτός ἀπό τή συνηθισμένη ταξινόμηση ἀνάλογα μέ τόν γεωργικό κλῆρο ἔχουμε σέ μερικούς νομούς ταξινόμηση ἀνάλογα μέ τά ζῶα ἐργασίας, ἀνάλογα μέ τούς δουλευτές (ἀνάλογα μέ τήν ἐργατική δύναμη τῆς οἰκογένειας), ἀνάλογα μέ τά ἐπαγγέλματα (ἀγρότες πού δέν ἀσχολοῦνται μέ βοηθητικά ἐπαγγέλματα καί ἀγρότες πού ἀσχολοῦνται μέ βοηθητικά ἐπαγγέλματα: α) ἀγροτικά, β) μιχτά καί γ) ἐμποροβιοτεχνικά), ἀνάλογα μέ τούς ἐργάτες γῆς (νοικοκυριά πού προσφέρουν ἐργάτες γῆς· — νοικοκυριά πού δέ χρησιμοποιοῦν οὔτε καί προσφέρουν ἐργάτες γῆς· — νοικοκυριά πού μισθώνουν ἐργάτες γῆς). Ἡ τελευταία ταξινόμηση γίνεται γιά τούς περισσότερους νομούς καί ἀπό πρώτη ματιά θά μποροῦσε νά νομίσει κανείς, ὅτι εἶναι ἡ πιό κατάλληλη γιά τή μελέτη τῆς ἀποσύνθεσης τῆς ἀγροτιᾶς. Στήν πραγματικότητα ὅμως δέν εἶναι ἔτσι: ἡ ὁμάδα τῶν νοικοκυριῶν πού προσφέρει ἐργάτες γῆς δέν ἀγκαλιάζει καθόλου ὅλο τό ἀγροτικό προλεταριάτο, γιατί σ' αὐτή δέν περιλαβαίνονται τά νοικοκυριά πού προσφέρουν μεροκαματιάρηδες, ἀνειδίκευτους ἐργάτες, ἐργάτες γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια, ἐργάτες οἰκοδόμους καί σκαφτιάδες, ὑπηρέτες κτλ. Οἱ ἐργάτες γῆς ἀποτελοῦν μονάχα ἕνα μέρος τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν πού προμηθεύει ἡ «ἀγροτιά». Ἡ ὁμάδα τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν ἐργάτες γῆς δέν εἶναι ἐπίσης καθόλου πλήρης, γιατί δέν περιλαβαίνονται σ' αὐτήν τά νοικοκυριά πού μισθώνουν μεροκαματιάρηδες. Ἡ οὐδέτερη ὁμάδα (πού δέν προσφέρει ἐργάτες καί πού δέ μισθώνει ἡ ἴδια ἐργάτες γῆς) περιλαβαίνει σέ κάθε νομό δεκάδες χιλιάδες οἰκογένειες, γιατί συνενώνει χιλιάδες νοικοκυριά πού δέν ἔχουν ἄλογο μέ χιλιάδες νοικοκυριά πού ἔχουν πολλά ἄλογα, γιατί συνενώνει αὐτούς πού μισθώνουν γῆ μ' αὐτούς πού ἐκμισθώνουν γῆ, γιατί συνενώνει τούς γεωργούς καί τούς μή γεωργούς, γιατί συνενώνει τίς χιλιάδες τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν μέ τή μειοψηφία τῶν ἀφεντικῶν κτλ. Οἱ γενικοί «μέσοι ἀριθμοί» γιά ὅλη τήν οὐδέτερη ὁμάδα βγαίνουν λχ. ἀπό τήν πρόσθεση τῶν νοικοκυριῶν πού δέν ἔχουν γῆ ἤ τῶν νοικοκυριῶν πού ἔχουν 3–4 ντεσ. τό καθένα (γεωργικό κλῆρο κι ἀγορασμένη γῆ μαζί) μέ τά νοικοκυριά πού ἔχουν πάνω ἀπό 25 καί 50 ντεσιατίνες γεωργικό κλῆρο κι ἀγοράζουν σάν ἰδιοχτησία τους δεκάδες κι ἑκατοντάδες ντεσιατίνες γῆ (Συλλογή γιά τό νομό Μπομπρόφ, σελ. 336, διάγραμμα, ἀρ. 148. Γιά τό νομό τοῦ Νοβοχοπιόρσκ, σελ. 222), — ἀπό τήν πρόσθεση τῶν νοικοκυριῶν πού ἔχουν ὅλο-ὅλο 0,8–2,7 ζῶα κατά οἰκογένεια μέ τά νοικοκυριά πού ἔχουν 12–21 ζῶα (ibid.). Εἶναι εὐνόητο ὅτι μέ τέτιους «μέσους ἀριθμούς» δέν μποροῦμε νά δοῦμε τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς καί χρειάζεται νά πάρουμε τήν ταξινόμηση ἀνάλογα μέ τά ζῶα ἐργασίας, πού πλησιάζει περισσότερο στήν ταξινόμηση ἀνάλογα μέ τίς διαστάσεις τοῦ γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ. Ἔχουμε στή διάθεσή μας 4 συλλογές μέ μιά τέτια ταξινόμηση (γιά τούς νομούς Ζεμλιάνσκ, Ζαντόνσκ, Νιζνεντέβιτσκ καί Κοροτογιάκ). Ἀπό τίς συλλογές αὐτές πρέπει νά διαλέξουμε τή συλλογή τοῦ νομοῦ Ζαντόνσκ, γιατί σχετικά μέ τούς ἄλλους νομούς δέ δίνονται ξεχωριστά στοιχεῖα κατά ὁμάδες γιά τή γῆ πού ἀγοράζεται καί δίνεται μέ ἐνοίκιο. Παρακάτω θά παραθέσουμε τά συνοπτικά στοιχεῖα καί γιά τούς 4 αὐτούς νομούς, κι ὁ ἀναγνώστης θά δεῖ ὅτι τά συμπεράσματα καί γι' αὐτούς εἶναι τά ἴδια. Νά τά γενικά στοιχεῖα γιά τίς ὁμάδες τοῦ νομοῦ Ζαντόνσκ (15 704 νοικοκυριά, 106 288 ἄτομα καί τῶν δυό φύλων, 135 656 ντεσιατίνες γῆ τῶν γεωργικῶν κλήρων, 2882 ντεσ. ἀγορασμένη γῆ, 24 046 ντεσ. γῆ πού μισθώνεται καί 6482 ντεσ. γῆ πού ἐκμισθώνεται). [Βλ. τόν πίνακα τῆς σελ. 110. *Ἡ Σύντ.]*

Οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στίς ὁμάδες εἶναι καί δῶ, ὅπως καί στά προηγούμενα κυβερνεῖα καί νομούς (συγκέντρωση τῆς ἀγορασμένης γῆς καί τῆς γῆς πού μισθώνεται, πέρασμα τῶν γεωργικῶν κλήρων ἀπό τούς μή εὐκατάστατους πού τούς ἐκμισθώνουν, στούς μισθωτές καί στούς εὔπορους ἀγρότες κτλ.), ὅμως ἡ σημασία τῆς εὔπορης ἀγροτιᾶς εἶναι ἐδῶ ἀσύγκριτα πιό μικρή. Οἱ τελείως μηδαμινές διαστάσεις τοῦ γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ τῶν ἀγροτῶν προκαλοῦν μάλιστα δικαιολογημένα τό ἐρώτημα: ἡ τοπική ἀγροτιά ἀποτελεῖται ἀπό γεωργούς καί ὄχι ἀπό «ἐπαγγελματίες»; Νά τά στοιχεῖα γιά τά «ἐπαγγέλματα» — στήν ἀρχή γιά τήν κατανομή τους κατά ὁμάδες.

Ὁμάδες νοικοκυρέων	% τῶν νοικοκυριῶν	Ἄτομα καί τῶν δύο φύλων κατά νοικοκυριό	% τοῦ πληθυσμοῦ καί τῶν δύο φύλων	Κλῆρος κατά νοικοκυριό σέ δεσιατίνες	% ὅλης τῆς γῆς: τῶν κλήρων	τῆς ἀγορασμένης	τῆς γῆς πού μισθώνεται	τῆς γῆς πού ἐκμισθώνεται	Ὅλη ἡ γῆ πού χρησιμοποιεῖται: κατά νοικοκυριό	σέ %	Ὅλη ἡ γῆ πού καλλιεργεῖται: κατά νοικοκυριό	σέ %	Συνολικός ἀριθμός ζώων κατά νοικοκυριό
Χωρίς ἄλογο	24,5	4,5	16,3	5,2	14,7	2,0	1,5	36,9	4,7	11,2	1,4	8,9	0,6
Μέ 1 »	40,5	6,1	36,3	7,7	36,1	14,3	19,5	41,9	8,2	32,8	3,4	35,1	2,5
» 2–3 ἄλογα	31,8	8,7	40,9	11,6	42,6	35,9	54,0	19,8	14,4	45,4	5,8	47,0	5,2
» 4 καί πάνω	3,2	13,6	6,5	17,1	6,6	47,8	25,0	1,4	33,2	10,6	11,1	9,0	11,3
Σύνολο	100	6,8	100	8,6	100	100	100	100	10,1	100	4,0	100	3,2

Ὁμάδες νοικοκυρέων	Βελτιωμένα ἐργαλεῖα: Σέ 100 νοικοκυριά	% τοῦ συνόλου	% τῶν νοικοκυριῶν: πού μισθώνουν ἐργάτες γῆς	πού προσφέρουν ἐργάτες γῆς	Σέ 100 νοικοκυριά ἀναλογοῦν ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις	% τῶν νοικοκυριῶν: μέ «ἐπαγγέλματα»	πού πουλοῦν σιτηρά	πού ἀγοράζουν σιτηρά	% τοῦ εἰσοδήματος σέ χρῆμα: ἀπό τά «ἐπαγγέλματα»	ἀπό τήν πούληση τῶν γεωργικῶν προϊόντων
Χωρίς ἄλογο	—	—	0,2	29,9	1,7	94,4	7,3	70,5	87,1	10,5
Μέ 1 »	0,06	2,1	1,1	15,8	2,5	89,6	31,2	55,1	70,2	23,5
» 2–3 ἄλογα	1,6	43,7	7,7	11,0	6,4	86,7	52,5	28,7	60,0	35,2
» 4 καί πάνω	23,0	54,2	28,1	5,3	30,0	71,4	60,0	8,1	46,1	51,5
Σύνολο	1,2	100	3,8	17,4	4,5	90,5	33,2	42,9	66,0	29,0

Ἡ κατανομή τῶν βελτιωμένων ἐργαλείων καί ἡ κατανομή τῶν δυό ἀντίθετων τύπων «ἐπαγγελμάτων» (πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις) εἶναι καί δῶ ἡ ἴδια, ὅπως καί στά στοιχεῖα πού ἐξετάσαμε πιό πάνω. Τό τεράστιο ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν μέ «ἐπαγγέλματα», τό γεγονός ὅτι τά νοικοκυριά πού ἀγοράζουν στάρι εἶναι περισσότερα ἀπό τά νοικοκυριά πού πουλοῦν στάρι, τό γεγονός ὅτι τό χρηματικό εἰσόδημα ἀπό τά «ἐπαγγέλματα» εἶναι μεγαλύτερο ἀπό τό χρηματικό εἰσόδημα ἀπό τή γεωργία* — ὅλα αὐτά μᾶς δίνουν τό δικαίωμα νά θεωροῦμε αὐτό τό νομό μᾶλλον «ἐπαγγελματικό» παρά γεωργικό. Ἄς δοῦμε ὅμως, τί ἐπαγγέλματα εἶναι αὐτά; Στή «Συλλογή στοιχείων σχετικά μέ τήν ἐκτίμηση τῆς γαιοκτησίας τῶν ἀγροτῶν στούς νομούς Ζεμλιάνσκ, Ζαντόνσκ, Κοροτογιάκ καί Νιζνεντέβιτσκ» (Βορόνεζ, 1889) ἀπαριθμοῦνται ὅλα τά ἐπαγγέλματα τῶν «ἐπαγγελματιῶν» καί τῶν ντόπιων καί τῶν πλανόδιων (συνολικά 222 ἐπαγγέλματα), μέ τό χωρισμό τους σέ ὁμάδες ἀνάλογα μέ τόν γεωργικό τους κλῆρο, ἐπίσης ἀναφέρεται τό ὕψος τῶν ἀπολαβῶν σέ κάθε ἐπάγγελμα. Ἀπό τήν ἀπαρίθμηση αὐτή φαίνεται ὅτι *τά «ἐπαγγέλματα» τῶν ἀγροτῶν εἶναι στήν τεράστια πλειοψηφία τους μισθωτή ἐργασία.* Ἀπό τούς 24 134 «ἐπαγγελματίες» ἀγρότες στό νομό Ζαντόνσκ οἱ 14 135 εἶναι ἐργάτες γῆς, ἁμαξάδες, τσομπάνοι καί ἀνειδίκευτοι ἐργάτες, οἱ

* Στήν ὀλιγάριθμη ἀνώτερη ὁμάδα τῆς ἀγροτιᾶς βλέπουμε τό ἀντίστροφο: ἡ πούληση τοῦ σταριοῦ ξεπερνᾶ τήν ἀγορά του, τό *χρηματικό* εἰσόδημα βγαίνει κυρίως ἀπό τή γῆ, ὑπάρχει μεγάλο ποσοστό νοικοκυρέων πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς, βελτιωμένα ἐργαλεῖα κι ἔχουν ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις. Ὅλα τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης φαίνονται καί δῶ ἀνάγλυφα (παρά τό μικρό ἀριθμό της), ἐκδηλώνονται μέ τή μορφή ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς καί κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας.

1813 ἐργάτες οἰκοδόμοι, οἱ 298 ἐργάτες στίς πόλεις, στά ἐργοστάσια κτλ., οἱ 446 εἶναι ὑπηρέτες σέ ἰδιῶτες, οἱ 301 ζητιάνοι κτλ. Μέ ἄλλα λόγια ἡ τεράστια πλειοψηφία τῶν «ἐπαγγελματιῶν» ἀγροτῶν εἶναι ἐκπρόσωποι τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου, *μισθωτοί ἐργάτες μέ γεωργικό κλῆρο* πού πουλοῦν τήν ἐργατική τους δύναμη στούς ἐπιχειρηματίες τοῦ χωριοῦ καί τῆς βιομηχανίας*. Ἔτσι ἄν πάρουμε τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στίς διάφορες ὁμάδες τῆς ἀγροτιᾶς σ' ἕνα δοσμένο κυβερνεῖο ἤ σ' ἕνα δοσμένο νομό, βλέπουμε *παντοῦ* τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς ἀποσύνθεσης, τόσο στά στεπώδη κυβερνεῖα πού ἔχουν ἄφθονη γῆ κ' εἶναι σχετικά τεράστιες οἱ καλλιεργούμενες ἐκτάσεις τῶν ἀγροτῶν ὅσο καί στίς ἐπαρχίες μέ τή μεγαλύτερη στενότητα γῆς καί τίς μικροσκοπικές διαστάσεις τῶν ἀγροτικῶν «νοικοκυριῶν». Παρά τήν τεράστια διαφορά τῶν ἀγροτικῶν καί τῶν γεωργικῶν συνθηκῶν, ἡ σχέση τῆς ἀνώτερης ὁμάδας τῆς ἀγροτιᾶς πρός τήν κατώτερη εἶναι παντοῦ ἡ ἴδια. Ἄν συγκρίνουμε τίς διάφορες ἐπαρχίες, θά δοῦμε ὅτι ἀλλοῦ φαίνεται πολύ ἀνάγλυφα ὁ τρόπος πού ἀπό τούς κόλπους τῶν

* Γιά νά συμπληρώσουμε ὅσα εἰπώθηκαν πιό πάνω γιά τήν ἔννοια τῆς λέξης «ἐπαγγέλματα» στή στατιστική τῶν ζέμστβο, θ' ἀναφέρουμε πιό λεπτομερειακά στοιχεῖα σχετικά μέ τά ἐπαγγέλματα τῶν ἀγροτῶν τῆς παραπάνω περιοχῆς. Οἱ στατιστικοί τῶν ζέμστβο τά χώρισαν σέ 6 κατηγορίες: 1) ἀγροτικά ἐπαγγέλματα (59 277 ἄτομα ἀπό τό συνολικό ἀριθμό τῶν 92 889 «ἐπαγγελματιῶν» στούς 4 νομούς). Μαζί ὅμως μέ τήν τεράστια πλειοψηφία τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν περιλαβαίνονται ἐδῶ καί νοικοκυρέοι (μποσταντζῆδες, κηπουροί, μελισσοκόμοι, ἴσως ἕνα μέρος τῶν ἁμαξάδων κτλ.). 2) Χειροτέχνες καί βιοτέχνες (20 784 ἄτομα). Ἀνάμεσα στούς πραγματικούς χειροτέχνες (=πού δουλεύουν μέ παραγγελίες τῶν *καταναλωτῶν*) περιλαβαίνονται πάρα πολλοί μισθωτοί ἐργάτες, κυρίως οἰκοδόμοι κτλ. Τούς τελευταίους τούς ὑπολογίσαμε σέ 8 χιλιάδες καί πλέον (μεταξύ τους θά ὑπάρχουν, πιθανόν, κι ἀφεντικά: φουρνάρηδες κτλ.). 3) Ὑπηρέτες, 1737 ἄτομα. 4) Ἔμποροι καί ἰδιοκτῆτες μιᾶς ἐπιχείρησης 7104 ἄτομα. Ὅπως ἔχουμε πεῖ κιόλας, ὁ χωρισμός αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἀπό τή γενική μάζα τῶν «ἐπαγγελματιῶν» εἶναι ἐξαιρετικά ἀπαραίτητος. 5) Ἐλεύθερα ἐπαγγέλματα, 2881 ἄτομα, ἀπ' τά ὁποῖα τά 1090 εἶναι ζητιάνοι. Ἐκτός ἀπ' αὐτούς ὑπάρχουν καί οἱ ἀλῆτες, οἱ χωροφύλακες, οἱ πόρνες, οἱ ἀστυνομικοί κτλ. 6) Ἐργάτες τῆς πόλης, τῶν ἐργοστασίων κτλ. εἶναι 1106. Ἄτομα πού ἀσκοῦν ἕνα βοηθητικό ἐπάγγελμα στόν τόπο τους 71 112, πλανόδιοι 21 777· ἄνδρες 85 255, γυναῖκες 7634. Τό ὕψος τῶν ἀπολαβῶν παρουσιάζει τεράστιες διαφορές: λχ. στό νομό Ζαντόνσκ 8580 ἀνειδίκευτοι ἐργάτες κερδίζουν 234 677 ρούβλια, ἐνῶ 647 ἔμποροι καί ἰδιοκτῆτες μιᾶς ἐπιχείρησης κερδίζουν 71 799 ρούβλια. Μπορεῖ νά φανταστεῖ κανείς τί σύγχυση θά προκύψει, ἄν βάλει σ' ἕνα τσουβάλι ὅλα αὐτά τά «ἐπαγγέλματα» μέ τόν πιό διαφορετικό χαρακτήρα. Κι αὐτό ἀκριβῶς κάνουν συνήθως οἱ στατιστικοί μας τῶν ζέμστβο καί οἱ ναρόντνικοί μας.

ἀγροτῶν δημιουργοῦνται οἱ ἐπιχειρηματίες τοῦ χωριοῦ καί ἀλλοῦ — ὁ τρόπος πού δημιουργεῖται τό ἀγροτικό προλεταριάτο. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι στή Ρωσία, ὅπως καί σέ κάθε ἄλλη κεφαλαιοκρατική χώρα, ἡ τελευταία πλευρά τοῦ προτσές τῆς ἀποσύνθεσης ἀγκαλιάζει ἀσύγκριτα μεγαλύτερο ἀριθμό μικρογεωργῶν (κ' ἴσως μεγαλύτερο ἀριθμό περιοχῶν) παρά ἡ πρώτη.

VII. ΤΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΖΕΜΣΤΒΟ ΓΙΑ ΤΟ ΚΥΒΕΡΝΕΙΟ ΝΙΖΝΙ ΝΟΒΓΚΟΡΟΝΤ

Γιά τούς τρεῖς νομούς τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ — Κνιαγκίνιν, Μακάριεφ καί Βασίλ — τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς ἀπογραφῆς τῶν ζέμστβο γιά τά ἀγροτικά νοικοκυριά συνοψίζονται σ' ἕναν πίνακα ταξινόμησης πού χωρίζει τά ἀγροτικά νοικοκυριά (μόνο ὅσα ἔχουν γεωργικό κλῆρο καί μάλιστα μόνο τῶν ἀγροτῶν πού ζοῦν στό χωριό τους) σέ 5 ὁμάδες ἀνάλογα μέ τά ζῶα ἐργασίας («Ὑλικά γιά τήν ἐκτίμηση τῶν γαιῶν τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ. Οἰκονομικό μέρος». Τεῦχος IV, IX καί XII. Νίζνι Νόβγκοροντ 1888, 1889, 1890).

Ἄν ἑνώσουμε αὐτούς τούς τρεῖς νομούς, θά ἔχουμε τά παρακάτω στοιχεῖα γιά τίς ὁμάδες τῶν νοικοκυριῶν (στούς τρεῖς νομούς πού ἀναφέραμε τά στοιχεῖα αὐτά ἀγκαλιάζουν 52 260 νοικοκυριά, μέ 294 798 ἄτομα καί τῶν δυό φύλων. Γῆ πού ἀνήκει σέ κλήρους 433 593 ντεσ., ἀγορασμένη γῆ 51 960 ντεσ., γῆ πού μισθώνεται 86 007 ντεσ., ἄν ὑπολογιστεῖ κάθε γῆ πού μισθώνεται: καί κείνη πού ἀνήκει σέ γεωργικούς κλήρους, καί κείνη πού δέν ἀνήκει, καί τά ὀργώματα, καί τά λιβάδια· γῆ πού ἐκμισθώνεται 19 274 ντεσ.):

Ὁμάδες νοικοκυρέων	% τῶν νοικοκυριῶν	Ἄτομα καί τῶν δυό φύλων κατά νοικοκυριό	% τοῦ πληθυσμοῦ καί τῶν δυό φύλων	Γῆ τῶν γεωργικῶν κλήρων: Κατά νοικοκυριό, ντεσ.	Γῆ τῶν γεωργικῶν κλήρων: % τοῦ συνόλου	Ἀγορασμένη γῆ: % τοῦ συνόλου	% τῆς συνολικῆς γῆς: Πού μισθώνεται	% τῆς συνολικῆς γῆς: Πού ἐκμισθώνεται	Ὅλη ἡ γῆ πού χρησιμοποιεῖ ἡ ὁμάδα: Κατά νοικοκυριό, ντεσ.	Ὅλη ἡ γῆ πού χρησιμοποιεῖ ἡ ὁμάδα: % τοῦ συνόλου	Συνολικός ἀριθμός ζώων: Κατά νοικοκυριό	Συνολικός ἀριθμός ζώων: % τοῦ συνόλου
Χωρίς ἄλογο	30,4	4,1	22,2	5,1	18,6	5,7	3,3	81,7	4,4	13,1	0,6	7,2
Μέ 1 »	37,5	5,3	35,2	8,1	36,6	18,8	25,1	12,4	9,4	34,1	2,4	33,7
» 2 ἄλογα	22,5	6,9	27,4	10,5	28,5	29,3	38,5	3,8	13,8	30,2	4,3	34,9
» 3 »	7,3	8,4	10,9	13,2	11,6	22,7	21,2	1,2	21,0	14,8	6,2	16,5
» 4 καί πάνω	2,3	10,2	4,3	16,4	4,7	23,5	11,9	0,9	34,6	7,8	9,0	7,7
Σύνολο	100	5,6	100	8,3	100	100	100	100	10,3	100	2,7	100

Καί δῶ, συνεπῶς, βλέπουμε ὅτι ἡ εὔπορη ἀγροτιά, παρ' ὅλο πού ἔχει μεγαλύτερο γεωργικό κλῆρο (τό ποσοστό γῆς πού ἔχουν σέ γεωργικό κλῆρο οἱ ἀνώτερες ὁμάδες εἶναι μεγαλύτερο ἀπό τό ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ τους), συγκεντρώνει στά χέρια της τήν ἀγορασμένη γῆ (τά 9,6% τῶν εὔπορων νοικοκυριῶν κατέχουν τά 46,2% τῆς ἀγορασμένης γῆς, ἐνῶ τά νοικοκυριά τῆς φτωχῆς ἀγροτιᾶς πού εἶναι τά $^{2}/_{3}$ ἔχουν λιγότερο ἀπό τό ἕνα τέταρτο ὅλης τῆς ἀγορασμένης γῆς), συγκεντρώνει καί τή γῆ πού μισθώνεται, «μαζεύει» καί τή γῆ τῶν γεωργικῶν κλήρων, πού τήν ἐκμισθώνει ἡ φτωχολογιά καί χάρη σ' ὅλα αὐτά ἡ *πραγματική* κατανομή τῆς γῆς, πού χρησιμοποιεῖ ἡ «ἀγροτιά», ἀποδείχνεται ὅτι δέ μοιάζει καθόλου μέ τήν κατανομή τῆς γῆς τῶν γεωργικῶν κλήρων. Στήν πραγματικότητα τά νοικοκυριά πού δέν ἔχουν ἄλογο διαθέτουν λιγότερη γῆ ἀπό ὅση ἔχει ὁ κλῆρος πού τούς παραχωρήθηκε διά νόμου. Τά νοικοκυριά πού ἔχουν ἕνα ἤ δυό ἄλογα αὐξάνουν τή γαιοχτησία τους μόνο κατά 10–30% (ἀπό 8,1 ντεσ. ὥς 9,4 ντεσ., καί ἀπό 10,5 ντεσ. ὥς 13,8 ντεσ.), ἐνῶ οἱ εὔποροι ἀγρότες αὐξάνουν τή γαιοχτησία τους *μιάμιση ὥς δυό* φορές. Τή στιγμή πού οἱ διαφορές πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στίς ὁμάδες σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τίς διαστάσεις τοῦ γεωργικοῦ κλήρου τους ἦταν μηδαμινές, οἱ διαφορές ἀνάμεσά τους ὅσον ἀφορᾶ τίς *πραγματικές διαστάσεις τοῦ γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ* τους εἶναι τεράστιες, ὅπως φαίνεται ἀπό τά στοιχεῖα γιά τά ζῶα πού ἀναφέραμε πιό πάνω κι ἀπό τά στοιχεῖα γιά τήν καλλιεργούμενη ἔκταση πού παραθέτουμε πιό κάτω:

Ὁμάδες νοικοκυρέων	Καλλιεργούμενη ἔκταση κατά νοικοκυριό, σέ ντεσ.	% τῆς συνολικῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης	% τῶν νοικοκυριῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς	% τῶν νοικοκυρέων μέ ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις*	% τῶν νοικοκυριῶν πού ἔχουν ἔσοδα ἔξω ἀπό τό νοικοκυριό τους
Χωρίς ἄλογο	1,9	11,4	0,8	1,4	54,4
Μέ 1 »	4,4	32,9	1,2	2,9	21,8
» 2 ἄλογα	7,2	32,4	3,9	7,4	21,4
» 3 »	10,8	15,6	8,4	15,3	21,4
» 4 καί πάνω	16,6	7,7	17,6	25,1	23,0
Σύνολο	5,0	100	2,6	5,6	31,6

Ἡ διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στίς ὁμάδες ὡς πρός τήν καλλιεργούμενη ἔκταση εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερη ἀπό τή δια-

* Μόνο γιά τό νομό Κνιαγκίνιν.

φορά πού ὑπάρχει στίς διαστάσεις τῆς πραγματικῆς γαιοχτησίας καί γαιοχρησίας τους, ἀφήνουμε πιά τίς διαφορές στίς διαστάσεις τῶν γεωργικῶν κλήρων*. Αὐτό μᾶς δείχνει ἀκόμα μιά φορά ὅτι εἶναι ἐντελῶς ἀκατάλληλη ἡ ταξινόμηση ἀνάλογα μέ τόν κατεχόμενο γεωργικό κλῆρο, πού ὁ «ἰσοπεδωτισμός» του μετατράπηκε τώρα σέ νομικό πλάσμα. Οἱ ὑπόλοιπες στῆλες τοῦ πίνακα δείχνουν μέ ποιόν τρόπο γίνεται στήν ἀγροτιά «ὁ συνδυασμός τῆς γεωργίας μέ τά ἐπαγγέλματα»: ἡ εὔπορη ἀγροτιά συνδυάζει τήν ἐμπορευματική καί τήν κεφαλαιοκρατική γεωργία (μεγάλο ποσοστό νοικοκυριῶν μέ ἐργάτες γῆς) μέ τίς ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις, ἐνῶ οἱ φτωχοί συνδυάζουν τήν πούληση τῆς ἐργατικῆς τους δύναμης («ἀπολαβές ἔξω ἀπό τό χωριό») μέ τήν καλλιέργεια λίγων χωραφιῶν, δηλαδή καταντοῦν ἐργάτες γῆς καί μεροκαματιάρηδες πού ἔχουν καί γεωργικό κλῆρο. Ἄς σημειωθεῖ πώς τό γεγονός ὅτι δέν ἐλαττώνεται κανονικά τό ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν μέ ἀπολαβές ἔξω ἀπό τό χωριό τους, ὀφείλεται στήν ἐξαιρετική πολυμορφία αὐτῶν τῶν «ἀποδοχῶν» καί τῶν «ἐπαγγελμάτων» τῆς ἀγροτιᾶς τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ: ἐκτός ἀπό τούς ἐργάτες γῆς, τούς ἀνειδίκευτους ἐργάτες, τούς οἰκοδόμους καί τούς ἐργάτες ναυπηγείων κτλ., στούς ἀγρότες μέ βοηθητικό ἐπάγγελμα συγκαταλέγεται ἐδῶ ἕνας σχετικά πολύ σημαντικός ἀριθμός «βιοτεχνῶν», ἰδιοχτητῶν χειροτεχνικῶν ἐργαστηρίων, ἐμπόρων, προαγοραστῶν κτλ. Εἶναι εὐνόητο ὅτι τό ἀνακάτωμα τόσο διαφορετικῶν τύπων «ἐπαγγελματιῶν» χαλνᾶ τήν ὀρθότητα τῶν στοιχείων, γιά τά «νοικοκυριά μέ ἀπολαβές»**.

Στό ζήτημα τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στίς διάφορες ὁμάδες τῶν ἀγροτῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία, ἄς σημειώσουμε, ὅτι στό κυβερνεῖο Νίζνι Νόβγκοροντ ἡ «λίπανση ἀποτελεῖ ἕναν ἀπό τούς κυριότερους ὅρους πού καθορίζουν τό βαθμό τῆς παραγωγικότητας τῶν καλλιεργούμενων χωραφιῶν» (σελ. 79 τῆς Συλ-

* Ἄν θεωρήσουμε τήν ἔκταση τῶν γεωργικῶν κλήρων τῶν ἀγροτῶν πού δέν ἔχουν ἄλογο (κατά νοικοκυριό) ἴση μέ τό 100, τότε γιά τίς ἀνώτερες ὁμάδες ἡ ἔκταση τοῦ γεωργικοῦ κλήρου θά ἐκφραστεῖ μέ τούς ἀριθμούς: 159, 206, 259 καί 321. Ἡ ἀντίστοιχη σειρά τῶν ἀριθμῶν γιά τήν πραγματική γαιοχτησία τῆς κάθε ὁμάδας θά εἶναι: 100, 214, 314, 477 καί 786 καί γιά τίς διαστάσεις τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης κατά ὁμάδες: 100, 231, 378, 568 καί 873.

** Γιά τά «ἐπαγγέλματα» τῆς ἀγροτιᾶς τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ βλ. στό βιβλίο τοῦ Μ. Πλότνικοφ «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στό κυβερνεῖο Νίζνι Νόβγκοροντ» (Νίζνι Νόβγκοροντ, 1894), τούς πίνακες στό τέλος τοῦ βιβλίου καί τίς στατιστικές συλλογές τῶν ζέμστβο, κυρίως γιά τούς νομούς Γκορμπάτοφ καί Σεμιόνοφ.

λογῆς γιά τό νομό τοῦ Κνιαγκίνιν). Ὁ μέσος ὅρος τῆς συγκομιδῆς τῆς σίκαλης αὐξάνει κανονικά στό βαθμό πού αὐξάνει ἡ λίπανση: μέ 300–500 κάρα κοπριά σέ 100 ντεσ. γεωργικοῦ κλήρου ἡ σοδιά τῆς σίκαλης φτάνει τά 47,1 μέρα* κατά ντεσ., ἐνῶ μέ 1500 καί πάνω φτάνει τά 62,7 μέρα (σελ. 84, ibid.). Γι' αὐτό εἶναι φανερό, ὅτι ἡ διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στίς ὁμάδες ὡς πρός τίς διαστάσεις τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς πρέπει νά εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερη ἀπό τή διαφορά ὡς πρός τίς διαστάσεις τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης κι ὅτι οἱ στατιστικοί τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ ἔκαναν μεγάλο λάθος πού μελέτησαν τό ζήτημα τῆς ἀποδοτικότητας τῶν χωραφιῶν τῶν ἀγροτῶν γενικά, κι ὄχι τήν ἀποδοτικότητα τῶν χωραφιῶν τοῦ μή εὐκατάστατου καί τοῦ εὔπορου ἀγρότη χωριστά.

VIII. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΩΝ ΖΕΜΣΤΒΟ ΓΙΑ ΤΑ ΑΛΛΑ ΚΥΒΕΡΝΕΙΑ

Ὅπως παρατήρησε πιά ὁ ἀναγνώστης, γιά τή μελέτη τῆς ἀποσύνθεσης τῆς ἀγροτιᾶς χρησιμοποιοῦμε ἀποκλειστικά τίς στατιστικές ἀπογραφές τῶν ζέμστβο γιά τά ἀγροτικά νοικοκυριά, στήν περίπτωση πού ἀγκαλιάζουν λίγο ἤ πολύ σημαντικές περιοχές, πού δίνουν ἀρκετά λεπτομερῆ στοιχεῖα γιά τά βασικότερα γνωρίσματα τῆς ἀποσύνθεσης καί (τό σπουδαιότερο) εἶναι ἐπεξεργασμένα μέ τέτιον τρόπο ὥστε νά μπορεῖ κανείς νά ξεχωρίσει τίς διάφορες ὁμάδες τῶν ἀγροτῶν ἀνάλογα μέ τήν οἰκονομική τους κατάσταση. Τά στοιχεῖα τῶν 7 κυβερνείων, πού παραθέσαμε πιό πάνω, ἐξαντλοῦν τά στατιστικά στοιχεῖα τῶν ζέμστβο πού ἀνταποκρίνονται σ' αὐτούς τούς ὅρους καί πού εἴχαμε τή δυνατότητα νά χρησιμοποιήσουμε. Γιά νά εἶναι πιό πλήρης ἡ εἰκόνα, θά ἀναφέρουμε τώρα σύντομα καί τά ὑπόλοιπα, ὄχι τόσο πλήρη, στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ εἴδους (δηλαδή τά στοιχεῖα πού στηρίζονται μόνο στίς γενικές ἀπογραφές τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν).

Στό νομό Ντεμιάνσκ τοῦ κυβερνείου Νόβγκοροντ ἔχουμε ἕναν πίνακα ταξινόμησης τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν σύμφωνα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἀλόγων («Ὑλικά γιά τήν ἐκτίμηση τῶν γεωργικῶν κτημάτων τοῦ κυβερνείου Νόβγκοροντ. Νομός Ντεμιάνσκ». Νόβγκοροντ, 1888). Ἐδῶ δέν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιά τή γῆ πού μισθώνεται κι ἐκμισθώνεται (σέ ντεσιατίνες), μά καί τά στοιχεῖα

* Μετρική μονάδα γιά τά σιτηρά, πού ἰσοῦται μέ 16,3 κιλά. *Σημ. μετ.*

πού ὑπάρχουν δείχνουν ὅτι οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στήν εὔπορη καί τή φτωχή ἀγροτιά αὐτοῦ τοῦ κυβερνείου εἶναι ἀπόλυτα ἴδιες μέ τῶν ἄλλων κυβερνείων. Καί δῶ λχ. τό ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν πού ἀγοράζουν καί μισθώνουν γῆ αὐξάνει ὅταν προχωροῦμε ἀπό τίς κατώτερες ὁμάδες πρός τίς ἀνώτερες (ἀπό τίς ὁμάδες πού δέν ἔχουν ἄλογο πρός τίς ὁμάδες πού ἔχουν τρία καί πάνω ἄλογα), παρά τό γεγονός ὅτι τά νοικοκυριά πού ἔχουν πολλά ἄλογα διαθέτουν ἕνα γεωργικό κλῆρο, μεγαλύτερο ἀπό τόν μέσο. Τά 10,7% τῶν νοικοκυριῶν πού ἔχουν πάνω ἀπό 3 ἄλογα, καί περιλαβαίνουν τά 16,1% ὅλου τοῦ πληθυσμοῦ, κατέχουν τά 18,3% ὅλης τῆς γῆς τῶν γεωργικῶν κλήρων, τά 43,4% τῆς ἀγορασμένης γῆς, τά 26,2% τῆς γῆς πού μισθώνεται (ἄν μποροῦμε νά κρίνουμε ἀπό τίς καλλιεργούμενες ἐκτάσεις μέ σίκαλη καί βρώμη σέ μισθωμένη γῆ) καί τά 29,4% ὅλων τῶν «βιομηχανικῶν κτιρίων», ἐνῶ τά 51,3% τῶν νοικοκυριῶν, τά ὁποῖα δέν ἔχουν ἄλογο ἤ ἔχουν ἕνα μόνο ἄλογο, καί περιλαβαίνουν τά 40,1% τοῦ πληθυσμοῦ, κατέχουν μόνο τά 33,2% τῆς γῆς τῶν γεωργικῶν κλήρων, τά 13,8% τῆς ἀγορασμένης γῆς, τά 20,8% τῆς γῆς πού μισθώνεται (μέ τήν ἔννοια πού εἴπαμε) καί τά 28,8% τῶν «βιομηχανικῶν κτιρίων». Μέ ἄλλα λόγια καί δῶ ἡ εὔπορη ἀγροτιά «μαζεύει» τή γῆ καί συνδυάζει μέ τή γεωργία τά ἐμποροβιοτεχνικά «ἐπαγγέλματα», ἐνῶ οἱ φτωχοί ἀγρότες παρατᾶνε τή γῆ τους καί γίνονται μισθωτοί ἐργάτες (τό ποσοστό τῶν «προσώπων μέ βοηθητικά ἐπαγγέλματα» ἐλαττώνεται ὅταν προχωροῦμε ἀπό τίς κατώτερες ὁμάδες στίς ἀνώτερες, ἀπό 26,6% γιά τά νοικοκυριά πού δέν ἔχουν ἄλογο σέ 7,8% γιά τά νοικοκυριά πού ἔχουν 3 καί πάνω ἄλογα). Τό γεγονός ὅτι τά στοιχεῖα αὐτά δέν εἶναι πλήρη, μᾶς ἀναγκάζει νά μή τά περιλάβουμε στήν παρακάτω συνόψιση τοῦ ὑλικοῦ γιά τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς.

Γιά τήν ἴδια αἰτία δέν περιλαβαίνουμε καί τά στοιχεῖα γιά *ἕνα μέρος* τοῦ νομοῦ Κοζέλετς τοῦ κυβερνείου Τσερνίγκοφ («Ὑλικά γιά τήν ἐκτίμηση τῶν γεωργικῶν κτημάτων πού συγκεντρώθηκαν ἀπό τό τμῆμα στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Τσερνίγκοφ», τόμ. V, Τσερνίγκοφ 1882. Ἔγινε ταξινόμηση τῶν στοιχείων πού ἀφοροῦν 8717 νοικοκυριά τῆς μαυρόχωμης περιοχῆς αὐτοῦ τοῦ νομοῦ, ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ζώων ἐργασίας πού ἔχουν). Οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στίς ὁμάδες εἶναι καί δῶ οἱ ἴδιες: τά 36,8% τῶν νοικοκυριῶν πού δέν ἔχουν ζῶα ἐργασίας, καί περιλαβαίνουν τά 28,8% τοῦ πληθυσμοῦ, ἔχουν τά 21% τῆς ἰδιόχτητης γῆς καί τῆς γῆς τῶν γεωρ-

γικῶν κλήρων καί τά 7% τῆς γῆς πού μισθώνεται καί ἐκμισθώνουν τά 63% τῆς γῆς πού ἐκμισθώνεται ἀπό αὐτά τά 8717 νοικοκυριά. Τά 14,3% τῶν νοικοκυριῶν πού ἔχουν 4 καί πάνω ζῶα ἐργασίας τό καθένα, καί περιλαβαίνουν τά 17,3% τοῦ πληθυσμοῦ, ἔχουν τά 33,4% τῆς ἰδιόχτητης γῆς καί τῆς γῆς τῶν γεωργικῶν κλήρων, τά 32,1% τῆς γῆς πού μισθώνεται καί μονάχα τά 7% τῆς γῆς πού ἐκμισθώνεται. Δυστυχῶς τά ὑπόλοιπα νοικοκυριά (μέ 1–3 ζῶα ἐργασίας) δέν ὑποδιαιροῦνται σέ μικρότερες ὁμάδες.

Στά «Ὑλικά γιά τή μελέτη τῆς γαιοκαλλιέργειας καί τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στά κυβερνεῖα Ἰρκούτσκ καί Γενισέι» ὑπάρχει ἕνας πολύ ἐνδιαφέρων πίνακας ταξινόμησης (ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἀλόγων ἐργασίας) τῶν νοικοκυριῶν τῶν ντόπιων ἀγροτῶν καί τῶν ἐποίκων γιά τίς 4 περιφέρειες τοῦ κυβερνείου τοῦ Γενισέι (τόμ. III, Ἰρκούτσκ, 1893, σελ. 730 κ. ἑ.). Εἶναι πολύ ἐνδιαφέρον νά σημειώσουμε τό γεγονός, ὅτι οἱ σχέσεις τοῦ εὔπορου σιβηριανοῦ μέ τόν ἔποικο (καί στίς σχέσεις αὐτές ζήτημα εἶναι ἄν θά τολμοῦσε καί ὁ πιό φανατικός ναρόντνικος νά ἀναζητήσει τό περίφημο πνεῦμα τῆς κοινότητας!) εἶναι στήν οὐσία ἀπόλυτα ταυτόσημες μέ τίς σχέσεις τῶν εὔπορων μελῶν τῶν κοινοτήτων μας μέ τούς «συναδέλφους» τους πού δέν ἔχουν ἄλογα ἤ ἔχουν ἕνα μόνο ἄλογο. Ἄν ἑνώσουμε μαζί τούς ἔποικους καί τούς ντόπιους ἀγρότες (αὐτή ἡ συνένωση εἶναι ἀπαραίτητη γιατί οἱ πρῶτοι χρησιμεύουν σάν ἐργατική δύναμη γιά τούς δεύτερους), ἀποχτοῦμε τά γνωστά γνωρίσματα τῶν ἀνώτερων καί τῶν κατώτερων ὁμάδων. Τά 39,4% τῶν νοικοκυριῶν πού ἀνήκουν στίς κατώτερες ὁμάδες (χωρίς ἄλογο, μέ 1 καί 2 ἄλογα), περιλαβαίνουν τά 24% τοῦ πληθυσμοῦ κι ἔχουν μόνο τά 6,2% ὅλης τῆς καλλιεργούμενης γῆς καί τά 7,1% ὅλων τῶν ζώων, ἐνῶ τά νοικοκυριά μέ 5 καί πάνω ἄλογα πού ἀποτελοῦν τά 36,4% ὅλων τῶν νοικοκυριῶν καί περιλαβαίνουν τά 51,2% τοῦ πληθυσμοῦ, ἔχουν τά 73% τῆς καλλιεργούμενης γῆς καί τά 74,5% ὅλων τῶν ζώων. Οἱ τελευταῖες ὁμάδες (μέ 5–9, 10 καί πάνω ἄλογα), μέ 15–36 ντεσ. καλλιεργούμενη γῆ κατά νοικοκυριό, καταφεύγουν στήν πλατιά χρησιμοποίηση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας (30–70% τῶν νοικοκυριῶν χρησιμοποιοῦν μισθωτούς ἐργάτες), ἐνῶ οἱ τρεῖς κατώτερες ὁμάδες, μέ 0–0, 2–3 καί 5 ντεσ. καλλιεργούμενη γῆ κατά νοικοκυριό, *δίνουν* ἐργάτες (20–35 καί 59% τῶν νοικοκυριῶν). Τά στοιχεῖα πού δείχνουν πόση γῆ μισθώνεται κι ἐκμισθώνεται ἀποτελοῦν τή μοναδική ἐξαίρεση ἀπό τόν κανόνα πού συναντοῦμε, (γιά τή συγκέντρωση

ἀπό τούς εὔπορους τῆς νοικιαζόμενης γῆς) καί πρόκειται δῶ γιά μιά ἐξαίρεση πού ἐπιβεβαιώνει τόν κανόνα. Αὐτό γίνεται γιατί στή Σιβηρία δέν ὑπάρχουν ἀκριβῶς ἐκεῖνοι οἱ ὅροι, πού δημιούργησαν αὐτόν τόν κανόνα, δέν ὑπάρχει ὁ ὑποχρεωτικός καί «ἰσοπεδωτικός» γεωργικός κλῆρος, δέν ὑπάρχει καθιερωμένη ἀτομική ἰδιοχτησία πάνω στή γῆ. Ὁ εὔπορος ἀγρότης δέν ἀγοράζει καί δέ μισθώνει γῆ, μά τήν παίρνει ὑπό τήν κατοχή του (αὐτό γινόταν τουλάχιστο ὥς τά τώρα). Ἡ ἐκμίσθωση κ' ἡ μίσθωση γῆς μᾶλλον ἔχουν χαρακτήρα ἀνταλλαγῆς ἀνάμεσα σέ γειτόνους καί γι' αὐτό τά στοιχεῖα ταξινόμησης σχετικά μέ τήν ἐκμίσθωση καί τή μίσθωση γῆς δέ δείχνουν καθόλου κάτι πού ὑπάρχει σάν κανόνας*.

Στούς τρεῖς νομούς τοῦ κυβερνείου Πολτάβας μποροῦμε νά καθορίσουμε κατά προσέγγιση τήν κατανομή τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης (ἐφόσον ξέρουμε τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν μέ τίς διάφορες καλλιεργούμενες ἐκτάσεις, πού στίς Συλλογές σημειώνονται «ἀπό τόσες ὥς τόσες» ντεσιατίνες, δέν ἔχουμε παρά νά πολλαπλασιάσουμε τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν τῆς κάθε ὑποδιαίρεσης μέ τό μέσο μέγεθος τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης πού βρίσκεται ἀνάμεσα στά μνημονευόμενα ὅρια). Ἔτσι ἔχουμε τά παρακάτω στοιχεῖα γιά 76 032 νοικοκυριά (ὅλοι τους εἶναι ἀγρότες, χωρίς τούς μικροαστούς) μέ 362 298 ντεσ. καλλιεργούμενη ἔκταση: 31 001 νοικοκυριά (τά 40,8 %) δέν καλλιεργοῦν καθόλου ἤ καλλιεργοῦν μόνο ὥς 3 ντεσ. κατά νοικοκυριό κι ἔχουν συνολικά 36 040 ντεσ. καλλιεργούμενη ἔκταση (τά 9,9 %)· 19 017 νοικοκυριά (τά 25 %) καλλιεργοῦν πάνω ἀπό 6 ντεσ. κατά νοικοκυριό κι ἔχουν 209 195 ντεσ. καλλιεργούμενη ἔκταση (τά 57,8%). (Βλ. «Συλλογές οἰκονομικῶν στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Πολτάβας», νομοί Κονσταντίνογκραντ, Χορόλ καί Πιριάτιν [49]. Ἡ *κατανομή* τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης μοιάζει πάρα πολύ μέ τήν κατανομή πού εἴδαμε στό κυβερ-

* «Τά ὑλικά πού συγκεντρώθηκαν σέ διάφορα μέρη γιά τίς πράξεις ἐκμίσθωσης καί μίσθωσης τῶν γαιοχτημάτων, κρίθηκαν ὅτι δέν ἀξίζουν νά τά ἐπεξεργαστεῖ κανείς ἰδιαίτερα, γιατί αὐτό καθαυτό τό φαινόμενο ὑπάρχει μόνο σέ ἐμβρυώδικη μορφή. Οἱ μεμονωμένες περιπτώσεις ἐκμίσθωσης καί μίσθωσης εἶναι σπάνιες, ἐντελῶς συμπτωματικές καί δέν ἀσκοῦν ἀκόμη καμιά ἐπίδραση στήν οἰκονομική ζωή τοῦ κυβερνείου Γενισέι» («Ὑλικά», τόμ. IV, τεῦχος 1, σελ. V, εἰσαγωγή). Ἀπό τίς 424 624 ντεσ. ἀφράτο χῶμα, πού ἔχουν οἱ ντόπιοι ἀγρότες τοῦ κυβερνείου Γενισέι, οἱ 417 086 ντεσ. ἀνήκουν στήν «οἰκειοποιημένη-κληρονομική» γῆ. Ἡ γῆ πού μισθώνεται (2686 ντεσ.), εἶναι σχεδόν ἴση μέ τή γῆ πού ἐκμισθώνεται (2639 ντεσ.) καί δέν ἀποτελεῖ οὔτε τό ἕνα ἑκατοστό τοῦ συνόλου τῆς οἰκειοποιημένης γῆς.

νεῖο Ταυρίδας, παρ' ὅλο πού γενικά εἶναι μικρότερες οἱ *διαστάσεις* τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης. Εἶναι εὐνόητο ὅτι μιά τόσο ἀνισόμετρη κατανομή εἶναι δυνατή μόνο ὅταν ἡ ἀγορασμένη καί ἡ μισθωμένη γῆ εἶναι συγκεντρωμένη στά χέρια μιᾶς μειοψηφίας. Γιά τό ζήτημα αὐτό δέν ἔχουμε πλήρη στοιχεῖα, γιατί στίς συλλογές δέν ὑπάρχει ταξινόμηση τῶν νοικοκυριῶν ἀνάλογα μέ τήν οἰκονομική τους κατάσταση καί εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά περιοριστοῦμε στά παρακάτω στοιχεῖα γιά τό νομό Κονσταντίνογκραντ. Στό κεφάλαιο γιά τήν οἰκονομία τῶν στρωμάτων τῆς ἀγροτιᾶς (κεφ. ΙΙ, ὑποκ. 5, «Γεωργία») ὁ συντάχτης τῆς συλλογῆς μᾶς κάνει γνωστό τό παρακάτω γεγονός: «Γενικά, ἄν χωρίσουμε τή μισθωμένη γῆ σέ τρεῖς κατηγορίες: τή μισθωμένη γῆ πού ἀναλογεῖ σέ κάθε νοικοκύρη: 1) ὥς 10 ντεσ., 2) ἀπό 10 ὥς 30 ντεσ. καί 3) πάνω ἀπό 30 ντεσ., τότε γιά τήν καθεμιά ἀπ' αὐτές τίς κατηγορίες θά ἔχουμε τά παρακάτω στοιχεῖα*:

	Σχετικός ἀριθμός			
	% τῶν νοικοκυρέων πού μισθώνουν γῆ	% τῆς γῆς πού μισθώνεται	Σ' ἕνα νοικοκύρη ἀναλογεῖ γῆ σέ ντεσιατίνες	Ἀπό τή γῆ πού μισθώνεται, ἐκμισθώνεται σέ ἄλλους Σέ %
Μικρές μισθώσεις (ὥς 10 ντεσ.)	86,0	35,5	3,7	6,6
Μεσαῖες » (10 - 30 »)	8,3	16,6	17,5	3,9
Μεγάλες » (πάνω ἀπό 30 »)	5,7	47,9	74,8	12,9
Σύνολο	100	100	8,6	9,3

Τά σχόλια εἶναι περιττά.

Γιά τό κυβερνεῖο Καλούγκας ἔχουμε μόνο τά παρακάτω, πολύ σκόρπια, καί ὄχι πλήρη, στοιχεῖα γιά τήν καλλιέργεια σιτηρῶν ἀπό 8626 νοικοκυριά (περίπου τό $^{1}/_{20}$ ὅλων τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν τοῦ κυβερνείου**).

* Συλλογή, σελ. 142.

** «Στατιστική ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνείου Καλούγκας γιά τό 1896». Καλούγκα, 1897, σελ. 43 κ. ἑ., 83 καί 113 τοῦ παραρτήματος.

Итоги по раіонамъ, сословіямъ и уѣзду.

№	°/₀ отношенія посѣвовъ. Ржи.	Оз. пшеницы.	Яр. пшеницы.	Ячменя.	Овса.	Гречихи.	Проч. хлѣбовъ.	Распредѣленіе хоз. по размѣру посѣва. Число хоз. безъ посѣва. 144	Съ посѣвомъ менѣе 1 дес. 145	1 и менѣе 2 дес. 146	2 и менѣе 3 дес. 147	3 и менѣе 6 дес. 148	6 и менѣе 9 дес. 149	9 и менѣе 15 дес. 150	15 и менѣе 20 дес. 151	20 и менѣе 50 дес. 152	50 и болѣе дес. 153	Занятія, Хоз., жнущ. со снопа. Изъ безземельн. и не имѣющ. поля. 154	Имѣющ. менѣе 3 дес. поля. 155	Имѣющ. 3—6 дес. поля. 156	Имѣющ. 6 и бол. дес. поля. 157	Итого заимщиковъ.	°/₀ къ числу всѣхъ хоз.
1	38,	6,	33,	13,	3,	3,	0,	45	—	—	2	3	1	3	3	6	1	14	—	—	—	14	21
2	29,	5,	34,	19,	3,	3,	4,	222	3	23	20	46	18	13	5	4	3	50	4	1	—	55	1[illegible]
3	23,	10,	26,	14,	16,	3,	6,	76	—	1	2	8	2	1	—	1	2	1	—	—	—	1	[illegible]
4	42,	4,	25,	13,	6,	1,	6,	63	—	6	4	9	5	7	2	9	5	7	1	—	—	8	7
	33,	5,	30,	16,	6,	2,	4,	406	3	30	28	66	26	24	10	20	11	72	5	1	—	78	12
1	36,	4,	31,	20,	1,	3,	1,	793	21	69	61	244	146	153	61	80	17	559	86	7	—	652	39
2	32,	2,	26,	26,	4,	4,	3,	2448	110	930	1745	5505	2857	1560	290	223	36	356	292	159	39	846	[illegible]
3	37,	2,	23,	22,	7,	2,	3,	809	46	335	799	2207	1063	615	125	81	9	37	17	17	2	73	[illegible]
4	44,	0,	23,	21,	3,	2,	4,	894	31	299	486	1884	1129	683	190	162	18	125	100	67	8	300	[illegible]
1	36,	2,	25,	24,	4,	3,	3,	4538	205	1803	3063	9774	5169	2987	656	526	69	1005	490	249	49	1793	[illegible]
2	36,	2,	25,	24,	4,	3,	3,	4944	208	1833	3091	9840	5195	3011	666	546	80	1077	495	250	49	1871	[illegible]

Итоги по раіонамъ, сословіямъ и уѣзду.

кромѣ хлѣбопашества.

Хозяйствъ, отпуск. членовъ на дальн. заработки. Изъ безземельн. и не имѣющ. пахат. земли. 158	Имѣющ. менѣе 3 дес. пахатной земли. 159	Имѣющ. 3—6 дес. пах. земли. 160	Имѣющ. 6—9 дес. пах. земли. 161	Имѣющ. 9 и болѣе дес. пахатной земли. 162	Итого отпускающ. на дальн. зараб.	°/₀ къ числу всѣхъ хоз.	Извозъ. Хозяйствъ. 163	Лицъ. 164	Профессіон. занятія. Мужчинъ. 165	Женщинъ. 166	°/₀ ремесл. муж. къ числу муж. раб.	Батрачество. Муж. Взрослыхъ. 167	Полурабочихъ. 168	Женщинъ. 169	°/₀ батрач. муж. къ числу муж. раб.	Дальніе заработки. Мужчинъ. 170	Женщинъ. 171	°/₀ уходящ. муж. къ числу муж. раб.	№
—	—	—	—	—	—	—	6	6	37	4	43,	1	1	3	1,	—	—	—	1
6	1	—	—	—	7	2,	5	5	214	20	49,	40	18	10	9,	7	—	1,	2
2	—	—	—	—	2	2,	—	—	71	1	67,	7	4	1	6,	2	—	1,	3
—	—	—	—	—	—	—	—	—	76	1	58,	3	4	3	2,	—	—	—	4
8	1	—	—	—	9	1,	11	11	398	26	53,	51	27	17	6,	9	—	1,	
3	1	—	—	—	4	0,	101	105	529	24	24,	30	65	82	1,	4	—	0,	1
57	34	99	49	22	261	1,	232	234	1675	103	7,	1217	739	753	5,	207	89	1,	2
16	71	45	17	3	152	2,	162	166	602	29	6,	578	386	296	6,	166	29	1,	3
8	5	13	7	10	43	0,	254	254	934	26	11,	596	346	238	7,	50	7	0,	4
76	110	157	73	35	451	1,	738	748	3342	156	8,	2370	1509	1352	5,	418	125	1,	1
84	111	157	73	35	460	1,	749	759	3740	182	9,	2421	1536	1369	5,	427	125	1,	2

у 50% х — 18 1/6 посева
у 20% х — 50% посева.

Οἱ σελίδες 276-277 τῆς στατιστικῆς συλλογῆς τοῦ κυβερνείου Πολτάβας (τόμ. XIV, 1894) μέ σημειώσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν.

	Ὁμάδες νοικοκυριῶν σύμφωνα μέ τήν καλλιεργούμενη ἔκτασή τους						
		Πού σπέρνουν χειμωνιάτικα σιτηρά σέ μέρα*					
	Πού δέ σπέρνουν	ὥς 15	15-30	30-45	45-60	Πάνω ἀπό 60	Σύνολο
% τῶν νοικοκυριῶν	7,4	30,8	40,2	13,3	5,3	3,0	100
» τῶν ἀτόμων καί τῶν δυό φύλων	3,3	25,4	40,7	17,2	8,1	5,3	100
» τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης	—	15,0	39,9	22,2	12,3	10,6	100
» ὅλων τῶν ἀλόγων ἐργασίας	0,1	21,6	41,7	19,8	9,6	7,2	100
» τοῦ ἀκαθάριστου εἰσοδήματος ἀπό τήν καλλιεργούμενη ἔκταση	—	16,7	40,2	22,1	21,0		100
Ντεσιατίνες καλλιεργούμενης ἔκτασης κατά νοικοκυριό	—	2,0	4,2	7,2	9,7	14,1	—

Δηλαδή τά 21,6% τῶν νοικοκυριῶν, μέ 30,6% τοῦ πληθυσμοῦ ἔχουν τά 36,6% τῶν ἀλόγων ἐργασίας, τά 45,1% τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης καί τά 43,1% τοῦ *ἀκαθάριστου* εἰσοδήματος ἀπό τίς καλλιεργούμενες ἐκτάσεις. Εἶναι φανερό ὅτι καί οἱ ἀριθμοί αὐτοί μιλοῦν γιά τή συγκέντρωση τῆς ἀγορασμένης καί τῆς νοικιαζόμενης γῆς στά χέρια τῆς εὔπορης ἀγροτιᾶς.

Στό κυβερνεῖο Τβέρ, παρά τά πλούσια στοιχεῖα πού ὑπάρχουν στίς συλλογές, εἶναι ἀτελέστατη ἡ ἐπεξεργασία τῶν ἀπογραφῶν γιά τά ἀγροτικά νοικοκυριά. Δέν ὑπάρχει ταξινόμηση τῶν νοικοκυριῶν, ἀνάλογα μέ τήν οἰκονομική τους κατάσταση. Ἀπ' αὐτή τήν ἔλλειψη ἐπωφελεῖται ὁ κ. Βιχλιάγεφ στή «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Τβέρ» (τόμ. XIII, μέρος 2. «Τό ἀγροτικό νοικοκυριό», Τβέρ, 1897), γιά νά ἀρνηθεῖ τή «διαφοροποίηση» τῆς ἀγροτιᾶς, γιά νά διαγνώσει τήν τάση γιά «μεγαλύτερη ἰσομετρία» καί γιά νά ψάλλει ὕμνους στή «λαϊκή παραγωγή» (σελ. 312) καί στή «φυσική οἰκονομία». Ὁ κ. Βιχλιάγεφ κάνει τίς πιό ἐπικίνδυνες καί πιό ἀβάσιμες κρίσεις γιά τή «διαφοροποίηση», ὄχι μονάχα χωρίς νά ἀναφέρει κανένα ἀκριβές στοιχεῖο γιά τίς ὁμάδες τῶν ἀγροτῶν, μά ἀκόμα καί χωρίς νά ξεκαθαρίσει στό κεφάλι του τή στοιχειώδη ἀλήθεια, ὅτι ἡ ἀποσύνθεση συντελεῖται στούς κόλπους τῆς κοινότητας κι ὅτι γι' αὐτό εἶναι γελοῖο νά μιλᾶς γιά τή «διαφοροποίηση» καί

* — μέρα εἶναι παλιά λαϊκή μονάδα μέτρησης ὄγκου τῶν δημητριακῶν κυρίως. Χωροῦσε καρπό βάρους περίπου ἕνα πούντ, δηλ. 16,3 χιλιόγραμμα. *Σημ. μετ.*

νά ταξινομεῖς τά νοικοκυριά *ἀποκλειστικά* κατά κοινότητες ἤ κατά ἐπαρχίες*.

ΙΧ. ΣΥΝΟΨΙΣΗ ΤΩΝ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΩΝ ΖΕΜΣΤΒΟ ΠΟΥ ΕΞΕΤΑΣΑΜΕ ΠΙΟ ΠΑΝΩ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΑΣ

Γιά νά συγκρίνουμε μεταξύ τους καί νά συνοψίσουμε τά στοιχεῖα πού ἀναφέραμε πιό πάνω γιά τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, εἶναι φανερό ὅτι δέν μποροῦμε νά πάρουμε τούς ἀπόλυτους ἀριθμούς καί νά τούς προσθέσουμε κατά ὁμάδες: γι' αὐτό τό πράγμα θά χρειάζονταν πλήρη στοιχεῖα γιά μιά ὁλόκληρη ὁμάδα περιοχῶν καί ὁμοιομορφία στίς μεθόδους ταξινόμησης. Μποροῦμε νά συγκρίνουμε καί νά παραβάλουμε μόνο *τίς σχέσεις πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στίς ἀνώτερες καί στίς κατώτερες ὁμάδες* (μέ βάση τή γαιοχτησία, τά ζῶα, τά ἐργαλεῖα κτλ.). Ἡ σχέση πού ἐκφράζεται λχ. μέ τό ὅτι τά 10% τῶν νοικοκυριῶν ἔχουν τά 30% τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης, κάνει ἀφαίρεση τῆς διαφορᾶς τῶν ἀπόλυτων ἀριθμῶν καί γι' αὐτό εἶναι κατάλληλη γιά σύγκριση μέ κάθε παρόμοια σχέση ὁποιασδήποτε περιοχῆς. Ἀλλά γιά μιά τέτια σύγκριση πρέπει νά ξεχωρίσουμε καί στήν ἄλλη περιοχή τά 10% τῶν νοικοκυριῶν, οὔτε περισσότερα οὔτε λιγότερα. Στό μεταξύ οἱ διαστάσεις τῶν ὁμάδων στούς διάφορους νομούς καί κυβερνεῖα δέν εἶναι ἴσες. Ὥστε χρειάζεται νά *κομματιάσουμε* αὐτές τίς ὁμάδες γιά νά πάρουμε ἀπό κάθε περιοχή *ἴδιο ποσοστό νοικοκυριῶν*. Ἄς συμφωνήσουμε νά πάρουμε τά 20% τῶν νοικοκυριῶν γιά τήν εὔπορη ἀγροτιά καί τά 50% γιά τήν ἄπορη, δηλαδή νά κάνουμε ἀπό τίς ἀνώτερες ὁμάδες μιά ὁμάδα μέ τά 20% τῶν νοικοκυριῶν καί ἀπό τίς κατώτερες ὁμάδες μιά ὁμάδα μέ τά 50% τῶν νοικοκυριῶν. Ἄς ἐξηγήσουμε αὐτή τή μέθοδο μέ ἕνα παράδειγμα. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἔχουμε πέντε ὁμάδες μέ τίς παρακάτω διαστάσεις προχωρώντας ἀπό τίς κατώτερες πρός τίς ἀνώτερες: 30%, 25%, 20%, 15% καί 10% τῶν νοικοκυριῶν (S = 100%). Γιά νά φτιάξουμε τήν κατώτερη ὁμάδα, παίρνουμε τήν πρώτη ὁμάδα καί τά $^4/_5$ τῆς δεύτερης ὁμάδας $\left(30+\frac{25\cdot 4}{5}=50\%\right)$ καί γιά νά φτιάξουμε τήν ἀνώτερη, παίρνουμε τήν τελευταία ὁμάδα καί τά $^2/_3$ τῆς προτελευταίας ὁμάδας $\left(10+\frac{15\cdot 2}{3}=20\%\right)$. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι καί τά ποσοστά τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης, τῶν ζώων, τῶν ἐργαλείων κτλ. καθορίζονται μέ τόν ἴδιο τρόπο. Δηλαδή, ἄν τά ποσοστά τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης, πού ἀναλογοῦν στό ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν πού ἀναφέραμε, θά εἶναι: 15%, 20%, 20%, 21% καί 24% (S = 100%), τότε στήν ἀνώτερη ὁμάδα μας πού ἀποτελεῖ τά 20% τῶν νοικοκυριῶν θά ἀναλογοῦν $\left(24+\frac{21\cdot 2}{3}=\right)$ τά 38% τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης καί στήν κατώτερη ὁμάδα μας πού ἀποτελεῖ τά 50% τῶν νοικοκυρῶν, θά ἀναλογοῦν $\left(15+\frac{20\cdot 4}{5}=\right)$ τά 31% τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης. Εἶναι φανερό, ὅτι κομματιάζοντας μέ τόν τρόπο αὐτό τίς ὁμάδες, δέν *ἀλλάζουμε οὔτε κατά ἕνα γιώτα τίς πραγματικές σχέσεις* πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στά ἀνώτερα καί στά κατώτερα στρώματα τῆς ἀγροτιᾶς*. Τό κομμάτιασμα αὐτό εἶναι ἐπίσης ἀπαραίτητο, πρῶτα, γιατί μέ τόν τρόπο αὐτόν ἀποχτοῦμε στή θέση τῶν 4–5–6 καί 7 διαφορετικῶν ὁμάδων τρεῖς μεγάλες ὁμά-

* Σάν κάτι τό περίεργο θά ἀναφέρουμε ἕνα μικρό παράδειγμα. Τό «γενικό συμπέρασμα» τοῦ κ. Βιχλιάγεφ λέει: «Ἡ ἀγορά γῆς ἀπό τούς ἀγρότες τοῦ κυβερνείου Τβέρ ἔχει τήν τάση νά ἰσοπεδώνει τίς διαστάσεις τῆς γαιοχτησίας» (σελ. 11). Θέλετε ἀποδείξεις; Ἄν πάρουμε τίς *ὁμάδες τῶν κοινοτήτων* ἀνάλογα μέ τίς διαστάσεις τῶν γεωργικῶν κλήρων, τότε θά δοῦμε πώς οἱ *κοινότητες* πού ἔχουν μικρούς γεωργικούς κλήρους, ἔχουν μεγαλύτερο ποσοστό νοικοκυριῶν μέ ἀγορασμένη γῆ. Δέν περνᾶ κάν ἀπό τό μυαλό τοῦ κ. Βιχλιάγεφ, ὅτι ἐκεῖνοι πού ἀγοράζουν γῆ εἶναι τά *εὔπορα* μέλη τῶν κοινοτήτων πού ἔχουν μικρούς γεωργικούς κλήρους! Εἶναι εὐνόητο ὅτι δέν ὑπάρχει ἀνάγκη νά ἐξετάσει κανείς τέτια «συμπεράσματα» ἑνός φανατικοῦ ναρόντνικου, πολύ περισσότερο πού ἡ τόλμη τοῦ κ. Βιχλιάγεφ ἔκανε νά τά χάσουν ἀκόμα καί οἱ οἰκονομολόγοι πού ἀνήκουν στό ἴδιο στρατόπεδο μ' αὐτόν. Παρ' ὅλο πού στό «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» (1898, τεῦχος 8) ὁ κ. Κάρισεφ ἐκφράζει τή βαθιά συμπάθειά του στόν κ. Βιχλιάγεφ γιατί «προσανατολίζεται καλά στά καθήκοντα πού μπαίνουν στή σημερινή στιγμή στήν οἰκονομία τῆς χώρας», εἶναι ἀναγκασμένος ὡστόσο νά παραδεχθεῖ ὅτι ὁ κ. Βιχλιάγεφ εἶναι ὑπερβολικά «αἰσιόδοξος», ὅτι τά συμπεράσματά του σχετικά μέ τήν τάση γιά ἰσομετρία δέν εἶναι «ἀρκετά πειστικά», ὅτι τά στοιχεῖα του «δέ λένε τίποτα» καί τά συμπεράσματά του «εἶναι ἀβάσιμα».

* Μ' αὐτή τή μέθοδο γίνεται ἕνα μικρό λάθος, πράγμα πού ἔχει σάν συνέπεια ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς νά παρουσιάζεται *μικρότερη* ἀπ' ὅ,τι εἶναι στήν πραγματικότητα. Συγκεκριμένα: στήν ἀνώτερη ὁμάδα προσθέτονται οἱ μεσαῖοι κι ὄχι οἱ ἀνώτεροι ἐκπρόσωποι τῆς ἑπόμενης ὁμάδας. Στήν κατώτερη ὁμάδα προσθέτονται οἱ μεσαῖοι κι ὄχι οἱ κατώτεροι ἐκπρόσωποι τῆς ἑπόμενης ὁμάδας. Εἶναι φανερό, ὅτι τό λάθος αὐτό εἶναι τόσο μεγαλύτερο ὅσο μεγαλύτερες εἶναι οἱ ὁμάδες, ὅσο μικρότερος εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν ὁμάδων.

δες μέ σαφῶς καθορισμένα γνωρίσματα*, καί δεύτερο, γιατί μόνο μ' αὐτό τόν τρόπο μπορεῖ νά γίνει ἡ σύγκριση τῶν στοιχείων γιά τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς στίς πιό διαφορετικές περιοχές καί μέ τίς πιό διαφορετικές συνθῆκες.

Γιά νά κρίνουμε τήν ἀμοιβαία σχέση τῶν ὁμάδων, παίρνουμε τά παρακάτω στοιχεῖα, πού ἔχουν τή μεγαλύτερη σπουδαιότητα στό ζήτημα τῆς ἀποσύνθεσης: 1) τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν, 2) τόν ἀριθμό τῶν ἀτόμων καί τῶν δυό φύλων τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, 3) τήν ἔκταση τοῦ γεωργικοῦ κλήρου, 4) τῆς ἀγορασμένης γῆς, 5) τῆς γῆς πού μισθώνεται, 6) *τῆς γῆς πού ἐκμισθώνεται*, 7) τήν ὁλική ἐπιφάνεια τῆς γῆς πού κατέχουν ἤ χρησιμοποιοῦν οἱ ὁμάδες (γεωργικός κλῆρος + γῆ ἀγορασμένη + γῆ πού μισθώνεται – γῆ πού ἐκμισθώνεται), 8) τήν καλλιεργούμενη ἔκταση, 9) τά ζῶα ἐργασίας, 10) ὅλα τά ζῶα, 11) τά νοικοκυριά πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς, 12) *τά νοικοκυριά πού ἔχουν κι ἄλλες ἀπολαβές* (ξεχωρίζοντας, ὅσο μποροῦμε, ἐκεῖνα τά εἴδη τῶν «ἀπολαβῶν» ὅπου ὑπερτερεῖ ἡ μισθωτή ἐργασία, ἡ πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης), 13) τίς ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις καί 14) τά βελτιωμένα γεωργικά ἐργαλεῖα. Τά στοιχεῖα πού ὑπογραμμίσαμε («γῆ πού ἐκμισθώνεται» καί «ἀπολαβές») ἔχουν *ἀρνητική* σημασία, γιατί δείχνουν τόν ξεπεσμό τοῦ νοικοκυριοῦ, τήν καταστροφή τοῦ ἀγρότη καί τή μετατροπή του σέ ἐργάτη. Ὅλα τά ὑπόλοιπα στοιχεῖα ἔχουν *θετική* σημασία, γιατί δείχνουν τή διεύρυνση τοῦ νοικοκυριοῦ καί τή μετατροπή τοῦ ἀγρότη σέ ἐπιχειρηματία τοῦ χωριοῦ.

Σύμφωνα μ' ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα ὑπολογίζουμε τά ποσοστά τῆς κάθε ὁμάδας νοικοκυριῶν στό σύνολο τοῦ νομοῦ ἤ μερικῶν νομῶν ἑνός κυβερνείου κ' ὕστερα καθορίζουμε (σύμφωνα μέ τή μέθοδο πού περιγράψαμε) τί ποσοστό γῆς, καλλιεργούμενης ἔκτασης, ζώων κτλ. ἀναλογεῖ στά 20% τῶν νοικοκυριῶν τῶν ἀνώτερων ὁμάδων καί στά 50% τῶν νοικοκυριῶν τῶν κατώτερων ὁμάδων**.

---

* Στό ἑπόμενο ὑποκεφάλαιο θά δοῦμε ὅτι οἱ διαστάσεις τῶν ὁμάδων πού πήραμε, βρίσκονται πολύ κοντά στίς ὁμάδες ὅλης τῆς ρωσικῆς ἀγροτιᾶς, πού εἶναι χωρισμένες ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἀλόγων κατά νοικοκυριό.

** Παρακαλοῦμε τόν ἀναγνώστη νά μήν ξεχνᾶ ὅτι τώρα δέν ἔχουμε νά κάνουμε μέ τούς ἀπόλυτους ἀριθμούς, μά μόνο μέ τίς σχέσεις πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στό ἀνώτερο καί στό κατώτερο στρῶμα τῆς ἀγροτιᾶς. Γι' αὐτό λχ. δέν παίρνουμε τώρα τήν ποσοστική σχέση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς (ἤ πού ἔχουν «ἀπολαβές»), πρός τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν τῆς δοσμένης ὁμάδας, ἀλλά πρός τό συνολικό ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς (ἤ πού ἔχουν «ἀπολαβές») τοῦ νομοῦ, δηλαδή καθορίζουμε τώρα ὄχι κατά πόσο ἡ κάθε ὁμάδα χρησιμοποιεῖ μισθωτή ἐργασία (ἤ καταφεύγει στήν πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης), μά καθορίζουμε μονάχα τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν ἀνώτερη καί στήν κατώτερη ὁμάδα ὡς πρός τή χρησιμοποίηση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας (ἤ ὡς πρός τή συμμετοχή στίς «ἀπολαβές», στήν πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης).

Θά παραθέσουμε τόν πίνακα πού συντάξαμε μέ τόν τρόπο αὐτόν καί πού περιλαβαίνει τά στοιχεῖα 21 νομῶν 7 κυβερνείων γιά 558 570 ἀγροτικά νοικοκυριά μέ πληθυσμό 3 523 418 ἄτομα καί τῶν δυό φύλων. [Βλ. τόν πίνακα σελ. 126–129. *Σημ. Μετ.*]

Παρατηρήσεις στούς πίνακες **Α** *καί* **Β**

1. Στό κυβερνεῖο Ταυρίδας τά στοιχεῖα γιά τή γῆ πού ἐκμισθώνεται ἀφοροῦν μόνο δυό νομούς: τοῦ Μπερντιάνσκ καί τοῦ Δνείπερου.
2. Στό ἴδιο κυβερνεῖο στόν ἀριθμό τῶν βελτιωμένων ἐργαλείων συγκαταλέγονται οἱ χορτοκοπτικές καί οἱ θεριστικές μηχανές.
3. Στούς δυό νομούς τοῦ κυβερνείου Σαμάρας στή θέση τοῦ ποσοστοῦ τῆς γῆς πού ἐκμισθώνεται πήραμε τό ποσοστό τῶν νοικοκυρέων πού δέν καλλιεργοῦν τή γῆ κι ἐκμισθώνουν τόν γεωργικό τους κλῆρο.
4. Στό κυβερνεῖο Ὀριόλ ἡ ποσότητα τῆς γῆς πού ἐκμισθώνεται (συνεπῶς κι ὅλης τῆς γῆς πού χρησιμοποιεῖται) ὑπολογίστηκε κατά προσέγγιση. Τό ἴδιο ἔγινε καί γιά τούς τέσσερες νομούς τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ.
5. Στό κυβερνεῖο Ὀριόλ στοιχεῖα γιά τά βελτιωμένα ἐργαλεῖα ὑπάρχουν μόνο γιά τό νομό Ἐλέτς.
6. Στό κυβερνεῖο Βορόνεζ ἀντί τοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν μέ ἀπολαβές πήραμε (γιά τούς τρεῖς νομούς: Ζαντόνσκ, Κοροτογιάκ καί Νιζνεντέβιτσκ) τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν πού προσφέρουν ἐργάτες γῆς.
7. Στό κυβερνεῖο Βορόνεζ στοιχεῖα γιά τά βελτιωμένα ἐργαλεῖα ὑπάρχουν μόνο γιά τούς δυό νομούς: Ζεμλιάνσκ καί Ζαντόνσκ.
8. Στό κυβερνεῖο Νίζνι Νόβγκοροντ ἀντί τῶν νοικοκυριῶν μέ «ἐπαγγέλματα» γενικά πήραμε τά νοικοκυριά μέ πλανόδια ἐπαγγέλματα.
9. Σέ μερικούς νομούς ἀντί τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐμποροβιοτεχνικῶν ἐπιχειρήσεων χρειάστηκε νά πάρουμε τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν μέ ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις.
10. Ὅταν στίς συλλογές ὑπῆρχαν μερικές στῆλες γιά τίς «ἀπολαβές», προσπαθούσαμε νά ξεχωρίσουμε τίς «ἀπολαβές» ἐκεῖνες πού ἐκφράζουν μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τή μισθωτή ἐργασία, τήν πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης.
11. Ἡ γῆ πού μισθώνεται ὑπολογίστηκε ὅσο ἦταν δυνατό ὁλόκληρη: καί ἡ γῆ τῶν γεωργικῶν κλήρων, καί ἡ γῆ ἔξω ἀπό τούς γεωργικούς κλήρους, καί οἱ ἀγροί καί τά λιβάδια.
12. Ὑπενθυμίζουμε στόν ἀναγνώστη ὅτι στό νομό Νοβοουζένσκ ἐξαιρέθηκαν οἱ χουτόρνικοι καί οἱ γερμανοί, στό νομό Κρασνοουφίμσκ ὑπολογίστηκε μόνο τό γεωργικό τμῆμα τοῦ νομοῦ, στό νομό Αἰκατερινμπούργκ ἐξαιρέθηκαν οἱ ἀχτήμονες κι ὅσοι ἔχουν μόνο λιβάδι· στό νομό Τρουμπτσέβσκ ἐξαιρέθηκαν οἱ κοινότητες τῶν προαστείων, στό νομό Κνιαγκίνιν ἐξαιρέθηκε τό βιοτεχνικό χωριό Μπολσόγιε Μουράσκινο κτλ. Οἱ ἐξαιρέσεις αὐ-

Πίνακας Α' *. Ἀπό τίς ἀνώτερες ὁμάδες φτιάχτηκε μιά ὁμάδα μέ τά 20 % τῶν νοικοκυριῶν

Κυβερνεῖα	Νομοί	Ἀριθμός τῆς γραμμῆς στό διάγραμμα	Σχέσεις σέ ποσοστά πρός τό σύνολο κατά νομούς ἤ κατά ὁμάδες νομῶν													
			Γῆ πού ἐκμισθώνεται	Νοικοκυριά μέ «ἄλλες ἀπολαβές»	Σύνολο νοικοκυριῶν	Πληθυσμός καί τῶν δύο φύλων	Τῶν γεωργικῶν κλήρων	Γῆ			Καλλιεργούμενη ἔκταση	Ζῶα		Ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις	Νοικοκυριά πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς	Βελτιωμένα ἐργαλεῖα
								Πού ἀγοράστηκε	Πού μισθώνεται	Πού συνολικά χρησιμοποιεῖται		Ἐργασίας	Συνολικά			
Ταυρίδας	Δνείπερου, Μελιτόπολης καί Μπερντιάνσκ	*1*	9,7	12,6	20	27,0	36,7	78,8	61,9	49,0	49,1	42,3	44,6	—	62,9	85,5
Σαμάρας	Νοβοουζένσκ	—	0,7	—	20	28,4	—	99	82	—	56	62	57	—	78,4	72,5
	Νικολάγεφ	—	0,3	4,1	20	29,7	—	—	60,1	—	—	48,6	47,1	—	62,7	—
	Μέσος ὅρος	*2*	0,5	4,1	20	29	—	99	71	—	56	55,3	52,0	—	70,5	72,6
Σαράτοφ	Καμίσιν	*3*	11,7	13,8	20	30,3	34,1	—	59	47	50,5	57,4	53,2	—	65,9	—
Πέρμ	Κρασνοουφμίσκ	—	7,8	0,6	20	26,8	30	—	58,3	49,6	49,2	42,5	41,2	42,8	66,4	86,1
	Αἰκατερινμπούργκ	—	—	4,3	20	26,1	—	—	83,7	—	55,1	42,3	41,8	37,0	74,9	—
	Μέσος ὅρος	*4*	7,8	2,4	20	26,4	30	—	71	49,6	52,1	42,4	41,5	39,9	70,6	86,1
Ὀριόλ	Ἐλέτς καί Τρουμπτσέβσκ	*5*	2,7	15,8	20	27,4	29,0	63,4	51,7	38,2	—	42,1	37,8	49,8	57,8	75,5
Βορόνεζ	Ζαντόνσκ	*6*	11,9	11,6	20	28,1	29,1	66,8	53,6	34,6	33,9	41,7	39,0	47,4	56,5	77,3
	Ζαντόνσκ, Ζεμλιάνσκ, Κοροτογιάκ καί Νιζνεντέβιτσκ	—	12,5	12,6	20	28,1	30,9		49,2	34,1	—	38	37,2	45,9	48,4	70,1
Νίζνι Νόβγκοροντ	Κνιαγκίνιν, Βασίλ καί Μακάριεφ	*7*	3,8	13,7	20	27,8	29,4	59,7	50,8	36,5	38,2	46,3	40,3	51,2	54,5	—

* Παρατηρήσεις γιά τόν πίνακα βλέπε στή σελ. 84. (Σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 125 καί 130. *Ἡ Σύντ.*).

Πίνακας Β'*. Ἀπ' τίς *κατώτερες* ὁμάδες φτιάχτηκε μιά ὁμάδα μέ τά 50% τῶν νοικοκυριῶν

Κυβερνεῖα	Νομοί	Ἀριθμός τῆς γραμμῆς στό διάγραμμα	Σχέσεις σέ ποσοστά πρός τό σύνολο κατά νομούς ἤ κατά ὁμάδες νομῶν: Γῆ πού ἐκμισθώνεται	Νοικοκυριά μέ «ἄλλες ἀπολαβές»	Σύνολο νοικοκυριῶν	Πληθυσμός καί τῶν δυό φύλων	Τῶν γεωργικῶν κλήρων	Γῆ: Πού ἀγοράστηκε	Γῆ: Πού μισθώνεται	Γῆ: Πού συνολικά χρησιμοποιεῖται	Καλλιεργούμενη ἔκταση	Ζῶα: Ἐργασίας	Ζῶα: Συνολικά	Ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις	Νοικοκυριά πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς	Βελτιωμένα ἐργαλεία
Ταυρίδας	Δνείπερου Μελιτόπολης καί Μπερντιάνσκ	*1*	72,7	68,2	50	41,6	33,2	12,8	13,8	23,8	21,5	26,6	26	—	15,6	3,6
Σαμάρας	Νοβουυζένσκ	—	93,8	74,6	50	39,6	—	0,4	5,0	—	16,3	11,3	14,4	—	4,4	2,8
	Νικολάγεφ	—	98	78,6	50	38	—	—	11,1	—	—	17,8	20,3	—	7,1	—
	Μέσος ὅρος	*2*	95,9	76,6	50	38,8	—	0,4	8	—	16,3	14,5	17,3	—	5,7	2,8
Σαράτοφ	Καμίσιν	*3*	71,5	60,2	50	36,6	33	—	9,8	18,6	14,9	9,6	14,3	—	7,5	—
	Βόλσκ, Κουζνέτσκ, Μπαλασόφ καί Σερντόμπσκ	—	64,6	—	50	37,6	35	—	14,1	25,2	21	14,7	19,7	—	—	—
Πέρμ	Κρασνοουφίμσκ	—	74	93,5	50	40,7	37,4	—	6,5	19,2	16,7	23,1	24	23,8	6,1	2
	Αἰκατερινμπούργκ	—	—	65,9	50	44,7	—	—	8,7	—	21,2	30,5	30,8	35,6	10,4	—
	Μέσος ὅρος	*4*	74	79,7	50	42,7	37,4	—	7,6	19,2	18,9	26,8	27,4	29,7	8,2	2
Ὀριόλ	Ἐλέτς καί Τρουμπτσέβσκ	*5*	93,9	59,3	50	39,4	37,2	8,9	12,9	24,9	—	17,7	23	20,2	7,8	2,4
Βορόνεζ	Ζαντόνσκ	*6*	63,3	65,3	50	39,2	37,5	11	13,8	31,9	31	20	24,6	23,2	9,1	1,3
	Ζαντόνσκ, Ζεμλιάνσκ, Κοροτογιάκ καί Νιζνεντέβιτσκ	—	67	63,8	50	37,2	33,6		15,4	29,9	—	20,3	23,4	17,3	13,1	3,6
Νίζνι Νόβγκοροντ	Κνιαγκίνιν, Βασίλ καί Μακάριεφ	*7*	88,2	65,7	50	40,6	37,7	15,4	16,4	30,9	28,6	17,2	24,8	16,1	18,9	—

* Παρατηρήσεις γιά τόν πίνακα βλ. στήν ἑπόμενη σελίδα. (Σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 125 καί 130. *Ἡ Σύντ.*).

τές ἔγιναν ἐνμέρει ἀπό μᾶς, ἐνμέρει καθορίστηκαν ἀπό τό χαρακτήρα τοῦ ὑλικοῦ. Γι' αὐτό εἶναι φανερό ὅτι στήν πραγματικότητα ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς πρέπει νά εἶναι μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι παρουσιάζεται στόν πίνακα καί στό διάγραμμά μας.

Γιά νά ἐξηγήσουμε αὐτό τό συνοπτικό πίνακα καί νά δείξουμε παραστατικά τήν πλέρια ὁμοιογένεια τῶν σχέσεων πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στίς ἀνώτερες καί στίς κατώτερες ὁμάδες τῆς ἀγροτιᾶς στίς πιό διαφορετικές περιοχές, φτιάξαμε τό παρακάτω διάγραμμα ὅπου σημειώνονται τά ποσοστά τοῦ πίνακα. Δεξιά ἀπό τή στήλη, πού καθορίζει τά ποσοστά τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν, περνᾶ ἡ γραμμή πού δείχνει τά *θετικά* γνωρίσματα τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης (διεύρυνση τῆς γαιοχτησίας, αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ζώων κτλ.), καί ἀριστερά περνᾶ ἡ γραμμή πού δείχνει τά *ἀρνητικά* γνωρίσματα τῆς οἰκονομικῆς δύναμης (ἐκμίσθωση γῆς, πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Αὐτές οἱ δυό στῆλες εἶναι σκιασμένες). Ἡ ἀπόσταση ἀπό τήν *πάνω* ὁριζόντια γραμμή τοῦ διαγράμματος ὥς τήν κάθε *συνεχῆ* γραμμή δείχνει τό ποσοστό τῶν *εὔπορων* ὁμάδων στό συνολικό ἄθροισμα τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν καί ἡ ἀπόσταση ἀπό τήν *κάτω* ὁριζόντια γραμμή τοῦ διαγράμματος ὥς τήν κάθε *διακεκομμένη* γραμμή δείχνει τό ποσοστό τῶν *ἄπορων* ὁμάδων τῆς ἀγροτιᾶς στό συνολικό ἄθροισμα τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν. Τέλος, γιά νά δείξουμε πιό ξεκάθαρα τό γενικό χαρακτήρα τῶν συνοπτικῶν στοιχείων, τραβήξαμε μιά «μέση» γραμμή (πού τήν καθορίσαμε ὑπολογίζοντας τούς ἀριθμητικούς μέσους ὅρους τῶν στοιχείων πού δείχνουν τά ποσοστά καί πού σημειώνονται στό διάγραμμα. Ἡ «μέση» γραμμή, γιά νά διακρίνεται ἀπό τίς ὑπόλοιπες, ἔχει κόκκινο χρῶμα). Αὐτή ἡ «μέση» γραμμή μᾶς δείχνει, μποροῦμε νά ποῦμε, τή χαρακτηριστική ἀποσύνθεση τῆς σύγχρονης ρωσικῆς ἀγροτιᾶς.

Τώρα, γιά νά συνοψίσουμε τά στοιχεῖα γιά τήν ἀποσύνθεση πού ἀναφέραμε πιό πάνω (ὑποκεφ. ὑποκεφ. I–VII) ἄς ἐξετάσουμε στήλη πρός στήλη αὐτό τό διάγραμμα.

Ἡ πρώτη στήλη δεξιά ἀπό τή στήλη πού δείχνει τό ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν, σημειώνει τό ποσοστό τοῦ *πληθυσμοῦ* πού ἀναλογεῖ στήν ἀνώτερη καί στήν κατώτερη ὁμάδα. Βλέπουμε ὅτι παντοῦ ὁ ἀριθμός τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας τῆς εὔπορης ἀγροτιᾶς εἶναι μεγαλύτερος, ἐνῶ τῆς ἄπορης μικρότερος ἀπό τό μέσο ἀριθμό. Ἔχουμε ἤδη μιλήσει γιά τή σημασία αὐτοῦ τοῦ γεγονότος. Ἄς προσθέσουμε ὅτι θἆταν λάθος νά πάρουμε σάν μονάδα γιά ὅλες τίς συγκρίσεις ὄχι τό νοικοκυριό, τήν οἰκογένεια, ἀλλά τό ἕνα ἄτομο (ὅπως ἀγαποῦν νά κάνουν οἱ ναρόντνικοι). Ἄν τά ἔξοδα τῆς εὔπορης οἰκογένειας αὐξάνουν, γιατί εἶναι μεγάλη ἡ οἰκογένεια, ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ μάζα τῶν ἐξόδων στό νοικοκυριό μέ πολυμελῆ οἰκογένεια μειώνεται (γιά οἰκοδομές, γιά τά πράγματα τοῦ σπιτιοῦ καί τό νοικοκυριό κτλ. κτλ. Ὁ Ἐνγκελγκάρντ στά «Γράμματα ἀπό τό χωριό» καί ὁ Τριρόγκοφ στό βιβλίο του «Ἡ κοινότητα καί ἡ φορολογία», Πετρούπολη, 1882), ὑπογραμμίζουν ἰδιαίτερα ὅτι εἶναι πιό συμφέρουσες ἀπό οἰκονομική ἄποψη οἱ μεγάλες οἰκογένειες. Γι' αὐτό, ὅταν παίρνεις γιά μονάδα σύγκρισης τό 1 ἄτομο, χωρίς νά ὑπολογίζεις αὐτή τή μείωση τῶν ἐξόδων, εἶναι σάν νά ἐξισώνεις τεχνητά καί λαθεμένα τήν κατάσταση τῶν «ἀτόμων» τῆς μεγάλης καί τῆς μικρῆς οἰκογένειας. Ἐξάλλου τό διάγραμμα δείχνει ξεκάθαρα ὅτι ἡ εὔπορη ὁμάδα τῆς ἀγροτιᾶς συγκεντρώνει πολύ μεγαλύτερο ποσοστό τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς, ἀπ' ὅσο θά ἔπρεπε νά συγκεντρώνει ἀνάλογα μέ τά ἄτομα πού ἔχει.

Ἡ ἑπόμενη στήλη εἶναι γιά τούς γεωργικούς κλήρους. Στήν κατανομή τους παρατηρεῖται ἡ μεγαλύτερη ἰσοπέδωση, πράγμα πού πρέπει νά γίνεται ἐξαιτίας τῶν νομικῶν ἰδιοτήτων τῶν γεωργικῶν κλήρων. Ὡστόσο, ἀκόμα καί δῶ ἀρχίζει τό προτσές τῆς ἐκτόπισης τῆς φτωχολογιᾶς ἀπό τούς εὔπορους: *παντοῦ* βλέπουμε, ὅτι τό ποσοστό τῆς γῆς τῶν γεωργικῶν κλήρων πού κατέχουν οἱ ἀνώτερες ὁμάδες εἶναι κάπως μεγαλύτερο ἀπό τό ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ πού ἀντιπροσωπεύουν, ἐνῶ τό ποσοστό πού κατέχουν οἱ κατώτερες ὁμάδες εἶναι κάπως μικρότερο. Ἡ «κοινότητα» ἐνδίδει στά συμφέροντα τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης. Ὅμως σέ σύγκριση μέ τήν *πραγματική* γαιοχτησία, ἡ ἀνισομετρία στήν κατανομή τῶν γεωργικῶν κλήρων εἶναι ἀκόμα ἐντελῶς ἀσήμαντη. Ἡ κατανομή τῶν γεωργικῶν κλήρων δέ σοῦ δίνει μιά ἰδέα (ὅπως φαίνεται καθαρά ἀπό τό διάγραμμα) γιά τήν πραγματική κατανομή τῆς γῆς καί τῶν νοικοκυριῶν*.

Ἔπειτα ἀκολουθεῖ ἡ στήλη γιά τήν ἀγορασμένη γῆ. Παντοῦ συγκεντρώνεται ἀπό τούς εὔπορους: τό ἕνα πέμπτο τῶν νοικοκυριῶν κρατᾶ στά χέρια του περίπου τά 6 ἤ τά 7 δέκατα ὅλης τῆς γῆς πού ἀγόρασαν οἱ ἀγρότες, ἐνῶ στά νοικοκυριά τῆς φτωχολογιᾶς, πού εἶναι τά μισά τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν, ἀναλογοῦν maximum τά 15%! Γι' αὐτό μπορεῖ νά κρίνει

* Φτάνει νά ρίξουμε μιά ματιά στό διάγραμμα, γιά νά δοῦμε πόσο ἀκατάλληλη γιά τή μελέτη τῆς ἀγροτικῆς ἀποσύνθεσης εἶναι ἡ ταξινόμηση μέ βάση τόν γεωργικό κλῆρο.

κανείς τί σημασία ἔχουν οἱ «ναροντνικιστικές» φροντίδες νά μπορέσει ἡ «ἀγροτιά» νά ἀγοράσει ὅσο τό δυνατό περισσότερη γῆ καί ὅσο τό δυνατό φτηνότερα.

Ἡ ἑπόμενη στήλη εἶναι γιά τή γῆ πού μισθώνεται. Καί δῶ βλέπουμε παντοῦ συγκέντρωση τῆς γῆς ἀπό τούς εὔπορους (στό ἕνα πέμπτο τῶν νοικοκυριῶν ἀναλογοῦν τά 5–8 δέκατα ὅλης τῆς μισθωμένης γῆς) πού νοικιάζουν μάλιστα τή γῆ φτηνότερα, ὅπως εἴδαμε πιό πάνω. Αὐτή ἡ συγκέντρωση τῆς νοικιαζόμενης γῆς ἀπό τήν ἀγροτική κεφαλαιοκρατία ἀποδείχνει ξεκάθαρα ὅτι ἡ «γεωργική μίσθωση» *ἔχει ἐπιχειρηματικό χαρακτήρα* (ἀγορά τῆς γῆς γιά πούληση τοῦ προϊόντος)*. Τό λέμε αὐτό, χωρίς νά ἀρνούμαστε καθόλου τό γεγονός τῆς μίσθωσης γῆς καί ἀπό ἀνάγκη. Ἀντίθετα, τό διάγραμμα μᾶς δείχνει ἕναν τελείως *διαφορετικό* χαρακτήρα τῆς μίσθωσης ἀπό τή φτωχολογιά πού γαντζώνεται ἀπό τή γῆ (στό $^1/_2$ τῶν νοικοκυριῶν ἀναλογοῦν 1–2 δέκατα ὅλης τῆς γῆς πού μισθώνεται). Ὑπάρχουν ἀγρότες κι ἀγρότες.

Ἡ ἀντιφατική σημασία τῆς μίσθωσης στό «νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη» φαίνεται ἰδιαίτερα, ἄν παραβάλουμε τή στήλη τῆς μίσθωσης μέ τή στήλη τῆς *ἐκμίσθωσης τῆς γῆς* (τήν πρώτη στήλη

---

* Πολύ περίεργο εἶναι τό «Συμπέρασμα» τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Κάρισεφ γιά τίς μισθώσεις τῆς γῆς (κεφ. VI). Ὕστερα ἀπ' ὅλους τούς ἀναπόδειχτους καί ἀντίθετους μέ τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο ἰσχυρισμούς του, ὅτι ἡ μίσθωση γῆς ἀπό τούς ἀγρότες δέν ἔχει κερδοσκοπικό χαρακτήρα, ὁ κ. Κάρισεφ προβάλλει ἐδῶ τή «θεωρία τῆς μίσθωσης» (πού τή δανείστηκε ἀπό τόν Β. Ρόσερ κτλ.), δηλαδή τά desiderata (τούς πόθους.*Η Σύντ.)*τῶν φάρμερ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, πού τά σερβίρει μέ ἐπιστημονική σάλτσα: «ἡ μακροπρόθεσμη μίσθωση» («εἶναι ἀπαραίτητο. . . ὁ γεωργός νά καλλιεργεῖ „νοικοκυρεμένα" τή γῆ», σελ. 371) καί τό μέτριο ὕψος τοῦ ἐνοικίου, πού ἀφήνει στά χέρια τοῦ μισθωτῆ τό μεροκάματο, τόν τόκο καί τήν ἀπόσβεση τοῦ κεφαλαίου πού τοποθέτησε, καί τό ἐμπορικό κέρδος (373). Κι ὁ κ. Κάρισεφ δέν συγχύζεται καθόλου ἀπό τό γεγονός ὅτι αὐτή ἡ «θεωρία» φιγουράρει πλάι στή συνηθισμένη συνταγή τῶν ναρόντνικων: «νά ἀποτραπεῖ» (398). Γιά νά «ἀποτρέψει» τὴν ἐπικράτηση τῶν φάρμερ ὁ κ. Κάρισεφ βάζει σέ κίνηση τή «θεωρία» γιά τούς φάρμερς! Αὐτό τό «συμπέρασμα» ὁλοκλήρωσε φυσιολογικά τή βασική ἀντίφαση τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Κάρισεφ, πού ἀπό τή μιά μεριά συμμερίζεται ὅλες τίς προλήψεις τῶν ναρόντνικων καί δείχνει ὁλόψυχη συμπάθεια σέ μερικούς κλασικούς θεωρητικούς τῆς μικροαστικῆς τάξης, σάν τόν Σισμόντι (βλ. *Κάρισεφ*, «Ἡ ἐμφύτευση στήν Εὐρωπαϊκή ἤπειρο», Μόσχα, 1885) κι ἀπό τήν ἄλλη μεριά δέν μπορεῖ νά μήν παραδεχτεῖ, ὅτι ἡ μίσθωση «προωθεῖ» (σελ. 396) τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, ὅτι τό «στρῶμα τῶν πιό εὐκατάστατων» ἐκτοπίζει τούς λιγότερο εὐκατάστατους, ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀγροτικῶν σχέσεων ὁδηγεῖ ἀκριβῶς στή δημιουργία τῶν ἐργατῶν γῆς (σελ. 397).

ἀπό τά *ἀριστερά*, δηλαδή στά ἀρνητικά γνωρίσματα). Ἐδῶ βλέπουμε ἀκριβῶς τό ἀντίθετο: κύριοι ἐκμισθωτές τῆς γῆς εἶναι οἱ κατώτερες ὁμάδες (στό $^1/_2$ τῶν νοικοκυριῶν ἀναλογοῦν τά 7–8 δέκατα τῆς γῆς πού ἐκμισθώνεται), πού τείνουν νά ξεφορτωθοῦν τόν γεωργικό τους κλῆρο, πού περνᾶ (παρά τίς ἀπαγορεύσεις καί τούς περιορισμούς τοῦ νόμου) στά χέρια τῶν πλουσίων. Ὥστε, ὅταν μᾶς λένε ὅτι ἡ «ἀγροτιά» μισθώνει γῆ εἴτε ἡ «ἀγροτιά» ἐκμισθώνει γῆ, ξέρουμε ὅτι τό πρῶτο ἀφορᾶ κυρίως τήν ἀγροτική ἀστική τάξη καί τό δεύτερο τό ἀγροτικό προλεταριάτο.

Ἡ σχέση τῆς ἀγορᾶς, τῆς μίσθωσης καί τῆς ἐκμίσθωσης τῆς γῆς πρός τόν γεωργικό κλῆρο καθορίζει *καί τήν πραγματική γαιοχτησία* τῶν ὁμάδων (στήλη 5η πρός τά δεξιά). Παντοῦ βλέπουμε, ὅτι ἡ πραγματική κατανομή ὅλης τῆς γῆς πού βρίσκεται στή διάθεση τῶν ἀγροτῶν δέν ἔχει πιά τίποτα τό κοινό μέ τόν «ἰσοπεδωτισμό» τοῦ γεωργικοῦ κλήρου. Στά 20% τῶν νοικοκυριῶν ἀναλογοῦν τά 35 % μέ 50 % ὅλης τῆς γῆς, ἐνῶ στά 50 % τῶν νοικοκυριῶν ἀναλογοῦν τά 20 % μέ 30 %. Στήν κατανομή τῆς *καλλιεργούμενης ἔκτασης* (ἡ ἑπόμενη στήλη) ἡ ἐκτόπιση τῆς κατώτερης ὁμάδας ἀπό τήν ἀνώτερη φαίνεται ἀκόμα πιό χτυπητά, ἴσως γιατί ἡ φτωχή ἀγροτιά δέν εἶναι συχνά σέ θέση νά χρησιμοποιήσει ἀποδοτικά τή γῆ της καί τήν ἐγκαταλείπει. Καί οἱ δυό στῆλες (γιά ὅλη τή γαιοχτησία καί γιά τήν καλλιεργούμενη ἔκταση) δείχνουν ὅτι ἡ ἀγορά καί ἡ μίσθωση τῆς γῆς ὁδηγοῦν στήν *ἐλάττωση* τοῦ ποσοστοῦ τῶν κατώτερων ὁμάδων μέσα στό γενικό σύστημα τῆς οἰκονομίας, δηλαδή στήν ἐκτόπισή τους ἀπό τήν εὔπορη μειοψηφία. Αὐτή ἡ τελευταία παίζει πιά τώρα τόν κυριότερο ρόλο στήν ἀγροτική οἰκονομία, συγκεντρώνοντας στά χέρια της σχεδόν τόσο ποσοστό καλλιεργούμενης ἔκτασης ὅσο ὅλη ἡ ὑπόλοιπη ἀγροτιά μαζί.

Οἱ δυό ἑπόμενες στῆλες δείχνουν πῶς κατανέμονται στήν ἀγροτιά τά ζῶα ἐργασίας καί γενικά ὅλα τά ζῶα. Τό ποσοστό τῶν ζώων διαφέρει πολύ λίγο ἀπό τό ποσοστό τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης: καί δέν μποροῦσε νά εἶναι διαφορετικά, γιατί ὁ ἀριθμός τῶν ζώων ἐργασίας, (καθώς καί ὅλων τῶν ζώων) καθορίζει τίς διαστάσεις τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης καί μέ τή σειρά του καθορίζεται ἀπ' αὐτήν.

Ἡ ἑπόμενη στήλη δείχνει τό ποσοστό τῶν διάφορων ὁμάδων τῆς ἀγροτιᾶς στό συνολικό ἀριθμό τῶν ἐμπορικῶν καί βιοτεχνικῶν ἐπιχειρήσεων. Τό ἕνα πέμπτο τῶν νοικοκυριῶν (ἡ εὔπορη ὁμάδα) συγκεντρώνει περίπου τό $^1/_2$ αὐτῶν τῶν ἐπιχειρήσεων, ἐνῶ τά νοικοκυριά τῆς φτωχολογιᾶς, πού εἶναι τά μισά

όλων τών νοικοκυριών, συγκεντρώνουν μονάχα περίπου τό $^1/_5$*, δηλαδή τά «έπαγγέλματα», πού έκφράζουν τή μετατροπή τής άγροτιάς σέ άστική τάξη, συγκεντρώνονται κυρίως στά χέρια τών πιό εύκατάστατων γεωργών. Οί εύποροι άγρότες τοποθετούν συνεπώς κεφάλαια καί στή γεωργία (άγορά γής, μίσθωση γής, πρόσληψη έργατών, βελτίωση έργαλείων κτλ.) καί στίς βιομηχανικές έπιχειρήσεις, καί στό έμπόριο, καί στήν τοκογλυφία: τό έμπορικό καί τό έπιχειρηματικό κεφάλαιο βρίσκονται σέ στενή σχέση, καί άπό τίς συνθήκες τού περιβάλλοντος έξαρτάται ποιά άπ' αύτές τίς μορφές τού κεφαλαίου θά ύπερισχύσει.

Τά στοιχεία γιά τά νοικοκυριά μέ «άπολαβές» (πρώτη στήλη άπό τά *άριστερά* στόν άριθμό τών άρνητικών γνωρισμάτων) χαρακτηρίζουν έπίσης τά «έπαγγέλματα», πού έχουν όμως άντίθετη σημασία, δείχνουν τή μετατροπή τού άγρότη σέ προλετάριο. *Αύτά* τά «έπαγγέλματα» συγκεντρώνονται στά χέρια τής φτωχολογιάς (στά 50 % τών νοικοκυριών άναλογούν τά 60–90% τού συνολικού άριθμού τών νοικοκυριών μέ άπολαβές), ένώ ή συμμετοχή τών εύπορων όμάδων σ' αύτά είναι μηδαμινή (δέν πρέπει νά ξεχνούμε ότι δέν μπορέσαμε νά ξεχωρίσουμε μέ άκρίβεια τά άφεντικά άπό τούς έργάτες καί σ' αύτή τήν κατηγορία τών «έπαγγελματιών»). Άρκεί νά συγκρίνουμε τά στοιχεία γιά τίς «άπολαβές» μέ τά στοιχεία γιά τίς «έμποροβιοτεχνικές έπιχειρήσεις», γιά νά δούμε τή διαμετρική άντίθεση αύτών τών δυό τύπων τών «έπαγγελμάτων», γιά νά καταλάβουμε τί άπίστευτη σύγχυση δημιουργεί τό μπέρδεμα αύτών τών τύπων, πού γίνεται συνήθως.

Τά νοικοκυριά πού χρησιμοποιούν έργάτες γής είναι παντού συγκεντρωμένα στήν όμάδα τής εύπορης άγροτιάς (στά 20 % τών νοικοκυριών περιλαβαίνονται τά 5–7 δέκατα τού συνολικού άριθμού τών νοικοκυριών πού χρησιμοποιούν έργάτες γής), πού (παρ' όλο πού άποτελείται άπό πολυμελείς οίκογένειες) δέν μπορεί νά ύπάρχει χωρίς τήν τάξη τών έργατών γής πού «συμπληρώνει» τήν εύπορη άγροτιά. Βλέπουμε έδώ νά έπιβεβαιώνεται λαμπρά ή θέση πού διατυπώσαμε πιό πάνω, καί συγκεκριμένα, ότι είναι άνοησία νά παραβάλουμε τόν άριθμό τών νοικοκυριών πού χρησιμοποιούν έργάτες γής μέ τό συνολικό

* Κι αύτός ό άριθμός (περίπου τό $^1/_5$ όλων τών έπιχειρήσεων) είναι φυσικά έξογκωμένος, γιατί στήν κατηγορία τών άγροτών, πού δέ σπέρνουν καί δέν έχουν άλογο ή πού έχουν άπό ένα άλογο, έχουν περιληφθεί καί οί άγρεργάτες, οί άνειδίκευτοι έργάτες κλπ., μέ τούς μή γεωργούς (τούς μαγαζάτορες, τούς βιοτέχνες κλπ.).

άριθμό τών άγροτικών «νοικοκυριών» (μαζί καί τών «νοικοκυριών» τών έργατών γής). *Πολύ πιό σωστό* θά ήταν νά παραβάλουμε τόν άριθμό τών νοικοκυριών πού χρησιμοποιούν έργάτες γής *μέ τό ένα πέμπτο* τών άγροτικών νοικοκυριών, γιατί ή εύπορη μειοψηφία συγκεντρώνει περίπου τά $^3/_5$ ή άκόμα καί τά $^2/_3$ τού συνολικού άριθμού τών νοικοκυριών πού χρησιμοποιούν έργάτες γής. Μέσα στήν άγροτιά ή μίσθωση έργατών γιά έπιχειρηματικούς σκοπούς ξεπερνά κατά πολύ τή μίσθωση έργατών άπό άνάγκη, άπό έλλειψη οίκογενειακών έργατικών χεριών: στά 50 % τής άγροτιάς, πού είναι φτωχή κι έχει *όλιγομελείς οίκογένειες*, άναλογεί μόνο τό $^1/_{10}$ περίπου τού συνολικού άριθμού τών νοικοκυριών πού χρησιμοποιούν έργάτες γής (κι έδώ έξάλλου συγκαταλέχθηκαν μαζί μέ τούς φτωχούς καί οί μαγαζάτορες, οί μικροεπιχειρηματίες κλπ., πού κάθε άλλο παρά άπό άνάγκη μισθώνουν έργάτες).

Τήν τελευταία στήλη, πού δείχνει τήν κατανομή τών βελτιωμένων έργαλείων, θά μπορούσαμε νά τήν τιτλοφορήσουμε σύμφωνα μέ τό παράδειγμα τού κ. Β. Β.: «Τά προοδευτικά ρεύματα στό άγροτικό νοικοκυριό». Πιό «δίκαια» είναι ή κατανομή αύτών τών έργαλείων στό νομό Νοβοουζένσκ τού κυβερνείου Σαμάρας, όπου στά εύπορα νοικοκυριά, πού άποτελούν τό $^1/_5$ τού συνόλου τών νοικοκυριών, άναλογούν μόνο 73 έργαλεία άπό τά έκατό, ένώ στά νοικοκυριά τής φτωχολογιάς πού άποτελούν τό μισό τού συνόλου, άναλογούν τρία όλάκερα άπό τά έκατό.

Άς περάσουμε στή σύγκριση τών διάφορων περιοχών σύμφωνα μέ τό βαθμό άποσύνθεσης τής άγροτιάς. Στό διάγραμμα ξεχωρίζουν άπ' αύτή τήν άποψη καθαρά δυό κατηγορίες περιοχών: στά κυβερνεία Ταυρίδας, Σαμάρας, Σαράτοφ καί Πέρμ ή άποσύνθεση τής άγροτιάς πού άσχολείται μέ τή γεωργία είναι σημαντικά μεγαλύτερη άπ' ό,τι στά κυβερνεία Όριόλ, Βορόνεζ καί Νίζνι Νόβγκοροντ. Οί γραμμές τών πρώτων τεσσάρων κυβερνείων περνούν στό διάγραμμα κάτω άπό τή μέση κόκκινη γραμμή, ένώ οί γραμμές τών τελευταίων τριών κυβερνείων περνούν πάνω άπό τή μέση γραμμή, δηλαδή δείχνουν μικρότερη συγκέντρωση τής οίκονομίας στά χέρια τής εύπορης μειοψηφίας. Οί περιοχές τής πρώτης κατηγορίας έχουν τήν περισσότερη γή καί είναι καθαρά γεωργικές (στό κυβερνείο Πέρμ πάρθηκαν χωριστά οί γεωργικές περιφέρειες τών νομών) μέ έναν έκτατικό χαρακτήρα τής γεωργίας. Μέ τέτιο χαρακτήρα τής γεωργίας ή άποσύνθεση τής άγροτιάς πού άσχολείται μέ τή γεωργία ύπολογίζεται εύκολα καί γι' αύτό έκφράζεται παραστατικά. Άντί-

θετα, στίς περιοχές τῆς δεύτερης κατηγορίας βλέπουμε, ἀπό τή μιά μεριά τέτια ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας, πού τά στοιχεῖα μας δέν τήν παίρνουν ὑπόψη τους, ὅπως λχ. εἶναι ἡ καλλιέργεια καναβιοῦ στό κυβερνεῖο Ὀριόλ. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, βλέπουμε ἐδῶ τήν τεράστια σημασία τῶν «ἐπαγγελμάτων», τόσο μέ τήν ἔννοια τῆς μισθωτῆς ἐργασίας (νομός Ζαντόνσκ τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ) ὅσο καί μέ τήν ἔννοια τῶν μή γεωργικῶν ἀσχολιῶν (κυβερνεῖο Νίζνι Νόβγκοροντ). Ἡ σημασία τῶν δυό αὐτῶν γεγονότων στό ζήτημα τῆς ἀποσύνθεσης τῶν γεωργῶν εἶναι τεράστια. Ἔχουμε κιόλας μιλήσει γιά τό πρῶτο (διαφορές στίς μορφές τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας καί τῆς προόδου τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στά διάφορα μέρη). Ἡ σημασία τοῦ δεύτερου (ὁ ρόλος τῶν «ἐπαγγελμάτων») δέν εἶναι λιγότερο φανερή. Ἄν στή δοσμένη περιοχή ἡ μάζα τῆς ἀγροτιᾶς ἀποτελεῖται ἀπό ἐργάτες γῆς, μεροκαματιάρηδες ἤ μισθωτούς ἐργάτες σέ διάφορα ἐπαγγέλματα πού ἔχουν γεωργικό κλῆρο, τότε φυσικά ἡ ἀποσύνθεση τῶν γεωργῶν ἐκφράζεται ἐδῶ πολύ ἀδύνατα*. Γιά νά ἀποχτήσουμε ὅμως μιά σωστή εἰκόνα τοῦ ζητήματος, πρέπει νά παραβάλουμε αὐτούς τούς χαρακτηριστικούς ἐκπροσώπους τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου μέ τούς χαρακτηριστικούς ἐκπροσώπους τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης. Τό μεροκαματιάρη τοῦ Βορόνεζ μέ γεωργικό κλῆρο, πού φεύγει γιά «μεροκάματο» στό Νότο, πρέπει νά τόν παραβάλουμε μέ τόν ἀγρότη τῆς Ταυρίδας πού ἔχει τεράστιες καλλιεργούμενες ἐκτάσεις. Τόν ξυλουργό τῆς Καλούγκας, τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ καί τοῦ Γιαροσλάβλ πρέπει νά τόν παραβάλουμε μέ τόν κηπουρό τοῦ Γιαροσλάβλ καί τῆς Μόσχας, ἤ μέ τόν ἀγρότη πού συντηρεῖ ζῶα γιά νά πουλᾶ τό γάλα κτλ. Ἐπίσης, κατά τόν ἴδιο τρόπο, ἄν ἡ μάζα τῆς ντόπιας ἀγροτιᾶς ἀσχολεῖται μέ τή βιομηχανία ἐπεξεργασίας καί παίρνει ἀπό τόν γεωργικό της κλῆρο μόνο ἕνα μικρό μέρος ἀπό τά μέσα πού τῆς χρειάζονται γιά νά ζήσει, τότε τά στοιχεῖα γιά τήν ἀποσύνθεση τῶν γεωργῶν πρέπει νά συμπληρωθοῦν μέ τά στοιχεῖα γιά τήν ἀποσύνθεση τῶν ἀγροτῶν πού ἀσχολοῦνται μέ τά ἐπαγγέλματα. Στό V κεφάλαιο θά ἀσχοληθοῦμε μ' αὐτό τό τελευταῖο ζήτημα, τώρα ὅμως μᾶς ἀπασχολεῖ μόνο ἡ ἀποσύνθεση τῶν καθαυτό γεωργῶν.

---

* Πολύ πιθανόν στά κεντρικά κυβερνεῖα τῆς μαυρόχωμης ζώνης, ὅπως εἶναι τά κυβερνεῖα Ὀριόλ, Βορόνεζ κλπ., ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς νά εἶναι πραγματικά πολύ ἀσθενέστερη ἐξαιτίας τῆς στενότητας τῆς γῆς, τοῦ βάρους τῶν φόρων καί τῆς μεγάλης διάδοσης τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά: ὅλα αὐτά εἶναι ὅροι πού ἐπιβραδύνουν τήν ἀποσύνθεση.

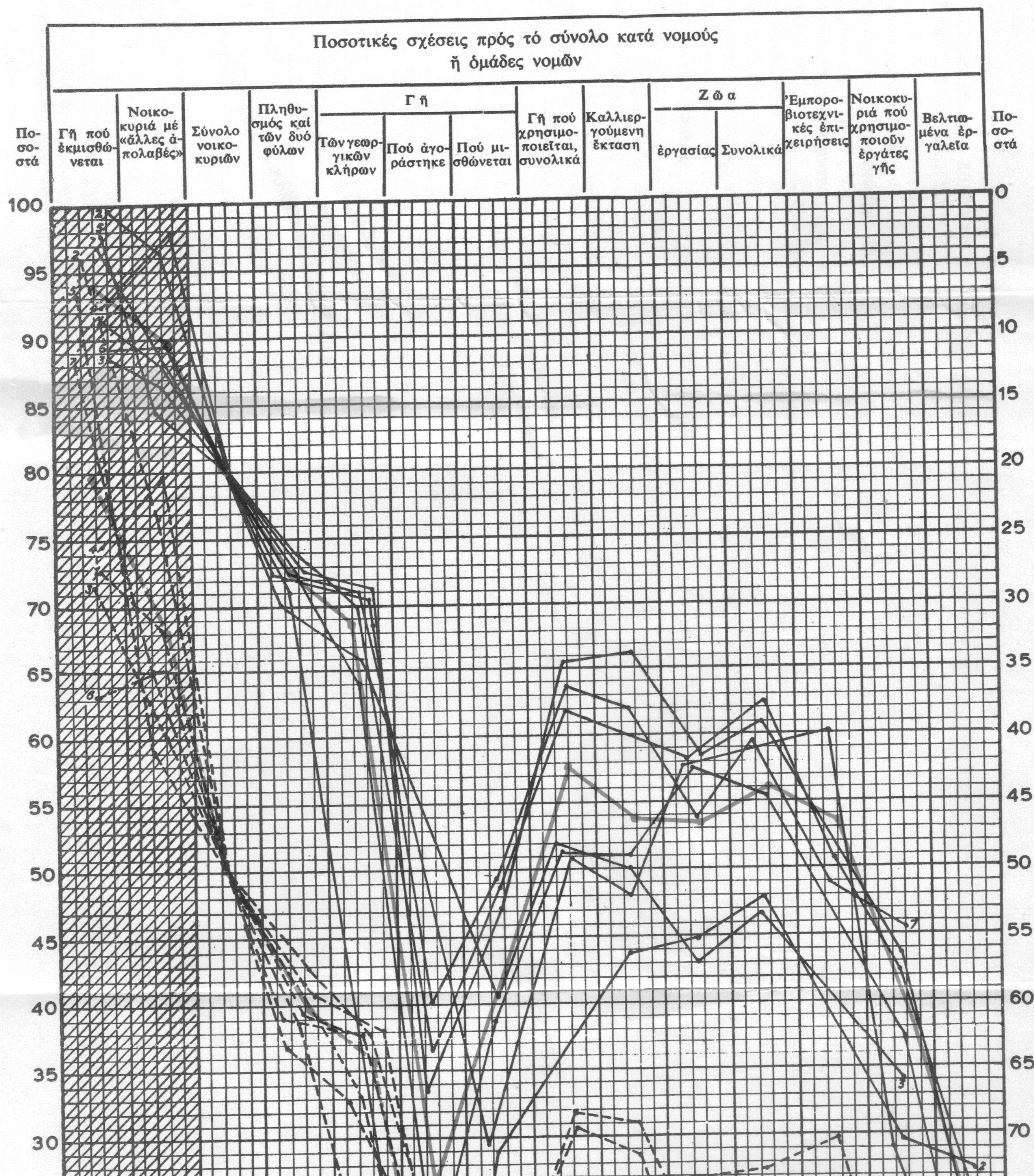
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ
ΠΟΥ ΠΑΡΙΣΤΑΝΕΙ ΤΟΥΣ ΠΙΝΑΚΕΣ Α ΚΑΙ Β

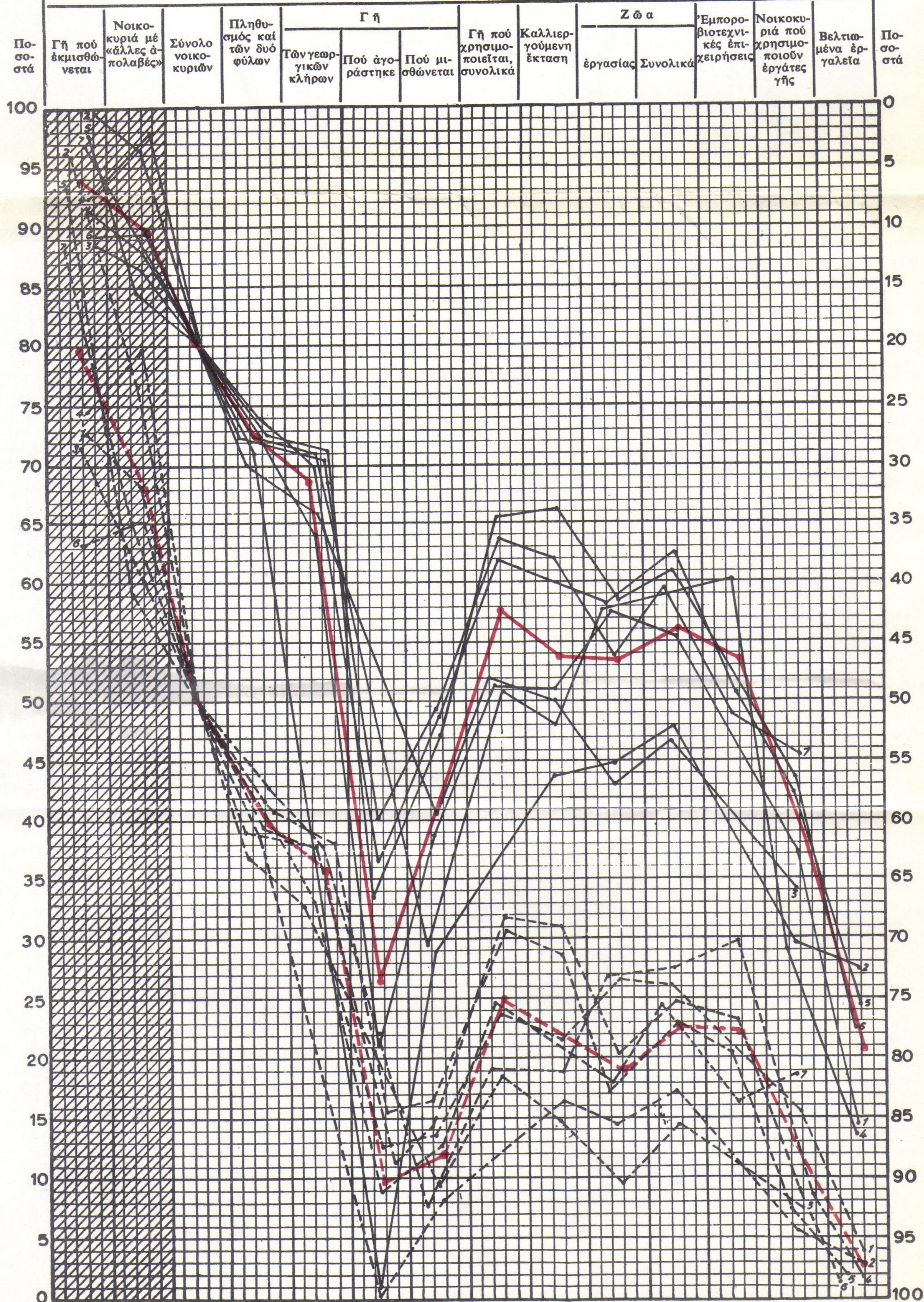
——————— Οἱ *συνεχεῖς* γραμμές δείχνουν σέ ποσοστά (ὑπολογίζοντας ἀπό τήν πάνω ὁριζόντια γραμμή) τήν ἀναλογία τῆς *εὔπορης* ἀγροτιᾶς στό γενικό σύνολο τῆς γῆς, τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης, τῶν ζώων κτλ.

— — — — — Οἱ *διακεκομμένες* γραμμές δείχνουν σέ ποσοστά (ὑπολογίζοντας ἀπό τήν κάτω ὁριζόντια γραμμή) τήν ἀναλογία τῆς *φτωχῆς* ἀγροτιᾶς στό γενικό σύνολο τῆς γῆς, τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης, τῶν ζώων κτλ.

Οἱ *μαῦρες* γραμμές δείχνουν τό βαθμό τῆς ἀποσύνθεσης κατά χωριστούς νομούς ἤ ὁμάδες νομῶν, πού ὁ ἀριθμός τους (1-7) σημειώνεται στούς πίνακες Α καί Β.

Οἱ *κόκκινες* γραμμές δείχνουν τό «μέσο» βαθμό τῆς ἀποσύνθεσης (δηλαδή τούς ἀριθμητικούς μέσους ὅρους, ἀπό τά ποσοστά τῶν στοιχείων, πού σημειώνονται στό διάγραμμα).

Ποσοτικές σχέσεις πρός τό σύνολο κατά νομούς
ἤ ὁμάδες νομῶν
Πο-
σο-
στά
Γῆ πού ἐκμισθώνεται
Νοικοκυριά μέ «ἄλλες ἀπολαβές»
Σύνολο νοικοκυριῶν
Πληθυσμός καί τῶν δυό φύλων
Γῆ
Τῶν γεωργικῶν κλήρων
Πού ἀγοράστηκε
Πού μισθώνεται
Γῆ πού χρησιμοποιεῖται, συνολικά
Καλλιεργούμενη ἔκταση
Ζῶα
ἐργασίας
Συνολικά
Ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις
Νοικοκυριά πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς
Βελτιωμένα ἐργαλεῖα
Πο-
σο-
στά
100
95
90
85
80
75
70
65
60
55
50
45
40
35
30
25
20
15
10
5
0

X. ΣΥΝΟΠΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ ΤΩΝ ΖΕΜΣΤΒΟ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ ΤΩΝ ΑΛΟΓΩΝ [50]

Δείξαμε, ὅτι οἱ σχέσεις πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στήν ἀνώτερη καί στήν κατώτερη ὁμάδα τῆς ἀγροτιᾶς διακρίνονται ἀκριβῶς ἀπό τά γνωρίσματα πού χαρακτηρίζουν τίς σχέσεις τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης πρός τό ἀγροτικό προλεταριάτο, ὅτι οἱ σχέσεις αὐτές μοιάζουν καταπληχτικά μεταξύ τους στίς πιό διαφορετικές περιοχές μέ τίς πιό διαφορετικές συνθῆκες, ὅτι ἀκόμα καί ἡ ἀριθμητική ἔκφραση αὐτῶν τῶν σχέσεων (δηλαδή τό ποσοστό ἀπό τό σύνολο τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης, τῶν ζώων κτλ. πού ἀναλογεῖ στίς διάφορες ὁμάδες), κυμαίνεται μέσα σέ σχετικά πολύ μικρά ὅρια. Εἶναι φυσικό νά μπεῖ τό ἐρώτημα: κατά πόσο μποροῦμε νά χρησιμοποιήσουμε αὐτά τά στοιχεῖα πού δείχνουν τίς *σχέσεις* ἀνάμεσα στίς ὁμάδες τῶν διαφόρων περιοχῶν, γιά νά σχηματίσουμε μιά ἀντίληψη γιά τίς *ὁμάδες* στίς ὁποῖες διαιρεῖται ὅλη ἡ ρωσική ἀγροτιά; Μέ ἄλλα λόγια: ἀπό ποιά στοιχεῖα μποροῦμε νά κρίνουμε γιά τή σύνθεση καί τίς ἀμοιβαῖες σχέσεις τῆς ἀνώτερης καί τῆς κατώτερης ὁμάδας σ' ὅλη τή ρωσική ἀγροτιά;

Τέτια στοιχεῖα ἔχουμε πολύ λίγα, γιατί στή Ρωσία δέ γίνονται ἀγροτικές ἀπογραφές, ὥστε νά καταγραφοῦν μαζικά ὅλα τά γεωργικά νοικοκυριά τῆς χώρας. Τό μόνο ὑλικό γιά νά κρίνουμε σέ ποιές οἰκονομικές ὁμάδες διαιρεῖται ἡ ἀγροτιά μας εἶναι τά συνοπτικά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο καί τῆς στρατιωτικῆς ἀπογραφῆς τῶν ἀλόγων γιά τήν κατανομή τῶν ζώων ἐργασίας (ἤ τῶν ἀλόγων) ἀνάμεσα στά ἀγροτικά νοικοκυριά. Ὅσο πενιχρό κι ἄν εἶναι αὐτό τό ὑλικό, μποροῦμε ὡστόσο νά βγάλουμε ἀπ' αὐτό ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα, (φυσικά πολύ γενικά, κατά προσέγγιση, χοντρικά), κυρίως χάρη στό γεγονός ὅτι οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στήν ἀγροτιά πού ἔχει πολλά ἄλογα καί στήν ἀγροτιά πού ἔχει λίγα ἄλογα ἔχουν πιά ἀναλυθεῖ καί ἀποδείχτηκαν καταπληχτικά ὁμοιογενεῖς στίς πιό διαφορετικές περιοχές.

Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς «Γενικῆς συλλογῆς οἰκονομικῶν στοιχείων παρμένων ἀπό τίς ἀπογραφές κατά νοικοκυριό πού ἔκαναν τά ζέμστβο» τοῦ κ. Μπλαγκοβέστσενσκι (τόμ. I, «Τό ἀγροτικό νοικοκυριό». Μόσχα, 1893) [51], οἱ ἀπογραφές τῶν ζέμστβο ἀγκάλιασαν 123 νομούς 22 κυβερνείων μέ 2 983 733 νοικοκυριά ἀγροτῶν καί 17 996 317 ἄτομα καί τῶν δυό φύλων. Ὅμως τά στοιχεῖα γιά τήν κατανομή τῶν νοικοκυριῶν ἀνάλογα μέ τά

ζῶα ἐργασίας δέν εἶναι παντοῦ ὁμοιογενῆ. Συγκεκριμένα, σέ τρία κυβερνεῖα πρέπει νά παραλείψουμε 11 νομούς*, ὅπου ἡ κατανομή ἔγινε ὄχι σέ τέσσερις μά μόνο σέ τρεῖς ὁμάδες. Γιά τούς ὑπόλοιπους *112 νομούς 21 κυβερνείων* ἔχουμε τά παρακάτω συνοπτικά στοιχεῖα, πού ἀφοροῦν σχεδόν $2^1/_2$ ἑκατομμύρια νοικοκυριά μέ 15 ἑκατομμύρια πληθυσμό.

Ὁμάδες νοικοκυριῶν	Νοικοκυριά	% τῶν νοικοκυριῶν		Πόσα ζῶα ἐργασίας ἔχουν**	% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ζώων ἐργασίας	Ἀριθμός ζώων ἐργασίας κατά νοικοκυριό
Χωρίς ζῶα ἐργασίας	613 238	24,7	53,3	—	—	—
Μέ 1 ζῶο ἐργασίας	712 256	28,6		712 256	18,6	1
» 2 ζῶα »	645 900	26,0		1 291 800	33,7	2
» 3 καί πάνω	515 521	20,7		1 824 969	47,7	3,5
Σύνολο	2 486 915	100		3 829 025	100	1,5

Τά στοιχεῖα αὐτά ἀγκαλιάζουν κάτι λιγότερο ἀπό τό ἕνα τέταρτο τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας (ἡ «Συλλογή στατιστικῶν ὑλικῶν, γιά τήν οἰκονομική κατάσταση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας» — ἔκδοση τῆς γραμματείας τῆς ἐπιτροπῆς ὑπουργῶν, Πετρούπολη, 1894 — ὑπολογίζει στίς ἐπαρχίες τῶν 50 κυβερνείων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας 11 223 962 νοικοκυριά, ἀπό τά ὁποῖα τά 10 589 967 εἶναι νοικοκυριά τῶν ἀγροτῶν). Στοιχεῖα γιά τήν κατανομή τῶν ἀλόγων ἀνάμεσα στούς ἀγρότες γιά ὅλη τή Ρωσία ἔχουμε στή «Στατιστική τῆς ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. XX. Ἡ στρατιωτική ἀπογραφή τῶν ἀλόγων τό 1888» (Πετρούπολη 1891), ἐπίσης: στή «Στατιστική τῆς ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. XXXI. Ἡ στρατιωτική ἀπογραφή τῶν ἀλόγων τό 1891» (Πετρούπολη 1894). Ἡ πρώτη ἔκδοση περιέχει τήν ἐπεξεργασία τῶν στοιχείων πού συγκεντρώθηκαν τό 1888 γιά 41 κυβερνεῖα (ὅπου περιλαβαίνονται καί τά 10 κυβερνεῖα τοῦ Βασιλείου τῆς Πολωνίας) καί ἡ δεύτερη γιά 18 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας σύν τόν Καύκασο, τή στέπα τῶν Καλμούχων καί τήν Περιοχή τῶν Κοζάκων τοῦ Ντόν.

* 5 νομούς τοῦ κυβερνείου Σαράτοφ, 5 τοῦ κυβερνείου Σαμάρας καί 1 τοῦ κυβερνείου Βεσαραβίας.

** Ἐδῶ στά ἄλογα περιλαβαίνονται καί τά βόδια, πού τά ὑπολογίζουμε τό ἕνα ζευγάρι γιά ἕνα ἄλογο.

Ἄν πάρουμε τά 49 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας (γιά τήν περιοχή τοῦ Ντόν τά στοιχεῖα δέν εἶναι πλήρη) καί συνοψίσουμε τά στοιχεῖα τοῦ 1888 καί τοῦ 1891, ἔχουμε τήν παρακάτω εἰκόνα γιά τήν κατανομή τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀλόγων, πού ἀνήκουν στούς *ἀγρότες τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων*.

Σέ 49 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας

Ὁμάδες νοικοκυριῶν	Ἀγροτικά νοικοκυριά συνολικά	Ἀγροτικά νοικοκυριά σέ %		Πόσα ἄλογα ἔχουν συνολικά	Πόσα ἄλογα ἔχουν σέ %		Ἀριθμός ἀλόγων κατά νοικοκυριό
Χωρίς ἄλογο	2 777 485	27,3	55,9	—	—		—
Μέ 1 ἄλογο	2 909 042	28,6		2 909 042	17,2		1
» 2 ἄλογα	2 247 827	22,1		4 495 654	26,5		2
» 3 »	1 072 298	10,6	22,0	3 216 894	18,9	56,3	3
» 4 καί πάνω	1 155 907	11,4		6 339 198	37,4		5,4
Σύνολο	10 162 559	100		16 960 788	100		1,6

Ἔτσι λοιπόν, σ' ὅλη τή Ρωσία ἡ κατανομή τῶν ἀλόγων ἐργασίας στήν ἀγροτιά πλησιάζει πάρα πολύ στό «μέσο» μέγεθος τῆς ἀποσύνθεσης πού εἴδαμε πιό πάνω στό διάγραμμά μας. Στήν πραγματικότητα ἡ ἀποσύνθεση εἶναι καί λίγο βαθύτερη: στά χέρια τῶν 22 % τῶν νοικοκυριῶν (2,2 ἑκατομμύρια νοικοκυριά ἀπό τά 10,2 ἑκατομμύρια) εἶναι συγκεντρωμένα τά $9^1/_2$ ἑκατομμύρια ἄλογα ἀπό τά 17 ἑκατομμύρια, δηλαδή τά 56,3% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ. Μιά τεράστια μάζα ἀπό 2,8 ἑκατομμύρια νοικοκυριά δέν ἔχει καθόλου ἄλογο καί στά 2,9 ἑκατομμύρια τῶν νοικοκυριῶν πού ἔχουν ἀπό ἕνα ἄλογο ἀναλογοῦν μόνο τά 17,2% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀλόγων*.

Στηριζόμενοι στή νομοτέλεια, πού ὑπάρχει στίς σχέσεις ἀνάμεσα στίς ὁμάδες πού ἀναφέραμε πιό πάνω, μποροῦμε τώρα νά καθορίσουμε τήν πραγματική σημασία αὐτῶν τῶν στοιχείων. Ἄν τό ἕνα πέμπτο τῶν νοικοκυριῶν συγκεντρώνει τά μισά ἄλογα, τότε μποροῦμε ἀλάνθαστα νά βγάλουμε τό συμπέρασμα ὅτι

* Πῶς ἀλλάζει τόν τελευταῖο καιρό ἡ κατανομή τῶν ἀλόγων στήν ἀγροτιά, μποροῦμε νά τό κρίνουμε ἀπό τά παρακάτω στοιχεῖα τῆς στρατιωτικῆς ἀπογραφῆς τῶν ἀλόγων τοῦ 1893–1994 («Στατιστική τῆς ρωσικῆς αὐτοκρατορίας» XXXVII). Σέ 38 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας ὑπῆρχαν τό 1893-1894: 8 288 987 ἀγροτικά νοικοκυριά. Ἀπ' αὐτά χωρίς ἄλογο ἦταν τά 2 641 754, δηλαδή τά 31,9%, μέ ἕνα ἄλογο τά 31,4%, μέ δυό ἄλογα τά 20,2%, μέ τρία ἄλογα τά 8,7%, μέ 4 ἄλογα καί πάνω τά 7,8%. Τά ἄλογα τῶν ἀγροτῶν ἦταν 11 560 358. Ἀπό τόν ἀριθμό αὐτόν τά 22,5% ἀναλογοῦσαν στά νοικοκυριά πού εἶχαν ἀπό ἕνα ἄλογο, τά 28,9% στά νοικοκυριά πού εἶχαν ἀπό δυό ἄλογα, τά 18,8% στά νοικοκυριά πού εἶχαν ἀπό τρία ἄλογα καί τά 29,8% στά νοικοκυριά πού εἶχαν πολλά ἄλογα. Ἔτσι στά 16,5% τῶν εὔπορων ἀγροτῶν ἀναλογοῦσαν τά 48,6% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀλόγων.

στά χέρια του βρίσκεται όχι λιγότερη (άλλά πιθανόν περισσότερη) άπό τή μισή γεωργική παραγωγή τῶν ἀγροτῶν. Τέτια συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς εἶναι δυνατή μόνο ὅταν συγκεντρώνεται στά χέρια αὐτῆς τῆς εὔπορης ἀγροτιᾶς τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀγορασμένης γῆς καί τῆς γῆς πού μισθώνουν οἱ ἀγρότες, τόσο τῆς γῆς πού ἀνήκει σέ γεωργικούς κλήρους ὅσο καί τῆς γῆς πού δέν ἀνήκει. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ εὐκατάστατη μειοψηφία εἶναι ἐκείνη κυρίως πού ἀγοράζει καί μισθώνει γῆ, παρ' ὅλο πού ἔχει, ἀσφαλῶς, τούς μεγαλύτερους γεωργικούς κλήρους. Ἄν ὁ «μεσαῖος» ρῶσος ἀγρότης μόλις τά φέρνει βόλτα στήν πιό καλή χρονιά (καί εἶναι ζήτημα ἄν τά φέρνει βόλτα), αὐτή ἡ εὔπορη μειοψηφία, πού ἔχει πολύ περισσότερη γῆ ἀπό τό μεσαῖο ἀγρότη, δέν καλύπτει μονάχα ὅλα τά ἔξοδά της ἀπό τό ἀνεξάρτητο νοικοκυριό της, ἀλλά ἔχει καί πλεονάσματα. Κι αὐτό σημαίνει ὅτι εἶναι ἐμπορευματοπαραγωγός, ὅτι παράγει γεωργικά προϊόντα γιά πούληση. Κάτι περισσότερο: μετατρέπεται σέ ἀγροτική ἀστική τάξη, συνδυάζοντας μέ τό σχετικά μεγάλο γεωργικό νοικοκυριό καί ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις. Εἴδαμε ὅτι ἀκριβῶς αὐτοῦ τοῦ εἴδους τά «ἐπαγγέλματα» εἶναι τά πιό χαρακτηριστικά γιά τό ρῶσο «νοικοκύρη» μουζίκο. Παρ' ὅλο πού ἔχει τήν πιό πολυμελῆ οἰκογένεια καί τό μεγαλύτερο ἀριθμό ἐργατικῶν χεριῶν στήν οἰκογένεια (ἡ εὐκατάστατη ἀγροτιά χαρακτηρίζεται πάντα ἀπ' αὐτά τά γνωρίσματα, καί στό $^1/_5$ τῶν νοικοκυριῶν πρέπει ν' ἀναλογεῖ μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, λχ. περίπου τά $^3/_{10}$), — αὐτή ἡ εὐκατάστατη μειοψηφία χρησιμοποιεῖ εὐρύτατα τή δουλιά τῶν ἐργατῶν γῆς καί τῶν μεροκαματιάρηδων. Ἡ εὐκατάστατη αὐτή μειοψηφία πρέπει ν' ἀποτελεῖ τή σημαντική πλειοψηφία ὅλων τῶν νοικοκυριῶν τῶν ρώσων ἀγροτῶν, πού καταφεύγουν στή μίσθωση ἐργατῶν γῆς καί μεροκαματιάρηδων. Ἔχουμε τό δικαίωμα νά βγάλουμε αὐτό τό συμπέρασμα, στηριζόμενοι τόσο στήν προηγούμενη ἀνάλυση ὅσο καί στή σύγκριση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ πληθυσμοῦ αὐτῆς τῆς ὁμάδας μέ τό ποσοστό τῶν ζώων ἐργασίας, καί συνεπῶς, μέ τό ποσοστό τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης καί τῆς οἰκονομίας γενικά. Τέλος, μόνο αὐτή ἡ εὐκατάστατη μειοψηφία μπορεῖ νά συμμετέχει σταθερά στά «προοδευτικά ρεύματα στό ἀγροτικό νοικοκυριό»[52]. Τέτια πρέπει νά εἶναι ἡ σχέση αὐτῆς τῆς μειοψηφίας πρός τήν ὑπόλοιπη ἀγροτιά, μά εἶναι αὐτονόητο, ὅτι ἀνάλογα μέ τίς διαφορετικές ἀγροτικές συνθῆκες, τά διαφορετικά συστήματα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί τίς διαφορετικές μορφές τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας ἡ σχέση αὐτή παίρνει διαφορετική μορφή καί ἐκδηλώνεται διαφορετικά*. Ἄλλο πράγμα εἶναι οἱ βασικές τάσεις τῆς ἀγροτικῆς ἀποσύνθεσης καί ἄλλο οἱ μορφές της ἀνάλογα μέ τίς διαφορετικές τοπικές συνθῆκες.

Ἡ κατάσταση τῆς ἀγροτιᾶς πού δέν ἔχει καθόλου ἄλογα ἤ πού ἔχει ἀπό ἕνα ἄλογο κατά νοικοκυριό εἶναι ἀκριβῶς ἀντίθετη. Εἴδαμε πιό πάνω, ὅτι οἱ στατιστικοί τῶν ζέμστβο κατατάσσουν καί τή δεύτερη (ἀφήνουμε πιά τήν πρώτη) στό ἀγροτικό προλεταριάτο. Γι' αὐτό ἀμφιβάλλω ἄν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὑπερβολή τό γεγονός, ὅτι στόν ὑπολογισμό μας πού πήραμε γιά παράδειγμα, συμπεριλάβαμε στό ἀγροτικό προλεταριάτο ὅλα τά νοικοκυριά πού δέν ἔχουν ἄλογο καί τά $^3/_4$ τῶν ἀγροτῶν πού ἔχουν ἀπό ἕνα ἄλογο (περίπου τό $^1/_2$ τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν). Ἡ ἀγροτιά αὐτή ἔχει τόν μικρότερο ἀπ' ὅλους γεωργικό κλῆρο καί συχνά τόν ἐκμισθώνει γιατί δέν ἔχει ἐργαλεῖα, σπόρο κτλ. Ἀπ' ὅλη τή γῆ πού μισθώνει ἤ ἀγοράζει ἡ ἀγροτιά, στήν κατηγορία αὐτή ἀναλογοῦν μερικά ἄθλια ψίχουλα. Ποτέ δέν μπορεῖ νά ζήσει ἀπό τό νοικοκυριό της καί ἔχει τά «ἐπαγγέλματα» ἤ τίς «ἀπολαβές», δηλαδή τήν πούληση τῆς ἐργατικῆς της δύναμης σάν τήν κύρια πηγή μέσων συντήρησης. Εἶναι ἡ τάξη τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν μέ γεωργικό κλῆρο, τῶν ἐργατῶν γῆς, τῶν μεροκαματιάρηδων, τῶν ἀνειδίκευτων ἐργατῶν, τῶν ἐργατῶν οἰκοδόμων κλπ. κλπ.

XI. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΑΠΟΓΡΑΦΩΝ ΤΩΝ ΑΛΟΓΩΝ ΤΟΥ 1888–1891 ΚΑΙ ΤΟΥ 1896–1900

Οἱ στρατιωτικές ἀπογραφές τῶν ἀλόγων τοῦ 1896 καί τοῦ 1899–1901 μᾶς ἐπιτρέπουν τώρα νά συγκρίνουμε τά νεότερα στοιχεῖα μέ τά στοιχεῖα πού ἀναφέραμε πιό πάνω.

Ἄν πάρουμε μαζί τά 5 νότια κυβερνεῖα (1896) καί τά 43 ὑπόλοιπα (1899–1900) ἔχουμε γιά 48 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας τά παρακάτω στοιχεῖα:

* Πολύ πιθανόν λχ. στίς περιοχές πού ἀσχολοῦνται μέ τή γαλακτοκομία νά ἦταν ἀσύγκριτα σωστότερη ἡ ταξινόμηση ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἀγελάδων κι ὄχι ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἀλόγων. Στίς συνθῆκες τῆς καλλιέργειας λαχανικῶν οὔτε τό πρῶτο οὔτε τό δεύτερο γνώρισμα δέν μποροῦν νά εἶναι ἱκανοποιητικά κτλ.

1896–1900

Ὁμάδες νοικοκυριῶν	Ἀγροτικά νοικοκυριά συνολικά	σέ %		Πόσα ἄλογα ἔχουν συνολικά	σέ %		Πόσα ἄλογα ἀναλογοῦν κατά νοικοκυριό
Χωρίς ἄλογο	3 242 462	29,2	59,5	—	—		—
Μέ 1 ἄλογο	3 361 778	30,3		3 361 778	19,9		1
» 2 ἄλογα	2 446 731	22,0		4 893 462	28,9		2
» 3 »	1 047 900	9,4	18,5	3 143 700	18,7	51,2	3
» 4 καί πάνω	1 013 416	9,1		5 476 503	32,5		5,4
Σύνολο	11 112 287	100		16 875 443	100		1,5

Γιά τό 1888–1891 ἀναφέραμε τά στοιχεῖα 49 κυβερνείων. Μόνο γιά ἕνα ἀπό τά κυβερνεῖα αὐτά δέν ὑπάρχουν νεότερα στοιχεῖα καί συγκεκριμένα γιά τό κυβερνεῖο Ἀρχάγγελου. Ἄν ἀφαιρέσουμε ἀπό τά στοιχεῖα πού ἀναφέραμε πιό πάνω τά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν αὐτό τό κυβερνεῖο, θά ἔχουμε γιά τά ἴδια 48 κυβερνεῖα τήν ἑξῆς εἰκόνα γιά τό 1888–1891:

1888–1891

Ὁμάδες νοικοκυριῶν	Ἀγροτικά νοικοκυριά συνολικά	σέ %		Πόσα ἄλογα ἔχουν συνολικά	σέ %		Πόσα ἄλογα ἀναλογοῦν κατά νοικοκυριό
Χωρίς ἄλογο	2 765 970	27,3	55,8	—	—		—
Μέ 1 ἄλογο	2 885 192	28,5		2 885 192	17,1		1
» 2 ἄλογα	2 240 574	22,2		4 481 148	26,5		2
» 3 »	1 070 250	10,6	22,0	3 210 750	18,9	56,4	3
» 4 καί πάνω	1 154 674	11,4		6 333 106	37,5		5,5
Σύνολο	10 116 660	100		16 910 196	100		1,6

Ἡ σύγκριση τοῦ 1888–1891 καί τοῦ 1896–1900 δείχνει τήν ἀναπτυσσόμενη *ἀπαλλοτρίωση* τῆς ἀγροτιᾶς. Ὁ ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν αὐξήθηκε σχεδόν κατά 1 ἑκατομμύριο. Ὁ ἀριθμός τῶν ἀλόγων ἐλαττώθηκε, ἄν καί πολύ λίγο. Ὁ ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν χωρίς ἄλογο αὐξήθηκε πολύ γρήγορα καί τό ποσοστό τους ἀνέβηκε ἀπό 27,3 % στά 29,2 %. Ἀντί 5,6 ἑκατομμύρια φτωχούς ἀγρότες (χωρίς ἄλογο καί μέ ἕνα ἄλογο) ἔχουμε τώρα 6,6 ἑκατομμύρια. Ὅλη ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν πῆγε στήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν τῆς φτωχολογιᾶς. Ἐλαττώθηκε τό ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν πού εἶναι πλούσια σέ ἄλογα. Ἀντί 2,2 ἑκατομμύρια νοικοκυριά μέ πολλά ἄλογα ἔχουμε μόνο 2,0 ἑκατομμύρια. Ὁ ἀριθμός τῶν μεσαίων καί τῶν εὔπορων νοικοκυριῶν μαζί (μέ 2 καί πάνω ἄλογα κατά νοικοκυριό) παρέμεινε σχεδόν ἀμετάβλητος (4465 χιλιάδες στά 1888-1891, καί 4508 χιλιάδες στά 1896–1900).

Ἔτσι τά συμπεράσματα ἀπ' αὐτά τά στοιχεῖα εἶναι τά παρακάτω:

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι αὐξάνει ἡ ἀνέχεια καί ἡ ἀπαλλοτρίωση τῆς ἀγροτιᾶς.

Ὅσο γιά τή *σχέση* ἀνάμεσα στήν ἀνώτερη καί στήν κατώτερη ὁμάδα τῆς ἀγροτιᾶς, ἡ σχέση αὐτή σχεδόν δέν ἄλλαξε. Ἄν μέ τίς μεθόδους, πού περιγράψαμε πιό πάνω, συγκροτήσουμε τίς κατώτερες ὁμάδες μέ τά 50 % τῶν νοικοκυριῶν καί τίς ἀνώτερες μέ τά 20 % τῶν νοικοκυριῶν, θά καταλήξουμε στά παρακάτω: Τό 1888–1891 τά 50 % τῶν νοικοκυριῶν, δηλ. ἡ φτωχολογιά, εἶχαν τά 13,7 % τῶν ἀλόγων. Τά 20 %, δηλ. οἱ πλούσιοι, εἶχαν τά 52,6 %. Τό 1896–1900 τά 50% τῶν νοικοκυριῶν, δηλ. ἡ φτωχολογιά, εἶχαν ἐπίσης τά 13,7 % τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀλόγων πού εἶχε ἡ ἀγροτιά, ἐνῶ τά 20 %, δηλ. οἱ πλούσιοι, εἶχαν τά 53,2 % τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀλόγων. Συνεπῶς, ὁ συσχετισμός τῶν ὁμάδων σχεδόν δέν ἄλλαξε.

Τέλος, ὅλη ἡ ἀγροτιά στό σύνολό της ἔγινε πιό φτωχή σέ ἄλογα. Καί ὁ ἀριθμός καί τό ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν πού ἔχουν πολλά ἄλογα ἐλαττώθηκε. Ἀπό τή μιά μεριά, αὐτό σημαίνει προφανῶς πτώση γενικά τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἀγρότη στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία. Ἀπό τήν ἄλλη, δέν πρέπει νά ξεχνοῦμε ὅτι στή Ρωσία ὁ ἀριθμός τῶν ἀλόγων στήν ἀγροτική οἰκονομία εἶναι δυσανάλογα μεγάλος, σέ σχέση μέ τήν καλλιεργούμενη ἔκταση. Καί δέν μποροῦσε νά εἶναι διαφορετικά σέ μιά χώρα ὅπου ἐπικρατοῦν οἱ μικροί ἀγρότες. Ἡ ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀλόγων σημαίνει συνεπῶς, ὥς ἕνα βαθμό, τήν «ἀποκατάσταση κανονικῆς σχέσης τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ζώων ἐργασίας πρός τήν ἔκταση τῆς καλλιεργούμενης γῆς» στήν *ἀγροτική ἀστική τάξη* (σύγκρ. τούς συλλογισμούς τοῦ κ. Β. Β. γι' αὐτό τό ζήτημα πού ἀναφέρθηκαν πιό πάνω στό κεφάλαιο ΙΙ, ὑποκ. 1).

Εἶναι εὐκαιρία νά θίξουμε ἐδῶ τούς συλλογισμούς πού γίνονται γι' αὐτό τό ζήτημα στά νεότερα ἔργα τοῦ κ. Βιχλιάγεφ («Μελέτες γιά τή ρωσική ἀγροτική πραγματικότητα». Πετρούπολη, ἔκδ. τοῦ περιοδικοῦ «Χοζιάιν») καί τοῦ κ. Τσερνένκοφ («Ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ». Μέρος Ι, Μόσχα, 1905). Καί οἱ δυό ἔχουν τόσο παρασυρθεῖ ἀπό τήν ἀνομοιογένεια τῶν ἀριθμῶν γιά τήν κατανομή τῶν ἀλόγων στήν ἀγροτιά, πού μετάτρεψαν τήν οἰκονομική ἀνάλυση σέ στατιστική ἄσκηση. Ἀντί νά μελετήσουν τούς τύπους τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ (τό μεροκαματιάρη, τό μεσαῖο ἀγρότη, τόν ἐπιχειρηματία) μελετοῦν, σάν ἐρασιτέχνες, τίς ἀτέλειωτες στῆλες τῶν ἀριθμῶν,

λές κι ἔχουν βάλει γιά σκοπό τους νά καταπλήξουν τόν κόσμο γιά τήν ἐπίδοσή τους στήν ἀριθμητική.

Μόνο χάρη σ' αὐτό τό παιχνίδι μέ τούς ἀριθμούς ὁ κ. Τσερνένκοφ μποροῦσε νά μοῦ φέρει τήν ἀντίρηση ὅτι ἐγώ ἐξηγῶ τάχα «προκατειλημμένα» τή «διαφοροποίηση» σάν ἕνα καινούργιο (κι ὄχι παλιό), κι ἄγνωστο γιατί, καπιταλιστικό ὁπωσδήποτε φαινόμενο. Κι ὁ κ. Τσερνένκοφ ἦταν ἐλεύθερος νά νομίσει, ὅτι τάχα βγάζω τά συμπεράσματα ἀπό τή στατιστική, ξεχνώντας τήν οἰκονομία!, ὅτι τάχα ἀποδείχνω κάτι, ἀλλάζοντας μόνο τούς ἀριθμούς καί τήν κατανομή τῶν ἀλόγων! Γιά νά ἐμβαθύνουμε στήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, πρέπει νά τά πάρουμε ὅλα στό σύνολό τους: καί τή μίσθωση τῆς γῆς, καί τήν ἀγορά της, καί τίς μηχανές, καί τίς ἀπολαβές, καί τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας, καί τή μισθωτή ἐργασία. Ἤ μήπως γιά τόν κ. Τσερνένκοφ κι αὐτά τά φαινόμενα δέν εἶναι οὔτε «καινούργια» καί οὔτε «καπιταλιστικά»;

XII. ΤΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΖΕΜΣΤΒΟ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥΣ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΩΝ

Γιά νά τελειώσουμε μέ τό ζήτημα τῆς ἀποσύνθεσης τῆς ἀγροτιᾶς, ἄς ἐξετάσουμε τό ζήτημα κι ἀπό μιάν ἄλλη πλευρά, δηλ. σύμφωνα μέ τά πιό συγκεκριμένα στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν τῶν ἀγροτῶν. Ἔτσι θά δοῦμε παραστατικά ὅλο τό βάθος τῆς διαφορᾶς πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στούς τύπους τῆς ἀγροτιᾶς γιά τούς ὁποίους μιλοῦμε.

Στό παράρτημα τῆς «Συλλογῆς στοιχείων γιά τήν ἀξιολόγηση τῆς γαιοχτησίας τῶν ἀγροτῶν στούς νομούς Ζεμλιάνσκ, Ζαντόνσκ, Κοροτογιάκ καί Νιζνεντέβιτσκ» (Βορόνεζ, 1889) δίνονται «στατιστικά στοιχεῖα γιά τή σύνθεση καί τούς προϋπολογισμούς τῶν τυπικῶν νοικοκυριῶν», στοιχεῖα πού διακρίνονται γιά τήν ἐξαιρετική τους πληρότητα*. Ἀπό τούς 67 προϋπολογισμούς ἀφήνουμε τόν ἕναν, γιατί δέν εἶναι καθόλου πλήρης

* Ἡ μεγάλη ἀδυναμία αὐτῶν τῶν στοιχείων εἶναι, πρῶτο, ὅτι λείπει ἡ ταξινόμηση ἀνάλογα μέ τά διάφορα γνωρίσματα. Δεύτερο, ὅτι δέν ὑπάρχει κείμενο, πού νά δίνει πληροφορίες γιά τά νοικοκυριά πού παραλείφθηκαν γιατί δέν μποροῦσαν νά μποῦν στούς πίνακες (τέτιο κείμενο ἔχουν λχ. τά στοιχεῖα γιά τούς προϋπολογισμούς τοῦ νομοῦ Ὀστρογκόζσκ). Τρίτο, ὅτι δέν εἶναι καθόλου ἐπεξεργασμένα τά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν ὅλες τίς μή γεωργικές ἀσχολίες καί τίς διάφορες «ἀπολαβές» (γιά ὅλα τά «ἐπαγγέλματα» ὑπάρχουν τό ὅλο 4 *στῆλες*, ἐνῶ μόνο ἡ περιγραφή τοῦ ρουχισμοῦ καί τῆς ὑπόδησης πιάνει 152 στῆλες!).

Μιά σελίδα ἀπό ἕνα τετράδιο τοῦ Β. Ι. Λένιν μέ ἀποσπάσματα καί ὑπολογισμούς ἀπό τό βιβλίο τοῦ Ν. Α. Μπλαγκοβέστσενσκι «Γενική συλλογή στατιστικῶν στοιχείων» (1893).

Благ., с. 133.

Чтобы попробовать подытожить данные о числе дворов по раб. скоту (по 4-м группам), приходится откинуть часть уездов, в коих даются лишь о 3-х группах, именно:

7 губ.

10 Саратов. губ. Из 10 уездов данные есть лишь о 5 уу. (Аткар., Камыш., Петровск., Сердоб. и Царицын.)

		Дворов: без раб. ск.	с 1 шт.	с 2 шт.	с 3 и бо[л].	Всего дв.	Всего лошадей	волов
10 Саратов. губ. {Итого выкинуто 5 уездов}	По 5 уу.	36.912	37.351	29.331	42.586	146.180	239.548	86.618
7 Самарская губ. Из 7 уу. данные по 2 уу. (Сам. и Бугур.) {Итого выкинуто 5 уу.}	По 2 уу.:	11.040	17.141	16.309	24.941	69.431	165.430	3.978
1 Бессар. губ. 1 у. этот весь выкинут		—	—	—	—	—	—	—
18, из коих по 11 выкинуты, а по 7 есть. Итого выкинуто 11 уу.	А по 7 уу.:							
А по остальным 105 уу.:		565.286	657.764 [1]	600.260	447.994	2.271.304 [2]	2.990.616	776.265
Итого по 112 уу. в 21 губернии		613.238	712.256	645.900	515.521	2.486.915	3.395.594	866.862
	%:	24,7%	28,6%	26,0%	20,7%	100%		
Соответственно, у них раб. скота штук		—	712.256	1.291.800	1.824.969 [3]	X	3.829.025 [3]	
	%:	—	18,6%	33,7%	47,7%		100%	

Всего населения в этих 2486915 дв. ок. 14.995.897 душ.

|См. сл. стр.|

1) Прибавляя Саратов. 80.737 и Сам. 67.575 дает 806.076, а у Благ. 806.676 (с. 132). Я свою цифру проверял.

2) По графе 26-ой (с. 126) итог = 2.304.441, но эта цифра вообще не сходится. Из н. г. [illegible] (у 37) = 144.824. Без них = 2.159.617

3) Считая 1 пару волов за 1 штуку

Если бы сложить прямо лошадей и волов, то получилось бы всего раб. скота: 4.262.456

из них у многолошадных: 2.258.400

а у без- и однолошадных: 2.004.056

(τόν προϋπολογισμό ἀρ. 14 τοῦ νομοῦ Κοροτογιάκ), καί τούς ὑπόλοιπους τούς χωρίζουμε σέ 6 ὁμάδες, ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ζώων ἐργασίας πού ἔχουν: *α*) χωρίς ἄλογο, *β*) μέ ἕνα ἄλογο, *γ*) μέ 2 ἄλογα, *δ*) μέ 3 ἄλογα, *ε*) μέ 4 ἄλογα, καί *στ*) μέ 5 καί πάνω ἄλογα (γιά τίς ὁμάδες αὐτές θά χρησιμοποιοῦμε παρακάτω μόνο τά γράμματα *α – στ*). Ἡ ταξινόμηση σύμφωνα μ' αὐτό τό γνώρισμα, εἶναι ἀλήθεια, πώς δέν εἶναι ἀπόλυτα κατάλληλη γιά τή δοσμένη περιοχή (ἐξαιτίας τῆς τεράστιας σημασίας πού ἔχουν τά «ἐπαγγέλματα» γιά τά νοικοκυριά καί τῶν κατώτερων καί τῶν ἀνώτερων ὁμάδων), ὅμως ἀναγκαζόμαστε νά τή χρησιμοποιήσουμε γιά νά μπορέσουμε νά συγκρίνουμε τά στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν μέ τά στοιχεῖα τῶν ἀπογραφῶν γιά τά ἀγροτικά νοικοκυριά πού ἐξετάσαμε πιό πάνω. Ἡ σύγκριση αὐτή μπορεῖ νά γίνει μόνο ἄν χωρίσουμε τήν «ἀγροτιά» σέ ὁμάδες, ἐνῶ οἱ γενικοί καί συνολικοί «μέσοι ἀριθμοί» ἔχουν τελείως εἰκονική σημασία, ὅπως εἴδαμε κιόλας καί ὅπως θά δοῦμε πιό κάτω*. Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ τό ἐνδιαφέρον φαινόμενο ὅτι οἱ «μέσοι ἀριθμοί» τῶν προϋπολογισμῶν χαρακτηρίζουν σχεδόν πάντα τό νοικοκυριό, πού βρίσκεται πιό ψηλά ἀπό τό μέσο τύπο, δηλαδή παριστάνουν τήν πραγματικότητα καλύτερη ἀπ' ὅ,τι εἶναι**. Αὐτό γίνεται, πιθανόν, γιατί ἡ ἴδια ἡ ἔννοια «προϋπολογισμός» προϋποθέτει ἕνα νοικοκυριό κάπως οἰκονομικά ἰσοροπημένο, τέτια ὅμως νοικοκυριά δέν εἶναι εὔκολο νά βρεθοῦν στή φτωχολογιά. Γιά νά τό δείξουμε αὐτό παραστατικά, θά παραβάλουμε τήν κατανομή τῶν νοικοκυριῶν ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ζώων ἐργασίας, ἀνάλογα μέ τά στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν καί μέ τά ὑπόλοιπα στοιχεῖα:

* Ἀποκλειστικά τέτιους «μέσους ἀριθμούς» χρησιμοποιεῖ λχ. ὁ κ. Στσερμπίνα τόσο στίς ἐκδόσεις τῶν ζέμστβο τοῦ Βορόνεζ ὅσο καί στό ἄρθρο του γιά τούς προϋπολογισμούς τῶν ἀγροτῶν στό βιβλίο του «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν κτλ.».

** Αὐτό ἀφορᾶ λχ. τά στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας (τόμ. VI καί VII τῆς «Συλλογῆς»), γιά τό κυβερνεῖο Βλαντίμιρ («Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ»), γιά τό νομό Ὀστρογκόζσκ τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ (τόμ. II, μέρος 2 τῆς «Συλλογῆς») καί κυρίως τούς προϋπολογισμούς πού ἀναφέρονται στίς «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς»[53] (γιά τά κυβερνεῖα Βιάτκας, Χερσώνας, Νίζνι Νόβγκοροντ, Πέρμ καί γιά ἄλλα κυβερνεῖα). Οἱ προϋπολογισμοί τῶν κ. κ. Κάρποφ καί Μανόχιν στίς «Ἐργασίες» πού ἀναφέραμε, καθώς καί τοῦ κ. Π. Σεμιόνοφ (στή «Συλλογή ὑλικῶν γιά τή μελέτη τῆς ἀγροτικῆς κοινότητας». Πετρούπολη, 1880) καί τοῦ κ. Ὀσάντσι («Ἡ ἐπαρχία Στσερμπανόφ τοῦ νομοῦ Ἐλισαβετγκράντ τοῦ κυβερνείου Χερσώνας») ἔχουν τό πλεονέχτημα ὅτι χαρακτηρίζουν τούς ἀγρότες κατά ξεχωριστές ὁμάδες.

Ἀριθμός τῶν προϋπολογισμῶν

Ὁμάδες νοικοκυριῶν	Σύνολο γενικά	Σύνολο σέ %		σέ ποσοστά: σέ 4 νομούς τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ	σέ 9 νομούς τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ	σέ 112 νομούς 21 κυβερνείων	σέ 49 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας
Χωρίς ζῶα ἐργασίας	12	18,18		17,9	21,7	24,7	27,3
Μέ 1 ζῶο ἐργασίας	18	27,27		34,7	31,9	28,6	28,6
» 2 ζῶα »	17	25,76		28,6	23,8	26,0	22,1
» 3 » »	9	13,64					
» 4 » »	5	7,575	28,79	18,8	22,6	20,7	22,0
» 5 καί πάνω ζῶα ἐργ.	5	7,575					
Σύνολο	66	100		100	100	100	100

Ἀπό τόν πίνακα αὐτόν φαίνεται καθαρά, ὅτι τά στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν μόνο ὅταν βγάζουμε μέσους ἀριθμούς γιά κάθε ὁμάδα τῆς ἀγροτιᾶς χωριστά. Αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἐπεξεργασία κάναμε σ' αὐτά τά στοιχεῖα. Τά ἐκθέτουμε σέ τρεῖς κατηγορίες: (Α) γενικά ἀποτελέσματα τῶν προϋπολογισμῶν, (Β) χαρακτηρισμός τοῦ γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ καί (Γ) χαρακτηρισμός τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου.

(Α) Τά γενικά στοιχεῖα γιά τό μέγεθος τῶν ἐξόδων καί τῶν ἐσόδων εἶναι τά ἑξῆς:

Ἀναλογοῦν σέ ἕνα νοικοκυριό (σέ ρούβλια)

	Ἀριθμός ἀτόμων καί τῶν δυό φύλων κατά οἰκογένεια	Ἀκαθάριστα: ἔσοδα	Ἀκαθάριστα: ἔξοδα	Καθαρό εἰσόδημα	Χρηματικά: ἔσοδα	Χρηματικά: ἔξοδα	Χρηματικά: Ἰσοζύγιο	Πόσα ρούβλια χρωστᾶ	Καθυστερημένοι φόροι
α)	4,08	118,10	109,08	9,02	64,57	62,29	+ 2,28	5,83	16,58
β)	4,94	178,12	174,26	3,86	73,75	80,99	— 7,24	11,16	8,97
γ)	8,23	429,72	379,17	50,55	196,72	165,22	+31,50	13,73	5,93
δ)	13,00	753,19	632,36	120,83	318,85	262,23	+56,62	13,67	2,22
ε)	14,20	978,66	937,30	41,36	398,48	439,86	—41,38	42,00	—
στ)	16,00	1 766,79	1 593,77	173,02	1 047,26	959,20	+88,06	210,00	6
	8,27	491,44	443,00	48,44	235,53	217,70	+17,83	28,60	7,74

Ἔτσι, ἡ διαφορά στό μέγεθος τῶν προϋπολογισμῶν κατά ὁμάδες εἶναι τεράστια. Καί ἄν ἀκόμα ἀφήσουμε κατά μέρος τίς ἀκρινές ὁμάδες, ὁ προϋπολογισμός τοῦ *ε* εἶναι πάνω ἀπό πέντε φορές μεγαλύτερος ἀπό τόν προϋπολογισμό τοῦ *β*, ἐνῶ τά μέλη τῆς οἰκογένειας τοῦ *ε* δέν εἶναι οὔτε τρεῖς φορές περισσότερα ἀπ' τά μέλη τῆς οἰκογένειας τοῦ *β*.

Ἄς δοῦμε τήν κατανομή τῶν ἐξόδων*:

Μέσος ὅρος ἐξόδων κατά νοικοκυριό

	Γιά τροφή Ρούβλια	Γιά τροφή %	Γιά τήν ὑπόλοιπη ἀτομική κατανάλωση Ρούβλια	Γιά τήν ὑπόλοιπη ἀτομική κατανάλωση %	Γιά τό νοικοκυριό Ρούβλια	Γιά τό νοικοκυριό %	Φόροι καί ὑποχρεώσεις Ρούβλια	Φόροι καί ὑποχρεώσεις %	Σύνολο Ρούβλια	Σύνολο %
α)	60,98	55,89	17,51	16,05	15,12	13,87	15,47	14,19	109,08	100
β)	80,98	46,47	17,19	9,87	58,32	33,46	17,77	10,20	174,26	100
γ)	181,11	47,77	44,62	11,77	121,42	32,02	32,02	8,44	379,17	100
δ)	283,65	44,86	76,77	12,14	222,39	35,17	49,55	7,83	632,36	100
ε)	373,81	39,88	147,83	15,77	347,76	37,12	67,90	7,23	937,30	100
στ)	447,83	28,10	82,76	5,19	976,84	61,29	86,34	5,42	1 593,77	100
	180,75	40,80	47,30	10,68	180,60	40,77	34,35	7,75	443,00	100

Ἀρκεῖ νά δοῦμε τό ποσοστό τῶν ἐξόδων πού διατίθεται γιά τό νοικοκυριό ἀπό τό συνολικό ποσό τῶν ἐξόδων τῆς κάθε ὁμάδας γιά νά ἀντιληφθοῦμε, ὅτι μπροστά μας προβάλλουν ἐδῶ καί οἱ προλετάριοι καί τ' *ἀφεντικά*: Στήν ὁμάδα *α* τά ἔξοδα τοῦ νοικοκυριοῦ εἶναι μόνο τά 14 % τῶν συνολικῶν ἐξόδων, ἐνῶ στήν *στ* εἶναι τά 61 %. Γιά τίς διαφορές πού ὑπάρχουν στό ἀπόλυτο μέγεθος τῶν ἐξόδων γιά τό νοικοκυριό δέ χρειάζεται νά ποῦμε τίποτα. Ὄχι μονάχα στόν ἀγρότη πού δέν ἔχει ἄλογο, ἀλλά καί στόν ἀγρότη πού ἔχει ἕνα ἄλογο, τά ἔξοδα αὐτά εἶναι τιποτένια καί τό «ἀφεντικό» μέ τό ἕνα ἄλογο βρίσκεται πολύ κοντήτερα στό συνηθισμένο (γιά τίς κεφαλαιοκρατικές χῶρες) τύπο τῶν ἐργατῶν γῆς καί τῶν μεροκαματιάρηδων πού ἔχουν γεωργικό κλῆρο. Ἄς σημειώσουμε ἐπίσης τίς πολύ σημαντικές διαφορές πού ὑπάρχουν στό *ποσοστό* τῶν ἐξόδων γιά τήν τροφή (στήν ὁμάδα *α* εἶναι σχεδόν διπλάσια ἀπ' ὅ,τι εἶναι στή στ): ὅπως εἶναι γνωστό, τό ὕψος τοῦ ποσοστοῦ αὐτοῦ δείχνει χαμηλό βιοτικό ἐπίπεδο καί ἀποτελεῖ τήν πιό χτυπητή διαφορά στούς προϋπολογισμούς τοῦ *ἀφεντικοῦ* καί τοῦ *ἐργάτη*.

* Ἡ «Συλλογή» ξεχωρίζει ὅλα τά «ἔξοδα γιά τίς ἀτομικές καί τίς οἰκονομικές ἀνάγκες ἐκτός ἀπό τήν τροφή» ἀπό τά ἔξοδα γιά τή συντήρηση τῶν ζώων. Στήν πρώτη ὅμως στήλη μπαίνουν πλάι-πλάι τά ἔξοδα λχ. γιά τό φωτισμό καί τή μίσθωση γῆς. Εἶναι φανερό ὅτι αὐτό δέν εἶναι σωστό. Ἐμεῖς ξεχωρίζουμε τήν *ἀτομική* κατανάλωση ἀπό τήν *οἰκονομική* (τήν «παραγωγική») κατανάλωση, ὑπολογίζοντας στήν τελευταία τά ἔξοδα γιά τό κατράμι, τό σχοινί, τό πετάλωμα τῶν ἀλόγων, τήν ἐπισκευή τῶν χτιρίων, γιά τά σύνεργα καί τά χάμουρα, γιά τούς ἐργάτες καί τίς δουλιές μέ τό κομμάτι, γιά τούς τσομπάνους, γιά τή μίσθωση γῆς καί γιά τή συντήρηση τῶν ζώων καί τῶν πουλερικῶν.

Ἄς ἀναλύσουμε τώρα τά ἔσοδα*:

	Μέσο εἰσόδημα κατά νοικοκυριό				Σύνθεση τοῦ εἰσοδήματος ἀπό τά «ἐπαγγέλματα»			
	ἀπό τή γεωργία[54]	ἀπό τά «ἐπαγγέλματα»	ὑπόλοιπα ἀπό τά προηγούμενα χρόνια	Σύνολο	«ἀπό τά ἀτομικά ἐπαγγέλματα»	«ἀπό ἀγώγια»	«ἀπό βιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις»	«ἀπό διάφορα ἔσοδα»
α)	57,11	59,04	1,95	118,10	36,75	—	—	22,29
β)	127,69	49,22	1,21	178,12	35,08	6	2,08	6,06
γ)	287,40	108,21	34,11	429,72	64,59	17,65	14,41	11,56
δ)	496,52	146,67	110	753,19	48,77	22,22	48,88	26,80
ε)	698,06	247,60	33	978,66	112	100	35	0,60
στ)	698,39	975,20	93,20	1 766,79	146	34	754,40	40,80
	292,74	164,67	34,03	491,44	59,09	19,36	70,75	15,47

Ἔτσι λοιπόν, τό εἰσόδημα ἀπό τά «ἐπαγγέλματα» ξεπερνᾶ τό ἀκαθάριστο εἰσόδημα ἀπό τή γεωργία στίς δυό ἀκρινές ὁμάδες: στόν προλετάριο, δηλαδή στόν ἀγρότη πού δέν ἔχει ἄλογο, καί στόν ἀγρότη ἐπιχειρηματία. Τά «ἀτομικά ἐπαγγέλματα» τῶν κατώτερων ὁμάδων τῶν ἀγροτῶν ἀποτελοῦνται, φυσικά, ἀπό μισθωτή κυρίως ἐργασία. *Τό εἰσόδημα ἀπό τήν ἐκμίσθωση τῆς γῆς* ἀποτελεῖ μεγάλο μέρος τῶν «διάφορων ἐσόδων». Στό σύνολο τῶν «ἀφεντικῶν-γεωργῶν» συγκαταλέγονται κάποτε καί μερικοί, πού τό εἰσόδημά τους ἀπ' τήν ἐκμίσθωση τῆς γῆς τους εἶναι κάτι λιγότερο, κάποτε καί περισσότερο, ἀπό τό ἀκαθάριστο εἰσόδημά τους ἀπό τή γεωργία: λχ. ἕνας ἀγρότης, χωρίς ἄλογο, παίρνει ἀκαθάριστο εἰσόδημα ἀπό τή γεωργία 61,9 ρούβλια, ἐνῶ ἀπό τήν ἐκμίσθωση τῆς γῆς του 40 ρούβλια· ἕνας ἄλλος ἀπό τή γεωργία παίρνει 31,9 ρούβλια καί ἀπό τήν ἐκμίσθωση τῆς γῆς του 40 ρούβλια. Δέν πρέπει νά ξεχνοῦμε παράλληλα, ὅτι τό εἰσόδημα ἀπό τήν ἐκμίσθωση τῆς γῆς ἤ ἀπό τή δουλιά τοῦ ἐργάτη γῆς πηγαίνει ὁλόκληρο γιά τίς ἀτομικές ἀνάγ-

* «Τά ὑπόλοιπα πού ὑπάρχουν ἀπό τά προηγούμενα χρόνια» ἀποτελοῦνται ἀπό σιτηρά (εἶδος) καί χρῆμα. Ἐδῶ δίνεται τό συνολικό ποσό, γιατί ἔχουμε νά κάνουμε μέ τά ἀκαθάριστα — καί σέ εἶδος καί σέ χρῆμα — ἔξοδα κι ἔσοδα. Οἱ τέσσερις στῆλες τῶν «ἐπαγγελμάτων» ἀντιγράφτηκαν ἀπό τίς ἐπικεφαλίδες τῆς «Συλλογῆς», πού δέ δίνει *τίποτα ἄλλο* γιά τά «ἐπαγγέλματα». Ἄς σημειώσουμε ὅτι στήν ὁμάδα *ε* στίς βιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις πρέπει, ὅπως φαίνεται, νά περιλάβουμε καί τά ἀγώγια, πού δίνουν στούς δυό νοικοκυρέους αὐτῆς τῆς ὁμάδας ἀπό 250 ρούβλια ἔσοδα, ὁ ἕνας μάλιστα ἀπό τούς νοικοκυρέους αὐτούς ἔχει κι ἐργάτη γῆς.

κες τοῦ «ἀγρότη», ἐνῶ ἀπό τό ἀκαθάριστο εἰσόδημα ἀπό τή γεωργία πρέπει νά ἀφαιρεθοῦν τά ἔξοδα γιά τό γεωργικό νοικοκυριό. Ὅταν κάνουμε αὐτή τήν ἀφαίρεση, μένει γιά τόν ἀγρότη πού δέν ἔχει ἄλογο, καθαρό εἰσόδημα ἀπό τή γεωργία 41,99 ρούβλια κι ἀπό τά «ἐπαγγέλματα» 59,04 ρούβλια, καί γιά τόν ἀγρότη πού ἔχει ἕνα ἄλογο, 69,37 καί 49,22 ρούβλια. Καί μόνο ἡ παραβολή αὐτῶν τῶν ἀριθμῶν δείχνει, ὅτι ἔχουμε μπροστά μας τύπους ἀγρεργατῶν μέ γεωργικό κλῆρο, πού καλύπτει ἕνα μέρος ἀπό τά ἔξοδα συντήρησής τους (καί γι' αὐτό τό λόγο μειώνει τό μεροκάματο). Τό νά μπερδεύεις αὐτούς τούς τύπους μέ τά *ἀφεντικά* (τούς γεωργούς καί τούς ἐπιχειρηματίες) σημαίνει ὅτι παραβιάζεις κατάφωρα ὅλες τίς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας.

Στόν ἄλλο πόλο τοῦ χωριοῦ βλέπουμε ἀκριβῶς τέτια *ἀφεντικά*, πού συνδυάζουν τό ἀνεξάρτητο γεωργικό νοικοκυριό μέ ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις, πού ἀποδίδουν σημαντικό (γιά τό δοσμένο βιοτικό ἐπίπεδο) εἰσόδημα πού φτάνει σέ κάμποσες ἑκατοντάδες ρούβλια. Ἡ πλήρης ἀοριστία τῆς στήλης «ἀτομικά ἐπαγγέλματα» μᾶς κρύβει τή διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στίς κατώτερες καί στίς ἀνώτερες ὁμάδες ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, ὅμως τό ἴδιο τό μέγεθος τοῦ εἰσοδήματος ἀπ' αὐτά τά «ἀτομικά ἐπαγγέλματα» δείχνει τό βάθος αὐτῆς τῆς διαφορᾶς (φτάνει νά θυμίσουμε ὅτι στήν κατηγορία «ἀτομικά ἐπαγγέλματα» τῆς στατιστικῆς τοῦ Βορόνεζ μποροῦν νά μποῦν καί ἡ ἐπαιτεία καί ἡ δουλιά τοῦ ἐργάτη γῆς καί ἡ ὑπηρεσία τοῦ ἐπιστάτη, τοῦ διαχειριστῆ κτλ. κτλ.).

Σύμφωνα μέ τό μέγεθος τοῦ καθαροῦ εἰσοδήματος ξεχωρίζουν πάλι χτυπητά οἱ ἀγρότες πού δέν ἔχουν ἄλογο καί οἱ ἀγρότες πού ἔχουν ἀπό ἕνα ἄλογο, γιατί ἔχουν τά πιό πενιχρά «ὑπόλοιπα» (1–2 ρούβλια), ἀκόμα κι ἔλλειμμα στό χρηματικό τους ἰσοζύγιο. Οἱ πόροι αὐτῶν τῶν ἀγροτῶν δέν εἶναι μεγαλύτεροι, ἄν δέν εἶναι μικρότεροι, ἀπό τούς πόρους τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν. Κάποιο καθαρό εἰσόδημα καί ὑπόλοιπα ἀπό μερικές δεκάδες ρούβλια (χωρίς τά ὁποῖα δέν μπορεῖ νά γίνεται λόγος γιά μιά κάπως σωστή διεύθυνση ἑνός νοικοκυριοῦ) ἀρχίζουμε νά βλέπουμε μόνο στούς ἀγρότες, πού ἔχουν ἀπό δυό ἄλογα. Τό καθαρό εἰσόδημα τῆς εὔπορης ἀγροτιᾶς φτάνει σέ τέτιο ὕψος (120–170 ρούβλια), πού τήν κάνει νά ξεχωρίζει χτυπητά ἀπό τό γενικό ἐπίπεδο τῆς ρωσικῆς ἐργατικῆς τάξης*.

* Φαινομενική ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ κατηγορία *ε* μέ τό τεράστιο ἔλλειμμα (41 ρούβλια), πού καλύπτεται ὡστόσο μέ δάνειο. Αὐτό ὀφείλεται στό γε-

Εἶναι εὐνόητο, ὅτι ὅταν ἑνώνονται σέ ἕνα σύνολο οἱ ἐργάτες καί τά ἀφεντικά καί βγαίνει ἕνας «μέσος» προϋπολογισμός, παρουσιάζεται μιά εἰκόνα «μέτριας εὐπορίας» καί «μέτριου» καθαροῦ εἰσοδήματος: 491 ρούβλια ἔσοδα, 443 ρούβλια ἔξοδα, 48 ρούβλια πλεόνασμα, κι ἀπ' αὐτά τά 18 ρούβλια σέ χρῆμα. Αὐτός ὅμως ὁ μέσος ὅρος εἶναι τελείως εἰκονικός. Κρύβει μόνο τή μεγάλη φτώχια τῆς μάζας τοῦ κατώτερου στρώματος τῆς ἀγροτιᾶς (α καί β, δηλαδή τούς 30 προϋπολογισμούς ἀπό τούς 66), πού μέ τό τιποτένιο εἰσόδημά τους (120–180 ρούβλια *ἀκαθάριστα* ἔσοδα κατά οἰκογένεια) δέν εἶναι σέ θέση νά τά φέρουν βόλτα καί ζοῦν κυρίως δουλεύοντας σάν ἐργάτες γῆς καί μεροκαματιάρηδες.

Ὁ ἀκριβής ὑπολογισμός τῶν ἐσόδων καί τῶν ἐξόδων σέ χρῆμα καί σέ εἶδος μᾶς δίνει τή δυνατότητα νά καθορίσουμε τή σχέση τῆς ἀποσύνθεσης τῆς ἀγροτιᾶς πρός τήν *ἀγορά*, γιά τήν ὁποία ἔχουν σημασία μόνο τά ἔσοδα καί τά ἔξοδα σέ χρῆμα. Τό ποσοστό τοῦ χρηματικοῦ μέρους τοῦ προϋπολογισμοῦ στό γενικό προϋπολογισμό εἶναι κατά ὁμάδες τό παρακάτω:

Τό ποσοστό τοῦ χρηματικοῦ μέρους

	τῶν ἐξόδων στό σύνολο τῶν ἐξόδων	τῶν ἐσόδων στό σύνολο τῶν ἐσόδων
α)	57,10	54,6
β)	46,47	41,4
γ)	43,57	45,7
δ)	41,47	42,3
ε)	46,93	40,8
στ)	60,18	59,2
	49,14	47,9

Ἑπομένως βλέπουμε, ὅτι τό ποσοστό τῶν χρηματικῶν ἐσόδων καί ἐξόδων (καί κατά κανόνα τῶν ἐξόδων) αὐξάνει *ἀπό τίς*

γονός ὅτι τά τρία νοικοκυριά (ἀπό τά πέντε τῆς κατηγορίας αὐτῆς) εἶχαν γάμους, πού κόστισαν 200 ρούβλια. (Ὅλο τό ἔλλειμμα τῶν πέντε νοικοκυριῶν = 206 ρούβλια καί 90 καπίκια). Γι' αὐτό τά ἔξοδα αὐτῆς τῆς ὁμάδας γιά τήν ἀτομική κατανάλωση, ἐκτός τῆς τροφῆς, ἀνέβηκαν στόν πολύ μεγάλο ἀριθμό τῶν 10 ρουβλιῶν καί 41 καπικιῶν κατ' ἄτομο καί τῶν δυό φύλων, ἐνῶ σέ καμιά ἄλλη ὁμάδα, χωρίς νά ἐξαιροῦνται καί οἱ πλούσιοι (στ), τά ἔξοδα αὐτά δέ φτάνουν οὔτε τά 6 ρούβλια. Συνεπῶς, αὐτό τό ἔλλειμμα εἶναι ἀπό τό χαρακτήρα του τελείως ἀντίθετο μέ τό ἔλλειμμα τῆς φτωχολογιᾶς. Εἶναι ἔλλειμμα πού δέν ὀφείλεται στήν ἀδυναμία ἱκανοποίησης τῶν ἐλάχιστων ἀναγκῶν, ἀλλά στή δυσανάλογη αὔξηση τῶν ἀναγκῶν σέ σχέση μέ τό εἰσόδημα τοῦ δοσμένου χρόνου.

μεσαῖες ὁμάδες πρός τίς ἀκρινές. Πιό χτυπητό ἐμπορευματικό χαρακτήρα ἔχει τό νοικοκυριό τοῦ νοικοκύρη πού δέν ἔχει ἄλογο καί τοῦ νοικοκύρη πού ἔχει πολλά ἄλογα, κι αὐτό σημαίνει ὅτι καί οἱ δυό ζοῦν κυρίως πουλώντας ἐμπόρευμα, μόνο πού στόν ἕναν τό ἐμπόρευμα αὐτό εἶναι ἡ ἐργατική του δύναμη καί στόν ἄλλον τό προϊόν πού παράγεται γιά πούληση μέ σημαντική (ὅπως θά δοῦμε) χρησιμοποίηση μισθωτῆς ἐργασίας, δηλαδή τό προϊόν πού παίρνει μορφή κεφαλαίου. Μ' ἄλλα λόγια, κι αὐτοί οἱ προϋπολογισμοί μᾶς δείχνουν, ὅτι *ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς δημιουργεῖ τήν ἐσωτερική ἀγορά γιά τόν καπιταλισμό*, μετατρέποντας τόν ἀγρότη ἀπό τή μιά μεριά σέ ἐργάτη γῆς καί ἀπό τήν ἄλλη σέ μικρό ἐμπορευματοπαραγωγό, σέ μικροαστό.

Ἄλλο, ὄχι λιγότερο σπουδαῖο, συμπέρασμα ἀπ' αὐτά τά στοιχεῖα εἶναι ὅτι *σ' ὅλες τίς ὁμάδες τῆς ἀγροτιᾶς τό νοικοκυριό ἔγινε πιά σέ πολύ σημαντικό βαθμό ἐμπορευματικό*, ἔπεσε στήν ἐξάρτηση τῆς ἀγορᾶς: τό χρηματικό μέρος τῶν ἐσόδων ἤ τῶν ἐξόδων δέν πέφτει *πουθενά* κάτω ἀπό τά 40%. Κι αὐτό τό ποσοστό πρέπει νά παραδεχτοῦμε ὅτι εἶναι μεγάλο, γιατί πρόκειται γιά τό ἀκαθάριστο εἰσόδημα τῶν μικρῶν γεωργῶν, στό ὁποῖο ὑπολογίζεται ἀκόμα καί ἡ συντήρηση τῶν ζώων, δηλαδή ὑπολογίζεται τό ἄχυρο, τά κότσαλα κτλ.*. Εἶναι φανερό, ὅτι ἀκόμα καί ἡ ἀγροτιά τῆς κεντρικῆς μαυρόχωμης ζώνης (ὅπου ἡ χρηματική οἰκονομία δέν εἶναι γενικά καί τόσο ἀναπτυγμένη ὅσο στή βιομηχανική ζώνη ἤ στίς στεπώδεις ἀκρινές περιοχές) δέν μπορεῖ καθόλου νά ὑπάρχει χωρίς νά πουλᾶ καί νά ἀγοράζει καί βρίσκεται κιόλας σέ ἀπόλυτη ἐξάρτηση ἀπό τήν ἀγορά, ἀπό τήν *ἐξουσία τοῦ χρήματος*. Εἶναι περιττό νά ποῦμε πόσο τεράστια σημασία ἔχει αὐτό τό γεγονός καί σέ πόσο μεγάλο λάθος πέφτουν οἱ ναρόντνικοί μας ὅταν προσπαθοῦν νά τό ἀποσιωπήσουν**, παρασυρμένοι ἀπό τή συμπάθειά τους πρός τή φυσική οἰκονομία πού ἐξαφανίστηκε όριστικά κι ἀμετάκλητα. Στή σύγχρονη κοινωνία δέν μπορεῖς νά ζήσεις χωρίς νά πουλᾶς, κι ὅλα ὅσα ἐπιβραδύνουν τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας ὁδηγοῦν μονάχα στή χειροτέρευση τῆς κατάστασης τῶν

* Τά ἔξοδα γιά τή συντήρηση τῶν ζώων εἶναι σχεδόν ὅλα σέ εἶδος: ἀπό τά 6316,21 ρούβλια, πού ξοδεύουν γι' αὐτή τή δουλιά καί τά 66 νοικοκυριά, ξόδεψαν σέ χρῆμα μόνο 1535,2 ρούβλια, *ἀπ' τά ὁποῖα τά 1102,5 ρούβλια*, ἀναλογοῦν σέ 1 *νοικοκύρη*-ἐπιχειρηματία πού ἔχει 20 ἄλογα, προφανῶς γιά ἐμπορικούς σκοπούς.

** Τό λάθος αὐτό τό συναντοῦσε κανείς πολύ συχνά στίς συζητήσεις (τοῦ 1897) γιά τή σημασία τῶν χαμηλῶν τιμῶν στά σιτηρά [55].

παραγωγῶν. «Οἱ ἐπιζήμιες πλευρές τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς — λέει ὁ Μάρξ γιά τόν ἀγρότη — . . . συμπίπτουν ἐδῶ μέ τίς ζημιές πού προέρχονται ἀπό τήν ἀτελῆ ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ὁ ἀγρότης γίνεται ἔμπορος καί βιομήχανος χωρίς τούς ὅρους κάτω ἀπό τούς ὁποίους θά μποροῦσε νά παράγει τό προϊόν του σάν ἐμπόρευμα» («Das Kapital», III, 2, 346. Ρωσ. μετάφραση, σελ. 671)[56].

Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι τά στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν ἀναιροῦν ἀπόλυτα τήν ἀρκετά διαδομένη ἀκόμα ἀντίληψη, πού ἀποδίδει στούς φόρους σημαντικό ρόλο γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τά χρηματικά γεώμορα καί οἱ φόροι ἀποτέλεσαν στόν καιρό τους σημαντικό παράγοντα γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀνταλλαγῆς, τώρα ὅμως ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία στάθηκε γερά στά πόδια της καί ἡ σημασία τῶν *παραπάνω* φόρων περνᾶ σέ πολύ δευτερεύουσα μοίρα. Συγκρίνοντας τά ἔξοδα γιά τούς φόρους καί τίς ἄλλες ὑποχρεώσεις μέ ὅλα τά χρηματικά ἔξοδα τῶν ἀγροτῶν, ἔχουμε τή σχέση: 15,8 % (κατά ὁμάδες: *α* - 24,8 %, *β* - 21,9 %, *γ* - 19,3 %, *δ* - 18,8 %, *ε* - 15,4 % καί *στ* - 9,0 %). Συνεπῶς, τό ἀνώτατο ὅριο ἐξόδων γιά τούς φόρους εἶναι τρεῖς φορές μικρότερο ἀπό τά ὑπόλοιπα χρηματικά ἔξοδα, πού εἶναι ὑποχρεωτικά γιά τόν ἀγρότη μέσα στίς σύγχρονες συνθῆκες τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας. Ἄν ὅμως πάρουμε ὄχι τό ρόλο τῶν φόρων στήν ἀνάπτυξη τῆς ἀνταλλαγῆς, ἀλλά τή σχέση τους πρός τό εἰσόδημα, θά δοῦμε ὅτι ἡ σχέση αὐτή εἶναι ὑπερβολικά ὑψηλή. Πόσο βαραίνουν τό σημερινό ἀγρότη οἱ παραδόσεις τῆς ἐποχῆς πρίν ἀπό τή μεταρύθμιση, φαίνεται πολύ ἀνάγλυφα ἀπό τούς ὑφιστάμενους ἀκόμα φόρους πού καταβροχθίζουν τό ἕνα ἕβδομο τῶν *συνολικῶν* ἐξόδων τοῦ μικροῦ γεωργοῦ ἤ ἀκόμα καί τοῦ ἐργάτη γῆς μέ γεωργικό κλῆρο. Ἐκτός ἀπ' αὐτό ἡ κατανομή τῶν φόρων μέσα στήν κοινότητα εἶναι καταπληκτικά ἀνισόμετρη: ὅσο πιό εὐκατάστατος εἶναι ὁ ἀγρότης τόσο μικρότερο εἶναι τό ποσοστό τῶν φόρων πού ἀναλογεῖ στά γενικά του ἔξοδα. Ὁ ἀγρότης πού δέν ἔχει ἄλογο πληρώνει σέ σύγκριση μέ τά ἔσοδά του σχεδόν τρεῖς φορές περισσότερα ἀπό τόν ἀγρότη πού ἔχει πολλά ἄλογα (βλ. πιό πάνω τόν πίνακα γιά τήν κατανομή τῶν ἐξόδων). Μιλοῦμε γιά τήν κατανομή τῶν φόρων μέσα στήν κοινότητα, γιατί ἄν ὑπολογίσουμε τό ὕψος τῶν φόρων καί τῶν ἄλλων δοσιμάτων πού πέφτουν σέ μιά ντεσιατίνα γεωργικοῦ κλήρου, τό ὕψος τους θά ἀποδειχθεῖ σχεδόν ἴσο. Ὕστερα ἀπ' ὅσα ἐκθέσαμε πιό πάνω, δέν πρέπει νά μᾶς ξαφνιάζει αὐτή ἡ ἀνισομετρία. Ἡ ἀνισομετρία εἶναι ἀναπόφευχτη στήν κοινότητά μας, ἐφόσον ἡ κοινότητα αὐτή διατηρεῖ τόν ὑποχρεωτικό καί φορολογικό της χαρακτήρα ἀπέναντι στούς ἀγρότες. Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ ἀγρότες χωρίζουν ὅλους τούς φόρους ἀνάλογα μέ τήν ἔκταση τῆς γῆς: τό ποσοστό τῶν φόρων καί τό ποσοστό τῆς γῆς συγχωνεύονται γι' αὐτούς σέ μιά ἔννοια, στήν ἔννοια «ἄτομο»*. Στό μεταξύ ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς ὁδηγεῖ, ὅπως εἴδαμε, στή μείωση τοῦ ρόλου τῶν γεωργικῶν κλήρων στούς δυό πόλους τοῦ σύγχρονου χωριοῦ. Εἶναι φυσικό ὅτι κάτω ἀπό τέτιες συνθῆκες ἡ κατανομή τῶν φόρων μέ βάση τόν γεωργικό κλῆρο (πού συνδέεται ἀδιάρηχτα μέ τόν ὑποχρεωτικό χαρακτήρα τῆς κοινότητας) ὁδηγεῖ στή μετατόπιση τῶν φόρων ἀπό τήν εὔπορη ἀγροτιά στή φτωχολογιά. Ἡ κοινότητα (δηλαδή ἡ ἀλληλέγγυα εὐθύνη[57] καί τό γεγονός ὅτι δέν ἔχει κανείς τό δικαίωμα νά παραιτηθεῖ ἀπό τή γῆ) γίνεται ὁλοένα καί περισσότερο *ἐπιζήμια* γιά τήν ἀγροτική φτωχολογιά**.

(Β) Περνώντας στό ζήτημα τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῆς γεωργίας τῶν ἀγροτῶν, θά ἀναφέρουμε πρῶτα τά γενικά στοιχεῖα γιά τά νοικοκυριά:

Ὁμάδες	Ἀριθμός νοικοκυρέων	Ἀριθμός ἀτόμων καί τῶν δυό φύλων κατά οἰκογένεια	Ἀριθμός ἐργαζομένων κατά οἰκογένεια: δικῶν της	μισθωμένων	σύνολο	Νοικοκυριά μέ ἐργάτες γῆς	Ἀριθμός τῶν νοικοκυρέων: πού ἐκμισθώνουν γῆ	πού μισθώνουν γῆ	Γεωργικός κλῆρος: γῆ σέ ντεσιατίνες κατά νοικοκυριό	Καλλιεργούμενη ἔκταση κατά νοικοκυριό σέ ντεσ.: στή δική του γῆ	στή γῆ πού μισθώνει	σύνολο	Πόσες ντεσ. καλλιερ. ἔκτ. ἀναλογοῦν σέ 1 ἄτ. καί τῶν 2 φύλων	% τῆς γῆς πού μισθώνει σέ σχέση μέ τή δική του γῆ
α)	12	4,08	1	--	1	—	5	—	5,9	1,48	—	1,48	0,36	—
β)	18	4,94	1	0,17	1,17	3	3	5	7,4	2,84	0,58	3,42	0,69	20,5
γ)	17	8,23	2,17	0,12	2,29	2	—	9	12,7	5,62	1,31	6,93	0,84	23,4
δ)	9	13,00	2,66	0,22	2,88	2	—	6	18,5	8,73	2,65	11,38	0,87	30,4
ε)	5	14,20	3,2	0,2	3,4	1	—	5	22,9	11,18	6,92	18,10	1,27	61,9
στ)	5	16,00	3,2	1,2	4,4	2	—	5	23	10,50	10,58	21,08	1,32	100,7
Σύνολο	66	8,27	1,86	0,21	2,07	10	8	30	12,4	5,32	2,18	7,5	0,91	41,0

* Βλ. *Β. Ὀρλόφ*. «Τό ἀγροτικό νοικοκυριό». «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. IV, μέρος I. — *Τριρόγκοφ*. «Ἡ κοινότητα καί οἱ φόροι». — *Keussler*. «Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes in Russland» (*Κόισλερ*. «Γιά τήν ἱστορία καί τήν κριτική τῆς γαιοχτησίας τῶν ἀγροτῶν μέσα στήν κοινότητα τῆς Ρωσίας». *Ἡ Σύντ.*).— Β.Β.«Ἡ ἀγροτική κοινότητα» («Συμπεράσματα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο», τόμ. I).

** Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι ἀκόμα μεγαλύτερη ζημιά γιά τήν ἀγροτική φτωχολογιά θά φέρει ἡ στολιπινική (Νοέμβρης 1906) διάλυση τῆς κοινότη-

᾿Απ᾿ αὐτόν τόν πίνακα φαίνεται, ὅτι ἡ σχέση ἀνάμεσα στίς ὁμάδες, ὡς πρός τήν ἐκμίσθωση καί τή μίσθωση γῆς, ὡς πρός τό μέγεθος τῆς οἰκογένειας καί τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης, ὡς πρός τή μίσθωση ἐργατῶν γῆς κτλ., εἶναι ἀπόλυτα ὁμοιογενής καί σύμφωνα μέ τούς προϋπολογισμούς, καί σύμφωνα μέ τά συνοπτικά στοιχεῖα πού ἐξετάσαμε πιό πάνω. Κάτι περισσότερο: καί τά ἀπόλυτα στοιχεῖα γιά τό νοικοκυριό τῆς κάθε ὁμάδας βρίσκονται πολύ κοντά στά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν ὁλόκληρους νομούς. Νά ἡ σύγκριση τῶν στοιχείων τῶν προϋπολογισμῶν καί τῶν στοιχείων πού ἐξετάσαμε πιό πάνω:

Σέ ἕνα νοικοκυριό ἀναλογοῦν *

	στούς ἀγρότες πού δέν ἔχουν ἄλογο				στούς ἀγρότες πού ἔχουν ἀπό ἕνα ἄλογο			
	ἄτομα καί τῶν δυό φύλων	μίσθωση γῆς σέ ντεσιατίνες	καλλιεργούμενη ἔκταση σέ ντεσ.	σύνολο ζώων	ἄτομα καί τῶν δυό φύλων	μίσθωση γῆς σέ ντεσιατίνες	καλλιεργούμενη ἔκταση σέ ντεσ.	σύνολο ζώων
Προϋπολογισμοί	4,1	—	1,5	0,8	4,9	0,6	3,4	2,6
4 νομοί τοῦ κυβερνείοὐ Βορόνεζ	4,4	0,1	1,4	0,6	5,9	0,7	3,4	2,7
Νομός Νοβοουζένσκ τοῦ κυβερνείου Σαμάρας	3,9	0,3	2,1	0,5	4,7	1,4	5,0	1,9
4 νομοί τοῦ κυβερνείου Σαράτοφ	3,9	0,4	1,2	0,5	5,1	1,6	4,5	2,3
Νομός Καμίσιν τοῦ κυβερνείου Σαράτοφ	4,2	0,3	1,1	0,6	5,1	1,6	5,0	2,3
3 νομοί τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ	4,1	0,2	1,8	0,7	5,2	1,1	4,4	2,4
2 νομοί τοῦ κυβερνείου ᾿Οριόλ	4,4	0,1	;	0,5	5,7	1,0	;	2,3

῞Ετσι, ἡ κατάσταση τοῦ ἀγρότη πού δέν ἔχει ἄλογο καί τοῦ ἀγρότη πού ἔχει ἕνα ἄλογο εἶναι σχεδόν ἡ ἴδια σ᾿ ὅλα τά μέρη πού ἀναφέραμε, σέ σημεῖο πού τά στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν μπορεῖ νά τά θεωρεῖ κανείς ἀρκετά ἀντιπροσωπευτικά.

῞Ας ἀναφέρουμε τά στοιχεῖα γιά τήν περιουσία καί τά σύνεργα τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἀγρότη τῶν διαφόρων ὁμάδων. [Βλ. τόν παρακάτω πίνακα. *Σύντ.*].

τας [58]. Αὐτό εἶναι τό ρωσικό «enrichissez-vous» («πλουτίστε». *῾Η Σύντ.*): μαυροεκατονταρχίτες, πλούσιοι ἀγρότες! ἁρπάξτε τά πάντα, φτάνει νά στηρίξετε τήν ἀπολυταρχία πού πέφτει! (*῾Υποσημείωση στή 2η ἔκδοση.*)

* Οἱ διαστάσεις τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης δέν ἀφοροῦν τούς 4 νομούς μά μόνο τό νομό Ζαντόνσκ τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ.

῾Ομάδες	᾿Αναλογοῦν σέ κάθε νοικοκυριό. ῾Η ἀξία τους ὑπολογίστηκε σέ ρούβλια						᾿Αναλογοῦν ὑπολογισμένα σέ ρούβλια			᾿Αριθμός χτιρίων κατά νοικοκυριό	Σύνολο ζώων, ὑπολογισμένων μέ ἀναγωγή σέ μεγάλα, κατά νοικοκυριό	᾿Αξία τοῦ ἑνός ἀλόγου ἐργασίας	᾿Αριθμός νοικοκυρέων χωρίς ἐργαλεῖα καλλιέργειας	᾿Αριθμός νοικοκυρέων μέ βελτιωμένα ἐργαλεῖα	᾿Αξία τῶν τελευταίων
	χτίρια	σύνεργα	ζῶα καί πουλερικά	σκεύη	ἱματισμός	σύνολο	συνολικά κατ᾿ ἄτομο καί τῶν δυό φύλων	σύνεργα καί ζῶα	τό ἴδιο σέ μιά ντεσιατίνα καλλιεργούμενη ἔκταση						
α)	67,25	9,73	16,87	14,61	39,73	148,19	36,29	26,60	18,04	3,8	0,8	—	8	—	—
β)	133,28	29,03	62,04	19,57	61,78	305,70	61,83	91,07	26,56	5,9	2,6	27	—	—	—
γ)	235,76	76,35	145,89	51,95	195,43	705,38	85,65	222,24	32,04	7,6	4,9	37	—	—	—
δ)	512,33	85,10	368,94	54,71	288,73	1 309,81	100,75	454,04	39,86	10,2	9,1	61	—	1	50
ε)	495,80	174,16	442,06	81,71	445,66	1 639,39	115,45	616,22	34,04	11,4	12,8	52	—	1	50
στ)	656,20	273,99	934,06	82,04	489,38	2 435,67	152,23	1 208,05	57,30	13,0	19,3	69	—	3	170,3
Σύνολο	266,44	74,90	212 13	41,24	184,62	779,33	94,20	287,03	38,20	7,5	5,8	52	8	5	270,3

Ὁ πίνακας αὐτός δείχνει παραστατικά τή διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στίς διάφορες ὁμάδες στό ζήτημα τῆς ἐξασφάλισής τους μέ σύνεργα καί ζῶα, τή διαφορά γιά τήν ὁποία μιλήσαμε πιό πάνω μέ βάση τά συνοπτικά στοιχεῖα. Ἐδῶ βλέπουμε μιά ὁτελείως διαφορετική περιουσιακή κατάσταση τῶν διαφόρων ὁμάδων. Καί αὐτή ἡ διαφορά ἔχει σάν συνέπεια νά μή μοιάζουν καθόλου ἀκόμα καί τά ἄλογα τοῦ φτωχοῦ ἀγρότη μέ τά ἄλογα τοῦ εὔπορου*. Τό ἄλογο τοῦ μονοάλογου ἀγρότη, ἀποτελεῖ ἕνα πραγματικό «ζωντανό κλάσμα», ὄχι βέβαια τό «ἕνα τέταρτο τοῦ ἀλόγου», μά ὁλόκληρα «εἴκοσι ἑφτά πεντηκοστά δεύτερα» τοῦ ἀλόγου!**[60]

Ἄς πάρουμε σέ συνέχεια τά στοιχεῖα πού δείχνουν τά ἔξοδα ἑνός νοικοκυριοῦ***:

Ἡ σύνθεση τῶν ἐξόδων γιά ἕνα νοικοκυριό σέ ρούβλια

Ὁμάδες	Γιά τόν τσομπάνη καί γιά μικροέξοδα	Γιά συμπλήρωση καί ἐπισκευή: τῶν χτιρίων	τῶν σύνεργων καί τῶν ζώων	σύνολο	Γιά μίσθωση γῆς	Γιά δουλευτές καί δουλιές μέ τό κομμάτι	σύνολο	Γιά τροφή τῶν ζώων	σύνολο
α)	0,52	2,63	0,08	2,71	0,25	3,52	7,00	8,12	15,12
β)	2,94	4,59	5,36	9,95	6,25	2,48	21,62	36,70	58,32
γ)	5,73	14,38	8,78	23,16	17,41	3,91	50,21	71,21	121,42
δ)	12,01	18,22	9,70	27,92	49,32	6,11	95,36	127,03	222,39
ε)	19,32	13,60	30,80	44,40	102,60	8,20	174,52	173,24	347,76
στ)	51,42	56,00	75,80	131,80	194,35	89,20	466,77	510,07	976,84
Σύνολο	9,37	13,19	13,14	26,33	35,45	10,54	81,69	98,91	180,60

* Στή γερμανική ἀγροτικη φιλολογία ὑπάρχει μιά μονογραφία τοῦ Ντρέξλερ, πού περιέχει στοιχεῖα γιά τό *βάρος* τῶν ζώων τῶν γεωργῶν πού χωρίζονται σέ διάφορες ὁμάδες ἀνάλογα μέ τήν ἔκταση τῆς γῆς πού ἔχουν[59] Τά στοιχεῖα αὐτά δείχνουν ἀκόμα πιό ἀνάγλυφα ἀπό τούς παρατιθέμενους ἀριθμούς τῆς ρωσικῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο τήν *ἀσύγκριτα χειρότερη* ποιότητα τῶν ζώων τῶν μικρῶν ἀγροτῶν σέ σχέση μέ τά ζῶα τῶν μεγαλοαγροτῶν καί ἰδιαίτερα τῶν τσιφλικάδων. Ἐλπίζω νά ἐπεξεργαστῶ σύντομα τά στοιχεῖα αὐτά γιά δημοσίευση. (*Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.*)

**Ἄν συγκρίναμε αὐτά τά μέτρα πού ἀναφέρουν οἱ προϋπολογισμοί γιά τήν ἀξία τῶν χτιρίων, τῶν σύνεργων καί τῶν ζώων τῶν διάφορων ὁμάδων τῆς ἀγροτιᾶς μέ τά συνοπτικά στοιχεῖα τῶν 49 κυβερνείων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας, πού ἀναφέραμε πιό πάνω, θά βλέπαμε ὅτι τό ἕνα πέμπτο τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν κατέχει πολύ περισσότερα μέσα παραγωγῆς ἀπ' ὅσα ὅλη ἡ ὑπόλοιπη ἀγροτιά.

*** Τά ἔξοδα γιά τή συντήρηση τῶν ζώων εἶναι κυρίως σέ εἶδος, ἐνῶ τά ὑπόλοιπα ἔξοδα τοῦ νοικοκυριοῦ εἶναι στό μεγαλύτερό τους μέρος σέ χρῆμα.

Τά στοιχεῖα αὐτά εἶναι πολύ εὔγλωττα. Μᾶς δείχνουν ἀνάγλυφα τήν ἀπόλυτη μιζέρια τοῦ «νοικοκυριοῦ» ὄχι μονάχα τοῦ ἀγρότη πού δέν ἔχει ἄλογο, μά καί τοῦ ἀγρότη πού ἔχει ἕνα ἄλογο. Δείχνουν ἀκόμα ὅτι εἶναι ὁλότελα λαθεμένη ἡ συνηθισμένη μέθοδος νά ἐξετάζεις αὐτούς τούς ἀγρότες μαζί μέ τήν ὀλιγάριθμη μά ἰσχυρή αγροτιά, πού ξοδεύει ἑκατοντάδες ρούβλια γιά τό νοικοκυριό της, πού ἔχει τή δυνατότητα καί νά βελτιώνει τά σύνεργά της, καί νά μισθώνει «δουλευτές», καί ν' «ἀγοράζει» σέ πλατιά κλίμακα γῆ, πληρώνοντας γιά ἐνοίκιο 50, 100 καί 200 ρούβλια τό χρόνο*. Πρέπει νά σημειώσουμε μέ τήν εὐκαιρία αὐτή, ὅτι τά σχετικά μεγάλα ἔξοδα τοῦ ἀγρότη πού δέν ἔχει ἄλογο γιά «δουλευτές καί δουλιές μέ τό κομμάτι» ὀφείλονται κατά πᾶσα πιθανότητα στό γεγονός, ὅτι οἱ στατιστικοί μπέρδεψαν σ' αὐτή τή στήλη δυό τελείως διαφορετικά πράγματα: τή μίσθωση τοῦ ἐργάτη πού πρέπει νά δουλέψει μέ τά σύνεργα τοῦ μισθωτῆ, δηλαδή τή μίσθωση τοῦ ἐργάτη γῆς ἤ τοῦ μεροκαματιάρη καί τή μίσθωση τοῦ γείτονα-νοικοκύρη, πού πρέπει νά καλλιεργήσει τή γῆ τοῦ μισθωτῆ μέ τά δικά του σύνεργα. Αὐτά τά δυό εἴδη «μίσθωσης», πού ὡς πρός τή σημασία τους εἶναι διαμετρικά ἀντίθετα, εἶναι ἀπαραίτητο νά τά ξεχωρίζουμε αὐστηρά, ὅπως τό ἔκανε λχ. ὁ Β. Ὀρλόφ (βλ. «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VI, μέρος 1).

Ἄς ἐξετάσουμε τώρα τά στοιχεῖα γιά τό εἰσόδημα ἀπό τή γεωργία. Δυστυχῶς, τά στοιχεῖα αὐτά ἡ «Συλλογή» δέν τά ἐπεξεργάστηκε καθόλου ἱκανοποιητικά (ἐνμέρει, ἴσως, γιατί ἦταν μικρός ὁ ἀριθμός αὐτῶν τῶν στοιχείων). Ἔτσι δέν ἔχει γίνει ἐπεξεργασία στό ζήτημα τῆς ἀποδοτικότητας, δέν ὑπάρχουν πληροφορίες γιά τήν πούληση τοῦ κάθε προϊόντος χωριστά καί γιά τούς ὅρους αὐτῆς τῆς πούλησης. Γι' αὐτό θά περιοριστοῦμε στόν παρακάτω σύντομο πίνακα.

Εἰσόδημα ἀπό τή γεωργία σέ ρούβλια

Ὁμάδες	Σύνολο: Κατά νοικοκυριό	Σύνολο: Κατά ἄτομο καί τῶν δυό φύλων	Χρηματικό εἰσόδημα: Κατά νοικοκυριό	Χρηματικό εἰσόδημα: % τοῦ συνολικοῦ εἰσοδήματος ἀπό τή γεωργία	Εἰσόδημα ἀπό τά ἐπαγγέλματα κατά νοικοκυριό
α)	57,11	13,98	5,53	9,68	59,04
β)	127,69	25,82	23,69	18,55	49,22
γ)	287,40	34,88	54,40	18,93	108,21
δ)	496,52	38,19	91,63	18,45	146,67
ε)	698,06	49,16	133,88	19,17	247,60
στ)	698,39	43,65	42,06	6,02	975,20
	292,74	35,38	47,31	16,16	164,67

* Πόσο ἀρεστή θά πρέπει νά εἶναι γιά ἕναν τέτιο «εὐκατάστατο νοικο-

Στόν πίνακα αὐτόν πέφτει ἀμέσως στό μάτι ἡ χτυπητή ἐξαίρεση: ἡ τεράστια ἐλάττωση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ χρηματικοῦ εἰσοδήματος ἀπό τή γεωργία στήν ἀνώτερη ὁμάδα, παρ' ὅλο πού ἔχει τήν περισσότερη καλλιεργούμενη ἔκταση. Ἔτσι τό πιό μεγάλο γεωργικό νοικοκυριό διέπεται, ὅπως φαίνεται, περισσότερο ἀπό τή φυσική οἰκονομία. Ἔχει ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον νά ἐξετάσουμε ἀπό πιό κοντά αὐτή τή φαινομενική ἐξαίρεση, πού ρίχνει φῶς στό πολύ σπουδαῖο ζήτημα τῆς σχέσης τῆς γεωργίας μέ τά «ἐπαγγέλματα» πού ἔχουν ἐπιχειρηματικό χαρακτήρα. Ὅπως εἴδαμε κιόλας, ἡ σημασία αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῶν ἐπαγγελμάτων εἶναι ἐξαιρετικά μεγάλη στούς προϋπολογισμούς τῶν νοικοκυρέων πού ἔχουν πολλά ἄλογα. Κρίνοντας ἀπό τά στοιχεῖα πού ἐξετάζουμε, βλέπουμε ὅτι γιά τήν ἀγροτική κεφαλαιοκρατία αὐτῆς τῆς περιοχῆς εἶναι ἐξαιρετικά χαρακτηριστική ἡ τάση νά συνδυάζει τή γεωργία μέ τίς ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις*. Δέν εἶναι δύσκολο νά δεῖ κανείς ὅτι οἱ νοικοκυρέοι αὐτῆς τῆς κατηγορίας δέν εἶναι σωστό, πρῶτο, νά συγκρίνονται μέ τούς καθαρά γεωργούς καί, δεύτερο, ὅτι κάτω ἀπό τέτιες συνθῆκες πολύ συχνά ἡ γεωργία *φαίνεται* φυσική. Ὅταν μέ τή γεωργία συνδυάζεται ἡ βιομηχανική ἐπεξεργασία τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων (ἡ ἀλευροποιία, ἡ ἐλαιοπαραγωγή, ἡ παραγωγή ἀμυλόκολλας ἀπό πατάτα, ἡ ἀπόσταξη οἰνοπνεύματος κτλ.), τότε τό εἰσόδημα σέ χρῆμα αὐτῆς τῆς ἐπιχείρησης μπορεῖ νά καταταχθεῖ ὄχι στό εἰσόδημα ἀπό τή γεωργία, ἀλλά στό εἰσόδημα ἀπό τίς βιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις. Στήν πραγματικότητα ἡ γεωργία σ' αὐτή τήν περίπτωση θά εἶναι ἐμπορευματική κι ὄχι φυσική. Τό ἴδιο θά πρέπει νά ποῦμε καί γιά τό νοικοκυριό, ὅπου ἡ μάζα τῶν γεωργικῶν προϊόντων καταναλώνεται σέ εἶδος γιά τή συντήρηση τῶν ἐργατῶν γῆς καί τῶν ἀλόγων, πού χρησιμεύουν γιά κάποια ἐπιχείρηση (λχ. γιά μεταφορά τοῦ ταχυδρομείου). Καί τέτια ἀκριβῶς νοικοκυριά βρίσκουμε ἀνάμεσα στά νοικοκυριά τῆς ἀνώτερης ὁμάδας (προϋπολογισμός ἀρ. 1 γιά τό νομό Κοροτογιάκ. Οἰκογένεια μέ 18 ἄτομα, μέ 4 ἐργαζόμενα

κύρη μουζίκο» ἡ «θεωρία τῆς γαιομίσθωσης» τοῦ κ. Κάρισεφ, πού ζητᾶ μακρόχρονη μίσθωση, πιό φτηνό ἐνοίκιο, ἀποζημίωση γιά τίς βελτιώσεις τῆς γῆς κτλ. Εἶναι ἀκριβῶς ὅ,τι τοῦ χρειάζεται.

* Κανένας ἀπό τούς 12 νοικοκυρέους πού δέν ἔχουν ἄλογο, δέν ἔχει εἰσοδήματα ἀπό τά βιοτεχνικά ἐργαστήρια καί τίς βιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις. Ἀπό τούς 18 νοικοκυρέους πού ἔχουν ἀπό ἕνα ἄλογο, μονάχα ὁ ἕνας ἔχει τέτια εἰσοδήματα, ἀπό τούς 17 μέ δυό ἄλογα, μονάχα οἱ δυό, ἀπό τούς 9 μέ τρία ἄλογα, οἱ τρεῖς, ἀπό τούς 5 μέ τέσσερα ἄλογα, οἱ δυό καί ἀπό τούς 5 νοικοκυρέους, πού ἔχουν πάνω ἀπό 4 ἄλογα ὁ καθένας, οἱ τέσσερις.

μέλη, 5 ἐργάτες γῆς, 20 ἄλογα. Εἰσόδημα ἀπό τή γεωργία 1294 ρούβλια, σχεδόν ὅλο σέ εἶδος, καί ἀπό τίς διάφορες βιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις 2675 ρούβλια. Κι αὐτό τό «ἀγροτικό νοικοκυριό μέ τό χαρακτήρα φυσικῆς οἰκονομίας» παίρνεται μαζί μέ τό νοικοκυριό πού δέν ἔχει ἄλογο ἤ πού ἔχει ἕνα μόνο ἄλογο γιά νά βγεῖ ἕνας γενικός «μέσος ὅρος»). Ἀπ' αὐτό τό παράδειγμα βλέπουμε ἀκόμα μιά φορά πόσο σπουδαῖο εἶναι νά συνδυάζεις τήν ταξινόμηση ἀνάλογα μέ τό μέγεθος καί τό εἶδος τοῦ γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ, μέ τήν ταξινόμηση ἀνάλογα μέ τό μέγεθος καί τόν τύπο τοῦ νοικοκυριοῦ πού κάνει καί ἄλλα «ἐπαγγέλματα».

(Γ) Ἄς ἐξετάσουμε τώρα τά στοιχεῖα γιά τό βιοτικό ἐπίπεδο τῶν ἀγροτῶν. Στή «Συλλογή» δέν ἀναφέρονται ὅλα τά ἔξοδα γιά τήν τροφή σέ εἶδος. Ἐμεῖς ξεχωρίζουμε τά κυριότερα: τά γεωργικά προϊόντα καί τό κρέας*.

Ἀναλογοῦν κατά ἄτομο καί στά δυό φύλα

Ὁμάδες	Προϊόντα σιτηρῶν					Τά ἴδια ὑπολογισμένα σέ σίκαλη, σέ πούτια			
	Ἀλεύρι σικαλίσιο, σέ μέρα	Ἀλεύρι κριθαρένιο καί ἀπό κεχρί, σέ πούτια	Κεχρί καί γκρετσίχα** σέ μέρα	Ἀλεύρι σιταρένιο καί φαρίνα, σέ φούντια	Πατάτες σέ μέρα	Σίκαλη καί στάρι	Ἄλλα σιτηρά	Σύνολο	Κρέας σέ πούτια
α)	13,12	0,12	1,92	3,49	13,14	13,2	4,2	17,4	0,59
β)	13,21	0,32	2,13	3,39	6,31	13,4	3,0	16,4	0,49
γ)	19,58	0,27	2,17	5,41	8,30	19,7	3,5	23,2	1,18
δ)	18,85	1,02	2,93	1,32	6,43	18,6	4,2	22,8	1,29
ε)	20,84	—	2,65	4,57	10,42	20,9	4,2	25,1	1,79
στ)	21,90	—	4,91	6,25	3,90	22,0	4,2	26,2	1,79
	18,27	0,35	2,77	4,05	7,64	18,4	3,8	22,2	1,21

Ἀπ' αὐτόν τόν πίνακα φαίνεται, ὅτι εἴχαμε δίκιο πού βάζαμε τούς ἀγρότες χωρίς ἄλογο μαζί μέ τούς ἀγρότες μέ ἕνα ἄλογο καί τούς ξεχωρίζαμε ἀπό τούς ἄλλους. Τό διακριτικό γνώρισμα

* Στόν ὅρο αὐτόν συγχωνεύουμε τίς στῆλες τῆς «Συλλογῆς» πού ἀφοροῦν τό βοδινό, τό πρόβιο, τό χοιρινό κρέας καί τό χοιρινό λίπος. Ὁ ὑπολογισμός τῶν σιτηρῶν σέ σίκαλη ἔγινε σύμφωνα μέ τούς κανόνες τῆς «Συγκριτικῆς στατιστικῆς» τοῦ Γιανσόν, πού ἀποδέχτηκαν οἱ στατιστικοί τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ (βλ. «Ὑλικά» γιά τό νομό Γκορμπάτοφ. Βάση τοῦ ὑπολογισμοῦ εἶναι τό ποσοστό τοῦ ἀφομοιώσιμου λευκώματος).

** Γκρετσίχα — πρόκειται γιά ἕνα φυτό πού τό ἐπιστημονικό του ὄνομα εἶναι: φαγόπυρος ὁ ἐδώδιμος. Ὁ καρπός του ἀλευροποιεῖται καί τρώγεται. *Σημ. μετ.*

αὐτῶν τῶν ὁμάδων τῆς ἀγροτιᾶς εἶναι ἡ ἀνεπάρκεια τῆς τροφῆς καί ἡ χειροτέρευση τῆς ποιότητάς της (πατάτες). Ὁ ἀγρότης μάλιστα πού ἔχει ἕνα ἄλογο τρέφεται ἀπό μερικές ἀπόψεις χειρότερα ἀπό τόν ἀγρότη πού δέν ἔχει ἄλογο. Ὁ γενικός «μέσος ὅρος» ἀκόμα καί σ' αὐτό τό ζήτημα εἶναι ὁλότελα εἰκονικός, γιατί κρύβει τήν ἀνεπαρκῆ διατροφή τῆς μάζας τῶν ἀγροτῶν μέ τήν ἱκανοποιητική διατροφή τῆς εὐκατάστατης ἀγροτιᾶς, πού καταναλώνει σχεδόν μιάμιση φορά περισσότερα γεωργικά προϊόντα καί τρεῖς φορές περισσότερο κρέας* ἀπό τή φτωχολογιά.

Γιά νά συγκρίνουμε τά ὑπόλοιπα στοιχεῖα γιά τή διατροφή τῶν ἀγροτῶν, πρέπει νά πάρουμε ὅλα τά προϊόντα ἀνάλογα μέ τήν ἀξία τους σέ ρούβλια:

Ἀναλογοῦν κατά ἄτομο σέ ρούβλια

Ὁμάδες	Ἀλεύρι κάθε εἴδους καί μπλιγούρια	Λαχανικά, λάδι καί φροῦτα	Πατάτες	Σύνολο γεωργικῶν προϊόντων	Σύνολο προϊόντων κτηνοτροφίας**	Σύνολο ἀγοραζόμενων προϊόντων***	Σύνολο προϊόντων	Ἔξοδα σέ χρῆμα: Ἀπ' αὐτά σέ χρῆμα	Ἔξοδα σέ χρῆμα: Γιά γεωργικά προϊόντα	Ἔξοδα σέ χρῆμα: Γιά προϊόντα κτηνοτροφίας
α)	6,62	1,55	1,62	9,79	3,71	1,43	14,93	5,72	3,58	0,71
β)	7,10	1,49	0,71	9,30	5,28	1,79	16,37	4,76	2,55	0,42
γ)	9,67	1,78	1,07	12,52	7,04	2,43	21,99	4,44	1,42	0,59
δ)	10,45	1,34	0,85	12,64	6,85	2,32	21,81	3,27	0,92	0,03
ε)	10,75	3,05	1,03	14,83	8,79	2,70	26,32	4,76	2,06	—
στ)	12,70	1,93	0,57	15,20	6,37	6,41	27,98	8,63	1,47	0,75
	9,73	1,80	0,94	12,47	6,54	2,83	21,84	5,01	1,78	0,40

Κι ἔτσι τά γενικά στοιχεῖα γιά τή διατροφή τῶν ἀγροτῶν ἐπιβεβαιώνουν ὅσα εἴπαμε πιό πάνω. Ξεχωρίζουν καθαρά τρεῖς ὁμάδες: ἡ κατώτερη (οἱ ἀγρότες πού δέν ἔχουν ἄλογο καί οἱ

* Πόσο πιό χαμηλή εἶναι ἡ κατανάλωση κρέατος ἀπό τούς ἀγρότες στά χωριά σέ σύγκριση μέ τούς κατοίκους τῆς πόλης, φαίνεται ἀκόμη καί ἀπό τά παρακάτω σκόρπια στοιχεῖα. Στή Μόσχα σφάχτηκαν τό 1900 στά σφαγεῖα τῆς πόλης ζῶα πού ζύγιζαν περίπου 4 ἑκατομμύρια πούτια καί ἡ ἀξία τους ἔφτανε συνολικά τά 18 986 714 ρούβλια καί 59 καπίκια. («Μοσκόβσκιγε Βέντομοστι», 1901, ἀρ. 55). Αὐτό σημαίνει ὅτι κάθε ἄτομο καί τῶν δυό φύλων κατανάλωσε μέσα σέ ἕνα χρόνο περίπου 4 πούτια κρέας ἀξίας περίπου 18 ρούβλια. (*Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.*)

** Βοδινό καί χοιρινό κρέας, χοιρινό λίπος, πρόβιο κρέας, βούτυρο ἀγελαδινό, γαλακτοκομικά προϊόντα, κότες κι αὐγά.

*** Ἁλάτι, ψάρια παστά καί φρέσκα, ρέγγες, βότκα, μπύρα, τσάι καί ζάχαρη.

ἀγρότες πού ἔχουν ἀπό ἕνα ἄλογο), ἡ μεσαία (μέ δυό καί τρία ἄλογα) καί ἡ ἀνώτερη πού τρέφεται σχεδόν δυό φορές καλύτερα ἀπό τήν κατώτερη. Ἡ γενική «μέση» ὁμάδα σβήνει τίς δυό ἀκρινές ὁμάδες. Τά ἔξοδα *σέ χρῆμα* γιά τήν τροφή εἶναι καί ἀπόλυτα καί σχετικά μεγαλύτερα στίς δυό ἀκρινές ὁμάδες: στούς ἀγρότες προλετάριους καί στήν ἀγροτική ἀστική τάξη. Οἱ πρῶτοι *ἀγοράζουν περισσότερα, ἄν καί καταναλώνουν λιγότερα* ἀπό τό μεσαῖο ἀγρότη, ἀγοράζουν τά πιό ἀπαραίτητα γεωργικά προϊόντα πού ἔχουν ἀνάγκη. Ἡ ἀγροτική ἀστική τάξη ἀγοράζει περισσότερα γιατί καταναλώνει περισσότερα, πλαταίνοντας κυρίως τήν κατανάλωση τῶν μή γεωργικῶν προϊόντων. Ἡ σύγκριση αὐτῶν τῶν δυό ἀκρινῶν ὁμάδων μᾶς δείχνει παραστατικά, πῶς δημιουργεῖται σέ μιά κεφαλαιοκρατική χώρα ἡ ἐσωτερική ἀγορά γιά τά εἴδη ἀτομικῆς κατανάλωσης*.

Τά ὑπόλοιπα ἔξοδα γιά τήν ἀτομική κατανάλωση εἶναι:

Ἀναλογοῦν κατ' ἄτομο καί στά δυό φύλα σέ ρούβλια

Ὁμάδες	ἔξοδα γιά: ἔπιπλα, σκεύη καί ρουχισμό	ἔξοδα γιά: καύσιμη ὕλη (ἄχυρο)	ἔξοδα γιά: ἱματισμό καί ὑπόδηση	ἔξοδα γιά: φωτισμό	ἔξοδα γιά: τίς ὑπόλοιπες ἀνάγκες τοῦ σπιτιοῦ	συνολικά γιά τήν ἀτομική κατανάλωση ἐκτός ἀπό τήν τροφή	ἀπ' αὐτά σέ χρῆμα	Συνολικά γιά τήν τροφή καί τίς ὑπόλοιπες ἀτομικές ἀνάγκες	ἀπ' αὐτά σέ χρῆμα
α)	9,73	0,95	1,46	0,23	1,64	4,28	3,87	19,21	9,59
β)	12,38	0,52	1,33	0,25	1,39	3,49	3,08	19,86	7,84
γ)	23,73	0,54	2,47	0,22	2,19	5,42	4,87	27,41	9,31
δ)	22,21	0,58	1,71	0,17	3,44	5,90	5,24	27,71	8,51
ε)	31,39	1,73	4,64	0,26	3,78	10,41	8,93	36,73	13,69
στ)	30,58	1,75	1,75	0,21	1,46	5,17	3,10	33,15	11,73
	22,31	0,91	2,20	0,22	2,38	5,71	4,86	27,55	9,87

* Στά ἔξοδα σέ χρῆμα γιά τά γεωργικά προϊόντα τήν πρώτη θέση τήν κατέχει ἡ ἀγορά σίκαλης — κυρίως ἀπό τή φτωχολογιά· ἔπειτα ἔρχεται ἡ ἀγορά λαχανικῶν. Τά ἔξοδα γιά τά λαχανικά ἀνέρχονται σέ 85 καπίκια κατ' ἄτομο καί στά δυό φύλα (κατά ὁμάδες ἀπό 56 καπίκια γιά τή *β*, ὥς ἕνα ρούβλι καί 31 καπίκια γιά τήν *ε* ὁμάδα), μέσα σ' αὐτά εἶναι καί 47 καπίκια σέ χρῆμα. Αὐτό τό ἐνδιαφέρον γεγονός μᾶς δείχνει, ὅτι ἀκόμα καί στόν ἀγροτικό πληθυσμό, ἀφήνουμε πιά τόν ἀστικό, διαμορφώνεται ἡ ἀγορά γιά τά προϊόντα μιᾶς ἀπό τίς μορφές τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας καί συγκεκριμένα τῆς λαχανοκομίας. Τά ἔξοδα γιά τό λάδι εἶναι κατά $^2/_3$ σέ εἶδος. Δηλαδή σ' αὐτό τόν τομέα ὑπερέχει ἀκόμα ἡ οἰκιακή παραγωγή καί ἡ πρωτόγονη χειροτεχνία.

Αὐτά τά ἔξοδα δέν εἶναι πάντα σωστό νά ὑπολογίζονται κατ' ἄτομο καί στά δυό φύλα, γιατί ἡ ἀξία λχ. τῆς καύσιμης ὕλης, τοῦ φωτισμοῦ, τῶν εἰδῶν οἰκιακῆς χρήσης κτλ. δέν εἶναι ἀνάλογη μέ τόν ἀριθμό τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας.

Κι αὐτά τά στοιχεῖα μᾶς δείχνουν τό χωρισμό τῆς ἀγροτιᾶς (ἀνάλογα μέ τό βιοτικό της ἐπίπεδο) σέ τρεῖς διαφορετικές ὁμάδες. Ἐδῶ ἐκδηλώνεται καί ἡ παρακάτω ἐνδιαφέρουσα ἰδιομορφία: τό μέρος τῶν χρηματικῶν ἐξόδων γιά ὅλη τήν ἀτομική κατανάλωση εἶναι μεγαλύτερο στίς *κατώτερες* ὁμάδες (περίπου τό μισό τῶν χρηματικῶν ἐξόδων στήν *α*), ἐνῶ στίς ἀνώτερες ὁμάδες τά χρηματικά ἔξοδα δέ μεγαλώνουν καί ἀποτελοῦν μόνο τό ἕνα τρίτο. Πῶς νά τό συμβιβάσουμε αὐτό μέ τό γεγονός πού ἀναφέραμε πιό πάνω, ὅτι τό ποσοστό τῶν χρηματικῶν ἐξόδων ἀνεβαίνει γενικά στίς δυό ἀκρινές ὁμάδες; Εἶναι φανερό, ὅτι στίς ἀνώτερες ὁμάδες τά *χρηματικά* ἔξοδα γίνονται κυρίως γιά τήν *παραγωγική κατανάλωση* (ἔξοδα γιά τό νοικοκυριό), ἐνῶ στίς κατώτερες γιά τήν *ἀτομική κατανάλωση*. Νά τά ἀκριβῆ στοιχεῖα γι' αὐτό:

	Χρηματικά ἔξοδα κατά νοικοκυριό σέ ρούβλια				Τό ἴδιο σέ %				% τοῦ χρηματικοῦ μέρους τῶν ἐξόδων	
Ὁμάδες	γιά ἀτομική κατανάλωση	γιά τό νοικοκυριό	γιά φόρους καί ὑποχρεωτικές εἰσφορές	Σύνολο	γιά ἀτομική κατανάλωση	γιά τό νοικοκυριό	γιά φόρους καί ὑποχρεωτικές εἰσφορές	Σύνολο	τῆς ἀτομικῆς κατανάλωσης	τοῦ νοικοκυριοῦ
α)	39,16	7,66	15,47	62,29	62,9	12,3	24,8	100	49,8	50,6
β)	38,89	24,32	17,77	80,98	48,0	30,0	22,0	100	39,6	41,7
γ)	76,79	56,35	32,02	165,16	46,5	34,1	19,4	100	34,0	46,4
δ)	110,60	102,07	49,55	262,22	42,2	39,0	18,8	100	30,7	45,8
ε)	190,84	181,12	67,90	439,86	43,4	41,2	15,4	100	38,0	52,0
στ)	187,83	687,03	84,34	959,20	19,6	71,6	8,8	100	35,4	70,3
	81,27	102,23	34,20	217,70	37,3	46,9	15,8	100	35,6	56,6

Συνεπῶς ἡ μετατροπή τῆς ἀγροτιᾶς σέ ἀγροτικό προλεταριάτο δημιουργεῖ ἀγορά κυρίως γιά τά εἴδη κατανάλωσης, ἐνῶ ἡ μετατροπή της σέ ἀγροτική ἀστική τάξη δημιουργεῖ ἀγορά κυρίως γιά τά μέσα παραγωγῆς. Μέ ἄλλα λόγια, στίς κατώτερες ὁμάδες τῆς «ἀγροτιᾶς» παρατηροῦμε τή μετατροπή τῆς ἐργατικῆς δύναμης σέ ἐμπόρευμα καί στίς ἀνώτερες τή μετατροπή τῶν μέσων παραγωγῆς σέ κεφάλαιο. Καί οἱ δυό αὐτές μετατροπές μᾶς δίνουν ἀκριβῶς τό προτσές τῆς δημιουργίας τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, πού διαπίστωσε ἡ θεωρία σέ ὅλες τίς κεφαλαιοκρατικές χῶρες γενικά. Γι' αὐτό ἀκριβῶς ὁ Φ. Ἔνγκελς ἔγραψε γιά τήν

πείνα τοῦ 1891, ὅτι ἡ πείνα αὐτή σημαίνει *τή δημιουργία ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τόν καπιταλισμό*[61] — θέση ἀκατανόητη γιά τούς ναρόντνικους, πού βλέπουν στήν καταστροφή τῆς ἀγροτιᾶς μόνο τήν πτώση τῆς «λαϊκῆς παραγωγῆς»[62] κι ὄχι τή μετατροπή τῆς πατριαρχικῆς οἰκονομίας σέ κεφαλαιοκρατική.

Ὁ κ. Ν. —ον ἔγραψε ἕνα ὁλόκληρο βιβλίο γιά τήν ἐσωτερική ἀγορά, χωρίς νά ἔχει παρατηρήσει τό προτσές τῆς δημιουργίας τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς μέ τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς. Στό ἄρθρο του: «Πῶς ἐξηγεῖται ἡ αὔξηση τῶν κρατικῶν μας ἐσόδων;» («Νόβογε Σλόβο», 1896, τεῦχος 5, Φλεβάρης) θίγει αὐτό τό ζήτημα στόν παρακάτω συλλογισμό: οἱ πίνακες τῶν ἐσόδων τοῦ ἀμερικανοῦ ἐργάτη δείχνουν, ὅτι ὅσο χαμηλότερα εἶναι τά ἔσοδά του τόσο μεγαλύτερα εἶναι σχετικά τά ἔξοδά του γιά τήν τροφή. Ἑπομένως, ἄν ἐλαττώνεται ἡ κατανάλωση τῆς τροφῆς, ἀκόμα περισσότερο ἐλαττώνεται ἡ κατανάλωση τῶν ἄλλων προϊόντων. Καί στή Ρωσία ἐλαττώνεται ἡ κατανάλωση τοῦ ψωμιοῦ καί τῆς βότκας, συνεπῶς ἐλαττώνεται ἐπίσης καί ἡ κατανάλωση τῶν ἄλλων προϊόντων, κι ἀπ' αὐτό βγαίνει ὅτι τή μεγαλύτερη κατανάλωση τοῦ εὔπορου «στρώματος» (σελ. 70) τῆς ἀγροτιᾶς τήν ἰσοφαρίζει μέ τό παραπάνω ἡ ἐλάττωση τῆς κατανάλωσης τῶν μαζῶν. Στό συλλογισμό αὐτόν ὑπάρχουν τρία λάθη: πρῶτα, ὑποκαθιστώντας τόν ἀγρότη μέ τόν ἐργάτη ὁ κ. Ν. —ον ὑπερπηδᾶ τό ζήτημα, ἐνῶ πρόκειται ἀκριβῶς γιά τό προτσές *τῆς δημιουργίας* τῶν ἐργατῶν καί τῶν *ἀφεντικῶν*. Δεύτερο, ὑποκαθιστώντας τόν ἀγρότη μέ τόν ἐργάτη ὁ κ. Ν. —ον ἀνάγει ὅλη τήν κατανάλωση στήν ἀτομική κατανάλωση, ξεχνώντας τήν παραγωγική κατανάλωση, τήν ἀγορά γιά τά μέσα παραγωγῆς. Τρίτο, ὁ κ. Ν. —ον ξεχνᾶ, ὅτι τό προτσές τῆς ἀποσύνθεσης τῆς ἀγροτιᾶς εἶναι ταυτόχρονα προτσές τῆς ἀντικατάστασης τῆς φυσικῆς οἰκονομίας μέ τήν ἐμπορευματική, ὅτι συνεπῶς ἡ ἀγορά μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ ὄχι μέ τήν αὔξηση τῆς κατανάλωσης, ἀλλά μέ τήν μετατροπή τῆς φυσικῆς κατανάλωσης (ἔστω καί τῆς πιό ἄφθονης) σέ χρηματική ἤ σέ κατανάλωση μέ πληρωμή (ἔστω καί λιγότερο ἄφθονη). Εἴδαμε τώρα ὅτι σχετικά μέ τά εἴδη ἀτομικῆς κατανάλωσης οἱ ἀγρότες πού δέν ἔχουν ἄλογο καταναλώνουν λιγότερα, ἀλλά ἀγοράζουν περισσότερα ἀπό τή μεσαία ἀγροτιά· γίνονται ὅλο καί πιό φτωχοί, ἐνῶ ταυτόχρονα παίρνουν καί ξοδεύουν περισσότερα χρήματα. Καί ἀκριβῶς αὐτές οἱ δυό πλευρές τοῦ προτσές εἶναι ἀπαραίτητες γιά τόν καπιταλισμό*.

* Τό γεγονός αὐτό, πού φαίνεται ἀπό πρώτη ματιά παράδοξο, βρίσκεται στήν πραγματικότητα σέ ἀπόλυτη ἁρμονία μέ τίς βασικές ἀντιφάσεις τοῦ

Τελειώνοντας θά χρησιμοποιήσουμε τά στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν, γιά νά συγκρίνουμε τό βιοτικό ἐπίπεδο τῶν ἀγροτῶν καί τῶν ἐργατῶν γῆς. Ἄν ὑπολογίζουμε τίς διαστάσεις τῆς ἀτομικῆς κατανάλωσης ὄχι κατ' ἄτομο γενικά, ἀλλά κατά ἐνήλικο δουλευτή (σύμφωνα μέ τή βάση πού παίρνουν οἱ στατιστικοί τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ στή συλλογή πού ἀναφέραμε πιό πάνω) ἔχουμε τόν παρακάτω πίνακα:

Ἀναλογοῦν σ' ἕναν ἐνήλικο δουλευτή

Ὁμάδες	προϊόντα πού καταναλώνονται: ἀλεύρι σικαλίσιο σέ μέρα	ἀλεύρι κριθαρένιο καί ἀπό κεχρί σέ πούτια	κεχρί καί γκρετσίχα σέ μέρα	ἀλεύρι σιταρένιο καί φαρίνα σέ φούντια	πατάτες σέ μέρα	Σύνολο γεωργικῶν προϊόντων ὑπολογιζόμενων μέ ἀναγωγή σέ σίκαλη	Κρέας σέ πούτια	ἔξοδα σέ ρούβλια: γιά τήν τροφή	γιά τήν ὑπόλοιπη ἀτομική κατανάλωση	Σύνολο
α)	17,3	0,1	2,5	4,7	17,4	23,08	0,8	19,7	5,6	25,3
β)	18,5	0,2	2,9	4,7	8,7	22,89	0,7	22,7	4,8	27,5
γ)	26,5	0,3	3,0	7,3	12,2	31,26	1,5	29,6	7,3	36,9
δ)	26,2	1,4	4,3	2,0	9,0	32,21	1,8	30,7	8,3	39,0
ε)	27,4	—	3,4	6,0	13,6	32,88	2,3	32,4	13,9	46,3
στ)	30,8	—	6,9	8,5	5,5	36,88	2,5	39,3	7,2	46,5
	24,9	0,5	3,7	5,5	10,4	33,78	1,4	29,1	7,8	36,9

Γιά νά κάνουμε συγκρίσεις ἀνάμεσα στά στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ πίνακα καί στά στοιχεῖα γιά τό βιοτικό ἐπίπεδο τῶν ἐργατῶν γῆς, μποροῦμε νά πάρουμε, πρῶτα, τίς μέσες τιμές τῆς ἐργασίας. Ἐπί δέκα χρόνια (1881–1891) ὁ μέσος μισθός τοῦ ἐργάτη γῆς γιά ἕνα χρόνο στό κυβερνεῖο Βορόνεζ ἦταν 57 ρούβλια, καί 99 ρούβλια* ἄν ὑπολογίσουμε καί τή συντήρησή του, γιατί ἡ συντήρηση κόστιζε 42 ρούβλια. Τό ὕψος τῆς ἀτομικῆς κατανάλωσης τῶν ἐργατῶν γῆς καί τῶν μεροκαματιάρηδων μέ γεωργικό κλῆρο (τῶν ἀγροτῶν χωρίς ἄλογο καί τῶν ἀγροτῶν μέ ἕνα ἄλογο) βρίσκεται χαμηλότερα ἀπ' αὐτό τό ἐπίπεδο. Τό κόστος τῆς συντήρησης ὅλης τῆς οἰκογένειας τοῦ «ἀγρότη» πού δέν ἔχει ἄλογο (μέ τετραμελῆ οἰκογένεια) εἶναι μόνο 78 ρούβλια καί τοῦ ἀγρότη πού ἔχει ἕνα ἄλογο (μέ πενταμελῆ οἰκογένεια) 98 ρούβλια, δηλαδή *λιγότερο ἀπ' ὅ,τι κοστίζει ἡ συντήρηση τοῦ ἐργάτη γῆς*. (Ἐξαιρέσαμε ἀπό τούς προϋπολογισμούς τοῦ ἀγρότη χωρίς ἄλογο καί τοῦ ἀγρότη πού ἔχει ἕνα ἄλογο τά ἔξοδα γιά τό νοικοκυριό καί γιά τούς φόρους καί τίς ἄλλες ὑποχρεώσεις, γιατί τό μίσθωμα ἀπό τήν ἐκμίσθωση τοῦ γεωργικοῦ κλήρου σ' αὐτό τό μέρος δέν εἶναι χαμηλότερο ἀπό τό ὕψος τῶν φόρων πού πληρώνει). Ὅπως ἔπρεπε νά περιμένουμε, ἡ κατάσταση τοῦ ἐργάτη πού εἶναι προσκολλημένος στόν γεωργικό του κλῆρο εἶναι χειρότερη ἀπό τήν κατάσταση τοῦ ἐργάτη πού εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπ' αὐτή τήν προσκόλληση (ἀφήνουμε πιά τό γεγονός, ὅτι ἡ προσκόλληση στόν γεωργικό κλῆρο ἀναπτύσσει σέ τεράστιο βαθμό τίς σχέσεις οἰκονομικῆς ὑποδούλωσης καί προσωπικῆς ἐξάρτησης). Τά χρηματικά ἔξοδα τοῦ ἐργάτη γῆς εἶναι ἀσύγκριτα μεγαλύτερα ἀπό τά χρηματικά ἔξοδα γιά τήν ἀτομική κατανάλωση τοῦ ἀγρότη πού δέν ἔχει ἄλογο ἤ ἔχει ἕνα ἄλογο. Συνεπῶς ἡ προσκόλληση στόν γεωργικό κλῆρο παρεμποδίζει τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς.

Δεύτερο, μποροῦμε νά χρησιμοποιήσουμε τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο γιά τήν κατανάλωση τῶν ἐργατῶν γῆς. Ἄς πάρουμε τά στοιχεῖα ἀπό τή «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Ὀριόλ» γιά τό νομό Καράτσεφ (τόμ. V, μέρος 2, 1892) πού στηρίζονται σέ δεδομένα γιά 158 περιπτώσεις ἐργατῶν γῆς*.

Μεταφέροντας τή μηνιάτικη μερίδα σέ χρονιάτικη ἔχουμε:

καπιταλισμοῦ, πού συναντᾶ κανείς σέ κάθε βῆμα τῆς πραγματικῆς ζωῆς. Γι' αὐτό, οἱ προσεχτικοί παρατηρητές τῆς ζωῆς τοῦ χωριοῦ μπόρεσαν νά συλλάβουν αὐτό τό γεγονός τελείως ἀνεξάρτητα ἀπό τή θεωρία. «Γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς δράσης του — λέει ὁ Ἐνγκελγκάρντ γιά τόν κουλάκο, τό μικρέμπορο κτλ. — ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία εἶναι οἱ ἀγρότες νά εἶναι φτωχοί... νά περνοῦν ἀπ' τά χέρια τους πολλά χρήματα» («Γράμματα ἀπό τό χωριό», σελ. 493). Ἡ συμπάθειά του πρός τή «σίγουρη (sic!!) γεωργική ζωή» (ibid.) δέν ἐμπόδιζε τόν Ἐνγκελγκάρντ νά ἀνακαλύπτει κάποτε τίς πιό βαθιές ἀντιφάσεις μέσα στήν περιβόητη κοινότητα.

* «Στοιχεῖα ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί στατιστικῆς σύμφωνα μέ πληροφορίες πού πάρθηκαν ἀπό τούς νοικοκυρέους». Ἔκδ. Διεύθυνσης Γεωργίας. Μέρος V. Πετρούπολη, 1892. Σ. Α. Κορολένκο: «Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία στά μεγάλα κτήματα κτλ.».

* Ἡ διαφορά στίς συνθῆκες τοῦ κυβερνείου Ὀριόλ καί τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ δέν εἶναι μεγάλη καί τά στοιχεῖα, ὅπως θά δοῦμε, εἶναι συνηθισμένα. Δέν παίρνουμε αὐτά τά στοιχεῖα ἀπό τό ἔργο τοῦ Σ. Α. Κορολένκο πού ἀναφέραμε πιό πάνω (βλ. τή σύγκριση αὐτῶν τῶν στοιχείων στό ἄρθρο τοῦ κ. Μαρές: «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν κτλ.», I, 11) γιατί ἀκόμα κι ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας παραδέχεται, ὅτι οἱ κύριοι γαιοχτήμονες ἀπ' τούς ὁποίους πάρθηκαν τά στοιχεῖα αὐτά, κάποτε «τά παραλένε»...

	Συντήρηση τοῦ ἐργάτη γῆς τοῦ κυβερνείου Ὀριόλ			Συντήρηση τοῦ «ἀγρότη» τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ		
	minimum	maximum	μέσος ὅρος	μέ ἕνα ἄλογο		Χωρίς ἄλογο
Σικαλίσιο ἀλεύρι, σέ πούτια	15,0	24,0	21,6	18,5		17,3
Μπλιγούρι, σέ πούτια	4,5	9,0	5,25	2,9		2,5
Μπλιγούρι ἀπό κεχρί, σέ πούτια	1,5	1,5	1,5	+4,8	φ. σιτ. ἀλεύρ.	4,9
Πατάτες, σέ μέρα	18,0	48,0	26,9	8,7		17,4
Συνολικά, ὑπολογισμένο μέ ἀναγωγή σέ σίκαλη*	22,9	41,1	31,8	22,8		23,0
Λαρδί, σέ φούντια	24,0	48,0	33,0	28,0		32,0
Κόστος ὅλης τῆς τροφῆς σ' ἕνα χρόνο, σέ ρούβλια	—	—	40,5	27,5		25,3

Συνεπῶς, σύμφωνα μέ τό βιοτικό τους ἐπίπεδο, οἱ ἀγρότες πού ἔχουν ἀπό ἕνα ἄλογο καί οἱ ἀγρότες πού δέν ἔχουν ἄλογο *δέν βρίσκονται ψηλότερα ἀπό τούς ἐργάτες γῆς*, πλησιάζουν μάλιστα περισσότερο στό minimum τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τοῦ ἐργάτη γῆς.

Τό γενικό συμπέρασμα ἀπό τήν ἐπισκόπηση τῶν στοιχείων γιά τήν κατώτερη ὁμάδα τῆς ἀγροτιᾶς εἶναι συνεπῶς τό ἑξῆς: καί ὡς πρός τή σχέση της πρός τίς ἄλλες ὁμάδες, πού ἐκτοπίζουν τήν κατώτερη ἀγροτιά ἀπό τή γεωργία, καί ὡς πρός τίς διαστάσεις τοῦ νοικοκυριοῦ, πού καλύπτει μόνο ἕνα μέρος τῶν ἐξόδων γιά τή συντήρηση τῆς οἰκογένειας, καί ὡς πρός τήν πηγή τῶν πόρων ζωῆς (πούληση ἐργατικῆς δύναμης), καί, τέλος, ὡς πρός τό βιοτικό ἐπίπεδο, ἡ ὁμάδα αὐτή πρέπει νά συμπεριληφθεῖ *στούς ἐργάτες γῆς καί στούς μεροκαματιάρηδες πού ἔχουν γεωργικό κλῆρο***.

* — πού ὑπολογίζεται μέ τόν τρόπο πού ἀναφέραμε πιό πάνω.

** Ἀπό τήν ἀντιπαραβολή πού κάναμε γιά τό ὕψος τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τῶν ἐργατῶν γῆς καί τῆς κατώτερης ὁμάδας τῆς ἀγροτιᾶς, πιθανόν οἱ ναρόντνικοι νά βγάζουν τό συμπέρασμα, ὅτι ἐμεῖς «εἴμαστε ὑπέρ» τῆς ἀποκλήρωσης τῆς ἀγροτιᾶς κτλ. Τό συμπέρασμα αὐτό δέ θά εἶναι σωστό. Ἀπ' αὐτά πού εἴπαμε βγαίνει μόνο ὅτι «εἴμαστε ὑπέρ» τῆς κατάργησης ὅλων τῶν περιορισμῶν σχετικά μέ τό δικαίωμα τῶν ἀγροτῶν νά διαφεντεύουν ἐλεύθερα τή γῆ τους, νά παραιτοῦνται ἀπό τόν γεωργικό κλῆρο, νά βγαίνουν ἀπό τήν κοινότητα. Κριτής γιά τό ἄν συμφέρει καλύτερα νά εἶναι ἐργάτης γῆς μέ γεωργικό κλῆρο ἤ ἐργάτης γῆς χωρίς γεωργικό κλῆρο μπορεῖ νά εἶναι μόνο ὁ ἴδιος ὁ ἀγρότης. Γι' αὐτό τό λόγο οἱ περιορισμοί αὐτοί σέ καμιά περίπτωση καί μέ κανένα τρόπο δέν μποροῦν νά δικαιολογηθοῦν. Καί ἡ συνηγορία ὑπέρ τῶν περιορισμῶν αὐτῶν ἀπό τούς ναρόντνικους μετατρέπει τούς τελευταίους σέ ὑπηρέτες τῶν συμφερόντων τῶν μεγάλων γαιοχτημόνων μας.

Τελειώνοντας μ' αὐτά τήν ἔκθεση τῶν στατιστικῶν στοιχείων τῶν ζέμστβο γιά τούς προϋπολογισμούς τῶν ἀγροτῶν, δέν μποροῦμε νά μή σταθοῦμε στήν ἐξέταση τῶν μεθόδων πού χρησιμοποίησε γιά νά ἐπεξεργαστεῖ τά στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν ὁ κ. Στσερμπίνα, συντάχτης τῆς «Συλλογῆς στοιχείων γιά τήν ἀξιολόγηση» καί τοῦ ἄρθρου γιά τούς προϋπολογισμούς τῶν ἀγροτῶν στό γνωστό βιβλίο: «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν κτλ.» (τόμ. II)[63]. Στή «Συλλογή» ὁ κ. Στσερμπίνα δηλώνει, ἄγνωστο γιατί, ὅτι χρησιμοποιεῖ τή θεωρία τοῦ «γνωστοῦ οἰκονομολόγου Κ. Μάρξ» (σελ. 111). Στήν πραγματικότητα ὅμως διαστρεβλώνει ὁλοφάνερα τή θεωρία αὐτή, μπερδεύοντας τή διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στό σταθερό καί στό μεταβλητό κεφάλαιο μέ τή διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στό πάγιο καί στό κυκλοφοριακό κεφάλαιο (ibid.) καί μεταφέροντας χωρίς κανένα νόημα αὐτούς τούς ὅρους καί τίς κατηγορίες τοῦ ἀναπτυγμένου καπιταλισμοῦ στή γεωργία τῶν ἀγροτῶν (passim) κτλ. Ὅλη ἡ ἐπεξεργασία τῶν στοιχείων τῶν προϋπολογισμῶν ἀπό τόν κ. Στσερμπίνα καταλήγει σέ μιά ὁλόπλευρη κι ἀπίστευτη κατάχρηση τῶν «μέσων μεγεθῶν». Ὅλα τά στοιχεῖα τῆς ἐκτίμησης ἀφοροῦν τό «μέσο» ἀγρότη. Τό εἰσόδημα ἀπό τή γῆ, πού τό ὑπολόγισε γιά 4 νομούς, τό διαιρεῖ μέ τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν (θυμηθεῖτε ὅτι τό εἰσόδημα αὐτό στόν ἀγρότη πού δέν ἔχει ἄλογο εἶναι περίπου 60 ρούβλια κατά οἰκογένεια, ἐνῶ στόν πλούσιο περίπου 700 ρούβλια). Καθορίζει τό «μέγεθος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου» (sic!!;) «κατά νοικοκυριό» (σελ. 114), δηλαδή τήν ἀξία ὅλης τῆς περιουσίας, καθορίζει τή «μέση» ἀξία τῶν σύνεργων, τή μέση ἀξία τῶν ἐμποροβιοτεχνικῶν ἐπιχειρήσεων (sic!) σέ 15 ρούβλια κατά νοικοκυριό. Ὁ κ. Στσερμπίνα ἀγνοεῖ τή λεπτομέρεια, ὅτι οἱ ἐπιχειρήσεις αὐτές εἶναι ἀτομική ἰδιοχτησία τῆς εὔπορης μειοψηφίας, καί τίς κατανέμει σέ ὅλους «ἐξίσου»! Καθορίζει τά «μέσα» ἔξοδα γιά τή μίσθωση γῆς (σελ. 118), πού εἶναι, ὅπως εἴδαμε, 6 ρούβλια γιά τόν ἀγρότη πού ἔχει ἕνα ἄλογο καί 100–200 ρούβλια γιά τόν πλούσιο. Ὅλα αὐτά τά προσθέτει καί τά διαιρεῖ μέ τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν. Καθορίζει μάλιστα τά «μέσα» ἔξοδα γιά τήν «ἐπισκευή τῶν κεφαλαίων» (ibid.). Καί τί σημαίνει αὐτό, ἕνας Ἀλλάχ τό ξέρει. Ἄν αὐτό σημαίνει τήν ἐπισκευή καί τή συμπλήρωση τῶν σύνεργων καί τήν αὔξηση τῶν ζώων, τότε ορίστε οἱ ἀριθμοί πού παραθέσαμε πιό πάνω: γιά τόν ἀγρότη πού δέν ἔχει ἄλογο τά ἔξοδα αὐτά ἰσοῦνται μέ *8 (ὀχτώ) καπίκια* κατά νοικοκυριό καί γιά τόν πλούσιο μέ *75 ρούβλια*. Δέν εἶναι τάχα ὁλοφάνερο,

ὅτι ἄν προσθέσουμε αὐτά τά «ἀγροτικά νοικοκυριά» καί τά διαιρέσουμε μέ τόν ἀριθμό τῶν προσθετέων, θά ἔχουμε τό «νόμο τῶν μέσων ἀναγκῶν», πού τόν εἶχε κιόλας ἀνακαλύψει ὁ κ. Στσερμπίνα στή συλλογή του γιά τό νομό Ὀστρογκόζσκ (τόμ. II, μέρος 2, 1887) καί πού τόσο λαμπρά χρησιμοποιήθηκε ἀργότερα; Καί ὕστερα ἀπ' αὐτόν πιά τό «νόμο», δέν εἶναι δύσκολο νά βγάλεις τό συμπέρασμα, ὅτι «ὁ ἀγρότης δέν ἱκανοποιεῖ τίς ἐλάχιστες ἀνάγκες, ἀλλά τό μέσο ἐπίπεδο τῶν ἀναγκῶν του» (σελ. 123 καί πολλές ἄλλες), ὅτι τό ἀγροτικό νοικοκυριό ἀποτελεῖ ἕναν ἰδιαίτερο «τύπο ἀνάπτυξης» (σελ. 100) κτλ. κτλ. Ἐνίσχυση αὐτῆς τῆς ὄχι ἔξυπνης μεθόδου «ἐξίσωσης» τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου μέ τήν ἀγροτική ἀστική τάξη εἶναι ἤδη ἡ γνωστή μας ταξινόμηση μέ βάση τόν γεωργικό κλῆρο. Ἄν τόν χρησιμοποιούσαμε λχ. στά στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν, θά ἑνώναμε σέ μιά ὁμάδα τέτιους λχ. ἀγρότες (στήν κατηγορία τῶν μεγαλοκληρούχων, μέ 15–25 ντεσ. γεωργικό κλῆρο κατά οἰκογένεια): ἕναν πού ἐκμισθώνει τό μισό γεωργικό του κλῆρο (ἀπό 23,5 ντεσ.), πού σπέρνει 1,3 ντεσ., ζεῖ κυρίως ἀπό τά «ἀτομικά ἐπαγγέλματα» (καταπληχτικό, πόσο ὡραῖα χτυπᾶ στ' αὐτιά αὐτό τό πράγμα!) καί εἰσπράττει ἕνα εἰσόδημα ἀπό 190 ρούβλια γιά 10 ἄτομα καί τῶν δυό φύλων (προϋπολογισμός ἀρ. 10 τοῦ νομοῦ Κοροτογιάκ). Κι ἕναν ἄλλον πού μισθώνει 14,7 ντεσ., σπέρνει 23,7 ντεσ., ἔχει ἐργάτες γῆς καί εἰσπράττει ἕνα εἰσόδημα ἀπό 1400 ρούβλια γιά 10 ἄτομα καί τῶν δυό φύλων (προϋπολογισμός ἀρ. 2 τοῦ νομοῦ Ζαντόνσκ). Μήπως δέν εἶναι φανερό ὅτι θά ἀποχτήσουμε ἕναν ἰδιαίτερο «τύπο ἀνάπτυξης», ἄν προσθέσουμε τά νοικοκυριά τῶν ἐργατῶν γῆς καί τῶν μεροκαματιάρηδων μέ τά νοικοκυριά τῶν ἀγροτῶν πού μισθώνουν ἐργάτες καί διαιρέσουμε τό ἄθροισμα μέ τό σύνολο τῶν προσθετέων; Φτάνει μόνο νά χρησιμοποιοῦμε πάντα κι ἀποκλειστικά τά «μέσα» στοιχεῖα γιά τό ἀγροτικό νοικοκυριό, κι ὅλες οἱ «διαστρεβλωμένες ἰδέες» γιά τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς θά ἐξαφανιστοῦν μιά γιά πάντα. Αὐτό ἀκριβῶς κάνει ὁ κ. Στσερμπίνα, ὅταν ἐφαρμόζει αὐτή τή μέθοδο en grand* στό ἄρθρο του γιά τό βιβλίο: «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν κτλ.». Ἐδῶ γίνεται μιά τεράστια προσπάθεια νά ὑπολογιστοῦν οἱ προϋπολογισμοί ὅλης τῆς ρωσικῆς ἀγροτιᾶς, μ' αὐτούς τούς ἴδιους τούς δοκιμασμένους «μέσους ἀριθμούς». Ὁ μελλοντικός ἱστορικός τῆς ρωσικῆς οἰκονομικῆς φιλολογίας θά σημειώσει μέ κατάπληξη τό γεγονός, ὅτι οἱ προλήψεις τῶν

* — σέ μεγάλη κλίμακα. *Ἡ Σύντ.*

ναρόντνικων ὁδήγησαν στό σημεῖο νά ξεχαστοῦν οἱ πιό στοιχειώδικες ἀπαιτήσεις τῆς οἰκονομικῆς στατιστικῆς, πού ἐπιβάλλουν νά γίνεται αὐστηρός ξεχωρισμός τῶν εὐκατάστατων νοικοκυρέων καί τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, ἀδιάφορο ποιά μορφή γαιοχτησίας τούς συνδέει καί ἀδιάφορο πόσο πολυάριθμοι καί ποικίλοι εἶναι οἱ μεταβατικοί τύποι ἀνάμεσά τους.

XIII. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ II ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ἄς συνοψίσουμε τίς κυριότερες θέσεις πού βγαίνουν ἀπό τά στοιχεῖα πού ἐξετάσαμε πιό πάνω:

1) Ἡ κοινωνικο-οικονομική κατάσταση, στήν ὁποία βρίσκεται ἡ σύγχρονη ρωσική ἀγροτιά, εἶναι ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία. Ἀκόμα καί στήν κεντρική γεωργική ζώνη (πού σέ σύγκριση μέ τίς νοτιοανατολικές ἀκρινές περιοχές ἤ μέ τά βιομηχανικά κυβερνεῖα εἶναι ἡ πιό καθυστερημένη ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη) ὁ ἀγρότης εἶναι ἀπόλυτα ὑποταγμένος στήν ἀγορά, ἀπό τήν ὁποία ἐξαρτιέται καί ὅσον ἀφορᾶ τήν ἀτομική του κατανάλωση καί ὅσον ἀφορᾶ τό νοικοκυριό του, χωρίς νά χρειάζεται μάλιστα νά μιλήσουμε γιά τούς φόρους.

2) Τό καθεστώς τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν σχέσεων τῆς ἀγροτιᾶς (τῶν ἀτομικῶν καλλιεργητῶν καί τῶν ἀγροτῶν πού ἀνήκουν στήν κοινότητα) μᾶς δείχνει ὅτι ὑπάρχουν ὅλες οἱ ἀντιθέσεις πού χαρακτηρίζουν κάθε ἐμπορευματική οἰκονομία καί κάθε καπιταλισμό: ὁ συναγωνισμός, ὁ ἀγώνας γιά οἰκονομική ἀνεξαρτησία, ἡ συγκέντρωση τῆς γῆς (πού ἀγοράζεται καί πού νοικιάζεται), ἡ συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς στά χέρια μιᾶς μειοψηφίας, ἡ ἀπώθηση τῆς πλειοψηφίας στίς γραμμές τοῦ προλεταριάτου, ἡ ἐκμετάλλευσή της ἀπό τή μειοψηφία μέ τή βοήθεια τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου καί μέ τή μίσθωση ἐργατῶν γῆς. Δέν ὑπάρχει κανένα οἰκονομικό φαινόμενο στήν ἀγροτιά, πού νά μήν ἔχει αὐτή τήν ἀντιφατική μορφή, πού χαρακτηρίζει εἰδικά τό κεφαλαιοκρατικό καθεστώς, δηλαδή πού νά μήν ἐκφράζει τήν πάλη καί τή σύγκρουση τῶν συμφερόντων, πού νά μή σημαίνει πλεονέχτημα γιά τούς μέν καί μειονέχτημα γιά τούς δέ. Τέτια εἶναι καί ἡ μίσθωση, καί ἡ ἀγορά γῆς, καί τά «ἐπαγγέλματα» μέ τούς διαμετρικά ἀντίθετους τύπους, τέτια εἶναι καί ἡ τεχνική πρόοδος τοῦ νοικοκυριοῦ.

Στό συμπέρασμα αὐτό ἀποδίδουμε κεφαλαιώδη σημασία ὄχι μόνο σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τόν καπιταλισμό στή Ρωσία, ἀλλά καί σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τή σημασία τῆς θεωρίας τῶν ναρόντνικων γενικά.

Αὐτές ἀκριβῶς οἱ ἀντιθέσεις μᾶς δείχνουν χειροπιαστά καί μέ ἀκαταμάχητο τρόπο ὅτι τό καθεστώς τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων στό «κοινοτικό» χωριό δέν ἀποτελεῖ καθόλου ἕνα ἰδιαίτερο καθεστώς («λαϊκῆς παραγωγῆς» κτλ.), μά ἕνα συνηθισμένο μικροαστικό καθεστώς. Παρά τίς θεωρίες πού κυριαρχοῦν σέ μᾶς τόν τελευταῖο μισό αἰώνα, ἡ ρωσική ἀγροτιά πού ἀνήκει στίς κοινότητες δέν εἶναι ἀνταγωνιστής τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀλλά ἀπεναντίας, ἡ πιό βαθιά καί ἡ πιό στέρεη βάση του. Ἡ πιό βαθιά, γιατί ἀκριβῶς ἐδῶ, μακριά ἀπό κάθε εἴδους «τεχνητές» ἐπιδράσεις καί παρά τούς θεσμούς πού περιορίζουν τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, βλέπουμε νά διαμορφώνονται συνεχῶς τά στοιχεῖα τοῦ καπιταλισμοῦ στούς κόλπους τῆς ἴδιας τῆς «κοινότητας». Ἡ πιό στέρεη, γιατί στή γεωργία γενικά καί στήν ἀγροτιά εἰδικά βαραίνουν μέ τή μεγαλύτερη δύναμη οἱ παραδόσεις τοῦ παλιοῦ καιροῦ, οἱ παραδόσεις τοῦ πατριαρχικοῦ τρόπου ζωῆς, καί γι' αὐτό τό λόγο ἡ ἀναμορφωτική ἐπίδραση τοῦ καπιταλισμοῦ (ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ἀλλαγή ὅλων τῶν κοινωνικῶν σχέσεων κτλ.) ἐκδηλώνεται ἐδῶ πάρα πολύ ἀργά καί βαθμιαῖα*.

3) Τό σύνολο ὅλων τῶν οἰκονομικῶν ἀντιθέσεων στήν ἀγροτιά ἀποτελεῖ ἀκριβῶς αὐτό πού ἐμεῖς τό ὀνομάζουμε ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς. Οἱ ἴδιοι οἱ ἀγρότες χαρακτηρίζουν πάρα πολύ εὔστοχα καί παραστατικά αὐτό τό προτσές, μέ τόν ὅρο «ἀποαγροτοποίηση»**. Τό προτσές αὐτό σημαίνει τή ριζική καταστροφή τῆς παλιᾶς πατριαρχικῆς ἀγροτιᾶς καί τή δημιουργία *νέων τύπων* ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ.

Προτοῦ περάσουμε στό χαρακτηρισμό αὐτῶν τῶν τύπων, ἄς σημειώσουμε τά παρακάτω: τό προτσές αὐτό ἐπισημάνθηκε ἀπό πολύ παλιά καί πολλές φορές ἀπό τή φιλολογία μας. Λχ. ἀκόμα καί ὁ κ. Βασίλτσικοφ, πού χρησιμοποίησε τίς ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς Βαλούγεφ[65], διαπίστωσε τή δημιουργία τοῦ «ἀγροτικοῦ προλεταριάτου» στή Ρωσία καί τήν «ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς» («Ἡ γαιοχτησία καί ἡ γεωργία», 1η ἔκδ., τόμ. Ι, κεφ. IX). Τό γεγονός αὐτό τό ἐπισήμανε καί ὁ Β. Ὀρλόφ («Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. IV, μέρος 1, σελ. 14) καί πολλοί ἄλλοι. Ὅλες αὐτές ὅμως οἱ διαπιστώσεις παρέμεναν ἐντελῶς ἀσύνδετες. Ποτέ δέν ἔγινε προσπάθεια νά μελετηθεῖ συστηματικά αὐτό τό φαινόμενο καί γι' αὐτό τό λόγο,

* Σύγκρινε «Das Kapital», I², S. 527 [64]

** «Ἐπισκόπηση τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ» τοῦ 1892.

παρά τά πλουσιότατα στοιχεῖα τῶν στατιστικῶν ἀπογραφῶν τῶν ζέμστβο γιά τά ἀγροτικά νοικοκυριά, δέν ἔχουμε ἀκόμα καί σήμερα ἀρκετές πληροφορίες γι' αὐτό τό φαινόμενο. Μαζί του συνδέεται καί τό περιστατικό ὅτι οἱ περισσότεροι συγγραφεῖς, πού ἀσχολήθηκαν μέ τό προκείμενο ζήτημα, βλέπουν τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς σάν μιά ἁπλή ἐμφάνιση περιουσιακῆς ἀνισότητας, σάν μιά ἁπλή «διαφοροποίηση», ὅπως ἀγαποῦν νά λένε οἱ ναρόντνικοι γενικά καί ὁ κ. Κάρισεφ εἰδικά (βλ. τό βιβλίο του «Γαιομισθώσεις» καί τά ἄρθρα του στό «Ρούσκογε Μπογκάτστβο»). Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἡ ἐμφάνιση τῆς περιουσιακῆς ἀνισότητας εἶναι ἡ ἀφετηρία ὅλου τοῦ προτσές, ἀλλά τό προτσές δέν περιορίζεται καθόλου μόνο σ' αὐτή τή «διαφοροποίηση». Ἡ παλιά ἀγροτιά δέ «διαφοροποιεῖται» μονάχα, μά καταστρέφεται τελείως, παύει νά ὑπάρχει, γιατί ἐκτοπίζεται ἀπό ἐντελῶς νέους τύπους ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, — τούς τύπους πού ἀποτελοῦν τή βάση τῆς κοινωνίας ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία καί ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Οἱ τύποι αὐτοί εἶναι ἡ ἀγροτική ἀστική τάξη (κυρίως ἡ μικρή) καί τό ἀγροτικό προλεταριάτο, ἡ τάξη τῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν στή γεωργία καί ἡ τάξη τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν γῆς.

Ἐξαιρετικά διδαχτικό εἶναι τό γεγονός, ὅτι ἡ καθαρά θεωρητική ἀνάλυση τοῦ προτσές τῆς διαμόρφωσης τοῦ ἀγροτικοῦ καπιταλισμοῦ δείχνει ὅτι ἡ ἀποσύνθεση τῶν μικρῶν παραγωγῶν ἀποτελεῖ σπουδαῖο παράγοντα αὐτοῦ τοῦ προτσές. Ἔχουμε ὑπόψη ἕνα ἀπό τά πιό ἐνδιαφέροντα κεφάλαια τοῦ 3ου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» καί συγκεκριμένα τό κεφάλαιο 47: «Ἡ γένεση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γαιοπροσόδου». Σάν ἀφετηρία αὐτῆς τῆς γένεσης ὁ Μάρξ παίρνει *τή γαιοπρόσοδο πού ξεπληρώνεται μέ δουλιά* (Arbeitsrente)* «ὅπου ὁ ἄμεσος παραγωγός ἕνα μέρος τῆς βδομάδας καλλιεργεῖ τή γῆ πού οὐσιαστικά τοῦ ἀνήκει, μέ μέσα παραγωγῆς (ἀλέτρι, ζῶα κτλ.) πού οὐσιαστικά ἤ νομικά τοῦ ἀνήκουν καί τίς ὑπόλοιπες μέρες τῆς βδομάδας δουλεύει δωρεάν στό τσιφλίκι τοῦ γαιοχτήμονα, δουλεύει γιά τό γαιοχτήμονα» («Das Kapital», III, 2, 323. Ρωσ. μετάφρ., 651). Ἡ ἑπόμενη

* Στή ρωσική μετάφραση (σελ. 651 κ. ἑ.) ὁ ὅρος αὐτός μεταφράστηκε μέ τήν ἔκφραση «τρουντοβάγια ρέντα» («γαιοπρόσοδος ἐργασίας». *Σημ. μετ.).* Θεωροῦμε τή μετάφρασή μας πιό σωστή, γιατί στή ρωσική γλώσσα ὑπάρχει ἡ εἰδική ἔκφραση «ὀτραμπότκα» («ξεπληρωμή μέ δουλιά». *Σημ. μετ.),* πού σημαίνει ἀκριβῶς τή δουλιά τοῦ ἐξαρτημένου γεωργοῦ γιά τό γαιοχτήμονα[66].

μορφή γαιοπροσόδου εἶναι ἡ *γαιοπρόσοδος σέ προϊόντα* (Productenrente) ἤ ἡ γαιοπρόσοδος σέ εἶδος, ὅταν ὁ ἄμεσος παραγωγός παράγει ὅλο τό προϊόν στή γῆ πού τήν ἐκμεταλλεύεται ὁ ἴδιος, καί δίνει στό γαιοχτήμονα ὁλόκληρο τό ὑπερπροϊόν σέ εἶδος. Ὁ παραγωγός γίνεται ἐδῶ πιό ἀνεξάρτητος κι ἔχει τή δυνατότητα ν' ἀποχτήσει μέ τή δουλιά του κάποιο πλεόνασμα, πέρα ἀπό τήν ποσότητα τῶν προϊόντων πού ἱκανοποιεῖ τίς ἀπαραίτητες ἀνάγκες του. «Μέ τή μορφή αὐτή» [τῆς γαιοπροσόδου] «ἐμφανίζονται πιό μεγάλες διαφορές στήν οἰκονομική κατάσταση τῶν διαφόρων ἄμεσων παραγωγῶν. Τουλάχιστο ὑπάρχει αὐτή ἡ δυνατότητα κι ἀκόμα ἡ δυνατότητα νά ἀποχτήσει ὁ ἄμεσος αὐτός παραγωγός τά μέσα γιά ν' ἀρχίσει μέ τή σειρά του νά ἐκμεταλλεύεται ἀπευθείας τήν ξένη ἐργασία» (S. 329. Ρωσ. μετάφρ., σελ. 657)[67]. Ἑπομένως, ἀκόμα καί στίς συνθῆκες κυριαρχίας τῆς φυσικῆς οἰκονομίας, μέ τήν πρώτη κιόλας διεύρυνση τῆς αὐτοτέλειας τῶν ἐξαρτημένων ἀγροτῶν, ἐμφανίζονται τά ἔμβρυα τῆς ἀποσύνθεσής τους. Τά ἔμβρυα ὅμως αὐτά μποροῦν νά ἀναπτυχθοῦν μόνο μέ τήν ἑπόμενη μορφή τῆς γαιοπροσόδου, μέ τή *χρηματική γαιοπρόσοδο*, πού εἶναι ἁπλή ἀλλαγή τῆς μορφῆς τῆς γαιοπροσόδου σέ εἶδος. Ὁ ἄμεσος παραγωγός δέ δίνει στό γαιοχτήμονα τά προϊόντα, μά τήν τιμή αὐτῶν τῶν προϊόντων*. Ἡ βάση αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆς γαιοπροσόδου παραμένει ἡ ἴδια: ὁ ἄμεσος παραγωγός ὅπως καί πρῶτα εἶναι ὁ πατροπαράδοτος κάτοχος τῆς γῆς, ὅμως «ἡ βάση αὐτή τραβᾶ ἐδῶ κατευθείαν στήν ἀποσύνθεσή της» (330). Ἡ χρηματική γαιοπρόσοδος «προϋποθέτει κιόλας μιά πιό σημαντική ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, τῆς βιομηχανίας στίς πόλεις, γενικά τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, καί μαζί τους καί τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας» (331)[68]. Ἡ πατροπαράδοτη σχέση τοῦ ἐξαρτημένου ἀγρότη μέ τό γαιοχτήμονα, πού στηρίζεται στό ἐθιμικό δίκαιο,

* Πρέπει νά κάνουμε αὐστηρή διάκριση ἀνάμεσα στή χρηματική γαιοπρόσοδο καί στήν κεφαλαιοκρατική γαιοπρόσοδο: ἡ τελευταία προϋποθέτει στή γεωργία κεφαλαιοκράτες καί μισθωτούς ἐργάτες, ἡ πρώτη ἐξαρτημένους ἀγρότες. Ἡ κεφαλαιοκρατική γαιοπρόσοδος εἶναι τό μέρος τῆς ὑπεραξίας πού μένει ὕστερα ἀπό τήν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους, ἐνῶ ἡ χρηματική γαιοπρόσοδος εἶναι ἡ τιμή ὅλου τοῦ ὑπερπροϊόντος, πού πληρώνει ὁ ἀγρότης στό γαιοχτήμονα. Παράδειγμα χρηματικῆς γαιοπροσόδου στή Ρωσία εἶναι τά δοσίματα σέ χρῆμα τοῦ ἀγρότη στόν τσιφλικά. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι καί στό σύγχρονο φόρο τῶν ἀγροτῶν μας ὑπάρχει ἕνα ὁρισμένο ποσοστό χρηματικῆς γαιοπροσόδου. Κάποτε καί στό ἐνοίκιο πού πληρώνει ὁ ἀγρότης γιά τή γῆ πλησιάζει στή χρηματική γαιοπρόσοδο, ὅταν τά μεγάλα ἐνοίκια πού δίνει γιά τή γῆ δέν ἀφήνουν στόν ἀγρότη περισσότερο ἀπό ἕνα πενιχρό μεροκάματο.

μετατρέπεται ἐδῶ σέ καθαρά χρηματική σχέση, βασισμένη σέ μιά συμφωνία. Αὐτό ἔχει σάν ἀποτέλεσμα, ἀπό τή μιά μεριά ν' ἀπαλλοτριώνεται ἡ παλιά ἀγροτιά κι ἀπό τήν ἄλλη νά ἐξαγοράζει ὁ ἀγρότης τή γῆ του καί τήν ἐλευθερία του. «Παρακάτω. Ἡ δημιουργία τῆς τάξης τῶν φτωχῶν μεροκαματιάρηδων πού μισθώνονται μέ χρῆμα, ὄχι μονάχα συνοδεύει ἀναγκαστικά τή μετατροπή τῆς γαιοπροσόδου εἰς εἶδος σέ γαιοπρόσοδο χρηματική, ἀλλά καί προπορεύεται ἀπ' αὐτήν. Στήν περίοδο πού ἐμφανίζονται οἱ μεροκαματιάρηδες, ὅταν αὐτή ἡ νέα τάξη ἐμφανίζεται μόνο σποραδικά, οἱ πιό εὐκατάστατοι ἀγρότες, πού ἦταν ὑποχρεωμένοι νά πληρώνουν γαιοπρόσοδο σέ χρῆμα (rentepflichtigen), ἀποχτοῦν κατανάγκην τή συνήθεια νά ἐκμεταλλεύονται γιά λογαριασμό τους τούς μισθωτούς ἐργάτες γῆς... Ἔτσι ἀποχτοῦν σιγά-σιγά τή δυνατότητα νά συσσωρεύσουν μιά ὁρισμένη περιουσία καί νά μετατραποῦν οἱ ἴδιοι ἀργότερα σέ κεφαλαιοκράτες. Στούς κόλπους τῶν πιό παλιῶν κατόχων τῆς γῆς, πού τήν καλλιεργοῦσαν οἱ ἴδιοι, δημιουργιέται ἔτσι τό φυτώριο τῶν κεφαλαιοκρατῶν ἐνοικιαστῶν, πού ἡ ἀνάπτυξή τους ἐξαρτιέται ἀπό τή γενική ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἔξω ἀπό τά πλαίσια τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας» («Das Kapital», III, 2. 332. Ρωσ. μετάφρ., 659–660)[69].

4) Ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, ἀναπτύσσοντας σέ βάρος τῆς μεσαίας «ἀγροτιᾶς» τίς ἀκρινές της ὁμάδες, δημιουργεῖ δυό νέους τύπους ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Τό κοινό γνώρισμα καί τῶν δυό τύπων εἶναι ὁ ἐμπορευματικός, ὁ χρηματικός χαρακτήρας τοῦ νοικοκυριοῦ. Ὁ πρῶτος νέος τύπος εἶναι ἡ ἀγροτική ἀστική τάξη ἤ ἡ εὔπορη ἀγροτιά. Σ' αὐτήν ἀνήκουν οἱ ἀνεξάρτητοι νοικοκυρέοι πού ἡ γεωργία τους σέ ὅλες τίς πολυποίκιλες μορφές της (θά περιγράψουμε τίς κυριότερες ἀπ' αὐτές τίς μορφές στό κεφ. IV) εἶναι ἐμπορευματική, ὕστερα ἀνήκουν οἱ κάτοχοι ἐμποροβιοτεχνικῶν ἐπιχειρήσεων, οἱ νοικοκυρέοι ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων κτλ. Ὁ συνδυασμός τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας μέ τίς ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις εἶναι ἕνα εἶδος «συνδυασμοῦ τῆς γεωργίας μέ τά ἐπαγγέλματα», πού χαρακτηρίζει εἰδικά *αὐτή* τήν ἀγροτιά. Ἀπ' αὐτή τήν εὔπορη ἀγροτιά διαμορφώνεται ἡ τάξη τῶν φάρμερ, γιατί ἡ μίσθωση γῆς γιά πούληση σιτηρῶν παίζει (στό γεωργικό τομέα) τεράστιο ρόλο στό νοικοκυριό τους καί συχνά μεγαλύτερο ἀπό ὅ,τι ὁ γεωργικός κλῆρος. Οἱ διαστάσεις τοῦ νοικοκυριοῦ ξεπερνοῦν ἐδῶ, στίς περισσότερες περιπτώσεις, τίς ἐργατικές δυνάμεις τῆς οἰκογένειας καί γι' αὐτό τό λόγο ἡ δημιουργία τῶν ἐργατῶν γῆς, κι ἀκόμα περισσότερο τῶν με-

ροκαματιάρηδων, εἶναι ἀπαραίτητος ὅρος γιά τήν ὕπαρξη τῆς εὔπορης ἀγροτιᾶς*. Τά διαθέσιμα χρήματα πού παίρνει αὐτή ἡ ἀγροτιά σάν καθαρό εἰσόδημα, χρησιμοποιοῦνται ἤ γιά ἐμπορικές καί τοκογλυφικές πράξεις, πού εἶναι τόσο πολύ ἀναπτυγμένες στό χωριό μας, ἤ — ὅταν ὑπάρχουν εὐνοϊκές συνθῆκες — διαθέτονται γιά τήν ἀγορά γῆς, γιά τή βελτίωση τοῦ νοικοκυριοῦ κτλ. Μέ μιά λέξη εἶναι οἱ μικροί γαιοχτήμονες. Ἀριθμητικά ἡ ἀγροτική ἀστική τάξη ἀποτελεῖ μιά μικρή μειοψηφία ὅλης τῆς ἀγροτιᾶς, — πιθανόν ὄχι περισσότερο ἀπό τό ἕνα πέμπτο τῶν νοικοκυριῶν (πράγμα πού ἀντιστοιχεῖ περίπου στά τρία δέκατα τοῦ πληθυσμοῦ). Ἡ σχέση αὐτή, φυσικά, παρουσιάζει ἰσχυρές διακυμάνσεις κατά περιοχές. Ὅμως, ἀνάλογα μέ τή σημασία της στό σύνολο τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν — στό γενικό ἄθροισμα τῶν μέσων παραγωγῆς πού ἀνήκουν στήν ἀγροτιά, στό συνολικό ὄγκο τῶν γεωργικῶν προϊόντων πού παράγει ἡ ἀγροτιά — ἡ ἀγροτική ἀστική τάξη ὑπερέχει ἀναμφίβολα. Εἶναι ὁ κύριος τοῦ σύγχρονου χωριοῦ.

5) Ἕνας ἄλλος νέος τύπος εἶναι τό ἀγροτικό προλεταριάτο, ἡ τάξη *τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν πού ἔχουν καί γεωργικό κλῆρο*. Ἐδῶ ἀνήκει ἡ φτωχή ἀγροτιά, μαζί καί ἡ τελείως ἀχτήμονη, ὁ πιό χαρακτηριστικός ὅμως ἐκπρόσωπος τοῦ ρωσικοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου εἶναι ὁ ἐργάτης γῆς, ὁ μεροκαματιάρης, ὁ ἀνειδίκευτος ἐργάτης, ὁ οἰκοδόμος ἤ κάθε ἄλλος ἐργάτης πού ἔχει καί γεωργικό κλῆρο. Οἱ μηδαμινές διαστάσεις τοῦ νοικοκυριοῦ καί γεωργικό κλῆρο. Οἱ μηδαμινές διαστάσεις τοῦ νοικοκυριοῦ του πάνω σέ μιά πιθαμή γῆς καί μάλιστα τοῦ νοικοκυριοῦ πού βρίσκεται σέ πλέρια κατάπτωση (πράγμα πού τό δείχνει πολύ παραστατικά ἡ ἐκμίσθωση τῆς γῆς), τό γεγονός ὅτι εἶναι ἀδύνατο νά ζήσει χωρίς νά πουλᾶ τήν ἐργατική του δύναμη (= τά «ἐπαγγέλματα» τῆς φτωχῆς ἀγροτιᾶς), τό ἐξαιρετικά χαμηλό βιοτικό ἐπίπεδο, πού βρίσκεται πιό χαμηλά ἴσως κι ἀπό τό βιοτικό ἐπίπεδο τοῦ ἐργάτη πού δέν ἔχει γεωργικό κλῆρο, ἀποτελοῦν τά διακριτικά γνωρίσματα αὐτοῦ τοῦ τύπου**. Στό ἀγροτικό προλεταριάτο πρέπει νά συγκαταλεχθοῦν τουλάχιστο τά μισά ἀγροτικά νοικοκυριά (πράγμα πού ἀντιστοιχεῖ περίπου στά $^{4}/_{10}$ τοῦ πληθυσμοῦ), δηλαδή ὅλοι οἱ ἀγρότες πού δέν ἔχουν ἄλογο κι ἕνα μεγάλο μέρος ἀπό τούς ἀγρότες πού ἔχουν ἀπό ἕνα ἄλογο (φυσικά πρόκειται μόνο γιά ἕνα συνοπτικό κατά προσέγγιση ὑπολογισμό, πού στίς διάφορες περιοχές ὑπόκειται σέ λίγο-πολύ σημαντικές ἀλλαγές, ἀνάλογα μέ τίς τοπικές συνθῆκες). Τούς λόγους πού μᾶς κάνουν νά θεωροῦμε, ὅτι μιά τόσο σημαντική μερίδα τῆς ἀγροτιᾶς ἀνήκει σήμερα κιόλας στό ἀγροτικό προλεταριάτο, τούς ἀναφέραμε πιό πάνω*. Πρέπει νά προσθέσουμε, ὅτι συχνά στή φιλολογία μας καταλαβαίνουν πολύ σχηματικά τή θέση τῆς θεωρίας πού λέει, ὅτι ὁ καπιταλισμός ἀπαιτεῖ ἐλεύθερο, ἀχτήμονα ἐργάτη. Αὐτό εἶναι ἀπόλυτα σωστό, σάν βασική τάση, ὅμως στή γεωργία ὁ καπιταλισμός εἰσδύει ἐξαιρετικά ἀργά καί μέ ἐξαιρετικά πολυποίκιλες μορφές. Ἡ παραχώρηση κλήρου στόν ἐργάτη γῆς γίνεται πολύ συχνά πρός τό συμφέρον τῶν ἴδιων τῶν πλουσιοχωρικῶν καί γι' αὐτό ὁ τύπος τοῦ ἐργάτη γῆς μέ κλῆρο εἶναι χαρακτηριστικός γιά ὅλες τίς κεφαλαιοκρατικές χῶρες. Στά διάφορα κράτη παίρνει διάφορες μορφές: ὁ ἄγγλος μικρός φάρμερ (cottager) δέν εἶναι τό ἴδιο μέ τόν μικροκληροῦχο ἀγρότη τῆς Γαλλίας ἤ τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Ρήνου, καί αὐτός ὁ τελευταῖος δέν εἶναι πάλι τό ἴδιο μέ τό φτωχό ἀγρότη ἤ τόν κνέχτ τῆς Πρωσίας. Ὁ καθένας ἀπ' αὐτούς φέρνει τά ἴχνη τῶν ἰδιαίτερων ἀγροτικῶν καθεστώτων, τῆς ἰδιαίτερης ἱστορίας τῶν ἀγροτικῶν σχέσεων, αὐτό ὅμως δέν ἐμπο-

* Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι ἡ χρησιμοποίηση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας δέν εἶναι ὑποχρεωτικό γνώρισμα τῆς ἔννοιας μικροαστική τάξη. Σ' αὐτή τήν ἔννοια ὑπάγεται κάθε ἀνεξάρτητη παραγωγή γιά τήν ἀγορά, ὅταν ὑπάρχουν στό κοινωνικό καθεστώς τῆς οἰκονομίας οἱ ἀντιθέσεις πού περιγράψαμε πιό πάνω (παράγρ. 2) καί ειδικά ὅταν μετατρέπεται ἡ μάζα τῶν παραγωγῶν σέ μισθωτούς ἐργάτες.

** Γιά ν' ἀποδειχτεῖ ὅτι εἶναι σωστή ἡ ὑπαγωγή τῆς φτωχῆς ἀγροτιᾶς στήν τάξη τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν μέ γεωργικό κλῆρο, πρέπει νά καταδειχτεῖ ὄχι μονάχα πῶς καί ποιά ἀγροτιά πουλᾶ τήν ἐργατική της δύναμη, μά ἐπίσης καί πῶς καί ποιοί ἐπιχειρηματίες ἀγοράζουν τήν ἐργατική δύναμη. Αὐτό θά τό δείξουμε στά ἑπόμενα κεφάλαια.

* Ὁ καθηγητής Κόνραντ θεωρεῖ ὅτι ἕνας πραγματικός ἀγρότης στή Γερμανία πρέπει νά ἔχει ἕνα ζευγάρι ζῶα ἐργασίας (Gespannbauerngüter), βλ. «Ἡ γαιοχτησία καί ἡ ἀγροτική οἰκονομία» (Μόσχα, 1896), σελ. 84-85. Γιά τή Ρωσία ἡ βάση αὐτή θάπρεπε νά εἶναι μᾶλλον μεγαλύτερη. Γιά τόν καθορισμό τῆς ἔννοιας «ἀγρότης» ὁ Κόνραντ παίρνει κυρίως τό ποσοστό τῶν προσώπων ἤ τῶν νοικοκυριῶν, πού ἀσχολοῦνται μέ τή «μισθωτή ἐργασία» ἤ μέ «βοηθητικά ἐπαγγέλματα» γενικά (ibid.). — Ὁ καθηγητής Στεμπούτ, πού στά ζητήματα τῶν πραγματικῶν στοιχείων δέν μποροῦμε νά ἀρνηθοῦμε τήν αὐθεντία του, ἔγραφε *στά 1882*: «Μέ τήν πτώση τῆς δουλοπαροικίας ὁ ἀγρότης μέ τή μικρή οἰκονομική του μονάδα καί στίς συνθῆκες τῆς ἀποκλειστικῆς καλλιέργειας σιτηρῶν, — συνεπῶς, στήν κεντρική μαυρόχωμη ζώνη τῆς Ρωσίας, κυρίως — μετατράπηκε πιά στίς περισσότερες περιπτώσεις σέ χειροτέχνη, σέ ἐργάτη γῆς ἤ σέ μεροκαματιάρη, πού ἔχει μόνο σάν βοηθητική ἀσχολία τό γεωργικό νοικοκυριό» («Ἄρθρα γιά τή ρωσική ἀγροτική οἰκονομία, τίς ἐλλείψεις της καί τά μέτρα γιά τή βελτίωσή της». Μόσχα, 1883, σελ. 11). Εἶναι φανερό ὅτι ἐδῶ στούς χειροτέχνες ὑπάγονται καί οἱ μισθωτοί ἐργάτες τῆς βιομηχανίας (οἰκοδόμοι κλπ.). Ὅσο κι ἄν χρησιμοποιεῖται ἐσφαλμένα ἡ λέξη αὐτή, εἶναι ὡστόσο πολύ διαδομένη στή φιλολογία μας, ἀκόμα καί στήν ειδικά οἰκονομική.

δίζει τόν οἰκονομολόγο νά τούς περιλάβει ὅλους στόν ἴδιο τύπο τοῦ ἀγρότη προλετάριου. Ἡ νομική βάση τοῦ δικαιώματός του σ' ἕνα κομματάκι γῆς εἶναι τελείως ἄσχετη γιά μιά τέτια ταξινόμηση. Εἴτε τοῦ ἀνήκει ἡ γῆ μέ τό δικαίωμα τῆς πλέριας ἰδιοχτησίας (ὅπως στόν μικροκληροῦχο ἀγρότη), εἴτε τοῦ τή δίνει μόνο γιά χρήση ὁ λάντλορντ ἤ ὁ Rittergutsbesitzer*, εἴτε τέλος τήν κατέχει σάν μέλος τῆς ἀγροτικῆς κοινότητας τῶν μεγαλορώσων, τό ζήτημα δέν ἀλλάζει καθόλου ἀπ' αὐτό**. Ὅταν συμπεριλαβαίνουμε τή φτωχή ἀγροτιά στό ἀγροτικό προλεταριάτο, δέ λέμε τίποτα τό καινούργιο. Τήν ἔκφραση αὐτή τή χρησιμοποίησαν κιόλας ἐπανειλημμένα πολλοί συγγραφεῖς καί μόνο οἰκονομολόγοι τοῦ ναροντνικισμοῦ ἐπιμένουν νά μιλοῦν γιά ἀγροτιά γενικά, σάν κάτι τό ἀντικαπιταλιστικό, κλείνοντας τά μάτια μπρός στό γεγονός, ὅτι ἡ μάζα τῆς «ἀγροτιᾶς» πῆρε πιά μιά ἀπόλυτα καθορισμένη θέση στό γενικό σύστημα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί συγκεκριμένα τή θέση τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν τῆς γεωργίας καί τῆς βιομηχανίας. Στή χώρα μας μερικοί ἀγαποῦν πολύ λχ. νά ἐξυμνοῦν τό ἀγροτικό μας καθεστώς, πού διατηρεῖ τήν κοινότητα καί τήν ἀγροτιά κλπ., καί νά τό ἀντιδιαστέλλουν ἀπό τό καθεστώς πού ἐπικρατεῖ στήν περιοχή τῆς Βαλτικῆς μέ τήν κεφαλαιοκρατική ὀργάνωση τῆς γεωργίας. Γι' αὐτό δέν εἶναι χωρίς ἐνδιαφέρον νά δοῦμε ποιοί

* — εὐγενής γαιοχτήμονας. *Ἡ Σύντ.*

** Θά ἀναφέρουμε παραδείγματα διαφόρων εὐρωπαϊκῶν μορφῶν μισθωτῆς ἐργασίας στή γεωργία ἀπό τό «Handwört. der Staatswiss.» («Ἡ γαιοχτησία καί ἡ ἀγροτική οἰκονομία», Μόσχα, 1896). «Τό ἀγρόχτημα τοῦ ἀγρότη, — λέει ὁ Ι. Κόνραντ, — πρέπει νά τό ξεχωρίζουμε ἀπό τό *μικροσκοπικό κλῆρο*, ἀπό τό κομμάτι τοῦ „φτωχοῦ ἀγρότη" ἤ τοῦ „κηπουροῦ", πού ὁ κάτοχός του εἶναι ἀναγκασμένος νά ψάχνει νά βρεῖ κι ἕνα συμπληρωματικό ἐπάγγελμα ἤ μεροκάματο» (σελ. 83–84). «Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1881, στή Γαλλία 18 ἑκατομμύρια ἄνθρωποι, δηλαδή κάτι λιγότερο ἀπό τό μισό πληθυσμό, ζοῦσαν ἀπό τήν ἀγροτική οἰκονομία: περίπου 9 ἑκατομμύρια ἰδιοχτῆτες γῆς, 5 ἑκατομμύρια ἐνοικιαστές καί μισακάρηδες, 4 ἑκατομμύρια μεροκαματιάρηδες καί μικροϊδιοχτῆτες ἤ μικροενοικιαστές, πού ζοῦν κυρίως μέ τή μισθωτή δουλιά. . . Ὑποθέτουν ὅτι τουλάχιστο τά 75 % τῶν ἐργατῶν γῆς στή Γαλλία ἔχουν δική τους γῆ» (σελ. 233, Γκόλτς). Στή Γερμανία στόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν γῆς ὑπάγονται οἱ παρακάτω κατηγορίες, *πού κατέχουν γῆ*: 1) οἱ ἄποροι, οἱ φτωχοί, οἱ κηπουροί [κάτι σάν τούς δικούς μας τούς ντάρστβενικους] [70]· 2) οἱ μεροκαματιάρηδες μέ συμβόλαιο. Αὐτοί κατέχουν γῆ καί μισθώνονται γιά ὁρισμένη ἐποχή τοῦ χρόνου [σύγκρ. τούς δικούς μας «τριοχντνέβνικους»] [71]. «Οἱ μεροκαματιάρηδες μέ συμβόλαιο ἀποτελοῦν τήν κύρια μάζα τῶν ἐργατῶν γῆς στά μέρη τῆς Γερμανίας, ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ μεγάλη γαιοχτησία» (σελ. 236)· 3) οἱ ἐργάτες γῆς, πού ἔχουν τό νοικοκυριό τους πάνω σέ γῆ πού τή μισθώνουν (σελ. 237).

τύποι τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς περιοχῆς Ὀστζέισκ [72] ὑπάγονται κάποτε στήν τάξη τῶν ἐργατῶν γῆς καί τῶν μεροκαματιάρηδων. Στά κυβερνεῖα τῆς Βαλτικῆς οἱ ἀγρότες χωρίζονται σέ ἀγρότες πού ἔχουν πολλή γῆ (25–50 ντεσ. σάν χωριστό χτῆμα), σέ φτωχούς ἀγρότες (πού τό χτῆμα τους κυμαίνεται ἀπό 3–10 ντεσ.) καί σέ ἀχτήμονες. Ὁ φτωχός ἀγρότης, ὅπως πολύ σωστά σημειώνει ὁ κ. Σ. Κορολένκο, «πλησιάζει περισσότερο στό γενικό τύπο τοῦ ρώσου ἀγρότη τῶν κεντρικῶν κυβερνείων» («Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία», σελ. 495) γιατί εἶναι πάντα ἀναγκασμένος νά μοιράζει τόν καιρό του στήν ἀναζήτηση μεροκάματου καί στήν καλλιέργεια τοῦ χτήματός του. Ἀλλά ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχει γιά μᾶς ἡ οἰκονομική κατάσταση τῶν *ἐργατῶν γῆς*. Τό ζήτημα εἶναι ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ τσιφλικάδες βρίσκουν συμφερότερο *νά τούς δίνουν γῆ* ἀντί νά τούς πληρώνουν μεροκάματο. Νά μερικά παραδείγματα γιά τή γαιοχτησία τῶν ἐργατῶν γῆς στήν περιοχή τῆς Βαλτικῆς: 1) 2 ντεσ. γῆ (μετατρέπουμε σέ ντεσιατίνες τά λόφστελε: Lofstelle = $^{1}/_{3}$ τῆς ντεσ.), ὁ ἄνδρας δουλεύει 275 μέρες, ἡ γυναίκα 50 μέρες τό χρόνο μέ πληρωμή πρός 25 καπίκια τή μέρα. 2) $2\,^{2}/_{3}$ ντεσ. γῆ, «ὁ ἐργάτης γῆς ἔχει 1 ἄλογο, 3 ἀγελάδες, 3 πρόβατα καί 2 γουρούνια» (σελ. 508), ὁ ἐργάτης γῆς δουλεύει βδομάδα παρά βδομάδα καί ἡ γυναίκα 50 μέρες τό χρόνο. 3) 6 ντεσ. γῆ (νομός Μπαούσκ τοῦ κυβερνείου Κουρλανδίας), «ὁ ἐργάτης γῆς ἔχει ἕνα ἄλογο, 3 ἀγελάδες, 3 πρόβατα καί μερικά γουρούνια» (σελ. 518) καί δουλεύει τρεῖς μέρες τή βδομάδα καί ἡ γυναίκα 35 μέρες τό χρόνο. 4) Στό νομό Χάζενποτ τοῦ κυβερνείου Κουρλανδίας, 8 ντεσ. γῆ, «σ' ὅλες τίς περιπτώσεις οἱ ἐργάτες γῆς ἀλέθουν δωρεάν, ἔχουν ἰατροφαρμακευτική περίθαλψη καί τά παιδιά τους πηγαίνουν στό σχολειό» (σελ. 519) κτλ. Ἐφιστοῦμε τήν προσοχή τοῦ ἀναγνώστη στίς *διαστάσεις τῆς γαιοχτησίας καί τοῦ νοικοκυριοῦ* αὐτῶν τῶν ἐργατῶν γῆς, δηλαδή σέ κείνους ἀκριβῶς τούς ὅρους πού ξεχωρίζουν, κατά τή γνώμη τῶν ναρόντνικων, τούς ἀγρότες μας ἀπό τό πανευρωπαϊκό ἀγροτικό καθεστώς, πού ἀνταποκρίνεται στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Ἄς ἑνώσουμε τώρα *ὅλα* τά παραδείγματα πού μᾶς δίνει ἡ ἔκδοση πού ἀναφέραμε: 10 ἐργάτες γῆς ἔχουν $31\,^{1}/_{2}$ ντεσιατίνες γῆ, δηλαδή κατά μέσο ὅρο ἀπό 3,15 ντεσ. ὁ κάθε ἐργάτης γῆς. Στούς ἐργάτες γῆς ὑπάγονται ἐδῶ καί οἱ ἀγρότες πού δουλεύουν *τό μικρότερο μέρος τῆς χρονιᾶς* γιά τόν τσιφλικά (μισό χρόνο ὁ ἄνδρας καί 35–50 μέρες ἡ γυναίκα), ὑπάγονται καί οἱ ἀγρότες μέ ἕνα ἄλογο πού ἔχουν ἀπό 2, ἀκόμα καί ἀπό 3 ἀγελάδες. Γεννιέται τό ἐρώτημα: ποῦ βρίσκε-

ται ἡ περίφημη διαφορά τοῦ «κοινοτικοῦ ἀγρότη» μας ἀπό τόν ἐργάτη γῆς τῆς περιοχῆς τῆς Βαλτικῆς τοῦ ἴδιου τύπου; Στήν περιοχή τῆς Βαλτικῆς ὀνομάζουν τά πράγματα μέ τά ἀληθινά τους ὀνόματα, ἐνῶ σέ μᾶς ἑνώνουν τούς ἐργάτες γῆς πού ἔχουν ἕνα ἄλογο μέ τούς πλούσιους ἀγρότες, βγάζουν «μέσους ὅρους» καί φλυαροῦν συγκινητικά γιά «κοινοτικό πνεῦμα», γιά «ἀρχή τῆς ἐργασίας», γιά «λαϊκή παραγωγή», γιά «συνδυασμό τῆς γεωργίας μέ τά ἐπαγγέλματα»...

6) Ἐνδιάμεσος κρίκος ἀνάμεσα σ' αὐτούς τούς τύπους τῆς «ἀγροτιᾶς» τῆς περιόδου μετά τή μεταρύθμιση εἶναι ἡ *μεσαία ἀγροτιά*, πού διακρίνεται γιά τήν *ἐλάχιστη* ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας. Ἡ ἀνεξάρτητη γεωργική ἐργασία τῆς ἀγροτιᾶς αὐτῆς μόνο στήν καλή χρονιά καί μέ ἐξαιρετικά εὐνοϊκές συνθῆκες καλύπτει τή συντήρησή της καί γι' αὐτό τό λόγο ἡ κατάστασή της εἶναι πολύ ἀσταθής. Στίς περισσότερες περιπτώσεις ὁ μεσαῖος ἀγρότης δέν μπορεῖ νά τά βγάλει πέρα χωρίς νά καταφύγει σέ δάνεια, πού τά ξεπληρώνει μέ προσωπική ἐργασία κτλ., χωρίς νά ψάχνει νά βρεῖ ἄλλες «βοηθητικές» ἀπολαβές, πού προέρχονται ἐπίσης ἐνμέρει ἀπό τήν πούληση τῆς ἐργατικῆς του δύναμης κτλ. Κάθε σιτοδεία ρίχνει τίς μάζες τῆς μεσαίας ἀγροτιᾶς στίς γραμμές τοῦ προλεταριάτου. Ὡς πρός τίς κοινωνικές της σχέσεις ἡ ὁμάδα αὐτή θά ταλαντεύεται ἀνάμεσα στήν ἀνώτερη, πρός τήν ὁποία τείνει καί στήν ὁποία μόνο μιά μικρή μειοψηφία τυχερῶν κατορθώνει νά φτάσει, καί στήν κατώτερη, στήν ὁποία τή σπρώχνει ὅλη ἡ πορεία τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Εἴδαμε ὅτι ἡ ἀγροτική κεφαλαιοκρατία δέν *ἐκτοπίζει* μόνο τήν κατώτερη, ἀλλά καί τή μεσαία ὁμάδα τῆς ἀγροτιᾶς. Ἔτσι συντελεῖται τό εἰδικό καί χαρακτηριστικό γιά τήν κεφαλαιοκρατική οἰκονομία φαινόμενο τῆς διάβρωσης τῶν μεσαίων ἀγροτῶν καί τῆς ἐνίσχυσης τῶν ἀκρινῶν, δηλαδή ἡ «ἀποαγροτοποίηση».

7) *Ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς δημιουργεῖ τήν ἐσωτερική ἀγορά γιά τόν καπιταλισμό.* Στήν κατώτερη ὁμάδα ἡ δημιουργία αὐτή τῆς ἀγορᾶς γίνεται γιά λογαριασμό τῶν εἰδῶν κατανάλωσης (ἀγορά ἀτομικῆς κατανάλωσης). Ὁ προλετάριος τοῦ χωριοῦ, *καταναλώνει λιγότερα* προϊόντα σέ σύγκριση μέ τό μεσαῖο ἀγρότη, καί μάλιστα προϊόντα χειρότερης ποιότητας (πατάτες ἀντί γιά στάρι κλπ.), *ἀλλά ἀγοράζει περισσότερα.* Ἡ δημιουργία καί ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης δημιουργεῖ τήν ἀγορά μέ δυό τρόπους: πρῶτα καί κύρια γιά λογαριασμό τῶν μέσων παραγωγῆς (ἀγορά παραγωγικῆς κατανάλωσης), γιατί ἡ εὔπορη ἀγροτιά ἐπιδιώκει νά μετατρέψει σέ κεφάλαιο τά μέσα παραγωγῆς πού «συγκεντρώνει», κι ἀπό τούς τσιφλικάδες πού «φτώχευσαν», κι ἀπό τούς ἀγρότες πού καταστρέφονται. Δεύτερο, ἡ ἀγορά δημιουργεῖται ἐδῶ καί γιά λογαριασμό τῆς ἀτομικῆς κατανάλωσης, ἐπειδή μεγαλώνουν οἱ ἀνάγκες τῶν πιό εὐκατάστατων ἀγροτῶν*.

8) Γιά τό ζήτημα ἄν προχωρεῖ ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς καί πόσο γρήγορα προχωρεῖ, δέν ἔχουμε ἀκριβῆ στατιστικά στοιχεῖα, πού θά μπορούσαμε νά τά βάλουμε πλάι στά στοιχεῖα τῶν συνδυασμένων πινάκων (ὑπ. ὑπ. I–VI). Αὐτό δέν εἶναι παράξενο, γιατί ὥς τώρα (ὅπως τονίσαμε κιόλας) δέν ἔγιναν οὔτε κάν προσπάθειες νά μελετηθεῖ συστηματικά, τουλάχιστο στή στατική της μορφή, ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς καί νά ἐπισημανθοῦν οἱ μορφές μέ τίς ὁποῖες συντελεῖται αὐτό τό προτσές**. Ὅμως ὅλα τά γενικά στοιχεῖα γιά τήν οἰκονομία τοῦ χωριοῦ μας μιλοῦν γιά τήν ἀδιάκοπη καί γοργή ἀνάπτυξη τῆς ἀποσύνθεσης: ἀπό τή μιά μεριά, οἱ «ἀγρότες» παρατοῦν κι ἐκμισθώνουν τή γῆ τους, αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν ἀγροτῶν πού δέν ἔχουν ἄλογο, οἱ «ἀγρότες» φεύγουν στίς πόλεις κτλ., ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἀναπτύσσονται μέ τή σειρά τους καί τά «προοδευτικά ρεύματα στό ἀγροτικό νοικοκυριό», οἱ «ἀγρότες» ἀγοράζουν γῆ, καλυτερεύουν τό νοικοκυριό, χρησιμοποιοῦν σιδερένια ἀλέτρια, ἀναπτύσσουν τήν καλλιέργεια χόρτων, τή γαλακτοκομία κτλ. Ξέρουμε τώρα *ποιοί* «ἀγρότες» συμμετέχουν σ' αὐτές τίς δυό διαμετρικά ἀντίθετες πλευρές τοῦ προτσές.

Ἔπειτα, ἡ ἀνάπτυξη τῆς μετοίκησης τῶν ἀγροτῶν δίνει τεράστια ὤθηση στήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς καί κυρίως τοῦ τμήματός της πού ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία. Εἶναι γνωστό ὅτι μετακινοῦνται κυρίως οἱ ἀγρότες ἀπό τά γεωργικά κυβερνεῖα

---

* Μόνο αὐτό τό γεγονός τῆς δημιουργίας τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς μέ τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς εἶναι σέ θέση νά ἐξηγήσει λχ. τήν τεράστια ἀνάπτυξη τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς βαμβακερῶν προϊόντων, πού ἡ παραγωγή τους ἀνέβηκε τόσο γρήγορα στήν περίοδο μετά τή μεταρύθμιση παράλληλα μέ τή μαζική καταστροφή τῆς ἀγροτιᾶς. Ὁ κ. Ν. —ον, πού ντοκουμεντάρει τή θεωρία του γιά τήν ἐσωτερική ἀγορά φέρνοντας σάν παράδειγμα κυρίως τήν ὑφαντουργική μας βιομηχανία, δέν κατόρθωσε καθόλου νά ἐξηγήσει πῶς μπόρεσε νά συντελεστεῖ τό ἀντιφατικό αὐτό φαινόμενο.

** Μοναδική ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ θαυμάσια ἐργασία τοῦ *Ι. Γκούρβιτς*: «The economics of the russian village». New York, 1892. Ρωσ. μετάφρ. «Ἡ οἰκονομική κατάσταση τοῦ ρωσικοῦ χωριοῦ». Μόσχα, 1896. Πρέπει νά θαυμάσουμε τήν τέχνη μέ τήν ὁποία ὁ κ. Γκούρβιτς ἐπεξεργάστηκε τίς στατιστικές συλλογές τῶν ζέμστβο, πού δέ δίνουν συνδυασμένους πίνακες γιά τίς ὁμάδες τῶν ἀγροτῶν σύμφωνα μέ τήν οἰκονομική κατάστασή τους.

(ἀπό τά βιομηχανικά κυβερνεῖα ἡ μετοίκηση εἶναι τελείως μηδαμινή) καί μάλιστα κυρίως ἀπό τά πυκνοκατοικημένα κεντρικά κυβερνεῖα ὅπου εἶναι περισσότερο ἀναπτυγμένη ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά (πού φρενάρει τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς). Αὐτό εἶναι τό πρῶτο. Καί τό δεύτερο, ἀπ' τίς περιοχές πού φεύγουν οἱ ἀγρότες, φεύγει κυρίως ἡ ἀγροτιά τῆς *μεσαίας σειρᾶς* καί στήν πατρίδα παραμένουν κυρίως οἱ ἀκρινές ὁμάδες τῆς ἀγροτιᾶς. Ἔτσι, οἱ μετοικήσεις δυναμώνουν τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς στά μέρη ἀπ' ὅπου φεύγουν οἱ ἀγρότες καί μεταφέρουν τά στοιχεῖα τῆς ἀποσύνθεσης στά μέρη ὅπου ἐγκατασταίνονται (οἱ νεοεγκαταστημένοι στή Σιβηρία στήν πρώτη περίοδο τῆς καινούργιας ζωῆς τους εἶναι ἐργάτες γῆς*). Αὐτή ἡ σχέση τῆς μετοίκησης μέ τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς ἀποδείχτηκε πέρα γιά πέρα ἀπό τόν *Ι. Γκούρβιτς* στήν περίφημη ἔρευνά του: «Οἱ μετοικήσεις τῶν ἀγροτῶν στή Σιβηρία» (Μόσχα, 1888). Συστήνουμε θερμά στόν ἀναγνώστη τό βιβλίο αὐτό, πού προσπάθησε μέ ἐπιμέλεια νά τό ἀποσιωπήσει ὁ τύπος τῶν ναρόντνικων**.

9) Τεράστιο ρόλο παίζει στό χωριό μας, ὅπως εἶναι γνωστό, τό ἐμπορικό καί τό τοκογλυφικό κεφάλαιο. Θεωροῦμε περιττό νά ἀναφέρουμε τά πολυάριθμα γεγονότα καί νά δείξουμε τίς πηγές αὐτοῦ τοῦ φαινομένου: τά γεγονότα αὐτά εἶναι πασίγνωστα καί δέν ἀφοροῦν ἄμεσα τό θέμα μας. Μᾶς ἐνδιαφέρει μόνο τό ζήτημα: ποιά σχέση ἔχει τό ἐμπορικό καί τό τοκογλυφικό κεφάλαιο τοῦ χωριοῦ μας μέ τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς; ὑπάρχει σύνδεση ἀνάμεσα στίς σχέσεις μεταξύ τῶν ὁμάδων τῆς ἀγροτιᾶς, πού περιγράψαμε πιό πάνω καί στίς σχέσεις τῶν ἀγροτῶν πιστωτῶν πρός τούς ἀγρότες ὀφειλέτες; εἶναι ἡ τοκογλυφία παράγοντας καί κινητήρας τῆς ἀποσύνθεσης ἤ συγκρατεῖ τήν ἀποσύνθεση αὐτή;

Ἄς δείξουμε πρῶτα πῶς τοποθετεῖ τό ζήτημα αὐτό ἡ θεωρία. Στήν ἀνάλυση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, πού ἔδοσε ὁ συγγραφέας τοῦ «Κεφαλαίου» δίνεται, ὅπως εἶναι γνωστό, πολύ σπουδαία σημασία στό ἐμπορικό καί στό τοκογλυφικό κεφάλαιο. Οἱ βασικές θέσεις τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Μάρξ γι' αὐτό τό θέμα εἶναι οἱ παρακάτω: 1) τό ἐμπορικό καί τό τοκογλυφικό κεφάλαιο ἀπό τή μιά μεριά, καί τό βιομηχανικό κεφάλαιο [δηλαδή τό κεφάλαιο πού τοποθετεῖται στήν παραγωγή, ἀνεξάρτητα ἄν εἶναι γεωργικό ἤ βιομηχανικό], ἀπό τήν ἄλλη, ἀποτελοῦν ἕναν τύπο οἰκονομικοῦ φαινομένου πού περιέχεται στό γενικό τύπο: ἀγορά τοῦ ἐμπορεύματος γιά τήν πούλησή του μέ κέρδος («Das Kapital», I, 2. Abschnitt*, 4ο κεφάλαιο, κυρίως στίς σελ. 148–149 τῆς δεύτερης γερμανικῆς ἔκδοσης [73]). — 2) Τό ἐμπορικό καί τό τοκογλυφικό κεφάλαιο προηγοῦνται πάντα ἱστορικά ἀπό τή δημιουργία τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου καί ἀποτελοῦν λογικά τόν *ἀπαραίτητο* ὅρο αὐτῆς τῆς δημιουργίας («Das Kapital», III, 1, S. 312–316· Ρωσ. μετάφρ., σελ. 262–265· III, 2, 132–137, 149· ρωσ. μετάφρ., σελ. 488–492, 502)[74], ὅμως αὐτό καθαυτό οὔτε τό ἐμπορικό οὔτε τό τοκογλυφικό κεφάλαιο ἀποτελοῦν ἀκόμα *ἐπαρκῆ* ὅρο γιά τήν ἐμφάνιση τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου (δηλαδή τῆς κεφαλαιοκρατικῆς *παραγωγῆς*). Δέν ἀποσυνθέτουν πάντα τόν παλιό τρόπο παραγωγῆς καί δέ βάζουν πάντα στή θέση του τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς. Ἡ δημιουργία τοῦ τελευταίου «ἐξαρτιέται ὁλοκληρωτικά ἀπό τήν ἱστορική βαθμίδα ἀνάπτυξης καί ἀπό τίς συγκεκριμένες συνθῆκες» (ibid., 2, 133, ρωσ. μετάφρ., 489)[75]. «Πόσο μακριά τραβᾶ αὐτή ἡ ἀποσύνθεση τοῦ παλιοῦ τρόπου παραγωγῆς» (ἀπό τό ἐμπόριο καί τό ἐμπορικό κεφάλαιο) «αὐτό ἐξαρτιέται πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἀπ' τή σταθερότητά του καί ἀπό τήν ἐσωτερική του συγκρότηση. Καί ποῦ ὁδηγεῖ αὐτό τό προτσές τῆς ἀποσύνθεσης, δηλαδή ποιός καινούργιος τρόπος παραγωγῆς μπαίνει στή θέση τοῦ παλιοῦ, δέν ἐξαρτιέται ἀπό τό ἐμπόριο, ἀλλά ἀπό τό χαρακτήρα τοῦ ἴδιου τοῦ τρόπου παραγωγῆς» (ibid., III, 1, 316· ρωσ. μετάφρ., 265)[76]. — 3) Ἡ ἀνεξάρτητη ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου βρίσκεται σέ ἀντίστροφη σχέση πρός τό βαθμό ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς *παραγωγῆς* (ibid., σελ. 312, ρωσ. μετάφρ., 262)[77]. Ὅσο ἰσχυρότερα εἶναι ἀναπτυγμένο τό ἐμπορικό καί τό τοκογλυφικό κεφάλαιο τόσο ἀσθενέστερη εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου (=τῆς κεφαλαιοκρατικῆς *παραγωγῆς*) καί ἀντίστροφα.

Συνεπῶς, ὅσον ἀφορᾶ τή Ρωσία πρέπει νά ἀπαντήσουμε στό ἐρώτημα: συνδέεται ἄραγε στή χώρα μας τό ἐμπορικό καί τό τοκογλυφικό κεφάλαιο μέ τό βιομηχανικό; ὁδηγοῦν ἄραγε τό ἐμπόριο καί ἡ τοκογλυφία, μέ τήν ἀποσύνθεση τοῦ παλιοῦ τρόπου παραγωγῆς, στήν ἀντικατάστασή του ἀπό τόν κεφαλαιο-

* Ἔτσι, ὁ περιορισμός τῶν μετοικήσεων ἀσκεῖ τεράστια ἀνασταλτική ἐπίδραση στήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς.

** Βλ. ἐπίσης τό ἔργο τοῦ κ. Πρίιμακ, «Στοιχεῖα σέ ἀριθμούς γιά τή μελέτη τῶν μετοικήσεων στή Σιβηρία». (*Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδ.*)

* «Τό Κεφάλαιο», τόμ. I, μέρος 2. *Ἡ Σύντ.*

κρατικό τρόπο παραγωγῆς ἤ ἀπό κάποιον ἄλλο;* Πρόκειται γιά συγκεκριμένα ζητήματα, γιά ζητήματα πού πρέπει νά λυθοῦν σέ σχέση μέ ὅλες τίς πλευρές τῆς ρωσικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας. Ὅσο γιά τή γεωργία τῶν ἀγροτῶν, τά στοιχεῖα πού ἐξετάσαμε πιό πάνω περιέχουν τήν ἀπάντηση σ' αὐτό τό ἐρώτημα καί μάλιστα ἀπάντηση καταφατική. Ἡ συνηθισμένη ἀντίληψη τῶν ναρόντνικων, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ «κουλάκος» καί ὁ «νοικοκύρης μουζίκος» δέν εἶναι δυό μορφές τοῦ ἴδιου οἰκονομικοῦ φαινομένου, ἀλλά δυό ἀντίθετοι τύποι φαινομένων πού δέν ἔχουν καμμιά σχέση μεταξύ τους — αὐτή ἡ ἀντίληψη δέ στηρίζεται ἀπολύτως πουθενά. Εἶναι μιά ἀπό τίς προλήψεις τῶν ναρόντνικων, πού κανένας δέν προσπάθησε ποτέ νά τήν ἀποδείξει μέ μιά ἀνάλυση ἀκριβῶν οἰκονομικῶν στοιχείων. Τά στοιχεῖα λένε τό ἀντίθετο. Ὁ ἀγρότης εἴτε μισθώνει ἐργάτες γιά τήν ἐπέκταση τῆς παραγωγῆς, εἴτε ἐμπορεύεται τή γῆ (θυμηθεῖτε τά στοιχεῖα πού ἀναφέραμε πιό πάνω γιά τίς μεγάλες διαστάσεις τῆς γῆς πού μισθώνουν οἱ πλούσιοι) ἤ εἶναι παντοπώλης, εἴτε κάνει ἐμπόριο καναβιοῦ, χόρτου, ζώων κτλ., ἤ χρήματος (τοκογλύφος) — ἀντιπροσωπεύει τόν ἴδιο οἰκονομικό τύπο, οἱ ἐπιχειρήσεις του ἀνάγονται στή βάση τους, στήν ἴδια καί τήν αὐτή οἰκονομική σχέση. Παρακάτω, — ὅτι στό ρωσικό κοινοτικό χωριό ὁ ρόλος τοῦ κεφαλαίου δέν ἐξαντλεῖται μέ τήν οἰκονομική ὑποδούλωση καί τήν τοκογλυφία, ὅτι τό κεφάλαιο χρησιμοποιεῖται ἐπίσης καί στήν παραγωγή, φαίνεται ἀπό τό γεγονός, ὅτι ἡ εὔπορη ἀγροτιά τοποθετεῖ χρήματα ὄχι μονάχα στά ἐμπορικά καταστήματα κι ἐπιχειρήσεις (βλ. πιό πάνω), ἀλλά καί στή βελτίωση τοῦ νοικοκυριοῦ, στήν ἀγορά καί στή μίσθωση γῆς, στή βελτίωση τῶν σύνεργων, στή μίσθωση ἐργατῶν κτλ. Ἄν τό κεφάλαιο στό χωριό μας ἦταν ἀνίσχυρο νά δημιουργήσει κάτι ἄλλο ἐκτός ἀπό τήν οἰκονομική ὑποδούλωση καί τήν τοκογλυ-

* Ὁ κ. Β. Β. ἔθιξε αὐτό τό ζήτημα στήν πρώτη κιόλας σελίδα τοῦ βιβλίου του «Τά πεπρωμένα τοῦ καπιταλισμοῦ», ὅμως οὔτε σ' αὐτό, μά οὔτε καί σέ κανένα ἄλλο ἔργο του δέν προσπάθησε νά ἐξετάσει τά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τή σχέση τοῦ ἐμπορικοῦ καί τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου στή Ρωσία. Ὁ κ. Ν.—ον παρ' ὅλο πού διατείνονταν ὅτι ἀκολουθεῖ πιστά τή θεωρία τοῦ Μάρξ, προτίμησε ὡστόσο ν' ἀντικαταστήσει τή συγκεκριμένη καί ξεκάθαρη κατηγορία: «ἐμπορικό κεφάλαιο» μέ ἕναν ἀσαφῆ καί ἀκαθόριστο ὅρο δικῆς του ἐπινόησης: «κεφαλαιοποίηση» ἤ «κεφαλαιοποίηση τῶν εἰσοδημάτων» καί καλυπτόμενος πίσω ἀπ' αὐτόν τό νεφελώδη ὅρο παράκαμψε αἰσίως αὐτό τό ζήτημα, κυριολεκτικά τό παράκαμψε. Πρόδρομος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς στή Ρωσία εἶναι γι' αὐτόν ὄχι τό ἐμπορικό κεφάλαιο, ἀλλά. . . «ἡ λαϊκή παραγωγή»!

φία, τότε δέ θά μπορούσαμε μέ βάση τά στοιχεῖα τῆς παραγωγῆς νά διαπιστώσουμε τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, τή δημιουργία τῆς ἀγροτικῆς κεφαλαιοκρατίας καί τοῦ προλεταριάτου τοῦ χωριοῦ, τότε ὅλη ἡ ἀγροτιά θά ἀποτελοῦσε ἕναν ἀρκετά ὅμοιο τύπο νοικοκυρέων πού τούς τσακίζει ἡ ἀνέχεια, κι ἀνάμεσά τους θά ξεχώριζαν μόνο οἱ τοκογλύφοι, θά ξεχώριζαν ἀποκλειστικά χάρη στίς διαστάσεις τῆς χρηματικῆς περιουσίας κι ὄχι χάρη στίς διαστάσεις καί τόν τρόπο ὀργάνωσης τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς. Τέλος, ἀπό τά στοιχεῖα πού ἀναλύσαμε πιό πάνω βγαίνει ἡ σπουδαία θέση, ὅτι ἡ ἀνεξάρτητη ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ καί τοῦ τοκογλυφικοῦ κεφαλαίου στό χωριό μας *ἐπιβραδύνει* τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς. Ὅσο θά προχωρεῖ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καί θά φέρνει τό χωριό κοντά στήν πόλη, θά ἐκτοπίζει τά πρωτόγονα ἀγροτικά παζάρια καί θά ὑποσκάφτει τή μονοπωλιακή θέση τοῦ μαγαζάτορα τοῦ χωριοῦ, ὅσο περισσότερο θά ἀναπτύσσονται οἱ εὐρωπαϊκές κανονικές μορφές πίστωσης ἐκτοπίζοντας τόν τοκογλύφο τοῦ χωριοῦ τόσο μακρύτερα καί βαθύτερα θά προχωρεῖ ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς. Τό κεφάλαιο τῶν εὔπορων ἀγροτῶν, πού ἐκτοπίζεται ἀπό τό μικρεμπόριο καί τήν τοκογλυφία, θά χρησιμοποιηθεῖ σέ πιό πλατιές διαστάσεις στήν παραγωγή, ὅπου ἀρχίζει νά χρησιμοποιεῖται ἀπό τώρα κιόλας.

10) Ἄλλο σημαντικό φαινόμενο στήν οἰκονομία τοῦ χωριοῦ μας, πού ἐμποδίζει τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, εἶναι τά ὑπολείμματα τῆς οἰκονομίας πού στηρίζεται στήν ἀγγαρεία, δηλαδή στήν ξεπληρωμή μέ δουλιά. Ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά στηρίζεται στήν πληρωμή τῆς δουλιᾶς μέ εἶδος, συνεπῶς στήν ἀδύναμη ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας. Ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά προϋποθέτει κι ἀπαιτεῖ ἀκριβῶς τήν ὕπαρξη τοῦ μεσαίου ἀγρότη, πού δέν εἶναι πέρα γιά πέρα εὐκατάστατος (γιατί διαφορετικά δέ θά ὑπέκυπτε στό καθεστώς τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά), ἀλλά πού δέν εἶναι ἐπίσης καί προλετάριος (γιά νά ἀναλάβει τήν ὑποχρέωση νά ξεπληρώσει κάτι μέ δουλιά, πρέπει νά ἔχει δικά του σύνεργα, πρέπει νά εἶναι κάπως «καλοστεκούμενος» νοικοκύρης).

Λέγοντας πιό πάνω, ὅτι ἡ ἀγροτική ἀστική τάξη εἶναι ὁ κύριος τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ, κάναμε ἀφαίρεση αὐτῶν τῶν παραγόντων πού ἐπιβραδύνουν τήν ἀποσύνθεση: τῆς οἰκονομικῆς ὑποδούλωσης, τῆς τοκογλυφίας, τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά κτλ. Στήν πραγματικότητα, πολλές φορές οἱ ἀληθινοί κύριοι τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ δέν εἶναι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ἀγροτικῆς ἀστι-

κῆς τάξης, μά οἱ τοκογλύφοι τοῦ χωριοῦ καί οἱ γειτονικοί γαιοχτήμονες. Αὐτή ἡ ἀφαίρεση εἶναι ὡστόσο μιά μέθοδος πέρα γιά πέρα δικαιολογημένη, γιατί διαφορετικά δέν μποροῦμε νά μελετήσουμε τήν ἐσωτερική διάρθρωση τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων τῆς ἀγροτιᾶς. Ἐνδιαφέρει νά σημειώσουμε, ὅτι κι ὁ ναρόντνικος χρησιμοποιεῖ αὐτή τή μέθοδο, μόνο πού σταματᾶ στά μισά τοῦ δρόμου, χωρίς νά ὁλοκληρώνει τούς συλλογισμούς του. Μιλώντας γιά τό βάρος τῆς φορολογίας κλπ. στό βιβλίο του «Τά πεπρωμένα τοῦ καπιταλισμοῦ», ὁ κ. Β. Β. παρατηρεῖ, ὅτι γιά τούς λόγους αὐτούς «δέν ὑπάρχουν πιά» γιά τήν κοινότητα, γιά τή «μίρ», οἱ «φυσικές συνθῆκες (sic!) ζωῆς» (287). Θαυμάσια. Ὅμως ὅλο τό ζήτημα εἶναι ἀκριβῶς ποιές εἶναι αὐτές οἱ «φυσικές συνθῆκες», πού δέν ὑπάρχουν ἀκόμα γιά τό χωριό μας. Γιά ν' ἀπαντήσουμε σ' αὐτό τό ἐρώτημα, πρέπει νά μελετήσουμε τό καθεστώς τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων μέσα στήν κοινότητα, ἀφοῦ πρῶτα ἀνασηκώσουμε, ἄν ἐπιτρέπεται ἡ ἔκφραση, τά ὑπολείμματα τῆς ἐποχῆς πρίν ἀπό τή μεταρύθμιση, πού σκεπάζουν αὐτές τίς «φυσικές συνθῆκες» τῆς ζωῆς τοῦ χωριοῦ μας. Ἄν ὁ κ. Β. Β. τό ἔκανε αὐτό, θά ἔβλεπε ὅτι τό καθεστώς αὐτό τῶν ἀγροτικῶν σχέσεων δείχνει τήν πλέρια ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, ὅτι ὅσο πληρέστερα παραμεριστοῦν ἡ οἰκονομική ὑποδούλωση, ἡ τοκογλυφία, ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά κτλ. τόσο βαθύτερα θά προχωρήσει ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς*. Πιό πάνω δείξαμε μέ βάση τά στατιστικά στοιχεῖα τῶν ζέμστβο, ὅτι ἡ ἀποσύνθεση αὐτή εἶναι πιά τώρα γεγονός τετελεσμένο, ὅτι ἡ ἀγροτιά διασπάστηκε τελείως σέ ἀντιτιθέμενες ὁμάδες.

---

* Μέ τήν εὐκαιρία, μιλώντας γιά τά «Πεπρωμένα τοῦ καπιταλισμοῦ» τοῦ κ. Β. Β. καί συγκεκριμένα γιά τό VI κεφάλαιο ἀπ' ὅπου πήραμε τήν περικοπή, δέν μποροῦμε νά μήν ποῦμε ὅτι τό βιβλίο αὐτό ἔχει πολύ καλές καί πολύ σωστές σελίδες. Καί συγκεκριμένα οἱ σελίδες ὅπου ὁ συγγραφέας *δέ* μιλᾶ γιά τά «πεπρωμένα τοῦ καπιταλισμοῦ», ἤ καλύτερα *δέ* μιλᾶ καθόλου γιά τόν καπιταλισμό, μά γιά τίς μεθόδους εἴσπραξης τῶν φόρων. Τό χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι ὁ κ. Β. Β. δέν παρατηρεῖ παράλληλα τήν ἀδιάρρηχτη σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς μεθόδους καί στά ὑπολείμματα τῆς οἰκονομίας πού στηρίζεται στήν ἀγγαρεία, *πού* (ὅπως θά δοῦμε παρακάτω) *εἶναι ἱκανός νά τήν ἐξιδανικεύει.*

Вытѣсненіе барщиннаго хозяйства капиталистическимъ въ современномъ русскомъ земледѣліи *).

I.

За исходный пунктъ при разсмотрѣніи современной системы помѣщичьяго хозяйства необходимо взять тотъ строй этого хозяйства, который господствовалъ въ эпоху крѣпостного права. Сущность тогдашней хозяйственной системы состояла въ томъ, что вся земля данной единицы земельнаго хозяйства, т. е. данной вотчины, раздѣлялась на барскую и крестьянскую; послѣдняя отдавалась въ надѣлъ крестьянамъ, которые (получая сверхъ того и другія средства производства — напримѣръ, лѣсъ, иногда скотъ и т. п.) своимъ трудомъ и своимъ инвентаремъ обрабатывали ее, получая съ нея свое содержаніе. Продуктъ этого труда крестьянъ представлялъ изъ себя необходимый продуктъ, по терминологіи теоретической политической экономіи; необходимый — для крестьянъ, какъ дающій имъ средства къ жизни, — для помѣщика, какъ дающій ему рабочія руки; совершенно точно такъ же, какъ продуктъ, возмѣщающій перемѣнную часть стоимости капитала, является необходимымъ продуктомъ въ капиталистическомъ обществѣ. Прибавочный же трудъ крестьянъ состоялъ въ обработкѣ ими *тѣмъ же* инвентаремъ помѣщичьей земли; продуктъ этого труда шелъ въ пользу помѣщика. Прибавочный трудъ отдѣлялся здѣсь, слѣдовательно, пространственно отъ необходимаго: на помѣщика обрабатывали барскую землю, на себя — свои надѣлы; на помѣщика работали одни дни недѣли, на себя — другіе. «Надѣлъ» крестьянина служилъ такимъ образомъ въ этомъ хозяйствѣ, какъ бы натуральной заработной платой (выражаясь примѣнительно къ современнымъ понятіямъ), или средствомъ обезпеченія помѣщика рабочими руками. «Собственное хозяйство крестьянъ на своемъ надѣлѣ было условіемъ помѣщичьяго хозяйства, имѣло цѣлью «обезпеченіе» не крестьянина — средствами къ жизни, а помѣщика — рабочими руками **).

---

*) Настоящая статья представляетъ отрывокъ изъ большого изслѣдованія автора о развитіи капитализма въ Россіи. *Ред.*

**) Чрезвычайно рельефно характеризуетъ этотъ строй хозяйства А. Энгельгардтъ въ своихъ «Письмахъ изъ деревни» (Спб. 1882, стр. 554). Онъ совершенно справедливо указываетъ, что крѣпостное хозяйство было извѣстной правильной и законченной системой, распорядителемъ которой былъ помѣщикъ, надѣлявшій крестьянъ землей и назначавшій ихъ на тѣ или на другія работы.

Ἡ σελίδα 96 τοῦ περιοδικοῦ «Νατσάλο» τεῦχος 3 τοῦ 1899, ὅπου δημοσιεύτηκαν τά πρῶτα 6 ὑποκεφάλαια τοῦ III κεφαλαίου ἀπό τό βιβλίο τοῦ Β. Ι. Λένιν, «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ III[78]

ΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΤΩΝ ΓΑΙΟΧΤΗΜΟΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΠΟΥ ΣΤΗΡΙΖΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΑΓΓΑΡΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Ἀπό τό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη πρέπει τώρα νά περάσουμε στό νοικοκυριό τοῦ τσιφλικᾶ. Τό καθῆκον μας εἶναι νά ἐξετάσουμε στίς βασικές της γραμμές τή σημερινή κοινωνικο-οικονομική διάρθρωση τοῦ τσιφλικάδικου νοικοκυριοῦ καί νά σκιαγραφήσουμε τό χαρακτήρα τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς τῆς διάρθρωσης μετά τή μεταρύθμηση.

I. ΤΑ ΒΑΣΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΠΟΥ ΣΤΗΡΙΖΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΑΓΓΑΡΕΙΑ

Στήν ἐξέταση τοῦ σημερινοῦ συστήματος τοῦ τσιφλικάδικου νοικοκυριοῦ πρέπει νά πάρουμε σάν ἀφετηρία τή διάρθρωση αὐτοῦ τοῦ νοικοκυριοῦ, πού κυριαρχοῦσε στήν ἐποχή τῆς δουλοπαροικίας. Ἡ οὐσία τοῦ τοτινοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος ἦταν, ὅτι ὅλη ἡ γῆ μιᾶς δοσμένης μονάδας γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ, δηλαδή ἑνός δοσμένου τσιφλικιοῦ, χωριζόταν σέ γῆ τοῦ ἀφέντη καί σέ γῆ τῶν ἀγροτῶν. Ἡ τελευταία δινόταν σάν γεωργικός κλῆρος στούς ἀγρότες, πού (παίρνοντας ἐκτός ἀπ' αὐτή καί ἄλλα μέσα παραγωγῆς, λογουχάρη δάσος, κάποτε ζῶα κτλ.) μέ τή δουλειά τους καί τά σύνεργά τους τήν καλλιεργοῦσαν, ἀποκομίζοντας ἀπ' αὐτήν τά μέσα γιά τή συντήρησή τους. Τό προϊόν αὐτῆς τῆς δουλιᾶς τῶν ἀγροτῶν ἀποτελοῦσε τό ἀναγκαῖο προϊόν, σύμφωνα μέ τήν ὁρολογία τῆς θεωρητικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας· ἀναγκαῖο γιά τούς ἀγρότες, γιατί τούς ἔδινε τούς πόρους ζωῆς, ἀναγκαῖο γιά τόν τσιφλικά γιατί τοῦ ἔδινε

ἐργατικά χέρια, ὅπως ἀκριβῶς τό προϊόν πού ἀναπληρώνει τό μεταβλητό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ κεφαλαίου εἶναι ἀναγκαῖο προϊόν στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Ἡ πρόσθετη ἐργασία τῶν ἀγροτῶν ἦταν ἡ καλλιέργεια, μέ τά *ἴδια ἀκριβῶς* σύνεργα, τῆς γῆς τοῦ τσιφλικᾶ. Τό προϊόν αὐτῆς τῆς δουλιᾶς πήγαινε γιά τόν τσιφλικά. Ἑπομένως, ἡ πρόσθετη ἐργασία ξεχώριζε ἐδῶ τοπικά ἀπό τήν ἀναγκαία: γιά τόν τσιφλικά οἱ ἀγρότες καλλιεργοῦσαν τή γῆ τοῦ ἀφέντη, γιά τόν ἑαυτό τους, τόν γεωργικό τους κλῆρο· ἄλλες μέρες τή βδομάδα δούλευαν γιά τόν τσιφλικά κι ἄλλες γιά τόν ἑαυτό τους. Ὁ «γεωργικός κλῆρος» τοῦ ἀγρότη χρησίμευε, ἔτσι, σ' αὐτό τό νοικοκυριό σάν πληρωμή τοῦ μεροκάματου σέ εἶδος (γιά νά ἐκφραστοῦμε σύμφωνα μέ τίς σημερινές ἔννοιες) ἤ σάν μέσο γιά τήν ἐξασφάλιση τοῦ τσιφλικᾶ μέ ἐργατικά χέρια. Τό «ἀτομικό» νοικοκυριό τῶν ἀγροτῶν πάνω στόν γεωργικό τους κλῆρο ἦταν ὅρος τοῦ τσιφλικάδικου νοικοκυριοῦ, καί δέν εἶχε σκοπό «νά ἐξασφαλίσει» πόρους ζωῆς στούς ἀγρότες, ἀλλά ἐργατικά χέρια στόν τσιφλικά*.

Αὐτό ἀκριβῶς τό σύστημα οἰκονομίας τό ὀνομάζουμε οἰκονομία πού στηρίζεται στήν ἀγγαρεία. Εἶναι φανερό ὅτι γιά νά ἐπικρατήσει ἔπρεπε νά ὑπάρχουν οἱ παρακάτω ἀπαραίτητοι ὅροι: πρῶτο, ἡ κυριαρχία τῆς φυσικῆς οἰκονομίας. Τό φεουδαρχικό τσιφλίκι ἔπρεπε νά εἶναι ἕνα αὐτοδύναμο, κλειστό σύνολο, πού νά ἔχει πολύ χαλαρές σχέσεις μέ τόν ὑπόλοιπο κόσμο. Ἡ παραγωγή σιτηρῶν γιά πούληση ἀπό τούς τσιφλικάδες, πού ἀναπτύχθηκε ἰδιαίτερα στά τελευταῖα χρόνια τῆς δουλοπαροικίας, ἦταν κιόλας ὁ προάγγελος τῆς ἀποσύνθεσης τοῦ παλιοῦ καθεστῶτος. Δεύτερο, γιά τήν οἰκονομία αὐτή ἦταν ἀπαραίτητο νά παραχωροῦνται στόν ἄμεσο παραγωγό μέσα παραγωγῆς γενικά καί γῆ εἰδικά. Κι ὄχι μόνο αὐτό. Ὁ παραγωγός ἔπρεπε νά εἶναι δεμένος μέ τή γῆ, γιατί διαφορετικά ὁ τσιφλικάς δέν ἦταν ἐξασφαλισμένος μέ ἐργατικά χέρια. Συνεπῶς, οἱ μέθοδοι εἴσπραξης τοῦ ὑπερπροϊόντος στήν οἰκονομία, πού στηρίζεται στήν ἀγγαρεία, καί στήν κεφαλαιοκρατική οἰκονομία εἶναι διαμετρικά ἀντίθετες μεταξύ τους: ἡ πρώτη στηρίζεται στήν παραχώρηση γῆς στόν παραγωγό, ἡ δεύτερη — στόν ἀποχωρισμό τοῦ παραγωγοῦ ἀπό τή γῆ*. Τρίτο, ὅρος αὐτοῦ τοῦ συστήματος οἰκονομίας εἶναι ἡ προσωπική ἐξάρτηση τοῦ ἀγρότη ἀπό τόν τσιφλικά. Ἄν ὁ τσιφλικάς δέν εἶχε ἄμεση ἐξουσία πάνω στό ἄτομο τοῦ ἀγρότη, δέ θά μποροῦσε ν' ἀναγκάσει νά δουλεύει γιά λογαριασμό του ἕναν ἄνθρωπο πού ἔχει δική του γῆ καί δικό του νοικοκυριό. Συνεπῶς χρειαζόταν «ἐξωοικονομικός ἐξαναγκασμός», ὅπως λέει ὁ Μάρξ, χαρακτηρίζοντας αὐτό τό οἰκονομικό καθεστώς (πού τό κατατάσσει, ὅπως τονίσαμε κιόλας πιό πάνω, στήν κατηγορία *τῆς γαιοπροσόδου πού πληρώνεται μέ ἐργασία.* «Das Kapital», III, 2, 324)[80]. Οἱ μορφές κι ὁ βαθμός αὐτοῦ τοῦ ἐξαναγκασμοῦ μποροῦν νά εἶναι οἱ πιό διαφορετικές: ἀπό μιά κατάσταση πού ὁ ἀγρότης εἶναι δουλοπάροικος ὥς τήν κατάσταση ὅπου ὁ ἀγρότης δέν ἔχει πλήρη δικαιώματα ἐξαιτίας τῆς κάστας πού ἀνήκει. Τέλος, τέταρτο, ὅρος καί συνέπεια τοῦ συστήματος οἰκονομίας πού περιγράψαμε, ἦταν ἡ ἐξαιρετικά χαμηλή καί ἀποτελματωμένη στάθμη τῆς τεχνικῆς, γιατί ἡ ἐκμετάλλευση τῶν νοικοκυριῶν βρισκόταν στά χέρια τῶν μικρῶν ἀγροτῶν, πού τούς τσάκιζε ἡ ἀνέχεια καί τούς ταπείνωνε ἡ προσωπική ἐξάρτηση καί τό πνευματικό σκοτάδι.

* Ἐξαιρετικά ἀνάγλυφα χαρακτηρίζει τή διάρθρωση αὐτή τῆς οἰκονομίας ὁ Α. Ἐνγκελγκάρντ στά «Γράμματα ἀπό τό χωριό» (Πετρούπολη, 1885, σελ. 556–557). Ὁ Ἐνγκελγκάρντ τονίζει πολύ σωστά ὅτι ἡ δουλοπαροικιακή οἰκονομία ἦταν ὥς ἕνα βαθμό ἄρτιο καί ὁλοκληρωμένο σύστημα, κάτω ἀπ' τή διεύθυνση τοῦ τσιφλικᾶ, πού παραχωροῦσε στούς ἀγρότες γῆ καί τούς τοποθετοῦσε στή μιά ἤ στήν ἄλλη δουλιά.

II. Ο ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΠΟΥ ΣΤΗΡΙΖΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΑΓΓΑΡΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Τό σύστημα τῆς οἰκονομίας πού στηριζόταν στήν ἀγγαρεία ὑποσκάφτηκε μέ τήν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας. Ὑποσκάφτηκαν ὅλες οἱ κύριες βάσεις αὐτοῦ τοῦ συστήματος: ἡ φυσική οἰκονομία, ὁ κλειστός κι αὐτάρκης χαρακτήρας τοῦ τσιφλικάδικου νοικοκυριοῦ, ἡ στενή σύνδεση ἀνάμεσα στά διάφορα στοιχεῖα του, ἡ ἐξουσία τοῦ τσιφλικᾶ πάνω στούς ἀγρότες. Τό ἀγροτικό νοικοκυριό ξεχώρισε ἀπό τό τσιφλικάδικο.

* Ἀπαντώντας στόν Χένρι Τζόρτζ, πού ἔλεγε ὅτι ἡ ἀπαλλοτρίωση τῆς μάζας τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἡ μεγάλη καί καθολική αἰτία τῆς φτώχιας καί τῆς καταπίεσης, ὁ Ἔνγκελς ἔγραψε τό 1887: «Ἱστορικά αὐτό δέν εἶναι ἀπόλυτα σωστό... Στό Μεσαίωνα ἡ πηγή τῆς φεουδαρχικῆς ἐκμετάλλευσης δέν ἦταν ὁ ἀποχωρισμός (expropriation) τοῦ λαοῦ *ἀπό* τή γῆ, μά ἀντίθετα, τό δέσιμό του (appropriation) *στή* γῆ. Ὁ ἀγρότης διατηροῦσε τή γῆ του, μά ἦταν δεμένος σ' αὐτήν σάν δουλοπάροικος καί ἦταν ἀναγκασμένος νά πληρώνει τό γαιοχτήμονα μέ δουλιά ἤ μέ προϊόντα» [«The condition of the working class in England in 1844». New York, 1887, Preface, p. III («Ἡ κατάσταση τῆς ἐργατικῆς τάξης στήν Ἀγγλία τό 1844». Νέα Ὑόρκη, 1887. Πρόλογος, σελ. III. *Ἡ Σύντ.*)][79].

Ὁ ἀγρότης ἔπρεπε νά ἐξαγοράσει τή γῆ του γιά νά γίνει ἀπόλυτη ἰδιοχτησία του, ὁ τσιφλικάς ἔπρεπε νά περάσει στό κεφαλαιοκρατικό σύστημα οἰκονομίας, πού στηρίζεται, ὅπως σημειώσαμε πρωτύτερα, σέ διαμετρικά ἀντίθετες βάσεις. Ἕνα τέτιο ὅμως πέρασμα σέ ἕνα τελείως διαφορετικό σύστημα δέν μποροῦσε φυσικά νά γίνει μεμιᾶς, καί δέν μποροῦσε γιά δυό διαφορετικούς λόγους. Πρῶτα, δέν ὑπῆρχαν ἀκόμα οἱ ὅροι πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Χρειαζόταν ἡ τάξη τῶν ἀνθρώπων, πού ἔχουν συνηθίσει στή μισθωτή δουλιά, χρειαζόταν ἡ ἀντικατάσταση τῶν σύνεργων τοῦ ἀγρότη μέ σύνεργα τοῦ τσιφλικᾶ. Χρειαζόταν νά ὀργανωθεῖ ἡ γεωργία ὅπως κάθε ἄλλη ἐμποροβιομηχανική ἐπιχείρηση κι ὄχι σάν ἀρχοντική ἀπασχόληση. Ὅλοι αὐτοί οἱ ὅροι μποροῦσαν νά διαμορφωθοῦν μόνο σιγά-σιγά καί οἱ προσπάθειες πού ἔκαναν μερικοί τσιφλικάδες τόν πρῶτο καιρό μετά τή μεταρύθμιση, νά παραγγείλουν ἀπό τό ἐξωτερικό μηχανές, ἀκόμα κι ἐργάτες, δέν μποροῦσαν παρά νά καταλήξουν σέ πλέρια χρεωκοπία. Ἄλλη αἰτία, πού ἔκανε ἀδύνατο νά γίνει μεμιᾶς τό πέρασμα στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο ὀργάνωσης τῆς ἐπιχείρησης, ἦταν ὅτι τό παλιό σύστημα οἰκονομίας πού στηριζόταν στήν ἀγγαρεία, εἶχε μονάχα ὑποσκαφτεῖ, μά δέν εἶχε ἐξαλειφθεῖ ὁριστικά. Τό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη δέν εἶχε ξεχωρίσει ὁλότελα ἀπό τό νοικοκυριό τῶν τσιφλικάδων, γιατί στά χέρια τῶν τελευταίων παράμειναν πολύ οὐσιώδη κομμάτια τῶν κλήρων τῶν ἀγροτῶν: τά «ὀτρέζκι», τά δάση, τά λιβάδια, οἱ ποτίστρες, τά βοσκοτόπια κλπ. Χωρίς αὐτά τά κομμάτια γῆς (ἤ τή δουλεία κτήματος*) οἱ ἀγρότες δέν ἦταν καθόλου σέ θέση νά ἔχουν ἀνεξάρτητο νοικοκυριό καί οἱ τσιφλικάδες εἶχαν ἔτσι τή δυνατότητα νά συνεχίζουν τό παλιό σύστημα οἰκονομίας μέ τή μορφή τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά. Παράμεινε ἐπίσης καί ἡ δυνατότητα τοῦ «ἐξωοικονομικοῦ ἐξαναγκασμοῦ»: τό καθεστώς τῶν προσωρινῶν ὑποχρεώσεων[81], ἡ ἀλληλέγγυα εὐθύνη, ἡ σωματική ποινή γιά τόν ἀγρότη, ἡ χρησιμοποίησή του σέ δημόσια ἔργα κλπ.

Ἔτσι λοιπόν ἡ κεφαλαιοκρατική οἰκονομία δέν μποροῦσε νά ἐμφανιστεῖ μεμιᾶς καί ἡ οἰκονομία πού στηριζόταν στήν ἀγγα-

* «Δουλεία κτήματος» λατινικά: «servitus», νομικός ὅρος πού στήν ἀρχαία, τή φεουδαρχική καί τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία καθορίζει τό δικαίωμα χρήσης ξένης περιουσίας μέσα σέ ὁρισμένα πλαίσια ἤ τόν περιορισμό τοῦ ἰδιοχτήτη μέσα σέ καθορισμένες σχέσεις. Λχ. γιά τό πέρασμα τρεχούμενων νερῶν ἤ ἑνός δρόμου μέσα ἀπό τό χτῆμα τοῦ γείτονα κλπ. *Σημ. μετ.*

ρεία δέν μποροῦσε νά ἐξαφανιστεῖ μεμιᾶς. Συνεπῶς, τό μόνο σύστημα οἰκονομίας πού μποροῦσε νά ὑπάρχει ἦταν τό μεταβατικό σύστημα, τό σύστημα πού συγκέντρωνε τά γνωρίσματα καί τοῦ συστήματος πού στηριζόταν στήν ἀγγαρεία καί τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος. Καί πραγματικά, ἡ διάρθρωση τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν τσιφλικάδων μετά τή μεταρύθμιση χαρακτηρίζεται ἀκριβῶς ἀπ' αὐτά τά γνωρίσματα. Παρά τήν ἄπειρη ποικιλία τῶν μορφῶν πού χαρακτηρίζει τή μεταβατική ἐποχή, ἡ οἰκονομική ὀργάνωση τοῦ σύγχρονου τσιφλικάδικου νοικοκυριοῦ συνοψιζόταν σέ δυό βασικά συστήματα μέ τούς πιό διαφορετικούς συνδυασμούς, καί συγκεκριμένα στό σύστημα τῆς *ξεπληρωμῆς μέ δουλιά** καί στό *κεφαλαιοκρατικό* σύστημα. Τό πρῶτο συνίσταται στήν καλλιέργεια τῆς γῆς μέ σύνεργα τῶν ἀγροτῶν ἀπό τά γύρω. Ἡ μορφή τῆς πληρωμῆς δέν ἀλλάζει τήν οὐσία αὐτοῦ τοῦ συστήματος (ἀδιάφορο ἄν θᾶναι πληρωμή σέ χρῆμα, ὅπως στή μίσθωση μέ τό κομμάτι, ἤ πληρωμή μέ προϊόν, ὅπως στό μισακάρικο, ἤ πληρωμή μέ χωράφια ἤ μέ διάφορα ἄλλα χτήματα, ὅπως στήν ξεπληρωμή μέ δουλιά μέ τή στενή σημασία τῆς λέξης). Πρόκειται γιά μιά καθαρή ἐπιβίωση τῆς οἰκονομίας πού στηρίζεται στήν ἀγγαρεία** κι ὁ χαρακτηρισμός, πού δόθηκε πιό πάνω στήν οἰκονομία αὐτή, μπορεῖ νά ἰσχύει σχεδόν ὁλοκληρωτικά καί γιά τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά (ἡ μοναδική ἐξαίρεση εἶναι ὅτι σέ μιά ἀπό τίς μορφές τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ἀτονεῖ ἕνας ἀπό τούς ὅρους τῆς οἰκονομίας πού στηρίζεται στήν ἀγγαρεία καί συγκεκριμένα: βλέπουμε στή δουλιά μέ τό κομμάτι πώς, ἀντί

* Ἀντικαθιστοῦμε τώρα τόν ὅρο «ἀγγαρεία» μέ τόν ὅρο «ξεπληρωμή μέ δουλιά», γιατί ἡ τελευταία ἔκφραση ἀντιστοιχεῖ περισσότερο στίς σχέσεις μετά τή μεταρύθμιση καί ἔχει πιά πολιτογραφηθεῖ στή φιλολογία μας.

** Νά ἕνα παράδειγμα πολύ παραστατικό: «Στίς νότιες ἐπαρχίες τοῦ νομοῦ Ἐλέτς (κυβερνεῖο Ὀριόλ), — γράφει ἕνας συνεργάτης τῆς Διεύθυνσης γεωργίας, — στά μεγάλα τσιφλικάδικα νοικοκυριά, πλάι στήν καλλιέργεια τῆς γῆς ἀπό ἐργάτες πού μισθώνονται γιά ἕνα χρόνο, σημαντικό μέρος τῆς γῆς καλλιεργεῖται ἀπό τούς ἀγρότες ἔναντι τῆς γῆς πού τούς δίνεται μέ νοίκι. Οἱ πρώην δουλοπάροικοι ἐξακολουθοῦν νά μισθώνουν γῆ ἀπό τούς πρώην τσιφλικάδες τους καί σ' ἀντάλλαγμα καλλιεργοῦν τή γῆ τους. Τά χωριά αὐτά ἐξακολουθοῦν νά λέγονται „*ἀγγαρικό*" τοῦ τάδε τσιφλικᾶ» (Σ. Α. Κορολένκο, «Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία κλπ.», σελ. 118). Ἤ ἀκόμα: «Στό τσιφλίκι μου, — γράφει ἄλλος τσιφλικάς, — ὅλες οἱ δουλιές γίνονται ἀπό τούς πρώην ἀγρότες μου (8 χωριά, περίπου 600 ἄτομα) πού παίρνουν σ' ἀντάλλαγμα βοσκή γιά τά ζῶα (ἀπό 2000 ὥς 2500 ντεσ.). Οἱ ἐργάτες πού μισθώνονται γιά ἕνα ὁρισμένο χρονικό διάστημα κάνουν μόνο τό πρῶτο ὄργωμα καί τή σπορά μέ σπαρτικές μηχανές» (ibid., σελ. 325. Ἀπό τό νομό Καλούγκας).

νά πληρώνεται ἡ ἐργασία σέ εἶδος πληρώνεται σέ χρῆμα). Τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα συνίσταται στή μίσθωση ἐργατῶν (γιά ἕνα χρόνο, γιά ὁρισμένο χρονικό διάστημα, γιά μιά μέρα κλπ.), πού καλλιεργοῦν τή γῆ μέ σύνεργα τοῦ ἰδιοχτήτη. Τά συστήματα πού ἀναφέρουμε περιπλέκονται στήν πραγματικότητα μέ τόν πιό πολύμορφο καί παράξενο τρόπο: στά περισσότερα τσιφλικάδικα χτήματα συνδυάζονται καί τά δυό συστήματα, πού ἐφαρμόζονται σέ διάφορες δουλιές τοῦ νοικοκυριοῦ*. Εἶναι ἀπόλυτα φυσικό ὅτι ὁ συνδυασμός τόσο ἑτερογενῶν καί μάλιστα ἀντίθετων συστημάτων οἰκονομίας ὁδηγεῖ, στήν πράξη, σέ μιά ὁλόκληρη σειρά βαθύτατες καί πολυσύνθετες συγκρούσεις καί ἀντιφάσεις, εἶναι πολύ φυσικό ὅτι κάτω ἀπό τήν πίεση αὐτῶν τῶν ἀντιφάσεων καταστρέφονται μιά ὁλόκληρη σειρά νοικοκυρέοι κλπ. Ὅλα αὐτά εἶναι φαινόμενα πού χαρακτηρίζουν κάθε μεταβατική ἐποχή.

Ἄν θέσουμε τό ἐρώτημα, ποιά εἶναι συγκριτικά ἡ ἐξάπλωση τῶν δυό συστημάτων, θά χρειαστεῖ νά ποῦμε πρῶτ' ἀπ' ὅλα ὅτι δέν ὑπάρχουν ἀκριβῆ στατιστικά στοιχεῖα γι' αὐτό τό ζήτημα, καί εἶναι ἀκόμα ζήτημα ἄν θά μποροῦσαν νά συγκεντρωθοῦν: γιά τό σκοπό αὐτό θά χρειαζόταν νά ὑπολογιστοῦν ὄχι μονάχα ὅλα τά χτήματα, μά κι ὅλες οἱ οἰκονομικές πράξεις σ' ὅλα τά χτήματα. Στοιχεῖα ὑπάρχουν μόνο κατά προσέγγιση, μέ τή μορφή γενικοῦ χαρακτηρισμοῦ τῶν διάφορων περιοχῶν, ἀνάλογα μέ τό ἄν ἐπικρατεῖ τό ἕνα ἤ τό ἄλλο σύστημα. Τέτια στοιχεῖα σέ συνοπτική μορφή γιά ὅλη τή Ρωσία ὑπάρχουν στήν ἔκδοση τῆς διεύθυνσης γεωργίας, πού τήν ἀναφέραμε πιό πάνω: «Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία κλπ.». Ὁ κ. Ἄνενσκι ἔφτιαξε μέ βάση αὐτά τά στοιχεῖα ἕνα πολύ παραστατικό σχεδιάγραμμα, πού δείχνει πόσο εἶναι διαδομένα τά δυό συστήματα («Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν κλπ.»[82], I, 170). Παραθέτουμε αὐτά τά στοιχεῖα μέ τή μορφή ἑνός πίνακα, συμπληρώνοντάς τον μέ τίς πληροφορίες γιά τήν ἔκταση τῶν καλλιεργούμενων ἰδιόχτητων

* «Τά περισσότερα νοικοκυριά τά ἐκμεταλλεύονται μέ τέτιο τρόπο, ὥστε τό κάθε κομμάτι γῆς, ἔστω καί τό πιό ἀσήμαντο, νά καλλιεργεῖται ἀπό ἀνθρώπους πού ἔχουν δικά τους σύνεργα, ἀπό ἐργάτες πού μισθώνονται γιά ἕνα χρόνο κι ἀπό ἄλλους ἐργάτες, ἐνῶ ὅλη ἡ ὑπόλοιπη γῆ νά δίνεται στούς ἀγρότες γιά καλλιέργεια ἤ μισακάρικα ἤ ἔναντι γῆς ἤ ἔναντι χρημάτων» («Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία», ibid., 96)... «Στά περισσότερα χτήματα ὑπάρχουν ταυτόχρονα σχεδόν ὅλοι οἱ τρόποι μίσθωσης ἤ πολλοί ἀπ' αὐτούς» (δηλαδή μέθοδοι «ἐφοδιασμοῦ τοῦ νοικοκυριοῦ μέ ἐργατική δύναμη»). «Ἡ ἀγροτική καί ἡ δασική οἰκονομία τῆς Ρωσίας». Ἔκδ. τῆς διεύθυνσης γεωργίας γιά τήν ἔκθεση τοῦ Σικάγου. Πετρούπολη. 1893, σελ. 79.

γαιῶν στήν περίοδο 1883–1887 (σύμφωνα μέ τή «Στατιστική τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας». IV. Ἡ μέση σοδιά στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία στήν πενταετία 1883–1887. Πετρούπολη, 1888)*.

Ὁμάδες κυβερνείων μέ βάση τό ἐπικρατέστερο σύστημα οἰκονομίας πού ἐφαρμόζουν οἱ γαιοχτήμονες	Ἀριθ. κυβερνείων			Σύνολο καλλιεργούμενων ἐκτάσεων μέ ὅλα τά δημητριακά καί μέ πατάτες σέ ἰδιόχτητες γαῖες (σέ χιλ. ντεσ.)
	στή μαυρόχωμη ζώνη	στή μή μαυρόχωμη ζώνη	Σύνολο	
I. Κυβερνεῖα ὅπου εἶναι ἐπικρατέστερο τό *κεφαλαιοκρατικό* σύστημα	9	10	19	7 407
II. Κυβερνεῖα ὅπου εἶναι ἐπικρατέστερο τό *μιχτό* σύστημα......	3	4	7	2 222
III. Κυβερνεῖα ὅπου εἶναι ἐπικρατέστερο τό σύστημα τῆς *ξεπληρωμῆς μέ δουλιά*...............	12	5	17	6 281
Σύνολο	24	19	43	15 910

Λοιπόν, ἄν στά καθαρῶς ρωσικά κυβερνεῖα εἶναι ἐπικρατέστερη ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά, πρέπει νά παραδεχτοῦμε ὅτι σήμερα στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία εἶναι γενικά ἐπικρατέστερο τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα ἐκμετάλλευσης τοῦ τσιφλικάδικου νοικοκυριοῦ. Συνάμα, ὁ δικός μας πίνακας δέν ἐκφράζει καθόλου πλέρια αὐτή τήν ὑπεροχή, γιατί στήν I ὁμάδα τῶν κυβερνείων ὑπάρχουν κυβερνεῖα ὅπου δέν ἐφαρμόζεται καθόλου ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά (λχ. στά κυβερνεῖα τῆς Βαλτικῆς), ἐνῶ στήν III ὁμάδα δέν ὑπάρχει κανένα κυβερνεῖο καί ἴσως οὔτε ἕνα μεγάλο ἀγρόχτημα πού νά τό ἐκμεταλλεύεται ὁ νοικοκύρης του, ὅπου

* Ἀπό τά 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας ἐξαιροῦνται τά κυβερνεῖα Ἀρχάγγελου, Βόλογκντα, Ὀλόνετς, Βιάτκας, Πέρμ, Ὀρενμπούργκ καί Ἀστραχάν, ὅπου τό 1883–1887 ὑπῆρχαν συνολικά 562 χιλ. ντεσ. καλλιεργούμενης ἔκτασης ἰδιόχτητων γαιῶν μέσα σ' ἕνα σύνολο ἀπό 16 472 χιλ. ντεσ. τέτιας καλλιεργούμενης ἔκτασης τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. — Στήν ὁμάδα I περιλήφθηκαν τά παρακάτω κυβερνεῖα: τά τρία τῆς περιοχῆς τῆς Βαλτικῆς, τά 4 δυτικά (Κόβνο, Βίλνας, Γκρόντνο καί Μίνσκ), τά 3 νοτιοδυτικά (Κιέβου, Βολινίας καί Ποντόλσκ), τά 5 νότια (Χερσώνας, Ταυρίδας, Βεσαραβίας, Αἰκατερινοσλάβ καί Ντόν), ἕνα νοτιοανατολικό (Σαράτοφ), ὕστερα, τά κυβερνεῖα Πετρούπολης, Μόσχας καί Γιαροσλάβλ. Στή II ὁμάδα: τά κυβερνεῖα Βίτεμπσκ, Μογκιλιόφ, Σμολένσκ, Καλούγκας, Βορόνεζ, Πολτάβας καί Χαρκόβου. Στήν III ὁμάδα περιλήφθηκαν τά ὑπόλοιπα κυβερνεῖα. — Γιά μεγαλύτερη ἀκρίβεια θά ἔπρεπε νά ἀφαιρεθοῦν ἀπό τή συνολική καλλιεργούμενη ἔκταση τῶν ἰδιόχτητων γαιῶν οἱ καλλιεργούμενες ἐκτάσεις πού ἀνήκουν στούς μισθωτές, δέν ὑπάρχουν ὅμως τέτιου εἴδους στοιχεῖα. Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι μιά τέτια διόρθωση εἶναι ζήτημα ἄν θά ἄλλαζε τό συμπέρασμά μας γιά τήν ἐπικράτηση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος, γιατί στή μαυρόχωμη ζώνη μισθώνεται μεγάλο μέρος τῶν ἰδιόχτητων γαιῶν καί στά κυβερνεῖα αὐτῆς τῆς ζώνης ἐπικρατεῖ τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά.

νά μήν ἐφαρμόζεται ἔστω κι ἐνμέρει τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα. Νά πῶς ἀπεικονίζεται τό γεγονός αὐτό μέ βάση τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο (*Ρασπόπιν*, «Τά ἰδιόχτητα νοικοκυριά στή Ρωσία σύμφωνα μέ τά στατιστικά στοιχεῖα τῶν ζέμστβο». «Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», 1887, τεύχη 11–12. Τεῦχος 12, σελ. 634):

Νομοί τοῦ κυβερνείου Κούρσκ	% τῶν χτημάτων πού παίρνουν ἐργάτες μέ ἐλεύθερη μίσθωση		% τῶν χτημάτων πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς	
	μεσαῖα	μεγάλα	μεσαῖα	μεγάλα
Ντιμίτριεφ	53,3	84,3	68,5	85,0
Φατέζ	77,1	88,2	86,0	94,1
Λγκόφ	58,7	78,8	73,1	96,9
Σούντζ	53,0	81,1	66,9	90,5

Τέλος, πρέπει νά σημειώσουμε, ὅτι κάποτε τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά περνᾶ στό κεφαλαιοκρατικό σύστημα καί συγχωνεύεται μαζί του τόσο πολύ, πού εἶναι σχεδόν ἀδύνατο νά ξεχωρίσεις τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο καί νά τό διακρίνεις. Ὁ ἀγρότης λχ. μισθώνει ἕνα κομματάκι γῆς καί ἀναλαβαίνει τήν ὑποχρέωση νά ξεπληρώσει τό νοίκι δουλεύοντας ὁρισμένες μέρες (τό φαινόμενο αὐτό εἶναι, ὅπως ξέρουμε, τό πιό διαδομένο. Βλ. παραδείγματα στό ἑπόμενο ὑποκεφάλαιο). Πῶς νά κάνεις διάκριση ἀνάμεσα σ᾽ αὐτόν τόν «ἀγρότη» καί στόν «ἐργάτη γῆς» τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἤ τῆς περιοχῆς τῆς Βαλτικῆς πού παίρνει ἕνα κομματάκι γῆς μέ τήν ὑποχρέωση νά δουλέψει ὁρισμένες μέρες; Ἡ ζωή δημιουργεῖ τέτιες μορφές, πού συνδυάζουν μέ θαυμαστή συνέπεια συστήματα οἰκονομίας ἀντίθετα στά βασικά τους γνωρίσματα. Ἔτσι γίνεται ἀδύνατο νά ποῦμε ποῦ τελειώνει ἡ «ξεπληρωμή μέ δουλιά» καί ποῦ ἀρχίζει ὁ «καπιταλισμός».

Ἀφοῦ διαπιστώσαμε μέ τόν τρόπο αὐτόν τό βασικό γεγονός, ὅτι ὅλη ἡ ποικιλία τῶν μορφῶν τοῦ σύγχρονου τσιφλικάδικου νοικοκυριοῦ ἀνάγεται σέ διάφορους συνδυασμούς τῶν δυό συστημάτων, τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ, ἄς περάσουμε τώρα στόν οἰκονομικό χαρακτήρα καί τῶν δυό συστημάτων καί ἄς δοῦμε ποιό ἀπ᾽ αὐτά τά συστήματα ἐκτοπίζει τό ἄλλο, κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς ὅλης πορείας τῆς οἰκονομικῆς ἐξέλιξης.

xx в остальных 7 губ. — 562 тыс. + 15.910 = 16472 (вместо 16.473)

— 170 —

аренду ¹) владѣльческой пашни *собственнымъ инвентаремъ владѣльцевъ* и трудомъ *постоянныхъ* или *сроковыхъ рабочихъ* составляетъ вся западная, южная и частью юго-восточная окраина Европейской Россіи, начиная съ сѣвера, отъ губерніи С.-Петербургской, и захватывая далѣе губерніи: прибалтійскія, литовскія (Ковенскую, Виленскую, Гродненскую. а также и Минскую губернію Бѣлорусской группы), юго-западныя (Кіевскую, Волынскую, Подольскую), южныя степныя и южныя части губерній Харьковской, Саратовской, Самарской и Уфимской. Внѣ этого сплошнаго района тѣ же формы примѣненія наемнаго труда являются господствующими во владѣльческихъ хозяйствахъ (вообще немногочисленныхъ) губерній Московской и Ярославской промышленной группы.

Въ остальной, большей части Европейской Россіи,—охватываемой съ запада и съ юга описанной полосой распространенія владѣльческихъ хозяйствъ съ собственнымъ инвентаремъ,—господствуетъ почти исключительно, или пользуется значительнымъ распространеніемъ, обработка пашни *крестьянскими орудіями и скотомъ* и наемъ *издѣльный за деньги*, или въ формѣ *отработковъ*, или же отдача земли въ обработку *исполу*,—причемъ и здѣсь имѣется въ виду лишь пашня, не сдаваемая въ аренду. Владѣльческія хозяйства съ собственнымъ инвентаремъ и съ батрацкимъ трудомъ встрѣчаются, впрочемъ, и здѣсь, но рѣже. Въ губерніяхъ среднихъ черноземныхъ (Воронежской, Харьковской и Полтавской), составляющихъ какъ бы переходную область между районами преимущественно владѣльческаго и преимущественно крестьянскаго инвентаря, также, какъ и въ нѣкоторыхъ изъ нечерноземныхъ губерній, та и другая форма хозяйствованія распространены почти одинаково, (если не считать той части пашни, которая сдается въ аренду). Въ сѣверной черноземной группѣ, въ среднемъ Поволжьѣ и въ сѣверо-западной части нечерноземной полосы (губерніи Псковская, Новгородская, Тверская), крестьянскій инвентарь и связанныя съ нимъ формы найма пользуются рѣшительнымъ преобладаніемъ.

Разсматривая ближе особенности въ условіяхъ пользованія наемнымъ трудомъ въ различныхъ мѣстностяхъ внутри очерченныхъ крупныхъ областей, мы можемъ разбить каждую изъ нихъ на нѣсколько болѣе дробныхъ территоріальныхъ районовъ.

Въ области преобладанія хозяйствъ съ инвентаремъ владѣльческимъ могутъ быть выдѣлены районы: степной, юго-западный, сѣверо-западный и прибалтійскій.

Степной районъ характеризуется культурою экстензивною, неустойчивостью урожаевъ,—достигающихъ здѣсь иногда громадныхъ размѣровъ, а иногда не дающихъ почти ничего,—огромными посѣвами пшеницы и очень рѣдкимъ населеніемъ. Большая часть земледѣльческихъ работъ выполняется здѣсь *пришлыми рабочими*, нанимаемыми *на годъ* или *на срокъ* (всего чаще съ марта или апрѣля по октябрь или ноябрь). Поденный наемъ встрѣчается *рѣже* и еще рѣже

¹) Цифровыя данныя о степени распространенія аренды владѣльческой пашни по отдѣльнымъ уѣздамъ приведены въ статьѣ Н. А. Каблукова.

xx 19 губ. с преобл. в.-к. сист. 7.407 тыс. дес. влад. посева (83-87 г.)
17 " " отраб. " 6.281 " " " "
7 " " смешан. " 2.222 " " " "
15.910

	черн.	нечерн.
в.-к.	9	10
отраб.	12	5
смешан.	3	4
	24	19

Ergo, из 16 м. д. т. 8½ на в.-к. и 7½ на отраб. сист.

Πίνακας γιά τή διάδοση τῶν διάφορων συστημάτων οἰκονομίας στή Ρωσία πού ἔφτιαξε ὁ Β. Ι. Λένιν πάνω στή σελίδα 170 τῆς συλλογῆς «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σέ μερικές πλευρές τῆς ρωσικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας», τόμ. Ι, Πετρούπολη, 1897.

III. Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΞΕΠΛΗΡΩΜΗΣ ΜΕ ΔΟΥΛΙΑ

Ὅπως σημειώσαμε πιό πάνω, τά εἴδη τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά εἶναι ἐξαιρετικά ποικιλόμορφα. Κάποτε οἱ ἀγρότες μισθώνονται μέ χρήματα γιά νά καλλιεργήσουν μέ δικά τους σύνεργα τή γῆ τοῦ γαιοχτήμονα — εἶναι ἡ λεγόμενη «μίσθωση μέ τό κομμάτι» ἤ «πληρωμή κατά ντεσιατίνα»*, ἡ «κυκλική» καλλιέργεια**[83] (δηλαδή ἡ καλλιέργεια μιᾶς ντεσιατίνας ἀνοιξιάτικων καί μιᾶς ντεσιατίνας χειμωνιάτικων σπαρτῶν) κτλ. Κάποτε οἱ ἀγρότες δανείζονται στάρι ἤ χρήματα κι ἀναλαβαίνουν τήν ὑποχρέωση νά ξεπληρώσουν μέ δουλιά εἴτε ὅλο τό χρέος, εἴτε τούς τόκους τοῦ χρέους***. Στή μορφή αὐτή φαίνεται πεντακάθαρα τό γνώρισμα πού χαρακτηρίζει τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά γενικά, καί συγκεκριμένα ὁ ὑποδουλωτικός, ὁ τοκογλυφικός χαρακτήρας μιᾶς τέτιας μίσθωσης γιά δουλιά. Κάποτε οἱ ἀγρότες δουλεύουν «γιά τήν ἀγροζημία» (δηλαδή ὑποχρεώνονται νά ξεπληρώσουν μέ δουλιά τό πρόστιμο πού καθορίζει ὁ νόμος γιά τήν ἀγροζημία), δουλεύουν ἁπλῶς «ἀπό φιλότιμο» (σύγκρινε Ἐνγκελγκάρντ, l. c., σελ. 56), δηλαδή δωρεάν, γιά ἕνα κέρασμα, γιά νά μή χάσουν ἄλλες εὐκαιρίες γιά «μεροκάματα» στό γαιοχτήμονα. Τέλος, πολύ διαδομένη εἶναι ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά γιά γῆ, εἴτε μέ τή μορφή τοῦ μισακάρικου, εἴτε μέ τήν ἄμεση μορφή τῆς δουλιᾶς γιά τή γῆ, γιά τά λιβάδια κλπ. πού νοικιάστηκαν στούς ἀγρότες.

Ἐκτός ἀπ' αὐτό πολύ συχνά ἡ πληρωμή γιά τή μισθωνόμενη γῆ παίρνει τίς πιό ποικίλες μορφές, πού κάποτε μάλιστα συνδυάζονται ὅλες μαζί, ἔτσι πού πλάι στή χρηματική πληρωμή νά ὑπάρχει καί ἡ πληρωμή μέ προϊόντα καί ἡ «ξεπληρωμή μέ δουλιά». Νά δυό παραδείγματα: γιά κάθε ντεσιατίνα πρέπει ὁ ἀγρότης νά καλλιεργήσει $1\,^1/_2$ ντεσ. καί νά δόσει 10 αὐγά + 1 κότα + 1 γυναικεῖο μεροκάματο. Γιά 43 ντεσ. ἀνοιξιάτικες καλλιέργειες, πρέπει νά δόσει ἀπό 12 ρούβλια καί γιά 51 ντεσ. χειμωνιάτικες ἀπό 16 ρούβλια σέ χρῆμα κατά ντεσ. + ν' ἁλωνίσει ὁρισμένες θημωνιές βρώμη, 7 θημωνιές γκρετσίχα καί 20 θη-

* «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Ριαζάν».
** Ἐνγκελγκάρντ, l. c.
*** «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. V, μέρος 1, Μόσχα, 1879, σελ. 186–189. Ἀναφέρουμε τίς πηγές μόνο γιά παράδειγμα. Ὅλη ἡ φιλολογία γιά τό νοικοκυριό τῶν ἀγροτῶν καί τῶν γαιοχτημόνων περιέχει ἕνα σωρό στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ εἴδους.

μωνιές σίκαλη + νά ρίξει ἀπό τούς σταύλους *του* σέ 5 τουλάχιστο ντεσιατίνες τῆς γῆς πού μίσθωσε, 300 κάρα κοπριά στήν ντεσιατίνα. (Κάρισεφ, «Γαιομισθώσεις», σελ. 348). Ἐδῶ ἀκόμα καί ἡ κοπριά τῶν ἀγροτῶν γίνεται συστατικό μέρος τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ γαιοχτήμονα! Τήν ἐξάπλωση καί τήν πολυμορφία τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά τή δείχνουν κιόλας καί οἱ ἄφθονες ορολογίες πού ὑπάρχουν γι' αὐτή: ὀτραμπότκι, ὀτμπούτσι, ὀτμπούτκι, μπάρστσινα, μπασαρίνκα, ποσόμπκα, πάνστσινα, πόστουποκ, βίεμκα κτλ. (ibid., 342). Ἐκτός ἀπ' αὐτό ὁ ἀγρότης ὑποχρεώνεται κάποτε νά κάνει «ὅποια δουλιά προστάξει ὁ γαιοχτήμονας» (ibid., 346), ὑποχρεώνεται γενικά «νά ὑπακούει» σ' αὐτόν, νά τόν «ἀκούει», νά τόν «βοηθᾶ». Ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά «ἀγκαλιάζει ὅλο τόν κύκλο τῶν ἐργασιῶν τῆς ζωῆς στό χωριό. Μ' αὐτήν γίνονται ὅλες οἱ ἀγροτικές δουλιές γιά τήν καλλιέργεια τῶν χωραφιῶν καί τή συγκομιδή τῶν σιτηρῶν καί τοῦ χόρτου, ὁ ἐφοδιασμός μέ ξύλα καί ἡ μεταφορά φορτίων» (346–347), μ' αὐτήν ἐπισκευάζονται οἱ στέγες καί τά τζάκια (354, 348) καί ὑποχρεώνονται οἱ ἀγρότες νά φέρουν κότες καί αὐγά (ibid.). Ὁ ἐρευνητής τοῦ νομοῦ Γντόβσκ τοῦ κυβερνείου Πετρούπολης λέει πολύ σωστά, ὅτι ὑπάρχουν μορφές ξεπληρωμῆς μέ δουλιά πού ἔχουν «τόν παλιό — πρίν ἀπό τή μεταρύθμιση — χαρακτήρα τῆς ἀγγαρείας» (349)*.

Ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ μορφή τῆς ξεπληρωμῆς τῆς γῆς μέ δουλιά, τό λεγόμενο νοίκι πού ξεπληρώνεται μέ ἐργασία ἤ μέ εἶδος**. Στό προηγούμενο κεφάλαιο εἴδαμε πῶς στή μίσθωση τῆς γῆς ἀπό τούς ἀγρότες ἐκδηλώνονται οἱ κεφαλαιοκρατικές σχέσεις. Ἐδῶ βλέπουμε μιά «μίσθωση γῆς», πού ἀποτελεῖ ἁπλή ἐπιβίωση τῆς οἰκονομίας πού στηρίζεται στήν ἀγ-

* Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὅλη ἡ τεράστια πολυμορφία τῶν διάφορων μορφῶν ξεπληρωμῆς μέ δουλιά στή Ρωσία, τῶν διάφορων μορφῶν μίσθωσης τῆς γῆς μέ ὅλων τῶν εἰδῶν τίς συμπληρωματικές πληρωμές κτλ. ἐξαντλεῖται *ὁλοκληρωτικά* μέ κεῖνες τίς βασικές μορφές τῶν κεφαλαιοκρατικῶν συστημάτων στή γεωργία, πού τίς διαπίστωσε ὁ Μάρξ στό 47ο κεφάλαιο τοῦ ΙΙΙ τόμου τοῦ «Κεφαλαίου». Στό προηγούμενο κεφάλαιο σημειώσαμε κιόλας ὅτι οἱ βασικές αὐτές μορφές εἶναι τρεῖς: 1) ἡ γαιοπρόσοδος μέ τή μορφή ἐργασίας, 2) ἡ γαιοπρόσοδος σέ προϊόντα ἤ ἡ γαιοπρόσοδος σέ εἶδος καί 3) ἡ χρηματική γαιοπρόσοδος. Γι' αὐτό εἶναι ἀπόλυτα φυσικό, ὅτι ὁ Μάρξ ἤθελε νά πάρει ἀκριβῶς τά ρωσικά στοιχεῖα γιά νά ντοκουμεντάρει τό μέρος πού ἀφορᾶ τή γαιοπρόσοδο.

** Σύμφωνα μέ τά «Συμπεράσματα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο» (τόμ. ΙΙ), οἱ ἀγρότες πληρώνουν μέ χρῆμα τά 76% ὅλης τῆς γῆς πού μισθώνουν, μέ ἐργασία τά 3–7%, μέ ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος τά 13–17%, καί τέλος, μέ μιχτή πληρωμή τά 2–3% τῆς γῆς.

γαρεία* καί πού μετατρέπεται κάποτε ἀπαρατήρητα σέ κεφαλαιοκρατικό σύστημα ἐξασφάλισης ἐργατῶν γῆς στό τσιφλίκι, μέ τήν παραχώρηση σ' αὐτούς μικρῶν κομματιῶν γῆς. Τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο ἀποδείχνουν μέ ἀναμφισβήτητο τρόπο τή σχέση αὐτή τῶν «μισθώσεων» αὐτοῦ τοῦ εἴδους μέ τό ἀτομικό νοικοκυριό τῶν ἐκμισθωτῶν γῆς. «Οἱ γαιοχτήμονες, μέ τήν αὔξηση τῶν δικῶν τους καλλιεργειῶν, βρίσκονται μπροστά στήν ἀνάγκη *νά ἐξασφαλιστοῦν μέ ἐργάτες τόν καιρό πού τούς χρειάζονται*. Γι' αὐτό σέ πολλά μέρη μεγαλώνει ἡ τάση τους νά δίνουν γῆ στούς ἀγρότες μέ βάση τήν ξεπληρωμή μέ δουλιά ἤ τήν ξεπληρωμή μέ ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος καί μέ δουλιά. . .». Αὐτό τό σύστημα τῆς οἰκονομίας «. . . εἶναι ἀρκετά διαδομένο. Ὅσο συχνότερα οἱ ἐκμισθωτές ἐκμεταλλεύονται οἱ ἴδιοι τό νοικοκυριό τους, ὅσο λιγότερη εἶναι ἡ προσφορά γῆς γιά νοίκιασμα κι ὅσο πιό μεγάλη εἶναι ἡ ζήτησή της τόσο πλατύτερα ἀναπτύσσεται κι αὐτό τό εἶδος τῆς μίσθωσης τῆς γῆς» (ibid., σελ. 266, σύγκρινε ἐπίσης σελ. 367). Κι ἔτσι βλέπουμε ἐδῶ ἕνα νοίκιασμα τελείως διαφορετικῆς μορφῆς, πού δέν ἐκφράζει τήν ἐγκατάλειψη ἀπό τό γαιοχτήμονα τοῦ νοικοκυριοῦ του, μά *τήν ἀνάπτυξη τῆς αὐτοκαλλιέργειας ἀπό τούς γαιοχτήμονες*, πού δέν ἐκφράζει τό δυνάμωμα τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἀγρότη μέ τήν ἐπέκταση τῆς γαιοχτησίας του, μά *τή μετατροπή τοῦ ἀγρότη σέ ἐργάτη γῆς*. Στό προηγούμενο κεφάλαιο εἴδαμε, ὅτι στό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη ἡ μίσθωση γῆς ἔχει ἀντιφατική σημασία, γιατί γιά ἄλλους σημαίνει τήν ὠφέλιμη ἐπέκταση τοῦ νοικοκυριοῦ καί γιά ἄλλους μιά συναλλαγή κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς ἀνάγκης. Τώρα βλέπουμε ὅτι καί στό νοικοκυριό τοῦ τσιφλικᾶ ἡ ἐκμίσθωση τῆς γῆς ἔχει ἀντιφατική σημασία: κάποτε σημαίνει τήν παραχώρηση σέ ἄλλο πρόσωπο τοῦ νοικοκυριοῦ ἔναντι πληρωμῆς γαιοπροσόδου, κάποτε ἀποτελεῖ τρόπο ἐκμετάλλευσης τοῦ νοικοκυριοῦ, τρόπο ἐξασφάλισης ἐργατικῶν δυνάμεων γιά τό χτῆμα.

Ἄς δοῦμε τώρα πῶς ἀμείβεται ἡ ἐργασία στήν περίπτωση τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά. Τά στοιχεῖα ἀπό διάφορες πηγές συμφωνοῦν ὅτι στήν περίπτωση τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί τῆς μίσθωσης μέ ὑποδουλωτικούς ὅρους ἡ ἀμοιβή τῆς ἐργασίας

* Σύγκρινε τά παραδείγματα πού ἀναφέρονται στήν ὑποσημείωση τῆς σελ. 134 (σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 191. *Ἡ Σύντ.)*. Στίς συνθῆκες τῆς οἰκονομίας πού στηριζόταν στήν ἀγγαρεία, ὁ τσιφλικάς ἔδινε στόν ἀγρότη γῆ, γιά νά δουλέψει στό χτῆμα του. Εἶναι φανερό, ὅτι μέ τό νά ἐκμισθωθεῖ ἡ γῆ μέ βάση τήν ξεπληρωμή μέ δουλιά ἡ οἰκονομική πλευρά τοῦ ζητήματος δέν ἀλλάζει.

εἶναι πάντα *πιό χαμηλή* ἀπό ὅ,τι στήν περίπτωση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς «ἐλεύθερης» μίσθωσης. Πρῶτα, αὐτό ἀποδείχνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι τό νοίκι σέ εἶδος, δηλαδή τό νοίκι πού βασίζεται στήν ξεπληρωμή μέ δουλιά καί στό μισακάρικο σύστημα (πού, ὅπως εἴδαμε πρίν ἀπό λίγο, δέν εἶναι παρά μίσθωση πού ξεπληρώνεται μέ δουλιά καί μέ ὑποδουλωτικούς ὅρους) εἶναι κατά γενικό κανόνα παντοῦ *ἀκριβότερο* ἀπό τό νοίκι σέ χρῆμα καί μάλιστα σημαντικά ἀκριβότερο (ibid., 350), κάποτε διπλάσιο (ibid., 356, νομός Ρζέφ τοῦ κυβερνείου Τβέρ). Δεύτερο, τό νοίκι σέ εἶδος εἶναι ἀναπτυγμένο πολύ περισσότερο στίς πιό φτωχές ὁμάδες τῶν ἀγροτῶν (ibid., 261 κ. έ.). Πρόκειται γιά μίσθωση γῆς ἀπό ἀνάγκη, γιά «μίσθωση» ἀπό τόν ἀγρότη πού δέν εἶναι πιά σέ θέση νά ἀντισταθεῖ στή μετατροπή του μ' αὐτό τόν τρόπο σέ μισθωτό ἐργάτη γῆς. Οἱ εὐκατάστατοι ἀγρότες προσπαθοῦν νά μισθώνουν γῆ μέ χρῆμα. «Ὁ μισθωτής ἐπωφελεῖται κι ἀπό τήν παραμικρότερη δυνατότητα γιά νά πληρώνει τό νοίκι σέ χρῆμα καί νά κάνει ἔτσι μικρότερα τά ἔξοδα ἐκμετάλλευσης τῆς ξένης γῆς» (ibid., 265) κι ὄχι μόνο νά κάνει μικρότερο τό νοίκι, προσθέτουμε ἐμεῖς, ἀλλά καί γιά νά ἀπαλλαχτεῖ ἀπό τήν ὑποδουλωτική μίσθωση. Στό νομό Ροστόβ τοῦ Ντόν διαπιστώθηκε μάλιστα κι ἕνα τέτιο ἀξιοσημείωτο γεγονός, ὅπως τό πέρασμα ἀπό τή χρηματική μίσθωση στή σκόπστσινα [84] ἀνάλογα μέ τήν αὔξηση τῶν ἐνοικίων, *παρά τή μείωση τοῦ μερτικοῦ τῶν ἀγροτῶν στή σκόπστσινα* (σελ. 266, ibid.). Τή σημασία τοῦ ἐνοικίου σέ εἶδος, πού καταστρέφει ὁλοκληρωτικά τόν ἀγρότη καί τόν μετατρέπει σέ ἐργάτη γῆς, τή δείχνει τό γεγονός αὐτό πολύ χειροπιαστά*. Τρίτο, ἡ ἄμεση σύγκριση

* Ἡ συγκέντρωση τῶν νεότερων στοιχείων γιά τή μίσθωση γῆς (κ. Κάρισεφ στό βιβλίο του: «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν κτλ.», τόμ. Ι) ἐπιβεβαίωσε ἀπόλυτα, ὅτι μόνο ἡ ἀνάγκη ὑποχρεώνει τούς ἀγρότες νά παίρνουν τή γῆ μισακάρικα ἤ ἔναντι ξεπληρωμῆς μέ δουλιά, ἐνῶ οἱ εὐκατάστατοι ἀγρότες προτιμοῦν νά μισθώνουν γῆ μέ χρῆμα (σελ. 317–320), γιατί τό νοίκι σέ εἶδος εἶναι γιά τόν ἀγρότη παντοῦ καί πάντοτε ἀσύγκριτα ἀκριβότερο ἀπό τό νοίκι σέ χρῆμα (σελ. 342–346). Ὅμως ὅλα αὐτά τά γεγονότα δέν ἐμπόδισαν τόν κ. Κάρισεφ νά προσπαθήσει νά δημιουργήσει τήν ἐντύπωση ὅτι «ὁ φτωχός ἀγρότης... ἀποχτᾶ τή δυνατότητα νά ἱκανοποιεῖ καλύτερα τίς ἀνάγκες τῆς διατροφῆς του μέ μιά ὁρισμένη αὔξηση τῆς σπαρμένης ἔκτασής του μέ ξένη γῆ πού τήν παίρνει μισακάρικα» (321). Νά σέ τί ἐξωφρενικές σκέψεις ὁδηγεῖ τούς ἀνθρώπους ἡ προκατειλημμένη συμπάθεια πρός τή «φυσική οἰκονομία»! Ἔχει ἀποδειχτεῖ ὅτι οἱ μισθώσεις σέ εἶδος εἶναι ἀκριβότερες ἀπό τίς μισθώσεις σέ χρῆμα, ὅτι ἀποτελοῦν ἕνα εἶδος truck-system [85] στή γεωργία, ὅτι καταστρέφουν ὁλοκληρωτικά τόν ἀγρότη καί τόν μετατρέπουν σέ ἐργάτη γῆς, κι ὅμως ὁ οἰκονομολόγος μας φλυαρεῖ γιά βελτίωση τῆς διατρο-

τῶν τιμῶν τῆς ἐργασίας στήν περίπτωση τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί τῆς κεφαλαιοκρατικῆς «ἐλεύθερης» μίσθωσης δείχνει ὅτι τό ἐπίπεδό τους στήν «ἐλεύθερη» μίσθωση εἶναι πιό ὑψηλό. Στήν ἔκδοση τῆς διεύθυνσης γεωργίας, πού ἀναφέραμε, «Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία κτλ.», ὑπολογίζεται ὅτι ἡ μέση ἀμοιβή, γιά τήν πλήρη φθινοπωρινή καλλιέργεια μέ σύνεργα τοῦ ἀγρότη μιᾶς ντεσιατίνας σιτηρῶν, πρέπει νά θεωρεῖται 6 ρούβλια (στοιχεῖα γιά τήν κεντρική μαυρόχωμη ζώνη γιά 8 χρόνια, 1883–1891). Ἄν ὅμως ὑπολογίσουμε τήν ἀξία τῶν ἴδιων ἐργασιῶν μέ βάση τήν ἐλεύθερη μίσθωση, θάχουμε 6 ρούβλια καί 19 καπίκια μόνο γιά τή δουλιά τοῦ δουλευτῆ, χωρίς νά ὑπολογίσουμε τή δουλιά τοῦ ἀλόγου (ἡ ἀμοιβή γιά τή δουλιά τοῦ ἀλόγου δέν μπορεῖ νά ὑπολογιστεῖ λιγότερο ἀπό 4 ρούβλια καί 50 καπίκια, l. c., 45). Ὁ συντάχτης θεωρεῖ πολύ σωστά τό φαινόμενο αὐτό «ἐντελῶς ἀντικανονικό» (ibid.). Θά σημειώσουμε μόνο ὅτι στήν περίπτωση τῆς καθαρά κεφαλαιοκρατικῆς μίσθωσης ἡ ἐργασία πληρώνεται καλύτερα σέ σχέση μέ ὅλες τίς μορφές ὑποδουλωτικῆς μίσθωσης καί τίς ἄλλες προκεφαλαιοκρατικές σχέσεις· αὐτό εἶναι γεγονός, πού διαπιστώνεται ὄχι μονάχα γιά τή γεωργία, μά καί γιά τή βιομηχανία, ὄχι μονάχα γιά τή Ρωσία, μά καί γιά τίς ἄλλες χῶρες. Νά μερικά πιό ἀκριβῆ καί πιό λεπτομερειακά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμ-

φῆς! Τό νοίκιασμα μέ τό μισακάρικο σύστημα, «πρέπει νά βοηθήσει», βλέπετε, «τή μερίδα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ πού ἔχει ἀνάγκη» νά νοικιάζει γῆ (320). «Βοήθεια» ὀνομάζει ἐδῶ ὁ κ. οἰκονομολόγος τή μίσθωση γῆς μέ τούς χειρότερους ὅρους, μέ ὅρους τέτιους πού μετατρέπουν τόν ἀγρότη σέ ἐργάτη γῆς! Γεννιέται τό ἐρώτημα: σέ τί διαφέρουν οἱ ναρόντνικοι ἀπό τούς τσιφλικάδες τῆς Ρωσίας, πού πάντα ἦταν καί πάντα θά εἶναι πρόθυμοι νά δόσουν στή «φτωχή μερίδα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ» τέτια «βοήθεια»; Καί μέ τήν εὐκαιρία αὐτή νά ἕνα ἐνδιαφέρον παράδειγμα. Στό νομό Χοτίν τοῦ κυβερνείου Βεσαραβίας τό μέσο μεροκάματο τοῦ μισακάρη τό καθορίζουν σέ 60 καπίκια καί τοῦ μεροκαματιάρη τό καλοκαίρι σέ 35–50 καπίκια. «Τό συμπέρασμα εἶναι ὅτι τό *μεροκάματο τοῦ μισακάρη εἶναι παρ' ὅλα αὐτά μεγαλύτερο ἀπό τήν ἀμοιβή τοῦ ἐργάτη γῆς*» (344. Ἡ ὑπογράμμιση εἶναι τοῦ κ. Κάρισεφ). Αὐτό τό «παρ' ὅλα αὐτά» εἶναι πολύ χαρακτηριστικό. Ἀλλά ὁ μισακάρης ἔχει, σέ διάκριση ἀπό τόν ἐργάτη γῆς, καί τά ἔξοδα τοῦ νοικοκυριοῦ, γιατί πρέπει νά ἔχει ἄλογο καί χάμουρα. Γιατί δέν ὑπολογίστηκαν αὐτά τά ἔξοδα; Ἄν τό μέσο μεροκάματο στό κυβερνεῖο Βεσαραβίας τό καλοκαίρι εἶναι 40–77 καπίκια (1883–1887 καί 1888–1892), τό μέσο μεροκάματο ἑνός δουλευτῆ μέ ἄλογο καί χάμουρα εἶναι 124–180 καπίκια (1883–1887 καί 1888–1892). Δέ «βγαίνει» μᾶλλον, ὅτι ὁ ἐργάτης γῆς παίρνει «παρ' ὅλα αὐτά» περισσότερα ἀπό τό μισακάρη; Τό μέσο μεροκάματο τοῦ ἐργάτη χωρίς ἄλογο (μέσο γιά ὅλο τό χρόνο) καθορίζεται σέ 67 καπίκια γιά τό κυβερνεῖο Βεσαραβίας, στήν περίοδο 1882–1891 (ibid., 178).

στβο γιά τό ζήτημα αὐτό («Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό νομό Σαράτοφ», τόμ. Ι, μέρος ΙΙΙ, σελ. 18–19. Τά παίρνουμε ἀπό τίς «Γαιομισθώσεις» τοῦ κ. Κάρισεφ, σελ. 353):

Νομός Σαράτοφ

Μέση τιμή (σέ ρούβλια) γιά τήν καλλιέργεια μιᾶς ντεσιατίνας

Εἴδη ἐργασιῶν	Ὅταν ἡ συμφωνία γίνεται ἀπ' τό χειμώνα καί δίνονται *προκαταβολικά* τά 80-100 % τῶν μεροκαμάτων	Ὅταν τό νοίκι τῆς καλλιεργούμενης γῆς πληρώνεται μέ δουλιά		Κατά τήν ἐλεύθερη μίσθωση, σύμφωνα μέ τίς μαρτυρίες	
		σύμφωνα μέ γραφτούς ὅρους	σύμφωνα μέ μαρτυρίες τῶν ἐνοικιαστῶν	αὐτῶν πού μισθώνουν	αὐτῶν πού μισθώνονται
Πλήρης καλλιέργεια καί συγκομιδή μέ μεταφορά καί ἁλώνισμα	9,6	—	9,4	20.5	17,5
Τό ἴδιο χωρίς ἁλώνισμα (ἀνοιξιάτικα)	6,6	—	6,4	15,3	13,5
Τό ἴδιο χωρίς ἁλώνισμα (χειμωνιάτικα)	7,0	—	7,5	15,2	14,3
Καλλιέργεια............	2,8	2,8	—	4,3	3,7
Συγκομιδή (θέρισμα καί μεταφορά)	3,6	3,7	3,8	10,1	8,5
Συγκομιδή (χωρίς μεταφορά)	3,2	2,6	3,3	8,0	8,1
Κόσισμα (χωρίς μεταφορά)	2,1	2,0	1,8	3,5	4,0

Ἔτσι λοιπόν, στήν ξεπληρωμή μέ δουλιά (τό ἴδιο καί στήν ὑποδουλωτική μίσθωση, πού συνδέεται μέ τήν τοκογλυφία) οἱ τιμές τῆς ἐργασίας εἶναι συνήθως περισσότερο ἀπό δυό φορές χαμηλότερες σέ σύγκριση μέ τήν κεφαλαιοκρατική μίσθωση*. Μιά καί μόνο ὁ ντόπιος ἀγρότης, καί μάλιστα ἐκεῖνος πού ὁπωσδήποτε «ἔχει γεωργικό κλῆρο», μπορεῖ νά ἀναλάβει μιά ξεπληρωμή μέ δουλιά, τό γεγονός τῆς τεράστιας ἐλάττωσης τῆς ἀμοιβῆς τῆς ἐργασίας δείχνει ξεκάθαρα τή σημασία τοῦ γεωργικοῦ κλήρου σάν ἀμοιβῆς σέ εἶδος. Ὁ γεωργικός κλῆρος σέ παρόμοιες περιπτώσεις ἐξακολουθεῖ καί σήμερα νά χρησιμεύει σάν μέσο πού «ἐξασφαλίζει» στό γαιοχτήμονα φτηνά ἐργατικά χέρια. Ἡ διαφορά ὅμως ἀνάμεσα στήν ἐλεύθερη καί τή «μισοελεύθερη»* ἐργασία δέν ἐξαντλεῖται καθόλου μέ τή διαφορά πού ὑπάρχει στήν ἀμοιβή. Τεράστια σπουδαιότητα ἔχει ἐπίσης καί τό γεγονός ὅτι ἡ τελευταία αὐτή μορφή ἐργασίας προϋποθέτει πάντα τήν προσωπική ἐξάρτηση τοῦ μισθωμένου ἀπό τό μισθωτή, προϋποθέτει πάντα λίγο-πολύ τή διατήρηση τοῦ «ἐξωοικονομικοῦ ἐξαναγκασμοῦ». Ὁ Ἐνγκελγκάρντ παρατηρεῖ πολύ εὔστοχα, ὅτι ὁ δανεισμός χρημάτων ἔναντι ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι τά δάνεια αὐτά εἶναι πιό ἐξασφαλισμένα: μέ δικαστική ἀπόφαση εἶναι δύσκολο νά εἰσπράξεις λεφτά ἀπό τόν ἀγρότη, «ἡ ἐξουσία ὅμως *θ' ἀναγκάσει* τόν ἀγρότη νά ἐκτελέσει τή δουλιά πού ἔχει ἀναλάβει, ἔστω κι ἄν τό δικό του τό στάρι μείνει ἀθέριστο» (l. c., 216). «Μόνο τά πολλά χρόνια τῆς δουλείας καί τῆς δουλοπαροικιακῆς ἐργασίας γιά τόν ἀφέντη μποροῦσαν νά καλλιεργήσουν μιά τέτια ἀπάθεια» (μόνο φαινομενική) μέ τήν ὁποία ὁ γεωργός ἀφήνει στή βροχή τό στάρι του γιά νά πάει νά μεταφέρει τά ξένα δεμάτια (ibid., 429). Χωρίς τή μιά ἤ τήν ἄλλη μορφή προσκόλλησης τοῦ πληθυσμοῦ στόν τόπο πού ζεῖ, στήν «κοινότητα», χωρίς μιάν ὁρισμένη ἔλλειψη πολιτικῶν δικαιωμάτων, ἦταν ἀδύνατο νά ὑπάρχει σάν σύστημα ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά. Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι ἀναπόφευχτη συνέπεια τῶν γνωρισμάτων τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά, πού περιγράψαμε, εἶναι ἡ χαμηλή παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας: οἱ μέθοδοι διεύθυνσης ἑνός νοικοκυριοῦ, πού στηρίζεται στήν ξεπληρωμή μέ δουλιά, δέν μποροῦν νά εἶναι παρά οἱ πιό ρουτινιασμένες. Ἡ ἐργασία τοῦ ὑποδουλωμένου ἀγρότη δέν μπορεῖ παρά νά πλησιάζει ποιοτικά τήν ἐργασία τοῦ δουλοπάροικου.

Ὁ συνδυασμός τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος κάνει τό σημερινό καθεστώς τοῦ τσιφλικάδικου νοικοκυριοῦ νά μοιάζει πάρα πολύ στήν οἰκονομική του ὀργάνωση μέ τό καθεστώς πού ἐπικρατοῦσε στήν ὑφαντουργική βιομηχανία μας ὥς τήν ἐμφάνιση τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας. Ἐκεῖ, ἕνα μέρος τῶν ἐργασιῶν τό ἔκανε ὁ ἔμπορος μέ δικά του ἐργαλεῖα καί μέ μισθωτούς ἐργάτες (στημόνιασμα, βάψιμο καί ἀποπεράτωση τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ὑφάσματος κτλ.), κι ἐνμέρει μέ τά ἐργαλεῖα τῶν ἀγροτῶν-βιοτεχνῶν, πού δούλευαν γι' αὐτόν μέ δικά του ὑλικά.

* Πῶς ὕστερα ἀπ' αὐτό νά μήν ὀνομάσουμε ἀντιδραστική τήν κριτική τοῦ καπιταλισμοῦ πού κάνει ἕνας λχ. ναρόντνικος, σάν τόν πρίγκιπα Βασίλτσικοφ; Μέσα στίς ἴδιες τίς λέξεις «ἐλεύθερη μίσθωση» — ἀναφωνεῖ μέ πάθος ὁ Βασίλτσικοφ — ὑπάρχει ἡ ἀντίφαση, γιατί ἡ μίσθωση προϋποθέτει ἐξάρτηση καί ἡ ἐξάρτηση ἀποκλείει τήν «ἐλευθερία». Φυσικά, ὁ ναροντνικίζων τσιφλικάς ξεχνᾶ, ὅτι ὁ καπιταλισμός βάζει τήν ἐλεύθερη ἐξάρτηση στή θέση τῆς δουλικῆς ἐξάρτησης.

* Ἔκφραση τοῦ κ. Κάρισεφ, l. c. Ὁ κ. Κάρισεφ δέν ἔβγαλε τοῦ κάκου τό συμπέρασμα ὅτι τό νοίκιασμα μέ μισακάρικο σύστημα «βοηθᾶ» τήν ἐπιβίωση τῆς «μισοελεύθερης» ἐργασίας.

Ἐδῶ, ἕνα μέρος τῶν ἐργασιῶν ἐκτελεῖται ἀπό μισθωτούς ἐργάτες πού χρησιμοποιοῦν σύνεργα τοῦ ἰδιοχτήτη, κι ἕνα ἄλλο μέρος μέ τήν ἐργασία καί τά σύνεργα τῶν ἀγροτῶν, πού δουλεύουν σέ ξένη γῆ. Ἐκεῖ, μέ τό βιομηχανικό κεφάλαιο συνενωνόταν τό ἐμπορικό κεφάλαιο, καί πάνω στό βιοτέχνη βάραινε, ἐκτός ἀπό τό κεφάλαιο, ἡ σκλαβιά καί ἡ μεσολάβηση τῶν μαστόρων, τό truck-system κτλ. Ἐδῶ, ἀκριβῶς μέ τόν ἴδιο τρόπο συνενώνεται μέ τό βιομηχανικό κεφάλαιο τό ἐμπορικό καί τό τοκογλυφικό, μέ ὅλες τίς μορφές ἐλάττωσης τῆς ἀμοιβῆς τῆς ἐργασίας κι ἐνίσχυσης τῆς προσωπικῆς ἐξάρτησης τοῦ παραγωγοῦ. Ἐκεῖ, τό μεταβατικό σύστημα διατηρήθηκε ἐπί αἰῶνες, στηριζόμενο στά χειρωναχτικά πρωτόγονα τεχνικά μέσα καί συντρίφτηκε μέσα σέ τρεῖς περίπου δεκαετίες ἀπό τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία. Ἐδῶ, τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά διατηρεῖται σχεδόν ἀπό τότε πού ὑπάρχει ἡ Ρωσία (οἱ γαιοχτήμονες ὑποδούλωσαν τούς σμέρδους ἀκόμα ἀπό τόν καιρό τοῦ «Ρωσικοῦ Δικαίου»[86]), διαιωνίζοντας τή ρουτίνα στά τεχνικά μέσα καί μόνο μετά τή μεταρύθμιση ἀρχίζει γρήγορα νά παραχωρεῖ τή θέση του στόν καπιταλισμό. Κι ἐκεῖ κι ἐδῶ τό παλιό σύστημα σημαίνει μόνο στασιμότητα στίς μορφές τῆς παραγωγῆς (συνεπῶς καί σ' ὅλες τίς κοινωνικές σχέσεις) καί κυριαρχία τοῦ ἀσιατισμοῦ. Κι ἐκεῖ κι ἐδῶ οἱ νέες, κεφαλαιοκρατικές μορφές οἰκονομίας ἀποτελοῦν μεγάλη πρόοδο, παρ' ὅλες τίς ἀντιφάσεις πού τίς χαρακτηρίζουν.

IV. Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΞΕΠΛΗΡΩΜΗΣ ΜΕ ΔΟΥΛΙΑ

Γεννιέται τώρα τό ἐρώτημα: ποιά σχέση ἔχει τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά μέ τήν οἰκονομία πού ὑπάρχει στή Ρωσία μετά τή μεταρύθμιση;

Πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας δέ συμβιβάζεται μέ τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά, γιατί τό σύστημα αὐτό στηρίζεται στή φυσική οἰκονομία, στή στάσιμη τεχνική, στήν ἀδιάρηχτη σύνδεση τοῦ τσιφλικᾶ καί τοῦ ἀγρότη. Γι' αὐτό τό λόγο τό σύστημα αὐτό δέν εἶναι καθόλου ἐφαρμόσιμο στήν πλήρη του μορφή, καί κάθε βῆμα στήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας ὑποσκάφτει τούς ὅρους τῆς ὕπαρξής του.

Ἔπειτα πρέπει νά πάρουμε ὑπόψη μας τό παρακάτω περιστατικό. Ἀπ' ὅσα ἐκθέσαμε πιό πάνω βγαίνει, ὅτι τό σύστημα τῆς

ξεπληρωμῆς μέ δουλιά στό σύγχρονο τσιφλικάδικο νοικοκυριό θά ἔπρεπε νά χωριστεῖ σέ δυό κατηγορίες: 1) στήν ξεπληρωμή μέ δουλιά, πού μπορεῖ νά τήν ἐκτελέσει μόνο ὁ ἀγρότης-νοικοκύρης, πού ἔχει ζῶα ἐργασίας καί σύνεργα (λχ. τήν «κυκλική» καλλιέργεια μιᾶς ντεσιατίνας, τό ὄργωμα κτλ.), καί 2) τήν ξεπληρωμή μέ δουλιά, πού μπορεῖ νά τήν ἐκτελέσει κι ὁ ἀγρότης προλετάριος, πού δέν ἔχει καθόλου σύνεργα (λχ. τό θέρισμα, τό κόσισμα, τό ἁλώνισμα κτλ.). Εἶναι φανερό, ὅτι τόσο γιά τό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη ὅσο καί γιά τό τσιφλικάδικο νοικοκυριό οἱ δυό κατηγορίες τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά παίζουν ἕνα ρόλο διαμετρικά ἀντίθετο κι ὅτι ἡ τελευταία κατηγορία ἀποτελεῖ ἄμεσο πέρασμα στόν καπιταλισμό καί συγχωνεύεται μαζί του μέ μιά σειρά ἐντελῶς ἀνεπαίσθητα περάσματα. Συνήθως στή φιλολογία μας μιλοῦν γιά τήν ξεπληρωμή μέ δουλιά γενικά, χωρίς νά κάνουν αὐτή τή διάκριση. Στό μεταξύ στό προτσές τῆς ἐκτόπισης τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ἀπό τόν καπιταλισμό, ἡ μεταφορά τοῦ κέντρου βάρους ἀπό τήν πρώτη κατηγορία τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά στή δεύτερη ἔχει τεράστια σημασία. Νά ἕνα παράδειγμα ἀπό τή «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας»: «Στά *περισσότερα* κτήματα... ἡ καλλιέργεια τῶν ἀγρῶν καί ἡ σπορά, δηλαδή οἱ δουλιές πού ἀπό τήν προσεχτική ἐκτέλεσή τους ἐξαρτιέται ἡ σοδιά, γίνονται ἀπό μόνιμους ἐργάτες, ἐνῶ ἡ συγκομιδή τῶν σιτηρῶν, δηλαδή ἡ δουλιά, πού τό σπουδαιότερο σ' αὐτήν εἶναι νά γίνει ἔγκαιρα καί γρήγορα, δίνεται στούς γύρω ἀγρότες πού ἀμείβονται μέ χρήματα ἤ μέ λιβάδια» (τόμ. V, μέρος 2, σελ. 140). Τά νοικοκυριά αὐτά προμηθεύονται τά περισσότερα ἐργατικά χέρια μέ τήν ξεπληρωμή μέ δουλιά, τό κεφαλαιοκρατικό ὅμως σύστημα ὑπερέχει, ἀναμφισβήτητα, καί οἱ «γύρω ἀγρότες» μετατρέπονται στήν οὐσία σέ ἐργάτες γῆς, σάν καί κείνους τούς «μεροκαματιάρηδες μέ συμβόλαιο» τῆς Γερμανίας, πού ἐπίσης ἔχουν γῆ κι ἐπίσης μισθώνονται γιά ἕνα ὁρισμένο χρονικό διάστημα (βλ. πιό πάνω, σελ. 124, ὑποσημείωση*). Ἡ τεράστια ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀλόγων τῶν ἀγροτῶν καί ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν χωρίς ἄλογο ἐξαιτίας τῶν σιτοδειῶν στά 1890–1900** δέν μποροῦσε παρά νά ἔχει μεγάλη

* Σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 176. *Ἡ Σύντ.*

** Ἡ ἀπογραφή τῶν ἀλόγων στά 1893–1894 σέ 48 κυβερνεῖα ἔδειξε ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν ἀλόγων ὅλων τῶν κατόχων ἐλαττώθηκε κατά 9,6 % καί ὁ ἀριθμός τῶν κατόχων κατά 28 321. Στά κυβερνεῖα: Ταμπόφ, Βορόνεζ, Κούρσκ, Ριαζάν, Ὀριόλ, Τούλα καί Νίζνι Νόβγκοροντ ὁ ἀριθμός τῶν ἀλόγων ἀπό

ἐπίδραση στήν ἐπιτάχυνση αὐτοῦ τοῦ προτσές τῆς ἐκτόπισης τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ἀπό τό κεφαλαιοκρατικό*.

Τέλος, σάν τήν κυριότερη αἰτία τῆς παρακμῆς τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά, πρέπει νά ἀναφέρουμε τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς. Ἡ σύνδεση τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά (τῆς *πρώτης* κατηγορίας) μέ τή μεσαία κυρίως ὁμάδα τῆς ἀγροτιᾶς εἶναι ξεκάθαρη καί a priori — ὅπως τό τονίσαμε κιόλας παραπάνω — καί μπορεῖ ν' ἀποδειχτεῖ μέ τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο. Στή συλλογή λχ. γιά τό νομό Ζαντόνσκ τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ, δίνονται στοιχεῖα γιά τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν, πού πήρανε δουλιές μέ τό κομμάτι, στίς διάφορες ὁμάδες τῆς ἀγροτιᾶς. Νά αὐτά τά στοιχεῖα σέ ποσοστά:

Ὁμάδες νοικοκυρέων	% τῶν νοικοκυρέων, πού πήρανε δουλιές μέ τό κομμάτι, στό σύνολο τῶν νοικοκυρέων τῆς ὁμάδας	% τοῦ συνόλου ὅλων τῶν νοικοκυρέων	% τοῦ συνόλου τῶν νοικοκυρέων πού πήρανε δουλιές μέ τό κομμάτι
Χωρίς ἄλογο	9,9	24,5	10,5
Μέ 1 »	27,4	40,5	47,6
» 2–3 ἄλογα	29,0	31,8	39,6
» 4 »	16,5	3,2	2,3
Σ' ὅλο τό νομό	23,3	100	100

Ἀπό δῶ φαίνεται ξεκάθαρα, ὅτι ἡ συμμετοχή στίς δουλιές μέ τό κομμάτι ἐξασθενεῖ στίς δυό ἀκρινές ὁμάδες. Τό μεγαλύτερο ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν πού ἀσχολοῦνται σέ δουλιές μέ τό κομμάτι, ἀναλογεῖ στή μεσαία ὁμάδα τῆς ἀγροτιᾶς. Ἐπειδή οἱ δουλιές μέ τό κομμάτι περιλαβαίνονται συχνά στίς στατιστικές συλλογές τῶν ζέμστβο στίς «ἀπολαβές» γενικά, βλέπουμε συνεπῶς ἐδῶ ἕνα παράδειγμα «ἀπολαβῶν» χαρακτηριστικῶν γιά τή μεσαία ἀγροτιά, ἀκριβῶς ὅπως στό προηγούμενο κεφάλαιο εἴδαμε τίς «ἀπολαβές» τίς χαρακτηριστικές γιά τήν κατώτερη καί τήν ἀνώτερη ὁμάδα τῆς ἀγροτιᾶς. Τά εἴδη τῶν «ἀπολαβῶν», πού ἐξετάσαμε ἐκεῖ, (οἱ ἐμποροβιομηχανικές ἐπιχειρήσεις καί ἡ πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης) ἐκφράζουν τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, ἐνῶ αὐτό τό εἶδος τῶν «ἀπολαβῶν» ἐκφράζει, ἀντίθετα, τήν καθυστέρηση τοῦ καπιταλισμοῦ καί τήν ὑπεροχή τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά (ἄν ὑποθέσουμε ὅτι στό γενικό σύνολο τῶν «ἐργασιῶν μέ τό κομμάτι» εἶναι ἐπικρατέστερες οἱ δουλιές πού τίς περιλάβαμε στήν ξεπληρωμή μέ δουλιά τῆς πρώτης κατηγορίας).

Ὅσο περισσότερο προχωρεῖ ἡ παρακμή τῆς φυσικῆς οἰκονομίας καί τῆς μεσαίας ἀγροτιᾶς τόσο ἐντατικότερα πρέπει νά ἐκτοπίζεται ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά ἀπό τόν καπιταλισμό. Φυσικά, ἡ εὔπορη ἀγροτιά δέν μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ τή βάση τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά, γιατί μόνο ἡ ἔσχατη ἀνάγκη ὑποχρεώνει τόν ἀγρότη νά καταπιάνεται μέ δουλιές, πού πληρώνονται χειρότερα ἀπ' ὅλες καί εἶναι καταστροφικές γιά τό νοικοκυριό του. Μά καί τό προλεταριάτο τοῦ χωριοῦ δέν εἶναι ἐπίσης κατάλληλο γιά τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά, ἄν καί γιά ἄλλους πιά λόγους: ἐπειδή ὁ προλετάριος τοῦ χωριοῦ δέν ἔχει καθόλου νοικοκυριό ἤ ἐπειδή ἔχει ἕνα τιποτένιο κομματάκι γῆς, δέν εἶναι προσκολλημένος σ' αὐτό ὅπως ὁ «μεσαῖος» ἀγρότης καί γι' αὐτό τό λόγο τοῦ εἶναι πολύ πιό εὔκολο νά φύγει ἔξω ἀπό τό χωριό καί νά μισθωθεῖ μέ «ἐλεύθερους» ὅρους, δηλαδή μέ μεγαλύτερη ἀμοιβή καί χωρίς κανέναν ὑποδουλωτικό ὅρο. Ἀπό δῶ ἀπορέει καί ἡ γενική δυσαρέσκεια τῶν μεγαλογαιοχτημόνων μας, ἐπειδή φεύγουν οἱ ἀγρότες καί πᾶνε στήν πόλη γιά «μεροκάματα ἔξω ἀπό τό χωριό» γενικά, ἀπό δῶ απορέουν καί τά παράπονά τους, ὅτι οἱ ἀγρότες δέν εἶναι «ἀρκετά δεμένοι» (βλ. παρακάτω, σελ. 183*). Ἡ ἀνάπτυξη τῆς καθαρά κεφαλαιοκρατικῆς μισθωτῆς ἐργασίας ὑποσκάφτει τίς ρίζες τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά**.

τό 1888 ὥς τό 1893 ἐλαττώθηκε κατά 21,2 %. Στά ἄλλα ἑφτά μαυρόχωμα κυβερνεῖα ὁ ἀριθμός τῶν ἀλόγων ἀπό τό 1891 ὥς τό 1893 ἐλαττώθηκε κατά 17 %. Σέ 38 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας στά 1888–1891 ὑπῆρχαν 7 922 260 ἀγροτικά νοικοκυριά ἀπό τά ὁποῖα τά 5 736 436 εἶχαν ἄλογα. Στά 1893–1894 στά κυβερνεῖα αὐτά ὑπῆρχαν 8 288 987 νοικοκυριά κι ἀπ' αὐτά εἶχαν ἄλογα μόνο τά 5 647 233. Συνεπῶς, ὁ ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν, πού εἶχαν ἄλογα, ἐλαττώθηκε κατά 89 χιλιάδες κι ὁ ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν πού δέν εἶχαν ἄλογο αὐξήθηκε κατά 456 χιλιάδες. Τό ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν πού δέν εἶχαν ἄλογο αὐξήθηκε ἀπό 27,6 % σέ 31,9 % («Στατιστική τῆς ρωσικῆς αὐτοκρατορίας». XXXVII. Πετρούπολη, 1896). Πιό πάνω δείξαμε, ὅτι σέ 48 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας ὁ ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν χωρίς ἄλογο ἀπό 2,8 ἑκατομ. πού ἦταν τό 1888–1891 αὐξήθηκε σέ 3,2 ἑκατομ. τό 1896–1900, δηλαδή ἀπό 27,3 % σέ 29,2 %. Σέ 4 κυβερνεῖα τοῦ Νότου (Βεσαραβίας, Αἰκατερινοσλάβ, Ταυρίδας καί Χερσώνας) ὁ ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν χωρίς ἄλογο ἀπό 305,8 χιλιάδες πού ἦταν τό 1896 αὐξήθηκε σέ 341,6 χιλιάδες τό 1904, δηλαδή ἀπό 34,7 % σέ 36,4%. *(Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.)*

* Σύγκρ. ἐπίσης *Σ. Α. Κορολένκο*, «Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία κτλ.», σελ. 46–47, ὅπου, μέ βάση τίς ἀπογραφές τῶν ἀλόγων τοῦ 1882 καί 1888, ἀναφέρει παραδείγματα γιά νά δείξει, ὅτι ἡ ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀλόγων τῶν ἀγροτῶν συνοδεύεται ἀπό τήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀλόγων τῶν γαιοχτημόνων.

* Σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 253. *Ἡ Σύντ.*

** Νά ἕνα παράδειγμα πολύ ζωντανό. Οἱ στατιστικοί τῶν ζέμστβο ἐξηγοῦν μέ τόν παρακάτω τρόπο τή σχετική διάδοση τῆς μίσθωσης τῆς γῆς μέ

Εἶναι πολύ σπουδαῖο νά σημειώσουμε ὅτι αὐτή τήν ἀδιάρρηκτη σύνδεση ἀνάμεσα στήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς καί στήν ἐκτόπιση τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ἀπό τόν καπιταλισμό — τή σύνδεση πού εἶναι τόσο ξεκάθαρη στή θεωρία — ἀπό καιρό κιόλας τήν ἔχουν σημειώσει οἱ συγγραφεῖς πού ἀσχολοῦνται μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία καί πού παρακολούθησαν τίς διάφορες μεθόδους ἐκμετάλλευσης τοῦ νοικοκυριοῦ στά τσιφλικάδικα χτήματα. Στόν πρόλογο τῆς συλλογῆς τῶν ἄρθρων του γιά τή ρωσική ἀγροτική οἰκονομία, πού τά ἔγραψε ἀπό τό 1857 ὥς τό 1882 ὁ καθηγητής Στέμπουτ τονίζει ὅτι... «Στό σημερινό

χρῆμα καί μέ εἶδος σέ διάφορα μέρη τοῦ νομοῦ Μπαχμούτ τοῦ κυβερνείου Αἰκατερινοσλάβ:

«Τά μέρη, ὅπου εἶναι περισσότερο διαδομένη ἡ μίσθωση τῆς γῆς μέ χρῆμα βρίσκονται στήν περιοχή πού ὑπάρχει βιομηχανία πετροκάρβουνου καί ὀρυχτοῦ ἁλατιοῦ, καί τά μέρη ὅπου εἶναι λιγότερο διαδομένη ὑπάγονται στήν περιοχή τῆς στέπας καί στήν καθαρά γεωργική περιοχή. Οἱ ἀγρότες πηγαίνουν γενικά χωρίς προθυμία στήν ξένη δουλιά καί εἰδικά στά κεφαλαιοκρατικά μεγάλα ἀγροχτήματα, ὅπου ἡ δουλιά εἶναι πιό δύσκολη καί δέν πληρώνεται ἱκανοποιητικά. Ἡ δουλιά στά ἀνθρακορυχεῖα καί γενικά στά μεταλλεῖα καί στή μεταλλουργία εἶναι βαριά καί βλάφτει τήν ὑγεία τοῦ ἐργάτη, ὅμως γενικά, πληρώνεται καλύτερα καί τόν τραβᾶ μέ τήν προοπτική της ὅτι θά παίρνει χρήματα κάθε μήνα ἤ κάθε βδομάδα, πού συνήθως δέν τά βλέπει ὅταν δουλεύει στά μεγάλα κεφαλαιοκρατικά ἀγροχτήματα, γιατί ἐκεῖ ἤ ξεπληρώνει μέ δουλιά „τό μικρό χωραφάκι“, „τό λίγο ἀχυράκι“, „τό λίγο σταράκι“ πού ἔχει πάρει, ἤ γιατί ἔχει πάρει κιόλας τά χρήματα προκαταβολικά γιά τίς αἰώνιες ἀνάγκες του κτλ. Ὅλα αὐτά παρακινοῦν τόν ἐργάτη νά αποφεύγει τή δουλιά στά μεγάλα κεφαλαιοκρατικά ἀγροχτήματα, πράγμα πού τό κάνει ὅταν τοῦ δίνεται ἡ δυνατότητα νά βγάζει χρήματα ἔξω ἀπό τά μεγάλα κεφαλαιοκρατικά ἀγροχτήματα. Καί τέτια δυνατότητα παρουσιάζεται προπάντων ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου ὑπάρχουν πολλά ὀρυχεῖα, πού πληρώνουν „καλά“ τόν ἐργάτη. Ὅταν κερδίσει λίγους „παράδες“ στά ὀρυχεῖα ὁ ἀγρότης μπορεῖ νά μισθώσει μ' αὐτούς γῆ, χωρίς νά ὑποχρεώνεται νά δουλεύει στά μεγάλα κεφαλαιοκρατικά ἀγροχτήματα κι ἔτσι ἀποκαθίσταται ἡ κυριαρχία τῆς μίσθωσης τῆς γῆς μέ χρῆμα» (ἀπό τά «Συμπεράσματα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο», τόμ. II, σελ. 265). Στίς στέπες ὅμως καί στίς μή βιομηχανικές ἐπαρχίες τοῦ νομοῦ καθιερώνεται ἡ σκόπστσινα καί τό νοίκι πού ξεπληρώνεται μέ δουλιά.

Ἔτσι λοιπόν, ὁ ἀγρότης εἶναι ἕτοιμος νά φύγει ἀπό τό καθεστώς τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί νά πάει ἀκόμα καί στά ὀρυχεῖα! Ἡ ἔγκαιρη πληρωμή σέ μετρητά χρήματα, ἡ ἀπρόσωπη μορφή τῆς μίσθωσης τῆς ἐργασίας καί ἡ κανονική δουλιά τόν «τραβοῦν» τόσο, πού προτιμᾶ *ἀκόμα* καί τά ὑπόγεια ὀρυχεῖα ἀπό τή γεωργία, ἀπό τή γεωργία ἐκείνη πού οἱ ναρόντνικοί μας ἀγαποῦν νά τήν περιγράφουν τόσο εἰδυλλιακά. Ἐδῶ εἶναι ἀκριβῶς τό ζήτημα, ὅτι ὁ ἀγρότης τήν ἔχει δοκιμάσει στήν πλάτη του καί ξέρει τί ἀξίζει ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά πού τήν ἐξιδανικεύουν οἱ μεγαλογαιοχτήμονες καί οἱ ναρόντνικοι καί πόσο καλύτερες εἶναι ἀπ' αὐτήν οἱ καθαρά κεφαλαιοκρατικές σχέσεις.

κοινοτικό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη γίνεται *ἕνα ξεχώρισμα ἀνάμεσα στούς νοικοκυρέους-ἐπιχειρηματίες τοῦ χωριοῦ καί στούς ἐργάτες γῆς*. Οἱ πρῶτοι γίνονται μεγάλοι καλλιεργητές, ἀρχίζουν νά ἔχουν ἐργάτες γῆς καί παύουν συνήθως νά παίρνουν δουλιά μέ τό κομμάτι, ἄν δέν ἔχουν κάποια ἀπόλυτη ἀνάγκη νά προσθέσουν ἀκόμα λίγη γῆ στήν καλλιεργούμενή τους ἔκταση ἤ νά χρησιμοποιήσουν τά λιβάδια γιά τή βοσκή τῶν ζώων, πράγμα πού στίς περισσότερες περιπτώσεις δέν μποροῦν νά τό ἐξασφαλίσουν παρά μόνο παίρνοντας δουλιά μέ τό κομμάτι. Οἱ δεύτεροι ὅμως δέν μποροῦν νά πάρουν καμιά δουλιά μέ τό κομμάτι, γιατί δέν ἔχουν ἄλογο. *Ἀπό δῶ ἀπορρέει ἡ ὁλοφάνερη ἀνάγκη τοῦ περάσματος στήν οἰκονομία πού χρησιμοποιεῖ ἐργάτες γῆς καί μάλιστα ὅσο εἶναι δυνατό πιό γρήγορα*, γιατί ἀκόμα καί οἱ ἀγρότες πού παίρνουν νά δουλέψουν μιά ντεσιατίνα μέ τό κομμάτι, κάνουν ἄσχημα τή δουλιά τόσο ποιοτικά ὅσο καί ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἔγκαιρης ἐκτέλεσής της, γιατί ἔχουν ἀδύνατα ἄλογα καί γιατί ἀναλαβαίνουν πολλή δουλιά» (σελ. 20).

Ὅτι ἡ καταστροφή τῆς ἀγροτιᾶς ὁδηγεῖ στήν ἐκτόπιση τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ἀπό τόν καπιταλισμό, τονίζεται καί στήν τρέχουσα στατιστική τῶν ζέμστβο. Στό κυβερνεῖο Ὀριόλ λχ. παρατηρήθηκε, ὅτι ἡ πτώση τῶν τιμῶν στά σιτηρά κατάστρεψε πολλούς μισθωτές καί οἱ ἰδιοχτῆτες ἀναγκάστηκαν ν' αὐξήσουν τίς ἐκτάσεις πού καλλιεργοῦνται γιά τήν ἐμπορευματική παραγωγή. «Παράλληλα, μέ τήν αὔξηση τῶν ἐκτάσεων πού καλλιεργοῦνται γιά τήν ἐμπορευματική παραγωγή παρατηρεῖται παντοῦ ἡ τάση νά ἀντικατασταθεῖ ἡ δουλιά μέ τό κομμάτι μέ τή δουλιά τοῦ ἐργάτη γῆς καί νά ἀπαλλαγοῦν ἀπό τή χρησιμοποίηση τῶν σύνεργων τοῦ ἀγρότη,... ἡ τάση νά τελειοποιήσουν τήν καλλιέργεια τῶν ἀγρῶν μέ τήν εἰσαγωγή βελτιωμένων ἐργαλείων,... νά ἀλλάξουν τό σύστημα τῆς οἰκονομίας, νά ἐφαρμόσουν τήν καλλιέργεια κτηνοτροφικῶν φυτῶν, νά ἐπεκτείνουν καί νά βελτιώσουν τήν κτηνοτροφία, νά τῆς προσδόσουν παραγωγικό χαρακτήρα» («Ἀγροτική ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνείου Ὀριόλ γιά τό 1887/88», σελ. 124–126. Ἀπ' τίς «Κριτικές παρατηρήσεις» τοῦ Π. Στροῦβε, σελ. 242–244). Τό 1890 στό κυβερνεῖο Πολτάβας μέ τίς χαμηλές τιμές στά σιτηρά διαπιστώθηκε ὅτι «σ' ὅλο τό κυβερνεῖο... περιορίστηκε ἡ γῆ πού μίσθωναν οἱ ἀγρότες... Ἀντίστοιχα σέ πολλά μέρη, παρά τή μεγάλη πτώση τῶν τιμῶν στά σιτηρά, αὐξήθηκαν οἱ διαστάσεις τῶν αὐτοκαλλιεργούμενων ἀπό τούς γαιοχτήμονες ἐκτάσεων» («Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν κλπ.», I, 304). Στό κυβερνεῖο Ταμπόφ παρατη-

ρήθηκε μεγάλη αὔξηση τῶν τιμῶν γιά τίς δουλιές πού γίνονται μέ ἄλογα: στήν τριετία 1892–1894 οἱ τιμές αὐτές ἦταν κατά 25–30% ὑψηλότερες ἀπό τίς τιμές τῆς τριετίας 1889–1891 («Νόβογε Σλόβο», 1895, τεῦχος 3, σελ. 187). Ἡ αὔξηση τῆς τιμῆς τῆς δουλιᾶς τῶν ἀλόγων — φυσική συνέπεια τῆς ἐλάττωσης τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀλόγων τῶν ἀγροτῶν — δέν μποροῦσε νά μήν ἐπιδράσει στήν ἐκτόπιση τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ἀπό τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα.

Φυσικά, δέ σκοπεύουμε καθόλου ν' ἀποδείξουμε μ' αὐτές τίς μεμονωμένες παρατηρήσεις τή θέση ὅτι ὁ καπιταλισμός ἐκτοπίζει τήν ξεπληρωμή μέ δουλιά: δέν ὑπάρχουν πλήρη στατιστικά στοιχεῖα γιά τό ζήτημα αὐτό. Μέ τίς παρατηρήσεις αὐτές ἁπλῶς ντοκουμεντάρουμε τή θέση ὅτι ὑπάρχει *σύνδεση* ἀνάμεσα στήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς καί στήν ἐκτόπιση τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ἀπό τόν καπιταλισμό. Τά πολυάριθμα γενικά στοιχεῖα, πού ἀποδείχνουν ἀδιάψευστα τό γεγονός αὐτῆς τῆς ἐκτόπισης, ἀφοροῦν τή χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία καί τή χρησιμοποίηση τῆς ἐλεύθερης μισθωτῆς ἐργασίας. Πρίν ὅμως περάσουμε σ' αὐτά τά στοιχεῖα, πρέπει νά θίξουμε τίς ἀντιλήψεις τῶν ναρόντνικων οἰκονομολόγων γιά τή σύγχρονη οἰκονομία τῶν μεγάλων ἀγροχτημάτων στή Ρωσία.

V. Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΝΑΡΟΝΤΝΙΚΩΝ Σ' ΑΥΤΟ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ

Κι αὐτοί ἀκόμα οἱ ναρόντνικοι δέν ἀρνοῦνται τή θέση, ὅτι τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά εἶναι ἁπλή ἐπιβίωση τῆς οἰκονομίας πού στηρίζεται στήν ἀγγαρεία. Ἀντίθετα, τήν παραδέχονται, ἄν καί ὄχι μέ ἀρκετά γενική μορφή, κι ὁ κ. Ν. —ον («Δοκίμιο» ὑποκ. IX), κι ὁ κ. Β. Β. (πολύ καθαρά στό ἄρθρο: «Τό ἀγροτικό μας νοικοκυριό καί ἡ γεωπονία», «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι», 1882, τεῦχος 8–9). Γι' αὐτό προξενεῖ τόσο μεγάλη κατάπληξη τό γεγονός, ὅτι οἱ ναρόντνικοι μέ ὅλες τους τίς δυνάμεις ἀποφεύγουν νά παραδεχτοῦν τό ἁπλό καί ξεκάθαρο γεγονός, ὅτι ἡ σημερινή ὀργάνωση τῶν μεγάλων ἀγροκτημάτων ἀποτελεῖται ἀπό τό συνδυασμό τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος, ὅτι, συνεπῶς, ὅσο πιό ἀναπτυγμένο εἶναι τό πρῶτο τόσο ἀσθενέστερο εἶναι τό δεύτερο καί ἀντίστροφα, ὅτι ἀποφεύγουν νά ἀναλύσουν τή σχέση πού ἔχουν τό πρῶτο καί τό δεύτερο σύστημα μέ τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, μέ τήν ἀμοιβή τῆς δουλιᾶς τοῦ

ἐργάτη, μέ τά βασικά γνωρίσματα τῆς οἰκονομίας τῆς Ρωσίας μετά τή μεταρύθμιση κτλ. Ὅταν τοποθετεῖς τό ζήτημα πάνω σ' αὐτή τή βάση, στή βάση τῆς διαπίστωσης *ὅτι πραγματικά συντελεῖται ἡ «ἀντικατάσταση»*, σημαίνει πώς παραδέχεσαι ὅτι ὁ καπιταλισμός ἐκτοπίζει ἀναπόφευχτα τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί ὅτι ἡ ἐκτόπιση αὐτή εἶναι προοδευτική. Γιά νά ἀποφύγουν αὐτό τό συμπέρασμα οἱ ναρόντνικοι δέ δίστασαν ἀκόμα καί νά *ἐξιδανικεύσουν τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά*. Αὐτή ἡ τερατώδικη ἐξιδανίκευση ἀποτελεῖ βασικό γνώρισμα τῶν ἀντιλήψεων τῶν ναρόντνικων γιά τήν ἐξέλιξη τοῦ τσιφλικάδικου νοικοκυριοῦ. Ὁ κ. Β. Β. ἔφτασε μάλιστα στό σημεῖο νά γράφει, ὅτι «ὁ λαός παραμένει νικητής στόν ἀγώνα γιά τή μορφή τῆς γεωργικῆς καλλιέργειας, παρ' ὅλο πού ἡ νίκη του δυνάμωσε ἀκόμα περισσότερο τήν καταστροφή του» («Τά πεπρωμένα τοῦ καπιταλισμοῦ», σελ. 288). Ἡ παραδοχή μιᾶς *τέτιας* «νίκης» εἶναι πιό εὔγλωττη ἀπό τή διαπίστωση μιᾶς ἥττας! Ὁ κ. Ν. —ον εἶδε στήν παραχώρηση γῆς στόν ἀγρότη μέσα στίς συνθῆκες τῆς οἰκονομίας πού στηρίζεται στήν ἀγγαρεία καί στήν ξεπληρωμή μέ δουλιά τήν «ἀρχή» τῆς «συνένωσης τοῦ παραγωγοῦ μέ τά μέσα παραγωγῆς», ξεχνώντας μιά μικρή λεπτομέρεια, ὅτι αὐτή ἡ παραχώρηση γῆς χρησίμευε σάν μέσο γιά νά ἐξασφαλίσει ὁ τσιφλικάς ἐργατικά χέρια. Ὅπως τονίσαμε κιόλας, ὁ Μάρξ, περιγράφοντας τό σύστημα τῆς προκεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας, ἀνάλυσε *ὅλες* τίς μορφές τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων πού ὑπάρχουν στή Ρωσία καί ὑπογράμμισε ἔντονα τήν ἀνάγκη τῆς μικρῆς παραγωγῆς καί τῆς πρόσδεσης τοῦ ἀγρότη μέ τή γῆ, τόσο στίς συνθῆκες τῆς γαιοπροσόδου μέ τή μορφή ἐργασίας ὅσο καί στίς συνθῆκες τῆς γαιοπροσόδου σέ εἶδος ἤ σέ χρῆμα. Μήπως ὅμως μποροῦσε νά σκεφτεῖ νά ἀναγάγει αὐτή τήν παραχώρηση γῆς στόν ἐξαρτημένο ἀγρότη σέ «ἀρχή» αἰώνιας πρόσδεσης τοῦ παραγωγοῦ στά μέσα παραγωγῆς; Μήπως ξέχασε, ἔστω καί γιά ἕνα λεφτό, ὅτι *αὐτή* ἡ πρόσδεση τοῦ παραγωγοῦ στά μέσα παραγωγῆς ἦταν ἡ πηγή καί ὁ ὅρος τῆς μεσαιωνικῆς ἐκμετάλλευσης, ὅτι αὐτή ἦταν πού καθόριζε τήν τεχνική καί τήν κοινωνική στασιμότητα κι ἀπαιτοῦσε κατανάγκην κάθε μορφή «ἐξωοικονομικοῦ ἐξαναγκασμοῦ»;

Μιά ἐντελῶς ἀνάλογη ἐξιδανίκευση τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί τῆς οἰκονομικῆς ὑποδούλωσης κάνουν οἱ κ. κ. Ὀρλόφ καί Καμπλουκόφ στίς «Συλλογές» τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο τῆς Μόσχας, παρουσιάζοντας σάν ὑποδειγματικό τό νοικοκυριό κάποιας κυρίας Κόστινσκαγια στό νομό Ποντόλσκ (βλ. τόμ. V,

τεῦχος Ι, σελ. 175–176 καί τόμ. ΙΙ, σελ. 59–62, μέρος ΙΙ). Κατά τή γνώμη τοῦ κ. Καμπλουκόφ τό νοικοκυριό αὐτό ἀποδείχνει «ὅτι μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ τό ζήτημα μέ τέτιον τρόπο, πού νά ἀποκλείει (sic!!) αὐτή τήν ἀντίθεση» (δηλαδή τήν ἀντίθεση τῶν συμφερόντων τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ τσιφλικᾶ καί τοῦ ἀγρότη) «καί νά συντελεῖ στήν ἄνθηση (sic!) τόσο τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἀγρότη ὅσο καί τοῦ γαιοχτήμονα» (τόμ. V, τεῦχος Ι, σελ. 175–176). Ἀποδείχνεται ὅμως ὅτι ἡ ἀνθηρή κατάσταση τῶν ἀγροτῶν συνίσταται... στήν ξεπληρωμή μέ δουλιά καί στήν ὑποδούλωση. Οἱ ἀγρότες αὐτοί *δέν ἔχουν βοσκοτόπια καί ἐλεύθερα περάσματα γιά τά βοσκοτόπια* (τόμ. ΙΙ, σελ. 60–61) — πράγμα πού δέν ἐμποδίζει τούς κυρίους ναρόντνικους νά τούς θεωροῦν «καλοστεκούμενους» νοικοκυρέους — καί τά μισθώνουν *προσφέροντας ἐργασία* στήν ἰδιοχτήτρια τῶν γαιῶν καί κάνοντας «ὅλες τίς δουλιές στό χτῆμα της φροντισμένα, ἔγκαιρα καί γρήγορα»*.

Δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει μεγαλύτερη ἐξιδανίκευση τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος, πού ἀποτελεῖ ἄμεση ἐπιβίωση τῆς ἀγγαρείας!

Οἱ μέθοδοι ὅλων τῶν συλλογισμῶν αὐτοῦ τοῦ εἴδους πού κάνουν οἱ ναρόντνικοι εἶναι πολύ ἁπλές. Φτάνει μόνο νά ξεχάσουμε, ὅτι ἡ παραχώρηση γῆς στόν ἀγρότη εἶναι ἕνας ἀπό τούς ὅρους τῆς οἰκονομίας πού στηρίζεται στήν ἀγγαρεία ἤ στήν ξεπληρωμή μέ δουλιά, φτάνει μόνο νά κάνουμε ἀφαίρεση τοῦ γεγονότος ὅτι αὐτός ὁ δῆθεν «ἀνεξάρτητος» γεωργός εἶναι ὑποχρεωμένος νά πληρώνει γαιοπρόσοδο μέ τή μορφή ἐργασίας, προϊόντος ἤ χρήματος, καί θά σχηματίσουμε μιά «καθαρή» ἰδέα τῆς «σύνδεσης τοῦ παραγωγοῦ μέ τά μέσα παραγωγῆς». Ὅμως ἡ πραγματική σχέση τοῦ καπιταλισμοῦ μέ τίς προκεφαλαιοκρατικές μορφές ἐκμετάλλευσης δέν ἀλλάζει καθόλου μέ μιά ἁπλή ἀφαίρεση αὐτῶν τῶν μορφῶν**.

* Πρβλ. *Βόλγκιν*, στό ἔργο πού ἀναφέραμε, σελ. 280–281.

** «Λένε ὅτι ἡ διάδοση τῆς πληρωμῆς τοῦ ἐνοικίου μέ δουλιά ἀντί μέ χρῆμα... εἶναι πράγμα πισωδρομικό. Μά μήπως ἐμεῖς λέμε ὅτι εἶναι φαινόμενο ἐπιθυμητό, πλεονεκτικό; Ἐμεῖς ποτέ δέν ἰσχυριστήκαμε, ὅτι εἶναι προοδευτικό φαινόμενο» — δήλωνε ὁ κ. Τσουπρόφ ἐξ ὀνόματος ὅλων τῶν συγγραφέων τοῦ βιβλίου «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν κτλ.» (βλ. Στενογραφημένα πραχτικά τῶν συζητήσεων στήν Αὐτοκρατορική Ἐλεύθερη οἰκονομική ἑταιρία στήν 1 καί 2 τοῦ Μάρτη 1897[87], σελ. 38). Αὐτή ἡ δήλωση δέν εἶναι καί τυπικά σωστή, γιατί ὁ κ. Κάρισεφ (βλ. πιό πάνω) παρίστανε τήν ξεπληρωμή μέ δουλιά σάν «βοήθεια» στόν ἀγροτικό πληθυσμό. Στήν οὐσία ὅμως τοῦ ζητήματος ἡ δήλωση αὐτή ἀντιφάσκει τελείως μέ τό πραγματικό περιεχόμενο ὅλων τῶν θεωριῶν τῶν ναρόντνικων, πού ἐξιδανικεύουν τήν ξεπληρωμή μέ δουλιά. Ἡ μεγάλη ὑπηρεσία πού πρόσφεραν οἱ κ. κ. Τ. Μπαρανόβσκι καί Στροῦβε εἶναι ὅτι *τοποθέτησαν* σωστά τό ζήτημα (1897) σχετικά μέ τή σημασία τῶν χαμηλῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν: κριτήριο γιά τήν ἐκτίμησή τους πρέπει νά εἶναι τό ἄν οἱ τιμές αὐτές συντελοῦν ἤ ὄχι στό νά ἐκτοπίζει ὁ καπιταλισμός τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά. Τό ζήτημα αὐτό εἶναι προφανῶς ζήτημα πράξης καί στήν ἀπάντηση σ' αὐτό διαφωνοῦμε κάπως μέ τούς παραπάνω συγγραφεῖς. Μέ βάση τά στοιχεῖα πού ἀναφέρονται στό κείμενο (βλ. κυρίως τό ὑποκεφάλαιο VII αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου καί τό IV κεφάλαιο) θεωροῦμε ἐνδεχόμενο καί μάλιστα πιθανό ὅτι ἡ περίοδος τῶν χαμηλῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν θά χαρακτηρίζεται ἀπό μιά ἐξίσου γρήγορη, ἄν ὄχι ἀκόμα πιό γρήγορη, ἐκτόπιση τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ἀπό τόν καπιταλισμό, σέ σχέση μέ τήν προγενέστερη ἱστορική περίοδο τῶν ὑψηλῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν.

Θά σταθοῦμε λίγο σ' ἕναν ἄλλο, πολύ περίεργο, συλλογισμό τοῦ κ. Καμπλουκόφ. Εἴδαμε ὅτι ἐξιδανικεύει τήν ξεπληρωμή μέ δουλιά· τό ἀξιοσημείωτο ὅμως εἶναι ὅτι ὅταν χαρακτηρίζει σάν στατιστικός τούς *πραγματικούς* τύπους τῶν *καθαρά κεφαλαιοκρατικῶν* νοικοκυριῶν τοῦ κυβερνείου τῆς Μόσχας, τότε στήν ἔκθεσή του — παρά τή θέλησή του καί παραμορφωμένα — καθρεφτίζονται ἀκριβῶς ἐκεῖνα τά γεγονότα πού ἀποδείχνουν τήν προοδευτικότητα τοῦ καπιταλισμοῦ στή ρωσική γεωργία. Παρακαλοῦμε τόν ἀναγνώστη νά δώσει προσοχή καί τοῦ ζητοῦμε ἐκ τῶν προτέρων συγγνώμη γιά τά κάπως μακροσκελῆ ἀποσπάσματα.

Ἐκτός ἀπό τούς παλιούς τύπους νοικοκυριῶν μέ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία, στό κυβερνεῖο Μόσχας ὑπάρχει

«ἕνας νέος, πρόσφατος, ἐν τῇ γενέσει του τύπος νοικοκυριῶν, πού ἄφησαν τελείως κατά μέρος κάθε παράδοση καί βλέπουν τά πράγματα ἁπλά, ὅπως βλέπουν κάθε παραγωγή πού πρέπει νά χρησιμεύει σάν πηγή εἰσοδήματος. Ἡ ἀγροτική οἰκονομία ἐδῶ δέν ἐξετάζεται πιά σάν ἀρχοντική ἰδιοτροπία, σάν μιά ἀσχολία μέ τήν ὁποία μπορεῖ νά καταπιαστεῖ ὁ καθένας... Ὄχι, ἐδῶ ἀναγνωρίζεται ἡ ἀνάγκη νά ὑπάρχουν εἰδικές γνώσεις... Ἡ βάση τοῦ ὑπολογισμοῦ» (σχετικά μέ τήν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς) «εἶναι ἡ ἴδια, ὅπως καί γιά ὅλα τά ἄλλα εἴδη παραγωγῆς» («Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. V, μέρος 1, σελ. 185).

Ὁ κ. Καμπλουκόφ δέν ἀντιλαμβάνεται κάν ὅτι ὁ χαρακτηρισμός αὐτός τοῦ νέου τύπου νοικοκυριῶν, πού «ἐμφανίστηκε πρόσφατα» στά 1870–1880, ἀποδείχνει ἀκριβῶς τήν προοδευτικότητα τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία. Ἴσα-ἴσα ὁ καπιταλισμός ἦταν πού μετάτρεψε γιά πρώτη φορά τή γεωργία ἀπό «ἀρχοντική ἰδιοτροπία» σέ συνηθισμένη ἐπιχείρηση, ἴσα-ἴσα ὁ καπιταλισμός ἦταν πού ἀνάγκασε γιά πρώτη φορά τούς ἀνθρώπους νά

«βλέπουν τά πράγματα ἁπλά», καί τούς ἔκανε «νά ξεκόψουν ἀπό τίς παραδόσεις» καί νά ὁπλιστοῦν μέ «εἰδικές γνώσεις». Πρίν ἀπό τόν καπιταλισμό, αὐτό ἦταν κι ἄχρηστο κι ἀδύνατο, γιατί τά μεμονωμένα νοικοκυριά τῶν τσιφλικάδων, τῶν κοινοτήτων καί τῶν ἀγροτικῶν οἰκογενειῶν «ἦταν αὐτάρκη», χωρίς νά ἐξαρτιοῦνται ἀπό ἄλλα νοικοκυριά, καί καμιά δύναμη δέν μποροῦσε νά τά ἀποσπάσει ἀπό τή μακραίωνη στασιμότητα. Ὁ καπιταλισμός ἦταν ἴσα-ἴσα ἡ δύναμη πού δημιούργησε (μέσω τῆς ἀγορᾶς) τόν κοινωνικό ὑπολογισμό τῆς παραγωγῆς τῶν ξεχωριστῶν παραγωγῶν, καί τούς ἀνάγκασε νά παίρνουν ὑπόψη τους τίς ἀπαιτήσεις τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Σ' αὐτό ἀκριβῶς συνίσταται ὁ προοδευτικός ρόλος τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία ὅλων τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν.

Ἄς ἀκούσουμε παρακάτω πῶς χαρακτηρίζει ὁ κ. Καμπλουκόφ τά καθαρῶς κεφαλαιοκρατικά μας νοικοκυριά:

«Ἔπειτα παίρνεται πιά ὑπόψη ἡ ἐργατική δύναμη σάν ἀπαραίτητος παράγοντας ἐπίδρασης πάνω στή φύση, παράγοντας χωρίς τόν ὁποῖο καμιά ὀργάνωση τοῦ νοικοκυριοῦ δέν μπορεῖ νά φέρει ἀποτέλεσμα. Ἔτσι, ἐνῶ ἀναγνωρίζουν ὅλη τή σημασία αὐτοῦ τοῦ στοιχείου, δέν τό βλέπουν ταυτόχρονα σάν ἀνεξάρτητη πηγή ἐσόδων, ὅπως τήν ἔβλεπαν στή δουλοπαροικία, ἤ ὅπως τή βλέπουν καί τώρα στίς περιπτώσεις πού βάση τῆς ἀποδοτικότητας τοῦ χτήματος δέν εἶναι τό προϊόν τῆς ἐργασίας, ἡ ἀπόχτηση τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ τόν ἄμεσο σκοπό τῆς καταβαλλόμενης ἐργασίας, οὔτε ἡ τάση νά καταβληθεῖ αὐτή ἡ ἐργασία στήν παραγωγή πιό πολύτιμων προϊόντων καί ἔτσι νά ἐπωφεληθοῦν ἀπό τά ἀποτελέσματά της, ἀλλά ἡ τάση νά ἐλαττωθεῖ τό μέρος τοῦ προϊόντος πού παίρνει ὁ ἐργάτης γιά τόν ἑαυτό του, ὁ πόθος νά μειωθεῖ τό κόστος τῆς ἐργασίας γιά τό νοικοκύρη, ἄν εἶναι δυνατό, στό μηδέν» (186). Γίνεται λόγος γιά τήν ἐκμετάλλευση τοῦ νοικοκυριοῦ μέ ἀντάλλαγμα τήν παραχώρηση ὀτρέζκι. «Κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθῆκες γιά τήν ἀποδοτικότητα δέ χρειάζεται νά ἔχει ὁ νοικοκύρης οὔτε γνώσεις, οὔτε ἰδιαίτερα προσόντα. Ὅσα βγοῦν ἀπ' αὐτή τήν ἐργασία ἀποτελοῦν καθαρό εἰσόδημα τοῦ ἰδιοχτήτη, ἤ τουλάχιστο εἰσόδημα πού βγαίνει χωρίς νά ξοδευτεῖ σχεδόν καθόλου κυκλοφοριακό κεφάλαιο. Ἕνα τέτιο ὅμως νοικοκυριό δέν μπορεῖ φυσικά νά πάει καλά καί δέν μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ νοικοκυριό μέ τήν αὐστηρή ἔννοια τῆς λέξης, ὅπως δέν μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ νοικοκυριό καί ἡ ἐκμίσθωση ὅλων τῶν χωραφιῶν. Ἐδῶ δέν ὑπάρχει οἰκονομική ὀργάνωση» (186). Καί ἀναφέροντας παραδείγματα ἐκμίσθωσης τῶν ὀτρέζκι ἔναντι ἐργασίας ὁ συγγραφέας συμπεραίνει: «Τό κέντρο τοῦ βάρους τοῦ νοικοκυριοῦ, ὁ τρόπος πού βγαίνει τό εἰσόδημα ἀπό τή γῆ, βρίσκεται στήν ἐπίδραση πάνω στόν ἐργάτη κι ὄχι πάνω στήν ὕλη καί στή δύναμή της» (189).

Ὁ συλλογισμός αὐτός εἶναι ἕνα πάρα πολύ ἐνδιαφέρον δεῖγμα γιά τό πόσο διαστρεβλωμένα παρουσιάζονται τά πραγματικά γεγονότα, ὅταν ἐξετάζονται ἀπό τή σκοπιά μιᾶς λαθεμένης θεωρίας. Ὁ κ. Καμπλουκόφ συγχέει τήν παραγωγή μέ τήν κοινωνική ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς. Σέ κάθε κοινωνικό καθεστώς ἡ παραγωγή συνίσταται στήν «ἐπίδραση» τοῦ ἐργάτη πάνω στήν ὕλη καί στίς δυνάμεις της. Σέ κάθε κοινωνικό καθεστώς πηγή «εἰσοδήματος» γιά τόν κάτοχο γῆς μπορεῖ νά εἶναι μόνο τό ὑπερπροϊόν. Καί ἀπό τίς δυό ἀπόψεις, τό σύστημα τοῦ νοικοκυριοῦ πού στηρίζεται στήν ξεπληρωμή μέ δουλιά εἶναι ἀπόλυτα ὅμοιο μέ τό κεφαλαιοκρατικό, παρά τήν ἀντίθετη γνώμη τοῦ κ. Καμπλουκόφ. Ἡ πραγματική ὅμως διαφορά τους εἶναι, ὅτι ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά προϋποθέτει ἀπαραίτητα τήν πιό χαμηλή παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας· γι' αὐτό τό λόγο δέν ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νά αὐξηθεῖ ἡ ποσότητα τοῦ ὑπερπροϊόντος γιά νά αὐξηθεῖ ἔτσι τό εἰσόδημα. Γιά νά γίνει αὐτό, δέ μένει παρά ἕνα μόνο μέσο: ἡ χρησιμοποίηση κάθε μορφῆς ὑποδουλωτικῆς μίσθωσης ἐργασίας. Ἀντίθετα, στό καθαρά κεφαλαιοκρατικό νοικοκυριό οἱ μορφές ὑποδουλωτικῆς μίσθωσης ἐργασίας πρέπει νά ἀτονήσουν, γιατί ὁ προλετάριος, πού δέν εἶναι δεμένος στή γῆ, εἶναι ἀκατάλληλο ἀντικείμενο γιά ὑποδούλωση. Ἡ αὔξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας δέν καθίσταται μόνο δυνατή, μά καί ἀναγκαία, σάν τό μοναδικό μέσο γιά ν' αὐξήσει καθένας τό εἰσόδημά του καί νά ἀντέξει στό σκληρό συναγωνισμό. Ἔτσι, ἡ περιγραφή τῶν καθαρά κεφαλαιοκρατικῶν μας νοικοκυριῶν, πού δίνει ὁ ἴδιος ὁ κ. Καμπλουκόφ, πού μέ τόσο ζῆλο προσπάθησε νά ἐξιδανικεύσει τήν ξεπληρωμή μέ δουλιά — ἐπιβεβαιώνει ἀπόλυτα τό γεγονός, ὅτι ὁ ρωσικός καπιταλισμός *δημιουργεῖ* τίς κοινωνικές συνθῆκες, πού *ἀπαιτοῦν* κατανάγκη τήν ὀρθολογιστική ὀργάνωση τῆς γεωργίας καί τήν κατάργηση τῆς οἰκονομικῆς ὑποδούλωσης, ἐνῶ ἀπεναντίας ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά *ἀποκλείει* τή δυνατότητα τῆς ὀρθολογιστικῆς ὀργάνωσης τῆς γεωργίας, διαιωνίζει τήν τεχνική στασιμότητα καί τήν οἰκονομική ὑποδούλωση τοῦ παραγωγοῦ. Δέν ὑπάρχει μεγαλύτερη ἐπιπολαιότητα ἀπό τή συνηθισμένη θριαμβολογία τῶν ναρόντνικων ὅτι ὁ καπιταλισμός στή γεωργία μας εἶναι ἀδύναμος. Τόσο τό χειρότερο ἄν εἶναι ἀδύναμος, γιατί αὐτό δείχνει μόνο τή δύναμη τῶν προκεφαλαιοκρατικῶν μορφῶν ἐκμετάλλευσης, πού εἶναι ἀσύγκριτα πιό βαριές γιά τόν παραγωγό.

VI. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ ΤΟΥ ΕΝΓΚΕΛΓΚΑΡΝΤ

Μιά ἐντελῶς ἰδιαίτερη θέση ἀνάμεσα στούς ναρόντνικους κατέχει ὁ Ἐνγκελγκάρντ. Ἄν θά ἐπιχειρούσαμε νά ὑποβάλουμε σέ κριτική τή γνώμη τοῦ Ἐνγκελγκάρντ γιά τό σύστημα τῆς

ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί γιά τόν καπιταλισμό, τότε θά ἔπρεπε νά ἐπαναλάβουμε ὅσα εἴπαμε στό προηγούμενο ὑποκεφάλαιο. Θεωροῦμε πολύ πιό σκόπιμο νά ἀντιτάξουμε στίς ναροντνικιστικές ἀπόψεις τοῦ Ἐνγκελγκάρντ τήν ἱστορία τοῦ ἰδιόχτητου νοικοκυριοῦ τοῦ Ἐνγκελγκάρντ. Ἡ κριτική αὐτή θά ἔχει καί θετική σημασία, γιατί ἡ ἐξέλιξη τοῦ νοικοκυριοῦ αὐτοῦ καθρεφτίζει, κατά κάποιο τρόπο, σέ μικρογραφία, τά βασικά γνωρίσματα τῆς ἐξέλιξης ὅλων τῶν μεγάλων νοικοκυριῶν στή Ρωσία μετά τή μεταρύθμιση.

Ὅταν ὁ Ἐνγκελγκάρντ καταπιάστηκε μέ τό νοικοκυριό, αὐτό στηριζόταν στό πατροπαράδοτο σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί στήν οἰκονομική ὑποδούλωση, πού ἀποκλείουν ἕνα «ὀρθολογιστικά ὀργανωμένο νοικοκυριό» («Γράμματα ἀπό τό χωριό», σελ. 559). Ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά εἶχε σάν συνέπεια τήν κακή κτηνοτροφία, τήν κακή καλλιέργεια τῆς γῆς, τήν ὁμοιομορφία τῶν ἀπαρχαιωμένων πιά συστημάτων καλλιέργειας (118). «Εἶδα ὅτι ἦταν ἀδύνατο νά ἐκμεταλλεύομαι τό νοικοκυριό ὅπως πρῶτα» (118). Ὁ συναγωνισμός τῶν σιτηρῶν τῆς στέπας ἔριξε τίς τιμές κι ἔκανε τό νοικοκυριό ἀσύμφορο (83)*. Θά σημειώσουμε ὅτι ἐκτός ἀπό τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά στό νοικοκυριό ἔπαιζε ἀπό τήν ἀρχή ἀκόμα κάποιο ρόλο καί τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα: μισθωτοί ἐργάτες, ἔστω καί σέ πολύ μικρό ἀριθμό, ὑπῆρχαν καί στό παλιό νοικοκυριό (ἀγελαδάρης κτλ.) κι ὁ Ἐνγκελγκάρντ διαβεβαιώνει, ὅτι τό μεροκάματο τοῦ ἐργάτη γῆς πού εἶχε (ὁ ἐργάτης αὐτός ἦταν ἕνας ἀπό τούς ἀγρότες πού τοῦ εἶχε δοθεῖ κλῆρος) ἦταν «ἀφάνταστα χαμηλό» (11) — χαμηλό γιατί «*δέν μπορούσαμε νά δόσουμε καί περισσότερα*» λόγω τῆς κακῆς κατάστασης τῆς κτηνοτροφίας. Ἡ χαμηλή παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας ἀπόκλειε τή δυνατότητα ν' αὐξηθεῖ τό μεροκάματο. Κι ἔτσι ἀφετηρία στό νοικοκυριό τοῦ Ἐνγκελγκάρντ εἶναι τά γνωστά πιά σέ μᾶς γνωρίσματα ὅλων τῶν ρωσικῶν νοικοκυριῶν: ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά, ἡ οἰκονομική ὑποδούλωση, ἡ ἐξαιρετικά χαμηλή παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, ἡ «ἀπίστευτα φτηνή» ἀμοιβή τῆς ἐργασίας, ἡ ρουτίνα στή γεωργία.

* Αὐτό τό γεγονός, ὅτι ὁ συναγωνισμός τῶν φτηνῶν σιτηρῶν ἀποτελεῖ κίνητρο γιά τή βελτίωση τῆς τεχνικῆς καί *συνεπῶς* γιά τήν ἀντικατάσταση τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά μέ τήν ἐλεύθερη μίσθωση ἐργατῶν, ἀξίζει νά προσεχτεῖ ἰδιαίτερα. Ὁ συναγωνισμός τῶν σιτηρῶν τῆς στέπας ἐκδηλωνόταν καί στά χρόνια τῶν ὑψηλῶν τιμῶν στά σιτηρά. Ἡ περίοδος ὅμως τῶν χαμηλῶν τιμῶν δίνει σ' αὐτόν τό συναγωνισμό ἰδιαίτερη δύναμη.

Ποιές εἶναι λοιπόν οἱ ἀλλαγές πού ἔκανε σ' αὐτό τό καθεστώς ὁ Ἐγκελγκάρντ; Περνᾶ στήν καλλιέργεια τοῦ λιναριοῦ, πού εἶναι ἕνα ἐμποροβιομηχανικό φυτό κι ἀπαιτεῖ πολλά ἐργατικά χέρια. Δυναμώνει, συνεπῶς, ὁ ἐμπορευματικός καί κεφαλαιοκρατικός χαρακτήρας τῆς γεωργίας. Πῶς ὅμως νά ἐξασφαλίσει ἐργατικά χέρια; Ὁ Ἐνγκελγκάρντ προσπάθησε στήν ἀρχή νά ἐφαρμόσει στή νέα (ἐμπορευματική) γεωργία τό παλιό σύστημα: τήν ξεπληρωμή μέ δουλιά. Ὅμως ἡ δουλιά δέν πρόκοψε, δούλευαν ἄσχημα, ἡ «ξεπληρωμή μέ δουλιά κατά ντεσιατίνα» ἀποδείχτηκε ἀνώτερη ἀπό τίς δυνάμεις τῶν ἀγροτῶν πού ἀντιδροῦσαν μ' ὅλα τά δυνατά τους στήν «κατ' ἀποκοπήν» καί ἀνελεύθερη δουλιά. «Ἔπρεπε ν' ἀλλάξω τό σύστημα. Στό μεταξύ εἶχα πιά δυναμώσει, ἀγόρασα δικά μου ἄλογα, χάμουρα, κάρα, ξύλινα ἀλέτρια, σβάρνες καί μποροῦσα πιά νά ἐκμεταλλεύομαι τό νοικοκυριό μου μέ ἐργάτες γῆς. Ἄρχισα νά δουλεύω τό λινάρι ἐνμέρει μέ τούς δικούς μου ἐργάτες γῆς, ἐνμέρει μέ ἐργάτες πού τούς μίσθωνα γιά ὁρισμένες δουλιές καί τούς πλήρωνα μέ τό κομμάτι» (218). Ἔτσι τό πέρασμα στό νέο σύστημα οἰκονομίας καί στήν ἐμπορευματική γεωργία ἀπαιτοῦσε τήν ἀντικατάσταση τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά μέ τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα. Γιά νά ἀνεβάσει τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας ὁ Ἐνγκελγκάρντ ἐφάρμοσε τή δοκιμασμένη μέθοδο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς: τή δουλιά μέ τό κομμάτι. Οἱ γυναῖκες μισθώνονταν νά δουλεύουν μέ τή θημωνιά, μέ τό πούτι, κι ὁ Ἐνγκελγκάρντ (ὄχι χωρίς κάποια ἀφελῆ θριαμβολογία) διηγεῖται γιά τήν ἐπιτυχία πού εἶχε αὐτό τό σύστημα. Ἀνέβηκε τό κόστος τῆς καλλιέργειας (ἀπό 25 ρούβλια γιά τήν ντεσιατίνα ὥς 35 ρούβλια), μά σέ ἀντιστάθμισμα αὐξήθηκε καί τό εἰσόδημα κατά 10–20 ρούβλια, ἀνέβηκε ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας τῶν ἐργατριῶν μέ τό πέρασμα ἀπό τήν ἀνελεύθερη δουλιά στήν ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία (ἀπό 20 φούντια τή νυχτιά ὥς 1 πούτι) μά ἀνέβηκε καί τό μεροκάματο τῶν ἐργατριῶν ὥς 30–50 καπίκια τή μέρα («πρωτοφανές γιά τά μέρη μας»). Ὁ ὑφασματέμπορας τοῦ τόπου παίνευε μέ ὅλη του τήν ψυχή τόν Ἐνγκελγκάρντ: «μέ τό λινάρι σας δόσατε μεγάλη κίνηση στό ἐμπόριο» (219).

Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία, πού ἐφαρμόστηκε πρῶτα στήν καλλιέργεια τοῦ ἐμπορεύσιμου φυτοῦ, ἄρχισε σιγά-σιγά ν' ἀγκαλιάζει τίς ἄλλες γεωργικές ἐργασίες. Μιά ἀπό τίς πρῶτες ἐργασίες πού ἀπόσπασε τό κεφάλαιο ἀπό τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ἦταν τό ἁλώνισμα. Εἶναι γνωστό ὅτι σ' ὅλα γε-

νικά τά μεγάλα νοικοκυριά αὐτή ἡ δουλιά γίνεται πολύ συχνά κεφαλαιοκρατικά. «Ἕνα μέρος τῆς γῆς — γράφει ὁ Ἐνγκελγκάρντ — τό δίνω στούς ἀγρότες γιά νά τό καλλιεργήσουν μέ τό κυκλικό σύστημα, γιατί διαφορετικά θά μοῦ ἦταν δύσκολο νά τά βγάλω πέρα μέ τό θέρισμα τῆς σίκαλης» (211). Ἑπομένως, ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά χρησιμεύει σάν ἄμεσο πέρασμα στόν καπιταλισμό, γιατί ἐξασφαλίζει στό νοικοκύρη τή δουλιά τῶν μεροκαματιάρηδων τόν καιρό πού ὑπάρχει ἡ μεγαλύτερη σφίξη. Στήν ἀρχή, ἡ καλλιέργεια μέ τό κυκλικό σύστημα περιλάβαινε καί τό ἁλώνισμα, μά καί δῶ ἡ κακή ποιότητα τῆς δουλιᾶς ἐπέβαλε τό πέρασμα στήν ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία. Ἡ καλλιέργεια μέ τό κυκλικό σύστημα ἄρχισε νά δίνεται χωρίς τό ἁλώνισμα. Τό ἁλώνισμα γινόταν ἐνμέρει μέ ἐργάτες γῆς κι ἐνμέρει δινόταν σέ ἕναν ἐργολάβο μέ μιά ὁμάδα μισθωτούς ἐργάτες, πού πληρώνονταν κατ' ἀποκοπήν. Τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀντικατάστασης τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά μέ τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα ἦταν καί δῶ: 1) τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας: προηγούμενα 16 ἄνθρωποι ἁλώνιζαν 900 δεμάτια τή μέρα, τώρα 8 ἄνθρωποι ἁλωνίζουν 1100 δεμάτια· 2) αὐξήθηκε ἡ ποσότητα τοῦ καρποῦ πού ἁλωνιζότανε· 3) ἐλαττώθηκε ὁ χρόνος τοῦ ἁλωνίσματος· 4) ἀνέβηκε τό μεροκάματο τοῦ ἐργάτη· 5) αὐξήθηκε τό κέρδος τοῦ νοικοκύρη (212).

Σέ συνέχεια τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα ἀγκαλιάζει καί τίς ἐργασίες πού ἔχουν σχέση μέ τήν καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους. Ἀρχίζουν νά χρησιμοποιοῦνται τά σιδερένια ἀλέτρια στή θέση τῶν παλιῶν ξύλινων καί ἡ δουλιά περνᾶ ἀπό τόν οἰκονομικά ὑποδουλωμένο χωριάτη στόν ἐργάτη γῆς. Ὁ Ἐνγκελγκάρντ μᾶς πληροφορεῖ θριαμβευτικά γιά τήν ἐπιτυχία τῆς καινοτομίας, γιά τήν εὐσυνειδησία τῶν ἐργατῶν, ἀποδείχνοντας πολύ σωστά ὅτι οἱ συνηθισμένες κατηγορίες ἐνάντια στούς ἐργάτες γιά τεμπελιά κι ἀσυνειδησία εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ «δουλοπαροικιακοῦ στίγματος» καί τῆς ἀνελεύθερης δουλιᾶς στόν «ἀφέντη», ὅτι ἡ νέα ὀργάνωση τοῦ νοικοκυριοῦ ἀπαιτεῖ κι ἀπό τό νοικοκύρη νά ἔχει ἐπιχειρηματικό πνεῦμα, νά ξέρει τούς ἀνθρώπους καί νά ξέρει πῶς νά τούς μεταχειρίζεται, νά ξέρει τή δουλιά καί τό μέτρο της, νά ξέρει τήν τεχνική καί τήν ἐμπορική πλευρά τῆς γεωργίας, ἀπαιτεῖ δηλαδή τέτια προσόντα πού δέν ὑπῆρχαν καί δέν μποροῦσαν νά ὑπάρχουν στούς Ὀμπλόμοφ* τοῦ δουλο-

* Ὀμπλόμοφ εἶναι ἥρωας τοῦ ὁμώνυμου μυθιστορήματος τοῦ ρώσου συγγραφέα Γκοντσαρόφ. Τύπος ἀργόσχολου, ἄβουλου, ἀδιάφορου γιά τά κοινωνικά ζητήματα. *Σημ. μετ.*

παροικιακοῦ ἤ τοῦ οἰκονομικά ὑποδουλωμένου χωριοῦ. Οἱ διάφορες ἀλλαγές στήν τεχνική τῆς γεωργίας συνδέονται ἀδιάρηχτα ἡ μιά μέ τήν ἄλλη καί ὁδηγοῦν ἀναπόφευχτα καί στό μετασχηματισμό τῆς οἰκονομίας. «Ἄς ὑποθέσουμε λχ. ὅτι ἀρχίζετε νά σπέρνετε λινάρι καί τριφύλλι. Ἀμέσως θά χρειαστοῦν πολλές ἄλλες ἀλλαγές καί ἄν δέ γίνουν, ἡ ἐπιχείρηση δέ θά πάει καλά. Θά χρειαστεῖ νά ἀλλαχτοῦν τά καλλιεργητικά ἐργαλεῖα κι ἀντί ξύλινα ἀλέτρια νά χρησιμοποιηθοῦν σιδερένια, ἀντί ξύλινες σβάρνες, σιδερένιες, πράγμα πού μέ τή σειρά του θά ἀπαιτήσει ἄλλα ἄλογα, *ἄλλους ἐργάτες, ἄλλο σύστημα μίσθωσης ἐργατῶν κτλ.*» (154–155).

Ἔτσι, ἡ ἀλλαγή τῆς τεχνικῆς τῆς γεωργίας ἀποδείχτηκε ἀδιάρηχτα συνδεμένη μέ τό γεγονός ὅτι ὁ καπιταλισμός ἐκτοπίζει τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά. Ἐκεῖνο πού ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἐδῶ εἶναι ὁ βαθμιαῖος χαρακτήρας αὐτῆς τῆς ἐκτόπισης: τό σύστημα τῆς οἰκονομίας συνδυάζει, ὅπως καί πρῶτα, τήν ξεπληρωμή μέ δουλιά καί τόν καπιταλισμό, ὅμως τό κέντρο τοῦ βάρους μετατοπίζεται σιγά-σιγά ἀπό τήν πρώτη στό δεύτερο. Νά ποιά ἦταν ἡ ὀργάνωση τοῦ μετασχηματισμένου νοικοκυριοῦ τοῦ Ἐνγκελγκάρντ:

«Τώρα ἔχω πολλές δουλιές, γιατί ἄλλαξα ὅλο τό σύστημα τοῦ νοικοκυριοῦ. Σημαντικό μέρος τῶν ἐργασιῶν γίνεται ἀπό ἐργάτες γῆς καί μεροκαματιάρηδες. Καί οἱ δουλιές εἶναι πάρα πολλές καί διάφορες: καί σπέρνω στάρι στά ἀποψιλωμένα μέρη, καί τό σημυδόδασο ξεριζώνω γιά νά σπείρω λινάρι, καί λιβάδια νοίκιασα στό Δνείπερο, καί τριφύλλι ἔσπειρα, καί σίκαλη ἄφθονη ἔχω, καί λινάρι πολύ. Χρειάζονται χέρια ἀμέτρητα. Γιά νά ἔχεις δουλευτές πρέπει νά φροντίσεις ἀπό τά πρίν, γιατί ὅταν ἔρθει ὁ καιρός τῆς δουλιᾶς, ὅλοι θά εἶναι ἀπασχολημένοι ἤ στό σπίτι ἤ σέ ἄλλα νοικοκυριά. Τή στρατολογία αὐτή τῶν ἐργατικῶν χεριῶν τήν κάνω δίνοντας ἀπό πιό μπροστά λεφτά καί στάρι ἔναντι ἐργασίας» (116–117).

Ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά καί ἡ οἰκονομική ὑποδούλωση παρέμειναν συνεπῶς καί στό «ὀρθολογιστικά» ὀργανωμένο νοικοκυριό, ὅμως, τό πρῶτο, εἶναι ὅτι πιάνουν δευτερεύουσα θέση σχετικά μέ τήν ἐλεύθερη μίσθωση ἐργατῶν καί τό δεύτερο, ὅτι ἄλλαξε καί ἡ ἴδια ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά. Ἔμεινε κυρίως ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά τῆς δεύτερης κατηγορίας, πού δέν προϋποθέτει ἀγρότες νοικοκυρέους, ἀλλά ἐργάτες γῆς καί μεροκαματιάρηδες.

Ἔτσι λοιπόν, τό ἀτομικό νοικοκυριό τοῦ Ἐνγκελγκάρντ δια-

ψεύδει περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλο ἐπιχείρημα τίς ναροντνικιστικές θεωρίες τοῦ Ἐνγκελγκάρντ. Βάζοντας γιά σκοπό του νά φτιάξει ἕνα ὀρθολογιστικά ὀργανωμένο νοικοκυριό, δέν μπόρεσε νά τό κάνει διαφορετικά μέσα στίς συνθῆκες τῶν σημερινῶν κοινωνικο-οικονομικῶν σχέσεων, παρά μέ τήν ὀργάνωση ἑνός νοικοκυριοῦ πού χρησιμοποιεῖ ἐργάτες γῆς. Τό ἀνέβασμα τῆς τεχνικῆς τῆς γεωργίας καί ἡ ἐκτόπιση τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ἀπό τόν καπιταλισμό γινόταν στό νοικοκυριό αὐτό ταυτόχρονα, ὅπως ἀκριβῶς γίνεται ταυτόχρονα καί σέ ὅλα γενικά τά μεγάλα νοικοκυριά τῆς Ρωσίας. Τό προτσές αὐτό φαίνεται πολύ ἀνάγλυφα στή χρησιμοποίηση μηχανῶν στή ρωσική ἀγροτική οἰκονομία.

VII. Η ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΜΗΧΑΝΩΝ ΣΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Ἡ ἐποχή μετά τή μεταρύθμιση χωρίζεται σέ τέσσερις περιόδους ὥς πρός τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς γεωργικῶν μηχανῶν καί τή χρησιμοποίηση μηχανῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία*. Ἡ πρώτη περίοδος ἀγκαλιάζει τά τελευταῖα χρόνια πρίν ἀπό τήν ἀγροτική μεταρύθμιση καί τά πρῶτα χρόνια ὕστερα ἀπ' αὐτήν. Οἱ τσιφλικάδες ρίχτηκαν μέ τά μοῦτρα νά ἀγοράσουν μηχανές ἀπό τό ἐξωτερικό, γιά νά τά βγάλουν πέρα χωρίς τή «δωρεάν» δουλιά τῶν δουλοπάροικων καί νά παραμερίσουν τίς δυσκολίες πού παρουσιάζονταν στή μίσθωση ἐλεύθερων ἐργατῶν. Ἡ προσπάθεια αὐτή τέλειωσε φυσικά μέ ἀποτυχία. Ὁ πυρετός αὐτός γρήγορα πέρασε καί ἀπό τό 1863–1864 ἡ ζήτηση μηχανῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ ἔπεσε. Ἀπό τά τέλη τῆς δεκαετίας 1870–1880 ἄρχισε ἡ δεύτερη περίοδος, πού κράτησε ὥς τό 1885. Ἡ περίοδος αὐτή χαρακτηρίζεται γιά τήν ἐξαιρετικά σωστή καί τήν ἐξαιρετικά γοργή αὔξηση τῆς εἰσαγωγῆς μηχανῶν ἀπό

* Βλ. στήν «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας στή Ρωσία», τόμ. Ι, Πετρούπολη, 1883 (ἔκδ. γιά τήν ἔκθεση τοῦ 1882), τό ἄρθρο τοῦ Β. Τσερνιάγεφ: «Ἡ παραγωγή γεωργικῶν μηχανῶν».— Ἐπίσης στόν τόμο ΙΙ, Πετρούπολη, 1886, στήν ὁμάδα ΙΧ. — Στήν «Ἀγροτική καί δασική οἰκονομία τῆς Ρωσίας» (Πετρούπολη, 1893, ἔκδ. γιά τήν ἔκθεση τοῦ Σικάγου), τό ἄρθρο τοῦ κ. Β. Τσερνιάγεφ: «Γεωργικά ἐργαλεῖα καί μηχανές». — Στίς «Παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας» (Πετρούπολη, 1896, ἔκδ. γιά τήν ἔκθεση τοῦ 1896), τό ἄρθρο τοῦ κ. Λένιν: «Γεωργικά ἐργαλεῖα καί μηχανές» (μέρος Ι). — Στό «Βέστνικ Φινάνσοφ», τεῦχος 51 τοῦ 1896, καί τεῦχος 21 τοῦ 1897. — *Β. Ρασπόπιν*, τό ἄρθρο πού ἀναφέραμε. Μόνο τό τελευταῖο ἄρθρο βάζει τό ζήτημα σέ πολιτικο-οικονομική βάση, ἐνῶ ὅλα τά προηγούμενα γράφτηκαν ἀπό εἰδικούς γεωπόνους.

τό ἐξωτερικό. Ἡ ἐσωτερική παραγωγή αὐξανόταν ἐπίσης κανονικά, μά πιό ἀργά ἀπό τήν εἰσαγωγή. Ἀπό τό 1881 ὥς τό 1884 ἡ εἰσαγωγή γεωργικῶν μηχανῶν αὐξανόταν ἐξαιρετικά γρήγορα, πράγμα πού ὀφείλεται ἐνμέρει στό ὅτι τό 1881 καταργήθηκε ἡ ἀτελής εἰσαγωγή χυτοσίδηρου καί σίδηρου γιά τίς ἀνάγκες τῶν ἐργοστασίων πού παράγουν γεωργικές μηχανές. Ἡ τρίτη περίοδος εἶναι ἡ περίοδος ἀπό τό 1885 ὥς τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1890–1900. Οἱ γεωργικές μηχανές, πού εἰσάγονταν ὥς τότε ἀδασμολόγητες, ἀρχίζουν ἀπό τή χρονιά αὐτή νά δασμολογοῦνται (50 χρυσά καπίκια τό πούτι). Ὁ ὑψηλός δασμός ἐλαττώνει σέ τεράστιο βαθμό τήν εἰσαγωγή μηχανῶν, τή στιγμή πού ἡ ντόπια παραγωγή ἀναπτύσσεται ἀργά κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς ἀγροτικῆς κρίσης, πού ἄρχισε ἀκριβῶς αὐτή τήν περίοδο. Τέλος, ἀπό τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1890–1900, ἀρχίζει προφανῶς ἡ τέταρτη περίοδος, ὁπότε αὐξάνει καί πάλι ἡ εἰσαγωγή γεωργικῶν μηχανῶν, κι ἀναπτύσσεται ἐξαιρετικά γοργά ἡ παραγωγή τους στό ἐσωτερικό.

Παραθέτουμε τά στατιστικά στοιχεῖα πού δείχνουν ὅσα ἐκθέσαμε. Ἡ μέση χρονιάτικη εἰσαγωγή γεωργικῶν μηχανῶν ἀπό τό ἐξωτερικό ἦταν στίς περιόδους:

Περίοδοι	Χιλιάδες πούτια	Χιλιάδες ρούβλια
1869–1872	259,4	787,9
1873–1876	566,3	2 283,9
1877–1880	629,5	3 593,7
1881–1884	961,8	6 318
1885–1888	399,5	2 032
1889–1892	509,2	2 596
1893–1896	864,8	4 868

Γιά τήν παραγωγή γεωργικῶν μηχανῶν κι ἐργαλείων στή Ρωσία δέν ὑπάρχουν δυστυχῶς τέτια πλήρη καί ἀκριβῆ στοιχεῖα. Ἡ μή ἱκανοποιητική κατάσταση πού παρουσιάζει ἡ στατιστική μας σχετικά μέ τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια, τό μπέρδεμα τῆς παραγωγῆς μηχανῶν γενικά μέ τήν παραγωγή γεωργικῶν μηχανῶν εἰδικά, ἡ ἔλλειψη ἑνός αὐστηρά καθορισμένου κανόνα γιά τόν ξεχωρισμό τῆς «ἐργοστασιακῆς» καί «βιοτεχνικῆς» παραγωγῆς γεωργικῶν μηχανῶν — ὅλα αὐτά δέ μᾶς ἐπιτρέπουν νά δόσουμε πλήρη εἰκόνα γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς γεωργικῶν μηχανῶν στή Ρωσία. Ὅταν συνοψίσουμε τά στοιχεῖα πού ὑπάρχουν στίς πηγές πού ἀναφέραμε πιό πάνω, θά ἔχουμε τήν παρακάτω εἰκόνα γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς γεωργικῶν μηχανῶν στή Ρωσία.

Παραγωγή, εἰσαγωγή καί χρησιμοποίηση γεωργικῶν μηχανῶν καί ἐργαλείων

Χρόνος	Στό βασίλειο τῆς Πολωνίας	Στά τρία κυβερνεία τῆς Βαλτικῆς	Στά 4 νότια κυβερνεία τῆς στέπας: Ντόν, Αἰκατερινοσλάβ, Ταυρίδας καί Χερσώνας	Στά ὑπόλοιπα κυβερνεία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας	Συνολικά στά 50 κυβερνεία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας καί στό βασίλειο τῆς Πολωνίας	Εἰσαγωγή γεωργικῶν μηχανῶν ἀπό τό ἐξωτερικό	Χρησιμοποίηση γεωργικῶν μηχανῶν
	Σέ χιλιάδες ρούβλια						
1876	646	415	280	988	2 329	1 628	3 957
1879	1 088	433	557	1 752	3 830	4 000	7 830
1890	498	217	2 360	1 971	5 046	2 519	7 565
1894	381	314	6 183	2 567	9 445	5 194	14 639

Ἀπ' αὐτά τά στοιχεῖα φαίνεται μέ πόση δύναμη ἐκδηλώνεται τό προτσές τῆς ἐκτόπισης τῶν πρωτόγονων γεωργικῶν ἐργαλείων ἀπό τά βελτιωμένα (συνεπῶς καί τό προτσές τῆς ἐκτόπισης τῶν πρωτόγονων μορφῶν οἰκονομίας ἀπό τόν καπιταλισμό). Μέσα σέ 18 χρόνια ἡ χρησιμοποίηση γεωργικῶν μηχανῶν αὐξήθηκε πάνω ἀπό $3^1/_2$ φορές κι αὐτό ἔγινε κυρίως μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐγχώριας παραγωγῆς, πού αὐξήθηκε πάνω ἀπό 4 φορές. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἐπίσης ἡ μετατόπιση τοῦ κύριου κέντρου αὐτῆς τῆς παραγωγῆς ἀπό τά κυβερνεῖα τῆς περιοχῆς τοῦ Βιστούλα καί τῆς Βαλτικῆς στά στεπώδη κυβερνεῖα τῆς Νότιας Ρωσίας. Ἐνῶ στή δεκαετία 1870–1880 τό κύριο κέντρο τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία ἦταν τά κυβερνεῖα τῆς δυτικῆς περιοχῆς, στή δεκαετία 1890–1900 δημιουργήθηκαν ἀκόμα πιό σπουδαιότερες περιοχές τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ στά καθαρῶς ρωσικά κυβερνεῖα*.

Σχετικά μέ τά στοιχεῖα πού παραθέσαμε πιό πάνω εἶναι ἀπαραίτητο νά προσθέσουμε, ὅτι παρ' ὅλο πού στηρίζονται σέ ἐπίσημες (καί μοναδικές ἀπ' ὅ,τι ξέρουμε) πληροφορίες γιά τό ζήτημα πού ἐξετάζουμε, ἀπέχουν ὡστόσο πολύ ἀπό τό νά εἶναι πλήρη καί δέν μποροῦν ἀπόλυτα νά συγκριθοῦν κατά διάφορες χρονιές. Γιά τά χρόνια 1876–1879 ὑπάρχουν στοιχεῖα, πού

* Γιά νά κρίνουμε πῶς ἄλλαξαν τά πράγματα στά τελευταῖα χρόνια, θά παραθέσουμε στοιχεῖα ἀπό τήν «Ἐπετηρίδα τῆς Ρωσίας» (ἔκδ. τῆς Κεντρικῆς Στατιστικῆς Ἐπιτροπῆς. Πετρούπολη, 1906) γιά τά χρόνια 1900–1903. Ἡ παραγωγή γεωργικῶν μηχανῶν σ' ὅλη τήν αὐτοκρατορία καθορίζεται ἐδῶ σέ 12 058 χιλιάδες ρούβλια, ἐνῶ ἡ εἰσαγωγή ἀπό τό ἐξωτερικό γιά τό 1902 σέ 15 240 χιλ. ρούβλια καί γιά τό 1903 σέ 20 615 χιλ. ρούβλια. *(Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση)*.

συγκεντρώθηκαν *εἰδικά* γιά τήν ἔκθεση τοῦ 1882. Τά στοιχεῖα αὐτά διακρίνονται γιά τή μεγαλύτερη πληρότητά τους, γιατί ἀγκαλιάζουν ὄχι μόνο τήν «ἐργοστασιακή» μά καί τή «βιοτεχνική» παραγωγή γεωργικῶν ἐργαλείων. Ὑπολογίζανε κατά μέσο ὅρο γιά τό 1876–1879 340 ἐπιχειρήσεις στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσίας μαζί μέ τό Βασίλειο τῆς Πολωνίας, ἐνῶ σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς «ἐργοστασιακῆς» στατιστικῆς τό 1879 δέν ὑπῆρχαν στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία περισσότερα ἀπό 66 ἐργοστάσια παραγωγῆς γεωργικῶν μηχανῶν κι ἐργαλείων (ὑπολογισμένα σύμφωνα μέ τόν «Ὁδηγό γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» τοῦ Ὀρλόφ γιά τό 1879). Ἡ τεράστια διαφορά αὐτῶν τῶν ἀριθμῶν ὀφείλεται στό ὅτι ἀπό τίς 340 ἐπιχειρήσεις λιγότερο ἀπό τό ἕνα τρίτο (οἱ 100) θεωροῦνταν ἀτμοκίνητες, ἐνῶ πάνω ἀπό τίς μισές (οἱ 196) χειροκίνητες. Οἱ 236 ἐπιχειρήσεις ἀπό τίς 340, μιά καί δέν εἶχαν δικά τους χυτήρια χυτοσίδηρου, ἔχυναν τά ἀπό χυτοσίδηρο ἐξαρτήματα σέ ἄλλα ἐργοστάσια («Ἱστορικο-στατιστική ἐπισκόπηση», l. c.). Στό μεταξύ γιά τό 1890 καί τό 1894 τά στοιχεῖα πάρθηκαν ἀπό τίς «Συλλογές στοιχείων γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια τῆς Ρωσίας» (ἔκδ. τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφακτούρας)*. Τά στοιχεῖα αὐτά δέν ἀγκαλιάζουν ὁλοκληρωτικά οὔτε καί τήν «ἐργοστασιακή» παραγωγή γεωργικῶν μηχανῶν κι ἐργαλείων. Τό 1890 λχ. ἡ «Συλλογή» ὑπολόγιζε, ὅτι στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία ὑπῆρχαν 149 ἐργοστάσια μέ τέτια παραγωγή, ἐνῶ στόν «Ὁδηγό» τοῦ Ὀρλόφ ἀναφέρονται πάνω ἀπό 163 ἐργοστάσια πού κατασκεύαζαν γεωργικές μηχανές κι ἐργαλεῖα. Σύμφωνα μέ τά πρῶτα στοιχεῖα ὑπολόγιζαν, ὅτι τό 1894 ὑπῆρχαν στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία 164 ἐργοστάσια αὐτοῦ τοῦ εἴδους («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 21, σελ. 544), ἐνῶ στόν «Κατάλογο γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» ἀναφέρονται γιά τό 1894/1895 πάνω ἀπό 173 ἐργοστάσια, πού κατασκεύαζαν γεωργικές μηχανές κι ἐργαλεῖα. Ὅσο γιά τή μικρή, τή «βιοτεχνική» παραγωγή γεωργικῶν μηχανῶν κι ἐργαλείων, δέν περιλαβαίνεται καθόλου σ' αὐτά τά στοιχεῖα**. Γι' αὐτό δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι τά

* Στό «Βέστνικ Φινάνσοφ» τοῦ 1897, τεῦχος 21, παραβάλλονται αὐτά τά στοιχεῖα γιά τό 1888–1894, μά δέν ἀναφέρεται ἡ ἀκριβής πηγή τους.

** Ὅλα τά ἐργαστήρια, πού κατασκεύαζαν καί ἐπισκεύαζαν γεωργικά ἐργαλεῖα, ὑπολογίζονταν τό 1864 σέ 64, τό 1871 σέ 112, τό 1874 σέ 203, τό 1879 σέ 340, τό 1885 σέ 435, τό 1892 σέ 400 καί τό 1895 περίπου σέ 400. («Ἡ ἀγροτική καί δασική οἰκονομία τῆς Ρωσίας», σελ. 358 καί «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1896, τεῦχος 51). Στό μεταξύ ἡ «Συλλογή» ὑπολόγιζε ὅτι τό 1888–1894 ὑπῆρχαν μόνο 157–217 (μέσος ὅρος γιά τά 7 χρόνια 183) ἐργοστάσια αὐτοῦ τοῦ

στοιχεῖα γιά τό 1890 καί 1894 εἶναι πολύ πίσω ἀπό τήν πραγματικότητα. Αὐτό τό ἐπιβεβαιώνουν καί οἱ γνῶμες τῶν εἰδικῶν, πού ὑπολόγιζαν ὅτι στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1890–1900 στή Ρωσία παράγονταν γεωργικές μηχανές κι ἐργαλεῖα συνολικῆς ἀξίας περίπου 10 ἑκατομμυρίων ρουβλιῶν («Ἡ ἀγροτική καί δασική οἰκονομία», 359), ἐνῶ στά 1895 παράγονταν γεωργικές μηχανές καί ἐργαλεῖα συνολικῆς ἀξίας περίπου 20 ἑκατομ. ρουβλιῶν («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1896, τεῦχος 51).

Ἄς ἀναφέρουμε μερικά πιό λεπτομερειακά στοιχεῖα γιά τά εἴδη καί τήν ποσότητα τῶν γεωργικῶν μηχανῶν κι ἐργαλείων πού κατασκευάζονταν στή Ρωσία. Ὑπολογίζουν ὅτι τό 1876 κατασκευάστηκαν 25 835 ἐργαλεῖα· τό 1877 — 29 590· τό 1878 — 35 226· τό 1879 — 47 892 γεωργικές μηχανές κι ἐργαλεῖα. Πόσο ξεπεράστηκαν σήμερα οἱ ἀριθμοί αὐτοί, φαίνεται ἀπό τά παρακάτω στοιχεῖα. Σιδερένια ἀλέτρια παράγονταν στά 1879 περίπου $14^{1}/_{2}$ χιλιάδες, καί τό 1894 — $75^{1}/_{2}$ χιλιάδες τό χρόνο. («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 21). «Ἐνῶ πρίν ἀπό πέντε χρόνια τό ζήτημα ὅτι πρέπει νά παρθοῦν μέτρα γιά νά διαδοθοῦν τά σιδερένια ἀλέτρια στά νοικοκυριά τῶν ἀγροτῶν ἦταν ἕνα ζήτημα πού ἀπαιτοῦσε λύση, τώρα λύθηκε μόνο του. Ἡ ἀγορά σιδερένιων ἀλετριῶν ἀπό τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο ἀγρότη δέν ἀποτελεῖ πιά κάτι τό ἀσυνήθιστο, μά ἔγινε συνηθισμένο φαινόμενο καί τώρα ἡ χρονιάτικη ποσότητα σιδερένιων ἀλετριῶν πού ἀποκτοῦν οἱ ἀγρότες μπορεῖ νά ὑπολογιστεῖ σέ χιλιάδες»*. Ἡ πληθώρα τῶν πρωτόγονων γεωργικῶν ἐργαλείων, πού χρησιμοποιοῦνται στή Ρωσία, ἀφήνει ἀκόμα ἕνα πλατύ πεδίο γιά τήν παραγωγή καί τήν πούληση σιδερένιων ἀλετριῶν**. Ἡ πρόοδος στή χρησιμοποίηση σιδερένιων ἀλετριῶν ἔβαλε ἀκόμα καί τό ζήτημα τῆς χρησιμοποίησης τοῦ ἠλεκτρισμοῦ. Σύμφωνα μέ μιά ἀνακοίνωση τῆς «Τοργκόβο-Προμίσλενναγια Γκαζέτα» (1902, ἀρ. φύλλου 6), στό δεύτερο ἠλεκτροτεχνικό συνέδριο «προκάλεσε μεγάλο ἐνδιαφέρον ἡ ἔκθεση τοῦ Β. Α. Ρζέβσκι: „Ὁ ἠλεκτρισμός στήν ἀγροτική οἰκονομία"». Μέ τή βοήθεια μερικῶν θαυμάσιων σέ ἐκτέλεση εἰκόνων ὁ εἰσηγητής ἔδειξε πῶς καλλιεργοῦνται τά χωράφια στή Γερμανία μέ σιδερένιο ἠλεκτρικό ἀλέτρι κι ἀνάφερε ἀριθμούς γιά τήν οἰκονομία πού γίνεται ἀπό τήν καλλιέργεια τῶν χωραφιῶν μ᾽ αὐτή τή μέθοδο, ἀριθμούς ἀπό ἕνα σχέδιο καί κάτι ὑπολογισμούς πού ἔκανε ὁ εἰσηγητής μέ πρόταση ἑνός τσιφλικᾶ γιά τό χτῆμα του, σ᾽ ἕνα ἀπό τά κυβερνεῖα τοῦ Νότου. Σύμφωνα μέ τό σχέδιο ὑπολογίζονταν νά ὀργώνονται τό χρόνο 540 ντεσ. κι ἀπ᾽ αὐτές ἕνα μέρος δυό φορές τό χρόνο. Τό βάθος τοῦ ὀργώματος θά εἶναι $4^{1}/_{2}$–5 βερσόκ*. Ἡ γῆ — καθαρό μαυρόχωμα. Ἐκτός ἀπό τά σιδερένια ἀλέτρια τό σχέδιο προβλέπει τή χρησιμοποίηση μηχανῶν καί γιά ἄλλες γεωργικές δουλιές, καθώς καί ἁλωνιστική μηχανή καί μύλο. Ὁ τελευταῖος θά εἶναι 25 ἵππων καί θά δουλεύει δυό χιλιάδες ὧρες τό χρόνο. Ἡ ἀξία ὅλου τοῦ ἐξοπλισμοῦ τοῦ κτήματος μαζί μέ 6400 μέτρα ἐναέριο καλώδιο πάχους 50 χιλιοστῶν καθορίστηκε ἀπό τόν εἰσηγητή σέ 41 000 ρούβλια. Τό ὄργωμα μιᾶς ντεσιατίνας, σέ περίπτωση πού θά χτιστεῖ καί ὁ μύλος, θά στοιχίσει 7 ρούβλια καί 40 καπίκια, χωρίς τό μύλο 8 ρούβλια καί 70 καπίκια. Ἀποδείχτηκε ὅτι σύμφωνα μέ τίς τοπικές τιμές τῶν ἐργατικῶν χεριῶν, τῶν ζώων κτλ., ἡ οἰκονομία πού γίνεται μέ τίς ἠλεκτρικές ἐγκαταστάσεις στήν πρώτη περίπτωση φτάνει τά 1013 ρούβλια, ἐνῶ στή δεύτερη περίπτωση, πού θά καταναλωθεῖ λιγότερη ἐνέργεια χωρίς μύλο, ἡ οἰκονομία φτάνει τά 966 ρούβλια.

εἴδους. Νά ἕνα παράδειγμα πού δείχνει τή σχέση τῆς «ἐργοστασιακῆς» παραγωγῆς γεωργικῶν μηχανῶν μέ τή «βιοτεχνική»: στό κυβερνεῖο Πέρμ τό 1894 ὑπολογίζονταν ὅτι ὑπῆρχαν μόνο 4 «ἐργοστάσια» μέ συνολική παραγωγή 28 χιλιάδες ρούβλια, ἐνῶ τίς «βιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις» αὐτοῦ τοῦ κλάδου ἡ ἀπογραφή τοῦ 1894/1895 τίς ὑπολόγιζε σέ 94 ἐργαστήρια μέ συνολική παραγωγή 50 χιλιάδες ρούβλια. Στόν ἀριθμό ὅμως τῶν «βιοτεχνικῶν» συμπεριλήφθηκαν κι ἐπιχειρήσεις πού ἔχουν λχ. 6 μισθωτούς ἐργάτες καί συνολική παραγωγή πάνω ἀπό 8 χιλιάδες ρούβλια. («Δοκίμιο γιά τήν κατάσταση τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τοῦ κυβερνείου Πέρμ». Πέρμ, 1896).

* «Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας», ἐκδ. ὑπουργείου δημοσίων κτημάτων, τόμ. I, Πετρούπολη, 1892, σελ. 202. Ἡ παραγωγή σιδερένιων ἀλετριῶν ἀπό τούς ἀγρότες πέφτει τόν ἴδιο καιρό, γιατί ἐκτοπίζεται ἀπό τήν ἐργοστασιακή.

** «Ἡ ἀγροτική καί δασική οἰκονομία τῆς Ρωσίας», σελ. 360.

Στήν παραγωγή ἁλωνιστικῶν καί λιχνιστικῶν μηχανῶν δέν παρατηρεῖται τέτια ἀπότομη στροφή, γιατί ἡ παραγωγή αὐτή ἔχει σταθεροποιηθεῖ σχετικά πρίν ἀπό πολύν καιρό**. Δημιουργήθηκε μάλιστα κι ἕνα εἰδικό κέντρο «βιοτεχνικῆς» παραγωγῆς τέτιων ἐργαλείων — στήν πόλη Σαποζόκ, μέ τά γύρω χωριά της, τοῦ κυβερνείου Ριαζάν — καί οἱ ντόπιοι ἐκπρόσωποι τῆς ἀγροτικῆς κεφαλαιοκρατίας κέρδισαν πολλά λεφτά ἀπ᾽ αὐτό τό «ἐπάγγελμα» (παράβαλε «Ἐκθέσεις καί μελέτες», I, 208–210). Στήν παραγωγή θεριστικῶν μηχανῶν παρατηρεῖται μιά ἐξαιρετικά γρήγορη ἐπέκταση. Τό 1879 παράγονταν περίπου 780 κομμά-

* 1 βερσόκ = 4,4 περίπου ἑκατοστόμετρα. *Σημ. μετ.*

** Τό 1879 παράγονταν περίπου $4^{1}/_{2}$ χιλιάδες ἁλωνιστικές μηχανές καί τό 1894–1895 περίπου $3^{1}/_{2}$ χιλιάδες. Ὁ τελευταῖος ἀριθμός δέν περιλαβαίνει τή βιοτεχνική παραγωγή.

τια τό χρόνο, τό 1893 ὑπολόγιζαν ὅτι πουλιοῦνται 7–8 χιλιάδες κομμάτια τό χρόνο καί τό 1894/1895 περίπου 27 χιλιάδες κομμάτια τό χρόνο. Τό 1895 λχ. τό ἐργοστάσιο τοῦ Ντ. Γκριγέβζ, στήν πόλη Μπερντιάνσκ τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας, πού εἶναι «τό μεγαλύτερο στό εἶδος του ἐργοστάσιο τῆς Εὐρώπης» («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1896, τεῦχος 51, δηλαδή στήν παραγωγή θεριστικῶν μηχανῶν) κατασκεύασε 4464 θεριστικές μηχανές. Τόσο εἶχαν διαδοθεῖ οἱ θεριστικές μηχανές στούς ἀγρότες τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας, πού δημιουργήθηκε ἀκόμα κι ἕνα εἰδικό ἐπάγγελμα: τό θέρισμα ξένων σιτηρῶν μέ μηχανές*.

Παρόμοια στοιχεῖα ὑπάρχουν καί γιά τά ἄλλα, τά λιγότερο διαδομένα γεωργικά ἐργαλεῖα. Σπαρτικές μηχανές λχ. πού σκορπᾶνε τό σπόρο στή γῆ κατασκευάζονται ἤδη ἀπό δεκάδες ἐργοστάσια, ἐνῶ οἱ πιό τελειοποιημένες μηχανές γραμμικῆς σπορᾶς, πού τό 1893 κατασκευάζονταν μόνο ἀπό δυό ἐργοστάσια («Ἡ ἀγροτική καί δασική οἰκονομία», 360), κατασκευάζονται τώρα

* Τό 1893 λχ. «στό κτῆμα τοῦ Φάλτς-Φέιν (ἰδιοχτήτης 200 000 ντεσ.) στό Οὐσπένσκ, συγκεντρώθηκαν 700 μηχανές ἀγροτῶν γιά νά προσφέρουν τίς ὑπηρεσίες τους, οἱ μισές ὅμως ἔφυγαν ἄπραχτες, γιατί εἶχαν μισθωθεῖ μόνο οἱ 350» (*Σαχοβσκόι*, «Τά ἀγροτικά πλανόδια ἐπαγγέλματα», Μόσχα, 1896, σελ. 161). Ὅμως σέ ἄλλα κυβερνεῖα τῆς στέπας, κυρίως πέρα ἀπό τό Βόλγα, οἱ θεριστικές μηχανές εἶναι ἀκόμα λίγο διαδομένες. Ὡστόσο, στά τελευταῖα χρόνια κι αὐτά τά κυβερνεῖα τείνουν ἔντονα νά φτάσουν τή Νοβορόσιγια. Ἔτσι, τό 1890 ἀπό τή σιδηροδρομική γραμμή Σιζράν–Βιάσμα εἶχαν μεταφερθεῖ 75 χιλιάδες πούτια γεωργικές μηχανές, ἀτμοκινητῆρες καί ἐξαρτήματά τους, τό 1891 — 62 χιλ. πούτια, τό 1892 — 88 χιλ. πούτια, τό 1893 — 120 χιλ. πούτια καί τό 1894 — 212 χιλ. πούτια, δηλαδή μέσα σέ πέντε μόνο χρόνια οἱ μεταφορές αὐξήθηκαν σχεδόν τρεῖς φορές. Ὁ σταθμός Οὔχολοβο ἔστειλε τό 1893 περίπου 30 χιλ. πούτια γεωργικές μηχανές τοπικῆς κατασκευῆς, τό 1894 περίπου 82 χιλ. πούτια, ἐνῶ πρίν ἀπό τό 1892 καί τό 1892 οἱ ἀποστολές γεωργικῶν μηχανῶν ἀπ' αὐτό τό σταθμό δέν ἔφταναν οὔτε τίς 10 χιλ. πούτια τό χρόνο. «Ἀπό τό Οὔχολοβο στέλνονταν κυρίως ἁλωνιστικές μηχανές, πού κατασκευάζονταν στό κεφαλοχώρι Κάνινο, στό χωριό Σμίκοβο καί ἐνμέρει στήν πόλη Σαποζόκ, πρωτεύουσα τοῦ ὁμώνυμου νομοῦ τοῦ κυβερνείου Ριαζάν. Κοντά στό κεφαλοχώρι Κάνινο ὑπάρχουν τρία χυτήρια χυτοσίδηρου πού ἀνήκουν στούς Γερμακόφ, Κάρεφ καί Γκόλικοφ καί παράγουν κυρίως ἐξαρτήματα γεωργικῶν μηχανῶν. Μέ τήν τελική ἐπεξεργασία καί τή συναρμολόγηση τῶν μηχανῶν ἀσχολοῦνται σχεδόν πέρα γιά πέρα τά δυό πιό πάνω χωριά (Κάνινο καί Σμίκοβο)». («Σύντομη ἐπισκόπηση τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητας τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Σιζράν–Βιάσμα, γιά τό 1894». Μέρος IV, Καλούγκα, 1896, σελ. 62–63). Τό ἀξιοσημείωτο σ' αὐτό τό παράδειγμα εἶναι πρῶτα, τό γεγονός τῆς τεράστιας ἀνάπτυξης τῆς παραγωγῆς προπαντός στά τελευταῖα χρόνια, στά χρόνια τῶν χαμηλῶν τιμῶν στά σιτηρά, καί δεύτερο, τό γεγονός τῆς σύνδεσης τῆς «ἐργοστασιακῆς» καί τῆς λεγόμενης «βιοτεχνικῆς» παραγωγῆς. Ἡ τελευταία εἶναι ἁπλούστατα «ἐξωτερικό παράρτημα» τοῦ ἐργοστασίου.

ἀπό ἑφτά ἐργοστάσια («Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», Ι, 51), πού τά προϊόντα τους εἶναι πολύ διαδομένα ἐπίσης στή Νότια Ρωσία. Ἡ χρησιμοποίηση μηχανῶν ἀγκαλιάζει ὅλους τούς κλάδους τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς καί ὅλες τίς ἐργασίες γιά τήν παραγωγή διάφορων προϊόντων: σέ εἰδικές ἐπισκοπήσεις τονίζεται ὅτι ἔχουν διαδοθεῖ οἱ λιχνιστικές μηχανές, οἱ σποροδιαλογεῖς, τά σιτοκαθαριστήρια (τριώρια), οἱ σποροστεγνωτῆρες, οἱ χορτοδετικές μηχανές, οἱ λιναροκόπανοι κλπ. Στήν ἔκδοση τῆς διοίκησης τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Πσκόφ, «Παράρτημα στήν εἰσήγηση γιά τήν ἀγροτική οἰκονομία τό 1898» («Σέβερνι Κουριέρ», 1899, τεῦχος 32), διαπιστώνεται ἡ διάδοση τῶν μηχανῶν, κυρίως τῶν λιναροκοπάνων, μέ τό πέρασμα ἀπό τήν καλλιέργεια λιναριοῦ γιά ἀτομική χρήση στήν καλλιέργεια λιναριοῦ γιά τό ἐμπόριο. Αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν σιδερένιων ἀλετριῶν. Παρατηρεῖται ὅτι ἡ φυγή ἀπό τό χωριό ἐπιδρᾶ στήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γεωργικῶν μηχανῶν καί στό ἀνέβασμα τοῦ μεροκάματου. Στό κυβερνεῖο τῆς Σταυρόπολης (στό ἴδιο, ἀρ. 33) μαζί μέ τήν ἔνταση τοῦ ἐποικισμοῦ στό κυβερνεῖο αὐτό, συμβαδίζει καί ἡ ἐντατική διάδοση τῶν γεωργικῶν μηχανῶν. Τό 1882 ἔφταναν στίς 908, τό 1891–1893 ἦταν κατά μέσο ὅρο 29 275, τό 1894–1896 ἦταν κατά μέσο ὅρο 54 874 καί τό 1895 ὑπολογιζόταν ὅτι ὑπῆρχαν 64 χιλιάδες γεωργικά ἐργαλεῖα καί μηχανές.

Ἡ αὐξανόμενη χρησιμοποίηση μηχανῶν προκαλεῖ, φυσικά, καί τή ζήτηση τῶν κινητήρων: δίπλα στίς ἀτμοκίνητες μηχανές «τόν τελευταῖο καιρό ἀρχίζουν νά διαδίδονται ἐντατικά στά νοικοκυριά μας οἱ πετρελαιοκινητῆρες» («Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», Ι, 56), καί, παρ' ὅλο πού ὁ πρῶτος τέτιος κινητήρας ἐμφανίστηκε στό ἐξωτερικό μόλις πρίν ἀπό 7 χρόνια, ὑπάρχουν κιόλας στή χώρα μας 7 ἐργοστάσια πού κατασκευάζουν τέτιους κινητῆρες. Στή δεκαετία 1870–1880 στό κυβερνεῖο Χερσώνας ὑπολόγιζαν ὅτι ὑπῆρχαν μόνο 134 ἀτμοκινητῆρες γιά τήν ἀγροτική οἰκονομία («Ὑλικά γιά τή στατιστική τῶν ἀτμοκινητήρων στή Ρωσική αὐτοκρατορία», Πετρούπολη, 1882), τό 1881 περίπου 500 («Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση», τόμ. II, μέρος ἀφιερωμένο στά γεωργικά ἐργαλεῖα). Τό 1884–1886 στούς τρεῖς νομούς αὐτοῦ τοῦ κυβερνείου (ἀπό τούς ἕξι) βρίσκονταν 435 ἀτμοκίνητες ἁλωνιστικές μηχανές. «Σήμερα (τό 1895) ὁ ἀριθμός αὐτῶν τῶν μηχανῶν πρέπει νά εἶναι τουλάχιστο δυό φορές μεγαλύτερος» (*Τεζιακόφ*: «Οἱ ἀγρεργάτες καί ἡ ὀργάνωση τῆς ὑγειονομικῆς ἐπίβλεψής τους στό κυβερνεῖο Χερσώνας». Χερσώνα, 1896, σελ. 71). Τό «Βέστνικ Φινάνσοφ» (1897, τεῦχος 21)

λέει, ὅτι στό κυβερνεῖο Χερσώνας οἱ ἀτμοκίνητες ἁλωνιστικές μηχανές «ὑπολογίζονται περίπου σέ 1150, στήν περιοχή τοῦ Κουμπάν κυμαίνονται γύρω ἀπό τόν ἴδιο ἀριθμό κτλ... Ἡ ἀπόκτηση ἀτμοκίνητων ἁλωνιστικῶν μηχανῶν πῆρε τόν τελευταῖο καιρό χαρακτήρα ἐπιχειρηματικό... Ὑπῆρχαν περιπτώσεις, πού μέσα σέ δυό-τρεῖς χρονιές καλῆς σοδιᾶς ὁ ἐπιχειρηματίας ξοφλοῦσε ὁλοκληρωτικά τήν ἀξία μιᾶς ἁλωνιστικῆς μηχανῆς μέ ἀτμοκινητήρα πού ἄξιζε πέντε χιλιάδες ρούβλια κι ἀμέσως ἔπαιρνε καινούργια μέ τούς ἴδιους ὅρους. Ἔτσι, σέ ὁρισμένα ὄχι καί μεγάλα νοικοκυριά τῆς περιοχῆς τοῦ Κουμπάν μπορεῖς συχνά νά βρεῖς 5, ἀκόμα καί 10 τέτιες μηχανές. Ἐκεῖ ἔχουν γίνει ἀπαραίτητο ἐξάρτημα κάθε νοικοκυριοῦ κάπως καλά ὀργανωμένου». «Γενικά, στή Νότια Ρωσία χρησιμοποιοῦνται σήμερα πάνω ἀπό δέκα χιλιάδες ἀτμοκινητῆρες, πού προορίζονται γιά γεωργικούς σκοπούς» («Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», IX, 151)*.

Ἄν θυμηθοῦμε ὅτι στά 1875–1878 σ' ὅλη τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία ὑπῆρχαν στήν ἀγροτική οἰκονομία μόνο 1351 ἀτμοκινητῆρες, ἐνῶ τό 1901, σύμφωνα μέ ὄχι πλήρη στοιχεῖα, («Συλλογή ἐκθέσεων τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας γιά τό 1903») ὑπῆρχαν 12 091, τό 1902—14 609, τό 1903—16 021, τό 1904—17 287 γεωργικοί ἀτμοκινητῆρες, θά καταλάβουμε τί γιγάντια ἐπανάσταση προκάλεσε στή γεωργία μας ὁ καπιταλισμός στίς τελευταῖες δυό-τρεῖς δεκαετίες. Μεγάλη ὑπηρεσία γιά τήν ἐπιτάχυνση αὐτοῦ τοῦ προτσές πρόσφεραν τά ζέμστβο. Στίς ἀρχές τοῦ 1897 ἀποθῆκες γεωργικῶν μηχανῶν καί ἐργαλείων τῶν ζέμστβο «διέθεταν κιόλας 11 ζέμστβο κυβερνείων καί 203 ζέμστβο νομῶν μέ συνολικό κυκλοφοριακό κεφάλαιο ἕνα ἑκατομμύριο ρούβλια περίπου» («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 21). Στό κυβερνεῖο Πολτάβας ὁ κύκλος τῶν ἐργασιῶν τῶν ἀποθηκῶν τῶν ζέμστβο ἀπό 22,6 χιλ. ρούβλια πού ἦταν τό 1890 αὐξήθηκε σέ 94,9 χιλ. ρούβλια τό 1892 καί σέ 210,1 χιλ. ρούβλια τό 1895. Μέσα σέ 6 χρόνια πουλήθηκαν 12,6 χιλ. σιδερένια ἀλέτρια, 500 λιχνιστικές μηχανές καί σποροδιαλογεῖς, 300 θεριστικές μηχανές, 200 ἱπποκίνητες ἁλωνιστικές μηχανές. «Οἱ κυριότεροι ἀγοραστές ἐργαλείων ἀπό τίς ἀποθῆκες τῶν ζέμστβο εἶναι οἱ κοζάκοι καί οἱ ἀγρότες. Στό μερτικό τους ἀναλογοῦν τά 70% ὅλων τῶν σιδερένιων ἀλετριῶν καί τῶν ἱπποκίνητων ἁλωνιστικῶν μηχανῶν πού πουλήθηκαν. Ἀγοραστές τῶν σπαρτικῶν καί θεριστικῶν μηχανῶν ἦταν κυρίως οἱ γαιοχτήμονες καί μάλιστα οἱ μεγάλοι, πού ἔχουν πάνω ἀπό 100 ντεσ. γῆ» («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 4).

* Σύγκρινε τήν ἀνταπόκριση ἀπό τό νομό Περεκόπ τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας στό «Ρούσκιγε Βέντομοστι» τῆς 19 τοῦ Αὐγούστου 1898 (ἀρ. φύλλου 167). «Χάρη στή μεγάλη διάδοση πού ἔχουν ἀνάμεσα στούς γεωργούς μας οἱ θεριστικές μηχανές καί οἱ ἀτμοκίνητες καί ἱπποκίνητες ἁλωνιστικές μηχανές, οἱ γεωργικές δουλιές προχωροῦν πάρα πολύ γρήγορα. Ὁ παλιός τρόπος ἁλωνίσματος μέ „ἁλωνόπετρες" ἀνήκει πιά στό παρελθόν... Χρόνο μέ τό χρόνο ὁ γεωργός τῆς Κριμαίας ὅλο καί περισσότερο αὐξάνει τήν καλλιεργούμενη ἐπιφάνεια, ἔτσι πού ἄθελά του ἀναγκάζεται νά καταφεύγει στή βοήθεια τῶν τελειοποιημένων γεωργικῶν ἐργαλείων καί μηχανῶν. Τή στιγμή πού οἱ ἁλωνόπετρες δέν μποροῦν ν' ἁλωνίσουν περισσότερα ἀπό 150–200 πούτια δημητριακά τή μέρα, ἡ ἀτμοκίνητη ἁλωνιστική μηχανή τῶν 10 ἵππων ἁλωνίζει 2000–2500 πούτια τή μέρα, ἐνῶ ἡ ἱπποκίνητη 700–800 πούτια τή μέρα. Νά γιατί ἡ ζήτηση γεωργικῶν ἐργαλείων, θεριστικῶν κι ἁλωνιστικῶν μηχανῶν αὐξάνει κάθε χρόνο σέ τέτιο σημεῖο, πού τά ἐργοστάσια καί οἱ φάμπρικες γεωργικῶν ἐργαλείων βρίσκονται, ὅπως συνέβηκε καί φέτος, χωρίς ἀποθέματα καί δέν μποροῦν νά ἱκανοποιήσουν τίς ἀπαιτήσεις τῶν γεωργῶν». Μιά ἀπό τίς σπουδαιότερες αἰτίες γιά τή διάδοση τῶν βελτιωμένων ἐργαλείων πρέπει νά θεωρεῖται ἡ πτώση τῶν τιμῶν στά σιτηρά, πού *ἀναγκάζει* τούς νοικοκυρέους τοῦ χωριοῦ νά ἐλαττώσουν τό κόστος παραγωγῆς.

Σύμφωνα μέ τούς ὑπολογισμούς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Αἰκατερινοσλάβ γιά τό 1895, «ἡ διάδοση τῶν βελτιωμένων γεωργικῶν ἐργαλείων στό κυβερνεῖο γίνεται μέ πολύ γοργούς ρυθμούς». Λχ. στό νομό Βερχνεντνιεπρόβσκ εἶχαν:

	τό 1894	*τό 1895*
Σιδερένια ἀλέτρια, μποῦκκερ καί ἀλέτρια ρηχοῦ ὀργώματος: οἱ γαιοκτήμονες	5 220	6 752
Σιδερένια ἀλέτρια, μποῦκκερ καί ἀλέτρια ρηχοῦ ὀργώματος: οἱ ἀγρότες	27 271	30 112
Ἱπποκίνητες ἁλωνιστικές μηχανές: οἱ γαιοχτήμονες	131	290
» » » οἱ ἀγρότες	671	838

(«Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 6).

Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Μόσχας στά χέρια τῶν ἀγροτῶν τοῦ κυβερνείου Μόσχας τό 1895 ὑπῆρχαν 41 210 σιδερένια ἀλέτρια πού τά κατεῖχαν τά 20,2% τοῦ συνόλου τῶν νοικοκυρέων («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1896, τεῦχος 31). Στό κυβερνεῖο Τβέρ, σύμφωνα μέ τούς εἰδικούς ὑπολογισμούς τοῦ 1896, ὑπῆρχαν 51 266 σιδερένια ἀλέτρια πού ἀνῆκαν στά 16,5% τῶν νοικοκυρέων. Στό νομό Τβέρ τό 1890 ὑπῆρχαν μόνο 290 σιδερένια ἀλέτρια, ἐνῶ τό 1896 — 5581 («Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Τβέρ», τόμ. XIII, τεῦχος 2, σελ. 91, 94). Ἀπ' αὐτά μποροῦμε νά κρίνουμε μέ τί γοργό ρυθμό γίνεται ἡ ἑδραίωση καί ἡ βελτίωση τοῦ νοικοκυριοῦ τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης.

VIII. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΜΗΧΑΝΩΝ ΣΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Ἀφοῦ διαπιστώσαμε ὅτι μετά τή μεταρρύθμιση ἡ παραγωγή γεωργικῶν μηχανῶν καί ἡ χρησιμοποίησή τους στή ρωσική γεωργία ἀναπτύσσονται μέ ἐξαιρετικά γοργό ρυθμό, πρέπει τώρα νά ἐξετάσουμε τό ζήτημα τῆς κοινωνικο-οικονομικῆς σημασίας αὐτοῦ τοῦ φαινομένου. Ἀπ' ὅσα ἐκθέσαμε πιό πάνω γιά τήν οἰκονομία τῆς γεωργίας τοῦ ἀγρότη καί τοῦ τσιφλικᾶ, βγαίνουν οἱ παρακάτω θέσεις: ἀπό τό ἕνα μέρος, ὁ καπιταλισμός εἶναι ἴσαἴσα ὁ παράγοντας πού προκαλεῖ καί διευρύνει τή χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία· ἀπό τό ἄλλο, ἡ χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν στή γεωργία ἔχει κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα, δηλαδή ὁδηγεῖ στή διαμόρφωση κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων καί στήν παραπέρα ἀνάπτυξή τους.

Ἄς σταθοῦμε στήν πρώτη ἀπ' αὐτές τίς θέσεις. Εἴδαμε, ὅτι τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί τό ἀδιάρρηχτα συνδεμένο μ' αὐτό πατριαρχικό ἀγροτικό νοικοκυριό στηρίζεται ἀπ' αὐτή τή φύση του στή ρουτινιέρικη τεχνική, στή διατήρηση τῶν ἀπαρχαιωμένων μεθόδων παραγωγῆς. Στήν ἐσωτερική συγκρότηση αὐτοῦ τοῦ οἰκονομικοῦ καθεστῶτος δέν ὑπάρχει κανένα κίνητρο γιά τήν ἀλλαγή τῆς τεχνικῆς. Ἀντίθετα, ὁ κλειστός χαρακτήρας καί ἡ ἀπομόνωση τοῦ νοικοκυριοῦ, ἡ ἀνέχεια καί ἡ ταπείνωση τῆς ἐξαρτημένης ἀγροτιᾶς ἀποκλείουν τή δυνατότητα τῆς εἰσαγωγῆς τελειοποιήσεων. Θά τονίσουμε ἰδιαίτερα ὅτι ἡ ἀμοιβή τῆς ἐργασίας στό οἰκονομικό καθεστώς πού στηρίζεται στήν ξεπληρωμή μέ δουλιά, εἶναι πολύ πιό χαμηλή (ὅπως εἴδαμε) ἀπό ὅ,τι στίς περιπτώσεις πού χρησιμοποιεῖται ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία· καί εἶναι γνωστό, ὅτι τό χαμηλό μεροκάματο ἀποτελεῖ ἕνα ἀπ' τά κυριότερα ἐμπόδια γιά τήν εἰσαγωγή μηχανῶν. Καί πραγματικά, τά γεγονότα μᾶς λένε, ὅτι τό πλατύ κίνημα γιά τό μετασχηματισμό τῆς γεωργικῆς τεχνικῆς ἄρχισε μόνο στήν μετά τή μεταρρύθμιση περίοδο ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὁ συναγωνισμός πού δημιούργησε ὁ καπιταλισμός καί ἡ ἐξάρτηση τοῦ γεωργοῦ ἀπό τήν παγκόσμια ἀγορά ἔκαναν ἀναγκαῖο τό μετασχηματισμό τῆς τεχνικῆς καί ἡ πτώση τῶν τιμῶν στά σιτηρά ὄξυνε ἐξαιρετικά αὐτή τήν ἀνάγκη*.

* «Στά τελευταῖα δυό χρόνια, κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν χαμηλῶν τιμῶν στά σιτηρά καί τήν ἀνάγκη νά γίνουν μέ κάθε θυσία πιό φτηνές οἱ γεωργικές ἐργασίες, ἄρχισαν τόσο γρήγορα νά διαδίδονται οἱ θεριστικές μηχανές, ὥστε νά μήν εἶναι σέ θέση οἱ ἀποθῆκες νά ἱκανοποιοῦν ἔγκαιρα ὅλες τίς ἀπαιτήσεις» (Τεζιακόφ, l. c., σελ. 71). Ἡ σύγχρονη ἀγροτική κρίση εἶναι κρίση κεφαλαιοκρατική. Ὅπως κι ὅλες οἱ κεφαλαιοκρατικές κρίσεις, ἔτσι κι αὐτή καταστρέφει τούς φάρμερ καί τούς νοικοκυρέους ἑνός μέρους, μιᾶς χώρας, ἑνός κλάδου τῆς γεωργίας, δίνοντας ταυτόχρονα μιά γιγάντια ὤθηση στήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ σ' ἄλλο μέρος, σ' ἄλλη χώρα, σ' ἄλλους κλάδους τῆς γεωργίας. Στή μή κατανόηση αὐτοῦ τοῦ βασικοῦ γνωρίσματος τῆς σημερινῆς κρίσης καί τῆς οἰκονομικῆς της φύσης βρίσκεται τό κύριο λάθος σ' αὐτό τό θέμα τῶν κυρίων Ν. —ον, Καμπλουκόφ κτλ. κτλ.

Γιά νά διευκρινίσουμε τή δεύτερη θέση, πρέπει νά ἐξετάσουμε χωριστά τό νοικοκυριό τοῦ τσιφλικᾶ καί τό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη. Ὅταν ὁ τσιφλικάς ἀγοράζει μιά μηχανή ἤ ἕνα βελτιωμένο ἐργαλεῖο, ἀντικατασταίνει τά σύνεργα τοῦ ἀγρότη (πού ἦταν στή δούλεψή του) μέ δικά του σύνεργα· περνᾶ συνεπῶς ἀπό τό σύστημα τῆς οἰκονομίας, πού στηριζόταν στήν ξεπληρωμή μέ δουλιά, στό κεφαλαιοκρατικό. Ἡ διάδοση τῶν γεωργικῶν μηχανῶν σημαίνει ὅτι ὁ καπιταλισμός ἐκτοπίζει τήν ξεπληρωμή μέ δουλιά. Εἶναι φυσικά δυνατό νά μπαίνει σάν ὅρος, λχ. γιά τήν ἐκμίσθωση γῆς, ἡ ἐξόφληση τοῦ ἐνοικίου μέ μεροδούλι στή θεριστική μηχανή, στήν ἁλωνιστική μηχανή κτλ., αὐτό τό πράγμα ὅμως θά εἶναι πιά ξεπληρωμή μέ δουλιά τῆς δεύτερης κατηγορίας, θά εἶναι ξεπληρωμή μέ δουλιά, πού μετατρέπει τόν ἀγρότη σέ μεροκαματιάρη. Συνεπῶς, οἱ «ἐξαιρέσεις» αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἐπιβεβαιώνουν ἁπλῶς τό γενικό κανόνα, ὅτι ὁ ἐφοδιασμός τῶν μεγάλων νοικοκυριῶν μέ βελτιωμένα ἐργαλεῖα σημαίνει μετατροπή τοῦ οἰκονομικά ὑποδουλωμένου («ἀνεξάρτητου» σύμφωνα μέ τή ναροντνικιστική ὁρολογία) ἀγρότη σέ μισθωτό ἐργάτη — ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἀπόκτηση ἰδιόχτητων ἐργαλείων παραγωγῆς ἀπό τόν προαγοραστή, πού μοιράζει τή δουλιά στά σπίτια, σημαίνει μετατροπή τοῦ οἰκονομικά ὑποδουλωμένου «βιοτέχνη» σέ μισθωτό ἐργάτη. Ὁ ἐφοδιασμός τοῦ τσιφλικάδικου νοικοκυριοῦ μέ δικά του ἐργαλεῖα ὁδηγεῖ ἀναπόφευχτα στήν ὑπόσκαψη τῆς μεσαίας ἀγροτιᾶς, πού πορίζεται τά μέσα τῆς ζωῆς μέ τήν ξεπληρωμή μέ δουλιά. Εἴδαμε πιό πάνω, ὅτι αὐτή ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά εἶναι ειδικό «ἐπάγγελμα» προπαντός τῆς μεσαίας ἀγροτιᾶς, πού τά σύνεργά της ἀποτελοῦν, συνεπῶς, συστατικό μέρος ὄχι μόνο τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἀγρότη, μά καί τοῦ τσιφλικᾶ*. Γι' αὐτό ἡ διάδοση τῶν γεωργικῶν μηχανῶν καί

* Ὁ κ. Β. Β. ἐκφράζει αὐτή τήν ἀλήθεια (ὅτι ἡ ὕπαρξη τῆς μεσαίας ἀγροτιᾶς καθορίζεται σέ σημαντικό βαθμό ἀπό τή χρησιμοποίηση τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά στά νοικοκυριά τῶν τσιφλικάδων), μέ τόν παρακάτω πρωτότυπο τρόπο: «ὁ γαιοχτήμονας, μποροῦμε νά ποῦμε, συμμετέχει στά ἔξοδα γιά τή συντήρηση τῶν σύνεργῶν του (τοῦ ἀγρότη)». «Βγαίνει τό συμπέρασμα — σημειώνει ὕστερ' ἀπ' αὐτό πολύ σωστά ὁ κ. Σάνιν — ὅτι δέ δουλεύει ὁ ἐργάτης γιά τό γαιοχτήμονα, ἀλλά ὁ γαιοχτήμονας γιά τόν

τῶν βελτιωμένων ἐργαλείων καί ἡ ἀπαλλοτρίωση τῆς ἀγροτιᾶς εἶναι φαινόμενα πού συνδέονται ἀδιάρηχτα μεταξύ τους. Ὕστερα ἀπ' ὅσα ἐκθέσαμε στό προηγούμενο κεφάλαιο, εἶναι ζήτημα ἄν χρειάζεται νά ἐξηγήσουμε, ὅτι ἡ διάδοση τῶν βελτιωμένων ἐργαλείων στήν ἀγροτιά ἔχει τήν ἴδια σημασία. Ἡ συστηματική χρησιμοποίηση μηχανῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία ἐκτοπίζει τόν πατριαρχικό «μεσαῖο» ἀγρότη μέ τόν ἴδιο ἀμείλιχτο τρόπο, πού ἐκτοπίζει ὁ ἀτμοκίνητος ἀργαλιός τό βιοτέχνη ὑφαντουργό πού δουλεύει μέ τό χέρι.

Τά ἀποτελέσματα τῆς χρησιμοποίησης τῶν μηχανῶν στή γεωργία ἐπιβεβαιώνουν ὅσα εἴπαμε, δείχνοντας ὅλα τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς προόδου, μέ ὅλες τίς ἀντιφάσεις πού τή χαρακτηρίζουν. Οἱ μηχανές ἀνεβάζουν σέ τεράστιο βαθμό τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας στή γεωργία, πού παρέμεινε μέχρι σήμερα ἐντελῶς σχεδόν ἔξω ἀπό τήν πορεία τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Γι' αὐτό τό λόγο καί μόνο τό γεγονός ὅτι αὐξάνει ἡ χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν στή ρωσική γεωργία φτάνει γιά νά δοῦμε πέρα γιά πέρα πόσο ἀβάσιμος εἶναι ὁ ἰσχυρισμός τοῦ κυρίου Ν.—ον γιά τήν «ἀπόλυτη στασιμότητα» (σελ. 32 τοῦ «Δοκιμίου») τῆς σιτοπαραγωγῆς στή Ρωσία κι ἀκόμα γιά τή «μείωση τῆς παραγωγικότητας» τῆς γεωργικῆς ἐργασίας. Πιό κάτω θά ἐπανέλθουμε σ' αὐτό τόν ἰσχυρισμό, πού ἀντιφάσκει μέ τά παραδεγμένα ἀπ' ὅλους γεγονότα καί πού τόν χρειάστηκε ὁ κ. Ν.—ον γιά νά ἐξιδανικεύσει τό προκεφαλαιοκρατικό καθεστώς.

Ἔπειτα, οἱ μηχανές ὁδηγοῦν στή συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς καί στή χρησιμοποίηση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συνεργασίας στή γεωργία. Ἡ εἰσαγωγή μηχανῶν, ἀπό τό ἕνα μέρος ἀπαιτεῖ ἕνα κεφάλαιο μέ σημαντικές διαστάσεις καί γι' αὐτό τό λόγο εἶναι προσιτή μόνο στούς μεγάλους νοικοκυρέους· ἀπό τό ἄλλο μέρος, ἡ μηχανή συμφέρει μόνο ὅταν ὑπάρχει μεγάλη ποσότητα προϊόντος γιά ἐπεξεργασία. Ἡ διεύρυνση τῆς παραγωγῆς γίνεται ἀναγκαία μέ τήν εἰσαγωγή μηχανῶν. Γι' αὐτό τό λόγο ἡ διάδοση τῶν θεριστικῶν μηχανῶν, τῶν ἀτμοκίνητων ἁλωνιστικῶν μηχανῶν κτλ. δείχνει τή συγκέντρωση τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς — καί πραγματικά θά δοῦμε παρακάτω ὅτι ἡ περιοχή τῆς ρωσικῆς γεωργίας, πού ἀνάπτυξε ἰδιαίτερα τή χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν (Νοβορόσιγια), διακρίνεται καί γιά τίς πολύ σημαντικές διαστάσεις τῶν νοικοκυριῶν της. Ἄς σημειώσουμε μόνο, ὅτι θἄταν λάθος νά φανταστοῦμε τή συγκέντρωση τῆς γεωργίας μόνο μέ τή μορφή τῆς ἐκτατικῆς αὔξησης τῶν καλλιεργειῶν (ὅπως κάνει ὁ κ. Ν.—ον). Στήν πραγματικότητα, ἡ συγκέντρωση τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς ἐκδηλώνεται μέ τίς πιό διαφορετικές μορφές, ἀνάλογα μέ τίς μορφές τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας (βλ. γιά τό ζήτημα αὐτό στό ἑπόμενο κεφάλαιο). Ἡ συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς συνδέεται ἀναπόσπαστα μέ τήν πλατιά συνεργασία τῶν ἐργατῶν μέσα στό νοικοκυριό. Εἴδαμε πιό πάνω ἕνα παράδειγμα μεγάλου νοικοκυριοῦ, πού γιά τή συγκομιδή τῶν σιτηρῶν του βάζει σέ κίνηση ταυτόχρονα *ἑκατοντάδες* θεριστικές μηχανές. «Οἱ ἱπποκίνητες ἁλωνιστικές μηχανές, μέ 4–8 ἄλογα, ἀπαιτοῦν ἀπό 14 ὥς 23 καί πλέον ἐργάτες, ἀπό τούς ὁποίους οἱ μισοί εἶναι γυναῖκες καί ἀνήλικα παιδιά, δηλαδή μισοεργάτες... Οἱ ἀτμοκίνητες ἁλωνιστικές μηχανές δύναμης 8–10 ἵππων, πού ὑπάρχουν σ' ὅλα τά μεγάλα νοικοκυριά» (τοῦ κυβερνείου Χερσώνας), «ἀπαιτοῦν ταυτόχρονα ἀπό 50 ὥς 70 ἐργάτες, ἀπ' τούς ὁποίους οἱ μισοί καί πλέον εἶναι μισοεργάτες, κορίτσια καί παιδιά ἡλικίας ἀπό 12 ὥς 17 χρονῶν» (Τεζιακόφ, l. c., 93). «Τά μεγάλα νοικοκυριά, ὅπου συγκεντρώνονται ταυτόχρονα 500–1000 ἐργάτες, μποροῦμε ἀδίσταχτα νά τά ἐξισώσουμε μέ τίς βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις», σημειώνει πολύ σωστά ὁ ἴδιος συγγραφέας (σελ. 151)*. Ἔτσι, τόν καιρό πού οἱ ναρόντνικοί μας λέγανε ὅτι ἡ «κοινότητα» «θά μποροῦσε εὔκολα» νά μπάσει τή συνεργασία στή γεωργία, ἡ ζωή τραβοῦσε τό δρόμο της κι ὁ καπιταλισμός, ἀφοῦ ἀποσύνθεσε τήν κοινότητα σέ οἰκονομικές ὁμάδες μέ ἀντιτιθέμενα συμφέροντα, δημιούργησε τά μεγάλα νοικοκυριά, πού στηρίζονται στήν πλατιά συνεργασία τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν.

Ἀπ' ὅσα εἴπαμε προηγούμενα φαίνεται καθαρά, ὅτι οἱ μηχανές *δημιουργοῦν* τήν ἐσωτερική ἀγορά γιά τόν καπιταλισμό: πρῶτα, τήν ἀγορά γιά τά μέσα παραγωγῆς (γιά τά προϊόντα τῆς μηχανουργίας, τῆς μεταλλουργίας κτλ. κτλ.) καί δεύτερο, τήν ἀγορά γιά τήν ἐργατική δύναμη. Ὅπως εἴδαμε, ἡ εἰσαγωγή τῶν μηχανῶν ὁδηγεῖ στήν ἀντικατάσταση τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ἀπό τήν ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία καί στή δημιουργία ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργά-

ἐργάτη». *Α. Σάνιν*, «Μερικές παρατηρήσεις γιά τή θεωρία τῆς λαϊκῆς παραγωγῆς» στό παράρτημα τῆς ρωσικῆς μετάφρασης τοῦ βιβλίου τοῦ Γκούρβιτς «Ἡ οἰκονομική κατάσταση τοῦ ρωσικοῦ χωριοῦ». Μόσχα, 1896, σελ. 47.

* Σύγκρινε ἐπίσης τό παρακάτω κεφάλαιο, ὑποκ. 2, ὅπου ἀναφέρονται πιό λεπτομερειακά στοιχεῖα γιά τίς διαστάσεις τῶν κεφαλαιοκρατικῶν γεωργικῶν νοικοκυριῶν σ' αὐτήν τήν περιοχή τῆς Ρωσίας.

τες γῆς. Ἡ μαζική χρησιμοποίηση γεωργικῶν μηχανῶν προϋποθέτει τήν ὕπαρξη πληθώρας μισθωτῶν ἀγρεργατῶν. Στά μέρη ὅπου εἶναι περισσότερο ἀναπτυγμένος ὁ καπιταλισμός στή γεωργία, τό προτσές αὐτό τῆς *εἰσαγωγῆς* τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, παράλληλα μέ τήν εἰσαγωγή τῶν μηχανῶν, διασταυρώνεται μέ ἕνα ἄλλο προτσές καί, συγκεκριμένα, μέ τήν ἐκτόπιση τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν ἀπό τή μηχανή. Ἀπό τό ἕνα μέρος, ἡ δημιουργία τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης καί τό πέρασμα τῶν γαιοχτημόνων ἀπό τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά στόν καπιταλισμό *δημιουργοῦν* ζήτηση μισθωτῶν ἐργατῶν, ἀπό τό ἄλλο μέρος, ἐκεῖ ὅπου τό νοικοκυριό ἀπό καιρό πιά στηριζόταν στή μισθωτή ἐργασία, οἱ μηχανές *ἐκτοπίζουν* τούς μισθωτούς ἐργάτες. Ποιό εἶναι τό γενικό ἀποτέλεσμα τῶν δυό αὐτῶν προτσές γιά ὅλη τή Ρωσία, δηλαδή αὐξάνει ἤ ἐλαττώνεται ὁ ἀριθμός τῶν μισθωτῶν ἀγρεργατῶν; Γιά τό ζήτημα αὐτό δέν ὑπάρχουν ἀρκετά καί ἀκριβῆ στατιστικά στοιχεῖα. Δέ χωράει ἀμφιβολία, ὅτι μέχρι σήμερα ὁ ἀριθμός αὐτός αὔξαινε (βλ. στό ἑπόμενο ὑποκεφάλαιο). Ὑποθέτουμε ὅτι καί τώρα ἐξακολουθεῖ νά αὐξάνει*: πρῶτο, στοιχεῖα στή γεωργία γιά τήν ἐκτόπιση τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν ἀπό τίς μηχανές ὑπάρχουν μόνο γιά τή Νοβορόσιγια, ἐνῶ στίς ἄλλες περιοχές τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας (περιοχή τῆς Βαλτικῆς καί Δυτική ἀκρινή περιοχή, ἀνατολικές ἀκρινές περιοχές, μερικά βιομηχανικά κυβερνεῖα) τό προτσές αὐτό δέν ἔχει ἀκόμα παρατηρηθεῖ σέ πλατιά κλίμακα. Μένει ἀκόμα μιά τεράστια περιοχή ὅπου ἐπικρατεῖ τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά, καί σ' αὐτή τήν περιοχή ἡ χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν δημιουργεῖ ζήτηση μισθωτῶν ἐργατῶν. Δεύτερο, ἡ αὔξηση τῆς ἐντατικότητας τῆς καλλιέργειας στή γεωργία (ἡ καλλιέργεια λχ. κονδυλόριζων) αὐξάνει σέ τεράστια κλίμακα τή ζήτηση μισθωτῆς ἐργασίας (βλ. κεφ. IV). Ἡ ἐλάττωση τοῦ ἀπόλυτου ἀριθμοῦ τῶν μισθωτῶν ἀγρεργατῶν (σέ ἀντίθεση μέ τή βιομηχανία) πρέπει νά γίνει, φυσικά, σέ μιά ορισμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ καί, συγκεκριμένα, ὅταν ἡ ἀγροτική οἰκονομία ὅλης τῆς χώρας ὀργανωθεῖ μέ ἀπόλυτα κεφαλαιοκρατικό τρόπο καί γενικευτεῖ ἡ χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν στίς πιό διαφορετικές ἐργασίες τῆς γεωργίας.

Ὅσο γιά τή Νοβορόσιγια οἱ ντόπιοι ἐρευνητές παρατηροῦν

* Ζήτημα εἶναι ἄν χρειάζεται νά ἐξηγήσουμε ὅτι σέ μιά χώρα μέ μαζική ἀγροτιά ἡ ἀπόλυτη αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μισθωτῶν ἀγρεργατῶν συμβιβάζεται ἀπόλυτα ὄχι μόνο μέ τή σχετική, ἀλλά καί μέ τήν ἀπόλυτη ἐλάττωση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ.

ἐδῶ τίς συνηθισμένες συνέπειες τοῦ ὑψηλά ἀναπτυγμένου καπιταλισμοῦ. Οἱ μηχανές ἐκτοπίζουν τούς μισθωτούς ἐργάτες καί δημιουργοῦν στή γεωργία τόν κεφαλαιοκρατικό ἐφεδρικό στρατό. «Καί στό κυβερνεῖο Χερσώνας πέρασε ὁ καιρός τῶν μυθικῶν τιμῶν γιά τά ἐργατικά χέρια. Χάρη... στήν ἐντατική διάδοση τῶν γεωργικῶν ἐργαλείων...» (καί γιά ἄλλες αἰτίες) «*οἱ τιμές τῶν ἐργατικῶν χεριῶν ἐλαττώνονται συστηματικά*» (ἡ ὑπογράμμιση εἶναι τοῦ συγγραφέα)... «Ἡ κατανομή τῶν γεωργικῶν ἐργαλείων, ἀπαλλάσσοντας τά μεγάλα νοικοκυριά ἀπό τήν ἐξάρτησή τους ἀπ' τούς ἐργάτες* καί μειώνοντας ταυτόχρονα τή ζήτηση ἐργατικῶν χεριῶν, φέρνει τούς ἐργάτες σέ δύσκολη θέση» (Τεζιακόφ, l. c., 66–71). Τό ἴδιο διαπιστώνει κι ἕνας ἄλλος γιατρός τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας τῶν ζέμστβο, ὁ κ. Κουντριάβτσεφ στό ἔργο του: «Οἱ ξένοι ἀγρεργάτες στήν ἐμποροπανήγυρη τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς κωμόπολης Καχόβκα τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας καί ἡ ὑγειονομική ἐπίβλεψή τους τό 1895» (Χερσώνα, 1896). — «Οἱ τιμές τῶν ἐργατικῶν χεριῶν... πέφτουν διαρκῶς κι ἕνα σημαντικό μέρος τῶν ξένων ἐργατῶν μένουν χωρίς δουλιά, χωρίς μεροκάματο, δηλαδή δημιουργεῖται αὐτό πού λέγεται στή γλώσσα τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης ἐφεδρικός ἐργατικός στρατός, δηλ. τεχνητός ὑπερπληθυσμός» (61). Ἡ πτώση τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας πού προκαλεῖ αὐτός ὁ ἐφεδρικός στρατός, φτάνει κάποτε στό σημεῖο πού «πολλοί νοικοκυρέοι, ἔχοντας δικές τους μηχανές, προτιμοῦσαν» (τό 1895) «τό μάζεμα τῆς σοδιᾶς μέ τό χέρι παρά μέ τή μηχανή» (ibid., 66, ἀπό τή «Συλλογή τῶν ζέμστβο τῆς Χερσώνας», 1895, Αὔγουστος)! Τό γεγονός αὐτό δείχνει παραστατικότερα καί πειστικότερα ἀπό κάθε ἄλλο ἐπιχείρημα ὅλο τό βάθος τῶν ἀντιφάσεων πού χαρακτηρίζουν τήν κεφαλαιοκρατική χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν!

Ἄλλη συνέπεια τῆς χρήσης τῶν μηχανῶν εἶναι ἡ ἐντατική χρησιμοποίηση τῆς δουλιᾶς τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν. Ἡ διαμορφωμένη κεφαλαιοκρατική γεωργία δημιούργησε γενικά

* Ὁ κ. Πονομαριόφ λέει γι' αὐτό τό ζήτημα τά ἑξῆς: «Οἱ μηχανές, ἀφοῦ ρυθμίσουν τήν τιμή τῆς συγκομιδῆς, ταυτόχρονα κάνουν κατά πάσα πιθανότητα πειθαρχικούς καί τούς ἐργάτες» (ἄρθρο στό περιοδικό: «Ἀγροτική οἰκονομία καί δασοκομία» ἀπό τό «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1896, τεῦχος 14). Θυμηθεῖτε πώς «ὁ Πίνδαρος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς φάμπρικας», ὁ δόκτορας Γιούρ (Andrew Ure)[88] χαιρετοῦσε τίς μηχανές, πού ἀποκαθιστοῦν τήν «τάξη» καί τήν «πειθαρχία» ἀνάμεσα στούς ἐργάτες. Ὁ γεωργικός καπιταλισμός στή Ρωσία κατόρθωσε νά δημιουργήσει ὄχι μονάχα «γεωργικές φάμπρικες», μά καί τούς «Πίνδαρους» γιά τίς φάμπρικες αὐτές.

μιάν όρισμένη ίεραρχία έργατῶν, πού θυμίζει πολύ τήν ίεραρχία τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν. Ἔτσι, στά χτήματα τῆς Νότιας Ρωσίας διακρίνονται: α) *οἱ πλήρεις ἐργάτες* — ἐνήλικοι ἄντρες πού εἶναι ἱκανοί γιά κάθε δουλιά, β) *οἱ μισοεργάτες*, γυναῖκες κι ἄντρες κάτω ἀπό 20 χρονῶν. Οἱ μισοεργάτες χωρίζονται σέ δυό κατηγορίες: αα) ἀπό 12-13 ὥς 15-16 χρονῶν εἶναι μισοεργάτες μέ τή στενή ἔννοια τῆς λέξης καί ββ) *οἱ μισοεργάτες μεγάλης δύναμης*· «στήν οἰκονομική γλώσσα „τρία τέταρτα" τοῦ ἐργάτη»*, ἀπό 16 ὥς 20 χρονῶν πού μποροῦν νά κάνουν ὅλες τίς δουλιές ἑνός πλήρους ἐργάτη ἐκτός ἀπό τό κόσισμα. Τέλος, γ) οἱ μισοεργάτες *μικρῆς βοήθειας*, παιδιά ὄχι κάτω ἀπό 8 καί ὄχι πάνω ἀπό 14 χρονῶν· ἐκτελοῦν χρέη χοιροβοσκοῦ, περιποιοῦνται τά μοσχάρια, βοτανίζουν καί ὁδηγοῦν τά ζῶα κατά τό ὄργωμα. Συχνά δουλεύουν μόνο γιά τήν τροφή καί τήν ἐνδυμασία τους. Ἡ εἰσαγωγή τῶν γεωργικῶν ἐργαλείων «ρίχνει τήν τιμή τῆς ἐργασίας τοῦ πλήρους ἐργάτη» καί δίνει τή δυνατότητα νά ἀντικατασταθεῖ ἀπό τή δουλιά τῶν γυναικῶν καί τῶν ἐφήβων πού εἶναι πιό φτηνή. Τά στατιστικά στοιχεῖα γιά τούς ξένους ἐργάτες δείχνουν ὅτι ἡ δουλιά τῶν ἀντρῶν ἐκτοπίζεται ἀπό τή δουλιά τῶν γυναικῶν: τό 1890 στήν κωμόπολη Καχόβκα καί στήν πόλη Χερσώνα τά 12,7% ἀπό τούς ἐργάτες πού εἶχαν καταγραφεῖ ἦταν γυναῖκες· τό 1894 σ' ὅλο τό κυβερνεῖο οἱ γυναῖκες ἦταν 18,2% (10 239 ἀπό τούς 56 464), τό 1895 — 25,6% (13 474 ἀπό τούς 48 753). Παιδιά τό 1893 καταγράφτηκαν 0,7 % (ἀπό 10 ὥς 14 χρονῶν), τό 1895 — 1,69% (ἀπό 7 ὥς 14 χρονῶν). Στούς ντόπιους ἐργάτες, πού δουλεύουν στά μεγάλα χτήματα τοῦ νομοῦ Ἐλισάβετγκραντ τοῦ κυβερνείου Χερσώνας, τά παιδιά ἀποτελοῦν τά 10,6% (ibid.).

Οἱ μηχανές αὐξάνουν τήν ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας τῶν ἐργατῶν. Ὁ πιό διαδομένος λχ. τύπος θεριστικῶν μηχανῶν (αὐτονῶν ὅπου τά δεμάτια τά ρίχνει στή γῆ ὁ ἐργάτης) ἀπόχτησε τό χαρακτηριστικό ὄνομα «λομπογκρέηκα» ἤ «τσουμπογκρέηκα»**, γιατί ἡ δουλιά τῆς μηχανῆς αὐτῆς ἀπαιτεῖ ἀπό τόν ἐργάτη ὑπερβολική ἔνταση τῶν δυνάμεών του: ὁ ἐργάτης ἀντικαθιστᾶ τό μηχανισμό πού ρίχνει τά δεμάτια στή γῆ (σύγκρινε: «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», Ι, 52). Ἔτσι ἀκριβῶς αὐξάνει ἡ ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας καί στίς ἁλωνιστικές μηχανές. Ἡ μηχανή πού χρησιμοποιεῖται κεφαλαιοκρατικά δημιουργεῖ καί δῶ (ὅπως καί παντοῦ) μιά τεράστια ὤθηση γιά τήν παράταση τῆς ἐργάσιμης μέρας. Ἐμφανίζεται καί στή γεωργία ἡ ἄλλοτε ἄγνωστη δουλιά τῆς νύχτας. «Στίς χρονιές τῆς καλῆς σοδιᾶς... ἡ δουλιά σέ μερικά μεγάλα χτήματα καί σέ πολλά νοικοκυριά ἀγροτῶν γίνεται ἀκόμα καί τή νύχτα» (Τεζιακόφ, l. c., 126) μέ τεχνητό φωτισμό — μέ δάδες (92). Τέλος, ἡ συστηματική χρησιμοποίηση μηχανῶν συνεπάγεται καί τά ἐργατικά ἀτυχήματα τῶν ἀγρεργατῶν. Ἡ δουλιά τῶν κοριτσιῶν καί τῶν παιδιῶν στίς μηχανές προκαλεῖ, φυσικά, πάρα πολλά ἀτυχήματα. Τά νοσοκομεῖα καί τά θεραπευτήρια τῶν ζέμστβο, λχ. τοῦ κυβερνείου Χερσώνας, γεμίζουν τήν περίοδο τῶν γεωργικῶν ἐργασιῶν «σχεδόν ἀποκλειστικά μέ νοσηλευόμενους ἀπό τραύματα» καί ἀποτελοῦν «ἕνα εἶδος νοσοκομεῖα ἐκστρατείας γιά τούς τραυματίες τῆς τεράστιας στρατιᾶς τῶν ἀγρεργατῶν πού βγαίνουν συνεχῶς ἐκτός μάχης, θύματα τῆς ἀμείλιχτης καταστροφικῆς δράσης τῶν γεωργικῶν μηχανῶν κι ἐργαλείων» (ibid., 126). Δημιουργεῖται ἤδη εἰδική ἰατρική φιλολογία γιά τά ἀτυχήματα πού προκαλοῦνται ἀπό τίς γεωργικές μηχανές. Γίνονται προτάσεις γιά τήν ἔκδοση ὑποχρεωτικῶν κανονισμῶν σχετικά μέ τή χρησιμοποίηση τῶν γεωργικῶν μηχανῶν (ibid.). Ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία προβάλλει μέ σιδερένια δύναμη καί στή γεωργία, ὅπως καί στή βιομηχανία, τήν ἀπαίτηση τοῦ κοινωνικοῦ ἐλέγχου καί τῆς ρύθμισης τῆς παραγωγῆς. Γιά τίς ἀπόπειρες πού ἔγιναν νά ἐφαρμοστεῖ ἕνας τέτιος ἔλεγχος θά μιλήσουμε παρακάτω.

* Τεζιακόφ, l. c., 72.

** Πρόκειται γιά ἐκφράσεις πού δέ μεταφράζονται καί πού ἔχουν περίπου τήν ἔννοια ὅτι «ζεματᾶνε» αὐτούς πού δουλεύουν σ' αὐτές τίς μηχανές. *Σημ. μετ.*

Θά σημειώσουμε, τελειώνοντας, τήν ἐξαιρετικά ἀσυνεπῆ στάση πού παίρνουν οἱ ναρόντνικοι στό ζήτημα τῆς χρησιμοποίησης τῶν μηχανῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία. Ὅταν παραδέχεσαι ὅτι εἶναι ὠφέλιμη καί προοδευτική ἡ χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν, ὅταν ὑποστηρίζεις ὅλα τά μέτρα πού τήν ἀναπτύσσουν καί τή διευκολύνουν κι ἀγνοεῖς ταυτόχρονα τό γεγονός, ὅτι οἱ μηχανές στή ρωσική γεωργία χρησιμοποιοῦνται κεφαλαιοκρατικά, σημαίνει ὅτι κατρακυλᾶς στήν ἄποψη τῶν μικρῶν καί τῶν μεγάλων γαιοχτημόνων. Καί οἱ ναρόντνικοί μας ἀγνοοῦν ἴσα-ἴσα τόν κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα τῆς χρησιμοποίησης τῶν γεωργικῶν μηχανῶν καί τῶν βελτιωμένων ἐργαλείων, χωρίς νά προσπαθοῦν μάλιστα ν' ἀναλύσουν, ποιός τύπος ἀπό τά νοικοκυριά τῶν ἀγροτῶν καί τῶν τσιφλικάδων χρησιμοποιεῖ μηχανές. Ὁ κ. Β. Β. ἀποκαλεῖ θυμωμένος τόν κ. Β. Τσερνιάγεφ «ἐκπρόσωπο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς τεχνικῆς» («Τά προοδευτικά ρεύματα», 11). Φαίνεται πώς ὁ κ. Β. Τσερνιάγεφ, ἤ κάποιος

ἄλλος ὑπάλληλος τοῦ ὑπουργείου γεωργίας, εἶναι ὁ ὑπεύθυνος πού οἱ μηχανές χρησιμοποιοῦνται στή Ρωσία κεφαλαιοκρατικά! Ὁ κ. Ν.—ον, παρά τή μεγαλόστομη ὑπόσχεσή του ὅτι «δέ θά ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τά γεγονότα» («Δοκίμιο», XIV), προτίμησε νά ἀντιπαρέλθει τό γεγονός, ὅτι ἴσα-ἴσα ὁ καπιταλισμός εἶναι ἐκεῖνος πού ἀνάπτυξε τή χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν στή γεωργία μας καί μάλιστα ἐπινόησε τή διασκεδαστική θεωρία ὅτι ἡ ἀνταλλαγή μειώνει τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας στή γεωργία (σελ. 74)! Κριτική αὐτῆς τῆς θεωρίας πού σερβίρεται χωρίς μιά ὁποιαδήποτε ἀνάλυση στοιχείων, οὔτε μπορεῖ, οὔτε χρειάζεται νά γίνει. Περιοριζόμαστε νά ἀναφέρουμε ἕνα μικρό παράδειγμα ἀπό τούς συλλογισμούς τοῦ κ. Ν.—ον. «Ἄν ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας σέ μᾶς διπλασιαζόταν, θά πληρώναμε σήμερα γιά τό ἕνα τσέτβερτ* σταριοῦ ὄχι 12 μά ἕξι ρούβλια — νά αὐτό εἶναι ὅλο» (234). Δέν εἶναι καθόλου ὅλο, ἀξιότιμε κ. οἰκονομολόγε. «Σέ μᾶς» (ὅπως καί σέ κάθε κοινωνία μέ ἐμπορευματική οἰκονομία) τή βελτίωση τῆς τεχνικῆς τήν ἐπιχειροῦν ὁρισμένοι νοικοκυρέοι καί μόνο σιγά-σιγά τή μιμοῦνται οἱ ὑπόλοιποι. «Σέ μᾶς» μόνο οἱ ἐπιχειρηματίες τῆς ὑπαίθρου εἶναι σέ θέση νά βελτιώνουν τήν τεχνική. «Σέ μᾶς» αὐτή ἡ πρόοδος τῶν ἐπιχειρηματιῶν τῆς ὑπαίθρου, τῶν μικρῶν καί τῶν μεγάλων, συνδέεται ἀναπόσπαστα μέ τήν καταστροφή τῆς ἀγροτιᾶς καί τή διαμόρφωση τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου. Γι' αὐτό τό λόγο, ἄν ἡ βελτιωμένη στά νοικοκυριά τῶν ἐπιχειρηματιῶν τῆς ὑπαίθρου τεχνική γινόταν κοινωνικά ἀναγκαία (μόνο μέ τόν ὅρο αὐτό ἡ τιμή θά ἐλαττωνόταν κατά δυό φορές), θά σήμαινε τό πέρασμα σχεδόν ὅλης τῆς γεωργίας στά χέρια τῶν κεφαλαιοκρατῶν, θά σήμαινε τήν πλήρη προλεταριοποίηση ἑκατομμυρίων ἀγροτῶν, θά σήμαινε τήν τεράστια αὔξηση τοῦ μή γεωργικοῦ πληθυσμοῦ καί τήν αὔξηση τῶν ἐργοστασίων (γιά νά ἀνεβεῖ ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας στή γεωργία μας στό διπλάσιο, χρειάζεται νά ἀναπτυχθοῦν σέ τεράστιο βαθμό ἡ μηχανουργία, ἡ μεταλλευτική βιομηχανία, οἱ ἀτμοκίνητες μεταφορές, ἡ κατασκευή πολλῶν νέων τύπων γεωργικῶν χτιρίων, καταστημάτων, ἀποθηκῶν, καναλιῶν κτλ. κτλ.). Ὁ κ. Ν.—ον ἐπαναλαβαίνει ἐδῶ ἕνα συνηθισμένο μικρό λάθος τῶν συλλογισμῶν του: ὑπερπηδᾶ τά διαδοχικά στάδια πού εἶναι ἀναγκαῖα κατά τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ· ὑπερπηδᾶ τό σύνθετο σύμπλεγμα

* Παλιό ρωσικό μέτρο γιά τά σιτηρά πού ἰσοδυναμοῦσε μέ 209,9 λίτρες. *Σημ. μετ.*

τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν μετασχηματισμῶν, πού συνοδεύει μέ ἀναγκαιότητα τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, κ' ὕστερα παραπονεῖται καί κλαίγεται γιά τόν κίνδυνο ἀπό τά «συντρίμμια» πού προξενεῖ ὁ καπιταλισμός.

IX. Η ΜΙΣΘΩΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΗ ΓΕΩΡΓΙΑ

Περνοῦμε τώρα στήν κύρια ἐκδήλωση τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ, στή χρησιμοποίηση τῆς ἐλεύθερης μισθωτῆς ἐργασίας. Αὐτό τό γνώρισμα τῆς οἰκονομίας τῆς περιόδου μετά τή μεταρύθμιση ἐκδηλώθηκε πιό ἔντονα στίς νότιες κι ἀνατολικές ἀκρινές περιοχές τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας, ἐκδηλώθηκε μέ τή μαζική μετακίνηση τῶν μισθωτῶν ἀγρεργατῶν πού εἶναι γνωστή μέ τό ὄνομα «ἔξοδος γιά γεωργικές δουλιές». Γι' αὐτό τό λόγο θ' ἀναφέρουμε στήν ἀρχή στοιχεῖα γι' αὐτή τήν κύρια περιοχή τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία καί ὕστερα θά ἐξετάσουμε καί τά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν ὅλη τή Ρωσία.

Οἱ τεράστιες μετακινήσεις τῶν ἀγροτῶν μας γιά ἐξεύρεση ἐργασίας μέ μίσθωση ἔχουν ἐπισημανθεῖ πρό πολλοῦ ἀπό τή φιλολογία μας. Γι' αὐτές ἔχει μιλήσει κιόλας ὁ Φλερόβσκι («Ἡ κατάσταση τῆς ἐργατικῆς τάξης στή Ρωσία», Πετρούπολη, 1869), πού προσπάθησε νά καθορίσει τή σχετική ἐξάπλωσή τους στά διάφορα κυβερνεῖα. Τό 1875 ὁ κ. Τσάσλαβσκι ἔκανε μιά γενική ἀνασκόπηση τῶν «ἀγροτικῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων» («Συλλογή γνώσεων γιά τό κράτος», τόμ. II) καί τόνισε τήν πραγματική τους σημασία («δημιουργήθηκε. . . ἕνα εἶδος μισοπλανόδιου πληθυσμοῦ. . . ἕνα εἶδος μελλοντικῶν ἐργατῶν γῆς»). Τό 1887 ὁ κ. Ρασπόπιν συνόψισε μιά σειρά στατιστικά στοιχεῖα τῶν ζέμστβο γι' αὐτό τό φαινόμενο καί τά θεώρησε ὄχι σάν «ἀπολαβές» τῶν ἀγροτῶν γενικά, μά σάν προτσές δημιουργίας μιᾶς τάξης μισθωτῶν ἐργατῶν τῆς γεωργίας. Στή δεκαετία 1890–1900 βγῆκαν τά ἔργα τῶν κ. κ. Σ. Κορολένκο, Ρούντνεφ, Τεζιακόφ, Κουντριάβτσεφ καί Σαχοβσκόι. Χάρη στά ἔργα αὐτά τό φαινόμενο αὐτό μελετήθηκε ἀσυγκρίτως καλύτερα.

Ἡ κυριότερη περιοχή *ὅπου πήγαιναν* οἱ μισθωτοί ἐργάτες γεωργίας ἦταν τά κυβερνεῖα Βεσαραβίας, Χερσώνας, Ταυρίδας, Αἰκατερινοσλάβ, Ντόν, Σαμάρας, Σαράτοφ (νότιο τμῆμα) καί Ὀρενμπούργκ. Περιοριζόμαστε στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία, μά εἶναι ἀπαραίτητο νά σημειώσουμε, ὅτι ἡ κίνηση τραβᾶ ὁλοένα μακρύτερα (ἰδίως τόν τελευταῖο καιρό) κι ἀγκαλιάζει καί τό Βόρειο Καύκασο καί τήν περιοχή τῶν Οὐραλίων κτλ. Τά στοιχεῖα

γιά τήν κεφαλαιοκρατική γεωργία αὐτῆς τῆς περιοχῆς (περιοχή παραγωγῆς ἐμπορεύσιμων σιτηρῶν) θ' ἀναφερθοῦν στό ἑπόμενο κεφάλαιο. Ἐκεῖ θ' ἀναφέρουμε κι ἄλλες περιοχές ὅπου πηγαίνουν ἐργάτες γεωργίας. Ἡ κυριότερη περιοχή, ἀπ' ὅπου φεύγουν ἐργάτες γεωργίας εἶναι τά κεντρικά κυβερνεῖα τῆς μαυρόχωμης ζώνης: Καζάν, Σιμπίρσκ, Πένζα, Ταμπόφ, Ριαζάν, Τούλα, Ὀριόλ, Κούρσκ, Βορόνεζ, Χαρκόβου, Πολτάβας, Τσερνίγκοφ, Κιέβου, Ποντόλσκ καί Βολινίας*. Ἔτσι, ἡ μετακίνηση τῶν ἐργατῶν κατευθύνεται ἀπό τά πυκνοκατοικημένα μέρη στά ἀραιοκατοικημένα, στά μέρη πού ἐποικίζονται· ἀπό τά μέρη ὅπου ἡ δουλοπαροικία ἔχει τή μεγαλύτερη ἀνάπτυξη στά μέρη ὅπου ἔχει τή μικρότερη**· ἀπό τά μέρη ὅπου τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ἔχει τή μεγαλύτερη ἀνάπτυξη, στά μέρη ὅπου τό σύστημα αὐτό εἶναι ἀδύνατο κι ὁ καπιταλισμός πολύ ἀναπτυγμένος. Οἱ ἐργάτες φεύγουν συνεπῶς ἀπό τή «μισοελεύθερη» ἐργασία καί πᾶνε στή ἐλεύθερη ἐργασία. Θά ἦταν λάθος νά νομίσει κανείς ὅτι ἡ φυγή αὐτή περιορίζεται ἀποκλειστικά στή μετακίνηση ἀπό τά πυκνοκατοικημένα στά ἀραιοκατοικημένα μέρη. Ἡ μελέτη τῶν μετακινήσεων τῶν ἐργατῶν (τοῦ κ. Σ. Κορολένκο, l. c.) ἔδειξε τό παράδοξο καί σπουδαῖο φαινόμενο, ὅτι ἀπό πολλά μέρη ἀπ' ὅπου φεύγουν οἱ ἐργάτες, φεύγουν σέ τόσο μεγάλο ἀριθμό, ὥστε σ' αὐτά τά μέρη νά παρατηρεῖται ἔλλειψη ἐργατῶν, πού συμπληρώνεται μέ τόν ἐρχομό ἐργατῶν ἀπό ἄλλα μέρη. Ὥστε ἡ φυγή τῶν ἐργατῶν ἐκφράζει ὄχι μόνο τήν τάση τοῦ πληθυσμοῦ νά κατανεμηθεῖ ἰσόμετρα στό δοσμένο ἔδαφος, μά καί τήν τάση τῶν ἐργατῶν νά πᾶνε ἐκεῖ πού εἶναι καλύτερα. Θά καταλάβουμε πέρα γιά πέρα αὐτή τήν τάση, ἄν θυμηθοῦμε ὅτι στήν περιοχή ἀπ' ὅπου φεύγουν, δηλ. στήν περιοχή τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά, τά μεροκάματα τῶν ἐργατῶν τοῦ χωριοῦ εἶναι *πάρα πολύ χαμηλά*, ἐνῶ στήν περιοχή πού πηγαίνουν, δηλ. στήν περιοχή τοῦ καπιταλισμοῦ, τά μεροκάματα εἶναι ἀσύγκριτα ψηλότερα***.

Ὅσο γιά τίς διαστάσεις τῆς «ἐξόδου γιά γεωργικές δουλιές», γενικά στοιχεῖα γι' αὐτήν ὑπάρχουν μόνο στό παραπάνω ἔργο τοῦ κ. Σ. Κορολένκο, ὁ ὁποῖος ὑπολογίζει τό πλεόνασμα τῶν ἐργατῶν (σέ σχέση μέ τήν *τοπική* ζήτηση ἐργατῶν) γιά ὅλη τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία σέ 6360 χιλιάδες, ὅπου συμπεριλαβαίνονται καί οἱ 2137 χιλιάδες τῶν παραπάνω 15 κυβερνείων ἀπ' ὅπου γίνεται ἔξοδος γιά γεωργικές δουλιές, ἐνῶ στά 8 κυβερνεῖα πού πᾶνε οἱ ἐργάτες, ἡ ἔλλειψη ἐργατῶν ὑπολογίζεται ἀπ' αὐτόν σέ 2173 χιλιάδες ἄτομα. Παρ' ὅλο πού οἱ μέθοδοι τῶν ὑπολογισμῶν τοῦ κ. Σ. Κορολένκο ἀπέχουν πολύ ἀπό τοῦ νά εἶναι πάντα ἱκανοποιητικές, τά γενικά του συμπεράσματα (ὅπως θά δοῦμε πολλές φορές πιό κάτω) πρέπει νά θεωροῦνται περίπου σωστά· ὁ ἀριθμός τῶν πλανόδιων ἐργατῶν ὄχι μόνο δέν εἶναι ὑπερβολικός, ἀλλά μᾶλλον κατώτερος ἀπό τήν πραγματικότητα. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἀπ' αὐτά τά δυό ἑκατομμύρια ἐργάτες, πού πηγαίνουν στό νότο, ἕνα μέρος δέν εἶναι ἐργάτες γεωργίας. Ὅμως ὁ κ. Σαχοβσκόι (l. c.) ὑπολογίζει τελείως αὐθαίρετα, μέ τό μάτι, ὅτι οἱ μισοί ἀπ' αὐτούς εἶναι βιομηχανικοί ἐργάτες. Πρῶτο, ἀπ' ὅλες τίς πηγές ξέρουμε, ὅτι σ' αὐτή τήν περιοχή πήγαιναν *κυρίως* ἐργάτες γεωργίας, καί δεύτερο, ἐργάτες γεωργίας δέν ἔρχονται μόνο ἀπ' τά πιό πάνω κυβερνεῖα. Ὁ ἴδιος ὁ κ. Σαχοβσκόι ὅμως δίνει ἕναν ἀριθμό, πού ἐπιβεβαιώνει τούς ὑπολογισμούς τοῦ κ. Σ. Κορολένκο. Συγκεκριμένα, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι στά 11 μαυρόχωμα κυβερνεῖα (πού περιλαβαίνονται στήν πιό πάνω περιοχή ἐξόδου ἐργατῶν γεωργίας) τό 1891 εἶχαν ἐκδοθεῖ 2 000 703 διαβατήρια καί προσωρινά πιστοποιητικά (l. c., σελ. 24), ἐνῶ σύμφωνα μέ τούς ὑπολογισμούς τοῦ κ. Σ. Κορολένκο ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού φεύγουν ἀπ' αὐτά τά κυβερνεῖα εἶναι μόνο 1 745 913. Συνεπῶς, οἱ ἀριθμοί τοῦ κ. Σ. Κορολένκο δέν εἶναι καθόλου ὑπερβολικοί καί συνολικά οἱ πλανόδιοι ἐργάτες τοῦ χωριοῦ στή Ρωσία πρέπει νἆναι προφανῶς πάνω ἀπό 2 ἑκατομμύρια*. Αὐτή ἡ μάζα τῶν «ἀγρο-

* Στό κεφ. VIII, ἐξετάζοντας τό προτσές τῆς μετακίνησης τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν τῆς Ρωσίας στό σύνολό του, θά περιγράψουμε λεπτομερέστατα τό χαρακτήρα καί τήν κατεύθυνση τῆς ἐξόδου τῶν ἐργατῶν στά διάφορα μέρη.

** Ὁ Τσάσλαβσκι εἶχε τονίσει κιόλας, ὅτι στά μέρη πού πήγαιναν οἱ ἐργάτες τό ποσοστό τῶν δουλοπαροικων ἦταν 4–15%, ἐνῶ στά μέρη ἀπ' ὅπου φεύγανε ἦταν 40–60%.

*** Βλ. τά στοιχεῖα γιά τή δεκαετία πού ἀναφέρεται στούς πίνακες τοῦ κεφ. VIII, ὑποκεφ. IV: ἡ δημιουργία τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τήν ἐργατική δύναμη (σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 617. *Ἡ Σύντ.*)

* Ὑπάρχει ἀκόμα ἕνας τρόπος γιά νά ἐλέγξουμε τόν ἀριθμό τοῦ κ. Σ. Κορολένκο. Ἀπό τά βιβλία τῶν κ. κ. Τεζιακόφ καί Κουντριάβτσεφ, πού ἀναφέραμε πιό πάνω, μαθαίνουμε ὅτι οἱ ἐργάτες τοῦ χωριοῦ πού πηγαίνοντας γιά «μεροκάματο» χρησιμοποιοῦν ἔστω κι ἐνμέρει τό σιδηρόδρομο, εἶναι περίπου τό $^{1}/_{10}$ ὅλων τῶν ἐργατῶν (ἄν συνδυάσουμε τά στοιχεῖα τῶν δυό συγγραφέων, θά βροῦμε ὅτι ἀπό τούς 72 635 ἐργάτες πού ρωτήθηκαν, μόνο οἱ 7827 πῆγαν ἔστω καί ἕνα μέρος τοῦ δρόμου μέ τό τραῖνο). Στό μεταξύ οἱ ἐργάτες πού ταξίδεψαν τό 1891 ἀπό τίς τρεῖς κυριότερες σιδηροδρομικές ἀρτηρίες στήν κατεύθυνση πού ἐξετάζουμε δέν ξεπερνοῦν τίς 200 χιλιάδες (170–189 χιλ.), ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ κ. Σαχοβσκόι (l. c., σελ. 71, σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῶν σιδηροδρόμων). Συνεπῶς, συνολικά οἱ ἐργάτες πού πη-

τῶν», πού ἐγκαταλείπουν τό σπίτι καί τόν γεωργικό τους κλῆρο (ὅσοι ἔχουν σπίτι καί κλῆρο), δείχνει χειροπιαστά τό γιγάντιο προτσές τῆς μετατροπῆς τῶν μικρῶν γεωργῶν σέ ἀγρότες προλετάριους, τήν τεράστια ζήτηση μισθωτῆς ἐργασίας ἀπό τόν ἀναπτυσσόμενο γεωργικό καπιταλισμό.

Γεννιέται τώρα τό ἐρώτημα, ποιός εἶναι ὁ συνολικός ἀριθμός τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν τοῦ χωριοῦ στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία, καί τῶν πλανόδιων καί τῶν μόνιμα ἐγκαταστημένων; Ἡ μόνη γνωστή σέ μᾶς προσπάθεια νά δοθεῖ ἀπάντηση σ' αὐτό τό ἐρώτημα ἔγινε στό ἔργο τοῦ κ. Ροῦντνεφ: «Τά ἐπαγγέλματα τῶν ἀγροτῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας» («Συλλογή τῶν ζέμστβο τοῦ Σαράτοφ», 1894, τεῦχος 6 καί 11). Αὐτή ἡ ἐξαιρετικά πολύτιμη ἐργασία συνοψίζει τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο γιά 148 νομούς 19 κυβερνείων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. Ὁ συνολικός ἀριθμός τῶν «ἐπαγγελματιῶν» ὑπολογιζόταν σέ 2 798 122 ἀπό τούς 5 129 863 ἐργαζόμενους ἄντρες (18–60 χρονῶν), δηλαδή ἦταν τά 55% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργαζομένων ἀγροτῶν*. Στά «ἀγροτικά ἐπαγγέλματα» ὁ συγγραφέας περιλαβαίνει μόνο τίς ἀγροτικές δουλιές μέ *μίσθωση* (ἐργάτες γῆς, μεροκαματιάρηδες, τσομπάνους καί ὑπηρέτες κτηνοτροφείων). Ὁ καθορισμός τοῦ ποσοστοῦ τῶν ἀγρεργατῶν σέ σχέση μέ τό συνολικό ἀριθμό τῶν ἐνήλικων ἐργαζομένων ἀντρῶν στά διάφορα κυβερνεῖα καί περιοχές τῆς Ρωσίας ὁδηγεῖ τό συγγραφέα στό συμπέρασμα ὅτι στή μαυρόχωμη ζώνη τά 25% περίπου ὅλων τῶν ἐργαζομένων ἀντρῶν ἀσχολοῦνται μέ μισθωτές γεωργικές ἐργασίες, ἐνῶ στή μή μαυρόχωμη ζώνη περίπου τά 10%. Ἀπ' ὅλα αὐτά βγαίνει ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν ἀγρεργατῶν στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία εἶναι 3395 χιλιάδες, δηλαδή σέ στρογγυλό ἀριθμό $3\,^1/_2$ ἑκατομμύρια (Ροῦντνεφ, l. c., σελ. 448. Ὁ ἀριθμός αὐτός ἀποτελεῖ περίπου τά 20% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐνήλι-

γαίνουν στό Νότο, πρέπει νά εἶναι περίπου 2 ἑκατομμύρια. Μέ τήν εὐκαιρία ἄς ποῦμε, ὅτι τό μηδαμινό ποσοστό τῶν ἐργατῶν τοῦ χωριοῦ πού χρησιμοποιοῦν τό σιδηρόδρομο, δείχνει πώς εἶναι λαθεμένη ἡ γνώμη τοῦ κ. Ν. —ον, πού θεωροῦσε ὅτι τό βασικό τόνο στήν κίνηση τῶν ἐπιβατῶν στούς σιδηροδρόμους μας τόν δίνουν οἱ ἐργάτες γεωργίας. Ὁ κ. Ν. —ον δέν παίρνει ὑπόψη του τό γεγονός ὅτι οἱ μή ἐργάτες γεωργίας, μιά καί παίρνουν μεγαλύτερη ἀμοιβή, χρησιμοποιοῦν περισσότερο τούς σιδηροδρόμους κι ὅτι ἡ ἐποχή ἐξόδου αὐτῶν τῶν ἐργατῶν (λχ. τῶν οἰκοδόμων, τῶν σκαφτιάδων, τῶν χαμάληδων καί πολλῶν ἄλλων) εἶναι ἐπίσης ἡ ἄνοιξη καί τό καλοκαίρι.

* Συνεπῶς, στόν ἀριθμό αὐτόν δέν ὑπάγεται ἡ μάζα τῶν ἀγροτῶν, γιά τούς ὁποίους οἱ γεωργικές δουλιές μέ μίσθωση δέν ἀποτελοῦν τήν κυριότερη ἀσχολία, ἀλλά εἶναι τόσο οὐσιαστική ἀσχολία ὅσο καί τό δικό τους νοικοκυριό.

κων ἐργαζομένων ἀντρῶν). Παράλληλα πρέπει νά σημειώσουμε, ὅτι, σύμφωνα μέ τή δήλωση τοῦ κ. Ροῦντνεφ, «οἱ δουλιές πού γίνονται μέ μεροκαματιάρηδες καί οἱ γεωργικές δουλιές πού δίνονται μέ τό κομμάτι ὑπαχθήκανε ἀπό τούς στατιστικούς στά ἐπαγγέλματα, μόνο στίς περιπτώσεις πού ἀποτελοῦσαν τήν κυριότερη ἀσχολία κάποιου προσώπου ἤ κάποιας οἰκογένειας» (l. c., 446)*.

Ὁ ἀριθμός αὐτός τοῦ κ. Ροῦντνεφ πρέπει νά θεωρηθεῖ σάν ὁ κατώτερος, πρῶτα γιατί τά στοιχεῖα τῶν ἀπογραφῶν πού ἔκαναν τά ζέμστβο λίγο-πολύ πάλιωσαν κι ἀφοροῦν τή δεκαετία 1880–1890, κάποτε μάλιστα καί τή δεκαετία 1870–1880 καί δεύτερο, γιατί κατά τόν καθορισμό τοῦ ποσοστοῦ τῶν ἀγρεργατῶν δέν πάρθηκαν καθόλου ὑπόψη οἱ περιοχές ὅπου ὁ γεωργικός καπιταλισμός εἶναι πολύ ἀναπτυγμένος, δηλ. τά κυβερνεῖα τῆς Βαλτικῆς καί τά δυτικά κυβερνεῖα. Ὅμως, μιά καί δέν ἔχουμε ἄλλα στοιχεῖα, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά δεχτοῦμε ὅτι ὁ ἀριθμός τους εἶναι $3\,^1/_2$ ἑκατομμύρια.

Ἀποδείχνεται, ἑπομένως, ὅτι περίπου τό *ἕνα πέμπτο* τῶν ἀγροτῶν περιῆλθε πιά σέ μιά κατάσταση, ὅπου ἡ «κυριότερη ἀσχολία» τους εἶναι ἡ μισθωτή ἐργασία στούς εὔπορους ἀγρότες καί στούς τσιφλικάδες. Βλέπουμε ἐδῶ τήν πρώτη ὁμάδα τῶν ἐπιχειρηματιῶν πού ἔχουν ἀνάγκη ἀπό τήν ἐργατική δύναμη τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου. Εἶναι οἱ ἐπιχειρηματίες τῆς ὑπαίθρου, πού ἀπασχολοῦν *περίπου τούς μισούς ἀπό τήν κατώτατη ὁμάδα τῆς ἀγροτιᾶς*. Ἔτσι, ἀνάμεσα στό σχηματισμό τῆς τάξης τῶν ἐπιχειρηματιῶν τῆς ὑπαίθρου καί στό πλάταιμα τῆς κατώτερης ὁμάδας τῆς «ἀγροτιᾶς», δηλαδή στήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγροτῶν προλετάριων, παρατηρεῖται ἀπόλυτη ἀλληλοεξάρτηση. Ἀνάμεσα σ' αὐτούς τούς ἐπιχειρηματίες τῆς ὑπαίθρου ἐξέχοντα ρόλο παίζει ἡ ἀγροτική κεφαλαιοκρατία: στούς 9 λχ. νομούς τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ ἀπ' τό συνολικό ἀριθμό τῶν ἐργατῶν

* Στά «ἐπαγγέλματα» ὑπάγονται, ὅπως τονίζει κι ὁ κ. Ροῦντνεφ, ὅλα τά εἴδη τῶν ἀσχολιῶν τῶν ἀγροτῶν, ἐκτός ἀπό τή γεωργία στή δική τους γῆ, τήν ἀγορασμένη καί τή νοικιασμένη. Δέ χωράει ἀμφιβολία, πώς ἡ πλειοψηφία αὐτῶν τῶν «ἐπαγγελματιῶν» εἶναι μισθωτοί ἐργάτες στή γεωργία καί στή βιομηχανία. Γι' αὐτό ἐφιστοῦμε τήν προσοχή τοῦ ἀναγνώστη στό πόσο κοντά βρίσκονται αὐτά τά στοιχεῖα στόν ἀριθμό τῶν ἀγροτῶν προλετάριων πού καθορίσαμε ἐμεῖς: στό II κεφ. παραδεχτήκαμε, ὅτι οἱ τελευταῖοι ἀποτελοῦν περίπου τά 40% τῶν ἀγροτῶν (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 174–175. *Η Σύντ.)*. Ἐδῶ βλέπουμε ὅτι τά 55% τῶν ἀγροτῶν εἶναι «ἐπαγγελματίες», ἀπ' τούς ὁποίους ἴσως πάνω ἀπό τά 40 % ἀσχολοῦνται μέ κάθε λογῆς μισθωτή ἐργασία.

γῆς τά 43,4% μισθώνονται ἀπό ἀγρότες (Ροῦντνεφ, 434). Ἄν παίρναμε αὐτό τό ποσοστό σάν κανόνα γιά ὅλους τούς ἐργάτες τοῦ χωριοῦ καί γιά ὅλη τή Ρωσία, θά ἀποδεἰχνόταν ὅτι ἡ ἀγροτική ἀστική τάξη ἔχει ἀνάγκη ἀπό ἕνα-ἑνάμισυ ἑκατομμύριο ἐργάτες γῆς. Ἡ ἴδια ἡ «ἀγροτιά» ἀπ' τή μιά ρίχνει στήν ἀγορά ἑκατομμύρια ἐργάτες πού γυρεύουν ἐργοδότες καί ἀπό τήν ἄλλη ζητάει ἕναν ἐπιβλητικό ἀριθμό μισθωτῶν ἐργατῶν.

X. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΜΙΣΘΩΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗ ΓΕΩΡΓΙΑ

Θά προσπαθήσουμε τώρα νά περιγράψουμε τά βασικά γνωρίσματα τῶν νέων κοινωνικῶν σχέσεων, πού διαμορφώνονται στή γεωργία μέ τή χρησιμοποίηση τῆς ἐλεύθερης μισθωτῆς ἐργασίας καί νά καθορίσουμε τή σημασία τους.

Οἱ ἀγρεργάτες πού καταφθάνουν κατά μάζες στίς νότιες περιοχές, ἀνήκουν στά πιό φτωχά στρώματα τῆς ἀγροτιᾶς. Ἀπό τούς ἐργάτες πού φθάνουν στό κυβερνεῖο τῆς Χερσώνας τά $^{7}/_{10}$ πηγαίνουν πεζοί, γιατί δέν ἔχουν χρήματα ν' ἀγοράσουν εἰσιτήριο γιά τό τραῖνο, «πλανιῶνται ἑκατοντάδες καί χιλιάδες βέρστια δίπλα στίς σιδηροδρομικές γραμμές καί στίς ὄχθες τῶν πλωτῶν ποταμῶν, θαυμάζοντας τήν ὡραία εἰκόνα πού παρουσιάζουν τά τραῖνα πού πετοῦν γοργά καί τά πλοῖα πού πλέουν ἤρεμα» (Τεζιακόφ, 35). Κατά μέσον ὅρο οἱ ἐργάτες παίρνουν μαζί τους περίπου 2 ρούβλια*. Συχνά δέν τούς φτάνουν τά λεφτά ἀκόμα καί γιά τό διαβατήριο καί βγάζουν μέ 10 καπίκια μιά προσωρινή ἄδεια γιά ἕνα μήνα. Ἡ πεζοπορία διαρκεῖ 10–12 μέρες καί τά πόδια τῶν πεζοπόρων πρήζονται ἀπ' αὐτές τίς τεράστιες πορεῖες (πού τίς κάνουν κάποτε περπατώντας ξυπόλυτοι στήν κρύα ἀνοιξιάτικη λάσπη) καί γεμίζουν κάλους καί πληγές. Τό $^{1}/_{10}$ περίπου τῶν ἐργατῶν πηγαίνει μέ *ντοῦμπες* (μεγάλες βάρκες φτιαγμένες μέ σανίδια πού παίρνουν 50–80 ἀνθρώπους καί εἶναι συνήθως παραφορτωμένες). Οἱ ἐργασίες τῆς ἐπίσημης ἐπιτροπῆς (Ζβέγκιντσεφ)[89] τονίζουν τόν τεράστιο κίνδυνο πού περικλείνει αὐτός ὁ τρόπος μετακίνησης: «Δέν περνᾶ χρονιά πού νά μή βουλιάξουν μιά, δυό καί περισσότερες παραφορτωμένες ντοῦμπες μαζί μέ τούς ἐπιβάτες τους» (ibid., 34). Ἡ τεράστια πλειοψηφία τῶν ἐργατῶν ἔχει γεωργικό κλῆρο, πού εἶναι ὅμως τελείως μηδαμινός. «Στήν οὐσία ὅμως — σημειώνει πολύ σωστά ὁ κ. Τεζιακόφ — ὅλες αὐτές οἱ χιλιάδες τῶν ἀγρεργατῶν εἶναι ἀχτήμονες, προλετάριοι τοῦ χωριοῦ, γιά τούς ὁποίους ὅλη ἡ ζωή τους εἶναι σήμερα τά πλανόδια ἐπαγγέλματα... Ἡ ἀποκλήρωση τῶν ἀγροτῶν προχωρεῖ γοργά καί αὐξάνει παράλληλα ὁ ἀριθμός τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου» (77). Πόσο γρήγορα γίνεται αὐτή ἡ αὔξηση μᾶς τό δείχνει χειροπιαστά ὁ ἀριθμός τῶν καινούργιων ἐργατῶν, δηλαδή ἐκείνων πού πηγαίνουν γιά πρώτη φορά νά μισθωθοῦν. Αὐτοί οἱ καινούργιοι ἐργάτες ἀποτελοῦν περίπου τά 30%. Ἔτσι κι ἀπ' αὐτό τόν ἀριθμό μποροῦμε νά κρίνουμε γιά τήν ταχύτητα τοῦ προτσές, πού δημιουργεῖ τά στελέχη τῶν *μόνιμων* ἐργατῶν τῆς γεωργίας.

Ἡ μαζική μετακίνηση τῶν ἐργατῶν δημιούργησε ἰδιαίτερες μορφές μίσθωσης, πού προσιδιάζουν στόν πολύ ἀναπτυγμένο καπιταλισμό. Στίς νότιες καί νοτιοανατολικές περιοχές δημιουργήθηκαν πολλές ἀγορές ἐργατῶν, ὅπου συγκεντρώνονται χιλιάδες ἐργάτες καί ὅπου πηγαίνουν οἱ ἐργοδότες. Τέτιες ἀγορές ἀνοίγονται συχνά στίς πόλεις, στά βιομηχανικά κέντρα, στά ἐμπορικά κεφαλοχώρια, στά ἐμποροπανηγύρια. Ὁ βιομηχανικός χαρακτήρας τῶν κέντρων τραβᾶ ἰδιαίτερα τούς ἐργάτες πού μισθώνονται πρόθυμα καί σέ μή γεωργικές δουλιές. Στό κυβερνεῖο Κιέβου λχ. σάν ἀγορές ἐργατῶν χρησιμεύουν οἱ κωμοπόλεις Σπόλα καί Σμέλα (μεγάλα κέντρα βιομηχανίας ζάχαρης ἀπό τεῦτλα) καί ἡ πόλη Μπέλαγια Τσέρκοφ. Στό κυβερνεῖο Χερσώνας σάν ἀγορές ἐργατῶν χρησιμεύουν τά ἐμπορικά χωριά (Νοβοουκράινκα, Μπίρζουλα, Μοστοβόγε, ὅπου τίς Κυριακές μαζεύονται πάνω ἀπό 9 χιλιάδες ἐργάτες, καί πολλά ἄλλα), οἱ σιδηροδρομικοί σταθμοί (Ζνάμενκα, Ντολίνσκαγια κτλ.), οἱ πόλεις (Ἐλισαβετγκράντ, Μπομπρινέτς, Βοζνεσένσκ, Ὀδησσός κτλ.). Καί οἱ μικροαστοί, οἱ ἀνειδίκευτοι ἐργάτες καί οἱ «καντέτοι» (τοπική ὀνομασία τῶν ἀλητῶν) τῆς Ὀδησσοῦ πηγαίνουν τό καλοκαίρι νά μισθωθοῦν σέ ἀγροτικές δουλιές. Στήν Ὀδησσό οἱ ἐργάτες γῆς μισθώνονται στή λεγόμενη πλατεία Σερεντίνσκαγια (ἤ «Κοσάρκα»). «Οἱ ἐργάτες τραβοῦν στήν Ὀδησσό, προσπερνώντας τίς ἄλλες ἀγορές, μέ τήν ἐλπίδα νά βροῦν ἐδῶ καλύτερο μεροκάματο» (Τεζιακόφ, 58). Ἡ κωμόπολη Κριβόι Ρόγκ εἶναι μιά μεγάλη ἀγορά μίσθωσης ἐργατῶν γιά γεωργικές δουλιές καί γιά δουλιές στά μεταλλεῖα. Στό κυβερνεῖο Ταυρίδας

* Τά λεφτά γιά τό δρόμο τά ἐξοικονομοῦν πουλώντας τά ὑπάρχοντά τους, ἀκόμα καί τά οἰκιακά σκεύη τους, ὑποθηκεύοντας τόν γεωργικό τους κλῆρο, ἐνεχυριάζοντας πράγματα, ροῦχα κτλ., ἀκόμα καί παίρνοντας δάνεια μέ τήν ὑποχρέωση νά τά ξεπληρώσουν μέ δουλιά. Τά δάνεια αὐτά τά παίρνουν «ἀπό τούς παπάδες, τούς τσιφλικάδες καί τούς ντόπιους κουλάκους» (Σαχοβσκόι, 55).

ξεχωρίζει ἰδιαίτερα ἡ ἀγορά ἐργατῶν στήν κωμόπολη Καχόβκα, ὅπου παλιότερα συγκεντρώνονταν ὥς 40 000 ἐργάτες, στήν περίοδο 1890–1900 ἀπό 20 ὥς 30 χιλιάδες καί τώρα ἀκόμα λιγότεροι, ἄν κρίνουμε ἀπό μερικά στοιχεῖα. Στό κυβερνεῖο Βεσαραβίας πρέπει νά ἀναφέρουμε τήν πόλη Ἄκερμαν, στό κυβερνεῖο Αἰκατερινοσλάβ τήν πόλη Αἰκατερινοσλάβ καί τό σταθμό Λοζοβάγια, στό κυβερνεῖο Ντόν τήν πόλη Ροστόβ τοῦ Ντόν, ἀπ' ὅπου κάθε χρόνο περνοῦν ὥς 150 χιλιάδες ἐργάτες. Στό Βόρειο Καύκασο τίς πόλεις Αἰκατερινοντάρ καί Νοβοροσίσκ, τό σταθμό Τιχορέτσκαγια κτλ. Στό κυβερνεῖο Σαμάρας τό προάστιο Ποκρόβσκαγια (ἀπέναντι στό Σαράτοφ), τό κεφαλοχώρι Μπαλάκοβο κτλ. Στό κυβερνεῖο Σαράτοφ τίς πόλεις Χβαλίνσκ καί Βόλσκ. Στό κυβερνεῖο Σιμπίρσκ τήν πόλη Σιζράν. Ἔτσι, ὁ καπιταλισμός δημιούργησε στίς ἀκρινές περιοχές μιά νέα μορφή «συνδυασμοῦ τῆς γεωργίας μέ τά ἐπαγγέλματα» καί συγκεκριμένα τό συνδυασμό τῆς γεωργικῆς ἐργασίας καί τῆς μή γεωργικῆς μισθωτῆς ἐργασίας. Ἕνας τέτιος συνδυασμός εἶναι δυνατός σέ μεγάλη κλίμακα μόνο στήν ἐποχή τοῦ τελευταίου, τοῦ ἀνώτερου σταδίου τοῦ καπιταλισμοῦ — τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας, πού ὑποσκάφτει τή σημασία τῆς τέχνης, τῆς «χειροτεχνίας», διευκολύνει τό πέρασμα ἀπό τή μιά ἀσχολία στήν ἄλλη καί ἰσοπεδώνει τίς μορφές τῆς μίσθωσης*.

Καί πραγματικά, οἱ μορφές μίσθωσης σ' αὐτό τό μέρος εἶναι πολύ πρωτότυπες καί πολύ χαρακτηριστικές γιά τήν κεφαλαιοκρατική γεωργία. Καμιά ἀπό τίς μισοπατριαρχικές, μισοϋποδουλωτικές μορφές δουλιᾶς μέ μίσθωση, πού εἶναι τόσο συχνές στήν κεντρική μαυρόχωμη ζώνη δέ χρησιμοποιεῖται ἐδῶ. Παραμένουν μόνο οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στό μισθωτή καί στό μισθωνόμενο, μόνο ἡ ἐμπορική πράξη τῆς ἀγοροπωλησίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ὅπως γίνεται πάντα στίς συνθῆκες τῶν ἀναπτυγμένων κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων, οἱ ἐργάτες προτιμοῦν νά μισθώνονται μέ τή μέρα ἤ μέ τή βδομάδα, πράγμα πού τούς ἐπιτρέπει νά ρυθμίζουν μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τήν ἀμοιβή τους ἀνάλογα μέ τή ζήτηση τῆς ἐργασίας. «Οἱ τιμές καθορίζονται γιά

* Ὁ κ. Σαχοβσκόι ἀναφέρει καί μιάν ἄλλη μορφή συνδυασμοῦ τῆς γεωργικῆς καί τῆς μή γεωργικῆς δουλιᾶς. Χιλιάδες σχεδίες ταξιδεύουν γιά τίς πόλεις τοῦ κάτω Δνείπερου. Σέ κάθε σχεδία ὑπάρχουν 15–20 ἐργάτες (πού δουλεύουν στή σχεδία) πού στήν πλειοψηφία τους εἶναι λευκορῶσοι καί μεγαλορῶσοι ἀπό τό κυβερνεῖο Ὀριόλ. «Γιά ὅλη τή διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ μέ τή σχεδία πληρώνονται κυριολεκτικά μέ πενταροδεκάρες», γιατί ὑπολογίζουν κυρίως νά προκάνουν νά μισθωθοῦν γιά τό θέρισμα καί τό ἁλώνισμα. Οἱ λογαριασμοί τους αὐτοί πετυχαίνουν μόνο στά «καλά» χρόνια.

τήν περιοχή κάθε ἀγορᾶς (σέ ἀκτίνα 40 βέρστια) μέ μαθηματική ἀκρίβεια καί εἶναι πολύ δύσκολο στούς μισθωτές νά κατεβάσουν τίς τιμές, γιατί ὁ μουζίκος πού πάει γιά δουλιά προτιμᾶ νά παραμείνει στήν ἀγορά ἤ νά πάει μακρύτερα, παρά νά μισθωθεῖ μέ φτηνότερη ἀμοιβή» (Σαχοβσκόι, 104). Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι οἱ μεγάλες διακυμάνσεις τῶν τιμῶν τῆς ἐργασίας προκαλοῦν ἀναρίθμητες παραβάσεις τῆς συμφωνίας καί φυσικά, ὄχι μόνο ἀπό τό ἕνα μέρος, ὅπως βεβαιώνουν συνήθως οἱ μισθωτές, μά καί ἀπό τά δυό μέρη: «ἀπεργίες γίνονται καί ἀπό τά δυό μέρη· οἱ ἐργάτες συνεννοοῦνται νά ζητήσουν περισσότερα καί οἱ μισθωτές νά δόσουν λιγότερα» (ibid., 107)*. Πόσο ἀπροκάλυπτα βασιλεύει ἐδῶ στίς σχέσεις τῶν τάξεων «τό ἄκαρδο χρῆμα» φαίνεται ἀπό τό παρακάτω λχ. γεγονός: «οἱ ἔμπειροι μισθωτές ξέρουν καλά», ὅτι οἱ ἐργάτες «ὑποκύπτουν» μόνο ὅταν φᾶνε ὅλο τό ψωμί τους. «Ἕνα ἀφεντικό ἔλεγε ὅτι ὅταν πήγαινε στήν ἀγορά γιά νά μισθώσει ἐργάτες... ἄρχιζε νά τριγυρνᾶ ἀνάμεσά τους καί μέ τό ραβδί του νά πασπατεύει τούς τορβάδες τους (sic!): ὅταν οἱ ἐργάτες εἶχαν ψωμί δέν ἄνοιγε κουβέντα μαζί τους, ἀλλά ἔφευγε ἀπό τήν ἀγορά» καί περίμενε ὥσπου «νά βρεῖ στήν ἀγορά ἄδειους τορβάδες» (ἀπό τό «Σέλσκι Βέστνικ», 1890, ἀρ. 15, ibid., 107–108).

Ὅπως σέ κάθε ἀναπτυγμένο καπιταλισμό, παρατηρεῖται καί δῶ, ὅτι τό μικρό κεφάλαιο καταπιέζει περισσότερο τόν ἐργάτη. Ὁ ἁπλός ἐμπορικός ὑπολογισμός** ἀναγκάζει τό μεγάλο μισθωτή ν' ἀφήσει κατά μέρος τίς μικρές πιέσεις, πού φέρνουν μικρό ὄφελος καί ἀπειλοῦν νά προκαλέσουν μεγάλη ζημιά σέ περίπτωση σύγκρουσης. Γι' αὐτό λχ. οἱ μεγάλοι μισθωτές (πού μισθώνουν ἀπό 300–800 ἐργάτες) προσπαθοῦν νά μήν ἀφήσουν τούς ἐργάτες νά φύγουν ὕστερα ἀπό μιά βδομάδα καί καθορίζουν μόνοι τους τήν τιμή ἀνάλογα μέ τή ζήτηση πού ὑπάρχει γιά ἐργασία. Μερικοί μάλιστα ἐφαρμόζουν τό σύστημα τῆς αὔξησης τῆς ἀμοι-

* «Στή φούρια τῆς δουλιᾶς, ὅταν εἶναι καλή ἡ σοδιά, ὁ ἐργάτης θριαμβεύει καί εἶναι δύσκολο νά τόν πείσεις. Τοῦ προσφέρουν μιά τιμή, ἀλλά αὐτός οὔτε θέλει ν' ἀκούσει· ἕνα μονάχα λέει καί ξαναλέει: ἄν δόσεις ὅσα σοῦ ζητῶ, ἔρχομαι. Κι αὐτό γίνεται ὄχι γιατί τά ἐργατικά χέρια εἶναι λίγα, μά γιατί, ὅπως λένε οἱ ἐργάτες, „τώρα ἐμεῖς εἴμαστε καβάλα"». (Ὅπως γράφει ἕνας ἐπαρχιακός γραμματέας, Σαχοβσκόι, 125).

«Ἄν ἡ σοδιά δημητριακῶν εἶναι κακή καί οἱ τιμές τῶν ἐργατικῶν χεριῶν πέσουν, ὁ μισθωτής κουλάκος ἐπωφελεῖται ἀπ' αὐτό καί σχολάει τόν ἐργάτη νωρίτερα, κι ὁ ἐργάτης χάνει τήν ἐποχή πού θά μποροῦσε νά δουλέψει ἐντατικά, ἤ στήν ἀναζήτηση δουλιᾶς στήν ἴδια τήν περιοχή ἤ στήν πεζοπορία» — παραδέχεται ἕνας τσιφλικάς σέ γράμμα του (ibid., 132).

** Σύγκρινε Fr. Engels, «Zur Wohnungsfrage». Vorwort (Φ. Ἔνγκελς, «Γιά τό ζήτημα τῆς κατοικίας». Πρόλογος. *Ἡ Σύντ.*)[90].

βῆς σέ περίπτωση πού θ' ἀνέβουν οἱ τιμές τῆς ἐργασίας στήν περιοχή. Κι ὅλες οἱ ἐνδείξεις λένε, ὅτι ἡ αὔξηση αὐτή ξεπληρώνεται μέ τό παραπάνω μέ τήν καλύτερη δουλιά καί τήν ἔλλειψη συγκρούσεων (ibid., 130–132· 104). 'Αντίθετα, ὁ μικρός νοικοκύρης δέν περιφρονεῖ τίποτα. «Οἱ μουζίκοι χουτόρνικοι καί οἱ γερμανοί ἄποικοι παίρνουν ἐργάτες „κατ' ἐπιλογήν", τούς πληρώνουν 15–20% ἀκριβότερα, μά καί τό ποσό τῆς δουλιᾶς πού „ξεζουμίζουν" αὐτοί οἱ νοικοκυρέοι ἀπό τούς ἐργάτες εἶναι κατά πενήντα τά ἑκατό μεγαλύτερο» (ibid., 116). Τά «κορίτσια» σ' αὐτόν τόν νοικοκύρη δέν ξέρουν, ὅπως λένε τά ἴδια, «οὔτε μέρα οὔτε νύχτα». Οἱ ἄποικοι, ὅταν μισθώνουν κοσατζῆδες, βάζουν *μέ τήν ἀράδα* τούς γιούς τους νά κοσίζουν στήν τελευταία σειρά (γιά νά παρακινοῦν τούς ἐργάτες!), κι ἔτσι οἱ παρακινητές πού συναλλάζονται μπαίνουν στή δουλιά τρεῖς φορές τή μέρα μέ φρέσκες δυνάμεις, γιά νά παρακινοῦν τούς ἐργάτες: «ἀπό τήν ἐξαντλημένη μορφή τους εἶναι εὔκολο νά γνωρίσεις τούς ἐργάτες πού δουλεύουν στούς γερμανούς ἀποίκους». «Γενικά οἱ μουζίκοι χουτόρνικοι καί οἱ γερμανοί ἀποφεύγουν νά μισθώνουν τούς ἐργάτες πού δούλεψαν προηγούμενα σέ χτήματα μεγάλων τσιφλικάδων. „*Δέ θά ἀντέξετε σέ μᾶς*", τούς λένε ἀνοιχτά» (ibid.)*.

῾Η μεγάλη μηχανική βιομηχανία, συγκεντρώνοντας στό ἴδιο μέρος μάζες ἐργατῶν, ἀλλάζοντας τίς μεθόδους παραγωγῆς, καταστρέφοντας ὅλα τά πατροπαράδοτα, πατριαρχικά καλύμματα καί περιβλήματα, πού συγκαλύπτουν τίς σχέσεις ἀνάμεσα στίς τάξεις, καταλήγει πάντα στό νά στρέψει τήν προσοχή τῆς κοινωνίας σ' αὐτές τίς σχέσεις, στίς προσπάθειες νά καθιερωθεῖ κοινωνικός ἔλεγχος καί νά ρυθμιστοῦν αὐτές οἱ σχέσεις. Τό φαινόμενο αὐτό, — πού βρῆκε τήν πιό χτυπητή ἔκφρασή του στήν καθιέρωση τοῦ θεσμοῦ τῆς ἐπιθεώρησης ἐργασίας, — ἀρχίζει νά ἐκδηλώνεται καί στή ρωσική κεφαλαιοκρατική γεωργία, εἰδικά

* Τά ἴδια γνωρίσματα χαρακτηρίζουν τούς «κοζάκους» τῆς περιοχῆς Κουμπάν: «῾Ο κοζάκος προσπαθεῖ μέ κάθε τρόπο νά ἐλαττώσει τήν τιμή τῶν ἐργατικῶν χεριῶν, ἐνεργώντας ξεχωριστά καί κατά ὁλόκληρες κοινότητες» (sic! λυπούμαστε, πού δέν ἔχουμε πιό λεπτομερειακά στοιχεῖα γι' αὐτή τή νεότερη λειτουργία τῶν «κοινοτήτων»!): «μέ πιέσεις στήν τροφή, στή δουλιά καί στούς λογαριασμούς, μέ τήν κατακράτηση τῶν διαβατηρίων τῶν ἐργατῶν, μέ καταδικαστικές ἀποφάσεις τῶν κοινοτήτων, πού ὑποχρεώνουν τούς νοικοκυρέους κάτω ἀπ' τήν ἀπειλή τοῦ πρόστιμου νά μή μισθώνουν ἐργάτες πάνω ἀπό τήν ὁρισμένη ἀμοιβή κτλ.» («Οἱ ξένοι ἐργάτες στό Κουμπάν» τοῦ Α. Μπελομπορόντοφ στό «Σέβερνι Βέστνικ», 1896, Φλεβάρης, σελ. 5).

στήν περιοχή τῆς μεγαλύτερης ἀνάπτυξής της. Τό ζήτημα τῆς ὑγειονομικῆς κατάστασης τῶν ἐργατῶν μπῆκε στό κυβερνεῖο Χερσώνας ἀκόμα ἀπό τό 1875 στό 2ο συνέδριο τῶν γιατρῶν τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου. 'Αργότερα ξαναμπῆκε τό 1888. Τό 1889 καταρτίστηκε τό πρόγραμμα γιά τή μελέτη τῆς κατάστασης τῶν ἐργατῶν. ῾Η ὑγειονομική ἔρευνα, πού ἔγινε (καί πού δέν εἶναι καθόλου πλήρης) τό 1889–1890, ἀνασήκωσε μιά ἀκρούλα τοῦ παραπετάσματος πού ἔκρυβε τούς ὅρους δουλιᾶς στά ἀπομακρυσμένα χωριά. 'Αποδείχτηκε λχ. ὅτι στίς περισσότερες περιπτώσεις δέν ὑπάρχουν κατοικίες γιά τούς ἐργάτες. ῞Οταν ὑπάρχουν καζάρμες, εἶναι φτιαγμένες συνήθως μέ τόν πιό ἀνθυγιεινό τρόπο, «ὄχι πολύ σπάνια» βρίσκει κανείς καί μερικές *χαμοκέλλες*, ὅπου ζοῦν λχ. οἱ τσομπάνοι (πού φυλάγουν τά πρόβατα), καί ὑποφέρουν πάρα πολύ ἀπό τήν ὑγρασία, τή στενότητα χώρου, τό κρύο, τό σκοτάδι καί τήν ἀποπνιχτική ἀτμόσφαιρα. Πολύ συχνά ἡ τροφή τῶν ἐργατῶν δέν εἶναι ἱκανοποιητική. ῾Η ἐργάσιμη μέρα γενικά διαρκεῖ $12^1/_2$ ὥς 15 ὧρες, δηλαδή εἶναι πολύ μεγαλύτερη ἀπό τή συνηθισμένη ἐργάσιμη μέρα τῆς μεγάλης βιομηχανίας (11–12 ὧρες). Διακοπές στή δουλιά τόν καιρό τῆς πιό μεγάλης ζέστης γίνονται μόνο «σάν ἐξαίρεση», καί οἱ περιπτώσεις ἐγκεφαλικῶν παθήσεων δέν εἶναι σπάνιες. ῾Η δουλιά στίς μηχανές δημιουργεῖ τόν ἐπαγγελματικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί τίς ἐπαγγελματικές ἀρρώστιες. Στίς ἁλωνιστικές μηχανές λχ. δουλεύουν οἱ «ταϊστές» (πού τροφοδοτοῦν μέ δεμάτια τό τύμπανο τῆς μηχανῆς. ῾Η δουλιά αὐτή εἶναι πολύ ἐπικίνδυνη καί ἡ πιό δύσκολη: ἀπό τό τύμπανο σέ χτυπᾶ τό πρόσωπο ἡ πυκνή σκόνη πού βγαίνει ἀπό τίς καλαμιές) καί οἱ «πασαδόροι» (πού πασάρουν τά δεμάτια. ῾Η δουλιά αὐτή εἶναι τόσο βαριά, ὥστε ν' ἀλλάζουν οἱ ἐργάτες κάθε 1–2 ὧρες). Οἱ γυναῖκες μαζεύουν τά κότσαλα, πού τά κουβαλοῦν τά παιδιά σέ μιά ἄκρη, ἐνῶ 3–5 ἐργάτες στιβάζουν τό ἄχυρο σέ θημωνιές. Σ' ὅλο τό κυβερνεῖο ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στίς ἁλωνιστικές μηχανές πρέπει νά ξεπερνᾶ τίς 200 000 (Τεζιακόφ, 94)*.

Τό συμπέρασμα τοῦ κ. Τεζιακόφ γιά τίς ὑγειονομικές συνθῆκες τῶν γεωργικῶν ἐργασιῶν εἶναι τό ἑξῆς: «Γενικά ἡ γνώμη τῶν παλιῶν ἀνθρώπων, πού ἔλεγαν ὅτι ἡ δουλιά τοῦ γεωργοῦ

* ῎Ας σημειωθεῖ μέ τήν εὐκαιρία, ὅτι ἡ δουλιά αὐτή — τό ἁλώνισμα — γίνεται πολύ συχνά μέ ἐλεύθερους μισθωτούς ἐργάτες. 'Απ' αὐτό μπορεῖ νά κρίνει κανείς πόσο μεγάλος πρέπει νά εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στίς ἁλωνιστικές μηχανές σ' ὅλη τή Ρωσία!

εἶναι „ἡ πιό εὐχάριστη κι ὠφέλιμη ἀπασχόληση“, δέν πολυστέκει σήμερα, πού τό κεφαλαιοκρατικό πνεῦμα βασιλεύει στόν τομέα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας. Μέ τήν εἰσαγωγή τῆς μηχανικῆς καλλιέργειας στή γεωργία οἱ ὑγειονομικές συνθῆκες τῆς γεωργικῆς δουλιᾶς δέν καλυτέρεψαν, μά ἄλλαξαν πρός τό χειρότερο. Ἡ μηχανική καλλιέργεια ἔμπασε στόν τομέα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας τήν εἰδίκευση τῆς ἐργασίας πού προηγούμενα ἦταν ἐδῶ πολύ λίγο γνωστή, πράγμα πού εἶχε σάν ἀποτέλεσμα νά ἐμφανιστοῦν ἀνάμεσα στόν ἀγροτικό πληθυσμό οἱ ἐπαγγελματικές ἀρρώστιες καί νά σημειωθεῖ πλῆθος σοβαρῶν τραυματισμῶν ἀπό ἀτυχήματα» (94).

Τό ἀποτέλεσμα τῶν ὑγειονομικῶν ἐρευνῶν ἦταν (ὕστερα ἀπό τή χρονιά τῆς πείνας καί τή χολέρα) νά γίνει προσπάθεια δημιουργίας θεραπευτικῶν-ἐπισιτιστικῶν σταθμῶν, μέ τήν ὀργάνωση τῆς καταγραφῆς τῶν ἐργατῶν, τῆς ὑγειονομικῆς τους ἐπίβλεψης καί φτηνῶν συσσιτίων. Ὅσο μικρές κι ἄν εἶναι οἱ διαστάσεις καί τά ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ὀργάνωσης, ὅσο ἀσταθής καί ἄν εἶναι ἡ ὕπαρξή της*, ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἕνα μεγάλο ἱστορικό γεγονός, πού ξεκαθαρίζει τήν τάση τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία. Μέ βάση τά στοιχεῖα, πού εἶχαν συγκεντρώσει οἱ γιατροί, προτάθηκε στό συνέδριο τῶν γιατρῶν τοῦ κυβερνείου Χερσώνας νά ἀναγνωριστεῖ ἡ σπουδαιότητα τῶν θεραπευτικῶν-ἐπισιτιστικῶν σταθμῶν, ἡ ἀνάγκη νά βελτιωθοῦν οἱ ὑγειονομικές συνθῆκες τους, νά ἐπεκταθεῖ ἡ δράση τους ὥσπου νά πάρουν τό χαρακτήρα γραφείων εὑρέσεως ἐργασίας πού θά ἐνημερώνουν τούς ἐργάτες γιά τίς τιμές τῆς ἐργασίας καί τίς διακυμάνσεις τους, νά ἐπεκταθεῖ ἡ ὑγειονομική ἐπίβλεψη σ' ὅλα τά λίγο-πολύ μεγάλα νοικοκυριά πού ἔχουν σημαντικό ἀριθμό ἐργατικῶν χεριῶν — «ὅπως γίνεται γιά τίς βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις» (σελ. 155), νά ἐκδοθοῦν ὑποχρεωτικοί κανονισμοί γιά τή χρησιμοποίηση τῶν γεωργικῶν μηχανῶν καί γιά τήν καταγραφή τῶν ἀτυχημάτων, νά μπεῖ τό ζήτημα τοῦ δικαιώματος τῶν ἐργατῶν γιά ἀσφάλιση, καί τό ζήτημα τῆς βελτίωσης τῶν ἀτμοκίνητων μεταφορῶν καί τῆς μείωσης τῆς τιμῆς τῶν εἰσιτηρίων. Τό πέμπτο συνέδριο τῶν ρώσων γιατρῶν ἀποφάσισε νά ἐπιστήσει τήν προσοχή τῶν ἐνδιαφερόμενων ζέμστβο στή δράση τῶν ζέμστβο τῆς Χερσώνας σχετικά μέ τήν ὀργάνωση τῆς ἰατρικῆς καί ὑγειονομικῆς ἐπίβλεψης.

* Ἀπό τίς 6 νομαρχιακές συνελεύσεις τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Χερσώνας — πού ὁ κ. Τεζιακόφ μᾶς δίνει τή γνώμη τους γιά τήν ὀργάνωση ἐπίβλεψης τῶν ἐργατῶν — οἱ τέσσερις τάχθηκαν ἐνάντια σ' αὐτό τό σύστημα. Οἱ ντόπιοι γαιοχτήμονες κατηγόρησαν τή διοίκηση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου «ὅτι κάνει τούς ἐργάτες ἀθεράπευτα τεμπέληδες» κτλ.

Τελειώνοντας θά ἐπανέλθουμε ἀκόμα μιά φορά στούς ναρόντνικους οἰκονομολόγους. Πιό πάνω εἴδαμε, ὅτι ἐξιδανικεύουν τήν ξεπληρωμή μέ δουλιά, κλείνοντας τά μάτια μπροστά στό γεγονός, ὅτι σέ σύγκριση μ' αὐτήν ὁ καπιταλισμός εἶναι προοδευτικός. Τώρα πρέπει νά προσθέσουμε ὅτι ἀποδοκιμάζουν τήν «ἔξοδο» τῶν ἐργατῶν καί συμπαθοῦν «τά μεροκάματα» *στόν τόπο τους*. Νά πῶς ἐκφράζει λχ. ὁ κ. Ν. —ον αὐτή τή συνηθισμένη ἀντίληψη τῶν ναρόντνικων: «Οἱ ἀγρότες... πηγαίνουν νά ζητήσουν δουλιά... Γεννιέται τό ἐρώτημα: πόσο συμφέρει αὐτό ἀπό οἰκονομική ἄποψη; Ὄχι προσωπικά γιά τόν κάθε ἀγρότη, μά πόσο συμφέρει συνολικά γιά ὅλη τήν ἀγροτιά, ἀπό δημοσιο-οἰκονομική ἄποψη;... Θέλουμε νά τονίσουμε ὅτι ἀπό καθαρά οἰκονομική ἄποψη εἶναι ἀσύμφορες οἱ περιπλανήσεις πού γίνονται κάθε χρόνο ὅλο τό καλοκαίρι, σέ κατευθύνσεις πού ἕνας θεός μόνο τίς ξέρει, τή στιγμή πού, θάλεγε κανείς, μπορεῖ νά βρεθεῖ ἀρκετή δουλιά δίπλα τους...» (23–24).

Ἐμεῖς βεβαιώνουμε, ὅτι παρά τίς θεωρίες τῶν ναρόντνικων, οἱ «περιπλανήσεις» τῶν ἐργατῶν δέ δίνουν μονάχα «καθαρά οἰκονομικά» ὀφέλη στούς ἴδιους τούς ἐργάτες, μά καί γενικά πρέπει νά παραδεχτοῦμε ὅτι ἀποτελοῦν προοδευτικό φαινόμενο, ὅτι ἡ προσοχή τῆς κοινωνίας πρέπει νά στραφεῖ ὄχι στό νά ἀντικαταστήσει τά πλανόδια ἐπαγγέλματα μέ τίς τοπικές «δουλιές δίπλα τους», μά ἀντίθετα, στό νά παραμερίσει ὅλα τά ἐμπόδια πού μπαίνουν στήν ἔξοδο, στό νά τή διευκολύνει ὁλόπλευρα, στό νά φτηνήνουν καί νά καλυτερέψουν ὅλοι οἱ ὅροι τῆς μετακίνησης τῶν ἐργατῶν κτλ. Στηρίζουμε τή γνώμη μας στά παρακάτω:

1) Ἡ «περιπλάνηση» θά φέρει «καθαρά οἰκονομικά» ὀφέλη στούς ἐργάτες, γιατί πηγαίνουν σέ μέρη ὅπου ὑπάρχουν μεγαλύτερα μεροκάματα, σέ μέρη ὅπου ἡ θέση τους σάν μισθωτῶν εἶναι πιό πλεονεκτική. Ὅσο ἁπλός κι ἄν εἶναι αὐτός ὁ συλλογισμός, πολύ συχνά τόν ξεχνοῦν οἱ ἄνθρωποι πού τούς ἀρέσει νά βλέπουν τά πράγματα ἀπό τήν ὑψηλή δῆθεν «δημοσιο-οἰκονομική» σκοπιά.

2) Ἡ «περιπλάνηση» καταστρέφει τίς ὑποδουλωτικές μορφές μίσθωσης καί τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά.

Θά θυμίσουμε λχ., ὅτι παλιότερα, ὅταν ἡ ἔξοδος δέν ἦταν

καί τόσο ἀναπτυγμένη, οἱ γαιοχτήμονες τοῦ Νότου (κι ἄλλοι ἐπιχειρηματίες) χρησιμοποιοῦσαν πρόθυμα τόν ἑξῆς τρόπο μίσθωσης: ἔστελναν τούς ἐπιστάτες τους στά βορεινά κυβερνεῖα καί μίσθωναν (μέσω τῶν ἀρχῶν τοῦ χωριοῦ) τούς ἀγρότες πού καθυστεροῦσαν τήν πληρωμή τῶν φόρων, μέ ὅρους ἐξαιρετικά ἀσύμφορους γιά τούς τελευταίους*. Συνεπῶς, οἱ ἐργοδότες ἐπωφελοῦνταν ἀπό τήν ἐλευθερία τοῦ συναγωνισμοῦ, ἐνῶ οἱ μισθωνόμενοι ὄχι. Πιό πάνω ἀναφέραμε κιόλας παραδείγματα, πού δείχνουν, ὅτι ὁ ἀγρότης εἶναι ἕτοιμος νά φύγει ἀπό τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί τήν οἰκονομική ὑποδούλωση καί νά πάει ἀκόμα καί στά ὀρυχεῖα.

Γι' αὐτό δέν εἶναι παράξενο, ὅτι στό ζήτημα τῆς «περιπλάνησης» οἱ τσιφλικάδες μας πηγαίνουν χέρι-χέρι μέ τούς ναρόντνικους. Πάρτε λχ. τόν κ. Σ. Κορολένκο. Παραθέτοντας στό βιβλίο του μιά σειρά γνῶμες τῶν τσιφλικάδων ἐνάντια στήν «ἔξοδο» τῶν ἐργατῶν, ἀναφέρει ἕνα σωρό «ἐπιχειρήματα» ἐνάντια στά «πλανόδια ἐπαγγέλματα»: «ἀκολασία», «βίαιος χαρακτήρας», «μέθη», «ἀσυνειδησία», «τάση ἐγκατάλειψης τῆς οἰκογένειας, μέ σκοπό τήν ἀπαλλαγή ἀπό τήν οἰκογένεια καί ἀπό τήν ἐπίβλεψη τῶν γονέων», «ἐπιθυμία γιά διασκεδάσεις καί γιά μιά πιό εὔθυμη ζωή» κτλ. Μά νά κι ἕνα ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον ἐπιχείρημα: «Τέλος, σύμφωνα μέ τήν παροιμία, „πέτρα πού δέν κυλᾶ πιάνει μούσκλι", κι ὁ ἄνθρωπος πού μένει στόν τόπο του κάνει ὁπωσδήποτε περιουσία καί πασκίζει νά τή διαφυλάξει» (l. c., σελ. 84). Ἡ παροιμία πραγματικά δείχνει πολύ παραστατικά πῶς ἐπιδρᾶ στόν ἄνθρωπο ἡ πρόσδεσή του σ' ἕνα μέρος. Ἰδιαίτερη δυσαρέσκεια προκαλεῖ στόν κ. Σ. Κορολένκο τό φαινόμενο πού σημειώσαμε πιό πάνω, ὅτι ἀπό μερικά κυβερνεῖα φεύγουν «πάρα» πολλοί ἐργάτες καί ἡ ἔλλειψή τους συμπληρώνεται μέ τήν προσέλευση ἐργατῶν ἀπό ἄλλα κυβερνεῖα. Σημειώνοντας αὐτό τό γεγονός, σχετικά λχ. μέ τό κυβερνεῖο Βορόνεζ, ὁ κ. Σ. Κορολένκο ἀναφέρει καί μιά ἀπό τίς αἰτίες τοῦ φαινομένου καί συγκεκριμένα: τήν πληθώρα τῶν ἀγροτῶν πού ἔχουν ἀποκτήσει δωρεάν κλῆρο. «Εἶναι ὁλοφάνερο, ὅτι οἱ ἀγρότες αὐτοί, ἐπειδή βρίσκονται σέ σχετικά χειρότερη ὑλική κατάσταση καί δέ φοβοῦνται γιά τήν πολύ μικρή περιουσία τους, δέν

* Σαχοβσκόι, l. c., σελ. 98. κ. ἑ. Ὁ συγγραφέας ἀναφέρει μάλιστα καί τή διατίμηση τῆς «ἀμοιβῆς» τῶν γραφιάδων καί τῶν δημογερόντων γιά τή συμφερτική μίσθωση ἀγροτῶν. — Τεζιακόφ: l. c., σελ. 65. — Τριρόγκοφ: «Ἡ κοινότητα καί ἡ φορολογία» καί τό ἄρθρο: «Ἡ οἰκονομική ὑποδούλωση στήν ἀγροτική οἰκονομία».

ἐκπληρώνουν συχνά τίς ὑποχρεώσεις πού ἔχουν ἀναλάβει καί γενικά φεύγουν μέ μεγαλύτερη εὐκολία σέ ἄλλα κυβερνεῖα, ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού θά μποροῦσαν νά βροῦν ἀρκετή δουλιά στόν τόπο τους». «Οἱ ἀγρότες αὐτοί, ἐπειδή δέν εἶναι ἀρκετά δεμένοι (sic!) μέ τόν ἀνεπαρκῆ κλῆρο τους, κι ἐπειδή κάποτε δέν ἔχουν ἀκόμα καί σύνεργα, ἐγκαταλείπουν εὐκολότερα τό σπίτι τους καί πᾶνε νά ἀναζητήσουν τήν τύχη τους μακριά ἀπό τό χωριό τους, χωρίς νά φροντίζουν νά βροῦν δουλιά στόν τόπο τους, κάποτε μάλιστα ἀδιαφορώντας καί γιά τίς ὑποχρεώσεις πού ἔχουν ἀναλάβει, γιατί δέν ἔχουν τίποτα πού νά τούς πάρεις» (ibid.).

«Δέν εἶναι ἀρκετά δεμένοι»! Νά μιά σωστή κουβέντα.

Θάπρεπε νά ἐμβαθύνουν στήν κουβέντα αὐτή ὅσοι λένε ὅτι εἶναι ἀσύμφορες οἱ «περιπλανήσεις» καί προτιμότερες οἱ τοπικές «δουλιές δίπλα τους»!*

3) Οἱ «περιπλανήσεις» σημαίνουν τή δημιουργία ἑνός μετακινούμενου πληθυσμοῦ. Οἱ περιπλανήσεις εἶναι ἕνας ἀπό τούς σπουδαιότερους παράγοντες πού ἐμποδίζουν τούς ἀγρότες νά «πιάσουν μούσκλι», ἀπό ἐκεῖνο πού ἔχει στιβάξει πάρα πολύ πάνω τους ἡ ἱστορία. Χωρίς τή δημιουργία μετακινούμενου πληθυσμοῦ δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ ἡ ἐξέλιξή του, καί θά ἦταν ἀφέλεια νά νομίζει κανείς, ὅτι κάποιο σχολειό τοῦ χωριοῦ μπορεῖ νά δώσει στούς ἀνθρώπους ἐκεῖνο πού τούς δίνει ἡ προσωπική ἐπαφή μέ τίς διάφορες σχέσεις καί τούς θεσμούς πού ὑπάρχουν τόσο στό Νότο ὅσο καί στό Βορά, τόσο στή γεωργία ὅσο καί στή βιομηχανία, τόσο στήν πρωτεύουσα ὅσο καί στίς ἀπόμακρες ἐπαρχίες.

* Νά ἀκόμα ἕνα παράδειγμα ἐπιζήμιας ἐπίδρασης τῶν ναροντνικιστικῶν προλήψεων. Ὁ κ. Τεζιακόφ, πού τό θαυμάσιο ἔργο του συχνά τό ἀναφέραμε, σημειώνει τό γεγονός, ὅτι ἀπό τό κυβερνεῖο Χερσώνας πολλοί ντόπιοι ἐργάτες πηγαίνουν στό κυβερνεῖο Ταυρίδας, παρ' ὅλο πού στό πρῶτο ὑπάρχει μεγάλη ἔλλειψη ἐργατῶν. Τό ὀνομάζει αὐτό «περισσότερο ἀπό περίεργο φαινόμενο»: «χάνουν καί τ' ἀφεντικά, χάνουν καί οἱ ἐργάτες πού ἐγκαταλείπουν τή δουλιά στό σπίτι τους κοντά καί διατρέχουν τόν κίνδυνο νά μή βροῦν δουλιά στήν Ταυρίδα» (33). Ἐμᾶς μᾶς φαίνεται, ἀντίθετα, ὅτι αὐτή ἡ δήλωση τοῦ κ. Τεζιακόφ εἶναι περισσότερο ἀπό περίεργη. Μήπως οἱ ἐργάτες δέν καταλαβαίνουν τό συμφέρον τους καί δέν ἔχουν τό δικαίωμα νά ζητοῦν τούς πιό συμφερτικούς ὅρους μίσθωσης; (Στό κυβερνεῖο Ταυρίδας τό μεροκάματο τῶν ἐργατῶν γῆς εἶναι μεγαλύτερο παρά στό κυβερνεῖο Χερσώνας). Μήπως πρέπει πραγματικά νά νομίζουμε ὅτι γιά τό μουζίκο εἶναι *ὑποχρεωτικό* νά ζεῖ καί νά δουλεύει ἐκεῖ ὅπου καταγράφτηκε καί «πῆρε γεωργικό κλῆρο»;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ

Ἀφοῦ ἐξετάσαμε τήν ἐσωτερική οἰκονομική συγκρότηση τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἀγρότη καί τοῦ τσιφλικᾶ, πρέπει τώρα νά περάσουμε στό ζήτημα τῶν μεταβολῶν στήν ἀγροτική παραγωγή: ἐκφράζουν ἄραγε οἱ μεταβολές αὐτές τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ καί τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς;

I. ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΡΥΘΜΙΣΗ ΚΑΙ ΓΙΑ ΤΙΣ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ

Ἄς ρίξουμε πρίν ἀπ' ὅλα μιά ματιά στά γενικά στατιστικά στοιχεῖα γιά τήν παραγωγή δημητριακῶν στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία. Οἱ σημαντικές διακυμάνσεις στή σοδιά κάνουν ἐντελῶς ἀκατάλληλα τά στοιχεῖα γιά ὁρισμένες περιόδους ἤ γιά ὁρισμένα χρόνια*. Πρέπει νά πάρουμε διάφορες περιόδους καί στοιχεῖα γιά πολλά χρόνια. Διαθέτουμε τά παρακάτω στοιχεῖα: γιά τήν περίοδο 1860–1870 ἔχουμε τά στοιχεῖα τῶν χρόνων 1864–1866 («Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», IV, Πετρούπολη, 1871, στοιχεῖα ἀπό τίς ἐκθέσεις τῶν διοικητῶν τῶν κυβερνείων). Γιά τήν περίοδο 1870–1880 ἔχουμε τά στοιχεῖα τῆς διεύθυνσης γεωργίας γιά ὁλόκληρη τή δεκαετία («Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας στή Ρωσία», τόμ. I, Πετρούπολη, 1883). Τέλος, γιά τή δεκαετία 1880–1890 ἔχουμε τά στοιχεῖα πέντε χρόνων, γιά τό 1883–1887 («Στατιστική τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατο-

* Καί μόνο γι' αὐτό τό λόγο εἶναι ἐντελῶς λαθεμένη ἡ μέθοδος τοῦ κ. Ν.—ον, πού βγάζει τά πιό τολμηρά συμπεράσματα μονάχα ἀπό τά στοιχεῖα 8 χρόνων μιᾶς δεκαετίας (1871–1878)!

ρίας», IV). Ἡ πενταετία αὐτή μπορεῖ ν' ἀντιπροσωπεύει ὅλη τήν περίοδο τῆς δεκαετίας, γιατί ὁ μέσος ὅρος τῆς σοδιᾶς στά δέκα χρόνια 1880–1889 εἶναι μάλιστα λίγο ἀνώτερος ἀπό τό μέσο ὅρο τῆς πενταετίας 1883–1887 (βλ. «Ἡ ἀγροτική καί δασική οἰκονομία τῆς Ρωσίας», ἔκδοση γιά τήν ἔκθεση τοῦ Σικάγου, σελ. 132 καί 142). Ἔπειτα, γιά νά κρίνουμε κατά ποῦ τραβοῦσε ἡ ἐξέλιξη στά 1890–1900, παίρνουμε τά στοιχεῖα τῆς δεκαετίας 1885–1894 («Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», I, 4). Τέλος, τά στοιχεῖα γιά τό 1905 («Ἐπετηρίδα τῆς Ρωσίας», 1906) εἶναι πέρα γιά πέρα κατάλληλα γιά νά κρίνουμε τή σημερινή περίοδο. Ἡ σοδιά τοῦ 1905 ἦταν μόνο λίγο χαμηλότερη ἀπό τό μέσο ὅρο τῆς σοδιᾶς τῆς πενταετίας 1900–1904.

Ἄς συγκρίνουμε ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα*:

50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας[91]

Περίοδοι	Πληθυσμός καί τῶν δυό φύλων σέ ἑκατομμύρια	Σέ ἑκατομμύρια τσέτβερτ				Σέ κάθε ἄτομο ἀναλογοῦν τσέτβερτ καθαρῆς συγκομιδῆς		
		Καλλιεργούμενη ἔκταση	Καθαρή συγκομιδή	Καλλιεργούμενη ἔκταση	Καθαρή συγκομιδή			
		Ὅλων τῶν δημητριακῶν δηλ. σιτηρῶν σύν τῆς πατάτας		πατάτες		Δημητριακῶν	Πατάτας	Σιτηρῶν καί πατάτας συνολικά
1864–1866	61,4	72,2	152,8	6,9	17,0	2,21	0,27	2,48
1870–1879	69,8	75,6	211,3	8,7	30,4	2,59	0,43	3,02
1883–1887	81,7	80,3	255,2	10,8	36,2	2,68	0,44	3,12
1885–1894	86,3	92,6	265,2	16,5	44,3	2,57	0,50	3,07
(1900–1904)–1905	107,6	103,5	396,5	24,9	93,9	2,81	0,87	3,68

Ἀπό τά στοιχεῖα αὐτά βλέπουμε, ὅτι ὥς τή δεκαετία 1890–1900 ἡ μετά τή μεταρύθμιση ἐποχή χαρακτηρίζεται ἀπό μιά ἀναμφισβήτητη ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς τόσο τῶν σιτηρῶν ὅσο καί τῆς πατάτας. Ἡ παραγωγικότητα τῆς γεωργικῆς ἐργασίας ἀνεβαίνει: πρῶτα, τό μέγεθος τῆς καθαρῆς σοδιᾶς αὐξάνει πιό γρήγορα ἀπό τό μέγεθος τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης (ἐκτός ἀπό ὁρισμένες μερικότερες ἐξαιρέσεις). Δεύτερο, πρέπει νά παρθεῖ ὑπόψη, ὅτι στό χρονικό διάστημα πού ἀναφέραμε, τό κομμάτι τοῦ πληθυσμοῦ πού ἀπασχολοῦνταν μέ τή γεωργική παραγωγή ἐλαττωνόταν συνεχῶς, γιατί ὁ πληθυσμός ἀποτραβιόταν ἀπό τήν

* Γιά τήν περίοδο 1883–1887 πήραμε τόν πληθυσμό τοῦ 1885. Ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ ὑπολογίστηκε σέ 1,2%. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ διαφορά ἀνάμεσα στά στοιχεῖα τῶν ἐκθέσεων, πού ὑποβάλλουν οἱ διοικητές τῶν κυβερνείων καί στά στοιχεῖα τῆς διεύθυνσης γεωργίας εἶναι ἀσήμαντη. Γιά νά βγοῦν οἱ ἀριθμοί γιά τό 1905 μετατράπηκαν τά πούτια σέ τσέτβερτ.

ἀγροτική οἰκονομία πρός τό ἐμπόριο καί τή βιομηχανία, καθώς ἐπίσης καί γιατί οἱ ἀγρότες μετανάστευαν ἔξω ἀπό τά σύνορα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας*. Ἰδιαίτερα ἀξιοσημείωτο εἶναι τό γεγονός, ὅτι ἀναπτύσσεται ἴσα-ἴσα ἡ *ἐμπορευματική* γεωργία: αὐξάνει ἡ κατ' ἄτομο παραγόμενη ποσότητα σιτηρῶν (ἀφοῦ ἀφαιρεθεῖ ὁ σπόρος) καί προχωρεῖ ὁλοένα μέσα στόν πληθυσμό ὁ καταμερισμός τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας· αὐξάνει ὁ ἐμπορικός καί βιομηχανικός πληθυσμός· ὁ ἀγροτικός πληθυσμός διασπᾶται σέ ἀγρότες ἐπιχειρηματίες καί σέ ἀγροτικό προλεταριάτο· ἀναπτύσσεται ἡ εἰδίκευση τῆς ἴδιας τῆς γεωργίας, ἔτσι πού ἡ ποσότητα τῶν σιτηρῶν πού παράγονται γιά πούληση, μεγαλώνει ἀσύγκριτα γρηγορότερα ἀπό ὅ,τι ἡ συνολική ποσότητα τῶν σιτηρῶν πού παράγει ἡ χώρα. Ὁ κεφαλαιοκρατικός χαρακτήρας τοῦ προτσές φαίνεται παραστατικά ἀπό τήν αὔξηση τοῦ ρόλου τῆς πατάτας μέσα στό γενικό ὄγκο τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς**. Ἡ ἐπέκταση τῆς πατατοκαλλιέργειας σημαίνει, ἀπό τή μιά μεριά, ἀνέβασμα τῆς τεχνικῆς τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας (εἰσαγωγή τῆς καλλιέργειας τῶν κονδυλόριζων) κι ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανικῆς ἐπεξεργασίας τῶν γεωργικῶν προϊόντων (παραγωγή οἰνοπνεύματος καί ἀμύλου ἀπό πατάτα). Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ ἐπέκταση αὐτή σημαίνει γιά τήν τάξη τῶν ἐπιχειρηματιῶν τοῦ χωριοῦ παραγωγή σχετικῆς ὑπεραξίας (λιγότερα ἔξοδα γιά τή συντήρηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, χειροτέρευση τῆς διατροφῆς τοῦ λαοῦ). Τά στοιχεῖα γιά τή δεκαετία 1885–1894 δεί-

* Πέρα γιά πέρα λαθεμένη εἶναι ἡ γνώμη τοῦ κ. Ν. —ον, πού ἰσχυρίζεται, ὅτι «δέν ἔχουμε κανένα λόγο νά ὑποθέτουμε ὅτι ἐλαττώνεται ὁ ἀριθμός τους» (ὁ ἀριθμός τῶν ἀτόμων πού ἀσχολοῦνται μέ τή γεωργική παραγωγή), «ἐντελῶς ἀντίθετα» («Δοκίμιο», σελ. 33, ὑποσημείωση). Βλ. τό κεφ. VIII, ὑποκεφ. II.

** Ἀπό τό 1864–1866 ὥς τό 1870–1879 ἡ καθαρή σοδιά πατάτας, ὑπολογισμένη κατ' ἄτομο, αὐξήθηκε σ' ὅλες χωρίς ἐξαίρεση τίς περιοχές τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. Ἀπό τό 1870–1879 ὥς τό 1883–1887 ἡ αὔξηση ἔγινε σέ 7 περιοχές ἀπό τίς 11 (καί συγκεκριμένα: στήν περιοχή τῆς Βαλτικῆς, στή δυτική περιοχή, στή βιομηχανική περιοχή, στή βορειοδυτική περιοχή, στή βόρεια περιοχή, στή νότια περιοχή, στήν περιοχή τῆς στέπας, στήν περιοχή τοῦ κάτω Βόλγα καί στήν περιοχή πέρα ἀπό τό Βόλγα).

Σύγκρινε: «Στοιχεῖα ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί στατιστικῆς σύμφωνα μέ ὑλικά πού πάρθηκαν ἀπό τούς νοικοκυρέους», μέρος VII, Πετρούπολη, 1897 (ἔκδ. ὑπουργείου γεωργίας) [92]. Τό 1871 στά 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας καλλιεργήθηκαν μέ πατάτες 790 χιλιάδες ντεσιατίνες, τό 1881 καλλιεργήθηκαν 1375 χιλ. ντεσ., τό 1895—2154 χιλ. ντεσ., δηλαδή μέσα σέ 15 χρόνια ἔχουμε 55% αὔξηση. Ἄν πάρουμε τή σοδιά τῆς πατάτας τοῦ 1841 γιά 100, ἔχουμε γιά τά κατοπινά χρόνια τούς παρακάτω ἀριθμούς: 1861 — 120, 1871 — 162, 1881 — 297, 1895 — 530.

χνουν σέ συνέχεια, ὅτι ἡ κρίση τοῦ 1891–1892, πού εἶχε σάν συνέπεια νά ἐνταθεῖ σέ τεράστιο βαθμό ἡ ἀπαλλοτρίωση τῆς ἀγροτιᾶς, ὁδήγησε σέ σημαντική μείωση τῆς παραγωγῆς τῶν σιτηρῶν καί στή μείωση τῆς ἀποδοτικότητας ὅλων τῶν δημητριακῶν καί πατάτας. Τό προτσές ὅμως τῆς ἐκτόπισης τῶν σιτηρῶν ἀπό τήν πατάτα συνεχιζόταν μέ τέτια ἔνταση, ὥστε ἡ παραγωγή τῆς πατάτας, ὑπολογισμένη κατ' ἄτομο, ν' αὐξηθεῖ, παρά τή μείωση τῆς ἀπόδοσης. Τέλος, ἡ τελευταία πενταετία (1900–1904) δείχνει ἐπίσης τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότητας τῆς γεωργικῆς ἐργασίας καί τή χειροτέρευση τῆς κατάστασης τῆς ἐργατικῆς τάξης (μεγάλωμα τοῦ ρόλου τῆς πατάτας).

Ὅπως σημειώσαμε πιό πάνω, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας ἐκδηλώνεται στήν εἰδίκευση τῆς γεωργίας. Τά γενικά καί συνοπτικά στοιχεῖα γιά τήν παραγωγή κάθε εἴδους σιτηρῶν καί πατάτας μποροῦν νά δόσουν (κι αὐτό ὄχι πάντα) μονάχα μιά πολύ γενική ἔνδειξη γι' αὐτό τό προτσές, γιατί σ' αὐτές τίς συνθῆκες οἱ εἰδικές ἰδιομορφίες τῶν διαφόρων περιοχῶν ἐξαλείφονται. Στό μεταξύ ἕνα ἀπό τά πιό χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας τῆς Ρωσίας μετά τή μεταρύθμιση εἶναι ἀκριβῶς ἡ εἰδίκευση τῶν διαφόρων γεωργικῶν περιοχῶν. Ἔτσι, ἡ «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας στή Ρωσία» (τόμ. I, Πετρούπολη, 1883), στήν ὁποία ἀναφερθήκαμε πιό πάνω, ἀναφέρει τίς παρακάτω ἀγροτικές περιοχές: τή λινοπαραγωγική περιοχή, τήν «περιοχή ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ κτηνοτροφία» κι ὅπου εἰδικότερα «εἶναι σημαντικά ἀναπτυγμένη ἡ γαλακτοκομία», τήν περιοχή ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ καλλιέργεια σιτηρῶν, εἰδικά τήν περιοχή μέ τήν τριμερῆ ἀγρανάπαυση καί τήν περιοχή μέ τή βελτιωμένη ἀγρανάπαυση ἤ μέ τό σύστημα τῆς πολυμεροῦς ἀμειψισπορᾶς (ἕνα μέρος τῆς ζώνης τῆς στέπας, πού «χαρακτηρίζεται μέ τήν παραγωγή τῶν πιό πολύτιμων, τῶν λεγόμενων κόκκινων σιτηρῶν, πού προορίζονται κυρίως γιά ἐξαγωγή στό ἐξωτερικό»), τήν περιοχή τῶν τεύτλων καί τήν περιοχή τῆς πατατοκαλλιέργειας γιά παραγωγή οἰνοπνεύματος. «Οἱ παραπάνω οἰκονομικές περιοχές δημιουργήθηκαν στό ἔδαφος τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας τήν τελευταία σχετικά περίοδο καί χρόνο μέ τό χρόνο ἐξακολουθοῦν ὁλοένα καί περισσότερο ν' ἀναπτύσσονται καί νά διαχωρίζονται» (l. c., σελ. 15)*.

* Σύγκρινε ἐπίσης «Ἡ ἀγροτική καί δασική οἰκονομία τῆς Ρωσίας», σελ. 84–88. Ἐδῶ προστίθεται ἀκόμα καί ἡ καπνοπαραγωγική περιοχή. Στούς χάρτες, πού ἔφτιαξαν οἱ κ. κ. Ντ. Σεμιόνοφ καί Α. Φορτουνάτοφ, οἱ

Συνεπῶς, τό καθῆκον μας τώρα εἶναι νά μελετήσουμε αὐτό τό προτσές εἰδίκευσης τῆς γεωργίας. Πρέπει νά ἐξετάσουμε, ἄν παρατηρεῖται ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας στίς διάφορες μορφές της, ἄν ταυτόχρονα διαμορφώνεται μιά κεφαλαιοκρατική ἀγροτική οἰκονομία, ἄν τόν καπιταλισμό στή γεωργία τόν χαρακτηρίζουν οἱ ἰδιότητες πού ἀναφέραμε πιό πάνω, ὅταν ἐξετάζαμε τά γενικά στοιχεῖα γιά τό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη καί τοῦ τσιφλικᾶ. Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι γιά νά ἐξυπηρετήσουμε τό σκοπό μας, εἶναι ἀρκετό νά περιοριστοῦμε στό χαρακτηρισμό τῶν κυριότερων περιοχῶν τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας.

Προτοῦ ὅμως περάσουμε στά στοιχεῖα τῶν διάφορων περιοχῶν, ἄς σημειώσουμε τά παρακάτω: ὅπως εἴδαμε, οἱ ναρόντνικοι οἰκονομολόγοι προσπαθοῦν μέ κάθε τρόπο νά ἀντιπαρέλθουν τό γεγονός, ὅτι ἡ ἐποχή μετά τή μεταρύθμιση χαρακτηρίζεται ἀκριβῶς ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῆς *ἐμπορευματικῆς* γεωργίας. Εἶναι φυσικό λοιπόν, νά παραγνωρίζουν ἐπίσης καί τό γεγονός, ὅτι ἡ πτώση τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν πρέπει νά δώσει ὤθηση στήν εἰδίκευση τῆς γεωργίας καί στό τράβηγμα στήν ἀνταλλαγή τῶν προϊόντων τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας. Νά ἕνα παράδειγμα. Οἱ συγγραφεῖς τοῦ γνωστοῦ βιβλίου «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν» ξεκινοῦν ὅλοι ἀπό τήν ὑπόθεση, ὅτι ἡ τιμή τῶν σιτηρῶν δέν ἔχει σημασία γιά τή φυσική οἰκονομία κι ἐπαναλαβαίνουν αὐτή τήν «ἀλήθεια» ἀμέτρητες φορές. Ἕνας ἀπ' αὐτούς, ὁ κ. Καμπλουκόφ, σημείωσε ὡστόσο ὅτι *στίς γενικές συνθῆκες τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας* ἡ ὑπόθεση αὐτή εἶναι λαθεμένη στήν οὐσία της. «Φυσικά, γράφει, μπορεῖ τά σιτηρά πού προσφέρονται στήν ἀγορά, νά ἔχουν παραχθεῖ μέ μικρότερα ἔξοδα παραγωγῆς ἀπό τά σιτηρά πού καλλιεργεῖ ὁ ἀγρότης στό νοικοκυριό του καί τότε ἐμφανίζεται κατά κάποιο τρόπο καί γιά τό καταναλωτικό νοικοκυριό τὸ ἐνδιαφέρον νά περάσει ἀπό τήν καλλιέργεια σιτηρῶν στήν καλλιέργεια ἄλλων εἰδῶν» (ἤ σέ ἄλλες ἀσχολίες — θά προσθέσουμε ἐμεῖς) «καί συνεπῶς καί ἀποχτάει γι' αὐτό σημασία ἡ τιμή τῶν σιτηρῶν στήν ἀγορά, ἀπό τή στιγμή πού ἡ τιμή αὐτή δέ θά συμπίπτει μέ *τά δικά του* ἔξοδα παραγωγῆς» (Ι, 98, ὑποσημείωση. Ἡ ὑπογράμμιση εἶναι τοῦ συγγραφέα). «Δέν μποροῦμε ὅμως νά τό πάρουμε ὑπόψη μας αὐτό τό πράγμα», ἀποφαί-

περιοχές σημειώνονται ἀνάλογα μέ τά διάφορα φυτά πού ἐπικρατοῦν στή γεωργική καλλιέργεια, λχ. περιοχή σίκαλης–βρώμης–λιναριοῦ στά κυβερνεῖα Πσκόφ καί Γιαροσλάβλ, περιοχή σίκαλης–βρώμης–πατάτας, στά κυβερνεῖα Γκρόντνο καί Μόσχας κτλ.

νεται ὁ Καμπλουκόφ. Γιατί ὅμως; Φαίνεται, γιά τό λόγο: 1) ὅτι τό πέρασμα σέ ἄλλες καλλιέργειες μπορεῖ νά γίνει «μονάχα ὅταν ὑπάρχουν ὁρισμένες συνθῆκες». Μέ τήν κενή αὐτή κοινοτοπία (τά πάντα στόν κόσμο μποροῦν νά γίνουν κάτω ἀπό ὁρισμένες συνθῆκες!) ὁ κ. Καμπλουκόφ προσπερνάει μέ ὅλη του τήν ἡσυχία τό γεγονός, ὅτι ἡ ἐποχή μετά τή μεταρύθμιση δημιούργησε καί δημιουργεῖ στή Ρωσία ἀκριβῶς τίς συνθῆκες πού προκαλοῦν τήν εἰδίκευση τῆς γεωργίας καί τήν ἀπομάκρυνση τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή γεωργία... 2) Γιά τό λόγο ὅτι «στό κλίμα μας εἶναι ἀδύνατο νά βρεθεῖ προϊόν πού νά ἔχει ἴση ἐπισιτιστική σημασία μέ τά σιτηρά». Πολύ πρωτότυπο ἐπιχείρημα, πού ἐκφράζει ἁπλῶς τήν ὑπεκφυγή ἀπό τό πρόβλημα. Τί σχέση ἔχει ἐδῶ ἡ ἐπισιτιστική σημασία τῶν ἄλλων προϊόντων, ὅταν πρόκειται γιά τήν πούληση αὐτῶν τῶν ἄλλων προϊόντων καί γιά τήν ἀγορά φτηνῶν σιτηρῶν;... 3) Γιά τό λόγο ὅτι «τά σιτοπαραγωγικά νοικοκυριά καταναλωτικοῦ τύπου ἔχουν πάντα ὀρθολογιστική βάση γιά τήν ὕπαρξή τους». Μέ ἄλλα λόγια: γιά τό λόγο ὅτι ὁ κ. Καμπλουκόφ «μέ τούς συντρόφους του» θεωρεῖ «ὀρθολογιστική» τή φυσική οἰκονομία. Ἀκαταμάχητο, ὅπως βλέπετε, ἐπιχείρημα...

ΙΙ. Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΙΤΗΡΩΝ

Ἡ περιοχή αὐτή ἀγκαλιάζει τή νότια καί τήν ἀνατολική ἄκρη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας, τά κυβερνεῖα τῆς στέπας τῆς Νοβορόσιγιας καί τά κυβερνεῖα πέρα ἀπό τό Βόλγα. Ἐδῶ ἡ γεωργία διακρίνεται γιά τόν ἐκτατικό χαρακτήρα της καί τήν τεράστια παραγωγή σιτηρῶν γιά πούληση. Ἄν πάρουμε τά 8 κυβερνεῖα: Χερσώνας, Βεσαραβίας, Ταυρίδας, Ντόν, Αἰκατερινοσλάβ, Σαράτοφ, Σαμάρας καί Ὀρενμπούργκ, θά δοῦμε ὅτι στά 1883–1887 ἀναλογοῦσαν ἐδῶ σ' ἕναν πληθυσμό 13 877 χιλιάδες 41,3 ἑκατομμύρια τσέτβερτ καθαρή σοδιά δημητριακῶν (χώρια ἡ βρώμη), δηλαδή περισσότερο ἀπό τό ἕνα τέταρτο ὅλης τῆς καθαρῆς σοδιᾶς τῶν 50 κυβερνείων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. Περισσότερο ἀπ' ὅλα σπέρνουν ἐδῶ στάρι, πού εἶναι τό κυριότερο ἀπό τά ἐξαγόμενα δημητριακά*. Ἡ γεωργία ἀναπτύσσεται ἐδῶ πιό γρήγορα (σέ σύγκριση μέ τίς ἄλλες περιοχές τῆς Ρωσίας), καί τά κυβερνεῖα αὐτά ἀπωθοῦν σέ δεύτερη μοίρα τά

* Ἐκτός ἀπό τό κυβερνεῖο Σαράτοφ, πού μέ στάρι καλλιεργοῦνται μόνο τά 14,3% τῆς ἔκτασής του, στά ὑπόλοιπα κυβερνεῖα πού ἀναφέραμε, βλέπουμε πώς μέ στάρι καλλιεργοῦνται τά 37,6%–57,8% τῶν ἐκτάσεων.

κυβερνεῖα τῆς κεντρικῆς μαυρόχωμης ζώνης πού κατεῖχαν προηγούμενα τήν πρώτη θέση:

Περιοχές τῶν κυβερνείων	Καθαρή σοδιά τῶν σιτηρῶν κατ' ἄτομο στίς περιόδους *		
	1864–1866	*1870–1879*	*1883–1887*
Τῆς νότιας στέπας	2,09	2,14	3,42
Τοῦ κάτω Βόλγα καί πέρα ἀπό τό Βόλγα	2,12	2,96	3,35
Τῆς κεντρικῆς μαυρόχωμης ζώνης	3,32	3,88	3,28

Ἔτσι συντελεῖται ἡ *μετατόπιση* τοῦ κύριου κέντρου τῆς σιτοπαραγωγῆς: στήν περίοδο τῶν δεκαετιῶν 1860–1870 καί 1870–1880 τά κυβερνεῖα τῆς κεντρικῆς μαυρόχωμης ζώνης ἦταν μπροστά ἀπ' ὅλα, ἐνῶ στά 1880–1890 παραχώρησαν τά πρωτεῖα τους στά κυβερνεῖα τῆς στέπας καί τοῦ Κάτω Βόλγα· ἡ σιτοπαραγωγή τους ἄρχισε *νά πέφτει.*

Τό ἐνδιαφέρον αὐτό γεγονός τῆς τεράστιας ἀνάπτυξης τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς στήν περιοχή πού περιγράφουμε ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι οἱ ἀκρινές στεπώδεις περιοχές ἦταν μετά τή μεταρύθμιση *ἀποικία* τῆς ἀπό καιρό πιά κατοικημένης Κεντρικῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. Οἱ ἄφθονες ἐλεύθερες γαῖες τραβοῦσαν ἐδῶ ἕναν τεράστιο χείμαρο ἀπό μέτοικους, πού αὐξαίνανε γοργά τίς καλλιεργούμενες ἐκτάσεις**. Ἡ μεγάλη αὔξηση τῶν καλλιεργημένων ἐκτάσεων γιά *ἐμπορικούς σκοπούς* ἦταν δυνατή μονάχα χάρη στή στενή οἰκονομική σχέση αὐτῶν τῶν

* Οἱ πηγές ἀναφέρθηκαν πιό πάνω. Οἱ περιοχές τῶν κυβερνείων πάρθηκαν ἀπό τήν «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση». Τά ὅρια τῆς περιοχῆς τοῦ «Κάτω Βόλγα καί τῆς περιοχῆς πέρα ἀπό τό Βόλγα» δέν καθορίστηκαν μέ ἐπιτυχία, γιατί στά κυβερνεῖα τῆς στέπας μέ τήν τεράστια παραγωγή σιτηρῶν περιλήφθηκε καί τό κυβερνεῖο Ἀστραχάν (ὅπου ἡ παραγωγή σιτηρῶν δέ φτάνει καί γιά τίς ντόπιες ἐπισιτιστικές ἀνάγκες) καί τά κυβερνεῖα τοῦ Καζάν καί τοῦ Σιμπίρσκ πού ἀνήκουν περισσότερο στήν κεντρική μαυρόχωμη ζώνη.

** Βλ. στόν κ. Β. Μιχαηλόβσκι («Νόβογε Σλόβο», 1897, Ἰούνης) γιά τήν τεράστια αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ στίς ἀκρινές περιοχές καί γιά τή μετοίκηση πού ἔγινε πρός τά ἐκεῖ ἀπό τό 1885 ὥς τό 1897 ἑκατοντάδων χιλιάδων ἀγροτῶν ἀπό τά κυβερνεῖα πού βρίσκονταν στά ἐνδότερα τῆς χώρας. Γιά τήν ἐπέκταση τῶν καλλιεργημένων ἐκτάσεων βλέπε τό προαναφερόμενο ἔργο τοῦ Β. Πόστνικοφ, τίς στατιστικές συλλογές τῶν ζέμστβο γιά τό κυβερνεῖο Σαμάρας καί τοῦ Β. Γρηγόριεφ «Οἱ μετοικήσεις τῶν ἀγροτῶν τοῦ κυβερνείου Ριαζάν». Γιά τό κυβερνεῖο Οὐφά βλέπε τήν ἐργασία τοῦ Ρέμεζοφ: «Εἰκόνες ἀπό τή ζωή τῆς ἄγριας Μπασκιρίας», πού περιγράφει ζωντανά πῶς οἱ «μέτοικοι» κατάστρεφαν τά δάση πού εἶχαν ναυπηγήσιμη ξυλεία καί πῶς μετέβαλαν τούς κάμπους πού «ξεκαθάριζαν» ἀπό τούς «ἄγριους» μπασκίρους σέ «ἐργοστάσια σταριοῦ». Αὐτό εἶναι ἕνα μικρό δεῖγμα ἀποικιακῆς πολιτικῆς, πού μπορεῖ νά συγκριθεῖ μέ ὁποιοδήποτε κατόρθωμα τῶν γερμανῶν στήν Ἀφρική.

ἀποικιῶν, ἀπό τή μιά μεριά μέ τήν Κεντρική Ρωσία κι ἀπό τήν ἄλλη μέ τίς εὐρωπαϊκές χῶρες πού εἰσάγουν σιτηρά. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας στήν Κεντρική Ρωσία καί ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας στίς ἀκρινές περιοχές συνδέονται ἀναπόσπαστα μεταξύ τους καί δημιουργοῦν ἀμοιβαῖα ἀγορά ἡ μιά γιά τήν ἄλλη. Τά βιομηχανικά κυβερνεῖα παίρναν ἀπό τό Νότο σιτηρά, πουλώντας ἐκεῖ τά προϊόντα τῶν ἐργοστασίων τους κι ἐφοδιάζοντας τίς ἀποικίες μέ ἐργατικά χέρια, μέ χειροτέχνες (βλ. τό κεφάλαιο V, ὑποκεφ. III, γιά τή μετοίκηση τῶν μικρῶν βιοτεχνῶν στίς ἀκρινές περιοχές*) καί μέ μέσα παραγωγῆς (ξυλεία, οἰκοδομικά ὑλικά, ἐργαλεῖα κτλ.). Μονάχα χάρη σ' αὐτό τόν κοινωνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας μποροῦσαν οἱ μέτοικοι στίς περιοχές τῆς στέπας νά ἀσχολοῦνται ἀποκλειστικά μέ τή γεωργία, πουλώντας μεγάλα ποσά σιτηρῶν στίς ἐσωτερικές καί κυρίως στίς ἐξωτερικές ἀγορές. Μονάχα χάρη στή στενή σύνδεση μέ τήν ἐσωτερική καί τήν ἐξωτερική ἀγορά μποροῦσε νά προχωρήσει μέ τόσο γοργό ρυθμό ἡ οἰκονομική ἀνάπτυξη αὐτῶν τῶν περιοχῶν. Καί ἦταν ἡ ἀνάπτυξη αὐτή ἀκριβῶς κεφαλαιοκρατική, γιατί παράλληλα μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας προχωροῦσε μέ τήν ἴδια ταχύτητα τό προτσές τῆς προσέλκυσης τοῦ πληθυσμοῦ στή βιομηχανία, τό προτσές τῆς ἀνάπτυξης τῶν πόλεων καί τοῦ σχηματισμοῦ νέων κέντρων τῆς μεγάλης βιομηχανίας (Σύγκρ. παρακάτω, VII καί VIII κεφάλαια)**.

Ὅσο γιά τό ζήτημα ἄν ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας συνδέεται σ' αὐτή τήν περιοχή μέ τήν τεχνική πρόοδο τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί μέ τή διαμόρφωση κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων, γι' αὐτό μιλήσαμε κιόλας πιό πάνω. Στό δεύτερο κεφάλαιο εἴδαμε τί μεγάλες καλλιεργημένες ἐκτάσεις ἔχουν οἱ ἀγρότες σ' αὐτά τά μέρη, πόσο ἔντονα ἐκδηλώνονται ἐδῶ οἱ κεφαλαιοκρατικές σχέσεις ἀκόμα καί μέσα στήν κοινότητα. Στό

* Σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 347. *Ἡ Σύντ.*

** Σύγκρ. *Μάρξ* «Das Kapital», III, 2, 289 — ἕνα ἀπό τά βασικά γνωρίσματα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀποικίας εἶναι ἡ ἀφθονία ἐλεύθερων γαιῶν, πού εἶναι εὐπρόσιτες στούς μέτοικους (ἡ ρωσική μετάφραση τοῦ μέρους αὐτοῦ, σελ. 623, εἶναι πέρα γιά πέρα λαθεμένη)[93]. Βλ. ἐπίσης III, 2, 210, ρωσ. μετάφρ., σελ. 553, — τό τεράστιο περίσσευμα σιτηρῶν στίς ἀγροτικές ἀποικίες ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι ὅλος ὁ πληθυσμός τους ἀπό τήν ἀρχή ἀπασχολεῖται «σχεδόν ἀποκλειστικά μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία καί εἰδικά μέ τά προϊόντα της πού παράγει γιά τήν πλατιά κατανάλωση» καί πού ἀνταλλάσσονται μέ τά προϊόντα τῆς βιομηχανίας. «Οἱ σύγχρονες ἀποικίες παίρνουν μέσω τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς ἕτοιμα προϊόντα, πού κάτω ἀπό ἄλλες συνθῆκες θά ἀναγκάζονταν νά τά παράγουν οἱ ἴδιες»[94].

προηγούμενο κεφάλαιο εἴδαμε, ὅτι σ᾽ αὐτή τήν περιοχή ἀναπτύχθηκε πολύ γρήγορα ἡ χρησιμοποίηση μηχανῶν, ὅτι οἱ κεφαλαιοκρατικές φάρμες τῶν ἀκρινῶν περιοχῶν προσελκύουν ἑκατοντάδες χιλιάδες κι ἑκατομμύρια μισθωτούς ἐργάτες, ἀναπτύσσοντας γιά πρώτη φορά στή γεωργία τόσο μεγάλα νοικοκυριά, ὅπου ἐφαρμόζεται ἡ πλατιά συνεργασία μισθωτῶν ἐργατῶν κτλ. Τώρα πιά πολύ λίγα μᾶς μένουν νά προσθέσουμε γιά νά ὁλοκληρώσουμε αὐτή τήν εἰκόνα.

Στίς ἀκρινές στεπώδεις περιοχές τά μεγάλα χτήματα διακρίνονται ὄχι μονάχα γιά τίς τεράστιες διαστάσεις πού ἔχουν κάποτε, μά καί γιά τήν παραγωγή τους σέ μεγάλη κλίμακα. Πιό πάνω μιλήσαμε γιά καλλιεργούμενες ἐκτάσεις ἀπό 8 ὥς 10 καί ὥς 15 χιλιάδες ντεσιατίνες στό κυβερνεῖο Σαμάρας. Στό κυβερνεῖο Ταυρίδας ὁ Φάλτς-Φέιν ἔχει 200 000 ντεσιατίνες, ὁ Μορντβίνοφ 80 000 ντεσ., δυό ἄλλα πρόσωπα ἀπό 60 000 ντεσ. «καί πολλοί ἰδιοχτῆτες ἔχουν ἀπό 10 ὥς 25 χιλιάδες ντεσιατίνες» (Σαχοβσκόι, 42). Γιά τίς διαστάσεις τῶν νοικοκυριῶν μποροῦμε νά σχηματίσουμε μιά ἰδέα ἀπό τό γεγονός ὅτι τό 1893 λχ. δούλευαν στοῦ Φάλτς-Φέιν 1100 μηχανές γιά τό θέρισμα τοῦ χόρτου (ἀπ᾽ αὐτές οἱ 1000 ἦταν τῶν ἀγροτῶν). Τό 1893 στό κυβερνεῖο Χερσώνας καλλιεργήθηκαν 3,3 ἑκατομμύρια ντεσιατίνες καί ἀπ᾽ αὐτές τό 1,3 ἑκατομ. ντεσ. ἀνῆκαν σέ μεγάλα νοικοκυριά. Στούς πέντε νομούς τοῦ κυβερνείου (χωρίς τό νομό Ὀδησσοῦ) ὑπῆρχαν 1237 μεσαῖα νοικοκυριά (μέ 250–1000 ντεσ. γῆς τό καθένα), 405 μεγάλα (μέ 1–2 $^1/_2$ χιλιάδες ντεσ.) καί 226 νοικοκυριά, πού τό καθένα εἶχε πάνω ἀπό 2 $^1/_2$ χιλιάδες ντεσιατίνες. Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα πού συγκεντρώθηκαν τό 1890 γιά 526 νοικοκυριά, τά νοικοκυριά αὐτά εἶχαν 35 514 ἐργάτες, δηλ. κατά μέσο ὅρο 67 ἐργάτες τό κάθε νοικοκυριό. Ἀπ᾽ αὐτούς 16 ὥς 30 ἐργάτες ἦταν μισθωμένοι γιά ὁλόκληρο τό χρόνο. Τό 1893 σέ 100 λίγο-πολύ μεγάλα νοικοκυριά τοῦ νομοῦ Ἐλισαβετγκράντ ὑπῆρχαν 11 197 ἐργάτες (κατά μέσο ὅρο 112 στό κάθε νοικοκυριό!). Ἀπ᾽ αὐτούς 17,4% ἦταν μισθωμένοι γιά ὁλόκληρο τό χρόνο, 39,5 % γιά μιά ὁρισμένη περίοδο καί 43,1% μεροκαματιάρηδες*. Νά τά στοιχεῖα γιά τήν κατανομή τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης ἀνάμεσα *σ᾽ ὅλα* τά γεωργικά νοικοκυριά τοῦ νομοῦ, τόσο τῶν μεγαλοχτηματιῶν ὅσο καί τῶν ἀγροτῶν**:

* Τεζιακόφ, l. c.

** «Ὑλικά γιά τήν ἐκτίμηση τῶν γαιῶν τοῦ κυβερνείου Χερσώνας», τόμ. II, Χερσώνα, 1886. Οἱ ντεσιατίνες πού καλλιεργεῖ ἡ κάθε ὁμάδα καθορίστηκαν μέ τόν πολλαπλασιασμό τῆς μέσης καλλιεργούμενης ἔκτασης μέ τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν. Ὁ ἀριθμός τῶν ὁμάδων περιορίστηκε.

			Πόση καλλιεργούμενη ἔκταση ἔχουν περίπου σέ χιλ. ντεσιατίνες	
Νοικοκυριά πού δέν καλλιεργοῦν	15 228		—	
» πού ἔσπειραν ὥς 5 ντεσιατίνες	26 963		74,6	
» » » 5–10 »	19 194		144	
» » » 10–25 »	10 234		157	
» » » 25–100 »	2 005	2 387	91	215
» » » 100–1000 »	372		110	
» πάνω ἀπό 1000 »	10		14	
Συνολικά στό νομό	74 006		590,6	

Ἔτσι, λίγο ξεπερνοῦν τά 3 % (κι ἄν ὑπολογιστοῦν μονάχα ὅσοι σπέρνουν, τότε φτάνουν τά 4 %) οἱ νοικοκυρέοι πού συγκεντρώνουν στά χέρια τους πάνω ἀπό τό ἕνα τρίτο ὅλης τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης, πού γιά τήν καλλιέργειά της καί τή συγκομιδή τῆς παραγωγῆς της χρειάζονται μάζες ἐργατῶν, μισθωτῶν καί μεροκαματιάρηδων.

Τέλος, νά τά στοιχεῖα γιά τό νομό Νοβοουζένσκ τοῦ κυβερνείου Σαμάρας. Στό II κεφάλαιο πήραμε μονάχα τούς ρώσους ἀγρότες, πού εἶχαν τά νοικοκυριά τους στά πλαίσια τῆς κοινότητας. Τώρα προσθέτουμε καί τούς γερμανούς καί τούς «χουτόρνικους» (ἀγρότες πού ἔχουν χωριστό ἀπό τήν κοινότητα ἀγρόχτημα). Δυστυχῶς δέν ἔχουμε στή διάθεσή μας στοιχεῖα γιά τά μεγάλα νοικοκυριά τῶν γαιοχτημόνων*: [Βλ. τόν πίνακα στή σελ. 264. *Ἡ Σύντ.*]

Ὅπως φαίνεται, δέν ὑπάρχει ἀνάγκη νά σχολιάσουμε αὐτά τά στοιχεῖα. Πιό πάνω εἴχαμε κιόλας τήν εὐκαιρία νά παρατηρήσουμε, ὅτι ἡ περιοχή πού περιγράψαμε εἶναι ἡ πιό χαρακτηριστική περιοχή τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία τῆς Ρωσίας, χαρακτηριστική ὄχι φυσικά ἀπό τήν ἀγροτο-οικονομική, ἀλλά ἀπό τήν κοινωνικο-οικονομική ἄποψη. Οἱ ἀποικίες αὐτές, πού αναπτύχθηκαν πιό ἐλεύθερα, μᾶς δείχνουν τί σχέσεις θά μποροῦσε καί θά ἔπρεπε ν᾽ ἀναπτυχθοῦν καί στήν ὑπόλοιπη Ρωσία, ἄν τά πολυάριθμα ὑπολείμματα τοῦ καθεστῶτος πρίν ἀπό τή μεταρρύθμιση δέν παρεμπόδιζαν τόν καπιταλισμό. Ὅσο γιά τίς μορφές τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία, εἶναι ἐξαιρετικά πολυποίκιλες, ὅπως θά φανεῖ ἀπό τά παρακάτω.

* Συλλογή γιά τό νομό Νοβοουζένσκ. — Ἡ γῆ πού μισθώνεται ὑπολογίστηκε ὅλη μαζί: καί τοῦ δημοσίου, καί τῶν μεγαλοχτηματιῶν καί ἡ γῆ τῶν γεωργικῶν κλήρων. Νά μιά ἀπαρίθμηση τῶν βελτιωμένων ἐργαλείων, πού εἶχαν οἱ ρῶσοι χουτόρνικοι: 609 σιδερένια ἀλέτρια, 16 ἀτμοκίνητες καί 89 ἱπποκίνητες ἁλωνιστικές μηχανές, 110 χορτοθεριστικές μηχανές, 64 ἱπποκίνητους χορτοσυλλέκτες, 61 λιχνιστικές καί 64 θεριστικές μηχανές. Στόν ἀριθμό τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν δέν ὑπολογίστηκαν οἱ μεροκαματιάρηδες.

Νομός Νοβοουζένσκ τοῦ κυβερνείου Σαμάρας	Νοικοκυριά	Γη: αγορασμένη (Ντεσιατίνες)	Γη: μισθωμένη (Ντεσιατίνες)	Καλλιεργημένη έκταση	Αριθμός ζώων (συνολικά, υπολογισμένα σε μεγάλα ζώα)	Τελειοποιημένα γεωργικά εργαλεία	Μισθωτοί εργάτες	Σε 1 νοικοκυριό αναλογεί κατά μέσο όρο: Γη αγορασμένη (Ντεσιατίνες)	Γη μισθωμένη (Ντεσιατίνες)	Καλλιεργημένη έκταση	Αριθ. ζώων (συνολικά, υπολογισμένα σε μεγάλα ζώα)
Συνολικά στό νομό	51 348	130 422	751 873	816 133	343 260	13 778	8 278	2,5	14,6	15,9	6,7
Νοικοκυριά μέ 10 καί περισσότερα ζῶα ἐργασίας	3 958	117 621	580 158	327 527	151 744	10 598	6 055	29	146	82	38
Πόσοι ἀπό τούς τελευταίους εἶναι οἱ ρῶσοι χουτορνικοί μέ 20 καί περισσότερα ζῶα ἐργασίας	218	57 083	253 669	59 137	39 520	1 013	1 379	261	1 163	271	181

III. Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ. ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΓΑΛΑΚΤΟΚΟΜΙΑΣ

Περνᾶμε τώρα σέ μιάν ἄλλη σπουδαιότατη περιοχή τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ τῆς Ρωσίας, καί συγκεκριμένα στήν περιοχή ὅπου τήν ἐπικρατέστερη σημασία δέν τήν ἔχουν τά δημητριακά προϊόντα, ἀλλά τά προϊόντα τῆς κτηνοτροφίας. Ἡ περιοχή αὐτή ἐκτός ἀπό τά βαλτικά καί τά δυτικά κυβερνεῖα ἀγκαλιάζει καί τά βόρεια κυβερνεῖα, τά βιομηχανικά κυβερνεῖα καί τμήματα ὁρισμένων κεντρικῶν κυβερνείων (Ριαζάν, Ὀριόλ, Τούλας καί Νίζνι Νόβγκοροντ). Ἡ παραγωγή τῶν ζώων προσανατολίζεται ἐδῶ πρός τή γαλακτοκομία κι ὅλος ὁ χαρακτήρας τῆς γεωργίας προσαρμόζεται στήν παραγωγή ὅσο τό δυνατό περισσότερων κι ὅσο τό δυνατό πολυτιμότερων γιά τήν ἀγορά προϊόντων αὐτοῦ τοῦ εἴδους*. «Μπροστά στά μάτια μας συντελεῖται προφανῶς τό πέρασμα ἀπό τήν κτηνοτροφία, πού προορίζεται γιά τό κόπρισμα τῶν χωραφιῶν στή γαλακτοπαραγωγική κτηνοτροφία· τό πέρασμα αὐτό εἶναι ἰδιαίτερα αἰσθητό στήν τελευταία δεκαετία» (ἀπόσπασμα ἀπό τήν προηγούμενη ὑποσημείωση τοῦ ἔργου, ibid.). Εἶναι πολύ δύσκολο νά χαρακτηρίσουμε ἀπό τήν ἄποψη αὐτή μέ στατιστικά στοιχεῖα τίς διάφορες περιοχές τῆς Ρωσίας, γιατί ἐδῶ δέν ἔχει σημασία ὁ ἀπόλυτος ἀριθμός τῶν μεγάλων βοοειδῶν, ἀλλά ὁ ἀριθμός τῶν γαλακτοφόρων ζώων καί ἡ ποιότητά τους. Ἄν πάρουμε τό σύνολο τῶν ζώων πού ἀναλογοῦν σέ 100 κατοίκους, θά δοῦμε ὅτι στή Ρωσία ὁ πιό μεγάλος ἀριθμός ἀντιστοιχεῖ στίς ἀκρινές στεπώδεις περιοχές καί ὁ πιό μικρός στή μή μαυρόχωμη ζώνη («Ἡ ἀγροτική καί δασική οἰκονομία», 274), θά δοῦμε ὅτι μέ τόν καιρό ὁ ἀριθμός αὐτός *ἐλαττώνεται* («Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», III,

* Σέ ἄλλες περιοχές τῆς Ρωσίας ἡ κτηνοτροφία παίζει ἄλλο ρόλο. Στό μακρινό Νότο καί στά Νοτιοανατολικά λχ. ἐπικράτησε ἡ πιό ἐκτατική μορφή τῆς κτηνοτροφίας καί συγκεκριμένα ἡ κτηνοτροφία γιά κρεατοπαραγωγή. Βορειότερα, τά βοοειδῆ ἀποχτοῦν τή σημασία ἐργατικῆς δύναμης. Τέλος, στήν κεντρική μαυρόχωμη ζώνη τά ζῶα γίνονται «μηχανές πού παράγουν κοπριά γιά λίπασμα». *Β. Κοβαλέβσκι* καί *Ι. Λεβίτσκι*: «Στατιστική μελέτη τῆς γαλακτοκομίας στή βόρεια καί στήν κεντρική ζώνη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας» (Πετρούπολη, 1879). Οἱ συγγραφεῖς αὐτοῦ τοῦ ἔργου, ὅπως καί οἱ περισσότεροι ἀπό τούς εἰδικούς τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, δείχνουν πολύ λίγο ἐνδιαφέρον γιά τήν κοινωνικο-οἰκονομική πλευρά τοῦ ζητήματος καί γιά τήν κατανόηση αὐτῆς τῆς πλευρᾶς. Εἶναι λογουχάρη πέρα γιά πέρα λάθος νά βγάζει κανείς ἀπό τό ἀνέβασμα τῆς ἀποδοτικότητας τῶν νοικοκυριῶν τό ἄμεσο συμπέρασμα ὅτι ἐξασφαλίστηκε «ἡ εὐημερία καί ὁ ἐπισιτισμός τοῦ λαοῦ» (σελ. 2).

6. Σύγκρ. τήν «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση», Ι). Συνεπῶς, ἐδῶ παρατηρεῖται αὐτό ἀκριβῶς πού σημείωσε καί ὁ Ρόσερ, ὅτι δηλαδή ὁ ἀριθμός τῶν ζώων πού ἀναλογεῖ σέ κάθε ἄτομο εἶναι μεγαλύτερος στούς τόπους τῆς «ἐκτατικῆς κτηνοτροφίας» (*W. Roscher*, «Nationalökonomik des Ackerbaues». 7-te Aufl. Stuttg. 1873, S. 563–564*). Ἐμᾶς ὅμως μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ ἐντατική κτηνοτροφία καί προπαντός ἡ γαλακτοπαραγωγική. Γι' αὐτό ἀναγκαζόμαστε νά περιοριστοῦμε στόν *κατά προσέγγιση* ὑπολογισμό, πού ἔκαναν οἱ συντάχτες τῆς παραπάνω «Μελέτης», χωρίς νάχουμε ἀξιώσεις γιά ἀκριβῆ ὑπολογισμό τοῦ φαινομένου. Ὁ ὑπολογισμός αὐτός δείχνει παραστατικά τή σχέση τῶν διάφορων περιοχῶν τῆς Ρωσίας ἀνάλογα μέ τό βαθμό ἀνάπτυξης τῆς γαλακτοκομίας. Παραθέτουμε [στή σελ. αὐτή. *Σημ. Μετ.*]

Ὁμάδες κυβερνείων	Ὁ πληθυσμός καί τῶν δυό φύλων σέ χιλιάδες (1873)	Γαλακτοφόρες ἀγελάδες σέ χιλιάδες	Ποσότητα: Γάλα σέ χιλιάδες κουβάδες	Ποσότητα: Βούτυρο σέ χιλιάδες πούτια	Ἡ μέση ἀποδοτικότητα μιᾶς ἀγελάδας, κουβάδες	Σέ 100 κατοίκους ἀναλογοῦν: γαλακτοφόρες ἀγελάδες	Σέ 100 κατοίκους ἀναλογοῦν: γάλα σέ κουβάδες	Σέ 100 κατοίκους ἀναλογοῦν: βούτυρο σέ πούτια	Παράγεται τυρί, μυζήθρα καί βούτυρο κατά προσέγγιση καί μέ βάση τό 1879 (Σέ χιλ. ρούβλια)	Ἡ τυροκομική παραγωγή στά 1890 (Σέ χιλ. ρούβλια)
I. Βαλτικά καί δυτικά (9)	8 127	1 101	34 070	297	31	13,6	420	3,6	;	469
II. Βόρεια (10)	12 227	1 407	50 000	461	35	11,4	409	3,7	3 370,7	563
III. Βιομηχανικά (ἔξω ἀπό τή μαυρόχωμη ζώνη) (7)	8 822	662	18 810	154	28	7,5	214	1,7	1 088	295
IV. Κεντρικά (τῆς μαυρόχωμης ζώνης) (8)	12 387	785	16 140	133	20	6,3	130	1,0	242,7	23
V. Νότια μαυρόχωμα, νοτιοδυτικά, νότια κι ἀνατολικά στεπώδη (16)	24 087	1 123	20 880	174	18	4,6	86	0,7	—	—
Συνολικά στά 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας	65 650	5 078	139 900	1 219	27	7,7	213	1,8	4 701,4	1 350

* — *Β. Ρόσερ*, «Ἡ οἰκονομία τῆς γεωργίας». Ἔκδ. 7η. Στουτγάρδη, 1873, σελ. 563–564. *Ἡ Σύντ.*

τόν ὑπολογισμό αὐτό in extenso*, συμπληρώνοντάς τον μέ μερικούς μέσους ἀριθμούς καί μέ στοιχεῖα γιά τήν τυροκομία τοῦ 1890 πού τά βγάλαμε μέ βάση τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς «γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια».

Ὁ μικρός αὐτός πίνακας δείχνει ἀνάγλυφα (ἄν καί μέ πολύ παλιωμένα στοιχεῖα) τή διαμόρφωση εἰδικῶν περιοχῶν γαλακτοκομίας, τήν ἀνάπτυξη σ' αὐτές τῆς ἐμπορευματικῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας (τήν πούληση τοῦ γάλατος καί τή βιομηχανική του ἐπεξεργασία) καί τήν αὔξηση τῆς παραγωγικότητας τῶν γαλακτοφόρων ζώων.

Γιά νά κρίνουμε τήν ἀνάπτυξη τῆς γαλακτοκομίας στό πέρασμα τοῦ χρόνου, μποροῦμε νά χρησιμοποιήσουμε μονάχα τά στοιχεῖα τῆς βουτυροκομίας καί τῆς τυροκομίας. Ἡ ἐμφάνιση τῆς γαλακτοκομίας στή Ρωσία ἀνάγεται στά τέλη ἀκριβῶς τοῦ 18ου αἰώνα (1795). Ἡ τσιφλικάδικη τυροκομία, πού ἄρχισε ν' ἀναπτύσσεται στό 19ο αἰώνα, πέρασε μεγάλη κρίση στή δεκαετία 1860–1870, πού ἐγκαινίασε τήν ἐποχή τῆς τυροκομίας τῶν ἀγροτῶν καί τῆς ἐμπορικῆς τυροκομίας.

Στά 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας ὑπῆρχαν τυροκομεῖα**:

Στά 1866	72 μέ	226 ἐργάτες καί παραγωγή			119 χιλ.	ρούβλια
» 1879	108 »	289 »	»	»	225 χιλ.	»
» 1890	265 »	865 »	»	»	1 350 χιλ.	»

Ἑπομένως, σέ 25 χρόνια ἡ παραγωγή ὑπερδεκαπλασιάστηκε. Ἀπό τά στοιχεῖα αὐτά, πού εἶναι ἐλλιπέστατα, δέν μποροῦμε νά κρίνουμε παρά μονάχα γιά τή δυναμικότητα τοῦ φαινομένου. Ἄς ἀναφέρουμε μερικά πιό λεπτομερειακά στοιχεῖα. Στό κυβερνεῖο Βόλογκντα ἡ βελτίωση τῆς γαλακτοκομίας ἄρχισε κυ-

* — στό σύνολό του. *Ἡ Σύντ.*

** Στοιχεῖα ἀπό τή «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» καί τόν «Ὁδηγό» τοῦ κ. Ὀρλόφ (1η καί 3η ἔκδ.). Γιά τίς πηγές αὐτές βλέπε στό VII κεφάλαιο (σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ. 478–481. *Ἡ Σύντ.*). Σημειώνουμε μόνο ὅτι οἱ ἀριθμοί πού ἀναφέρονται μειώνουν τήν πραγματική ταχύτητα τῆς ἀνάπτυξης, γιατί τό 1879 ἡ ἔννοια «ἐργοστάσιο» χρησιμοποιόταν πιό στενά παρά τό 1866, καί τό 1890 ἀκόμα στενότερα ἀπό τό 1879. Στήν 3η ἔκδοση τοῦ «Ὁδηγοῦ» ὑπάρχουν στοιχεῖα γιά τό χρόνο ἵδρυσης 230 ἐργοστασίων: ἀπ' αὐτά βγαίνει ὅτι μόνο 26 εἶχαν ἱδρυθεῖ πρίν ἀπό τό 1870, 68 στά 1870–1880, 122 στά 1880–1890 καί 14 τό 1890. Κι αὐτό δείχνει τή γρήγορη ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς. Ὅσο γιά τό νεότερο «Πίνακα γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» (Πετρούπολη, 1897), σ' αὐτόν βασιλεύει ἀπόλυτο χάος: σέ δυό–τρία κυβερνεῖα καταγράφηκε ἡ τυροκομική παραγωγή, στά ὑπόλοιπα παραλείφθηκε ἐντελῶς.

ρίως ἀπό τό 1872, ὅταν ἄρχισε νά λειτουργεῖ ἡ σιδηροδρομική γραμμή Γιαροσλάβλ–Βόλογκντα. Ἀπό τότε «οἱ νοικοκυρέοι ἄρχισαν νά φροντίζουν γιά τήν καλυτέρευση τῶν κοπαδιῶν τους, νά καλλιεργοῦν κτηνοτροφικά φυτά, ν' ἀποχτᾶνε τελειοποιημένα ἐργαλεῖα... προσπαθοῦσαν νά ὀργανώσουν τή γαλακτοκομία πάνω σέ καθαρά ἐμπορική βάση» («Στατιστική μελέτη». 20). Στό κυβερνεῖο Γιαροσλάβλ τά λεγόμενα «συνεταιριστικά τυροκομεῖα» τῆς περιόδου 1870–1880 «προετοίμασαν τό ἔδαφος» καί «ἡ τυροκομία ἐξακολουθεῖ ν' ἀναπτύσσεται μέ ἰδιωτική πρωτοβουλία, διατηρώντας μόνο τό ὄνομα „συνεταιριστική"» (25)· τά «συνεταιριστικά» τυροκομεῖα ἐμφανίζονται — προσθέτουμε ἐμεῖς — στόν «Ὁδηγό γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» σάν ἐπιχειρήσεις μέ μισθωτούς ἐργάτες. Οἱ συντάχτες τοῦ «Δοκιμίου», σύμφωνα μέ *ἐπίσημα* στοιχεῖα, ὑπολογίζουν ὅτι ἡ παραγωγή τυριοῦ καί βουτύρου δέν εἶναι 295 χιλιάδες ρούβλια, ἀλλά 412 χιλιάδες ρούβλια (αὐτό βγαίνει ἀπό τούς ἀριθμούς πού εἶναι σκόρπιοι σ' ὅλο τό βιβλίο), ἡ διόρθωση ὅμως αὐτοῦ τοῦ ἀριθμοῦ ἀνεβάζει τήν παραγωγή φρέσκου βουτύρου καί τυριοῦ σέ 1600 χιλ. ρούβλια, κι ἄν προσθέσουμε τό λυωμένο βούτυρο καί τή μυζήθρα, ἡ παραγωγή φτάνει τά 4701,4 χιλ. ρούβλια, χωρίς νά ὑπολογίζονται οὔτε τά βαλτικά οὔτε τά δυτικά κυβερνεῖα.

Γιά τήν πιό κατοπινή ἐποχή θ' ἀναφέρουμε τίς παρακάτω κρίσεις ἀπό τήν προαναφερμένη ἔκδοση τῆς διεύθυνσης γεωργίας: «Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία κτλ.». Γενικά γιά τά βιομηχανικά κυβερνεῖα διαβάζουμε: «Ἡ ἀνάπτυξη τῆς γαλακτοκομίας προκάλεσε ὁλόκληρη ἐπανάσταση στήν κατάσταση τῶν νοικοκυριῶν αὐτῆς τῆς περιοχῆς», ἡ ἀνάπτυξη αὐτή «ἐπέδρασε ἔμμεσα καί στή βελτίωση τῆς γεωργίας», «ἡ γαλακτοκομία στήν περιοχή αὐτή ἀναπτύσσεται χρόνο μέ τό χρόνο» (258). Στό κυβερνεῖο Τβέρ «τόσο οἱ μεγάλοι ἰδιοχτῆτες ὅσο καί οἱ ἀγρότες ἐκδηλώνουν μιά τάση βελτίωσης τῆς συντήρησης τῶν ζώων». Τό εἰσόδημα ἀπό τήν κτηνοτροφία ὑπολογίζεται σέ 10 ἑκατομμύρια ρούβλια (274). Στό κυβερνεῖο Γιαροσλάβλ «ἡ γαλακτοκομία ἀναπτύσσεται χρόνο μέ τό χρόνο... Τά τυροκομεῖα καί τά βουτυροκομεῖα ἄρχισαν μάλιστα ν' ἀποχτοῦν κάποιο βιομηχανικό χαρακτήρα... προαγοράζουν γάλα ἀπό τούς γείτονες, ἀκόμα κι ἀπό τούς ἀγρότες. Ὑπάρχουν τυροκομεῖα πού ἀνήκουν σέ ὁλόκληρη ἑταιρία ἰδιοχτητῶν» (285). «Τή γενική κατεύθυνση τοῦ ντόπιου μεγάλου νοικοκυριοῦ — γράφει ἕνας ἀνταποκριτής ἀπό τό νομό Ντανίλοφ τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ — τή χαρακτηρίζουν σήμερα τά παρακάτω γνωρίσματα: 1) τό πέρασμα ἀπό τό σύστημα τῆς τριμεροῦς στήν πενταμερῆ κι ἑφταμερῆ ἀμειψισπορά μέ καλλιέργεια κτηνοτροφικῶν φυτῶν· 2) τό ὄργωμα χέρσων ἐδαφῶν· 3) ἡ εἰσαγωγή τῆς γαλακτοκομίας καί σάν συνέπειά της ἡ πιό αὐστηρή ἐπιλογή τῶν ζώων καί ἡ βελτίωση τῆς συντήρησής τους» (292). Τό ἴδιο λέγεται καί γιά τό κυβερνεῖο Σμολένσκ, ὅπου τό ὕψος τῆς παραγωγῆς τυριοῦ καί βουτύρου φτάνει, σύμφωνα μέ τήν ἔκθεση τοῦ διοικητῆ τοῦ κυβερνείου, στίς 240 χιλιάδες ρούβλια γιά τό 1889 (σύμφωνα μέ τή στατιστική 136 χιλιάδες ρούβλια γιά τό 1890). Ἀνάπτυξη τῆς γαλακτοκομίας παρατηρεῖται στά κυβερνεῖα Καλούγκας, Κόβνο, Νίζνι Νόβγκοροντ, Πσκόφ, Ἐσθονίας καί Βόλογκντα. Ἡ παραγωγή βουτύρου καί τυριοῦ στό τελευταῖο κυβερνεῖο, σύμφωνα μέ τή στατιστική τοῦ 1890, εἶναι 35 χιλιάδες ρούβλια, — σύμφωνα μέ τήν ἔκθεση τοῦ διοικητῆ 108 χιλιάδες ρούβλια, — *καί 500 χιλ. ρούβλια* σύμφωνα μέ τά τοπικά στοιχεῖα τοῦ 1894 ὅπου ἀναφέρονται *389 ἐργοστάσια*. «Αὐτοί εἶναι ἀριθμοί πού μᾶς δίνει ἡ στατιστική. Στήν πραγματικότητα ὅμως ὁ ἀριθμός τῶν ἐργοστασίων εἶναι πολύ μεγαλύτερος, γιατί, σύμφωνα μέ τήν ἔρευνα τοῦ συμβουλίου τοῦ ζέμστβο τῆς Βόλογκντα, μόνο στό νομό Βόλογκντα ὑπάρχουν 224 ἐργοστάσια». Ἡ παραγωγή ὅμως εἶναι ἀναπτυγμένη σέ 3 νομούς κι ἄρχισε ἐνμέρει νά διεισδύει καί στόν τέταρτο*. Ἀπ' αὐτά μπορεῖ κανείς νά κρίνει κατά πόσες φορές πρέπει ν' αὐξήσει τούς ἀριθμούς πού ἀναφέραμε πιό πάνω, γιά νά πλησιάσει τήν πραγματικότητα. Ἡ χοντρική ἐκτίμηση ἑνός εἰδικοῦ ὅτι «σήμερα ὁ ἀριθμός τῶν βουτυροκομείων καί τῶν τυροκομείων εἶναι μερικές χιλιάδες» («Ἡ ἀγροτική καί δασική οἰκονομία τῆς Ρωσίας», 299), δίνει μιά πιστότερη εἰκόνα τοῦ πράγματος παρά ὁ δῆθεν ἀκριβής ἀριθμός: 265 ἐργοστάσια.

Ἔτσι λοιπόν, τά στοιχεῖα αὐτά δέν ἀφήνουν καμιά ἀμφιβολία γιά τήν τεράστια ἀνάπτυξη τοῦ ἰδιαίτερου αὐτοῦ εἴδους τῆς ἐμ-

* «Νεντέλια», 1896, ἀρ. φύλλου 13. Ἡ γαλακτοκομία εἶναι τόσο ἐπικερδής, ὥστε νά ριχτοῦν σ' αὐτήν μέ τά μοῦτρα οἱ ἔμποροι τῶν πόλεων, πού εἰσάγουν ἀνάμεσα στά ἄλλα καί μεθόδους σάν τήν ξεπληρωμή μέ ἐμπόρευμα. Ἕνας ντόπιος γαιοχτήμονας πού ἔχει μεγάλο ἐργοστάσιο ὀργανώνει συνεταιρισμό καί «καταβάλλει στόν κατάλληλο καιρό χρήματα γιά τό γάλα», γιά ν' ἀπελευθερώσει τούς ἀγρότες ἀπό τήν οἰκονομική ὑποδούλωση στούς προαγοραστές καί γιά νά «καταχτήσει νέες ἀγορές». Χαρακτηριστικό παράδειγμα, πού δείχνει τήν πραγματική σημασία τῶν συνεταιρισμῶν καί τῆς περιβόητης «ὀργάνωσης τῆς πούλησης», εἶναι ἡ «ἀπελευθέρωση» ἀπό τό ἐμπορικό κεφάλαιο *μέ τήν* ἀνάπτυξη τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου.

πορευματικῆς γεωργίας. Καί στόν τομέα αὐτόν τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ τή συνόδευσε ὁ μετασχηματισμός τῆς ρουτινιασμένης τεχνικῆς. «Στή Ρωσία — διαβάζουμε λχ. στήν ἔκδοση «Ἡ ἀγροτική καί δασική οἰκονομία» — στά τελευταῖα 25 χρόνια ἔγιναν τόσα πολλά στόν τομέα τῆς τυροκομίας ὅσα ἴσως δέν ἔγιναν σέ καμιά ἄλλη χώρα» (301). Τό ἴδιο βεβαιώνει κι ὁ κ. Μπλάζιν στό ἄρθρο του: «Οἱ ἐπιτυχίες τῆς τεχνικῆς στή γαλακτοκομία». («Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», ΙΙΙ, 38–45). Ὁ κυριότερος μετασχηματισμός ἦταν ὅτι ἡ «παμπάλαια» μέθοδος ἀποβουτύρωσης — ντουρβάνισμα — ἀντικαταστάθηκε μέ κεντρόφυγες μηχανές (κορυφολόγους)*. Ἡ μηχανή ἐξάλειψε τήν ἐξάρτηση τῆς παραγωγῆς ἀπό τή θερμοκρασία τοῦ ἀέρα, αὔξησε τήν ἐξαγωγή βουτύρου ἀπό τό γάλα κατά 10 %, ἀνέβασε τήν ποιότητα τοῦ προϊόντος, φτήνηνε τήν παραγωγή βουτύρου (μέ τή μηχανή χρειάζεται λιγότερη δουλιά, λιγότερος χῶρος, λιγότερα σκεύη καί λιγότερος πάγος), προκάλεσε τή συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς. Ἐμφανίστηκαν μεγάλα ἀγροτικά βουτυροκομεῖα–ἐργοστάσια, «πού ἐπεξεργάζονται ὥς 500 πούτια γάλα τή μέρα, πράγμα πού ἦταν ἀδύνατο νά γίνει μέ τό ντουρβάνισμα» (ibid.). Βελτιώνονται τά ἐργαλεῖα παραγωγῆς (μόνιμα καζάνια, πιεστήρια μέ κοχλία, τελειοποιημένες ὑπόγειες ἀποθῆκες), καλεῖται νά βοηθήσει τήν παραγωγή ἡ βακτηριολογία, πού δίνει καθαρές καλλιέργειες ἀπό τό εἶδος τῶν βακίλων τοῦ γαλακτικοῦ ὀξέος, πού χρειάζονται γιά νά προκαλέσουν τή ζύμωση τοῦ γάλατος.

Ἔτσι, στίς δυό περιοχές τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας, πού περιγράψαμε, οἱ τεχνικές τελειοποιήσεις πού προκλήθηκαν ἀπό τίς ἀπαιτήσεις τῆς ἀγορᾶς, ἔγιναν πρίν ἀπ' ὅλα στίς δουλιές πού ὑπόκεινται εὐκολότερα σέ ἀλλαγές καί πού ἔχουν ἰδιαίτερη σπουδαιότητα γιά τήν ἀγορά: στή συγκομιδή, στό ἁλώνισμα, στό καθάρισμα τῶν σιτηρῶν, στήν ἐμπορευματική σιτοπαραγωγή καί στή βιομηχανική ἐπεξεργασία τῶν προϊόντων τῆς κτηνοτροφίας στήν περιοχή τῆς ἐμπορευματικῆς κτηνοτροφίας. Γιά τήν ὥρα ὅμως τό κεφάλαιο βρίσκει συμφερότερο νά ἀφήσει τή συντήρηση τῶν ζώων στή φροντίδα τοῦ μικροπαραγωγοῦ: ἄς περιποιεῖται «μέ ἐπιμέλεια» καί «μέ ζῆλο» τά ζῶα «του» (καί ἄς συγκινεῖ μέ τήν ἐπιμέλειά του τόν κ. Β. Β., βλέπε «Τά προοδευτικά ρεύματα», σελ. 73), ἄς ἀναλάβει τό βασικό ὄγκο τῆς πιό βαριᾶς, τῆς πιό κουραστικῆς δουλιᾶς, τήν περιποίηση τῆς μηχανῆς πού δίνει τό γάλα. Τό κεφάλαιο ἔχει ὅλες τίς νεότερες τελειοποιήσεις καί τούς τρόπους ὄχι μόνο νά βγάζει τήν κρέμα ἀπό τό γάλα, ἀλλά καί νά βγάζει τήν «κρέμα» κι ἀπ' αὐτή τήν «ἐπιμέλεια», νά ἀφαιρεῖ δηλ. τό γάλα ἀπό τό στόμα τῶν παιδιῶν τῆς ἀγροτικῆς φτωχολογιᾶς.

* Πρίν ἀπό τό 1882 στή Ρωσία δέν ὑπῆρχαν σχεδόν καθόλου κορυφολόγοι. Ἀπ' τό 1886 καί δῶ διαδόθηκαν τόσο γρήγορα, πού ἐκτόπισαν τελικά τόν παλιό τρόπο. Στά 1890–1900 ἔκαναν τήν ἐμφάνισή τους μάλιστα καί σύνθετες βουτυροκομικές μηχανές.

IV. ΣΥΝΕΧΕΙΑ. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΤΣΙΦΛΙΚΑΔΙΚΟΥ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΟΥ ΠΕΡΙΓΡΑΦΟΥΜΕ

Πιό πάνω ἀναφέραμε κιόλας μαρτυρίες γεωπόνων καί ἀγροτῶν νοικοκυρέων σχετικά μέ τό γεγονός ὅτι στά τσιφλικάδικα χτήματα ἡ γαλακτοκομία ὁδηγεῖ στήν ὀρθολογιστική ὀργάνωση τῆς γεωργίας. Θά προσθέσουμε ἐδῶ, ὅτι ἡ ἀνάλυση τῶν στοιχείων τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο σχετικά μέ τοῦτο τό ζήτημα, ἀνάλυση πού ἔγινε ἀπό τόν κ. Ρασπόπιν*, ἐπιβεβαιώνει ἀπόλυτα τό συμπέρασμα αὐτό. Γιά τά λεπτομερειακά στοιχεῖα παραπέμπουμε τόν ἀναγνώστη στό ἄρθρο τοῦ κ. Ρασπόπιν καί παραθέτουμε ἐδῶ μονάχα τό κύριο συμπέρασμά του. «Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ὑπάρχει σχέση ἀνάμεσα στήν κατάσταση τῆς κτηνοτροφίας, τῆς γαλακτοκομίας ἀπό τή μιά μεριά καί στόν ἀριθμό τῶν παραμελημένων χτημάτων, στήν ἐντατική ἐκμετάλλευση τῶν νοικοκυριῶν ἀπό τήν ἄλλη. Οἱ νομοί (τοῦ κυβερνείου Μόσχας) πού ἔχουν τήν πιό ἀναπτυγμένη γαλακτοπαραγωγική κτηνοτροφία καί γαλακτοκομία ἔχουν τό πιό μικρό ποσοστό παραμελημένων νοικοκυριῶν, τό πιό μεγάλο ποσοστό χτημάτων μέ πολύ ἀναπτυγμένη γεωργία. Παντοῦ στό κυβερνεῖο Μόσχας οἱ ἀγροί περιορίζονται σέ ἔκταση καί μετατρέπονται σέ λιβάδια καί βοσκοτόπια, καί ἡ ἀμειψισπορά μόνο μέ σιτηρά παραχωρεῖ τή θέση της στήν πολυμερῆ ἀμειψισπορά μέ τήν καλλιέργεια κτηνοτροφικῶν φυτῶν. Ἐκεῖνα πού παίζουν πιά τόν πρωτεύοντα ρόλο ὄχι μόνο στά μεγάλα ἀγροχτήματα τοῦ κυβερνείου Μόσχας, ἀλλά καί σ' ὅλη τή βιομηχανική περιοχή τῆς Μόσχας δέν εἶναι τά σιτηρά, ἀλλά τά κτηνοτροφικά φυτά καί τά γαλακτοφόρα ζῶα» (l. c.).

* Κι αὐτό τό ζήτημα *τό ἔθεσε* ὁ κ. Ρασπόπιν (ἴσως γιά πρώτη φορά στή φιλολογία μας) σέ μιά σωστή καί συνεπῆ ἀπό θεωρητική πλευρά ἄποψη. Ἀπό τήν ἀρχή ἀκόμα παρατηρεῖ ὅτι «ἡ αὔξηση τῆς ἀποδοτικότητας τῆς κτηνοτροφίας» — καί εἰδικά ἡ ἀνάπτυξη τῆς γαλακτοκομίας — ἀκολουθεῖ στή χώρα μας τόν *κεφαλαιοκρατικό* δρόμο καί ἀποτελεῖ ἕναν ἀπό τούς πιό σοβαρούς δεῖχτες τῆς διείσδυσης τοῦ κεφαλαίου στή γεωργία.

Ἡ ἔκταση τῆς βουτυροκομικῆς καί τῆς τυροκομικῆς παραγωγῆς ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ἐπειδή ἀκριβῶς δείχνει τήν πλέρια ἐπανάσταση στή γεωργία πού γίνεται ἐπιχειρηματική καί ξεκόβει ἀπό τή ρουτίνα. Ὁ καπιταλισμός θέτει ὑπό τήν κυριαρχία του ἕνα ἀπό τὰ προϊόντα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί στό βασικό αὐτό προϊόν προσαρμόζονται ὅλες οἱ ἄλλες πλευρές τῆς οἰκονομίας. Ἡ συντήρηση τῶν γαλακτοφόρων ζώων προκαλεῖ τήν καλλιέργεια κτηνοτροφικῶν φυτῶν, τό πέρασμα ἀπό τό σύστημα τῆς τριμεροῦς ἀμειψισπορᾶς στήν πολυμερῆ ἀμειψισπορά κτλ. Τά ἀπορίμματα ἀπό τήν παραγωγή τοῦ τυριοῦ χρησιμοποιοῦνται γιά τροφή τῶν ζώων πού προορίζονται γιά πούληση. Μετατρέπεται σέ ἐπιχείρηση ὄχι μόνο ἡ ἐπεξεργασία τοῦ γάλατος, μά ὅλη ἡ ἀγροτική οἰκονομία*. Ἡ ἐπίδραση τῶν τυροκομείων καί τῶν βουτυροκομείων δέν περιορίζεται μόνο στά νοικοκυριά, ὅπου εἶναι ἐγκαταστημένα, γιατί τό γάλα προαγοράζεται συχνά ἀπό τούς γύρω ἀγρότες καί τσιφλικάδες. Μέ τήν προαγορά τοῦ γάλατος τό κεφάλαιο ὑποτάσσει καί τούς μικρούς γεωργούς, κυρίως ὅταν ὀργανώνει τά λεγόμενα «κέντρα συγκέντρωσης γάλατος», πού ἡ διάδοσή τους εἶχε πιά διαπιστωθεῖ στήν περίοδο 1870–1880 (βλ. «Μελέτη» τῶν κ. κ. Κοβαλέβσκι καί Λεβίτσκι). Πρόκειται γιά ἐπιχειρήσεις, πού ὀργανώνονται σέ μεγάλες πόλεις ἤ κοντά σ' αὐτές, κι ἐπεξεργάζονται πολύ μεγάλες ποσότητες γάλατος, μεταφερόμενες μέ τό σιδηρόδρομο. Ἀπό τό γάλα χωρίζεται ἀμέσως τό καϊμάκι, πού πουλιέται φρέσκο, ἐνῶ τό ἀποβουτυρωμένο γάλα πουλιέται φτηνά σέ φτωχούς ἀγοραστές. Γιά νά ἐξασφαλίσουν προϊόντα ὁρισμένης ποιότητας, οἱ ἐπιχειρήσεις αὐτές κλείνουν κάποτε μέ τούς προμηθευτές συμβόλαια, μέ τά ὁποῖα τούς ὑποχρεώνουν νά τηροῦν ὁρισμένους κανόνες σχετικά μέ τή διατροφή τῶν ἀγελάδων.

* Στήν ἐργασία του «Ἡ ὑγειονομική ἔρευνα στίς φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια τοῦ κυβερνείου Σμολένσκ» (Σμολένσκ, 1894, τεῦχος Ι, σελ. 7), ὁ γιατρός Ζμπάνκοφ λέει, ὅτι «ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν, πού ἀπασχολοῦνται εἰδικά μέ τήν τυροκομία εἶναι πολύ ἀσήμαντος... Πολύ περισσότεροι εἶναι οἱ βοηθητικοί ἐργάτες, πού εἶναι ἀπαραίτητοι ταυτόχρονα καί γιά τήν τυροκομία, καί γιά τίς γεωργικές δουλιές. Πρόκειται γιά τούς βοσκούς, τίς ἀρμέχτρες τῶν ἀγελάδων κ. ἄ. Σ' ὅλα τά ἐργοστάσια [τυροκομίας] οἱ ἐργάτες αὐτοί εἶναι δυό, τρεῖς ἀκόμα καί τέσσερις φορές περισσότεροι ἀπό τούς εἰδικούς τυροκόμους». Μέ τήν εὐκαιρία ἄς σημειώσουμε, ὅτι σύμφωνα μέ τήν περιγραφή τοῦ γιατροῦ Ζμπάνκοφ, οἱ συνθῆκες δουλιᾶς εἶναι ἐδῶ πολύ ἀνθυγιεινές, ἡ ἐργάσιμη μέρα εἶναι ἐξαιρετικά μεγάλη (16–17 ὧρες) κτλ. Ἔτσι καί γι' αὐτή τήν περιοχή τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας δέν εἶναι σωστή ἡ πατροπαράδοτη ἀντίληψη ὅτι ἡ δουλιά τοῦ γεωργοῦ εἶναι εἱδωλιακή.

Εὔκολα βλέπει κανείς πόσο μεγάλη εἶναι ἡ σημασία τέτιων μεγάλων ἐπιχειρήσεων: ἀπό τή μιά μεριά οἱ ἐπιχειρήσεις αὐτές καταχτοῦν μιά πλατιά ἀγορά (ἡ πούληση τοῦ ἀποβουτυρωμένου γάλατος σέ φτωχούς κατοίκους τῶν πόλεων), ἀπό τήν ἄλλη μεριά πλαταίνουν σέ τεράστιο βαθμό τήν ἀγορά γιά τούς ἐπιχειρηματίες τοῦ χωριοῦ. Οἱ τελευταῖοι δέχονται μιά τεράστια ὤθηση γιά τήν ἐπέκταση καί τήν καλυτέρευση τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας. Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἡ μεγάλη βιομηχανία τούς παροτρύνει, ἀπαιτώντας προϊόντα καθορισμένης ποιότητας, διώχνοντας ἀπό τήν ἀγορά (ἤ παραδίνοντας στά χέρια τῶν τοκογλύφων) τό μικροπαραγωγό, πού βρίσκεται κάτω ἀπό τό «κανονικό» ἐπίπεδο. Πρός τήν ἴδια κατεύθυνση πρέπει νά ἐπιδρᾶ καί ἡ διατίμηση τοῦ γάλατος μέ βάση τήν ποιότητα (λχ., μέ βάση τήν περιεκτικότητά του σέ βούτυρο), διατίμηση γιά τήν ὁποία δουλεύει μέ τόσο ζῆλο ἡ τεχνική, ἀνακαλύπτοντας διάφορα γαλακτόμετρα κτλ. καί ὑπέρ τῆς ὁποίας τόσο θερμά συνηγοροῦν οἱ εἰδικοί (πρβλ. «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», III, 9 καί 38). Ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη ὁ ρόλος τῶν κέντρων συγκέντρωσης γάλατος στήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι ἐντελῶς ἀνάλογος μέ τό ρόλο πού παίζουν τά σιλό στήν ἐμπορευματική σιτοπαραγωγική οἰκονομία. Τά σιλό χωρίζοντας τά σιτηρά κατά ποιότητες δέν τά κάνουν προϊόν ἀποδιδόμενο κατ' εἶδος, ἀλλά προϊόν ἀποδιδόμενο κατά γένος (res fungibilis*, ὅπως λένε οἱ εἰδικοί τοῦ ἀστικοῦ δικαίου), δηλαδή γιά πρώτη φορά τά προσαρμόζουν πέρα γιά πέρα στήν ἀνταλλαγή (πρβλ. τό ἄρθρο τοῦ Μ. Ζέρινγκ γιά τό σιτεμπόριο στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς στή συλλογή «Ἡ γαιοχτησία καί ἡ ἀγροτική οἰκονομία», σελ. 281 κ. ἑ.). Ἔτσι, τά σιλό δίνουν μιάν ἰσχυρή ὤθηση στήν ἐμπορευματική παραγωγή σιτηρῶν καί ἐπιταχύνουν τήν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς της μέ τήν καθιέρωση καί δῶ τῶν διατιμήσεων μέ βάση τήν ποιότητα. Ἕνας τέτιος θεσμός καταφέρνει στό μικροπαραγωγό μονομιᾶς δυό χτυπήματα. Πρῶτο, εἰσάγει σάν κανόνα, κάνει νόμο τήν ἀνώτερη ποιότητα τῶν σιτηρῶν γιά τούς μεγάλους καλλιεργητές, ἐξευτελίζοντας μ' αὐτό τόν τρόπο ἐντελῶς τίς τιμές τῶν σιτηρῶν κατώτερης ποιότητας τῆς ἀγροτικῆς φτωχολογιᾶς. Δεύτερο, ὀργανώνοντας κατά τό πρότυπο τῆς μεγάλης κεφαλαιοκρατικῆς βιομηχανίας τή διαλογή καί τή διαφύλαξη τῶν σιτηρῶν, ἐλαττώνει τά ἔξοδα τῶν μεγάλων καλλιεργητῶν γιά τή δουλιά αὐτή,

* — ἀντικαταστατά πράγματα[95]. *Ἡ Σύντ.*

διευκολύνει καί άπλοποιεῖ γι' αὐτούς τήν πούληση τῶν σιτηρῶν καί παραδίνει ἔτσι ὁριστικά στά χέρια τῶν κουλάκων καί τῶν τοκογλύφων τό μικροπαραγωγό πού χρησιμοποιεῖ τόν πατριαρχικό καί πρωτόγονο τρόπο νά πουλάει τά σιτηρά στό παζάρι ἀπό τό κάρο του. Συνεπῶς, ἡ γοργή ἀνάπτυξη πού σημειώνεται τόν τελευταῖο καιρό στήν ἀνέγερση σιλό, σημαίνει στό ζήτημα τῶν σιτηρῶν μιά τέτια ἀκριβῶς μεγάλη νίκη τοῦ κεφαλαίου καί ξεπεσμό τοῦ μικροῦ ἐμπορευματοπαραγωγοῦ, σάν τήν ἐμφάνιση κι ἀνάπτυξη τῶν κεφαλαιοκρατικῶν «κέντρων συγκέντρωσης γάλατος».

Ἤδη ἀπό τά πιό πάνω στοιχεῖα φαίνεται καθαρά, ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς κτηνοτροφίας *δημιουργεῖ* μιά ἐσωτερική ἀγορά*, πρῶτα, γιά τά μέσα παραγωγῆς, δηλαδή γιά συσκευές ἐπεξεργασίας τοῦ γάλατος, γιά χτίρια, γιά σταύλους, γιά τελειοποιημένα γεωργικά ἐργαλεῖα, πού εἶναι ἀπαραίτητα γιά τό πέρασμα ἀπό τή ρουτινιασμένη τριμερῆ ἀμειψισπορά στήν πολυμερῆ ἀμειψισπορά κτλ. καί δεύτερο, γιά τήν ἐργατική δύναμη. Ἡ ὀργανωμένη βιομηχανικά κτηνοτροφία ἀπαιτεῖ ἀσύγκριτα περισσότερους ἐργάτες ἀπό τήν παλιά κτηνοτροφία πού προορίζεται γιά τό «κόπρισμα τῶν χωραφιῶν». Καί πραγματικά, ἡ περιοχή τῆς γαλακτοκομίας — τά βιομηχανικά καί τά βορειοδυτικά κυβερνεῖα — προσελκύει μάζες ἀγρεργατῶν. Πάρα πολύς κόσμος πηγαίνει γιά ἀγροτικές δουλιές στά κυβερνεῖα Μόσχας, Πετρούπολης, Γιαροσλάβλ καί Βλαντίμιρ· μικρότερος, πάντως σημαντικός, ἀριθμός πάει στά κυβερνεῖα Νόβγκοροντ, Νίζνι Νόβγκοροντ καί σ' ἄλλα κυβερνεῖα ἔξω ἀπό τή μαυρόχωμη ζώνη. Σύμφωνα μέ τίς ἀπαντήσεις τῶν ἀνταποκριτῶν τῆς διεύθυνσης γεωργίας στό κυβερνεῖο Μόσχας καί σέ ἄλλα κυβερνεῖα, ἡ ἐκμετάλλευση τῶν μεγάλων νοικοκυριῶν γίνεται κυρίως μέ ἐργάτες πού ἔρχονται ἀπό ἄλλα μέρη. Αὐτό τό παράδοξο — νά πηγαίνουν ἀγρεργάτες ἀπό γεωργικά κυβερνεῖα (κυρίως ἀπό τά κυβερνεῖα τῆς κεντρικῆς μαυρόχωμης ζώνης κι ἐνμέρει ἀπό τά βόρεια) στά βιομηχανικά κυβερνεῖα γιά γεωργικές δουλιές στή θέση τῶν ἐργατῶν τῆς βιομηχανίας πού φεύγουν ἀπό κεῖ κατά μάζες, — εἶναι ἕνα ἐξαιρετικά χαρακτηριστικό φαινόμενο (βλ. σχετικά μ' αὐτό: Σ. Α. Κορολένκο, l. c.). Τό φαινόμενο αὐτό δείχνει πιό πειστικά ἀπό κάθε λογῆς ὑπολογισμούς καί κρίσεις ὅτι τό ἐπίπεδο τῆς ζωῆς καί ἡ κατάσταση τοῦ ἐργαζόμενου λαοῦ στά λιγότερο κεφαλαιοκρατικά κυβερνεῖα τῆς κεντρικῆς μαυρόχωμης ζώνης εἶναι ἀσύγκριτα χαμηλότερα καί χειρότερα, παρά στά βιομηχανικά κυβερνεῖα πού εἶναι περισσότερο κεφαλαιοκρατικά ἀναπτυγμένα, ὅτι καί στή Ρωσία γενικεύτηκε πιά τό χαρακτηριστικό γιά ὅλες τίς κεφαλαιοκρατικές χῶρες φαινόμενο, ὅτι ἡ κατάσταση τῶν ἐργατῶν στή βιομηχανία εἶναι καλύτερη ἀπό τήν κατάσταση τῶν ἐργατῶν στή γεωργία (γιατί στή γεωργία στήν πίεση τοῦ καπιταλισμοῦ προστίθεται ἡ πίεση τῶν προκεφαλαιοκρατικῶν μορφῶν ἐκμετάλλευσης). Γι' αὐτό ἀκριβῶς φεύγουν ἀπό τή γεωργία καί πᾶνε στή βιομηχανία, ἐνῶ ἀπό τά βιομηχανικά κυβερνεῖα ὄχι μόνο δέν ὑπάρχει τέτιο ρεῦμα πρός τή γεωργία (ἀπό ἐκεῖ λχ. δέ γίνεται καμιά μετακίνηση), ἀλλά καί παρατηρεῖται μάλιστα μιά περιφρονητική στάση ἀπέναντι στούς «ἀπολίτιστους» ἐργάτες τοῦ χωριοῦ, πού τούς ὀνομάζουν «τσομπάνους» (κυβερνεῖο Γιαροσλάβλ), «κοζάκους» (κυβερνεῖο Βλαντίμιρ), «σκαφτιάδες» (κυβερνεῖο Μόσχας).

Ἔπειτα ἔχει σημασία νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ περιποίηση τῶν ζώων ἀπαιτεῖ περισσότερους ἐργάτες τό χειμώνα παρά τό καλοκαίρι. Γι' αὐτή τήν αἰτία, καθώς καί λόγω τῆς ἀνάπτυξης τῆς βιομηχανικῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων, ἡ ζήτηση ἐργατῶν στήν περιοχή πού περιγράφουμε δέν αὐξάνει μόνο, *ἀλλά καί κατανέμεται πιό ἰσόμετρα στή διάρκεια ὅλου τοῦ χρόνου* καί γιά διάφορα χρόνια. Τό πιό σίγουρο ὑλικό γιά νά κρίνει κανείς τό ἐνδιαφέρον αὐτό γεγονός εἶναι τά στοιχεῖα γιά τό μισθό ἐργασίας, ἄν τά πάρουμε γιά μιά ὁλόκληρη σειρά χρόνια. Παραθέτουμε αὐτά τά στοιχεῖα καί περιοριζόμαστε στίς ὁμάδες τῶν μεγαλορωσικῶν καί μικρορωσικῶν κυβερνείων. Ἀφήνουμε κατά μέρος τά δυτικά κυβερνεῖα λόγω τῶν ἰδιομορφιῶν τῆς ἐκεῖ ζωῆς καί τῆς τεχνητῆς συσσώρευσης τοῦ πληθυσμοῦ (ἰδιαίτερη ζώνη ἐγκατάστασης τῶν ἑβραίων) καί τά βαλτικά κυβερνεῖα τά ἀναφέρουμε ἐδῶ μονάχα γιά νά δόσουμε μιά εἰ-

* Ἡ ἀγορά *γιά* τήν ἐμπορευματική κτηνοτροφία δημιουργεῖται κυρίως ἀπό τήν ἀνάπτυξη τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ, γιά τόν ὁποῖο θά μιλήσουμε λεπτομερειακά πιό κάτω (κεφ. VIII, ὑποκεφ. II). Σχετικά μέ τό ζήτημα τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου θά περιοριστοῦμε στήν παρακάτω παρατήρηση: στήν ἀρχή τῆς περιόδου μετά τή μεταρρύθμιση ἡ ἐξαγωγή τυριοῦ ἦταν πολύ μικρότερη ἀπό τήν εἰσαγωγή, ὅμως στά 1890–1900 σχεδόν ἐξισώθηκε μ' αὐτή (στήν τετραετία 1891–1894 ἡ εἰσαγωγή ἦταν 41,8 χιλιάδες πούτια καί ἡ ἐξαγωγή 40,6 χιλ. πούτια κατά μέσο ὅρο τό χρόνο. Στήν πενταετία 1886–1890 ἡ ἐξαγωγή ἦταν πιά μεγαλύτερη ἀπό τήν εἰσαγωγή). Ἡ ἐξαγωγή ἀγελαδινοῦ καί πρόβειου βουτύρου ἦταν πάντα πολύ μεγαλύτερη ἀπό τήν εἰσαγωγή. Ὁ ὄγκος αὐτῆς τῆς ἐξαγωγῆς μεγαλώνει γοργά: στά 1866–1870 ἐξάγονταν κατά μέσο ὅρο 190 χιλιάδες πούτια τό χρόνο, ἐνῶ στά 1891–1894 ἐξάγονταν 370 χιλ. πούτια («Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», III, 37).

κόνα τῶν σχέσεων πού δημιουργοῦνται μέσα στίς συνθῆκες τοῦ πιό ἀναπτυγμένου καπιταλισμοῦ στή γεωργία*.

Ὁμάδες κυβερνείων	Οἱ μέσοι ἀριθμοί γιά 10 χρόνια (1881–1891)			Οἱ μέσοι ἀριθμοί γιά 8 χρόνια (1883–1891)					
	Ἀμοιβή τοῦ ἐργάτη σέ ρούβλια		% τῆς καλοκαιρινῆς ἀμοιβῆς πρός τή χρονιάτικη	Ἀμοιβή τοῦ μεροκαματιάρη κατά τή συγκομιδή σέ καπίκια		Ἡ διαφορά ἀνάμεσά τους	Ἀμοιβή τοῦ μεροκαματιάρη σέ καπίκια		Ἡ διαφορά ἀνάμεσά τους
	Γιά ὅλο τό χρόνο	Γιά τό καλοκαίρι		κατώτερος μέσος ὅρος	ἀνώτερος μέσος ὅρος		στήν περίοδο τῆς σπορᾶς	κατά μέσο ὅρο τόν καιρό τῆς συγκομιδῆς	
I. Νότιες καί ἀνατολικές ἀκρινές περιοχές	78	50	*64%*	64	181	*117*	45	97	*52*
II. Τά κυβερνεῖα τῆς κεντρικῆς μαυρόχωμης ζώνης	54	38	*71%*	47	76	*29*	35	58	*23*
III. Τά κυβερνεῖα ἔξω ἀπό τή μαυρόχωμη ζώνη	70	48	*68%*	54	68	*14*	49	60	*11*
Τά βαλτικά κυβερνεῖα	82	53	*65%*	61	70	*9*	60	67	*7*

Ἄς ἐξετάσουμε αὐτόν τόν πίνακα, πού οἱ τρεῖς κυριότερες στῆλες του εἶναι μέ πλάγιους ἀριθμούς. Ἡ πρώτη στήλη δείχνει τή σχέση τῆς καλοκαιρινῆς ἀμοιβῆς πρός τή χρονιάτικη. Ὅσο *μικρότερη* εἶναι αὐτή ἡ σχέση τόσο πλησιάζει ἡ καλοκαιρινή ἀμοιβή τήν ἑξάμηνη, τόσο πιό ἰσόμετρα κατανέμεται ἡ ζήτηση γιά ἐργάτες στή διάρκεια τοῦ χρόνου, *τόσο πιό περιορισμένη*

* Στήν I ὁμάδα (περιοχή τῆς κεφαλαιοκρατικῆς σιτοπαραγωγῆς) μπῆκαν 8 κυβερνεῖα: Βεσαραβίας, Χερσώνας, Ταυρίδας, Αἰκατερινοσλάβ, Ντόν, Σαμάρας, Σαράτοφ καί Ὀρενμπούργκ. Στή II ὁμάδα (περιοχή τῆς πιό μικρότερης ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ) 12 κυβερνεῖα: Καζάν, Σιμπίρσκ, Πένζας, Ταμπόφ, Ριαζάν, Τούλας, Ὀριόλ, Κούρσκ, Βορόνεζ, Χαρκόβου, Πολτάβας καί Τσερνίγκοφ. Στήν III ὁμάδα (περιοχή τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γαλακτοκομίας καί τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ) μπῆκαν 10 κυβερνεῖα: Μόσχας, Τβέρ, Καλούγκας, Βλαντίμιρ, Γιαροσλάβλ, Κοστρομά, Νίζνι Νόβγκοροντ, Πετρούπολης, Νόβγκοροντ καί Πσκόφ. Οἱ ἀριθμοί πού καθορίζουν τό μέγεθος τοῦ μισθοῦ ἐργασίας εἶναι ὁ μέσος ὅρος τῶν ἀριθμῶν πού δίνουν τά κυβερνεῖα. Γιά πηγή μᾶς χρησιμεύει ἡ ἔκδοση τῆς διεύθυνσης γεωργίας: «Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία κτλ.».

εἶναι ἡ χειμωνιάτικη ἀνεργία. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή σέ λιγότερο εὐνοϊκή θέση βρίσκονται τά κυβερνεῖα τῆς κεντρικῆς μαυρόχωμης ζώνης, ἡ περιοχή ὅπου ἐπικρατεῖ τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί ὁ καπιταλισμός δέν εἶναι τόσο ἀναπτυγμένος*. Στά βιομηχανικά κυβερνεῖα, στήν περιοχή τῆς γαλακτοκομίας ἡ ζήτηση ἐργασίας εἶναι πιό μεγάλη καί ἡ χειμωνιάτικη ἀνεργία πιό περιορισμένη. Κι ἄν πάρουμε κάθε χρόνο χωριστά, ἡ ἀμοιβή εἶναι ἐδῶ πιό σταθερή, ὅπως φαίνεται ἀπό τή δεύτερη στήλη πού δείχνει τή διαφορά ἀνάμεσα στήν κατώτερη καί στήν ἀνώτερη ἀμοιβή στή συγκομιδή. Τέλος, ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀμοιβή τῆς περιόδου τῆς σπορᾶς καί στήν ἀμοιβή τῆς περιόδου τῆς συγκομιδῆς εἶναι ἡ μικρότερη στή μή μαυρόχωμη ζώνη, δηλαδή ἡ ζήτηση ἐργατῶν εἶναι πιό ἰσόμετρη ἀνάμεσα στήν ἄνοιξη καί στό καλοκαίρι. Ἀπ' ὅλες τίς ἀπόψεις πού αναφέραμε, τά βαλτικά κυβερνεῖα στέκονται ἀκόμα πιό ψηλά ἀπό τά μή μαυρόχωμα κυβερνεῖα, ἐνῶ τά κυβερνεῖα τῆς στέπας, μέ τούς ξένους ἐργάτες καί τίς μεγαλύτερες διακυμάνσεις τῆς παραγωγῆς, παρουσιάζουν καί τή μέγιστη ἀστάθεια τῶν μεροκάματων. Ἔτσι λοιπόν, τά στοιχεῖα γιά τά μεροκάματα δείχνουν, ὅτι στήν περιοχή πού περιγράφουμε ὁ καπιταλισμός στή γεωργία δέ δημιουργεῖ μόνο ζήτηση μισθωτῆς ἐργασίας, ἀλλά καί κατανέμει αὐτή τή ζήτηση πιό ἰσόμετρα σ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ χρόνου.

Τέλος, εἶναι ἀπαραίτητο νά τονίσουμε ἀκόμα μιά μορφή ἐξάρτησης τοῦ μικροῦ γεωργοῦ ἀπό τό μεγάλο νοικοκύρη στήν περιοχή πού περιγράφουμε. Πρόκειται γιά τή συμπλήρωση τῶν τσιφλικάδικων κοπαδιῶν μέ τήν ἀγορά ζώων ἀπό τούς ἀγρότες. Οἱ τσιφλικάδες βρίσκουν συμφερότερο ν' ἀγοράζουν ζῶα ἀπό τούς ἀγρότες πού τά πουλοῦν ἀπό ἀνάγκη «μέ ζημιά», παρά νά τά διατρέφουν μόνοι τους, ἀκριβῶς ὅπως οἱ ἔμποροί μας στή λεγόμενη βιοτεχνική βιομηχανία προτιμοῦν συχνά ν' ἀγοράζουν ἀπό τούς βιοτέχνες τό ἕτοιμο προϊόν σέ τελείως ἐξευτελιστικές τιμές, παρά νά παράγουν τό προϊόν αὐτό στά δικά τους ἐργαστήρια. Τό γεγονός αὐτό πού δείχνει τόν ἔσχατο ξεπεσμό τοῦ μικροπαραγωγοῦ, πού δείχνει ὅτι στή σύγχρονη κοινωνία ὁ μικρο-

* Τό ἴδιο συμπέρασμα βγάζει καί ὁ κ. Ροῦντνεφ: «Σέ μέρη ὅπου ἡ δουλιά τοῦ χρονιάτικου ἐργάτη ἀμείβεται σχετικά καλά, τά μεροκάματα τοῦ καλοκαιρινοῦ ἐργάτη πλησιάζουν περισσότερο στήν ἑξάμηνη ἀμοιβή. Ἀντίθετα, συνεπῶς, στά δυτικά κυβερνεῖα καί σχεδόν σ' ὅλα τά πυκνοκατοικημένα κυβερνεῖα τῆς κεντρικῆς μαυρόχωμης ζώνης ἡ δουλιά τοῦ ἐργάτη ἀμείβεται τό καλοκαίρι πολύ χαμηλά» (l. c., 455).

παραγωγός μπορεῖ νά διατηρηθεῖ μονάχα μέ τήν ἀπεριόριστη ἐλάττωση τῶν ἀναγκῶν του, τό γεγονός αὐτό μετατρέπεται ἀπό τόν κ. Β. Β. σέ ἐπιχείρημα ὑπέρ τῆς μικρῆς «λαϊκῆς» παραγωγῆς! . . . «Ἔχουμε τό δικαίωμα νά βγάλουμε τό συμπέρασμα ὅτι οἱ μεγάλοι νοικοκυρέοι μας. . . δέν παρουσιάζουν ἀρκετή αὐτοτέλεια. . . Ὁ ἀγρότης ὅμως. . . φανερώνει μεγαλύτερη ἱκανότητα γιά μιά πραγματική καλυτέρευση τοῦ νοικοκυριοῦ». («Τά προοδευτικά ρεύματα», 77). Αὐτή ἡ ἔλλειψη αὐτοτέλειας ἐκδηλώνεται στό ὅτι «οἱ ἰδιοχτῆτες τῶν γαλακτοκομείων μας. . . ἀγοράζουν (τίς ἀγελάδες) τῶν ἀγροτῶν σέ τιμή πού σπάνια φτάνει στό μισό κόστος τῆς διατροφῆς τους, συνήθως δέν ξεπερνάει τό $^1/_3$, συχνά μάλιστα τό $^1/_4$ τοῦ κόστους αὐτοῦ» (ibid., 71). Τό ἐμπορικό κεφάλαιο τῶν νοικοκυρέων-κτηνοτρόφων ἔθεσε κάτω ἀπό τόν ἀπόλυτο ἔλεγχό του τούς μικρούς ἀγρότες, τούς ἔκανε ἀγελαδάρηδές του, πού γιά μιά μηδαμινή ἀμοιβή διατρέφουν ζῶα γιά λογαριασμό του, ἔκανε τίς γυναῖκες τους ἀρμέχτρες τῶν ἀγελάδων του*. Θά ἔλεγε κανείς ὅτι ἐπό δῶ βγαίνει τό συμπέρασμα, πώς δέν ἔχει νόημα νά ἐμποδίζεται ἡ μετατροπή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου σέ βιομηχανικό, δέν ἔχει νόημα νά ὑποστηρίζεται ἡ μικρή παραγωγή, πού ὁδηγεῖ στήν πτώση τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τοῦ παραγωγοῦ κάτω ἀπό τό ἐπίπεδο τοῦ ἐργάτη γῆς. Ὅμως ὁ κ. Β. Β. σκέφτεται διαφορετικά. Ἐνθουσιάζεται

* Νά δυό κρίσεις γιά τό βιοτικό ἐπίπεδο καί τίς συνθῆκες ζωῆς τοῦ ρώσου ἀγρότη γενικά. Στά «Μικροζητήματα τῆς ζωῆς» ὁ Μ. Ε. Σαλτικόφ γράφει γιά τό «μουζίκο-νοικοκύρη»... «Ὁ μουζίκος ἔχει ἀνάγκη ἀπ' ὅλα, ὅμως πάνω ἀπ' ὅλα ἔχει ἀνάγκη... νά εἶναι ἱκανός νά λυώνει στή δουλιά, νά μή λυπᾶται τόν προσωπικό του μόχθο. . . Ὁ μουζίκος-νοικοκύρης ἁπλούστατα πεθαίνει δουλεύοντας». «Καί ἡ γυναίκα καί τά μεγάλα παιδιά, ὅλοι τυραννιοῦνται χειρότερα ἀπό ὅ,τι θά τυραννιοῦνταν σέ ἕνα κάτεργο».

Στό ἄρθρο «Ὁ Λιζάρ» («Σέβερνι Κουριέρ», 1899, τεῦχος 1) ὁ Β. Βερεσάγεφ διηγεῖται γιά τόν μουζίκο Λιζάρ ἀπό τό κυβερνεῖο Πσκόφ, πού προπαγάνδιζε τή χρησιμοποίηση σταγόνων κτλ. γιά τό «λιγόστεμα τῶν ἀνθρώπων». «Ἀργότερα — σημειώνει ὁ συγγραφέας — ἄκουσα πολλές φορές ἀπό πολλούς γιατρούς τῶν ζέμστβο καί κυρίως ἀπό μαμές, ὅτι συχνά συμβαίνει νά τούς ὑποβάλλουν τέτιες παρακλήσεις ἄντρες καί γυναῖκες τοῦ χωριοῦ». «Ἡ ζωή πού ἀκολουθεῖ μιά ὁρισμένη κατεύθυνση χρησιμοποίησε ὅλους τούς δρόμους καί τελικά μπῆκε στό ἀδιέξοδο. Δέν ὑπάρχει διέξοδος ἀπ' αὐτό τό ἀδιέξοδο. Καί εἶναι φυσικό νά διαγράφεται καί νά ὡριμάζει ὁλοένα καί περισσότερο ἡ νέα λύση τοῦ ζητήματος».

Ἡ κατάσταση τοῦ ἀγρότη στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία βρίσκεται πραγματικά σ' ἀδιέξοδο καί «φυσικότατα», τόσο στή Ρωσία μέ τήν κοινοτική της διάρθρωση ὅπως καί στή Γαλλία, μέ τόν ἀτομικό μικρό κλῆρο, ὁδηγεῖ στήν ἀφύσικη. . . ὄχι βέβαια «λύση τοῦ ζητήματος», ἀλλά στό ἀφύσικο μέσο νά ἀναβάλει τήν καταστροφή τοῦ μικροῦ νοικοκυριοῦ. *(Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση).*

ἀπό τό «ζῆλο» (σελ. 73, l. c.) μέ τόν ὁποῖο ὁ ἀγρότης περιποιεῖται τά ζῶα· ἐνθουσιάζεται ἀπό τά «καλά ἀποτελέσματα πού ἔχει ἡ κτηνοτροφία» τῆς χωριάτισσας, «πού περνάει ὅλη τή ζωή της μέ τήν ἀγελάδα καί τά πρόβατα» (80). Μάλιστα, ὡραία εὐτυχία! «Ὅλη τή ζωή της μέ τήν ἀγελάδα» (πού τό γάλα της πηγαίνει σέ τελειοποιημένο κορυφολόγο) καί σάν ἀμοιβή γιά μιά τέτια ζωή ἡ πληρωμή «τοῦ ἑνός τετάρτου τῆς ἀξίας» τῶν ἐξόδων γιά τήν περιποίηση αὐτῆς τῆς ἀγελάδας! Πραγματικά, πῶς νά μήν ταχθεῖς ὑπέρ τῆς «μικρῆς λαϊκῆς παραγωγῆς»!

V. ΣΥΝΕΧΕΙΑ. Η ΑΠΟΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΓΑΛΑΚΤΟΚΟΜΙΑΣ

Στίς κρίσεις τοῦ τύπου σχετικά μέ τό ζήτημα τῆς ἐπίδρασης τῆς γαλακτοκομίας στήν κατάσταση τῆς ἀγροτιᾶς συναντᾶμε συνεχεῖς ἀντιφάσεις: ἀπό τή μιά μεριά τονίζεται ἡ πρόοδος τῆς οἰκονομίας, ἡ αὔξηση τῶν εἰσοδημάτων, ἡ βελτίωση τῆς τεχνικῆς στή γεωργία, ὁ ἐφοδιασμός μέ καλύτερα ἐργαλεῖα. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ χειροτέρευση τῆς διατροφῆς, ἡ δημιουργία νέων μορφῶν οἰκονομικῆς δουλικῆς ἐξάρτησης καί ἡ καταστροφή τῶν ἀγροτῶν. Ὕστερα ἀπ' ὅσα ἔχουμε ἐκθέσει στό II κεφάλαιο δέν πρέπει νά μᾶς ξαφνιάζουν αὐτές οἱ ἀντιφάσεις: ξέρουμε, ὅτι οἱ ἀντιτιθέμενες κρίσεις ἀφοροῦν ἀντιτιθέμενες ὁμάδες τῆς ἀγροτιᾶς. Γιά νά κρίνουμε μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια αὐτό τό ζήτημα, ἄς πάρουμε τά στοιχεῖα γιά τήν κατανομή τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἀγελάδων κατά νοικοκυριό*.

* Τά στοιχεῖα εἶναι τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο μέ βάση τή «Συνοπτική συλλογή» τοῦ κ. Μπλαγκοβέστσενσκι. Περίπου 14 χιλιάδες νοικοκυριά στούς 18 αὐτούς νομούς δέν κατανεμήθηκαν ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἀγελάδων πού διαθέτουν: τό σύνολο τῶν νοικοκυριῶν δέν εἶναι 289 079, ἀλλά 303 262. Ὁ κ. Μπλαγκοβέστσενσκι παραθέτει κι ἄλλα τέτια στοιχεῖα γιά 2 ἀκόμα νομούς τῶν κυβερνείων τῆς μαυρόχωμης ζώνης. Οἱ νομοί ὅμως αὐτοί, ὅπως φαίνεται, δέν εἶναι χαρακτηριστικοί. Στούς 11 νομούς τοῦ κυβερνείου Τβέρ («Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων», XIII, 2) τό ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν μέ γεωργικό κλῆρο καί χωρίς ἀγελάδες δέν εἶναι μεγάλο (9,8), στά χέρια ὅμως τῶν 21,9% τῶν νοικοκυριῶν μέ 3 καί περισσότερες ἀγελάδες συγκεντρώθηκαν τά 48,4% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγελάδων. Τό ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν χωρίς ἄλογο εἶναι 12,2%, μέ 3 καί περισσότερα ἄλογα εἶναι μόνο 5,1% κι αὐτά ἔχουν μονάχα τά 13,9% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀλόγων. Ἄς σημειώσουμε μέ τήν εὐκαιρία ὅτι μικρότερη συγκέντρωση ἀλόγων (σέ σύγκριση μέ τή συγκέντρωση τῶν ἀγελάδων) παρατηρεῖται καί σέ ἄλλα κυβερνεῖα πού δέν ἀνήκουν στή μαυρόχωμη ζώνη.

Ὁμάδες νοικοκυριῶν	18 νομοί τῶν κυβερνείων Πετρούπολης, Μόσχας, Τβέρ καί Σμολένσκ: Ἀριθμός νοικοκυριῶν	%	Ἀριθμός ἀγελάδων	%	Ἀριθμός ἀγελάδων κατά νοικοκυριό	Κυβερνεῖο Πετρούπολης, 6 νομοί: Ἀριθμός νοικοκυριῶν	%	Ἀριθμός ἀγελάδων	%	Ἀριθμός ἀγελάδων κατά νοικοκυριό
Νοικοκυριά χωρίς ἀγελάδες	59 336	20,5	—	—	—	15 196	21,2	—	—	—
» μέ 1 ἀγελάδα	91 737	31,7	91 737	19,8	1	17 579	24,6	17 579	13,5	1
» » 2 ἀγελάδες	81 937	28,4	163 874	35,3	2	20 050	28,0	40 100	31,0	2
» » 3 καί πάνω	56 069	19,4	208 735	44,9	3,7	18 676	26,2	71 474	55,5	3,8
Συνολικά	289 079	100	464 346	100	1,6	71 501	100	129 153	100	1,8

Ἔτσι ἀποδείχνεται, ὅτι ἡ κατανομή τῶν ἀγελάδων ἀνάμεσα στούς ἀγρότες στή μή μαυρόχωμη ζώνη μοιάζει πολύ μέ τήν κατανομή τῶν ζώων ἐργασίας ἀνάμεσα στούς ἀγρότες τῶν κυβερνείων τῆς μαυρόχωμης ζώνης (βλ. ΙΙ κεφάλαιο). Συνάμα ἡ συγκέντρωση τῶν γαλακτοφόρων ζώων στήν περιοχή πού περιγράφουμε εἶναι πιό μεγάλη ἀπό τή συγκέντρωση τῶν ζώων ἐργασίας. Αὐτό δείχνει ξεκάθαρα ὅτι ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς συνδέεται στενά προπαντός μέ τήν τοπική μορφή τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας. Τήν ἴδια σύνδεση δείχνουν, προφανῶς, καί τά παρακάτω στοιχεῖα (πού δυστυχῶς δέν εἶναι ἀρκετά πλήρη). Ἄν πάρουμε τά συνολικά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο (τοῦ κ. Μπλαγκοβέστσενσκι γιά 122 νομούς 21 κυβερνείων), τότε θά ἔχουμε κατά μέσο ὅρο 1,2 ἀγελάδες κατά νοικοκυριό. Συνεπῶς, στή μή μαυρόχωμη ζώνη ἡ ἀγροτιά εἶναι, ὅπως φαίνεται, πιό πλούσια σέ ἀγελάδες, παρά στή μαυρόχωμη ζώνη, καί ἡ ἀγροτιά τοῦ κυβερνείου Πετρούπολης ἀκόμα πιό πλούσια ἀπό τήν ἀγροτιά τῆς μή μαυρόχωμης ζώνης γενικά. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τό ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν πού δέν ἔχουν ζῶα εἶναι σέ 123 νομούς 22 κυβερνείων 13%, ἐνῶ στούς 18 νομούς πού πήραμε εἶναι 17%, καί στούς 6 νομούς τοῦ κυβερνείου Πετρούπολης εἶναι 18,8%. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ μεγαλύτερη ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς (ἀπό τήν ἄποψη πού ἐξετάζουμε) σημειώνεται στό κυβερνεῖο Πετρούπολης κι ἔπειτα στή μή μαυρόχωμη ζώνη γενικά. Αὐτό μαρτυρεῖ ὅτι ἡ *ἐμπορευματική* γεωργία εἶναι ἐκείνη πού ἀποτελεῖ τόν κυριότερο παράγοντα ἀποσύνθεσης τῆς ἀγροτιᾶς.

Ἀπό τά στοιχεῖα πού παραθέσαμε φαίνεται, ὅτι στά μισά περίπου ἀγροτικά νοικοκυριά (ὅσα δέν ἔχουν ἀγελάδα κι ὅσα ἔχουν ἀπό μιά ἀγελάδα) τά ἀγαθά τῆς γαλακτοκομίας μποροῦν νά ἔχουν μόνο ἀρνητική ἐπίδραση. Ὁ ἀγρότης πού ἔχει 1 ἀγελάδα θά πουλάει τό γάλα μόνο ἀπό ἀνάγκη, χειροτερεύοντας τή διατροφή τῶν παιδιῶν του. Ἀντίθετα, περίπου τό ἕνα πέμπτο τῶν νοικοκυριῶν (μέ 3 καί περισσότερες ἀγελάδες) συγκεντρώνουν στά χέρια τους περισσότερο, ἴσως, ἀπό τή μισή γαλακτοκομία, γιατί ἡ ποιότητα τῶν ζώων καί ἡ ἀποδοτικότητα πρέπει στά νοικοκυριά αὐτά νά εἶναι ἀνώτερες ἀπ' ὅ,τι στό «μεσαῖο» ἀγρότη*.

* Εἶναι ἀπαραίτητο νά ἔχει κανείς ὑπόψη του αὐτά τά στοιχεῖα γιά τίς ἀντιτιθέμενες ὁμάδες τῆς ἀγροτιᾶς, ὅταν συναντᾶ λχ. κρίσεις γενικοῦ χαρακτῆρα ὅπως: «Τό εἰσόδημα ἀπό 20 ὥς 200 ρούβλια, πού ἡ γαλακτοπαραγωγική κτηνοτροφία δίνει τό χρόνο σ' ἕνα σπίτι, ἀποτελεῖ στόν τεράστιο χῶρο τῶν βόρειων κυβερνείων ὄχι μόνο τόν πιό σοβαρό μοχλό γιά τήν ἐπέκ-

Μιά ἐνδιαφέρουσα ἀπόδειξη αὐτοῦ τοῦ συμπεράσματος ἀποτελοῦν τά στοιχεῖα μιᾶς περιοχῆς μέ πολύ ἀναπτυγμένη τή γαλακτοκομία καί τόν καπιταλισμό γενικά. Πρόκειται γιά τό νομό Πετρούπολης*. Ἡ γαλακτοκομία ἀναπτύχθηκε πολύ πλατιά στό τμῆμα τοῦ νομοῦ μέ τά παραθεριστικά κέντρα πού κατοικοῦνται κυρίως ἀπό ρώσους. Ἐδῶ περισσότερο ἀπ' ὅλα ἀναπτύχθηκε ἡ καλλιέργεια τῶν κτηνοτροφικῶν φυτῶν (23,5 % ἀπό τά χωράφια τῶν γεωργικῶν κλήρων ἔναντι 13,7 % στό νομό γενικά), ἡ καλλιέργεια βρώμης (52,3 % τῶν καλλιεργούμενων χωραφιῶν) καί ἡ καλλιέργεια πατάτας (10,1 %). Ἡ γεωργία βρίσκεται κάτω ἀπό τήν ἄμεση ἐπίδραση τῆς ἀγορᾶς τῆς Πετρούπολης, πού ἔχει ἀνάγκη ἀπό βρώμη, πατάτα, σανό, γάλα καί ἐργατική δύναμη τῶν ἀλόγων (l. c., 168). Μέ τή «γαλακτοκομία» ἀπασχολοῦνται τά 46,3 % τῶν οἰκογενειῶν τοῦ καταγραμμένου πληθυσμοῦ. Τό γάλα πού παράγεται ἀπό τά 91 % τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγελάδων πάει στήν ἀγορά. Τό εἰσόδημα ἀπό τή γαλακτοκομία εἶναι 713 470 ρούβλια (203 ρούβλια κατά οἰκογένεια, 77 ρούβλια κατά ἀγελάδα). Ἡ ποιότητα τῶν ζώων καί ἡ περιποίησή τους εἶναι τόσο πιό καλή ὅσο τό μέρος βρίσκεται πλησιέστερα πρός τήν Πετρούπολη. Ἡ πούληση τοῦ γάλατος γίνεται μέ δυό τρόπους: 1) στούς προαγοραστές ἐπί τόπου καί 2) στήν Πετρούπολη στίς «γαλακτοκομικές φάρμες» κτλ. Ὁ τελευταῖος τρόπος πούλησης εἶναι ἀσύγκριτα συμφερότερος, ὅμως «τά περισσότερα νοικοκυριά, πού ἔχουν μιά-δυό, κάποτε καί περισσότερες ἀγελάδες, δέν ἔχουν τή δυνατότητα νά στέλνουν τό προϊόν τους ἀπευθείας στήν Πετρούπολη» (240), εἴτε γιατί δέν ἔχουν ἄλογο, εἴτε γιατί ἡ μεταφορά μικρῶν ποσοτήτων δέν συμφέρει κτλ. Ὅσο γιά τούς προαγοραστές, σ' αὐτούς ἀνήκουν ὄχι μόνο οἱ εἰδικοί ἔμποροι, ἀλλά καί πρόσωπα πού ἔχουν δική τους γαλακτοκομία. Νά τά στοιχεῖα ἀπό 2 ἐπαρχίες τοῦ νομοῦ:

τaση καί τή βελτίωση τῆς κτηνοτροφίας, ἀλλά καί ἐπέδρασε στή βελτίωση τῆς γεωργίας, ἀκόμα καί στήν ἐλάττωση τῆς μετοίκησης γιά ἀναζήτηση δουλιᾶς, γιατί ἀνοίγει γιά τόν πληθυσμό δουλιά στό σπίτι — τόσο γιά τήν περιποίηση τῶν ζώων ὅσο καί γιά τήν καλλιέργεια τῶν ὥς τότε ἐγκαταλειμμένων χωραφιῶν» («Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», III, 18). Γενικά ἡ μετοίκηση δέν ἐλαττώνεται, ἀλλά μεγαλώνει. Σέ μερικές περιοχές ὅμως ἡ ἐλάττωση μπορεῖ νά προκληθεῖ ἤ ἀπό τήν αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τῶν εὔπορων ἀγροτῶν ἤ ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῆς «δουλιᾶς στό σπίτι», δηλαδή τῆς μισθωτῆς δουλιᾶς πού χρησιμοποιεῖται ἀπό τούς τοπικούς ἀγροτικούς ἐπιχειρηματίες.

* «Ὑλικά γιά τή στατιστική σχετικά μέ τή λαϊκή οἰκονομία στό κυβερνεῖο Πετρούπολης», τεῦχος V, μέρος II, Πετρούπολη, 1887.

Δυό ἐπαρχίες τοῦ νομοῦ Πετρούπολης	Ἀριθμός τῶν οἰκογενειῶν	Ἀριθμός τῶν ἀγελάδων πού ἔχουν	Κατά οἰκογένεια	«Εἰσπράξεις» αὐτῶν τῶν οἰκογενειῶν σέ ρούβλια	Ἀναλογοῦν εἰσπράξεις	
					Κατά οἰκογένεια	Κατά ἀγελάδα
Οἰκογένειες πού πουλᾶνε τό γάλα στούς προαγοραστές	441	1129	2,5	14 884	33,7	13,2
Οἰκογένειες πού πουλᾶνε τό γάλα στήν Πετρούπολη	119	649	5,4	29 187	245,2	44,9
Συνολικά	560	1778	3,2	44 071	78,8	24,7

Ἀπ' αὐτά μποροῦμε νά κρίνουμε πῶς κατανέμονται τά ἀγαθά τῆς γαλακτοκομίας σ' ὅλη τήν ἀγροτιά τῆς μή μαυρόχωμης ζώνης κι ὅπου ἡ συγκέντρωση τῶν γαλακτοφόρων ζώων, ὅπως εἴδαμε, εἶναι ἀκόμα πιό μεγάλη ἀπ' ὅ,τι σ' αὐτές τίς 560 οἰκογένειες. Ὑπολείπεται νά προσθέσουμε, ὅτι τά 23,1% τῶν ἀγροτικῶν οἰκογενειῶν τοῦ νομοῦ Πετρούπολης καταφεύγουν στήν ἐκμίσθωση ἐργατῶν (πού καί δῶ, ὅπως καί παντοῦ στή γεωργία, περισσότεροι εἶναι οἱ μεροκαματιάρηδες). «Παίρνοντας ὑπόψη ὅτι τούς ἐργάτες γῆς τούς μισθώνουν σχεδόν ἀποκλειστικά οἰκογένειες πού ἔχουν πλῆρες γεωργικό νοικοκυριό» (καί τέτιες εἶναι στό νομό μονάχα τά 40,4 % ὅλων τῶν οἰκογενειῶν), «πρέπει νά βγάλουμε τό συμπέρασμα ὅτι τά μισά καί πάνω ἀπ' αὐτά τά νοικοκυριά δέν τά βγάζουν πέρα χωρίς μισθωτή ἐργασία» (158).

Ἔτσι, στίς διαμετρικά ἀντίθετες ἄκρες τῆς Ρωσίας καί στίς πιό διαφορετικές περιοχές, στό κυβερνεῖο Πετρούπολης καί στό κυβερνεῖο Ταυρίδας ἄς ποῦμε, οἱ κοινωνικο-οἰκονομικές σχέσεις μέσα στήν «κοινότητα» εἶναι πέρα γιά πέρα ὅμοιες. Ἀπ' τούς «μουζίκους-γεωργούς» (πρόκειται γιά ἔκφραση τοῦ κ. Ν.—ον) καί δῶ καί κεῖ λίγοι γίνονται ἐπιχειρηματίες τοῦ χωριοῦ, ἡ μάζα μετατρέπεται σέ ἀγροτικό προλεταριάτο. Ἡ ἰδιομορφία τῆς γεωργίας βρίσκεται στό ὅτι ὁ καπιταλισμός ὑποτάσσει σέ μιά περιοχή τόν ἕνα, στήν ἄλλη τόν ἄλλο κλάδο τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί γι' αὐτό τό λόγο οἰκονομικές σχέσεις τοῦ ἴδιου τύπου ἐμφανίζονται μέ τίς πιό διαφορετικές μορφές ἀγροτικῆς ἐκμετάλλευσης καί ζωῆς.

Ἀφοῦ διαπιστώσαμε τό γεγονός, ὅτι καί στήν περιοχή πού περιγράφουμε ἡ ἀγροτιά διασπᾶται σέ ἀντιτιθέμενες τάξεις, εὔκολα πιά θά καταλάβουμε τίς ἀντιφατικές γνῶμες, πού δια-

τυπώνονται συνήθως γιά τό ρόλο τῆς γαλακτοκομίας. Εἶναι πολύ φυσικό ἡ εὔπορη ἀγροτιά νά ἔχει ἕνα κίνητρο στήν ἀνάπτυξη καί στή βελτίωση τῆς γεωργίας, μέ ἀποτέλεσμα τή διάδοση τῆς καλλιέργειας κτηνοτροφικῶν φυτῶν, πού γίνεται ἀπαραίτητο συστατικό μέρος τῆς ἐμπορευματικῆς κτηνοτροφίας. Λχ. στό κυβερνεῖο Τβέρ διαπιστώνουν τήν ἀνάπτυξη τῆς καλλιέργειας κτηνοτροφικῶν φυτῶν, καί στόν πιό πρωτοπόρο νομό τοῦ Κάσιν τό $^1/_6$ τῶν νοικοκυριῶν καλλιεργεῖ κιόλας τριφύλλι («Συλλογή», XIII, 2, σελ. 171). Εἶναι ἐνδιαφέρον νά σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι στίς ἀγορασμένες γαῖες ἡ καλλιέργεια κτηνοτροφικῶν φυτῶν πιάνει μεγαλύτερο μέρος ἀπ' ὅ,τι στούς γεωργικούς κλήρους: εἶναι φυσικό ἡ ἀγροτική ἀστική τάξη νά προτιμάει τήν ἀτομική ἰδιοχτησία τῆς γῆς ἀπό τήν κοινοτική κατοχή*. Στήν «Ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ» (τεῦχος II, 1896) βρίσκουμε ἐπίσης ἕνα σωρό στοιχεῖα σχετικά μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς καλλιέργειας κτηνοτροφικῶν φυτῶν, κι ἐδῶ πάλι κυρίως στά ἀγορασμένα καί νοικιασμένα χωράφια**. Στήν ἴδια ἔκδοση βρίσκουμε στοιχεῖα σχετικά μέ τή διάδοση τῶν βελτιωμένων ἐργαλείων: σιδερένια ἀλέτρια, ἁλωνιστικές μηχανές, κυλινδρικές σβάρνες κ. ἄ. Μεγάλη ἀνάπτυξη παίρνει ἡ βουτυροκομία, ἡ τυροκομία κτλ. Στό κυβερνεῖο Νόβγκοροντ παράλληλα μέ τή γενική χειροτέρευση κι ἐλάττωση τῆς κτηνοτροφίας τῶν ἀγροτῶν, εἶχε διαπιστωθεῖ, στήν ἀρχή ἀκόμα τῆς δεκαετίας 1880–1890, ἡ καλυτέρευσή της σέ μερικά μεμονωμένα μέρη, ὅπου μπορεῖ νά πουλιέται τό γάλα σέ ἱκανοποιητική τιμή, ἤ ὅπου ἀπό καιρό εἶχε εἰσαχθεῖ ἡ μέθοδος τῆς τεχνητῆς διατροφῆς μοσχαριῶν (*Μπιτσκόφ*: «Ἡ πείρα ἀπό τήν ἔρευνα τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης καί τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν ἀγροτῶν σέ τρεῖς ἐπαρχίες τοῦ νομοῦ Νόβγκοροντ», Νόβγκοροντ, 1882). Ἡ τεχνητή διατροφή μοσχαριῶν, πού εἶναι ἐπίσης μιά ἀπό τίς

* Οὐσιαστική καλυτέρευση στή συντήρηση τῶν βοοειδῶν σημειώνεται μονάχα ἐκεῖ, ὅπου ἀναπτύχθηκε ἡ πούληση γάλατος στήν ἀγορά (σελ. 219, 224).

** Σελίδες 39, 65, 136, 150, 154, 167, 170, 177 κ. ἄ. Τό φορολογικό μας σύστημα πού ὑπῆρχε πρίν ἀπό τή μεταρύθμιση ἐμποδίζει καί ἐδῶ τήν πρόοδο τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας. «Ἐξαιτίας τῆς πληθώρας τῶν ἀγροκτημάτων ἡ καλλιέργεια κτηνοτροφικῶν φυτῶν — γράφει ἕνας ἀνταποκριτής — εἶχε εἰσαχθεῖ σ' ὅλη τήν ἐπαρχία, ὅμως τό τριφύλλι πουλιέται γιά τήν ἐξόφληση τῶν καθυστερημένων φόρων» (91). Οἱ φόροι σ' αὐτό τό κυβερνεῖο εἶναι κάποτε τόσο μεγάλοι, ὥστε ὁ νοικοκύρης πού ἐκμισθώνει τή γῆ του εἶναι ὑποχρεωμένος νά πληρώνει ἐπιπρόσθετα ἀπό τήν τσέπη του ἕνα ὁρισμένο ποσό στό νέο κάτοχο τοῦ γεωργικοῦ κλήρου.

μορφές τῆς ἐμπορευματικῆς κτηνοτροφίας, ἀποτελεῖ γενικά ἕνα ἀρκετά διαδομένο ἐπάγγελμα στά κυβερνεῖα Νόβγκοροντ καί Τβέρ καί γενικά κοντά στίς πρωτεύουσες (βλ. «Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία κτλ.», ἔκδοση τῆς διεύθυνσης γεωργίας). «Τό ἐπάγγελμα αὐτό, — λέει ὁ κ. Μπιτσκόφ, — ἀποτελεῖ στήν οὐσία ἕνα εἰσόδημα γιά τούς ἀγρότες πού ἔτσι ἤ ἀλλιῶς εἶναι εὔποροι κι ἔχουν σημαντικό ἀριθμό ἀγελάδων, γιατί μέ μιά καί μόνο ἀγελάδα καί κάποτε μάλιστα καί μέ δυό πού δίνουν λίγο γάλα, δέν εἶναι νοητή ἡ τεχνητή διατροφή μοσχαριῶν» (l. c., 101)*.

Τό πιό διακριτικό γνώρισμα τῶν οἰκονομικῶν ἐπιτυχιῶν τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης στήν περιοχή πού περιγράφουμε εἶναι ὡστόσο τό γεγονός τῆς μίσθωσης ἐργατῶν ἀπό ἀγρότες. Οἱ ντόπιοι γαιοχτήμονες νιώθουν ὅτι γεννιοῦνται ἀνταγωνιστές γι' αὐτούς καί στίς ἀνακοινώσεις τους πρός τή διεύθυνση γεωργίας ἐξηγοῦν μάλιστα κάποτε τήν ἔλλειψη ἐργατῶν μέ τό ὅτι οἱ εὔποροι ἀγρότες τούς ἁρπάζουν τούς ἐργάτες μέσα ἀπό τά χέρια τους («Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία», 490). Ἡ μίσθωση ἐργατῶν ἀπό ἀγρότες παρατηρεῖται στά κυβερνεῖα Γιαροσλάβλ, Βλαντίμιρ, Πετρούπολης καί Νόβγκοροντ (l. c., passim). Ἕνα σωρό τέτια στοιχεῖα εἶναι σκορπισμένα καί στήν «Ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ».

Ὅλες ὅμως αὐτές οἱ πρόοδοι τῆς εὔπορης μειοψηφίας πέφτουν βαρύ φορτίο στή μάζα τῆς ἀγροτικῆς φτωχολογιᾶς. Ἔτσι, λογουχάρη, στήν ἐπαρχία Κοπρίν τοῦ νομοῦ Ρίμπινσκ τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ βλέπουμε νά διαδίδονται τά τυροκομεῖα μέ τήν πρωτοβουλία τοῦ «γνωστοῦ ἱδρυτῆ τῶν συνεταιριστικῶν τυροκομείων Β. Ι. Μπλάντοφ»**. «Ὅταν οἱ πιό φτωχοί ἀγρότες, πού ἔχουν ἀπό μιά ἀγελάδα, φέρνουν. . . τό γάλα τους» (στό τυ-

* Ἄς σημειωθεῖ μέ τήν εὐκαιρία, ὅτι ἡ ποικιλία τῶν «ἐπαγγελμάτων» τῆς ντόπιας ἀγροτιᾶς ὑποκίνησε τόν κ. Μπιτσκόφ νά ξεχωρίσει δυό τύπους ἀγροτῶν μέ βοηθητικό ἐπάγγελμα, ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τῆς ἀπολαβῆς. Ἀποδείχτηκε ὅτι 3251 ἄτομα (τά 27,4% τοῦ πληθυσμοῦ) βγάζουν λιγότερο ἀπό 100 ρούβλια καί ὅτι οἱ συνολικές ἀπολαβές τους εἶναι 102 χιλιάδες ρούβλια, δηλ. ἀναλογοῦν ἀπό 31 ρούβλια στόν καθένα. 454 ἄτομα (τά 3,8% τοῦ πληθυσμοῦ) βγάζουν πάνω ἀπό 100 ρούβλια: οἱ συνολικές ἀπολαβές τους εἶναι 107 χιλιάδες ρούβλια, δηλ. ἀναλογοῦν ἀπό 236 ρούβλια στόν καθένα. Στήν πρώτη ὁμάδα μπῆκαν κυρίως κάθε λογῆς μισθωτοί ἐργάτες, στή δεύτερη — ἔμποροι, χορτέμποροι, ξυλέμποροι κλπ.

** «Τά συνεταιριστικά τυροκομεῖα» τῆς ἐπαρχίας Κοπρίν φιγουράρουν στόν «Ὁδηγό γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια», καί ἡ ἐπιχείρηση τῶν Μπλάντοφ εἶναι ἡ πιό μεγάλη τυροκομική ἐπιχείρηση: τό 1890 ἀνῆκαν σ' αὐτή 25 ἐργοστάσια σέ ἕξι κυβερνεῖα.

ροκομεῖο), «τό κάνουν φυσικά σέ βάρος τῆς διατροφῆς τους», ἐνῶ οἱ εὔποροι βελτιώνουν τά ζῶα τους (σελ. 32–33). Ἀνάμεσα στά εἴδη μισθωτῆς ἐργασίας σημειώνεται καί ἡ ἔξοδος γιά δουλιά στά τυροκομεῖα. Ἀπό τούς νεαρούς ἀγρότες σχηματίζεται μιά εἰδική κατηγορία μαστόρων-τυροκόμων. Στό νομό Ποσεχόνιγε «ὁ ἀριθμός τῶν τυροκομείων καί τῶν βουτυροκομείων μεγαλώνει διαρκῶς ἀπό χρόνο σέ χρόνο», ὅμως «εἶναι ἀμφίβολο ἄν τό ὄφελος, πού φέρνουν στό ἀγροτικό νοικοκυριό τά τυροκομεῖα καί τά βουτυροκομεῖα, θά μποροῦσε νά καλύψει τίς ζημιές πού προξενοῦν τά τυροκομεῖα καί τά βουτυροκομεῖα μας στήν ἀγροτική ζωή». Σύμφωνα μέ τίς ὁμολογίες τῶν ἴδιων τῶν ἀγροτῶν, φτάνουν συχνά στό σημεῖο νά πεινοῦν, γιατί ἅμα ἀνοίξει σ' ἕνα ὁρισμένο τόπο ἕνα τυροκομεῖο, τά προϊόντα τοῦ γάλατος πηγαίνουν σ' αὐτά τά τυροκομεῖα καί βουτυροκομεῖα καί οἱ ἀγρότες τρέφονται συνήθως μέ νερωμένο γάλα. Ἀναπτύσσεται ἡ πληρωμή μέ εἶδος (σελ. 43, 54, 59 κ. ἄ.), ἔτσι πού πρέπει νά λυπᾶται κανείς, γιατί δέν ἐπεκτείνεται καί στή «λαϊκή» μας μικρή παραγωγή ὁ νόμος πού ἀπαγορεύει στίς «κεφαλαιοκρατικές» φάμπρικες νά πληρώνουν τή δουλιά μέ εἶδος*.

Ἔτσι οἱ γνῶμες τῶν ἀνθρώπων, πού ἔχουν ἄμεση ἐπαφή μέ τά πράγματα, ἐπιβεβαιώνουν τό συμπέρασμά μας, ὅτι οἱ πρόοδοι τῆς τοπικῆς γεωργίας ἔχουν καθαρά ἀρνητική ἐπίδραση πάνω στούς περισσότερους ἀγρότες μας. Ἡ πρόοδος τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας χειροτερεύει τήν κατάσταση τῶν κατώτερων ὁμάδων τῶν ἀγροτῶν καί τούς πετᾶ τελικά ἔξω ἀπό τίς γραμμές τῶν γεωργῶν. Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι στή φιλολογία τῶν ναρόντνικων εἶχε τονιστεῖ αὐτή ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν πρόοδο τῆς γαλακτοκομίας καί στή χειροτέρευση τῆς διατροφῆς τῶν ἀγροτῶν (νομίζω γιά πρώτη φορά ἀπ' τόν Ἐνγκελγκάρντ). Ἀκριβῶς ὅμως σ' αὐτό τό παράδειγμα μπορεῖ νά δεῖ κανείς μέ πόσο στενό πνεῦμα ἀξιολογοῦν οἱ ναρόντνικοι τά φαινόμενα πού συντελοῦνται στήν ἀγροτιά καί στή γεωργία. Βλέπουν τήν ἀντίφαση σέ μιά μορφή, σέ μιά περιοχή καί δέν καταλαβαίνουν ὅτι ἡ ἀντίφαση αὐτή προσιδιάζει σ' ὁλόκληρο τό κοινωνικο-οικονομικό καθεστώς καί ὅτι ἐκδηλώνεται παντοῦ μέ διάφορες μορφές. Βλέπουν τήν ἀντιφατική σημασία ἑνός «ἐπικερδοῦς ἐπαγγέλματος» καί συμβουλεύουν ἐπίμονα «νά μπάζουμε» στήν ἀγροτιά κάθε λογῆς ἄλλα «τοπικά ἐπαγγέλματα». Βλέπουν τήν ἀντιφατική σημασία μιᾶς ἀπό τίς προόδους τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί δέν καταλαβαίνουν, ὅτι οἱ μηχανές, λχ., ἔχουν καί στή γεωργία τήν ἴδια ἀπολύτως πολιτικο-οικονομική σημασία πού ἔχουν καί στή βιομηχανία.

* Νά ἕνα χαρακτηριστικό σχόλιο τοῦ κ. Στάρι Μασλοντέλ: «Ὅποιος εἶδε καί ξέρει τό σημερινό χωριό καί θυμηθεῖ τό χωριό πρίν ἀπό 40–50 χρόνια, θά μείνει κατάπληχτος ἀπό τή διαφορά τους. Στά παλιά χωριά τά σπίτια ὅλων τῶν νοικοκυρέων ἦταν ὁμοιόμορφα καί στήν ἐξωτερική ἐμφάνιση καί στήν ἐσωτερική διαρύθμισή τους. Τώρα ὅμως πλάι στίς καλύβες ὑπάρχουν μεγάλα ὁμορφοβαμμένα σπίτια, πλάι στούς φτωχούς ζοῦν πλούσιοι, πλάι στούς ταπεινούς καί καταφρονεμένους, αὐτοί πού γλεντοῦν καί πανηγυρίζουν. Παλιότερα συναντούσαμε συχνά συνοικισμούς, ὅπου δέν ὑπῆρχε κανένας ἀχτήμονας, τώρα ὅμως σέ κάθε χωριό δέν ὑπάρχουν λιγότεροι ἀπό πέντε καί κάποτε κι ὁλόκληρη δεκάδα ἀχτήμονες. Καί πρέπει νά ποῦμε τήν ἀλήθεια, ὅτι ἡ βουτυροκομία φταίει πολύ γι' αὐτή τήν ἀλλαγή τοῦ χωριοῦ. Μέσα σέ 30 χρόνια ἡ βουτυροκομία ἔκανε πολλούς νά πλουτίσουν καί νά ἐξωραΐσουν τά σπίτια τους, πολλοί ἀγρότες-προμηθευτές γάλατος μεγάλωσαν στήν περίοδο τῆς ἀνάπτυξης τῆς βουτυροκομίας τό βιός τους, ἀπόχτησαν περισσότερα ζῶα, ἀγόρασαν χωράφια συνεταιρικά ἤ ἀτομικά, ὅμως ἀκόμα περισσότεροι ἀπ' αὐτούς φτώχυναν, στά χωριά ἔκαναν τήν ἐμφάνισή τους ἀχτήμονες καί ζητιάνοι» («Ζίζν», 1899, τεῦχος 8, περικοπή ἀπό τό «Σέβερνι Κράι», 1899, ἀρ. 223). (*Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση*).

VI. Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΛΙΝΑΡΟΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Σταθήκαμε ἀρκετά στή λεπτομερῆ περιγραφή τῶν δυό πρώτων τομέων τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας, γιατί οἱ σχέσεις πού παρατηροῦνται ἐκεῖ εἶναι πλατιά διαδομένες κι ἀντιπροσωπευτικές. Στήν παραπέρα ἔκθεσή μας θά περιοριστοῦμε σέ πιό σύντομες παρατηρήσεις σχετικά μέ μερικούς σπουδαιότατους τομεῖς.

Τό λινάρι εἶναι τό κυριότερο ἀπό τά λεγόμενα «βιομηχανικά φυτά». Ὁ ὅρος αὐτός καί μόνο δείχνει, ὅτι ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε προπαντός μέ τήν *ἐμπορευματική* γεωργία. Στό «λιναροπαραγωγικό» λχ. κυβερνεῖο τοῦ Πσκόφ τό λινάρι ἀπό παλιά κιόλας ἀποτελεῖ γιά τόν ἀγρότη, σύμφωνα μέ τήν τοπική ἔκφραση, τό «πρῶτο χρῆμα» («Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», 260). Ἡ παραγωγή λιναριοῦ ἀποτελεῖ ἁπλῶς ἕνα μέσο απόχτησης χρημάτων. Ἡ ἐποχή μετά τή μεταρύθμιση χαρακτηρίζεται γενικά ἀπό μιά ἀναμφισβήτητη ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς λιναροπαραγωγῆς. Ἔτσι, στά τέλη τῆς δεκαετίας 1860-1870 ὁ ὄγκος τῆς παραγωγῆς λιναριοῦ στή Ρωσία ὑπολογιζόταν περίπου σέ 12 ἑκατομμύρια πούτια ἴνες (ibid., 260). Στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1880–1890 ἡ παραγωγή του ἦταν 20 ἑκατομμύρια πούτια ἴνες («Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας στή Ρωσία», τόμ. Ι, Πετρούπολη, 1883, σελ. 74). Σήμερα στά 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας συγκεντρώνονται

πάνω ἀπό 26 ἑκατομμύρια πούτια ἶνες λιναριοῦ*. Στήν καθαυτό λιναροπαραγωγική περιοχή (19 κυβερνεῖα τῆς μή μαυρόχωμης ζώνης) ἡ καλλιεργούμενη μέ λινάρι ἔκταση σημείωσε τόν τελευταῖο καιρό τίς παρακάτω ἀλλαγές: τό 1893 καλλιεργήθηκαν 756,6 χιλιάδες ντεσιατίνες, τό 1894 — 816,5 χιλιάδες ντεσιατίνες, τό 1895 — 901,8 χιλιάδες ντεσιατίνες, τό 1896 — 952,1 χιλιάδες ντεσιατίνες καί τό 1897 — 967,5 χιλιάδες ντεσιατίνες. Ἐνῶ σ' ὅλη τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία (50 κυβερνεῖα) εἴχαμε τό 1896 — 1617 χιλιάδες ντεσιατίνες σπαρμένες μέ λινάρι καί τό 1897 — 1669 χιλιάδες ντεσιατίνες («Βέστνικ Φινάνσοφ», ibid., καί στό τεῦχος 7 τοῦ 1898) ἀντί τίς 1399 χιλιάδες ντεσιατίνες πού εἴχαμε στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1890–1900 («Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», I, 36). Ἔτσι ἀκριβῶς καί τά γενικά σχόλια τῆς οἰκονομικῆς φιλολογίας μιλοῦν γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς λιναροπαραγωγῆς. Ὅσον ἀφορᾶ λχ., τίς δυό πρῶτες δεκαετίες πού ἐπακολούθησαν μετά τή μεταρύθμιση ἡ «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση» διαπιστώνει, ὅτι ἡ «περιοχή τῆς καλλιέργειας τοῦ λιναριοῦ γιά βιομηχανικούς σκοπούς μεγάλωσε σέ μερικά κυβερνεῖα» (l. c., 71). Σ' αὐτό ἐπέδρασε ἰδιαίτερα ἡ ἐπέκταση τοῦ σιδηροδρομικοῦ διχτύου. Στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1880–1890 ὁ κ. Β. Προυγκάβιν ἔγραφε γιά τό νομό Γιοῦργεφ τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ: «Τά τελευταῖα 10–15 χρόνια διαδόθηκε ἐδῶ ἐξαιρετικά πλατιά ἡ καλλιέργεια τοῦ λιναριοῦ». «Μερικοί νοικοκυρέοι μέ πολυμελεῖς οἰκογένειες πουλᾶνε κάθε χρόνο λινάρι πού ἡ ἀξία του φτάνει τά 300–500 καί περισσότερα

* Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς Κεντρικῆς στατιστικῆς ἐπιτροπῆς ἡ μέση παραγωγή γιά τά χρόνια 1893–1897 ἦταν 26 291 χιλ. πούτια. Βλ. «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 9 καί 1898, τεῦχος 6. Τά στατιστικά στοιχεῖα γιά τήν παραγωγή λιναριοῦ, πού ἀφοροῦσαν τήν προηγούμενη περίοδο, δέν ἦταν καθόλου ἀκριβῆ, καί γι' αὐτό τό λόγο προτιμήσαμε τούς κατά προσέγγιση ὑπολογισμούς τῶν εἰδικῶν, πού βασίζονται στή σύγκριση τῶν πιό ποικιλόμορφων πηγῶν. Ὁρισμένα χρόνια ὁ ὄγκος τῆς λιναροπαραγωγῆς κυμαίνεται σημαντικά. Γι' αὐτό λχ. ἔπεσε στά πιό παράξενα λάθη ὁ κ. Ν. —ον, πού βάλθηκε νά βγάλει τά πιό τολμηρά συμπεράσματα γιά τή «μείωση» τῆς λιναροπαραγωγῆς καί τόν «περιορισμό τῆς λιναροκαλλιέργειας» («Δοκίμιο», σελ. 236 κ. ἑ.), μέ βάση τά στοιχεῖα γιά *ἕξι* περίπου χρόνια (βλ. τήν ἀνάλυση τῶν λαθῶν αὐτῶν ἀπό τόν Π. Μπ. Στροῦβε στίς «Κριτικές παρατηρήσεις», σελ. 233 κ. ἑ.). Ἄς προσθέσουμε στά ὅσα εἴπαμε στό κείμενο, ὅτι μέ βάση τά στοιχεῖα πού παραθέτει ὁ κ. Ν. —ον τό ἀνώτατο ὅριο τῶν καλλιεργημένων μέ λινάρι ἐκτάσεων στή δεκαετία 1880–1890 ἦταν 1372 χιλιάδες ντεσιατίνες καί ἡ παραγωγή ἰνῶν 19 245 χιλιάδες πούτια, τή στιγμή πού τό 1896 καί 1897 ἡ καλλιεργημένη ἔκταση ἔφτασε ἀντίστοιχα σέ 1617 χιλιάδες καί 1669 χιλιάδες ντεσιατίνες καί ἡ παραγωγή ἰνῶν σέ 31 713 χιλιάδες καί 30 139 χιλιάδες πούτια.

ρούβλια. . . 'Αγοράζουν» (λιναρόσπορο) «στήν πόλη Ροστόβ. . . Οἱ ντόπιοι ἀγρότες διαλέγουν μέ ἐξαιρετική προσοχή τό σπόρο» («Ἡ ἀγροτική κοινότητα, τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα καί τό γεωργικό νοικοκυριό τοῦ νομοῦ Γιοῦργεφ τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ». Μόσχα, 1884, σελ. 86–89). Στή στατιστική συλλογή τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Τβέρ (τόμ. XIII, μέρος 2) ἀναφέρεται ὅτι «τά σπουδαιότερα ἀνοιξιάτικα σιτηρά, τό κριθάρι καί ἡ βρώμη, παραχωροῦν τίς θέσεις τους στήν πατάτα καί στό λινάρι» (σελ. 151), σέ μερικούς νομούς τό λινάρι πιάνει ἀπό τό $^1/_3$ ὥς $^3/_4$ τῶν ἀνοιξιάτικων καλλιεργειῶν, λχ. στούς νομούς Ζουμπτσόφ, Κάσιν κ. ἄ., «ὅπου ἡ λιναροκαλλιέργεια πῆρε ἔκδηλα τό χαρακτήρα κερδοσκοπικοῦ ἐπαγγέλματος» (σελ. 145), κι ἀναπτύσσεται μέ ἐξαιρετική ὁρμή στά νοικιασμένα παρθένα καί χέρσα ἐδάφη. Συνάμα παρατηροῦν, ὅτι σέ μερικά κυβερνεῖα, ὅπου ὑπάρχουν ἀκόμα ἐλεύθερα μέρη (παρθένα ἐδάφη, ἐγκαταλειμμένοι χῶροι καί ἀποψιλωμένα μέρη), ἡ λιναροπαραγωγή ἐπεκτείνεται ἰδιαίτερα, ἐνῶ σέ μερικά κυβερνεῖα ἀνέκαθεν λιναροπαραγωγικά, «ἡ καλλιέργεια τοῦ λιναριοῦ ἤ ἐξακολουθεῖ νά διατηρεῖ τήν παλιά της ἔκταση ἤ καί ὑποχωρεῖ μάλιστα μπροστά στίς νέες καλλιέργειες, ὅπως εἶναι λογουχάρη ἡ καλλιέργεια τῶν κονδυλόριζων, τῶν λαχανικῶν κλπ.» («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1898, τεῦχος 6, σελ. 376, καί 1897, τεῦχος 29), δηλαδή παραχωρεῖ τή θέση της σέ ἄλλα εἴδη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας.

Ὅσο γιά τήν ἐξαγωγή τοῦ λιναριοῦ στό ἐξωτερικό, αὐξήθηκε ἐξαιρετικά γοργά στίς δυό πρῶτες δεκαετίες μετά τή μεταρύθμιση: ἀπό 4,6 ἑκατομμύρια πούτια πού ἦταν κατά μέσο ὅρο στά 1857–1861 σέ 8,5 ἑκατομμύρια πούτια στά 1867–1871 καί σέ 12,4 ἑκατομμύρια πούτια στά 1877–1881. 'Αργότερα ὅμως ἡ ἐξαγωγή φαίνεται σάν νάχει σταματήσει στά προηγούμενα ἐπίπεδα, φτάνοντας τό 1894–1897 κατά μέσο ὅρο στά 13,3 ἑκατομ. πούτια*. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς λιναροπαραγωγῆς ὁδήγησε φυσικά ὄχι μόνο στήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στή γεωργία καί στή βιομηχανία (πούληση λιναριοῦ κι ἀγορά βιομηχανικῶν προϊόντων), ἀλλά καί στήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα *στά διάφορα εἴδη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας* (πούληση λιναριοῦ κι ἀγορά σιτηρῶν). Νά τά στοιχεῖα γιά τό ἐνδιαφέρον αὐτό φαινόμενο, πού δείχνει παραστατικά, ὅτι ἡ ἐσωτερική ἀγορά γιά τόν καπιταλι-

* Στοιχεῖα γιά τήν ἐξαγωγή λιναριοῦ πρώτης ποιότητας, λιναριοῦ κατώτερης ποιότητας καί στουπιοῦ, βλ. «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση», Π. Στροῦβε, «Κριτικές παρατηρήσεις» καί «Βέστνικ Φινάνσοφ», τεῦχος 26 τοῦ 1897 καί τεῦχος 36 τοῦ 1898.

σμό δέ δημιουργεῖται μόνο μέ τό τράβηγμα τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή γεωργία στή βιομηχανία, ἀλλά καί μέ τήν εἰδίκευση τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας*.

Περίοδοι	Κίνηση φορτίων μέ τό σιδηρόδρομο πρός τό («λιναροπαραγωγικό») κυβερνεῖο Πσκόφ καί ἀπό τό κυβερνεῖο αὐτό. (Μέσος ὅρος σέ χιλ. πούτια). Ἐξαγωγή λιναριοῦ	Εἰσαγωγή σταριοῦ κι ἀλεύρων
1860–1861	255,9	43,4
1863–1864	551,1	464,7
1865–1866	793,0	842,6
1867–1868	1 053,2	1 157,9
1869–1870	1 406,9	1 809,3

Πῶς ἐπιδρᾶ ὅμως αὐτή ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς λιναροπαραγωγῆς στήν ἀγροτιά, πού ὅπως εἶναι γνωστό εἶναι ὁ κύριος παραγωγός λιναριοῦ**; «Ὅταν περάσει κανείς ἀπό τό κυβερνεῖο Πσκόφ καί παρατηρήσει τήν οἰκονομική του ζωή, δέν μπορεῖ παρά νά προσέξει, ὅτι πλάι στίς μεγάλες καί πλούσιες μονάδες, πού συναντᾶ κανείς κατά ἀραιά διαστήματα, πλάι στά χωριά καί στά κεφαλοχώρια, βρίσκονται ἐξαιρετικά φτωχές μονάδες. *Αὐτά τά ἀντίθετα ἄκρα ἀποτελοῦν τό χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς λιναροπαραγωγικῆς περιοχῆς*». «Ἡ καλλιέργεια λιναριοῦ πῆρε χαρακτήρα τυχεροῦ παιχνιδιοῦ» καί «τό μεγαλύτερο μέρος» τοῦ εἰσοδήματος ἀπό τό λινάρι «μένει στά χέρια τῶν προαγοραστῶν καί κείνων πού ἐκμισθώνουν τή γῆ τους γιά τήν καλλιέργεια λιναριοῦ» (Στρόκιν, 22–23). Τά καταστρεφτικά νοίκια ἀποτελοῦν πραγματική «χρηματική γαιοπρόσοδο» (βλ. πιό πάνω) καί ἡ μάζα τῶν ἀγροτῶν βρίσκεται «σέ πλέρια κι ἀπελπιστική ἐξάρτηση» (Στρόκιν, ibid.) ἀπό τούς προαγοραστές. Τό ἐμπορικό κεφάλαιο κυριαρχεῖ στήν περιοχή αὐτή ἀπό καιρό*** καί ἡ διαφορά τῆς ἐποχῆς μετά τή μεταρύθμιση

* Βλ. *Ν. Στρόκιν*, «Ἡ λιναροπαραγωγή στό κυβερνεῖο Πσκόφ». Πετρούπολη, 1882. Ὁ συγγραφέας δανείστηκε αὐτά τά στοιχεῖα ἀπό τίς «Ἐργασίες» τῆς φορολογικῆς ἐπιτροπῆς.

** Ἀπό τίς 1399 χιλιάδες ντεσιατίνες πού καλλιεργοῦνται μέ λινάρι, οἱ 745 400 ντεσιατίνες ἀναλογοῦν στή μή μαυρόχωμη ζώνη, ὅπου μονάχα τά 13% ἀνήκουν σέ γαιοχτήμονες. Στή μαυρόχωμη ζώνη ἀπό τίς 609 600 ντεσιατίνες πού καλλιεργοῦνται μέ λινάρι, τά 44,4% ἀνήκουν σέ γαιοχτήμονες («Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», Ι, 36).

*** Ἀκόμα καί ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» τονίζει ὅτι «τό καλλιεργούμενο ἀπό τούς ἀγρότες λινάρι εἶναι στήν πραγματικότητα πολύ συχνά ἰδιοχτησία τῶν μπουλίνων» (τοπική ὀνομασία τῶν μικρῶν προαγοραστῶν), «ἐνῶ ὁ ἀγρότης εἶναι μόνο ἐργάτης στό χωράφι του» (595). Σύγκρινε «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση», σελ. 88.

ἀπό τήν προηγούμενη εἶναι ἡ γιγάντια συγκέντρωση αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, ἡ ὑπονόμευση τοῦ μονοπωλίου τῶν πρώην μικρῶν προαγοραστῶν, ἡ δημιουργία «γραφείων διαχείρισης τοῦ λιναριοῦ», πού πῆραν στά χέρια τους ὅλο τό ἐμπόριο τοῦ λιναριοῦ. «Ἡ σημασία τῆς λιναροπαραγωγῆς, λέει ὁ κ. Στρόκιν γιά τό κυβερνεῖο Πσκόφ, ἐκφράζεται... στή συγκέντρωση τῶν κεφαλαίων σέ μερικά χέρια» (σελ. 31). Μετατρέποντας τή λιναροπαραγωγή σέ τυχερό παιχνίδι, τό κεφάλαιο κατάστρεφε μάζες μικρῶν γεωργῶν, πού χειροτέρευαν τήν ποιότητα τοῦ λιναριοῦ, ἐξαντλοῦσαν τή γῆ, ἔφταναν σέ σημεῖο νά ἐκμισθώνουν τούς γεωργικούς τους κλήρους καί τελικά πύκνωναν τίς γραμμές τῶν «πλανόδιων» ἐργατῶν. Ἡ ἀσήμαντη ὅμως μειοψηφία τῶν εὔπορων ἀγροτῶν καί τῶν ἐμπόρων ἀπόχτησε τή δυνατότητα — καί λόγω τοῦ συναγωνισμοῦ ἦταν ὑποχρεωμένη — νά κάνει τελειοποιήσεις στά τεχνικά μέσα. Ἄρχισαν νά διαδίδονται οἱ λιναροσπαστικές μηχανές τοῦ Κουτέ, τόσο οἱ χειροκίνητες (ἡ τιμή τους φτάνει τά 25 ρούβλια) ὅσο καί οἱ ἱπποκίνητες (πού εἶναι τρεῖς φορές ἀκριβότερες). Τό 1869 στό κυβερνεῖο Πσκόφ ὑπῆρχαν μονάχα 557 τέτιες μηχανές, ἐνῶ τό 1881 — 5710 (4521 χειροκίνητες καί 1189 ἱπποκίνητες)*. «Σήμερα, — διαβάζουμε στήν „Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση“, — κάθε καλοστεκούμενη ἀγροτική οἰκογένεια πού ἀσχολεῖται μέ τή λιναροπαραγωγή, ἔχει χειροκίνητη μηχανή Κουτέ, πού μάλιστα ἀπόχτησε τό ὄνομα „λιναροσπαστική μηχανή τοῦ Πσκόφ“» (l. c., 82–83). Ποιά σχέση ὑπάρχει ἀνάμεσα στή μειοψηφία αὐτή τῶν «καλοστεκούμενων» ἀγροτῶν πού ἔχουν προμηθευτεῖ μηχανές καί στήν ὑπόλοιπη ἀγροτιά, τό εἴδαμε κιόλας στό ΙΙ κεφάλαιο. Στή θέση τῆς πρωτόγονης ροκάνας, πού καθάριζε πολύ ἄσχημα τό σπόρο, τό ζέμστβο τοῦ Πσκόφ ἄρχισε νά εἰσάγει τελειοποιημένα σποροκαθαριστήρια (τριώρια) καί «οἱ πιό εὔποροι ἀγρότες-ἐπιχειρηματίες» βρίσκουν πιά ὅτι εἶναι συμφερότερο ν' ἀγοράζουν μόνοι τους αὐτές τίς μηχανές καί νά τίς νοικιάζουν στούς λιναροπαραγωγούς («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 29, σελ. 85). Οἱ πιό μεγάλοι προαγοραστές λιναριοῦ φτιάχνουν στεγνωτήρια, πρέσες, μισθώνουν ἐργάτες γιά τή διαλογή καί γιά τό στούμπισμα τοῦ λιναριοῦ (βλ. τό παράδειγμα στόν κ. Β. Προυγκάβιν, l. c., 115). Τέλος, πρέπει νά προστεθεῖ, ὅτι ἡ ἐπεξεργασία τῆς ἵνας τοῦ λιναριοῦ ἀπαιτεῖ πάρα πολλά ἐργατικά χέρια: Ὑπολογίζουν ὅτι ἡ καλλιέργεια μιᾶς ντεσιατίνας λιναριοῦ ἀπαιτεῖ 26 ἐργάσιμες μέρες καθαρά γεωργικές καί

* Στρόκιν, 12.

77 μέρες γιά τό χώρισμα τῆς ἴνας ἀπό τό στέλεχος τοῦ φυτοῦ («Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση», 72). Γι' αὐτό ἡ ἀνάπτυξη τῆς λιναροπαραγωγῆς ὁδηγεῖ ἀπό τή μιά μεριά, στό σημεῖο ν' ἀπασχολεῖται περισσότερο ὁ γεωργός στή χειμερινή περίοδο, κι ἀπό τήν ἄλλη, νά δημιουργεῖται ζήτηση μισθωτῆς ἐργασίας ἀπό τούς τσιφλικάδες καί τούς εὔπορους ἀγρότες πού ἀσχολοῦνται μέ τήν καλλιέργεια λιναριοῦ (βλ. σχετικό παράδειγμα στό κεφάλαιο III, ὑποκεφάλαιο VI).

Ἔτσι λοιπόν, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας ὁδηγεῖ καί στόν τομέα τῆς λιναροπαραγωγῆς στήν κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου καί στήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς. Τό τελευταῖο αὐτό προτσές ἐπιβραδύνεται ἀσφαλῶς σέ τεράστιο βαθμό ἀπό τά τρομερά μεγάλα νοίκια γιά τή γῆ*, ἀπό τήν πίεση τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, ἀπό τήν προσκόλληση τῶν ἀγροτῶν στό γεωργικό κλῆρο κι ἀπό τίς μεγάλες δόσεις γιά τήν ἐξόφληση τοῦ κλήρου. Γι' αὐτό τό λόγο, ὅσο πλατύτερα θά ἀναπτύσσεται ἡ ἀγορά γῆς ἀπό τούς ἀγρότες** καί ἡ ἔξοδος τῶν ἀγροτῶν γιά ἀναζήτηση ἐργασίας***, ὅσο πλατύτερα θά διαδίδονται τά τελειοποιημένα ἐργαλεῖα καί οἱ τελειοποιημένες μέθοδοι γεωργίας τόσο γρηγορότερα τό ἐμπορικό κεφάλαιο θά ἐκτοπίζεται ἀπό τό βιομηχανικό κεφάλαιο, τόσο γρηγορότερα θά σχηματίζεται ἀπό τούς κόλπους τῆς ἀγροτιᾶς ἡ κεφαλαιοκρατία τοῦ χωριοῦ καί τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα θά ἐκτοπίζει τό σύστημα τῆς τσιφλικάδικης οἰκονομίας πού βασίζεται στήν ξεπληρωμή μέ δουλιά.

* Σήμερα τά νοίκια τῶν χωραφιῶν γιά τήν καλλιέργεια λιναριοῦ πέφτουν λόγω τῆς πτώσης τῶν τιμῶν τοῦ λιναριοῦ, οἱ ἐκτάσεις ὅμως πού καλλιεργοῦνται μέ λινάρι, λχ. στή λιναροπαραγωγική περιοχή Πσκόφ, δέ μειώθηκαν τό 1896 («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 29).

** Τό κυβερνεῖο Πσκόφ εἶναι ἕνα ἀπό τά πρῶτα στή Ρωσία, ὅπου ἀναπτύχθηκε ἡ ἀγορά χωραφιῶν ἀπομέρους τῶν ἀγροτῶν. Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς «Συλλογῆς στατιστικῶν στοιχείων γιά τήν οἰκονομική κατάσταση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ» (ἔκδ. τοῦ γραφείου τῆς ἐπιτροπῆς ὑπουργῶν), ἡ ἀγορασμένη γῆ τῶν ἀγροτῶν ἀποτελοῦσε σ' αὐτό τό κυβερνεῖο τά 23% τῆς κατάλληλης γιά καλλιέργεια ἔκτασης τῶν γεωργικῶν κλήρων. Αὐτό εἶναι τό maximum πού ὑπάρχει καί στά 50 κυβερνεῖα. Σέ κάθε ἄτομο ἀρσενικοῦ γένους τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, πού ὑπῆρχε τήν 1η τοῦ Γενάρη 1892, ἀναλογοῦσε 0,7 ντεσ. ἀγορασμένη γῆ. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή μονάχα τά κυβερνεῖα Νόβγκοροντ καί Ταυρίδας ξεπερνοῦν τό κυβερνεῖο Πσκόφ.

*** Ἡ ἔξοδος ἀνδρῶν γιά δουλιά στό κυβερνεῖο Πσκόφ αὐξήθηκε, σύμφωνα μέ τά στατιστικά στοιχεῖα, ἀπό τό 1865–1875 ὥς τό 1896 *σχεδόν στό τετραπλάσιο* («Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ κυβερνείου Πσκόφ». Πσκόφ, 1898, σελ. 3).

VII. Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ

Πιό πάνω εἴχαμε κιόλας τήν εὐκαιρία νά σημειώσοῦμε (κεφ. I, ὑπ. I) ὅτι οἱ συγγραφεῖς πού ἀσχολοῦνται μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία, χωρίζοντας τά συστήματα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας μέ βάση τό κύριο ἐμπορεύσιμο προϊόν, ἀνάγουν σέ ἰδιαίτερη κατηγορία τό σύστημα τῆς βιομηχανικῆς ἤ τεχνικῆς οἰκονομίας. Ἡ οὐσία αὐτοῦ τοῦ συστήματος βρίσκεται στό ὅτι τό γεωργικό προϊόν, προτοῦ πάει στήν κατανάλωση (ἀτομική ἤ παραγωγική), ὑποβάλλεται σέ βιομηχανική ἐπεξεργασία. Οἱ ἐπιχειρήσεις πού κάνουν αὐτή τήν ἐπεξεργασία, εἴτε ἀποτελοῦν μέρος τῶν ἴδιων αὐτῶν νοικοκυριῶν πού βγάζουν τό ἀκατέργαστο προϊόν, εἴτε ἀνήκουν σέ ἰδιαίτερους βιομήχανους πού προαγοράζουν τό προϊόν ἀπό τούς παραγωγούς. Ἀπό τήν ἄποψη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ἡ διαφορά ἀνάμεσα στούς δυό αὐτούς τύπους δέν εἶναι οὐσιαστική. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανικῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων ἔχει πολύ σπουδαία σημασία στό ζήτημα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ. Πρῶτα, ἡ ἀνάπτυξη αὐτή ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς μορφές ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας καί μάλιστα μιά τέτια ἀκριβῶς μορφή, πού δείχνει μέ πολύ ἀνάγλυφο τρόπο τή μετατροπή τῆς γεωργίας σ' ἕναν ἀπό τούς βιομηχανικούς κλάδους τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας. Δεύτερο, ἡ ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανικῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων συνδέεται συνήθως ἀδιάρηχτα μέ τήν τεχνική πρόοδο τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας: ἀπό τή μιά μεριά, ἡ ἴδια ἡ παραγωγή τῆς πρώτης ὕλης γιά τήν ἐπεξεργασία ἀπαιτεῖ συχνά τήν καλυτέρευση τῆς γεωργίας (λογουχάρη, ἡ καλλιέργεια τῶν κονδυλόριζων). Ἀπό τήν ἄλλη, τά ἀπορίμματα ἀπό τήν ἐπεξεργασία ἀξιοποιοῦνται συχνά στή γεωργία, ἀνεβάζοντας τήν παραγωγικότητά της, ἀποκατασταίνοντας, ἔστω καί ἐνμέρει, τήν ἰσορροπία καί τήν ἀμοιβαία ἐξάρτηση ἀνάμεσα στή γεωργία καί στή βιομηχανία, πού ἡ παραβίασή τους ἀποτελεῖ μιά ἀπ' τίς πιό βαθιές ἀντιφάσεις τοῦ καπιταλισμοῦ.

Συνεπῶς, πρέπει τώρα νά περιγράψουμε τήν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανικῆς ἐπεξεργασίας ἀγροτικῶν προϊόντων στή Ρωσία μετά τή μεταρύθμιση.

1) Οἰνοπνευματοποιία

Ἐξετάζουμε ἐδῶ τήν οἰνοπνευματοποιία μονάχα ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας. Γι' αὐτό δέν ὑπάρχει ἀνάγκη νά

ἐξιστορήσουμε πόσο γρήγορα πραγματοποιήθηκε ἡ συγκέντρωση τῆς οἰνοπνευματοποιίας σέ μεγάλα ἐργοστάσια (ἐνμέρει ἐξαιτίας τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ συστήματος τοῦ φόρου κατανάλωσης), πόσο γρήγορα προόδευσε ἡ ἐργοστασιακή τεχνική πού φτήνηνε τήν παραγωγή, πῶς ἡ αὔξηση τοῦ φόρου κατανάλωσης ξεπέρασε αὐτό τό φτήνεμα καί πῶς μέ τό ὑπέρμετρο μέγεθός του φρενάρει τήν ἀνάπτυξη τῆς κατανάλωσης καί τῆς παραγωγῆς.

Παραθέτουμε τά στοιχεῖα γιά τήν «ἀγροτική» οἰνοπνευματοποιία σ' ὅλη τή ρωσική αὐτοκρατορία*:

Ἐργοστάσια οἰνοπνευματοποιίας τό 1896/97	Ἀριθμός ἐργοστασίων		Παραγωγή οἰνοπνεύματος σέ χιλιάδες κουβάδες**	
Ἀγροτικά	1 474	1 878	13 521	24 331
Μιχτά	404		10 810	
Βιομηχανικά	159		5 457	
Συνολικά	2 037		29 788	

Ἔτσι, πάνω ἀπό τά $^9/_{10}$ ὅλων τῶν ἐργοστασίων οἰνοπνευματοποιίας (πού δίνουν περισσότερο ἀπό τά $^4/_5$ ὅλης τῆς παραγωγῆς) συνδέονται ἄμεσα μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία. Τά ἐργοστάσια αὐτά, πού ἀποτελοῦν μεγάλες κεφαλαιοκρατικές ἐπιχειρήσεις, προσδίδουν τόν ἴδιο ἀκριβῶς χαρακτήρα καί σ' ὅλα τά τσιφλικάδικα νοικοκυριά, ὅπου εἶναι ἐγκαταστημένα (τά ἐργοστάσια οἰνοπνευματοποιίας ἀνήκουν σχεδόν ἀποκλειστικά στούς τσιφλικάδες καί κυρίως στούς εὐγενεῖς γαιοχτήμονες). Ἡ μορφή τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας, πού ἐξετάζουμε, εἶναι ἐξαιρετικά ἀναπτυγμένη στά κυβερνεῖα τῆς κεντρικῆς μαυρόχωμης ζώνης, ὅπου εἶναι συγκεντρωμένα περισσότερα ἀπό τό $^1/_{10}$ τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργοστασίων οἰνοπνευματοποιίας τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας (239 τό 1896/97, ἀπ' τά ὁποῖα τά 225 εἶναι ἀγροτικά καί μιχτά), πού παράγουν πάνω ἀπό τό ἕνα τέταρτο τοῦ συνόλου τοῦ οἰνοπνεύματος (7785 χιλιάδες κουβάδες τό 1896/97, ἀπ' τούς ὁποίους οἱ 6828 χιλ. παράγονται στά ἀγροτικά

* Ὁ νόμος τῆς 4 τοῦ Ἰούνη 1890 καθόρισε τά παρακάτω γνωρίσματα γιά τήν ἀγροτική οἰνοπνευματοποιία: 1) τήν περίοδο τῆς οἰνοπνευματοποιίας καί συγκεκριμένα ἀπό τήν 1η τοῦ Σεπτέμβρη ὥς τήν 1η τοῦ Ἰούνη, ὅταν δέν ὑπάρχουν γεωργικές δουλιές· 2) τήν ἀναλογία ἀνάμεσα στήν ποσότητα τοῦ παραγόμενου οἰνοπνεύματος καί στόν ἀριθμό τῶν ντεσιατίνων πού καλλιεργήθηκαν στό χτῆμα. Μιχτά ὀνομάζονται τά ἐργοστάσια οἰνοπνευματοποιίας πού ἔχουν ἐνμέρει ἀγροτικό καί ἐνμέρει βιομηχανικό χαρακτήρα (σύγκρινε «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1896, τεῦχος 25, καί 1898, τεῦχος 10).

** Κουβάς (ρωσικά βεντρό) — μέτρο χωρητικότητας πού ἰσοδυναμεῖ μέ 12 περίπου λίτρες. *Σημ. μετ.*

καί μιχτά ἐργοστάσια). Ἔτσι, στήν περιοχή πού κυριαρχεῖ τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ὁ ἐμπορευματικός χαρακτήρας τῆς γεωργίας ἐκδηλώνεται πιό συχνά (σέ σύγκριση μέ τίς ἄλλες περιοχές) μέ τήν παραγωγή βότκας ἀπό σιτηρά καί πατάτα. Ἡ παραγωγή οἰνοπνεύματος ἀπό πατάτα ἀναπτύχθηκε πολύ γρήγορα στήν ἐποχή μετά τή μεταρύθμιση, ὅπως φαίνεται ἀπό τά παρακάτω στοιχεῖα, πού ἀφοροῦν ὅλη τή ρωσική αὐτοκρατορία *:

		Πρώτη ὕλη ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν παραγωγὴ οἰνοπνεύματος, σὲ χιλ. πούτια: Συνολικῶς σιτηρά	Ἀπό αὐτά, πατάτα	% πατάτας
Τό 1867		76 925	6 950	9,1
Μέσος ὅρος γιά 10 χρόνια	1873/74–1882/83	123 066	65 508	53
	1882/83–1891/92	128 706	79 803	62
Τό 1893/94		150 857	115 850	76
» 1896/97		144 038	101 993	70,8

Ἔτσι, ἐνῶ διπλασιάστηκε ἡ ποσότητα τῶν σιτηρῶν πού οἰνοπνευματοποιήθηκε, δεκαπενταπλασιάστηκε ἡ ποσότητα τῆς πατάτας πού χρησιμοποιεῖται γιά τόν ἴδιο σκοπό. Τό γεγονός αὐτό εἶναι ἔμπραχτη ἐπιβεβαίωση τῆς θέσης πού διατυπώσαμε πιό πάνω (ὑποκεφ. I αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου), ὅτι ἡ τεράστια αὔξηση τῆς καλλιέργειας καί τῆς συγκομιδῆς τῆς πατάτας σημαίνει ἀκριβῶς τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς καί κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας, παράλληλα μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς τῆς γεωργίας καί μέ τήν ἀντικατάσταση τῆς τριμεροῦς ἀγρανάπαυσης μέ τήν πολυμερῆ ἀμειψισπορά κτλ.**. Ἡ περιοχή μέ τή μεγαλύτερη ἀνάπτυξη τῆς οἰνοπνευματοποιίας διακρίνεται ἐπίσης καί γιά τή μεγαλύτερη κατ' ἄτομο καθαρή συγκομιδή πατάτας (στά ρωσικά κυβερνεῖα, δηλαδή χωρίς νά ὑπολογίζονται τά βαλτικά καί τά δυτικά κυβερνεῖα). Ἔτσι, στά βόρεια κυβερνεῖα τῆς μαυρόχωμης ζώνης ἡ συγκομιδή αὐτή ἦταν γιά τίς περιόδους 1864–1866, 1870–1879 καί 1883–1887 κατ' ἄτομο 0,44–0,62 καί 0,60 τοῦ τσέτβερτ [96], τόν καιρό πού γιά ὅλη τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία (50 κυβερνεῖα) οἱ ἀντίστοιχοι ἀριθμοί ἦταν: 0,27–

* Πηγές: «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», 427, «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», IX, 49 καί «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1898, τεῦχος 14.

** Σύγκρινε Ρασπόπιν, l. c. — «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση», l.c., σελ. 14. Τά ἀπορίμματα τῆς οἰνοπνευματοποιίας (ἀκόμα κι ἀπό τά βιομηχανικά κι ὄχι μόνο ἀπό τά γεωργικά ἐργοστάσια) ἀξιοποιοῦνται συχνά γιά τήν ἀνάπτυξη ἐμπορευματικῆς κρεατοπαραγωγικῆς κτηνοτροφίας. — Σύγκρ. «Στοιχεῖα ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί στατιστικῆς», μέρος VII, σελ. 122 καί passim.

0,43 καί 0,44 τοῦ τσέτβερτ. Ἀκόμα στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1880–1890 ἡ «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση» σημείωνε ὅτι «ἡ περιοχή στήν ὁποία παρατηρεῖται ἡ μεγαλύτερη ἐπέκταση τῆς πατατοκαλλιέργειας ἀγκαλιάζει ὅλα τά κυβερνεῖα τοῦ κεντρικοῦ καί τοῦ βόρειου τμήματος τῆς μαυρόχωμης ζώνης, τά κυβερνεῖα τῆς περιοχῆς τοῦ Βόλγα καί τῆς πέρα ἀπό τό Βόλγα περιοχῆς, καθώς καί τά κεντρικά μή μαυρόχωμα κυβερνεῖα» (l. c., σελ. 44) *.

Ἡ ἐπέκταση τῆς πατατοκαλλιέργειας ἀπό τούς τσιφλικάδες καί τούς εὔπορους ἀγρότες σημαίνει τήν αὔξηση τῆς ζήτησης μισθωτῆς ἐργασίας. Ἡ καλλιέργεια μιᾶς ντεσιατίνας μέ πατάτα ἀπορροφάει πολύ μεγαλύτερη ποσότητα δουλιᾶς ** ἀπ' ὅ,τι ἡ καλλιέργεια μιᾶς ντεσιατίνας μέ σιτηρά, καί ἡ χρησιμοποίηση μηχανῶν λχ. στό κεντρικό τμῆμα τῆς μαυρόχωμης ζώνης εἶναι ἀκόμα πολύ περιορισμένη. Ἔτσι, ἐνῶ ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν τῶν ἀπασχολούμενων εἰδικά μέ τήν παραγωγή οἰνοπνεύματος ἐλαττωνόταν ***, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ ἐκτόπιση τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ἀπό τό κεφαλαιοκρατικό οἰκονομικό σύστημα μέ τήν καλλιέργεια τῶν κονδυλόριζων ἀνέβαζε τή ζήτηση μεροκαματιάρηδων τοῦ χωριοῦ.

* Μέ ποιά γιγάντια ταχύτητα ἀναπτυσσόταν, προπαντός στά κεντρικά γεωργικά κυβερνεῖα, ἡ χρησιμοποίηση τῆς πατάτας γιά τήν οἰνοπνευματοποιία φαίνεται ἀπό τά παρακάτω στοιχεῖα. Σέ 6 κυβερνεῖα—Κούρσκ, Ὀριόλ, Τούλας, Ριαζάν, Ταμπόφ καί Βορόνεζ — στά χρόνια 1864/65–1873/74 οἰνοπνευματοποιοῦνταν κατά μέσο ὅρο 407 χιλιάδες πούτια πατάτα τό χρόνο· στά 1874/75–1883/84 — 7482 χιλιάδες πούτια· στά 1884/85–1893/94 — 20 077 χιλιάδες πούτια. Γιά ὅλη τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία οἱ ἀντίστοιχοι ἀριθμοί εἶναι: 10 633 χιλιάδες πούτια, 30 599 χιλ. πούτια καί 69 620 χιλ. πούτια. Στό χρονικό διάστημα 1867/68–1875/76 τά ἐργοστάσια πού χρησιμοποιοῦσαν πατάτα γιά τήν οἰνοπνευματοποιία, ἦταν στά κυβερνεῖα πού ἀναφέραμε κατά μέσο ὅρο 29 τό χρόνο· στά 1876/77–1884/85 ἦταν 130· στά 1885/86–1893/94 ἦταν 163. Γιά ὅλη τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία οἱ ἀντίστοιχοι ἀριθμοί εἶναι: 739 — 979 — 1195 (βλ. «Στοιχεῖα ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί στατιστικῆς», τεῦχος VII).

** Στή στατιστική συλλογή λχ. τῶν ζέμστβο τοῦ νομοῦ Μπαλαχνά τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ ὑπολογίζεται, ὅτι ἡ καλλιέργεια μιᾶς ντεσιατίνας πατάτας ἀπαιτεῖ 77,2 μέρες ἐργασίας, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 59,2 εἶναι δουλιά μιᾶς ἐργάτριας γιά τό φύτεμα, τό τσάπισμα, τό βοτάνισμα καί τό βγάλσιμο. Ἑπομένως αὐξάνει περισσότερο ἡ ζήτηση ντόπιων ἀγροτισσῶν γιά δουλιά μέ τή μέρα.

*** Τό 1867 στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία ὑπῆρχαν 52 660 ἐργάτες τῶν ἐργοστασίων οἰνοπνευματοποιίας («Στρατιωτική-στατιστική συλλογή». Στό κεφάλαιο VII θά δείξουμε, ὅτι γενικά ἡ πηγή αὐτή ἐξογκώνει σέ τεράστιο βαθμό τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν στίς φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια), ἐνῶ τό 1890 ἦταν 26 102 (σύμφωνα μέ τόν «Ὁδηγό» τοῦ Ὀρλόφ). Οἱ ἐργάτες πού ἀσχολοῦνται εἰδικά μέ τήν οἰνοπνευματοποιία εἶναι λίγοι καί μάλιστα λίγο διαφέρουν ἀπό τούς ἐργάτες γῆς. «Ὅλοι οἱ ἐργάτες τῶν ἐργοστασίων πού εἶναι ἐγκαταστημένα στά χωριά — λέει λχ. ὁ γιατρός Ζμπάνκοφ — καί πού δέ λειτουργοῦν μάλιστα συνεχῶς, γιατί οἱ ἐργάτες φεύγουν τό καλοκαίρι γιά τίς γεωργικές δουλιές, διαφέρουν χτυπητά ἀπό τούς μόνιμους ἐργάτες τῆς φάμπρικας: φοροῦν ἀγροτικά ρούχα, διατηροῦν τίς συνήθειες τοῦ χωριοῦ καί δέν ἀποχτοῦν τόν ἰδιαίτερο ἀέρα πού ἔχει ὁ ἐργάτης τῆς φάμπρικας» (l. c., II, 121).

2) Παραγωγή ζάχαρης ἀπό ζαχαρότευτλα

Ἡ παραγωγή ζάχαρης ἀπό ζαχαρότευτλα εἶναι ἀκόμα περισσότερο συγκεντρωμένη ἀπ' ὅ,τι ἡ οἰνοπνευματοποιία σέ μεγάλες κεφαλαιοκρατικές ἐπιχειρήσεις καί ἀποτελεῖ ἐπίσης ἐξάρτημα τῶν τσιφλικάδικων χτημάτων (καί κυρίως τῶν χτημάτων τῶν εὐγενῶν γαιοχτημόνων). Ἡ κυριότερη περιοχή παραγωγῆς αὐτοῦ τοῦ προϊόντος εἶναι τά νοτιοδυτικά κυβερνεῖα, ἔπειτα τά νότια καί τά κεντρικά κυβερνεῖα τῆς μαυρόχωμης ζώνης. Ἡ ἔκταση πού καλλιεργεῖται μέ ζαχαρότευτλα ἦταν τή δεκαετία 1860–1870 περίπου 100 χιλιάδες ντεσιατίνες*, τό 1870–1880 περίπου 160 χιλιάδες ντεσιατίνες **, τό 1886–1895 — 239 χιλιάδες ντεσιατίνες***, τό 1896–1898 — 369 χιλιάδες ντεσιατίνες****, τό 1900 — 478 778 ντεσιατίνες, τό 1901 — 528 076 ντεσιατίνες («Τοργκόβο-προμίσλενναγια Γκαζέτα», 1901, ἀρ. φύλλου 123) καί τό 1905/06 — 483 272 ντεσιατίνες («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1906, τεῦχος 12). Συνεπῶς, στήν περίοδο μετά τή μεταρύθμιση ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση αὐξήθηκε πάνω ἀπό τό πενταπλάσιο. Ἀσύγκριτα πιό γρήγορα μεγάλωνε ἡ ποσότητα τῶν ζαχαρότευτλων πού πήγαινε γιά ἐπεξεργασία: στήν περίοδο 1860–1864 πέρασαν ἀπό ἐπεξεργασία σ' ὅλη τήν αὐτοκρατορία κατά μέσο ὅρο 4,1 ἑκατομ. μπέρκοβετς[97] ζαχαρότευτλα, τό 1870–1874 — 9,3 ἑκατομ., τό 1875–1879 — 12,8 ἑκατομ., τό 1890–1894 — 29,3 ἑκατομ., τό 1895/96–1897/98 — 35 ἑκατομ. μπέρκοβετς*****. Ἀπό τό 1860 μέχρι σήμερα ἡ ποσότητα ζαχαρότευτλων πού πέρασε ἀπό ἐπεξεργασία αὐξήθηκε παραπάνω ἀπό 8 φορές. Συνεπῶς, ἀνέβηκε σέ τεράστιο βαθμό

* «Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», τεῦχος I. — «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή». — «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση», τόμ. II.

** «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση», I.

*** «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», I, 41.

**** «Βέστνικ Φινάνσοφ», τεῦχος 27 τοῦ 1897, καί τεῦχος 36 τοῦ 1898. Στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία, χωρίς τό Βασίλειο τῆς Πολωνίας, τό 1896–1898 καλλιεργήθηκαν μέ ζαχαρότευτλα 327 χιλιάδες ντεσιατίνες.

***** Ἐκτός ἀπό τίς προηγούμενες πηγές βλ. «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1898, τεῦχος 32.

ἡ παραγωγή ζαχαρότευτλων κατά ντεσιατίνα, δηλαδή ἡ παραγωγικότητα τῆς δουλιᾶς στά μεγάλα, μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο ὀργανωμένα, ἀγροχτήματα*. Ἡ χρησιμοποίηση στήν ἀμειψισπορά μερικῶν κονδυλόριζων σάν τά ζαχαρότευτλα συνδέεται ἀναπόσπαστα μέ τό πέρασμα σ' ἕνα πιό τελειοποιημένο σύστημα γεωργίας, μέ τή βελτίωση τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς καί τῆς διατροφῆς τῶν ζώων κτλ. «Ἡ καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους μέ ζαχαρότευτλα — διαβάζουμε στήν «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση» (τόμ. Ι) — πού εἶναι γενικά ἀρκετά πολύπλοκη καί δύσκολη, ἔφτασε στή χώρα μας σέ πολλά νοικοκυριά πού καλλιεργοῦν ζαχαρότευτλα σέ ὑψηλό ἐπίπεδο τελειότητας καί κυρίως στά νοτιοδυτικά κυβερνεῖα καί στά κυβερνεῖα πού βρίσκονται γύρω ἀπό τό Βιστούλα. Γιά τήν καλλιέργεια χρησιμοποιοῦνται σέ διάφορα μέρη διάφορα λίγο-πολύ τελειοποιημένα ἐργαλεῖα καί ἀλέτρια· σέ μερικές μάλιστα περιπτώσεις μπῆκε σέ χρήση καί τό ὄργωμα μέ ἀτμοκίνητα ἀλέτρια» (109).

Αὐτή ἡ πρόοδος τῆς μεγάλης κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας συνδέεται μέ μιά πολύ σημαντική αὔξηση τῆς ζήτησης μισθωτῶν ἀγρεργατῶν, δηλ. ἐργατῶν γῆς καί κυρίως μεροκαματιάρηδων, ἐνῶ παράλληλα χρησιμοποιεῖται πολύ πλατιά ἡ δουλιά τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν (σύγκρ. «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση», ΙΙ, 32). Στούς ἀγρότες τῶν γειτονικῶν κυβερνείων δημιουργήθηκε μιά ἰδιαίτερη μορφή ἐξόδου γιά ἀναζήτηση ἐργασίας — ἡ ἔξοδος «πρός τή ζάχαρη» (ibid., 42). Ὑπολογίζουν ὅτι ἡ ὁλοκληρωμένη καλλιέργεια ἑνός μόργκ ($=^2/_3$ τῆς ντεσιατίνας) μέ ζαχαρότευτλα ἀπαιτεῖ 40 μέρες ἐργασίας («Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία», 72). Ἡ «Συλλογή ὑλικῶν γιά τήν κατάσταση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ» (ἔκδ. τῆς Ἐπιτροπῆς ὑπουργῶν) θεωρεῖ ὅτι ἡ καλλιέργεια 1 ντεσιατίνας μέ ζαχαρότευτλα ἀπαιτεῖ μέ μηχανικά μέσα 12 καί ὅταν γίνεται μέ τά χέρια 25 ἀντρικές μέρες ἐργασίας, χωρίς νά ὑπολογίζονται οἱ γυναῖκες καί τά ἀνήλικα (σελ. X–XI). Ἔτσι, ὅλη ἡ καλλιέργεια ζαχαρότευτλων στή Ρωσία θά πρέπει ἴσως ν' ἀπασχολεῖ τουλάχιστο 300 χιλιάδες μεροκαματιάρηδες καί μεροκαματιάρισσες τοῦ χωριοῦ. Ἀπό τήν αὔξηση ὅμως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ντεσιατίνων πού καλλιεργοῦνται μέ ζαχαρότευτλα δέν μπορεῖ ἀκόμα νά σχηματίσει κανείς ὁλοκληρωμένη εἰκόνα γιά τή ζήτηση μισθωτῆς

* Κατά μέσο ὅρο στήν περίοδο 1890–1894 ἀπό τίς 285 χιλιάδες ντεσιατίνες, πού καλλιεργοῦνταν μέ ζαχαρότευτλα στήν αὐτοκρατορία, οἱ 118 χιλιάδες ντεσιατίνες ἀνῆκαν στά ἐργοστάσια καί οἱ 167 χιλιάδες ντεσιατίνες στούς τευτλοκαλλιεργητές («Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», IX, 44).

ἐργασίας, γιατί μερικές δουλιές τῆς ζαχαροτευτλοκαλλιέργειας πληρώνονται μέ τό μπέρκοβετς. Νά λχ. τί διαβάζουμε στίς «Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας» (ἔκδ. τοῦ ὑπουργείου δημοσίων κτημάτων, τόμ. ΙΙ, Πετρούπολη, 1894, σελ. 82).

«Ὁ γυναικεῖος πληθυσμός καί τῆς πόλης καί τοῦ νομοῦ» (πρόκειται γιά τήν πόλη Κρόλεβετς τοῦ κυβερνείου Τσέρνιγκοφ) «ἐκτιμάει πολύ τή δουλιά στά τευτλοχώραφα. Τό φθινόπωρο γιά τό καθάρισμα ἑνός μπέρκοβετς ζαχαρότευτλων πληρώνουν 10 καπίκια. Δυό γυναῖκες καθαρίζουν ἕξι μέ δέκα μπέρκοβετς τή μέρα. Μερικές μάλιστα ἀναλαβαίνουν καί τήν περιποίηση τῶν τεύτλων στήν περίοδο τῆς ἀνάπτυξής τους: πρῶτο καί δεύτερο τσάπισμα. Τότε γιά ὅλη τήν περιποίηση, καθώς καί γιά τό βγάλσιμο καί τό καθάρισμα, παίρνουν 25 καπίκια γιά ἕνα μπέρκοβετς καθαρισμένα ζαχαρότευτλα». Ἡ θέση τῶν ἐργατῶν στίς φυτεῖες τῶν ζαχαρότευτλων εἶναι ἡ πιό βαριά. Λχ. στά «Ἰατρικά χρονικά τοῦ κυβερνείου Χαρκόβου» (1899, Σεπτέμβρης, ἀπόσπασμα ἀπό τή «Ρούσκιγε Βέντομοστι», 1899, ἀρ. φύλλου 254) ἀναφέρονται «μιά σειρά πάρα πολύ θλιβερά γεγονότα γιά τήν κατάσταση *τῶν ἐργαζομένων στίς φυτεῖες τῶν τεύτλων*». Ἔτσι, ὁ Ποντόλσκι, γιατρός τῶν ζέμστβο ἀπό τό κεφαλοχώρι Κοτέλβα, τοῦ νομοῦ Ἀχτίρκα, γράφει: «Τό φθινόπωρο ἡ ἀρχή *τῆς ἐξάπλωσης τοῦ τύφου* παρατηρεῖται συνήθως *στή νεολαία πού ἐργάζεται στίς φυτεῖες τῶν τεύτλων τῶν εὔπορων ἀγροτῶν*. Τά ὑπόστεγα, πού προορίζονται γιά τήν ἀνάπαυση καί τόν ὕπνο τῶν ἐργατῶν, τά ἔχουν οἱ ἰδιοχτῆτες φυτειῶν πολύ βρώμικα. Τό ἄχυρο, ὅπου κοιμοῦνται οἱ ἐργάτες, γίνεται κατά τό τέλος τῆς περιόδου τῆς δουλιᾶς κυριολεχτικά κοπριά, γιατί ποτέ δέν τό ἀλλάζουν: ἐδῶ ἀκριβῶς ἀναπτύσσεται ἡ ἑστία τῆς μόλυνσης. Συνέβηκε νά ἔχουμε ταυτόχρονα 4–5 ἀρρώστους ἀπό τύφο, πού μᾶς τούς ἔφερναν ἀπό τήν ἴδια φυτεία». Σύμφωνα μέ τή γνώμη τοῦ ἴδιου γιατροῦ «ἡ βασική μάζα τῶν συφιλιδικῶν ἀποτελεῖται ἀπό ἀνθρώπους πού δουλεύουν στά τεῦτλα». Μέ ἀπόλυτο δίκιο ὁ κ. Φέινμπεργκ παρατηρεῖ, ὅτι «ἡ δουλιά στίς φυτεῖες, ἐνῶ δέν ὑστερεῖ ἀπό τή δουλιά στίς φάμπρικες ὡς πρός τίς βλαβερές ἐπιδράσεις πού ἔχει τόσο στούς ἴδιους τούς ἐργάτες ὅσο καί στό γύρω πληθυσμό, εἶναι ἐξαιρετικά καταστρεφτική, γιατί ἀπασχολεῖ μάζες γυναικῶν καί ἀνήλικων καί γιατί οἱ ἐργάτες στεροῦνται ἐδῶ καί τήν πιό στοιχειώδικη προστασία τῆς κοινωνίας καί τοῦ κράτους». Ἔχοντας ὑπόψη τά παραπάνω, ὁ συγγραφέας συμμερίζεται ἀπόλυτα τή γνώμη τοῦ γιατροῦ Ρομανένκο, πού διατυ-

πώθηκε στό VII ιατρικό συνέδριο τοῦ κυβερνείου Χαρκόβου, ὅτι «κατά τήν ἔκδοση *ὑποχρεωτικῶν* διατάξεων πρέπει ἐπίσης *νά ληφθεῖ μέριμνα γιά τή θέση τῶν ἐργατῶν στίς φυτεῖες ζαχαρότευτλων*. Οἱ ἐργάτες αὐτοί στεροῦνται καί τά πιό ἀπαραίτητα, μῆνες ὁλόκληρους ζοῦν στό ὕπαιθρο καί τρῶνε ἀπό κοινό καζάνι».

Ἔτσι, ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς ζαχαρότευτλων μεγάλωνε τεράστια τή ζήτηση χωρικῶν ἐργατῶν, μετατρέποντας τή γύρω ἀγροτιά σέ ἀγροτικό προλεταριάτο. Ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν χωρικῶν ἐργατῶν μετριαζόταν σέ ἀσήμαντο μόνο βαθμό ἀπό τή μικρή μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν, πού ἀπασχολοῦνταν εἰδικά μέ τήν παραγωγή ζάχαρης ἀπό ζαχαρότευτλα*

3) Ἡ παραγωγή ἀμύλου ἀπό πατάτες

Ἀπό τούς κλάδους τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς πού ἀποτελοῦν ἀποκλειστική κατάχτηση τῶν τσιφλικάδικων νοικοκυριῶν, περνοῦμε σέ κλάδους πού εἶναι λίγο-πολύ προσιτοί στήν ἀγροτιά. Ἐδῶ ὑπάγεται κατά πρῶτο λόγο ἡ ἐπεξεργασία τῆς πατάτας (ἐνμέρει καί τοῦ σταριοῦ κι ἄλλων δημητριακῶν) γιά τήν παραγωγή ἀμύλου καί μελάσας. Ἡ παραγωγή ἀμύλου ἀναπτύχθηκε πολύ γρήγορα στήν ἐποχή μετά τή μεταρύθμιση ἐξαιτίας τῆς τεράστιας ἀνάπτυξης τῆς ὑφαντουργικῆς βιομηχανίας, πού εἶχε ἀνάγκη ἀπό ἄμυλο. Ἡ περιοχή ὅπου ἐπεκτάθηκε αὐτή ἡ παραγωγή εἶναι κυρίως τά μή μαυρόχωμα κυβερνεῖα, τά βιομηχανικά κυβερνεῖα καί ἐνμέρει τά βόρεια κυβερνεῖα τῆς μαυρόχωμης ζώνης. Ἡ «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση» (τόμ. II) ὑπολογίζει, ὅτι στά μέσα τῆς δεκαετίας 1860–1870 ὑπῆρχαν κάπου 60 ἐργοστάσια, μέ συνολική παραγωγή περίπου 270 χιλιάδες ρούβλια καί στά 1880—224 ἐργοστάσια μέ συνολική παραγωγή 1317 χιλιάδες ρούβλια. Σύμφωνα μέ τόν «Ὁδηγό γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» ὑπολογίζεται ὅτι τό 1890 ὑπῆρχαν 192 ἐργοστάσια μέ 3418 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 1760 χιλιάδες ρούβλια**. Ἡ «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση» γράφει

* Τό 1867 στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία ἀπασχολοῦνταν 80 919 ἐργάτες στά ἐργοστάσια γιά τήν παραγωγή καί τό ραφινάρισμα τῆς ζάχαρης ἀπό ζαχαρότευτλα. («Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», Ι. Ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» ἐξόγκωσε καί ἐδῶ αὐτό τόν ἀριθμό καί τόν ἀνέβασε σέ 92 χιλιάδες, μετρώντας πιθανόν δυό φορές τούς ἴδιους ἐργάτες). Τό 1890 ὁ ἀντίστοιχος ἀριθμός ἦταν 77 875 ἐργάτες («Ὁδηγός» τοῦ Ὀρλόφ).

** Παίρνουμε τά στοιχεῖα τῆς «Ἱστορικοστατιστικῆς ἐπισκόπησης» σάν τά πιό ὁμοιογενῆ καί κατάλληλα γιά σύγκριση. Ἡ «Συλλογή στοιχείων καί ὑλικῶν τῆς διεύθυνσης τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν» (1866, ἀρ. 4, Ἀπρίλης) ὑπολόγιζε, σύμφωνα μέ τά ἐπίσημα στοιχεῖα τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφακτούρας, ὅτι τό 1864 ὑπῆρχαν στή Ρωσία 55 ἐργοστάσια παραγωγῆς ἀμύλου μέ συνολική παραγωγή 231 χιλιάδες ρούβλια. Ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» τά ὑπολογίζει γιά τό 1866 σέ 198 μέ παραγωγή 563 χιλιάδες ρούβλια. Ἐδῶ ὅμως μπῆκαν, ἀναμφίβολα, μικρά ἐργαστήρια πού σήμερα δέ θεωροῦνται φάμπρικες. Γενικά ἡ στατιστική αὐτοῦ τοῦ κλάδου παραγωγῆς δέν εἶναι καθόλου ἱκανοποιητική: τά μικρά ἐργοστάσια κάποτε ὑπολογίζονται καί κάποτε (πολύ συχνότερα) παραλείπονται. Αχ. στό κυβερνεῖο Γιαροσλάβλ ὁ «Ὁδηγός» τοῦ Ὀρλόφ ὑπολόγιζε ὅτι τό 1890 ὑπῆρχαν 25 ἐργοστάσια («Κατάλογος» 1894/95 — 20), ἐνῶ σύμφωνα μέ τήν «Ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ» (τεῦχος II, 1896) μόνο στό νομό Ροστόβ ὑπῆρχαν 810 ἐργοστάσια παραγωγῆς ἀμύλου καί μελάσας ἀπό πατάτες. Γι' αὐτό οἱ ἀριθμοί πού παραθέτονται στό κείμενο μποροῦν νά χαρακτηρίσουν μονάχα τήν κίνηση τοῦ φαινομένου καί κάθε ἄλλο παρά τήν πραγματική ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς.

ὅτι «στά τελευταῖα 25 χρόνια αὐξήθηκε κατά $4\,^1/_2$ φορές ὁ ἀριθμός τῶν ἐργοστασίων πού παράγουν ἄμυλο, καί κατά $10\,^3/_4$ φορές ἡ ποσότητα τοῦ παραγόμενου προϊόντος. Παρ' ὅλα αὐτά ἡ παραγωγικότητα αὐτή δέν καλύπτει καθόλου τή ζήτηση ἀμύλου» (σελ. 116), πράγμα πού τό μαρτυράει ἡ αὔξηση τῆς εἰσαγωγῆς ἀμύλου ἀπό τό ἐξωτερικό. Ἀναλύοντας τά στοιχεῖα κατά κυβερνεῖα, ἡ «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση» φτάνει στό συμπέρασμα, ὅτι ἡ παραγωγή ἀμύλου ἀπό πατάτα ἔχει στή χώρα μας (σέ ἀντίθεση μέ τήν παραγωγή ἀμύλου ἀπό στάρι) ἀγροτικό χαρακτήρα, γιατί εἶναι συγκεντρωμένη στά χέρια τῶν ἀγροτῶν καί τῶν τσιφλικάδων. Ἡ παραγωγή αὐτή «πού ἔχει προοπτική νά ἀναπτυχθεῖ πλατιά» στό μέλλον, «φέρνει καί τώρα στόν ἀγροτικό μας πληθυσμό καλά κέρδη» (126).

Τώρα θά δοῦμε ποιός καρποῦται αὐτά τά κέρδη. Πρῶτα ὅμως ἄς σημειώσουμε, ὅτι στήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς ἀμύλου εἶναι ἀπαραίτητο νά ξεχωρίζουμε δυό προτσές: ἀπό τή μιά μεριά, τήν ἐμφάνιση νέων μικρῶν ἐργοστασίων καί τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς τῶν ἀγροτῶν, κι ἀπό τήν ἄλλη, τή συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς σέ μεγάλες φάμπρικες μέ ἀτμοκίνητες μηχανές. Τό 1890 λογουχάρη ὑπῆρχαν 77 ἀτμοκίνητα ἐργοστάσια, πού συγκέντρωναν τά 52 % ὅλων τῶν ἐργατῶν καί τά 60 % τῆς συνολικῆς παραγωγῆς. Ἀπ' αὐτά τά ἐργοστάσια μονάχα 11 εἶχαν ἱδρυθεῖ πρίν ἀπό τό 1870, 17 στή δεκαετία 1870–1880, 45 στή δεκαετία 1880–1890 καί 2 τό 1890 («Ὁδηγός» τοῦ Ὀρλόφ).

Γιά νά γνωρίσουμε τήν οἰκονομία τῆς παραγωγῆς ἀμύλου ἀπό τούς ἀγρότες, ἄς δοῦμε στίς τοπικές ἔρευνες. Τό 1880/81 στό κυβερνεῖο Μόσχας ἡ παραγωγή ἀμύλου ἀγκάλιαζε 43 χωριά 4

νομῶν*. Ὑπολογίζονταν ὅτι ὑπῆρχαν 130 ἐπιχειρήσεις μέ 780 ἐργάτες καί μέ παραγωγή ὄχι μικρότερη ἀπό 137 χιλιάδες ρούβλια. Ὁ κλάδος αὐτός τῆς παραγωγῆς διαδόθηκε κυρίως μετά τή μεταρύθμιση, ἡ τεχνική του προόδευε βαθμιαῖα, σχηματίζονταν μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις, πού ἀπαιτοῦσαν μεγαλύτερο πάγιο κεφάλαιο καί διακρίνονταν γιά τήν ἀνώτερη παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας. Οἱ χειροκίνητοι τρίφτες ἀντικαταστάθηκαν ἀπό ἄλλους βελτιωμένους, ἔπειτα παρουσιάστηκε τὸ ἱπποκίνητο μηχάνημα καί τέλος μπῆκε σέ χρήση τό *τύμπανο*, μιά συσκευή πού καλυτέρεψε καί φτήνηνε σέ σημαντικό βαθμό τήν παραγωγή. Νά τά ἐπεξεργασμένα ἀπό μᾶς στοιχεῖα τῆς ἀπογραφῆς τῶν νοικοκυριῶν τῶν «βιοτεχνῶν» ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τῶν ἐπιχειρήσεων:

Κατηγορίες ἐπιχειρήσεων**	Ἀριθμός ἐπιχειρήσεων	Ἀριθμός ἐργατῶν			Ἐργάτες κατά ἐπιχείρηση			Μέσος ὅρος ἐργάσιμων βδομάδων	Ἀξία παραγωγῆς σέ ρούβλια		
		Μέλη οἰκογένειας	Μισθωτοί	Σύνολο	Μέλη τῆς οἰκογένειας	Μισθωτοί	Σύνολο		Σύνολο	Κατά ἐπιχείρηση	Κατά ἐργάτη σέ 4 βδομάδες
Μικρές	15	30	45	75	2	3	5	5,3	12 636	842	126
Μεσαῖες	42	96	165	261	2,2	4	6,2	5,5	55 890	1 331	156
Μεγάλες	11	26	67	93	2,4	6	8,4	6,4	61 282	5 571	416
Συνολικά	68	152	277	429	2,[illegible]	4,1	6,3	5,5	129 808	1 908	341

Ἔτσι, ἔχουμε ἐδῶ μικρές κεφαλαιοκρατικές ἐπιχειρήσεις, στίς ὁποῖες ὅσο ἐπεκτείνεται ἡ παραγωγή μεγαλώνει ἡ χρησιμοποίηση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας κι ἀνεβαίνει ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας. Οἱ ἐπιχειρήσεις αὐτές φέρνουν στήν ἀγροτική κεφαλαιοκρατία σημαντικά κέρδη, ἀνεβάζοντας ἐπίσης καί τήν τεχνική τῆς γεωργίας. Ἡ κατάσταση ὅμως τῶν ἐργατῶν στά μικρά αὐτά ἐργοστάσια δέν εἶναι καθόλου ἱκανοποιητική

* «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VII, τεῦχος I, Μόσχα, 1882.

** Βλ. παράρτημα στό V κεφάλαιο, ἐπάγγελμα ἀρ. 24.

ἐξαιτίας τῶν ἐξαιρετικά ἀνθυγιεινῶν ὅρων ἐργασίας καί τῆς μεγάλης ἐργάσιμης μέρας*.

Ἡ γεωργία τῶν ἀγροτῶν πού ἔχουν «ἀμυλοτριβεῖα» βρίσκεται σέ πολύ εὐνοϊκές συνθῆκες. Ἡ καλλιέργεια τῆς πατάτας (σέ γεωργικούς κλήρους καί κυρίως σέ νοικιασμένα χωράφια) φέρνει σημαντικά μεγαλύτερο εἰσόδημα παρά ἡ καλλιέργεια σίκαλης καί βρώμης. Γιά νά ἐπεκτείνουν τό νοικοκυριό τους, οἱ ἐργοστασιάρχες νοικιάζουν σέ πλατιά κλίμακα τούς γεωργικούς κλήρους τῆς ἀγροτικῆς φτωχολογιᾶς. Λχ. στό χωριό Τσίμπινο (τοῦ νομοῦ Μπρόνιτσι) 18 κάτοχοι ἀμυλοτριβείων (ἀπό τούς 105 νοικοκυρέους πού ζοῦν στό χωριό) μισθώνουν τούς γεωργικούς κλήρους τῶν ἀγροτῶν πού φεύγουν γιά μεροκάματα ἀλλοῦ, καθώς καί τῶν ἀγροτῶν πού δέν ἔχουν ἄλογο, προσθέτοντας ἔτσι στούς 61 κλήρους τους καί ἄλλους 133 κλήρους πού τούς παίρνουν μέ νοίκι. Στά χέρια τους συγκεντρώνονται συνολικά 194 κλῆροι, δηλαδή, τά 44,5 % ὅλων τῶν γεωργικῶν κλήρων πού ὑπάρχουν σ' αὐτό τό χωριό. «Τά ἴδια ἐντελῶς φαινόμενα,— διαβάζουμε στή Συλλογή, — βρίσκουμε καί σέ ἄλλα χωριά, ὅπου εἶναι λίγο-πολύ ἀναπτυγμένη ἡ παραγωγή ἀμύλου» (l. c., 42)**. Οἱ ἰδιοχτῆτες ἀμυλοτριβείων συντηροῦν δυό φορές περισσότερα ζῶα ἀπό τούς ὑπόλοιπους ἀγρότες: κατά μέσο ὅρο στό κάθε νοικοκυριό ἀναλογοῦν 3,5 ἄλογα καί 3,4 ἀγελάδες ἔναντι 1,5 ἄλογο καί 1,7 ἀγελάδα πού ἔχουν οἱ ντόπιοι ἀγρότες γενικά. Ἀπό τούς 68 ἰδιοχτῆτες ἀμυλοτριβείων (πού ὑπάρχουν στήν ἀπογραφή τῶν νοικοκυριῶν) οἱ 10 ἔχουν ἀγορασμένη γῆ, οἱ 22 μισθώνουν γῆ πού δέν ἀνήκει σέ γεωργικούς κλήρους καί οἱ 23 μισθώνουν γεωργικούς κλήρους. Μέ λίγα λόγια πρόκειται γιά τυπικούς ἐκπροσώπους τῆς ἀγροτικῆς κεφαλαιοκρατίας.

Ἐντελῶς ἀνάλογες σχέσεις παρουσιάζει ἡ ἀμυλοπαραγωγή στό νομό Γιοῦργεφ τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ (Β. Προυγκάβιν, l. c., σελ. 104 κ. ἑ.). Καί δῶ οἱ ἰδιοχτῆτες ἀμυλοτριβείων παράγουν κυρίως χρησιμοποιώντας μισθωτή ἐργασία (ἀπό τούς 128 ἐργάτες πού δουλεύουν σέ 30 ἐργοστάσια οἱ 86 εἶναι μισθωτοί)·

* L. c., σελ. 32. Στά μικρά ἐργοστάσια τῶν ἀγροτῶν ἡ διάρκεια τῆς ἐργάσιμης μέρας εἶναι 13–14 ὧρες, ἐνῶ στά μεγάλα ἐργοστάσια τοῦ ἴδιου κλάδου βιομηχανίας (σύμφωνα μέ τόν Ντεμέντιεφ) ἐπικρατεῖ ἡ 12ωρη ἐργάσιμη μέρα [98].

** Σύγκρινε μ' αὐτό τή γενική κρίση τοῦ Β. Ὀρλόφ γιά ὅλο τό κυβερνεῖο Μόσχας (τόμ. IV τῆς Συλλογῆς, τεῦχος 1, σελ. 14): οἱ εὔποροι ἀγρότες νοικιάζουν συχνά τούς γεωργικούς κλήρους τῆς φτωχολογιᾶς, συγκεντρώνοντας κάποτε στά χέρια τους ἀπό 5-10 νοικιασμένους κλήρους.

καί δῶ οἱ ἰδιοχτῆτες τῶν ἀμυλοτριβείων βρίσκονται ἀσύγκριτα ψηλότερα ἀπό τή μάζα τῶν ἀγροτῶν, ὡς πρός τήν κτηνοτροφία καί τή γεωργία, γιατί χρησιμοποιοῦν τά ὑπολείμματα τῆς πατάτας γιά τροφή τῶν ζώων. Ἀνάμεσα στούς ἀγρότες παρουσιάζονται μάλιστα καί πραγματικοί φάρμερ. Ὁ κ. Προυγκάβιν περιγράφει τό νοικοκυριό ἑνός ἀγρότη, πού ἔχει ἐργοστάσιο ἀμύλου (ἡ ἀξία του εἶναι περίπου 1500 ρούβλια) μέ 12 μισθωτούς ἐργάτες. Τήν πατάτα τήν παράγει στό νοικοκυριό του, πού τό μεγάλωσε νοικιάζοντας γῆ. Ἐφαρμόζει τήν ἑφταμερῆ ἀμειψισπορά μέ καλλιέργεια τριφυλλιοῦ. Γιά τή γεωργία ἔχει 7–8 ἐργάτες, πού τούς μισθώνει ἀπό τήν ἄνοιξη ὥς τό φθινόπωρο («ἐποχιακοί»). Τά ὑπολείμματα τῆς πατάτας πηγαίνουν γιά τή διατροφή ζώων, καί μέ τά νερά πού χρησιμοποιοῦνται γιά τό ξέπλυμα τῆς πατάτας ὁ νοικοκύρης σκοπεύει νά ποτίζει τά χωράφια του. Ὁ κ. Β. Προυγκάβιν βεβαιώνει, ὅτι τό ἐργοστάσιο αὐτό βρίσκεται σέ «ἐντελῶς ἐξαιρετικές συνθῆκες». Φυσικά, σέ κάθε κεφαλαιοκρατική κοινωνία ἡ ἀγροτική ἀστική τάξη θ᾽ ἀποτελεῖ πάντα μιά ἀσήμαντη μειοψηφία τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ καί μ᾽ αὐτή τήν ἔννοια θ᾽ ἀποτελεῖ, ἄν θέλετε, μιά «ἐξαίρεση». Ὅμως μ᾽ αὐτόν τό χαρακτηρισμό δέν ἐξαλείφεται τό γεγονός, ὅτι καί στόν τομέα τῆς παραγωγῆς ἀμύλου καί σέ ὅλους τούς ἄλλους τομεῖς τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας στή Ρωσία διαμορφώνεται ἡ τάξη τῶν ἐπιχειρηματιῶν τοῦ χωριοῦ, πού ὀργανώνουν τήν κεφαλαιοκρατική γεωργία*.

4) Ἡ ἐλαιοπαραγωγή

Ἡ παραγωγή λαδιοῦ ἀπό λινάρι, κανάβι, ἡλιόσπορο κ.ἄ. ἀποτελεῖ ἐπίσης συχνά βιομηχανική ἐπεξεργασία ἀγροτικῶν προϊόντων. Γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐλαιοπαραγωγῆς μετά τή μεταρρύθμιση μπορεῖ νά κρίνει κανείς ἀπό τό ὅτι τό 1864 ἡ συνολική ἀξία τῆς ἐλαιοπαραγωγῆς ἦταν 1619 χιλιάδες ρούβλια, τό 1879 ἦταν 6486

* Θά σημειώσουμε σάν κάτι τό παράδοξο ὅτι καί ὁ κ. Προυγκάβιν (l. c., 107) καί ὁ συντάχτης τῆς περιγραφῆς τῶν ἐπαγγελμάτων τοῦ κυβερνείου Μόσχας (l. c., 45) καί ὁ κ. Β. Β. («Δοκίμιο γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», 127) θεώρησαν σάν «συνεταιρική βάση» (ἤ «ἀρχή») τό γεγονός, ὅτι ὁρισμένα ἀμυλοτριβεῖα ἀνήκουν σέ περισσότερους ἀπό ἕναν ἰδιοχτῆτες. Οἱ διορατικοί ναρόντνικοί μας μπόρεσαν καί διέκριναν μιά ἰδιαίτερη «ἀρχή» στό συνεταιρισμό τῶν ἐπιχειρηματιῶν τοῦ χωριοῦ καί δέν πρόσεξαν καμιά νέα κοινωνικο-οικονομική «ἀρχή» στήν ἴδια τήν ὕπαρξη καί ἀνάπτυξη τῆς τάξης τῶν ἐπιχειρηματιῶν τοῦ χωριοῦ.

χιλιάδες ρούβλια καί τό 1890 ἔφτασε τά 12 232 χιλιάδες ρούβλια*. Καί σ᾽ αὐτή τήν παραγωγή παρατηρεῖται διπλό προτσές ἀνάπτυξης: ἀπό τό ἕνα μέρος, ἐμφανίζονται στά χωριά μικρά ἐλαιοτριβεῖα τῶν ἀγροτῶν (κάποτε καί τῶν τσιφλικάδων), πού παράγουν προϊόν γιά πούληση. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, ἀναπτύσσονται μεγάλα ἀτμοκίνητα ἐργοστάσια, πού συγκεντρώνουν τήν παραγωγή κι ἐκτοπίζουν τά μικρά ἐργαστήρια**. Ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει μόνο ἡ ἀγροτική ἐπεξεργασία τῶν ἐλαιωδῶν φυτῶν. «Οἱ κάτοχοι τῶν ἐλαιοτριβείων γιά τήν παραγωγή καναβόλαδου, — διαβάζουμε στήν «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση», (τόμ. II), — ἀνήκουν στούς εὔπορους ἐκπροσώπους τῆς ἀγροτιᾶς» πού ἐκτιμοῦν ἰδιαίτερα τήν ἐλαιοπαραγωγή, γιατί τούς δίνεται ἡ δυνατότητα ν᾽ ἀποχτήσουν μιά θαυμάσια τροφή γιά τά ζῶα (πλακοῦντες). Σημειώνοντας τήν «πλατιά ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς λιvελαίου» στό νομό Γιοῦργεφ τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ, ὁ κ. Προυγκάβιν (l. c.) παρατηρεῖ ὅτι οἱ ἀγρότες «δέν ὠφελοῦνται λίγο» ἀπ᾽ αὐτήν (σελ. 65–66), ὅτι ἡ γεωργία καί ἡ κτηνοτροφία τῶν ἀγροτῶν πού ἔχουν ἐλαιοτριβεῖα στέκουν πολύ ψηλότερα ἀπό τή γεωργία καί τήν κτηνοτροφία τῆς μάζας τῆς ἀγροτιᾶς, μερικοί μάλιστα ἰδιοχτῆτες ἐλαιοτριβείων καταφεύγουν καί στή μίσθωση χωρικῶν-ἐργατῶν (l. c, πίνακες, σελ. 26–27, 146–147). Τό ἴδιο ἀκριβῶς ἔδειξε καί ἡ βιοτεχνική ἀπογραφή τοῦ Πέρμ γιά τό 1894/95, ὅτι δηλαδή οἱ κάτοχοι ἐλαιοτριβείων ἔχουν ἕνα ἀγροτικό νοικοκυριό πολύ ἀνώτερο ἀπό τό νοικοκυριό τῆς μά-

* «Συλλογή στοιχείων καί ὑλικῶν τῆς διεύθυνσης τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», 1866, ἀρ. 4. «Ὁδηγός» τοῦ Ὀρλόφ, 1η καί 3η ἔκδοση. Δέν παραθέτουμε στοιχεῖα γιά τόν ἀριθμό τῶν ἐργοστασίων, γιατί ἡ στατιστική μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια μπερδεύει τά μικρά ἀγροτικά μέ τά μεγάλα βιομηχανικά ἐλαιοτριβεῖα, πότε ὑπολογίζοντας τά πρῶτα, πότε μήν ὑπολογίζοντάς τα σέ διάφορες περιόδους καί σέ διάφορα κυβερνεῖα. Στή δεκαετία 1860–1870, λχ., ἡ μάζα τῶν μικρῶν ἐλαιοτριβείων κατατασσόταν στά «ἐργοστάσια».

** Τό 1890, λχ., ἡ συνολική παραγωγή 383 ἐργοστασίων ἦταν 12 232 χιλ. ρούβλια, ἀπ᾽ αὐτά τά 7170 χιλιάδες ρούβλια ἀποτελοῦσαν τήν παραγωγή 11 μόνο ἐργοστασίων. Ἡ νίκη αὐτή τῶν βιομηχανικῶν ἐπιχειρηματιῶν ἐνάντια στούς ἐπιχειρηματίες τοῦ χωριοῦ προκαλεῖ τή βαθιά δυσαρέσκεια τῶν τσιφλικάδων μας (λχ. τοῦ κ. Σ. Κορολένκο, l. c.) καί τῶν ναρόντνικών μας (λχ. τοῦ κ. Ν. —ον, σελ. 241–242 τοῦ «Δοκιμίου»). Ἐμεῖς δέ συμμεριζόμαστε τίς ἀπόψεις τους. Τά μεγάλα ἐργοστάσια θ᾽ ἀνεβάσουν τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας καί θά κοινωνικοποιήσουν τήν παραγωγή. Αὐτό ἀπό τή μιά μεριά, ἀπό τήν ἄλλη ὅμως ἡ κατάσταση τῶν ἐργατῶν στά μεγάλα ἐργοστάσια θά εἶναι ἀσφαλῶς καλύτερη ἀπ᾽ ὅ,τι στά μικρά ἀγροτικά ἐλαιοτριβεῖα καί ὄχι μόνο ἀπό ὑλική πλευρά.

ζας (πιό μεγάλες καλλιεργούμενες εκτάσεις, πολύ περισσότερα ζῶα, καλύτερες σοδιές κ. ἄ.), κι ὅτι ἡ καλυτέρευση αὐτή τῆς γεωργίας συνοδεύεται ἀπό τή μίσθωση χωρικῶν-ἐργατῶν*. Στό κυβερνεῖο Βορόνεζ μετά τή μεταρύθμιση ἐπεκτάθηκε ἰδιαίτερα ἡ *ἐμπορευματική* καλλιέργεια τοῦ ἡλίανθου, πού ἀπό τούς σπόρους του παράγεται στά τοπικά ἐλαιοτριβεῖα λάδι. Στή δεκαετία 1870–1880 ἡ ἔκταση πού καλλιεργοῦνταν στή Ρωσία μέ ἡλίανθο ὑπολογιζόταν περίπου 80 χιλιάδες ντεσιατίνες («Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση», I) καί στή δεκαετία 1880–1890 περίπου 136 χιλιάδες ντεσιατίνες, πού κατά τά $^2/_3$ ἀνῆκαν στούς ἀγρότες. «Ἀπό τότε ὅμως, κρίνοντας ἀπό μερικά στοιχεῖα, ἡ καλλιεργούμενη μ' αὐτό τό φυτό ἔκταση αὐξήθηκε σημαντικά — σέ μερικά μέρη κατά 100% ἤ καί ἀκόμα περισσότερο» («Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», I, 37). «Μόνο στό κεφαλοχώρι Ἀλεξέγεβκα» (τοῦ νομοῦ Μπιριούτσι τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ), — διαβάζουμε στήν «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση», μέρος II, — «ἀριθμοῦνται περισσότερα ἀπό 40 ἐλαιοτριβεῖα, ἀλλά καί τό ἴδιο τό χωριό Ἀλεξέγεβκα πλούτισε μόνο μέ τόν ἡλιόσπορο καί ἀπό φτωχό χωριουδάκι ἔγινε ἕνα πλούσιο κεφαλοχώρι μέ σπίτια καί καταστήματα πού ἔχουν στέγη ἀπό λαμαρίνα» (41). Τί ἀντίχτυπο εἶχε αὐτός ὁ πλοῦτος τῆς ἀγροτικῆς κεφαλαιοκρατίας στή μάζα τῆς ἀγροτιᾶς, φαίνεται ἀπό τό ὅτι τό 1890 στό κεφαλοχώρι Ἀλεξέγεβκα ἀπό τίς 2273 γραμμένες στά μητρῶα οἰκογένειες (μέ 13386 ἄτομα καί τῶν δυό φύλων) οἱ 1761 δέν εἶχαν ζῶα ἐργασίας, οἱ 1699 δέν εἶχαν σύνεργα, οἱ 1480 δέν καλλιεργοῦσαν τά χωράφια τους καί μόνο 33 οἰκογένειες δέν ἀσχολοῦνταν μέ ἄλλα ἐπαγγέλματα**.

Γενικά, πρέπει νά σημειωθεῖ, ὅτι τά ἐλαιοτριβεῖα τῶν ἀγροτῶν συγκαταλέγονται συνήθως, στίς ἀπογραφές τῶν νοικοκυριῶν ἀπό τά ζέμστβο, ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνες τίς «ἐμποροβιομηχανικές ἐπιχειρήσεις», πού γιά τήν κατανομή καί τό ρόλο τους μιλήσαμε ἤδη στό II κεφάλαιο.

* *Β. Ἰλίν,* «Οἰκονομικές μελέτες καί ἄρθρα». Πετρούπολη, 1899, σελ. 139–140. (Βλ. Ἅπαντα, 5η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 2, σελ. 351. *Ἡ Σύντ.*).

** «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό νομό Μπιριούτσι τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ». — Τά βιοτεχνικά ἐργαστήρια στό κεφαλοχώρι ἦταν 153. Σύμφωνα μέ τόν «Ὁδηγό» τοῦ Ὀρλόφ γιά τό 1890, στό κεφαλοχώρι αὐτό ὑπῆρχαν 6 ἐλαιοτριβεῖα μέ 34 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 17 χιλιάδες ρούβλια. Σύμφωνα ὅμως μέ τόν «Κατάλογο γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» τοῦ 1894/95 ὑπῆρχαν 8 ἐλαιοτριβεῖα μέ 60 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 151 χιλιάδες ρούβλια.

5) Ἡ καπνοπαραγωγή

Κλείνοντας, θά προσθέσουμε μερικά σύντομα στοιχεῖα γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς καπνοπαραγωγῆς. Ἀπό τό 1863 ὥς τό 1867 ἡ παραγωγή καπνοῦ στή Ρωσία ἦταν κατά μέσο ὅρο 1923 χιλιάδες πούτια ἀπό 32 161 ντεσιατίνες. Στήν περίοδο 1872–1878 ἦταν 2783 χιλιάδες πούτια ἀπό 46 425 ντεσιατίνες καί στά 1880–1890 — 4 ἑκατομμύρια πούτια ἀπό 50 χιλιάδες ντεσιατίνες*. Ὁ ἀριθμός τῶν καπνοφυτειῶν γιά τίς ἴδιες περιόδους ἦταν 75—95—650 χιλιάδες, πράγμα πού προφανῶς δείχνει, ὅτι αὐξήθηκε σημαντικότατα ὁ ἀριθμός τῶν μικρῶν γεωργῶν, πού τραβήχτηκαν στήν ἐμπορευματική γεωργία αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ἡ καπνοκαλλιέργεια ἀπαιτεῖ σημαντικό ἀριθμό ἐργατῶν. Γι' αὐτό τό λόγο, ἀνάμεσα στίς διάφορες μετακινήσεις τῶν ἀγροτῶν γιά ἐποχιακές γεωργικές δουλιές, σημειώνεται καί ἡ μετακίνηση γιά δουλιά στίς καπνοφυτεῖες (κυρίως στά κυβερνεῖα τῆς νότιας παραμεθόριας περιοχῆς, ὅπου ἡ καπνοκαλλιέργεια ἐπεκτάθηκε τόν τελευταῖο καιρό μέ ἐξαιρετική ταχύτητα). Στόν τύπο τονίστηκε κιόλας ὅτι ἡ θέση τῶν ἐργατῶν στίς καπνοφυτεῖες εἶναι πάρα πολύ δύσκολη**.

Σχετικά μέ τήν καπνοπαραγωγή σάν κλάδο τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας, ἔχουμε πολύ λεπτομερειακά καί ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα στήν «Ἐπιθεώρηση τῆς καπνοπαραγωγῆς τῆς Ρωσίας» (τεῦχος II καί III. Πετρούπολη, 1894, πού ἐκδόθηκε μέ ἐντολή τῆς διεύθυνσης γεωργίας). Ὁ κ. Β. Σ. Στσερμπατσιόφ, περιγράφοντας τήν καπνοπαραγωγή στήν Μικρορωσία***, παραθέτει ἐξαιρετικά ἀκριβεῖς πληροφορίες γιά τρεῖς νομούς τοῦ κυβερνείου Πολτάβας (Πριλούκι, Λόχβιτσα καί Ρομνί). Οἱ πληροφορίες αὐτές, πού τίς συγκέντρωσε ὁ συγγραφέας καί τίς ἐπεξεργάστηκε τό

* «Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», I. — «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση», τόμ. I. — «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», IX, 62. Ἡ καλλιεργούμενη μέ καπνά ἔκταση κυμαίνεται πολύ ἀπό χρόνο σέ χρόνο: λχ., ἡ μέση ἔκταση στά χρόνια 1889–1894 ἦταν 47 813 ντεσιατίνες (4180 χιλιάδες πούτια παραγωγή), ἐνῶ στά χρόνια 1892–1894 ἦταν 52 516 ντεσιατίνες μέ 4878 χιλιάδες πούτια παραγωγή. Βλ. «Συλλογή στοιχείων γιά τή Ρωσία», 1896, σελ. 208–209.

** *Μπελομπορόντοφ,* στό προαναφερμένο ἄρθρο τοῦ «Σέβερνι Βέστνικ», 1896, τεῦχος 2. Ἡ «Ρούσκιγε Βέντομοστι», 1897, ἀρ. φύλλου 127 (τῆς 10 τοῦ Μάη) γράφει: Ἡ ἐκδίκαση τῆς ἀγωγῆς τῶν 20 ἐργατριῶν ἐνάντια στόν ἰδιοχτήτη μιᾶς καπνοφυτείας στήν Κριμαία εἶχε σάν ἀποτέλεσμα «νά ἀποκαλυφθοῦν στό δικαστήριο πολλά γεγονότα, πού δίνουν μιάν εἰκόνα τῆς τρομερά δύσκολης κατάστασης τῶν ἐργατῶν πού ἐργάζονται σ' αὐτές τίς φυτεῖες».

*** Ὀνομασία τῆς Οὐκρανίας πού χρησιμοποιοῦνταν στήν ἐποχή τῆς τσαρικῆς Ρωσίας. Σήμερα ὁ ὅρος αὐτός δέν χρησιμοποιεῖται. *Σημ. μετ.*

γραφεῖο στατιστικῆς τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Πολτάβας, ἀγκαλιάζουν καί στούς τρεῖς αὐτούς νομούς 25 089 νοικοκυριά ἀγροτῶν πού φυτεύουν καπνά. Τά νοικοκυριά αὐτά καλλιεργοῦν 6844 ντεσιατίνες καπνό καί 146 774 ντεσιατίνες δημητριακά. Ἡ κατανομή αὐτῶν τῶν νοικοκυριῶν εἶναι ἡ παρακάτω:

Τρεῖς νομοί τοῦ κυβερνείου Πολτάβας (1888)

Ὁμάδες νοικοκυριῶν σύμφωνα μέ τήν καλλιεργούμενη ἔκταση σιτηρῶν	Ἀριθμός νοικοκυριῶν	Καλλιεργούμενη ἔκταση σέ ντεσιατίνες	
		μέ καπνό	μέ δημητριακά
Λιγότερο ἀπό 1 ντεσιατίνα	2 231	374	448
Ἀπό 1–3 ντεσιατίνες	7 668	895	13 974
» 3–6 »	8 856	1 482	34 967
» 6–9 »	3 319	854	22 820
Παραπάνω ἀπό 9 »	3 015	3 239	74 565
Σύνολο	25 089	6 844	146 774

Βλέπουμε μιά τεράστια συγκέντρωση καί τῆς καπνοκαλλιέργειας καί τῆς σιτοκαλλιέργειας στά χέρια τῶν κεφαλαιοκρατικῶν νοικοκυριῶν. Λιγότερο ἀπό τό ἕνα ὄγδοο τῶν νοικοκυριῶν (3 χιλιάδες ἀπό τίς 25) συγκεντρώνουν πάνω ἀπό τή μισή καλλιεργούμενη μέ δημητριακά ἔκταση (74 χιλιάδες ἀπό τίς 147). Τό κάθε νοικοκυριό ἔχει κατά μέσο ὅρο σχεδόν 25 ντεσιατίνες. Ἡ μισή σχεδόν ἔκταση τῶν καπνοφυτειῶν βρίσκεται στά χέρια αὐτῶν τῶν νοικοκυριῶν (3,2 χιλιάδες ἀπό τίς 6,8 χιλιάδες ντεσιατίνες), ἔτσι πού κατά μέσο ὅρο σέ 1 νοικοκυριό ἀναλογεῖ περισσότερο ἀπό μιά ντεσιατίνα καπνοφυτεία, ἐνῶ σ' ὅλες τίς ὑπόλοιπες ὁμάδες ἡ ἐπιφάνεια τῆς καπνοφυτείας δέν ξεπερνάει τό ἕνα μέχρι δυό δέκατα τῆς ντεσιατίνας κατά νοικοκυριό.

Ἐκτός ἀπ' αὐτό ὁ κ. Στσερμπατσιόφ δίνει στοιχεῖα γιά τήν ταξινόμηση τῶν ἴδιων νοικοκυριῶν, ἀνάλογα μέ τίς καλλιεργούμενες μέ καπνά ἐκτάσεις :

Ὁμάδες καπνοφυτειῶν	Ἀριθμός καπνοφυτειῶν		Καπνοχώραφα σέ ντεσιατίνες	
0,01 ντεσιατ. καί λιγότερο	2 919		30	
Ἀπό 0,01 ὥς 0,10 ντεσιατίνες	9 078		492	
» 0,10 » 0,25 »	5 989		931	
» 0,25 » 0,50 »	4 330		1 246	
» 0,50 » 1,00 »	1 834		1 065	
» 1,00 » 2,00 »	615	2 773	720	4 145
» 2,00 καί πάνω »	324		2 360	
Σύνολο	25 089		6 844	

Ἀπό τά στοιχεῖα αὐτά φαίνεται, ὅτι ἡ συγκέντρωση τῆς καπνοκαλλιέργειας εἶναι σημαντικά μεγαλύτερη ἀπό τή συγκέντρωση τῆς καλλιέργειας δημητριακῶν. Στή δοσμένη περιοχή ὁ εἰδικευμένος αὐτός ἐμπορευματικός κλάδος τῆς γεωργίας εἶναι περισσότερο συγκεντρωμένος στά χέρια τῶν κεφαλαιοκρατῶν ἀπ' ὅ,τι ἡ γεωργία γενικά. 2773 νοικοκυριά, ἀπό τίς 25 χιλιάδες συνολικά, ἔχουν συγκεντρώσει στά χέρια τους 4145 ντεσιατίνες καπνοφυτεῖες, ἀπό τίς 6844 ντεσιατίνες πού ὑπάρχουν συνολικά, δηλαδή πάνω ἀπό τά τρία πέμπτα. Οἱ 324 μεγαλύτεροι καπνοπαραγωγοί (τό ἕνα δέκατο καί κάτι ἀπό τό σύνολο τῶν μεγάλων καπνοπαραγωγῶν) ἔχουν 2360 ντεσιατίνες καπνοφυτεῖες, δηλαδή πάνω ἀπό τό ἕνα τρίτο τῆς συνολικῆς ἔκτασης. Κατά μέσο ὅρο ἀναλογοῦν στό κάθε νοικοκυριό *πάνω ἀπό 7 ντεσιατίνες καπνοφυτεία*. Γιά νά κρίνει κανείς τί τύπου πρέπει νἆναι αὐτό τό νοικοκυριό, ὑπενθυμίζουμε ὅτι ἡ καλλιέργεια τοῦ καπνοῦ ἀπαιτεῖ πάρα πολλά ἐργατικά χέρια. Ὁ συγγραφέας ὑπολογίζει, ὅτι γιά 1 ντεσιατίνα ἀπαιτοῦνται *τουλάχιστο δυό ἐργάτες* γιά μιά περίοδο ἀπό 4 ὥς 8 καλοκαιρινούς μῆνες, ἀνάλογα μέ τήν ποικιλία τοῦ καπνοῦ.

Συνεπῶς, ἕνας ἰδιοχτήτης πού ἔχει φυτέψει ἑφτά ντεσιατίνες καπνό πρέπει νά ἔχει τουλάχιστο 14 ἐργάτες, δηλαδή πρέπει ἀναμφισβήτητα νά ὀργανώσει τό νοικοκυριό του πάνω στή βάση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας. Μερικές ποικιλίες καπνοῦ ἀπαιτοῦν ὄχι δυό, ἀλλά τρεῖς ἐποχιακούς ἐργάτες κατά ντεσιατίνα κι ἐκτός ἀπ' αὐτό καί πρόσθετη δουλιά μεροκαματιάρηδων. Μέ λίγα λόγια βλέπουμε πεντακάθαρα, ὅτι ὅσο πιό ἐμπορευματική γίνεται ἡ γεωργία τόσο πιό ἀναπτυγμένη εἶναι ἡ κεφαλαιοκρατική της ὀργάνωση.

Τό γεγονός ὅτι τά περισσότερα νοικοκυριά τῶν καπνοπαραγωγῶν εἶναι μικρά καί πολύ μικρά (ἀπό 25 089 νοικοκυριά τά 11 997 καλλιεργοῦν *ὥς ἕνα δέκατο* τῆς ντεσιατίνας) δέν ἀναιρεῖ καθόλου τήν κεφαλαιοκρατική ὀργάνωση αὐτοῦ τοῦ κλάδου τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας, γιατί στά χέρια αὐτῆς τῆς μάζας τῶν πολύ μικρῶν παραγωγῶν βρίσκεται ἕνα ἀσήμαντο μέρος τῆς παραγωγῆς (τά 11 997 νοικοκυριά, δηλαδή σχεδόν τά μισά νοικοκυριά, ἔχουν ὅλο κι ὅλο 522 ντεσιατίνες ἀπό τίς 6844 ντεσ., δηλαδή λιγότερο ἀπό τό ἕνα δέκατο). Τό ἴδιο καί οἱ «μέσοι» ἀριθμοί, στούς ὁποίους τόσο συχνά περιορίζονται, δέ δίνουν μιά ἰδέα τοῦ πράγματος (στό κάθε νοικοκυριό ἀναλογεῖ κατά μέσο ὅρο κάτι παραπάνω ἀπό τό $^{1}/_{4}$ τῆς ντεσιατίνας καπνοῦ).

Σέ ὁρισμένους νομούς ἡ ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς

γεωργίας καί ἡ συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς εἶναι ἀκόμα πιό μεγάλη. Λχ., στό νομό Λόχβιτσα 229 νοικοκυριά ἀπό τά 5957 καλλιεργοῦν πάνω ἀπό 20 ντεσιατίνες σιτηρά τό καθένα. Οἱ νοικοκυρέοι αὐτοί καλλιεργοῦν 22 799 ντεσιατίνες σιτηρά ἀπό ἕνα σύνολο 44 751 ντεσ., δηλαδή πάνω ἀπό τή μισή ἔκταση. Ὁ κάθε νοικοκύρης καλλιεργεῖ σχεδόν ἀπό 100 ντεσιατίνες. Ἀπό τίς 2003 ντεσιατίνες πού καλλιεργοῦνται μέ καπνά, τά νοικοκυριά αὐτά ἔχουν τίς 1126 ντεσιατίνες. Κι ἄν γίνει ἡ ταξινόμηση σύμφωνα μέ τήν ἔκταση τῆς καπνοκαλλιέργειας, τότε στό νομό αὐτό ἀπό τούς 5957 νοικοκυρέους ἔχουμε 132 μέ δυό καί πλέον ντεσιατίνες καπνό τόν καθένα. Ἀπό τίς 2003 ντεσιατίνες καπνό οἱ 132 αὐτοί νοικοκυρέοι ἔχουν τίς 1441, δηλαδή τά 72 %. Τό καθένα ἀπ' αὐτά τά νοικοκυριά ἔχει ἑπομένως πάνω ἀπό *δέκα* ντεσιατίνες καπνό. Στόν ἄλλο πόλο ἔχουμε στόν ἴδιο νομό Λόχβιτσα 4360 νοικοκυριά (ἀπό τά 5957), πού ἔχουν ὥς $^1/_{10}$ τῆς ντεσιατίνας καπνό, καί συνολικά 133 ντεσιατίνες ἀπό τίς 2003, δηλαδή τά 6 %.

Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι ἡ κεφαλαιοκρατική ὀργάνωση τῆς *παραγωγῆς* συνοδεύεται ἐδῶ ἀπό μιά ἰσχυρότατη ἀνάπτυξη τοῦ *ἐμπορικοῦ* κεφαλαίου καί τῆς κάθε λογῆς ἐκμετάλλευσης ἔξω ἀπό τή σφαίρα τῆς παραγωγῆς. Οἱ μικροί καπνοπαραγωγοί δέν ἔχουν ὑπόστεγα γιά τό στέγνωμα τοῦ καπνοῦ, δέν ἔχουν τή δυνατότητα ν' ἀφήσουν τόν καπνό νά ὑποστεῖ ζύμωση καί νά τόν πουλήσουν (ὕστερα ἀπό 3–6 βδομάδες) ἐπεξεργασμένο. Τόν πουλᾶνε ἀνεπεξέργαστο *στή μισή τιμή* στούς προαγοραστές, πού φυτεύουν συχνά καί οἱ ἴδιοι καπνά σέ μισθωμένα χωράφια. Οἱ προαγοραστές «πιέζουν μέ κάθε τρόπο τούς μικρούς καπνοκαλλιεργητές» (σελ. 31 τῆς ἔκδοσης πού ἀναφέραμε). Ἐμπορευματική γεωργία — ἐμπορευματική κεφαλαιοκρατική παραγωγή. αὐτή τή σχέση μποροῦμε ξεκάθαρα νά τήν παρατηρήσουμε καί σ' αὐτό τόν κλάδο τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας (ἀρκεῖ μόνο νά ξέρουμε νά διαλέγουμε σωστές μεθόδους).

VIII. Η ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΗ ΛΑΧΑΝΟΚΟΜΙΑ ΚΑΙ ΔΕΝΤΡΟΚΟΜΙΑ. ΤΟ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟ ΤΩΝ ΠΡΟΑΣΤΙΩΝ

Μέ τήν πτώση τῆς δουλοπαροικίας ἡ «τσιφλικάδικη δεντροκομία», πού εἶχε ἀναπτυχθεῖ σέ ἀρκετά σημαντικό βαθμό, «ξέπεσε μονομιᾶς καί γρήγορα σχεδόν σ' ὅλη τή Ρωσία» * Ἡ κα-

* «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση», I, σελ. 2.

τασκευή σιδηροδρομικῶν γραμμῶν ἄλλαξε τά πράγματα, γιατί ἔδοσε «τεράστια ὤθηση» στήν ἀνάπτυξη τῆς νέας, τῆς ἐμπορευματικῆς δεντροκομίας καί προκάλεσε μιά «ὁλοκληρωτική στροφή πρός τό καλύτερο» σ' αὐτό τόν κλάδο τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας *. Ἀπό τή μιά μεριά ἡ εἰσαγωγή φτηνῶν φρούτων ἀπό τό Νότο ὑπόσκαπτε τή δεντροκομία στά παλιά κέντρα τῆς διάδοσής της **, ἀπό τήν ἄλλη, ἡ ἐμπορευματική δεντροκομία ἀναπτυσσόταν λχ. στά κυβερνεῖα Κόβνο, Βίλνας, Μίνσκ, Γκρόντνο, Μογκιλιόφ καί Νίζνι Νόβγκοροντ, παράλληλα μέ τήν ἐπέκταση τῶν ἀγορῶν κατανάλωσης***. Ὁ κ. Β. Πασκέβιτς τονίζει ὅτι ἡ μελέτη τῆς κατάστασης τῆς δεντροκομίας τό 1893/94 ἔδειξε ὅτι τήν τελευταία δεκαετία ἀναπτύχθηκε σημαντικά σάν ἐμπορευματικός κλάδος, ὅτι αὐξήθηκε ἡ ζήτηση κηπουρῶν κι ἐργατῶν κήπων κτλ.****. Τά στατιστικά στοιχεῖα ἐπιβεβαιώνουν αὐτές τίς κρίσεις: ἀναπτύσσεται ἡ μεταφορά φρούτων μέ τούς ρωσικούς σιδηροδρόμους *****. Ἡ εἰσαγωγή φρούτων ἀπό τό ἐξωτερικό, πού εἶχε αὐξηθεῖ τήν πρώτη δεκαετία ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση, ἐλαττώνεται ******.

Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι ἡ ἐμπορευματική λαχανοκομία, πού προμηθεύει εἴδη κατανάλωσης γιά ἀσύγκριτα μεγαλύτερες μάζες τοῦ πληθυσμοῦ ἀπ' ὅ,τι ἡ δεντροκομία, ἀναπτύχθηκε ἀκόμα πιό γρήγορα καί πιό πλατιά. Οἱ ἐμπορευματικοί λαχανόκηποι πιάνουν σημαντική ἔκταση: 1ο, γύρω ἀπό τίς πόλεις *******, 2ο, γύρω ἀπό τούς ἐργοστασιακούς καί ἐμποροβιομηχανικούς συνοικισμούς ******** καθώς καί κατά μῆκος τῶν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, 3ο, σέ ὁρισμένα κεφαλοχώρια πού εἶναι σκορπισμένα σ' ὅλη τή Ρωσία καί πού ἔγιναν ξακουστά γιά τήν παραγωγή

* Ibid.

** Λογουχάρη, στό κυβερνεῖο Μόσχας. Βλ. *Σ. Κορολένκο*, «Ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία κτλ.», σελ. 262.

*** Ibid., σελ. 335, 344 κτλ.

**** «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», IV, 13.

***** Ibid., σελ. 31 καί «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση», σελ. 31 κ. έ.

****** Στή δεκαετία 1860–1870 εἰσάγονταν περίπου 1 ἑκατομμύριο πούτια· τό 1878–1880 — 3,8 ἑκατομμύρια πούτια· τό 1886–1890 — 2,6 ἑκατομμύρια πούτια· τό 1889–1893 — 2 ἑκατομμύρια πούτια.

******* Προτρέχοντας θά ποῦμε ἐδῶ, ὅτι τό 1863 στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία ὑπῆρχαν 13 πόλεις μέ πληθυσμό 50 χιλιάδες καί πάνω καί τό 1897 — 44 πόλεις (βλ. κεφ. VIII, ὑπ. II).

******** Βλ. παραδείνματα συνοικισμῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου στά κεφάλαια VI καί VII.

λαχανικῶν*. Εἶναι ἀνάγκη νά σημειωθεῖ ὅτι ζήτηση γιά προϊόντα αὐτοῦ τοῦ εἴδους δέν προβάλλει μόνο ὁ βιομηχανικός, ἀλλά καί ὁ γεωργικός πληθυσμός: ἀρκεῖ νά ἀναφέρουμε ὅτι στούς προϋπολογισμούς τῶν ἀγροτῶν τοῦ Βορόνεζ τά ἔξοδα γιά τά λαχανικά φτάνουν τά 47 καπίκια κατ' ἄτομο καί ὅτι πάνω ἀπό τό μισό αὐτοῦ τοῦ ποσοῦ πηγαίνει γιά τήν *ἀγορά* αὐτῶν τῶν προϊόντων.

Γιά νά γνωρίσουμε τίς κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις, πού διαμορφώνονται στήν ἐμπορευματική γεωργία αὐτοῦ τοῦ εἴδους, πρέπει νά προστρέξουμε στά στοιχεῖα τῶν τοπικῶν ἐρευνῶν πού ἀναφέρονται στίς πολύ ἀναπτυγμένες περιοχές τῆς λαχανοκομίας. Γύρω ἀπό τήν Πετρούπολη, λχ., εἶναι πλατιά ἀναπτυγμένη ἡ παραγωγή λαχανικῶν μέ θερμοκήπια, πού γίνεται ἀπό λαχανοκηπουρούς πού ἦρθαν ἀπό τό νομό Ροστόβ. Οἱ μεγάλοι λαχανοκηπουροί ἔχουν χιλιάδες τζαμλίκια καί οἱ μεσαῖοι ἑκατοντάδες. «Μερικοί μεγάλοι λαχανοκηπουροί φτιάνουν γιά τό στρατό δεκάδες χιλιάδες πούτια τουρσιά ἀπό λάχανο»**. Σύμφωνα μέ τά δεδομένα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο, στό νομό Πετρούπολης 474 νοικοκυριά τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ ἀσχολοῦνται μέ τή λαχανοκομία (μέ 400 περίπου ρούβλια εἰσόδημα κατά νοικοκυριό) καί 230 μέ τή δεντροκομία. Οἱ κεφαλαιοκρατικές σχέσεις εἶναι ἀναπτυγμένες πολύ πλατιά, τόσο μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου («τόν κλάδο αὐτόν τόν ἐκμεταλλεύονται ἄγρια οἱ μεταπράτες») ὅσο καί μέ τή μορφή μίσθωσης ἐργατῶν. Ἀνάμεσα στούς μέτοικους λχ. ὑπάρχουν 115 νοικοκυρέοι-λαχανοκηπουροί (μέ εἰσόδημα πάνω ἀπό 3 χιλιάδες ρούβλια ὁ καθένας) καί 711 λαχανοκηπουροί-ἐργάτες (μέ εἰσόδημα ἀπό 116 ρούβλια)***.

Χαρακτηριστικοί ἐπίσης ἐκπρόσωποι τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης εἶναι καί οἱ λαχανοκηπουροί ἀγρότες τῶν περιχώρων τῆς Μόσχας. «Σύμφωνα μέ κατά προσέγγιση ὑπολογισμούς στήν

* Στοιχεῖα γιά τέτια κεφαλοχώρια στά κυβερνεῖα Βιάτκας, Κοστρομά, Βλαντίμιρ, Τβέρ, Μόσχας, Καλούγκας, Πένζας, Νίζνι Νόβγκοροντ καί σέ πολλά ἄλλα, ἀφήνουμε πιά τό κυβερνεῖο Γιαροσλάβλ, βλ. στήν «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση», Ι, σελ. 13 κ. ἑ. καί στό «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», IV, 38 κ. ἑ. Ἐπίσης σύγκρ. τίς στατιστικές συλλογές τῶν ζέμστβο γιά τούς νομούς Σεμιόνοφ, Νίζνι Νόβγκοροντ καί Μπαλαχνά τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ.

** «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», IV, 42.

*** «Ὑλικά γιά τή στατιστική σχετικά μέ τή λαϊκή οἰκονομία στό κυβερνεῖο Πετρούπολης», τεῦχος V. Στήν πραγματικότητα οἱ λαχανοκηπουροί εἶναι πολύ περισσότεροι ἀπ' ὅσοι ἀναφέρονται στό κείμενο, γιατί οἱ περισσότεροι ὑπάγονται στήν κατηγορία τῶν γαιοχτημόνων, ἐνῶ τά στοιχεῖα πού ἀναφέρουμε ἀφοροῦν μονάχα τά νοικοκυριά τῶν ἀγροτῶν.

ἀγορά τῆς Μόσχας ἔρχονται κάθε χρόνο πάνω ἀπό 4 ἑκατομμύρια πούτια λαχανικά καί χορταρικά. Μερικά κεφαλοχώρια κάνουν μεγάλο ἐμπόριο μέ τουρσιά: ἡ ἐπαρχία Νογκατίνσκ πουλάει περίπου ἕνα ἑκατομμύριο κουβάδες λάχανο τουρσί στίς φάμπρικες καί στούς στρατῶνες, στέλνοντας λάχανο τουρσί καί ὥς τήν Κρονστάνδη... Ἐμπορευματικοί λαχανόκηποι ὑπάρχουν σ' ὅλους τούς νομούς τοῦ κυβερνείου Μόσχας, κυρίως κοντά στίς πόλεις καί στίς φάμπρικες»*. «Τό λιάνισμα τοῦ λάχανου γίνεται ἀπό μισθωτούς ἐργάτες, πού ἔρχονται ἀπό τό νομό Βολοκολάμσκ» («Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση», Ι, σελ. 19).

Ἐντελῶς ἴδιες εἶναι καί οἱ σχέσεις στή γνωστή λαχανοπαραγωγική περιοχή τοῦ νομοῦ Ροστόβ τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ, πού ἀγκαλιάζει 55 λαχανοπαραγωγικά χωριά, τό Πορέτσιγε, τό Οὐγκοντίτσι κ. ἄ. Ἐδῶ ὅλη ἡ γῆ, ἐκτός ἀπό τίς βοσκές καί τά λιβάδια, εἶναι χρόνια τώρα πιασμένη ἀπό τούς λαχανόκηπους. Μεγάλη ἀνάπτυξη ἔχει ἡ βιομηχανική ἐπεξεργασία τῶν λαχανικῶν, ἡ κονσερβοποιία**. Μαζί μέ τό προϊόν τῆς γῆς, μετατρέπεται σέ ἐμπόρευμα καί ἡ ἴδια ἡ γῆ καί ἡ ἐργατική δύναμη. Παρά τό γεγονός ὅτι ὑπάρχει «κοινότητα», ἡ ἀνισομετρία στή χρησιμοποίηση τῆς γῆς εἶναι πολύ μεγάλη, λχ., στό κεφαλοχώρι Πορέτσιγε: σέ μιά οἰκογένεια μέ 4 ἄτομα ἀναλογοῦν 7 «λαχανόκηποι», σέ ἄλλη μέ 3 ἄτομα — 17. Αὐτό ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι ἐδῶ δέ γίνονται ριζικοί ἀναδασμοί. Γίνονται μόνο μερικότεροι ἀναδασμοί, οἱ ἀγρότες μάλιστα «ἀνταλλάζουν θεληματικά» τούς «λαχανόκηπους» καί τίς «λουρίδες τῆς γῆς» τους («Ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ», 97–98)***. «Ἕνα μεγάλο μέρος τῶν γεωργικῶν ἐργασιῶν... γίνεται ἀπό μεροκαματιάρηδες καί μεροκαματιάρισσες, πολλοί ἀπ' τούς ὁποίους ἔρχονται στήν καλοκαιρινή περίοδο τῶν ἐργασιῶν στό Πορέτσιγε, τόσο ἀπό

* «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», IV, 49 κ. ἑ. Παρουσιάζει ἐνδιαφέρον τό γεγονός ὅτι τά διάφορα χωριά εἰδικεύονται στήν παραγωγή ὁρισμένων εἰδῶν λαχανικῶν.

** «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση», Ι. — «Ὁδηγός γιά τίς φάμπρικες» τοῦ κ. Ὀρλόφ. — «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς», μέρος XIV, ἄρθρο τοῦ κ. Στολπιάνσκι. — «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», IV, 46 κ. ἑ. — «Ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ», τεῦχος ΙΙ, Γιαροσλάβλ, 1896. Ἡ σύγκριση τῶν στοιχείων τοῦ κ. Στολπιάνσκι (1885) καί τοῦ «Ὁδηγοῦ» (1890) δείχνει τή μεγάλη ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς κονσερβῶν σ' αὐτή τήν περιοχή.

*** Ἔτσι, ἡ ἔκδοση πού ἀναφέραμε, ἐπιβεβαίωσε πέρα γιά πέρα τήν «ἀμφιβολία» πού διατύπωσε ὁ κ. Βόλγκιν, γιά τό ἄν «ἀναδιανέμεται συχνά ἡ γῆ πού καλλιεργεῖται μέ λαχανικά» (στό ἔργο πού ἀναφέραμε, σελ. 172, ὑποσημείωση).

τά γειτονικά χωριά ὅσο καί ἀπό τά γειτονικά κυβερνεῖα» (ibid., 99). Σ' ὅλο τό κυβερνεῖο Γιαροσλάβλ ὑπάρχουν 10 322 ἄτομα (ἀπ' αὐτά οἱ 7689 εἶναι ἀπό τό νομό Ροστόβ) πού ἀσχολοῦνται μέ «γεωργικές καί λαχανοκηπουρικές» δουλιές *ἔξω ἀπό τόν τόπο τους*, δηλαδή πού τίς περισσότερες φορές εἶναι μισθωτοί ἐργάτες αὐτοῦ τοῦ ἐπαγγέλματος*. Τά στοιχεῖα πού ἀναφέραμε πιό πάνω σχετικά μέ τόν ἐρχομό χωρικῶν ἐργατῶν στά κυβερνεῖα τῶν πρωτευουσῶν, στό κυβερνεῖο Γιαροσλάβλ κλπ. πρέπει νά συνδυαστοῦν ὄχι μόνο μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς γαλακτοκομίας, ἀλλά ἐπίσης καί τῆς ἐμπορευματικῆς λαχανοκομίας.

Στή λαχανοκομία ἐπίσης ἀνήκει ἡ καλλιέργεια τῶν λαχανικῶν σέ θερμοκήπια — ἕνας κλάδος πού ἀναπτύσσεται γοργά ἀνάμεσα στούς εὔπορους ἀγρότες τῶν κυβερνείων Μόσχας καί Τβέρ**. Στό πρῶτο κυβερνεῖο ἡ ἀπογραφή τοῦ 1880/81 κατάγραψε 88 ἐπιχειρήσεις μέ 3011 τζαμλίκια. Ἀπασχολοῦνταν 213 ἐργάτες, ἀπ' αὐτούς μισθωτοί ἦταν οἱ 47 (22,6%). Ἡ ἀξία τῆς παραγωγῆς ἦταν 54 400 ρούβλια. Ἕνας ἰδιοχτήτης θερμοκηπίου μέσης κατηγορίας ἔπρεπε νά ξοδέψει γιά τή «δουλιά» τουλάχιστο 300 ρούβλια. Ἀπό τούς 74 νοικοκυρέους, γιά τούς ὁποίους δόθηκαν στοιχεῖα κατά νοικοκυριό, οἱ 41 ἔχουν ἀγορασμένη γῆ καί ἄλλοι τόσοι μισθώνουν γῆ. Σέ 1 νοικοκύρη ἀναλογοῦν 2,2 ἄλογα. Ἀπ' ὅλα αὐτά εἶναι ξεκάθαρο ὅτι ἡ λαχανοκομία μέ θερμοκήπια εἶναι προσιτή μονάχα στήν ἀγροτική ἀστική τάξη***.

Στίς νότιες περιοχές τῆς Ρωσίας στό εἶδος τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας πού ἐξετάζουμε, ὑπάγεται καί ἡ ἐμπορευματική καλλιέργεια μποστανιῶν. Θά ἀναφέρουμε σύντομες παρατηρήσεις γιά τήν ἀνάπτυξή της σέ μιά ἀπ' τίς περιοχές, πού περιγράφεται στό ἐνδιαφέρον ἄρθρο τοῦ «Βέστνικ Φινάνσοφ» (1897, τεῦχος 16) γιά τήν «ἐμπορευματική παραγωγή καρπουζιῶν». Ἡ παραγωγή αὐτή ἐμφανίστηκε στό χωριό Μπίκοβο (τοῦ νομοῦ Τσάρεβ τοῦ κυβερνείου Ἀστραχάν) στά τέλη τῆς 7ης καί στίς ἀρχές τῆς 8ης δεκαετίας τοῦ 19ου αἰώνα. Τά προϊόντα της, πού πρῶτα πήγαιναν μόνο στήν περιοχή τοῦ Βόλγα, μέ τήν κατασκευή τῶν σιδηροδρόμων ἄρχισαν νά στέλνονται καί στίς πρωτεύουσες. Στή δεκαετία 1880–1890 ἡ παραγωγή «αὐξήθηκε τουλάχιστο κατά 10 φορές» χάρη στά τεράστια κέρδη (150–200 ρούβλια κατά ντεσιατίνα) πού πραγματοποιοῦσαν οἱ ὀργανωτές αὐτῆς τῆς ἐπιχείρησης. Σάν ἀληθινοί μικροαστοί, προσπαθοῦσαν μέ κάθε τρόπο νά ἐμποδίσουν τήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν παραγωγῶν, φυλάγοντας μέ τή μεγαλύτερη ἐπιμέλεια ἀπό τούς γείτονες τό «μυστικό» τῆς νέας προσοδοφόρας ἀπασχόλησης. Ἐννοεῖται, ὅτι ὅλες αὐτές οἱ ἡρωικές προσπάθειες τοῦ «μουζίκου-γεωργοῦ»* νά συγκρατήσει τό «μοιραῖο συναγωνισμό»**, ἀποδείχτηκαν ἀνίσχυρες καί ἡ παραγωγή διαδόθηκε μακριά καί στό κυβερνεῖο Σαράτοφ καί στήν περιοχή τοῦ Ντόν. Ἡ πτώση τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν στή δεκαετία 1890–1900 ἔδοσε ἰδιαίτερη ὤθηση στήν παραγωγή, γιατί «ἀνάγκαζε τούς ντόπιους γεωργούς νά ζητοῦν διέξοδο ἀπό τή δύσκολη κατάσταση στό σύστημα τῆς ἀμειψισπορᾶς»***. Ἡ ἐπέκταση τῆς παραγωγῆς μεγάλωσε πολύ τή ζήτηση μισθωτῆς ἐργασίας (ἡ καλλιέργεια τῶν μποστανιῶν ἀπαιτεῖ πολλή δουλιά, ἔτσι πού ἡ καλλιέργεια μιᾶς ντεσιατίνας νά στοιχίζει 30–50 ρούβλια), κι ἀνέβασε ἀκόμα πιό πολύ τό κέρδος τῶν ἐπιχειρηματιῶν καί τή γαιοπρόσοδο. Τό 1884 κοντά στό σταθμό «Λόγκ» (στή σιδηροδρομική γραμμή Γκριάζε-Τσαρίτσιν) καλλιεργήθηκαν μέ καρπούζια 20 ντεσιατίνες, τό 1890 καλλιεργήθηκαν 500–600 ντεσιατίνες καί τό 1896 — 1400 μέ 1500 ντεσιατίνες, ἐνῶ τό νοίκι μιᾶς ντεσιατίνας γῆς ἀπό 30 καπίκια πού ἦταν τό 1884 ἀνέβηκε σέ 1,5–2 ρούβλια τό 1890 καί σέ 4 μέ 14 ρούβλια τό 1896. Ἡ πυρετώδικη ἐπέκταση τῆς καλλιέργειας αὐτῆς ὁδήγησε τελικά τό 1896 σέ ὑπερπαραγωγή καί σέ κρίση, πού ἐπικύρωσε ὁριστικά τόν κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ κλάδου τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας. Οἱ τιμές τῶν καρπουζιῶν ἔπεσαν σέ σημεῖο πού νά μήν καλύπτουν τά σιδηροδρομικά μεταφορικά ἔξοδα. Ἄφηναν τά καρπούζια στά μποστάνια ἀμάζευτα.

* Και ἐδῶ παρατηρεῖται μιά χαρακτηριστική εἰδίκευση τῆς γεωργίας: «Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι σέ μέρη ὅπου ἡ λαχανοκομία ἔγινε εἰδική ἀπασχόληση ἑνός τμήματος τοῦ πληθυσμοῦ, τό ἄλλο τμῆμα τῶν ἀγροτῶν δὲν καλλιεργεῖ σχεδόν καθόλου κανένα λαχανικό, ἀλλά τά ἀγοράζει στίς ἀγορές καί στά παζάρια» (Σ. Κορολένκο, l. c., 285).

** «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», IV, 50–51. — Σ. Κορολένκο, l. c., σελ. 273. — «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VII, τεῦχος 1. — «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Τβέρ», τόμ. VIII, τεῦχος 1, νομός Τβέρ: ἡ ἀπογραφή 1886–1890 κατάγραψε ἐδῶ σέ 174 ἀγρότες καί 7 μεγάλους ἰδιοχτῆτες πάνω ἀπό 4426 τζαμλίκια, δηλαδή, κατά μέσο ὅρο περίπου 25 κατά νοικοκύρη. «Στό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη αὐτό (τό ἐπάγγελμα) ἀποτελεῖ σημαντική βοήθεια, ὅμως μονάχα γιά τούς εὔπορους ἀγρότες. . . Ἄν τά θερμοκήπια ἔχουν παραπάνω ἀπό 20 τζαμλίκια μισθώνουν ἐργάτες» (σελ. 167).

*** Βλ. στοιχεῖα γι' αὐτό τόν κλάδο στό παράρτημα τοῦ V κεφαλαίου, ἐπάγγελμα ἀρ. 9.

* Ἔκφραση τοῦ κ. Ν. —ον γιά τό ρῶσο ἀγρότη.

** Ἔκφραση τοῦ κ. Β. Προυγκάβιν.

*** Ἡ παραγωγή καρπουζιῶν ἀπαιτεῖ καλύτερη καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους πού γίνεται πιό παραγωγικό γιά κατοπινή καλλιέργεια δημητριακῶν.

Οἱ ἐπιχειρηματίες, ἀφοῦ γεύτηκαν τά τεράστια κέρδη, γνώρισαν τώρα καί τίς ζημιές. Τό πιό ἐνδιαφέρον ὅμως εἶναι τό μέσο πού διάλεξαν γιά νά καταπολεμήσουν τήν κρίση: τό μέσο αὐτό εἶναι ἡ κατάχτηση νέων ἀγορῶν καί ἡ ἐλάττωση τῆς τιμῆς τοῦ προϊόντος καί τῶν σιδηροδρομικῶν κομίστρων σέ τέτιο σημεῖο, πού τό προϊόν «ἀπό εἶδος πολυτελείας νά μετατραπεῖ σέ εἶδος πλατιᾶς κατανάλωσης» (καί στούς τόπους παραγωγῆς καί σέ τροφή γιά τά ζῶα). «Ἡ ἐμπορευματική καλλιέργεια μποστανιῶν, — βεβαιώνουν οἱ ἐπιχειρηματίες, — βρίσκεται στήν παραπέρα ἀνάπτυξή της. Γιά τήν παραπέρα ἀνάπτυξή της δέν ὑπάρχει κανένα ἐμπόδιο, ἐκτός ἀπό τά μεταφορικά ἔξοδα. Ἀντίθετα, ἡ σιδηροδρομική γραμμή Τσαρίτσιν-Τιχορέτσιε, πού κατασκευάζεται τώρα, ἀνοίγει γιά τήν ἐμπορευματική καλλιέργεια μποστανιῶν μιά νέα καί ἀξιοσημείωτη περιοχή». Ὅποια κι ἄν εἶναι ἡ μελλοντική τύχη αὐτοῦ τοῦ «ἐπαγγέλματος» ἡ ἱστορία τῆς «κρίσης τῶν καρπουζιῶν» εἶναι πάντως πολύ διδαχτική, γιατί δίνει μιά, μικρή βέβαια, ἀλλά πολύ χτυπητή, εἰκόνα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐξέλιξης τῆς γεωργίας.

Μένει ἀκόμα νά ποῦμε μερικά λόγια γιά *τό νοικοκυριό τῶν προαστίων*. Ἡ διαφορά του ἀπό τά εἴδη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας, πού περιγράψαμε πιό πάνω, εἶναι ὅτι σ' αὐτά ὅλο τό νοικοκυριό προσαρμόζεται σέ ἕνα κάποιο βασικό προϊόν τῆς ἀγορᾶς. Στά προάστια ὅμως ὁ μικρός γεωργός ἐμπορεύεται λίγο ἀπ' ὅλα: καί τό σπίτι του, πού τό νοικιάζει σέ παραθεριστές καί σ' ἄλλους νοικάρηδες, καί τήν αὐλή του, καί τό ἄλογό του, καί κάθε λογῆς προϊόντα τοῦ ἀγροτικοῦ καί τοῦ σπιτικοῦ νοικοκυριοῦ του — ψωμί, κτηνοτροφές, γάλα, κρέας, λαχανικά, βατόμουρα, ψάρια, ξύλα κ. ἄ., ἐμπορεύεται τό γάλα τῆς γυναίκας του (τό ἐπάγγελμα τῆς παραμάνας στά προάστια τῶν πρωτευουσῶν), βγάζει λεφτά μέ τίς πιό διαφορετικές (πού δέν μπορεῖ κανείς πάντα νά τίς κατονομάζει) ὑπηρεσίες στούς ξένους πού ἔρχονται ἀπό τήν πόλη* κτλ. κτλ.**. Ἐδῶ ἡ πλέρια μεταμόρφωση

* Σύγκρ. Οὐσπένσκι, «Τό ἡμερολόγιο τοῦ χωριοῦ».

** Γιά νά δόσουμε μιά εἰκόνα ἀναφερόμαστε στά «Ὑλικά» γιά τό ἀγροτικό νοικοκυριό τοῦ νομοῦ Πετρούπολης, πού παραθέσαμε πιό πάνω. Τά πιό πολύμορφα εἴδη τοῦ μικρεμπορίου πῆραν ἐδῶ τή μορφή διαφόρων «ἐπαγγελμάτων»: τό νοίκιασμα δωματίων σέ παραθεριστές καί σ' ἄλλους νοικάρηδες, ἡ πούληση γάλατος, λαχανικῶν, βατόμουρων, ἡ «ἐκμετάλλευση τῶν ἀλόγων», τό ἐπάγγελμα τῆς παραμάνας, τό μάζεμα καβουριῶν, τό ψάρεμα κτλ. Ἐντελῶς τά ἴδια εἶναι καί τά ἐπαγγέλματα τῶν ἀγροτῶν πού ζοῦν στά προάστια τῶν πόλεων τοῦ νομοῦ τῆς Τούλας: βλ. τό ἄρθρο τοῦ κ. Μπορίσοφ, μέρος IX «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς».

τοῦ ἀρχαίου πατριαρχικοῦ γεωργοῦ ἀπό τόν καπιταλισμό, ἡ πλέρια ὑποταγή τοῦ γεωργοῦ αὐτοῦ στήν «ἐξουσία τοῦ χρήματος», ἐκφράζεται ἐδῶ τόσο ξεκάθαρα, ὥστε ὁ ναρόντνικος ξεχωρίζει συνήθως τόν ἀγρότη τῶν προαστίων, λέγοντας ὅτι αὐτός «δέν εἶναι πιά ἀγρότης». Ἡ διαφορά ὅμως αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀπ' ὅλους τούς προηγούμενους περιορίζεται μόνο στή μορφή τοῦ φαινομένου. Ἡ πολιτικο-οικονομική οὐσία τῆς μεταμόρφωσης, πού ἐπιφέρει σ' ὅλη τή γραμμή ὁ καπιταλισμός στούς μικρούς γεωργούς, εἶναι παντοῦ καί πάντα ἐντελῶς ἡ ἴδια. Ὅσο γρηγορότερα ἀναπτύσσεται ὁ ἀριθμός τῶν πόλεων, ὁ ἀριθμός τῶν ἐργοστασιακῶν καί ἐμποροβιομηχανικῶν συνοικισμῶν, ὁ ἀριθμός τῶν σιδηροδρομικῶν σταθμῶν τόσο πιό πλατιά προχωρεῖ ἡ μετατροπή τοῦ «κοινοτικοῦ» μας ἀγρότη σ' αὐτό τόν τύπο τοῦ ἀγρότη. Δέν πρέπει νά ξεχνοῦμε αὐτά πού ἔχει πεῖ ἤδη ὁ Ἄνταμ Σμίθ, ὅτι δηλ. οἱ τελειοποιημένες συγκοινωνίες τείνουν νά μετατρέψουν κάθε χωριό σέ προάστιο*. Οἱ ἀπόμακρες γωνιές καί τά ἀπόκεντρα μέρη, πού σήμερα ἀποτελοῦν κιόλας ἐξαίρεση, γίνονται μέρα μέ τή μέρα ὅλο καί πιό σπάνια ἀρχαιολογικά εὑρήματα κι ὁ γεωργός μεταβάλλεται ὅλο καί πιό γοργά σέ ἐπαγγελματία, ὑποταγμένο στούς γενικούς νόμους τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς.

Τελειώνοντας μ' αὐτά τήν ἐπισκόπηση τῶν στοιχείων γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας, θεωροῦμε ὅτι δέν εἶναι περιττό νά ἐπαναλάβουμε ἐδῶ, ὅτι τό καθῆκον μας ἦταν νά ἐξετάσουμε τίς κυριότερες (σέ καμιά περίπτωση ὅλες) μορφές τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας.

IX. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΡΩΣΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑ

Τό ζήτημα τοῦ καπιταλισμοῦ στή ρωσική γεωργία ἐξετάστηκε στά κεφάλαια II–IV ἀπό δυό πλευρές. Στήν ἀρχή ἐξετάσαμε τό συγκεκριμένο καθεστώς τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν σχέσεων στό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη καί τοῦ τσιφλικᾶ, πού διαμορφώθηκε μετά τή μεταρύθμιση. Ἀποδείχτηκε ὅτι ἡ ἀγροτιά διασπᾶται μέ τεράστια ταχύτητα στήν ἀριθμητικά ἀσήμαντη, ὅμως

* «Good roads, canals and navigable rivers, by diminishing the expense of carriage, put the remote parts of the country more nearly upon a level with those in the neighbourhood of the town». L. c., vol. I., p. 228–229 («Οἱ καλοί δρόμοι, οἱ διώρυγες καί τά πλωτά ποτάμια, πού ἐλαττώνουν τά ἔξοδα μεταφορᾶς, ἀνεβάζουν τά ἀπομακρυσμένα μέρη τῆς χώρας στό ἐπίπεδο τῶν προαστίων». Στό ἔργο πού ἀναφέραμε, τόμ. I, σελ. 228–229. *Ἡ Σύντ.*).

ἰσχυρή ἀπό τήν οἰκονομική της θέση, ἀγροτική ἀστική τάξη, καί στό ἀγροτικό προλεταριάτο. Μέ τό προτσές αὐτό τῆς «ἀποαγροτοποίησης» εἶναι ἀναπόσπαστα συνδεμένο τό πέρασμα τῶν γαιοχτημόνων ἀπό τό οἰκονομικό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά στό κεφαλαιοκρατικό σύστημα. Ἔπειτα ἐξετάσαμε τό ἴδιο αὐτό προτσές ἀπό μιά ἄλλη πλευρά: πήραμε γιά ἀφετηρία τή μορφή μέ τήν ὁποία μετατρέπεται ἡ γεωργία σέ ἐμπορευματική παραγωγή κι ἐξετάσαμε τίς κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις πού χαρακτηρίζουν τήν κάθε βασική μορφή τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας. Ἀποδείχτηκε ὅτι μέσα ἀπ' ὅλη τήν ποικιλομορφία τῶν συνθηκῶν τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, περνᾶνε σάν κόκκινη κλωστή τά ἴδια προτσές στό νοικοκυριό καί τοῦ ἀγρότη καί τοῦ γαιοχτήμονα.

Ἄς ἐξετάσουμε τώρα τά συμπεράσματα πού βγαίνουν ἀπ' ὅλα τά στοιχεῖα πού ἐκθέσαμε πιό πάνω.

1) Τό βασικό γνώρισμα τῆς ἐξέλιξης τῆς γεωργίας μετά τή μεταρύθμιση εἶναι ὅτι παίρνει ὅλο καί περισσότερο ἐμπορευματικό ἐπιχειρηματικό χαρακτήρα. Γιά τό νοικοκυριό τῶν γαιοχτημόνων τό γεγονός αὐτό εἶναι τόσο ὁλοφάνερο πού δέ χρειάζεται ἰδιαίτερες ἐξηγήσεις. Γιά τή γεωργία ὅμως πού κάνουν οἱ ἀγρότες, τό φαινόμενο αὐτό δέ διαπιστώνεται τόσο εὔκολα, πρῶτα, γιατί ἡ χρησιμοποίηση μισθωτῆς ἐργασίας δέν ἀποτελεῖ ἕνα ὁπωσδήποτε ἀπαραίτητο γνώρισμα τῆς μικρῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης. Ὅπως σημειώσαμε κιόλας πιό πάνω, στήν κατηγορία αὐτή ὑπάγεται κάθε μικρός ἐμπορευματοπαραγωγός, πού καλύπτει τά ἔξοδά του μέ τό αὐτοτελές νοικοκυριό του, μέ τόν ὅρο, ὅτι ἡ γενική συγκρότηση τοῦ νοικοκυριοῦ του βασίζεται στίς κεφαλαιοκρατικές ἀντιφάσεις πού ἐξετάσαμε στό II κεφάλαιο. Δεύτερο, ὁ μικροαστός τοῦ χωριοῦ (καί στή Ρωσία ὅπως καί στίς ἄλλες κεφαλαιοκρατικές χῶρες) συνδέεται μέσα ἀπό μιά σειρά μεταβατικές βαθμίδες, μέ τό μικροϊδιοχτήτη «ἀγρότη» καί μέ τόν προλετάριο τοῦ χωριοῦ πού ἔχει ἕνα μικρό κομμάτι γῆς. Αὐτό τό γεγονός ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς αἰτίες βιωσιμότητας τῶν θεωριῶν πού δέ διακρίνουν στήν «ἀγροτιά» τήν ἀγροτική ἀστική τάξη καί τό ἀγροτικό προλεταριάτο *.

* Στήν ἄγνοια τοῦ παραπάνω γεγονότος βασίζεται, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ἡ ἀγαπημένη θέση τῶν οἰκονομολόγων τοῦ ναροντνικισμοῦ ὅτι «ἡ οἰκονομία τῶν ρώσων ἀγροτῶν εἶναι τίς περισσότερες φορές καθαρά φυσική οἰκονομία». («Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν», I, 52). Ἀρκεῖ νά πάρει κανείς τούς «μέσους» ἀριθμούς πού βάζουν μαζί τήν ἀγροτική ἀστική τάξη καί τό ἀγροτικό προλεταριάτο καί ἡ θέση αὐτή θά παρουσιαστεῖ σάν ἀποδειγμένη!

2) Ἀπό τήν ἴδια τή φύση τῆς γεωργίας, ἡ μετατροπή της σέ ἐμπορευματική παραγωγή γίνεται μέ ἰδιαίτερο τρόπο, πού δέ μοιάζει μέ τό ἀντίστοιχο προτσές πού παρατηρεῖται στή βιομηχανία. Ἡ βιομηχανία ἐπεξεργασίας διασπᾶται σέ χωριστούς, ἐντελῶς αὐτοτελεῖς κλάδους, πού εἶναι ἀφιερωμένοι ἀποκλειστικά στήν παραγωγή ἑνός προϊόντος ἤ ἑνός μέρους τοῦ προϊόντος. Ἡ γεωργική ὅμως παραγωγή δέ διασπᾶται σέ ἐντελῶς χωριστούς κλάδους, ἀλλά μόνο εἰδικεύεται στήν παραγωγή, στή μιά περίπτωση τοῦ ἑνός, στήν ἄλλη περίπτωση τοῦ ἄλλου προϊόντος γιά τήν ἀγορά, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες πλευρές τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας προσαρμόζονται σ' αὐτό τό κύριο προϊόν (δηλαδή στό προϊόν πού προορίζεται γιά τήν ἀγορά). Γι' αὐτό οἱ μορφές τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας διακρίνονται γιά τήν τεράστια ποικιλία τους, γιατί ἀλλάζουν ὄχι μόνο ἀπό περιοχή σέ περιοχή, ἀλλά καί ἀπό νοικοκυριό σέ νοικοκυριό. Γι' αὐτό, ὅταν ἐξετάζουμε τό ζήτημα τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας, δέν ἐπιτρέπεται σέ καμιά περίπτωση νά περιοριζόμαστε στά γενικά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν ὅλη τή γεωργική παραγωγή*.

3) Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας δημιουργεῖ τήν ἐσωτερική ἀγορά γιά τόν καπιταλισμό. Πρῶτα, ἡ εἰδίκευση τῆς γεωργίας προκαλεῖ τήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στίς διάφορες γεωργικές περιοχές, ἀνάμεσα στά διάφορα γεωργικά νοικοκυριά, ἀνάμεσα στά διάφορα γεωργικά προϊόντα. Δεύτερο, ὅσο περισσότερο τραβιέται ἡ γεωργία στήν ἐμπορευματική κυκλοφορία τόσο γρηγορότερα ἀναπτύσσεται ἡ ζήτηση τῶν προϊόντων τῆς βιομηχανίας ἐπεξεργασίας, πού χρησιμεύουν γιά ἀτομική κατα-

* Ἀκριβῶς σέ τέτια στοιχεῖα περιορίζονται, λχ., οἱ συντάχτες τοῦ βιβλίου, πού ἀναφέραμε στήν προηγούμενη ὑποσημείωση, ὅταν μιλοῦν γιά τήν «ἀγροτιά». Ὑποθέτουν ὅτι κάθε ἀγρότης σπέρνει *ἀκριβῶς* τά σιτηρά πού καταναλώνει, καλλιεργεῖ *ὅλα* τά εἴδη σιτηρῶν πού καταναλώνει καί ὅτι τά καλλιεργεῖ *ἀκριβῶς στίς ἀναλογίες* πού τοῦ χρειάζονται γιά τήν κατανάλωσή του. Μέ τέτιες «ὑποθέσεις» (πού ἀντιτίθενται στά γεγονότα κι ἀγνοοῦν τό βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς ἐποχῆς μετά τή μεταρύθμιση) δέ χρειάζεται κανένας ἰδιαίτερος κόπος γιά νά βγάλει κανείς τό «συμπέρασμα» ὅτι εἶναι ἐπικρατέστερη ἡ φυσική οἰκονομία.

Στή φιλολογία τῶν ναρόντνικων μπορεῖ νά βρεῖ κανείς καί τόν παρακάτω ἔξυπνο συλλογισμό: κάθε *ἰδιαίτερη* μορφή ἐμπορευματικῆς γεωργίας ἀποτελεῖ «ἐξαίρεση» σέ σύγκριση μέ ὅλη τήν ἀγροτική οἰκονομία γενικά. *Γι'* αὐτό κι ὅλη ἡ ἐμπορευματική γεωργία πρέπει, ὅπως λένε, νά θεωρηθεῖ γενικά σάν ἐξαίρεση, ἐνῶ ἡ φυσική οἰκονομία πρέπει ν' ἀναγνωριστεῖ σάν γενικός κανόνας! Στά ἐγχειρίδια λογικῆς τοῦ γυμνασίου, στό μέρος πού μιλᾶ γιά τά σοφίσματα, μποροῦν νά βρεθοῦν πολλοί συλλογισμοί αὐτοῦ τοῦ εἴδους.

νάλωση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Τόσο γρηγορότερα, τρίτο, ἀναπτύσσεται ἡ ζήτηση τῶν μέσων παραγωγῆς, γιατί μέ τά παμπάλαια «γεωργικά» ἐργαλεῖα, χτίρια κτλ. κτλ. οὔτε ὁ μικρός οὔτε ὁ μεγάλος ἀγρότης ἐπιχειρηματίας μποροῦν νά ἀσκήσουν τή νέα, ἐμπορευματική γεωργία. Τέλος, τέταρτο, δημιουργεῖται ζήτηση ἐργατικῆς δύναμης, γιατί ὁ σχηματισμός τῆς μικρῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης καί τό πέρασμα τῶν γαιοχτημόνων στήν κεφαλαιοκρατική οἰκονομία προϋποθέτουν τό σχηματισμό τῆς κατηγορίας τῶν ἐργατῶν γῆς καί τῶν μεροκαματιάρηδων. Μονάχα μέ τό γεγονός τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ τό φαινόμενο τῆς ἐπέκτασης τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τόν καπιταλισμό πού χαρακτηρίζει τήν ἐποχή μετά τή μεταρύθμιση (ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας, ἀνάπτυξη τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας γενικά, ἀνάπτυξη τῆς κατασκευῆς γεωργικῶν μηχανῶν εἰδικά, ἀνάπτυξη τῶν λεγόμενων «γεωργικῶν ἐπαγγελμάτων» τῶν ἀγροτῶν, δηλαδή τῆς μισθωτῆς ἐργασίας κλπ.).

4) Ὁ καπιταλισμός ἐπεκτείνει καί ὀξύνει σέ τεράστιο βαθμό ἀνάμεσα στό γεωργικό πληθυσμό τίς ἀντιφάσεις ἐκεῖνες, χωρίς τίς ὁποῖες δέν μπορεῖ γενικά νά ὑπάρξει αὐτός ὁ τρόπος παραγωγῆς. Παρ' ὅλα αὐτά ὅμως, ὡς πρός τήν ἱστορική του σημασία, ὁ γεωργικός καπιταλισμός στή Ρωσία ἀποτελεῖ μεγάλη προοδευτική δύναμη. Πρῶτα, ὁ καπιταλισμός μετάτρεψε τό γεωργό ἀπό «ἀφέντη κληρονομικό-τσιφλικά» ἀπό τή μιά μεριά, καί ἀπό πατριαρχικό, ἐξαρτημένο ἀγρότη, ἀπό τήν ἄλλη, *σέ ἐπιχειρηματία*, ὅπως εἶναι κάθε ἄλλος νοικοκύρης στή σύγχρονη κοινωνία. Πρίν ἀπό τόν καπιταλισμό ἡ γεωργία ἦταν στή Ρωσία ὑπόθεση τῶν κυρίων, ἀρχοντική ἰδιοτροπία γιά τούς μέν, ὑποχρέωση, ἀγγαρεία γιά τούς ἄλλους, γι' αὐτό καί δέν μποροῦσε ν' ἀσκηθεῖ διαφορετικά παρά μέ τίς μεθόδους τῆς προαιώνιας ρουτίνας πού ἐπιβάλλουν ἀπαραίτητα τήν ἀπόλυτη ἀπομόνωση τοῦ γεωργοῦ ἀπ' ὅλα ὅσα γίνονται στόν κόσμο ἔξω ἀπ' τά σύνορα τοῦ χωριοῦ του. Τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά, τό ζωντανό αὐτό ὑπόλειμμα τοῦ δουλοπαροικιακοῦ συστήματος στή σύγχρονη οἰκονομία, ἐπιβεβαιώνει λαμπρά αὐτό τό χαρακτηρισμό. Ὁ καπιταλισμός γιά πρώτη φορά ἔκοψε κάθε σχέση μέ τή φεουδαρχική γαιοχτησία καί μετάτρεψε τή γῆ σέ ἐμπόρευμα. Τό προϊόν τοῦ γεωργοῦ μπῆκε στήν πούληση, ἄρχισε νά ἐμφανίζεται σάν κοινωνικό προϊόν, ἀρχικά στήν τοπική, ἔπειτα στήν ἐθνική, τελικά στή διεθνῆ ἀγορά κι ἔτσι ἔσπασε όριστικά ἡ προηγούμενη ἀπομόνωση τοῦ ἀκοινώνητου γεωργοῦ ἀπ' ὅλο τόν ὑπόλοιπο κόσμο. Θέλοντας καί μή ὁ ἀγρότης ἀναγκάστηκε, κάτω ἀπό τήν ἀπειλή τῆς καταστροφῆς, νά παίρνει ὑπόψη του τό σύνολο τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καί στή χώρα του καί στίς ἄλλες χῶρες, πού συνδέονται μέ τήν παγκόσμια ἀγορά. Ἀκόμα καί τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά, πού πρῶτα ἐξασφάλιζε στόν Ὀμπλόμοφ σίγουρο εἰσόδημα, χωρίς νά διακινδυνεύει τίποτα ὁ ἴδιος, χωρίς καμιά δαπάνη κεφαλαίου, χωρίς καμιά ἀλλαγή στήν προαιώνια ρουτίνα τῆς παραγωγῆς, ἀποδείχτηκε τώρα ἀνίσχυρο νά τόν σώσει ἀπό τόν ἀνταγωνισμό τοῦ ἀμερικάνου φάρμερ. Νά γιατί ἰσχύει ἀπόλυτα καί γιά τήν μετά τή μεταρύθμιση Ρωσία αὐτό πού εἰπώθηκε μισόν αἰώνα πρίν γιά τή Δυτική Εὐρώπη, ὅτι δηλαδή ὁ γεωργικός καπιταλισμός «ἦταν ἡ κινητήρια δύναμη, πού τράβηξε τό εἰδύλλιο στήν κίνηση τῆς ἱστορίας»*.

Δεύτερο, ὁ γεωργικός καπιταλισμός ὑπόσκαψε γιά πρώτη φορά τήν προαιώνια στασιμότητα τῆς ἀγροτικῆς μας οἰκονομίας, ἔδοσε τεράστια ὤθηση στήν ἀλλαγή τῆς τεχνικῆς της, στήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Μερικές δεκαετίες «καταστροφῆς τοῦ παλιοῦ» ἀπό τόν καπιταλισμό ἔκαναν ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη περισσότερα ἀπ' ὅ,τι ὁλόκληροι αἰῶνες τῆς προηγούμενης ἱστορίας. Ἡ ὁμοιομορφία τῆς ρουτινιασμένης φυσικῆς οἰκονομίας ἀντικαταστάθηκε ἀπό τήν πολυμορφία τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας· τά πρωτόγονα γεωργικά ἐργαλεῖα ἄρχισαν νά παραχωροῦν τή θέση τους στά τελειοποιημένα ἐργαλεῖα καί στίς μηχανές. Ἡ στασιμότητα τῶν παμπάλαιων συστημάτων καλλιέργειας τῆς γῆς ὑποσκάφτηκε ἀπό τίς νέες μεθόδους καλλιέργειας. Τό προτσές ὅλων αὐτῶν τῶν

---

* «Misère de la philosophie», (Paris, 1896), p. 223 («Ἡ ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας», (Παρίσι, 1896),σελ. 223.*Ἡ Σύντ.)*. Ὁ συγγραφέας ὀνομάζει περιφρονητικά ἀντιδραστικές ἱερεμιάδες τούς ἐνδόμυχους πόθους αὐτῶν πού λαχταροῦν νά γυρίσει ἡ καλή πατριαρχική ζωή, τά ἁπλά ἤθη κτλ., πού καταδικάζουν τήν «ὑπαγωγή τῆς γῆς στούς ἴδιους νόμους, πού διέπουν ὅλες τίς ἄλλες βιομηχανίες»[99].

Καταλαβαίνουμε πολύ καλά, ὅτι ὁλόκληρο τό ἐπιχείρημα, πού ἀναφέρεται στό κείμενο, μπορεῖ νά φανεῖ στούς ναρόντνικους ὅτι ὄχι μόνο δέν εἶναι πειστικό, ἀλλά εἶναι κι ἐντελῶς ἀκατανόητο. Θά ἦταν ὅμως πολύ ἄχαρο καθῆκον νά ἐξετάζουμε λεπτομερειακά τέτιες λχ. ἀπόψεις, ὅτι ἡ ἀγοραπωλησία τῆς γῆς εἶναι «ἀνώμαλο» φαινόμενο (κ. Τσουπρόφ στίς συζητήσεις γιά τίς τιμές τῶν σιτηρῶν, σελ. 39 τῶν στενογραφημένων πραχτικῶν), ὅτι τό ἀναπαλλοτρίωτο τῶν γεωργικῶν κλήρων τῶν ἀγροτῶν εἶναι ἕνας θεσμός πού μπορεῖ νά τόν ὑποστηρίξει κανείς, ὅτι τό σύστημα τῆς οἰκονομίας, πού στηρίζεται στήν ξεπληρωμή μέ δουλιά, εἶναι καλύτερο ἤ δέν εἶναι τουλάχιστο χειρότερο ἀπό τό κεφαλαιοκρατικό κτλ. Ὅλη ἡ προηγούμενη ἀνάλυση ἀναιρεῖ τά ἐπιχειρήματα ἀπό τή σφαίρα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, πού παραθέταν οἱ ναρόντνικοι γιά νά δικαιολογήσουν αὐτές τίς γνῶμες.

ἀλλαγῶν συνδέεται ἀναπόσπαστα μέ τό φαινόμενο τῆς εἰδίκευσης τῆς γεωργίας, πού ἀναφέραμε πιό πάνω. Ἀπό τήν ἴδια τή φύση του ὁ καπιταλισμός στή γεωργία (ὅπως καί στή βιομηχανία) δέν μπορεῖ ν' ἀναπτύσσεται ἰσόμετρα: ἀλλοῦ (σέ μιά χώρα, σέ μιά περιοχή, σ' ἕνα νοικοκυριό) προωθεῖ μιά πλευρά τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας κι ἀλλοῦ μιάν ἄλλη πλευρά κτλ. Μεταμορφώνει τήν τεχνική στή μιά περίπτωση στίς ἄλφα, στήν ἄλλη περίπτωση στίς βήτα γεωργικές δουλιές, ἀποσπώντας τες ἀπό τό πατριαρχικό ἀγροτικό νοικοκυριό ἤ ἀπό τό πατριαρχικό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά. Ἐπειδή ὅλο αὐτό τό προτσές συντελεῖται κάτω ἀπό τήν ἐπήρεια τῶν ἰδιότροπων ἀπαιτήσεων τῆς ἀγορᾶς, πού δέν εἶναι μάλιστα κάθε φορά γνωστές στόν παραγωγό, ἡ κεφαλαιοκρατική γεωργία γίνεται σέ κάθε περίπτωση χωριστά (ὄχι σπάνια σέ κάθε περιοχή χωριστά, κάποτε μάλιστα σέ κάθε χώρα χωριστά) πιό μονομερής, πιό μονόπλευρη σέ σύγκριση μέ τήν προηγούμενη, σέ ἀντιστάθμισμα ὅμως γίνεται γενικά ἀσύγκριτα πιό πολύπλευρη καί πιό ὀρθολογιστική ἀπ' ὅ,τι ἡ πατριαρχική γεωργία. Ὁ σχηματισμός ἰδιαίτερων μορφῶν ἐμπορευματικῆς γεωργίας κάνει δυνατές κι ἀναπόφευχτες τίς κεφαλαιοκρατικές κρίσεις στή γεωργία καί τίς περιπτώσεις κεφαλαιοκρατικῆς ὑπερπαραγωγῆς. Οἱ κρίσεις ὅμως αὐτές (ὅπως κι ὅλες οἱ κεφαλαιοκρατικές κρίσεις γενικά) δίνουν ἀκόμα πιό μεγάλη ὤθηση στήν ἀνάπτυξη τῆς παγκόσμιας παραγωγῆς καί τῆς κοινωνικοποίησης τῆς ἐργασίας*.

Τρίτο, ὁ καπιταλισμός δημιούργησε γιά πρώτη φορά στή Ρωσία τή μεγάλη γεωργική παραγωγή πού βασίζεται στή χρησιμοποίηση μηχανῶν καί στήν πλατιά συνεργασία τῶν ἐργατῶν. Πρίν ἀπό τόν καπιταλισμό ἡ παραγωγή τῶν γεωργικῶν προϊόντων γινόταν πάντα μέ μιά ἀναλλοίωτη, θλιβερά μικρή μορφή — τόσο στήν περίπτωση πού ὁ ἀγρότης δούλευε γιά τόν ἑαυτό του ὅσο καί στήν περίπτωση πού δούλευε γιά τόν τσιφλικά — καί καμιά «κοινοτική» γαιοχτησία δέν ἦταν σέ θέση νά ἐξαλείψει τόν τεράστιο αὐτό τεμαχισμό τῆς παραγωγῆς. Μ' αὐτό τόν τεμαχισμό τῆς παραγωγῆς συνδεόταν ἀναπόσπαστα ἡ ἀπομόνωση

* Σ' αὐτό τό προτσές οἱ ρωμαντικοί τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καί οἱ ρῶσοι ναρόντνικοι ὑπογραμμίζουν μέ ζῆλο τό μονόπλευρο χαρακτήρα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας, τήν ἀστάθεια καί τίς κρίσεις πού δημιουργεῖ ὁ καπιταλισμός καί, ξεκινώντας ἀπ' αὐτή τή βάση, ἀρνοῦνται τήν προοδευτικότητα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κίνησης πρός τά μπρός σέ σύγκριση μέ τήν προκεφαλαιοκρατική στασιμότητα.

τῶν ἴδιων τῶν γεωργῶν*. Κολλημένοι στόν γεωργικό τους κλῆρο, στή μικροσκοπική «κοινότητά» τους, ἦταν αὐστηρά ἀποχωρισμένοι ἀκόμα κι ἀπό τούς ἀγρότες τῆς γειτονικῆς κοινότητας, γιατί ἀνῆκαν σέ διάφορες κατηγορίες (πρώην κολῆγοι, πρώην κρατικοί ἀγρότες** κτλ.), γιατί διέφεραν ὡς πρός τό μέγεθος τῆς γαιοχτησίας τους, γιατί διέφεραν οἱ συνθῆκες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες χειραφετήθηκαν (καί οἱ συνθῆκες αὐτές καθορίζονταν κάποτε ἁπλούστατα ἀπό τίς προσωπικές ἰδιότητες καί τίς ἰδιοτροπίες τῶν τσιφλικάδων). Ὁ καπιταλισμός ἔσπασε γιά πρώτη φορά αὐτούς τούς καθαρά μεσαιωνικούς φραγμούς καί ἔκανε πολύ καλά πού τούς ἔσπασε. Τώρα πιά οἱ διακρίσεις ἀνάμεσα στίς ὁμάδες τῶν ἀγροτῶν, ἀνάμεσα στίς κατηγορίες τῶν ἀγροτῶν μέ βάση τόν κατεχόμενο γεωργικό κλῆρο χάνουν σέ ἀσύγκριτο βαθμό τή σημασία τους, σέ σχέση μέ τίς οἰκονομικές διακρίσεις μέσα σέ κάθε ὁμάδα, σέ κάθε κατηγορία, σέ κάθε κοινότητα. Ὁ καπιταλισμός καταστρέφει τόν τοπικό κλειστό καί περιορισμένο χαρακτήρα τῆς παραγωγῆς, ἀντικαθιστᾶ τό μεσαιωνικό χωρισμό τῶν ἀγροτῶν σέ μικροομάδες μέ τό χωρισμό σέ μεγάλες ὁμάδες πού ἀγκαλιάζουν ὁλόκληρο τό ἔθνος, μέ τό χωρισμό τους σέ τάξεις, πού κατέχουν διαφορετική θέση στό

* Γι' αὐτό, παρά τίς διάφορες μορφές τῆς γαιοχτησίας, γιά τό ρῶσο ἀγρότη ἰσχύει πέρα γιά πέρα αὐτό πού λέει ὁ Μάρξ γιά τό μικρό γάλλο ἀγρότη: «Οἱ μικροκληροῦχοι γεωργοί ἀποτελοῦν μιά τεράστια μάζα, πού τά μέλη της ζοῦν κάτω ἀπό ὅμοιες συνθῆκες, δίχως ὅμως νά ἔχουν μεταξύ τους πολλές σχέσεις. Ὁ τρόπος τῆς παραγωγῆς τους ἀπομονώνει τόν ἕνα ἀπό τόν ἄλλο, ἀντί νά τούς φέρνει σέ ἀμοιβαία ἐπικοινωνία. Ἡ ἀπομόνωση αὐτή μεγαλώνει πιό πολύ ἐξαιτίας τῶν ἄσχημων συγκοινωνιακῶν μέσων τῆς Γαλλίας καί τῆς φτώχιας τῶν ἀγροτῶν. Τό παραγωγικό τους πεδίο (Produktionsfeld), ὁ μικρός κλῆρος, δέν ἐπιτρέπει κανέναν καταμερισμό τῆς ἐργασίας στήν καλλιέργειά του, καμιά ἐφαρμογή τῆς ἐπιστήμης καί συνεπῶς καμιά ποικιλία ἀνάπτυξης, καμιά διαφορά ταλέντων, κανένα πλοῦτο κοινωνικῶν σχέσεων. Κάθε ξεχωριστή ἀγροτική οἰκογένεια εἶναι σχεδόν αὐτάρκης, ἡ ἴδια παράγει ἄμεσα τό μεγαλύτερο μέρος τῆς κατανάλωσής της κι ἔτσι ἀποχτᾶ τά μέσα τῆς συντήρησής της περισσότερο ἀπό τήν ἀνταλλαγή μέ τή φύση, παρά ἀπό τήν ἐπαφή της μέ τήν κοινωνία. Ἕνας μικρός κλῆρος, ἕνας ἀγρότης καί μιά οἰκογένεια· δίπλα ἕνας ἄλλος μικρός κλῆρος, ἕνας ἄλλος ἀγρότης καί μιά ἄλλη οἰκογένεια. Μιά χούφτα ἀπό τέτιες μονάδες κάνουν ἕνα χωριό, καί μιά χούφτα χωριά κάνουν ἕνα νομό. Ἔτσι ἡ τεράστια μάζα τοῦ γαλλικοῦ ἔθνους σχηματίζεται ἀπό ἕνα ἁπλό ἄθροισμα ὁμώνυμων μεγεθῶν, τό ἴδιο περίπου ὅπως ἕνα σακί μέ πατάτες κάνει ἕνα σακί πατάτες» [«Der achtzehnte Brumaire de Louis Bonaparte», Hmb., 1885, S. 98-99 («Ἡ 18η Μπρυμαίρ τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη», Ἀμβοῦργο, 1885, σελ. 98-99. *Ἡ Σύντ.*)][100].

** Ἀγρότες πού τά χωράφια πού καλλιεργοῦσαν ἦταν τοῦ δημοσίου. *Σημ. μετ.*

γενικό σύστημα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας*. Ἂν προηγούμενα οἱ ἴδιες οἱ συνθῆκες τῆς παραγωγῆς ὑπαγόρευαν τήν προσκόλληση τῆς μάζας τῶν γεωργῶν στόν τόπο διαμονῆς τους, ἡ ἐμφάνιση διάφορων μορφῶν καί ὁ σχηματισμός διάφορων περιοχῶν τῆς ἐμπορευματικῆς καί κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας δέν μποροῦσε παρά νά ἐπιφέρει τήν μετακίνηση τεράστιων μαζῶν τοῦ πληθυσμοῦ σ' ὅλη τή χώρα. Καί χωρίς τήν ἐλεύθερη μετακίνηση τοῦ πληθυσμοῦ (ὅπως σημειώσαμε κιόλας πιό πάνω) δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ ἀνάπτυξη τῆς συνείδησης καί τῆς αὐτενέργειάς του.

Τέλος, τέταρτο, ὁ γεωργικός καπιταλισμός στή Ρωσία γιά πρώτη φορά κλόνισε συθέμελα τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί τήν προσωπική ἐξάρτηση τοῦ γεωργοῦ. Τό οἰκονομικό σύστημα πού στηρίζεται στήν ξεπληρωμή μέ δουλιά κυριαρχοῦσε ἀδιαίρετα στή γεωργία μας ἀπό τόν καιρό τοῦ «Ρωσικοῦ Δικαίου» («Ρούσκαγια Πράβντα») ἴσαμε τή σημερινή καλλιέργεια τῶν τσιφλικάδικων χωραφιῶν μέ σύνεργα τῶν ἀγροτῶν. Τό σύστημα αὐτό συνοδευόταν ἀπαραίτητα ἀπό τήν ἀποβλάκωση καί τόν πρωτογονισμό τοῦ γεωργοῦ, πού ἦταν ταπεινωμένος ἀπό τό «μισοελεύθερο», ἄν ὄχι δουλοπαροικιακό, χαρακτήρα τῆς δουλιᾶς του. Χωρίς μιάν ορισμένη ἔλλειψη πολιτικῶν δικαιωμάτων τοῦ γεωργοῦ (ὅπως: ἡ ὑπαγωγή του στήν κατώτερη κοινωνική τάξη, οἱ σωματικές ποινές, ἡ ὑποχρέωση νά δουλεύει σέ δημόσια ἔργα, ἡ πρόσδεσή του στόν γεωργικό κλῆρο κτλ.) θἄταν ἀδιανόητο τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά. Γι' αὐτό, ἡ ἀντικατάσταση αὐτοῦ τοῦ συστήματος μέ τήν ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία ἀποτελεῖ μεγάλη ἱστορική ὑπηρεσία τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία**. Συνοψίζοντας

* «Στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, ἡ ἀνάγκη γιά συνεταιρισμό, γιά ἕνωση δέν ἐξασθένισε, ἀλλ' ἀντίθετα, μεγάλωσε σέ ἀνυπολόγιστο βαθμό. Εἶναι ὅμως ἐντελῶς ἀνόητο νά παίρνεις ἕνα παλιό μέτρο γιά νά ἱκανοποιήσεις αὐτή τήν ἀνάγκη τῆς νέας κοινωνίας. Ἡ νέα αὐτή κοινωνία ἀπαιτεῖ πρῶτα, ἡ ἕνωση νά μήν εἶναι τοπική, νά μήν εἶναι ἕνωση μιᾶς κάστας ἤ κατηγορίας. Ἀπαιτεῖ, δεύτερο, ἡ ἕνωση αὐτή νά ἔχει σάν ἀφετηρία της τή διαφορά στήν κατάσταση καί στά συμφέροντα πού δημιούργησε ὁ καπιταλισμός καί ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς» [Β. Ἰλίν, l. c., 91–92, ὑποσημείωση. (Βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 247. *Ἡ Σύντ.)*].

** Ἀπό τά ἀναρίθμητα παράπονα καί τούς ἀναστεναγμούς τοῦ κ. Ν. —ον γιά τά συντρίμμια πού δημιουργεῖ ὁ καπιταλισμός στή χώρα μας ἕνα παράπονο ἀξίζει νά προσεχτεῖ ἰδιαίτερα: «. . .Οὔτε οἱ φαγωμάρες τῶν πριγκηπάτων, οὔτε ἡ ταταροκρατία ἔθιξαν τίς μορφές τῆς οἰκονομικῆς μας ζωῆς» (σελ. 284 τοῦ «Δοκιμίου»), μονάχα ὁ καπιταλισμός ἔδειξε «περιφρόνηση ἀπέναντι στό δικό του ἱστορικό παρελθόν» (283). Ἅγια ἀλήθεια! Μά γι' αὐτό ἀκριβῶς εἶναι προοδευτικός ὁ καπιταλισμός στή ρωσική γεωργία, γιατί ἔδειξε «πε-

τά ὅσα ἐκθέσαμε πιό πάνω σχετικά μέ τόν προοδευτικό ἱστορικό ρόλο τοῦ ρωσικοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι κοινωνικοποιεῖ τήν ἀγροτική παραγωγή. Καί, πραγματικά, τό γεγονός ὅτι ἡ γεωργία ἀπό προνόμιο τῆς ἀνώτερης κοινωνικῆς τάξης ἤ ἀπό ὑποχρέωση τῆς κατώτερης κοινωνικῆς τάξης μετατράπηκε σέ συνηθισμένη ἐμποροεπιχειρηματική ἀπασχόληση, τό γεγονός ὅτι τό προϊόν τῆς δουλιᾶς τοῦ γεωργοῦ ἄρχισε νά παρουσιάζεται στήν ἀγορά σάν κοινωνικό προϊόν, τό γεγονός ὅτι ἡ ρουτινιασμένη, ὁμοιόμορφη γεωργία μετατρέπεται σέ ἐμπορευματική γεωργία μέ μορφές πολυποίκιλες καί τεχνικά ἀνακαινισμένες, τό γεγονός ὅτι σπάει ἡ τοπική ἀπομόνωση καί ἡ διασπορά τοῦ μικροῦ γεωργοῦ καί τό γεγονός ὅτι οἱ πολύ ποικίλες μορφές τῆς οἰκονομικῆς ὑποδούλωσης καί τῆς προσωπικῆς ἐξάρτησης ἐκτοπίζονται ἀπό τίς ἀπρόσωπες πράξεις τῆς ἀγοραπωλησίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης — ὅλα αὐτά εἶναι κρίκοι ἑνός προτσές, πού κοινωνικοποιεῖ τή γεωργική δουλιά καί ὀξύνει ὁλοένα καί περισσότερο τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν ἀναρχία τῶν διακυμάνσεων τῆς ἀγορᾶς, ἀνάμεσα στόν ἀτομικό χαρακτήρα τῶν ξεχωριστῶν ἀγροτικῶν ἐπιχειρήσεων καί στό συλλογικό χαρακτήρα τῆς μεγάλης κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας.

Ἔτσι (τό ξαναλέμε), ὑπογραμμίζοντας τόν προοδευτικό ἱστορικό ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ στή ρωσική γεωργία δέν ξεχνοῦμε καθόλου οὔτε τόν ἱστορικά παροδικό χαρακτήρα τοῦ οἰκονομικοῦ αὐτοῦ καθεστῶτος, οὔτε τίς βαθιές κοινωνικές ἀντιθέσεις πού τό χαρακτηρίζουν. Ἀπεναντίας, δείξαμε πιό πάνω ὅτι ἴσα-ἴσα οἱ ναρόντνικοι, πού ξέρουν μονάχα νά μοιρολογοῦν γιά τήν «καταστροφή τοῦ παλιοῦ» ἀπό τόν καπιταλισμό, ἐκτιμοῦν πολύ ἐπιπόλαια αὐτές τίς ἀντιθέσεις, συγκαλύπτοντας τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, ἀγνοώντας τόν κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα τῆς χρησιμοποίησης μηχανῶν στή γεωργία μας καί κρύβοντας τή δημιουργία τῆς τάξης τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν γῆς μέ διάφορες φράσεις ὅπως «γεωργικά ἐπαγγέλματα» ἤ «ἀπολαβές».

X. ΟΙ ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΩΝ ΝΑΡΟΝΤΝΙΚΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ ΣΤΗ ΓΕΩΡΓΙΑ. «Η ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΧΕΙΜΕΡΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ»

Εἶναι ἀνάγκη νά συμπληρώσουμε τά παραπάνω θετικά συμπεράσματα γιά τή σημασία τοῦ καπιταλισμοῦ, μέ τήν ἀνάλυση

ριφρόνηση» ἀπέναντι στίς «παμπάλαιες», τίς «καθαγιασμένες ἀπό τούς αἰῶνες» μορφές τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί τῆς οἰκονομικῆς ὑποδούλωσης, πού πραγματικά δέν μποροῦσε νά τίς σπάσει καμιά πολιτική θύελλα, ἀκόμα καί οἱ «φαγωμάρες τῶν πριγκηπάτων» καί ἡ «ταταροκρατία».

μερικῶν ἰδιαίτερων «θεωριῶν» σχετικῶν μ᾿ αὐτό τό ζήτημα, πού ἔχουν διαδοθεῖ στή φιλολογία μας. Στίς περισσότερες περιπτώσεις οἱ ναρόντνικοί μας δέν μπόρεσαν καθόλου νά χωνέψουν τίς βασικές θέσεις τοῦ Μάρξ σχετικά μέ τό γεωργικό καπιταλισμό. Οἱ πιό εἰλικρινεῖς ἀπ᾿ αὐτούς δήλωναν ἀνοιχτά, ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ δέν ἀγκαλιάζει τή γεωργία (ὁ κ. Β. Β. στό ἔργο του «Οἱ κατευθύνσεις μας»), ἐνῶ ἄλλοι (σάν τόν κ. Ν. —ον), προτιμοῦσαν διπλωματικά νά παρακάμπτουν τό ζήτημα γιά τή σχέση πού ἔχουν οἱ δικές τους «θεωρίες» μέ τή θεωρία τοῦ Μάρξ. Μιά ἀπό τίς πιό διαδομένες ἀπ᾿ τίς θεωρίες αὐτές ἀνάμεσα στούς οἰκονομολόγους τῶν ναρόντνικων εἶναι ἡ θεωρία τῆς «ἀπελευθέρωσης τῆς χειμερινῆς περιόδου». Ἡ οὐσία της βρίσκεται στά παρακάτω*.

Στό κεφαλαιοκρατικό καθεστώς ἡ γεωργία γίνεται ἕνας ἰδιαίτερος κλάδος παραγωγῆς, πού δέ συνδέεται μέ τούς ἄλλους. Στό μεταξύ δέν ἀπασχολεῖ τόν ἀγρότη ὁλόκληρο τό χρόνο, ἀλλά μονάχα 5–6 μῆνες. Γι᾿ αὐτό ἡ μετατροπή τῆς γεωργίας σέ κεφαλαιοκρατική ὁδηγεῖ στήν «ἀπελευθέρωση τῆς χειμερινῆς περιόδου», στόν «περιορισμό τοῦ ἐργάσιμου χρόνου τῶν γεωργικῶν τάξεων σέ ἕνα μέρος τῆς ἐργάσιμης χρονιᾶς», πράγμα πού ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τή «ριζική αἰτία γιά τή χειροτέρευση τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τῶν γεωργικῶν τάξεων» (Ν. —ον, 229), «γιά τό στένεμα τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς» καί «τή σπατάλη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων» τῆς κοινωνίας (κ. Β. Β.).

Νά ποιά εἶναι ὅλη-ὅλη ἡ περιβόητη θεωρία, πού θεμελιώνει τά πιό πλατιά ἱστορικοφιλοσοφικά συμπεράσματα μονάχα στή μεγάλη ἀλήθεια, ὅτι στή γεωργία οἱ δουλιές κατανέμονται μέσα στή χρονιά ἐξαιρετικά ἀνισόμετρα! Οἱ ἁπλοϊκές μέθοδοι τῆς νεότερης αὐτῆς προσπάθειας παλινόρθωσης τῶν ρωμαντικῶν θεωριῶν γιά τήν προκεφαλαιοκρατική «λαϊκή παραγωγή» εἶναι νά παίρνεται αὐτό *μόνο* τό γνώρισμα — νά ἀνυψώνεται μέ ἀφηρημένες ὑποθέσεις ὥς τόν παραλογισμό — καί ν᾿ ἀφήνονται στήν ἄκρη ὅλες οἱ ἄλλες ἰδιομορφίες τοῦ πολύπλοκου προτσές πού μετατρέπει τήν πατριαρχική γεωργία σέ κεφαλαιοκρατική.

Γιά νά δείξουμε πόσο ὑπέρμετρα στενή εἶναι ἡ ἀφηρημένη αὐτή θεωρία, θά ἀναφέρουμε σέ συντομία τίς πλευρές αὐτές τοῦ πραγματικοῦ προτσές, πού οἱ ναρόντνικοί μας εἴτε δέν τίς βλέπουν καθόλου, εἴτε δέν τίς ἐκτιμοῦν ἀρκετά. Πρῶτο, ὅσο περισ-

* *Β. Β.* «Δοκίμιο θεωρητικῆς οἰκονομίας», σελ. 108 κ. ἑ. *Ν. —ον.* «Δοκίμιο», σελ. 214 κ. ἑ. Τίς ἴδιες ἰδέες βλέπουμε καί στόν κ. Καμπλουκόφ: «Διαλέξεις γιά τήν οἰκονομία τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς», Μόσχα, 1897, σελ. 55 κ. ἑ.

σότερο προχωρεῖ ἡ εἰδίκευση τῆς γεωργίας τόσο περισσότερο ἐλαττώνεται ὁ γεωργικός πληθυσμός καί μειώνεται τό ποσοστό του σέ σχέση μέ τό σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ. Οἱ ναρόντνικοι τό ξεχνοῦν αὐτό, στό μεταξύ ὅμως, στήν ἀφαίρεσή τους, ἀνάγουν τήν εἰδίκευση τῆς γεωργίας σέ βαθμό, πού στήν πραγματικότητα δέν τόν φτάνει σχεδόν πουθενά ἡ γεωργία. Προϋποθέτουν, ὅτι ἰδιαίτερος κλάδος παραγωγῆς ἔγιναν μονάχα οἱ ἐργασίες γιά τή σπορά καί τή συγκομιδή τῶν σιτηρῶν· ὅτι ἡ καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους καί ἡ λίπανσή του, ἡ ἐπεξεργασία καί ἡ μεταφορά τοῦ προϊόντος, ἡ κτηνοτροφία, ἡ δασοκομία, ἡ ἐπισκευή τῶν χτιρίων καί τῶν σύνεργων κτλ. κτλ. — ὅλα αὐτά μετατράπηκαν *σέ ἰδιαίτερους* κεφαλαιοκρατικούς κλάδους παραγωγῆς. Ἡ χρησιμοποίηση παρόμοιων ἀφαιρέσεων στή σύγχρονη πραγματικότητα δέ θά μᾶς δώσει καί πολλά πράγματα γιά τήν ἐξήγησή της. Δεύτερο, ἡ προϋπόθεση μιᾶς τόσο πλέριας εἰδίκευσης τῆς γεωργίας ἀπαιτεῖ μιά καθαρά κεφαλαιοκρατική ὀργάνωση τῆς γεωργίας, ἕναν πλήρη χωρισμό τῆς ἀγροτιᾶς σέ φάρμερ-κεφαλαιοκράτες καί σέ μισθωτούς ἐργάτες. Τό νά μιλᾶμε μέσα σ᾿ αὐτές τίς συνθῆκες γιά «ἀγρότη» (ὅπως κάνει ὁ κ. Ν. —ον, σελ. 215) εἶναι τό ἀποκορύφωμα τοῦ παραλογισμοῦ. Ἡ καθαρά κεφαλαιοκρατική ὀργάνωση τῆς γεωργίας προϋποθέτει μέ τή σειρά της πιό ἰσόμετρη κατανομή τῆς δουλιᾶς μέσα στή χρονιά (ἐξαιτίας τῆς ἀμειψισπορᾶς, τῆς ὀρθολογιστικῆς ὀργάνωσης τῆς κτηνοτροφίας κτλ.), τό συνδυασμό σέ πολλές περιπτώσεις τῆς γεωργίας μέ τήν τεχνική ἐπεξεργασία τοῦ προϊόντος, τή χρησιμοποίηση περισσότερης ἐργασίας γιά τήν προετοιμασία τοῦ ἐδάφους κτλ.*. Τρίτο, ὁ καπιταλισμός προϋποθέτει τόν πλή-

* Γιά νά μή μιλᾶμε ἀφηρημένα, θά ἀναφέρουμε μερικά παραδείγματα ἀπό τά νοικοκυριά τῶν γαιοκτημόνων μας, πού ἡ ὀργάνωσή τους πλησιάζει πιό πολύ στόν καθαρά κεφαλαιοκρατικό τύπο. Παίρνουμε τό κυβερνεῖο τοῦ Ὀριόλ («Στατιστική συλλογή τῶν ζέμστβο τοῦ νομοῦ Κρόμι», τόμ. IV, τεῦχος 2. Ὀριόλ, 1892). Τό κτῆμα τοῦ ἀριστοκράτη Χλιούστιν ἔχει 1129 ντεσιατίνες, — ἀπ᾿ αὐτές καλλιεργοῦνται οἱ 562, — ἔχει 8 οἰκήματα καί διάφορα βελτιωμένα ἐργαλεῖα. Καλλιέργεια κτηνοτροφικῶν φυτῶν. Ἱπποτροφεῖο. Ζωοτροφεῖο. Ἀποξήρανση τῶν ἑλῶν μέ τό ἄνοιγμα αὐλακιῶν καί μέ ἀποχετευτικούς σωλῆνες («ἡ ἀποξήρανση τῶν ἑλῶν γίνεται στό μεγαλύτερό τους μέρος τόν ἐλεύθερο καιρό», σελ. 146). Ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν τό καλοκαίρι εἶναι 50–80 ἄτομα τή μέρα, τό χειμώνα ὥς 30 ἄτομα. Τό 1888 εἶχε 81 ἐργάτες, ἀπό τούς ὁποίους μόνο οἱ 25 ἦταν γιά τό καλοκαίρι. Τό 1889 δούλευαν ἐκεῖ 19 ξυλουργοί. — Τό κτῆμα τοῦ κόμητα Ριμποπιέρ ἔχει 3000 ντεσιατίνες, ἀπ᾿ αὐτές καλλιεργοῦνται οἱ 1293 καί 898 νοικιάζονται στούς ἀγρότες. Ἐφαρμόζεται ἡ δωδεκαμερής ἀμειψισπορά. Γίνεται ἐπεξεργασία τύρφης γιά λίπανση, καί ἐξόρυξη φωσφορίτη. Ἀπό τό 1889 ἄρχισε νά λειτουργεῖ ἕνας πειραματικός

ρη ἀποχωρισμό τῶν γεωργικῶν *ἐπιχειρήσεων* ἀπό τίς βιομηχανικές. Ἀλλά ἀπό ποῦ βγαίνει, ὅτι ὁ χωρισμός αὐτός δέν ἐπιτρέπει τό συνδυασμό γεωργικῆς καί βιομηχανικῆς *μισθωτῆς ἐργασίας*; Αὐτόν τόν συνδυασμό τόν βλέπουμε σέ κάθε ἀναπτυγμένη κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Ὁ καπιταλισμός ξεχωρίζει τούς εἰδικευμένους ἐργάτες ἀπό τούς ἁπλούς, ἀπό τούς ἀνειδίκευτους πού περνοῦν ἀπό τή μιά δουλιά στήν ἄλλη, πότε πιάνουν δουλιά σέ καμιά μεγάλη ἐπιχείρηση, πότε πετιοῦνται στίς γραμμές τῶν ἀνέργων*. Ὅσο περισσότερο ἀναπτύσσεται ὁ καπιταλισμός καί ἡ μεγάλη βιομηχανία τόσο μεγαλύτερες γίνονται γενικά οἱ διακυμάνσεις στή ζήτηση ἐργατῶν, ὄχι μόνο στή γεωργία, ἀλλά καί στή βιομηχανία**. Γι᾿ αὐτό, ὅταν παίρνουμε σάν

ἀγρός ἀπό 30 ντεσιατίνες. Ἡ μεταφορά κοπριᾶς στούς ἀγρούς γίνεται τό χειμώνα καί τήν ἄνοιξη. Καλλιεργοῦνται κτηνοτροφικά φυτά. Γίνεται συστηματική ἐκμετάλλευση τοῦ δάσους (ἀπασχολοῦνται 200–300 ὑλοτόμοι ἀπό τόν Ὀχτώβρη ὥς τό Μάρτη). Συντηροῦνται βοοειδῆ. Ὑπάρχει γαλακτοκομία. Τό 1888 ὑπῆρχαν 90 ὑπάλληλοι, 34 ἀπ᾿ αὐτούς μόνο γιά τή θερινή περίοδο. — Τό κτῆμα τοῦ Μένστσικοφ στό κυβερνεῖο Μόσχας («Συλλογή», τόμ. V, τεῦχος 2) ἔχει 23 000 ντεσιατίνες. Ἡ ἐργατική δύναμη ἐξασφαλίζεται ἔναντι τῶν ὀτρέζκι καί μέ τήν ἐλεύθερη μίσθωση ἐργατῶν. Δασοκομία. «Τό καλοκαίρι τά ἄλογα καί οἱ μόνιμοι ἐργάτες ἀπασχολοῦνται μέ τά χωράφια, στά τέλη τοῦ φθινόπωρου κι ἕνα μέρος τοῦ χειμώνα μεταφέρουν πατάτες καί ἄμυλο στό στεγνωτήριο καί στό ἐργοστάσιο ἀμύλου, μεταφέρουν καυσόξυλα ἀπό τό δάσος καί τά πηγαίνουν στό σταθμό· χάρη σ᾿ ὅλα αὐτά ἡ ἐργασία κατανέμεται σ᾿ ὅλη τή διάρκεια τῆς χρονιᾶς ἀρκετά ἰσόμετρα» (σελ. 145), πράγμα πού ἀνάμεσα στ᾿ ἄλλα φαίνεται ἀπό τά κατάστιχα ὅπου γράφονται οἱ μέρες ἐργασίας κατά μήνα: μέρες ἐργασίας τῶν ἀλόγων κατά μέσο ὅρο 293 τό μήνα, διακυμάνσεις: ἀπό 223 (τόν Ἀπρίλη) ὥς 362 (τόν Ἰούνη). Μέρες ἐργασίας τῶν ἀντρῶν, μέσος ὅρος 216. Διακυμάνσεις: ἀπό 126 (τό Φλεβάρη) ὥς 279 (τό Νοέμβρη). Μέρες ἐργασίας γυναικῶν, μέσος ὅρος 23. Διακυμάνσεις: ἀπό 13 (τό Γενάρη) ὥς 27 (τό Μάρτη). Μοιάζει τάχα αὐτή ἡ πραγματικότητα μέ τήν ἀφαίρεση ὅπου χάνουν τόν καιρό τους οἱ ναρόντνικοι;

* Ἡ μεγάλη κεφαλαιοκρατική βιομηχανία δημιουργεῖ τήν πλανόδια ἐργατική τάξη. Ἡ τάξη αὐτή σχηματίζεται ἀπό τόν ἀγροτικό πληθυσμό, ἀλλά ἀπασχολεῖται κυρίως μέ βιομηχανικές δουλιές. «Ἀποτελεῖ τό ἐλαφρό πεζικό τοῦ κεφαλαίου, πού ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες του, τό ρίχνει πότε στό ἕνα πότε στό ἄλλο σημεῖο... Οἱ πλανόδιοι ἐργάτες χρησιμοποιοῦνται σέ διάφορα ἔργα οἰκοδόμησης καί ἀποστράγγισης, στά τουβλοποιεῖα, στά ἀσβεστοποιεῖα, γιά τήν κατασκευή σιδηροδρομικῶν γραμμῶν κτλ.» («Das Kapital», I^2, S. 692)[101]. «Γενικά οἱ ἐπιχειρήσεις αὐτές μεγάλης κλίμακας, ὅπως οἱ σιδηρόδρομοι, ἀποσύρουν ἀπό τήν ἀγορά ἐργασίας ὁρισμένη ποσότητα δυνάμεων, πού μποροῦν νά προέρχονται μόνο ἀπό ὁρισμένους κλάδους, ὅπως εἶναι ἡ ἀγροτική οἰκονομία...» (ibid., II, B., S. 303)[1-2].

** Λχ., ἡ στατιστική τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας τοῦ κυβερνείου Μόσχας ὑπολόγισε ὅτι στό κυβερνεῖο αὐτό ὑπάρχουν 114 381 ἐργάτες σέ φάμπρικες καί ἐργοστάσια· αὐτός εἶναι ὁ σημερινός ἀριθμός. Ὁ μεγαλύτερος φτάνει τούς 146 338, ὁ μικρότερος τούς 94 214 («γενική σύνοψιση» κτλ., τόμ. IV,

προϋπόθεση τόν ἀνώτερο βαθμό ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ, πρέπει νά προϋποθέτουμε ὅτι τό πέρασμα τῶν ἐργατῶν ἀπό τίς γεωργικές στίς μή γεωργικές ἀσχολίες γίνεται μέ τή μεγαλύτερη εὐκολία, πρέπει νά προϋποθέτουμε ὅτι δημιουργήθηκε μιά γενική ἐφεδρική στρατιά, ἀπό τήν ὁποία ἀντλοῦν ἐργατική δύναμη οἱ κάθε λογῆς ἐπιχειρηματίες. Τέταρτο. Ἄν πάρουμε τούς σύγχρονους ἐπιχειρηματίες τοῦ χωριοῦ, δέν μποροῦμε φυσικά ν᾿ ἀρνηθοῦμε, ὅτι ἀντιμετωπίζουν πότε-πότε δυσκολίες στόν ἐφοδιασμό τοῦ νοικοκυριοῦ τους μέ ἐργατικά χέρια. Δέν πρέπει ὅμως νά ξεχνοῦμε ἐπίσης, ὅτι διαθέτουν κι ἕνα μέσο νά δένουν τούς ἐργάτες στό νοικοκυριό τους καί συγκεκριμένα μέ τή χορήγηση σ᾿ αὐτούς ἑνός μικροῦ κομματιοῦ γῆς κ. ἅ. Ὁ ἐργάτης γῆς ἤ ὁ μεροκαματιάρης μέ γεωργικό κλῆρο εἶναι ὁ τύπος πού ταιριάζει σ᾿ ὅλες τίς κεφαλαιοκρατικές χῶρες. Ἕνα ἀπό τά βασικά λάθη τῶν ναρόντνικων εἶναι, ὅτι ἀγνοοῦν τή διαμόρφωση αὐτοῦ τοῦ τύπου στή Ρωσία. Πέμπτο. Δέν εἶναι καθόλου σωστό νά μπαίνει τό ζήτημα τῆς ἀπελευθέρωσης τῆς χειμερινῆς περιόδου τοῦ γεωργοῦ ἀνεξάρτητα ἀπό τό γενικό ζήτημα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ. Ἡ δημιουργία τῆς ἐφεδρικῆς στρατιᾶς τῶν ἀνέργων εἶναι κάτι πού χαρακτηρίζει τόν καπιταλισμό γενικά καί οἱ ἰδιομορφίες τῆς γεωργίας καθορίζουν μόνο τίς ἰδιαίτερες μορφές αὐτοῦ τοῦ φαινομένου. Γι᾿ αὐτό ἀκριβῶς, λχ., ὁ συγγραφέας τοῦ «Κεφαλαίου» θίγει τό ζήτημα τῆς κατανομῆς τῆς ἐργασίας στή γεωργία σέ σχέση μέ τό ζήτημα τοῦ «σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ»*, ὅπως ἐπίσης καί σέ εἰδικό κεφάλαιο θίγει τό ζήτημα τῆς διαφορᾶς πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν «περίοδο ἐργασίας» καί στό «χρόνο τῆς παραγωγῆς» («Das

μέρος I, σελ. 98). Σέ ποσοστά: 128 % — 100 % — 82 %. Αὐξάνοντας γενικά τίς διακυμάνσεις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν, ὁ καπιταλισμός ἀμβλύνει καί ἀπ᾿ αὐτή τήν πλευρά τίς διαφορές ἀνάμεσα στή βιομηχανία καί στή γεωργία.

* Λχ., σχετικά μέ τίς ἀγροτικές σχέσεις στήν Ἀγγλία ὁ Μάρξ λέει: «Ὑπάρχουν πάντα πάρα πολλοί ἐργάτες γῆς γιά τίς μέσες ἀνάγκες τῆς γεωργίας καί πάντα πολύ λίγοι γιά τίς ἔκτακτες ἤ προσωρινές ἀνάγκες τῆς γεωργίας» (I^2, 725), ἔτσι πού, παρά τό μόνιμο «σχετικό ὑπερπληθυσμό», τό χωριό δέν εἶναι ἀρκετά κατοικημένο. Στό βαθμό πού ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή καταχτᾶ τή γεωργία — λέει ὁ Μάρξ σέ ἄλλο σημεῖο — δημιουργεῖται περίσσιος ἀγροτικός πληθυσμός. «Γι᾿ αὐτό ἕνα μέρος τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ βρίσκεται πάντα σέ μεταβατική κατάσταση, ἕτοιμο νά μετατραπεῖ σέ πληθυσμό τῆς πόλης ἤ τῆς μανουφακτούρας» (δηλ. τῆς βιομηχανίας. *Σημ. μετ.*)(ibid., 668)[103]. Αὐτό τό τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ ὑποφέρει αἰώνια ἀπό ἀνεργία· ἡ δουλιά του εἶναι ἄκρως ἀκανόνιστη καί πληρώνεται χειρότερα ἀπ᾿ ὅλες τίς ἄλλες δουλιές (λχ., ἡ δουλιά στό σπίτι ἐπί παραγγελία καταστημάτων κτλ.).

Kapital», II, B., κεφάλαιο 13). Περίοδος ἐργασίας ὀνομάζεται ὁ χρόνος, κατά τόν ὁποῖο τό προϊόν δέχεται τήν ἐπίδραση τῆς ἐργασίας καί χρόνος παραγωγῆς εἶναι ὁ χρόνος κατά τόν ὁποῖο τό προϊόν βρίσκεται στήν παραγωγή, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς περιόδου πού δέ δέχεται τήν ἐπίδραση τῆς ἐργασίας. Ἡ περίοδος ἐργασίας δέ συμπίπτει μέ τό χρόνο παραγωγῆς σέ πάρα πολλούς κλάδους παραγωγῆς, πού ἀνάμεσά τους ἡ γεωργία εἶναι μόνο ὁ πιό χαρακτηριστικός, ὅμως κάθε ἄλλο παρά ὁ μοναδικός*. Σέ σύγκριση μέ τίς ἄλλες εὐρωπαϊκές χῶρες στή Ρωσία ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν περίοδο ἐργασίας στή γεωργία καί στό χρόνο παραγωγῆς εἶναι πολύ μεγάλη. «Ὅταν ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή πραγματοποιεῖ τό χωρισμό τῆς μανουφακτούρας ἀπό τή γεωργία, ὁ ἐργάτης τῆς ὑπαίθρου ἀρχίζει νά ἐξαρτιέται ὅλο καί περισσότερο ἀπό τίς καθαρά τυχαῖες πάρεργες ἀσχολίες, καί γιά τό λόγο αὐτό χειροτερεύει ἡ κατάστασή του. Γιά τό κεφάλαιο. . . ὅλες οἱ διαφορές ἀμβλύνονται στήν κυκλοφορία, γιά τόν ἐργάτη ὅμως ὄχι» (ib., 223-224)[105]. Ἔτσι λοιπόν, ἀπό τήν ἄποψη πού ἐξετάζουμε τό ζήτημα, τό μοναδικό συμπέρασμα πού ἀπορέει ἀπό τίς ἰδιομορφίες τῆς γεωργίας, εἶναι ὅτι ἡ θέση τοῦ ἐργάτη τῆς γεωργίας πρέπει νἆναι ἀκόμα χειρότερη ἀπό τή θέση τοῦ ἐργάτη τῆς βιομηχανίας. Ἀπό τό σημεῖο αὐτό ὑπάρχει ἀκόμα μεγάλη ἀπόσταση ὥς τή «θεωρία» τοῦ κ. Ν. —ον, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ ἀπελευθέρωση τῆς χειμερινῆς περιόδου εἶναι ἡ «βασική αἰτία» πού χειροτερεύει ἡ κατάσταση τῶν «ἀγροτικῶν τάξεων» (;!). Ἄν ἡ περίοδος ἐργασίας στή γεωργία μας ἦταν 12 μῆνες, τό προτσές τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ θά προχωροῦσε ἀκριβῶς ἔτσι, ὅπως καί τώρα. Ὅλη ἡ διαφορά θά ἦταν, ὅτι ἡ κατάσταση τοῦ ἐργάτη τῆς γεωργίας θά πλησίαζε κάπως στήν κατάσταση τοῦ ἐργάτη τῆς βιομηχανίας**.

Ἔτσι ἡ «θεωρία» τῶν κ. κ. Β. Β. καί Ν. —ον δέν πρόσφερε ἀπολύτως τίποτα ἀκόμα καί σχετικά μέ τό γενικό ζήτημα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία γενικά. Ὅσο γιά τίς ἰδιο-

* Ἰδιαίτερα ἀξίζει νά σημειωθεῖ ἐδῶ ἡ παρατήρηση τοῦ Μάρξ, ὅτι καί στή γεωργία ὑπάρχουν τρόποι «νά κατανεμηθεῖ πιό ἰσόμετρα μέσα στή χρονιά» ἡ ζήτηση ἐργασίας καί συγκεκριμένα μέ τήν παραγωγή πιό ποικιλόμορφων προϊόντων, μέ τήν ἀντικατάσταση τῆς τριμεροῦς ἀγρανάπαυσης μέ τό σύστημα τῆς ἀμειψισπορᾶς, μέ τήν καλλιέργεια κονδυλόριζων, κτηνοτροφικῶν φυτῶν κτλ. Ὅλοι ὅμως αὐτοί οἱ τρόποι «ἀπαιτοῦν αὔξηση τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου πού ἐπενδύεται στήν παραγωγή καί ξοδεύεται γιά μισθούς ἐργασίας, λιπάσματα, σπόρο κτλ.» (ibid., σελ. 225-226)[104].

** Λέμε «κάπως», γιατί ἡ κατάσταση τοῦ ἐργάτη τῆς γεωργίας δέ χειροτερεύει μονάχα ἀπό τή μή κανονική δουλιά.

μορφίες τῆς Ρωσίας, ὄχι μόνο δέν τίς ἐξηγεῖ, ἀλλά ἀντίθετα τίς σκεπάζει. Ἡ χειμερινή ἀνεργία τῆς ἀγροτιᾶς μας δέν ἐξαρτιέται τόσο ἀπό τόν καπιταλισμό ὅσο ἀπό τήν ἀνεπαρκῆ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ. Πιό πάνω (ὑπ. IV αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου) δείξαμε κιόλας, μέ βάση τά στοιχεῖα γιά τά μεροκάματα, ὅτι ἀπό τά μεγαλορώσικα κυβερνεῖα τήν πιό μεγάλη χειμερινή ἀνεργία τήν ἔχουν τά κυβερνεῖα μέ τή μικρότερη ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ καί ὅπου ἐπικρατεῖ τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά. Κι αὐτό εἶναι ἐντελῶς εὐνόητο. Τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά παρεμποδίζει τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας, παρεμποδίζει τήν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας καί τῆς γεωργίας καί συνεπῶς καί τῆς ζήτησης ἐργατικῆς δύναμης — καί ταυτόχρονα, δένοντας τόν ἀγρότη στόν γεωργικό κλῆρο, δέν τοῦ ἐξασφαλίζει οὔτε δουλιά στή χειμερινή περίοδο, οὔτε τή δυνατότητα νά ζεῖ ἀπό τή φτωχή γεωργία του.

XI. ΣΥΝΕΧΕΙΑ. — Η ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ. — ΟΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ ΜΑΡΞ ΓΙΑ ΤΗ ΜΙΚΡΗ ΓΕΩΡΓΙΑ. — Η ΓΝΩΜΗ ΤΟΥ ΕΝΓΚΕΛΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

«Ἡ ἀρχή τῆς κοινότητας ἐμποδίζει τό κεφάλαιο νά καταχτήσει τή γεωργική παραγωγή», ἔτσι διατυπώνει ὁ κ. Ν. —ον (σελ. 72) τήν ἄλλη διαδομένη θεωρία τῶν ναρόντνικων, πού φτιάχτηκε ἐξίσου ἀφηρημένα ὅπως καί ἡ προηγούμενη. Στό II κεφάλαιο παραθέσαμε ὁλόκληρη σειρά ἀπό γεγονότα πού ἀποδείχνουν ὅτι δέν εἶναι σωστή αὐτή ἡ ὑπόθεση πού συνηθίζουν νά κάνουν. Τώρα ὅμως θά προσθέσουμε τά παρακάτω. Εἶναι γενικά λάθος νά νομίζει κανείς, ὅτι ἡ ἐμφάνιση τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ ἀπαιτεῖ κάποια ἰδιαίτερη μορφή γαιοχτησίας. «Ἡ μορφή τῆς γαιοχτησίας, πού βρίσκει κατά τή γέννησή του ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς, δέν ἀνταποκρίνεται στόν τρόπο αὐτό· τή μορφή πού τοῦ ἀντιστοιχεῖ, τή δημιουργεῖ γιά πρώτη φορά ὁ ἴδιος μέ τήν ὑποταγή τῆς γεωργίας στό κεφάλαιο, ὁπότε καί ἡ φεουδαρχική γαιοχτησία καί ἡ ἰδιοχτησία τῶν γενῶν[106], ἤ ἡ μικρή ἀγροτική ἰδιοχτησία μέ τή γαιοχτησία τῆς κοινότητας* (Markgemeinschaft) μετατρέπονται σέ οἰκονομική μορφή, πού ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτό τόν τρόπο παραγωγῆς, ὅσο διαφορετικές κι ἄν εἶναι οἱ νομικές τους μορφές» («Das Kapital»,

* Σέ ἄλλο σημεῖο ὁ Μάρξ δείχνει ὅτι ἡ «κοινοτική ἰδιοχτησία (Gemeineigentum) ἀποτελεῖ παντοῦ συμπλήρωμα τῆς κομματιασμένης (μικρῆς) γεωργίας» («Das Kapital», III, 2, 341)[107].

III, 2, 156). Ἔτσι, καμιά ἰδιομορφία τῆς γαιοχτησίας δέν μπορεῖ, ἀπό τήν ἴδια τήν οὐσία τῶν πραγμάτων, ν' ἀποτελέσει ἀνυπέρβλητο ἐμπόδιο γιά τόν καπιταλισμό πού παίρνει διάφορες μορφές, ἀνάλογα μέ τίς διάφορες ἀγροτικές, νομικές καί βιοτικές συνθῆκες. Ἀπ' αὐτά μπορεῖ νά δεῖ κανείς, πόσο λαθεμένη ἦταν ἡ ἴδια ἡ *τοποθέτηση* τοῦ ζητήματος ἀπό τούς ναρόντνικούς μας, πού δημιούργησαν ὁλόκληρη φιλολογία γιά τό θέμα: «κοινότητα *ἤ* καπιταλισμός;». Εἴτε συμβεῖ κάποιος ἐκλαμπρότατος ἀγγλομανής νά καθορίσει βραβεῖο γιά τό καλύτερο ἔργο σχετικά μέ τήν εἰσαγωγή τοῦ συστήματος τῶν φάρμερ στή Ρωσία, εἴτε κάποια ἐπιστημονική ἑταιρία παρουσιάσει ἕνα σχέδιο γιά τήν ἐγκατάσταση τῶν ἀγροτῶν σέ χοῦτορ, εἴτε κάποιος ἀργόσχολος ὑπάλληλος συντάξει ἕνα σχέδιο γιά κλήρους ἀπό 60 ντεσιατίνες τόν καθένα — ὁ ναρόντνικος θά σπεύσει νά δεχτεῖ τήν πρόκληση καί νά ριχτεῖ στή μάχη ἐνάντια σ' αὐτά τά «ἀστικά σχέδια» «εἰσαγωγῆς τοῦ καπιταλισμοῦ» καί καταστροφῆς τοῦ Παλλαδίου «τῆς λαϊκῆς παραγωγῆς», τῆς κοινότητας. Ὁ ἀγαθός ναρόντνικος οὔτε κάν φανταζόταν ὅτι τήν ὥρα πού συντάσσονταν καί ἀπορίπτονταν τά κάθε λογῆς σχέδια, ὁ καπιταλισμός τραβοῦσε τό δρόμο του καί τό κοινοτικό χωριό μετατρεπόταν καί μετατράπηκε* σέ χωριό μικρῶν γαιοχτημόνων.

Νά γιατί μᾶς εἶναι πολύ ἀδιάφορο τό ζήτημα τῆς καθαυτό μορφῆς τῆς ἀγροτικῆς γαιοχτησίας. Ὅποια κι ἄν εἶναι ἡ μορφή αὐτή τῆς γαιοχτησίας, ἡ σχέση τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης ἀπέναντι στό ἀγροτικό προλεταριάτο οὐσιαστικά δέν πρόκειται ν' ἀλλάξει καθόλου. Τό πραγματικά σοβαρό ζήτημα δέν εἶναι καθόλου ἡ μορφή τῆς γαιοχτησίας, ἀλλά τά ὑπολείμματα τοῦ καθαρά μεσαιωνικοῦ παρελθόντος, πού ἐξακολουθοῦν νά βαραίνουν τήν ἀγροτιά: ὁ κλειστός ταξικός χαρακτήρας τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων, ἡ ἀλληλέγγυα εὐθύνη, ἡ ὑπέρογκη φορολογία τῆς γῆς τῶν ἀγροτῶν, πού δέν μπορεῖ καθόλου νά συγκριθεῖ

* Ἄν μᾶς ποῦν ὅτι προτρέχουμε, προβάλλοντας ἕναν τέτιον ἰσχυρισμό, θά τούς ἀπαντήσουμε τοῦτο δῶ: μπροστά σ' ἐκεῖνον πού θέλει νά περιγράψει κάποιο ζωντανό φαινόμενο στήν ἀνάπτυξή του, προβάλλει ἀναπόφευχτα κι ἀναγκαστικά τό δίλημμα: ἤ νά προτρέξει ἤ νά μείνει πίσω. Μέση λύση δέν ὑπάρχει. Ἐφόσον ὅλα τά στοιχεῖα δείχνουν, ὅτι ὁ χαρακτήρας τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης εἶναι ἀκριβῶς τέτιος, ὅτι ἡ ἐξέλιξη αὐτή προχώρησε πιά πολύ μακριά (βλ. κεφάλαιο ΙΙ) κι ἐφόσον παράλληλα τονίζονται μέ ἀκρίβεια οἱ συνθῆκες καί οἱ θεσμοί, πού ἐπιβραδύνουν τή δοσμένη ἐξέλιξη (ὑπέρογκοι φόροι, κλειστός χαρακτήρας τῆς ἀγροτιᾶς σάν τάξης, ἔλλειψη πλέριας ἐλευθερίας ἀγοραπωλησίας τῆς γῆς, μετακίνησης καί μετοίκησης) — τότε δέν κάνουμε καθόλου λάθος πού προτρέχουμε.

μέ τή φορολογία τῆς γῆς τῶν γαιοχτημόνων, ἡ ἔλλειψη πλέριας ἐλευθερίας ἀγοραπωλησίας τῆς γῆς τῶν ἀγροτῶν, μετακίνησης καί μετοίκησης τῆς ἀγροτιᾶς*. Ὅλοι αὐτοί οἱ ἀπαρχαιωμένοι θεσμοί, ἐνῶ δέν προφυλάγουν καθόλου τήν ἀγροτιά ἀπό τήν ἀποσύνθεση, ὁδηγοῦν μονάχα στόν πολλαπλασιασμό τῶν διάφορων μορφῶν ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί οἰκονομικῆς ὑποδούλωσης, στήν τεράστια ἐπιβράδυνση ὅλης τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης.

Κλείνοντας πρέπει νά σταθοῦμε ἀκόμα στήν πρωτότυπη ἀπόπειρα τῶν ναρόντνικων νά ἑρμηνεύσουν ὁρισμένες γνῶμες τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς στόν ΙΙΙ τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» ὑπέρ τῶν ἀντιλήψεών τους, γιά τήν ὑπεροχή τῆς μικρῆς γεωργίας ἀπέναντι στή μεγάλη, γιά τό ὅτι ὁ γεωργικός καπιταλισμός δέν παίζει προοδευτικό ἱστορικό ρόλο. Πολύ συχνά ἀναφέρουν γιά τό σκοπό αὐτό τό παρακάτω χωρίο ἀπό τόν ΙΙΙ τόμο τοῦ «Κεφαλαίου»:

«Τό δίδαγμα τῆς ἱστορίας, — πού μπορεῖ νά τό βγάλει κανείς ἐπίσης ἐξετάζοντας τή γεωργία ἀπό μιάν ἄλλη ἄποψη, — εἶναι ὅτι τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα ἀντιφάσκει στήν ὀρθολογιστική γεωργία, ἤ ὅτι ἡ ὀρθολογιστική γεωργία δέ συμβιβάζεται μέ τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα (παρά τό γεγονός ὅτι τό τελευταῖο συντελεῖ στήν τεχνική ἀνάπτυξή της) καί ὅτι ἀπαιτεῖ εἴτε τό χέρι τοῦ μικροῦ ἀγρότη, πού ζεῖ ἀπό τή δουλιά του (selbst arbeitenden), εἴτε τόν ἔλεγχο τῶν συνεταιρισμένων παραγωγῶν» (ΙΙΙ, 1, 98. Ρωσ. μετάφρ., 83)[108].

Τί προκύπτει λοιπόν ἀπό τή βεβαίωση αὐτή (πού, ἄς σημειώσουμε μέ τήν εὐκαιρία, ἀποτελεῖ ἕνα ἐντελῶς μεμονωμένο ἀπόσπασμα, πού μπῆκε στό κεφάλαιο πού πραγματεύεται πῶς ἐπιδρᾶ στό κέρδος ἡ ἀλλαγή τῶν τιμῶν τῶν πρώτων ὑλῶν, κι ὄχι στό VI μέρος, πού πραγματεύεται εἰδικά τή γεωργία); Ὅτι ὁ καπιταλισμός δέ συμβιβάζεται μέ τήν ὀρθολογιστική ὀργάνωση τῆς γεωργίας (ὅπως καί τῆς βιομηχανίας), εἶναι ἀπό καιρό γνωστό καί δέν εἶναι αὐτό γιά τό ὁποῖο γίνεται συζήτηση μέ τούς ναρόντνικους. Τόν προοδευτικό ὅμως *ἱστορικό* ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία ὁ Μάρξ τόν ὑπογράμμισε ἐδῶ εἰδικά. Ἔπειτα, μένει ἡ παρατήρηση τοῦ Μάρξ γιά τό «μικρό ἀγρότη

* Τό γεγονός ὅτι οἱ ναρόντνικοι ὑπερασπίζουν μερικούς ἀπ' αὐτούς τούς θεσμούς ἐκφράζει πολύ ἀνάγλυφα τόν ἀντιδραστικό χαρακτήρα τῶν ἀντιλήψεών τους, πού σιγά-σιγά τούς φέρνει πιό κοντά στούς μεγάλους γαιοχτήμονες.

πού ζεῖ ἀπό τή δουλιά του». Κανένας ἀπό τούς ναρόντνικους, πού ἀναφέρθηκαν σ' αὐτή τήν παρατήρηση, δέν ἔκανε τόν κόπο νά ἐξηγήσει μέ ποιά ἔννοια τήν καταλαβαίνει, δέν ἔκανε τόν κόπο νά συνδυάσει τήν παρατήρηση αὐτή, ἀπό τό ἕνα μέρος μέ τά συμφραζόμενα καί ἀπό τό ἄλλο μέ τή γενική διδασκαλία τοῦ Μάρξ γιά τή μικρή γεωργία. Στό χωρίο αὐτό τοῦ «Κεφαλαίου» πού παραθέσαμε, γίνεται λόγος γιά τό πόσο μεγάλη εἶναι ἡ διακύμανση τῶν τιμῶν τῶν πρώτων ὑλῶν, πῶς οἱ διακυμάνσεις αὐτές παραβιάζουν τίς ἀναλογίες καί τή συστηματική ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς, παραβιάζουν τήν ἀντιστοιχία τῆς γεωργίας μέ τή βιομηχανία. *Μονάχα ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη* — ἀπό τήν ἄποψη τῶν ἀναλογιῶν, τῆς συστηματικῆς ὀργάνωσης, τοῦ σχεδιασμοῦ τῆς παραγωγῆς — βάζει στήν ἴδια μοίρα ὁ Μάρξ τό μικρό ἀγροτικό νοικοκυριό μέ τό νοικοκυριό τῶν «συνεταιρισμένων παραγωγῶν». Ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη καί ἡ μικρή μεσαιωνική βιομηχανία (χειροτεχνία) μοιάζει μέ τήν οἰκονομία τῶν «συνεταιρισμένων παραγωγῶν» (σύγκρ. «Misère de la philosophie», στήν ἔκδοση πού ἀναφέραμε, p. 90)[109], ἐνῶ ὁ καπιταλισμός διαφέρει ἀπ' τά δυό αὐτά συστήματα κοινωνικῆς οἰκονομίας, γιατί παρουσιάζει ἀναρχία στήν παραγωγή. Μέ ποιά λοιπόν λογική μπορεῖ νά βγάλει κανείς ἀπό δῶ τό συμπέρασμα, ὅτι ὁ Μάρξ παραδεχόταν τό βιώσιμο τῆς μικρῆς γεωργίας* καί ὅτι δέν παραδεχόταν τόν προοδευτικό ἱστορικό ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία; Νά τί εἶπε ὁ Μάρξ σχετικά μέ τό ζήτημα αὐτό στό εἰδικό μέρος γιά τή γεωργία καί *σέ εἰδικό ὑποκεφάλαιο γιά τό μικρό ἀγροτικό νοικοκυριό* (κεφ. 47, ὑποκ. V):

«Ἡ μικρή γαιοχτησία ἀποκλείει ἀπό τήν ἴδια τή φύση της τήν ἀνάπτυξη τῶν κοινωνικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας, τίς κοινωνικές μορφές ἐργασίας, τήν κοινωνική συγκέντρωση τῶν κεφαλαίων, τήν κτηνοτροφία σέ μεγάλη κλίμακα, τήν προοδευτική ἐφαρμογή τῆς ἐπιστήμης.

Ἡ τοκογλυφία καί τό φορολογικό σύστημα θά τήν ὁδηγοῦν παντοῦ στήν καταστροφή. Ἡ χρησιμοποίηση τοῦ κεφαλαίου γιά τήν ἀγορά γῆς ἀφαιρεῖ αὐτό τό κεφάλαιο ἀπό τήν καλλιέργεια τῆς γῆς. Ὁ ἀπεριόριστος τεμαχισμός τῶν μέσων παραγω-

* Ἄς ὑπενθυμίσουμε ὅτι ὁ Ἔνγκελς λίγο πρίν ἀπό τό θάνατό του καί σέ μιά περίοδο πού εἶχε ἐκδηλωθεῖ πέρα γιά πέρα ἡ γεωργική κρίση ἐξαιτίας τῆς πτώσης τῶν τιμῶν, θεώρησε ἀπαραίτητο νά ὀρθωθεῖ ἀποφασιστικά ἐνάντια στούς γάλλους «μαθητές», πού ἔκαναν μερικές παραχωρήσεις στή θεωρία γιά τό βιώσιμο τῆς μικρῆς γεωργίας [110]

γῆς καί ἡ ἀπομόνωση τῶν ἴδιων τῶν παραγωγῶν. Ἡ τεράστια σπατάλη ἀνθρώπινης δύναμης. Ἡ προοδευτική χειροτέρευση τῶν ὅρων τῆς παραγωγῆς καί ἡ ἀνατίμηση τῶν μέσων παραγωγῆς ἀποτελοῦν ἀπαραίτητο νόμο τῆς μικρῆς ἰδιοχτησίας. Γι' αὐτό τόν τρόπο παραγωγῆς τά χρόνια μέ καλή σοδιά ἀποτελοῦν δυστύχημα» (III, 2, 341–342. Ρωσ. μετάφρ., 667)[111].

«Ἡ μικρή ἀγροτική ἰδιοχτησία προϋποθέτει, ὅτι ἡ τεράστια πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ ζεῖ στά χωριά, ὅτι δέν ἐπικρατεῖ ἡ κοινωνική, ἀλλά ἡ ἀπομονωμένη ἐργασία· ὅτι ἑπομένως ἀποκλείεται ἐδῶ ἡ ποικιλομορφία καί ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀναπαραγωγῆς, δηλαδή οἱ ὑλικοί καί οἱ πνευματικοί ὅροι γι' αὐτήν, ἀποκλείονται οἱ ὅροι γιά μιά ὀρθολογιστική καλλιέργεια» (III, 2, 347. Ρωσ. μετάφρ., 672)[112].

Ὁ συγγραφέας αὐτῶν τῶν γραμμῶν ὄχι μόνο δέν ἔκλεισε τά μάτια μπρός στίς ἀντιφάσεις πού χαρακτηρίζουν τή μεγάλη κεφαλαιοκρατική γεωργία, ἀλλά ἀντίθετα, τίς ξεσκέπαζε ἀμείλιχτα. Αὐτό ὅμως δέν τόν ἐμπόδισε νά ἐκτιμήσει τόν *ἱστορικό* ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ.

«. . . Ἕνα ἀπό τά μεγάλα ἀποτελέσματα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς εἶναι ὅτι, ἀπό τή μιά μεριά, μετατρέπει τή γεωργία ἀπό ἁπλή ἐμπειρική ἀπασχόληση τῆς πιό καθυστερημένης μερίδας τῆς κοινωνίας, πού μεταβιβάζεται μηχανικά ἀπό γενιά σέ γενιά, σέ συνειδητή ἐπιστημονική ἐφαρμογή τῆς γεωπονίας, στό βαθμό πού αὐτό εἶναι γενικά δυνατό μέσα στίς συνθῆκες τῆς ἀτομικῆς γαιοχτησίας, ὅτι ἀπό τή μιά μεριά, χωρίζει ἐντελῶς τή γαιοχτησία ἀπό τίς σχέσεις κυριαρχίας καί δουλείας καί, ἀπό τήν ἄλλη, χωρίζει τελείως τή γῆ σάν ὅρο παραγωγῆς, ἀπό τή γαιοχτησία καί τόν γαιοχτήτη. . . Ἀπό τή μιά μεριά, ἡ ὀρθολογιστική ὀργάνωση τῆς γεωργίας, πού δημιουργεῖ γιά πρώτη φορά τή δυνατότητα νά ἀσκεῖται ἡ γεωργία κοινωνικά κι ἀπό τήν ἄλλη, ἡ ἀναγωγή σέ παραλογισμό τῆς ἰδιοχτησίας τῆς γῆς — αὐτές εἶναι οἱ μεγάλες ὑπηρεσίες τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ὅπως κι ὅλες τίς ἄλλες ἱστορικές ὑπηρεσίες του τήν ἐξαγοράζει κι αὐτήν μέ τήν πλέρια ἐξαθλίωση τῶν ἄμεσων παραγωγῶν» (III, 2, 156–157. Ρωσ. μετάφρ., 509–510)[113].

Θά νόμιζε κανείς, ὅτι ὕστερα ἀπό τίς τόσο κατηγορηματικές δηλώσεις τοῦ Μάρξ, δέ θά μποροῦσαν νά ὑπάρχουν δυό γνῶμες σχετικά μέ τό πῶς ἔβλεπε τό ζήτημα τοῦ προοδευτικοῦ ἱστορικοῦ ρόλου τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ. Ὁ κ. Ν. —ον ὅμως βρῆκε ἀκόμα μιά ὑπεκφυγή: παράθεσε τή γνώμη τοῦ Ἔνγκελς γιά τή

σημερινή άγροτική κρίση, πού ἀνατρέπει τάχα τή θέση γιά τόν προοδευτικό ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία*.

Ἄς δοῦμε τί ἀκριβῶς λέει ὁ Ἔνγκελς. Συνοψίζοντας τίς βασικές θέσεις τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ γιά τή διαφορική γαιοπρόσοδο, ὁ Ἔνγκελς διατυπώνει τό νόμο, ὅτι «ὅσο μεγαλύτερο κεφάλαιο τοποθετεῖται στή γῆ, ὅσο ἀνώτερη εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας καί γενικά τοῦ πολιτισμοῦ σέ μιά χώρα τόσο περισσότερο ἀνεβαίνει ἡ γαιοπρόσοδος — καί ὅσον ἀφορᾶ τό κάθε ἄκρ**, καί ὅσον ἀφορᾶ τό σύνολο τῆς γαιοπροσόδου — τόσο πιό κολοσιαῖος εἶναι ὁ φόρος πού πληρώνει ἡ κοινωνία στούς μεγάλους γαιοχτήμονες μέ τή μορφή ὑπερκέρδους» («Das Kapital», III, 2, 258. Ρωσ. μετάφρ., 597)[114]. «Ὁ νόμος αὐτός, — λέει ὁ Ἔνγκελς, — ἐξηγεῖ τήν καταπληχτική ἀνθεκτικότητα τῆς τάξης τῶν μεγάλων γαιοχτημόνων», οἱ ὁποῖοι ἐνῶ εἶναι χρεωμένοι ὥς τό λαιμό, ὡστόσο ὕστερα ἀπό κάθε κρίση «στέκουν πάλι στά πόδια τους». Ἡ κατάργηση λχ. τῶν νόμων γιά τά σιτηρά στήν Ἀγγλία, πού ἐλάττωσε τίς τιμές τῶν σιτηρῶν, ὄχι μόνο δέν κατάστρεψε τούς λαντλόρδους, ἀλλά, ἀντίθετα, τούς πλούτισε ἐξαιρετικά.

Ἔτσι θά μποροῦσε νά φανεῖ, ὅτι ὁ καπιταλισμός δέν εἶναι σέ θέση νά ἐξασθενίσει τή δύναμη τοῦ μονοπωλίου πού ἀποτελεῖ ἡ ἔγγεια ἰδιοχτησία.

«Μά τίποτα δέν εἶναι αἰώνιο» — συνεχίζει ὁ Ἔνγκελς. — Τά ὑπερωκεάνεια, οἱ σιδηρόδρομοι τῆς Βόρειας καί Νότιας Ἀμερικῆς, καθώς καί οἱ σιδηρόδρομοι τῆς Ἰνδίας ἔφεραν στήν ἐπιφάνεια νέους ἀνταγωνιστές. Οἱ ἐκτεταμένοι βορειο-αμερικάνικοι κάμποι, οἱ στέπες τῆς Ἀργεντινῆς κτλ. πλημμύρισαν τήν παγκόσμια ἀγορά μέ φτηνό στάρι. «Κι ἐνάντια σ' αὐτόν τό συναγωνισμό — τό συναγωνισμό τοῦ παρθένου ἐδάφους τῆς στέπας καί τό συναγωνισμό τῶν ρώσων καί ἰνδῶν ἀγροτῶν, πού συνθλίβονται κάτω ἀπό τό βάρος τῶν ἀσήκωτων φόρων, — ὁ εὐρωπαῖος παχτωτής κι ἀγρότης δέν μποροῦσαν πιά νά σταθοῦν στά πόδια τους μέ τήν παλιά γαιοπρόσοδο. Ἕνα μέρος τῆς γῆς στήν Εὐρώπη ἀποδείχτηκε τελικά ὅτι δέν εἶναι σέ θέση νά συναγωνιστεῖ τήν παραγωγή σιτηρῶν, ἡ γαιοπρόσοδος ἔπεφτε παντοῦ, γιά τήν Εὐρώπη ἔγινε γενικός κανόνας ἡ 2η περίπτωσή μας, ἡ 2η παραλλαγή καί συγκεκριμένα: ἡ ἐλαττωνόμενη τιμή τῶν σιτηρῶν καί ἡ ἐλαττωνόμενη παραγωγικότητα τῶν πρόσθετων ἐπενδύσεων κεφαλαίου. Ἔτσι ἐξηγεῖται ὁ θρῆνος τῶν γαιοκτημόνων ἀπό τή Σκωτία ὥς τήν Ἰταλία καί ἀπό τή Νότια Γαλλία ὥς τήν Ἀνατολική Πρωσία. Εὐτυχῶς, πολύ ἀπέχουν ἀκόμα ἀπό τό νά ἔχουν καλλιεργηθεῖ ὅλες οἱ στέπες. Ἔμειναν ἀκόμα ἀρκετές γιά νά καταστρέψουν ὅλη τή μεγάλη εὐρωπαϊκή γαιοχτησία, καί μαζί της καί τή μικρή» (ib., 260. Ρωσ. μετάφρ., 598, μέ τήν παράλειψη τῆς λέξης «εὐτυχῶς»)[115].

Ἄν ὁ ἀναγνώστης διάβασε προσεχτικά αὐτό τό ἀπόσπασμα, θά κατάλαβε καλά, ὅτι ὁ Ἔνγκελς λέει ἀκριβῶς τό ἀντίθετο ἀπ' ὅ,τι θέλει νά τοῦ προσάψει ὁ κ. Ν. —ον. Σύμφωνα μέ τή γνώμη τοῦ Ἔνγκελς, ἡ σημερινή γεωργική κρίση μειώνει τή γαιοπρόσοδο καί μάλιστα τείνει νά τήν ἐξαλείψει ἐντελῶς, δηλαδή ὁ γεωργικός καπιταλισμός πραγματοποιεῖ τήν τάση πού τόν χαρακτηρίζει, πάει νά ἐκμηδενίσει τό μονοπώλιο τῆς ἰδιοχτησίας τῆς γῆς. Ὄχι, ὁ κ. Ν. —ον μας δέν ἔχει καθόλου τύχη μέ τίς «περικοπές» του. Ὁ γεωργικός καπιταλισμός κάνει ἀκόμα ἕνα νέο, τεράστιο βῆμα πρός τά μπρός. Ἐπεκτείνει ἀπέραντα τήν ἐμπορευματική παραγωγή τῶν γεωργικῶν προϊόντων, τραβώντας στόν παγκόσμιο στίβο ὁλόκληρη σειρά νέες χῶρες. Ἐκτοπίζει τήν πατριαρχική γεωργία ἀπό τά τελευταῖα καταφύγιά της, ὅπως εἶναι ἡ Ἰνδία ἤ ἡ Ρωσία. Δημιουργεῖ πρωτοφανέρωτη γιά τή γεωργία καθαρά βιομηχανική παραγωγή σιτηρῶν, πού βασίζεται στή συνεργασία μάζας ἐργατῶν, ἐφοδιασμένων μέ τίς πιό τελειοποιημένες μηχανές. Ἐπιδεινώνει ἐξαιρετικά τήν κατάσταση τῶν παλιῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Μειώνει τή γαιοπρόσοδο, ὑποσκάφτοντας ἔτσι τά πιό στέρεα, θά νόμιζε κανείς, μονοπώλια καί ἀνάγοντας τήν ἔγγεια ἰδιοχτησία «σέ παραλογισμό» ὄχι μόνο στή θεωρία, ἀλλά καί στήν πράξη. Προβάλλει τόσο ἀνάγλυφα τό ζήτημα τῆς ἀνάγκης τῆς κοινωνικοποίησης

* Βλ. «Νόβογε Σλόβο», 1896, τεῦχος 5, Φλεβάρης, τό γράμμα τοῦ κ. Ν. —ον πρός τή σύνταξη, σελ. 256–261. Ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται καί ἡ «περικοπή» σχετικά μέ τό «δίδαγμα τῆς ἱστορίας». Ἀξιοσημείωτο εἶναι, ὅτι οὔτε ὁ κ. Ν. —ον, οὔτε καί κανείς ἄλλος ἀπό τούς πολυάριθμους οἰκονομολόγους τῶν ναρόντνικων, πού προσπαθοῦσαν νά ἐπικαλεστοῦν τή σύγχρονη ἀγροτική κρίση γιά ν' ἀνατρέψουν τή θεωρία γιά τόν προοδευτικό ἱστορικό ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία, δέν τοποθέτησαν οὔτε μιά φορά ἀνοιχτά τό ζήτημα στό ἔδαφος τῆς συγκεκριμένης οἰκονομικῆς θεωρίας. Οὔτε μιά φορά δέν ἐκθέσανε τίς βάσεις, πού ὑποχρέωσαν τόν Μάρξ νά παραδεχτεῖ τόν προοδευτικό χαρακτήρα τοῦ ἱστορικοῦ ρόλου τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία καί δέν εἶπαν συγκεκριμένα, ποιές ἀκριβῶς ἀπ' αὐτές τίς βάσεις ἀρνοῦνται καί γιά ποιόν ἀκριβῶς λόγο τίς ἀρνοῦνται. Καί σ' αὐτήν ὅπως καί στίς ἄλλες περιπτώσεις, οἱ ναρόντνικοι-οἰκονομολόγοι προτιμοῦν νά μή μιλοῦν ἀνοιχτά ἐνάντια στή θεωρία τοῦ Μάρξ, ἀλλά περιορίζονται σέ ἀόριστους ὑπαινιγμούς σέ βάρος τῶν «ρώσων μαθητῶν». Περιοριζόμενοι σέ τοῦτο τό ἔργο στήν οἰκονομία τῆς Ρωσίας, ἀναφέραμε πιό πάνω τούς λόγους πού μᾶς ἔκαναν νά κρίνουμε τό δοσμένο ζήτημα ὅπως τό κρίνουμε.

** ἄκρ — μέτρο ἐπιφανείας = 4047 τετραγωνικά μέτρα. *Σημ. μετ.*

τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς, ὥστε τήν ἀνάγκη αὐτή ἀρχίζουν νά τή νιώθουν στή Δύση ἀκόμα καί οἱ ἐκπρόσωποι τῶν εὔπορων τάξεων*. Κι ὁ Ἔνγκελς, μέ τήν κεφάτη εἰρωνεία πού τόν χαρακτηρίζει, *χαιρετίζει* τά τελευταῖα βήματα τοῦ παγκόσμιου καπιταλισμοῦ: εὐτυχῶς, λέει, ἔμειναν ἀκόμα ἀρκετές ἀκαλλιέργητες στέπες, γιά νά τραβήξει ἡ ὑπόθεση τόν ἴδιο δρόμο. Ὁ ἀγαθός ὅμως κ. Ν. —ον à propos de bottes** ἀναστενάζει γιά τόν παλιό «μουζίκο γεωργό», γιά τήν «καθαγιασμένη ἀπό τούς αἰῶνες»... στασιμότητα τῆς γεωργίας μας καί τῶν κάθε λογῆς μορφῶν ἀγροτικῆς οἰκονομικῆς ὑποδούλωσης, πού δέν μπόρεσαν νά τίς κλονίσουν «οὔτε οἱ φαγωμάρες τῶν πριγκηπάτων, οὔτε ἡ ταταροκρατία» καί πού τώρα — τί φρίκη! — ἄρχισε νά τίς κλονίζει μέ τόν πιό ἀποφασιστικό τρόπο αὐτός ὁ τερατώδικος καπιταλισμός! Ο, sancta simplicitas!***

* Πραγματικά, δέν εἶναι μήπως χαρακτηριστικά τέτια «σημεῖα τῶν καιρῶν», ὅπως ἡ γνωστή Antrag Kanitz (πρόταση τοῦ Κάνιτς. *Ἡ Σύντ.*) στό γερμανικό ράιχσταγ[116], ἤ τό σχέδιο τῶν ἀμερικανῶν φάρμερ νά μεταβάλουν ὅλα τά σιλό σέ κρατική ἰδιοχτησία;

** — ἐκτός τόπου καί χρόνου. *Ἡ Σύντ.*

*** — Ὤ, ἁγία ἀφέλεια! *Ἡ Σύντ.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΣΤΑΔΙΑ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Τώρα περνοῦμε ἀπό τή γεωργία στή βιομηχανία. Κι ἐδῶ τό καθῆκον μας εἶναι τό ἴδιο ὅπως καί στή γεωργία: πρέπει νά ἀναλύσουμε τίς μορφές τῆς βιομηχανίας στή Ρωσία μετά τή μεταρύθμιση, δηλαδή νά μελετήσουμε τό δοσμένο σύστημα τῶν κοινωνικο-οἰκονομικῶν σχέσεων στή βιομηχανία ἐπεξεργασίας καί τό χαρακτήρα τῆς ἐξέλιξης αὐτοῦ τοῦ συστήματος. Θ' ἀρχίσουμε ἀπό τίς πιό ἁπλές καί πρωτόγονες μορφές τῆς βιομηχανίας καί θά παρακολουθήσουμε τήν ἀνάπτυξή τους.

I. Η ΟΙΚΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ Η ΧΕΙΡΟΤΕΧΝΙΑ

Οἰκοτεχνία ὀνομάζουμε τήν ἐπεξεργασία τῶν πρώτων ὑλῶν μέσα στό ἴδιο τό νοικοκυριό (τῆς ἀγροτικῆς οἰκογένειας) πού τίς παράγει. Ἡ οἰκοτεχνία ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο ἐξάρτημα τῆς φυσικῆς οἰκονομίας, πού ὑπολείμματά της διατηροῦνται σχεδόν πάντα ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει μικρή ἀγροτιά. Γι' αὐτό εἶναι φυσικό νά ἀναφέρεται στή ρωσική οἰκονομική φιλολογία πολλές φορές αὐτό τό εἶδος τῆς βιομηχανίας (οἰκιακή παραγωγή εἰδῶν ἀπό λινάρι, κανάβι, ξύλο κτλ. γιά ἀτομική χρήση). Σήμερα ὅμως μποροῦμε νά διαπιστώσουμε μιά κάπως πλατιά διάδοση τῆς οἰκοτεχνίας μονάχα σέ μερικές πολύ ἀπόκεντρες περιοχές. Ἀνάμεσα σ' αὐτές λχ. ἦταν μέχρι τελευταῖα ἡ Σιβηρία. Στή μορφή αὐτή δέν ὑπάρχει ἀκόμα ἡ βιοτεχνία σάν ἐπάγγελμα: ἐδῶ τά ἐπαγγέλματα εἶναι δεμένα ἀδιάρηχτα μέ τή γεωργία σ' ἕνα σύνολο.

Ἡ πρώτη μορφή τῆς βιομηχανίας, πού ἀποσπᾶται ἀπό τήν

πατριαρχική γεωργία, εἶναι ἡ χειροτεχνία, δηλαδή ἡ παραγωγή εἰδῶν ἐπί παραγγελία τοῦ πελάτη*. Τά ὑλικά μπορεῖ ν' ἀνήκουν ἤ στόν πελάτη πού δίνει τήν παραγγελία ἤ στόν ἴδιο τό χειροτέχνη, ἐνῶ ἡ πληρωμή τῆς δουλιᾶς τοῦ χειροτέχνη γίνεται ἤ σέ χρῆμα ἤ σέ εἶδος (στέγαση καί συντήρηση τοῦ χειροτέχνη, ἤ ἀμοιβή του μ' ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος, λχ., μέ ἀλεύρι κτλ.). Ἡ χειροτεχνία, πού ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο συστατικό μέρος τῆς ζωῆς τῆς πόλης, εἶναι σέ σημαντικό βαθμό διαδομένη καί στά χωριά, ὅπου χρησιμεύει σάν συμπλήρωμα τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἀγρότη. Ἕνα ορισμένο ποσοστό τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τό ἀποτελοῦν οἱ εἰδικοί χειροτέχνες, πού (πότε ἀποκλειστικά, πότε παράλληλα μέ τή γεωργία) ἀσχολοῦνται μέ τήν κατεργασία δερμάτων, κάνουν τόν τσαγκάρη, τό ράφτη καί τό σιδερά, βάφουν τά σπιτικά ὑφαντά, ἐπεξεργάζονται τίς χωριάτικες τσόχες, ἀλέθουν τό στάρι κτλ. Ἐπειδή ἡ κατάσταση τῆς οἰκονομικῆς μας στατιστικῆς δέν εἶναι καθόλου ἱκανοποιητική, δέν ὑπάρχουν καθόλου ἀκριβῆ στοιχεῖα γιά τό βαθμό τῆς διάδοσης τῆς χειροτεχνίας στή Ρωσία, ὡστόσο ὑπάρχουν σκόρπια στοιχεῖα γι' αὐτή τή μορφή τῆς βιομηχανίας σ' ὅλες σχεδόν τίς περιγραφές τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ, στίς ἔρευνες τῆς λεγόμενης «βιοτεχνίας»**, συναντοῦνται ἀκόμα καί στήν ἐπίσημη στατιστική γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια***. Οἱ στατιστικές συλλογές τῶν ζέμστβο, ἀπογράφοντας τά ἐπαγγέλματα τοῦ χωριοῦ,

* Kundenproduktion. Σύγκρ. *Karl Bücher*, «Die Entstehung der Volkswirtschaft». Tüb., 1893 (Παραγωγή ἐπί παραγγελία. Σύγκρ. *Κάρλ Μπιοῦχερ*, «Ἡ γέννηση τῆς λαϊκῆς οἰκονομίας». Τύμπινγκεν, 1893. *Ἡ Σύντ.*)[117].

** Θά ἦταν ἀδύνατο νά παραθέσουμε ἐδῶ περικοπές, γιά νά ἐπιβεβαιώσουμε ὅσα εἴπαμε: τέτιο πλῆθος στοιχείων σχετικά μέ τή χειροτεχνία εἶναι σκορπισμένο σ' ὅλες τίς ἔρευνες γιά τή βιοτεχνία, ἄν καί — σύμφωνα μέ τήν ἐπικρατέστερη γνώμη — οἱ χειροτέχνες δέν ὑπάγονται στούς βιοτέχνες. Θά δοῦμε ἀκόμα πολλές φορές πόσο τρομερά ἀόριστος εἶναι αὐτός ὁ ὅρος «βιοτεχνία».

*** Τό χάος πού ἐπικρατεῖ στή στατιστική αὐτή τό δείχνει πολύ παραστατικά τό γεγονός, ὅτι ἡ στατιστική δέ βρῆκε ἴσαμε τώρα μιά μέθοδο γιά νά ξεχωρίσει τά χειροτεχνικά ἐργαστήρια ἀπό τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια. Στή δεκαετία 1860–1870, λχ., στήν κατηγορία τῶν τελευταίων ὑπάγονταν τά χωριάτικα βαφεῖα πού ἦταν καθαρά χειροτεχνικοῦ τύπου («Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», τόμ. I, σελ. 172–176). Τό 1890 τά μαντάνια (νεροτριβές) τῶν ἀγροτῶν τά ἀνακάτευαν μέ τίς φάμπρικες πού κάνανε τσόχες («Ὁδηγός γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» τοῦ *Ὀρλώφ*, ἔκδοση 3η, σελ. 21) κτλ. Ἀπ' αὐτή τή σύγχυση δέν εἶναι ἀπαλλαγμένος κι ὁ νεότερος «Πίνακας τῶν ἐργοστασίων» (Πετρούπολη, 1897). Βλ. παραδείγματα στίς «Μελέτες» μας, σελ. 270–271 (βλ. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 4ος, σελ. 9–10. *Ἡ Σύντ.*).

ξεχωρίζουν πότε-πότε σέ ἰδιαίτερη ὁμάδα τούς «χειροτέχνες» (σύγκρ. Ροῦντνεφ, l. c.), ὅμως σ' αὐτή τήν ὁμάδα συγκαταλέγονται (σύμφωνα μέ τήν τρέχουσα ὁρολογία) κι ὅλοι οἱ οἰκοδόμοι ἐργάτες. Ἀπό τήν ἄποψη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας τό ἀνακάτεμα αὐτό δέν εἶναι καθόλου σωστό, γιατί ἡ μάζα τῶν ἐργατῶν οἰκοδόμων δέν ὑπάγεται στούς ἀνεξάρτητους χειροτέχνες, πού δουλεύουν ἐπί παραγγελία τῶν πελατῶν, ἀλλά στούς μισθωτούς ἐργάτες πού τούς παίρνουν στή δουλιά ἐργολάβοι. Φυσικά, δέν εἶναι κάθε φορά εὔκολο νά ξεχωρίσεις τό χειροτέχνη τοῦ χωριοῦ ἀπό τό μικρό ἐμπορευματοπαραγωγό ἤ ἀπό τό μισθωτό ἐργάτη· γιά νά γίνει αὐτό χρειάζεται οἰκονομική ἀνάλυση τῶν στοιχείων γιά τόν κάθε μικρό παραγωγό. Ἐξαίρετη προσπάθεια αὐστηροῦ ξεχωρισμοῦ τῆς χειροτεχνίας ἀπό τίς ὑπόλοιπες μορφές τῆς μικρῆς βιομηχανίας παρουσιάζει ἡ ταξινόμηση τῶν στοιχείων τῆς βιοτεχνικῆς ἀπογραφῆς τοῦ κυβερνείου Πέρμ γιά τό 1894/95*. Ὁ ἀριθμός τῶν ντόπιων χειροτεχνῶν τοῦ χωριοῦ καθορίστηκε περίπου σέ 1% τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Στό μεταξύ ἀποδείχτηκε (ὅπως κι ἔπρεπε νά τό περιμένει κανείς) ὅτι τό μεγαλύτερο ποσοστό χειροτεχνῶν ὑπάρχει στούς νομούς, πού ἔχουν τή μικρότερη ἀνάπτυξη βιομηχανίας. Σέ σύγκριση μέ τούς μικρούς ἐμπορευματοπαραγωγούς οἱ χειροτέχνες διακρίνονται γιά τούς ἰσχυρότατους δεσμούς πού ἔχουν μέ τή γῆ: στούς 100 χειροτέχνες οἱ 80,6 εἶναι γεωργοί (γιά τούς ὑπόλοιπους «βιοτέχνες» τό ποσοστό αὐτό εἶναι χαμηλότερο). Ἡ χρησιμοποίηση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας παρατηρεῖται καί στούς χειροτέχνες, μόνο πού οἱ παραγωγοί αὐτῆς τῆς κατηγορίας τή χρησιμοποιοῦν λιγότερο ἀπό τούς ὑπόλοιπους. Ἐπίσης (σύμφωνα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού ἔχουν) οἱ διαστάσεις τῶν ἐργαστηρίων τῶν χειροτεχνῶν εἶναι πολύ πιό μικρές. Ὁ μέσος ὅρος τῶν ἀπολαβῶν τοῦ γεωργοῦ χειροτέχνη ὑπολογίζεται σέ 43,9 ρούβλια τό χρόνο καί τοῦ μή γεωργοῦ σέ 102,9 ρούβλια.

Περιοριζόμαστε σ' αὐτές τίς σύντομες παρατηρήσεις, γιατί τό καθῆκον μας δέν εἶναι νά ἐξετάσουμε λεπτομερειακά τή χειροτεχνία. Σ' αὐτή τή μορφή τῆς παραγωγῆς δέν ὑπάρχει ἀκόμα ἐμπορευματική παραγωγή. Κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων ὑπάρχει ἐδῶ μονάχα στήν περίπτωση, πού ὁ χειροτέχνης πληρώνεται σέ χρῆμα ἤ πού πουλάει τό μερίδιο τοῦ προϊόντος πού

* Ἀφιερώσαμε στήν ἀπογραφή αὐτή ἕνα ἰδιαίτερο ἄρθρο στίς «Μελέτες» μας, σελ. 113–199. (Βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 333-450. *Ἡ Σύντ.*). Ὅλα τά στοιχεῖα σχετικά μέ τούς «βιοτέχνες» τοῦ Πέρμ, πού ἀναφέρονται στό κείμενο, εἶναι παρμένα ἀπ' αὐτό τό ἄρθρο.

παίρνει σάν ἀμοιβή γιά τή δουλιά του, ἀγοράζοντας πρῶτες ὕλες καί ἐργαλεῖα παραγωγῆς. Τό προϊόν τῆς δουλιᾶς τοῦ χειροτέχνη δέν πάει στήν ἀγορά καί δέ βγαίνει σχεδόν ἀπό τά πλαίσια τῆς φυσικῆς οἰκονομίας τοῦ ἀγρότη*. Γι' αὐτό εἶναι φυσικό τή χειροτεχνία νά τή χαρακτηρίζει ἕνα τέτιο ἀκριβῶς πνεῦμα ρουτίνας, τεμαχισμοῦ καί στενότητας, ὅπως καί τή μικρή πατριαρχική γεωργία. Τό μόνο στοιχεῖο ἀνάπτυξης, πού χαρακτηρίζει αὐτή τή μορφή τῆς παραγωγῆς, εἶναι ἡ ἔξοδος τῶν χειροτεχνῶν πρός ἀναζήτηση πόρων ζωῆς σέ ἄλλα μέρη. Μιά τέτια ἔξοδος εἶχε πάρει ἀρκετά μεγάλη ἔκταση στά χωριά μας κυρίως παλιότερα. Τό συνηθισμένο ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι στά μέρη πού ἔφταναν οἱ χειροτέχνες ὀργανώνονταν αὐτοτελῆ χειροτεχνικά ἐργαστήρια.

II. ΟΙ ΜΙΚΡΟΙ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΠΑΡΑΓΩΓΟΙ ΣΤΗ ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ. ΤΟ ΣΥΝΤΕΧΝΙΑΚΟ ΠΝΕΥΜΑ ΣΤΟΥΣ ΜΙΚΡΟΒΙΟΤΕΧΝΕΣ

Σημειώσαμε κιόλας, ὅτι ὁ χειροτέχνης ἐμφανίζεται στήν ἀγορά, ἄν κι ὄχι μέ τό προϊόν πού παράγει. Εἶναι φυσικό, μιά καί ἦρθε σ' ἐπαφή μέ τήν ἀγορά, νά περάσει μέ τόν καιρό καί στήν παραγωγή γιά τήν ἀγορά, δηλαδή νά γίνει *ἐμπορευματοπαραγωγός*. Τό πέρασμα αὐτό γίνεται βαθμιαῖα, στήν ἀρχή μέ τή μορφή δοκιμῆς: πουλιοῦνται τά προϊόντα πού τοῦ ἔμειναν τυχαῖα στά χέρια ἤ πού τά ἔφτιασε στόν ἐλεύθερο χρόνο του. Τό βαθμιαῖο τοῦ περάσματος ἐντείνεται ἀκόμα καί γιά τό λόγο, ὅτι ἡ ἀγορά κατανάλωσης τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι ἀρχικά ἐξαιρετικά στενή, ἔτσι πού ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στόν παραγωγό καί στόν καταναλωτή αὐξάνει πολύ σιγά καί τό προϊόν περνάει, ὅπως καί πρῶτα, ἄμεσα ἀπό τά χέρια τοῦ παραγωγοῦ στά χέρια τοῦ καταναλωτῆ. Κι ἀκόμα πρέπει νάχουμε ὑπόψη ὅτι πρίν ἀπό τήν πούληση τοῦ προϊόντος προηγεῖται πότε-πότε ἡ ἀνταλλαγή του μέ προϊόντα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας**. Ἡ παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας ἐκφράζεται μέ τήν ἐπέκταση τοῦ ἐμπορίου, μέ τήν ἐμφάνιση εἰδικῶν ἐμπόρων προαγοραστῶν. Σάν ἀγορά κατανάλωσης τῶν προϊόντων δέ χρησιμεύει τό μικρό παζάρι ἤ ἡ μικρή ἐμποροπανήγυρη τοῦ χωριοῦ*, ἀλλά ὁλόκληρη ἡ περιοχή, ἔπειτα ὁλόκληρη ἡ χώρα καί κάποτε μάλιστα καί ἄλλες χῶρες. Ἡ παραγωγή βιοτεχνικῶν προϊόντων μέ τή μορφή ἐμπορευμάτων βάζει τίς πρῶτες βάσεις τοῦ χωρισμοῦ τῆς βιομηχανίας ἀπό τή γεωργία καί τῆς ἀμοιβαίας ἀνταλλαγῆς ἀνάμεσά τους. Ὁ κ. Ν. —ον μέ τή σχηματικότητα καί τήν ἀφαίρεση πού τόν διακρίνει, περιορίζεται στή διακήρυξη ὅτι «ὁ χωρισμός τῆς βιομηχανίας ἀπό τή γεωργία» εἶναι γνώρισμα τοῦ «καπιταλισμοῦ» γενικά, χωρίς νά κοπιάσει νά ἐξετάσει οὔτε τίς διάφορες μορφές αὐτοῦ τοῦ χωρισμοῦ οὔτε τά διάφορα στάδια τοῦ καπιταλισμοῦ. Γι' αὐτό εἶναι σπουδαῖο νά σημειωθεῖ, ὅτι καί ἡ μικρότερη ἀκόμα ἐμπορευματική παραγωγή στά ἐπαγγέλματα τοῦ χωριοῦ ἀρχίζει νά χωρίζει τή βιομηχανία ἀπό τή γεωργία, ἄν καί στίς περισσότερες περιπτώσεις ὁ βιοτέχνης δέ χωρίζεται ἀκόμα σ' αὐτό τό στάδιο ἀνάπτυξης ἀπό τό γεωργό. Στήν παραπέρα ἔκθεσή μας θά δείξουμε πῶς τά ἄλλα, τά πιό ἀναπτυγμένα στάδια τοῦ καπιταλισμοῦ ὁδηγοῦν στό χωρισμό τῶν βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων ἀπό τίς γεωργικές, στό χωρισμό τῶν ἐργατῶν βιομηχανίας ἀπό τούς γεωργούς.

Ὅταν οἱ μορφές τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς βρίσκονται ἀκόμα σέ ἐμβρυώδικη κατάσταση, ὁ συναγωνισμός ἀνάμεσα στούς «βιοτέχνες» εἶναι ἀκόμα πολύ ἀδύνατος, ὅσο ὅμως ἐπεκτείνεται ἡ ἀγορά καί ἀγκαλιάζει πλατιές περιοχές, ὁ συναγωνισμός αὐτός γίνεται ὅλο καί πιό ἰσχυρός, καταστρέφοντας τήν πατριαρχική εὐημερία τοῦ μικροῦ παραγωγοῦ, πού στηρίζεται στήν οὐσιαστικά μονοπωλιακή θέση του. Ὁ μικρός ἐμπορευματοπαραγωγός νιώθει ὅτι τά συμφέροντά του ἀπαιτοῦν, σέ ἀντίθεση πρός τά συμφέροντα τῆς ὑπόλοιπης κοινωνίας, τή διατή-

* Τό γεγονός ὅτι ἡ χειροτεχνία βρίσκεται πολύ κοντά στή φυσική οἰκονομία τῶν ἀγροτῶν προκαλεῖ κάποτε ἀπομέρους τους ἀπόπειρες νά ὀργανώσουν τή χειροτεχνία γιά ὅλο τό χωριό: οἱ ἀγρότες συντηροῦν τό χειροτέχνη καί τόν ὑποχρεώνουν νά δουλεύει γιά ὅλους τούς κατοίκους τοῦ δοσμένου χωριοῦ. Μιά τέτια ὀργάνωση τῆς χειροτεχνίας μπορεῖ νά συναντήσει κανείς σήμερα μονάχα σάν ἐξαίρεση ἤ στίς πιό ἀπόκεντρες ἀκρινές περιοχές (λχ. σέ μερικά χωριά τῆς Ὑπερκαυκασίας εἶναι ὀργανωμένο μ' αὐτό τόν τρόπο τό ἐπάγγελμα τοῦ σιδερᾶ. Βλ. «Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας», τόμ. II, σελ. 321).

** Ἡ ἀνταλλαγή λχ., σκευῶν ἀγγειοπλαστικῆς μέ σιτηρά κτλ. Ὅταν τό στάρι ἦταν φτηνό, ἰσοδύναμο τοῦ πήλινου ἀγγείου ὑπολογίζονταν μερικές φορές τόσο στάρι ὅσο χωροῦσε μέσα σ' αὐτό. Σύγκρ. «Ἐκθέσεις καί μελέτες», I, 340.— «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», V, 140.— «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», I, 61.

* Ἡ μελέτη μιᾶς τέτιας ἀγροτικῆς ἐμποροπανήγυρης ἔδειξε, ὅτι τά 31 % ὅλων τῶν συναλλαγῶν τοῦ πανηγυριοῦ (περίπου 15 χιλιάδες ρούβλια ἀπό τίς 50 χιλιάδες) ἦταν συναλλαγές μέ «βιοτεχνικά» προϊόντα. Βλ. «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», I, 38. Πόσο στενή εἶναι στήν ἀρχή ἡ ἀγορά κατανάλωσης τῶν προϊόντων τῶν μικρῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν, φαίνεται, λχ., ἀπό τό γεγονός, ὅτι οἱ τσαγκαράδες τοῦ κυβερνείου Πολτάβας πουλᾶνε τά προϊόντα τους μόνο σέ ἀχτίνα 60 περίπου βέρστια γύρω ἀπό τά χωριά τους. «Ἐκθέσεις καί μελέτες», I, 287.

ρηση αὐτῆς τῆς μονοπωλιακῆς θέσης καί γι' αὐτό *φοβᾶται* τό συναγωνισμό. Καταβάλλει κάθε λογῆς προσπάθειες, ἀτομικές καί συλλογικές, νά ἐμποδίσει τό συναγωνισμό, νά «μήν ἐπιτρέψει» στούς ἀντιπάλους του νά μποῦν στήν περιοχή του, νά στερεώσει τήν ἐξασφαλισμένη θέση του σάν μικρονοικοκύρη πού ἔχει ἕναν ὁρισμένο κύκλο ἀγοραστῶν. Αὐτός ὁ φόβος μπρός στό συναγωνισμό ξεκαθαρίζει τόσο παραστατικά τήν ἀληθινή κοινωνική φύση τοῦ μικροῦ ἐμπορευματοπαραγωγοῦ, πού θεωροῦμε ἀπαραίτητο νά μιλήσουμε διεξοδικότερα γιά τά γεγονότα, πού ἔχουν σχέση μ' αὐτό τό ζήτημα. Πρῶτα, ἄς ἀναφέρουμε ἕνα παράδειγμα πού ἀφορᾶ τή χειροτεχνία. Οἱ ταμπάκηδες τῆς περιοχῆς τῆς Καλούγκας πηγαίνουν σέ ἄλλα κυβερνεῖα γιά νά κατεργαστοῦν προβιές. Ὕστερα ἀπό τήν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας τό ἐπάγγελμα αὐτό ξεπέφτει. Οἱ τσιφλικάδες, ἐπιτρέποντας στούς δουλοπάροικούς τους, ἔναντι μεγάλης ἀποζημίωσης, νά «κατεργαστοῦν προβιές», φρόντιζαν μέ προσοχή ὥστε οἱ ταμπάκηδες αὐτῆς τῆς κατηγορίας, νά ξέρουν τήν «καθορισμένη θέση» τους καί νά μήν ἀφήνουν τούς ἄλλους ταμπάκηδες νά εἰσβάλουν σέ ξένη περιοχή. Ὀργανωμένο μ' αὐτό τόν τρόπο τό ἐπάγγελμα αὐτό, ἦταν τόσο ἀποδοτικό, πού οἱ «θέσεις» μεταβιβάζονταν γιά 500 καί 1000 ρούβλια κι ὁ ἐρχομός ἑνός τεχνίτη σέ μιά ξένη περιφέρεια κατέληγε μερικές φορές καί σέ αἱματηρές συγκρούσεις. Ἡ κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας ὑπονόμευσε τή μεσαιωνική αὐτή εὐημερία. «Ἡ εὐκολία μετακίνησης μέ τούς σιδηροδρόμους βοηθάει ἐπίσης σ' αὐτή τήν περίπτωση τό συναγωνισμό»*. Στά φαινόμενα τῆς ἴδιας κατηγορίας ὑπάγεται καί ἡ τάση τῶν μικρῶν παραγωγῶν νά κρύβουν τίς τεχνικές ἐφευρέσεις καί βελτιώσεις, νά κρύβουν ἀπό τούς ἄλλους τήν ἐπικερδῆ τους ἀσχολία, γιά νά μήν ἐπιτρέψουν τόν «καταστρεφτικό συναγωνισμό», μιά τάση πού διαπιστώθηκε σέ μιά ὁλόκληρη σειρά ἐπαγγέλματα καί πού πραγματικά ἔχει χαρακτήρα γενικοῦ κανόνα. Αὐτοί πού δημιουργοῦν ἕνα νέο ἐπάγγελμα ἤ τά πρόσωπα πού κάνουν στό παλιό ἐπάγγελμα κάποιες βελτιώσεις, κρύβουν μ' ὅλες τους τίς δυνάμεις ἀπό τούς συγχωριανούς τους τήν ἐπικερδῆ τους ἀσχολία, χρησιμοποιοῦν γι' αὐτό διάφορες πονηριές (λχ., γιά νά παραπλανήσουν τόν κόσμο, διατηροῦν τίς παλιές ἐγκαταστάσεις στό ἐργαστήρι τους), δέν ἀφήνουν κανένα νά μπεῖ στά ἐργαστήριά τους, δουλεύουν στή σοφίτα καί δέ μι-

* «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», II, 35-36.

λοῦν γιά τήν παραγωγή οὔτε καί στά ἴδια τά παιδιά τους*. Τήν ἀργή ἀνάπτυξη τῆς πινελοκατασκευῆς στό κυβερνεῖο Μόσχας, «τήν ἐξηγοῦν συνήθως μέ τό γεγονός ὅτι οἱ παραγωγοί πού ὑπάρχουν σήμερα δέ θέλουν νά ἔχουν νέους ἀνταγωνιστές. Λένε ὅτι προσπαθοῦν, ὅσο μποροῦν, νά μή δείξουν σέ ξένα πρόσωπα τή δουλιά τους, ἔτσι πού μόνο ὁ παραγωγός κρατάει κοντά του ξένους μαθητευόμενους»**. Γιά τό χωριό Μπεζβόντνογε τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ, πού εἶναι γνωστό γιά τήν παραγωγή μετάλλινων εἰδῶν, διαβάζουμε: «Ἀξιοσημείωτο εἶναι, ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ Μπεζβόντνογε ὥς τά σήμερα» (συγκεκριμένα ὥς τίς ἀρχές τοῦ 1880· ἡ βιοτεχνία αὐτή ὑπάρχει ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 1850) «κρύβουν μέ ἐπιμέλεια τήν τέχνη τους ἀπό τούς γειτονικούς ἀγρότες. Πολλές φορές ἐπιδίωξαν νά ἀποσπάσουν ἀπό τή διοίκηση τῆς ἐπαρχίας μιάν ἀπόφαση, σύμφωνα μέ τήν ὁποία θά τιμωρεῖται ὅποιος θά μάθαινε τήν τέχνη του σέ ἄλλο χωριό. Ἐπίσημα δέν κατόρθωσαν νά τήν ἀποσπάσουν, ὡστόσο ἡ ἀπόφαση αὐτή λές καί βαραίνει ἠθικά στόν καθένα τους καί γιά τό λόγο αὐτό δέν παντρεύουν τίς κόρες τους μέ γαμπρούς ἀπό γειτονικά χωριά κι ὅσο εἶναι δυνατό δέν παίρνουν ἀπό κεῖ νύφες»***.

Οἱ ναρόντνικοι οἰκονομολόγοι ὄχι μονάχα προσπαθοῦσαν νά συγκαλύψουν τό γεγονός, ὅτι ἡ μάζα τῶν μικρῶν βιοτεχνῶν τοῦ χωριοῦ ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν, ἀλλά καί δημιούργησαν ὁλόκληρο παραμύθι γιά κάποιο βαθύ ἀνταγωνισμό, πού δῆθεν ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν οἰκονομική ὀργάνωση τῶν μικρῶν βιοτεχνιῶν τοῦ χωριοῦ καί στή μεγάλη βιομηχανία. Τό ἀβάσιμο αὐτῆς τῆς ἀντίληψης φαίνεται, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, καί ἀπό τά στοιχεῖα πού ἀναφέραμε πιό πάνω. Ἄν

* Βλ. «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», II, 81, V, 460 καί IX, 2526. — «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Μόσχας», τόμ. VI, τεῦχος 1, 6–7 καί 253· τόμ. VI, τεῦχος 2, 142· τόμ. VII, τεῦχος 1, μέρος 2, γιά τόν ἱδρυτή τοῦ «τυπογραφικοῦ ἐπαγγέλματος». — «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», I, 145 καί 149. — «Ἐκθέσεις καί μελέτες», I, 89. — *Γρηγόριεφ*: «Ἡ βιοτεχνική παραγωγή κλειδαριῶν καί μαχαιριῶν τῆς περιοχῆς Πάβλοβο» (παράρτημα στήν ἔκδοση «Βόλγα». Μόσχα, 1881), σελ. 39. — Ὁ κ. Β. Β. παραθέτει μερικά ἀπ' αὐτά τά γεγονότα στό «Δοκίμιο βιοτεχνικῆς παραγωγῆς» (Πετρούπολη, 1886), σελ. 192 κ. έ. Ἀπό δῶ βγάζει τό μοναδικό συμπέρασμα ὅτι οἱ βιοτέχνες δέν ἀποφεύγουν τούς νεοτερισμούς. Οὔτε τοῦ περνάει ἀπ' τό μυαλό ὅτι αὐτά τά γεγονότα χαρακτηρίζουν τήν ταξική θέση τῶν μικρῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν στή σύγχρονη κοινωνία καί τά ταξικά τους συμφέροντα.

** «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Μόσχας», VI, 2, 193.

*** «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», IX, 2404.

ὁ μεγάλος βιομήχανος δέ σταματάει μπροστά σέ κανένα μέσο γιά νά ἐξασφαλίσει τό μονοπώλιό του, ὁ «βιοτέχνης»-ἀγρότης εἶναι ἀπό τήν ἄποψη αὐτή γνήσιος ἀδελφός του. Ὁ μικροαστός προσπαθεῖ μέ τά μικρά μέσα πού διαθέτει νά ὑπερασπίσει στήν οὐσία τά ἴδια ταξικά συμφέροντα, πού γιά τήν ὑπεράσπισή τους ὁ μεγάλος ἐργοστασιάρχης ἐπιδιώκει νά ἐξασφαλίσει προστατευτικούς τελωνειακούς δασμούς, πρίμ, προνόμια κ. ἄ.*

III. Η ΑΥΞΗΣΗ ΤΩΝ ΜΙΚΡΩΝ ΒΙΟΤΕΧΝΙΩΝ ΜΕΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΡΥΘΜΙΣΗ. ΟΙ ΔΥΟ ΜΟΡΦΕΣ ΑΥΤΟΥ ΤΟΥ ΠΡΟΤΣΕΣ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ

Ἀπ᾽ ὅσα ἐκθέσαμε πιό πάνω ἀπορέουν καί οἱ παρακάτω ἰδιότητες τῆς μικρῆς παραγωγῆς, πού ἀξίζουν νά προσεχτοῦν. Ὅπως ἤδη παρατηρήσαμε, ἡ ἐμφάνιση μιᾶς νέας βιοτεχνίας σημαίνει ἕνα προτσές ἀνάπτυξης τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Γι᾽ αὐτό τό λόγο ἕνα τέτιο προτσές πρέπει ἀπαραίτητα νά ξετυλίγεται σέ κάθε κεφαλαιοκρατική κοινωνία, ἐφόσον στόν ἕνα ἤ στόν ἄλλο βαθμό διατηροῦνται ἀκόμα σ᾽ αὐτή τήν κοινωνία ἡ ἀγροτιά καί ἡ μισοφυσική γεωργία, ἐφόσον οἱ διάφοροι θεσμοί καί παραδόσεις τοῦ παρελθόντος (ἐξαιτίας τοῦ ὅτι εἶναι κακές οἱ συγκοινωνίες κτλ.) ἐμποδίζουν τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία νά καταλάβει ἄμεσα τή θέση τῆς οἰκοτεχνίας. Κάθε βῆμα στήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας ὁδηγεῖ ἀναπόφευχτα στή δημιουργία ἀπό τούς κόλπους τῆς ἀγροτιᾶς ὅλο καί νέων βιοτεχνῶν. Τό προτσές αὐτό, μποροῦμε νά ποῦμε, προσφέρει καινούργιο ἔδαφος, προετοιμάζει νέους τομεῖς γιά τήν ἐπικείμενη εἰσβολή τοῦ καπιταλισμοῦ στά πιό καθυστερημένα μέρη τῆς χώρας ἤ στους πιό καθυστερημένους κλάδους παραγωγῆς. Ἡ ἴδια ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ ἐκδηλώνεται τελείως διαφορετικά σέ ἄλλα μέρη τῆς χώρας ἤ σέ ἄλλους κλάδους τῆς βιομηχανίας: δέν ἐκδηλώνεται, λχ., μέ τήν αὔξηση, ἀλλά μέ τήν ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μικρῶν ἐπιχειρήσεων καί τῶν ἐργατῶν πού παίρνουν δουλιά στό σπίτι καί πού τούς ἀπορροφάει ἡ φάμπρικα. Εἶναι εὐκολονόητο, ὅτι γιά τή μελέτη τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στή βιομηχανία

* Ὁ μικροαστός, νιώθοντας ὅτι ὁ συναγωνισμός θά τόν καταστρέψει, προσπαθεῖ νά τόν ἐμποδίσει, ὅπως ἀκριβῶς ὁ θεωρητικός του, ὁ ναρόντνικος, νιώθει ὅτι ὁ καπιταλισμός καταστρέφει τά προσφιλῆ του «βάθρα» καί γι᾽ αὐτό τό λόγο προσπαθεῖ νά τόν «ἀποτρέψει», νά τόν ἀπαγορέψει, νά τόν ἐμποδίσει κτλ. κτλ.

μιᾶς δοσμένης χώρας εἶναι ἀπαραίτητο νά ξεχωρίζουμε πολύ αὐστηρά αὐτά τά προτσές. Τό ἀνακάτεμά τους δέν μπορεῖ παρά νά ὁδηγήσει σέ πλέρια σύγχυση τῶν ἐννοιῶν*.

Στή Ρωσία τῆς ἐποχῆς μετά τή μεταρύθμιση ἡ αὔξηση τῶν μικρῶν βιοτεχνιῶν, πού ἐκφράζει τά πρῶτα βήματα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ, ἐκδηλωνόταν καί ἐκδηλώνεται μέ δυό τρόπους: πρῶτο, μέ τή μετοίκηση τῶν μικρῶν βιοτεχνῶν καί χειροτεχνῶν ἀπό τά κεντρικά κυβερνεῖα, πού ἔχουν ἀπό καιρό κατοικηθεῖ καί εἶναι ἀπό οἰκονομική πλευρά πιό ἀναπτυγμένα, πρός τίς ἀκρινές περιοχές. Δεύτερο, μέ τήν ἐμφάνιση νέων μικρῶν βιοτεχνιῶν καί τή διάδοση ἀνάμεσα στόν ντόπιο πληθυσμό τῶν βιοτεχνιῶν πού ὑπῆρχαν πρίν.

Τό πρῶτο ἀπ᾽ αὐτά τά προτσές ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς ἐκδηλώσεις τοῦ ἐποικισμοῦ τῶν παραμεθόριων περιοχῶν, πού τή σημειώσαμε κιόλας πιό πάνω (κεφάλαιο IV, ὑποκεφ. II). Στά κυβερνεῖα Νίζνι Νόβγκοροντ, Βλαντίμιρ, Τβέρ, Καλούγκας κτλ. ὁ ἀγρότης-βιοτέχνης, νιώθοντας τό δυνάμωμα τοῦ συναγωνισμοῦ μαζί μέ τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί τήν ἀπειλητική γιά τή μικρή παραγωγή ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας καί τῆς φάμπρικας, πήγαινε στίς νότιες περιοχές ὅπου εἶναι λίγοι ἀκόμα οἱ «μαστόροι», τά κέρδη μεγάλα καί ἡ ζωή φτηνή. Στό νέο τόπο ἄνοιγε ἕνα μικρό ἐργαστήρι, πού ἀποτελοῦσε τό θεμέλιο μιᾶς νέας χωρικῆς βιοτεχνίας, πού διαδίδονταν μετά στόν τόπο αὐτό καί στά γύρω μέρη. Οἱ κεντρικές περιοχές τῆς χώρας, πού εἶχαν βιοτεχνική παράδοση αἰώνων, βοηθοῦσαν ἔτσι ν᾽ ἀναπτυχθεῖ ἡ ἴδια παράδοση στίς νέες περιοχές τῆς χώρας, πού ἄρχιζαν νά κατοικοῦνται. Ἔτσι, οἱ κεφα-

* Νά ἕνα ἐνδιαφέρον παράδειγμα, πῶς στό ἴδιο κυβερνεῖο, τήν ἴδια ἐποχή καί στήν ἴδια βιοτεχνία συνυπάρχουν τά δυό διαφορετικά αὐτά προτσές. Τό κλώσιμο μέ τσικρίκια (στό κυβερνεῖο Βιάτκας) ἀποτελεῖ συμπλήρωμα τῆς παραγωγῆς ὑφαντῶν στό σπίτι. Ἡ ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς βιοτεχνίας σημαίνει τή γέννηση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, πού ἀγκαλιάζει τήν κατασκευή ἑνός ἀπό τά ἐργαλεῖα τῆς ὑφαντουργίας. Καί ὅμως βλέπουμε ὅτι στίς ἀπόκεντρες γωνιές τοῦ κυβερνείου, στά βόρεια μέρη του, τό τσικρίκι εἶναι σχεδόν ἄγνωστο («Ὑλικά γιά τήν περιγραφή τῶν βιοτεχνιῶν τοῦ κυβερνείου Βιάτκας», II, 27), ἐνῶ καί ἐκεῖ «ἡ βιοτεχνία αὐτή θά μποροῦσε νά ἐμφανιστεῖ», δηλαδή θά μποροῦσε νά ἀνοίξει τό πρῶτο ρῆγμα στήν πατριαρχική φυσική οἰκονομία τῶν ἀγροτῶν. Στό μεταξύ σέ ἄλλα μέρη τοῦ κυβερνείου ἡ βιοτεχνία αὐτή ξεπέφτει κιόλας καί οἱ ἐρευνητές θεωροῦν σάν πιθανή αἰτία τοῦ ξεπεσμοῦ τήν «ὁλοένα καί μεγαλύτερη χρησιμοποίηση ἀπό τούς ἀγρότες βαμβακερῶν ὑφασμάτων τῆς φάμπρικας» (σελ. 26). Συνεπῶς, ἡ ἀνάπτυξη ἐδῶ τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς καί τοῦ καπιταλισμοῦ ἐκδηλώνεται πιά μέ τήν ἐκτόπιση τῶν μικρῶν βιοτεχνιῶν ἀπό τή φάμπρικα.

λαιοκρατικές σχέσεις (πού, ὅπως θά τό δοῦμε παρακάτω, χαρακτηρίζουν καί τή μικροβιοτεχνία τοῦ χωριοῦ) μεταφέρονταν σ᾽ ὅλη τή χώρα*.

Περνοῦμε στά γεγονότα, πού ἐκφράζουν τό δεύτερο ἀπό τά προτσές πού ἀναφέραμε πιό πάνω. Ἄς σημειωθεῖ προκαταβολικά ὅτι διαπιστώνοντας τήν ἀνάπτυξη τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων καί ἐπιχειρήσεων στά χωριά, δέ θίγουμε γιά τήν ὥρα τό ζήτημα τῆς οἰκονομικῆς ὀργάνωσής τους: ἀπό τά παρακάτω θά φανεῖ ὅτι αὐτές οἱ βιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις εἴτε ὁδηγοῦν στή γέννηση τῆς ἁπλῆς κεφαλαιοκρατικῆς συνεργασίας καί τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, εἴτε ἀποτελοῦν συστατικό μέρος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας.

Ἡ βιοτεχνία γουναρικῶν στό νομό Ἀρζαμάς τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ ἐμφανίστηκε στήν πόλη Ἀρζαμάς καί ὕστερα πέρασε βαθμιαῖα στά προάστια, ἀγκαλιάζοντας μιά περιοχή πού διαρκῶς μεγάλωνε. Στήν ἀρχή στά χωριά ὑπῆρχαν λίγοι γουναράδες καί ὁ καθένας τους εἶχε πολλούς μισθωτούς ἐργάτες. Οἱ ἐργάτες στοίχιζαν φτηνά, γιατί μισθώνονταν γιά νά μάθουν τήν τέχνη. Ἀφοῦ μάθαιναν τήν τέχνη, χώριζαν κι ἄνοιγαν δικά τους μικρά ἐργαστήρια, προετοιμάζοντας ἔτσι ἕνα πιό πλατύ ἔδαφος γιά τήν κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου πού ἐξουσιάζει τώρα τό μεγαλύτερο μέρος τῶν βιοτεχνῶν**. Γενικά, ἄς σημειωθεῖ, ὅτι αὐτή ἡ ἀφθονία μισθωτῶν ἐργατῶν στά πρῶτα ἐργαστήρια τῆς βιοτεχνίας πού γεννιέται καί ἡ κατοπινή μετατροπή αὐτῶν τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν σέ μικρονοικοκυρέους εἶναι τό πιό διαδομένο φαινόμενο, πού ἔχει χαρακτήρα γενικοῦ κανόνα***

* Βλ., λχ., Σ. Α. Κορολένκο, l. c., γιά τήν κίνηση τῶν ἐργατῶν τῆς βιοτεχνίας πρός τίς παραμεθόριες περιοχές, ὅπου ἕνα μέρος τῶν ἐργατῶν ἐγκατασταίνεται μόνιμα. «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», τεῦχος I (γιά τήν ἐπικράτηση στό κυβερνεῖο Σταυρόπολης τῶν βιοτεχνῶν πού ἦρθαν ἀπό τά κεντρικά κυβερνεῖα)· τεῦχος III, σελ. 33–34 (ἡ μετοίκηση τῶν τσαγκαράδων τοῦ χωριοῦ Βιγεζντνάγια τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ στίς πόλεις τοῦ Κάτω Βόλγα)· τεῦχος IX (οἱ βυρσοδέψες τοῦ χωριοῦ Μπογκορόντσκογε τοῦ ἴδιου κυβερνείου ἵδρυσαν πολλά ἐργοστάσια σ᾽ ὅλη τή Ρωσία). «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», IV, 136 (οἱ ἀγγειοπλάστες τοῦ Βλαντίμιρ μετέφεραν τήν παραγωγή τους στό κυβερνεῖο Ἀστραχάν). Σύγκρ. τίς «Ἐκθέσεις καί μελέτες», τόμ. I, σελ. 125, 210· τόμ. II, 160–165, 168, 222 — γενική εἶναι ἡ παρατήρηση ὅτι οἱ περισσότεροι ξενοφερμένοι βιοτέχνες «σ᾽ ὅλο τὸ Νότο» εἶναι ἀπό τά μεγαλορωσικά κυβερνεῖα.

** «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», III.

*** Τό ἴδιο, λχ., φαινόμενο διαπιστώνεται στή βιοτεχνία κατασκευῆς τεχνητῶν λουλουδιῶν τοῦ κυβερνείου Μόσχας («Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Μόσχας», VI, I, 73–99), στήν πιλοποιία (ibid., VI, τεῦχος I), στή βιοτεχνία γουναρικῶν (ibid., VII, τεῦχος I, μέρος 2), στήν παραγωγή μετάλλινων εἰδῶν ἀπό ἀτσάλι στό Πάβλοβο (Γρηγόριεφ, l. c., 37–38) κ. ἄ.

Εἶναι φανερό πώς θἄταν μεγάλο λάθος νά βγάλει κανείς ἀπό δῶ τό συμπέρασμα, ὅτι «παρά τίς διαφορετικές ἱστορικές ἀντιλήψεις... δέν καταβροχθίζουν οἱ μεγάλες ἐπιχειρήσεις τίς μικρές, ἀλλά οἱ μικρές ἀναπτύσσονται ἀπό τίς μεγάλες»*. Οἱ μεγάλες διαστάσεις τῶν πρώτων ἐργαστηρίων δέν ἐκφράζουν καθόλου κάποια συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς. Ὀφείλονται στό γεγονός ὅτι τά ἐργαστήρια αὐτά ἀποτελοῦσαν μονάδες καί οἱ ἀγρότες ἀπό τά γειτονικά χωριά θέλαν νά μάθουν σ᾽ αὐτά τά ἐργαστήρια ἕνα ἐπικερδές ἐπάγγελμα. Ὅσο γιά τό προτσές τῆς διάδοσης τῶν βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων τοῦ χωριοῦ ἀπό τά παλιά κέντρα τους στά γύρω χωριά, τό προτσές αὐτό παρατηρεῖται σέ πάρα πολλές περιπτώσεις. Ἔτσι, λχ., μετά τή μεταρρύθμιση ἀναπτύσσονταν (κι ὡς πρός τόν ἀριθμό τῶν χωριῶν πού εἶχε ἀγκαλιάσει ἡ βιοτεχνία, κι ὡς πρός τόν ἀριθμό τῶν βιοτεχνῶν, κι ὡς πρός τόν ὄγκο τῆς παραγωγῆς) οἱ παρακάτω ἀξιόλογες γιά τή σημασία τους βιοτεχνίες: ἡ παραγωγή μετάλλινων εἰδῶν ἀπό ἀτσάλι στό Πάβλοβο, ἡ βυρσοδεψία — ὑποδηματοποιία στό χωριό Κίμρι, ἡ παραγωγή πλεχτῶν παπουτσιῶν στήν πόλη Ἀρζαμάς καί στά γύρω χωριά[118], ἡ παραγωγή μετάλλινων εἰδῶν στό χωριό Μπουρμάκινο, ἡ κασκετοποιία στό κεφαλοχώρι Μολβίτινο καί στήν περιφέρειά του, ἡ ὑαλουργία, ἡ πιλοποιία καί ἡ δαντελοποιία στό κυβερνεῖο Μόσχας, ἡ χρυσοχοΐα στήν περιοχή Κρασνοσέλσκι κτλ.**. Ὁ συντάχτης τοῦ ἄρθρου γιά τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα σέ 7 ἐπαρχίες τοῦ νομοῦ Τούλας διαπιστώνει σάν γενικό φαινόμενο «τήν αὔξηση

* Στά «Πεπρωμένα τοῦ καπιταλισμοῦ», σελ. 78–79 ὁ κ. Β. Β. δέν ἄργησε νά βγάλει ἕνα τέτιο συμπέρασμα ἀπό ἕνα γεγονός παρόμοιου χαρακτήρα.

** Α. Σμιρνόφ: «Πάβλοβο καί Βόρσμα», Μόσχα, 1864. — Ν. Λαμπζίν: «Ἔρευνα γιά τήν παραγωγή μαχαιριῶν κτλ.». Πετρούπολη, 1870. — Γρηγόριεφ, l. c. — Ν. Ἄννενσκι. «Ἔκθεση κτλ.», στό τεῦχος 1 τοῦ «Δελτίου ἀτμοπλοΐας καί βιομηχανίας τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ» γιά τό 1891. — «Ὑλικά» τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ, Νίζνι Νόβγκοροντ, 1892. — Α. Ν. Πότρεσοφ, ἔκθεση πού ὑποβλήθηκε τό 1895 στό παράρτημα τῆς Πετρούπολης τῆς ἐπιτροπῆς τῆς Ἑταιρίας πιστώσεων καί ἀποταμίευσης. — «Στατιστικά χρονικά τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας», II, τεῦχος 3. Πετρούπολη, 1872. — «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», VIII. — «Ἐκθέσεις καί μελέτες», I, III. — «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», VI, XIII. — «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Μόσχας», VI, τεῦχος I, σελ. 111, ib. 177· VII, τεῦχος II, σελ. 8. — «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας στή Ρωσία», II, ὁμάδα VI, παραγωγή 1. — «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1898, τεῦχος 42. Σύγκρ. ἐπίσης «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», III, 18–19 κ. ἄ.

τοῦ ἀριθμοῦ τῶν χειροτεχνῶν μετά τήν ἀγροτική μεταρρύθμιση», «τήν ἐμφάνιση βιοτεχνῶν καί χειροτεχνῶν σέ μέρη πού δέν ὑπῆρχαν πρίν ἀπό τή μεταρύθμιση»*. Τήν ἴδια γνώμη ἔχουν καί οἱ στατιστικοί τῆς Μόσχας**. Μποροῦμε νά ἐνισχύσουμε τή γνώμη αὐτή μέ στατιστικά στοιχεῖα γιά τήν ἐποχή ἐμφάνισης 523 βιοτεχνικῶν ἐπιχειρήσεων σέ 10 ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Μόσχας***.

Συνολικός ἀριθμός βιοτεχνιῶν	Ἀριθμός τῶν βιοτεχνιῶν πού ἱδρύθηκαν								
	ἄγνωστο πότε	πρίν ἀπό πολύν καιρό	στόν 19ο αἰώνα, στίς δεκαετίες						
			2η	3η	4η	5η	6η	7η	8η
523	13	46	3	6	11	11	37	121	275

Κατά τόν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο καί ἡ βιοτεχνική ἀπογραφή τοῦ κυβερνείου Πέρμ ἀποκάλυψε (σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα γιά τήν περίοδο τῆς δημιουργίας 8884 μικρῶν βιοτεχνικῶν καί χειροτεχνικῶν ἐπιχειρήσεων) ὅτι ἡ ἐποχή μετά τή μεταρύθμιση χαρακτηρίζεται ἀπό μιά πολύ γρήγορη ἀνάπτυξη τῶν μικρῶν βιοτεχνιῶν. Εἶναι ἐνδιαφέρον νά δοῦμε ἀπό πιό κοντά τό προτσές αὐτό τῆς γέννησης τῶν νέων βιοτεχνιῶν. Ἡ παραγωγή μάλλινων καί μισομέταξων ὑφασμάτων στό κυβερνεῖο Βλαντίμιρ ἐμφανίστηκε τελευταῖα, τό 1861. Στήν ἀρχή τό εἶδος αὐτό τῆς παραγωγῆς ἦταν πλανόδιο ἐπάγγελμα, ἀργότερα ὅμως ἐμφανίζονται καί στά χωριά «μαστόροι» πού διανέμουν τό νῆμα. Ἕνας ἀπό τούς πρώτους «φαμπρικάντες» ἐμπορευόταν ἕναν καιρό σιμιγδάλι, πού τό ἀγόραζε στίς «στέπες» τοῦ Ταμπόφ καί τοῦ Σαράτοφ. Μέ τήν κατασκευή τῶν σιδηροδρόμων οἱ τιμές τῶν σιτηρῶν ἐξισώθηκαν, τό σιτεμπόριο συγκεντρώθηκε σέ χέρια ἑκατομμυριούχων κι ὁ ἔμπορός μας ἀποφάσισε νά χρησιμοποιήσει τό κεφάλαιό του γιά μιά βιομηχανική ὑφαντουργική ἐπιχείρηση. Μπῆκε σέ μιά φάμπρικα, ἔμαθε τήν τέχνη κι ἔγινε

* «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», IX, 2303-2304.

** «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Μόσχας», VII, τεῦχος I, μέρος 2, σελ. 196.

*** Τά στοιχεῖα γιά τίς βιοτεχνίες πού φτιάνουν: βοῦρτσες, καρφίτσες, κόπτσες, καπέλα, ἀμυλόκολα, παπούτσια, ματογυάλια, χάμουρα μέ χάλκινα στολίδια, φράντζες καί ἔπιπλα, πάρθηκαν ἀπό τήν ἀπογραφή τῶν βιοτεχνικῶν νοικοκυριῶν πού ἀναφέρονται στά «Βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Μόσχας» καί στό βιβλίο τοῦ κ. Ἰσάγεφ, πού ἔχει τόν ἴδιο τίτλο.

«μαστοράκος»*. Ἔτσι, ἡ δημιουργία τοῦ νέου «ἐπαγγέλματος» στό δοσμένο τόπο προκλήθηκε ἀπό τό γεγονός, ὅτι ἡ γενική οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς χώρας ἐκτόπισε τό κεφάλαιο ἀπό τό ἐμπόριο καί τό κατεύθυνε στή βιομηχανία**. Ὁ μελετητής τοῦ ἐπαγγέλματος, πού ἀναφέραμε γιά παράδειγμα, τονίζει ὅτι ἡ περίπτωση πού περιγράφει δέν εἶναι καθόλου μοναδική: οἱ ἀγρότες πού ζοῦσαν ἀπό πλανόδια ἐπαγγέλματα «ἦταν οἱ σκαπανεῖς τῶν κάθε λογῆς ἐπαγγελμάτων, φέρνανε τίς τεχνικές τους γνώσεις στό πατρικό χωριό, φεύγοντας γιά δουλιά ἔπαιρναν μαζί τους νέες ἐργατικές δυνάμεις καί ἄναβαν τή φαντασία τῶν πλούσιων χωρικῶν μέ τίς ἱστορίες τους γιά τά μυθώδη κέρδη πού φέρνει τό ἐπάγγελμα στό μαστοράκο πού δουλεύει στό σπίτι ἤ πού ἔχει μαγαζί. Ὁ πλούσιος μουζίκος πού ἔβαζε τά λεφτά του στόν κουμπαρά ἤ πού ἀσχολιόταν μέ τό ἐμπόριο σιτηρῶν, ἄκουγε μέ προσοχή αὐτές τίς ἱστορίες καί ριχνόταν σέ βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις» (ibidem). Τό ἐπάγγελμα τοῦ τσαγκάρη καί τό ἐπάγγελμα τοῦ κατασκευαστῆ ὑποδημάτων ἀπό κετσέ στό νομό Ἀλεξάντροφ τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ ἐμφανίστηκαν σέ μερικά μέρη μέ τόν ἑξῆς τρόπο: οἱ ἰδιοκτῆτες τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων πού φτιάχναν τσίτια ἤ τῶν μικρῶν ἐπιχειρήσεων πού ἔδιναν δουλιά στά σπίτια, βλέποντας ὅτι ξέπεφτε ἡ χειροποίητη ὑφαντουργία, ἄνοιγαν ἐργαστήρια γιά ἄλλο εἶδος παραγωγῆς καί μίσθωναν κάποτε μαστόρους γιά νά κατατοπιστοῦν στή δουλιά καί νά τή μάθουν τά παιδιά τους***. Στό βαθμό πού ἡ μεγάλη βιομηχανία ἐκτοπίζει τό μικρό κεφάλαιο ἀπό ἕνα κλάδο παραγωγῆς, τό κεφάλαιο αὐτό κατευθύνεται σ' ἄλλους κλάδους παραγωγῆς, πού τούς ὠθεῖ ν' ἀναπτυχθοῦν πρός τήν ἴδια κατεύθυνση.

Ὅσοι μελέτησαν τίς βιοτεχνίες τοῦ κυβερνείου Μόσχας χαρακτηρίζουν ἐξαιρετικά ἀνάγλυφα τίς γενικές συνθῆκες τῆς ἐποχῆς μετά τή μεταρύθμιση, πού προκάλεσαν στό χωριό τήν ἀνάπτυξη τῶν μικρῶν βιοτεχνιῶν. Στήν περιγραφή τῆς δαντελοποιίας διαβάζουμε: «Ἀπό τή μιά μεριά στό διάστημα αὐτό χειροτέρεψαν σημαντικά οἱ βιοτικές συνθῆκες τῆς ἀγροτιᾶς κι

* «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», III, 242-243.

** Στήν ἔρευνά του γιά τά ἱστορικά πεπρωμένα τῆς ρωσικῆς φάμπρικας ὁ Μ. Ι. Τ.-Μπαρανόβσκι ἔδειξε, ὅτι τό ἐμπορικό κεφάλαιο ἀποτέλεσε ἀπαραίτητο ἱστορικό ὅρο γιά τή δημιουργία τῆς μεγάλης βιομηχανίας. Βλ. τό βιβλίο του: «Ἡ φάμπρικα κτλ.», Πετρούπολη, 1898.

*** «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», II, 25 καί 270.

ἀπό τήν ἄλλη, αὐξήθηκαν σημαντικά οἱ ἀνάγκες τοῦ τμήματος τοῦ πληθυσμοῦ πού βρίσκεται σέ πιό εὐνοϊκές συνθῆκες»*. Κι ὁ συγγραφέας παρατηρεῖ, μέ βάση τά στοιχεῖα τῆς περιοχῆς πού περιγράφει, ὅτι παράλληλα μέ τήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγροτῶν πού ἔχουν πολλά ἄλογα καί τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ζώων τῶν ἀγροτῶν, αὐξήθηκε κι ὁ ἀριθμός τῶν ἀγροτῶν πού δέν ἔχουν ἄλογο καί δέν ἀσχολοῦνται μέ τή σιτοκαλλιέργεια. Ἔτσι, ἀπό τή μιά μεριά, αὐξήθηκε ὁ ἀριθμός τῶν προσώπων πού ἔχουν ἀνάγκη ἀπό «συμπληρωματικά ἔσοδα», πού ψάχνουν νά βροῦν ἕνα βιοποριστικό ἐπάγγελμα, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη, ἡ μειοψηφία τῶν εὔπορων οἰκογενειῶν πλούτιζε, ἔκανε «οἰκονομίες», ἀποχτοῦσε «τή δυνατότητα νά μισθώνει ἕναν καί δυό ἐργάτες, ἤ νά δίνει στούς φτωχούς ἀγρότες δουλιά γιά τό σπίτι». «Φυσικά — ἐξηγεῖ ὁ συγγραφέας — δέν ἀσχολούμαστε ἐδῶ μέ τίς περιπτώσεις, πού ἀπό τίς γραμμές τέτιων οἰκογενειῶν ἀναπτύσσονται πρόσωπα, γνωστά μέ τ' ὄνομα κουλάκοι καί βδέλλες, ἀλλά ἐξετάζουμε μόνο τά πιό συνηθισμένα φαινόμενα στούς κόλπους τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ».

Ἔτσι λοιπόν, οἱ ντόπιοι ἐρευνητές τονίζουν τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς καί στήν αὔξηση τῶν μικροβιοτεχνιῶν τοῦ χωριοῦ. Κι αὐτό εἶναι ἐντελῶς εὐνόητο. Ἀπό τά στοιχεῖα πού ἐκθέσαμε στό II κεφάλαιο, βγαίνει ὅτι ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς πού ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία ἔπρεπε ἀπαραίτητα νά συνοδεύεται μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν μικροβιοτεχνιῶν τοῦ χωριοῦ. Ὅσο ξέπεφτε ἡ φυσική οἰκονομία τό εἶδος ἐπεξεργασίας τῶν πρώτων ὑλῶν μετατρεπόταν, τό ἕνα πίσω ἀπό τό ἄλλο, σέ ἰδιαίτερους κλάδους βιομηχανίας. Ὁ σχηματισμός τῆς ἀγροτικῆς κεφαλαιοκρατίας καί τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου μεγάλωσε τή ζήτηση γιά τά προϊόντα τῶν μικροβιοτεχνιῶν τοῦ χωριοῦ, καί τούς προμήθευε ταυτόχρονα ἐλεύθερα ἐργατικά χέρια καί χρήματα**.

* «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Μόσχας», τόμ. VI, τεῦχος II, σελ. 8 καί ἑπόμενες.

** Τό βασικό θεωρητικό λάθος τοῦ κ. Ν. —ον στούς συλλογισμούς του γιά «τήν καπιταλιστικοποίηση τῶν βιοτεχνιῶν» βρίσκεται στό ὅτι ἀγνοεῖ τά πρῶτα βήματα τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς καί τοῦ καπιταλισμοῦ στά διαδοχικά στάδιά του. Ὁ κ. Ν. —ον πηδάει ἀπό τή «λαϊκή παραγωγή» κατευθείαν στόν «καπιταλισμό» καί ὕστερα ἀπορεῖ μέ διασκεδαστική ἀφέλεια, γιατί ὁ καπιταλισμός του καταντάει ἀνεδαφικός, τεχνητός κτλ.

IV. Η ΑΠΟΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΜΙΚΡΩΝ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΠΑΡΑΓΩΓΩΝ. ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΑΠΟΓΡΑΦΩΝ ΤΩΝ ΒΙΟΤΕΧΝΙΚΩΝ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ ΣΤΟ ΚΥΒΕΡΝΕΙΟ ΜΟΣΧΑΣ

Τώρα ἄς δοῦμε, ποιές εἶναι οἱ κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις, πού δημιουργοῦνται στή βιοτεχνία ἀνάμεσα στούς μικρούς ἐμπορευματοπαραγωγούς. Τό καθῆκον νά καθορίσουμε τό χαρακτήρα αὐτῶν τῶν σχέσεων εἶναι ἴδιο μέ τό καθῆκον, πού τέθηκε προηγούμενα στό κεφάλαιο II, σχετικά μέ τούς μικρούς γεωργούς. Ἀντί νά πάρουμε σάν βάση τήν ἔκταση τοῦ γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ, πρέπει τώρα νά πάρουμε τήν ἔκταση τῶν βιοτεχνικῶν νοικοκυριῶν, νά ταξινομήσουμε τούς μικρούς βιοτέχνες σύμφωνα μέ τόν ὄγκο τῆς παραγωγῆς τους, νά ἐξετάσουμε τό ρόλο τῆς μισθωτῆς ἐργασίας σέ κάθε ὁμάδα, τήν κατάσταση τῆς τεχνικῆς τους κτλ.*. Τίς ἀπογραφές τῶν βιοτεχνικῶν νοικοκυριῶν, πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά μιά τέτια ἀνάλυση, τίς ἔχουμε γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας**. Γιά μιά ὁλόκληρη σειρά βιοτεχνίες οἱ ἐρευνητές παραθέτουν ἀκριβολογημένα στατιστικά στοιχεῖα γιά τήν παραγωγή, πότε-πότε καί γιά τίς γεωργικές ἀσχολίες τοῦ κάθε βιοτέχνη χωριστά (τήν ἡμερομηνία ἵδρυσης τοῦ ἐργαστηρίου, τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας καί τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, τήν ἀξία τῆς χρονιάτικης παραγωγῆς,

* Ὁ κ. Βάρζερ περιγράφοντας τή «βιοτεχνική» παραγωγή τοῦ κυβερνείου Τσερνίγκοφ διαπιστώνει τήν «πολυμορφία τῶν οἰκονομικῶν μονάδων» (ἀπό τή μιά μεριά ὑπάρχουν οἰκογένειες μέ εἰσόδημα 500–800 ρούβλια καί ἀπό τήν ἄλλη «σχεδόν ζητιάνοι») καί κάνει τήν παρακάτω παρατήρηση: «Μέσα σέ τέτιες συνθῆκες, τό μόνο μέσο νά δόσουμε τήν εἰκόνα τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῶν βιοτεχνῶν σ' ὅλη της τήν πληρότητα, εἶναι ἡ ἀπογραφή τῶν νοικοκυριῶν καί ἡ ταξινόμησή τους σύμφωνα μέ τήν ὅλη οἰκονομική τους κατάσταση σέ ὁρισμένες κατηγορίες μέσου τύπου νοικοκυριῶν. Ὅλα τ' ἄλλα θά εἶναι ἤ φαντασία — προϊόν τυχαίων ἐντυπώσεων — ἤ προϊόν ἀριθμητικῶν ὑπολογισμῶν τοῦ γραφείου βασισμένων σέ διάφορους μέσους ὅρους. . .» («Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», μέρος V, σελ. 354).

** «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VI καί VII, «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Μόσχας» καί *Α. Ἰσάγεφ*: «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Μόσχας», Μόσχα, 1876–1877, 2 τόμοι. Γιά ἕνα μικρό ἀριθμό βιοτεχνιῶν παρόμοια στοιχεῖα δημοσιεύονται καί στά «Βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ». Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι σέ τοῦτο τό κεφάλαιο περιοριζόμαστε στήν ἐξέταση μονάχα τέτιων βιοτεχνιῶν, ὅπου οἱ μικροί ἐμπορευματοπαραγωγοί δουλεύουν γιά τήν ἀγορά κι ὄχι γιά τούς προαγοραστές — τουλάχιστο στίς πιό πολλές περιπτώσεις. Ἡ δουλιά γιά λογαριασμό τῶν προαγοραστῶν εἶναι πιό σύνθετο φαινόμενο, πού θά τό ἐξετάσουμε χωριστά παρακάτω. Οἱ ἀπογραφές τῶν βιοτεχνικῶν νοικοκυριῶν πού δουλεύουν γιά τούς προαγοραστές, δέν εἶναι κατάλληλες γιά νά κρίνουμε τίς σχέσεις πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στούς μικρούς ἐμπορευματοπαραγωγούς.

τόν ἀριθμό τῶν ἀλόγων τοῦ βιοτέχνη, τόν τρόπο καλλιέργειας τῆς γῆς του κτλ.). Οἱ ἐρευνητές δέ μᾶς δίνουν ὅμως κανένα πίνακα ταξινόμησης κι ἔπρεπε μόνοι μας νά συντάξουμε τούς πίνακες, χωρίζοντας τούς βιοτέχνες τοῦ κάθε ἐπαγγέλματος σέ κατηγορίες (I — κατώτερη, II — μεσαία καί III — ἀνώτερη) σύμφωνα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν (καί τῶν ἐργατῶν πού εἶναι μέλη τῆς οἰκογένειας καί τῶν μισθωτῶν) πού ἀναλογοῦν σ' ἕνα ἐργαστήρι, κάποτε σύμφωνα μέ τήν ἔκταση τῆς παραγωγῆς, μέ τόν τεχνικό ἐξοπλισμό του κτλ. Γενικά οἱ βάσεις γιά τήν κατανομή τῶν βιοτεχνῶν σέ κατηγορίες καθορίστηκαν σύμφωνα μ' ὅλα τά στοιχεῖα πού παραθέτονται στήν περιγραφή τῆς ἐπιχείρησης. Ἐδῶ χρειάστηκε γιά διαφορετικές βιοτεχνίες νά παίρνουμε διαφορετικές βάσεις γιά τό χωρισμό τῶν βιοτεχνῶν σέ ὁμάδες. Λχ. στήν κατώτερη ὁμάδα βιοτεχνιῶν χρειάστηκε νά συμπεριλάβουμε πολύ μικρά ἐργαστήρια μέ 1 ἐργάτη, στή μεσαία μέ 2 καί στήν ἀνώτερη μέ 3 καί περισσότερους ἐργάτες. Στίς πιό μεγάλες βιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις περιλάβαμε: στήν κατώτερη ὁμάδα ἐργαστήρια μέ 1–5 ἐργάτες, στή μεσαία μέ 6–10 κτλ. Ἄν δέ χρησιμοποιούσαμε διάφορες μεθόδους ταξινόμησης, δέ θά μπορούσαμε νά παρουσιάσουμε γιά *κάθε* βιοτεχνία στοιχεῖα γιά ἐργαστήρια διαφορετικοῦ μεγέθους. Ὁ πίνακας πού καταρτίστηκε μ' αὐτό τόν τρόπο μπῆκε στό παράρτημα (βλ. παράρτημα I). Ἐκεῖ φαίνονται τά κριτήρια πού ἀπετέλεσαν τή βάση γιά νά χωριστοῦν σέ κατηγορίες οἱ βιοτέχνες κάθε ἐπαγγέλματος. Γιά κάθε κατηγορία τοῦ ἐπαγγέλματος ἀναφέρονται οἱ ἀπόλυτοι ἀριθμοί τῶν ἐργαστηρίων, τῶν ἐργατῶν (καί μελῶν τῆς οἰκογένειας καί μισθωτῶν μαζί), τῆς ἀξίας τῆς παραγωγῆς, ὁ ἀριθμός τῶν ἐργαστηρίων μέ μισθωτούς ἐργάτες, καί ὁ ἀριθμός τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν. Γιά τό χαρακτηρισμό τῆς γεωργίας τῶν βιοτεχνῶν ὑπολογίστηκε ὁ μέσος ὅρος τῶν ἀλόγων κατά νοικοκύρη τῆς κάθε κατηγορίας καί τό ποσοστό τῶν βιοτεχνῶν πού καλλιεργοῦν τά χωράφια μέ «ἐργάτες», (δηλαδή πού καταφεύγουν στή μίσθωση ἐργατῶν γῆς). Ὁ πίνακας περιλαβαίνει συνολικά 37 βιοτεχνίες μέ 2278 ἐργαστήρια, μέ 11 833 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή πάνω ἀπό 5 ἑκατομμύρια ρούβλια. Κι ἄν ἀφαιρέσουμε 4 βιοτεχνίες πού ἀποκλείστηκαν ἀπό τό γενικό ἄθροισμα, γιατί τά στοιχεῖα δέν ἦταν πλήρη ἤ γιατί ἀποτελοῦσαν ἐξαιρέσεις*, ἔχουμε συνολικά 33 βιοτεχνίες μέ 2085 ἐργαστήρια, μέ 9427 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 3466 χιλιάδες ρούβλια, κ' ὕστερα ἀπό τή διόρθωση (γιά 2 βιοτεχνίες) ἔχουμε περίπου $3^3/_4$ ἑκατομμύρια ρούβλια.

Μιά καί δέν ὑπάρχει κανένας λόγος νά ἐξετάσουμε τά στοιχεῖα καί γιά τίς 33 βιοτεχνίες, πράγμα πού θἆταν πάρα πολύ κουραστικό, διαιρέσαμε τίς βιοτεχνίες αὐτές σέ 4 κατηγορίες: 1) 9 βιοτεχνίες μέ μέσο ἀριθμό ἐργατῶν (καί μελῶν οἰκογένειας καί μισθωτῶν μαζί) κατά ἐργαστήρι ἀπό 1,6 ὥς 2,5· 2) 9 βιοτεχνίες μέ μέσο ἀριθμό ἐργατῶν ἀπό 2,7 ὥς 4,4· 3) 10 βιοτεχνίες μέ μέσο ἀριθμό ἐργατῶν ἀπό 5,1 ὥς 8,4 καί 4) 5 βιοτεχνίες μέ μέσο ἀριθμό ἐργατῶν ἀπό 11,5 ὥς 17,8. Ἔτσι σέ κάθε κατηγορία συμπεριλήφθηκαν οἱ βιοτεχνίες πού πλησιάζουν ἀρκετά ἡ μιά μέ τήν ἄλλη ἀπό τήν ἄποψη τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν κατά ἐργαστήρι. Στήν παραπέρα ἔκθεση θά περιοριστοῦμε στά στοιχεῖα γι' αὐτές τίς 4 κατηγορίες τῶν βιοτεχνιῶν. Παραθέτουμε in extenso τά στοιχεῖα αὐτά. [Βλ. τόν πίνακα, σελ. 356. *Σημ. μετ.*].

Ὁ πίνακας αὐτός συνοψίζει τά κυριότερα στοιχεῖα γιά τίς σχέσεις τῶν ἀνώτερων καί τῶν κατώτερων κατηγοριῶν τῶν βιοτεχνῶν, πού θά μᾶς χρησιμεύσουν γιά τά παραπέρα συμπεράσματα. Τά συνολικά στοιχεῖα καί γιά τίς τέσσερες κατηγορίες μποροῦμε νά τά παραστήσουμε μέ ἕνα διάγραμμα, ἐντελῶς πανομοιότυπο μέ τό διάγραμμα μέ τό ὁποῖο παραστήσαμε στό κεφάλαιο II τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς πού ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία. Καθορίζουμε γιά κάθε κατηγορία τό ποσοστό τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργαστηρίων, τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν μελῶν οἰκογένειας, τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργαστηρίων μέ μισθωτούς ἐργάτες, τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν (καί μελῶν οἰκογένειας καί μισθωτῶν μαζί), τοῦ συνολικοῦ ὄγκου τῆς παραγωγῆς καί τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν καί ἀναγράφουμε τά ποσοστά αὐτά (μέ τή μέθοδο πού περιγράψαμε στό II κεφάλαιο) στό διάγραμμα*.

Τώρα ἄς ἐξετάσουμε τά συμπεράσματα πού βγαίνουν ἀπ' αὐτά τά στοιχεῖα.

Ἀρχίζουμε ἀπό τό ρόλο τῆς μισθωτῆς ἐργασίας. Στίς 33 βιοτεχνίες ἡ μισθωτή ἐργασία ξεπερνᾶ τήν ἐργασία τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας: τά 51 % τοῦ συνόλου τῶν ἐργατῶν εἶναι μισθωτοί:

* Γι' αὐτό τό λόγο ἀποκλείστηκε ἀπό τό λογαριασμό ἡ «βιοτεχνία» πορσελάνης πού ἔχει σέ 20 ἐργαστήρια 1817 μισθωτούς ἐργάτες. Χαρακτηριστικό γιά τή σύγχυση τῶν ἐννοιῶν πού ἐπικρατεῖ στή χώρα μας εἶναι, ὅτι οἱ στατιστικοί τῆς Μόσχας περιέλαβαν κι αὐτό τό ἐπάγγελμα στόν ἀριθμό τῶν «βιοτεχνικῶν» ἐπαγγελμάτων (βλ. τούς συνοπτικούς πίνακες στό III μέρος τοῦ VII τόμου, l. c.).

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 359. *Ἡ Σύντ.*

Κατηγορίες τῶν βιοτεχνιῶν	Ἀπόλυτοι ἀριθμοί * α) τῶν ἐργαστηρίων β) τῶν ἐργατῶν γ) τῆς συνολικῆς παραγωγῆς σέ ρούβλια	Κατανομή σέ %** α) τῶν ἐργαστηρίων β) τῶν ἐργατῶν γ) τῆς συνολικῆς παραγωγῆς				α) % τῶν ἐργαστηρίων μέ μισθωτούς ἐργάτες β) % τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν**				Ἡ μέση συνολική παραγωγή σέ ρούβλια α) κατά ἐργαστήρι β) κατά ἐργάτη				Μέσος ἀριθμός ἐργατῶν σέ 1 ἐργαστήρι α) μελῶν οἰκογένειας β) μισθωτῶν γ) σύνολο			
		Σύνολο	κατά κατηγορίες I	II	III	Σύνολο	κατά κατηγορίες I	II	III	Σύνολο	κατά κατηγορίες I	II	III	Σύνολο	κατά κατηγορίες I	II	III
1η (9 βιοτεχνίες)	831	100	57	30	13									1,9	1,28	2,4	3,3
	1 776	100	35	37	28	12	2	19	40	430	243	527	1 010	0,2	0,02	0,2	1,2
	357 890	100	32	37	31	11	1	9	27	202	182	202	224	2,1	1,3	2,6	4,5
2η (9 βιοτεχνίες)	348	100	47	34	19									2,5	1,9	2,9	3,7
	1 242	100	30	35	35	41	25	43	76	1 484	791	1 477	3 291	1,0	0,3	0,8	3,0
	516 268	100	25	34	41	26	13	21	45	415	350	399	489	3,5	2,2	3,7	6,7
3η (10 βιοτεχνίες)	804	100	53	33	14									2,4	2,0	2,7	2,3
	4 893	100	25	37	38	64	35	95	100	2 503	931	2 737	8 063	3,7	0,8	3,9	14,9
	2 013 918	100	20	37	43	61	25	59	86	411	324	411	468	6,1	2,8	6,6	17,2
4η (5 βιοτεχνίες)	102	100	38	33	29									2,1	2,2	2,1	2,1
	1 516	100	15	24	61	84	61	97	100	5 666	1 919	3 952	12 714	12,7	3,5	8,7	29,6
	*** 577 930	100	13	23	64	85	60	81	93	381	331	363	401	14,8	5,7	10,8	31,7
Σύνολο ὅλων τῶν κατηγοριῶν (33 βιοτεχνίες)	2 085	100	53	32	15									2,2	1,8	2,6	2,9
	9 427	100	26	35	39	40	21	57	74	1 664	651	1 756	5 029	2,3	0,4	2,2	9,0
	3 466 006	100	21	34	45	51	20	46	75	367	292	362	421	4,5	2,2	4,8	11,9

* Τά στοιχεῖα α) β) γ) δείχνουν, ὅτι οἱ ἀριθμοί, πού ἔχουν τή σημειωμένη στήν ἐπικεφαλίδα σημασία, εἶναι τοποθετημένοι στίς στῆλες ὁ ἕνας κάτω ἀπό τόν ἄλλο.

** Πρόκειται γιά τά ποσοστά τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργαστηρίων καί τῶν ἐργατῶν στή δοσμένη κατηγορία τῶν βιοτεχνιῶν ἤ στή δοσμένη ὁμάδα.

*** Γιά δυό βιοτεχνίες ἀντί τήν ἀξία τοῦ προϊόντος (= τή συνολική παραγωγή) δόθηκαν στοιχεῖα γιά τήν ἀξία τῶν πρώτων ὑλῶν πού ὑποβάλλονται σέ ἐπεξεργασία, πράγμα πού μειώνει τή συνολική παραγωγή περίπου κατά 300 χιλιάδες ρούβλια.

γιά τούς «βιοτέχνες» μάλιστα τοῦ κυβερνείου Μόσχας τό ποσοστό αὐτό εἶναι χαμηλότερο ἀπό τό πραγματικό. Ὑπολογίσαμε τά στοιχεῖα γιά 54 βιοτεχνίες τοῦ κυβερνείου Μόσχας, γιά τίς ὁποῖες δίνονται ἀκριβεῖς ἀριθμοί τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν καί βρήκαμε ὅτι ἀπό τούς 29 446 ἐργάτες οἱ 17 566 εἶναι μισθωτοί, δηλαδή τά 59,65 %. Γιά τό κυβερνεῖο Πέρμ τό ποσοστό τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, ἀνάμεσα σ' ὅλους τούς βιοτέχνες καί χειροτέχνες, ὑπολογίστηκε σέ 24,5 % καί ἀνάμεσα μόνο στούς ἐμπορευματοπαραγωγούς σέ 29,4–31,2 %. Οἱ χοντρικοί ὅμως αὐτοί ἀριθμοί ἀγκαλιάζουν, ὅπως θά τό δοῦμε παρακάτω, ὄχι μόνο τούς μικρούς ἐμπορευματοπαραγωγούς, ἀλλά καί τήν κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα. Γι' αὐτό, πολύ πιό ἐνδιαφέρον εἶναι τό συμπέρασμα, ὅτι *ὁ ρόλος τῆς μισθωτῆς ἐργασίας μεγαλώνει παράλληλα μέ τήν αὔξηση τῶν διαστάσεων τῶν ἐργαστηρίων*: αὐτό παρατηρεῖται κι ὅταν συγκρίνουμε τή μιά κατηγορία μέ τήν ἄλλη κι ὅταν συγκρίνουμε διάφορες ὁμάδες τῆς ἴδιας κατηγορίας. Ὅσο μεγαλύτερες εἶναι οἱ διαστάσεις τῶν ἐργαστηρίων τόσο ἀνώτερο εἶναι τό ποσοστό τῶν ἐργαστηρίων μέ μισθωτούς ἐργάτες, τόσο ἀνώτερο εἶναι τό ποσοστό τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν. Οἱ ναρόντνικοι οἰκονομολόγοι περιορίζονται συνήθως στή δήλωση, ὅτι ἀνάμεσα στούς «βιοτέχνες» ὑπερισχύουν τά μικρά ἐργαστήρια, ὅπου δουλεύουν ἀποκλειστικά ἐργάτες πού εἶναι μέλη τῆς οἰκογένειας, καί γιά ἐπιβεβαίωση παραθέτουν συχνά «μέσους» ἀριθμούς. Ὅπως φαίνεται ἀπό τά στοιχεῖα πού ἀναφέραμε, οἱ «μέσοι» αὐτοί ἀριθμοί δέν εἶναι οἱ κατάλληλοι γιά νά χαρακτηρίσουμε τό φαινόμενο ἀπό τήν ἄποψη πού τό ἐξετάζουμε καί ἡ ἀριθμητική ὑπεροχή τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων μέ ἐργάτες πού εἶναι μέλη τῆς οἰκογένειας δέν ἐξαλείφει καθόλου τό βασικό γεγονός, ὅτι *ἡ μικρή ἐμπορευματική παραγωγή ἔχει τήν τάση νά χρησιμοποιεῖ ὅλο καί περισσότερη μισθωτή ἐργασία, νά δημιουργεῖ κεφαλαιοκρατικά ἐργαστήρια*. Ἐκτός ἀπ' αὐτό, τά στοιχεῖα πού παραθέσαμε διαψεύδουν ἐπίσης καί τόν ἄλλο — ὄχι λιγότερο διαδομένο — ἰσχυρισμό τῶν ναρόντνικων καί συγκεκριμένα, ὅτι ἡ μισθωτή ἐργασία στή «βιοτεχνική» παραγωγή χρησιμεύει κυρίως σάν «συμπλήρωμα» τῆς οἰκογενειακῆς ἐργασίας, ὅτι δέν καταφεύγουν σ' αὐτή μέ σκοπό τό κέρδος κτλ.*. Στήν πραγματικότητα ὅμως ἀποδείχνεται, ὅτι κι ἀνάμεσα στούς μικρούς βιοτέχνες — ὅπως ἀκριβῶς κι ἀνάμεσα

* Βλ., λχ., τή «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VI, τεῦχος 1, σελ. 21.

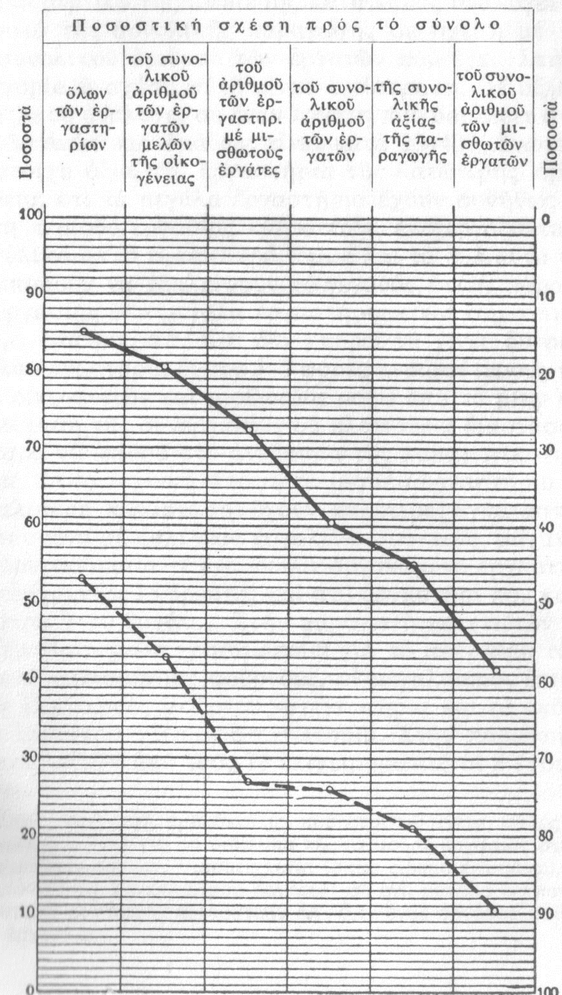
στούς μικρούς γεωργούς — *ἡ αὐξανόμενη χρησιμοποίηση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας συμβαδίζει μέ τήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν πού εἶναι μέλη τῆς οἰκογένειας*. Στίς πιό πολλές βιοτεχνίες βλέπουμε, ὅτι αὐξάνει ἡ χρησιμοποίηση μισθωτῆς ἐργασίας ὅσο προχωροῦμε ἀπό τήν κατώτερη κατηγορία πρός τήν ἀνώτερη, *παρά* τό ὅτι αὐξάνει κατά ἐργαστήρι καί ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού εἶναι μέλη τῆς οἰκογένειας. Ἡ χρησιμοποίηση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας δέ μετριάζει τίς διαφορές ὅσον ἀφορᾶ τόν ἀριθμό τῶν «βιοτεχνῶν» μελῶν τῆς οἰκογένειας, ἀλλά ἀντίθετα μεγαλώνει αὐτές τίς διαφορές. Τό διάγραμμα δείχνει παραστατικά τό γενικό αὐτό γνώρισμα τῶν μικροβιοτεχνιῶν: ἡ ἀνώτερη κατηγορία συγκεντρώνει τήν τεράστια μάζα τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, παρ' ὅλο πού εἶναι καλύτερα ἐξασφαλισμένη μέ ἐργάτες-μέλη τῆς οἰκογένειας. *Ἔτσι, ἡ «οἰκογενειακή συνεργασία» ἀποτελεῖ τή βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συνεργασίας**. Φυσικά, εἶναι αὐτονόητο, ὅτι ὁ «νόμος» αὐτός ἀφορᾶ μόνο τούς πιό μικρούς ἐμπορευματοπαραγωγούς, μόνο τά ἔμβρυα τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὁ νόμος αὐτός ἀποδείχνει ὅτι ἡ τάση τοῦ ἀγρότη εἶναι νά γίνει μικροαστός. Ἀπό τή στιγμή πού δημιουργήθηκαν πιά ἐργαστήρια μέ ἀρκετά μεγάλο ἀριθμό μισθωτῶν ἐργατῶν, ἡ σημασία τῆς «οἰκογενειακῆς συνεργασίας», πρέπει ἀναπόφευχτα ν' ἀρχίσει νά πέφτει. Καί πραγματικά βλέπουμε ἀπό τά στοιχεῖα μας, ὅτι ὁ νόμος πού ἀναφέραμε δέν ἰσχύει γιά τίς μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις τῶν ἀνώτερων κατηγοριῶν. Ὅταν ὁ «βιοτέχνης» μεταβάλλεται σέ ἀληθινό κεφαλαιοκράτη, πού απασχολεῖ 15 ὥς 30 μισθωτούς ἐργάτες, ὁ ρόλος τῆς ἐργασίας τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειάς του στά ἐργαστήριά του πέφτει καί φτάνει ὥς τό σημεῖο νά γίνεται ἀσήμαντος (λχ. στήν ἀνώτατη ὁμάδα τῆς ἀνώτερης κατηγορίας οἱ ἐργάτες πού εἶναι μέλη τῶν οἰκογενειῶν ἀποτελοῦν μόνο τά 7% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν). Μέ ἄλλα λόγια: ἐφόσον οἱ «βιοτεχνίες» ἔχουν τόσο μικρές διαστάσεις, ὥστε τόν κυρίαρχο ρόλο σ' αὐτές νά τόν παίζει ἡ «οἰκογενειακή συνεργασία», ἡ οἰκογενειακή αὐτή συνεργασία ἀποτελεῖ τήν πιό σίγουρη ἐγγύηση γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συνεργασίας. Συνεπῶς, ἐδῶ ἐκδηλώνεται πολύ καθαρά ἡ διαλεχτική τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, πού μετατρέπει «τή ζωή πού βασίζεται στήν ἐργασία τῶν χεριῶν σου» σέ ζωή, πού βασίζεται στήν ἐκμετάλλευση τῆς ξένης ἐργασίας.

* Τό ἴδιο συμπέρασμα βγαίνει ἀπό τά στοιχεῖα γιά τούς «βιοτέχνες» τοῦ Πέρμ· βλ. τίς «Μελέτες» μας, σελ. 126–128. (Βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 351-355. *Ἡ Σύντ.*).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΩΝ ΣΥΝΟΛΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΟΥ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΠΙΝΑΚΑ

——— Ἡ συνεχής γραμμή δείχνει σέ ποσοστά (ὑπολογίζοντας ἀπό πάνω) τό μερίδιο τῆς ἀνώτερης, τῆς τρίτης κατηγορίας τῶν βιοτεχνῶν, στό συνολικό ἀριθμό τῶν ἐργαστηρίων, τῶν ἐργατῶν κτλ. σέ 33 βιοτεχνίες.

- - - - - Ἡ διακεκομμένη γραμμή δείχνει σέ ποσοστά (ὑπολογίζοντας ἀπό κάτω) τό μερίδιο τῆς κατώτερης, τῆς πρώτης κατηγορίας τῶν βιοτεχνῶν στό συνολικό ἀριθμό τῶν ἐργαστηρίων, τῶν ἐργατῶν κτλ. σέ 33 βιοτεχνίες.

Περνοῦμε στά στοιχεῖα γιά τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας. Τά στοιχεῖα γιά τήν ἀξία τῆς παραγωγῆς, πού ἀναλογεῖ κατά ἐργάτη σέ κάθε ὁμάδα, δείχνουν, ὅτι *μέ τήν αὔξηση τῶν διαστάσεων τῶν ἐργαστηρίων μεγαλώνει ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας*. Αὐτό παρατηρεῖται στήν τεράστια πλειοψηφία τῶν βιοτεχνιῶν καί σ' ὅλες, χωρίς ἐξαίρεση, τίς κατηγορίες τῶν βιοτεχνιῶν. Τό διάγραμμα δίνει ἀνάγλυφα τό νόμο αὐτό, δείχνοντας ὅτι στό μερτικό τῆς ἀνώτερης κατηγορίας ἀναλογεῖ μεγαλύτερο ποσοστό τῆς συνολικῆς παραγωγῆς σέ σχέση μέ τά ποσοστά τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν πού ἔχει. Στήν κατώτερη κατηγορία ἡ σχέση αὐτή εἶναι ἀντίστροφη. Ἡ ἀξία τῆς παραγωγῆς, πού ἀναλογεῖ σέ ἕναν ἐργάτη πού δουλεύει στά ἐργαστήρια τῶν ἀνώτερων ὁμάδων, εἶναι κατά 20–40% ἀνώτερη ἀπό τήν ἀντίστοιχη ἀξία στά ἐργαστήρια τῆς κατώτερης ὁμάδας. Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι τά μεγάλα ἐργαστήρια ἔχουν συνήθως πιό μακρόχρονη περίοδο ἐργασίας καί κάποτε ἐπεξεργάζονται πιό πολύτιμο ὑλικό ἀπ' ὅ,τι τά μικρά, ὅμως καί τά δυό αὐτά περιστατικά δέν μποροῦν νά ἐξαλείψουν τό γεγονός, ὅτι ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας στά μεγάλα ἐργαστήρια εἶναι σημαντικά ἀνώτερη ἀπ' ὅ,τι στά μικρά*. Καί δέν μπορεῖ νά γίνει διαφορετικά. Τά μεγάλα ἐργαστήρια ἔχουν 3–5 φορές περισσότερους ἐργάτες (καί μέλη οἰκογενειῶν καί μισθωτούς μαζί) ἀπό τά μικρά καί ἡ χρησιμοποίηση τῆς συνεργασίας σέ πλατύτερες διαστάσεις δέν μπορεῖ παρά νά ἐπιδρᾶ στό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας. Ἀπό τεχνική ἄποψη τά μεγάλα ἐργαστήρια βρίσκονται σέ καλύτερη κατάσταση: ἔχουν καλύτερες ἐγκαταστάσεις, εἶναι ἐφοδιασμένα μέ καλύτερα ἐργαλεῖα, συσκευές, μηχανές κτλ. Λχ. στή βουρτσοποιία σ' ἕνα «καλά ὀργανωμένο ἐργαστήρι» πρέπει νά ὑπάρχουν ὥς 15 ἐργάτες καί στό ἐργαστήρι πού κατασκευάζει ἄγκιστρα 9–10 ἐργάτες. Στήν παραγωγή παιχνιδιῶν ἡ πλειοψηφία τῶν βιοτεχνῶν χρησιμοποιεῖ γιά τό στέγνωμα τοῦ ἐμπορεύματος συνηθισμένους φούρνους, οἱ μεγαλύτεροι ἐπιχειρηματίες ἔχουν ἰδιαίτερους φούρνους-στεγνωτήρια καί οἱ ἀκόμα μεγαλύτεροι ἰδιαίτερα χτίρια, στεγνωτήρια. Στήν παραγωγή μετάλλινων παιχνιδιῶν ἀπό τούς 16 ἐπιχειρηματίες οἱ 8 ἔχουν ἰδιαίτερα

---

* Στήν παραγωγή ἀμυλόκολας, πού περιλαβαίνεται στους πίνακές μας, ὑπάρχουν στοιχεῖα γιά τή διάρκεια τῆς περιόδου ἐργασίας στά ἐργαστήρια διαφόρων διαστάσεων. Ἀποδείχνεται (ὅπως εἴδαμε πιό πάνω), ὅτι καί στόν ἴδιο χρόνο ἕνας ἐργάτης, πού δουλεύει σέ ἕνα μεγάλο ἐργαστήρι, παράγει μεγαλύτερη ποσότητα προϊόντων, ἀπ' ὅ,τι ἕνας ἐργάτης πού δουλεύει σέ μικρό ἐργαστήρι.

ἐργαστήρια, κι ἄν τούς πάρουμε κατά ὁμάδες: στήν Ι) 6 ἐπιχειρηματίες ἔχουν 0, στή ΙΙ) 5 ἔχουν 3 καί στήν ΙΙΙ) 5 ἔχουν 5 ἐργαστήρια. 142 καθρεφτοποιοί καί κορνιζοποιοί ἔχουν 18 ἰδιαίτερα ἐργαστήρια, κι ἄν τούς πάρουμε κατά ὁμάδες στήν Ι) 99 ἔχουν 3, στή ΙΙ) 27 ἔχουν 4 καί στήν ΙΙΙ) 16 ἔχουν 11 ἐργαστήρια. Στήν παραγωγή συρμάτινων διχτιωτῶν τό πλέξιμό τους γίνεται μέ τά χέρια (Ι ὁμάδα) καί ἡ ὕφανσή τους μέ μηχανικά μέσα (ΙΙ καί ΙΙΙ ὁμάδες). Στά ραφεῖα σέ ἕνα νοικοκύρη ἀναλογοῦν ραπτομηχανές κατά ὁμάδες: στήν Ι) 1,3 στή ΙΙ) 2,1 καί στήν ΙΙΙ) 3,4 κτλ. κτλ. Ἐξετάζοντας τήν ἐπιπλοποιία ὁ κ. Ἰσάγεφ παρατηρεῖ τό ἑξῆς: ὅταν ὁ ἐπιπλοποιός δουλεύει μόνος του, δηλ. χωρίς ἄλλον ἐργάτη, ἡ δουλιά αὐτή παρουσιάζει τά παρακάτω μειονεχτήματα: 1) δέν ἔχει ὅλα τά ἀπαραίτητα ἐργαλεῖα· 2) στενεύει ὁ κύκλος τῶν ἐμπορευμάτων πού κατασκευάζονται, γιατί στήν καλύβα του δέν ὑπάρχει χῶρος γιά ὀγκώδη ἔπιπλα· 3) ἡ λιανική ἀγορά ὑλικοῦ εἶναι πολύ ἀκριβότερη (ἀκριβότερη κατά 30–35 %)· 4) ὑποχρεώνεται νά πουλάει τό ἐμπόρευμα φτηνότερα, ἐνμέρει γιατί ὑπάρχει δυσπιστία πρός τό μικρό «βιοτέχνη» κι ἐνμέρει γιατί ἔχει ἀνάγκη ἀπό χρήματα*. Εἶναι γνωστό ὅτι ἐντελῶς ἀνάλογα φαινόμενα παρατηροῦνται ὄχι μόνο στήν ἐπιπλοποιία, ἀλλά καί στήν τεράστια μάζα τῶν μικρῶν βιοτεχνιῶν τοῦ χωριοῦ. Τέλος, πρέπει νά προσθέσουμε, ὅτι ἡ αὔξηση τῆς ἀξίας τῶν εἰδῶν πού παράγονται ἀπό ἕναν ἐργάτη, δέν παρατηρεῖται μόνο στίς πιό πολλές βιοτεχνίες ὅταν προχωροῦμε ἀπό τήν κατώτερη ὁμάδα πρός τήν ἀνώτερη, ἀλλά ἐπίσης κι ὅταν προχωροῦμε ἀπό τίς μικρές βιοτεχνίες πρός τίς μεγάλες. Στήν 1η κατηγορία τῶν βιοτεχνιῶν ἕνας ἐργάτης παράγει κατά μέσο ὅρο ἐμπορεύματα πού ἡ ἀξία τους εἶναι 202 ρούβλια, στή 2η καί 3η παράγει περίπου 400 ρούβλια καί στήν 4η περισσότερο ἀπό 500 ρούβλια (γιά τόν παραπάνω λόγο πρέπει νά αὐξηθεῖ ὁ ἀριθμός 381 περίπου μιάμιση φορά). Τό γεγονός αὐτό δείχνει τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν αὐξανόμενη ἀκρίβεια τῶν πρώτων ὑλῶν καί στό προτσές τῆς ἐκτόπισης τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων ἀπό τά μεγάλα. Κάθε βῆμα στήν ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας συνοδεύεται ἀναπόφευχτα ἀπό τήν αὐξανόμενη ἀκρίβεια τέτιων

* Ὁ μικρός παραγωγός ἀγωνίζεται ἐνάντια στούς δυσμενεῖς αὐτούς ὅρους, παρατείνοντας τήν ἐργάσιμη μέρα καί δυναμώνοντας τήν ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας του (l. c., σελ. 38). Μέσα στίς συνθῆκες τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας ὁ μικρός παραγωγός κρατιέται καί στή γεωργία καί στή βιοτεχνία μόνο μέ τήν ἐλάττωση τῶν ἀναγκῶν του.

προϊόντων, ὅπως εἶναι ἡ ξυλεία κτλ., κι ἔτσι ἐπιταχύνεται ἡ καταστροφή τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων.

Ἀπό ὅσα ἐκθέσαμε πιό πάνω βγαίνει, ὅτι καί στά μικρά ἐπαγγέλματα τοῦ χωριοῦ τεράστιο ρόλο παίζουν τά σχετικῶς μεγάλα κεφαλαιοκρατικά ἐργαστήρια. Ἄν καί ἀποτελοῦν μιά μικρή μειοψηφία στό συνολικό ἀριθμό τῶν ἐργαστηρίων, συγκεντρώνουν ὡστόσο ἕνα πολύ μεγάλο ποσοστό τοῦ συνόλου τῶν ἐργατῶν κι ἀκόμα πιό μεγάλο ποσοστό τῆς συνολικῆς ἀξίας τῆς παραγωγῆς. Ἔτσι, στίς 33 βιοτεχνίες τοῦ κυβερνείου Μόσχας, τά 15 % τῶν ἐργαστηρίων τῆς ἀνώτερης κατηγορίας συγκεντρώνουν τά 45 % τῆς συνολικῆς ἀξίας τῆς παραγωγῆς, ἐνῶ στή μερίδα τῶν 53 % τῶν ἐργαστηρίων τῆς κατώτερης κατηγορίας, ἀναλογοῦν μονάχα τά 21 % τῆς συνολικῆς ἀξίας τῆς παραγωγῆς. Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι ἡ κατανομή τοῦ καθαροῦ εἰσοδήματος τῶν βιοτεχνιῶν πρέπει νἆναι ἀσύγκριτα λιγότερο ἰσόμετρη. Τά στοιχεῖα τῆς ἀπογραφῆς τῆς βιοτεχνίας τοῦ Πέρμ γιά τό 1894/95 τό δείχνουν παραστατικά. Ὅταν ξεχωρίσουμε σέ 7 βιοτεχνίες τά πιό μεγάλα ἐργαστήρια, ἔχουμε τήν παρακάτω εἰκόνα γιά τήν ἀμοιβαία σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στά μικρά καί στά μεγάλα ἐργαστήρια*.

Ἐργαστήρια	Ἀριθμός ἐργαστηρίων	Ἀριθμός ἐργατῶν: μελῶν τῶν οἰκογενειῶν	Ἀριθμός ἐργατῶν: μισθωτῶν	Ἀριθμός ἐργατῶν: Σύνολο	Συνολικό εἰσόδημα: σύνολο (Ρούβλια)	Συνολικό εἰσόδημα: κατά ἐργάτη (Ρούβλια)	Μισθός: σύνολο (Ρούβλια)	Μισθός: κατά μισθωτό ἐργάτη (Ρούβλια)	Καθαρό εἰσόδημα: σύνολο (Ρούβλια)	Καθαρό εἰσόδημα: κατά ἐργάτη μέλος τῆς οἰκογένειας (Ρούβλια)
Τό σύνολο τῶν ἐργαστηρίων	735	1 587	837	2 424	239 837	98,9	28 985	34,5	69 027	43
Τά μεγάλα	53	65	336	401	117 870	293	16 215	48,2	22 529	346
Τά ὑπόλοιπα	682	1 522	501	2 023	121 967	60,2	12 770	25,4	46 498	30,5

Τό ἀσήμαντο ποσοστό τῶν μεγάλων ἐργαστηρίων (κάτω ἀπό τό $^1/_{10}$ τοῦ συνόλου), πού ἔχουν περίπου τό $^1/_5$ τοῦ συνόλου τῶν

* Βλ. τίς «Μελέτες» μας, σελ. 153 κ. ἑ. (βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 390 κ.ἑ. *Ἡ Σύντ.*), ὅπου παραθέτονται στοιχεῖα γιά κάθε ἐπάγγελμα χωριστά. Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα ἀφοροῦν τούς βιοτέχνες-γεωργούς πού δουλεύουν γιά τήν ἀγορά.

ἐργατῶν, συγκεντρώνει σχεδόν τή μισή παραγωγή καί περίπου τά $^{2}/_{5}$ τοῦ συνολικοῦ εἰσοδήματος (συνυπολογίζοντας καί τά μεροκάματα τῶν ἐργατῶν καί τό εἰσόδημα τῶν ἐπιχειρηματιῶν). Οἱ μικρονοικοκυρέοι ἔχουν καθαρό εἰσόδημα, πού ὑστερεῖ σημαντικά ἀπό τό μεροκάματο τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στά μεγάλα ἐργαστήρια. Σ' ἄλλο μέρος δείξαμε λεπτομερειακά, ὅτι αὐτό τό φαινόμενο δέν ἀποτελεῖ ἐξαίρεση, ἀλλά γενικό κανόνα γιά τίς μικρές βιοτεχνίες τοῦ χωριοῦ*.

Συνοψίζοντας τά συμπεράσματα, πού βγαίνουν ἀπό τά στοιχεῖα πού ἐξετάσαμε, πρέπει νά ποῦμε, ὅτι ἡ οἰκονομική ὀργάνωση τῶν μικροβιοτεχνιῶν τοῦ χωριοῦ ἀποτελεῖ τυπική μικροαστική ὀργάνωση, σάν κι αὐτή ἀκριβῶς πού διαπιστώσαμε προηγούμενα στούς μικρούς γεωργούς. Ἡ ἐπέκταση, ἡ ἀνάπτυξη καί ἡ βελτίωση τῶν μικροβιοτεχνιῶν τοῦ χωριοῦ δέν μπορεῖ νά γίνει στίς δοσμένες κοινωνικο-οἰκονομικές συνθῆκες διαφορετικά, παρά μέ τόν ἀποχωρισμό, ἀπό τό ἕνα μέρος, μιᾶς μειοψηφίας ἀπό μικρούς κεφαλαιοκράτες, κι ἀπό τό ἄλλο, μιᾶς πλειοψηφίας ἀπό μισθωτούς ἐργάτες ἤ ἀπό τέτιους «ἀνεξάρτητους βιοτέχνες» πού ζοῦν ἀκόμα δυσκολότερα καί χειρότερα ἀπό τούς μισθωτούς ἐργάτες. Συνεπῶς, στίς πιό μικρές βιοτεχνίες τοῦ χωριοῦ παρατηροῦμε πιό ἔκδηλα τά ἔμβρυα τοῦ καπιταλισμοῦ, τοῦ ἴδιου αὐτοῦ καπιταλισμοῦ, πού οἱ διάφοροι οἰκονομολόγοι τύπου Μανίλοφ[119] τά παρασταίνουν σάν κάτι τό ἀποσπασμένο ἀπ' τή «λαϊκή παραγωγή». Καί ἀπό τήν ἄποψη τῆς θεωρίας τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, ἡ σημασία τῶν γεγονότων πού ἐξετάσαμε, δέν εἶναι μικρή. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν μικροβιοτεχνιῶν τοῦ χωριοῦ ἔχει τό ἑξῆς ἀποτέλεσμα: οἱ πιό εὔποροι βιοτέχνες αὐξάνουν τή ζήτηση μέσων παραγωγῆς καί ἐργατικῆς δύναμης, πού τή βρίσκουν στό ἀγροτικό προλεταριάτο. Ὁ ἀριθμός τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στούς χειροτέχνες τοῦ χωριοῦ καί στούς

* Ἀπό τά στοιχεῖα πού παραθέτονται στό κείμενο φαίνεται ὅτι στίς μικρές βιοτεχνίες τοῦ χωριοῦ τεράστιο, καί μάλιστα κυρίαρχο ρόλο, παίζουν τά ἐργαστήρια μέ ἀξία παραγωγῆς πάνω ἀπό 1000 ρούβλια. Ἄς ὑπενθυμίσουμε ὅτι τά ἐργαστήρια αὐτά ἡ ἐπίσημη στατιστική μας τά κατέτασσε πάντοτε κι ἐξακολουθεῖ νά τά κατατάσσει στίς «φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια» [Σύγκρ. τίς «Μελέτες», σελ. 267, 270 (βλ. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 4ος, σελ. 5 καί 9.*Η Σύντ.*), καί τό κεφάλαιο VII, ὑποκ. II]. Ἔτσι, ἄν θεωρούσαμε ὅτι ἐπιτρέπεται σ' ἕναν οἰκονομολόγο νά χρησιμοποιεῖ τήν τρέχουσα πατροπαράδοτη ὁρολογία, πέρα ἀπ' τήν ὁποία δέν προχώρησαν οἱ ναρόντνικοί μας, θά εἴχαμε δίκιο νά διαπιστώναμε τόν παρακάτω «νόμο»: ἀνάμεσα στά «βιοτεχνικά» ἐργαστήρια τοῦ χωριοῦ κυρίαρχο ρόλο παίζουν οἱ «φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια», πού δέν τά περιλαβαίνει ἡ ἐπίσημη στατιστική, λόγω τῆς ἀνεπάρκειάς της.

μικρούς βιοτέχνες ὅλης τῆς Ρωσίας θἆναι ἀσφαλῶς ἀρκετά ἐπιβλητικός, ὅταν μόνο στό κυβερνεῖο Πέρμ, λχ., ὑπάρχουν περίπου 6500 μισθωτοί ἐργάτες*.

V. Η ΑΠΛΗ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ

Ἡ διαμόρφωση σχετικά μεγάλων ἐργαστηρίων ἀπό μικρούς ἐμπορευματοπαραγωγούς ἀποτελεῖ πέρασμα σέ ἀνώτερη μορφή βιομηχανίας. Ἀπό τήν κομματιασμένη μικρή παραγωγή ξεπετιέται *ἡ ἁπλή κεφαλαιοκρατική συνεργασία*. «Ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή ἀρχίζει στήν πραγματικότητα ἀπό τή στιγμή πού τό ἴδιο ἀτομικό κεφάλαιο ἀπασχολεῖ ταυτόχρονα ἕνα μεγαλύτερο ἀριθμό ἐργατῶν, συνεπῶς, ἀπό τή στιγμή πού τό προτσές τῆς ἐργασίας διευρύνεται καί προσφέρει περισσότερα προϊόντα. Ἡ δράση ἑνός μεγαλύτερου ἀριθμοῦ ἐργατῶν στό ἴδιο χρονικό διάστημα, στόν ἴδιο χῶρο (ἤ, ἄν θέλετε, στό ἴδιο πεδίο ἐργασίας), γιά τήν παραγωγή τοῦ ἴδιου εἴδους ἐμπορεύματος, κάτω ἀπό τίς διαταγές τοῦ ἴδιου κεφαλαιοκράτη, ἀποτελεῖ ἱστορικά καί λογικά τήν ἀφετηρία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ὅσο γιά τόν ἴδιο τόν τρόπο παραγωγῆς εἶναι ζήτημα ἄν, λχ., ἡ μανουφακτούρα στίς ἀρχές της διαφέρει ἀπό τή συντεχνιακή χειροτεχνική παραγωγή σέ κάτι ἄλλο, ἐκτός ἀπό τό μεγαλύτερο ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολεῖ ταυτόχρονα τό ἴδιο κεφάλαιο. Τό ἐργαστήρι τοῦ συντεχνιακοῦ μάστορα ἔχει ἁπλῶς διευρυνθεῖ» («Das Kapital», I^2, S. 329)[120].

Συνεπῶς, αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἀφετηρία τοῦ καπιταλισμοῦ

* Ἄς προσθέσουμε, ὅτι καί σέ ἄλλα κυβερνεῖα ἐκτός ἀπό τά κυβερνεῖα Μόσχας καί Πέρμ οἱ πηγές διαπιστώνουν ἐντελῶς ἀνάλογες σχέσεις στούς μικρούς ἐμπορευματοπαραγωγούς. Βλ., λχ., «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», τεῦχος II, τίς ἀπογραφές τῶν νοικοκυριῶν τῶν τσαγκαράδων καί τῶν κετσετζήδων. Ἀπό τίς «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», τεῦχος II — γιά τούς καρροποιούς τοῦ νομοῦ Μεντίν· τεῦχος II — γιά τούς ταμπάκηδες τοῦ ἴδιου νομοῦ πού δούλευαν προβιές· μέρος III — γιά τούς γουναράδες τοῦ νομοῦ Ἀρζαμάς· μέρος VI — γιά τούς κετσετζῆδες τοῦ νομοῦ Σεμιόνοφ καί γιά τούς βυρσοδέψες τοῦ νομοῦ Βασίλ κτλ. Σύγκρ. τή «Συλλογή τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ», τόμ. IV, σελ. 137. Ὁ Α. Σ. Γκατσίσσκι στά γενικά συμπεράσματα πού βγάζει γιά τίς μικροβιοτεχνίες διαπιστώνει τήν ἐμφάνιση τῶν μεγάλων ἐργαστηρίων. Σύγκρ. τήν ἔκθεση τοῦ Ἀννένσκι γιά τούς βιοτέχνες τοῦ Πάβλοβο (πού ἀναφέραμε πιό πάνω), γιά τίς ὁμάδες οἰκογενειῶν μέ βάση τό μέγεθος τῶν βδομαδιάτικων ἀπολαβῶν κτλ. κτλ. κτλ. Ὅλα αὐτά διαφέρουν ἀπό τά στοιχεῖα τῶν ἀπογραφῶν τῶν νοικοκυριῶν πού ἐξετάσαμε μόνο κατά τοῦτο, ὅτι εἶναι λειψά καί φτωχά. Ὅσο γιά τήν οὐσία τοῦ ζητήματος, αὐτή εἶναι παντοῦ ἡ ἴδια.

παρατηροῦμε στά μικρά μας («βιοτεχνικά») ἐπαγγέλματα τοῦ χωριοῦ. Οἱ διαφορετικές ἱστορικές συνθῆκες (ἡ ἔλλειψη ἤ ἡ ἀδύνατη ἀνάπτυξη τῆς συντεχνιακῆς χειροτεχνίας) ἀλλάζουν μονάχα τίς μορφές ἐκδήλωσης αὐτῶν τῶν ἴδιων κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων. Ἡ διαφορά τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ ἐργαστηρίου ἀπό τό ἐργαστήρι τοῦ μικροῦ βιοτέχνη βρίσκεται ἀρχικά μονάχα στόν ἀριθμό τῶν ταυτόχρονα ἀπασχολούμενων ἐργατῶν. Γι' αὐτό τά πρῶτα κεφαλαιοκρατικά ἐργαστήρια, ἐπειδή μειοψηφοῦν ἀριθμητικά, φαίνεται σάν νά χάνονται μέσα στή γενική μάζα τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων. Ἡ χρησιμοποίηση ὅμως μεγαλύτερου ἀριθμοῦ ἐργατῶν ὁδηγεῖ ἀναπόφευχτα σέ διαδοχικές ἀλλαγές καί στήν ἴδια τήν παραγωγή, στό βαθμιαῖο μετασχηματισμό τῆς παραγωγῆς. Μέσα στίς συνθῆκες τῆς χειρωνακτικῆς πρωτόγονης τεχνικῆς οἱ διαφορές ἀνάμεσα στούς διάφορους ἐργάτες (ὡς πρός τή δύναμη, τή δεξιοτεχνία, τήν τέχνη κτλ.) εἶναι πάντα πολύ μεγάλες καί μονάχα γι' αὐτό κιόλας τό λόγο ἡ θέση τοῦ μικροῦ βιοτέχνη γίνεται ἐξαιρετικά ἐπισφαλής· ἡ ἐξάρτησή του ἀπό τίς διακυμάνσεις τῆς ἀγορᾶς παίρνει τίς πιό βαριές μορφές. Ὅταν ὅμως στό ἐργαστήρι ὑπάρχουν κάμποσοι ἐργάτες, οἱ ἀτομικές διαφορές ἀνάμεσά τους ἐξαλείφονται στό ἴδιο κιόλας τό ἐργαστήρι· «ἡ συνολική ἐργάσιμη μέρα ἑνός μεγαλύτερου ἀριθμοῦ ταυτόχρονα ἀπασχολούμενων ἐργατῶν, ἀποτελεῖ αὐτή καθαυτή μιά μέρα μέσης κοινωνικῆς ἐργασίας»[121], καί γιά τό λόγο αὐτό ἡ παραγωγή καί ἡ κατανάλωση τῶν προϊόντων τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ ἐργαστηρίου γίνεται ἀσύγκριτα πιό κανονική καί σταθερή. Δίνεται ἡ δυνατότητα νά ἀξιοποιηθοῦν πληρέστερα οἱ οἰκοδομές, οἱ ἀποθῆκες, τά ἐργαλεῖα καί τά μέσα τῆς δουλιᾶς κτλ. Αὐτό ὅμως ὁδηγεῖ στήν ἐλάττωση τοῦ κόστους τῆς παραγωγῆς στά πιό μεγάλα ἐργαστήρια*. Γιά νά διευρυνθοῦν οἱ διαστάσεις τῆς παραγωγῆς καί γιά νά ἀπασχοληθοῦν ταυτόχρονα πολλοί ἐργάτες, ἀπαιτεῖται συσσώρευση ἀρκετά σημαντικοῦ κεφαλαίου, πού συχνά σχηματίζεται ὄχι στή σφαίρα τῆς παραγωγῆς, ἀλλά στή σφαίρα τοῦ ἐμπορίου κτλ. Τό μέγεθος αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου καθορίζει τή μορφή τῆς προσωπικῆς συμμετοχῆς τοῦ ἰδιοχτήτη στήν ἐπιχείρηση: ἄν δηλ. θά εἶναι κι ὁ ἴδιος ἐργάτης, ὅταν τό κεφάλαιό του εἶναι ἀκόμα πολύ μικρό, ἤ ἄν θά παραιτηθεῖ ἀπό τήν προσωπική ἐργασία καί θά εἰδικευτεῖ σέ ἐμπορο-επιχειρηματικά καθήκοντα. Διαβάζουμε, λχ., στήν περιγραφή τῆς ἐπιπλοποιίας ὅτι «μπορεῖ κανείς νά καθορίσει τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στή θέση τοῦ ἰδιοχτήτη ἑνός ἐργαστηρίου καί στόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν του. Δυό-τρεῖς ἐργάτες ἀφήνουν στόν ἰδιοχτήτη τόσο μικρό περίσσευμα, ὥστε νά δουλεύει κι αὐτός μαζί τους... Οἱ πέντε ἐργάτες τοῦ ἀφήνουν κιόλας τόσο περίσσευμα, ὥστε ν' ἀπαλλάσσεται, ὡς ἕνα βαθμό, ἀπό τή χειρωνακτική ἐργασία, νά τεμπελιάζει λίγο καί νά ἐκπληρώνει κυρίως τούς δυό τελευταίους ρόλους τοῦ ἰδιοχτήτη» (δηλαδή τήν ἀγορά τῶν ὑλικῶν καί τήν πούληση τῶν ἐμπορευμάτων). «Μόλις ὁ ἀριθμός τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν φθάσει τούς 10 ἤ ξεπεράσει τόν ἀριθμό αὐτό, ὁ ἰδιοχτήτης ὄχι μόνο ἐγκαταλείπει τή χειρωνακτική ἐργασία, ἀλλά καί παύει σχεδόν νά ἐπιτηρεῖ ὁ ἴδιος τούς ἐργάτες: διορίζει ἕναν ἀρχιμάστορα, πού παρακολουθεῖ τούς ἐργάτες... Ἐδῶ ὁ ἰδιοχτήτης γίνεται πιά μικρός κεφαλαιοκράτης, „πραγματικό ἀφεντικό"» (Ἰσάγεφ, «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Μόσχας», I, 52–53). Τά στατιστικά στοιχεῖα πού ἀναφέραμε ἐπιβεβαιώνουν ξεκάθαρα αὐτό τό χαρακτηρισμό, γιατί δείχνουν πώς ὅταν μεγαλώνει σημαντικά ὁ ἀριθμός τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, ἐλαττώνεται ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας.

Ὁ συγγραφέας τοῦ «Κεφαλαίου» χαρακτηρίζει μέ τόν παρακάτω τρόπο τή γενική σημασία τῆς ἁπλῆς κεφαλαιοκρατικῆς συνεργασίας στήν ἀνάπτυξη τῶν κεφαλαιοκρατικῶν μορφῶν τῆς βιομηχανίας:

«Ἡ κεφαλαιοκρατική μορφή συνεργασίας ἀναπτύσσεται ἱστορικά σέ ἀντίθεση πρός τό ἀγροτικό νοικοκυριό καί τήν ἀνεξάρτητη ἐπιχείρηση τοῦ χειροτέχνη, ἀδιάφορο ἄν ἡ ἐπιχείρηση αὐτή ἔχει ἤ δέν ἔχει συντεχνιακή μορφή... Ὅπως ἡ κοινωνική παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, πού ἀναπτύσσει ἡ συνεργασία,

* Λχ., γιά τούς χρυσικούς[122] τοῦ κυβερνείου τοῦ Βλαντίμιρ διαβάζουμε: «Ὅταν ὑπάρχει μεγάλος ἀριθμός ἐργατῶν, μπορεῖ νά γίνει σημαντική ἐλάττωση τῶν ἐξόδων· ἐδῶ πρέπει νά ὑπαχθοῦν τά ἔξοδα γιά φῶς, χῶρο ἐργασίας, πετράδια καί σύνεργα». («Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», III, 188). Στά χαλκωματάδικα τοῦ κυβερνείου Πέρμ ἕνας βιοτέχνης πού δουλεύει μόνος του, χωρίς βοηθό, χρειάζεται ὅλη τή σειρά τῶν ἐργαλείων τῆς τέχνης του (16 κομμάτια)· οἱ δυό ἐργάτες χρειάζονται μιά «πολύ ἀσήμαντη συμπλήρωση». «Γιά ἐργαστήρια μέ 6–8 ἐργάτες, ὁ ἀριθμός τῶν ἐργαλείων πρέπει ν' αὐξηθεῖ στό τριπλάσιο ἤ στό τετραπλάσιο. Ὁ τόρνος εἶναι πάντοτε ἕνας, ἔστω κι ἄν πρόκειται γιά ἐργαστήρι μέ 8 ἄτομα» («Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», X, 2939). Τό πάγιο κεφάλαιο ἑνός μεγάλου ἐργαστηρίου ὑπολογίζεται σέ 466 ρούβλια, ἑνός μεσαίου σέ 294 ρούβλια καί ἑνός μικροῦ σέ 80 ρούβλια, ἐνῶ ἡ ἀξία τῆς παραγωγῆς σέ 6200 ρούβλια, 3655 ρούβλια καί 871 ρούβλια. Ἑπομένως, στά μικρά ἐργαστήρια ἡ ἀξία τῆς παραγωγῆς εἶναι 11 φορές μεγαλύτερη ἀπό τό ποσό τοῦ πάγιου κεφαλαίου, στά μεσαῖα 12 φορές καί στά μεγάλα 14 φορές.

ἐμφανίζεται σάν παραγωγική δύναμη τοῦ κεφαλαίου, ἔτσι καί ἡ ἴδια ἡ συνεργασία ἐμφανίζεται σάν μιά εἰδική μορφή τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς, σέ ἀντίθεση πρός τό προτσές παραγωγῆς μεμονωμένων ἀνεξάρτητων ἐργατῶν ἤ ἀκόμα καί μικρονοικοκυρέων. Εἶναι ἡ πρώτη ἀλλαγή πού ὑφίσταται τό πραγματικό προτσές τῆς ἐργασίας μέ τήν ὑποταγή του στό κεφάλαιο... Ἡ ταυτόχρονη ἀπασχόληση ἑνός μεγάλου ἀριθμοῦ μισθωτῶν ἐργατῶν στό ἴδιο προτσές ἐργασίας, πού εἶναι ἡ προϋπόθεση αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς, ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς... Γι' αὐτό, ἄν ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς παρουσιάζεται ἀπό τή μιά μεριά σάν ἱστορική ἀνάγκη γιά τή μετατροπή τοῦ προτσές ἐργασίας σέ κοινωνικό προτσές, ἀπό τήν ἄλλη, ἡ κοινωνική αὐτή μορφή τοῦ προτσές ἐργασίας ἐμφανίζεται σάν μιά μέθοδος πού χρησιμοποιεῖ τό κεφάλαιο γιά νά ἐκμεταλλευτεῖ πιό κερδοφόρα αὐτό τό προτσές μέ τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικῆς του δύναμης.

Στήν ἁπλή της μορφή πού ἐξετάσαμε ὥς τώρα, ἡ συνεργασία συμπίπτει μέ τήν παραγωγή σέ μεγάλη κλίμακα, δέν ἀποτελεῖ ὅμως μιά σταθερή, χαρακτηριστική μορφή μιᾶς ἰδιαίτερης ἐποχῆς στήν ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Τό πολύ-πολύ νά ἐμφανίζεται περίπου τέτια στίς χειροτεχνικές ἀκόμα ἀρχές τῆς μανουφακτούρας...» («Das Kapital», I², 344 345)[123].

Στήν παραπέρα ἔκθεση θά δοῦμε πόσο στενά συνδέονται στή Ρωσία τά μικρά «βιοτεχνικά» ἐργαστήρια, πού ἔχουν μισθωτούς ἐργάτες, μέ τίς ἀσύγκριτα πιό ἀναπτυγμένες καί πιό πλατιά διαδομένες μορφές τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὅσο γιά τό ρόλο αὐτῶν τῶν ἐργαστηρίων στά μικρά ἐπαγγέλματα τοῦ χωριοῦ, ἀποδείξαμε κιόλας πιό πάνω μέ στατιστικά στοιχεῖα, ὅτι τά ἐργαστήρια αὐτά δημιουργοῦν ἀρκετά πλατιά κεφαλαιοκρατική συνεργασία στή θέση τοῦ προηγούμενου τεμαχισμοῦ τῆς παραγωγῆς καί ἀνεβάζουν σέ σημαντικό βαθμό τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας.

Τό συμπέρασμά μας γιά τόν τεράστιο ρόλο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συνεργασίας στά μικρά ἐπαγγέλματα τοῦ χωριοῦ καί γιά τήν προοδευτική σημασία της βρίσκεται σέ ὀξύτατη ἀντίφαση μέ τήν πλατιά διαδομένη θεωρία τῶν ναρόντνικων, ὅτι στά μικρά ἐπαγγέλματα τοῦ χωριοῦ ἐπικρατοῦν κάθε λογῆς ἐκδηλώσεις τῆς «ἀρχῆς τοῦ συνεταιρισμοῦ». Στήν πραγματικότητα συμβαίνει ἴσα-ἴσα τό ἀντίθετο, τό διακριτικό γνώρισμα τῆς μικρῆς βιοτεχνίας (καί χειροτεχνίας) εἶναι ἡ μεγάλη διασπορά

τῶν παραγωγῶν. Γιά νά ἐπιβεβαιώσει τήν ἀντίθετη ἄποψη ἡ φιλολογία τῶν ναρόντνικων δέν μποροῦσε νά προσφέρει τίποτα ἐκτός ἀπό τό μάζεμα μεμονωμένων παραδειγμάτων, πού στό τεράστιο ποσοστό τους δέν ἀφοροῦν καθόλου τή συνεργασία, ἀλλά τίς προσωρινές, μικροσκοπικές ἑνώσεις νοικοκυρέων καί νοικοκυράκηδων, γιά τήν κοινή ἀγορά πρώτων ὑλῶν, γιά τό χτίσιμο ἑνός κοινοῦ ἐργαστηρίου κτλ. Παρόμοιοι συνεταιρισμοί δέ θίγουν μάλιστα καθόλου τήν κυρίαρχη σημασία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συνεργασίας*. Γιά ν' ἀποχτήσουμε σαφῆ ἀντίληψη γιά τό πόσο πλατιά ἐφαρμόζεται στήν πραγματικότητα ἡ «ἀρχή τοῦ συνεταιρισμοῦ», δέν ἀρκεῖ νά ἐπικαλεστοῦμε παραδείγματα, παρμένα τυχαῖα ἀπό δῶ καί ἀπό κεῖ. Γι' αὐτό τό πράγμα πρέπει νά πάρουμε στοιχεῖα κάποιας περιφέρειας πού ἐρευνήθηκε ὁλοκληρωτικά καί νά ἐξετάσουμε τή σχετική διάδοση καί τή σημασία τῶν ἄλφα ἤ τῶν βήτα μορφῶν συνεργασίας. Τέτια εἶναι λχ. τά στοιχεῖα τῆς «βιοτεχνικῆς» ἀπογραφῆς τοῦ 1894/95 στό κυβερνεῖο Πέρμ. Σ' ἕνα ἄλλο σημεῖο («Μελέτες», σελ. 182–187**) δείξαμε κιόλας τί καταπληχτικό τεμαχισμό τῶν μικρῶν βιοτεχνῶν διαπίστωσε αὐτή ἡ ἀπογραφή καί πόσο μεγάλη εἶναι ἡ σημασία τῶν ἐλάχιστων μεγάλων ἐργαστηρίων. Τό παραπάνω συμπέρασμα γιά τό ρόλο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συνεργασίας δέ βασίζεται σέ μεμονωμένα παραδείγματα, ἀλλά σέ ἀκριβῆ στοιχεῖα τῶν ἀπογραφῶν τῶν νοικοκυριῶν, πού ἀγκαλιάζουν δεκάδες ἀπό τά πιό ποικίλα ἐπαγγέλματα σέ διάφορα μέρη.

---

* Θεωροῦμε περιττό νά ἐπιβεβαιώσουμε μέ παραδείγματα ὅσα εἴπαμε στό κείμενο. Καί τέτια παραδείγματα θά μπορούσαμε νά ἀναφέρουμε πάρα πολλά ἀπό τό βιβλίο τοῦ κ. Β. Β.: «Ὁ συνεταιρισμός στή βιοτεχνία» (Πετρούπολη, 1895). Ὁ κ. Βόλγκιν ἔχει ἤδη ἀναλύσει τήν πραγματική σημασία τῶν παραδειγμάτων πού παραθέτει ὁ κ. Β. Β. (στό ἔργο πού ἀναφέραμε, σελ. 182 κ. ἑ.) κι ἔδειξε τήν ἐντελῶς μηδαμινή σημασία τῆς «ἀρχῆς τοῦ συνεταιρισμοῦ» στή «βιοτεχνία» μας. Θά σημειώσουμε μονάχα τόν παρακάτω ἰσχυρισμό τοῦ κ. Β. Β.: «...ἡ συνένωση μερικῶν ἀνεξάρτητων βιοτεχνῶν σέ μιά παραγωγική μονάδα... δέν προκαλεῖται κατανάγκην ἀπό τίς συνθῆκες τοῦ συναγωνισμοῦ, πράγμα πού ἀποδείχνεται μέ τήν ἔλλειψη λίγο ἤ πολύ μεγάλων ἐργαστηρίων μέ μισθωτούς ἐργάτες στό μεγαλύτερο μέρος τῶν βιοτεχνιῶν» (93). Φυσικά, εἶναι πολύ πιό εὔκολο νά προβάλλει κανείς μιά τέτια ἀστήριχτη γενική θέση, παρά νά ἀναλύσει τά στοιχεῖα τῶν ἀπογραφῶν τῶν νοικοκυριῶν, πού ὑπάρχουν σχετικά μ' αὐτό τό ζήτημα.

** Βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 427-434. *Η Σύντ.*

VI. ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤΙΣ ΜΙΚΡΟΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ

Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ μικροβιοτεχνίες τοῦ χωριοῦ γεννοῦν στίς περισσότερες περιπτώσεις ἰδιαίτερους προαγοραστές, πού ἀσχολοῦνται εἰδικά μέ ἐμπορικές πράξεις γιά τήν πούληση τῶν προϊόντων καί τήν ἀγορά πρώτων ὑλῶν καί πού συνήθως ὑποτάσσουν μέ τή μιά ἤ τήν ἄλλη μορφή τούς μικρούς βιοτέχνες. Ἄς δοῦμε ποιά εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτό τό φαινόμενο καί στή γενική συγκρότηση τῶν μικροβιοτεχνιῶν τοῦ χωριοῦ καί ποιά εἶναι ἡ σημασία του.

Ἡ βασική οἰκονομική πράξη τοῦ προαγοραστῆ εἶναι ἡ ἀγορά τοῦ ἐμπορεύματος (τοῦ προϊόντος ἤ τῆς πρώτης ὕλης) γιά τή μεταπούλησή του. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ προαγοραστής εἶναι ἐκπρόσωπος τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Ἡ ἀφετηρία κάθε κεφαλαίου — βιομηχανικοῦ ἤ ἐμπορικοῦ — εἶναι ἡ δημιουργία διαθέσιμων χρηματικῶν μέσων στά χέρια μερικῶν ἀτόμων (μέ τόν ὅρο διαθέσιμα ἐννοοῦμε τά χρηματικά μέσα πού δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά χρησιμοποιηθοῦν γιά προσωπική χρήση κτλ.). Πῶς συντελεῖται αὐτή ἡ περιουσιακή διαφοροποίηση στό χωριό μας, τό δείξαμε λεπτομερειακά μέ τά στοιχεῖα πού παράθεσα πιό πάνω γιά τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, τῆς ἀσχολούμενης μέ τή γεωργία καί μέ ἄλλα ἐπαγγέλματα. Τά στοιχεῖα αὐτά ἐξηγοῦν ἕναν ἀπό τούς ὅρους, πού προκαλοῦν τήν ἐμφάνιση τῶν προαγοραστῶν, καί συγκεκριμένα: τή διασπορά, τήν ἀπομόνωση τῶν μικροπαραγωγῶν, τήν ὕπαρξη οἰκονομικῆς ἀντιζηλίας καί πάλης μεταξύ τους. Ὁ ἄλλος ὅρος ἀφορᾶ τό χαρακτήρα τῶν λειτουργιῶν πού ἐκπληρώνει τό ἐμπορικό κεφάλαιο, δηλαδή τήν πούληση τῶν προϊόντων καί τήν ἀγορά τῶν πρώτων ὑλῶν. Ὅταν ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς εἶναι ἀκόμα μηδαμινή, ὁ μικρός παραγωγός περιορίζεται νά πουλάει τά προϊόντα του στή μικρή ντόπια ἀγορά, κάποτε μάλιστα τά πουλάει ἀπευθείας στόν καταναλωτή. Αὐτό εἶναι τό κατώτερο στάδιο ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, πού μόλις ξεχωρίζει ἀπό τή χειροτεχνία. Ὅσο περισσότερο πλαταίνει ἡ ἀγορά τόσο ἡ σκόρπια λιανική πούληση (πού ἀνταποκρινόταν πέρα γιά πέρα στή μικρή, σκόρπια παραγωγή) γίνεται *ἀδύνατη*. Στή μεγάλη ἀγορά ἡ πούληση πρέπει νά εἶναι μεγάλη, μαζική. Ἐδῶ ὁ μικρός χαρακτήρας τῆς παραγωγῆς βρίσκεται σέ ἀγεφύρωτη ἀντίθεση μέ τήν ἀνάγκη τῆς μεγάλης, χοντρικῆς πούλησης. Μέσα στίς δοσμένες κοινωνικο-οικονομικές συνθῆκες, μέσα στήν ἀπομόνωση τῶν μικρῶν παραγωγῶν καί τήν ἀποσύνθεσή τους, ἡ ἀντίθεση αὐτή δέν μποροῦσε νά ἀρθεῖ διαφορετικά παρά μέ τό ὅτι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς εὔπορης μειοψηφίας πῆραν τήν πούληση στά χέρια τους, τή συγκέντρωσαν. Ἀγοράζοντας τά προϊόντα (ἤ τίς πρῶτες ὕλες) σέ πλατιά κλίμακα, οἱ προαγοραστές ἐλάττωναν ἔτσι τά ἔξοδα τῆς πούλησης καί μετάτρεπαν τήν πούληση ἀπό λιανική, τυχαία κι ἀκανόνιστη σέ πούληση χοντρική καί κανονική. Κι αὐτό τό καθαρό οἰκονομικό πλεονέχτημα τῆς χοντρικῆς πούλησης ὁδήγησε ἀναπόφευχτα στό γεγονός νά βρεθεῖ ὁ μικρός παραγωγός ἀποκομμένος ἀπό τήν ἀγορά κι ἀνυπεράσπιστος μπροστά στήν ἐξουσία τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Ἔτσι, μέσα στίς συνθῆκες τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας ὁ μικρός παραγωγός πέφτει ἀναπόφευχτα στήν ἐξάρτηση τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, ἐξαιτίας τῆς καθαρά οἰκονομικῆς ὑπεροχῆς τῆς μεγάλης, τῆς χοντρικῆς πούλησης ἀπέναντι στή σκόρπια λιανική πούληση*. Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι στήν πραγματικότητα τό κέρδος τῶν προαγοραστῶν συχνά δέν περιορίζεται μονάχα στή διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στό κόστος τῆς χοντρικῆς καί στό κόστος τῆς λιανικῆς πούλησης, ὅπως ἀκριβῶς τό κέρδος τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη ἀποτελεῖται συχνά ἀπό τίς κρατήσεις ἀπό τό κανονικό μεροκάματο. Ὡστόσο, γιά νά ἐξηγήσουμε τά κέρδη τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη, πρέπει νά παραδεχτοῦμε, ὅτι ἡ ἐργατική δύναμη πουλιέται στήν πραγματική της ἀξία. Τό ἴδιο καί γιά νά ἐξηγήσουμε τό ρόλο τοῦ προαγοραστῆ, πρέπει νά παραδεχτοῦμε, ὅτι ἡ ἀγοραπωλησία τῶν προϊόντων γίνεται σύμφωνα μέ τούς γενικούς νόμους τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων. Μονάχα αὐτές οἱ οἰκονομικές αἰτίες τῆς κυριαρχίας τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου μποροῦν νά δώσουν τό κλειδί γιά τήν κατανόηση τῶν πολυποίκιλων μορφῶν, πού τό κεφάλαιο παίρνει στήν πραγματικότητα καί πού ἀνάμεσά τους πάντα ὑπάρχει (γι' αὐτό δέ γεννιέται καμιά ἀμφιβολία) καί ἡ πιό

* Σχετικά μέ τό ζήτημα τῆς σημασίας τοῦ ἐμπορευματικοῦ ἤ τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου στήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ γενικά, παραπέμπουμε τόν ἀναγνώστη στόν III τόμο τοῦ «Κεφαλαίου». Βλ. ἰδιαίτερα τό III, I, S. 253–254 (ρωσ. μετάφρ., 212) γιά τήν οὐσία τοῦ ἐμπορευματικο-ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Στή S. 259 (ρωσ. μετάφρ., 217) γιά τήν ἐλάττωση τῶν ἐξόδων πούλησης πού προκαλεῖ τό ἐμπορικό κεφάλαιο. Στή S. 278–279 (ρωσ. μετάφρ., 233–234) γιά τήν οἰκονομική ἀναγκαιότητα τοῦ φαινομένου, ὅτι ἡ «συγκέντρωση στήν ἐμπορική ἐπιχείρηση παρουσιάζεται νωρίτερα, παρά στό βιοτεχνικό ἐργαστήρι». Στή S. 308 (ρωσ. μετάφρ., 259) καί στίς S. 310–311 (ρωσ. μετάφρ., 260–261) γιά τόν ἱστορικό ρόλο τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, σάν ἀπαραίτητου «ὅρου γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς»[124].

συνηθισμένη κατεργαριά. Όταν όμως ενεργεί κανείς αντίθετα— όπως κάνουν συνήθως οί ναρόντνικοι — όταν δηλαδή περιορίζεται νά τονίζει τίς διάφορες απάτες τών «κουλάκων» καί μέ βάση τίς απάτες αυτές παραμερίζει εντελώς τό ζήτημα τής οικονομικής φύσης τού φαινομένου, σημαίνει ότι ασπάζεται τήν άποψη τής αγοραίας οικονομίας*.

Γιά νά επιβεβαιώσουμε τή θέση μας ότι υπάρχει απαραίτητα αιτιώδης σχέση ανάμεσα στή μικρή παραγωγή γιά τήν αγορά καί στήν κυριαρχία τού εμπορικού κεφαλαίου, θά σταθούμε πιό λεπτομερειακά σέ μιά από τίς καλύτερες περιγραφές πού έγιναν γιά τό πώς παρουσιάζονται οί προαγοραστές καί τί ρόλο παίζουν. Έχουμε υπόψη μας τήν έρευνα γιά τή δαντελοποιία τού κυβερνείου Μόσχας («Τά βιοτεχνικά επαγγέλματα τού κυβερνείου Μόσχας», τόμ. VI, τεύχος II). Νά ποιό είναι τό προτσές τής εμφάνισης τών «εμπορισσών»: Στήν περίοδο 1820–1830, δηλαδή τόν καιρό τής εμφάνισης αυτού τού επαγγέλματος, κι αργότερα, όταν υπήρχαν ακόμα λίγες δαντελοπλέχτρες, οί κυριότεροι αγοραστές ήταν οί τσιφλικάδες, τ' «αφεντικά». Ό καταναλωτής βρισκόταν τότε κοντά στόν παραγωγό. Όσο τό επάγγελμα διαδιδόταν, οί αγρότες άρχισαν νά στέλνουν δαντέλες στή Μόσχα, «μέ κάποια ευκαιρία», λχ., μέ τούς χτενάδες. Έγινε φανερό πολύ γρήγορα ότι είναι ακατάλληλος αυτός ό πρωτόγονος τρόπος πούλησης: «από πού καί ώς πού μπορεί ένας μουζίκος πού δέν ασχολείται μέ τέτιες δουλιές, νά πηγαίνει από σπίτι σέ σπίτι;». Άρχισαν ν' αναθέτουν τήν πούληση σέ μιά απ' τίς δαντελοπλέχτρες πού τήν πλήρωναν γιά τό χρόνο πού έχανε. «Ή ίδια μάλιστα έφερνε καί τά υλικά γιά τό πλέξιμο τών δαντελών». Έτσι, ή ασύμφορη μεμονωμένη πούληση οδηγεί στό σημείο νά ξεχωρίσει τό εμπόριο σάν ιδιαίτερη λειτουργία, πού τήν εκπληρώνει ένα πρόσωπο, πού συγκεντρώνει τά προϊόντα από πολλές εργάτριες. Ό πατριαρχικός δεσμός αυτών τών εργατριών (συγγενείς, γειτόνοι, συγχωριανοί κτλ.) προκαλεί στήν αρχή απόπειρες γιά συντροφική οργάνωση τής πούλησης, απόπειρες γιά ανάθεση τής πούλησης σέ μιά από τίς μαστόρισσες. Ή χρηματική όμως οικονομία ανοίγει αμέσως ρήγμα στίς παμπάλαιες πατριαρχικές σχέσεις, οδηγεί αμέσως στά φαινόμενα πού διαπιστώσαμε πιό πάνω μέ βάση τά γενικά στοιχεία γιά τήν αποσύνθεση τής αγροτιάς. Ή παραγωγή προϊόντων γιά πούληση μαθαίνει τούς ανθρώπους νά εκτιμούν τό χρόνο μέ τό χρήμα. Γίνεται απαραίτητο ν' αποζημιώνεται ή μεσίτρα γιά τόν καιρό πού χάνει καί γιά τόν κόπο της. Ή μεσίτρα συνηθίζει στή δουλιά της κι αρχίζει νά τή μετατρέπει σέ επάγγελμα. «Ακριβώς κάτι τέτια ταξίδια, πού επαναλαβαίνονταν κάμποσες φορές, δημιούργησαν τόν τύπο τής *εμπόρισσας*» (l. c., σελ. 30). Τό πρόσωπο πού ταξιδεύει κάμποσες φορές στή Μόσχα, πιάνει εκεί μόνιμες σχέσεις, πού είναι τόσο απαραίτητες γιά τήν κανονική πούληση. «Δημιουργείται ή ανάγκη καί ή συνήθεια νά ζεί κανείς μέ τή μεσιτεία». Έκτός από τήν αμοιβή γιά τή μεσιτεία ή εμπόρισσα «προσπαθεί νά φουσκώσει τήν τιμή στά υλικά, στό χαρτί καί στίς κλωστές», κρατάει γιά τόν εαυτό της όσα έχει εισπράξει γιά τίς δαντέλες πάνω από τήν ορισμένη τιμή. Οί εμπόρισσες δηλώνουν, ότι πληρώθηκαν κάτω από τήν ορισμένη τιμή: «θέλεις—δόσε, δέ θέλεις — μή δίνεις». «Οί εμπόρισσες αρχίζουν νά φέρνουν εμπορεύματα από τήν πόλη καί πραγματοποιούν έτσι σημαντικά κέρδη». Συνεπώς, ή μεσίτρα μετατρέπεται σέ ανεξάρτητη εμπόρισσα, πού αρχίζει πιά νά μονοπωλεί τήν πούληση καί νά χρησιμοποιεί τό μονοπώλιό της γιά νά πάρει τίς τεχνίτρες κάτω από τήν απόλυτη εξουσία της. Πλάι στίς εμπορικές πράξεις παρουσιάζονται καί τοκογλυφικές, οί εμπόρισσες δανείζουν χρήματα στίς τεχνίτρες, παίρνουν απ' αυτές εμπορεύματα μέ μειωμένες τιμές κτλ. «Τά κορίτσια πληρώνουν γιά τήν πούληση 10 καπίκια στό ρούβλι, άν καί καταλαβαίνουν πολύ καλά, ότι ή εμπόρισσα τούς παίρνει κι άλλα από πάνω, πουλώντας τή δαντέλα πιό ακριβά. Άλλά δέν ξέρουν καθόλου νά τά βολέψουν διαφορετικά. Όταν τούς έλεγα νά πηγαίνουν στή Μόσχα μέ τή σειρά, απαντούσαν πώς θά είναι χειρότερα, γιατί δέν ξέρουν σέ ποιόν νά πουλήσουν τήν πραμάτεια, ενώ ή εμπόρισσα ξέρει πιά καλά όλα τά μέρη. Ή εμπόρισσα πουλάει τό έτοιμο εμπόρευμά τους καί φέρνει παραγγελίες, υλικά, δείγματα (σχέδια) κτλ., ή εμπόρισσα πού τούς δίνει πάντα καί χρήματα προκαταβολή ή δανεικά καί μπορούν μάλιστα νά τής που-

* Ή προκαταλημμένη άποψη τών ναρόντνικων, — πού εξιδανίκευαν τά «βιοτεχνικά» επαγγέλματα καί παρουσίαζαν τό εμπορικό κεφάλαιο σάν κάποια θλιβερή παρέκκλιση κι όχι σάν απαραίτητο εξάρτημα τής μικρής παραγωγής γιά τήν αγορά, — είχε δυστυχώς τόν αντίχτυπό της καί στίς στατιστικές έρευνες. Έτσι, έχουμε μιά ολόκληρη σειρά απογραφές τών βιοτεχνικών νοικοκυριών (γιά τά κυβερνεία Μόσχας, Βλαντίμιρ καί Πέρμ) πού ερευνούσαν μέ ακρίβεια τό νοικοκυριό κάθε μικροβιοτέχνη, όμως παραλείπανε τό ζήτημα τού *νοικοκυριού* τών προαγοραστών, γιά τό πώς σχηματίζεται τό κεφάλαιό τους καί από τί καθορίζεται τό μέγεθος αυτού τού κεφαλαίου, ποιό είναι τό κόστος τής πούλησης καί τής προαγοράς γιά τόν προαγοραστή κτλ. Σύγκρ. τίς «Μελέτες» μας, σελ. 169 (βλ. Άπαντα, 5η έκδ., τόμ. 2ος, σελ. 409-410. *Ή Σύντ.).*

λήσουν ἀπευθείας δαντέλες, ἄν τύχει νά βρεθοῦν σέ ἀνάγκη. Ἀπό τή μιά μεριά, ἡ ἐμπόρισσα γίνεται ὁ πιό ἀναγκαῖος, ὁ πιό ἀπαραίτητος ἄνθρωπος, ἀπό τήν ἄλλη, γίνεται σιγά-σιγά ἕνα πρόσωπο πού ἐκμεταλλεύεται γερά τήν ξένη ἐργασία, γίνεται γυναίκα-κουλάκος» (32). Πρέπει νά προσθέσουμε, ὅτι τέτιοι τύποι δημιουργοῦνται μέσα ἀπό τίς γραμμές τῶν ἴδιων τῶν μικρῶν παραγωγῶν: «Ὅσες ἐμπόρισσες κι ἄν ἔτυχε νά ρωτήσω, ὅλες ἔπλεκαν προηγούμενα οἱ ἴδιες δαντέλες, συνεπῶς ἦταν πρόσωπα πού ἤξεραν τό ἐπάγγελμα. Οἱ ἐμπόρισσες πού βγῆκαν μέσα ἀπό τίς ἴδιες τίς δαντελοῦδες, ἀρχικά δέν εἶχαν καθόλου κεφάλαιο καί μόνο σιγά-σιγά, στό βαθμό πού πλούτιζαν ἀπό τή μεσιτεία τους, ἄρχιζαν νά κάνουν ἐμπόριο καί μέ τσίτια καί μέ ἄλλα ἐμπορεύματα»(31)*. Ἔτσι, δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι μέσα στίς συνθῆκες τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας ἀπό τούς κόλπους τοῦ μικροῦ παραγωγοῦ βγαίνουν ἀναπόφευχτα ὄχι μόνο οἱ πιό εὔποροι βιοτέχνες γενικά, ἀλλά καί οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου εἰδικά**. Καί ὅταν πιά ἔχουν δημιουργηθεῖ οἱ τελευταῖοι, ἡ ἐκτόπιση τῆς μικρῆς λιανικῆς πούλησης ἀπό τή μεγάλη χοντρική πούληση γίνεται ἀναπόφευχτη***. Νά μερικά παραδείγματα γιά τό πῶς ὀργανώνουν στήν πράξη τήν πούληση οἱ πιό μεγάλοι νοικοκυρέοι «βιοτέχνες», πού εἶναι ταυτόχρονα καί προαγοραστές. Ἡ πούληση ἐμπορικῶν ἀριθμητήρων ἀπό τούς βιοτέχνες τοῦ κυβερνείου Μόσχας (βλ. τά στατιστικά στοιχεῖα γι᾽ αὐτούς στόν πίνακά μας· στό παράρτημα I) γίνεται κυρίως στίς ἐμποροπανηγύρεις ὅλης τῆς Ρωσίας. Γιά νά ἐμπορεύεται κανείς μόνος του στήν ἐμποροπανήγυρη, πρέπει ἀπαραίτητα νά ἔχει: 1) ἀξιόλογο κεφάλαιο, γιατί στίς ἐμποροπανηγύρεις τό ἐμπόριο γίνεται μόνο χοντρικά· 2) εἶναι ἀπαραίτητο νά ἔχει τόν ἄνθρωπό του, πού θά προαγόραζε τά εἴδη στόν τόπο παραγωγῆς καί θά τά ἔστελνε στόν ἔμπορο. Σ᾽ αὐτούς τούς ὅρους ἀνταποκρίνεται «μόνο ἕνας ἔμπορος-ἀγρότης», γιατί εἶναι συνάμα κι ἕνας «βιοτέχνης», πού ἔχει σημαντικό κεφάλαιο, ἀσχολεῖται μέ τό μοντάρισμα τῶν ἀριθμητήρων (δηλαδή συναρμολογεῖ τίς κορνίζες καί τά σφαιρίδια) καί μέ τό ἐμπόριό τους. Οἱ 6 γιοί αὐτοῦ τοῦ ἀγρότη «ἀσχολοῦνται ἀποκλειστικά μέ τό ἐμπόριο», ἔτσι πού γιά τήν καλλιέργεια τοῦ γεωργικοῦ του κλήρου ἀναγκάζεται νά μισθώνει δυό δουλευτές. «Δέν εἶναι παράξενο, — παρατηρεῖ ὁ ἐρευνητής, — ὅτι ἔχει τή δυνατότητα νά παίρνει μέ τά ἐμπορεύματά του μέρος σ᾽ ὅλες τίς ἐμποροπανηγύρεις, ἐνῶ οἱ σχετικά μικροί ἔμποροι πουλᾶνε συνήθως τό ἐμπόρευμά τους κοντά στόν τόπο τους» («Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Μόσχας», VII, τεῦχος I, μέρος 2, σελ. 141). Σ᾽ αὐτή τήν περίπτωση ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου ἔχει τόσο λίγο ἀκόμα διαφοροποιηθεῖ ἀπό τή γενική μάζα τῶν «χωρικῶν-ζευγάδων», πού ἔχει διατηρήσει ἀκόμα καί τόν γεωργικό του κλῆρο καί τήν πατριαρχική μεγάλη οἰκογένεια. Οἱ ματογυαλάδες στό κυβερνεῖο Μόσχας βρίσκονται σέ πλέρια ἐξάρτηση ἀπό τούς βιοτέχνες, στούς ὁποίους πουλοῦν τά εἴδη τους (σκελετούς). Οἱ προαγοραστές αὐτοί εἶναι συνάμα καί «βιοτέχνες» πού ἔχουν τά ἐργαστήριά τους, δίνουν μέ πίστωση στούς φτωχούς πρῶτες ὕλες μέ τόν ὅρο νά παραδίνουν τά εἴδη πού κατασκευάζουν στό «ἀφεντικό» κτλ. Οἱ μικροί βιοτέχνες ἐπιχείρησαν κάποτε νά πουλᾶνε οἱ ἴδιοι τά προϊόντα τους στή Μόσχα, ἀλλά ἀπότυχαν: ἀποδείχτηκε ὅτι ἡ λιανική πούληση γιά 10–15 ρούβλια ἦταν πάρα πολύ ἀσύμφορη (ib., 263). Στήν παραγωγή δαντελῶν τοῦ κυβερνείου Ριαζάν οἱ ἐμπόρισσες βγάζουν κέρδος 12–50 % τοῦ μεροκάματου τῶν τεχνιτρῶν. Οἱ «μεγάλες» ἐμπόρισσες ἀποκατάστησαν κανονικές σχέσεις μέ τά κέντρα πούλησης καί στέλνουν τό ἐμπόρευμα μέ τό ταχυδρομεῖο, κι ἔτσι γλυτώνουν τά ἔξοδα τοῦ ταξιδιοῦ. Πόσο εἶναι ἀπαραίτητη ἡ χοντρική πούληση, φαίνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ ἔμποροι θεωροῦν ὅτι τά ἔξοδα τῆς πούλησης δέ βγαίνουν καί ὅταν ἀκόμα πουλᾶνε ἐμπορεύματα ἀξίας 150–200 ρουβλιῶν. («Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», VII, 1184). Ἡ πούληση δαντελῶν τοῦ Μπέλεφ εἶναι ὀργανωμένη μέ τόν παρακάτω τρόπο: στήν πόλη Μπέλεφ ὑπάρχουν τρεῖς κατηγορίες ἐμπορισσῶν: 1) οἱ «μεσίτρες», πού μοιράζουν τίς μικρές παραγγελίες, ἐπισκέπτονται οἱ ἴδιες τίς τεχνίτρες καί παραδίνουν τό ἐμπόρευμα στίς μεγάλες ἐμπόρισσες. 2) Οἱ ἐμπόρισσες-

* Ἡ δημιουργία προαγοραστῶν μέσα ἀπό τούς κόλπους τῶν μικρῶν παραγωγῶν εἶναι ἕνα γενικό φαινόμενο, πού οἱ ἐρευνητές τό διαπιστώνουν σχεδόν πάντα, μόλις θίξουν τό ζήτημα αὐτό. Βλ., λχ., τήν ἴδια παρατήρηση γιά τίς «ἐμπόρισσες πού δίνουν δουλιά» σ᾽ αὐτούς πού ράβουν δερμάτινα γάντια («Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Μόσχας», τόμ. VII, τεῦχος II, σελ. 175–176) καί γιά τούς προαγοραστές στή βιοτεχνία τοῦ Πάβλοβο (Γρηγόριεφ, l. c., 92) καί πολλά ἄλλα.

** Ἀκόμα κι ὁ Κόρσακ («Οἱ μορφές τῆς βιοτεχνίας») σημείωσε πολύ σωστά τή σχέση ἀνάμεσα στόν ἐπιζήμιο χαρακτήρα τῆς λιανικῆς πούλησης (καθώς καί τῆς λιανικῆς ἀγορᾶς πρώτων ὑλῶν) καί στό «γενικό χαρακτήρα τῆς μικρῆς σκόρπιας παραγωγῆς» (σελ. 23 καί 239).

*** Συμβαίνει πολύ συχνά οἱ μεγάλοι βιοτέχνες, γιά τούς ὁποίους μιλήσαμε λεπτομερέστερα παραπάνω, νά εἶναι ἐνμέρει καί προαγοραστές. Λχ., ἡ ἀγορά τῶν εἰδῶν πού παράγουν οἱ μικροί βιοτέχνες ἀπό τούς μεγάλους εἶναι ἕνα πολύ διαδομένο φαινόμενο.

πελάτισσες, πού κάνουν προσωπικά τίς παραγγελίες ἤ ἀγοράζουν τό ἐμπόρευμα ἀπό τίς μεσίτρες καί τό πηγαίνουν στίς πρωτεύουσες κτλ. 3) Οἱ μεγάλες ἐμπόρισσες (2-3 «φίρμες») διευθύνουν πιά τή δουλιά μέ παραγγελιοδόχους, στούς ὁποίους στέλνουν τό ἐμπόρευμα καί ἀπό τούς ὁποίους παίρνουν μεγάλες παραγγελίες. Γιά τίς ἐπαρχιακές ἐμπόρισσες «εἶναι σχεδόν ἀδύνατο» νά πηγαίνουν τό ἐμπόρευμά τους στά μεγάλα καταστήματα: «τά καταστήματα προτιμοῦν νάχουν συναλλαγές μέ χοντρικούς προαγοραστές, πού τούς πουλοῦν ὁλόκληρες παρτίδες ἀπό δαντέλες μέ τά πιό διαφορετικά σχέδια». Ἀκριβῶς σ' αὐτές τίς «προμηθεύτριες» πρέπει οἱ ἐμπόρισσες νά παραδίνουν τό ἐμπόρευμα. «Ἀπ' αὐτές μαθαίνουν ὅλες τίς λεπτομέρειες τοῦ ἐμπορίου. Αὐτές καθορίζουν τίς τιμές· μέ μιά λέξη, χωρίς αὐτές δέν ὑπάρχει σωτηρία» («Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», X, 2823-2824). Θά μπορούσαμε νά φέρουμε ἐδῶ πάμπολλα τέτια παραδείγματα. Ἀλλά κι αὐτά πού ἀναφέραμε εἶναι ὑπεραρκετά γιά νά δεῖ κανείς ὅτι ἡ λιανική πούληση εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατη, ὅταν ἡ παραγωγή γίνεται γιά τίς μεγάλες ἀγορές. Ὅταν οἱ μικροί παραγωγοί εἶναι ἀπομονωμένοι καί καταστραμμένοι*, ἡ μεγάλη πούληση μπορεῖ νά ὀργανωθεῖ μονάχα ἀπό τό μεγάλο *κεφάλαιο*, πού γι' αὐτό τό λόγο καταντάει τούς βιοτέχνες ἐντελῶς ἀνίσχυρους κι ἐξαρτημένους. Γι' αὐτό μποροῦμε νά κρίνουμε πόσο ἀνόητες εἶναι οἱ διαδομένες θεωρίες τῶν ναρόντνικων, πού συνιστοῦν νά βοηθήσουμε τό «βιοτέχνη» μέ τήν «ὀργάνωση τῆς πούλησης». Ἀπό καθαρά θεωρητική πλευρά οἱ θεωρίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἀνήκουν στίς μικροαστικές οὐτοπίες, πού βασίζονται στή μή κατανόηση τῆς ἀδιάρρηχτης σχέσης ἀνάμεσα στήν *ἐμπορευματική* παραγωγή καί στήν *κεφαλαιοκρατική* πούληση**. Ὅσο γιά τά δεδομένα τῆς ρωσικῆς πραγματικότητας, αὐτά ἀγνοοῦνται ἁπλῶς ἀπ' τούς συντάχτες

* Ὁ κ. Β.Β. βεβαιώνει ὅτι ὁ ὑποταγμένος στό ἐμπορικό κεφάλαιο βιοτέχνης «παθαίνει ζημιές, πού στήν οὐσία εἶναι ἐντελῶς περιττές» («Δοκίμιο γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», 150). Μήπως ὅμως νομίζει ὁ κ. Β. Β. ὅτι ἡ ἀποσύνθεση τῶν μικρῶν παραγωγῶν εἶναι «στήν οὐσία» ἕνα φαινόμενο «ἐντελῶς περιττό», δηλαδή στήν οὐσία τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, πού στίς συνθῆκες της ζεῖ ὁ μικρός αὐτός παραγωγός;

** «Δέ φταίει ὁ κουλάκος, ἀλλά ἡ ἔλλειψη κεφαλαίων ἀπό τήν ὁποία πάσχουν οἱ βιοτέχνες» — δηλώνουν οἱ ναρόντνικοι τοῦ Πέρμ («Δοκίμιο γιά τήν κατάσταση τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τοῦ κυβερνείου Πέρμ», σελ. 8). Καί τί ἄλλο εἶναι ὁ κουλάκος, ἄν ὄχι ἕνας βιοτέχνης πού ἔχει κεφάλαιο; Τό κακό ἀκριβῶς εἶναι, ὅτι οἱ ναρόντνικοι δέ θέλουν νά ἐξετάσουν τό προτσές τῆς ἀποσύνθεσης τῶν μικρῶν παραγωγῶν, πού κάνει νά ξεπηδήσουν μέσα ἀπ' αὐτούς οἱ ἐπιχειρηματίες καί οἱ «κουλάκοι».

παρόμοιων θεωριῶν: ἀγνοεῖται ἡ διασπορά τῶν μικρῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν καί ἡ πλέρια ἀποσύνθεσή τους, ἀγνοεῖται ὅτι ἀπό τούς κόλπους τους προέρχονταν καί ἐξακολουθοῦν νά προέρχονται οἱ «προαγοραστές», ὅτι στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία μόνο τό μεγάλο κεφάλαιο μπορεῖ νά ὀργανώσει τήν πούληση. Εἶναι εὐκολονόητο ὅτι, ἄν ἀφαιρέσουμε ἀπό τό λογαριασμό ὅλα αὐτά τά γνωρίσματα τῆς δυσάρεστης, ἀλλά ἀναμφισβήτητης πραγματικότητας, δέν εἶναι πιά δύσκολο νά φαντασιοκοποῦμε in's Blaue hinein* **.

Δέν ἔχουμε τή δυνατότητα νά παρασυρθοῦμε ἐδῶ σέ λεπτομερεῖς περιγραφές τοῦ πῶς ἀκριβῶς ἐμφανίζεται τό ἐμπορικό κεφάλαιο στά «βιοτεχνικά» ἐπαγγέλματά μας καί σέ τί προβληματική καί θλιβερή θέση βάζει τό μικρό βιοτέχνη. Ἄλλωστε στό ἑπόμενο κεφάλαιο θά ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά χαρακτηρί-

* στόν ἀέρα, στά κουτουροῦ. *Η Σύντ.*

** Στήν Quasi-οἰκονομική(δῆθεν-οἰκονομική.*Η Σύντ.*)θεμελίωση τῶν θεωριῶν τῶν ναρόντνικων ἀνήκουν οἱ σκέψεις γιά τό ἀσήμαντο τοῦ «πάγιου» καί τοῦ «κυκλοφοριακοῦ» *κεφαλαίου*, πού εἶναι ἀπαραίτητο στόν «ἀνεξάρτητο βιοτέχνη». Ὁ εἱρμός τῶν ἐξαιρετικά διαδομένων αὐτῶν σκέψεων εἶναι ὁ ἑξῆς: Ὁ ἀγρότης ἔχει μεγάλα ὀφέλη ἀπό τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα καί γι' αὐτό πρέπει νά διαδίδονται. (Δέ σταματᾶμε στή διασκεδαστική αὐτή ἰδέα ὅτι μπορεῖ τάχα νά βοηθήσουμε τή μάζα τῆς ἀγροτιᾶς πού καταστρέφεται, ἄν μετατρέψουμε μερικούς ἀπ' αὐτούς σέ μικρούς ἐμπορευματοπαραγωγούς). Γιά νά διαδόσουμε ὅμως τά ἐπαγγέλματα, πρέπει νά ξέρουμε πόσο μεγάλα «κεφάλαια» χρειάζεται ὁ βιοτέχνης γιά νά κάνει τή δουλιά του. Νά ἕνας ἀπ' τούς πολλούς ὑπολογισμούς αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Γιά τό βιοτέχνη τοῦ Πάβλοβο — μᾶς διδάσκει ὁ κ. Γρηγόριεφ — τό πάγιο «κεφάλαιο», πού ἀπαιτεῖται, εἶναι 3-5 ρούβλια, 10—13—15 ρούβλια κτλ., ἄν ὑπολογίσουμε τό κόστος τῶν ἐργαλείων τῆς δουλιᾶς. Γιά τό κυκλοφοριακό ὅμως «κεφάλαιο» — 6-8 ρούβλια, ἄν ὑπολογίσουμε τά *βδομαδιάτικα* ἔξοδα γιά τή διατροφή καί τίς πρῶτες ὕλες. «Ἔτσι λοιπόν, τά ποσά τοῦ πάγιου καί τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου (sic!) στήν περιοχή τοῦ Πάβλοβο εἶναι τόσο ἀσήμαντα, πού εἶναι πολύ εὔκολο νά ἐφοδιαστεῖ κανείς ἐκεῖ μέ τά ἀπαραίτητα ἐργαλεῖα καί ὑλικά γιά μιά αὐτοτελῆ (sic!!) παραγωγή» (l. c., 75). Καί πραγματικά, τί μπορεῖ νᾶναι «πιό εὔκολο» ἀπ' αὐτό τό συλλογισμό; Μέ μιά μονοκοντυλιά ὁ προλετάριος τοῦ Πάβλοβο μετατρέπεται σέ «κεφαλαιοκράτη», φτάνει μόνο νά ὀνομάσει κανείς «κεφάλαιο» τά βδομαδιάτικα ἔξοδα γιά τή συντήρησή του καί τά ἐργαλεῖα τῆς δεκάρας πού χρειάζεται. Τό πραγματικό ὅμως *κεφάλαιο* τῶν μεγάλων προαγοραστῶν, πού μονοπώλησαν τήν πούληση, πού μόνο αὐτοί μποροῦν de facto (οὐσιαστικά, στήν πράξη.*Η Σύντ.*)νά εἶναι «αὐτοτελεῖς» καί πού διαχειρίζονται κεφάλαια ἀπό χιλιάδες ρούβλια — αὐτό τό πραγματικό κεφάλαιο ὁ συγγραφέας ἁπλῶς τό ἀγνόησε! Ἀλήθεια, πόσο παράξενοι εἶναι αὐτοί οἱ πλούσιοι κάτοικοι τοῦ Πάβλοβο: ἐπί ὁλόκληρες γενεές μάζευαν μέ κάθε λογῆς ψευτιές κι ἐξακολουθοῦν νά μαζεύουν κεφάλαια ἀπό χιλιάδες ρούβλια, ἐνῶ σύμφωνα μέ τίς νεότερες ἀνακαλύψεις ἀποδείχνεται ὅτι φτάνουν μερικές δεκάδες ρούβλια «κεφάλαιο», γιά νά γίνουν «αὐτοτελεῖς»!

σουμε τήν κυριαρχία τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου στό ἀνώτερο στάδιο τῆς ἀνάπτυξής του, ὅταν τό κεφάλαιο αὐτό (σάν ἐξάρτημα τῆς μανουφακτούρας) ὀργανώνει σέ μαζική κλίμακα τήν κεφαλαιοκρατική ἐργασία στό σπίτι. Ἐδῶ ὅμως θά περιοριστοῦμε νά ἀναφέρουμε τίς βασικές μορφές πού παίρνει τό ἐμπορικό κεφάλαιο στή μικροβιοτεχνία. Ἡ πρώτη καί ἡ πιό ἁπλή μορφή εἶναι ὅταν ὁ ἔμπορος (ἤ ὁ ἰδιοχτήτης ἑνός μεγάλου ἐργαστηρίου) ἀγοράζει τά προϊόντα ἀπό τούς μικρούς ἐμπορευματοπαραγωγούς. Ὅταν ἡ προαγορά εἶναι λίγο ἀναπτυγμένη ἤ ὅταν ὑπάρχει πληθώρα προαγοραστῶν, πού συναγωνίζονται μεταξύ τους, ἡ πούληση τοῦ ἐμπορεύματος στόν ἔμπορο μπορεῖ νά μή διαφέρει ἀπό κάθε ἄλλη πούληση. Στίς περισσότερες ὅμως περιπτώσεις ὁ ντόπιος προαγοραστής εἶναι τό μόνο πρόσωπο, στό ὁποῖο ὁ ἀγρότης μπορεῖ νά πουλάει μόνιμα τά προϊόντα του καί τότε ὁ προαγοραστής ἐπωφελεῖται ἀπό τή μονοπωλιακή του θέση γιά νά κατεβάσει ἀπεριόριστα τήν τιμή πού πληρώνει στόν παραγωγό. Ἡ δεύτερη μορφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου βρίσκεται στή συνένωσή του μέ τήν τοκογλυφία: ὁ ἀγρότης πού συνεχῶς ἔχει ἀνάγκη ἀπό χρήματα, δανείζεται χρήματα ἀπό τόν προαγοραστή κι ἔπειτα δίνει τό ἐμπόρευμά του γιά τό χρέος. Σ' αὐτή τήν περίπτωση (πού εἶναι πολύ πλατιά διαδομένη) ἡ πούληση τοῦ ἐμπορεύματος γίνεται πάντα μέ βάση τίς τεχνητά μειωμένες τιμές, πού συχνά δέν ἀφήνουν στά χέρια τοῦ βιοτέχνη οὔτε τόσα, ὅσα θά ἔπαιρνε ἕνας μισθωτός ἐργάτης. Ἄλλωστε οἱ σχέσεις πιστωτῆ πρός χρεώστη ὁδηγοῦν ἀναπόφευχτα στήν προσωπική ἐξάρτηση τοῦ τελευταίου, στήν οἰκονομική ὑποδούλωση, στό ὅτι ὁ πιστωτής ἐκμεταλλεύεται τίς ἰδιαίτερες περιπτώσεις ἀνάγκης τοῦ χρεώστη κτλ. Ἡ τρίτη μορφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου εἶναι ἡ πληρωμή τῶν προϊόντων μέ ἐμπόρευμα, πού εἶναι μιά ἀπό τίς συνηθισμένες μεθόδους τῶν προαγοραστῶν τοῦ χωριοῦ. Τό χαρακτηριστικό αὐτῆς τῆς μορφῆς εἶναι ὅτι δέν προσιδιάζει μόνο στίς μικροβιοτεχνίες, ἀλλά σέ ὅλα γενικά τά μή ἀναπτυγμένα στάδια τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί τοῦ καπιταλισμοῦ. Μονάχα ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία, πού κοινωνικοποίησε τήν ἐργασία κι ἔκοψε ριζικά κάθε πατριαρχική σχέση, ἐκτόπισε αὐτή τή μορφή οἰκονομικῆς ὑποδούλωσης, καταργώντας την διά νόμου στίς μεγάλες βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις. Τέταρτη μορφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου εἶναι ὅταν ὁ ἔμπορος πληρώνει ἀκριβῶς μ' ἐκεῖνα τά εἴδη ἐμπορευμάτων, πού εἶναι ἀπαραίτητα στό «βιοτέχνη» γιά τήν παραγωγή (πρῶτες ὕλες ἤ βοηθητικά ὑλικά κτλ.). Ἡ πούληση ὑλικῶν γιά τήν παραγωγή

στό μικρό βιοτέχνη μπορεῖ ν' ἀποτελέσει κι αὐτοτελῆ πράξη τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, ἐντελῶς παρόμοια μέ τήν πράξη τῆς προαγορᾶς τῶν προϊόντων. Ὅταν ὅμως ὁ προαγοραστής τῶν προϊόντων ἀρχίζει νά πληρώνει μέ πρῶτες ὕλες, πού χρειάζονται στό «βιοτέχνη», θά πεῖ ὅτι ἔγινε ἕνα πολύ μεγάλο βῆμα στήν ἀνάπτυξη τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων. Ἀφοῦ ἀπόκοψε τό μικρό βιοτέχνη ἀπό τήν ἀγορά τῶν ἕτοιμων προϊόντων, ὁ προαγοραστής τόν ἀποκόβει τώρα καί ἀπό τήν ἀγορά τῶν πρώτων ὑλῶν κι ἔτσι ὑποτάσσει ὁριστικά τό βιοτέχνη στήν ἐξουσία του. Ἀπ' αὐτή τή μορφή μένει πιά ἕνα μόνο βῆμα ὥς ἐκείνη τήν ἀνώτερη μορφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, πού ὁ προαγοραστής μοιράζει ἀπευθείας στούς «βιοτέχνες» τίς πρῶτες ὕλες γιά νά τίς ἐπεξεργαστοῦν ἔναντι ὁρισμένης ἀμοιβῆς. Ὁ βιοτέχνης γίνεται de facto μισθωτός ἐργάτης, πού δουλεύει στό σπίτι γιά τόν κεφαλαιοκράτη· ἐδῶ τό ἐμπορικό κεφάλαιο τοῦ προαγοραστῆ μετατρέπεται σέ βιομηχανικό κεφάλαιο*. Δημιουργεῖται ἡ κεφαλαιοκρατική δουλιά στό σπίτι. Στίς μικροβιοτεχνίες ἡ ἐργασία αὐτή εἶναι λίγο-πολύ σποραδική. Ἡ μαζική ὅμως ἐφαρμογή της ἀνήκει στό ἑπόμενο ἀνώτερο στάδιο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης.

VII. «Η ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ Η ΓΕΩΡΓΙΑ»

Αὐτός εἶναι ὁ συνηθισμένος τίτλος τῶν εἰδικῶν κεφαλαίων στίς περιγραφές τῶν βιοτεχνιῶν τοῦ χωριοῦ. Μιά καί στό πρωταρχικό στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ πού ἐξετάζουμε, ὁ βιοτέχνης δέ διαφοροποιήθηκε σχεδόν ἀκόμα ἀπό τόν ἀγρότη, ἡ σύνδεσή του μέ τή γῆ ἀποτελεῖ ἕνα πραγματικά πολύ χαρακτηριστικό φαινόμενο πού χρειάζεται νά ἐξεταστεῖ ἰδιαίτερα.

Ἄς ἀρχίσουμε ἀπό τά στοιχεῖα τοῦ πίνακά μας (βλ. παράρτημα I). Γιά νά δοθεῖ ὁ χαρακτήρας τῆς γεωργίας τῶν «βιοτεχνῶν», παρατέθηκαν ἐδῶ πρῶτο τά στοιχεῖα γιά τό μέσο ἀριθμό τῶν ἀλόγων πού ἔχουν οἱ βιοτέχνες κάθε κατηγορίας. Συνοψίζοντας τίς 19 βιοτεχνίες, γιά τίς ὁποῖες ἔχουμε παρόμοια στοιχεῖα, βρίσκουμε ὅτι σέ ἕνα βιοτέχνη (νοικοκύρη ἤ μικρονοικοκύρη)

* Ἡ καθαρή μορφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου βρίσκεται στήν ἀγορά ἐμπορεύματος γιά τήν πούληση τοῦ *ἴδιου* ἐμπορεύματος μέ κέρδος. Ἡ καθαρή μορφή τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου βρίσκεται στήν ἀγορά τοῦ ἐμπορεύματος γιά τήν πούλησή του σέ *ἐπεξεργασμένη μορφή*, συνεπῶς, στήν ἀγορά πρώτων ὑλῶν κτλ. καί στήν ἀγορά ἐργατικῆς δύναμης, πού ἐπεξεργάζεται αὐτές τίς πρῶτες ὕλες.

ἀναλογοῦν γενικά καί κατά μέσο ὅρο 1,4 ἄλογα καί σύμφωνα μέ τίς κατηγορίες: I) 1,1, II) 1,5 καί III) 2,0. Ἔτσι, ὅσο πιό ψηλά στέκει ὁ νοικοκύρης ὡς πρός τήν ἔκταση τῆς βιοτεχνικῆς του ἐπιχείρησης τόσο ψηλότερα στέκει καί σάν γεωργός. Οἱ πιό μεγάλοι βιοτέχνες ἔχουν τό διπλάσιο σχεδόν ἀριθμό ζώων ἐργασίας ἀπό τούς μικρούς. Ἀλλά καί οἱ πιό μικροί βιοτέχνες (I κατηγορία) στέκονται ψηλότερα ἀπό τή μεσαία ἀγροτιά ὡς πρός τήν κατάσταση τῆς γεωργίας τους, γιατί συνολικά τό 1877 ἀναλογοῦσαν στό κυβερνεῖο Μόσχας 0,87 ἄλογα σέ κάθε ἀγροτικό νοικοκυριό*. Συνεπῶς, μόνο οἱ σχετικά εὔποροι ἀγρότες μποροῦν νά γίνουν βιοτέχνες-νοικοκυρέοι καί μικρονοικοκυρέοι. Ὅσο γιά τήν ἀγροτική φτωχολογιά, αὐτή προμηθεύει κυρίως ὄχι νοικοκυρέους-βιοτέχνες, ἀλλά ἐργάτες-βιοτέχνες (μισθωτούς ἐργάτες γιά τούς «βιοτέχνες», πλανόδιους ἐργάτες κτλ.). Δυστυχῶς, γιά τήν τεράστια πλειοψηφία τῶν βιοτεχνιῶν τοῦ κυβερνείου Μόσχας δέν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιά τή γεωργία τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, πού ἀσχολοῦνται στίς μικρές βιοτεχνίες. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ πιλοποιία (βλ. τά γενικά στοιχεῖα γι' αὐτή στόν πίνακά μας, στό παράρτημα I). Νά μερικά ἐξαιρετικά διδακτικά στοιχεῖα σχετικά μέ τή γεωργία τῶν νοικοκυρέων-πιλοποιῶν καί τῶν ἐργατῶν πιλοποιίας:

Ἡ κατάσταση τῶν πιλοποιῶν	Ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν	Ἀριθμός ζώων κατά νοικοκυριό			Ἀριθμός ἀτομικῶν γεωργικῶν κλήρων	Ἀπό τόν ἀριθμό αὐτό		Ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν			Ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν πού δέν ἔχουν ἄλογο	Καθυστερούμενοι φόροι σέ ρούβλια
								πού καλλιεργοῦν τόν κλῆρο τους		πού δέν ἀσχολοῦνται μέ τήν καλλιέργεια		
		ἄλογα	ἀγελάδες	πρόβατα		καλλιεργοῦνται	μένουν ἀκαλλιέργητα	μόνοι τους	μέ μίσθωση			
ἀφεντικά	18	1,5	1,8	2,5	52	46	6	17	—	1	—	54
ἐργάτες	165	0,6	0,9	0,8	389	249	140	84	18	63	17	2 402

Ἔτσι οἱ βιοτέχνες-νοικοκυρέοι ἀνήκουν στούς πολύ «καλοστεκούμενους» γεωργούς, δηλαδή στούς ἐκπρόσωπους τῆς ἀγροτικῆς κεφαλαιοκρατίας, ἐνῶ οἱ μισθωτοί ἐργάτες στρατολο-

* Βλ. τή «Συλλογή στατιστικῶν ὑλικῶν γιά τήν οἰκονομική κατάσταση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ». Ἔκδοση τῆς Ἐπιτροπῆς ὑπουργῶν. Παράρτημα I: Τά στοιχεῖα τῶν ἐρευνῶν τῶν ζέμστβο γιά τά νοικοκυριά, σελ. 372–373.

γοῦνται ἀπό τή μάζα τῶν καταστραμμένων ἀγροτῶν*. Ἀκόμα πιό σπουδαῖα γιά τό χαρακτηρισμό τῶν σχέσεων πού περιγράφουμε εἶναι τά στοιχεῖα γιά τόν τρόπο τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς ἀπό τούς νοικοκυρέους-βιοτέχνες. Οἱ ἐρευνητές τῆς Μόσχας διέκριναν τρεῖς τρόπους καλλιέργειας τῆς γῆς: 1) μέ τήν προσωπική δουλιά τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς οἰκογένειας· 2) μέ «μισθωτή» δουλιά, δηλαδή μέ τή μίσθωση κάποιου γείτονα, πού μέ τά ζῶα καί τά ἐργαλεῖα του καλλιεργεῖ τή γῆ τοῦ «ξεπεσμένου» νοικοκύρη. Αὐτός ὁ τρόπος καλλιέργειας τῆς γῆς χαρακτηρίζει τούς μή εὔπορους νοικοκυρέους, πού ἀρχίζουν νά καταστρέφονται. Ἀντίθετη σημασία ἔχει ὁ τρίτος τρόπος: ἡ καλλιέργεια «μέ ἐργάτη», δηλαδή ἡ μίσθωση ἀπό τό νοικοκύρη ἀγρεργατῶν («ἐργατῶν γῆς»). Αὐτοί οἱ ἐργάτες μισθώνονται συνήθως γιά ὅλο τό καλοκαίρι καί στήν περίοδο τῆς μεγαλύτερης ἔντασης τῶν γεωργικῶν ἐργασιῶν ὁ νοικοκύρης στέλνει, συνήθως, γιά βοήθειά τους καί τούς ἐργάτες ἀπό τό ἐργαστήρι του. «Ἔτσι, ὁ τρόπος καλλιέργειας τῆς γῆς μέ ἐργάτες τοῦ „κάμπου" εἶναι μιά ἀρκετά ἐπικερδής δουλιά». («Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Μόσχας», VI, I, 48). Στόν πίνακά μας συνοψίσαμε τά στοιχεῖα γι' αὐτό τόν τρόπο καλλιέργειας τῆς γῆς γιά 16 βιοτεχνίες, πού σέ 7 ἀπ' αὐτές δέν ὑπάρχουν καθόλου νοικοκυρέοι πού νά μισθώνουν «ἐργάτες τοῦ κάμπου». Τό ποσοστό τῶν νοικοκυρέων-βιοτεχνῶν πού μισθώνουν ἐργάτες γῆς εἶναι καί γιά τίς 16 αὐτές βιοτεχνίες 12%, καί κατά κατηγορίες: I) 4,5%, II) 16,7% καί III) 27,3%. Ὅσο πιό εὐκατάστατοι εἶναι οἱ βιοτέχνες τόσο πιό συχνά βρίσκουμε ἀνάμεσά τους ἐπιχειρηματίες τοῦ χωριοῦ. Ἡ ἀνάλυση τῶν στοιχείων γιά τήν ἀγροτιά πού ἀσχολεῖται μέ ἄλλα ἐπαγγέλματα δείχνει, ἑπομένως, τήν ἴδια εἰκόνα τῆς παράλληλης ἀποσύνθεσης καί στή βιοτεχνία καί στή γεωργία, πού εἴδαμε στό κεφάλαιο II μέ βάση τά στοιχεῖα γιά τούς γεωργούς.

Ἡ μίσθωση «δουλευτάδων τοῦ κάμπου» ἀπό τούς «βιοτέχνες»-νοικοκυρέους ἀποτελεῖ γενικά ἕνα πολύ διαδομένο φαινόμενο σ' ὅλα τά βιομηχανικά κυβερνεῖα. Ὑπάρχουν, λχ., ἐνδείξεις γιά μίσθωση ἐργατῶν γῆς ἀπό τούς πλούσιους ψαθάδες τοῦ κυβερ-

* Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ συντάχτης τῆς περιγραφῆς τῆς πιλοποιίας «δέν πρόσεξε» ἀκόμα καί δῶ τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς καί στή γεωργία καί στή βιοτεχνία. Ὅπως ὅλοι οἱ ναρόντνικοι, ἔτσι κι αὐτός, στά συμπεράσματά του περιορίστηκε σέ ὁλότελα κούφιες κοινοτοπίες: «τό βιοτεχνικό ἐπάγγελμα δέν ἐμποδίζει κανένα νά ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία». («Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Μόσχας», VI, I, σελ. 231). Ἔτσι, *καί* στή συγκρότηση τῆς βιοτεχνίας *καί* στή συγκρότηση τῆς γεωργίας, παρακάμφθηκαν κατ' εὐχήν οἱ κοινωνικο-οἰκονομικές ἀντιθέσεις.

νείου Νίζνι Νόβγκοροντ. Οἱ γουναράδες τοῦ ἴδιου κυβερνείου μισθώνουν ἐργάτες γῆς, πού ἔρχονται συνήθως ἀπό τά γύρω, καθαρῶς γεωργικά, χωριά. Οἱ «ὑπαγόμενοι στίς κοινότητες τῆς ἐπαρχίας Κίμρι ἀγρότες», πού ἀσχολοῦνται μέ τό ἐπάγγελμα τοῦ τσαγκάρη, «βρίσκουν συμφέρον νά μισθώνουν γιά τήν καλλιέργεια τῶν χωραφιῶν τους ἐργάτες καί ἐργάτριες γῆς πού ἔρχονται μαζικά στό Κίμρι ἀπό τό νομό Τβέρ καί ἀπό τά γειτονικά μέρη». Οἱ διακοσμητές τῶν πιατικῶν τοῦ κυβερνείου Κοστρομά στέλνουν στίς γεωργικές δουλιές τούς μισθωτούς ἐργάτες τους, τόν καιρό πού εἶναι ἐλεύθεροι ἀπό τίς ἐπαγγελματικές τους ἀσχολίες *. Οἱ «ἀνεξάρτητοι νοικοκυρέοι» (οἱ χρυσικοί τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ) «ἔχουν ἰδιαίτερους ἐργάτες γιά τά χωράφια τους». Γι' αὐτό συμβαίνει νά ἔχουν καλοδουλεμένα χωράφια παρ' ὅλο πού οἱ ἴδιοι «συνήθως δέν ξέρουν καθόλου οὔτε νά ὀργώνουν οὔτε νά θερίζουν»**. Στό κυβερνεῖο Μόσχας ἐκτός ἀπό τούς βιοτέχνες, γιά τούς ὁποίους δίνουμε στοιχεῖα στόν πίνακά μας, καταφεύγουν στή μίσθωση «δουλευτάδων τοῦ κάμπου» καί πολλοί ἄλλοι, λχ., οἱ καρφιτσάδες, οἱ κετσετζῆδες καί οἱ ἀθυρματοποιοί στέλνουν τούς ἐργάτες τους καί σέ γεωργικές δουλιές. Οἱ κοσμηματοποιοί [125], οἱ χρυσοχόοι, αὐτοί πού ἔφτιαναν κουμπιά, πηλίκια καί χάλκινα στολίδια γιά χάμουρα, διατηροῦν ἐργάτες γῆς κτλ.***. Ἡ σημασία αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, δηλ. τῆς μίσθωσης ἐργατῶν *γῆς* ἀπό τούς ἀγρότες-*βιοτέχνες*, εἶναι πολύ μεγάλη. Δείχνει ὅτι ἀκόμα καί στά μικρά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ χωριοῦ ἀρχίζει νά ἐκδηλώνεται τό χαρακτηριστικό γιά ὅλες τίς κεφαλαιοκρατικές χῶρες φαινόμενο πού ἐπιβεβαιώνει τόν προοδευτικό ἱστορικό ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ καί συγκεκριμένα: τό ἀνέβασμα τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τοῦ πληθυσμοῦ καί τήν αὔξηση τῶν ἀναγκῶν του. Ὁ βιοτέχνης ἀρχίζει νά βλέπει «ἀφ' ὑψηλοῦ» τόν «ἀπολίτιστο» γεωργό μέ τήν πατριαρχική καθυστέρησή του καί προσπαθεῖ ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπό τίς βαρύτερες καί χειρότερα ἀμειβόμενες γεωργικές δουλιές. Στίς μικροβιοτεχνίες, ὅπου ὁ καπιταλισμός ἔχει τήν πιό μικρή ἀνάπτυξη, τό φαινόμενο αὐτό ἐκδηλώνεται ἀκόμα πολύ ἀδύναμα. Ὁ ἐργάτης τῆς βιοτεχνίας μόλις ἀρχίζει νά διαφοροποιεῖται ἀπό τόν ἐργάτη γῆς. Στά ἑπόμενα στάδια ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς βιομηχανίας τό φαινόμενο αὐτό, ὅπως θά δοῦμε, παρατηρεῖται σέ μαζική κλίμακα.

* «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», III, 57, 112· VIII, 1354· IX, 1931, 2093, 2185.
** «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», III, 187, 190.
*** «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Μόσχας», l. c.

Ἡ σοβαρότητα πού ἔχει τό ζήτημα τῆς «σύνδεσης τῆς γεωργίας μέ τό βιοτεχνικό ἐπάγγελμα» μᾶς ἀναγκάζει νά σταθοῦμε διεξοδικότερα στή μελέτη τῶν στοιχείων, πού ἀφοροῦν ἄλλα κυβερνεῖα, ἐκτός ἀπό τό κυβερνεῖο Μόσχας.

Κυβερνεῖο τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ. Ἡ γεωργία τῶν περισσότερων ψαθάδων ξεπέφτει. Οἱ ψαθάδες ἐγκαταλείπουν τή γῆ. Περίπου τό $^1/_3$ τῶν χωραφιῶν γιά χειμωνιάτικες καλλιέργειες καί τό $^1/_2$ τῶν χωραφιῶν γιά ἀνοιξιάτικες καλλιέργειες «μένουν ἀκαλλιέργητα». Γιά τούς «εὔπορους μουζίκους» ὅμως «ἡ γῆ δέν εἶναι πιά κακιά μητριά ἀλλά τροφός-μητέρα»: ἔχουν ἀρκετά ζῶα καί κοπριά, μισθώνουν γῆ, προσπαθοῦν ν' ἀποκλείσουν τούς κλήρους τους ἀπό τήν ἀναδιανομή καί τούς περιποιοῦνται καλύτερα. «Τώρα ὁ ἀδελφός μας, ὁ πλούσιος μουζίκος, ἔγινε τσιφλικάς, ἐνῶ ὁ ἄλλος μουζίκος, ὁ φτωχός, ἔγινε δουλοπάροικός του» («Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», III, 65). Οἱ γουναράδες εἶναι «κακοί ζευγάδες», ἀλλά καί δῶ εἶναι ἀπαραίτητο νά ξεχωρίσουμε τούς πιό μεγάλους νοικοκυρέους πού «νοικιάζουν τή γῆ ἀπό τούς φτωχούς συγχωριανούς τους» κτλ. Νά τά ἀποτελέσματα τῶν τυπικῶν προϋπολογισμῶν τῶν γουναράδων τῶν διάφορων ὁμάδων: [Βλ. τόν πίνακα στή σελ. 384. *Ἡ Σύντ.]*.

Ἐδῶ φαίνεται ὁλοκάθαρα ὅτι ἡ ἀποσύνθεση τῶν γεωργῶν καί τῶν βιοτεχνῶν βαδίζει παράλληλα. Γιά τούς σιδεράδες ὁ ἐρευνητής λέει, ὅτι «τό ἐπάγγελμα αὐτό εἶναι πιό σπουδαῖο ἀπό τή γεωργία», γιά τούς πλούσιους νοικοκυρέους ἀπό τή μιά, καί γιά τούς «ἀχτήμονες»-ἐργάτες ἀπό τήν ἄλλη (ib., IV, 168).

Στά «Βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», τό ζήτημα τῆς σχέσης τῆς βιοτεχνίας καί τῆς γεωργίας μελετήθηκε ἀσύγκριτα πιό ἐπισταμένα παρά σέ ὁποιαδήποτε ἄλλη ἔρευνα. Γιά μιά ὁλόκληρη σειρά βιοτεχνίες δόθηκαν ἀκριβῆ στοιχεῖα γιά τή γεωργία ὄχι μονάχα τῶν «βιοτεχνῶν» γενικά (οἱ «μέσοι» ἀριθμοί αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι, ὅπως φαίνεται ἀπ' ὅλα ὅσα ἐκθέσαμε πιό πάνω, ἐντελῶς πλασματικοί), ἀλλά καί γιά τή γεωργία τῶν διαφόρων κατηγοριῶν καί ὁμάδων τῶν «βιοτεχνῶν», ὅπως: τῶν μεγάλων ἀφεντικῶν, τῶν μικρῶν ἀφεντικῶν, τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν· τῶν ἰδιοχτητῶν τῶν οἰκιακῶν ἐργαστηρίων καί τῶν ὑφαντουργῶν· τῶν βιοτεχνῶν-νοικοκυρέων καί τῆς ὑπόλοιπης ἀγροτιᾶς· τῶν νοικοκυρέων πού ἔχουν μόνιμα ἤ πλανόδια ἐπαγγέλματα κτλ. Τό γενικό συμπέρασμα ἀπ' αὐτά τά στοι-

Τύποι οἰκογενειῶν μέ βάση τήν περιουσιακή τους κατάσταση	Ἄτομα καί τῶν δυό φύλων	Ἐργαζόμενοι ἄντρες	Μισθωτοί ἐργάτες	Γῆ σέ ντεσιατίνες	Μίσθωση γῆς	Ἐκμίσθωση γῆς	Ἔσοδα σέ ρούβλια: σέ εἶδος	Ἔσοδα σέ ρούβλια: σέ χρῆμα	Ἔσοδα σέ ρούβλια: ἀπό τή γεωργία	Ἔσοδα σέ ρούβλια: ἀπό τό γουναράδικο	Ἔσοδα σέ ρούβλια: σύνολο	Ἔξοδα σέ ρούβλια: σέ εἶδος	Ἔξοδα σέ ρούβλια: σέ χρῆμα	Ἔξοδα σέ ρούβλια: σύνολο	Ἰσολογισμός	Ποσοστό ἐξόδων σέ χρῆμα
Πλούσια	14	3	2 μισθώνουν ἄλλους	19	5	—	212,8	697	409,8	500	909,8	212,8	503	715,8	+194	70
Μεσαία	10	2	—	16	—	—	88*	120	138	70	208	88	124	212	— 4	58
Φτωχή	7	2	μισθώνονται οἱ ἴδιοι	6	—	6	15*	75	50	40	90	15	111	126	— 36	88

* «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», ΙΙΙ, 38 κ. ἑ. Οἱ ἀριθμοί πού ἀναφέρονται καθορίστηκαν κατά προσέγγιση μέ βάση τά στοιχεῖα τοῦ συγγραφέα πού δείχνουν γιά πόσο χρονικό διάστημα τούς φτάνει τό στάρι πού βγάζουν οἱ ἴδιοι.

χεῖα, πού ἔβγαλε ὁ κ. Χαριζομένοφ, λέει, ὅτι ἄν χωρίσουμε τούς «βιοτέχνες» σέ τρεῖς κατηγορίες: 1) μεγάλους βιοτέχνες· 2) μικρούς καί μεσαίους βιοτέχνες· 3) μισθωτούς ἐργάτες, παρατηροῦμε ὅτι *ἡ γεωργία χειροτερεύει* ὅταν προχωροῦμε ἀπ' τήν πρώτη κατηγόρία πρός τήν τρίτη, ὅτι ἐλαττώνεται ἡ ἔκταση τῆς γῆς καί τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ζώων, ὅτι μεγαλώνει τό ποσοστό τῶν «ξεπεσμένων» νοικοκυριῶν κτλ.*. Δυστυχῶς, ὁ κ. Χαριζομένοφ ἐκτίμησε πολύ στενά καί μονόπλευρα τά στοιχεῖα αὐτά, χωρίς νά πάρει ὑπόψη του τό παράλληλο κι ἀνεξάρτητο προτσές τῆς ἀποσύνθεσης τῶν ἀγροτῶν πού ἀσχολοῦνται μέ τή γεωργία. Γι' αὐτό καί δέν ἔβγαλε τό συμπέρασμα, πού βγαίνει ἀναπόφευχτα ἀπό τά στοιχεῖα αὐτά, ὅτι δηλαδή καί στή γεωργία καί στή βιοτεχνία ἡ ἀγροτιά διασπᾶται σέ μικροαστούς καί σέ προλεταριάτο τοῦ χωριοῦ**. Γι' αὐτό στίς περιγραφές τῶν ξεχωριστῶν βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων ξεπέφτει ὄχι σπάνια ὡς τίς πατροπαράδοτες σκέψεις τῶν ναρόντνικων γιά τήν ἐπίδραση γενικά τῶν «ἐπαγγελμάτων» στή «γεωργία» (βλ., λχ., «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», ΙΙ, 288· ΙΙΙ, 91), δηλαδή ὡς τήν ἄγνοια τῶν βαθιῶν ἀντιφάσεων στήν ἴδια τή συγκρότηση *καί* τῆς βιοτεχνίας, *καί* τῆς γεωργίας, πού ὁ

* Βλ. «Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», 1883, τόμ. XIV, τεύχη 11 καί 12.

** Πόσο πλησίασε ὁ κ. Χαριζομένοφ σ' ἕνα τέτιο συμπέρασμα, φαίνεται ἀπό τήν παρακάτω εἰκόνα τῆς οἰκονομικῆς ἐξέλιξης μετά τή μεταρύθμιση, πού ἔδοσε κατά τήν περιγραφή τῆς μεταξουργίας: «Ἡ δουλοπαροικία ἰσοπέδωνε τό οἰκονομικό ἐπίπεδο τῆς ἀγροτιᾶς, ἔδενε τά χέρια τοῦ πλούσιου ἀγρότη, ὑποστήριζε τό φτωχό, ἐμπόδιζε τό κομμάτιασμα τῆς οἰκογένειας. Ἡ φυσική οἰκονομία στένευε πάρα πολύ τό πεδίο τῆς ἐμποροβιοτεχνικῆς δράσης. Ἡ ντόπια ἀγορά δέν πρόσφερνε ἀρκετό πεδίο δράσης στό ἐπιχειρηματικό πνεῦμα. Ὁ ἔμπορος ἤ ὁ βιοτέχνης-ἀγρότης μάζευε χρῆμα, εἶναι ἀλήθεια, χωρίς νά ριψοκινδυνεύει, ὅμως τό μάζευε πολύ ἀργά, βασανιστικά, τό μάζευε καί τό ἔβαζε στόν κουμπαρά. Ἀπό τό 1860 καί ὕστερα οἱ συνθῆκες ἀλλάζουν. Ἡ δουλοπαροικία καταργεῖται. Ἡ πίστωση καί οἱ σιδηρόδρομοι, δημιουργώντας μιά πλατιά καί μακρινή ἀγορά, προσφέρουν πεδίο δράσης στόν ἀγρότη-ἔμπορο καί στόν ἀγρότη-βιοτέχνη μέ ἐπιχειρηματικό πνεῦμα. Ὅσοι ἦταν πάνω ἀπό τό μέσο οἰκονομικό ἐπίπεδο, δυναμώνουν γρήγορα, ἀναπτύσσουν τό ἐμπόριο καί τή βιοτεχνία, εὐρύνουν τήν ἐμετάλλευση ποσοτικά καί ποιοτικά. Ὅλοι ὅσοι ἦταν κάτω ἀπ' αὐτό τό ἐπίπεδο, ξεπέφτουν, ὑποχωροῦν, μπαίνουν στίς γραμμές τῶν ἀχτημόνων, τῶν ἀγροτῶν χωρίς νοικοκυριό καί χωρίς ἄλογο. Ἡ ἀγροτιά διασπᾶται σέ ὁμάδες κουλάκων, μισοευκατάστατων ἀγροτῶν καί ἀχτημόνων προλετάριων. Τό κουλάκικο στοιχεῖο τῆς ἀγροτιᾶς γρήγορα παίρνει ὅλες τίς συνήθειες τοῦ πολιτισμένου περιβάλλοντος. Ζεῖ ἀρχοντικά καί ἀπ' αὐτό τό στοιχεῖο σχηματίζεται ἡ τεράστια ἀριθμητικά τάξη τῶν μισοπολιτισμένων στρωμάτων τῆς ρωσικῆς κοινωνίας» (ΙΙΙ, 20–21).

ἴδιος ἔπρεπε νά διαπιστώσει. Ὁ κ. Β. Προυγκάβιν, ἕνας ἄλλος ἐρευνητής τῶν βιοτεχνιῶν τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ, εἶναι τυπικός ἐκπρόσωπος τῶν ἀντιλήψεων τῶν ναρόντνικων πάνω σ' αὐτό τό ζήτημα. Νά ἕνα μικρό δεῖγμα τῶν συλλογισμῶν του. Ἡ βαμβακουργία τοῦ νομοῦ Ποκρόφ «δέν μπορεῖ γενικά νά θεωρηθεῖ σάν κακή ἀρχή (sic!!) στίς γεωργικές ἀσχολίες τῶν ὑφαντουργῶν» (IV, 53). Τά στοιχεῖα δείχνουν ὅτι εἶναι ἄσχημη ἡ κατάσταση τῆς γεωργίας τῆς μεγάλης πλειοψηφίας τῶν ὑφαντουργῶν κι ὅτι ἡ γεωργία τῶν ἰδιοχτητῶν τῶν οἰκιακῶν ἐργαστηρίων στέκει πολύ ψηλότερα ἀπό τό γενικό ἐπίπεδο (βλ. στό ἴδιο). Ἀπό τούς πίνακες φαίνεται, ὅτι μερικοί ἰδιοχτῆτες οἰκιακῶν ἐργαστηρίων μισθώνουν καί ἐργάτες γῆς. Συμπέρασμα: «Ἡ βιοτεχνία καί ἡ γεωργία πᾶνε χέρι-χέρι, καθορίζοντας ἡ μιά τήν ἀνάπτυξη καί τήν ἄνθιση τῆς ἄλλης» (60). Αὐτό εἶναι ἕνα μικρό δεῖγμα ἀπό τίς φράσεις, μέ τίς ὁποῖες συγκαλύπτεται τό γεγονός, ὅτι ἡ ἀνάπτυξη καί ἡ ἄνθιση τῆς ἀγροτικῆς κεφαλαιοκρατίας συμβαδίζουν τόσο στή βιοτεχνία ὅσο καί στή γεωργία *.

Τά στοιχεῖα τῆς βιοτεχνικῆς ἀπογραφῆς στό κυβερνεῖο Πέρμ τοῦ 1894/95 παρουσίασαν τά ἴδια φαινόμενα: ἡ γεωργία τῶν μικρῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν (νοικοκυρέων καί μικρονοικοκυρέων) στέκει καλύτερα ἀπό τή γεωργία ὅλων τῶν ἄλλων. Βλέπουμε ἐπίσης ὅτι χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς. Ἡ γεωργία τῶν χειροτεχνῶν στέκει χαμηλότερα καί τῶν βιοτεχνῶν πού ἐργάζονται γιά τούς προαγοραστές, βρίσκεται στή χειρότερη κατάσταση (δυστυχῶς δέ συγκεντρώθηκαν στοιχεῖα γιά τή γεωργία τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν καί τῶν διαφόρων ὁμάδων νοικοκυρέων). Ἡ ἀπογραφή ἀποκάλυψε ἐπίσης, ὅτι οἱ «βιοτέχνες»-μή γεωργοί ξεχωρίζουν σέ σύγκριση μέ ὅσους ἀσχολοῦνται μέ τή γεωργία: 1) γιά τήν ἀνώτερη παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας· 2) γιά τά ἀσύγκριτα μεγαλύτερα καθαρά εἰσοδήματα ἀπό τά ἐπαγγέλματα· 3) γιά τό ὑψηλότερο ἐκπολιτιστικό ἐπίπεδο καί τή γραμματοσύνη τους. Ὅλα αὐτά εἶναι φαινόμενα, πού ἐπιβεβαιώνουν τό συμπέρασμα πού βγάλαμε πιό πάνω, ὅτι καί στό πρῶτο ἀκόμα στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ παρατηρεῖται ἡ τάση τῆς βιο-

* Σέ τέτιες ἐπίσης φράσεις περιορίζεται σχετικά μ' αὐτό τό ζήτημα καί ὁ κ. Β. Β. στό VIII κεφάλαιο τῶν «Δοκιμίων γιά τή βιοτεχνική παραγωγή». «Ἡ καλλιέργεια σιτηρῶν στηρίζει τή βιοτεχνία» (205). «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα ἀποτελοῦν ἕνα ἀπό τά πιό σίγουρα στηρίγματα τῆς γεωργίας στά βιομηχανικά κυβερνεῖα» (219). Ἀποδείξεις; — Ὅσες θέλετε: πάρτε, λχ., τ' *αφεντικά*-βυρσοδέψες, ἀμυλοπαραγωγούς, λαδάδες (ib., 224) κτλ. — καί θά δεῖτε ὅτι ἡ γεωργία τους στέκει ψηλότερα ἀπ' ὅ,τι στή μάζα!

μηχανίας ν' ἀνεβάζει τό βιοτικό ἐπίπεδο τοῦ πληθυσμοῦ (βλ. «Μελέτες», σελ. 138 κ. ἑ.*).

Τέλος, σέ συνάρτηση μέ τό ζήτημα τῆς σχέσης τῆς βιοτεχνίας μέ τή γεωργία βρίσκεται καί τό παρακάτω γεγονός. Τά πιό μεγάλα ἐργαστήρια ἔχουν συνήθως πιό μακρόχρονη ἐργάσιμη περίοδο. Λογουχάρη, στήν ἐπιπλοποιία τοῦ κυβερνείου Μόσχας, στόν τομέα πού χρησιμοποιεῖται λευκή ξυλεία ἡ ἐργάσιμη περίοδος βαστᾶ 8 μῆνες (ὁ μέσος ὅρος τοῦ προσωπικοῦ κατά ἐργαστήρι = 1,9 ἐργάτες), στόν τομέα πού χρησιμοποιεῖται κυρτή ξυλεία — 10 μῆνες (2,9 ἐργάτες κατά ἐργαστήρι) καί στόν τομέα πού κατασκευάζονται βαριά ἔπιπλα — 11 μῆνες (4,2 ἐργάτες κατά ἐργαστήρι). Στά ὑποδηματοποιεῖα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ ἡ ἐργάσιμη περίοδος σέ 14 μικρά ἐργαστήρια εἶναι 40 ἑβδομάδες, ἐνῶ σέ 8 μεγάλα (9,5 ἐργάτες κατά ἐργαστήρι ἔναντι 2,4 πού ἀναλογοῦν στά μικρά) εἶναι 48 ἑβδομάδες κτλ.**. Ἐννοεῖται ὅτι τό φαινόμενο αὐτό ἔχει σχέση μέ τό μεγάλο ἀριθμό τῶν ἐργατῶν (μελῶν τῆς οἰκογένειας, μισθωτῶν τῆς βιοτεχνίας καί μισθωτῶν τῆς γεωργίας), πού ἀσχολοῦνται στά μεγάλα ἐργαστήρια καί μᾶς ἐξηγεῖ τή μεγάλη σταθερότητα αὐτῶν τῶν τελευταίων καί τήν τάση τους νά εἰδικευτοῦν σέ ἕνα ἐπάγγελμα.

Τώρα ἄς βγάλουμε συμπεράσματα ἀπό τά στοιχεῖα πού ἐκθέσαμε γιά «τή βιοτεχνία καί τή γεωργία». Στό κατώτερο στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ πού ἐξετάζουμε, συνήθως ὁ βιοτέχνης ἀκόμα δέ διαφέρει σχεδόν ἀπό τόν ἀγρότη. Ὁ συνδυασμός τῆς βιοτεχνίας μέ τή γεωργία παίζει πολύ σπουδαῖο ρόλο στό προτσές τῆς ὄξυνσης καί τοῦ βαθαίματος τῆς ἀποσύνθεσης τῆς ἀγροτιᾶς: οἱ εὔποροι καί οἱ εὐκατάστατοι νοικοκυρέοι ἀνοίγουν ἐργαστήρια, μισθώνουν ἐργάτες ἀπό τίς γραμμές τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου καί συσσωρεύουν χρήματα γιά ἐμπορικές καί τοκογλυφικές ἐπιχειρήσεις. Ἀντίθετα, ἀπό τούς ἐκπροσώπους τῆς ἀγροτικῆς φτωχολογιᾶς βγαίνουν οἱ μισθωτοί ἐργάτες, οἱ βιοτέχνες πού δουλεύουν γιά τούς προαγοραστές, καί οἱ κατώτερες ὁμάδες τῶν βιοτεχνῶν μικρονοικοκυρέων, πού καταπιέζον-

* Βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 369 κ.ἑ. *Ἡ Σύντ.*

** Οἱ πηγές ἀναφέρθηκαν πιό πάνω. Τό ἴδιο φαινόμενο παρουσιάζουν οἱ ἀπογραφές τῶν νοικοκυριῶν τῶν καλαθοποιῶν, κιθαροποιῶν κι ἀμυλοπαραγωγῶν στό κυβερνεῖο Μόσχας. Ἡ βιοτεχνική ἀπογραφή τοῦ κυβερνείου Πέρμ ἔδοσε ἐπίσης στοιχεῖα πού δείχνουν ὅτι εἶναι πιό μακρόχρονη ἡ ἐργάσιμη περίοδος στά μεγάλα ἐργαστήρια (βλ. «Δοκίμιο γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τοῦ κυβερνείου Πέρμ», σελ. 78. Δυστυχῶς ἀκριβῆ στοιχεῖα γι' αὐτό τό ζήτημα δέ δίνονται).

ται περισσότερο ἀπό τήν ἐξουσία τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Ἔτσι, ὁ συνδυασμός τῆς βιοτεχνίας μέ τή γεωργία σταθεροποιεῖ κι ἀναπτύσσει τίς κεφαλαιοκρατικές σχέσεις καί τίς ἐπεκτείνει ἀπό τή βιοτεχνία στή γεωργία κι ἀντίστροφα*. Ὁ χωρισμός τῆς βιοτεχνίας ἀπό τή γεωργία πού χαρακτηρίζει τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, ἐκδηλώνεται στό δοσμένο στάδιο στήν πιό ἐμβρυώδικη μορφή του, ὡστόσο ἐκδηλώνεται, καί τό σπουδαιότερο εἶναι ὅτι δέν ἐκδηλώνεται καθόλου ἔτσι ὅπως τό φαντάζονται οἱ ναρόντνικοι. Λέγοντας ὅτι ἡ βιοτεχνία δέ «ζημιώνει» τή γεωργία, ὁ ναρόντνικος βλέπει τή ζημιά αὐτή στήν ἐγκατάλειψη τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας χάρη τῆς βιοτεχνίας πού εἶναι πιό ἐπικερδής. Τέτια ὅμως ἀντίληψη τοῦ ζητήματος εἶναι ἐπινόηση (κι ὄχι συμπέρασμα πού βγαίνει ἀπό τά γεγονότα) κι ἐπινόηση κακή, γιατί ἀγνοεῖ τίς ἀντιφάσεις πού διέπουν ὅλη τήν οἰκονομική συγκρότηση τῆς ἀγροτιᾶς. Ὁ χωρισμός τῆς βιοτεχνίας ἀπό τή γεωργία προχωρεῖ σέ συνάρτηση μέ τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, προχωρεῖ ἀκολουθώντας διάφορους δρόμους, καί στούς δυό πόλους τοῦ χωριοῦ: ἡ εὔπορη μειοψηφία ἀποχτάει βιοτεχνικά ἐργαστήρια, τά ἐπεκτείνει, βελτιώνει τή γεωργία, μισθώνει γιά τή γεωργία ἐργάτες γῆς, ἀφιερώνει στή βιοτεχνία ὁλοένα καί μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου καί — σέ ὁρισμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης τῆς βιοτεχνίας — βρίσκει προσφορότερο νά χωρίσει τή βιοτεχνική ἐπιχείρηση ἀπ᾽ τή γεωργική, δηλαδή νά παραδόσει τή γεωργία σέ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειας ἤ νά πουλήσει τίς οἰκοδομές, τά ζῶα κτλ. καί νά περάσει στίς γραμμές τῶν μικροαστῶν, τῶν ἐμπόρων**. Σ᾽ αὐτή τήν περίπτωση ἡ δημιουργία ἐπιχειρηματικῶν σχέσεων στή γεωργία προηγεῖται ἀπό τό χωρισμό τῆς βιομηχανίας ἀπό τή γεωργία. Στόν ἄλλο πόλο τοῦ χωριοῦ χωρισμός τῆς βιοτεχνίας ἀπό τή γεωργία σημαίνει ὅτι ἡ ἀγροτική φτωχολογιά καταστρέφε-

* Λχ., στήν ἐριουργία τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ οἱ μεγάλοι «φαμπρικάντες» καί οἱ ἰδιοχτῆτες μικρῶν ἐργαστηρίων διακρίνονται γιά τό ἀνώτερο ἐπίπεδο γεωργίας. «Ὅταν ἡ παραγωγή σταματάει, οἱ ἰδιοχτῆτες μικρῶν ἐργαστηρίων προσπαθοῦν ν᾽ ἀγοράσουν χτήματα, ν᾽ ἀσχοληθοῦν μέ τό ἀγροτικό νοικοκυριό καί ἐγκαταλείπουν ἐντελῶς τό ἐπάγγελμα» («Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», II, 131). Αὐτό τό παράδειγμα ἀξίζει νά σημειωθεῖ, γιατί τέτια γεγονότα δίνουν κάποτε ἀφορμή στούς ναρόντνικους νά βγάζουν τό συμπέρασμα, ὅτι «οἱ ἀγρότες στρέφονται ξανά στή γεωργία», ὅτι «οἱ ἀποδιωγμένοι τοῦ κάμπου πρέπει νά ξαναγυρίσουν στή γῆ» (κ. Β. Β. στό τεῦχος 7 τοῦ «Βέστνικ Ἐβρόπι» τοῦ 1884).

** «Οἱ ἀγρότες ἔδειξαν ὅτι τόν τελευταῖο καιρό μερικοί εὔποροι νοικοκυρέοι-βιοτέχνες μετακόμισαν στή Μόσχα γιά νά ἀσκήσουν ἐκεῖ τό ἐπάγγελμά τους». «Ἡ βουρτσοποιία, σύμφωνα μέ τίς ἔρευνες τοῦ 1895», σελ. 5.

ται καί μετατρέπεται σέ μισθωτούς ἐργάτες (τῆς βιοτεχνίας καί τῆς γεωργίας). Σ᾽ αὐτό τόν πόλο τοῦ χωριοῦ ἡ φτωχολογιά ἀναγκάζεται νά ἐγκαταλείψει τή γῆ, ὄχι γιατί εἶναι συμφέρουσα ἡ βιοτεχνία, ἀλλά γιατί πιέζεται ἀπό τήν ἀνέχεια καί τήν καταστροφή καί ἀναγκάζεται νά ἐγκαταλείψει τή γῆ καί ὄχι μόνο τή γῆ, ἀλλά καί τήν ἀνεξάρτητη βιοτεχνική ἐργασία. Ἐδῶ τό προτσές τοῦ χωρισμοῦ τῆς βιοτεχνίας ἀπό τή γεωργία συνίσταται στό προτσές τῆς ἀπαλλοτρίωσης τοῦ μικροῦ παραγωγοῦ.

VIII. «Ο ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΑΣ ΜΕ ΤΗ ΓΕΩΡΓΙΑ»

Αὐτή εἶναι ἡ ἀγαπημένη διατύπωση τῶν ναρόντνικων μέ τήν ὁποία οἱ κ. κ. Β. Β., Ν. —ον καί Σία σκέφτονται νά λύσουν τό ζήτημα τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία. Ὁ «καπιταλισμός» χωρίζει τή βιοτεχνία ἀπό τή γεωργία· «ἡ λαϊκή παραγωγή» τίς συνδυάζει στό τυπικό καί κανονικό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη. Αὐτή ἡ ἁπλοϊκή ἀντιδιαστολή περιλαβαίνει ἕνα μεγάλο μέρος τῆς θεωρίας τους. Τώρα ἔχουμε τή δυνατότητα νά βγάλουμε συμπεράσματα γιά τό πῶς «συνδυάζει» στήν πραγματικότητα ἡ ἀγροτιά μας «τή βιοτεχνία μέ τή γεωργία», μιά καί πιό πάνω ἐξετάστηκαν λεπτομερειακά οἱ χαρακτηριστικές σχέσεις, τόσο τῆς ἀγροτιᾶς πού ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία ὅσο καί τῆς ἀγροτιᾶς πού ἀσχολεῖται μέ τή βιοτεχνία. Θ᾽ ἀπαριθμήσουμε τίς διάφορες μορφές «συνδυασμοῦ τῆς βιοτεχνίας μέ τή γεωργία», πού παρατηροῦνται στήν οἰκονομία τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ρώσου ἀγρότη.

1) Ἡ πατριαρχική (φυσική) γεωργία συνδυάζεται μέ τήν οἰκοτεχνία (δηλ. μέ τήν ἐπεξεργασία πρώτων ὑλῶν γιά ἀτομική χρήση) καί μέ τήν ἀγγαρεία γιά τό γαιοχτήμονα.

Τό εἶδος αὐτό συνδυασμοῦ τῆς χωρικῆς «βιοτεχνίας» μέ τή γεωργία εἶναι τό πιό χαρακτηριστικό γιά τό οἰκονομικό καθεστώς τοῦ μεσαίωνα καί ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο συστατικό μέρος αὐτοῦ τοῦ καθεστῶτος*. Ἀπ᾽ αὐτή τήν πατριαρχική οἰκονομία — στήν ὁποία δέν ὑπῆρχε ἀκόμα καθόλου οὔτε καπιταλισμός, οὔτε ἐμπορευματική παραγωγή, οὔτε κυκλοφορία ἐμπορευμάτων — ἔμειναν στή Ρωσία μετά τή μεταρύθμιση μονάχα μερικά λείψανα καί συγκεκριμένα: ἡ οἰκοτεχνία τοῦ ἀγρότη καί ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά.

* Στό IV κεφάλαιο τοῦ βιβλίου πού ἀναφέραμε πιό πάνω, ὁ Κόρσακ παραθέτει ἱστορικές μαρτυρίες ὅπως εἶναι, λχ., οἱ ἑξῆς: «ὁ ἡγούμενος μοίραζε στό χωριό λινάρι γιά γνέσιμο», οἱ ἀγρότες ἦταν ὑποχρεωμένοι νά δουλεύουν γιά τό γαιοχτήμονα «στό θέρο καί νά τοῦ κάνουν διάφορες ἄλλες μικροδουλιές»[126].

2) Ἡ πατριαρχική γεωργία συνδυάζεται μέ τή βιοτεχνία μέ τή μορφή τῆς χειροτεχνίας.

Ἡ μορφή αὐτή τοῦ συνδυασμοῦ βρίσκεται ἀκόμα πολύ κοντά στήν προηγούμενη καί διαφέρει μονάχα μέ τό ὅτι ἐμφανίζεται τώρα ἡ κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων — στήν περίπτωση πού ὁ χειροτέχνης πληρώνεται σέ χρῆμα καί παρουσιάζεται στήν ἀγορά γιά νά ἀγοράσει ἐργαλεῖα, πρῶτες ὕλες κτλ.

3) Ἡ πατριαρχική γεωργία συνδυάζεται μέ τή μικρή παραγωγή βιοτεχνικῶν προϊόντων γιά τήν ἀγορά, δηλαδή μέ τήν ἐμπορευματική παραγωγή τῆς βιοτεχνίας. Ὁ πατριαρχικός ἀγρότης μετατρέπεται σέ μικρό ἐμπορευματοπαραγωγό, πού ὅπως δείξαμε τείνει στή χρησιμοποίηση μισθωτῆς ἐργασίας, δηλαδή στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Ὅρος αὐτῆς τῆς μετατροπῆς εἶναι νά ὑπάρχει ἕνας ὁρισμένος βαθμός ἀποσύνθεσης τῆς ἀγροτιᾶς: εἴδαμε ὅτι οἱ μικροί καί οἱ πολύ μικροί νοικοκυρέοι στή βιοτεχνία ἀνήκουν στίς πιό πολλές περιπτώσεις στήν πλούσια ἤ στήν εὐκατάστατη ὁμάδα τῶν ἀγροτῶν. Καί στή βιοτεχνία ἡ ἀνάπτυξη τῆς μικρῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς δίνει μέ τή σειρά της μιά νέα ὤθηση στήν ἀποσύνθεση τῶν ἀγροτῶν πού ἀσχολοῦνται μέ τή γεωργία.

4) Ἡ πατριαρχική γεωργία συνδυάζεται μέ τή μισθωτή ἐργασία στή βιοτεχνία (ὅπως ἐπίσης καί στή γεωργία)*.

Ἡ μορφή αὐτή ἀποτελεῖ ἀναγκαῖο συμπλήρωμα τῆς προηγούμενης: ἐκεῖ, ἐμπόρευμα γίνεται τό προϊόν, ἐδῶ, ἡ ἐργατική δύναμη. Ὅπως εἴδαμε, ἡ μικρή ἐμπορευματική παραγωγή στή βιοτεχνία συνοδεύεται ἀπαραίτητα ἀπό τήν ἐμφάνιση τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν καί τῶν βιοτεχνῶν, πού δουλεύουν γιά τούς προαγοραστές. Ἡ μορφή αὐτή «συνδυασμοῦ τῆς γεωργίας μέ τή βιοτεχνία» χαρακτηρίζει ὅλες τίς κεφαλαιοκρατικές χῶρες καί μιά ἀπό τίς πιό χτυπητές ἰδιομορφίες τῆς ἱστορίας τῆς Ρωσίας μετά τή μεταρύθμιση εἶναι ἡ ἐξαιρετικά γρήγορη καί ἐξαιρετικά πλατιά διάδοση αὐτῆς τῆς μορφῆς.

* Ὅπως δείξαμε πιό πάνω, στήν οἰκονομική μας φιλολογία καί στήν οἰκονομική μας στατιστική κυριαρχεῖ τέτια σύγχυση ὁρολογίας, ὥστε νά ὑπάγονται στά «ἐπαγγέλματα» τῶν ἀγροτῶν καί ἡ οἰκοτεχνία, καί ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά, καί ἡ χειροτεχνία, καί ἡ μικρή ἐμπορευματική παραγωγή, καί τό ἐμπόριο, καί ἡ μισθωτή ἐργασία στή βιομηχανία, καί ἡ μισθωτή ἐργασία στή γεωργία κτλ. Νά ἕνα παράδειγμα πού δείχνει πῶς χρησιμοποιοῦν οἱ ναρόντνικοι αὐτή τή σύγχυση. Ὁ κ. Β. Β., πού ἐξυμνεῖ τό «συνδυασμό τῆς βιοτεχνίας μέ τή γεωργία», φέρνει σάν παράδειγμα καί τήν «ὑλοτομία», καί τίς «βαριές χειρωναχτικές δουλιές»: «Ὁ ἀγρότης εἶναι δυνατός καί συνηθισμένος στή βαριά δουλιά, γι' αὐτό εἶναι ἱκανός γιά κάθε εἴδους βαριά ἐργασία» («Δοκίμιο γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», 26). Ἕνα τέτιο γεγονός ἀναφέρεται, ἀνάμεσα σ' ἕνα σωρό ἄλλα, γιά νά ἐπιβεβαιωθεῖ τό παρακάτω συμπέρασμα: «βλέπουμε μιά διαμαρτυρία ἐνάντια στήν εἰδίκευση τῶν ἀσχολιῶν», «μιά σταθερότητα στήν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς, πού δημιουργήθηκε ἀκόμα στήν περίοδο πού ἐπικρατοῦσε ἡ φυσική οἰκονομία» (41). Ἔτσι, ἀκόμα καί ἡ μετατροπή τοῦ ἀγρότη σέ ὑλοτόμο καί σέ ἀνειδίκευτο ἐργάτη πέρασε, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, γιά ἀπόδειξη τῆς σταθερότητας τῆς φυσικῆς οἰκονομίας!

5) Ἡ μικροαστική (ἐμπορευματική) γεωργία συνδυάζεται μέ τά μικροαστικά ἐπαγγέλματα (μικρή ἐμπορευματική παραγωγή στή βιοτεχνία, μικρεμπόριο κτλ.).

Ἡ μορφή αὐτή διαφέρει ἀπό τήν 3η σέ τοῦτο, ὅτι οἱ μικροαστικές σχέσεις δέν ἀγκαλιάζουν ἐδῶ μόνο τή βιοτεχνία, ἀλλά καί τή γεωργία. Ἐπειδή ἡ μορφή αὐτή ἀποτελεῖ τήν πιό χαρακτηριστική μορφή συνδυασμοῦ τῆς βιοτεχνίας μέ τή γεωργία στήν οἰκονομία τῆς μικροαστικῆς τάξης τοῦ χωριοῦ, γι' αὐτό τό λόγο χαρακτηρίζει ὅλες τίς κεφαλαιοκρατικές χῶρες. Μονάχα στούς ρώσους ναρόντνικους οἰκονομολόγους ἔλαχε ἡ τιμή ν' ἀνακαλύψουν καπιταλισμό *χωρίς* μικροαστική τάξη.

6) Ἡ μισθωτή ἐργασία στή γεωργία συνδυάζεται μέ τή μισθωτή ἐργασία στή βιοτεχνία. Γιά τό πῶς ἐκδηλώνεται ὁ συνδυασμός *αὐτός* τῆς βιοτεχνίας μέ τή γεωργία καί ποιά εἶναι ἡ σημασία αὐτοῦ τοῦ συνδυασμοῦ, μιλήσαμε κιόλας πιό πάνω.

Ἔτσι λοιπόν, οἱ μορφές «συνδυασμοῦ τῆς γεωργίας μέ τή βιοτεχνία» στήν ἀγροτιά μας διακρίνονται γιά τήν ἐξαιρετική ποικιλία τους: ὑπάρχουν μορφές πού ἐκφράζουν τό πιό πρωτόγονο οἰκονομικό καθεστώς μέ τήν κυριαρχία τῆς φυσικῆς οἰκονομίας. Ὑπάρχουν μορφές πού ἐκφράζουν τήν ὑψηλή ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὑπάρχει μιά ὁλόκληρη σειρά ἀπό μεταβατικές βαθμίδες, ἀνάμεσα στίς πρῶτες καί στίς δεύτερες. Ὅταν περιορίζεσαι σέ γενικές διατυπώσεις (τέτιες, ὅπως εἶναι «ὁ συνδυασμός τῆς βιοτεχνίας μέ τή γεωργία» ἤ «ὁ χωρισμός τῆς βιοτεχνίας ἀπό τή γεωργία»), δέν μπορεῖς νά κάνεις οὔτε ἕνα βῆμα στή διευκρίνιση τοῦ πραγματικοῦ προτσές τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ.

IX. ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΜΑΣ

Στή χώρα μας, συχνά ἡ οὐσία τοῦ ζητήματος «τά πεπρωμένα τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» παρουσιάζεται μέ τέτιο τρόπο σάν νά εἶχε τήν κυριότερη σημασία τό ζήτημα: *πόσο γρήγορα;*

(δηλαδή πόσο γρήγορα ἀναπτύσσεται ὁ καπιταλισμός;). Στήν πραγματικότητα ὅμως ἀσύγκριτα σπουδαιότερη σημασία ἔχει τό ζήτημα: *πῶς ἀκριβῶς*; καί τό ζήτημα: *ἀπό ποῦ*; (δηλαδή ποιό ἦταν τό προκεφαλαιοκρατικό οἰκονομικό καθεστώς στή Ρωσία;). Τά κυριότερα λάθη τῆς οἰκονομολογίας τῶν ναρόντνικων βρίσκονται στή λαθεμένη ἀπάντηση πού δίνουν ἀκριβῶς σ' αὐτά τά δυό ἐρωτήματα, δηλαδή στήν ἐσφαλμένη ἀντίληψη τοῦ τρόπου πού ἀναπτύσσεται ὁ καπιταλισμός στή Ρωσία, στήν ψεύτικη ἐξιδανίκευση τοῦ προκεφαλαιοκρατικοῦ καθεστῶτος. Στό ΙΙ (ἐνμέρει στό ΙΙΙ) καί σέ τοῦτο τό κεφάλαιο ἐξετάσαμε τά πιό πρωτόγονα στάδια τοῦ καπιταλισμοῦ στή μικρή γεωργία καί στά ἄλλα βιοποριστικά ἐπαγγέλματα τῶν ἀγροτῶν. Γιά μιά τέτια ἐξέταση ἀναγκαζόμασταν ἀναπόφευχτα νά τονίζουμε ἐπανειλημμένα τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τοῦ προκεφαλαιοκρατικοῦ καθεστῶτος. Ἄν προσπαθήσουμε τώρα νά συνοψίσουμε αὐτά τά γνωρίσματα, θά φτάσουμε στό συμπέρασμα, ὅτι τό προκεφαλαιοκρατικό χωριό ἀποτελοῦσε (ἀπό οἰκονομική πλευρά) ἕνα *δίχτυ ἀπό μικρές τοπικές ἀγορές, πού συνδέανε μικροσκοπικές ὁμάδες μικροπαραγωγῶν, κατατεμαχισμένων καί γιατί τό νοικοκυριό τους ἦταν ἀπομονωμένο, καί γιατί ὑπῆρχαν ἀνάμεσά τους ἕνα σωρό μεσαιωνικοί φραγμοί, καί γιατί ὑπῆρχαν ὑπολείμματα μεσαιωνικῆς ἐξάρτησης*.

Ὅσο γιά τόν κατατεμαχισμό τῶν μικροπαραγωγῶν, αὐτός προβάλλει μέ τόν πιό ἀνάγλυφο τρόπο στήν ἀποσύνθεσή τους, πού διαπιστώθηκε πιό πάνω καί στή γεωργία καί στή βιοτεχνία. Ὁ κατατεμαχισμός ὅμως δέν περιορίζεται καθόλου σ' αὐτό. Οἱ ἀγρότες, πού εἶναι συνενωμένοι μέσα στήν κοινότητα σέ μικρούτσικες διοικητικές-φορολογικές καί γαιοχτητικές ἑνώσεις, χωρίζονται σέ ἕνα σωρό ποικιλόμορφες ὑποδιαιρέσεις, σέ ὁμάδες καί κατηγορίες, ἀνάλογα μέ τήν ἔκταση τοῦ γεωργικοῦ κλήρου, ἀνάλογα μέ τό ποσό τῶν οἰκονομικῶν τους ἐπιβαρύνσεων κτλ. Ἄς πάρουμε, πχ., τή στατιστική συλλογή τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Σαράτοφ· ἡ ἀγροτιά χωρίζεται ἐδῶ στίς παρακάτω ὁμάδες: ἀγρότες πού πῆραν κλῆρο δωρεάν, ἰδιοχτῆτες, πλήρεις ἰδιοχτῆτες, κρατικοί ἀγρότες, κρατικοί ἀγρότες μέ κοινοτική ἰδιοχτησία, κρατικοί ἀγρότες μέ ἰδιοχτησία σέ «τσέτβερτ»[127], κρατικοί ἀγρότες πού παλιά ἦταν κολῆγοι τσιφλικάδων, ἀγρότες τῶν χτημάτων τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας, ἐνοικιαστές χτημάτων τοῦ δημοσίου, ἀχτήμονες, ἰδιοχτῆτες πρώην κολῆγοι τσιφλικάδων, ἀγρότες πού ἔχουν ἐξαγοράσει τό χτῆμα τους, ἰδιοχτῆτες πρώην κολῆγοι σέ χτήματα τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας, ἐγκαταστημένοι ἰδιοχτῆτες*, ἔποικοι, πρώην κολῆγοι τσιφλικάδων πού πῆραν κλῆρο δωρεάν, ἰδιοχτῆτες πρώην κρατικοί ἀγρότες, ἀπελεύθεροι, ἀγρότες ἀπαλλαγμένοι ἀπό δοσίματα, ἐλεύθεροι ζευγίτες[128], ἀγρότες μέ προσωρινές ὑποχρεώσεις, ἀγρότες πού δούλευαν παλιά σέ χτήματα πού ἀνῆκαν σέ φάμπρικες κτλ. κι ἀκόμα καινούργιοι ἀγρότες, ἐπήλυδες κτλ. Ὅλες αὐτές οἱ κατηγορίες διαφέρουν ἀνάλογα μέ τήν ἱστορία τῶν ἀγροτικῶν σχέσεων, ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τῶν γεωργικῶν τους κλήρων καί τῶν οἰκονομικῶν τους ἐπιβαρύνσεων κτλ. κτλ. Καί μέσα στίς ἴδιες τίς κατηγορίες ὑπάρχουν ἕνα σωρό διαφορές· κάποτε ἀκόμα καί οἱ ἀγρότες τοῦ ἴδιου χωριοῦ εἶναι χωρισμένοι σέ δυό τελείως διαφορετικές κατηγορίες: «πρώην τοῦ κυρίου Ν. Ν.» καί «πρώην τῆς κυρίας Μ. Μ.». Ὅλο αὐτό τό μωσαϊκό ἦταν φυσικό κι ἀναγκαῖο στό μεσαίωνα, στήν ἐποχή τοῦ μακρινοῦ παρελθόντος. Σήμερα ὅμως ἡ διατήρηση στίς ἀγροτικές κοινότητες τῶν κλειστῶν σχέσεων κάστας ἀποτελεῖ ἕνα κραυγαλέο ἀναχρονισμό καί χειροτερεύει ἐξαιρετικά τήν κατάσταση τῶν ἐργαζόμενων μαζῶν, χωρίς ταυτόχρονα νά τούς ἀπαλλάσσει καθόλου ἀπό τίς δυσκολίες τῶν συνθηκῶν τῆς νέας, τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐποχῆς. Οἱ ναρόντνικοι κλείνουν συνήθως τά μάτια μπροστά σ' αὐτό τό κομμάτιασμα, κι ὅταν οἱ μαρξιστές διατυπώνουν τή γνώμη ὅτι ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς εἶναι προοδευτικό φαινόμενο, οἱ ναρόντνικοι περιορίζονται στά στερεότυπα ξεφωνητά ἐνάντια στούς «ὀπαδούς τῆς ἀχτημοσύνης», κι ἔτσι καλύπτουν τίς ἐντελῶς λαθεμένες ἀντιλήψεις τους γιά τό προκεφαλαιοκρατικό χωριό. Ἀρκεῖ μόνο νά φανταστεῖ κανείς τόν καταπληχτικό κατατεμαχισμό τῶν μικρῶν παραγωγῶν, πού ἦταν ἀναπόφευχτη συνέπεια τῆς πατριαρχικῆς γεωργίας, γιά νά βεβαιωθεῖ γιά τόν προοδευτικό χαρακτήρα τοῦ καπιταλισμοῦ, πού γκρεμίζει συθέμελα τίς παλιές μορφές τῆς οἰκονομίας καί τῆς ζωῆς μέ τήν αἰώνια ἀκινησία καί ρουτίνα τους, ξεκολλάει ἀπό τόν τόπο τους τούς ἀποστεωμένους μέσα στούς μεσαιωνικούς φραγμούς ἀγρότες καί δημιουργεῖ νέες κοινωνικές τάξεις, πού κατανάγκην ἐπιδιώκουν τήν ἐπαφή, τή συνένωση, τή δραστήρια συμμετοχή σ' ὅλη τήν οἰκονομική (κι ὄχι μόνο τήν οἰκονομική) ζωή τοῦ κράτους κι ὅλου τοῦ κόσμου.

Πάρτε τούς ἀγρότες χειροτέχνες ἤ μικρούς βιοτέχνες καί θά δεῖτε τό ἴδιο. Τά συμφέροντά τους δέ βγαίνουν ἔξω ἀπό τά πλαί-

* Πρώην δουλοπάροικοι πού τ' ἀφεντικά τους τούς εἶχαν ἀπελευθερώσει πρίν ἀπό τή μεταρύθμιση τοῦ 1861. *Σημ. μετ.*

σια τῆς μικρῆς περιφέρειας τῶν γύρω χωριῶν. Ἐξαιτίας τῶν μηδαμινῶν διαστάσεων τῆς τοπικῆς ἀγορᾶς δέν ἔρχονται σέ ἐπαφή μέ τούς βιοτέχνες τῶν ἄλλων περιφερειῶν, φοβοῦνται σάν τή φωτιά τό «συναγωνισμό», πού καταστρέφει ἀδυσώπητα τόν πατριαρχικό παράδεισο τῶν μικρῶν χειροτεχνῶν καί βιοτεχνῶν, πού τίποτα δέν ταράζει τή μονοτονία τῆς χαμοζωῆς τους. Σχετικά μ' αὐτούς τούς μικρούς βιοτέχνες ὁ συναγωνισμός κι ὁ καπιταλισμός κάνουν ὠφέλιμο ἱστορικό ἔργο, γιατί τούς βγάζουν ἀπό τήν ἀπομόνωσή τους καί βάζουν μπροστά τους ὅλα τά προβλήματα πού εἶχαν κιόλας τεθεῖ μπροστά στά πιό ἀναπτυγμένα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ.

Ἐκτός ἀπό τίς πρωτόγονες μορφές τῆς χειροτεχνίας ἀπαραίτητο ἐξάρτημα τῶν μικρῶν τοπικῶν ἀγορῶν εἶναι καί οἱ πρωτόγονες μορφές τοῦ ἐμπορικοῦ καί τοῦ τοκογλυφικοῦ κεφαλαίου. Ὅσο πιό ἀπόκεντρο εἶναι τό χωριό, ὅσο πιό μακριά βρίσκεται ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν νέων κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων, τῶν σιδηροδρόμων, τῶν μεγάλων ἐργοστασίων, τῆς μεγάλης κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας τόσο πιό δυνατό εἶναι τό μονοπώλιο τῶν ντόπιων ἐμπόρων καί τοκογλύφων, τόσο πιό ἰσχυρή εἶναι ἡ ἐξουσία τους πάνω στούς γύρω ἀγρότες καί τόσο πιό ὠμές μορφές παίρνει ἡ ὑποταγή αὐτή. Ὁ ἀριθμός τῶν μικρῶν αὐτῶν βδελλῶν εἶναι τεράστιος (σέ σύγκριση μέ τήν πενιχρή ποσότητα τῶν προϊόντων πού ἔχουν οἱ ἀγρότες) καί γιά τό χαρακτηρισμό τους ὑπάρχει πλούσια συλλογή τοπικῶν ὀνομασιῶν. Θυμηθεῖτε ὅλους αὐτούς τούς πρασόλους, τούς σιμπάι, τούς στσετίνικους, τούς μαγιάκους, τοὺς ἰβάσους, τούς μπουλίνους κτλ. κτλ.*. Ἡ ὑπεροχή τῆς φυσικῆς οἰκονομίας, πού κάνει τό χρῆμα σπάνιο καί ἀκριβό στό χωριό, ἔχει σάν ἀποτέλεσμα ὅλοι αὐτοί οἱ «κουλάκοι» ν' ἀποχτοῦν πολύ πιό τεράστια σημασία σέ σύγκριση μέ τό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου τους. Ἡ ἐξάρτηση τῶν ἀγροτῶν ἀπό τούς κατόχους τοῦ χρήματος ἀποχτάει ἀναπόφευχτα τή μορφή τῆς οἰκονομικῆς ὑποδούλωσης. Ὅπως δέν μπορεῖ νά φανταστεῖ κανείς ἀναπτυγμένο καπιταλισμό χωρίς μεγάλο ἐμπορικό κεφάλαιο σέ ἐμπόρευμα ἤ σέ χρῆμα, ἔτσι ἀκριβῶς δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ κι ἕνα προκεφαλαιοκρατικό χωριό χωρίς μικρούς ἐμπόρους καί προαγοραστές, πού εἶναι οἱ «ἀφέντες» τῶν μικρῶν τοπικῶν ἀγορῶν. Ὁ καπιταλισμός συνδέει μεταξύ τους αὐτές τίς ἀγορές, τίς συνενώνει σέ μιά μεγάλη ἐθνική καί σέ συνέχεια σέ παγκόσμια ἀγορά, καταστρέφει τίς πρωτόγονες μορφές οἰκονομικῆς ὑποδούλωσης καί προσωπικῆς ἐξάρτησης, βαθαίνει καί πλαταίνει τίς ἀντιθέσεις πού παρατηροῦνται σέ ἐμβρυακή μορφή καί στήν κοινοτική ἀγροτιά κι ἔτσι προετοιμάζει τήν ἄρση τους.

* Διάφορες τοπικές ὀνομασίες τῶν ντόπιων κερδοσκόπων. *Σημ. μετ.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

Η ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑ ΚΑΙ Η ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΔΟΥΛΙΑ ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ

I. Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΒΑΣΙΚΑ ΤΗΣ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ

Ὅπως εἶναι γνωστό, ὅταν λέμε μανουφακτούρα ἐννοοῦμε τή συνεργασία πού βασίζεται στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Ὡς πρός τή γέννησή της ἡ μανουφακτούρα εἶναι ἄμεση συνέχεια τῶν «πρώτων σταδίων τοῦ καπιταλισμοῦ στή βιομηχανία» πού περιγράψαμε πιό πάνω. Ἀπό τή μιά μεριά, τά ἐργαστήρια μέ λίγο-πολύ σημαντικό ἀριθμό ἐργατῶν εἰσάγουν βαθμιαῖα τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας κι ἔτσι ἡ ἁπλή κεφαλαιοκρατική συνεργασία μετεξελίσσεται σέ κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα. Τά στατιστικά στοιχεῖα γιά τίς βιοτεχνίες τοῦ κυβερνείου Μόσχας, πού ἀναφέραμε στό προηγούμενο κεφάλαιο, δείχνουν παραστατικά τό προτσές τῆς γέννησης τῆς μανουφακτούρας: τά πιό μεγάλα ἐργαστήρια ὅλων τῶν βιοτεχνιῶν τῆς τέταρτης κατηγορίας, μερικῶν βιοτεχνιῶν τῆς τρίτης κατηγορίας καί ὁρισμένων μεμονωμένων βιοτεχνιῶν τῆς δεύτερης κατηγορίας ἐφαρμόζουν συστηματικά τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας σέ πλατιά κλίμακα καί γι' αὐτό πρέπει νά ὑπαχθοῦν στά πρότυπα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας. Παρακάτω θά παραθέσουμε πιό λεπτομερειακά στοιχεῖα γιά τήν τεχνική καί τήν οἰκονομία μερικῶν ἀπ' αὐτές τίς βιοτεχνίες.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, εἴδαμε πῶς τό ἐμπορικό κεφάλαιο στίς μικρές βιοτεχνίες, ὅταν φτάσει στήν ἀνώτερη βαθμίδα τῆς ἀνάπτυξής του, μετατρέπει τόν παραγωγό σέ μισθωτό ἐργάτη πού ἐπεξεργάζεται ξένη πρώτη ὕλη καί πληρώνεται μέ τό κομμάτι. Ἄν ἡ παραπέρα ἀνάπτυξη ὁδηγεῖ στό συστηματικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας στήν παραγωγή, πού ἀλλάζει τήν τεχνική τοῦ μικροῦ παραγωγοῦ, ἄν ὁ «προαγοραστής» ξεχωρίζει ὁρισμένες μερικότερες πλευρές ἐπεξεργασίας καί τίς κάνει μέ μισθωτούς ἐργάτες στό ἐργαστήρι του, ἄν παράλληλα καί σέ ἀναπόσπαστη συνάρτηση μέ τό μοίρασμα δουλιᾶς στό σπίτι ἐμφανίζονται μεγάλα ἐργαστήρια μέ καταμερισμό τῆς ἐργασίας (πού ἀνήκουν συχνά στούς ἴδιους αὐτούς προαγοραστές), τότε ἔχουμε μπροστά μας ἕνα διαφορετικό προτσές γέννησης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας *.

Ἡ μανουφακτούρα ἔχει σοβαρή σημασία στήν ἀνάπτυξη τῶν κεφαλαιοκρατικῶν μορφῶν τῆς βιομηχανίας, γιατί ἀποτελεῖ τόν ἐνδιάμεσο κρίκο ἀνάμεσα στή χειροτεχνία καί στή μικρή ἐμπορευματική παραγωγή μέ τίς πρωτόγονες μορφές τοῦ κεφαλαίου ἀπό τή μιά μεριά, καί στή μεγάλη μηχανική βιομηχανία (φάμπρικα) ἀπό τήν ἄλλη. Ἡ μανουφακτούρα ἔχει μιά συγγένεια μέ τά μικρά ἐπαγγέλματα, γιατί βάση της παραμένουν τά χειροκίνητα τεχνικά μέσα καί γιατί γιά τό λόγο αὐτό τά μεγάλα ἐργοστάσια δέν μποροῦν νά ἐκτοπίσουν ὁλοκληρωτικά τά μικρά, δέν μποροῦν ν' ἀποσπάσουν τελείως τό βιοτέχνη ἀπό τή γεωργία. «Ἡ μανουφακτούρα δέν ἦταν σέ θέση οὔτε νά ἀγκαλιάσει τήν κοινωνική παραγωγή σ' ὅλη τήν ἔκτασή της, οὔτε νά τή μεταβάλει ριζικά (in ihrer Tiefe). Φαινόταν σάν ἀρχιτεκτονικό στολίδι πάνω στό οἰκονομικό οἰκοδόμημα πού στηριζόταν στήν πλατιά βάση τῆς χειροτεχνίας τῆς πόλης καί τῆς οἰκοτεχνίας τῆς ὑπαίθρου»**. Ἡ μανουφακτούρα συγγενεύει μέ τή φάμπρικα, γιατί δημιουργεῖ μεγάλη ἀγορά, μεγάλα ἐργαστήρια μέ μισθωτούς ἐργάτες, μεγάλο κεφάλαιο, πού ἔχει κάτω ἀπό τήν πλήρη ἐξουσία του τίς μάζες τῶν ἀπόρων ἐργατῶν.

Στή ρωσική φιλολογία εἶναι τόσο πολύ διαδομένη ἡ πρόληψη γιά τήν ἀπόσπαση τῆς λεγόμενης «ἐργοστασιακῆς» παραγωγῆς ἀπό τή «βιοτεχνική», γιά τόν «τεχνητό» χαρακτήρα τῆς πρώτης καί τό «λαϊκό» χαρακτήρα τῆς δεύτερης, ὥστε θεωροῦμε πολύ σπουδαῖο νά ἐξετάσουμε τά στοιχεῖα γιά ὅλους τούς σπουδαιό-

* Γι' αὐτό τό προτσές γέννησης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας βλ. στόν Μάρξ, «Das Kapital», III, 318–320, ρωσ. μεταφρ., 267–270 [129].

«Ἡ μανουφακτούρα δέ γεννήθηκε στούς κόλπους τῶν παλιῶν συντεχνιῶν. Ἀρχηγός τοῦ νεότερου ἐργαστηρίου ἔγινε ὁ ἔμπορος κι ὄχι ὁ παλιός μάστορας τῆς συντεχνίας» («Misère de la philosophie», 190) [130]. Τά βασικά γνωρίσματα τῆς ἔννοιας τῆς μανουφακτούρας, ὅπως τά διατύπωσε ὁ Μάρξ, εἴχαμε τήν εὐκαιρία νά τά ἀπαριθμήσουμε ἀλλοῦ [«Μελέτες», 179. (Βλ. Ἄπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 422–423. *Ἡ Σύντ.*)].

** «Das Kapital», I², S. 383 [131].

τερους κλάδους τῆς βιομηχανίας ἐπεξεργασίας καί νά δείξουμε ποιά ἦταν ἡ οἰκονομική ὀργάνωσή τους, μετά τήν περίοδο πού ξεπέρασαν τό στάδιο τῶν μικρῶν βιοτεχνιῶν τοῦ χωριοῦ καί πρίν τούς μεταμορφώσει ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία.

ΙΙ. Η ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑ ΣΤΗ ΡΩΣΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Ἄς ἀρχίσουμε ἀπό τή βιομηχανία πού ἐπεξεργάζεται τίς ἰνώδεις ὕλες.

1) Ὑφαντουργία

Ἡ ὕφανση λινῶν, μάλλινων, βαμβακερῶν, μεταξωτῶν ὑφασμάτων, σειρητιῶν κτλ. εἶχε παντοῦ στή χώρα μας τήν παρακάτω ὀργάνωση (πρίν ἀπό τήν ἐμφάνιση τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας). Ἐπικεφαλῆς αὐτοῦ τοῦ κλάδου παραγωγῆς βρίσκονταν μεγάλα κεφαλαιοκρατικά ἐργαστήρια μέ δεκάδες κι ἑκατοντάδες μισθωτούς ἐργάτες. Οἱ ἰδιοχτῆτες αὐτῶν τῶν ἐργαστηρίων, διαθέτοντας μεγάλα κεφάλαια, ἀγόραζαν μεγάλες ποσότητες πρώτων ὑλῶν, πού ἐνμέρει τίς ἐπεξεργάζονταν στά ἐργαστήριά τους, ἐνμέρει μοίραζαν τό νῆμα καί τό στημόνι στούς μικρούς παραγωγούς (στούς ἰδιοχτῆτες οἰκιακῶν ἐργαστηρίων, στούς λεγόμενους «ζαγκλόντι»[132], στούς μικρούς μαστόρους, στούς ἀγρότες-«βιοτέχνες» κτλ.) πού ὕφαιναν τό ὕφασμα στά σπίτια τους ἤ σέ μικρά ἐργαστήρια καί πληρώνονταν μέ τό κομμάτι. Ἡ δουλιά μέ τό χέρι ἀποτελοῦσε τή βάση τῆς παραγωγῆς, συνάμα ἀνάμεσα σέ ὁρισμένους ἐργάτες κατανέμονταν οἱ παρακάτω εἰδικές δουλιές: 1) τό βάψιμο τοῦ νήματος· 2) τό τύλιγμα τοῦ νήματος (σ' αὐτή τή δουλιά εἰδικεύονταν συχνά οἱ γυναῖκες καί τά παιδιά)· 3) τό στημόνιασμα (ἐργάτες «στημονιέρηδες»)· 4) ἡ ὕφανση· 5) τό τύλιγμα τοῦ ὑφαδιοῦ στά μασούρια γιά τούς ὑφαντές (εἶναι ἡ δουλιά τῶν μασουράδων πού στό μεγαλύτερο μέρος γίνεται ἀπό παιδιά). Μερικές φορές στά μεγάλα ἐργαστήρια ὑπάρχουν καί ἰδιαίτεροι ἐργάτες «μιταριαστές» (πού περνᾶνε τίς κλωστές τοῦ στημονιοῦ ἀπό τά μιτάρια καί τό ξυλόχτενο τοῦ ἀργαλειοῦ)*. Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας γίνεται συνήθως ὄχι μόνο στίς μερικότερες δουλιές, ἀλλά καί ἀνάλογα μέ τό εἶδος τοῦ ἐμπορεύματος, δηλαδή οἱ ὑφαντουργοί

* Βλ. «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VII, τεῦχος III (Μόσχα, 1883), σελ. 63–64.

εἰδικεύονται στήν παραγωγή ὁρισμένης ποικιλίας ὑφασμάτων. Τό γεγονός ὅτι μερικές φάσεις τῆς παραγωγῆς ξεχωρίζονται καί γίνονται στό σπίτι, δέν ἀλλάζει φυσικά ἀπολύτως τίποτα στήν οἰκονομική διάρθρωση τῆς βιομηχανίας αὐτοῦ τοῦ τύπου. Τά οἰκιακά ἐργαστήρια ἤ τά σπίτια πού δουλεύουν οἱ ὑφαντουργοί, ἀποτελοῦν μονάχα ἐξωτερικά παραρτήματα τῆς μανουφακτούρας. Τήν τεχνική βάση αὐτῆς τῆς βιομηχανίας τήν ἀποτελεῖ ἡ παραγωγή μέ τό χέρι μέ ἕνα πλατύ καί συστηματικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Ἀπό οἰκονομική πλευρά, βλέπουμε ὅτι σχηματίζονται τεράστια κεφάλαια, πού διαθέτονται γιά τήν προμήθεια πρώτων ὑλῶν καί τήν πούληση τῶν προϊόντων πού παράγονται σέ πολύ πλατιά (ἐθνική) ἀγορά καί πού ἐξουσιάζουν ἀπόλυτα τή μάζα τῶν προλετάριων ὑφαντουργῶν. Λίγα μεγάλα ἐργαστήρια (μανουφακτοῦρες μέ τή στενή ἔννοια) κυριαρχοῦν πάνω στή μάζα τῶν μικρῶν. Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας ὁδηγεῖ στόν ἀποχωρισμό ἀπό τήν ἀγροτιά εἰδικῶν μαστόρων, δημιουργοῦνται μή γεωργικά κέντρα τῆς μανουφακτούρας, ὅπως λχ. τό χωριό Ἰβάνοβο τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ (ἀπό τό 1871 ὀνομάζεται πόλη Ἰβάνοβο-Βοζνεσένσκ. Σήμερα εἶναι κέντρο μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας), τό χωριό Βελίκογε τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ καί πολλά ἄλλα χωριά τῶν κυβερνείων Μόσχας, Κοστρομά, Βλαντίμιρ, Γιαροσλάβλ, πού τώρα μετατράπηκαν πιά σέ βιομηχανικούς συνοικισμούς*. Ἡ ὀργανωμένη μ' αὐτό τόν τρόπο βιομηχανία διαιρεῖται συνήθως στήν οἰκονομική φιλολογία καί στή στατιστική μας σέ δυό μέρη: οἱ ἀγρότες πού δουλεύουν στό σπίτι, ἤ σέ ὄχι πολύ μεγάλα οἰκιακά ἐργαστήρια, σέ ἀτελιέ κτλ. ὑπάγονται στή «βιοτεχνία», ἐνῶ τά πιό μεγάλα οἰκιακά ἐργαστήρια καί τά ἀτελιέ περιλαβαίνονται στίς «φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» (καί περιλαβαίνονται μάλιστα ἐντελῶς τυχαῖα, γιατί δέν ὑπάρχει κανένας αὐστηρά καθορισμένος κανόνας πού νά ἐφαρμόζεται ὁμοιόμορφα γιά τό χωρισμό τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων ἀπό τά μεγάλα, τῶν οἰκιακῶν ἐργαστηρίων ἀπό τίς μανουφακτοῦρες, τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στό σπίτι ἀπό τούς ἐργάτες πού δουλεύουν στό ἐργαστήρι τοῦ κεφαλαιοκράτη)**. Καταλαβαίνει κανείς ὅτι μιά τέτια ταξινόμηση, πού βάζει στή μιά μεριά μερικούς μισθωτούς ἐργάτες καί στήν ἄλλη μερικούς νοικοκυραίους πού ἀπασχολοῦν (ἐκτός ἀπό τούς ἐργάτες πού δουλεύουν στό ἐργαστήρι) ἀκριβῶς αὐτούς τούς μι-

* Βλ. τήν ἀπαρίθμηση τῶν πιό σπουδαίων συνοικισμῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου στό ἑπόμενο κεφάλαιο.

** Παραδείγματα παρόμοιας σύγχυσης θά δοθοῦν στό ἑπόμενο κεφάλαιο.

σθωτούς ἐργάτες, εἶναι ἀπό ἐπιστημονική ἄποψη nonsens*. Ἄς ἀποδείξουμε τά ὅσα ἐκθέσαμε παραθέτοντας λεπτομερῆ στοιχεῖα γιά ἕναν ἀπό τούς κλάδους τῆς «βιοτεχνικῆς ὑφαντουργίας», καί συγκεκριμένα γιά τή μεταξουργία τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ**. Ἡ «μεταξουργία» εἶναι μιά χαρακτηριστική κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα. Ἐπικρατεῖ ἡ παραγωγή μέ τό χέρι. Στό συνολικό ἀριθμό, τά περισσότερα ἐργαστήρια εἶναι μικρά (ἀπό 313 ἐργαστήρια τά 179, δηλαδή τά 57 % τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ, ἔχουν ἀπό 1–5 ἐργάτες), ὅμως στό μεγαλύτερο μέρος τους δέν εἶναι ἀνεξάρτητα καί ὑστεροῦν πολύ ἀπό τά μεγάλα ὡς πρός τή σημασία τους στή συνολική παραγωγή. Τά ἐργαστήρια μέ 20–150 ἐργάτες εἶναι τά 8 % τοῦ συνόλου (25), συγκεντρώνουν ὅμως τά 41,5 % τοῦ συνόλου τῶν ἐργατῶν καί δίνουν τά 51 % τῆς συνολικῆς παραγωγῆς. Ἀπό τό συνολικό ἀριθμό τῶν ἐργατῶν σ' αὐτό τό ἐπάγγελμα (2823) οἱ μισθωτοί εἶναι 2092, δηλαδή τά 74,1 %. «Στήν παραγωγή αὐτή ὑπάρχει καταμερισμός τῆς ἐργασίας καί κατά εἶδος ἐμπορεύματος καί στίς μερικότερες δουλιές». Οἱ ὑφαντουργοί σπάνια συνδυάζουν τήν ἱκανότητα νά δουλεύουν καί «βελοῦδα» καί «τρικό» (τά δυό κυριότερα εἴδη ἐμπορευμάτων αὐτῆς τῆς παραγωγῆς). «Ὁ λεπτομερειακός καταμερισμός τῆς ἐργασίας μέσα στό ἐργαστήρι ἐφαρμόζεται πολύ αὐστηρά μονάχα στίς μεγάλες φάμπρικες» (δηλαδή στίς μανουφακτοῦρες), «μέ μισθωτούς ἐργάτες». Ἀπόλυτα ἀνεξάρτητοι νοικοκυρέοι εἶναι μονάχα 123, πού προμηθεύονται μόνοι τους τήν πρώτη ὕλη καί μόνοι τους πουλοῦν τό προϊόν. Ἔχουν 242 ἐργάτες-μέλη τῶν οἰκογενειῶν τους καί «δουλεύουν γι' αὐτούς 2498 μισθωτοί ἐργάτες, πού πληρώνονται κυρίως μέ τό κομμάτι», ἔχουν συνεπῶς συνολικά 2740 ἐργάτες ἤ τά 97 % τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν. Ἔτσι ξεκαθαρίζει ὅτι ἡ διανομή τῆς δουλιᾶς στό σπίτι ἀπ' αὐτούς τούς ἰδιοχτῆτες μανουφακτούρας μέσω τῶν «ζαγκλόντι» (τῶν ἰδιοχτητῶν οἰκιακῶν ἐργαστηρίων) δέν ἀποτελεῖ καθόλου μιά ἰδιαίτερη μορφή βιοτε-

* — παραλογισμός. *Ἡ Σύντ.*

** Βλ. «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», III. Θά ἦταν ἀδύνατο καί περιττό ν' ἀναφέρουμε λεπτομερῆ στοιχεῖα γιά ὅλα τά ὑφαντουργικά ἐπαγγέλματα πού περιγράφονται στή φιλολογία γιά τή βιοτεχνία μας. Ἄλλωστε σήμερα στίς πιό πολλές ἀπ' αὐτές τίς βιοτεχνίες κυριαρχεῖ πιά ἡ φάμπρικα. Γιά τή «βιοτεχνική ὑφαντουργία» βλ. ἐπίσης στή «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VI καί VII. — «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή». — «Ὑλικά σχετικά μέ τή στατιστική τῆς δουλιᾶς μέ τό χέρι». — «Ἐκθέσεις καί μελέτες». — Κόρσακ, l. c.

χνίας, ἀλλά μόνο μιά ἀπό τίς πράξεις τοῦ κεφαλαίου μέσα στή μανουφακτούρα. Ὁ κ. Χαριζομένοφ σημειώνει μέ τό δίκιο του ὅτι «ἡ μάζα τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων πλάι στό μηδαμινό ἀριθμό τῶν μεγάλων, κι ὁ ἀσήμαντος ἀριθμός τοῦ ἐργατικοῦ προσωπικοῦ πού ἀναλογεῖ κατά μέσο ὅρο σ' ἕνα ἐργαστήρι ($7^1/_2$ ἄτομα), κρύβουν τόν ἀληθινό χαρακτήρα τῆς παραγωγῆς» (l. c., 39). Ἡ εἰδίκευση τῶν ἐργασιῶν πού χαρακτηρίζουν τή μανουφακτούρα, ἐκδηλώνεται ἐδῶ παραστατικά μέ τήν ἀπόσπαση τῶν βιοτεχνῶν ἀπό τή γεωργία (παρατᾶνε τή γῆ, ἀπό τή μιά μεριά οἱ ἐξαθλιωμένοι ὑφαντουργοί καί ἀπό τήν ἄλλη οἱ μεγάλοι ἰδιοχτῆτες μανουφακτούρας) καί μέ τή δημιουργία ἰδιαίτερου τύπου βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ πού ζεῖ ἀσύγκριτα «πιό καθαρά» ἀπό τούς γεωργούς καί κοιτάζει τό μουζίκο «ἀφ' ὑψηλοῦ» (l. c. 106). Ἡ στατιστική μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια καταγράφει πάντα μόνο ἕνα μικρό, τυχαῖα παρμένο, μέρος τῆς δοσμένης βιοτεχνίας*.

«Ἡ παραγωγή σειρητιῶν» στό κυβερνεῖο Μόσχας ἀποτελεῖ μιά κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα μέ ἐντελῶς ἀνάλογη ὀργάνωση**. Ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ παραγωγή ζεφυριῶν στό νομό Καμίσιν τοῦ κυβερνείου Σαράτοφ. Σύμφωνα μέ τόν «Ὁδηγό» γιά τό 1890 ὑπῆρχαν ἐδῶ 31 «φάμπρικες» μέ 4250 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 265 χιλιάδες ρούβλια, ἐνῶ σύμφωνα μέ τόν «Κατάλογο» ὑπῆρχε 1 «γραφεῖο διανομῆς δουλιᾶς στό σπίτι» μέ 33 ἐργάτες στό ἐργαστήρι καί μέ συνολική παραγωγή 47 χιλιάδες ρούβλια. (Αὐτό σημαίνει, ὅτι τό 1890 ἀνακάτεψαν τούς ἐργάτες πού δούλευαν στό ἐργαστήρι μέ τούς ἐξωτερικούς ἐργάτες!). Σύμφωνα μέ τίς τοπικές ἔρευνες, ἡ παραγωγή ζεφυριῶν ἀπασχολοῦσε τό 1888 περίπου 7000 ἀργαλειούς***, μέ συνολική πα-

* Τό 1866 ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» μπόρεσε νά μετρήσει στό κυβερνεῖο Βλαντίμιρ 98 φάμπρικες μεταξουργίας (!) μέ 98 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 4000 ρούβλια (!). Σύμφωνα μέ τόν «Ὁδηγό» τοῦ 1890 ὑπῆρχαν 35 φάμπρικες μέ 2112 ἐργάτες καί 936 χιλιάδες ρούβλια παραγωγή. Σύμφωνα μέ τόν «Κατάλογο» τοῦ 1894/95 ὑπῆρχαν 98 φάμπρικες μέ 2281 ἐργάτες καί 1918 χιλιάδες ρούβλια παραγωγή κι ἀκόμα 2477 ἐργάτες «ἔξω ἀπ' τίς ἐπιχειρήσεις, δηλ. ἐξωτερικοί». Δοκιμάστε νά ξεχωρίσετε ἐδῶ τούς «βιοτέχνες» ἀπό τούς «ἐργοστασιακούς ἐργάτες»!

** Σύμφωνα μέ τόν «Ὁδηγό» τοῦ 1890 ἔξω ἀπό τή Μόσχα ὑπῆρχαν 10 φάμπρικες σειρητιῶν μέ 303 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 58 χιλιάδες ρούβλια. Σύμφωνα ὅμως μέ τή «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας» (τόμ. VI, τεῦχος II) ὑπῆρχαν 400 ἐργαστήρια μέ 2619 ἐργάτες (ἀπ' αὐτούς τά 72,8 % μισθωτοί) καί μέ συνολική παραγωγή 963 χιλιάδες ρούβλια.

*** Ἡ «Συλλογή ἐκθέσεων τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας γιά τό 1903» (Πετρού-

ραγωγή 2 έκατομμύρια ρούβλια, ἐνῶ «ὅλη ἡ παραγωγή βρίσκεται στά χέρια μερικῶν φαμπρικάντηδων», πού γιά λογαριασμό τους ἀκριβῶς δουλεύουν οἱ «βιοτέχνες» καθώς καί παιδιά ἡλικίας 6–7 χρονῶν μέ ἀμοιβή 7–8 καπίκια τή μέρα («Ἐκθέσεις καί μελέτες», τόμ. I)* κτλ.

2) Ἄλλοι κλάδοι ὑφαντουργικῆς βιομηχανίας. Ἡ κετσεδοποιία

Ἄν κρίνει κανείς ἀπό τήν ἐπίσημη στατιστική γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια, ὁ «καπιταλισμός» εἶναι πολύ λίγο ἀναπτυγμένος στήν κετσεδοποιία: σ' ὅλη τὴν Εὐρωπαϊκή Ρωσία ὑπάρχουν ὅλο-ὅλο 55 φάμπρικες μέ 1212 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 454 χιλιάδες ρούβλια («Ὁδηγός» γιά τό 1890). Οἱ ἀριθμοί ὅμως αὐτοί ἀγκαλιάζουν μονάχα ἕνα τυχαῖα παρμένο κομμάτι τῆς πλατιά ἀναπτυγμένης κεφαλαιοκρατικῆς βιομηχανίας. Τό κυβερνεῖο Νίζνι Νωβγκοροντ κατέχει τήν πρώτη θέση στήν ἀνάπτυξη τῆς «ἐργοστασιακῆς» παραγωγῆς κετσέδων καί στό κυβερνεῖο αὐτό τό κύριο κέντρο τῆς βιομηχανίας αὐτῆς εἶναι ἡ πόλη Ἀρζαμάς καί τό προάστιο Βιγεζντνάγια Σλομπόντα (πού ἔχει 8 «φάμπρικες» μέ 278 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 120 χιλιάδες ρούβλια. Τό 1897 εἶχαν 3221 κάτοικους καί τό χωριό Κράσνογε 2835). Ἀκριβῶς στά περίχωρα αὐτῶν τῶν κέντρων εἶναι ἀναπτυγμένη ἡ «βιοτεχνία» κετσέδων, πού περιλαβαίνει περίπου 243 ἐργαστήρια μέ 935 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 103 847 ρούβλια. («Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», V). Γιά νά δείξουμε παραστατικά τήν οἰκονομική ὀργάνωση τῆς κετσεδοποιίας σ' αὐτή τήν περιφέρεια, θά δοκιμάσουμε νά χρησιμοποιήσουμε τό γραφικό τρόπο, σημειώνοντας μέ εἰδικά σημάδια τούς παραγωγούς πού κατέχουν μιά ἰδιαίτερη θέση στή γενική ὀργάνωση τοῦ κλάδου.

πολη, 1906) ἀναφέρει γιά ὅλο τό κυβερνεῖο Σαράτοφ 33 γραφεῖα διανομῆς δουλιᾶς στό σπίτι μέ 10 000 ἐργάτες. *(Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.)*

* Κέντρο αὐτῆς τῆς βιοτεχνίας εἶναι ἡ ἐπαρχία Σοσνόβκα, ὅπου ἡ ἀπογραφή τῶν ζέμστβο ὑπολόγισε ὅτι τό 1886 ὑπῆρχαν 4626 νοικοκυριά μέ 38 χιλιάδες πληθυσμό καί τῶν δυό φύλων. Βιοτεχνικά ἐργαστήρια ὑπῆρχαν 291. Τά 10% τῶν νοικοκυριῶν σ' ὅλη τήν ἐπαρχία δέν ἔχουν δικά τους σπίτια (ἔναντι 6,2% σ' ὅλο τό νομό), τά 44,5% τῶν νοικοκυριῶν δέν καλλιεργοῦν τά χωράφια τους (ἔναντι 22,8% σ' ὅλο τό νομό). Βλ. «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Σαράτοφ», τόμ. XI. — Συνεπῶς, καί δῶ ἡ κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα δημιούργησε βιοτεχνικά κέντρα πού ἀποσποῦν τούς ἐργάτες ἀπό τή γῆ.

Γραφική παράσταση τῆς ὀργάνωσης στήν κετσεδοποιία

ἀπόλυτα ἀνεξάρτητοι νοικοκυρέοι, πού ἀγοράζουν τό μαλλί ἀπό πρῶτο χέρι.

ἀνεξάρτητοι νοικοκυρέοι, πού ἀγοράζουν τό μαλλί ἀπό δεύτερο χέρι (ἀπό ποιόν, μᾶς τό δείχνει ἡ κυματοειδής γραμμή).

μή ἀνεξάρτητοι παραγωγοί, πού δουλεύουν μέ τό κομμάτι γιά λογαριασμό καί μέ ὑλικά τῶν ἀφεντικῶν (γιά ποιόν δουλεύουν, μᾶς τό δείχνει ἡ συνεχής γραμμή).

μισθωτοί ἐργάτες (σέ ποιόν μισθώθηκαν μᾶς τό δείχνουν δυό συνεχεῖς γραμμές).

Οἱ ἀριθμοί δείχνουν τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν (κατά προσέγγιση)*.

Τά στοιχεῖα πού μπαίνουν στά φτιαγμένα μέ διακεκομμένες γραμμές τετράγωνα ἀφοροῦν τή λεγόμενη «βιοτεχνία» καί τά ὑπόλοιπα — τίς «φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια».

Χωριό Βασίλεφ Βράγκ
108
Συνοικισμοί: Χόχλοβο, Ντολζνίκοβο, Σατόβκα καί Γιαμίστσι
95
62
Χωριό Κράσνογιε
10
10
110
110
220
220
Ὁ Βιαζόβοφ καί ἄλλοι μεγάλοι «φαμπρικάντες» στή Βιγεζντνάγια Σλομπόντα καί Ἀρζαμάς
8 περ.
278 περ.

Ἔτσι ξεκαθαρίζει πώς ὁ χωρισμός τῆς «φαμπρικο-εργοστασιακῆς» παραγωγῆς ἀπό τή «βιοτεχνική» εἶναι τελείως τεχνητός, πώς ἔχουμε μπροστά μας μιά ἑνιαία καί ὁλοκληρωμένη συγκρότηση τοῦ κλάδου πού ἀντιστοιχεῖ ἀπόλυτα στήν ἔννοια

* Οἱ πηγές ἀναφέρονται στό κείμενο. Ὁ ἀριθμός τῶν ἐργαστηρίων εἶναι περίπου δυό φορές μικρότερος ἀπ' τόν ἀριθμό τῶν ἀνεξάρτητων ἐργατῶν (52 ἐργαστήρια στό Βασίλιεφ Βράγκ, 5 + 55 + 110 στό χωριό Κράσνογε καί 21 ἐργαστήρια σέ 4 μικρά χωριά). Ἀντίθετα, ὁ ἀριθμός 8 γιά τήν πόλη Ἀρζαμάς καί τό χωριό Βιγεζντνάγια Σλομπόντα σημαίνει τόν ἀριθμό πού δείχνει «φάμπρικες» κι ὄχι ἐργάτες.

τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας*. Ἀπό τεχνική πλευρά πρόκειται γιά παραγωγή μέ τό χέρι. Ἡ ὀργάνωση τῆς δουλιᾶς εἶναι συνεργασία βασισμένη στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, πού παρατηρεῖται ἐδῶ σέ διπλή μορφή: καί κατά ἐμπόρευμα (μερικοί συνοικισμοί φτιάχνουν κομμάτια κετσέ, ἄλλοι μπότες ἀπό κετσέ, καπέλα, κετσεδένιους πάτους παπουτσιῶν κτλ.) καί κατά φάσεις παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος (λχ. ὅλο τό χωριό Βασίλιεφ Βράγκ *φορμάρει* τά καπέλα καί τούς κετσεδένιους πάτους τῶν παπουτσιῶν καί τούς στέλνει στό χωριό Κράσνογε, ὅπου τό ἡμικατεργασμένο προϊόν τό ἐπεξεργάζονται τελικά κτλ.). Ἡ συνεργασία αὐτή εἶναι κεφαλαιοκρατική, γιατί ἐπικεφαλῆς της στέκει τό μεγάλο κεφάλαιο, πού δημιούργησε τίς μεγάλες μανουφακτοῦρες καί ὑπόταξε (μέ ἕνα πολύπλοκο δίχτυ οἰκονομικῶν σχέσεων) τή μάζα τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων. Ἡ τεράστια πλειοψηφία τῶν παραγωγῶν μετατράπηκε κιόλας σέ *ἐργάτες πού φτιάχνουν ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος*, πού δουλεύουν γιά τούς ἐπιχειρηματίες μέσα σέ ἐξαιρετικά ἀνθυγιεινές συνθῆκες**. Τό γεγονός ὅτι αὐτός ὁ κλάδος εἶναι παλιός καί ὅτι οἱ κεφαλαιοκρατικές σχέσεις ἔχουν πέρα γιά πέρα διαμορφωθεῖ σ᾿ αὐτόν, ἔκαναν ὥστε νά ἀποσπαστοῦν οἱ παραγωγοί αὐτοί ἀπ᾿ τή γεωργία: στό χωριό Κράσνογε ἡ γεωργία βρίσκεται σέ πλέρια παρακμή καί ὁ βίος τῶν κατοίκων διαφέρει ἀπό τόν βίο τῶν γεωργῶν***.

* Ἄς σημειώσουμε, ὅτι ἡ γραφική παράσταση πού παραθέτουμε, μᾶς δίνει μιά τυπική εἰκόνα ὅλων γενικά τῶν βιοτεχνιῶν τῆς Ρωσίας, πού εἶναι ὀργανωμένες σύμφωνα μέ τόν τύπο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας: παντοῦ βλέπουμε νά εἶναι ἐπικεφαλῆς τοῦ κλάδου τά μεγάλα ἐργαστήρια (πού κάποτε κατατάσσονται στίς «φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια»), καί νά ἔχουν ἀπόλυτη ἐξουσία πάνω στή μάζα τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων, μέ μιά λέξη, βλέπουμε τήν κεφαλαιοκρατική συνεργασία πού βασίζεται στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί στήν παραγωγή μέ τό χέρι. Ἡ μανουφακτούρα δημιουργεῖ, κατά τόν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο, μή γεωργικά κέντρα ὄχι μόνο ἐδῶ, ἀλλά καί στούς περισσότερους ἄλλους κλάδους.

** Δουλεύουν γυμνοί σέ θερμοκρασία 22^0–24^0 Ρ. Ὁ ἀέρας εἶναι γεμάτος ἀπό λεπτή καί χοντρή σκόνη ἀπό χνούδι καί κάθε λογῆς βρωμιά τοῦ μαλλιοῦ. Τό πάτωμα στίς «φάμπρικες» εἶναι ἀπό χῶμα (προπαντός στά πλυντήρια) κτλ.

*** Δέν εἶναι χωρίς ἐνδιαφέρον νά σημειώσουμε ἐδῶ τήν ἰδιαίτερη ἀργκό τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ Κράσνογε. Εἶναι ἕνα τυπικό γνώρισμα τῆς ἐδαφικῆς ἀπομόνωσης πού χαρακτηρίζει τή μανουφακτούρα. «Στό χωριό Κράσνογε τίς φάμπρικες τίς ὀνομάζουν στή *ματροϊκή* γλώσσα *μαγειρεῖα*. Ἡ *ματροϊκή* γλώσσα ἀνήκει στίς πολυάριθμες διακλαδώσεις τῆς ὀφενικῆς, πού οἱ κυριότερες εἶναι τρεῖς: ἡ κυρίως *ὀφενική*, πού χρησιμοποιεῖται πιό πολύ στό κυβερνεῖο Βλαντίμιρ, ἡ *γκαλιβονική* στό κυβερνεῖο Κοστρομά καί ἡ

Ἐντελῶς ἀνάλογη εἶναι ἡ ὀργάνωση τῆς κετσεδοποιίας καί σέ μιά ὁλόκληρη σειρά ἄλλες περιοχές. Τό 1889 στό νομό Σεμιόνοφ τοῦ ὁμώνυμου κυβερνείου ἀπασχολοῦνταν μέ τήν παραγωγή κετσέδων σέ 363 κοινότητες 3180 νοικοκυριά μέ 4038 ἐργαζόμενους. Ἀπό τούς 3946 ἐργάτες μόνο οἱ 752 δούλευαν γιά τήν ἀγορά, 576 ἦταν μισθωτοί ἐργάτες καί 2618 δούλευαν γιά λογαριασμό τῶν ἀφεντικῶν καί κυρίως μέ ὑλικά τῶν ἀφεντικῶν, 189 νοικοκυριά μοίραζαν δουλιά σέ 1805 νοικοκυριά. Τά μεγάλα ἀφεντικά ἔχουν ἐργαστήρια μέ μισθωτούς ἐργάτες, πού ὁ ἀριθμός τους φτάνει τούς 25 κι ἀγοράζουν μαλλί γιά 10 χιλιάδες περίπου ρούβλια τό χρόνο*. Τούς μεγάλους νοικοκυρέους τούς ὀνομάζουν *χιλιάρηδες*· ὁ τζίρος τους φτάνει ἀπό 5 ὥς 100 χιλιάδες ρούβλια, ἔχουν δικές τους ἀποθῆκες μαλλιοῦ καί δικά τους μαγαζιά γιά τήν πούληση τῶν προϊόντων**. Στό κυβερνεῖο Καζάν ὁ «Κατάλογος» ἀναφέρει 5 «φάμπρικες» παραγωγῆς κετσέδων μέ 122 ἐργάτες, μέ συνολική παραγωγή 48 χιλιάδες ρούβλια καί μέ 60 ἐξωτερικούς ἐργάτες. Εἶναι ὁλοφάνερο, ὅτι οἱ τελευταῖοι φιγουράρουν καί ἀνάμεσα στούς «βιοτέχνες», γιά τούς ὁποίους διαβάζουμε ὅτι δουλεύουν συχνά γιά τούς «προαγοραστές» κι ὅτι ὑπάρχουν ἐργαστήρια, πού ἔχουν ὥς 60 ἐργάτες***. Ἀπό τίς 29 «φάμπρικες» κετσέδων τοῦ κυβερνείου Κοστρομά οἱ 28 εἶναι συγκεντρωμένες στό νομό Κίνεσμα κι ἔχουν 593 ἐργάτες στά ἐργαστήρια καί 458 ἐξωτερικούς («Κατάλογος», σελ. 68–70. Σέ δυό ἐπιχειρήσεις οἱ ἐργάτες εἶναι μόνον ἐξωτερικοί. Ἀρχίζουν νά ἐμφανίζονται καί ἀτμοκινητῆρες). Ἀπό τίς «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς» (XV) ξέρουμε ὅτι ἀπό τούς 3908 λαναράδες καί παραγωγούς κετσέδων αὐτοῦ τοῦ κυβερνείου, οἱ 2008 εἶναι συγκεντρωμένοι ἀκριβῶς στό νομό Κίνεσμα. Στήν πλειοψηφία τους οἱ παραγωγοί κετσέδων τοῦ κυβερνείου Κοστρομά δέν εἶναι ἀνεξάρτητοι, ἤ εἶναι μισθωτοί ἐργάτες πού δουλεύουν σέ ἐξαιρετικά ἀνθυγιεινά ἐργαστήρια****. Στό νομό Καλιάζιν τοῦ κυβερνείου Τβέρ βλέπουμε, ὅτι ἀπό τή μιά μεριά

ματροϊκή στά κυβερνεῖα Νίζνι Νόβγκοροντ καί Βλαντίμιρ» («Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», V, σελ. 465). Μονάχα ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία ἐξαλείφει πέρα γιά πέρα τόν τοπικιστικό χαρακτήρα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καί βάζει στή θέση τους ἐθνικές (καί διεθνεῖς) σχέσεις.

* «Ὑλικά γιά τήν ἐκτίμηση τῶν γαιῶν τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ», τόμ. XI, Νίζνι Νόβγκοροντ, 1893, σελ. 211–214.

** «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», VI.

*** «Ἐκθέσεις καί μελέτες», III.

**** «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», II.

ὑπάρχει ἡ δουλιά στό σπίτι γιά λογαριασμό τῶν «φαμπρικάντηδων» («Κατάλογος», 113), κι ἀπό τήν ἄλλη ὅτι ἀκριβῶς αὐτός ὁ νομός εἶναι ἡ φωλιά τῶν «βιοτεχνῶν»-κετσεδοποιῶν. Ἀπό τό νομό αὐτό φεύγουν τό λιγότερο 3000 ἄνθρωποι, πού περνοῦν ἀπό τό χερσότοπο «Ζιμνιάκ»[133] (στή δεκαετία 1860–1870 ὑπῆρχε ἐδῶ μιά φάμπρικα γιά τσόχες τοῦ Ἀλεξέγεφ) καί σχηματίζουν «μιά τεράστια ἀγορά ἐργασίας ἀπό λαναράδες καί κετσεδοποιούς»*. Στό κυβερνεῖο Γιαροσλάβλ ὑπάρχει καί ἐξωτερική δουλιά πού μοιράζουν οἱ «φαμπρικάντες» («Κατάλογος», 115) καί «βιοτέχνες», πού δουλεύουν γιά τούς ἐπιχειρηματίες-ἐμπόρους μέ τό μαλλί πού τούς δίνουν κτλ.

3) Ἡ παραγωγή καπέλων καί κασκέτων, ἡ παραγωγή εἰδῶν ἀπό κανάβι καί ἡ σχοινοποιία

Παραθέσαμε πιό πάνω στατιστικά στοιχεῖα γιά τήν παραγωγή καπέλων στό κυβερνεῖο Μόσχας**. Ἀπ' αὐτά φαίνεται, ὅτι τά $^2/_3$ τῆς συνολικῆς παραγωγῆς καί τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν εἶναι συγκεντρωμένα σέ 18 ἐργαστήρια, πού κατά μέσο ὅρο ἔχουν ἀπό 15,6 μισθωτούς ἐργάτες***. Οἱ «βιοτέχνες»-καπελάδες ἐκτελοῦν μονάχα ἕνα μέρος ἀπό τίς δουλιές πού ἀπαιτοῦνται γιά τά καπέλα, φτιάχνουν τά *πιλήματα*, πού τά πουλᾶνε στούς ἐμπόρους τῆς Μόσχας πού ἔχουν δικά τους «καταστήματα ἐπεξεργασίας». Μέ τή σειρά τους, γιά τούς «βιοτέχνες»-καπελάδες ἐργάζονται στό σπίτι οἱ «ψαλιδίστρες» (γυναῖκες πού ψαλιδίζουν τό χνούδι). Ἔτσι βλέπουμε ἐδῶ γενικά μιά κεφαλαιοκρατική συνεργασία, πού βασίζεται στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί πού τυλίγεται μ' ἕνα ὁλόκληρο δίχτυ ἀπό πολυποίκιλες μορφές οἰκονομικῆς ἐξάρτησης. Στό κέντρο τῆς βιοτεχνίας αὐτῆς (στό κεφαλοχώρι Κλιόνοβο τοῦ νομοῦ Ποντόλσκ) ἐκδηλώθηκε ξεκάθαρα ὁ χωρισμός τῶν βιοτεχνῶν (κυρίως τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν) ἀπό τή γεωργία**** καί τό ἀνέβασμα τοῦ ἐπιπέδου τῶν ἀναγκῶν τοῦ πληθυσμοῦ: ζοῦν «πολύ καθαρότερα», ντύνονται μέ τσίτια, ἀκόμα καί μέ λεπτές τσόχες, ἔχουν σαμοβάρια, ἐγκαταλείπουν τίς παλιές συνήθειες κ. ἄ., καί ἔτσι προκαλοῦν

* «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», II, σελ. 271.
** Βλ. στό I παράρτημα γιά τό V κεφάλαιο, τό ἐπάγγελμα ἀρ. 27.
*** Μερικά ἀπ' αὐτά τά ἐργαστήρια κατατάσσονταν καμιά φορά στίς «φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια», βλ., λχ., τόν «Ὁδηγό» τοῦ 1879, σελ. 126.
**** Βλ. πιό πάνω, κεφάλαιο V, ὑποκεφάλαιο VII.

τόν πικρό θρῆνο τῶν ντόπιων θαυμαστῶν τοῦ παλιοῦ καιροῦ*. Ἡ νέα ἐποχή προκάλεσε τήν ἐμφάνιση ἀκόμα καί πλανόδιων καπελάδων.

Μιά καθαυτό κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα εἶναι ἡ παραγωγή κασκέτων στό κεφαλοχώρι Μολβίτινο τοῦ νομοῦ Μπούι, τοῦ κυβερνείου Κοστρομά**. «Ἡ κύρια ἀπασχόληση στό κεφαλοχώρι Μολβίτινο καί σέ 36 ἄλλα χωριά εἶναι ἡ παραγωγή κασκέτων». Οἱ ἄνθρωποι ἐγκαταλείπουν τή γεωργία. Μετά τό 1861 ὁ κλάδος αὐτός ἀναπτύχθηκε πολύ. Οἱ ραπτομηχανές ἄρχισαν νά χρησιμοποιοῦνται πλατιά. 10 ἐργαστήρια δουλεύουν στό Μολβίτινο ὁλόκληρο τό χρόνο κι ἔχουν ἀπό 5–25 τεχνίτες κι ἀπό 1–5 τεχνίτρες. «Τό καλύτερο ἐργαστήρι ἔχει τζίρο περίπου 100 000 ρούβλια τό χρόνο»***. Ἐδῶ γίνεται καί διανομή δουλιᾶς στό σπίτι (λχ. τό ὑλικό γιά τόν τεπέ τοῦ κασκέτου τό δουλεύουν οἱ γυναῖκες στά σπίτια). Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας σακατεύει τούς ἐργάτες γιατί δουλεύουν μέσα στίς πιό ἀνθυγιεινές συνθῆκες κι ἀρρωσταίνουν συνήθως ἀπό φυματίωση. Τό γεγονός ὅτι τό ἐπάγγελμα αὐτό ὑπάρχει ἀπό πολύν καιρό (πάνω ἀπό 200 χρόνια) δημιούργησε ἐξαιρετικά ἐπιδέξιους μαστόρους: οἱ μαστόροι τοῦ Μολβίτινο εἶναι γνωστοί καί στίς πρωτεύουσες καί στίς ἀπόμακρες συνοριακές περιοχές.

Κέντρο παραγωγῆς εἰδῶν ἀπό κανάβι στό νομό Μεντίν τοῦ κυβερνείου Καλούγκας εἶναι τό κεφαλοχώρι Πολοτνιάνι Ζαβόντ. Εἶναι ἕνα μεγάλο χωριό, πού οἱ κάτοικοί του (3685 σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1897) εἶναι ἀχτήμονες καί ἀσχολοῦνται πολύ μέ τή βιοτεχνία (ἔχει παραπάνω ἀπό 1000 «βιοτέχνες»)· εἶναι τό κέντρο τῶν «βιοτεχνιῶν» τοῦ νομοῦ Μεντίν****. Ἡ παραγωγή εἰδῶν ἀπό κανάβι εἶναι ὀργανωμένη μέ τόν παρακάτω τρόπο: οἱ μεγάλοι ἐπιχειρηματίες (εἶναι τρεῖς, ὁ πιό μεγάλος λέγεται Γερόχιν) ἔχουν ἐργαστήρια μέ μισθωτούς ἐργάτες καί μέ λίγο-πολύ σημαντικό κυκλοφοριακό κεφάλαιο γιά τήν ἀγορά τῆς πρώτης ὕλης. Τό κανάβι τό λαναρίζουν στή «φάμπρικα», — τό κλώθουν οἱ κλώστριες στά σπίτια — τό στρίβουν στή φάμπρικα καί στό σπίτι. Τό στημόνι τό φτιάχνουν στή φάμπρικα,

* «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», VI, τεῦχος I, σελ. 282–287.
** Βλ. «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», IX καί «Ἐκθέσεις καί μελέτες», III.
*** Γιά κάποιο τυχαῖο λόγο τά ἐργαστήρια αὐτοῦ τοῦ εἴδους δέν περιλαβαίνονταν ὥς τώρα στίς «φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια».
**** «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», II.

ὑφαίνουν καί στή φάμπρικα καί στό σπίτι. Τό 1878 ἀσχολοῦνταν μέ τήν παραγωγή εἰδῶν ἀπό κανάβι 841 «βιοτέχνες»· ὁ Γερόχιν θεωρεῖται καί «βιοτέχνης» καί «φαμπρικάντης»· τό 1890 καί τό 1894–1895 ἀπασχολοῦσε 94–64 ἐργάτες· σύμφωνα μέ τίς «Ἐκθέσεις καί μελέτες» (τόμ. ΙΙ, σελ. 187), γι' αὐτόν δουλεύουν «ἑκατοντάδες ἀγρότες».

Στό κυβερνεῖο Νίζνι Νόβγκοροντ κέντρα σχοινοποιίας εἶναι ἐπίσης τά βιοτεχνικά χωριά Νίζνι Ἴζμπίλετς καί Βέρχνι Ἴζμπίλετς τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ, πού δέν ἀσχολοῦνται μέ τή γεωργία*. Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τοῦ κ. Κάρποφ («Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς», τεῦχος VIII) ἡ περιοχή τοῦ Γκορμπάτοβο-Ἴζμπίλετς εἶναι ἡ μόνη περιοχή γιά τήν παραγωγή σπάγγων καί σχοινιῶν. Ἕνα μέρος ἀπό τούς μικροαστούς τῆς πόλης Γκορμπάτοφ ἀσχολεῖται ἐπίσης μέ τό ἐπάγγελμα αὐτό, ἀλλά καί τά χωριά Βέρχνι Ἴζμπίλετς καί Νίζνι Ἴζμπίλετς ἀποτελοῦν «σχεδόν μέρος τῆς πόλης Γκορμπάτοφ» καί οἱ κάτοικοι ζοῦν σάν μικροαστοί, πίνουν κάθε μέρα τσάι, φοροῦν ἀγοραστά ροῦχα, τρῶνε ἄσπρο ψωμί. Συνολικά ἀσχολοῦνται σ' αὐτό τό ἐπάγγελμα σχεδόν τά $^2/_3$ τοῦ πληθυσμοῦ 32 χωριῶν καί συγκεκριμένα κάπου 4701 ἐργαζόμενοι (2096 ἄντρες καί 2605 γυναῖκες) μέ συνολική παραγωγή περίπου $1\,^1/_2$ ἑκατομμύριο ρούβλια. Ὁ κλάδος αὐτός ὑπάρχει ἐδῶ καί 200 περίπου χρόνια καί τώρα ξεπέφτει. Ἡ ὀργάνωσή του εἶναι ἡ παρακάτω: ὅλοι δουλεύουν σέ 29 ἐπιχειρηματίες μέ ὑλικά πού τά παραχωροῦν οἱ ἐπιχειρηματίες, πληρώνονται μέ τό κομμάτι, βρίσκονται «σέ ἀπόλυτη ἐξάρτηση ἀπό τούς ἐπιχειρηματίες» καί δουλεύουν 14–15 ὧρες τό εἰκοσιτετράωρο. Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο (1889) στόν κλάδο αὐτόν ἀσχολοῦνται 1699 ἐργάτες ἄντρες (σύν 558 ἀνήλικα κορίτσια καί ἀγόρια). Ἀπό τούς 1648 ἐργαζόμενους μονάχα 197 ἐργάζονται ἀπευθείας γιά τήν ἀγορά, οἱ 1340 δουλεύουν γιά τούς ἐπιχειρηματίες** καί οἱ 111 εἶναι μισθωτοί ἐργάτες στά ἐργαστήρια 58 ἀφεντικῶν. Ἀπό τόν ἀριθμό τῶν 1288 νοικοκυριῶν μέ *γεωργικούς κλήρους* μονάχα τά 727, δηλαδή λίγο περισσότερο ἀπό τά μισά, καλλιεργοῦν μόνα τους ὅλα τά χωράφια. Ἀπό τούς 1573 ἐργαζόμενους, πού ἔχουν κλήρους, οἱ 306, δηλαδή τά 19,4%, δέν ἀσχολοῦνται καθόλου μέ τή γεωργία. Γιά νά ἐξετάσουμε τό ζήτημα ποιά εἶναι αὐτά τ' «ἀφεντικά», πρέπει νά περάσουμε ἀπό τή «βιοτεχνία» στίς «φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια». Σύμφωνα μέ τόν «Κατάλογο» τοῦ 1894/95 ὑπῆρχαν ἐδῶ δυό φάμπρικες σχοινοποιίας μέ 231 ἐργάτες στά ἐργαστήρια καί 1155 ἐξωτερικούς ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 423 χιλιάδες ρούβλια. Καί τά δυό ἐργαστήρια εἶχαν ἐφοδιαστεῖ μέ μηχανικούς κινητῆρες (πού δέν ὑπῆρχαν οὔτε τό 1879, οὔτε τό 1890) καί, συνεπῶς, βλέπουμε ἐδῶ χειροπιαστά τό πέρασμα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας στήν κεφαλαιοκρατική μηχανική βιομηχανία, τή μετατροπή τῶν «βιοτεχνῶν» πού μοιράζουν πρῶτες ὕλες στά σπίτια καί τῶν προαγοραστῶν σέ πραγματικούς φαμπρικάντες.

Ἡ βιοτεχνική ἀπογραφή τοῦ 1894/95 τοῦ κυβερνείου Πέρμ κατάγραψε στό κυβερνεῖο 68 ἀγροτικά ἐργαστήρια παραγωγῆς σχοινιῶν καί σπάγγων μέ 343 ἐργάτες (143 ἀπ' αὐτούς εἶναι μισθωτοί) καί μέ συνολική παραγωγή 115 χιλιάδες ρούβλια*. Ἐπικεφαλῆς τῶν μικρῶν αὐτῶν ἐργαστηρίων βρίσκονται οἱ μεγάλες μανουφακτοῦρες, πού ὑπολογίστηκαν μαζί: 6 νοικοκυρέοι ἔχουν 101 ἐργάτες (91 μισθωτούς) μέ συνολική παραγωγή 81 χιλιάδες ρούβλια**. Τό καθεστώς τῆς παραγωγῆς στά μεγάλα αὐτά ἐργαστήρια μπορεῖ νά χρησιμεύσει σάν τό πιό χειροπιαστό δεῖγμα τῆς «ὀργανικῆς μανουφακτούρας» (σύμφωνα μέ τόν Μάρξ)[134], δηλαδή τέτιας μανουφακτούρας, ὅπου διάφοροι ἐργάτες ἐκτελοῦν διάφορες φάσεις τῆς *διαδοχικῆς* ἐπεξεργασίας τῆς πρώτης ὕλης: 1) τό λιάνισμα τοῦ καναβιοῦ, 2) τό λανάρισμα, 3) τό κλώσιμο, 4) τό τύλιγμα σέ «κουβάρια», 5) τό πίσωμα, 6) τό ξετύλιγμα στό τύμπανο, 7) τό πέρασμα τοῦ νήματος ἀπό τή μηχανή στίς τρύπες τοῦ σανιδιοῦ, 8) τό πέρασμα τοῦ νήματος ἀπό τό μαντεμένιο δαχτυλίδι, καί 9) τό στρίψιμο τῶν κλώνων, τό πλέξιμο τῶν παλαμαριῶν καί τό μάζεμά τους***.

* Σύμφωνα μέ τή στατιστική τῶν ζέμστβο (τεῦχος VII τῶν «Ὑλικῶν», Νίζνι Νόβγκοροντ, 1892) τό 1889 στά δυό αὐτά χωριά ὑπῆρχαν 341 νοικοκυριά στό πρῶτο καί 119 στό δεύτερο μέ 1277 καί 540 ἄτομα καί τῶν δυό φύλων. Νοικοκυριά μέ γεωργικούς κλήρους ἦταν 253 καί 103. Νοικοκυριά πού ἀσχολοῦνταν μέ ἄλλα ἐπαγγέλματα 284 καί 91· ἀπ' αὐτά δέν ἀσχολοῦνταν μέ τή γεωργία 257 καί 32. Δέν εἶχαν ἄλογα 218 καί 51. Ἐκμίσθωναν τούς γεωργικούς τους κλήρους 237 καί 53.

** Βλ. στή «Συλλογή τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ», τόμ. IV, τό ἄρθρο τοῦ παπᾶ Ροσλάβλεφ.

* «Δοκίμιο γιά τήν κατάσταση τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς στό κυβερνεῖο Πέρμ», σελ. 158· στό ἄθροισμα τοῦ πίνακα ὑπάρχει λάθος ἤ παρόραμα.

** Ibid., σελ. 40 καί 188 τόν πίνακα. Κατά πᾶσαν πιθανότητα τά ἴδια αὐτά ἐργαστήρια ὑπάρχουν καί στόν «Κατάλογο», σελ. 152. Γιά τή σύγκριση τῶν μεγάλων ἐργαστηρίων μέ τά μικρά ξεχωρίσαμε τούς γεωργούς ἐμπορευματοπαραγωγούς, βλ. «Μελέτες», σελ. 156. (Βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 392–393. *Ἡ Σύντ.*)

*** «Ἡ βιοτεχνική παραγωγή τοῦ κυβερνείου Πέρμ στήν ἔκθεση τῆς Σιβηρίας καί τῶν Οὐραλίων», τεῦχος ΙΙΙ, σελ. 47 κ. ἑ.

Όπως φαίνεται, ἴδια εἶναι ἡ ὀργάνωση τῆς βιοτεχνίας ἐπεξεργασίας καναβιοῦ καί στό κυβερνεῖο Ὀριόλ: ἀπό τό σημαντικό ἀριθμό τῶν μικρῶν ἀγροτικῶν ἐργαστηρίων ξεχωρίζουν οἱ μεγάλες μανουφακτοῦρες, κυρίως στίς πόλεις, καί συγκαταλέγονται στίς «φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια» (σύμφωνα μέ τόν «Ὁδηγό» τοῦ 1890 στό κυβερνεῖο Ὀριόλ ὑπῆρχαν 100 φάμπρικες γιά τό λιάνισμα τοῦ καναβιοῦ μέ 1671 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 795 χιλιάδες ρούβλια). Οἱ ἀγρότες δουλεύουν στήν καναβουργία «γιά τούς ἐμπόρους» (πιθανόν γι' αὐτούς τούς ἴδιους τούς ἰδιοχτῆτες μανουφακτούρας), μέ τό ὑλικό πού τούς δίνουν οἱ τελευταῖοι, καί πληρώνονται μέ τό κομμάτι. Ταυτόχρονα ἡ δουλιά καταμερίζεται σέ εἰδικές φάσεις: οἱ «λιανιστές» λιανίζουν τό κανάβι, οἱ «κλῶστες» κλώθουν, οἱ «καθαριστές» καθαρίζουν τό νῆμα ἀπό τά ἄγανα, οἱ «ροδάδες» γυρίζουν τόν τροχό. Ἡ δουλιά εἶναι πολύ βαριά. Πολλοί παθαίνουν φυματίωση καί «κατεβασιά». Ἡ σκόνη εἶναι τέτια πού «ἄν δέ συνηθίσεις, δέν μπορεῖς νά σταθεῖς μέσα οὔτε ἕνα τέταρτο τῆς ὥρας». Δουλεύουν σέ κοινές ἀποθῆκες ἀπό τά χαράματα ὥς τό βράδυ, ἀπό τό Μάη ὥς τό Σεπτέμβρη *.

4) Οἱ βιοτεχνίες κατεργασίας ξύλου

Τό πιό χαρακτηριστικό δεῖγμα κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας στόν τομέα αὐτόν εἶναι ἡ κατασκευή σεντουκιῶν. Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα λχ. τῶν ἐρευνητῶν τοῦ κυβερνείου Πέρμ, «ἡ παραγωγή αὐτή εἶναι ὀργανωμένη μέ τόν ἀκόλουθο τρόπο: μερικοί μεγάλοι ἐπιχειρηματίες πού ἔχουν ἐργαστήρια μέ μισθωτούς ἐργάτες, ἀγοράζουν ὑλικά, κατασκευάζουν *ἐνμέρει* τά εἴδη στά σπίτια τους, ὅμως κυρίως διανέμουν τό ὑλικό σέ μικρά ἐργαστήρια, πού τό καθένα ἐκτελεῖ μιά φάση τῆς παραγωγῆς, ἐνῶ στά δικά τους ἐργαστήρια συναρμολογοῦν τά μέρη τοῦ σεντουκιοῦ καί ὕστερα ἀπό τήν τελική ἑτοιμασία του στέλνουν τό ἐμπόρευμα στήν ἀγορά. Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας. . . ἐφαρμόζεται στήν παραγωγή σέ πλατιά κλίμακα: ἡ κατασκευή ὁλόκληρου τοῦ σεντουκιοῦ καταμερίζεται σέ 10–12 φάσεις, πού ἡ

* Βλ. τίς συλλογές τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο γιά τούς νομούς Τρουμπτσέβσκ, Καρατσιόφ καί Ὀριόλ τοῦ κυβερνείου Ὀριόλ. Ἡ σύνδεση τῆς μεγάλης μανουφακτούρας μέ τά μικρά ἀγροτικά ἐργαστήρια φαίνεται ἐπίσης καί ἀπό τό γεγονός ὅτι καί στά τελευταῖα ἀναπτύσσεται ἡ χρησιμοποίηση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας: λχ. στό νομό Ὀριόλ 16 ἀγρότες-ἰδιοχτῆτες κλωστουργείων ἔχουν 77 ἐργάτες.

καθεμιά ἐκτελεῖται χωριστά ἀπό βιοτέχνες πού κάνουν μιά φάση τῆς δουλιᾶς. Ἡ ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς αὐτῆς βρίσκεται στή συνένωση ἐργατῶν πού ἐκτελοῦν μιά φάση τῆς δουλιᾶς, ὁ καθένας (Teilarbeiter, ὅπως ὀνομάζονται στό «Κεφάλαιο»), κάτω ἀπό τή διεύθυνση τοῦ *κεφαλαίου*» *. Πρόκειται γιά μιά ἑτερογενῆ μανουφακτούρα (heterogene Manufaktur, σύμφωνα μέ τόν Μάρξ [135]), στήν ὁποία οἱ διάφοροι ἐργάτες ἐκτελοῦν ὄχι τίς διαδοχικές φάσεις γιά τή μετατροπή τῆς πρώτης ὕλης σέ προϊόν, ἀλλά φτιάχνουν διάφορα μέρη τοῦ προϊόντος, πού ἀργότερα συναρμολογοῦνται. Ἡ προτίμηση πού δείχνουν οἱ κεφαλαιοκράτες γιά τή δουλιά τῶν «βιοτεχνῶν» στό σπίτι ὀφείλεται ἐνμέρει στό χαρακτήρα αὐτῆς τῆς μανουφακτούρας πού τονίσαμε, κι ἐνμέρει (καί κυρίως) στήν πιό φτηνή ἀμοιβή τῆς δουλιᾶς τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στό σπίτι **. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τά σχετικά μεγάλα ἐργαστήρια αὐτῆς τῆς βιοτεχνίας συγκαταλέγονται μερικές φορές καί στίς «φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια» ***.

Μέ τόν ἴδιο τρόπο εἶναι ὀργανωμένη κατά πᾶσαν πιθανότητα καί ἡ παραγωγή σεντουκιῶν στό νομό Μοῦρομ τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ, ὅπου ὁ «Κατάλογος» ἀναφέρει 9 «φάμπρικες» (σ' ὅλες ἡ δουλιά γίνεται μέ τό χέρι) μέ 89 ἐργάτες στό ἐργαστήρι καί *114 ἐξωτερικούς* καί μέ συνολική παραγωγή 69 810 ρούβλια. Ἀνάλογη εἶναι ἡ ὀργάνωση τῆς ἁμαξοποιίας, λχ., στό κυβερνεῖο Πέρμ: ἀπό τή μάζα τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων ξεχωρίζουν τά ἐργαστήρια συναρμολόγησης μέ μισθωτούς ἐργάτες· οἱ μικροί βιοτέχνες εἶναι ἐργάτες πού ἐκτελοῦν μιά φάση τῆς δουλιᾶς καί κατασκευάζουν μέρη τῶν ἁμαξιῶν, τόσο μέ δικά τους ὑλικά ὅσο καί μέ ὑλικά τῶν «προαγοραστῶν» (δηλαδή τῶν κατόχων τῶν ἐργαστηρίων συναρμολόγησης) ****. Γιά τούς «βιοτέχνες» ἁμαξοποιούς τοῦ κυβερνείου Πολτάβας διαβάζουμε ὅτι στό συνοικισμό Ἀρντόνι ὑπάρχουν ἐργαστήρια μέ μισθωτούς ἐργάτες καί μέ διανομή δουλιᾶς στό σπίτι (οἱ πιό μεγάλοι ἐπι-

* *Β. Ἰλίν*, «Μελέτες», σελ. 176. (Βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 420. *Ἡ Σύντ.).*

** Βλ. ἀκριβῆ στοιχεῖα τῆς βιοτεχνικῆς ἀπογραφῆς τοῦ κυβερνείου Πέρμ γιά τό ἴδιο ζήτημα στό ἴδιο ἔργο, σελ. 177. (Βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 420. *Ἡ Σύντ.*).

*** Βλ. τόν «Ὁδηγό» καί τόν «Κατάλογο» γιά τό ἴδιο κυβερνεῖο τοῦ Πέρμ, γιά τό ἴδιο χωριό Νεβιάνσκι Ζαβόντ (πού δέν ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία) πού ἀποτελεῖ τό κέντρο αὐτῆς τῆς «βιοτεχνίας».

**** Βλ. τίς «Μελέτες» μας, σελ. 177–178. (Βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 420-421. *Ἡ Σύντ.)*

χειρηματίες ἔχουν ὥς 20 ἐξωτερικούς ἐργάτες)*. Στό κυβερνεῖο Καζάν στήν παραγωγή ἁμαξιῶν γιά τίς πόλεις παρατηρεῖται καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἀνάλογα μέ τό εἶδος τοῦ ἐμπορεύματος: μερικά χωριά κάνουν μονάχα ἕλκυθρα, ἄλλα μονάχα κάρα κτλ. «Τά ἁμάξια πού προορίζονται γιά τίς πόλεις, ὕστερα ἀπό τήν πλέρια συναρμολόγησή τους πού γίνεται στό χωριό (ὅμως χωρίς τά σιδερένια ἐξαρτήματα, χωρίς τίς ρόδες καί τό τιμόνι), φτάνουν στούς ἐμπόρους-παραγγελιοδόχους τοῦ Καζάν κι ἀπ᾿ αὐτούς τούς τελευταίους πηγαίνουν στούς βιοτέχνες-σιδεράδες, γιά νά μποῦν τά σιδερένια ἐξαρτήματα. Ἔπειτα, τά εἴδη αὐτά ξαναεπιστρέφουν στά καταστήματα καί στά ἐργαστήρια τῆς πόλης, ὅπου ἀποτελειώνονται, δηλαδή ντύνονται καί βάφονται... Τό Καζάν, ὅπου νωρίτερα γινόταν ἡ ἐφαρμογή τῶν σιδερένιων ἐξαρτημάτων στά ἁμάξια τῆς πόλης, παράδοσε σιγά-σιγά αὐτή τή δουλιά στούς βιοτέχνες, πού δουλεύουν φτηνότερα ἀπό τούς μαστόρους τῆς πόλης...»**. Συνεπῶς, τό κεφάλαιο προτιμάει τή διανομή τῆς δουλιᾶς στό σπίτι, γιατί ἔτσι πληρώνεται φτηνότερα ἡ ἐργατική δύναμη. Ὅπως φαίνεται ἀπό τά στοιχεῖα πού ἀναφέραμε, ἡ ὀργάνωση τῆς ἁμαξοποιίας ἀποτελεῖ στίς περισσότερες περιπτώσεις ἕνα σύστημα ἀπό βιοτέχνες-ἐργάτες πού ἐκτελοῦν μιά φάση τῆς δουλιᾶς καί εἶναι ὑποταγμένοι στό κεφάλαιο.

Τό τεράστιο βιοτεχνικό κεφαλοχώρι Βοροντσόβκα τοῦ νομοῦ Παβλόβσκ τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ (τό 1897 εἶχε 9541 κατοίκους) ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος ενιαίας μανουφακτούρας ξύλινων εἰδῶν («Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς κτλ.», τεῦχος IX, ἄρθρο τοῦ παπᾶ Μητρ. Ποπόφ). Σ᾿ αὐτό τό ἐπάγγελμα ἀσχολοῦνται περισσότερο ἀπό 800 σπίτια (κι ἀκόμα μερικά νοικοκυριά ἀπό τό κεφαλοχώρι Ἀλεξάντροβκα, πού ἔχει πάνω ἀπό 5000 κατοίκους). Κατασκευάζονται τετράτροχα κάρα, δίτροχα ἁμάξια, ρόδες, σεντούκια κτλ., πού ἡ ἀξία τους φτάνει τίς 267 χιλιάδες ρούβλια. Οἱ ἀνεξάρτητοι νοικοκυρέοι εἶναι λιγότεροι ἀπό τό ἕνα τρίτο. Οἱ μισθωτοί ἐργάτες στά ἐργαστήρια τῶν νοικοκυρέων εἶναι σπάνιοι***. Ἡ πλειοψηφία δουλεύει μέ τό κομμάτι ἐκτελώντας

* «Ἐκθέσεις καί μελέτες», I.
** Ibid., III.
*** Μεγάλοι ξυλέμποροι εἶναι 14 ἄτομα. Ἔχουν *ἀτμοθαλάμους* (ἡ ἀξία τους εἶναι περίπου 300 ρούβλια). Συνολικά στό χωριό ὑπάρχουν 24 ἀτμοθάλαμοι καί στόν καθένα δουλεύουν ἀπό 6 ἐργάτες. Οἱ ἴδιοι ἔμποροι διανέμουν τά ὑλικά στούς ἐργάτες καί τούς ὑποδουλώνουν μέ τίς χρηματικές προκαταβολές.

παραγγελίες τῶν ντόπιων ἀγροτῶν-ἐμπόρων. Οἱ ἐργάτες εἶναι χρεωμένοι στ᾿ ἀφεντικά κι ἐξαντλοῦνται ἀπό τή σκληρή δουλιά: ὁ κόσμος ἀδυνατίζει. Ὁ πληθυσμός τοῦ κεφαλοχωριοῦ εἶναι βιοτεχνικοῦ καί ὄχι ἀγροτικοῦ τύπου, δέν ἀσχολεῖται σχεδόν καθόλου μέ τή γεωργία (ἐκτός ἀπό τή λαχανοκηπουρική) καί ἔχει μηδαμινούς κλήρους. Τό ἐπάγγελμα αὐτό ὑπάρχει ἀπό πολύν καιρό καί ἀποσπάει τόν πληθυσμό ἀπό τή γεωργία, μεγαλώνοντας ὁλοένα καί περισσότερο τήν ἀπόσταση ἀνάμεσα στούς πλούσιους καί στή φτωχολογιά. Ὁ πληθυσμός τρέφεται λιτά, ντύνεται «πιό κομψά ἀπό πρῶτα», «ὄχι ὅμως ἀνάλογα μέ τά μέσα πού διαθέτει» — φορεῖ μόνο ἀγοραστά εἴδη. «Ὁ πληθυσμός κυριεύτηκε ἀπό ἐπιχειρηματικό καί ἐμπορικό πνεῦμα». «Σχεδόν ὅλοι ὅσοι δέν ξέρουν τό ἐπάγγελμα ἐμπορεύονται μέ κάτι... Κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς βιοτεχνίας καί τοῦ ἐμπορίου ὁ ἀγρότης ἔγινε γενικά πιό ἐλεύθερος στούς τρόπους του, πράγμα πού τόν ἔκανε πιό ἀναπτυγμένο καί καπάτσο»*.

Ἡ περίφημη βιοτεχνία πού φτιάχνει κουτάλια στό νομό Σεμιόνοφ τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ πλησιάζει στήν ὀργάνωσή της τήν κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα. Εἶναι ἀλήθεια, πώς ἐδῶ δέν ὑπάρχουν μεγάλα ἐργαστήρια, πού νά ξεχωρίζουν ἀπό τή μάζα τῶν μικρῶν καί νά κυριαρχοῦν πάνω σ᾿ αὐτά, ἀντίθετα ὅμως βλέπουμε ἐδῶ τόν καταμερισμό τῆς δουλιᾶς, πού ρίζωσε βαθιά, καί τήν πλέρια ὑποταγή στό κεφάλαιο τῆς μάζας τῶν ἐργατῶν, πού ἐκτελοῦν μιά φάση τῆς δουλιᾶς. Ὥς τήν τελική κατασκευή του τό κουτάλι περνάει τουλάχιστο ἀπό 10 χέρια, πρέπει μάλιστα νά σημειωθεῖ ὅτι ὁρισμένες φάσεις τίς κάνουν οἱ προαγοραστές εἴτε μέ ἰδιαίτερους μισθωτούς ἐργάτες εἴτε τίς διανέμουν σέ εἰδικούς ἐργάτες στό σπίτι (λχ. τό βάψιμο). Μερικά χωριά εἰδικεύονται σέ ὁρισμένες φάσεις τῆς δουλιᾶς (λχ. τό χωριό Ντιάκοβο εἰδικεύτηκε στό γυάλισμα τῶν κουταλιῶν, πού γίνεται ὕστερα ἀπό παραγγελία τοῦ προαγοραστῆ καί πληρώνεται μέ τό κομμάτι, τά χωριά Χβόστικοβα, Ντιάνοβα, Ζούζελκι στό βάψιμο τῶν κουταλιῶν κτλ.). Οἱ προαγοραστές ἀγοράζουν χοντρικά ξυλεία στό κυβερνεῖο Σαμάρας καί σέ ἄλλα,

* Ἐδῶ ἔχει τή θέση του νά σημειώσουμε γενικά τό προτσές, πού ἀκολουθεῖ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στήν *κατεργασία τοῦ ξύλου*. Οἱ ἐπιχειρηματίες ξυλείας δέν τήν πουλᾶνε σέ ἀκατέργαστη μορφή, ἀλλά μισθώνουν ἐργάτες, τούς δίνουν νά ἐπεξεργάζονται τήν ξυλεία, νά κατασκευάζουν διάφορα ξύλινα εἴδη καί ὕστερα πουλᾶνε αὐτά τά προϊόντα. Βλ. τίς «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς κτλ.», VIII, σελ. 1268, 1314. Ἐπίσης τή «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Ὀριόλ. Νομός Τρουμπτσέβσκ».

στέλνοντας ἐκεῖ συνεργεῖα μισθωτῶν ἐργατῶν, ἔχουν ἀποθῆκες πρώτων ὑλῶν κι ἕτοιμων προϊόντων, δίνουν στούς βιοτέχνες γιά ἐπεξεργασία τά πιό πολύτιμα εἴδη τῶν ὑλικῶν κτλ. Ἡ μάζα τῶν ἐργατῶν, πού κάνει μιά φάση τῆς δουλιᾶς, ἀποτελεῖ ἕνα σύνθετο παραγωγικό μηχανισμό, ἐντελῶς ὑποταγμένο στό κεφάλαιο. «Γιά τούς παραγωγούς κουταλιῶν εἶναι ἀδιάφορο ἄν δουλεύουν σάν μισθωτοί, συντηροῦνται ἀπό τ' ἀφεντικό καί ζοῦν στό ἐργαστήρι του ἤ ἄν βωλοδέρνουν στίς καλύβες τους, γιατί σ' αὐτό τό ἐπάγγελμα, ὅπως καί σέ ἄλλα, ὅλα εἶναι ζυγισμένα, μετρημένα καί ὑπολογισμένα. Ὁ παραγωγός κουταλιῶν δέ θά βγάλει περισσότερα ἀπ' ὅσα τοῦ εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖα γιά νά ζήσει»*. Εἶναι πολύ φυσικό, ὅτι μέσα σέ τέτιες συνθῆκες οἱ κεφαλαιοκράτες, πού κυριαρχοῦν σ' ὅλη τήν παραγωγή, δέ βιάζονται νά ἱδρύσουν ἐργαστήρια, καί αὐτός ὁ κλάδος τῆς παραγωγῆς, πού βασίζεται στή χειροτεχνική δουλιά καί στόν πατροπαράδοτο καταμερισμό τῆς ἐργασίας φυτοζωεῖ, μένοντας παραμελημένος καί στάσιμος. Οἱ δεμένοι μέ τή γῆ «βιοτέχνες» ἔχουν τελείως ρουτινιάσει: ὅπως τό 1879 ἔτσι καί τό 1889 ἐξακολουθοῦν ἀκόμα νά ὑπολογίζουν τά χρήματα μέ τόν παλιό τρόπο, σέ χαρτονομίσματα κι ὄχι σέ ἀσήμι.

Ἐπικεφαλῆς τοῦ κλάδου παραγωγῆς παιχνιδιῶν στό κυβερνεῖο Μόσχας βρίσκονται ἐπίσης τά ἐργαστήρια τύπου κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας**. Ἀπό τά 481 ἐργαστήρια τά 20 ἔχουν πάνω ἀπό 10 ἐργάτες. Στήν παραγωγή ἐφαρμόζεται πολύ πλατιά ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας καί μέ βάση τό εἶδος τοῦ ἐμπορεύματος, καί μέ βάση τίς φάσεις τῆς δουλιᾶς, πράγμα πού ἀνεβάζει σέ τεράστιο βαθμό τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας (μέ ἀποτέλεσμα τό σακάτεμα τοῦ ἐργάτη). Λχ. τό κέρδος πού βγάζει ἕνα μικρό ἐργαστήρι ὑπολογίζεται σέ 26 % τῆς τιμῆς πούλησης, ἐνῶ τοῦ μεγάλου σέ 58 %***. Ἐννοεῖται ὅτι καί τό πάγιο κεφάλαιο τῶν μεγάλων νοικοκυρέων εἶναι σημαντικά μεγαλύτερο. Ὑπάρχουν καί τεχνικές ἐγκαταστάσεις (λχ. στεγνωτήρια). Κέντρο αὐτῆς τῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ κωμόπολη Σέργκιγεφ, μή γεωργικός συνοικισμός (μέ 1055 ἐργάτες ἀπό τούς 1398 τῆς περιφέρειας καί μέ συνολική παραγωγή 311 χιλιάδες ρούβλια ἀπό τίς 405 χιλιάδες ρούβλια. Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1897 ἔχει 15155 κατοίκους). Τονίζοντας τήν ὑπεροχή τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων κτλ. ὁ συγγραφέας τῆς μελέτης αὐτοῦ τοῦ κλάδου ἔχει τή γνώμη ὅτι εἶναι πιθανότερο νά μετατραπεῖ ἡ βιοτεχνία αὐτή σέ μανουφακτούρα παρά σέ φάμπρικα, παρ' ὅλο πού θεωρεῖ τή μετατροπή αὐτή λίγο ἀπίθανη. «Καί στό μέλλον, λέει, οἱ μικροί παραγωγοί θά ἔχουν πάντα τή δυνατότητα νά συναγωνίζονται μέ μεγαλύτερη ἤ μικρότερη ἐπιτυχία τή μεγάλη παραγωγή» (l. c., 93). Ὁ συγγραφέας ξεχνᾶ, ὅτι ἡ τεχνική βάση τῆς μανουφακτούρας, ὅπως καί τῶν μικρῶν βιοτεχνιῶν, παραμένει πάντα ἡ ἴδια ἡ χειροποίητη παραγωγή· ὅτι ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας δέν μπορεῖ ποτέ νά ἀποτελέσει ἕνα τόσο ἀποφασιστικό πλεονέχτημα, πού νά μπορεῖ νά ἐκτοπίσει ἐντελῶς τούς μικρούς παραγωγούς, κυρίως ὅταν οἱ τελευταῖοι καταφεύγουν σέ τέτια μέσα σάν τήν παράταση τῆς ἐργάσιμης μέρας κτλ.· ὅτι ἡ μανουφακτούρα δέν εἶναι ποτέ σέ θέση ν' ἀγκαλιάσει ὅλη τήν παραγωγή, γιατί παραμένει μόνο ἐποικοδόμημα πάνω στή μάζα τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων.

* «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», τεῦχος II, 1879. — Βλ. ἐπίσης τά «Ὑλικά» τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο γιά τό νομό Σεμιόνοφ, τεῦχος XI, 1893.

** Τά στατιστικά στοιχεῖα πού ἀναφέραμε (παράρτημα I γιά τό κεφάλαιο V, ἐπαγγέλματα ἀρ. 2, 7 καί 26) ἀγκαλιάζουν μικρό μόνο μέρος τῶν παραγωγῶν παιχνιδιῶν, ὅμως τά στοιχεῖα αὐτά δείχνουν ὅτι ἐμφανίζονται ἐργαστήρια μέ 11–18 ἐργάτες.

*** «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VI, τεῦχος II, σελ. 47.

5) Ἡ ἐπεξεργασία ζωικῶν προϊόντων. Ἡ βυρσοδεψία καί ἡ παραγωγή γουναρικῶν

Οἱ πιό μεγάλοι τομεῖς τῆς βυρσοδεψίας ἀποτελοῦν πολύ χτυπητά παραδείγματα μιᾶς πλέριας συγχώνευσης τῆς «βιοτεχνίας» καί τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας, παραδείγματα πολύ ἀναπτυγμένης (καί σέ βάθος καί σέ πλάτος) κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας. Χαρακτηριστικό εἶναι κιόλας τό γεγονός, ὅτι τά κυβερνεῖα πού διακρίνονται γιά τίς διαστάσεις τῆς «ἐργοστασιακῆς» βυρσοδεψίας (Βιάτκας, Νίζνι Νόβγκοροντ, Πέρμ καί Τβέρ) διακρίνονται καί γιά τή μεγάλη ἀνάπτυξη τῶν «βιοτεχνιῶν» αὐτοῦ τοῦ κλάδου.

Σύμφωνα μέ τόν «Ὁδηγό» τοῦ 1890 στό χωριό Μπογκορόντσκογε τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ ὑπῆρχαν 58 «φάμπρικες» μέ 392 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 547 χιλιάδες ρούβλια καί σύμφωνα μέ τόν «Κατάλογο» τοῦ 1894/95 ὑπῆρχαν 119 «ἐργοστάσια» μέ 1499 ἐργάτες στά ἐργαστήρια καί 205 ἐξωτερικούς ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 934 χιλιάδες ρούβλια (οἱ τελευταῖοι αὐτοί ἀριθμοί ἀφοροῦν μόνο τήν κατεργασία τῶν ζωικῶν προϊόντων, πού εἶναι ὁ

κύριος κλάδος τῆς ντόπιας βιοτεχνίας). Τά στοιχεῖα ὅμως αὐτά ἀφοροῦν μόνο τίς *κορυφές* τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας. Τό 1879 ὁ κ. Κάρποφ ὑπολόγιζε ὅτι σ' αὐτό τό χωριό καί στήν περιφέρειά του ὑπῆρχαν περισσότερα ἀπό 296 ἐργαστήρια μέ 5669 ἐργάτες (πάρα πολλοί ἀπ' αὐτούς δούλευαν στά σπίτια γιά τούς κεφαλαιοκράτες) μέ συνολική παραγωγή περίπου 1490 χιλιάδες ρούβλια* στούς παρακάτω κλάδους: στή βυρσοδεψία, στό φτιάξιμο τακουνιῶν ἀπό μικρά κομμάτια πετσί, στό πλέξιμο καλαθιῶν (γιά ἐμπορεύματα), στήν κατασκευή σαγμάτων καί λαιμαριῶν γιά τά ἄλογα, στό ράψιμο γαντιῶν καί στήν ἐξαιρετικά πολύτιμη ἀγγειοπλαστική. Ἡ ἀπογραφή τῶν ζέμστβο γιά τό 1889 ἀναφέρει σ' αὐτή τήν περιοχή 4401 βιοτέχνες. Ἀπ' αὐτούς οἱ 1842 εἶναι ἐργάτες, γιά τούς ὁποίους δόθηκαν λεπτομερειακά στοιχεῖα, οἱ 1119 ἀπασχολοῦνται σάν μισθωτοί σέ ξένα ἐργαστήρια καί οἱ 405 δουλεύουν στά σπίτια τους γιά τούς ἐπιχειρηματίες**. «Τό Μπογκορόντσκογε μέ τίς 8 χιλιάδες πληθυσμό του ἀποτελεῖ ἕνα τεράστιο ἐργοστάσιο βυρσοδεψίας πού δουλεύει συνεχῶς»***. Πιό σωστά, πρόκειται γιά μιά «ὀργανική» μανουφακτούρα, πού εἶναι ὑποταγμένη σέ λίγους μεγάλους κεφαλαιοκράτες, πού προμηθεύονται τίς πρῶτες ὕλες, ἐπεξεργάζονται τά δέρματα, παράγουν ἀπ' αὐτά διάφορα εἴδη, μισθώνουν γιά τήν παραγωγή μερικές χιλιάδες ἐντελῶς ἄπορους ἐργάτες καί κυριαρχοῦν πάνω στά μικρά ἐργαστήρια****. Ἡ βιοτεχνία αὐτή ὑπάρχει ἀπό πολύ παλιά, ἀπό τό XVII αἰώνα. Στήν ἱστορία αὐτῆς τῆς βιοτεχνίας εἶναι ἰδιαίτερα ἀξιομνημόνευτοι οἱ τσιφλικάδες Σερεμέτιεφ (ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα), πού συντέλεσαν σημαντικά στήν ἀνάπτυξή της καί, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, προστάτευσαν ἀπό τούς ντόπιους πλουσίους τό δημιουργημένο ἐδῶ ἀπό πολύ παλιά προλεταριάτο. Ὕστερα ἀπό τό 1861 ἡ βιοτεχνία αὐτή ἐξελίχθηκε πολύ· ἀναπτύχθηκαν ἰδιαίτερα τά μεγάλα ἐργαστήρια σέ βάρος τῶν μικρῶν. Αἰῶνες ἐπαγγελματικῆς

* «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», IX.
** «Ὑλικά γιά τήν ἐκτίμηση τῶν γαιῶν» τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ.
*** «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», IX.
**** Αχ. ἐπικεφαλῆς αὐτῶν πού φτιάχνουν λαιμαριές γιά τά ἄλογα βρίσκονταν 13 μεγάλοι ἐπιχειρηματίες, πού εἶχαν ἀπό 10–30 μισθωτούς ἐργάτες κι ἀπό 5–10 ἐξωτερικούς ἐργάτες. Οἱ μεγάλοι παραγωγοί γαντιῶν κόβουν τά γάντια στά ἐργαστήριά τους (μέ 2–3 μισθωτούς ἐργάτες) καί τά δίνουν γιά ράψιμο ἔξω σέ 10–20 γυναῖκες. Οἱ τελευταῖες χωρίζονται σέ αὐτές πού *φτιάχνουν τά δάχτυλα* τῶν γαντιῶν καί σ' αὐτές πού τά *ράβουν*· οἱ πρῶτες παίρνουν δουλιά ἀπό τούς ἐπιχειρηματίες καί τή μοιράζουν στίς δεύτερες κι ἔτσι τίς ἐκμεταλλεύονται (στοιχεῖα ἀπό τό 1879).

δράσης διαμόρφωσαν μέσα στόν πληθυσμό ἐξαιρετικά ἐπιδέξιους μαστόρους, πού διάδοσαν τό ἐπάγγελμα σ' ὅλη τή Ρωσία. Οἱ κεφαλαιοκρατικές σχέσεις πού σταθεροποιήθηκαν, ὁδήγησαν στό χωρισμό τῆς βιοτεχνίας ἀπό τή γεωργία: δέν εἶναι μόνο πού τό χωριό Μπογκορόντσκογε δέν ἀσχολεῖται σχεδόν καθόλου μέ τή γεωργία, ἀλλά ἀποσπᾶ ἀπό τή γῆ καί τούς γύρω ἀγρότες, πού πηγαίνουν κι ἐγκαθίστανται σ' αὐτή τήν «πόλη»*. Ὁ κ. Κάρποφ διαπιστώνει ὅτι σ' αὐτό τό χωριό «οἱ κάτοικοι δέν ἔχουν τίποτε τό ἀγροτικό πάνω τους», «σέ καμιά περίπτωση δέν μπορεῖς νά σκεφτεῖς, ὅτι βρίσκεσαι σέ χωριό κι ὄχι σέ πόλη». Τό χωριό αὐτό ἀφήνει πολύ πίσω του καί τό Γκορμπάτοφ, κι ὅλες τίς ἄλλες πρωτεύουσες τῶν νομῶν τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ, ἐκτός ἴσως ἀπό τό Ἀρζαμάς. Τό χωριό αὐτό «εἶναι ἕνα ἀπό τά σπουδαιότερα ἐμπορικά καί βιοτεχνικά κέντρα τοῦ κυβερνείου πού παράγει κι ἐμπορεύεται προϊόντα ἑκατομμυρίων ρουβλιῶν». «Ἡ ἀχτίνα τῆς βιοτεχνικῆς κι ἐμπορικῆς ἐπιροῆς τοῦ Μπογκορόντσκογε εἶναι πολύ μεγάλη. Στενότατη σύνδεση μέ τή βιοτεχνία τοῦ Μπογκορόντσκογε ἔχει ἡ βιοτεχνία τῶν περιχώρων του σέ ἀχτίνα περίπου 10–12 βέρστια. Τά βιοτεχνικά αὐτά περίχωρα εἶναι ἕνα εἶδος ἐπέκταση τοῦ ἴδιου τοῦ Μπογκορόντσκογε». «Οἱ κάτοικοι τοῦ Μπογκορόντσκογε δέ μοιάζουν καθόλου τούς συνηθισμένους ἀπολίτιστους μουζίκους: εἶναι μικροαστοί ἐπαγγελματίες, ἔξυπνος κόσμος, μέ πείρα τῆς ζωῆς, πού περιφρονεῖ τόν ἀγρότη. Οἱ συνθῆκες ζωῆς καί οἱ ἠθικές ἀντιλήψεις τῶν κατοίκων τοῦ Μπογκορόντσκογε εἶναι πέρα γιά πέρα μικροαστικές». Σ' αὐτό πρέπει νά προστεθεῖ, ὅτι τά βιοτεχνικά χωριά τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ διακρίνονται γιά τό σχετικά μεγάλο ποσοστό τῶν κατοίκων τους πού ξέρουν γράμματα: ἔτσι τό ποσοστό τῶν ἀντρῶν καί γυναικῶν, πού ξέρουν ἤ μαθαίνουν γράμματα, ἀποτελεῖ γιά τά χωριά Πάβλοβο, Μπογκορόντσκογε καί Βόρσμα τά 37,8% καί 20,0 %, ἐνῶ γιά τό ὑπόλοιπο μέρος τοῦ νομοῦ 21,5% καί 4,4% (βλ. «Ὑλικά» τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο).

* Τό 1889 ἀπό τά 1812 νοικοκυριά (μέ 9241 κατοίκους) τά 1469 δέν καλλιεργοῦσαν τά χωράφια τους (τό 1897 εἶχε 12 342 κατοίκους). Τά χωριά Πάβλοβο καί Μπογκορόντσκογε διαφέρουν ἀπό τά ὑπόλοιπα χωριά τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ στό ὅτι πολύ λίγος κόσμος φεύγει ἀπό κεῖ. Ἀντίθετα, ἀπό ὅλους τούς ἀγρότες τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ, πού φεύγουν ἀπό τά σπίτια τους, τά 14,9% ζοῦν στό Πάβλοβο, καί τά 4,9% στό Μπογκορόντσκογε. Ἀπό τό 1858 ὥς τό 1889 ὁ πληθυσμός ὅλου τοῦ νομοῦ αὐξήθηκε κατά 22,1%, ἐνῶ τοῦ χωριοῦ Μπογκορόντσκογε αὐξήθηκε κατά 42%. (Βλ. τά «Ὑλικά» τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο).

Ἐντελῶς ἀνάλογες (σέ μικρότερη ὅμως κλίμακα) εἶναι οἱ σχέσεις στή βιοτεχνία ἐπεξεργασίας τοῦ δέρματος στά χωριά: Κατούνκι καί Γκοροντέτς τοῦ νομοῦ Μπαλαχνά, Μπολσόγε Μουράσκινο τοῦ νομοῦ Κνιαγκίνιν, Γιούρινο τοῦ νομοῦ Βασίλ, Τουμπανάγιεβκα, Σπάσκογε, Βατράς καί Λατίσιχα τοῦ ἴδιου νομοῦ. Ἐδῶ ἔχουμε τά ἴδια μή γεωργικά κέντρα μέ τήν «περιφέρεια» τῶν γύρω γεωργικῶν συνοικισμῶν, τά ἴδια πολύμορφα ἐπαγγέλματα καί πολυάριθμα μικρά ἐργαστήρια (καθώς καί ἐργάτες στό σπίτι), πού εἶναι ὑποταγμένα στούς μεγάλους ἐπιχειρηματίες καί πού τά κεφαλαιοκρατικά ἐργαστήριά τους τά συμπεριλαβαίνουν κάποτε στίς «φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια»*. Χωρίς νά μπαίνουμε σέ στατιστικές λεπτομέρειες, πού δέν περιέχουν τίποτα τό καινούργιο σέ σύγκριση μέ τά ὅσα ἔχουμε ἐκθέσει πιό πάνω, παραθέτουμε μονάχα τόν παρακάτω ἐξαιρετικά ἐνδιαφέροντα χαρακτηρισμό τοῦ χωριοῦ Κατούνκι**:

«Κάποια ἁπλότητα πατριαρχικῆς ἐποχῆς στίς σχέσεις ἀνάμεσα στ' ἀφεντικά καί στούς ἐργάτες, πού ἄλλωστε δέ χτυπᾶ στό μάτι μεμιᾶς καί πού δυστυχῶς (;) ἀπό χρόνο σέ χρόνο ἐξαφανίζεται ὅλο καί περισσότερο, δείχνει τό χειροτεχνικό χαρακτήρα τῶν ἐπαγγελμάτων (;). Ὁ ἐργοστασιακός χαρακτήρας τόσο τῆς παραγωγῆς ὅσο καί τοῦ πληθυσμοῦ ἀρχίζει νά ἐκδηλώνεται μονάχα τόν τελευταῖο καιρό, κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση κυρίως τῆς πόλης, πού οἱ σχέσεις μαζί της διευκολύνθηκαν μέ τήν ἐμφάνιση τῆς ἀτμοπλοΐας. Σήμερα τό χωριό φαίνεται πιά σάν ἀπόλυτα βιομηχανικός συνοικισμός: ἡ πλέρια ἔλλειψη κάθε ἴχνους ἀγροτικῆς οἰκονομίας, τό πυκνό χτίσιμο σπιτιῶν, πού μοιάζει μέ τῆς πόλης, τά πέτρινα παλάτια τῶν πλουσίων καί πλάι σ' αὐτά οἱ ἄθλιες καλύβες τῶν φτωχῶν, τά μαζεμένα στό κέντρο τοῦ συνοικισμοῦ μακριά ξύλινα καί πέτρινα χτίρια τῶν ἐργοστασίων — ὅλα αὐτά κάνουν νά διαφέρει χτυπητά τό Κατούνκι ἀπό τούς γειτονικούς συνοικισμούς καί δείχνει ξεκάθαρα τό βιομηχανικό χαρακτήρα τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ. Ἐπίσης καί οἱ ἴδιοι οἱ κάτοικοι θυμίζουν μέ μερικά γνωρίσματα τοῦ χαρακτήρα τους τόν τύπο τοῦ „ἐργάτη τῆς φάμπρικας" πού ἔχει πιά δημιουργηθεῖ στή Ρωσία: κάποια κομψότητα στήν ἐπίπλωση τοῦ σπιτιοῦ, στό ντύσιμο, στούς τρόπους, γλεντζέδικος στίς περισσότερες περιπτώσεις τρόπος ζωῆς καί ἐλάχιστη φροντίδα γιά τήν αὐριανή μέρα, τολμηρή, πότε πότε ἐπιτηδευμένη γλώσσα, κάποια περηφάνεια μπροστά στούς μουζίκους τοῦ χωριοῦ — ὅλα αὐτά τά γνωρίσματά τους εἶναι κοινά μέ τά γνωρίσματα τοῦ κόσμου τῆς ρωσικῆς φάμπρικας» *

* Βλ. «Ὑλικά» τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο γιά τούς νομούς πού αναφέρθηκαν. — «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», IX καί VI. — «Ὁδηγός» καί «Κατάλογος». — «Ἐκθέσεις καί μελέτες», II.

** Τό 1889 εἶχε 380 νοικοκυριά (κανένα δέν καλλιεργοῦσε γῆ) μέ 1305 κατοίκους. Σ' ὅλη τήν ἐπαρχία Κατούνκι τά 90,6% τῶν νοικοκυριῶν ἀσχολοῦνται μέ τή βιοτεχνία, τά 70,1% τῶν ἐργαζομένων ἀσχολοῦνται μόνο μέ τή βιοτεχνία (δηλαδή δέν ἀσχολοῦνται μέ τή γεωργία). Ὅσον ἀφορᾶ τό ποσοστό τῶν ἐγγράμματων ἡ ἐπαρχία αὐτή στέκει πολύ ψηλότερα ἀπό τό μέσο ὅρο τοῦ νομοῦ καί ὑστερεῖ ἀπ' αὐτήν τήν ἄποψη μονάχα ἀπό τήν ἐπαρχία Τσερνορέτσκαγια, πού ἐπίσης δέν εἶναι γεωργική καί ὅπου εἶναι πολύ ἀναπτυγμένη ἡ ναυπηγία. Τό 1887 στό χωριό Μπολσόγε Μουράσκινο ὑπῆρχαν 856 νοικοκυριά (ἀπ' αὐτά τά 853 δέν καλλιεργοῦσαν γῆ) μέ 3473 ἄτομα καί τῶν δυό φύλων. Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1897 τό Γκοροντέτς εἶχε 6330 κατοίκους, τό Μπολσόγε Μουράσκινο 5341, τό Γιούρινο 2189, τό Σπάσκογε 4494 καί τό Βατράς 3012.

Ἡ στατιστική γιά τίς «φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» ἀναφέρει γιά τό 1890 στήν πόλη Ἀρζαμάς τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ τό ὅλο 6 ἐργοστάσια βυρσοδεψίας μέ 64 ἐργάτες («Ὁδηγός»)· αὐτό εἶναι μόνο ἕνα πολύ μικρό μέρος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας, πού ἀγκαλιάζει τίς βιοτεχνίες γουναρικῶν, ὑποδηματοποιίας κ. ἄ. Οἱ ἴδιοι ἐργοστασιάρχες ἀπασχολοῦν ἐργάτες πού δουλεύουν στά σπίτια τόσο μέσα στήν πόλη Ἀρζαμάς (τό 1878 ὑπῆρχαν περίπου 400 τέτιοι ἐργάτες) ὅσο καί στούς 5 συνοικισμούς γύρω ἀπό τήν πόλη, ὅπου ἀπό τά 360 σπίτια γουναράδων τά 330 δουλεύουν γιά τούς ἐμπόρους τοῦ Ἀρζαμάς μέ ὑλικά πού τούς τά δίνουν οἱ ἴδιοι, καί μοχθοῦν 14 ὧρες τό εἰκοσιτετράωρο γιά 6–9 ρούβλια τό μήνα**. Γι' αὐτό ἀκριβῶς οἱ γουναράδες εἶναι ἄνθρωποι μέ χλωμά πρόσωπα, ἀδύνατοι, κόσμος πού ἐκφυλίζεται. Στό προάστιο Βιγεζντνάγια Σλομπόντα ἀπό τά 600 σπίτια τσαγκαράδων τά 500 δουλεύουν γιά τ' ἀφεντικά πού τούς δίνουν κομμένα τά ὑλικά γιά τίς μπότες. Τό ἐπάγγελμα αὐτό εἶναι παμπάλαιο, ὑπάρχει ἀπό 200 χρόνια περίπου κι ὁλοένα μεγαλώνει κι ἀναπτύσσεται. Οἱ κάτοικοι δέν ἀσχολοῦνται σχεδόν μέ τή γεωργία κι ὅλη ἡ ζωή τους εἶναι καθαρά ζωή πόλης, ζοῦν μέ «πολυτέλεια». Τό ἴδιο ἀφορᾶ καί τούς παραπάνω γουναράδικους συνοικισμούς, πού οἱ κάτοικοί τους «βλέπουν μέ περιφρόνηση τόν ἀγρότη-γεωργό, πού τόν ἀποκαλοῦν „ἄξεστο χωριάτη"» ***.

Ἐντελῶς τό ἴδιο βλέπουμε στό κυβερνεῖο Βιάτκας. Οἱ νομοί Βιάτκας καί Σλομποντσκόι εἶναι κέντρα καί τῆς «ἐργοστασιακῆς» καί τῆς «βιοτεχνικῆς» βυρσοδεψίας καί κατασκευῆς γουναρικῶν. Στό νομό Βιάτκας τά βιοτεχνικά βυρσοδεψεῖα εἶναι συγκεντρωμένα στά περίχωρα τῆς πόλης καί «συμπληρώνουν» τήν

* «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», IX, σελ. 2567. Στοιχεῖα γιά τό 1880.

** Ἡ κατάσταση τῶν ἐργατῶν στίς φάμπρικες τοῦ Ἀρζαμάς εἶναι καλύτερη σέ σύγκριση μέ τήν κατάσταση τῶν ἐργατῶν γῆς («Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», III, σελ. 133).

*** Ibid., σελ. 76.

παραγωγή τῶν μεγάλων ἐργοστασίων*, δουλεύοντας λχ. γιά τούς μεγάλους ἐργοστασιάρχες. Γιά τούς ἴδιους ἐπίσης δουλεύουν τίς περισσότερες φορές οἱ βιοτέχνες σαγματοποιοί καί παραγωγοί κόλλας. Οἱ ἰδιοχτῆτες ἐργοστασίων γουναρικῶν ἀπασχολοῦν ἑκατοντάδες ἐργάτες, πού ράβουν στά σπίτια τους τίς προβιές κ. ἄ. Πρόκειται γιά μιά κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα μέ τμήματα πού κατεργάζονται προβιές, πού φτιάχνουν γοῦνες ἀπό προβιές, σάγματα ἀπό δέρμα κτλ. Ἀκόμα πιό ἔκδηλες εἶναι οἱ σχέσεις πού διαμορφώθηκαν στό νομό Σλομποντσκόι (κέντρο τῶν ἐπαγγελμάτων εἶναι τό προάστιο Ντεμιάνκα). Ἐδῶ βλέπουμε ἕνα μικρό ἀριθμό μεγάλων ἐργοστασιαρχῶν** νά βρίσκεται ἐπικεφαλῆς τῶν βιοτεχνῶν-βυρσοδεψῶν (870 ἄτομα), τῶν τσαγκαράδων καί τῶν γαντάδων (855 ἄτομα), τῶν τομαράδων (940 ἄτομα), τῶν ραφτάδων (309 ἄτομα ράβουν κοντογούνια ἐπί παραγγελία τῶν κεφαλαιούχων). Γενικά, αὐτός ὁ τρόπος ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς δερμάτινων εἰδῶν, ὅπως φαίνεται, εἶναι διαδομένος πολύ πλατιά: λχ. ὁ «Κατάλογος» ὑπολογίζει στήν πόλη Σαράπολ τοῦ κυβερνείου Βιάτκας 6 ἐργοστάσια βυρσοδεψίας, πού κατασκευάζουν παράλληλα καί εἴδη ὑπόδησης κι ἀπασχολοῦν ἐκτός ἀπ' τούς 214 ἐργάτες στά ἐργαστήρια καί 1080 ἐξωτερικούς ἐργάτες (σελ. 495). Τί θ' ἀπογίνονταν οἱ «βιοτέχνες» μας, οἱ ἐκπρόσωποι αὐτοί τῆς «λαϊκῆς» βιοτεχνίας, πού οἱ λογῆς-λογῆς Μανίλοφ μᾶς τούς παρουσιάζουν μέ ρόδινα χρώματα, ἄν ὅλοι οἱ ρῶσοι ἔμποροι καί φαμπρικάντες ὑπολόγιζαν μέ τόν ἴδιο λεπτομερειακό τρόπο καί μέ τήν ἴδια ἀκρίβεια τούς ἐξωτερικούς ἐργάτες πού ἀπασχολοῦν!***

* «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», τεῦχος XI, σελ. 3084. (Σύγκρ. τόν «Ὁδηγό» γιά τό 1890). Στήν κατηγορία τῶν βιοτεχνῶν συμπεριλήφθηκε ὁ ἀγρότης-καλλιεργητής Ντολγκούσιν, πού ἔχει ἐργοστάσιο μέ 60 ἐργάτες. Καί τέτιοι βιοτέχνες εἶναι κάμποσοι.

** Σύμφωνα μέ τόν «Ὁδηγό» τοῦ 1890 ὑπάρχουν περίπου 27 νοικοκυρέοι πού ἔχουν πάνω ἀπό 700 ἐργάτες.

*** Βλ. ἐπίσης τόν «Κατάλογο», σελ. 489, σχετικά μέ τό γνωστό «βιοτεχνικό» χωριό Ντουνίλοβο τοῦ νομοῦ Σούγια τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ. Ὁ «Ὁδηγός» τοῦ 1890 ἀναφέρει ἐδῶ 6 ἐργοστάσια γουναρικῶν μέ 151 ἐργάτες, καί σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα ἀπό τίς «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή» (τεῦχος X) στήν περιφέρεια αὐτή ἀπασχολοῦνται περίπου 2200 ἐργάτες γουναράδες καί 2300 ραφτάδες γουναρικῶν. Τό 1877 ὑπολογίζονταν ὥς $5^1/_2$ χιλιάδες «βιοτέχνες». Πιθανόν στόν ἴδιο νομό νά εἶναι ὀργανωμένη σύμφωνα μέ τόν ἴδιο τύπο ἡ παραγωγή τρίχινων κόσκινων, πού ἀγκαλιάζει περίπου 40 χωριά κι ἀπασχολεῖ κάπου 4000 ἄτομα, τούς λεγόμενους «μαρντάστσι» (ἔτσι τούς λένε σ' ὅλη τήν περιφέρεια)[136]. Μιά παρόμοια ὀργάνωση τῆς βυρσοδεψίας καί ὑποδηματοποιίας στό κυβερνεῖο τοῦ Πέρμ, τήν περιγράψαμε στίς «Μελέτες», σελ. 171 καί ἑπόμενες. (Βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 412 καί ἑπόμενες. *Ἡ Σύντ.*).

Ἐδῶ πρέπει ἐπίσης ν' ἀναφέρουμε τό βιομηχανικό κεφαλοχώρι Ρασκάζοβο τοῦ νομοῦ καί κυβερνείου Ταμπόφ (τό 1897 εἶχε 8283 κατοίκους), πού εἶναι κέντρο καί «ἐργοστασιακῆς» παραγωγῆς (ἐργοστάσια τσόχας, σαπουνοποιίας, βυρσοδεψίας, οἰνοπνευματοποιίας) καί «βιοτεχνικῆς». Πρέπει νά σημειωθεῖ πώς ἡ τελευταία συνδέεται στενά μέ τήν πρώτη. Ἐδῶ ὑπάρχουν βυρσοδεψεῖα, κετσεδοποιεῖα (κάπου 70 κάτοχοι ἐργαστηρίων· ὑπάρχουν ἐργαστήρια μέ 20–30 ἐργάτες), ἐπιχειρήσεις κατασκευῆς κόλλας, ὑποδηματοποιεῖα, καλτσοποιεῖα (δέν ὑπάρχει σπίτι πού νά μή πλέκει κάλτσες ἀπό μαλλί, πού οἱ «προαγοραστές» τό μοιράζουν μέ τό ζύγι) κτλ. Κοντά σ' αὐτό τό κεφαλοχώρι βρίσκεται ὁ συνοικισμός Μπέλαγια Πολιάνα (300 νοικοκυριά), γνωστός γιά τά ἴδια ἐπαγγέλματα. Στό νομό Μορσάνσκ, κέντρο τῶν βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων εἶναι τό κεφαλοχώρι Ποκρόβσκογε-Βασίλεβσκογε, πού εἶναι ταυτόχρονα καί κέντρο τῆς «ἐργοστασιακῆς» βιομηχανίας (βλ. τόν «Ὁδηγό» καί τίς «Ἐκθέσεις καί μελέτες», τόμ. III). Στό κυβερνεῖο Κούρσκ εἶναι ἀξιοσημείωτοι σάν βιοτεχνικοί συνοικισμοί καί σάν κέντρα «βιοτεχνιῶν» τά κεφαλοχώρια: Βελίκο-Μιχάηλοβκα (τοῦ νομοῦ Νόβι-Ὀσκόλ, τό 1897 εἶχε 11 853 κατοίκους), Μπορίσοβκα (τοῦ νομοῦ Γκράιβορον μέ 18 071 κατοίκους), Τομάροβκα (τοῦ νομοῦ Μπέλγκοροντ μέ 8716 κατοίκους), Μιροπόλιε (τοῦ νομοῦ Σούτζια μέ πάνω ἀπό 10 000 κατοίκους. Βλ. τίς «Ἐκθέσεις καί μελέτες», τόμ. I, στοιχεῖα γιά τό 1888–1889). Στούς ἴδιους συνοικισμούς θά βρεῖτε κι «ἐργοστάσια» βυρσοδεψίας (βλ. τόν «Ὁδηγό» γιά τό 1890). Ὁ κυριότερος «βιοτεχνικός» κλάδος εἶναι ἡ βυρσοδεψία καί ἡ ὑποδηματοποιία. Δημιουργήθηκε ἀπό τό πρῶτο μισό τοῦ 18ου αἰώνα καί κατά τό 1860–1870 ἔφτασε τό ἀνώτερο σημεῖο τῆς ἀνάπτυξής του καί διαμορφώθηκε σέ «σταθερή ὀργάνωση μέ καθαρά ἐμπορικό χαρακτήρα». Ὅλη τή δουλιά τή μονοπώλησαν οἱ ἐργολάβοι πού ἀγόραζαν δέρματα καί τά μοίραζαν γιά ἐπεξεργασία στούς χειροτέχνες. Οἱ σιδηρόδρομοι ἔβαλαν τέλος στό μονοπωλιακό αὐτό χαρακτήρα τοῦ κεφαλαίου καί οἱ καπιταλιστές-ἐργολάβοι μετάφεραν τά κεφάλαιά τους σέ πιό ἐπικερδεῖς ἐπιχειρήσεις. Τώρα ἡ βιοτεχνία αὐτή εἶναι ὀργανωμένη μέ τόν παρακάτω τρόπο: ὑπάρχουν περίπου 120 μεγάλοι ἐπιχειρηματίες, ἔχουν ἐργαστήρια μέ μισθωτούς ἐργάτες καί μοιράζουν δουλιά στά σπίτια.

Οἱ μικροί ἀνεξάρτητοι ἐπιχειρηματίες (πού ἀγοράζουν ὅμως τό δέρμα ἀπό τούς μεγάλους) εἶναι κάπου 3000. Αὐτοί πού δουλεύουν στά σπίτια (γιά τά μεγάλα ἀφεντικά) εἶναι 400 ἄτομα κι ἄλλοι τόσοι εἶναι οἱ μισθωτοί ἐργάτες. Ἔπειτα ὑπάρχουν καί οἱ μαθητευόμενοι. Συνολικά ὑπάρχουν πάνω ἀπό 4000 τσαγκαράδες. Χώρια ἀπ᾽ αὐτούς ὑπάρχουν ἐδῶ βιοτέχνες-ἀγγειοπλάστες, βιοτέχνες πού φτιάχνουν εἰκονοστάσια, ἁγιογράφοι, ὑφαντές τραπεζομάντηλων κτλ.

Πολύ χαρακτηριστική καί τυπική κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα εἶναι ἡ κατεργασία τοῦ δέρματος τῆς βερβερίτσας στό νομό Καργκόπολ τοῦ κυβερνείου Ὀλόνετς — πού τήν περιέγραψε ἕνας δάσκαλος-μάστορας, πολύ καλά κατατοπισμένος στά πράγματα, πού ἔδοσε μιά ἀληθινή καί εἰλικρινῆ εἰκόνα ὅλης τῆς ζωῆς τοῦ βιοτεχνικοῦ κόσμου στίς «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή» (τεῦχος IV). Σύμφωνα μέ τήν περιγραφή του (τό 1878) τό ἐπάγγελμα αὐτό ὑπάρχει ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα: 8 ἀφεντικά ἔχουν 175 ἐργάτες καί ἐπιπλέον γι᾽ αὐτούς δουλεύουν 1000 περίπου ράφτρες στά σπίτια τους καί 35 περίπου οἰκογένειες γουναράδων (στά χωριά), δηλ. συνολικά 1300–1500 ἄτομα, μέ συνολική παραγωγή 336 χιλιάδες ρούβλια. Σάν ἀξιοπερίεργο πρέπει νά σημειωθεῖ, ὅτι ὅταν ὁ κλάδος αὐτός βρισκόταν στήν ἀκμή του, δέ συμπεριλαβαινόταν στή στατιστική γιά τίς «φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια». Στόν «Ὁδηγό» τοῦ 1879 δέν ἀναφέρεται καθόλου. Ὅταν ὅμως ἄρχισε νά ξεπέφτει τότε μπῆκε στή στατιστική. Ὁ «Ὁδηγός» τοῦ 1890 ἀναφέρει στήν Καργκόπολ καί στόν ὁμώνυμο νομό 7 ἐργοστάσια μέ 121 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 50 χιλιάδες ρούβλια, κι ὁ «Κατάλογος» 5 ἐργοστάσια μέ 79 ἐργάτες (χώρια 57 ἐξωτερικούς) καί μέ συνολική παραγωγή 49 χιλιάδες ρούβλια*. Τό καθεστώς πού ἐπικρατεῖ στήν κεφαλαιοκρατική αὐτή μανουφακτούρα εἶναι πολύ διδαχτικό, σάν δεῖγμα γιά τό τί γίνεται στίς

* Νά τά στοιχεῖα γιά τούς «βιοτέχνες», πού ἀφοροῦν τό 1894. «Μέ τό ράψιμο τῆς κατεργασμένης γούνας τῆς βερβερίτσας ἀπασχολοῦνται οἱ πιό φτωχές μικροαστές τῆς Καργκόπολ καί οἱ ἀγρότισσες τῆς ἐπαρχίας Πάβλοβο. Τίς πληρώνουν πολύ λίγο», ἔτσι πού ἡ ράφτρα κερδίζει τό μήνα μόνο 2 ρούβλια καί 40 καπίκια ὥς 3 ρούβλια, τά ἔξοδα συντήρησης εἶναι δικά της, καί γιά μιά τέτια ἀπολαβή (ἡ πληρωμή γίνεται μέ τό κομμάτι) πρέπει νά κάθεται 12 ὧρες τό εἰκοσιτετράωρο χωρίς νά σηκώσει κεφάλι. «Ἡ δουλιά ἐξαντλεῖ πολύ τίς δυνάμεις λόγω τῆς ἐξαιρετικῆς ἔντασης καί προσοχῆς». Τώρα οἱ ράφτρες εἶναι κάπου 200 («Ἡ βιοτεχνική παραγωγή γιά τό κυβερνεῖο τοῦ Ὀλόνετς», δοκίμιο τῶν κ. κ. Μπλαγκοβέστσενσκι καί Γκαριάζιν. Πετροζαβόντσκ, 1895, σελ. 92–93).

παμπάλαιες ἐντελῶς ἰδιότυπες «βιοτεχνίες» πού εἶναι παραπεταμένες κάπου σέ μιά ἀπό τίς πολυάριθμες ἀπόκεντρες περιοχές τῆς Ρωσίας. Οἱ μαστόροι δουλεύουν 15 ὧρες τό εἰκοσιτετράωρο μέσα σέ ἐξαιρετικά ἀνθυγιεινή ἀτμόσφαιρα καί κερδίζουν 8 ρούβλια τό μήνα, δηλαδή λιγότερο ἀπό 60–70 ρούβλια τό χρόνο. Τό εἰσόδημα τῶν ἀφεντικῶν εἶναι περίπου 5000 ρούβλια τό χρόνο. Οἱ σχέσεις τῶν ἀφεντικῶν πρός τούς ἐργάτες εἶναι «πατριαρχικές»: σύμφωνα μέ ἕνα παμπάλαιο ἔθιμο τό ἀφεντικό δίνει δωρεάν κβάς* κι ἁλάτι, πού οἱ ἐργάτες τό ζητιανεύουν ἀπό τή μαγείρισσα τοῦ ἀφεντικοῦ. Σέ ἔνδειξη εὐγνωμοσύνης πρός τό ἀφεντικό (γιατί τούς «δίνει» δουλιά) οἱ ἐργάτες πηγαίνουν καί καθαρίζουν δωρεάν τίς οὐρές τῆς βερβερίτσας, ἐπίσης καθαρίζουν τίς γοῦνες μετά τό τέλος τῆς δουλιᾶς. Ὅλη τή βδομάδα οἱ μαστόροι ζοῦν στά ἐργαστήρια καί τ᾽ ἀφεντικά πότε-πότε στά ἀστεῖα, τούς τραβοῦν κι ἀπό κανένα ξύλο (σελ. 218, l. c.), τούς ἀναγκάζουν νά κάνουν κάθε λογῆς δουλιές — νά ἀνακατεύουν τό χόρτο, νά καθαρίζουν τό χιόνι, νά κουβαλοῦν νερό, νά ξεπλένουν τά ἀσπρόρουχα κ. ἄ. Ἡ φτήνια τῶν ἐργατικῶν χεριῶν εἶναι καταπληχτική καί στήν ἴδια τήν Καργκόπολ. Ὅσο γιά τούς ἀγρότες τῶν περιχώρων, «εἶναι ἕτοιμοι νά δουλέψουν σχεδόν δωρεάν». Ἡ παραγωγή γίνεται μέ τό χέρι μέ συστηματικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί μέ μακρόχρονη (8–12χρονη) μαθήτευση. Τήν τύχη τῶν μαθητευόμενων μπορεῖ εὔκολα νά τή φανταστεῖ κανείς.

6) Οἱ ὑπόλοιποι κλάδοι ἐπεξεργασίας ζωικῶν προϊόντων

Ἕνα ἐξαιρετικά λαμπρό παράδειγμα κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας ἀποτελεῖ ἡ φημισμένη βιοτεχνία ὑποδημάτων τοῦ κεφαλοχωριοῦ Κίμρι καί τῶν περιχώρων του στό νομό Κόρτσεβα τοῦ κυβερνείου Τβέρ**. Ἡ βιοτεχνία αὐτή εἶναι παμπάλαια,

* Ρωσικό ποτό. *Σημ. μετ.*

** Βλ. «Στατιστικά χρονικά τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας», II, τεῦχος III, Πετρούπολη, 1872. Ὑλικά γιά τή μελέτη τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς καί τῆς χειρωνακτικῆς δουλιᾶς στή Ρωσία. Ἐπεξεργασμένα ἀπό τόν *Λ. Μάικοφ*. Ἄρθρο τοῦ Β. Α. Πλετνιόφ. Ἡ ἐργασία αὐτή εἶναι ἡ καλύτερη ὡς πρός τή ζωντανή περιγραφή ὅλης τῆς *ὀργάνωσης* τῆς βιοτεχνίας. Οἱ πιό κατοπινές ἐργασίες δίνουν πολύτιμα στατιστικά στοιχεῖα καί στοιχεῖα γιά τίς βιοτικές συνθῆκες, ὅμως δέν ἐξηγοῦν τόσο ἱκανοποιητικά τήν οἰκονομική συγκρότηση τῆς σύνθετης αὐτῆς βιοτεχνίας. Σέ συνέχεια, βλ. «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», τεῦχος VIII, ἄρθρο τοῦ κ. Ποκρόβσκι καί τίς «Ἐκθέσεις καί μελέτες», τόμ. I.

ὑπάρχει ἀπό τό 16ο αἰώνα. Μετά τή μεταρρύθμιση ἐξακολουθεῖ νά μεγαλώνει καί ν' ἀναπτύσσεται. Στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1870–1880 ὁ Πλετνιόφ ὑπολόγισε ὅτι ἡ βιοτεχνία αὐτή ἀγκάλιαζε 4 ἐπαρχίες, ἐνῶ τό 1888 ἀνάφεραν κιόλας 9 ἐπαρχίες. Ἡ βάση τῆς ὀργάνωσης τῆς βιοτεχνίας εἶναι ἡ παρακάτω: Ἐπικεφαλῆς τῆς παραγωγῆς βρίσκονται τ' ἀφεντικά τῶν μεγάλων ἐργαστηρίων μέ μισθωτούς ἐργάτες, πού δίνουν τά κομμένα δέρματα γιά ράψιμο ἔξω ἀπό τό ἐργαστήρι. Ὁ κ. Πλετνιόφ ἀνάφερε 20 τέτιους ἰδιοχτῆτες μέ 124 ἐργάτες καί 60 παιδιά καί μέ συνολική παραγωγή 818 χιλιάδες ρούβλια. Ταυτόχρονα ὁ συγγραφέας ὑπολογίζει κατά προσέγγιση τούς ἐργάτες πού δούλευαν στό σπίτι γιά λογαριασμό τῶν κεφαλαιοκρατῶν αὐτῶν σέ 1769 ἐνήλικους καί 1833 παιδιά. Ἔπειτα ἔρχονται οἱ μικροί παραγωγοί μέ 1–5 μισθωτούς ἐργάτες καί μέ 1–3 παιδιά. Οἱ ἐπιχειρηματίες αὐτοί πουλᾶνε τό ἐμπόρευμά τους κυρίως στό κεφαλοχώρι Κίμρι, στά παζάρια· φτάνουν τούς 224 μέ 460 ἐργάτες καί 301 παιδιά καί μέ συνολική παραγωγή 187 χιλιάδες ρούβλια. Συνεπῶς, ὑπάρχουν συνολικά 244 ἐπιχειρηματίες μέ 2353 ἐργάτες (ἀπ' αὐτούς οἱ 1769 δουλεύουν στό σπίτι) καί μέ 2194 ἐργάτες-παιδιά (ἀπ' αὐτά τά 1833 δουλεύουν στό σπίτι) καί μέ συνολική παραγωγή 1005 χιλιάδες ρούβλια. Ἔπειτα ὑπάρχουν ἀκόμα ἐργαστήρια πού ἐκτελοῦν διάφορες μερικότερες δουλιές: ξύσιμο (καθάρισμα τοῦ δέρματος μέ τό ξυστήρι), κόλλημα τῶν ἀποκομμάτων (συγκόλληση τῶν ἀποκομμάτων πού βγαίνουν ἀπό τό ξύσιμο). Ὑπάρχουν ἐπίσης ἰδιαίτεροι μεταφορεῖς τοῦ ἐμπορεύματος (4 ἀφεντικά μέ 16 ἐργάτες καί μέ 50 περίπου ἄλογα), ἰδιαίτεροι μαραγκοί (φτιάχνουν κάσες) κτλ.*. Ὁ Πλετνιόφ ὑπολογίζει ὅτι ἡ συνολική παραγωγή ὅλης τῆς περιφέρειας φτάνει τά 4,7 ἑκατομμύρια ρούβλια. Τό 1881 ὑπολογίζεται ὅτι ὑπῆρχαν 10 638 βιοτέχνες καί μαζί μέ τούς πλανόδιους 26 000 ἄτομα, μέ συνολική παραγωγή 3,7 ἑκατομμύρια ρούβλια. Σχετικά μέ τούς

* Σύγκρινε «Ἐκθέσεις καί μελέτες»: 7 ὁμάδες βιοτεχνῶν: 1) δερματέμποροι, 2) προαγοραστές παπουτσιῶν, 3) ἰδιοχτῆτες μεγάλων ἐργαστηρίων (5–6 ἄτομα) πού κόβουν τό δέρμα καί διανέμουν τά ὑλικά στά σπίτια, 4) ἰδιοχτῆτες μικρῶν ἐργαστηρίων μέ μισθωτούς ἐργάτες, πού ἐπίσης διανέμουν δουλιά στά σπίτια, 5) μοναχικοί παραγωγοί, πού δουλεύουν εἴτε γιά τήν ἀγορά εἴτε γιά τ' ἀφεντικά [sub. (ὑπο. *Σύντ.*) 3 καί 4]*, 6) μισθωτοί ἐργάτες (μαστόροι, καλφάδες, παιδιά), 7) «καλαποδάδες, κόφτες, καθώς καί ἰδιοχτῆτες κι ἐργάτες τῶν ἐργαστηρίων σταμπαρίσματος, ἐπάλειψης καί συγκόλλησης»[137] (σελ. 227, l. c.). Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1897 τό κεφαλοχώρι Κίμρι εἶχε 7017 κατοίκους.

* [Γιά τούς ὁποίους ἔγινε λόγος στά ὑποκεφ. 3 καί 4].

ὅρους δουλιᾶς σπουδαῖο εἶναι νά σημειωθεῖ ἡ ὑπερβολικά μεγάλη μέρα ἐργασίας (14–15 ὧρες) καί οἱ ἐξαιρετικά ἀνθυγιεινές συνθῆκες δουλιᾶς, ἡ ἀμοιβή μέ ἐμπόρευμα κτλ. Τό κέντρο αὐτῆς τῆς παραγωγῆς, τό κεφαλοχώρι Κίμρι, «μοιάζει περισσότερο μέ μικρή πόλη» («Ἐκθέσεις καί μελέτες», I, 224). Οἱ κάτοικοι εἶναι κακοί γεωργοί, ὁλόκληρο τό χρόνο ἀσχολοῦνται μέ μή γεωργικές δουλιές. Μονάχα οἱ βιοτέχνες τῶν χωριῶν παρατᾶνε τό ἐπάγγελμά τους τόν καιρό τοῦ θέρου. Τά σπίτια στό κεφαλοχώρι Κίμρι εἶναι σάν τῆς πόλης καί οἱ κάτοικοι διακρίνονται γιά τίς συνήθειες κατοίκων πόλης στή ζωή τους (λογουχάρη γιά τήν «κομψότητά» τους). Ὡς τόν τελευταῖο καιρό τό ἐπάγγελμα αὐτό δέν τό ἀνάφερε ἡ «στατιστική γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια», ἴσως γιατί οἱ ἰδιοχτῆτες «αὐτοαποκαλοῦνται πρόθυμα βιοτέχνες» (ib., 228). Στόν «Κατάλογο» μπήκανε γιά πρώτη φορά 6 ἐργαστήρια ὑποδηματοποιίας τῆς περιοχῆς Κίμρι μέ 15–40 ἐργάτες τό καθένα καί χωρίς ἐξωτερικούς ἐργάτες. Ἐννοεῖται ὅτι ἐδῶ τά κενά εἶναι ἄπειρα.

Στή μανουφακτούρα ἀνήκει ἐπίσης καί ἡ παραγωγή κουμπιῶν τῶν νομῶν Μπρόνιτσι καί Μπογκορόντσκ τοῦ κυβερνείου Μόσχας, ἡ παραγωγή κουμπιῶν ἀπό ὁπλές καί ἀπό κέρατα κριαριῶν. Στήν παραγωγή αὐτή ἀπασχολοῦνται 487 ἐργάτες σέ 52 ἐργαστήρια. Ἡ συνολική παραγωγή φτάνει τίς 264 χιλιάδες ρούβλια. Τά ἐργαστήρια πού ἔχουν λιγότερο ἀπό 5 ἄτομα εἶναι 16, τά ἐργαστήρια μέ 5–10 ἄτομα εἶναι 26 καί μέ 10 καί πάνω ἄτομα 10. Δίχως μισθωτούς ἐργάτες τά βγάζουν πέρα μονάχα 10 παραγωγοί, πού δουλεύουν γιά τούς μεγάλους μέ ὑλικά πού παίρνουν ἀπ' αὐτούς. Ἀπόλυτα ἀνεξάρτητοι εἶναι μόνο οἱ μεγάλοι βιοτέχνες (πού ὅπως φαίνεται ἀπό τούς ἀριθμούς πού παραθέτουμε πρέπει νά ἔχουν ἀπό 17–21 ἐργάτες στό ἐργαστήρι). Εἶναι φανερό ὅτι πρόκειται γι' αὐτούς πού φιγουράρουν στόν «Ὁδηγό» σάν «φαμπρικάντες» (βλ. σελ. 291: ὑπάρχουν 2 ἐργαστήρια μέ 4 χιλιάδες ρούβλια παραγωγή καί 73 ἐργάτες). Πρόκειται γιά «ὀργανική μανουφακτούρα». Πρῶτα τά κέρατα τά μαλακώνουν μέ ἀτμό στό λεγόμενο «σιδεράδικο» (ξύλινη καλύβα μέ καμίνι). Ἔπειτα στέλνονται στό *ἐργαστήρι*, κόβονται στήν κοπτική μηχανή, ἀποτυπώνεται πάνω τους τό σχέδιο μέ εἰδική πρέσα καί τέλος δουλεύονται καί γυαλίζονται στίς μηχανές. Στό ἐπάγγελμα ὑπάρχουν μαθητευόμενοι. Ἡ ἐργάσιμη μέρα διαρκεῖ 14 ὧρες. Ἡ πληρωμή γίνεται συνήθως μέ ἐμπόρευμα. Οἱ σχέσεις τῶν ἀφεντικῶν πρός τούς ἐργάτες εἶναι πατριαρχικές, συγκεκριμένα: τό ἀφεντικό ὀνομάζει τούς ἐργάτες «παιδιά» καί τό βιβλίο τῶν

πληρωμῶν ὀνομάζεται «τό βιβλίο τῶν παιδιῶν». Τήν ὥρα τῆς ἐξόφλησης τό ἀφεντικό μαλώνει τούς ἐργάτες καί ποτέ δέν ἐκπληρώνει πέρα γιά πέρα τίς «παρακλήσεις» τους σχετικά μέ τήν πληρωμή.

Τοῦ ἴδιου τύπου εἶναι καί ὁ κλάδος πού παράγει εἴδη ἀπό κέρατα, πού συμπεριλήφθηκε στόν πίνακά μας γιά τίς μικρές βιοτεχνίες (παράρτημα I γιά τό κεφάλαιο V, ἐπαγγέλματα ἀρ. 31 καί 33). Οἱ «βιοτέχνες» πού ἔχουν δεκάδες μισθωτούς ἐργάτες φιγουράρουν καί στόν «Ὁδηγό» σάν «φαμπρικάντες» (σελ. 291). Στήν παραγωγή ἐφαρμοζεται ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας. Γίνεται καί διανομή δουλιᾶς στό σπίτι (σ' αὐτούς πού ἰσώνουν τά χτένια). Κέντρο αὐτοῦ τοῦ κλάδου στό νομό Μπογκορόντσκ εἶναι τό μεγάλο χωριό Χοτέιτσι, ὅπου ἡ γεωργία πέρασε πιά σέ δεύτερη μοίρα (τό 1897 εἶχε 2494 κατοίκους). Ἡ ἔκδοση τῶν ζέμστβο τῆς Μόσχας «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στό νομό Μπογκορόντσκ τοῦ κυβερνείου Μόσχας τό 1890», λέει πολύ σωστά, ὅτι τό χωριό αὐτό «*δέν ἀποτελεῖ τίποτε ἄλλο παρά μιά πλατιά μανουφακτούρα πού φτιάχνει χτένια*» (σελ. 24, ἡ ὑπογράμμιση εἶναι δική μας). Τό 1890 ὑπῆρχαν σ' αὐτό τό χωριό πάνω ἀπό 500 βιοτέχνες, μέ παραγωγή ἀπό 3,5 ὥς 5,5 ἑκατομμύρια χτένια. «Συνήθως ὁ πουλητής τῶν κεράτων εἶναι ταυτόχρονα κι ὁ ἀγοραστής τῶν εἰδῶν πού θά παραχθοῦν, καί ἐκτός ἀπ' αὐτό, ὄχι σπάνια, καί μεγάλος παραγωγός χτενιῶν». Πολύ ἄσχημη εἶναι ἡ κατάσταση τῶν παραγωγῶν, πού ἀναγκάζονται νά παίρνουν κέρατα γιά ἐπεξεργασία «μέ τό κομμάτι»: «οὐσιαστικά ἡ κατάστασή τους εἶναι χειρότερη ἀκόμα κι ἀπό τήν κατάσταση τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν τῶν μεγάλων ἐργαστηρίων». Ἡ ἀνάγκη τούς ὑποχρεώνει νά ἐκμεταλλεύονται ὑπερβολικά τή δουλιά ὅλης τῆς οἰκογένειάς τους, *νά παρατείνουν τήν ἐργάσιμη μέρα* καί νά βάζουν στή δουλιά ἀνήλικους. «Τό χειμώνα ἡ δουλιά στό Χοτέιτσι ἀρχίζει ἡ ὥρα μία μετά τά μεσάνυχτα καί εἶναι δύσκολο νά πεῖ κανείς μέ σιγουριά πότε τελειώνει στό σπίτι τοῦ „ἀνεξάρτητου" βιοτέχνη πού δουλεύει „μέ τό κομμάτι"». Ὁ ἐπικρατέστερος τρόπος πληρωμῆς εἶναι μέ ἐμπόρευμα. «Τό σύστημα αὐτό, πού μέ τόση δυσκολία ξεριζώθηκε πιά ἀπό τίς φάμπρικες, ἐξακολουθεῖ ἀκόμα νά βρίσκεται σέ πλήρη ἰσχή στά μικρά βιοτεχνικά ἐργαστήρια» (27). Ὅπως φαίνεται, τέτια εἶναι καί ἡ ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς εἰδῶν ἀπό κέρατα στό νομό Κάντνικοφ τοῦ κυβερνείου Βόλογκντα, στήν περιφέρεια τοῦ κεφαλοχωριοῦ Οὔστιε (τή λεγόμενη «Οὐστιάνστσινα») μέ τά 58 χωριά του. Ὁ κ. Β. Μπορίσοφ («Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική

παραγωγή», τεῦχος IX) γράφει ὅτι ἐδῶ ὑπάρχουν 388 βιοτέχνες μέ συνολική παραγωγή 45 χιλιάδες ρούβλια. Ὅλοι οἱ βιοτέχνες δουλεύουν γιά τούς κεφαλαιοκράτες πού ἀγοράζουν τά κέρατα στήν Πετρούπολη καί τίς χελῶνες ἀπό τό ἐξωτερικό.

Ἐπικεφαλῆς τῆς βουρτσοποιίας στό κυβερνεῖο Μόσχας (βλ. παράρτημα I, γιά τό κεφάλαιο V, ἐπάγγελμα ἀρ. 20), βλέπουμε μεγάλα ἐργαστήρια μέ μεγάλο ἀριθμό μισθωτῶν ἐργατῶν καί μέ συστηματικό καταμερισμό ἐργασίας*. Εἶναι ἐνδιαφέρον νά σημειωθεῖ ἐδῶ ἡ ἀλλαγή πού ἔγινε ἀπό τό 1879 ὥς τό 1895 στήν ὀργάνωση αὐτοῦ τοῦ κλάδου (βλ. τήν ἔκδοση τῶν ζέμστβο τῆς Μόσχας: «Ἡ βουρτσοποιία σύμφωνα μέ τήν ἔρευνα τοῦ 1895»). Μερικοί εὔποροι βιοτέχνες μετακόμισαν στή Μόσχα γιά νά ἀσκήσουν ἐκεῖ τό ἐπάγγελμά τους. Ὁ ἀριθμός τῶν βιοτεχνῶν αὐξήθηκε κατά 70 % καί ἰδιαίτερα αὐξήθηκε ὁ ἀριθμός τῶν γυναικῶν (+170 %) καί τῶν κοριτσιῶν (+159 %). Ἐλαττώθηκε ὁ ἀριθμός τῶν μεγάλων ἐργαστηρίων μέ μισθωτούς ἐργάτες: τό ποσοστό τῶν ἐργαστηρίων μέ μισθωτούς ἐργάτες ἔπεσε ἀπό 62 % στά 39 %. Αὐτό ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι τ' ἀφεντικά πέρασαν στό σύστημα τῆς *διανομῆς δουλιᾶς στό σπίτι*. Ἡ εἰσαγωγή καί ἡ γενίκευση τῆς χρήσης τοῦ μηχανικοῦ τρυπανιοῦ (πού ἀνοίγει τρύπες στά σανιδάκια), ἐπιτάχυνε καί διευκόλυνε μιά ἀπό τίς κυριότερες δουλιές τῆς βουρτσοποιίας. Αὐξήθηκε ἡ ζήτηση γιά «φυτευτές» (βιοτέχνες πού «φυτεύουν» τήν τρίχα στά σανιδάκια) καί ἡ δουλιά αὐτή, πού ἐξειδικευόταν ὅλο καί περισσότερο, ἔπεφτε στίς πλάτες τῶν γυναικῶν, γιατί ἀποτελοῦσαν πιό φτηνή ἐργατική δύναμη. Οἱ γυναῖκες ἄρχισαν νά κάνουν τή δουλιά αὐτή στό σπίτι καί νά πληρώνονται μέ τό κομμάτι. Ἔτσι ἡ αὔξηση τῆς δουλιᾶς στό σπίτι προκλήθηκε ἐδῶ ἀπό τήν πρόοδο τῆς τεχνικῆς (μηχανικό τρυπάνι), ἀπό τήν πρόοδο τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας (ἡ μοναδική δουλιά τῶν γυναικῶν εἶναι νά φυτεύουν τίς τρίχες στά σανιδάκια) καί ἀπό τήν πρόοδο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης (ἡ ἐργασία τῶν γυναικῶν καί τῶν κοριτσιῶν εἶναι φτηνότερη). Στό παράδειγμα αὐτό φαίνεται πολύ καθαρά ὅτι *ἡ δουλιά στό σπίτι δέν παραμερίζει καθόλου τήν ἔννοια τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας*, ἀλλ' ἀντίθετα κάποτε ἀποτελεῖ μάλιστα *ἔνδειξη τῆς παραπέρα ἀνάπτυξής της*.

* Ὁ «πριονιστής» πριονίζει τά σανιδάκια γιά τίς βοῦρτσες. Ὁ «τρυπητής» ἀνοίγει σ' αὐτά τρύπες. Ὁ «καθαριστής» καθαρίζει τήν τρίχα. Ὁ «φυτευτής» «φυτεύει» τήν τρίχα στίς τρύπες. Ὁ «ξυλουργός» κολλάει τό κοντραπλακέ στίς βοῦρτσες («Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VI, τεῦχος I, σελ. 18).

7) Οἱ κλάδοι ἐπεξεργασίας ὀρυχτῶν

Στόν κλάδο τῆς ἀγγειοπλαστικῆς, παράδειγμα κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας ἀποτελοῦν οἱ βιοτεχνίες τῆς περιφέρειας Γκζέλι (μιᾶς περιοχῆς μέ 25 χωριά τῶν νομῶν Μπρόνιτσι καί Μπογκορόντσκ τοῦ κυβερνείου Μόσχας). Τά στατιστικά στοιχεῖα γι' αὐτές τίς βιοτεχνίες μπῆκαν στόν πίνακά μας γιά τίς μικρές βιοτεχνίες (παράρτημα Ι γιά τό κεφάλαιο V, βιοτεχνίες ἀρ. 15, 28 καί 37). Ἀπό τά στοιχεῖα αὐτά φαίνεται, ὅτι, παρ' ὅλες τίς τεράστιες διαφορές ἀνάμεσα στίς τρεῖς βιοτεχνίες τοῦ Γκζέλι: παραγωγή πήλινων ἀγγείων, εἰδῶν πορσελάνης καί ζωγραφιστῶν ἀγγείων, οἱ ἐνδιάμεσες βαθμίδες ἀνάμεσα στίς διάφορες κατηγορίες ἐργαστηρίων στήν κάθε βιοτεχνία σβήνουν αὐτές τίς διαφορές καί ἔχουμε μιά ὁλόκληρη σειρά ἐργαστήρια, πού οἱ διαστάσεις τους μεγαλώνουν βαθμιαῖα. Νά ὁ μέσος ἀριθμός ἐργατῶν πού ἀναλογοῦν κατά ἐργαστήρι τῆς κάθε κατηγορίας τῶν τριῶν αὐτῶν ἐπαγγελμάτων: 2,4—4, 3—8, 4—4, 4—7, 9—13,5—18—69—226,4. Δηλαδή ἀπό τό πιό μικρό ἐργαστήρι ἡ σειρά φτάνει στό πιό μεγάλο. Δέ χωράει καμιά ἀμφιβολία ὅτι τά μεγάλα ἐργαστήρια ἀνήκουν στίς κεφαλαιοκρατικές μανουφακτοῦρες (ἐφόσον δέν εἰσήγαγαν μηχανές καί δέν πέρασαν στήν κατηγορία τῆς φάμπρικας). Σπουδαῖο ὅμως δέν εἶναι μόνον αὐτό, ἀλλά καί τό γεγονός, ὅτι *τά μικρά ἐργαστήρια συνδέονται μέ τά μεγάλα*, ὅτι ἐδῶ βλέπουμε *μιά ἑνιαία συγκρότηση τῆς βιοτεχνίας* κι ὄχι χωριστά ἐργαστήρια πότε τοῦ ἑνός καί πότε τοῦ ἄλλου τύπου οἰκονομικῆς ὀργάνωσης. «Τό Γκζέλι ἀποτελεῖ ἕνα ἑνιαῖο οἰκονομικό σύνολο» (Ἰσάγεφ, l. c., σελ. 138), καί τά μεγάλα ἐργαστήρια τῆς περιοχῆς αὐτῆς σχηματίστηκαν ἀργά καί βαθμιαῖα, ἀναπτύχθηκαν ἀπό τά μικρά (ib., 121). Ἡ παραγωγή γίνεται μέ τό χέρι*, μέ σημαντική ἐφαρμογή *τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας*: στούς ἀγγειοπλάστες βλέπουμε ἐργάτες πού δουλεύουν στόν τροχό (πού εἰδικεύονται ἀνάλογα μέ τό εἶδος τῶν σκευῶν), ἐργάτες πού ψήνουν τό προϊόν κ. ἄ. καί κάποτε καί εἰδικό ἐργάτη γιά τήν παρασκευή τῶν χρωμάτων. Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας

* Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι σ' αὐτό τόν κλάδο, ὅπως καί στήν ὑφαντουργία πού περιγράψαμε πιό πάνω, ἡ κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα ἀποτελεῖ, κυριολεχτικά, τήν οἰκονομία τοῦ παρελθόντος. Ἡ ἐποχή μετά τή μεταρύθμιση χαρακτηρίζεται ἀπό τή μετατροπή αὐτῆς τῆς μανουφακτούρας σέ μεγάλη μηχανική βιομηχανία. Ὁ ἀριθμός τῶν ἐργοστασίων τοῦ Γκζέλι, πού χρησιμοποιοῦν ἀτμοκινητῆρες, ἦταν τό 1866: 1, τό 1879: 2, τό 1890: 3 (σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς «Ἐπετηρίδας τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», τεῦχος Ι καί τοῦ «Ὁδηγοῦ» γιά τό 1879 καί τό 1890).

στά ἐργοστάσια πορσελάνης εἶναι πολύ λεπτομερειακός: ὑπάρχουν ἐργάτες πού ἀλέθουν τό ὀρυχτό, ἐργάτες πού δουλεύουν στόν τροχό, ταϊστές, καμινευτές, ζωγράφοι κλπ. Αὐτοί πού δουλεύουν στόν τροχό εἰδικεύονται μάλιστα σέ ἰδιαίτερα εἴδη πιατικῶν (σύγκρινε Ἰσάγεφ, l. c., 140: σέ μιά περίπτωση ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἀνεβάζει τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας κατά 25 %). Τά ἐργαστήρια ζωγραφικῆς δουλεύουν γιά τούς ἐργοστασιάρχες πορσελάνης, εἶναι συνεπῶς μονάχα παραρτήματα τῆς μανουφακτούρας τους, πού κάνουν μιά πολύ εἰδική δουλιά. Χαρακτηριστικό γιά τήν κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα πού δημιουργήθηκε εἶναι, ὅτι καί ἡ φυσική δύναμη γίνεται ἐδῶ εἰδικότητα. Ἔτσι, στήν περιοχή τοῦ Γκζέλι μερικά χωριά ἀσχολοῦνται (σχεδόν στό σύνολό τους), μέ τό σκάψιμο τοῦ ἀργιλοχώματος. Γιά τίς βαριές δουλιές, πού δέν ἀπαιτοῦν ἰδιαίτερη τέχνη (ἡ δουλιά τοῦ ἀλεστῆ) χρησιμοποιοῦνται σχεδόν ἀποκλειστικά οἱ ξενοφερμένοι ἐργάτες ἀπό τά κυβερνεῖα τῆς Τούλας καί τοῦ Ριαζάν, πού ξεπερνοῦν τούς ἀδύνατους κατοίκους τοῦ Γκζέλι σέ δύναμη καί ἀντοχή. Συνηθίζεται πολύ ἡ πληρωμή μέ ἐμπόρευμα. Ἡ γεωργία βρίσκεται σέ κακή κατάσταση. «Οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς Γκζέλι ἀποτελοῦν μιά ἐκφυλισμένη γενιά» (Ἰσάγεφ, 168) — ἔχουν ἀδύνατο θώρακα, στενούς ὤμους καί εἶναι καχεκτικοί. Οἱ ζωγράφοι χάνουν νωρίς τήν ὅρασή τους κτλ. Ὁ κεφαλαιοκρατικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας τσακίζει τόν ἄνθρωπο καί τόν παραμορφώνει. Ἡ ἐργάσιμη μέρα βαστᾶ 12–13 ὧρες.

8) Οἱ κλάδοι ἐπεξεργασίας μετάλλων. Οἱ βιοτεχνίες τοῦ Πάβλοβο

Οἱ περίφημες βιοτεχνίες ἀτσάλινων κλειδαριῶν καί ἀντικειμένων τοῦ Πάβλοβο περιλαβαίνουν μιά ὁλόκληρη περιοχή τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ καί τοῦ νομοῦ Μοῦρομ τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ. Ἡ προέλευση αὐτῶν τῶν βιοτεχνιῶν εἶναι παμπάλαια: ὁ Σμιρνόφ ἀναφέρει, ὅτι στά 1621 ὑπῆρχαν κιόλας στό Πάβλοβο (σύμφωνα μέ τά βιβλία καταγραφῆς)[138] 11 σιδεράδικα. Στά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα οἱ βιοτεχνίες αὐτές ἀποτελοῦσαν κιόλας ἕνα πλατύ δίχτυ μέ ἐντελῶς διαμορφωμένες κεφαλαιοκρατικές σχέσεις. Μετά τή μεταρύθμιση οἱ βιοτεχνίες αὐτῆς τῆς περιφέρειας ἐξακολουθοῦσαν ν' ἀναπτύσσονται καί σέ πλάτος καί σέ βάθος. Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τῶν ζέμστβο τοῦ 1889, σέ 13 ἐπαρχίες καί σέ 119 χωριά τοῦ νο-

μοῦ Γκορμπάτοφ ἀσχολοῦνται μέ τό ἐπάγγελμα αὐτό 5953 νοικοκυριά, 6570 ἐργαζόμενοι ἄντρες (54 % τοῦ συνόλου τῶν ἐργαζομένων σ' αὐτά τά χωριά) καί 2741 γέροι, ἀνήλικοι καί γυναῖκες, συνολικά 9311 ἄτομα. Στό νομό Μοῦρομ ὁ κ. Γρηγόριεφ ὑπολόγισε ὅτι τό 1881 ὑπῆρχαν 6 βιοτεχνικές ἐπαρχίες, 66 χωριά, 1545 νοικοκυριά καί 2205 ἐργαζόμενοι ἄντρες (39 % τοῦ συνόλου τῶν ἐργαζομένων σ' αὐτά τά χωριά). Δέ δημιουργήθηκαν μόνο μεγάλα βιοτεχνικά χωριά, πού δέν ἀσχολοῦνταν μέ τή γεωργία (Πάβλοβο, Βόρσμα), ἀλλά καί οἱ γύρω ἀγρότες ἀποτραβιοῦνταν ἀπό τή γεωργία: ἐκτός ἀπό τό Πάβλοβο καί τή Βόρσμα στό νομό Γκορμπάτοφ ἀσχολοῦνταν μέ ἐπαγγέλματα 4492 ἐργαζόμενοι, κι ἀπ' αὐτούς οἱ 2357, δηλαδή *οἱ περισσότεροι ἀπό τούς μισούς* δέν ἀσχολοῦνταν μέ τή γεωργία. Ἡ ζωή τέτιων κέντρων, ὅπως τοῦ Πάβλοβο, πῆρε πέρα γιά πέρα τή μορφή τῆς ζωῆς τῶν πόλεων καί δημιούργησε ἀσύγκριτα πιό ἀναπτυγμένες ἀνάγκες, πιό πολιτισμένη κατάσταση, ἐνδυμασία, τρόπο ζωῆς κτλ. ἀπ' ὅ,τι στούς «ἀπολίτιστους» γεωργούς τῶν περιχώρων*.

Περνώντας στό ζήτημα τῆς οἰκονομικῆς ὀργάνωσης τῶν βιοτεχνιῶν τοῦ Πάβλοβο, πρέπει πρῶτα ἀπ' ὅλα νά διαπιστώσουμε τό ἀδιαμφισβήτητο γεγονός, ὅτι ἐπικεφαλῆς τῶν «βιοτεχνῶν» βρίσκονται οἱ κλασικότερες κεφαλαιοκρατικές μανουφακτοῦρες. Λχ. στήν ἐπιχείρηση τῶν Ζαβιάλοφ (πού ἀκόμα καί στή δεκαετία 1860–1870 ἀπασχολοῦσαν στά ἐργαστήριά τους πάνω ἀπό 100 ἐργάτες καί τώρα εἰσήγαγαν καί ἀτμοκινητήρα) ἕνα σουγιαδάκι περνάει ἀπό 8–9 χέρια: πάνω σ' αὐτό δουλεύουν: ὁ σιδεράς, ὁ λεπιδοποιός, αὐτός πού φτιάχνει τή λαβή (δουλεύει συνήθως στό σπίτι), αὐτός πού βάφει τίς λεπίδες, ὁ ἐργάτης πού τίς λειαίνει, ἡ ἐργάτρια πού τό γυαλίζει, ὁ ἐργάτης πού φτιάχνει τά στολίδια, ὁ τροχιστής κι ὁ μαρκαδόρος. Εἶναι μιά πλατιά κεφαλαιοκρατική συνεργασία, πού βασίζεται στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί πού ἕνα μεγάλο μέρος τῶν ἐργατῶν, πού φτιάχνουν ἕνα μέρος τῆς δουλιᾶς, δέν ἀπασχολοῦνται στό ἐργαστήρι τοῦ κεφαλαιοκράτη, ἀλλά στό σπίτι τους. Νά τά στοιχεῖα τοῦ κ. Λάμπζιν (1866) γιά τά μεγαλύτερα ἐργαστήρια τῶν χωριῶν Πάβλοβο, Βόρσμα καί Βάτσα σ' ὅλους τούς κλάδους παραγωγῆς αὐτῆς τῆς περιφέρειας: 15 ἀφεντικά εἶχαν 500 ἐργάτες στά ἐργαστήριά τους καί 1134 ἐξωτερικούς ἐργάτες. Εἶχαν δηλαδή συνολικά 1634 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή

* Βλ. πιό πάνω γιά τό μεγαλύτερο ποσοστό τοῦ ἐγγράμματου πληθυσμοῦ τῶν χωριῶν Πάβλοβο καί Βόρσμα καί γιά τή μετοίκηση τῶν ἀγροτῶν ἀπό τά χωριά σ' αὐτά τά κέντρα.

351,7 χιλιάδες ρούβλια. Κατά πόσο ἕνας τέτιος χαρακτηρισμός τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων μπορεῖ σήμερα νά ἰσχύσει γιά ὅλη τήν περιφέρεια, φαίνεται ἀπό τά παρακάτω στοιχεῖα*:

Περιφέρειες	Ἀριθμός τῶν ἐργαζομένων, πού ἀσχολοῦνται μέ τή βιοτεχνία καί δουλεύουν					Κατά προσέγγιση ἀξία τῆς παραγωγῆς σέ ἑκατομμύρια ρούβλια
	γιά τήν ἀγορά	γιά τόν ἐπιχειρηματία	σάν μισθωτοί	γιά τόν ἐπιχειρηματία καί σάν μισθωτοί	Σύνολο	
Πάβλοβο	3 132	2 819	619	3 438	6 570	2
Περιφέρεια τοῦ κεφαλοχωριοῦ Σελίτμπα	41	60	136	196	237	
Μοῦρομ	500	;	;	2 000	2 500	1
Σύνολο	3 673	—	—	5 634	9 307	3

Ἔτσι ἡ μορφή ὀργάνωσης τοῦ κλάδου, πού περιγράψαμε, ἐπικρατεῖ σ' ὅλες τίς περιφέρειες. Γενικά περίπου τά *τρία πέμπτα* ὅλων τῶν ἐργατῶν δουλεύουν σέ συνθῆκες κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων. Συνεπῶς, καί δῶ βλέπουμε ὅτι ἡ μανουφακτούρα κατέχει τήν πρωτοκαθεδρία στή γενική συγκρότηση τῆς παραγωγῆς** καί ὑποτάσσει μάζες ἐργατῶν, χωρίς ὅμως νά εἶναι σέ θέση νά ξεριζώσει ολότελα τή μικρή παραγωγή. Ἡ σχετική βιωσιμότητα τῆς τελευταίας ἐξηγεῖται πέρα γιά πέρα, πρῶτο μέ τό ὅτι μερικοί κλάδοι τῆς βιοτεχνίας τοῦ Πάβλοβο δέ μηχανοποιήθηκαν ἀκόμα καθόλου (λχ. ἡ παραγωγή κλειδαριῶν)· δεύτερο μέ τό ὅτι ὁ μικρός παραγωγός, γιά νά μήν ξεπέσει, ἀμύνε-

* Τά στοιχεῖα εἶναι παρμένα ἀπό τά «Ὑλικά» τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο καί ἀπό τήν «Ἔκθεση» τοῦ κ. Ἄννενσκι, καθώς κι ἀπό τήν ἔρευνα τοῦ Α. Ν. Πότρεσοφ (τήν ἔχουμε ἀναφέρει πιό πάνω). Γιά τήν περιφέρεια τοῦ Μοῦρομ οἱ ἀριθμοί εἶναι κατά προσέγγιση. Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1897 ὁ ἀριθμός τῶν κατοίκων τῆς Βόρσμα ἦταν 4674 καί τοῦ Πάβλοβο 12 431.

** Τά στοιχεῖα πού ἀναφέραμε δέν ἐκφράζουν καθόλου ὁλοκληρωμένα τήν πρωτοκαθεδρία αὐτή: ὅσα ἐκθέτουμε πιό κάτω στό κείμενο, δείχνουν, ὅτι οἱ βιοτέχνες πού δουλεύουν γιά τήν ἀγορά εἶναι *πιό πολύ* ὑποταγμένοι στό κεφάλαιο ἀπό τούς βιοτέχνες πού δουλεύουν γιά τ' ἀφεντικά, μά καί οἱ βιοτέχνες πού δουλεύουν γιά τ' ἀφεντικό εἶναι *πιό πολύ* ὑποταγμένοι ἀπό τούς μισθωτούς ἐργάτες. Οἱ βιοτεχνίες τοῦ Πάβλοβο δείχνουν πολύ ἀνάγλυφα τήν ἀδιάρηχτη σύνδεση τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου μέ τό βιομηχανικό, πράγμα πού χαρακτηρίζει γενικά τήν κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα στίς σχέσεις της μέ τούς μικρούς παραγωγούς.

ται μέ μέσα πού τόν ρίχνουν πολύ πιό χαμηλά ἀπό τό μισθωτό ἐργάτη. Τά μέσα αὐτά εἶναι ἡ παράταση τῆς ἐργάσιμης μέρας, τό κατέβασμα τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου καί ὁ περιορισμός τῶν ἀναγκῶν. «Ἡ ὁμάδα τῶν βιοτεχνῶν πού ἐργάζεται γιά τ' ἀφεντικά, ὑπόκειται σέ μικρότερες διακυμάνσεις τῶν μεροκάματων» (Γρηγόριεφ, l. c., 65): Στοῦ Ζαβιάλοφ, λχ., λιγότερο ἀπ' ὅλους πληρώνεται αὐτός πού φτιάχνει τίς λαβές: «ὁ ἐργάτης αὐτός δουλεύει στό σπίτι καί γι' αὐτό ἱκανοποιεῖται μέ χαμηλότερο μεροκάματο» (68). Οἱ βιοτέχνες πού δουλεύουν «γιά τούς φαμπρικάντες ἔχουν τή δυνατότητα νά κερδίσουν λίγο περισσότερα ἀπό τίς μέσες ἀποδοχές τοῦ βιοτέχνη, πού πάει τό προϊόν του στήν ἀγορά. Ἡ αὔξηση τοῦ μεροκάματου εἶναι πολύ αἰσθητή στούς ἐργάτες πού ζοῦν στίς ἴδιες τίς φάμπρικες» (70)*. Ἡ ἐργάσιμη μέρα στίς «φάμπρικες» εἶναι $14\frac{1}{2}$–15 ὧρες, maximum 16. «Ἡ ἐργάσιμη ὅμως μέρα τῶν βιοτεχνῶν, πού δουλεύουν στά σπίτια τους, δέν εἶναι ποτέ μικρότερη ἀπό 17 ὧρες, καί κάποτε φτάνει ὥς τίς 18 καί 19 μάλιστα ὧρες τό εἰκοσιτετράωρο» (ibid.). Δέν εἶναι λοιπόν καθόλου περίεργο, ὅτι ὁ νόμος τῆς 2 τοῦ Ἰούνη 1897[139] προκάλεσε ἐδῶ τήν ἔνταση τῆς δουλιᾶς στό σπίτι. Ἀπό καιρό πιά ἔπρεπε οἱ «βιοτέχνες» αὐτοί νά καταβάλουν ὅλες τίς φροντίδες καί τίς προσπάθειές τους γιά νά πετύχουν ἀπό τούς ἐπιχειρηματίες ν' ἀνοίξουν φάμπρικες! Ἄς θυμηθεῖ ἐπίσης ὁ ἀναγνώστης τήν περίφημη «πληρωμή σέ εἶδος», τήν «ἐξαργύρωση τῶν χαρτονομισμάτων»** καί τήν «ὑποθήκευση τῶν γυναικῶν» τοῦ Πάβλοβο, καθώς καί ἄλλες παρόμοιες μορφές δουλικῆς ἐξάρτησης καί προσωπικῆς ταπείνωσης, πού πιέζουν τόν quasi-ἀνεξάρτητο μικρό παραγωγό***. Εὐτυχῶς, ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία πού ἀναπτύσσεται γοργά, δέ συμβιβάζεται τόσο εὔκολα μέ τίς χειρότερες αὐτές μορφές τῆς ἐκμετάλλευσης, ὅπως εἶναι ἡ μανουφακτούρα. Προτρέχοντας, παραθέτουμε στοιχεῖα γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐργοστασιακῆς παραγωγῆς σ' αὐτή τήν περιφέρεια*.

Χρόνια	Ἀριθμός τῶν «φάμπρικων κι ἐργοστασίων»	Ἀριθμός τῶν ἐργατῶν			Συνολική παραγωγή (σέ χιλιάδες ρούβλια)	Ἀριθμός ἐπιχειρήσεων μέ ἀτμοκινητῆρες	Ἀριθμός ἐπιχειρήσεων μέ 15 καί πάνω ἐργάτες
		στίς ἐπιχειρήσεις	ἐξωτερικοί	σύνολο			
1879	31	;	;	1 161	498	2	12
1890	38	περίπου 1 206	περίπου 1 155	2 361	594	11	24
1894/95	31	1 905	2 197	4 102	1134	19	31

Ἔτσι βλέπουμε, ὅτι ὅλο καί μεγαλύτερος ἀριθμός ἐργατῶν τραβιέται στά μεγάλα ἐργαστήρια πού περνοῦν στή χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν**.

9) Ἄλλοι κλάδοι ἐπεξεργασίας μετάλλων

Στήν κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα ὑπάγονται ἐπίσης καί οἱ βιοτεχνίες τοῦ κεφαλοχωριοῦ Μπεσβόντνογε τοῦ κυβερνείου

* Στήν ἐλάττωση τῶν μεροκάματων σπουδαῖο ρόλο παίζει καί ἡ σύνδεση μέ τή γῆ. Οἱ βιοτέχνες τοῦ χωριοῦ «κερδίζουν γενικά λιγότερα ἀπό τούς κλειδαράδες τοῦ Πάβλοβο» (Ἄννενσκι, «Ἔκθεση», σελ. 61). Εἶναι ἀλήθεια, πώς πρέπει νά παρθεῖ ὑπόψη, ὅτι οἱ πρῶτοι ἔχουν τό ψωμί τους καί ὅμως «εἶναι ζήτημα ἄν μπορεῖ κανείς νά παραδεχτεῖ σάν πιό εὐνοϊκή τήν κατάσταση τοῦ ἁπλοῦ βιοτέχνη τοῦ χωριοῦ ἀπό τήν κατάσταση τοῦ μεσαίου κλειδαρᾶ τοῦ Πάβλοβο» (61).

** Ὁ προαγοραστής δέν πλήρωνε τούς βιοτέχνες χωριστά τόν καθένα, ἀλλά ἔδινε μερικά χοντρά χαρτονομίσματα γιά νά τά μοιραστοῦν μεταξύ τους. Ἐπειδή οἱ βιοτέχνες δέν μποροῦσαν νά κάνουν τή μοιρασιά, ἀναγκάζονταν νά πληρώνουν στόν προαγοραστή $1\frac{1}{2}$–2 καπίκια στό ρούβλι γιά τή μετατροπή τῶν χαρτονομισμάτων σέ ψιλά γιά νά μποροῦν νά κάνουν τή διανομή. *Σημ. μετ.*

*** Ὅταν ξεσποῦν κρίσεις συμβαίνει νά δουλεύουν κυριολεχτικά δωρεάν, ν' ἀνταλλάσσουν τό «ἄσπρο μέ τό μαῦρο», δηλαδή τά ἕτοιμα προϊόντα μέ τίς πρῶτες ὕλες κι αὐτό συμβαίνει «ἀρκετά συχνά» (Γρηγόριεφ, ibid., 93).

* Τά στοιχεῖα εἶναι παρμένα ἀπό τόν «Ὁδηγό» καί τόν «Κατάλογο» γιά ὅλη τήν περιφέρεια, πού συμπεριλαβαίνει καί τά κεφαλοχώρια Σελίτμπα καί Βάτσα μέ τά περίχωρά τους. Δέ χωράει ἀμφιβολία ὅτι ὁ «Ὁδηγός» τοῦ 1890 περιέλαβε καί τούς ἐξωτερικούς ἐργάτες στό συνολικό ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στίς φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια. Καθορίσαμε τόν ἀριθμό τῶν ἐξωτερικῶν ἐργατῶν κατά προσέγγιση καί περιοριστήκαμε μόνο νά διορθώσουμε τά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τά δυό μεγαλύτερα ἐργαστήρια (τό ἐργαστήρι Ζαβιάλοφ καί τό ἐργαστήρι Φ. Βαριπάγεφ). Γιά νά μπορεῖ νά συγκριθεῖ ὁ ἀριθμός τῶν «φάμπρικων καί τῶν ἐργοστασίων» πού ἀναφέρεται στόν «Κατάλογο» μέ τόν ἀριθμό πού παρουσιάζει ὁ «Ὁδηγός», εἶναι ἀπαραίτητο νά πάρουμε μονάχα τά ἐργαστήρια μέ 15 καί πάνω ἐργάτες (περισσότερες λεπτομέρειες γι' αὐτό βλ. στίς «Μελέτες» μας, τό ἄρθρο «Τό ζήτημα τῆς στατιστικῆς μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια»). (Βλ. Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 4ος. *Ἡ Σύντ.*).

** Ἀντίθετα, σ' ἕνα κλάδο τῆς βιοτεχνίας τοῦ Πάβλοβο, καί συγκεκριμένα στήν παραγωγή κλειδαριῶν, ἐλαττώνεται ὁ ἀριθμός τῶν ἐργαστηρίων μέ μισθωτούς ἐργάτες. Ὁ Α. Ν. Πότρεσοφ (l. c.) πού παρακολούθησε σ' ὅλες του τίς λεπτομέρειες αὐτό τό γεγονός ὑπέδειξε καί τήν αἰτία του: τό συναγωνισμό τῆς *φάμπρικας* κλειδαριῶν τοῦ κυβερνείου Κόβνο (ἡ φάμπρικα τῶν ἀδελφῶν Σμίθ τό 1890 εἶχε 500 ἐργάτες μέ παραγωγή 500 χιλιάδες ρούβλια. Τό 1894/95 εἶχε 625 ἐργάτες μέ παραγωγή 730 χιλιάδες ρούβλια).

καί τοῦ νομοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ. Τό κεφαλοχώρι αὐτό εἶναι ἐπίσης ἕνα ἀπό τά βιοτεχνικά κεφαλοχώρια, πού τό μεγαλύτερο μέρος τῶν κατοίκων του δέν ἀσχολεῖται καθόλου μέ τή γεωργία καί πού ἀποτελεῖ κέντρο μιᾶς βιοτεχνικῆς περιφέρειας μέ κάμποσα χωριά. Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τῶν ζέμστβο τοῦ 1889 («Ὑλικά», τεῦχος VIII, Νίζνι Νόβγκοροντ, 1895), στήν περιοχή Μπεσβόντνογε (581 νοικοκυριά) τά 67,3% τῶν νοικοκυριῶν δέν καλλιεργοῦσαν τά χωράφια τους, τά 78,3% τῶν νοικοκυριῶν δέν εἶχαν ἄλογα, τά 82,4% τῶν νοικοκυριῶν ἀσχολοῦνταν μέ βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα, τά 57,7% τῶν νοικοκυριῶν εἶχαν μέλη πού ξέραν γράμματα ἤ πήγαιναν στό σχολειό (ἔναντι 44,6% πού ἦταν ὁ μέσος ὅρος γιά ὅλο τό νομό). Στό Μπεσβόντνογε κατασκευάζονται διάφορα μετάλλινα ἀντικείμενα: ἁλυσίδες, ἀγκίστρια, μετάλλινα δίχτυα. Τό 1883 ἡ συνολική παραγωγή ὑπολογιζόταν σέ 2 $^1/_2$ ἑκατομμύρια ρούβλια* καί τό 1888/89 σέ 1 $^1/_2$ ἑκατομμύριο ρούβλια**. Τό ἐπάγγελμα ἦταν ὀργανωμένο μέ τόν ἀκόλουθο τρόπο: δούλευαν γιά τούς ἐπιχειρηματίες μέ ὑλικά πού τούς δίναν οἱ ἴδιοι, ἡ δουλιά μοιραζόταν σέ μιά σειρά ἐργάτες πού ἐκτελοῦσαν μιά φάση της καί γινόταν ἐνμέρει στά ἐργαστήρια τῶν ἐπιχειρηματιῶν καί ἐνμέρει στά σπίτια. Στήν παραγωγή, λχ., τῶν ἀγκιστριῶν οἱ διάφορες φάσεις ἐκτελοῦνταν ἀπό τούς «λυγιστές», τούς «κόφτες» (αὐτοί δουλεύουν σέ ἰδιαίτερο χῶρο) καί τούς «τροχιστές» (γυναῖκες καί παιδιά πού ἀκονίζουν τίς μύτες τῶν ἀγκιστριῶν στό σπίτι). Ὅλοι αὐτοί οἱ ἐργάτες δουλεύουν γιά τόν κεφαλαιοκράτη μέ τό κομμάτι καί ὁ λυγιστής δίνει ἀπό μέρους του δουλιά στούς κόφτες καί στούς τροχιστές. «Τό τέντωμα τοῦ σιδερένιου σύρματος γίνεται σήμερα μέ ἱπποκίνητα βαροῦλκα. Παλιότερα τό σύρμα τό τέντωναν οἱ τυφλοί, πού συγκεντρώνονταν ἐδῶ σέ μεγάλο ἀριθμό...». Νά μιά ἀπό τίς «εἰδικότητες» τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας! «Ἀπό τήν ἄποψη τῶν συνθηκῶν δουλιᾶς ἡ παραγωγή αὐτή διαφέρει χτυπητά ἀπ' ὅλες τίς ὑπόλοιπες. Οἱ ἄνθρωποι ἀναγκάζονται νά δουλεύουν μέσα σέ πνιγηρή ἀτμόσφαιρα, ποτισμένη ἀπό τίς βλαβερές ἀναθυμιάσεις τῆς συσσωρευμένης κοπριᾶς τῶν ἀλόγων»***. Πάνω στόν ἴδιο

* «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», IX. Τό 1897 ὁ ἀριθμός τῶν κατοίκων τοῦ Μπεσβόντνογε ἦταν 3296.

** «Ἐκθέσεις καί μελέτες», τόμ. Ι. — Ὁ «Κατάλογος» ἀναφέρει γι' αὐτή τήν περιφέρεια 4 «φάμπρικες» μέ 21 ἐργάτες στά ἐργαστήρια καί 29 ἐξωτερικούς ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 68 χιλιάδες ρούβλια.

*** «Ἐκθέσεις καί μελέτες», Ι, σελ. 186.

τύπο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας εἶναι ὀργανωμένη στό κυβερνεῖο Μόσχας ἡ παραγωγή συρματόπλεχτων εἰδῶν*, καρφιτσῶν** καί χρυσῶν κι ἀργυρῶν νημάτων[140]***. Στό τελευταῖο αὐτό ἐπάγγελμα ὑπῆρχαν στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1880–1890 66 ἐργαστήρια μέ 670 ἐργάτες (ἀπ' αὐτούς τά 79% ἦταν μισθωτοί) καί μέ συνολική παραγωγή 368 $^1/_2$ χιλιάδες ρούβλια. Ἐξάλλου μερικά ἀπ' αὐτά τά κεφαλαιοκρατικά ἐργαστήρια συγκαταλέγονταν κάπου-κάπου στίς «φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια» ****.

Τοῦ ἴδιου τύπου εἶναι, κατά πᾶσαν πιθανότητα, ἡ ὀργάνωση τῶν κλάδων πού παράγουν μετάλλινα εἴδη στήν ἐπαρχία Μπουρμάκινο (καί στίς γύρω ἐπαρχίες) τοῦ κυβερνείου καί τοῦ νομοῦ Γιαροσλάβλ. Ἐμεῖς πάντως βλέπουμε ἐδῶ τόν ἴδιο καταμερισμό τῆς ἐργασίας (σιδεράδες, ἐργάτες στό φυσερό, κλειδαράδες), τήν ἴδια πλατιά ἀνάπτυξη τῆς μισθωτῆς ἐργασίας (ἀπό τά 307 σιδεράδικα τῆς ἐπαρχίας Μπουρμάκινο τά 231 ἔχουν μισθωτούς ἐργάτες), τήν ἴδια κυριαρχία τοῦ μεγάλου κεφαλαίου πάνω σ' ὅλους αὐτούς τούς ἐργάτες πού φτιάχνουν ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος (ἐπικεφαλῆς στέκουν οἱ προαγοραστές· γι' αὐτούς δουλεύουν οἱ σιδεράδες καί γιά τούς σιδεράδες οἱ κλειδαράδες), τήν ἴδια συνένωση τῆς πράξης τῆς ἀγορᾶς μέ τήν παραγωγή ἀντικειμένων στά κεφαλαιοκρατικά ἐργαστήρια, μερικά ἀπ' τά ὁποῖα περνοῦν κάποτε στούς πίνακες γιά τίς «φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» *****.

Στό παράρτημα γιά τό προηγούμενο κεφάλαιο δόσαμε στατιστικά στοιχεῖα γιά τούς κλάδους πού παράγουν δίσκους καί χάλκινα ἀντικείμενα****** τοῦ κυβερνείου Μόσχας (τά χάλκινα ἀντικείμενα κατασκευάζονται στήν περιφέρεια πού ὀνομάζεται «Ζαγκάριε»). Ἀπό τά στοιχεῖα αὐτά φαίνεται, ὅτι ἡ μισθωτή ἐργασία παίζει τόν πρῶτο ρόλο σ' αὐτά τά ἐπαγγέλματα, ὅτι ἐπικε-

* Βλ. στό παράρτημα Ι γιά τό V κεφάλαιο, τό ἐπάγγελμα ἀρ. 29.

** Ibid., ἀρ. 32.

*** «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VII, τεῦχος Ι, μέρος 2 καί «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ νομοῦ Μπογκορόντσκ τό 1890».

**** Βλ. λχ. τόν «Κατάλογο», ἀρ. 8819.

***** «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», τεῦχος VI, ἔρευνες τοῦ 1880. — «Ἐκθέσεις καί μελέτες», τόμ. Ι (1888–1889), σύγκρ. σελ. 271: «ὅλη σχεδόν ἡ παραγωγή εἶναι συγκεντρωμένη σέ ἐργαστήρια μέ μισθωτούς ἐργάτες». Σύγκρ. ἐπίσης τήν «Ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ», τεῦχος ΙΙ, Γιαροσλάβλ, 1896, σελ. 8, 11. — «Κατάλογος», σελ. 403.

****** Παράρτημα Ι γιά τό V κεφάλαιο, ἐπάγγελμα ἀρ. 19 καί 30.

φαλῆς τους βρίσκονται μεγάλα ἐργαστήρια, πού ἔχουν κατά μέσο ὅρο ἀπό 18–23 μισθωτούς ἐργάτες καί παραγωγή ἀπό 16 ὥς 17 χιλιάδες ρούβλια. Ἄν σ' αὐτά προσθέσουμε, ὅτι ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας χρησιμοποιεῖται ἐδῶ σέ πολύ πλατιά κλίμακα *, θά γίνει φανερό, ὅτι ἔχουμε μπροστά μας κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα **. «Οἱ μικρές βιοτεχνικές μονάδες πού ἀποτελοῦν μιά ἀνωμαλία μέσα στίς ὑπάρχουσες συνθῆκες τῆς τεχνικῆς καί τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, μποροῦν νά κρατιοῦνται πλάι στά μεγάλα ἐργαστήρια μονάχα μέ τήν παράταση τῆς ἐργάσιμης μέρας ὥς τά ἀκρότατα ὅριά της» (Ἰσάγεφ, l. c., σελ. 33), ὅπως γίνεται λχ. μέ τούς δισκοπαραγωγούς πού δουλεύουν μέχρι *19 ὧρες*. Γενικά ἡ ἐργάσιμη μέρα βαστᾶ ἐδῶ 13–15 ὧρες καί γιά τούς μικρούς παραγωγούς 16–17 ὧρες. Πολύ συνηθίζεται ἡ πληρωμή μέ ἐμπόρευμα (καί τό 1876 καί τό 1890) ***. Προσθέτουμε, ὅτι ἡ μακρόχρονη ὕπαρξη τοῦ ἐπαγγέλματος (δημιουργήθηκε ὄχι ἀργότερα ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα), παράλληλα μέ τή μεγάλη εἰδίκευση τῶν ἐργασιῶν, δημιούργησε καί στή δοσμένη περίπτωση ἐξαιρετικά ἐπιδέξιους ἐργάτες: οἱ κάτοικοι τοῦ Ζαγκάριε φημίζονται γιά τή μαστοριά τους. Σ' αὐτό τόν κλάδο παρουσιάστηκαν καί εἰδικότητες πού δέν ἀπαιτοῦν προηγούμενη κατάρτιση καί πού εἶναι προσιτές ἀκόμα καί σέ ἀνήλικους ἐργάτες. «Ἡ δυνατότητα καί μόνο — σημειώνει πολύ σωστά ὁ Ἰσάγεφ — νά γίνεις ἀπευθείας ἐργάτης σέ μικρή ἡλικία καί νά μάθεις ἕνα ἐπάγγελμα χωρίς νά διδαχθεῖς, δείχνει ὅτι ἐξαφανίζεται τό πνεῦμα τῆς χειροτεχνίας πού ἀπαιτεῖ τήν ἐκπαίδευση τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἡ ἁπλότητα πολλῶν μερικότερων ἐργασιῶν ἀποτελεῖ γνώρισμα, ὅτι ἡ χειροτεχνία μετατρέπεται σέ μανουφακτούρα» (l. c., 34). Ἄς σημειωθεῖ μόνο ὅτι «τό πνεῦμα τῆς χειροτεχνίας» παραμένει πάντα ὥς ἕνα ορισμένο βαθμό στή μανουφακτούρα, γιατί ἡ βάση της εἶναι ἐπίσης ἡ παραγωγή μέ τό χέρι.

* Οἱ χαλκωματάδες χρειάζονται στά ἐργαστήριά τους 5 ἀνθρώπους γιά διάφορες δουλιές. Οἱ παραγωγοί πού φτιάχνουν δίσκους χρειάζονται minimum 3, κι ἕνα «κανονικό ἐργαστήρι» ἀπαιτεῖ 9 ἐργάτες. «Στά μεγάλα ἐργαστήρια» ἐφαρμόζεται «πολύ λεπτομερειακός καταμερισμός τῆς ἐργασίας», «πού ἀποβλέπει στήν αὔξηση τῆς παραγωγικότητας» (Ἰσάγεφ, l. c., 27 καί 31).

** Ὁ «Ὁδηγός» τοῦ 1890 ἀναφέρει γιά τήν περιφέρεια Ζαγκάριε 14 ἐργοστάσια μέ 184 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 37 χιλιάδες ρούβλια. Ἡ σύγκριση αὐτῶν τῶν ἀριθμῶν μέ τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο, πού ἀναφέραμε πιό πάνω, δείχνει ὅτι ἡ στατιστική γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια ἔπιασε καί σέ τούτη τήν περίπτωση μονάχα τίς κορυφές τῆς πλατιᾶς ἀναπτυγμένης κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας.

*** Σύγκρ. «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ νομοῦ Μπογκορόντσκ».

10) Ἡ χρυσοχοΐα, οἱ κλάδοι πού παράγουν σαμοβάρια καί φυσαρμόνικες

Τό κεφαλοχώρι Κράσνογε τοῦ νομοῦ Κοστρομά, τοῦ ὁμώνυμου κυβερνείου, εἶναι ἕνα ἀπό τά βιοτεχνικά κεφαλοχώρια πού ἀποτελοῦν συνήθως κέντρα τῆς «λαϊκῆς» μας κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας. Τό μεγάλο αὐτό χωριό (τό 1897 εἶχε 2612 κατοίκους) ἔχει πέρα γιά πέρα χαρακτήρα πόλης, οἱ κάτοικοι ζοῦν σάν μικροαστοί καί δέν ἀσχολοῦνται μέ τή γεωργία (ἐκτός ἀπό πολύ λίγες ἐξαιρέσεις). Τό κεφαλοχώρι Κράσνογε εἶναι τό κέντρο τῆς χρυσοχοΐας, πού περιλαβαίνει 4 ἐπαρχίες καί 51 χωριά (μαζί καί τήν ἐπαρχία Σίντοροβο τοῦ νομοῦ Νέρεχτα), καί ἀπασχολεῖ σ' αὐτά τά χωριά 735 νοικοκυριά καί 1706 περίπου ἐργαζόμενους *. «Σάν κυριότεροι ἐκπρόσωποι τοῦ ἐπαγγέλματος, λέει ὁ κ. Τίλλο, πρέπει ἀναμφισβήτητα νά θεωροῦνται οἱ μεγάλοι ἐπιχειρηματίες τοῦ κεφαλοχωριοῦ Κράσνογε: οἱ ἔμποροι Πουσίλοφ, Μάζοφ, Σορόκιν, Τσουλκόφ καί ἄλλοι. Οἱ ἔμποροι αὐτοί ἀγοράζουν τά ὑλικά — χρυσό, ἀσήμι καί χαλκό — συντηροῦν τούς μαστόρους, ἀγοράζουν τά ἕτοιμα προϊόντα, δίνουν παραγγελίες γιά δουλιά στό σπίτι, χορηγοῦν τά δείγματα τῶν εἰδῶν πού κατασκευάζονται κτλ.» (2043). Οἱ μεγάλοι παραγωγοί ἔχουν καταστήματα — «ραμποτόρνι» (ἐργαστήρια), ὅπου σφυρηλατοῦν καί λυώνουν τά μέταλλα, πού τά μοιράζουν ἔπειτα στούς «βιοτέχνες» γιά ἐπεξεργασία. Ἔχουν τεχνικές ἐγκαταστάσεις — «πρέτσι» (πρέσες, στάμπες γιά τό κόψιμο μικρῶν ἀντικειμένων), «καλούπια» (γιά τό ἀποτύπωμα τῶν σχεδίων), «κύλινδρους» (γιά τήν ἐλασματοποίηση τῶν μετάλλων), μπάγκους κτλ. Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἐφαρμόζεται πλατιά στήν παραγωγή: «Σχεδόν κάθε προϊόν ὥσπου νά ἑτοιμαστεῖ περνάει ἀπό κάμποσα χέρια, σύμφωνα μέ μιά καθορισμένη σειρά. Ἔτσι λχ. γιά νά γίνουν τά σκουλαρίκια, ὁ βιοτέχνης-ἐπιχειρηματίας δίνει πρῶτα τό ἀσήμι στό ἐργαστήρι του, ὅπου ἕνα μέρος τοῦ ἀσημιοῦ τό κάνουν ἔλασμα καί τό ἄλλο σύρμα. Ἔπειτα τό ὑλικό αὐτό δίνεται μέ παραγγελία σέ εἰδικό μάστορα, πού ἄν ἔχει οἰκογένεια μοιράζει τή δουλιά ἀνάμεσα

* «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», τεῦχος IX, ἄρθρο τοῦ κ. Α. Τίλλο. — «Ἐκθέσεις καί μελέτες», τόμ. III (1893). Ὁ κλάδος αὐτός διαρκῶς ἀναπτύσσεται. Σύγκρ. τήν ἀνταπόκριση στή «Ρούσκιγε Βέντομοστι», ἀρ. φύλλου 231 τοῦ 1897. «Βέστνικ Φινάνσοφ», τεῦχος 42 τοῦ 1898. Ἡ συνολική παραγωγή ξεπερνᾶ τό 1 ἑκατομμύριο ρούβλια. Ἀπ' αὐτά τίς 200 περίπου χιλιάδες ρούβλια τίς παίρνουν οἱ ἐργάτες καί τίς 300 χιλιάδες ρούβλια οἱ προαγοραστές καί οἱ ἔμποροι.

σέ μερικά πρόσωπα: ἀπό τή μικρή ἀσημένια πλάκα ἕνας θά βγάλει μέ τή στάμπα τό σχέδιο ἤ θά δόσει τό σχῆμα στό σκουλαρίκι, ἄλλος θά λυγίσει τό σύρμα καί θά κάνει τό γάντζο πού περνᾶ τό σκουλαρίκι στό αὐτί, ὁ τρίτος θά συγκολλήσει αὐτά τά πράγματα καί, τέλος, ὁ τέταρτος θά γυαλίσει τό ἕτοιμο σκουλαρίκι. Ὅλη ἡ δουλιά δέν εἶναι δύσκολη καί δέν ἀπαιτεῖ σημαντική κατάρτιση, πολύ συχνά μέ τή συγκόλληση καί τό γυάλισμα ἀσχολοῦνται γυναῖκες καί παιδιά 7–8 χρονῶν» (2041)*. Κι ἐδῶ τήν ἐργάσιμη μέρα τή διακρίνει τό γεγονός ὅτι εἶναι ὑπερβολικά μεγάλη καί φτάνει συνήθως τίς 16 ὧρες. Ἡ πληρωμή γίνεται σέ εἶδος.

Τά παρακάτω στατιστικά στοιχεῖα (πού δημοσιεύτηκαν τελευταῖα ἀπό τόν τοπικό ἐπιθεωρητή δειγματοληψίας) δίνουν μιά παραστατική εἰκόνα τῆς οἰκονομικῆς συγκρότησης αὐτοῦ τοῦ ἐπαγγέλματος [141]:

Ὁμάδες μαστόρων	Ἀριθμός τῶν μαστόρων	%	Ἀριθμός ὅλων τῶν ἐργατῶν (περίπου)	%	Ἡ ποσότητα τῶν προϊόντων (σέ πούτια)	%
Πού δέν εἶχαν δηλώσει τά προϊόντα τους	404	66,0	1 000	58	—	—
Πού δήλωσαν προϊόντα ὥς 12 φούντια	81				11	1,3
Πού δήλωσαν ἀπό 12 ὥς 120 φούντια	194	26,4	500	29	236	28,7
Πού δήλωσαν ἀπό 120 καί πάνω φούντια	56	7,6	206	13	577	70,0
Σύνολο	735	100	1 706	100	824	100

«Τίς δυό πρῶτες ὁμάδες (περίπου τά δυό τρίτα ὅλων τῶν μαστόρων) μποροῦμε νά τούς θεωρήσουμε μάλλον ἐργάτες φάμπρικας πού δουλεύουν στό σπίτι, παρά βιοτέχνες». Στήν ἀνώτερη ὁμάδα «συναντᾶμε ὅλο καί πιό συχνά τή μισθωτή δουλιά...

* «Κάθε εἶδος, ἀκόμα καί κάθε μερος τοῦ παραγόμενου προϊόντος, ἔχει ἀνάμεσα στούς βιοτέχνες τοῦ κεφαλοχωριοῦ Κράσνογε τούς μαστόρους του καί γι' αὐτό τό λόγο πολύ σπάνια μπορεῖ νά συναντήσει κανείς περιπτώσεις νά δουλεύουν σ' ἕνα σπίτι δαχτυλίδια καί σκουλαρίκια, βραχιόλια καί ἀγκράφες κτλ. Συνήθως κάθε προϊόν κατασκευάζεται τμηματικά ἀπό εἰδικούς ἐργάτες, πού ζοῦν ὄχι μόνο σέ διαφορετικά σπίτια, ἀλλά ἀκόμα καί σέ διαφορετικά χωριά» («Ἐκθέσεις καί μελέτες», τόμ. ΙΙΙ, σελ. 76).

Οἱ μαστόροι ἀρχίζουν πιά νά ἀγοράζουν εἴδη κατασκευασμένα ἀπό ἄλλους», στά ἀνώτερα στρώματα τῆς ὁμάδας «ὑπερισχύει ἡ προαγορά» καί «τέσσερις προαγοραστές δέν ἔχουν καθόλου ἐργαστήρια»*.

Οἱ κλάδοι πού παράγουν σαμοβάρια καί φυσαρμόνικες στήν πόλη Τούλα καί στά περίχωρά της ἀποτελοῦν πολύ χαρακτηριστικά πρότυπα κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας. Γενικά, τά «βιοτεχνικά» ἐπαγγέλματα αὐτῆς τῆς περιφέρειας εἶναι παμπάλαια: ἡ ἀρχή τους κρατάει ἀπό τό XV αἰώνα**. Ἰδιαίτερα ἀναπτύχθηκαν ἀπό τά μέσα τοῦ 17ου αἰώνα. Ὁ κ. Μπορίσοφ ὑπολογίζει πώς ἀπό τότε ἀρχίζει ἡ δεύτερη περίοδος ἀνάπτυξης τῆς βιοτεχνίας τῆς Τούλας. Τό 1637 χτίστηκε τό πρῶτο ἐργοστάσιο παραγωγῆς χυτοσιδήρου (ἀπό τόν ὀλλανδό Βίνιους). Οἱ ὁπλοποιοί τῆς Τούλας συγκροτοῦσαν ἕνα ἰδιαίτερο προάστιο ἀπό σιδεράδες καί ἀποτελοῦσαν μιά ἰδιαίτερη κάστα μέ ἰδιαίτερα δικαιώματα καί προνόμια. Τό 1696 ἔκανε τήν ἐμφάνισή του στήν Τούλα τό πρῶτο ἐργοστάσιο παραγωγῆς χυτοσιδήρου, πού τό ἔχτισε ἕνας ὀνομαστός σιδεράς τῆς Τούλας, καί ὁ κλάδος αὐτός περνάει στά Οὐράλια καί στή Σιβηρία*** Ἀπό τότε ἀρχίζει ἡ τρίτη περίοδος στήν ἱστορία τῆς βιοτεχνίας τῆς Τούλας. Οἱ μαστόροι ἄρχισαν νά ἱδρύουν δικά τους ἐργαστήρια, διδάσκοντας τήν τέχνη καί στούς ἀγρότες τῶν περιχώρων. Στά 1810–1820 ἐμφανίστηκαν οἱ πρῶτες φάμπρικες σαμοβαριῶν. «Τό 1825 στήν Τούλα ὑπῆρχαν κιόλας 43 διάφορες φάμπρικες, πού ἀνῆκαν στούς ὁπλοποιούς, ἀλλά καί σχεδόν ὅλες οἱ φάμπρικες πού ὑπάρχουν σήμερα ἀνήκουν στούς ἄλλοτε ὁπλοποιούς καί τώρα ἐμπόρους τῆς Τούλας» (l. c., σελ. 2262). Συνεπῶς, ἐδῶ βλέπουμε τήν ἄμεση διαδοχή καί σύνδεση ἀνάμεσα στούς παλιούς συντεχνιακούς μαστόρους καί στά ἀφεντικά τῆς κατοπινῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας. Τό 1864 οἱ ὁπλοποιοί τῆς Τούλας ἀπελευθερώθηκαν ἀπό τή δουλοπαροικιακή ἐξάρτηση [142] καί συγκαταλέχθηκαν στούς μικροαστούς. Οἱ ἀποδοχές τους ἔπεσαν ἐξαιτίας τοῦ μεγάλου συναγωνισμοῦ τῶν βιοτεχνῶν τοῦ χωριοῦ (γεγονός πού προκάλεσε καί τήν ἀντίστροφη μετακίνηση τῶν

* «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1898, τεῦχος 42.

** Βλ. τό ἄρθρο τοῦ κ. Β. Μπορίσοφ στίς «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», τεῦχος IX.

*** Ὁ σιδεράς τῆς Τούλας Νικήτα Ντεμίντοφ Ἀντούφιεφ κέρδισε τήν εὔνοια τοῦ Μεγάλου Πέτρου, γιατί ἔχτισε ἐργοστάσιο ἀντίκρυ στήν πόλη Τούλα καί ἀπόχτησε τό 1702 τό ἐργοστάσιο τοῦ Νεβιάνσκ. Οἱ ἀπόγονοί του εἶναι οἱ Ντεμίντοφ, γνωστοί βιομήχανοι τῆς σιδηρουργίας τῶν Οὐραλίων.

βιοτεχνῶν ἀπό τήν πόλη στό χωριό). Οἱ ἐργάτες στράφηκαν στίς βιοτεχνίες πού ἔκαναν σαμοβάρια, κλειδαριές, μαχαίρια καί φυσαρμόνικες (οἱ πρῶτες φυσαρμόνικες τῆς Τούλας ἐμφανίστηκαν τό 1830–1835).

Σήμερα ἡ παραγωγή σαμοβαριῶν εἶναι ὀργανωμένη μέ τόν ἑξῆς τρόπο. Ἐπικεφαλῆς βρίσκονται μεγάλοι κεφαλαιοκράτες, πού ἔχουν ἐργαστήρια μέ δεκάδες κι ἑκατοντάδες μισθωτούς ἐργάτες. Ταυτόχρονα πολλές μερικότερες φάσεις τῆς δουλιᾶς τίς ἀναθέτουν καί σέ ἐργάτες πού δουλεύουν στό σπίτι — τόσο στήν πόλη ὅσο καί στό χωριό. Οἱ ἐργάτες αὐτοί πού ἀσχολοῦνται μέ μιά ὁρισμένη φάση τῆς ὅλης δουλιᾶς, ἔχουν κάποτε καί οἱ ἴδιοι ἐργαστήρια μέ μισθωτούς ἐργάτες. Φυσικά, πλάι στά μεγάλα ἐργαστήρια ὑπάρχουν καί μικρά, μέ ὅλες τίς διαδοχικές βαθμίδες ἐξάρτησης ἀπό τούς κεφαλαιοκράτες. Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ τή γενική βάση ὅλης τῆς ὀργάνωσης αὐτῆς τῆς παραγωγῆς. Τό προτσές κατασκευῆς ἑνός σαμοβαριοῦ χωρίζεται στίς ἀκόλουθες φάσεις: 1) κατασκευή τῶν σωλήνων ἀπό χάλκινη λαμαρίνα (ναβόντκα), 2) συγκόλλησή τους, 3) λιμάρισμα τῶν συγκολλήσεων, 4) ἐφαρμογή τῶν βάσεων, 5) σφυρηλάτηση τῶν κομματιῶν (τό λεγόμενο «τιαχτάνιγε»), 6) καθάρισμα τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφάνειας, 7) λείανση τοῦ σαμοβαριοῦ καί τῶν λαιμῶν του, 8) γάνωμα, 9) τρύπημα μέ τήν πρέσα τῶν ὀπῶν ἀερισμοῦ στή βάση καί στό καπάκι, 10) συναρμολόγηση τοῦ σαμοβαριοῦ. Ἔπειτα γίνεται πάλι χωριστά καί τό χύσιμο μικρῶν χάλκινων ἐξαρτημάτων: α) τό μοντελάρισμα καί β) τό χύσιμό τους σέ καλούπι*. Ὅταν ἡ δουλιά αὐτή μοιράζεται στά σπίτια, ἡ καθεμιά ἀπ' αὐτές τίς φάσεις μπορεῖ ν' ἀποτελέσει ἰδιαίτερο «βιοτεχνικό» ἐπάγγελμα. Ἕνα ἀπ' αὐτά τά «ἐπαγγέλματα» τό περιέγραψε ὁ κ. Μπορίσοφ στό τεῦχος VII τῶν «Ἐργασιῶν τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή». Τό ἐπάγγελμα αὐτό (πρόκειται γιά τήν κατασκευή τῶν σωλήνων τοῦ σαμοβαριοῦ) συνίσταται στό ὅτι οἱ ἀγρότες δουλεύουν μέ τό κομμάτι καί μέ ὑλικά πού παίρνουν ἀπό τόν ἔμπορο καί ἐκτελοῦν μιά ἀπ' τίς μερικότερες φάσεις πού περιγράψαμε. Ὕστερα ἀπό τό 1861 οἱ βιοτέχνες ἔφυγαν ἀπό τήν Τούλα καί πῆγαν καί δούλευαν στά χωριά: ἡ συντήρηση στό χωριό εἶναι φτηνότερη καί τό

* Στίς «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», τεῦχος X, θαυμάσια περιγραφή γιά τήν παραγωγή σαμοβαριῶν στό Σουξούνα τοῦ κυβερνείου Πέρμ δίνει ὁ κ. Μανόχιν. Ἡ ὀργάνωση εἶναι ἡ ἴδια ὅπως καί στό κυβερνεῖο τῆς Τούλας. Βλ. στό ἴδιο, τεῦχος IX, τό ἄρθρο τοῦ κ. Μπορίσοφ γιά τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στήν ἔκθεση τοῦ 1882.

ἐπίπεδο τῶν ἀναγκῶν χαμηλότερο (l. c., σελ. 893). Ὁ κ. Μπορίσοφ μέ τό δίκιο του ἐξηγεῖ αὐτή τήν ἀνθεκτικότητα τοῦ «βιοτέχνη» μέ τό γεγονός ὅτι τά σαμοβάρια ἐξακολουθοῦν νά γίνονται μέ τό χέρι: «ὁ βιοτέχνης τοῦ χωριοῦ θά εἶναι πάντα πιό συμφερτικός γιά τό φαμπρικάντη πού δίνει τίς παραγγελίες, γιατί δουλεύει κατά 10–20% φτηνότερα ἀπό τό βιοτέχνη τῆς πόλης» (916).

Ὁ κ. Μπορίσοφ ὑπολόγιζε γιά τό 1882 τήν παραγωγή σαμοβαριῶν σέ 5 περίπου ἑκατομμύρια ρούβλια καί μέ 4–5 χιλιάδες ἐργάτες (μαζί μέ τούς βιοτέχνες). Ἡ στατιστική γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια περιλαβαίνει καί σ' αὐτή τήν περίπτωση μονάχα ἕνα μικρό μέρος τῆς ὅλης κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας. Ὁ «Ὁδηγός» γιά τό 1879 ἀναφέρει γιά τό κυβερνεῖο τῆς Τούλας 53 «φάμπρικες» σαμοβαριῶν (σ' ὅλες ἡ δουλιά γινόταν μέ τό χέρι) μέ 1479 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 836 χιλιάδες ρούβλια. Ὁ «Ὁδηγός» γιά τό 1890 ἀναφέρει 162 φάμπρικες μέ 2175 ἐργάτες καί μέ παραγωγή 1100 χιλιάδες ρούβλια. Ὡστόσο στόν ὀνομαστικό πίνακα εἶχαν περιληφθεῖ μόνο 50 φάμπρικες (1 ἀτμοκίνητη) μέ 1326 ἐργάτες καί μέ παραγωγή 698 χιλιάδες ρούβλια. Εἶναι φανερό, ὅτι αὐτή τή φορά στίς «φάμπρικες» συμπεριλήφθηκαν ἑκατό περίπου μικρά ἐργαστήρια. Τέλος, ὁ «Κατάλογος» δείχνει ὅτι τό 1894/95 ὑπῆρχαν 25 φάμπρικες (4 ἀτμοκίνητες) μέ 1202 ἐργάτες (+ 607 ἐξωτερικούς) καί μέ συνολική παραγωγή 1613 χιλιάδες ρούβλια. Στά στοιχεῖα αὐτά (γιά τό λόγο πού ἀναφέραμε πιό πάνω καί γιατί στίς προηγούμενες χρονιές συνυπολογίστηκαν οἱ ἐργάτες πού δουλεύουν στά ἐργαστήρια μέ τούς ἐξωτερικούς ἐργάτες) δέν μποροῦν νά συγκριθοῦν οὔτε ὁ ἀριθμός τῶν φάμπρικων οὔτε ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν. Ἀναμφισβήτητη εἶναι μόνο ἡ προοδευτική ἐκτόπιση τῆς μανουφακτούρας ἀπό τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία: τό 1879 ὑπῆρχαν 2 φάμπρικες μέ 100 καί πάνω ἐργάτες· τό 1890 ὑπῆρχαν 2 (μιά ἀτμοκίνητη) καί τό 1894/95 ὑπῆρχαν 4 (τρεῖς ἀτμοκίνητες)*.

* Ὅπως φαίνεται, ἀνάλογα γνωρίσματα ὑπάρχουν καί στήν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς μετάλλινων εἰδῶν τῆς Τούλας καί τῶν περιχώρων. Τό 1882 ὁ κ. Μπορίσοφ ὑπολόγισε ὅτι σ' αὐτό τό ἐπάγγελμα ἀπασχολοῦνταν 2–3 χιλιάδες ἐργάτες, πού παρήγαγαν εἴδη ἀξίας περίπου $2^{1}/_{2}$ ἑκατομμυρίων ρουβλιῶν. Ἡ ὑποταγή αὐτῶν τῶν «βιοτεχνῶν» στό ἐμπορικό κεφάλαιο εἶναι πολύ μεγάλη. Οἱ «φάμπρικες» σιδερικῶν τοῦ κυβερνείου τῆς Τούλας χρησιμοποιοῦν ἐπίσης πότε-πότε καί ἐξωτερικούς ἐργάτες (βλ. τόν «Κατάλογο», σελ. 393–395).

Ἐντελῶς παρόμοια εἶναι ἡ ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς φυσαρμόνικων, πού βρίσκεται σέ χαμηλότερο στάδιο οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης*. «Στήν παραγωγή φυσαρμόνικων παίρνουν μέρος πάνω ἀπό 10 χωριστές εἰδικότητες». («Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», IX, 236). Ἡ κατασκευή τῶν διάφορων κομματιῶν τῆς φυσαρμόνικας ἤ ἡ ἐκτέλεση ὁρισμένων μερικότερων φάσεων γίνεται ἀπό χωριστά, quasi-ἀνεξάρτητα, «βιοτεχνικά» ἐπαγγέλματα. «Τόν καιρό τῆς ἀναδουλιᾶς ὅλοι οἱ βιοτέχνες δουλεύουν γιά τίς φάμπρικες ἤ γιά τά λίγο-πολύ μεγάλα ἐργαστήρια καί παίρνουν τά ὑλικά ἀπό τούς ἰδιοχτῆτες τους. Τόν καιρό ὅμως πού ἡ ζήτηση τῶν φυσαρμόνικων μεγαλώνει, παρουσιάζεται ἕνα πλῆθος ἀπό μικρούς παραγωγούς, πού ἀγοράζουν ἀπό τούς χειροτέχνες τά χωριστά κομμάτια, οἱ ἴδιοι συναρμολογοῦν τίς φυσαρμόνικες, τίς πηγαίνουν στά ντόπια μαγαζιά πού ἀγοράζουν τότε φυσαρμόνικες μέ μεγάλη προθυμία» (ibid.). Ὁ κ. Μπορίσοφ ὑπολόγισε ὅτι τό 1882 δούλευαν στόν κλάδο αὐτό 2–3 χιλιάδες ἄνθρωποι καί ὅτι ἡ συνολική παραγωγή ἔφτανε περίπου τά 4 ἑκατομμύρια ρούβλια. Ἡ στατιστική γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια ἀναφέρει γιά τό 1879 δυό «φάμπρικες» μέ 22 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 5 χιλιάδες ρούβλια. Γιά τό 1890 ἀναφέρει 19 φάμπρικες μέ 275 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 82 χιλιάδες ρούβλια. Γιά τό 1894/95 ἀναφέρει 1 φάμπρικα μέ 23 ἐργάτες (σύν 17 ἐξωτερικούς) καί μέ συνολική παραγωγή 20 χιλιάδες ρούβλια**. Ἀτμοκινητῆρες δέ χρησιμοποιοῦνται καθόλου. Ὅλα αὐτά τά ἅλματα τῶν ἀριθμῶν δείχνουν ὅτι πάρθηκαν ἐντελῶς τυχαῖα ὑπόψη ὁρισμένα ἐργαστήρια, πού ἀποτελοῦν συστατικά μέρη τοῦ σύνθετου μηχανισμοῦ τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας.

* Ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς φυσαρμόνικων ἔχει ἐνδιαφέρον καί σάν προτσές ἐκτόπισης τῶν πρωτόγονων λαϊκῶν μουσικῶν ὀργάνων καί σάν προτσές δημιουργίας πλατιᾶς ἐθνικῆς ἀγορᾶς: χωρίς τέτια ἀγορά δέ θά μποροῦσε νά ὑπάρχει λεπτομερής καταμερισμός δουλιᾶς, καί χωρίς τόν καταμερισμό τῆς δουλιᾶς δέ θά πετυχαίνονταν ἡ φτήνια τοῦ προϊόντος. «Χάρη στή φτήνια (τους) οἱ φυσαρμόνικες ἐκτόπισαν σχεδόν ἀπό παντοῦ τό πρωτόγονο ἔγχορδο λαϊκό μουσικό ὄργανο — τή μπαλαλάϊκα» («Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», τεῦχος IX, σελ. 2276).

** Ἡ ἀπογραφή πού ἔγινε στήν Τούλα στίς 29 τοῦ Νοέμβρη 1891, καταμέτρησε στήν πόλη 36 καταστήματα πού ἐμπορεύονταν φυσαρμόνικες καί 34 ἐργαστήρια παραγωγῆς φυσαρμόνικων (βλ. τό «Ἡμερολόγιο τοῦ κυβερνείου Τούλας γιά τό 1895», Τούλα, 1895).

III. Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΣΤΗ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑ. Ο ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ

Τώρα ἄς βγάλουμε συμπεράσματα ἀπό τά στοιχεῖα πού ἀναφέραμε κι ἄς ἐξετάσουμε ἄν αὐτά χαρακτηρίζουν πραγματικά ἕνα ἰδιαίτερο στάδιο ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στή βιομηχανία μας.

Γενικό γνώρισμα ὅλων τῶν ἐπαγγελμάτων πού ἐξετάσαμε εἶναι ἡ διατήρηση τῆς παραγωγῆς μέ τό χέρι κι ὁ συστηματικός, πλατιά ἐφαρμοζόμενος καταμερισμός τῆς ἐργασίας. Ἡ διαδικασία τῆς παραγωγῆς ἀναλύεται σέ κάμποσες μερικότερες φάσεις, πού ἐκτελοῦνται ἀπό διάφορους εἰδικούς-μαστόρους. Ἡ κατάρτιση τέτιων εἰδικῶν ἀπαιτεῖ ἀρκετά μακρόχρονη ἐκπαίδευση καί γι' αὐτό *ἡ μαθήτευση* ἀποτελεῖ φυσικό συνοδό τῆς μανουφακτούρας. Εἶναι γνωστό ὅτι στίς γενικές συνθῆκες τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί τοῦ καπιταλισμοῦ τό φαινόμενο αὐτό ὁδηγεῖ στίς χειρότερες μορφές προσωπικῆς ἐξάρτησης κι ἐκμετάλλευσης*. Ἡ ἐξαφάνιση τῆς μαθήτευσης συνδέεται μέ μιά ὑψηλότερη ἀνάπτυξη τῆς μανουφακτούρας καί μέ τή δημιουργία μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας, ὅταν οἱ μηχανές ἐλαττώνουν στό minimum τήν περίοδο τῆς ἐκπαίδευσης ἤ ὅταν ἁπλοποιοῦνται τόσο πολύ οἱ ἐπιμέρους φάσεις τῆς παραγωγῆς, ὥστε νά μποροῦν νά τίς κάνουν καί τά παιδιά (βλ. πιό πάνω στό παράδειγμα τῆς περιοχῆς τοῦ Ζαγκάριε).

Ἡ διατήρηση τῆς παραγωγῆς μέ τό χέρι, σάν βάσης τῆς μανουφακτούρας, ἐξηγεῖ τή σχετική στασιμότητά της, πού χτυπάει ἰδιαίτερα στό μάτι ὅταν τή συγκρίνουμε μέ τή φάμπρικα. Ἡ ἀνάπτυξη καί τό βάθαιμα τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας γίνεται

* Θά περιοριστοῦμε σ' ἕνα μόνο παράδειγμα. Στό κεφαλοχώρι Μπορίσοβκα τοῦ νομοῦ Γκράιβορον τοῦ κυβερνείου Κούρσκ ὑπάρχει τό ἐπάγγελμα τῆς ἁγιογραφίας, πού ἀπασχολεῖ περίπου 500 ἄτομα. Οἱ μαστόροι τά βγάζουν πέρα στίς περισσότερες περιπτώσεις χωρίς μισθωτούς ἐργάτες, χρησιμοποιοῦν ὅμως μαθητευόμενους πού δουλεύουν 14–15 ὧρες τό εἰκοσιτετράωρο. Οἱ μαστόροι αὐτοί, ἀπό φόβο μή χάσουν τή δωρεάν ἐργατική δύναμη τῶν μαθητευομένων, ἀντιμετώπισαν ἐχθρικά τήν πρόταση νά ὀργανωθεῖ σχολή ζωγραφικῆς. («Ἐκθέσεις καί μελέτες», I, 333). Στή δουλιά στό σπίτι ἡ κατάσταση τῶν παιδιῶν στήν κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα δέν εἶναι καθόλου καλύτερη ἀπό τήν κατάσταση τῶν μαθητευομένων, γιατί ὁ ἐργάτης πού δουλεύει στό σπίτι εἶναι ἐξαναγκασμένος ὥς τά nec plus ultra (ὥς τά ἔσχατα ὅρια. *Η Σύντ.*) νά παρατείνει τήν ἐργάσιμη μέρα καί νά ἐντείνει ὅλες τίς δυνάμεις τῆς οἰκογένειάς του.

πολύ ἀργά ἔτσι πού ἡ μανουφακτούρα διατηρεῖ ὁλόκληρες δεκαετίες (ἀκόμα κι αἰῶνες) τήν ἀρχική της μορφή: εἴδαμε ὅτι πάρα πολλά ἀπό τά ἐπαγγέλματα πού ἐξετάσαμε ἔχουν παμπάλαια προέλευση κι ὅμως στά περισσότερα ἀπ' αὐτά δέν παρατηρήθηκε ὥς τόν τελευταῖο καιρό καμιά σοβαρή μεταβολή στίς μεθόδους παραγωγῆς.

Ὅσο γιά τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, δέ θά ἐπαναλάβουμε ἐδῶ τίς πασίγνωστες θέσεις τῆς θεωρητικῆς οἰκονομίας γιά τό ρόλο του στήν πορεία τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας. Πάνω στή βάση τῆς παραγωγῆς μέ τό χέρι δέν μποροῦσε νά δημιουργηθεῖ ἄλλη πρόοδος τῆς τεχνικῆς, παρά μονάχα μέ τή μορφή τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας*. Ἄς σημειώσουμε μόνο δυό πολύ σοβαρούς λόγους πού ἐξηγοῦν τήν ἀνάγκη τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, σάν προκαταρκτικοῦ σταδίου τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας. Πρῶτα, μονάχα ἡ ἀνάλυση τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς σέ μιά σειρά πιό ἁπλές, καθαρά μηχανικές φάσεις δίνει τή δυνατότητα νά εἰσαχθοῦν μηχανές, πού χρησιμοποιοῦνται στήν ἀρχή στίς πιό ἁπλές φάσεις καί μόνο βαθμιαῖα καταχτοῦν τίς πιό σύνθετες φάσεις. Στήν ὑφαντουργία λχ. ὁ μηχανικός ἀργαλειός ἀπό καιρό πιά κυριαρχεῖ στήν παραγωγή τῶν ἁπλῶν ὑφασμάτων, ἐνῶ ἡ ὕφανση τῶν μεταξωτῶν ἐξακολουθεῖ νά γίνεται κυρίως μέ χειροτεχνικό τρόπο. Στήν κατασκευή μετάλλινων εἰδῶν ἡ μηχανή χρησιμοποιεῖται πρίν ἀπ' ὅλα σέ μιά ἀπό τίς πιό ἁπλές φάσεις, στή λείανση κτλ. Αὐτός ὅμως ὁ τεμαχισμός τῆς παραγωγῆς σέ ἁπλούστατες φάσεις, πού εἶναι ἕνα ἀπαραίτητο προκαταρκτικό βῆμα γιά τήν εἰσαγωγή τῆς μεγάλης παραγωγῆς μέ μηχανές, ὁδηγεῖ ταυτόχρονα στήν ἀνάπτυξη τῶν μικρῶν βιοτεχνιῶν. Ὁ πληθυσμός τῶν περιχώρων ἀποχτάει τή δυνατότητα νά κάνει τέτιες ἐπιμέρους φάσεις στό σπίτι του ἤ ὕστερα ἀπό παραγγελία καί μέ ὑλικά τῶν ἐπιχειρηματιῶν πού ἔχουν μανουφακτοῦρες (νά στερεώνει τήν τρίχα στίς βοῦρτσες στή μανουφακτούρα τῆς βουρτσοποιίας, νά ράβει τίς προβιές, τίς γοῦνες, τά γάντια, τά παπούτσια καί ἄλλες δουλιές στήν παραγωγή δερμάτινων εἰδῶν, νά ἰσώνει τά χτένια στή μανουφακτούρα χτενιῶν, νά φτιάχνει σωλῆνες γιά τά σαμοβάρια κτλ.), ἤ ἀκόμα ἀγοράζοντας τά ὑλικά «γιά δικό του λογαριασμό» καί κατασκευάζοντας διάφορα κομμάτια τοῦ προϊόντος πού τά

* «Ἡ οἰκιακή μορφή τῆς μεγάλης παραγωγῆς καί ἡ μανουφακτούρα ἀποτελοῦν ἀναπόφευχτη κι ὥς ἕνα βαθμό ἀκόμα καί ἐπιθυμητή διέξοδο γιά τή μικρή ἀνεξάρτητη βιοτεχνία, ὅταν ἀγκαλιάζει μιά τεράστια περιφέρεια» (Χαριζομένοφ, στό «Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», 1883, τεῦχος 11, σελ. 435).

πουλάει στούς ἐπιχειρηματίες πού ἔχουν μανουφακτοῦρες (πιλοποιία, ἁμαξοποιία, παραγωγή φυσαρμόνικων κτλ.). Αὐτό φαίνεται παράδοξο: ἡ ἀνάπτυξη τῶν μικρῶν (κάποτε μάλιστα κι «ἀνεξάρτητων») βιοτεχνιῶν, σάν ἔκφραση τῆς ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας. Καί ὅμως εἶναι γεγονός. Ἡ «ἀνεξαρτησία» τέτιων «βιοτεχνιῶν» εἶναι ἐντελῶς εἰκονική. *Χωρίς τή σύνδεση* μέ τίς ἄλλες μερικότερες ἐργασίες, μέ ἄλλα μικρά κομμάτια τοῦ προϊόντος, δέ θά μποροῦσαν νά δουλέψουν καί μερικές φορές τό προϊόν τους δέ θά εἶχε καμιά ἀξία χρήσης. Τή σύνδεση ὅμως αὐτή μποροῦσε νά τή δημιουργήσει* καί τή δημιούργησε μονάχα τό *μεγάλο κεφάλαιο*, πού κυριαρχεῖ (μέ τή μιά ἤ τήν ἄλλη μορφή) πάνω στή μάζα τῶν ἐργατῶν πού κάνουν μιά φάση τῆς δουλιᾶς. Ἕνα ἀπό τά βασικά λάθη τῶν ναρόντνικων οἰκονομολόγων βρίσκεται στήν ἄγνοια ἤ στή συγκάλυψη τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ «βιοτέχνης», πού ἐκτελεῖ μιά φάση τῆς δουλιᾶς, ἀποτελεῖ συστατικό μέρος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας.

Τό δεύτερο γεγονός, πού χρειάζεται νά ὑπογραμμιστεῖ ἰδιαίτερα, εἶναι ὅτι ἡ μανουφακτούρα καταρτίζει ἐπιδέξιους ἐργάτες. Ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία δέ θά μποροῦσε τόσο γρήγορα ν' ἀναπτυχθεῖ στή μετά τή μεταρύθμιση περίοδο, ἄν δέν εἶχε προηγηθεῖ ἡ μακρόχρονη ἐποχή τῆς κατάρτισης ἐργατῶν ἀπό τή μανουφακτούρα. Οἱ ἐρευνητές λχ. τῆς «χειροτεχνικῆς» ὑφαντουργίας τοῦ νομοῦ Πoκρόφ τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ σημειώνουν τήν ἐξαιρετική «τεχνική ἐπιδεξιότητα καί πείρα» τῶν ὑφαντουργῶν τῆς ἐπαρχίας Κουντίκινο (σ' αὐτή τήν ἐπαρχία βρίσκεται τό χωριό Ὀρέχοβο καί τά γνωστά ἐργοστάσια Μορόζοφ): «πουθενά... δέ συναντοῦμε τέτια ἔνταση ἐργασίας... ἐδῶ ἐφαρμόζεται πάντοτε αὐστηρός καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα στόν ὑφαντή καί τό μασουρᾶ... Τό παρελθόν... καλλιέργησε στούς κατοίκους τοῦ Κουντίκινο... τέλειες τεχνικές μεθόδους παραγωγῆς... τήν ἱκανότητα νά προσανατολίζονται μέσα σέ κάθε λογῆς δυσκολίες»**. Σχετικά μέ τή μεταξουργία διαβάζουμε: «δέν πρέπει νά χτίζονται φάμπρικες σ' ὁποιοδήποτε χωριό καί σ' ὁποιοδήποτε ἀριθμό», «ἡ φάμπρικα πρέπει ν' ἀκολουθεῖ τόν

* Γιατί μόνο τό κεφάλαιο *μποροῦσε* νά δημιουργήσει αὐτή τή σύνδεση; Γιατί, ὅπως εἴδαμε, ἡ ἐμπορευματική παραγωγή γεννᾶ τόν κατατεμαχισμό τῶν μικρῶν παραγωγῶν καί τήν πλέρια ἀποσύνθεσή τους, γιατί οἱ μικρές βιοτεχνίες ἄφησαν κληρονομιά στή μανουφακτούρα τά καπιταλιστικά ἐργαστήρια καί τό ἐμπορικό κεφάλαιο.

** «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», IV, 22.

υφαντουργό στά χωριά, ὅπου μέ τήν ἔξοδο γιά δουλιά» (ἤ μέ τή δουλιά στό σπίτι — προσθέτουμε ἐμεῖς) «διαμορφώθηκε μιά κατηγορία δουλευτάδων πού ξέρουν τήν τέχνη» *. Τέτιες ἐπιχειρήσεις, ὅπως εἶναι τό ἐργοστάσιο ὑποδηματοποιίας τῆς Πετρούπολης [143] **, δέ θά μποροῦσαν ν' ἀναπτυχθοῦν τόσο γρήγορα, ἄν λχ. στήν περιφέρεια τοῦ κεφαλοχωριοῦ Κίμρι δέ δημιουργοῦνταν στή διάρκεια αἰώνων ἐπιδέξιοι ἐργάτες, πού τώρα πᾶνε σέ ἄλλες περιφέρειες γιά νά βροῦν δουλιά, κτλ. Γι' αὐτό, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, πολύ σπουδαία σημασία ἔχει τό γεγονός ὅτι ἡ μανουφακτούρα διαμόρφωσε ὁλόκληρη σειρά ἀπό μεγάλες περιφέρειες, πού εἰδικεύτηκαν σέ ὁρισμένους κλάδους παραγωγῆς καί δημιούργησαν μάζες ἀπό ἐπιδέξιους ἐργάτες ***.

Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας στήν κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα τσακίζει καί σακατεύει τόν ἐργάτη, μαζί καί τόν «βιοτέχνη» πού ἐκτελεῖ μιά φάση τῆς δουλιᾶς. Δημιουργοῦνται ἀριστοτέχνες καί σακάτηδες τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, οἱ πρῶτοι σάν σπάνιες μονάδες, πού προκαλοῦν τήν κατάπληξη τῶν ἐρευνητῶν****, οἱ δεύτεροι σάν μαζικό φαινόμενο «βιοτεχνῶν» μέ ἀδύνατα στήθια, μέ ὑπέρμετρα ἀναπτυγμένα χέρια, μέ «μονόπλευρη καμπούρα» ***** κτλ. κτλ.

* Ib., III, 63.

** Τό 1890 εἶχε 514 ἐργάτες καί 600 χιλιάδες ρούβλια παραγωγή. Τό 1894/95 εἶχε 845 ἐργάτες καί 1288 χιλιάδες ρούβλια παραγωγή.

*** Τό φαινόμενο αὐτό χαρακτηρίζεται πολύ εὔστοχα μέ τόν ὅρο: «χοντρικά ἐπαγγέλματα». «Ἀπό τόν XVII αἰώνα — γράφει ὁ Κόρσακ — ἡ χωρική βιοτεχνία ἄρχισε ν' ἀναπτύσσεται αἰσθητότερα: ὁλόκληρα χωριά, κυρίως γύρω ἀπό τή Μόσχα, πού βρίσκονταν κοντά σέ μεγάλους δρόμους, καταπιάστηκαν μέ ἕνα ὁποιοδήποτε χειροτεχνικό ἐπάγγελμα: οἱ κάτοικοι μερικῶν χωριῶν ἔγιναν βυρσοδέψες, ἄλλων ὑφαντουργοί καί ἄλλων βαφεῖς, ἁμαξοποιοί, σιδεράδες κτλ... Στά τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα στή Ρωσία ἀναπτύχθηκαν πάρα πολλά τέτια *χοντρικά ἐπαγγέλματα*, ὅπως τά ὀνομάζουν μερικοί» (l. c., 119-121).

**** Θά περιοριστοῦμε σέ δυό παραδείγματα: ὁ περίφημος κλειδαρᾶς τοῦ Πάβλοβο Χβόροφ ἔφτιαξε 24 κλειδαριές ἀπό ἕνα ζολοτνίκ (4,25 γραμμάρια. *Σημ. μετ.*). Τό μέγεθος τῶν διαφόρων κομματιῶν αὐτῶν τῶν κλειδαριῶν ἦταν ὅσο τό κεφαλάκι μιᾶς καρφίτσας (Λαμπζίν, l. c., 44). Ἕνας παραγωγός παιχνιδιῶν τοῦ κυβερνείου Μόσχας σχεδόν ὅλη του τή ζωή ἀσχολοῦνταν νά φτιάχνει ζεμένα ἀλογάκια καί ἔφτασε σέ σημεῖο νά φτιάξει σέ μιά μέρα 400 κομμάτια. («Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VI, τεῦχος II, σελ. 38-39).

***** Ἔτσι χαρακτηρίζει ὁ κ. Γρηγόριεφ τούς βιοτέχνες τοῦ Πάβλοβο. «Συνάντησα ἕναν ἀπ' αὐτούς τούς ἐργάτες, πού δουλεύει 6 χρόνια στήν ἴδια μέγγενη καί πού ἔκανε μέ τό γυμνό του ἀριστερό πόδι ἕνα βαθούλωμα στή σανίδα τοῦ πατώματος πιό μεγάλο ἀπό τό μισό πάχος της. Μέ πικρή εἰρωνεία ἔλεγε ὅτι τό ἀφεντικό ἔχει σκοπό νά τόν διώξει, ὅταν θά τρυπήσει τή σανίδα πέρα γιά πέρα» (στό ἔργο πού ἀναφέραμε, σελ. 108-109).

IV. Ο ΕΔΑΦΙΚΟΣ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΙ Ο ΧΩΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Ὅπως ἔχουμε κιόλας σημειώσει, μέ τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας γενικά συνδέεται ἄμεσα ὁ ἐδαφικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας, ἡ εἰδίκευση ὁρισμένων περιφερειῶν στήν παραγωγή ἑνός προϊόντος, κάποτε ἑνός εἴδους τοῦ προϊόντος, ἀκόμα κι ἑνός ὁρισμένου μέρους τοῦ προϊόντος. Τό γεγονός ὅτι ἐπικρατεῖ ἡ χειροποίητη παραγωγή, ὑπάρχουν ἕνα σωρό μικρά ἐργαστήρια, διατηρεῖ ὁ ἐργαζόμενος τή σύνδεσή του μέ τή γῆ, ὅτι ὁ μάστορας εἶναι κολλημένος σέ μιά ὁρισμένη εἰδικότητα, ὅλα αὐτά καθορίζουν ἀναπόφευχτα τόν κλειστό χαρακτήρα τῶν διαφόρων βιομηχανικῶν περιοχῶν τῆς μανουφακτούρας. Κάποτε ὁ τοπικός αὐτός κλειστός χαρακτήρας φτάνει ὥς τήν πλέρια ἀπόσπαση ἀπό τόν ὑπόλοιπο κόσμο*, μέ τόν ὁποῖο ἔχουν νά κάνουν μόνο οἱ ἔμποροι-ἐπιχειρηματίες.

Στήν παρακάτω περικοπή ὁ κ. Χαριζομένοφ δέν ἐκτιμάει ἀρκετά τή σημασία τοῦ ἐδαφικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας: «Οἱ τεράστιες ἀποστάσεις τῆς αὐτοκρατορίας ἔχουν σχέση μέ τίς χτυπητές διαφορές τῶν φυσικῶν ὅρων: ἡ μιά περιοχή εἶναι πλούσια σέ δάση κι ἄγρια θηρία, ἡ ἄλλη σέ ζῶα, στήν τρίτη ἀφθονοῦν τό ἀργιλόχωμα καί τό σιδερομετάλλευμα. Οἱ φυσικές αὐτές ἰδιότητες καθόρισαν καί τό χαρακτήρα τῆς βιομηχανίας. Οἱ μεγάλες ἀποστάσεις καί οἱ δυσκολίες τῶν συγκοινωνιῶν ἔκαναν ἀδύνατη ἤ ἐξαιρετικά δαπανηρή τή μεταφορά πρώτων ὑλῶν. Γι' αὐτό τό λόγο ἡ παραγωγή ἔπρεπε ἀναγκαστικά νά συγκεντρωθεῖ σέ περιοχές ὅπου ὑπῆρχαν ἄφθονες πρῶτες ὕλες. Ἀπό δῶ ἀκριβῶς πηγάζει καί τό χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς βιομηχανίας μας: ἡ εἰδίκευση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς κατά τεράστιες καί συμπαγεῖς περιοχές» («Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», l. c., σελ. 440).

Ὁ ἐδαφικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας δέν ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς βιομηχανίας μας, ἀλλά τῆς μανουφακτούρας (καί στή Ρωσία καί στίς ἄλλες χῶρες). Οἱ μικρές βιοτεχνίες δέ δημιουργοῦσαν τέτιες πλατιές περιφέρειες, ἡ φάμπρικα ἔσπασε τόν κλειστό τους χαρακτήρα καί διευκόλυνε τή μεταφορά σέ ἄλλα μέρη τῶν ἐπιχειρήσεων καί τῆς μάζας τῶν ἐργατῶν. Ἡ μανουφακτούρα δέ δημιουργεῖ μονάχα συμπαγεῖς περιοχές, ἀλλά καί μπάζει σ' αὐτές τίς περιοχές τήν εἰδίκευση (καταμερι-

* Στήν παραγωγή γουναρικῶν ἀπό βερβερίτσα στό νομό Καργκόπολ καί στήν παραγωγή κουταλιῶν στό νομό Σεμιόνοφ.

σμός τῆς ἐργασίας κατά ἐμπόρευμα). Ἡ ὕπαρξη πρώτης ὕλης στό δοσμένο τόπο δέν εἶναι καθόλου ὑποχρεωτική γιά τήν μανουφακτούρα καί εἶναι ἀμφίβολο μάλιστα ἄν αὐτό συμβαίνει συνήθως, γιατί ἡ μανουφακτούρα προϋποθέτει κιόλας ἀρκετά πλατιές ἐμπορικές σχέσεις*.

Μέ τά γνωρίσματα τῆς μανουφακτούρας πού περιγράψαμε, συνδέεται τό περιστατικό, ὅτι αὐτό τό στάδιο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐξέλιξης τό χαρακτηρίζει μιά ἰδιαίτερη μορφή χωρισμοῦ τῆς γεωργίας ἀπό τή βιομηχανία. Τώρα, ὁ τυπικότερος βιοτέχνης δέν εἶναι πιά ὁ ἀγρότης, ἀλλά ὁ «ἐργάτης τοῦ ἐργαστηρίου», πού δέν ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία (στόν ἄλλο πόλο βρίσκεται ὁ ἔμπορος καί τό ἀφεντικό τοῦ ἐργαστηρίου). Στίς περισσότερες περιπτώσεις (ὅπως εἴδαμε πιό πάνω) τά κέντρα τῶν ὀργανωμένων σύμφωνα μέ τόν τύπο τῆς μανουφακτούρας βιοτεχνικῶν κλάδων δέν εἶναι γεωργικά: εἴτε πόλεις εἶναι, εἴτε (πολύ συχνότερα) κεφαλοχώρια, πού οἱ κάτοικοί τους δέν ἀσχολοῦνται σχεδόν μέ τή γεωργία καί πού πρέπει νά συγκαταλέγονται στούς συνοικισμούς ἐμπορικο-βιοτεχνικοῦ χαρακτήρα. Ὁ χωρισμός τῆς βιοτεχνίας ἀπό τή γεωργία ἔχει ἐδῶ βαθιές βάσεις, πού ἔχουν τίς ρίζες τους στήν τεχνική τῆς μανουφακτούρας, καί στήν οἰκονομία της, καί στίς βιοτικές (ἤ πολιτιστικές) ἰδιομορφίες τῶν παραγωγῶν. Ἡ τεχνική δένει τόν ἐργάτη σέ μιά εἰδικότητα καί γι' αὐτό, ἀπό τή μιά μεριά, τόν κάνει ἀκατάλληλο γιά τή γεωργία (σωματικά ἀδύνατο κτλ.) καί ἀπό τήν ἄλλη, ἀπαιτεῖ τήν ἀδιάκοπη καί μακρόχρονη ἀπασχόλησή του μέ τήν τέχνη του. Ἡ οἰκονομική συγκρότηση τῆς μανουφακτούρας χαρακτηρίζεται ἀπό μιά ἀσύγκριτα βαθύτερη διαφοροποίηση τῶν βιοτεχνῶν ἀπ' ὅ,τι γίνεται στίς μικροβιοτεχνίες — εἴδαμε ὅμως ὅτι στίς μικροβιοτεχνίες, παράλληλα μέ τήν ἀποσύνθεση στή βιοτεχνία συντελεῖται καί ἡ ἀποσύνθεση στή γεωργία. Στίς συνθῆκες τῆς πλέριας ἐξαθλίωσης τῆς μάζας τῶν παραγωγῶν, πού εἶναι ὅρος καί συνέπεια τῆς μανουφακτούρας, τό ἐργατικό προσωπικό της δέ μπορεῖ νά στρατολογεῖται ἀπό τούς λίγο-πολύ εὔπορους γεωργούς. Στίς πολιτιστικές ἰδιομορφίες τῆς μανουφακτούρας ἀνήκουν 1ο, ἡ πολύ μακρόχρονη (μερικές φορές μακραίωνη) ὕπαρξη τοῦ ἐπαγγέλματος, πού βάζει τήν ἰδιαίτερη σφραγίδα της στόν

* Εἰσαγόμενες πρῶτες ὕλες (δηλαδή ὄχι ντόπιες) ἐπεξεργάζονται τά ὑφαντουργεῖα, οἱ βιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις τοῦ Πάβλοβο καί τοῦ Γκζέλ, τά βυρσοδεψεῖα τοῦ Πέρμ καί πολλά ἄλλα (σύγκρ. τίς «Μελέτες», σελ. 122–124). (Βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 445-449). *Ἡ Σύντ.)*

πληθυσμό· 2ο, ἕνα πιό ψηλό βιοτικό ἐπίπεδο τοῦ πληθυσμοῦ*. Γιά τό τελευταῖο περιστατικό θά μιλήσουμε παρακάτω λεπτομερέστερα, πρῶτα ὅμως θά σημειώσουμε, ὅτι ἡ μανουφακτούρα δέ χωρίζει πέρα γιά πέρα τή βιομηχανία ἀπό τή γεωργία. Στήν ἐποχή τῶν χειροκίνητων τεχνικῶν μέσων τά μεγάλα ἐργαστήρια δέν μποροῦν νά ἐκτοπίσουν ὁλοκληρωτικά τά μικρά, καί προπαντός ὅταν οἱ μικροί βιοτέχνες παρατείνουν τήν ἐργάσιμη μέρα καί κατεβάζουν τό ἐπίπεδο τῶν ἀναγκῶν τους: σέ τέτιες συνθῆκες μάλιστα ἡ μανουφακτούρα, ὅπως εἴδαμε, ἀναπτύσσει τά μικρά ἐπαγγέλματα. Γι' αὐτό τό λόγο εἶναι φυσικό νά βλέπουμε τίς περισσότερες φορές γύρω ἀπό ἕνα μή γεωργικό κέντρο τῆς μανουφακτούρας ὁλόκληρη περιοχή ἀπό γεωργικούς συνοικισμούς, πού οἱ κάτοικοί τους ἀσχολοῦνται ἐπίσης μέ τή βιοτεχνία. Συνεπῶς κι ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη προβάλλει ἀνάγλυφα ὁ μεταβατικός χαρακτήρας τῆς μανουφακτούρας, ἀνάμεσα στή μικρή παραγωγή μέ τό χέρι καί στή φάμπρικα. Ἄν ἀκόμα καί στή Δύση ἡ περίοδος τῆς μανουφακτούρας στήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ δέν μπόρεσε νά προκαλέσει τόν πλέριο χωρισμό τῶν ἐργατῶν τῆς βιομηχανίας ἀπό τή γεωργία**, στή Ρωσία, ὅπου διατηροῦνται πολλοί θεσμοί πού δένουν τόν ἀγρότη μέ τή γῆ, αὐτός ὁ χωρισμός δέν μποροῦσε παρά νά ἐπιβραδυνθεῖ. Γι' αὐτό, τό ξαναλέμε, ὅτι τό πιό χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς ρωσικῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας εἶναι τό μή γεωργικό κέντρο, πού κυριαρχεῖ πάνω στά γύρω χωριά καί προσελκύει τόν πληθυσμό τους, πού ἀποτελεῖται ἀπό μισογεωργούς καί μισοβιοτέχνες.

Ἐξαιρετικά ἀξιοσημείωτο εἶναι τό γεγονός ὅτι ὁ πληθυσμός αὐτῶν τῶν μή γεωργικῶν κέντρων ἔχει ἕνα ὑψηλότερο πολιτιστι-

* Στό «Δοκίμιο γιά τή βιοτεχνική παραγωγή» ὁ κ. Β. Β. βεβαιώνει ὅτι «ἔχουμε. . . πολύ λίγες βιοτεχνικές γωνιές πού ἐγκατάλειψαν ἐντελῶς τό ἀγροτικό νοικοκυριό» (36) — πιό πάνω δείξαμε ὅτι ἀντίθετα τέτιες γωνιές ὑπάρχουν πάρα πολλές— καί ὅτι «οἱ ἀσθενικές ἐκδηλώσεις τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, πού παρατηροῦμε στήν πατρίδα μας, πρέπει νά ἀποδοθοῦν ὄχι τόσο στό δυναμισμό τῆς βιοτεχνικῆς προόδου ὅσο στίς ἀμετάβλητες διαστάσεις τῆς γαιοχτησίας τῶν ἀγροτῶν. . .» (40). Ὁ κ. Β. Β. δέν προσέχει τό γεγονός ὅτι αὐτές οἱ «βιοτεχνικές γωνιές» ξεχωρίζουν χάρη σ' ἕνα ἰδιαίτερο καθεστώς τεχνικῆς, οἰκονομίας καί πολιτισμοῦ καί ὅτι χαρακτηρίζουν ἕνα ἰδιαίτερο στάδιο ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ. Σπουδαῖο εἶναι ὅτι τά περισσότερα «βιοτεχνικά χωριά» πήρανε «μικρότερο γεωργικό κλῆρο» (39) — (αὐτό ἔγινε τό 1861, ὅταν ἡ βιοτεχνική τους ζωή ἀριθμοῦσε δεκάδες καί μερικές φορές ἑκατοντάδες χρόνια!) — καί φυσικά, ἄν δέν ὑπῆρχε αὐτή ἡ ἀβλεψία τῆς διοίκησης δέ θά ὑπῆρχε κι ὁ καπιταλισμός.

** «Das Kapital», I^2, 779–780.[144].

κό ἐπίπεδο. Μεγαλύτερο ποσοστό ἐγγράμματων, σημαντικά ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀναγκῶν καί ζωῆς, χτυπητός χωρισμός ἀπό τόν «ἀπολίτιστο», «ἄξεστο-χωριάτη» — αὐτά εἶναι τά συνηθισμένα διακριτικά γνωρίσματα τῶν κατοίκων αὐτῶν τῶν κέντρων*. Καταλαβαίνει κανείς τί τεράστια σημασία ἔχει αὐτό τό γεγονός, πού δείχνει παραστατικά τόν προοδευτικό ἱστορικό ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ καί μάλιστα τοῦ καθαρά «λαϊκοῦ» καπιταλισμοῦ, πού γιά τόν «τεχνητό χαρακτήρα» του εἶναι ἀμφίβολο ἄν θά ἀποφάσιζε νά μιλήσει καί ὁ πιό φανατικός ναρόντνικος, γιατί ἡ τεράστια πλειοψηφία τῶν κέντρων πού χαρακτηρίσαμε, ὑπάγεται συνήθως στή «βιοτεχνία»! Ὁ μεταβατικός χαρακτήρας τῆς μανουφακτούρας ἐκδηλώνεται καί δῶ, γιατί ἡ μανουφακτούρα ἁπλῶς ἀρχίζει τή μεταμόρφωση τῆς πνευματικῆς ὄψης τοῦ πληθυσμοῦ, ἐνῶ τήν ὁλοκληρώνει μονάχα ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία.

* Ἡ σπουδαιότητα αὐτοῦ τοῦ γεγονότος μᾶς ἀναγκάζει νά συμπληρώσουμε τά στοιχεῖα πού παραθέσαμε στό ὑποκεφ. II μέ τά παρακάτω. Ὁ συνοικισμός Μπουτουρλίνοβκα τοῦ νομοῦ Μπομπρόφ τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ εἶναι ἕνα ἀπό τά κέντρα τῆς βυρσοδεψίας. Ἔχει 3681 οἰκογένειες, ἀπ᾿ αὐτές οἱ 2383 δέν ἀσχολοῦνται μέ τή γεωργία. Ὁ ἀριθμός τῶν κατοίκων ξεπερνάει τίς 21 χιλιάδες. Οἱ οἰκογένειες μέ μέλη πού νά ξέρουν ἀνάγνωση καί γραφή φτάνουν τά 53 % ἔναντι 38 % σ᾿ ὅλο τό νομό (στατιστική συλλογή τῶν ζέμστβο γιά τό νομό Μπομπρόφ). Ὁ συνοικισμός Ποκρόβσκαγια καί τό κεφαλοχώρι Μπαλάκοβο τοῦ κυβερνείου Σαμάρας ἔχουν τό καθένα πάνω ἀπό 15 χιλιάδες κατοίκους, ἀπ᾿ τούς ὁποίους πάρα πολλοί εἶναι ξένοι. Τά 50 % καί τά 42 % ἀπ᾿ αὐτούς εἶναι χωρίς ἀγροτικό νοικοκυριό. Τό ποσοστό τῶν ἐγγράμματων ξεπερνᾶ τό μέσο ὅρο. Ἡ στατιστική σημειώνει ὅτι οἱ ἐμποροβιοτεχνικοί συνοικισμοί διακρίνονται *γενικά* γιά τό μεγαλύτερο ποσοστό ἐγγράμματων καί γιά τό «μαζικό φαινόμενο οἰκογενειῶν χωρίς ἀγροτικό νοικοκυριό» (στατιστικές συλλογές τῶν ζέμστβο γιά τούς νομούς Νοβοουζένσκ καί Νικολάγεφ). — Γιά τό ὑψηλότερο πολιτιστικό ἐπίπεδο τῶν «βιοτεχνῶν» σύγκρ. ἀκόμα τίς «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», III, σελ. 42· VII, σελ. 914· Σμιρνόφ, l. c., σελ. 59· Γρηγόριεφ, l. c., σελ. 106 κ. ἑ.· Ἄννενσκι, l. c., σελ. 61. «Συλλογή τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ», τόμ. II, σελ. 223–239· «Ἐκθέσεις καί μελέτες», II, σελ. 243· III, 151. Ἔπειτα στίς «βιοτεχνίες τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», III, σελ. 109, μᾶς μεταδίδουν ζωντανά τή συζήτηση πού ὁ ἐρευνητής κ. Χαριζομένοφ εἶχε μέ τόν ἁμαξά του — ἕνα μεταξοϋφαντουργό. Ὁ ὑφαντουργός αὐτός ἀφοῦ καταφέρθηκε μέ δριμύτητα καί ὀξύτητα ἐνάντια στήν «ἀπολίτιστη» ζωή τῶν ἀγροτῶν, στό χαμηλό ἐπίπεδο — τῶν ἀναγκῶν τους, στήν καθυστέρησή τους κτλ., τελείωσε ἀναφωνώντας: «Θεέ μου, μά γιά ποιό λόγο ζοῦν αὐτοί οἱ ἄνθρωποι!» Ἀπό καιρό ἔχει παρατηρηθεῖ, ὅτι ὁ ρῶσος ἀγρότης εἶναι προπαντός φτωχός ὡς πρός τήν ἐπίγνωση τῆς φτώχειας του. Γιά τόν ἐργάτη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας (ἀφήνουμε πιά τή φάμπρικα) πρέπει νά ποῦμε ὅτι *ἀπ᾿ αὐτή τήν ἄποψη* εἶναι ἕνας ἄνθρωπος συγκριτικά πολύ πλούσιος.

V. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑΣ

Σ᾿ ὅλες τίς βιοτεχνίες πού ἐξετάσαμε καί πού εἶναι ὀργανωμένες σύμφωνα μέ τόν τύπο τῆς μανουφακτούρας, ἡ τεράστια μάζα τῶν ἐργατῶν δέν εἶναι ἀνεξάρτητη, εἶναι ὑποταγμένη στό κεφάλαιο, παίρνει μόνο τό μεροκάματο, χωρίς νά κατέχει οὔτε τίς πρῶτες ὕλες, οὔτε τό ἕτοιμο προϊόν. Στήν οὐσία, ἡ τεράστια πλειοψηφία τῶν ἐργατῶν σ᾿ αὐτές τίς «βιοτεχνίες» εἶναι *μισθωτοί ἐργάτες*, ἄν καί ἡ σχέση αὐτή δέν παίρνει ποτέ στή μανουφακτούρα τήν ὁλοκληρωμένη καί καθαρή μορφή πού προσιδιάζει στή φάμπρικα. Στή μανουφακτούρα τό ἐμπορικό κεφάλαιο μπλέκεται κατά πάρα πολλούς καί διάφορους τρόπους μέ τό βιομηχανικό κεφάλαιο καί ἡ ἐξάρτηση τοῦ ἐργαζόμενου ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη παίρνει ἕνα σωρό μορφές κι ἀποχρώσεις, ἀπό τή μορφή τῆς μισθωτῆς ἐργασίας σέ ξένο ἐργαστήρι καί τῆς δουλιᾶς στό σπίτι γιά τό «ἀφεντικό», ὥς τήν ἐξάρτηση στό ζήτημα τῆς προμήθειας τῶν πρώτων ὑλῶν ἤ τῆς πούλησης τοῦ προϊόντος. Στίς συνθῆκες τῆς μανουφακτούρας, πλάι στή μάζα τῶν ἐξαρτημένων ἐργατῶν ἐξακολουθεῖ πάντα νά διατηρεῖται ἕνας λίγο ἤ πολύ σημαντικός ἀριθμός ἀπό quasi-ἀνεξάρτητους παραγωγούς. Ὅλη ὅμως αὐτή ἡ ποικιλόμορφη ἐξάρτηση δέν κάνει τίποτ᾿ ἄλλο παρά νά κρύβει τό βασικό γνώρισμα τῆς μανουφακτούρας, τό ὅτι δηλαδή ἐδῶ ἡ διάσπαση ἀνάμεσα στούς ἐκπροσώπους τῆς ἐργασίας καί τοῦ κεφαλαίου ἐκδηλώνεται πιά σ᾿ ὅλη της τήν ἰσχή. Τόν καιρό τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν ἀγροτῶν ἡ διάσπαση αὐτή στά μεγαλύτερα κέντρα τῆς μανουφακτούρας μας εἶχε γίνει πιά καθεστώς ὕστερα ἀπό μερικές γενιές. Σ᾿ ὅλα τά «ἐπαγγέλματα», πού ἐξετάσαμε πιό πάνω, βλέπουμε ἀπό τό ἕνα μέρος μιά μάζα τοῦ πληθυσμοῦ, πού δέν ἔχει κανένα ἄλλο μέσο ζωῆς, ἐκτός ἀπό τή δουλιά σέ ἐξάρτηση ἀπό πρόσωπα τῆς εὔπορης τάξης, καί ἀπό τό ἄλλο μιά μικρή μειοψηφία ἀπό εὔπορους ἐπιχειρηματίες, πού (μέ τή μιά ἤ τήν ἄλλη μορφή) κρατοῦν στά χέρια τους σχεδόν ὅλη τήν παραγωγή τῆς περιφέρειας. Ἀκριβῶς αὐτό τό βασικό γεγονός προσδίδει στή μανουφακτούρα μας ἕνα πολύ ἔκδηλο κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα, σέ διάκριση ἀπό τό προηγούμενο στάδιο. Καί στό προηγούμενο στάδιο ὑπῆρχε ἐξάρτηση ἀπό τό κεφάλαιο καί μισθωτή ἐργασία, δέν εἶχαν ὅμως ἀποχτήσει ἀκόμα κάποια σταθερή μορφή, δέν ἀγκάλιαζαν ἀκόμα τή μάζα τῶν παραγωγῶν, τή μάζα τοῦ πληθυσμοῦ, δέν προκαλοῦσαν τή διάσπαση ἀνάμεσα στίς διάφορες ὁμάδες προσώπων, πού ἔπαιρναν μέρος στήν παραγωγή. Ἡ ἴδια

ἡ παραγωγή διατηρεῖ ἀκόμα στό προηγούμενο στάδιο τίς μικρές διαστάσεις,— ἡ διαφορά ἀνάμεσα στό ἀφεντικό καί στόν ἐργάτη εἶναι σχετικά μικρή,— σχεδόν δέν ὑπάρχουν μεγάλοι κεφαλαιοκράτες (πού στέκουν πάντα ἐπικεφαλῆς τῆς μανουφακτούρας), δέν ὑπάρχουν καί ἐργάτες, πού νά εἶναι δεμένοι μέ μιά φάση τῆς δουλιᾶς καί συνεπῶς καί μέ τό κεφάλαιο, πού συνενώνει τίς μερικότερες αὐτές φάσεις τῆς δουλιᾶς σ' ἕναν ἑνιαῖο παραγωγικό μηχανισμό.

Νά μιά μαρτυρία ἑνός παλιοῦ συγγραφέα, πού ἐπιβεβαιώνει παραστατικά αὐτό τό χαρακτηρισμό τῶν στοιχείων πού ἀναφέραμε πιό πάνω: «Στό χωριό Κίμρι, ὅπως καί στά ἄλλα λεγόμενα πλούσια ρωσικά χωριά, λχ. στό Πάβλοβο, ὁ μισός πληθυσμός εἶναι ζητιάνοι πού ζοῦν μόνο μέ τήν ἐλεημοσύνη... Ἄν ὁ ἐργάτης ἀρρωστήσει καί συμβεῖ μάλιστα νά εἶναι μόνος, κινδυνεύει τήν ἄλλη βδομάδα νά μείνει χωρίς ψωμί»*.

Ἔτσι, ἀκόμα ἀπό τή δεκαετία 1860–1870 ἀποκαλύφθηκε πέρα γιά πέρα τό βασικό γνώρισμα πού ὑπάρχει στήν οἰκονομία τῆς μανουφακτούρας μας: ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στόν «πλοῦτο» μιᾶς ὁλόκληρης σειρᾶς «ξακουστῶν» «χωριῶν» καί στήν πλέρια προλεταριοποίηση τῆς τεράστιας πλειοψηφίας τῶν «βιοτεχνῶν». Μ' αὐτό τό γνώρισμα συνδέεται τό περιστατικό, ὅτι οἱ πιό γνήσιοι ἐργάτες τῆς μανουφακτούρας (συγκεκριμένα οἱ ἐργάτες τοῦ ἐργαστηρίου πού ἔκοψαν ἐντελῶς ἤ σχεδόν ἐντελῶς κάθε σχέση μέ τή γῆ) τείνουν πιά πρός τό ἑπόμενο κι ὄχι πρός τό προηγούμενο στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ, βρίσκονται πιό κοντά στόν ἐργάτη τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας παρά στόν ἀγρότη. Τά στοιχεῖα πού ἀναφέραμε πιό πάνω γιά τό πολιτιστικό ἐπίπεδο τῶν βιοτεχνῶν τό δείχνουν αὐτό ἀνάγλυφα. Αὐτός ὁ χαρακτηρισμός ὅμως δέν μπορεῖ νά ἐπεκταθεῖ σ' ὅλη τή μάζα τοῦ ἐργατικοῦ προσωπικοῦ τῆς μανουφακτούρας. Ἡ διατήρηση τοῦ πλήθους τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων καί τῶν μικρῶν νοικοκυρέων, ἡ διατήρηση τῆς σύνδεσης μέ τή γῆ καί ἡ ἐξαιρετικά πλατιά ἀνάπτυξη τῆς δουλιᾶς στό σπίτι — ὅλα αὐτά στήν περίοδο τῆς μανουφακτούρας ἔχουν σάν ἀποτέλεσμα νά τείνουν ἀκόμα πάρα

* *Ν. Ὀβσιάνικοφ.* «Οἱ σχέσεις τοῦ ἄνω μέρους τῆς περιοχῆς τοῦ Μέσου Βόλγα μέ τήν ἐμποροπανήγυρη τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ». Ἄρθρο στή «Συλλογή τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ», τόμ. ΙΙ (Νίζνι Νόβγκοροντ, 1869). Ὁ συγγραφέας στηρίζεται σέ στοιχεῖα γιά τό χωριό Κίμρι τοῦ 1865. Ἡ περιγραφή τῆς ἐμποροπανήγυρης συνοδεύεται μ' ἕνα χαρακτηρισμό γιά τίς κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις στίς βιοτεχνίες πού ἀντιπροσωπεύτηκαν στήν ἐμποροπανήγυρη.

πολλοί «βιοτέχνες» πρός τήν ἀγροτιά, νά τείνουν νά γίνουν μικρονοικοκυρέοι, νά τείνουν πρός τό παρελθόν, κι ὄχι πρός τό μέλλον*, νά βαυκαλίζονται ἀκόμα μέ κάθε λογῆς αὐταπάτες γιά τή δυνατότητα (μέ τήν ἔνταση στό ἔπακρο τῆς δουλιᾶς, μέ τίς οἰκονομίες καί τήν καπατσοσύνη), νά γίνουν ἀνεξάρτητοι νοικοκυρέοι**. Νά μιά ἐξαιρετικά σωστή ἐκτίμηση γιά τίς μικροαστικές αὐτές αὐταπάτες, πού ἔκανε ἕνας μελετητής τῶν «βιοτεχνιῶν» τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ:

«Ἡ ὁριστική νίκη τῆς μεγάλης βιομηχανίας πάνω στή μικρή, ἡ συνένωση μέσα στούς τέσσερους τοίχους ἑνός ἐργοστασίου μεταξουργίας τῶν σκορπισμένων στά πολυάριθμα οἰκιακά ἐργαστήρια παραγωγῶν εἶναι μόνο ζήτημα χρόνου, κι ὅσο γρηγορότερα θά ἔρθει αὐτή ἡ νίκη τόσο καλύτερα θἆναι γιά τούς ὑφαντουργούς.

Ἡ σημερινή ὀργάνωση τῆς μεταξουργίας χαρακτηρίζεται ἀπό τήν ἀστάθεια κι ἀπροσδιοριστία τῶν οἰκονομικῶν κατηγοριῶν, ἀπό τήν πάλη τῆς μεγάλης παραγωγῆς μέ τή μικρή καί μέ τή γεωργία. Ἡ πάλη αὐτή παρασέρνει τό μικρονοικοκύρη καί τόν ὑφαντουργό σέ μιά κατάσταση ἰσχυρῆς διέγερσης χωρίς νά τούς δίνει τίποτα, τούς ἀποσπάει ἀπό τή γεωργία, τούς βυθίζει στά χρέη καί πέφτει πάνω τους μ' ὅλο της τό βάρος τόν καιρό τῆς στασιμότητας τῶν ἐργασιῶν. Ἡ συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς δέ θά κατεβάσει τό μεροκάματο τοῦ ὑφαντῆ, θά κάνει ὅμως περιττό τό δέλεασμα καί τό μέθυσμα τῶν ἐργατῶν καί τήν προσέλκυσή τους μέ προκαταβολές, πού δέν ἀνταποκρίνονται στό χρονιάτικο εἰσόδημά τους. Μέ τό ἀδυνάτισμα τοῦ ἀμοιβαίου συναγωνισμοῦ οἱ φαμπρικάντες δέ θά ἔχουν πιά συμφέρον νά ξοδεύουν σημαντικά ποσά γιά νά τυλίγουν τόν ὑφαντουργό σέ χρέη. Ἐξάλλου ἡ μεγάλη παραγωγή ἀντιδιαστέλλει τόσο ξεκάθαρα τά συμφέροντα τοῦ φαμπρικάντη καί τῶν ἐργαζομένων, τόν πλοῦτο τοῦ ἑνός καί τήν ἀθλιότητα τῶν ἄλλων, ὥστε στόν ὑφαντουργό δέν μπορεῖ νά γεννηθεῖ ἡ τάση νά γίνει κι ὁ ἴδιος φαμπρικάντης. Ἡ μικρή παραγωγή δέ δίνει στόν ὑφαντουργό περισσότερα ἀπ' ὅ,τι δίνει ἡ μεγάλη, ὅμως δέν ἔχει τόσο σταθερό χαρακτήρα ὅσο ἡ τελευταία καί γι' αὐτό διαφθείρει πολύ πιό βαθιά τόν ἐργάτη. Μπροστά στόν ὑφαντουργό-βιοτέχνη διαγράφονται κάποιες ψεύτικες προοπτικές, περιμένει τή στιγμή πού θά τοῦ δοθεῖ ἡ δυνατότητα νά βάλει μπρός *τό δικό του ἀργαλειό*. Γιά νά πετύχει αὐτό τό ἰδανικό, ἐντείνει ὅλες του τίς προσπάθειες, βυθίζεται σέ χρέη, κλέβει, λέει ψέματα, δέ βλέπει πιά τούς συναδέλφους του σάν συντρόφους τῆς δυστυχίας του, ἀλλά σάν ἐχθρούς, σάν ἀνταγωνιστές γιά τόν ἴδιο ἄθλιο ἀργαλειό πού τόν βλέπει νά προβάλλει στό βάθος ἑνός μακρινοῦ μέλλοντος. Ὁ μικρονοικοκύρης δέν καταλαβαίνει τήν οἰκονομική του κακομοιριά, κολακεύει τούς προαγοραστές καί τούς φαμπρικάντες, κρύβει ἀπό τούς συντρόφους του τούς τόπους καί τούς ὅρους τῆς ἀγορᾶς τῶν πρώτων ὑλῶν καί τῆς πούλησης τῶν ἕτοιμων προϊόντων. Φανταζόμενος ὅτι εἶναι ἀνεξάρ-

* Ἀκριβῶς ὅπως καί οἱ ἰδεολόγοι τους, οἱ ναρόντνικοι.

** Γιά ὁρισμένους μεμονωμένους ἥρωες, πού ὀνειρεύονται τήν ἀνεξαρτησία δράσης (σάν τόν Ντούσκιν στά «Σκίτσα τοῦ Πάβλοβο» τοῦ Β. Κορολένκο) μιά τέτια μετατροπή στήν περίοδο τῆς μανουφακτούρας εἶναι ἀκόμα δυνατή, φυσικά ὅμως ὄχι γιά τή μάζα τῶν ἀπόρων ἐργατῶν πού ἐκτελοῦν μιά φάση τῆς παραγωγῆς.

τητος μικρονοικοκύρης, γίνεται ἐθελοντικό καί θλιβερό ὄργανο, παιχνίδι στά χέρια τῶν μεγάλων ἐμπόρων. Πρίν ἀκόμα καταφέρει νά βγεῖ ἀπό τή λάσπη, μέ τήν ἐγκατάσταση 3–4 ἀργαλειῶν, ἀρχίζει κιόλας νά μιλᾶ γιά τή δύσκολη θέση τοῦ ἐπιχειρηματία, γιά τήν τεμπελιά καί τά μεθύσια τῶν ὑφαντουργῶν, γιά τήν ἀνάγκη νά ἐξασφαλιστεῖ ὁ φαμπρικάντης ἔτσι πού νά μή χάνει τά χρήματα πού τοῦ χρωστᾶνε. Ὁ μικρονοικοκύρης εἶναι ὁ συνηθισμένος τύπος τῆς δουλοπρέπειας στή βιομηχανία, ὅπως στόν καλό παλιό καιρό ὁ ἀρχιθαλαμηπόλος κι ὁ κλειδοκράτορας ἦταν ἡ ζωντανή προσωποποίηση τῆς φεουδαρχικῆς δουλοπρέπειας. Ὅταν τά ἐργαλεῖα τῆς παραγωγῆς δέν ἔχουν ἀποχωριστεῖ πέρα γιά πέρα ἀπό τόν παραγωγό καί ὁ τελευταῖος ἔχει τή δυνατότητα νά γίνει ἀνεξάρτητος νοικοκύρης, ὅταν οἱ φαμπρικάντες, τά μικροαφεντικά καί οἱ μαστόροι γεφυρώνουν τό οἰκονομικό χάσμα πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στόν προαγοραστή καί στόν ὑφαντουργό, διευθύνοντας κι ἐκμεταλλευόμενοι τίς κατώτερες οἰκονομικές κατηγορίες, καί ὑφιστάμενοι τήν ἐκμετάλλευση ἀπό τίς ἀνώτερες, τότε ἡ κοινωνική συνείδηση τῶν παραγωγῶν συσκοτίζεται καί ἡ φαντασία τους διαφθείρεται ἀπό ψευδαισθήσεις. Ἐμφανίζεται ὁ συναγωνισμός ἐκεῖ ὅπου πρέπει νά ὑπάρχει ἡ ἀλληλεγγύη, ἐνῶ τά συμφέροντα τῶν οὐσιαστικά ἐχθρικῶν οἰκονομικῶν ὁμάδων συνενώνονται. Ἡ σημερινή ὀργάνωση τῆς μεταξουργίας, χωρίς νά περιορίζεται μονάχα στήν οἰκονομική ἐκμετάλλευση, βρίσκει τούς πράχτορές της ἀνάμεσα σ' αὐτούς πού ὑφίστανται τήν ἐκμετάλλευση καί τούς ἀναθέτει τό ἔργο νά συσκοτίζουν τή συνείδηση καί νά διαφθείρουν τίς ψυχές τῶν ἐργαζομένων» («Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», τεῦχος III, σελ. 124–126).

VI. ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΤΟ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤΗ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑ. Ο «ΠΡΟΑΓΟΡΑΣΤΗΣ» ΚΙ Ο «ΦΑΜΠΡΙΚΑΝΤΗΣ»

Ἀπό τά στοιχεῖα πού παραθέσαμε πιό πάνω, φαίνεται, ὅτι πλάι στά μεγάλα κεφαλαιοκρατικά ἐργαστήρια βρίσκουμε πάντα στή δοσμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ ἕνα πολύ σημαντικό ἀριθμό μικρῶν ἐργαστηρίων. Συνήθως μάλιστα τά μικρά ἐργαστήρια ὑπερτεροῦν ἀριθμητικά, παίζουν ὅμως ἐντελῶς δευτερεύοντα ρόλο στό σύνολο τῆς παραγωγῆς. Ἡ διατήρηση (ἀκόμα ὅπως εἴδαμε πιό πάνω καί ἡ ἀνάπτυξη) αὐτῶν τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων ἀποτελεῖ ἀπόλυτα φυσικό φαινόμενο μέσα στίς συνθῆκες τῆς μανουφακτούρας. Στίς συνθῆκες τῆς παραγωγῆς μέ τό χέρι, ἡ ὑπεροχή τῶν μεγάλων ἐργαστηρίων ἀπέναντι στά μικρά δέν εἶναι ἀποφασιστική. Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας, δημιουργώντας ἁπλούστατες ἐπί μέρους φάσεις τῆς παραγωγῆς, διευκολύνει τήν ἐμφάνιση τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων. Γι' αὐτό, *χαρακτηριστική* γιά τήν κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα εἶναι ἀκριβῶς ἡ ὕπαρξη λίγων καί σχετικά μεγάλων ἐργαστηρίων πλάι σέ ἕνα σημαντικό ἀριθμό μικρῶν. Ὑπάρχει ἄραγε κάποια σχέση ἀνάμεσα στά πρῶτα καί στά δεύτερα; Τά στοιχεῖα πού

ἐξετάσαμε πιό πάνω δέν ἀφήνουν καμιά ἀμφιβολία, ὅτι ὑπάρχει στενότατη σχέση ἀνάμεσά τους, ὅτι τά μεγάλα ἐργαστήρια ἀναπτύσσονται ἀκριβῶς ἀπό τά μικρά αὐτά, ὅτι τά μικρά ἐργαστήρια ἀποτελοῦν κάποτε μονάχα ἐξωτερικά τμήματα τῆς μανουφακτούρας, ὅτι στήν τεράστια πλειοψηφία τῶν περιπτώσεων ὁ συνδετικός κρίκος ἀνάμεσα στά πρῶτα καί στά δεύτερα εἶναι τό ἐμπορικό κεφάλαιο πού ἀνήκει στούς μεγάλους ἐπιχειρηματίες κι ἔχει στήν ἐξουσία του τούς μικρούς. Ὁ ἰδιοχτήτης τοῦ μεγάλου ἐργαστηρίου εἶναι *ὑποχρεωμένος* νά ἀγοράζει σέ μεγάλες ποσότητες τίς πρῶτες ὕλες καί νά πουλάει χοντρικά τά προϊόντα. Ὅσο πιό σημαντικός εἶναι ὁ ὄγκος τῶν ἐμπορικῶν του συναλλαγῶν τόσο ἐλαττώνονται (κατά μονάδα προϊόντος) τά ἔξοδα γιά τήν προμήθεια τῶν ὑλικῶν καί τήν πούληση τοῦ ἐμπορεύματος, γιά τό ξεσκαρτάρισμα τοῦ ἐμπορεύματος, γιά τή συντήρησή του κτλ. κτλ. καί ἔτσι κάνει τήν ἐμφάνισή της ἡ λιανική μεταπούληση τῶν πρώτων ὑλῶν στά μικρά ἀφεντικά καί ἡ ἀγορά τῶν προϊόντων τους, πού ὁ ἰδιοχτήτης τῆς μανουφακτούρας τά μεταπουλάει σάν δικά του*. Ὅταν αὐτές οἱ πράξεις πούλησης πρώτων ὑλῶν καί ἀγορᾶς προϊόντων συνδέονται (κι αὐτό γίνεται συχνά) μέ τόν ἐξανδραποδισμό καί τήν τοκογλυφία, ἄν ὁ μικρός παραγωγός παίρνει τά ὑλικά μέ πίστωση καί δίνει τά εἴδη πού παράγει ἀπέναντι στό χρέος του, τότε ὁ μεγάλος ἰδιοχτήτης τῆς μανουφακτούρας πραγματοποιεῖ τόσο μεγάλα κέρδη γιά τό κεφάλαιό του, πού δέ θά μποροῦσε ποτέ νά τά πραγματοποιήσει ἀπό τούς μισθωτούς ἐργάτες. Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας δίνει νέα ὤθηση στήν ἀνάπτυξη τέτιων σχέσεων ἐξάρτησης τῶν μικρῶν παραγωγῶν ἀπό τούς μεγάλους: οἱ τελευταῖοι εἴτε μοι-

* Θά προσθέσουμε σέ ὅσα εἴπαμε πιό πάνω ἕνα ἀκόμα παράδειγμα. Στήν ἐπιπλοποιία τοῦ κυβερνείου Μόσχας (στοιχεῖα τοῦ 1876 ἀπό τό βιβλίο τοῦ κ. Ἰσάγεφ) οἱ μεγαλύτεροι βιοτέχνες εἶναι οἱ Ζένιν, πού πρῶτοι ἄρχισαν νά κατασκευάζουν ἀκριβά ἔπιπλα καί «ἀνάθρεψαν ὁλόκληρες γενιές ἐπιδέξιων τεχνιτῶν». Τό 1845 ἵδρυσαν δικό τους πριονιστήριο (τό 1894/95 παραγωγή 12 χιλιάδες ρούβλια, 14 ἐργάτες, ἀτμοκινητήρας). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι συνολικά σ' αὐτό τό ἐπάγγελμα ὑπῆρχαν 708 ἐργαστήρια, 1979 ἐργάτες ἀπ' τούς ὁποίους οἱ 846, δηλ. τά 42,7 %, ἦταν μισθωτοί, μέ συνολική παραγωγή 459 χιλιάδες ρούβλια. Ἀπό τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1860–1870 οἱ Ζένιν ἀρχίζουν ν' ἀγοράζουν χοντρικά τά ὑλικά ἀπό τό Νίζνι Νόβγκοροντ. Ἀγοράζουν τά σανίδια μέ τά βαγόνια πρός 13 ρούβλια τά ἑκατό κομμάτια καί τά πουλᾶνε στούς μικρούς βιοτέχνες πρός 18–20 ρούβλια. Σέ 7 χωριά (ὅπου ὑπῆρχαν 116 ἐργάτες) οἱ περισσότεροι πουλᾶνε τά ἔπιπλα στόν Ζένιν, πού ἔχει στή Μόσχα ἀποθήκη ἐπίπλων καί κοντραπλακέ μέ τζίρο ὥς 40 χιλιάδες ρούβλια (ἡ ἀποθήκη χτίστηκε τό 1874). Γιά τούς Ζένιν δουλεύουν κάπου 20 μοναχικοί ἐπαγγελματίες.

ράζουν στά σπίτια ὑλικά γιά ἐπεξεργασία (ἤ γιά τήν ἐκτέλεση ὁρισμένων μερικότερων φάσεων τῆς παραγωγῆς), εἴτε προαγοράζουν ἀπό τούς «βιοτέχνες» ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος, ὁρισμένες ποικιλίες τοῦ προϊόντος κτλ. Μέ μιά λέξη *ἡ στενότατη καί ἡ πιό ἀδιάρηχτη σύνδεση ἀνάμεσα στό ἐμπορικό καί στό βιομηχανικό κεφάλαιο* εἶναι μιά ἀπό τίς πιό χαρακτηριστικές ἰδιομορφίες τῆς μανουφακτούρας. Ἐδῶ τόν «προαγοραστή» τόν συγχέουν σχεδόν πάντα μέ τόν ἰδιοχτήτη τῆς μανουφακτούρας (μέ τό «φαμπρικάντη» σύμφωνα μέ τή συνηθισμένη καί ὄχι σωστή ὁρολογία, πού θεωρεῖ «φάμπρικα» κάθε λίγο-πολύ μεγάλο ἐργαστήρι). Γι' αὐτό, στήν τεράστια πλειοψηφία τῶν περιπτώσεων, τά στοιχεῖα γιά τίς διαστάσεις τῆς παραγωγῆς τῶν μεγάλων ἐργαστηρίων *δέ μᾶς δίνουν ἀκόμα καμιά ἰδέα* γιά τήν πραγματική τους σημασία στά «βιοτεχνικά ἐπαγγέλματά» * μας, γιατί οἱ ἰδιοχτῆτες τέτιων ἐργαστηρίων διαχειρίζονται ὄχι μόνο τή δουλιά τῶν ἐργατῶν στά ἐργαστήριά τους, ἀλλά καί τή δουλιά τῆς μάζας τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στό σπίτι καί ἀκόμα (de facto) καί τή δουλιά τῆς μάζας τῶν quasi-ἀνεξάρτητων μικροϊδιοχτητῶν ἐργαστηρίων, γιά τούς ὁποίους οἱ ἰδιοχτῆτες τῶν μεγάλων ἐργαστηρίων εἶναι «προαγοραστές»**. Ἔτσι, μέ βάση τά στοιχεῖα γιά τή ρωσική μανουφακτούρα ἀποδείχνεται πολύ παραστατικά ὁ νόμος πού ἔχει διατυπώσει ὁ συγγραφέας τοῦ «Κεφαλαίου», ὅτι ὁ βαθμός ἀνάπτυξης τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογος μέ τό βαθμό ἀνάπτυξης τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου[145]. Καί πραγματικά, μποροῦμε νά χαρακτηρίσουμε ὅλα τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα πού περιγράψαμε στό ὑποκεφ. ΙΙ μέ τόν παρακάτω τρόπο: ὅσο λιγότερα μεγάλα ἐργαστήρια ὑπάρχουν σ' αὐτά τόσο περισσότερο εἶναι ἀναπτυγμένη ἡ «προαγορά» καί ἀντίστροφα. Ἀλλάζει μονάχα ἡ μορφή τοῦ κεφαλαίου πού κυριαρχεῖ καί στή μιά καί στήν ἄλλη περίπτωση καί πού φέρνει συχνά τόν «ἀνεξάρτητο» βιοτέχνη σέ κατάσταση ἀσύγκριτα χειρότερη ἀπό τήν κατάσταση τοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη.

* Νά ἕνα παράδειγμα πού ἐνισχύει τά ὅσα εἴπαμε στό κείμενο. Στό χωριό Νέγκινο τοῦ νομοῦ Τρουμπτσέβσκ τοῦ κυβερνείου Ὀριόλ ὑπάρχει ἕνα ἐλαιοτριβεῖο μέ 8 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 2 χιλιάδες ρούβλια («Ὁδηγός» γιά τό 1890). Ὅπως φαίνεται, τό μικρό αὐτό ἐργοστάσιο δείχνει ὅτι ὁ ρόλος τοῦ κεφαλαίου στήν ντόπια ἐλαιοπαραγωγή εἶναι πολύ μικρός. Ἡ μικρή ὅμως ἀνάπτυξη τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου σημαίνει μονάχα τήν τεράστια ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ καί τοῦ τοκογλυφικοῦ κεφαλαίου. Ἀπό τή στατιστική συλλογή τῶν ζέμστβο μαθαίνουμε σχετικά μ' αὐτό τό χωριό, ὅτι ἀπό τίς 186 οἰκογένειες οἱ 160 εἶναι ἐντελῶς ὑποδουλωμένες στόν ντόπιο ἐργοστασιάρχη, πού μάλιστα *πληρώνει γιά ὅλες αὐτές τίς οἰκογένειες τούς φόρους*, τίς δανείζει *ὅλα τά ἀπαραίτητα* (κι αὐτό γίνεται πολλά, πάρα πολλά χρόνια συνέχεια) καί παίρνει γιά ἐξόφληση τοῦ χρέους τό κανάβι σέ χαμηλότερη τιμή. Σέ παρόμοιο ἀκριβῶς ἐξανδραποδισμό βρίσκεται μιά μάζα ἀγροτῶν τοῦ κυβερνείου Ὀριόλ. Ἐπιτρέπεται ἄραγε σέ τέτιες συνθῆκες νά χαίρεται κανείς γιά τή μικρή ἀνάπτυξη τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου;

** Γι' αὐτό μπορεῖ κανείς νά φανταστεῖ ποιά θἆναι ἡ εἰκόνα τῆς οἰκονομικῆς ὀργάνωσης τῶν «βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων» αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ἄν τούς μεγάλους ἰδιοχτῆτες μανουφακτούρας τούς βγάλουμε ἀπό τήν ἐξέταση (ἀφοῦ δέν πρόκειται γιά βιοτεχνική, ἀλλά γιά ἐργοστασιακή βιομηχανία!) καί τούς «προαγοραστές» τούς παρουσιάσουμε σάν φαινόμενο «οὐσιαστικά ἐντελῶς περιττό, πού προκλήθηκε μονάχα ἀπό τήν ἀνοργανωσιά τῆς πούλησης τῶν προϊόντων» (κ. Β. Β. «Δοκίμιο γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», 150)!

Τό βασικό λάθος τῆς οἰκονομολογίας τῶν ναρόντνικων βρίσκεται ἀκριβῶς στό ὅτι ἀπό τή μιά, ἀγνοεῖ ἤ συγκαλύπτει τή σχέση ἀνάμεσα στά μεγάλα καί στά μικρά ἐργαστήρια, κι ἀπό τήν ἄλλη, ἀνάμεσα στό ἐμπορικό καί στό βιομηχανικό κεφάλαιο. «Ὁ φαμπρικάντης τῆς περιφέρειας Πάβλοβο δέν εἶναι τίποτα παραπάνω ἀπό μιά σύνθετη μορφή προαγοραστῆ», λέει ὁ κ. Γρηγόριεφ (l. c., σελ. 119). Αὐτό εἶναι σωστό ὄχι μόνο γιά τό Πάβλοβο, ἀλλά καί γιά τό μεγαλύτερο μέρος τῶν βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων, πού εἶναι ὀργανωμένα σύμφωνα μέ τόν τύπο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας. Σωστή εἶναι καί ἡ ἀντίστροφη θέση: ὁ προαγοραστής στή μανουφακτούρα εἶναι μιά σύνθετη μορφή «φαμπρικάντη». Ἐδῶ βρίσκεται, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, μιά ἀπ' τίς οὐσιαστικές διαφορές τοῦ προαγοραστῆ τῆς μανουφακτούρας ἀπό τόν προαγοραστή τῶν μικροβιοτεχνιῶν τοῦ χωριοῦ. Ὅταν ὅμως σ' αὐτό τό γεγονός τῆς σύνδεσης ἀνάμεσα στόν «προαγοραστή» καί στό «φαμπρικάντη» βλέπει κανείς κάποιο ἐπιχείρημα ὑπέρ τῆς μικρῆς παραγωγῆς (ὅπως νομίζει ὁ κ. Γρηγόριεφ καί πολλοί ἄλλοι ναρόντνικοι), εἶναι σάν νά ἐκβιάζει τά γεγονότα καί βγάζει ἕνα ἐντελῶς αὐθαίρετο συμπέρασμα πρός ὄφελος μιᾶς προκατειλημμένης ἰδέας. Ὅπως εἴδαμε, μιά ὁλόκληρη σειρά στοιχεῖα δείχνουν ὅτι ἡ συνένωση τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου μέ τό βιομηχανικό χειροτερεύει σέ τεράστιο βαθμό τήν κατάσταση τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ σέ σύγκριση μέ τήν κατάσταση τοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη, παρατείνει τήν ἐργάσιμή του μέρα, ἐλαττώνει τά κέρδη του, καθυστερεῖ τήν οἰκονομική καί τήν πολιτιστική ἀνάπτυξη.

VII. Η ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΔΟΥΛΙΑ ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ ΣΑΝ ΕΞΑΡΤΗΜΑ ΤΗΣ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑΣ

Ἡ κεφαλαιοκρατική δουλιά στό σπίτι, — δηλαδή ἡ ἐπεξεργασία στό σπίτι τῶν ὑλικῶν πού δίνει ὁ ἐπιχειρηματίας καί τά

πληρώνει μέ τό κομμάτι, — ὅπως δείξαμε στό προηγούμενο κεφάλαιο, συναντιέται καί στίς μικροβιοτεχνίες τοῦ χωριοῦ. Παρακάτω θά δοῦμε, ὅτι συναντιέται ἐπίσης (καί μάλιστα σέ πλατιά κλίμακα) πλάι στή φάμπρικα, δηλαδή πλάι στή μεγάλη μηχανική βιομηχανία. Ἔτσι, ἡ κεφαλαιοκρατική δουλιά στό σπίτι συναντιέται σ' ὅλα τά στάδια ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στή βιομηχανία, ὅμως πιό χαρακτηριστική εἶναι ἀκριβῶς γιά τή μανουφακτούρα. Καί οἱ μικροβιοτεχνίες τοῦ χωριοῦ καί ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία τά βγάζουν πολύ εὔκολα πέρα καί χωρίς τή δουλιά στό σπίτι. Ὅμως τήν περίοδο τῆς μανουφακτούρας πού πέρασε ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ — μέ τή χαρακτηριστική γιά τήν περίοδο αὐτή διατήρηση τῶν δεσμῶν τοῦ ἐργαζόμενου μέ τή γῆ καί τήν ἀφθονία τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων γύρω ἀπό τά μεγάλα — εἶναι δύσκολο, σχεδόν ἀδύνατο, νά τή φανταστεῖ κανείς χωρίς τό μοίρασμα δουλιᾶς στά σπίτια *. Καί πραγματικά, ὅπως εἴδαμε, τά ρωσικά στοιχεῖα δείχνουν ὅτι στά όργανωμένα σύμφωνα μέ τόν τύπο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας ἐπαγγέλματα, τό μοίρασμα δουλιᾶς στά σπίτια ἐφαρμόζεται σέ πολύ πλατιά κλίμακα. Νά γιατί θεωροῦμε πιό σωστό νά ἐξετάσουμε ἀκριβῶς σ' αὐτό τό κεφάλαιο τίς χαρακτηριστικές ἰδιότητες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς δουλιᾶς στό σπίτι, ἄν καί μερικά ἀπό τά παραδείγματα πού παραθέτουμε πιό κάτω, δέν μποροῦν νά ὑπαχθοῦν ειδικά στή μανουφακτούρα.

Ἄς σημειώσουμε πρίν ἀπ' ὅλα, ὅτι ἐκεῖ πού ὑπάρχει τό σύστημα τῆς δουλιᾶς στό σπίτι, ὑπάρχουν καί πολλοί μεσάζοντες ἀνάμεσα στόν κεφαλαιοκράτη καί τόν δουλευτή. Ὁ μεγάλος ἐπιχειρηματίας δέν μπορεῖ ὁ ἴδιος νά μοιράζει τά ὑλικά σέ ἑκατοντάδες καί χιλιάδες ἐργάτες, πού μερικές φορές εἶναι σκορπισμένοι σέ διάφορα χωριά. Ἀναγκαστικά ἐμφανίζονται οἱ μεσάζοντες (σέ μερικές μάλιστα περιπτώσεις καί μιά ὁλόκληρη ἱεραρχία ἀπό μεσάζοντες), πού παίρνουν τά ὑλικά χοντρικά καί τά μοιράζουν λιανικά. Δημιουργεῖται ἕνα σωστό sweating system, ἕνα σύστημα ἀπομύζησης τοῦ ἱδρώτα, ἕνα σύστημα τῆς πιό ἐκμεταλλευτικῆς ἐκμετάλλευσης: ὁ «μικρός μάστορας» (ἤ ὁ ἰδιοχτήτης ἐργαστηρίου στό σπίτι ἤ ἡ «ἐμπόρισσα» στή δαντελοποιία κτλ. κτλ.) πού βρίσκεται κοντά στόν ἐργαζόμενο, ξέρει νά ἐπωφεληθεῖ ἀκόμα καί ἀπό τίς ἰδιαίτερες περιπτώσεις ἀνάγκης τοῦ τελευταίου καί ἀνακαλύπτει τέτιες μεθόδους ἐκμετάλλευσης, πού θά ἦταν ἀδιανόητες ἀκόμα καί σέ ἕνα μεγάλο ἐργαστήρι, πού ἀποκλείουν ἀπόλυτα τή δυνατότητα κάθε ἐλέγχου κι ἐποπτείας**.

* Καί στή Δυτική Εὐρώπη, ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ περίοδος τῆς μανουφακτούρας πού πέρασε ὁ καπιταλισμός χαρακτηριζόταν ἀπό τήν πλατιά ἀνάπτυξη τῆς δουλιᾶς στό σπίτι, λχ. στούς ὑφαντουργικούς κλάδους. Εἶναι ἐνδιαφέρον νά σημειωθεῖ ὅτι, περιγράφοντας σάν κλασικό παράδειγμα μανουφακτούρας τήν παραγωγή ρολογιῶν, ὁ Μάρξ τονίζει, ὅτι ἡ ἀριθμημένη πλάκα τοῦ ρολογιοῦ, τό ἐλατήριο καί ἡ κάσα τοῦ ρολογιοῦ σπάνια κατασκευάζονται στήν ἴδια τή μανουφακτούρα καί ὅτι γενικά ὁ ἐργάτης πού ἐκτελεῖ μιά φάση τῆς δουλιᾶς δουλεύει συχνά στό σπίτι («Das Kapital», I, 2-te Aufl., S. 353-354)[146].

Δίπλα στό sweating system καί, σάν μιά ἀπ' τίς μορφές του, πρέπει νά βάλουμε, ἴσως, τό truck-system, τήν πληρωμή τοῦ ἐργάτη μέ διάφορα εἴδη, πού ἀπαγορεύεται στίς φάμπρικες καί ἐξακολουθεῖ νά βασιλεύει στά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα, κυρίως στό σύστημα ὅπου μοιράζεται ἡ δουλιά στό σπίτι. Πιό πάνω, ὅταν περιγράφαμε τά διάφορα ἐπαγγέλματα, ἀναφέραμε παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ διαδομένου φαινομένου.

Ἔπειτα, ἡ κεφαλαιοκρατική δουλιά στό σπίτι συνοδεύεται ἀναπόφευχτα ἀπό ἐξαιρετικά ἀνθυγιεινές συνθῆκες δουλιᾶς. Ὁλοκληρωτική ἐξαθλίωση τοῦ ἐργαζόμενου, ὁλοκληρωτική ἀδυναμία του νά ρυθμίσει μέ ὁποιουσδήποτε κανόνες τούς ὅρους τῆς δουλιᾶς του, συνένωση τῆς κατοικίας μέ τό χῶρο ἐργασίας — αὐτοί εἶναι οἱ ὅροι πού μετατρέπουν τίς κατοικίες τῶν ἐργατῶν πού ἐργάζονται στό σπίτι, σέ ἀνθυγιεινές ἑστίες καί σέ ἑστίες ἐπαγγελματικῶν ἀσθενειῶν. Στά μεγάλα ἐργαστήρια εἶναι ἀκόμα δυνατό νά γίνεται ἀγώνας ἐνάντια σέ παρόμοια φαινόμενα, ἡ δουλιά ὅμως στό σπίτι εἶναι ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη ἡ πιό «φιλελεύθερη» μορφή κεφαλαιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης.

Ἡ ὑπέρμετρη διάρκεια τῆς ἐργάσιμης μέρας εἶναι ἐπίσης ἕνα ἀπό τά ἀπαραίτητα γνωρίσματα τῆς δουλιᾶς στό σπίτι, γιά λογαριασμό τοῦ κεφαλαιοκράτη καί τῶν μικρῶν βιοτεχνιῶν γενικά. Πιό πάνω ἀναφέραμε κιόλας μερικά παραδείγματα γιά νά φανεῖ ἡ διάρκεια τῆς ἐργάσιμης μέρας στίς «φάμπρικες» σέ σύγ-

** Γι' αὐτό τό λόγο ἐξάλλου, ἡ φάμπρικα ἀγωνίζεται ἐνάντια σ' αὐτούς τούς μεσάζοντες, λχ. ἐνάντια στούς ἐργάτες πού παίρνουν δουλιά «μέ τό κομμάτι» καί μισθώνουν γιά λογαριασμό τους βοηθητικούς ἐργάτες. Σύγκρινε, Κομπελιάτσκι «Ὁδηγός γιά τούς φαμπρικάντες κτλ.», Πετρούπολη, 1897, σελ. 24 καί ἑπόμενες. Ὅλη ἡ φιλολογία σχετικά μέ τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα εἶναι γεμάτη ἀπό γεγονότα πού δείχνουν τήν ἀπεριόριστη ἐκμετάλλευση τῶν βιοτεχνῶν ἀπό τούς μεσάζοντες στό καθεστώς διανομῆς δουλιᾶς στό σπίτι. Γιά παράδειγμα παραπέμπουμε τόν ἀναγνώστη στό γενικό συμπέρασμα τοῦ Κόρσακ, l. c., σελ. 258, στίς περιγραφές τῆς «βιοτεχνικῆς» ὑφαντουργίας (πού τίς παραθέσαμε πιό πάνω), καί στίς περιγραφές τῶν γυναικείων ἐπαγγελμάτων στό κυβερνεῖο Μόσχας. («Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VI καί VII) καί σέ πολλά ἄλλα.

κριση μέ τήν ἐργάσιμη μέρα στά «βιοτεχνικά ἐργαστήρια».

Τό τράβηγμα στήν παραγωγή γυναικῶν καί παιδιῶν ἀπό τήν πιό μικρή ἡλικία παρατηρεῖται σχεδόν πάντα στή δουλιά πού γίνεται στό σπίτι. Γιά νά δόσουμε μιά εἰκόνα τοῦ πράγματος, παραθέτουμε μερικά στοιχεῖα ἀπό τήν περιγραφή τῶν γυναικείων ἐπαγγελμάτων στό κυβερνεῖο Μόσχας. Μέ τό ξετύλιγμα τῆς βαμβακερῆς κλωστῆς ἀσχολοῦνται 10 004 γυναῖκες. Τά παιδιά ἀρχίζουν νά δουλεύουν ἀπό ἡλικία 5–6 χρονῶν (!), τό μεροκάματο εἶναι 10 καπίκια καί τό χρονιάτικο εἰσόδημα 17 ρούβλια. Ἡ ἐργάσιμη μέρα στά γυναικεῖα ἐπαγγέλματα φτάνει γενικά τίς 18 ὧρες. Στήν παραγωγή εἰδῶν πλεχτικῆς ἀρχίζουν νά δουλεύουν ἀπό 6 χρονῶν, τό μεροκάματο εἶναι 10 καπίκια, τό χρονιάτικο εἰσόδημα 22 ρούβλια. Συνολικά στά γυναικεῖα βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα ἐργάζονται 37 514 ἐργάτριες, πού ἀρχίζουν νά δουλεύουν ἀπό ἡλικία 5–6 χρονῶν (στά 6 ἐπαγγέλματα ἀπό τά 19, στά ὁποῖα ὅμως δουλεύουν 32 400 ἐργάτριες), τό μέσο μεροκάματο εἶναι 13 καπίκια καί τό μέσο χρονιάτικο εἰσόδημα 26 ρούβλια καί 20 καπίκια*.

Μιά ἀπό τίς πιό βλαβερές πλευρές τῆς κεφαλαιοκρατικῆς δουλιᾶς στό σπίτι εἶναι ὅτι ὁδηγεῖ στήν πτώση τοῦ ἐπιπέδου τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἐργαζόμενου. Ὁ ἐπιχειρηματίας ἀποχτᾶ τή δυνατότητα νά διαλέγει ἐργάτες σέ τέτια ἀπόκεντρα μέρη, ὅπου τό βιοτικό ἐπίπεδο τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι πολύ χαμηλό κι ὅπου ἡ σχέση του μέ τή γῆ τοῦ ἐπιτρέπει νά δουλεύει σχεδόν τζάμπα. Λχ. ὁ ἰδιοχτήτης ἑνός ἀγροτικοῦ ἐργαστηρίου καλτσῶν ἐξηγάει, ὅτι οἱ κατοικίες στή Μόσχα εἶναι πολύ ἀκριβές, ὅτι τίς μαστόρισσες «πρέπει νά τίς ταΐζεις μέ ἄσπρο ψωμί... Ἐνῶ στό χωριό μας δουλεύουν στά σπίτια τους καί τρῶνε μαῦρο ψωμί... Πῶς μπορεῖ λοιπόν ἡ Μόσχα νά μᾶς συναγωνιστεῖ;»**. Ἡ ἐξαιρετική φτήνια τοῦ μεροκάματου στό ἐπάγγελμα τοῦ ξετυλίγματος τῆς βαμβακερῆς κλωστῆς ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι γιά τίς γυναῖκες, τίς κόρες τῶν ἀγροτῶν κτλ. ἡ δουλιά αὐτή δέν ἀποτελεῖ παρά ἕνα βοηθητικό εἰσόδημα. «Ἔτσι, τό σύστημα πού ὑπάρχει σ' αὐτή τήν παραγωγή, κατεβάζει ὥς τό κατώτατο ὅριο τό μεροκάματο τῶν προσώπων πού ζοῦν ἀποκλειστικά ἀπό τό ἐπάγγελμα αὐτό, καί γιά τά πρόσωπα πού ζοῦν ἀποκλειστικά ἀπό τή δουλιά τους στίς φάμπρικες τό κατεβάζει ὑποχρεωτικά κάτω ἀπό τό minimum τῶν ἀναγκῶν τους, ἤ ἐμποδίζει τό ἀνέβασμα τοῦ ἐπιπέδου τῶν ἀναγκῶν τους. Καί τό ἕνα καί τό ἄλλο δημιουργοῦν ἐξαιρετικά ἀνώμαλες συνθῆκες»*. «Ἡ φάμπρικα ψάχνει νά βρεῖ φτηνό ὑφαντουργό — λέει ὁ κ. Χαριζομένοφ — καί τόν βρίσκει στό χωριό του, μακριά ἀπό τά βιομηχανικά κέντρα... Ἡ ἐλάττωση τοῦ μεροκάματου ὅσο προχωροῦμε ἀπό τά βιομηχανικά κέντρα πρός τήν περιφέρεια εἶναι γεγονός ἀναμφισβήτητο»**. Συνεπῶς, οἱ ἐπιχειρηματίες ξέρουν πολύ καλά νά ἐπωφελοῦνται ἀπό τίς συνθῆκες πού συγκρατοῦν ἔντεχνα τόν πληθυσμό στά χωριά.

Ἐξίσου βλαβερή πλευρά αὐτοῦ τοῦ συστήματος εἶναι καί ἡ διασπορά τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στά σπίτια. Νά μιά ἀνάγλυφη εἰκόνα αὐτῆς τῆς πλευρᾶς τοῦ ζητήματος, πού δίνουν οἱ ἴδιοι οἱ προαγοραστές: «Οἱ πράξεις καί τῶν μέν καί τῶν δέ» (τῶν μικρῶν καί τῶν μεγάλων προαγοραστῶν πού ἀγοράζουν καρφιά ἀπό τούς σιδεράδες τοῦ Τβέρ) «βασίζονται στίς ἴδιες ἀρχές — ἡ ἀγορά τῶν καρφιῶν νά ἐξοφλεῖται ἐνμέρει μέ χρῆμα, ἐνμέρει μέ σίδερο καί *γιά νά εἶναι πιό ὑποχωρητικοί* οἱ σιδεράδες νά ὑποχρεώνονται πάντα νά δουλεύουν στά σπίτια τους»***. Αὐτά τά λόγια περικλείνουν μιά ἁπλή ἐξήγηση τῆς «ζωτικότητας» τῆς «βιοτεχνίας» μας!

Ἡ διασπορά τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στό σπίτι καί ἡ ἀφθονία τῶν μεσαζόντων ὁδηγοῦν κατά φυσική συνέπεια στήν ἄνθιση τῆς ὑποδούλωσης καί στίς κάθε λογῆς μορφές προσωπικῆς ἐξάρτησης, πού συνήθως συνοδεύουν τίς «πατριαρχικές» σχέσεις στά ἀπόκεντρα χωριά. Τά χρέη τῶν ἐργατῶν πρός τ' ἀφεντικά τους εἶναι τό πιό διαδομένο φαινόμενο στά «βιοτεχνικά» ἐπαγγέλματα γενικά καί στό σύστημα τῆς δουλιᾶς στό σπίτι εἰδικά****. Συνήθως ὁ ἐργάτης δέν εἶναι μόνο Lohnskla-

* Ἡ κυρία Γκορμπουνόβα, πού περιέγραψε τά γυναικεῖα ἐπαγγέλματα, ὑπολογίζει λαθεμένα 18 καπίκια τό μεροκάματο καί 37 ρούβλια καί 77 καπίκια τό χρονιάτικο εἰσόδημα, γιατί χρησιμοποιεῖ μόνο μέσους ἀριθμούς γιά κάθε ἐπάγγελμα καί δέν παίρνει ὑπόψη της τούς διάφορους ἀριθμούς ἐργατριῶν στά διάφορα ἐπαγγέλματα [147].

** «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VII, τεῦχος II, σελ. 104.

* Ibidem, σελ. 285.

** «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», III, 63. Σύγκρ. ibidem, 250.

*** «Ἐκθέσεις καί μελέτες», I, 218. Σύγκρ. ibid., 280: δήλωση τοῦ ἐργοστασιάρχη Ἰρόντοφ ὅτι τόν συμφέρει καλύτερα νά μοιράζει τή δουλιά σέ ὑφαντουργούς πού δουλεύουν μέ τό χέρι στό σπίτι.

**** Παραδείγματα γιά τό πῶς χρεώθηκαν οἱ ἐργάτες στ' ἀφεντικά ἔχουμε στή βουρτσοποιία τοῦ κυβερνείου Μόσχας («Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VI, τεῦχος I, σελ. 32), στή χτενοποιία (ibid., 261), στήν παραγωγή παιχνιδιῶν (VI, τεῦχος II, 44), στήν ἐπεξεργασία πετραδιῶν κτλ. κτλ. Στή μεταξουργία ὁ ὑφαντουργός εἶναι

ve *, ἀλλά καί Schuldsklave **. Πιό πάνω ἀναφέρθηκαν μερικά παραδείγματα γιά τήν κατάσταση, στήν ὁποία φέρνει τόν ἐργάτη ἡ «πατριαρχικότητα» τῶν ἀγροτικῶν σχέσεων***.

Περνώντας ἀπό τήν περιγραφή τῆς κεφαλαιοκρατικῆς δουλιᾶς στό σπίτι, στίς συνθῆκες τῆς διάδοσής της, εἶναι ἀπαραίτητο νά σημειώσουμε πρίν ἀπ' ὅλα τή σχέση αὐτοῦ τοῦ συστήματος μέ τό δέσιμο τῶν ἀγροτῶν στό γεωργικό τους κλῆρο. Τό γεγονός ὅτι ὁ ἀγρότης δέν ἔχει τήν ἐλευθερία νά μετακινεῖται, ὅτι εἶναι ἀναγκασμένος κάποτε νά ὑφίσταται καί χρηματική ζημιά γιά νά ἀπαλλαχτεῖ ἀπό τή γῆ του (προπαντός ὅταν οἱ δόσεις γιά τό ξεχρέωμά της ξεπερνοῦν τό εἰσόδημά της, ἔτσι πού ὁ ἀγρότης πού ἐκμισθώνει τή γῆ του νά πληρώνει κι ἀπό τήν τσέπη του στόν ἐνοικιαστή), ἡ πατριαρχικότητα τῶν σχέσεων στό χωριό — ὅλα αὐτά ἐπεκτείνουν τεχνητά τόν τομέα τῆς ἐφαρμογῆς τῆς κεφαλαιοκρατικῆς δουλιᾶς στό σπίτι, δένουν τεχνητά τόν ἀγρότη σ' αὐτές τίς μορφές ἐκμετάλλευσης πού εἶναι οἱ χειρότερες. Ἔτσι, οἱ ἀπαρχαιωμένοι θεσμοί καί τό ποτισμένο πέρα γιά πέρα μέ τό πνεῦμα κάστας ἀγροτικό καθεστώς ἀσκοῦν τήν πιό βλαβερή ἐπίδραση καί στή γεωργία καί στή βιομηχανία, διατηρώντας τίς τεχνικά καθυστερημένες μορφές παραγωγῆς, πού συνδέονται μέ τή μεγαλύτερη ἀνάπτυξη τῆς ὑποδούλωσης καί τῆς προσωπικῆς ἐξάρτησης, μέ τήν πιό βαριά καί τήν πιό ἀπελπιστική κατάσταση τῶν ἐργαζομένων****.

Ἔπειτα, εἶναι ἐπίσης ἀναμφισβήτητο, πώς ἡ δουλιά στό σπίτι γιά λογαριασμό τῶν κεφαλαιοκρατῶν ἔχει σχέση μέ τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς. Ἡ πλατιά διάδοση τῆς δουλιᾶς στό σπίτι προϋποθέτει δυό ὅρους: 1) τήν ὕπαρξη πολυάριθμου ἀγροτικοῦ προλεταριάτου, πού *εἶναι ὑποχρεωμένο* νά πουλάει τήν ἐργατική του δύναμη καί μάλιστα νά τήν πουλάει φτηνά, 2) τήν ὕπαρξη *εὔπορων* ἀγροτῶν, πού ξέρουν καλά τίς συνθῆκες τοῦ τόπου καί πού θά μποροῦσαν ν' ἀναλάβουν τό ρόλο τῶν πραχτόρων στό μοίρασμα τῆς δουλιᾶς. Ὁ σταλμένος ἀπό τόν ἔμπορο ὑπάλληλος δέ θά μπορέσει πάντα νά ἐκπληρώσει αὐτό τό ρόλο (ἰδιαίτερα σέ λίγο-πολύ σύνθετα ἐπαγγέλματα) καί εἶναι πρόβλημα ἄν θά μπορέσει ποτέ νά ἐκπληρώσει τόσο «ἀριστοτεχνικά» τό ρόλο αὐτό ὅσο ὁ ντόπιος ἀγρότης, ὁ «συγχωριανός του»*. Οἱ μεγάλοι ἐπιχειρηματίες δέ θά μποροῦσαν, ἴσως, νά πραγματοποιήσουν οὔτε τίς μισές συναλλαγές τους ὥς πρός τή διανομή δουλιᾶς στό σπίτι, ἄν δέν εἶχαν στή διάθεσή τους ὁλόκληρη στρατιά ἀπό μικρούς ἐπιχειρηματίες, στούς ὁποίους μποροῦν νά ἐμπιστευθοῦν ἐμπόρευμα μέ πίστωση ἤ γιά πούλημα μέ προμήθεια καί οἱ ὁποῖοι κυνηγοῦν μέ ἀπληστία κάθε εὐκαιρία γιά νά ἐπεκτείνουν τίς μικρές ἐμπορικές συναλλαγές τους.

Τέλος, εἶναι πάρα πολύ σπουδαῖο νά τονιστεῖ ἡ σημασία πού ἔχει ἡ κεφαλαιοκρατική δουλιά στό σπίτι γιά τή θεωρία τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, τόν ὁποῖο δημιουργεῖ ὁ καπιταλισμός. Κανείς δέν εἶπε τόσα πολλά γιά τήν «ἀπελευθέρωση» τῶν ἐργατῶν ἀπό τό ρωσικό καπιταλισμό, ὅσα οἱ κ.κ. Β. Β., Ν. —ον καί οἱ ὑπόλοιποι ναρόντνικοι, κι ὡστόσο κανείς ἀπ' αὐτούς δέν κόπιασε νά ἀναλύσει τίς συγκεκριμένες μορφές τῆς «ἐφεδρικῆς στρατιᾶς» τῶν ἐργατῶν, πού δημιουργοῦνταν καί δημιουργοῦνται στή Ρωσία μετά τή μεταρύθμιση. Κανείς ἀπό τούς ναρόντνικους δέν πρόσεξε κάν τή λεπτομέρεια, ὅτι οἱ ἐργάτες πού δουλεύουν στό σπίτι ἀποτελοῦν σχεδόν τό μεγαλύτερο μέρος τῆς δικῆς μας «ἐφεδρικῆς στρατιᾶς» τοῦ καπιταλισμοῦ**. Μέ τό μοίρασμα τῆς

χρεωμένος ὡς τό λαιμό στόν ἐργοστασιάρχη πού πληρώνει γι' αὐτόν τούς φόρους καί γενικά «νοικιάζει τόν ὑφαντουργό, ὅπως νοικιάζουν τή γῆ» κτλ. («Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», III, 51-55).

* — μισθωτός δοῦλος. *Ἡ Σύντ.*

** — δοῦλος γιά χρέη. *Ἡ Σύντ.*

*** «Φυσικά — διαβάζουμε γιά τούς σιδεράδες τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ — καί δῶ τό ἀφεντικό ἐκμεταλλεύεται τή δουλιά τοῦ ἐργάτη, ὅμως σέ μικρότερες διαστάσεις (;), καί μάλιστα κάπως πατριαρχικά, μέ κοινή συγκατάθεση (!) χωρίς καμιά παρεξήγηση» («Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», IV, σελ. 199).

**** Φυσικά, σέ κάθε κεφαλαιοκρατική κοινωνία θά ὑπάρχει πάντα ἀγροτικό προλεταριάτο, πού νά δέχεται νά παίρνει δουλιά στό σπίτι μέ τούς χειρότερους ὅρους. Οἱ ἀπαρχαιωμένοι ὅμως θεσμοί πλαταίνουν τόν τομέα χρησιμοποίησης τῆς δουλιᾶς στό σπίτι καί δυσκολεύουν τόν ἀγώνα ἐνάντιά της. Ἀκόμα καί ὁ Κόρσακ τόνιζε τό 1861 τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν τεράστια διάδοση στή χώρα μας τῆς δουλιᾶς στό σπίτι καί στό ἀγροτικό μας καθεστώς (l. c., 305-307).

* Εἴδαμε πιό πάνω, ὅτι οἱ μεγάλοι βιοτέχνες-ἐπιχειρηματίες, οἱ προαγοραστές, οἱ ἰδιοχτῆτες οἰκιακῶν καί ἄλλων μικρῶν ἐργαστηρίων εἶναι ταυτόχρονα εὔποροι γεωργοί. «Ὁ ἰδιοχτήτης ἑνός μικροῦ ἐργαστηρίου — διαβάζουμε λχ. στήν περιγραφή τῆς παραγωγῆς σειρητιῶν στό κυβερνεῖο Μόσχας («Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VI, τεῦχος II, σελ. 147) — εἶναι κι αὐτός ἕνας ἀγρότης, ὅπως καί ὁ ὑφαντουργός του, μέ τή διαφορά ὅτι ἔχει παραπάνω ἀπ' αὐτόν ἕνα σπίτι, ἕνα ἄλογο, μιά ἀγελάδα καί ἴσως ἔχει τή δυνατότητα νά πίνει τσάι μ' ὅλη τήν οἰκογένειά του δυό φορές τή μέρα».

** Τό λάθος αὐτό τῶν ναρόντνικων εἶναι ἀκόμα πιό χοντρό γιά τό λόγο ὅτι ἡ πλειοψηφία τους θέλει ν' ἀκολουθεῖ τή θεωρία τοῦ Μάρξ, πού ὑπογράμμισε μέ τίς πιό κατηγορηματικές ἐκφράσεις τόν κεφαλαιοκρατικό χαραχτήρα τῆς «σύγχρονης δουλιᾶς στό σπίτι» *καί τόνισε εἰδικά ὅτι οἱ ἐργάτες αὐτοί πού δουλεύουν στό σπίτι ἀποτελοῦν μιά ἀπό τίς μορφές τοῦ σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, ὁ ὁποῖος προσιδιάζει στόν καπιταλισμό* («Das Kapital», I², S. S. 503 u, ff.· 668 u. ff.· κεφάλαιο 23, ἰδιαίτερα τό ὑποκεφ. 4)[148].

δουλιᾶς στό σπίτι οἱ ἐπιχειρηματίες ἀποχτᾶνε τή δυνατότητα νά αὐξαίνουν ἀμέσως τίς διαστάσεις τῆς παραγωγῆς ὅσο θέλουν, χωρίς νά ξοδεύουν σημαντικά κεφάλαια καί σημαντικό χρόνο γιά τό χτίσιμο ἐργαστηρίων κτλ. Καί τέτια γρήγορη ἐπέκταση τῆς παραγωγῆς ὑπαγορεύεται πολύ συχνά ἀπό τίς συνθῆκες τῆς ἀγορᾶς, ὅταν ἡ αὐξημένη ζήτηση ἔρχεται σάν συνέπεια ἀναζωογόνησης κάποιου μεγάλου κλάδου τῆς βιομηχανίας (λχ. τῆς κατασκευῆς σιδηροδρομικῶν γραμμῶν) ἤ σάν ἀποτέλεσμα μερικῶν γεγονότων, ὅπως εἶναι ὁ πόλεμος κτλ.*. Γι' αὐτό τό λόγο ἡ τεράστια ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς δουλιᾶς στό σπίτι μετά τή μεταρύθμιση ἀποτελεῖ, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, τήν ἄλλη πλευρά τοῦ προτσές, πού τό ὀνομάσαμε στό II κεφάλαιο σχηματισμό τῶν ἑκατομμυρίων τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου. «Ποῦ πῆγαν λοιπόν τά χέρια πού ἀπαλλάχτηκαν ἀπό τίς δουλιές τοῦ οἰκιακοῦ, τοῦ φυσικοῦ μέ τήν αὐστηρή ἔννοια, νοικοκυριοῦ, πού ἐξυπηρετοῦσε τήν οἰκογένειά του καί τούς ὀλιγάριθμους καταναλωτές τῆς γειτονικῆς ἀγορᾶς; Οἱ φάμπρικες, πού εἶναι γεμάτες ἀπό ἐργάτες καί *ἡ γρήγορη ἐπέκταση τῆς μεγάλης οἰκιακῆς παραγωγῆς* δίνουν σαφῆ ἀπάντηση σ' αὐτό» («Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», III, 20. Ἡ ὑπογράμμιση εἶναι δική μας). Πόσο μεγάλος πρέπει νᾶναι σήμερα ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν τῆς Ρωσίας, πού οἱ ἐπιχειρηματίες βιοτέχνες τούς δίνουν δουλιά στό σπίτι, θά φανεῖ ἀπό τούς ἀριθμούς πού παραθέτουμε στό ἑπόμενο ὑποκεφάλαιο.

* Ἕνα μικρό παράδειγμα. Στό κυβερνεῖο Μόσχας εἶναι πλατιά διαδομένο τό ἐπάγγελμα τοῦ ράφτη (σύμφωνα μέ τή στατιστική τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου, στά τέλη τῆς δεκαετίας 1870–1880 ὑπῆρχαν συνολικά 1123 μόνιμοι ράφτες καί 4291 ξένοι περαστικοί). Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι οἱ περισσότεροι ράφτες δουλεύουν γιά τούς μοσχοβίτες ἐμπόρους ἕτοιμων ἐνδυμάτων. Τό κέντρο τοῦ ραφτάδικου ἐπαγγέλματος εἶναι ἡ ἐπαρχία Περχούσεβο τοῦ νομοῦ Ζβενίγκοροντ (βλ. τά στοιχεῖα γιά τούς ράφτες τοῦ Περχούσεβο στό παράρτημα I γιά τό V κεφάλαιο, τό ἐπάγγελμα ἀρ. 36). Πολύ καλά πήγαιναν οἱ δουλιές τῶν ραφτάδων τοῦ Περχούσεβο τόν καιρό τοῦ πολέμου τοῦ 1877. Ἔραβαν στρατιωτικές σκηνές κατά παραγγελία εἰδικῶν ἐργολάβων καί οἱ ἰδιοχτῆτες τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων «κέρδιζαν» ἀπό τή δουλιά αὐτή 5–6 ρούβλια τή μέρα, διαθέτοντας 3 ραφτομηχανές καί 10 μεροκαματιάρισσες. Στίς μεροκαματιάρισσες πλήρωναν ἀπό 20 καπίκια τή μέρα. «Λένε ὅτι στή φούρια τῆς δουλιᾶς στό Σάντρινο (τό κυριότερο χωριό τῆς ἐπαρχίας Περχούσεβο) ζοῦσαν πάνω ἀπό 300 μεροκαματιάρισσες ἀπό τά τριγύρω χωριά» («Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VI, τεῦχος II, l. c., 256). «Τήν ἐποχή αὐτή οἱ ράφτες τοῦ Περχούσεβο, καί ἰδιαίτερα οἱ ἰδιοχτῆτες τῶν ἐργαστηρίων, κατάφερναν νά κερδίσουν τόσα πολλά, πού σχεδόν ὅλοι ἀπόχτησαν θαυμάσια σπίτια» (ibid.). Οἱ ἑκατοντάδες αὐτές μεροκαματιάρισσες, πού ἀπασχολοῦνται ἴσως μιά φορά στά 5–10 χρόνια, ὅταν ὑπάρχει φούρια δουλιᾶς, πρέπει πάντα νά βρίσκονται σέ ἐπιφυλακή, στίς γραμμές τῆς ἐφεδρικῆς στρατιᾶς τοῦ προλεταριάτου.

VIII. ΤΙ ΕΙΝΑΙ «ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ»;

Στά δυό προηγούμενα κεφάλαια εἴχαμε νά κάνουμε κυρίως μέ τήν παραγωγή, πού στόν τόπο μας συνηθίζουν νά τήν ὀνομάζουν «βιοτεχνική». Τώρα μποροῦμε νά ἐπιχειρήσουμε νά δόσουμε μιά ἀπάντηση στήν ἐρώτηση πού μπῆκε στήν ἐπικεφαλίδα.

Θ' ἀρχίσουμε ἀπό μερικά στατιστικά στοιχεῖα, γιά νά κρίνουμε ποιές ἀκριβῶς ἀπό τίς μορφές τῆς βιομηχανίας πού ἀναλύσαμε πιό πάνω φιγουράρουν στή φιλολογία στό γενικό σύνολο τῶν «βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων».

Οἱ στατιστικοί τῆς Μόσχας, κλείνοντας τήν ἔρευνά τους γιά τά «ἐπαγγέλματα» τοῦ χωριοῦ συνόψισαν *τίς κάθε λογῆς* μή γεωργικές ἀσχολίες. Κατέγραψαν 141 329 ἄτομα (τόμ. VII, τεῦχος III) στά τοπικά ἐπαγγέλματα (πού παράγουν ἐμπορεύματα), σ' αὐτά ὅμως συμπεριλήφθηκαν καί οἱ χειροτέχνες (μιά μερίδα ἀπό τούς τσαγκαράδες, τούς τζαμτζῆδες καί πολλοί ἄλλοι), οἱ πριονάδες κτλ. κτλ. Τουλάχιστο 87 χιλιάδες ἀπ' αὐτούς εἶναι (σύμφωνα μέ τόν ὑπολογισμό πού κάναμε γιά τά διάφορα βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα) ἐργάτες πού δουλεύουν στό σπίτι καί πού τούς ἀπασχολοῦν οἱ κεφαλαιοκράτες*. Ἀπό τούς 29 446 ἐργαζόμενους πού ἀσχολοῦνται σέ 54 ἐπαγγέλματα, γιά τά ὁποῖα μπορέσαμε νά συγκεντρώσουμε στοιχεῖα, οἱ 17 566, δηλαδή τά 59,65% εἶναι μισθωτοί ἐργάτες. Γιά τό κυβερνεῖο Βλαντίμιρ εἴχαμε τά παρακάτω ἀποτελέσματα (σύμφωνα μέ πέντε τεύχη τῶν «Βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ»): συνολικά 18 286 ἐργαζόμενοι σέ 31 ἐπαγγέλματα. Ἀπ' αὐτούς οἱ 15 447 σέ ἐπαγγέλματα στά ὁποῖα κυριαρχοῦσε ἡ κεφαλαιοκρατική δουλιά στό σπίτι (ἀπ' αὐτούς ὑπῆρχαν 5504 μισθωτοί ἐργάτες, δηλαδή μισθωτοί, ἄς ποῦμε, δεύτερου βαθμοῦ). Ἔπειτα 150 χειροτέχνες τοῦ χωριοῦ (ἀπ' αὐτούς οἱ 45 μισθωτοί) καί 2689 μικροί ἐμπορευματοπαραγωγοί (ἀπ' αὐτούς 511 μισθωτοί). Τό σύνολο τῶν ἐργατῶν πού τούς ἀπασχολοῦσαν κεφαλαιοκράτες

* Ὑπενθυμίζουμε ὅτι ὁ κ. Χαριζομένοφ (στό ἄρθρο πού ἀναφέραμε πιό πάνω) ὑπολόγιζε, ὅτι ἀπό τούς 102 245 ἐργαζόμενους τῶν 42 ἐπαγγελμάτων τοῦ κυβερνείου Μόσχας τά 66% ἀσχολοῦνται σέ ἐπαγγέλματα στά ὁποῖα ἐπικρατεῖ ἀπόλυτα τό οἰκιακό σύστημα τῆς μεγάλης παραγωγῆς.

ἰσοῦται μέ (15 447+ 45+ 511 =) 16 003, δηλαδή μέ 87,5%*. Γιά τό κυβερνεῖο Κοστρομά (μέ βάση τούς πίνακες τοῦ κ. Τίλλο στίς «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή») ὑπάρχουν 83 633 μόνιμα ἐγκαταστημένοι βιοτέχνες. Ἀπ' αὐτούς οἱ 19 701 εἶναι δασικοί ἐργάτες (ἐπίσης «βιοτέχνες»!), 29 564 ἐργάτες πού δουλεύουν γιά τούς κεφαλαιοκράτες στό σπίτι, περίπου 19 954 ἄτομα σέ ἐπαγγέλματα ὅπου κυριαρχοῦν οἱ μικροί ἐμπορευματοπαραγωγοί καί περίπου 14 414 χειροτέχνες τοῦ χωριοῦ**. Στούς 9 νομούς τοῦ κυβερνείου Βιάτκας (μέ βάση τίς ἴδιες «Ἐργασίες») ὑπάρχουν 60 019 ντόπιοι βιοτέχνες: ἀπ' αὐτούς 9672 εἶναι μυλωνάδες καί λιοτριβάρηδες· 2032 χειροτέχνες καθαροῦ τύπου (βάφουν ὑφάσματα)· 14 928 ἐνμέρει χειροτέχνες καί ἐνμέρει ἐμπορευματοπαραγωγοί, στούς ὁποίους ἐπικρατεῖ πλατιά ἡ ἀνεξάρτητη ἐργασία· 14 424 στά ἐπαγγέλματα πού εἶναι ἐνμέρει ὑποταγμένα στό κεφάλαιο· 14 875 στά ἐπαγγέλματα πού εἶναι ὁλότελα ὑποταγμένα στό κεφάλαιο καί 4088 στά ἐπαγγέλματα ὅπου ἐπικρατεῖ ἀπόλυτα ἡ μισθωτή ἐργασία**. Μέ βάση τά στοιχεῖα τῶν «Ἐργασιῶν» γιά τά ὑπόλοιπα κυβερνεῖα συντάξαμε ἕνα πίνακα τῶν ἐπαγγελμάτων, πού γιά τήν ὀργάνωσή τους ὑπάρχουν λίγο-πολύ λεπτομερειακά στοιχεῖα. Βρήκαμε 97 ἐπαγγέλματα μέ 107 957 ἐργαζόμενους καί μέ συνολική παραγωγή 21 151 χιλιάδες ρούβλια. Ἀπ' αὐτούς σέ ἐπαγγέλματα ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ μισθωτή ἐργασία καί ἡ κεφαλαιοκρατική δουλιά στό σπίτι ἀπασχολοῦνται 70 204 ἐργαζόμενοι (18 621 χιλιάδες ρούβλια). Στά ἐπαγγέλματα πού οἱ μισθωτοί ἐργάτες καί οἱ ἐργάτες πού δουλεύουν γιά τούς κεφαλαιοκράτες στό σπίτι

* Δυστυχῶς δέν ἔχουμε τή δυνατότητα νά συμβουλευτοῦμε τή νεότερη ἐργασία γιά τή βιοτεχνία στό κυβερνεῖο Γιαροσλάβλ («Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα». Ἔκδοση τοῦ γραφείου στατιστικῆς τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ. Γιαροσλάβλ, 1904). Ἄν κρίνουμε ἀπό τήν ἀναλυτική βιβλιοκρισία στή «Ρούσκιγε Βέντομοστι» (1904, ἀρ. 248), πρόκειται γιά μιά ἐξαιρετικά πολύτιμη μελέτη. Στό κυβερνεῖο ὑπάρχουν 18 000 βιοτέχνες (τό 1903 ὑπῆρχαν 33 898 ἐργάτες στίς φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια). Τά ἐπαγγέλματα ξεπέφτουν. Τό $^1/_5$ τῶν ἐπιχειρήσεων εἶναι ἐπιχειρήσεις μέ μισθωτούς ἐργάτες. Οἱ μισθωτοί ἐργάτες ἀποτελοῦν τό $^1/_4$ τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν βιοτεχνῶν. Τά 15% ὅλων τῶν βιοτεχνῶν δουλεύουν σέ ἐργαστήρια μέ 5 καί πλέον ἐργάτες. Οἱ μισοί βιοτέχνες δουλεύουν γιά τ' ἀφεντικά καί μέ ὑλικά τῶν ἀφεντικῶν. Ἡ γεωργία βρίσκεται σέ παρακμή: τό $^1/_6$ τῶν βιοτεχνῶν δέν ἔχει ἄλογα κι ἀγελάδες, τό $^1/_3$ καλλιεργεῖ τή γῆ μέ μισθωτή ἐργασία, τό $^1/_5$ δέν καλλιεργεῖ χωράφια. Τό εἰσόδημα τοῦ βιοτέχνη εἶναι 1 $^1/_2$ ρούβλι τή βδομάδα! (*Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.*)

** Ὅλοι αὐτοί οἱ ἀριθμοί εἶναι κατά προσέγγιση, γιατί ἡ πηγή δέ δίνει ἀκριβολογημένα στοιχεῖα. Στούς χειροτέχνες τοῦ χωριοῦ συγκαταλέγονται οἱ μυλωνάδες, οἱ σιδεράδες κτλ. κτλ.

ἀποτελοῦν μονάχα μειοψηφία, ἔχουμε 26 935 ἐργαζόμενους (1706 χιλιάδες ρούβλια). Καί τέλος, στά ἐπαγγέλματα ὅπου ἐπικρατεῖ σχεδόν πέρα γιά πέρα ἡ ἀνεξάρτητη ἐργασία, ἔχουμε 10 818 ἐργαζόμενους (824 χιλιάδες ρούβλια). Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο γιά 7 βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τῶν νομῶν Γκορμπάτοφ καί Σεμιόνοφ τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ, στά ἐπαγγέλματα αὐτά δουλεύουν 16 303 βιοτέχνες, ἀπό τούς ὁποίους οἱ 4614 δουλεύουν γιά τήν ἀγορά, οἱ 8520 «γιά τό ἀφεντικό» καί οἱ 3169 σάν μισθωτοί ἐργαζόμενοι. Δηλαδή ὑπάρχουν 11 689 ἐργάτες πού χρησιμοποιοῦνται ἀπό κεφαλαιοκράτες. Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς βιοτεχνικῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1894–1895 στό κυβερνεῖο Πέρμ, ἀπό τούς 26 000 βιοτέχνες οἱ 6500 (τά 25 %) εἶναι μισθωτοί ἐργάτες καί οἱ 5200 (τά 20%) δουλεύουν γιά λογαριασμό τοῦ προαγοραστῆ, δηλαδή τά 45% εἶναι ἐργάτες πού χρησιμοποιοῦνται κεφαλαιοκρατικά*.

Ὅσο ἀποσπασματικά κι ἄν εἶναι αὐτά τά στοιχεῖα (ἄλλα δέν εἴχαμε στή διάθεσή μας), ὡστόσο δείχνουν ξεκάθαρα ὅτι γενικά στούς «βιοτέχνες» συμπεριλαβαίνονται *πλῆθος ἐργάτες πού δουλεύουν γιά κεφαλαιοκράτες*. Λογουχάρη, (σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα πού παραθέσαμε παραπάνω) ὑπολογίζονται *περισσότερα ἀπό 200 χιλιάδες ἄτομα* πού δουλεύουν στό σπίτι γιά κεφαλαιοκράτες. Ὁ ἀριθμός αὐτός δίνεται γιά 50–60 περίπου νομούς, ἀπό τούς ὁποίους δέν ἐρευνήθηκαν καθόλου ὅλοι μέ ἕνα κάπως ὁλοκληρωμένο τρόπο. Σ' ὅλη τή Ρωσία οἱ τέτιοι ἐργάτες πρέπει σύμφωνα μέ ὅλες τίς πιθανότητες νά εἶναι δυό ἑκατομμύρια**.

* Βλ. τίς «Μελέτες», σελ. 181–182. Ἐδῶ στούς «βιοτέχνες» συγκαταλέχτηκαν καί οἱ χειροτέχνες (25 %). Ἄν ἐξαιρέσουμε τούς χειροτέχνες, ἔχουμε 29,3% μισθωτούς ἐργάτες καί 29,5 % ἐργάτες πού δουλεύουν γιά τόν προαγοραστή (σελ. 122), δηλαδή 58,8 % ἐργάτες πού χρησιμοποιοῦνται κεφαλαιοκρατικά. (Βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 425-426 καί 346. *Ἡ Σύντ.*)

** Λχ., στή βιομηχανία ἕτοιμων ἐνδυμάτων εἶναι πολύ ἀναπτυγμένη ἡ κεφαλαιοκρατική δουλιά στό σπίτι, καί ἡ βιομηχανία αὐτή ἀναπτύσσεται γρήγορα. «Ἡ ζήτηση τέτιων εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης, ὅπως εἶναι τά ἕτοιμα ἐνδύματα, αὐξάνει ἀπό χρόνο σέ χρόνο» («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 52, ἐπισκόπηση τῆς ἐμποροπανήγυρης τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ). Μονάχα ἀπό τή δεκαετία 1880–1890 αὐτός ὁ κλάδος παραγωγῆς ἀναπτύχθηκε σέ τεράστια κλίμακα. Σήμερα, μονάχα στή Μόσχα παράγονται ἕτοιμα ροῦχα ἀξίας τουλάχιστο 16 ἑκατομμυρίων ρουβλιῶν, μέ ἀριθμό ἐργατῶν κάπου 20 χιλιάδες ἄτομα. Ὑπολογίζεται ὅτι σ' ὅλη τή Ρωσία ἡ παραγωγή αὐτή φτάνει τά 100 ἑκατομμύρια ρούβλια («Οἱ ἐπιτυχίες τῆς ρωσικῆς βιομηχανίας σύμφωνα μέ τίς ἐκθέσεις τῶν ἐπιτροπῶν ἐμπειρογνωμόνων», Πετρούπολη, 1897, σελ. 136–137). Στήν Πετρούπολη ἡ ἀπογραφή τοῦ 1890 κατάγραψε στήν παραγωγή τῶν ἕτοιμων ἐνδυμάτων (ὁμάδα XI, τάξεις 116–118) 39 912 ἄτομα, ὑπολογί-

Κι ἄν σ' αὐτούς προσθέσουμε τούς μισθωτούς ἐργάτες πού δουλεύουν στούς «βιοτέχνες», τότε ὁ ἀριθμός αὐτῶν τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, ὅπως φαίνεται ἀπό τά στοιχεῖα πού παραθέσαμε πιό πάνω, δέν εἶναι καθόλου τόσο μικρός, ὅπως νομίζουν καμιά φορά στή χώρα μας. Πρέπει νά παραδεχτοῦμε ὅτι ὁ ἀριθμός 2 ἑκατομμύρια ἐργάτες τῆς βιοτεχνίας, πού δουλεύουν γιά κεφαλαιοκράτες ἔξω ἀπ' τίς λεγόμενες «φάμπρικες καί ἐργοστάσια», εἶναι μᾶλλον ἀριθμός μίνιμουμ*.

Στήν ἐρώτηση «τί εἶναι βιοτεχνία;» τά στοιχεῖα πού παραθέσαμε στά δυό τελευταῖα κεφάλαια μᾶς ἀναγκάζουν ν' ἀπαντήσουμε ὅτι εἶναι μιά ἀπόλυτα ἀκατάλληλη γιά τήν ἐπιστημονική ἔρευνα ἔννοια, στήν ὁποία συνήθως ἀνάγουν ὅλων τῶν εἰδῶν τίς μορφές βιομηχανίας, ἀρχίζοντας ἀπό τήν οἰκοτεχνία καί τή χειροτεχνία καί τελειώνοντας μέ τή μισθωτή ἐργασία σέ πολύ μεγάλες μανουφακτοῦρες**. Αὐτή τή σύγχυση τῶν πιό ἑτερόκλητων τύπων οἰκονομικῆς ὀργάνωσης, πού κυριαρχοῦσε στά περισσότερα ἔργα πού περιγράφαν τά «βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα»***, τή δέχτηκαν χωρίς καμιά κριτική καί ἐντελῶς ἀβασάνιστα οἱ ναρόντνικοι οἰκονομολόγοι, πού ἔκαναν ἕνα γιγάντιο βῆμα πρός τά πίσω σέ σύγκριση, λχ., μέ ἕνα τέτιο συγγραφέα, ὅπως ὁ Κόρσακ, κι ἐπωφελήθηκαν ἀπό τή σύγχυση τῶν ἐννοιῶν πού κυριαρχοῦσε γιά νά δημιουργήσουν τίς πιό περίεργες θεωρίες. Τή «βιοτεχνία» τή θεωροῦσαν σάν κάτι τό οἰκονομικά ὁμοιογενές, σάν κάτι τό αὐτοδύναμο, καί τήν *ἀντιπαραθέτανε* (sic!) στόν «καπιταλισμό», μέ τόν ὁποῖο ὑπονοοῦσαν χωρίς μεγάλες περιστροφές τήν «ἐργοστασιακή» βιομηχανία. Πάρτε λχ. τόν κ. Ν. —ον. Στή σελίδα 79 τῶν «Δοκιμίων» θά διαβάσετε τόν τίτλο: «κεφαλαιοκρατικοποίηση (;) τῶν ἐπαγγελμάτων»* κι ἀμέσως ὕστερα, χωρίς καμιά ἐπιφύλαξη ἤ ἐξήγηση, «στοιχεῖα γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια»... Ὅπως βλέπετε, πρόκειται γιά μιά ἁπλοϊκότητα συμπαθητική: «καπιταλισμός» = «φαμπρικο-εργοστασιακή βιομηχανία», καί φαμπρικο-εργοστασιακή βιομηχανία = αὐτά πού ἀναγράφονται κάτω ἀπ' αὐτή τήν ἐπικεφαλίδα στίς ἐπίσημες ἐκδόσεις. Καί *πάνω στή βάση* μιᾶς τόσο βαθιᾶς «ἀνάλυσης» βγάζουν ἀπό τό λογαριασμό τοῦ καπιταλισμοῦ τίς μάζες τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν γιά τούς κεφαλαιοκράτες καί τούς κατατάσσουν στούς «βιοτέχνες». *Πάνω στή βάση* μιᾶς τέτιας «ἀνάλυσης» παρακάμπτεται ἐντελῶς τό ζήτημα γιά τίς διάφορες μορφές τῆς βιομηχανίας στή Ρωσία. *Πάνω στή βάση* μιᾶς τέτιας «ἀνάλυσης» δημιουργεῖται μιά ἀπό τίς πιό ἀνόητες κι ἐπιζήμιες προλήψεις γιά τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στή «βιοτεχνία» μας καί στή «φαμπρικο-εργοστασιακή» μας βιομηχανία, γιά τήν ἀπόσπαση τῆς δεύτερης ἀπό τήν πρώτη, γιά τόν «τεχνητό χαρακτήρα» τῆς «φαμπρικο-εργοστασιακῆς» βιομηχανίας κτλ.

ζοντας καί τίς οἰκογένειες τῶν παραγωγῶν. Ἀπ' αὐτούς οἱ 19 χιλιάδες εἶναι ἐργάτες καί οἱ 13 χιλιάδες μοναχικοί βιοτέχνες μέ τίς οἰκογένειές τους («Πετρούπολη, σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τῆς 15 τοῦ Δεκέμβρη 1890»). Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1897 συνολικά στή Ρωσία ὑπολογίζονται 1158 865 ἄτομα πού ἀσχολοῦνταν μέ τήν κατασκευή ἕτοιμων ἐνδυμάτων. Τά μέλη τῶν οἰκογενειῶν τους ἦταν 1 621 511: σύνολο 2 780 376 ἄτομα. *(Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.)*

(Παρατήρηση: Ἡ «*(Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.)*» ἀφορᾶ μόνο τήν τελευταία φράση τῆς ὑποσημείωσης πού ἀρχίζει ἀπό τίς λέξεις: «Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1897...»· τό ἄλλο μέρος τῆς ὑποσημείωσης ὑπάρχει καί στήν πρώτη ἔκδοση. *Ἡ Σύντ.*).

* Ἄς ὑπενθυμίσουμε ὅτι οἱ «βιοτέχνες» στή Ρωσία ὑπολογίζονται τουλάχιστο σέ 4 ἑκατομμύρια ἄτομα (ἀριθμός τοῦ κ. Χαριζομένοφ. Ὁ κ. Ἀντρέγεφ τούς ὑπολόγιζε σέ 7 $^{1}/_{2}$ ἑκατομμύρια ἄτομα, ὅμως οἱ μέθοδοί του εἶναι παρατραβηγμένες)[149]. Συνεπῶς, τά συνολικά στοιχεῖα πού παραθέτουμε στό κείμενο ἀφοροῦν μόνο τό $^{1}/_{10}$ περίπου ἀπό τό σύνολο τῶν «βιοτεχνῶν».

** Βλ. «Μελέτες», σελ. 179 καί ἑπόμενες. (Βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 423 καί ἑπόμενες. *Ἡ Σύντ.)*.

*** Ἡ ἐπιθυμία νά διατηρηθεῖ ὁ ὅρος «βιοτεχνία» γιά τόν ἐπιστημονικό καθορισμό τῶν μορφῶν τῆς βιομηχανίας, ὁδήγησε τήν οἰκονομική φιλολογία μας σέ καθαρά σχολαστικές σκέψεις κι ὁρισμούς αὐτῆς τῆς «βιοτεχνίας». Λέγοντας βιοτέχνες ὁ ἕνας ἐπιστήμονας «ἐννοοῦσε» μονάχα τούς ἐμπορευματοπαραγωγούς, ὁ ἄλλος συμπεριλάβαινε καί τούς χειροτέχνες. Ὁ ἕνας θεωροῦσε σάν ἀπαραίτητο γνώρισμα τή σύνδεση μέ τή γῆ, ὁ ἄλλος παραδεχόταν ἐξαιρέσεις. Ὁ ἕνας ἀπόκλειε τή μισθωτή ἐργασία, ὁ ἄλλος τήν παραδεχόταν ὥς τόν ἀριθμό λχ. τῶν 16 ἐργατῶν κτλ. κτλ. Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι ἀπό παρόμοιες σκέψεις (ἀντί νά ἐξεταστοῦν οἱ διάφορες μορφές τῆς βιομηχανίας) δέν μποροῦσε νά βγεῖ τίποτα τό καλό. Ἄς σημειώσουμε ὅτι ἡ βιωσιμότητα τοῦ ἰδιαίτερου ὅρου «βιοτεχνία» ὀφείλεται περισσότερο ἀπ' ὅλα στό χωρισμό τῆς ρωσικῆς κοινωνίας σέ κάστες: ὁ «βιοτέχνης» εἶναι βιομήχανος τῆς κατώτερης κάστας, πού μπορεῖς νά τόν κηδεμονεύεις καί νά πλάθεις ἀνενόχλητα σέ βάρος του φανταστικά σχέδια, χωρίς παράλληλα νά κάνεις διάκριση ἀνάμεσα στίς μορφές τῆς παραγωγῆς. Τόν ἔμπορο ὅμως καί τόν εὐγενῆ (ἔστω κι ἄν εἶναι μικροί παραγωγοί) σπάνια τούς συμπεριλαβαίνουν στούς «βιοτέχνες». «Βιοτεχνικά» ἐπαγγέλματα εἶναι συνήθως τά πάσης φύσεως ἐπαγγέλματα τῶν *ἀγροτῶν* καί μόνον τῶν ἀγροτῶν.

* Ὁ ὅρος αὐτός «κεφαλαιοκρατικοποίηση», πού εἶναι πολύ ἀγαπητός στούς κ.κ. Β. Β. καί Ν.—ον, ἐπιτρέπεται νά μπεῖ γιά συντομία σ' ἕνα ἄρθρο ἐφημερίδας, εἶναι ὅμως ἀπόλυτα ἀκατάλληλος σέ μιά οἰκονομική ἔρευνα, πού ὁ ἀποκλειστικός σκοπός της εἶναι νά ἀναλύσει τίς διάφορες μορφές καί τά στάδια τοῦ καπιταλισμοῦ, τή σημασία τους, τή σύνδεσή τους, τή διαδοχική ἀνάπτυξή τους. Μέ τόν ὅρο «κεφαλαιοκρατικοποίηση» μπορεῖ νά ἐννοεῖ κανείς ὅ,τι θέλει: καί τή μίσθωση ἑνός μόνο «ἐργατάκου», καί τήν προαγορά, καί τή φάμπρικα πού δουλεύει μέ ἀτμό. Γιά δοκιμάστε ὕστερα ἀπ' αὐτό νά βρεῖτε ἄκρη, ἄν ὅλα αὐτά τά βάλουμε σ' ἕνα σωρό!

Ὅλα αὐτά δεν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά μιά πρόληψη, γιατί κανείς δέν ἐπιχείρησε ποτέ νά ρίξει ἔστω καί μιά ματιά στά στοιχεῖα, πού δείχνουν ὅτι σ' ὅλους τούς κλάδους τῆς βιομηχανίας ὑπάρχει ἡ πιό στενή καί ἀδιάρηχτη σύνδεση ἀνάμεσα στή «βιοτεχνία» καί στή «φαμπρικο-εργοστασιακή» βιομηχανία.

Σκοπός αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου ἦταν νά δείξει σέ τί ἀκριβῶς συνίσταται αὐτή ἡ σύνδεση καί ποιά ἀκριβῶς ἰδιαίτερα γνωρίσματα τεχνικῆς, οἰκονομίας καί πολιτισμοῦ παρουσιάζει ἡ μορφή τῆς βιομηχανίας, πού στή Ρωσία βρίσκεται ἀνάμεσα στή μικρή βιοτεχνία καί στή μεγάλη μηχανική βιομηχανία.

— 499 —

parel", wie in den meisten übrigen Gewerken, die Umwälzung der Manufaktur, des Handwerks und der Hausarbeit in Fabrikbetrieb, nachdem alle jene Formen, unter dem Einfluss der grossen Industrie gänzlich verändert, zersetzt, entstellt, bereits längst alle Ungeheuerlichkeiten des Fabriksystems ohne seine positiven Entwicklungsmomente reproducirt und selbst übertrieben hatten [275]).

„gegenwärtig"

N. B.

Diese naturwüchsig vorgehende industrielle Revolution wird künstlich beschleunigt durch die Ausdehnung der Fabrikgesetze auf alle Industriezweige, worin Weiber, junge Personen und Kinder arbeiten. Die zwangsmässige Regulation des Arbeitstags nach Länge, Pausen, Anfangs- und Endpunkt, das System der Ablösung für Kinder, der Ausschluss aller Kinder unter einem gewissen Alter u. s. w. ernöthigen einerseits vermehrte Maschinerie [276]) und Ersatz von Muskeln durch Dampf als Triebkraft [277]). Andrerseits, um im Raum zu gewinnen, was in der Zeit verloren geht, findet Streckung der gemeinschaftlich vernutzten Produktionsmittel statt, der Oefen, Baulichkeiten u. s. w., also in einem Wort grössre Koncentration der Produktionsmittel und entsprechende grössre Konglomeration von Arbeitern. Der leidenschaftlich wiederholte Haupteinwand jeder mit dem Fabrikgesetz bedrohten Manufaktur ist in der That die Nothwendigkeit

[275]) „Tendency to factory system." (l. c. p. LXVII.) „The whole employment is at this time in a state of transition, and is undergoing the same change as that effected in the lace trade, weaving etc." (l. c. n. 405.) „A complete Revolution." (l. c. p. XLVI, n. 318.) Zur Zeit der „Child. Empl. Comm." von 1840 war die Strumpfwirkerei noch Handarbeit. Seit 1846 wurde verschiedenartige Maschinerie eingeführt, jetzt durch Dampf getrieben. Die Gesammtzahl der in der englischen Strumpfwirkerei beschäftigten Personen beiderlei Geschlechts und aller Altersstufen vom 3. Jahr an betrug 1862 ungefähr 120,000 Personen. Davon, nach Parliamentary Return vom 11. Februar, 1862 doch nur 4063 unter der Botmässigkeit des Fabrikakts.

[276]) So z. B. in der Töpferei berichtet die Firma Cochrane von der „Britain Pottery, Glasgow": „To keep up our quantity, we have gone extensively into machines wrought by unskilled labour, and every day convinces us that we can produce a greater quantity than by the old method." („Reports of Insp. of Fact. 31. Oct. 1865", p. 13.) „Die Wirkung des Fabrikakts ist zu weiterer Einführung von Maschinerie zu treiben." (l. c. p. 13, 14.)

[277]) So nach Einführung des Fabrikakts in die Töpferei grosse Zunahme der power jiggers statt der handmoved jiggers.

32*

Ἡ σελίδα 499 τῆς δεύτερης ἔκδοσης (1872) τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κ. Μάρξ μέ σημειώσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ

I. Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΦΑΜΠΡΙΚΑΣ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ ΓΙΑ ΤΙΣ «ΦΑΜΠΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑ»[150]

Περνώντας στή μεγάλη μηχανική (ἐργοστασιακή) βιομηχανία, πρέπει πρίν ἀπ᾽ ὅλα νά διαπιστώσουμε ὅτι ἡ ἐπιστημονική της ἔννοια δέν ἀντιστοιχεῖ καθόλου στή συνηθισμένη, τήν τρέχουσα σημασία αὐτοῦ τοῦ ὅρου. Στή χώρα μας στήν ἐπίσημη στατιστική καί στήν οἰκονομική φιλολογία γενικά, λέγοντας φάμπρικα ἐννοοῦν κάθε λίγο-πολύ μεγάλη βιομηχανική ἐπιχείρηση μέ λίγο-πολύ σημαντικό ἀριθμό μισθωτῶν ἐργατῶν. Ἡ θεωρία ὅμως τοῦ Μάρξ ὀνομάζει μεγάλη μηχανική (ἐργοστασιακή) βιομηχανία μόνο μιά ὁρισμένη βαθμίδα, καί συγκεκριμένα τήν ἀνώτερη βαθμίδα τοῦ καπιταλισμοῦ στή βιομηχανία. Τό βασικό καί τό πιό οὐσιαστικό γνώρισμα αὐτοῦ τοῦ σταδίου εἶναι ἡ χρησιμοποίηση συστήματος μηχανῶν γιά τήν παραγωγή*. Τό πέρασμα ἀπό τή μανουφακτούρα στή φάμπρικα σημαίνει πλέρια τεχνική ἐπανάσταση, πού ἀνατρέπει τήν ἀποχτημένη στή διάρκεια πολλῶν αἰώνων τέχνη τοῦ χεριοῦ τοῦ μάστορα, καί μετά τήν τεχνική αὐτή ἐπανάσταση ἔρχεται ἀναπόφευχτα τό πιό βίαιο τσάκισμα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων παραγωγῆς, ἡ ὁριστική διάσπαση ἀνάμεσα στίς διάφορες ὁμάδες ἀτόμων πού παίρνουν μέρος στήν παραγωγή, ἡ ὁλοκληρωτική ρήξη μέ τίς παραδόσεις, ἡ ὄξυνση καί τό πλάταιμα ὅλων τῶν σκοτεινῶν πλευρῶν τοῦ καπιταλισμοῦ καί ταυτόχρονα ἡ μαζική κοινωνικοποίηση τῆς ἐρ-

* «Das Kapital», I, κεφ. 13.

γασίας ἀπό τόν καπιταλισμό. Ἔτσι, ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία εἶναι ἡ τελευταία λέξη τοῦ καπιταλισμοῦ, ἡ τελευταία λέξη τῶν ἀρνητικῶν καί «θετικῶν στοιχείων» του *.

Ἀπ' ὅλα αὐτά γίνεται σαφές, ὅτι ἴσα-ἴσα τό πέρασμα ἀπό τή μανουφακτούρα στή φάμπρικα ἔχει πολύ σπουδαία σημασία γιά τό ζήτημα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὅποιος συγχέει τά δυό αὐτά στάδια, στερεῖ τόν ἑαυτό του ἀπό τή δυνατότητα νά καταλάβει τόν ἀναμορφωτικό, τόν προοδευτικό ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ. Αὐτό ἀκριβῶς τό λάθος κάνουν οἱ ναρόντνικοι οἰκονομολόγοι μας πού, ὅπως εἴδαμε, ταυτίζουν μέ ἀφέλεια τόν καπιταλισμό γενικά μέ τή «φαμπρικο-εργοστασιακή» βιομηχανία καί φαντάζονται ὅτι μποροῦν νά λύσουν τό ζήτημα τῆς «ἀποστολῆς τοῦ καπιταλισμοῦ» κι ἀκόμα τό ζήτημα τοῦ «συνενωτικοῦ ρόλου»** του ἀναφέροντας ἁπλῶς τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια. Ἕνα, ἀκόμα πιό μεγάλο λάθος,— ἐκτός βέβαια ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ συγγραφεῖς αὐτοί φανέρωσαν (ὅπως θά τό δείξουμε ἀναλυτικά πιό κάτω) μιά καταπληχτική ἀμάθεια στά ζητήματα τῆς στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια, — εἶναι ἡ ἐκπληχτικά σχηματική καί στενή ἀντίληψή τους γιά τή θεωρία τοῦ Μάρξ. Πρῶτο, εἶναι γελοῖο νά ἀνάγεται τό ζήτημα τῆς ἀνάπτυξης τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας μονάχα σέ ζήτημα στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια. Τό ζήτημα αὐτό δέν εἶναι μονάχα ζήτημα στατιστικῆς, ἀλλά ζήτημα τῶν μορφῶν καί τῶν σταδίων πού περνάει ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή βιομηχανία μιᾶς δοσμένης χώρας. Μονάχα ὅταν διασαφηνίσουμε τήν οὐσία αὐτῶν τῶν μορφῶν καί τά διακριτικά τους γνωρίσματα, ἔχει νόημα νά περιγράψουμε τήν ἀνάπτυξη τῆς μιᾶς ἤ τῆς ἄλλης μορφῆς μέ καλά ἐπεξεργασμένα στατιστικά στοιχεῖα. Ἄν ὅμως περιοριστεῖ κανείς στά στατιστικά στοιχεῖα τῆς χώρας μας, τότε θά φτάσει ἀναπόφευχτα στό ἀνακάτεμα τῶν πιό διαφορετικῶν μορφῶν τοῦ καπιταλισμοῦ σέ σημεῖο, ὥστε ἐξαιτίας τῶν δέντρων νά μή βλέπει τό δάσος. Δεύτερο, ὅταν ἀνάγει κανείς ὅλη τήν ἀποστολή τοῦ καπιταλισμοῦ στήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στίς «φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια», σημαίνει ὅτι δείχνει τόσο βαθιά κατανόηση τῆς θεωρίας ὅσο εἶχε δείξει κι ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, πού ἀποροῦσε γιά ποιό λόγο οἱ ἄνθρωποι

* Ibid., I², S. 499 [151].

** Ὁ κ. Ν. —ον στό «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» τοῦ 1894, τεῦχος 6, σελ. 103 καί 119. — Βλ. ἐπίσης τά «Δοκίμιά» του καί τά «Πεπρωμένα τοῦ καπιταλισμοῦ» τοῦ κ. Β. Β., passim.

συζητοῦν γιά τήν κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας ἀπό τόν καπιταλισμό, ὅταν ὅλη αὐτή ἡ κοινωνικοποίηση περιορίζεται, λέει, στό γεγονός ὅτι μερικές ἑκατοντάδες ἤ χιλιάδες ἐργάτες πριονίζουν, πελεκᾶνε, κόβουν, ροκανίζουν κτλ. στόν ἴδιο χῶρο*.

Ὁ σκοπός τῆς παραπέρα ἔκθεσής μας εἶναι διπλός: ἀπό τή μιά μεριά, θά ἐξετάσουμε λεπτομερειακά τό ζήτημα τῆς κατάστασης πού βρίσκεται ἡ στατιστική μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια καί τό ζήτημα τῆς καταλληλότητας τῶν στοιχείων της. Αὐτή ἡ ἀρνητική σέ σημαντικό βαθμό δουλιά εἶναι ἀναγκαία γιά τό λόγο ὅτι στή φιλολογία μας κάνουν κυριολεχτικά κατάχρηση τῶν ἀριθμῶν αὐτῆς τῆς στατιστικῆς. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, θά ἐξετάσουμε τά στοιχεῖα πού δείχνουν τήν ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας μετά τή μεταρύθμιση.

II. Η ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΜΑΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΦΑΜΠΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑ

Σάν βασική πηγή τῆς στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια στή Ρωσία χρησιμεύουν οἱ καταστάσεις πού στέλνουν κάθε χρόνο οἱ φαμπρικάντες καί οἱ ἐργοστασιάρχες στή διεύθυνση ἐμπορίου καί μανουφακτούρας, ὅπως προβλέπει ὁ σχετικός νόμος πού ἐκδόθηκε στίς ἀρχές αὐτοῦ τοῦ αἰώνα**. Οἱ λεπτομερέστατες διατάξεις τοῦ νόμου γιά τήν ὑποβολή στοιχείων ἀπό τούς φαμπρικάντες ἀποτελοῦν μόνο εὐσεβή πόθο καί ἡ στατιστική γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια παραμένει ἴσαμε σήμερα μέ τήν παλιά της ὀργάνωση, ἀκριβῶς ὅπως ἦταν πρίν ἀπό τή μεταρύθμιση, ὅταν ἀποτελοῦσε ἕνα ἁπλό προσάρτημα τῶν ἐκθέσεων τῶν διοικητῶν τῶν κυβερνείων. Δέν ὑπάρχει ἀκριβής ὁρισμός τῆς ἔννοιας «φάμπρικα κι ἐργοστάσιο» καί γι' αὐτό τό λόγο τά διοικητικά ὄργανα τῶν κυβερνείων ἀκόμα καί τῶν νομῶν χρησιμοποιοῦν τόν ὅρο αὐτό μέ τόν πιό διαφορετικό τρόπο. Δέν ὑπάρχει κεντρικό ὄργανο πού νά καθοδηγεῖ μιά σωστή καί ὁμοιόμορφη συγκέντρωση τῶν στοιχείων καί τόν ἔλεγχό τους. Ἡ ὑπαγωγή τῶν βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων στίς διάφορες ὑπηρεσίες (διεύθυνση ὀρυχείων, διεύθυνση ἐμπορίου

* «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι», 1883, τεῦχος 7. Γράμμα τοῦ κ. Ποστορόννι στή σύνταξη.

** Βλ. τήν ἐμπεριστατωμένη ἐπισκόπηση τῶν πηγῶν τῆς στατιστικῆς μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια στά «Στατιστικά χρονικά τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας», σειρά II, τεῦχος 6. Πετρούπολη, 1872. Τά «Ὑλικά γιά τή στατιστική τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία γιά τό 1868». Ἐπεξεργασμένα ἀπό τόν κ. Μπόκ. Εἰσαγωγή, σελ. I–XXIII.

καί μανουφακτούρας, διεύθυνση τῶν ἔμμεσων φόρων κτλ.) μεγαλώνει ἀκόμα περισσότερο τή σύγχυση*.

Στό II παράρτημα παραθέτουμε τά στοιχεῖα γιά τήν ἐργοστασιακή βιομηχανία μας μετά τή μεταρύθμιση, πού ὑπάρχουν στίς ἐπίσημες ἐκδόσεις καί συγκεκριμένα τά στοιχεῖα γιά τό 1863–1879 καί γιά τό 1885–1891. Τά στοιχεῖα αὐτά ἀφοροῦν μονάχα τούς παραγωγικούς κλάδους πού δέν ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης. Ἐξάλλου ὑπάρχουν στοιχεῖα καί γιά διάφορες ἐποχές γιά διαφορετικό ἀριθμό κλάδων (διακρίνονται γιά τή μεγαλύτερη πληρότητά τους τά στοιχεῖα τῆς περιόδου 1864–1865 καί τῆς περιόδου ἀπό τό 1885 καί ὕστερα). Γι' αὐτό τό λόγο ξεχωρίσαμε 34 κλάδους, γιά τούς ὁποίους ὑπάρχουν στοιχεῖα γιά τήν περίοδο 1864–1879 καί τήν περίοδο 1885–1890, δηλαδή γιά 22 χρόνια. Γιά νά κρίνουμε τήν ἀξία αὐτῶν τῶν στοιχείων, ἄς ἐξετάσουμε πρίν ἀπ' ὅλα τίς πιό σπουδαῖες ἐκδόσεις τῆς στατιστικῆς μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια. Θ' ἀρχίσουμε ἀπό τή δεκαετία 1860–1870.

Οἱ συντάχτες τῆς στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια στή δεκαετία 1860–1870 καταλάβαιναν θαυμάσια ὅτι τά στοιχεῖα πού ἐπεξεργάζονταν δέν ἦταν καθόλου ἱκανοποιητικά. Σύμφωνα μέ τήν ὁμόφωνη γνώμη τους, ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν καί ἡ ἀξία τῆς παραγωγῆς εἶναι σημαντικά μειωμένα στίς δηλώσεις τῶν ἐργοστασιαρχῶν. «Δέν ὑπάρχει ἀκόμα καί γιά τά διάφορα κυβερνεῖα ὁμοιόμορφος ὁρισμός γιά τό τί πρέπει νά θεωρεῖται φάμπρικα καί ἐργοστάσιο, γιατί σέ πολλά κυβερνεῖα συμπεριλαβαίνουν λχ. στά ἐργοστάσια καί στίς φάμπρικες τούς ἀνεμόμυλους, τά ὑπόστεγα γιά τό ψήσιμο τούβλων καί τίς μικροβιοτεχνίες, ἐνῶ σέ ἄλλα κυβερνεῖα τά βγάζουν ἀπό τό λογαριασμό, ἔτσι πού ἀκόμα καί τά συγκριτικά στοιχεῖα γιά τό συνολικό ἀριθμό τῶν φάμπρικων καί τῶν ἐργοστασίων στά διάφορα κυβερνεῖα νά χάνουν τή σημασία τους»**. Ἀκόμα αὐστηρότερες εἶναι οἱ κρίσεις τοῦ Μποῦσεν, τοῦ Μπόκ καί τοῦ Τιμιριάζεφ***, πού χώρια ἀπ' αὐτό τονίζουν ὅτι στόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν τῆς φάμπρικας, συμπεριλαβαίνονται ἐργάτες πού ἀπασχολοῦνται στό σπίτι· ὅτι μερικοί φαμπρικάντες δηλώνουν μονάχα τούς ἐργάτες πού ζοῦν μέσα στήν ἴδια τή φάμπρικα κτλ. «Δέν ὑπάρχει καί δέ θά ὑπάρχει — λέει ὁ κ. Μποῦσεν — σωστή ἐπίσημη στατιστική τῆς μανουφακτούρας καί τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας, ἐφόσον δέ θά ἔχουν ἀλλάξει οἱ κύριες βάσεις συγκέντρωσης τῶν πρωταρχικῶν ὑλικῶν»*. «Στούς πίνακες τῶν φάμπρικων καί ἐργοστασίων πολλῶν κλάδων παραγωγῆς μπῆκαν, προφανῶς ἀπό παρεξήγηση, πολλές καθαρά χειροτεχνικές καί βιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις, πού δέν ἔχουν καθόλου χαρακτήρα ἐργοστασίου καί φάμπρικας»**. Γι' αὐτό τό λόγο ἡ σύνταξη τῆς «Ἐπετηρίδας» ἀρνήθηκε μάλιστα νά συνοψίσει τά στοιχεῖα πού δημοσιεύτηκαν, «μή θέλοντας νά δόσει στό κοινό λαθεμένους καί ὁλοφάνερα ἐξογκωμένους ἀριθμούς»***. Γιά νά δόσουμε στόν ἀναγνώστη μιά ἀκριβῆ ἰδέα γιά τήν ἔκταση αὐτῆς τῆς ὁλοφάνερης ἐξόγκωσης, ἄς στραφοῦμε στά στοιχεῖα τῆς «Ἐπετηρίδας» πού διακρίνεται γιά τά πλεονεχτήματά της ἀπ' ὅλες τίς ὑπόλοιπες πηγές γιατί δίνει ὀνομαστικό κατάλογο τῶν φάμπρικων καί τῶν ἐργοστασίων πού ἡ παραγωγή τους ξεπερνᾶ τά 1000 ρούβλια. Σήμερα (ἀπό τό 1885 καί δῶ) οἱ ἐπιχειρήσεις μέ μικρότερο ὄγκο παραγωγῆς δέ θεωροῦνται φάμπρικες. Σύμφωνα μ' ἕναν ὑπολογισμό τῆς «Ἐπετηρίδας» ἀπό τίς μικρές αὐτές ἐπιχειρήσεις 2366 μέ 7327 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 987 χιλιάδες ρούβλια μπῆκαν στό συνολικό ἀριθμό τῶν ἐργοστασίων. Παρ' ὅλα αὐτά, σύμφωνα μέ τήν «Ἐπετηρίδα», ὁ συνολικός ἀριθμός τῶν ἐργοστασίων σέ 71 κλάδους ἦταν: 6891 μέ 342 473 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 276 211 χιλιάδες ρούβλια. Ἑπομένως οἱ μικρές ἐπιχειρήσεις ἀποτελοῦν τά 34,3% τοῦ συνόλου τῶν ἐπιχειρήσεων, ἀπασχολοῦν τά 2,1% τοῦ συνόλου τῶν ἐργατῶν καί δίνουν 0,3 % τῆς συνολικῆς παραγωγῆς. Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι εἶναι παράλογο νά λογαριάζονται φάμπρικες κάτι τόσο μικρές ἐπιχειρήσεις, (σέ κάθε ἐπιχείρηση ἀναλογοῦν κατά μέσο ὅρο κάτι περισσότερο ἀπό 3 ἐργάτες καί ἀξία παραγωγῆς λιγότερο ἀπό 500 ρούβλια), κι ὅτι δέν μπορεῖ νά γίνει οὔτε λόγος γιά μιά κάπως πλήρη ἀπογραφή τους. Δέ φτάνει ὅτι ἐπιχειρήσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους συγκαταλέγονταν ἀπό τή στατιστική μας στήν κατηγορία τῶν ἐργοστασίων, ἀλλά συνέβαινε μάλιστα νά συνενώνονται ἑκατοντάδες βιοτέχνες ἐντελῶς τεχνητά κι αὐ-

* Βλ. τό ἄρθρο «Τό ζήτημα τῆς στατιστικῆς μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» στίς «Μελέτες», ὅπου ἀναλύεται λεπτομερειακά ἡ νεότερη ἔκδοση τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφακτούρας γιά τήν ἐργοστασιακή βιομηχανία μας (βλ. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 4ος. *Ἡ Σύντ.)*

** Π. Σεμιόνοφ, στόν πρόλογο τῶν «Στατιστικῶν χρονικῶν», I, 1866, σελ. XXVII.

*** «Στατιστικός ἄτλας τῶν κυριότερων κλάδων τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας μέ ὀνομαστικό πίνακα τῶν φάμπρικων καί τῶν ἐργοστασίων», 3 ἐκδόσεις, Πετρούπολη, 1869, 1870 καί 1873.

* «Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», I, σελ. 140.

** Ibid., σελ. 306.

*** «Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργ. οἰκον.» I, σελ. 306.

θαίρετα ὑπό μορφήν μιᾶς «φάμπρικας». Λχ. ἡ ἴδια «Ἐπετηρίδα» ἀναφέρει στήν παραγωγή σχοινιῶν τῆς ἐπαρχίας Ἰζμπίλετς τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ μιά φάμπρικα «τῶν ἀγροτῶν τῆς ἐπαρχίας Ἰζμπίλετς πού εἶχε 929 ἐργάτες, 308 τσικρίκια καί ἀξία παραγωγῆς 100 400 ρούβλια» (σελ. 149)· ἡ στό χωριό Βόρσμα τοῦ ἴδιου νομοῦ τή φάμπρικα τῶν «προσωρινά ὑπόχρεων ἀγροτῶν τοῦ κόμητα Σερεμέτιεφ, μέ 100 σιδεράδικα, 250 μπάγκους μαραγκῶν (στά σπίτια), ἀκονιστήρια μέ 3 ἱπποκίνητους καί 20 χειροκίνητους τροχούς, μέ 902 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 6610 ρούβλια» (σελ. 281). Μπορεῖ κανείς νά φανταστεῖ τί ἰδέα γιά τήν πραγματικότητα μᾶς δίνει μιά τέτια στατιστική!*

Ἰδιαίτερη θέση ἀνάμεσα στίς πηγές γιά τή στατιστική τῶν φάμπρικων καί τῶν ἐργοστασίων στή δεκαετία 1860–1870 κατέχει ἡ «Στρατιωτική - στατιστική συλλογή» (τεῦχος IV, Ρωσία. Πετρούπολη. 1871). Παραθέτει στοιχεῖα γιά ὅλα τά ἐργοστάσια καί τίς φάμπρικες τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας, μαζί καί γιά τά ὀρυχεῖα, καί γιά τίς ἐπιχειρήσεις πού ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης, καί ἀναφέρει γιά τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία γιά τό 1866, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, 70 631 φάμπρικες μέ 829 573 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 583 317 χιλιάδες ρούβλια!! Οἱ παράδοξοι αὐτοί ἀριθμοί βγῆκαν, πρῶτα, γιατί δέν τούς πῆραν ἀπό τίς καταστάσεις τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν, ἀλλά ἀπό εἰδικά στοιχεῖα τῆς Κεντρικῆς στατιστικῆς ἐπιτροπῆς (στό

* Ὅσο γιά τήν ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν καί τῆς ἀξίας τῆς παραγωγῆς πού παρουσιάζουν οἱ φαμπρικάντες στίς δηλώσεις τους, οἱ πηγές πού ἀναφέραμε πιό πάνω γιά τό ζήτημα αὐτό μᾶς προσφέρουν ἐνδιαφέρουσα πείρα ἐλέγχου ἀπό διπλή ἄποψη. Ὁ Τιμιριάζεφ ἔχει παραβάλει τίς δηλώσεις πού ὑπόβαλαν στήν ἐπίσημη στατιστική πάνω ἀπό 100 μεγάλοι ἐργοστασιάρχες μέ τίς δηλώσεις τῶν ἴδιων πού εἶχαν κάνει γιά τήν ἔκθεση τοῦ 1865. Οἱ τελευταῖοι ἀριθμοί ἀποδείχτηκαν μεγαλύτεροι ἀπό τούς πρώτους κατά 22% (l. c., I, σελ. IV–V). Τό 1868 ἡ Κεντρική στατιστική ἐπιτροπή ἔκανε γιά δοκιμή μιά εἰδική ἔρευνα γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια τῶν κυβερνείων Μόσχας καί Βλαντίμιρ (τό 1868 στά 2 αὐτά κυβερνεῖα ἦταν συγκεντρωμένοι σχεδόν οἱ μισοί ἐργοστασιακοί ἐργάτες καί σχεδόν ὁ μισός ὄγκος παραγωγῆς τῶν ἐργοστασίων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας). Ἄν πάρουμε τούς κλάδους, γιά τούς ὁποίους ὑπάρχουν στοιχεῖα καί στό ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν καί στήν Κεντρική στατιστική ἐπιτροπή, ἔχουμε τούς παρακάτω ἀριθμούς: σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν ὑπῆρχαν 1749 φάμπρικες μέ 186 521 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 131 568 χιλιάδες ρούβλια, καί σύμφωνα μέ τήν ἔρευνα τῆς Κεντρικῆς στατιστικῆς ἐπιτροπῆς ὑπῆρχαν 1704 φάμπρικες μέ 196 315 ἐργάτες στίς φάμπρικες σύν 33 485 ἐξωτερικούς ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 137 758 χιλιάδες ρούβλια.

μεταξύ, τά στοιχεῖα αὐτά δέν εἶχαν δημοσιευτεῖ σέ καμιά ἔκδοση τῆς ἐπιτροπῆς καί εἶναι ἄγνωστο ποιός, πῶς καί πότε τά συγκέντρωσε καί τά ἐπεξεργάστηκε)*· δεύτερο, γιατί οἱ συντάχτες τῆς «Στρατιωτικῆς-στατιστικῆς συλλογῆς» δέ δίστασαν καθόλου νά συμπεριλάβουν στίς φάμπρικες καί τά πιό μικρά ἐργαστήρια («Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», σελ. 319) καί ταυτόχρονα συμπλήρωναν τά βασικά στοιχεῖα μέ ἄλλα ὑλικά: καί μέ στοιχεῖα τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφακτούρας, καί μέ στοιχεῖα τῆς στρατιωτικῆς ἐπιμελητείας, καί μέ στοιχεῖα τῆς διεύθυνσης πυροβολικοῦ καί ναυτικοῦ, καί, τέλος, μέ στοιχεῖα «ἀπό τίς πιό διαφορετικές πηγές» (ibid., σελ. XXIII)**. Γι' αὐτό τό λόγο οἱ κ. κ. Ν. —ον***, Κάρισεφ**** καί Καμπλουκόφ*****, χρησιμοποιώντας τά στοιχεῖα τῆς «Στρατιωτικῆς-στατιστικῆς συλλογῆς», γιά νά τά συγκρίνουν μέ τά σύγχρονα στοιχεῖα, ἔδειξαν ὅτι ἀγνοοῦν τελείως τίς βασικές πηγές τῆς στατιστικῆς μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια κι ὅτι δέ βλέπουν καθόλου μά καθόλου κριτικά τή στατιστική αὐτή.

Στίς συζητήσεις πού ἔγιναν στήν Αὐτοκρατορική Οἰκονομική ἑταιρία, ὕστερα ἀπό τήν εἰσήγηση τοῦ Μ. Ι. Τ.-Μπαρανόβσκι, πού ἔδειξε ὅτι οἱ ἀριθμοί τῆς «Στρατιωτικῆς-στατιστικῆς συλλογῆς» ἦταν ἀπόλυτα λαθεμένοι, μερικά πρόσωπα δήλωσαν

* Εἶναι πολύ πιθανόν τά στοιχεῖα αὐτά νά πάρθηκαν ἁπλούστατα ἀπό τίς ἐκθέσεις τῶν διοικητῶν τῶν κυβερνείων, πού ὅπως θά δοῦμε πιό κάτω, ἐξογκώνουν πάντα σέ τεράστιο βαθμό τόν ἀριθμό τῶν φάμπρικων καί τῶν ἐργοστασίων.

** Πόσο πλατιά χρησιμοποιοῦσε ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» τόν ὅρο φάμπρικα φαίνεται πολύ ἀνάγλυφα ἀπό τά παρακάτω: τή στατιστική τῆς «Ἐπετηρίδας» τήν ὀνομάζει: «στατιστική τῶν *μεγάλων* ἐπιχειρήσεών μας» (σελ. 319, ἡ ὑπογράμμιση εἶναι τῶν συντακτῶν). Ὅπως εἴδαμε, τό $^{1}/_{3}$ αὐτῶν τῶν «μεγάλων» ἐπιχειρήσεων ἔχουν παραγωγή ἀξίας λιγότερο ἀπό 1000 ρούβλια!! Παραλείπουμε ἄλλα πιό λεπτομερῆ στοιχεῖα πού μᾶς δείχνουν γιά ποιό λόγο δέν ἐπιτρέπεται νά χρησιμοποιεῖ κανείς τούς ἀριθμούς τῆς «Στρατιωτικῆς-στατιστικῆς συλλογῆς» γιά τή σύγκριση μέ τά σύγχρονα στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν φάμπρικων καί τῶν ἐργοστασίων, μιά καί τό καθῆκον αὐτό τό πραγματοποίησε πιά ὁ κ. Τουγκάν-Μπαρανόβσκι (βλ. τό βιβλίο του «Ἡ φάμπρικα κτλ.», σελ. 336 καί ἑπόμενες). Σύγκρ. τίς «Μελέτες» σελ. 271 καί 275. (Βλ. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 4ος, σελ. 10–11 καί 14. *Ἡ Σύντ.*).

*** «Δοκίμιο», σελ. 125 καί «Ρούσκογε Μπογκάτστβο», 1894, τεῦχος 6.

**** «Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», 1889, τεῦχος 9, καί «Ὑλικά γιά τή ρωσική ἐθνική οἰκονομία», Μόσχα, 1898.

***** «Διαλέξεις γιά τήν οἰκονομία τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς», Μόσχα, 1897, σελ. 13.

ὅτι ἀκόμα κι ἄν ὑπάρχει λάθος στόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν, τό λάθος εἶναι πολύ μικρό, 10–15 %. Αὐτά ἔλεγε λχ. ὁ κ. Β. Β. (βλ. τά στενογραφημένα πραχτικά τῶν συζητήσεων. Πετρούπολη, 1898, σελ. 1). Στή γνώμη τοῦ Β.Β. «προσχώρησε» ὁ κ.Β. Ποκρόβσκι, πού ἀρκέστηκε ἐπίσης σέ μιά ἀστήριχτη δήλωση (σελ. 3). Τά πρόσωπα αὐτά καί οἱ ὀπαδοί τους, χωρίς νά κάνουν καμιά προσπάθεια νά ἐξετάσουν κριτικά τίς διάφορες πηγές τῆς στατιστικῆς μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια, ξόφλησαν μέ μερικές γενικολογίες γιά τή μή ἱκανοποιητική κατάσταση τῆς στατιστικῆς πού ἀφορᾶ τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια, γιά τό ὅτι τόν τελευταῖο καιρό τά στοιχεῖα της γίνονται δῆθεν πιό ἀκριβολογημένα (;;) κτλ. Ἔτσι, ὅπως παρατήρησε πολύ δικαιολογημένα ὁ Π. Μπ. Στροῦβε (σελ. 11), *συγκαλύφθηκε* ἁπλούστατα τό βασικό ζήτημα γιά τό χοντρό λάθος τῶν κ. κ. Ν. —ον καί Κάρισεφ. Γι᾽ αὐτό θεωροῦμε πώς δέν εἶναι περιττό νά ὑπολογίσουμε τίς ὑπερβολές πού ὑπάρχουν στά στοιχεῖα τῆς «Στρατιωτικῆς-στατιστικῆς συλλογῆς», πού εὔκολα θά μποροῦσε καί θά ἔπρεπε νά τίς προσέξει ὁ καθένας πού χειρίζεται προσεχτικά τίς πηγές. Γιά 71 κλάδους ὑπάρχουν γιά τό 1866 παράλληλα στοιχεῖα καί τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν («Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», τεῦχος Ι) καί ἄγνωστης προέλευσης («Στρατιωτική-στατιστική συλλογή»). Ἄν ἐξαιρέσουμε τούς μεταλλουργικούς κλάδους, ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» ἐξόγκωσε γιά τούς κλάδους αὐτούς κατά *50 χιλιάδες* ἄτομα τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν σέ φάμπρικες καί ἐργοστάσια τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. Ἔπειτα, γιά τούς κλάδους γιά τούς ὁποίους ἡ «Ἐπετηρίδα» ἔδοσε μόνο χοντρικούς ἀριθμούς γιά ὅλη τήν αὐτοκρατορία κι ἀπόφυγε νά τούς ἐπεξεργαστεῖ λεπτομερειακά, γιατί οἱ ἀριθμοί αὐτοί «ἦταν προφανῶς ἐξογκωμένοι» (σελ. 306 τῆς «Ἐπετηρίδας»), ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» ὑπολόγισε *ἐπιπλέον κι ἄλλες 95 χιλιάδες* ἐργάτες. Στήν παραγωγή τούβλων ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν ἔχει ἐξογκωθεῖ *minimum κατά 10 χιλιάδες*. Γιά νά πειστεῖ κανείς γι᾽ αὐτό, ἀρκεῖ νά συγκρίνει τά στοιχεῖα τῆς «Στρατιωτικῆς-στατιστικῆς συλλογῆς» κατά κυβερνεῖο, καθώς καί τά στοιχεῖα τῆς «Συλλογῆς στοιχείων καί ὑλικῶν τῆς διεύθυνσης τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», 1866 ἀρ. 4 καί 1867 ἀρ. 6. Ὅσον ἀφορᾶ τή μεταλλουργική βιομηχανία, ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» ἐξόγκωσε *τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν κατά 86 χιλιάδες ἄτομα* σέ σύγκριση μέ τήν «Ἐπετηρίδα», γιατί, ὅπως φαίνεται, περιέλαβε σ᾽ αὐτούς κι ἕνα μέρος τῶν ἐργατῶν τῶν ὀρυχείων. Ὅσον ἀφορᾶ

τούς κλάδους εἰδῶν πού ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης ἡ ἐξόγκωση πού κάνει ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» εἶναι, ὅπως θά δείξουμε στήν ἑπόμενη παράγραφο, *περίπου 40 χιλιάδες ἄτομα*. Συνολικά ἡ ἐξόγκωση φτάνει *τίς 280 χιλιάδες ἄτομα*. Πρόκειται γιά ἕναν *κατώτατο* κι ὄχι πλήρη ἀριθμό, γιατί δέν ἔχουμε ὑλικό γιά νά ἐλέγξουμε τά στοιχεῖα τῆς «Στρατιωτικῆς-στατιστικῆς συλλογῆς» γιά *ὅλους* τούς κλάδους τῆς παραγωγῆς. Γι᾽ αὐτό τό λόγο μπορεῖ νά κρίνει κανείς πόσο ἐνημερωμένα εἶναι σχετικά μέ τό ζήτημα αὐτό τά πρόσωπα, πού ἰσχυρίζονται ὅτι δέν εἶναι μεγάλο τό λάθος τῶν κ. κ. Ν. —ον καί Κάρισεφ!

Στή δεκαετία 1870–1880 ἔγινε πολύ λιγότερη δουλιά γιά τή συνόψιση καί τήν ἐπεξεργασία τῶν στοιχείων τῆς στατιστικῆς πού ἀφοροῦν τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια, ἀπ᾽ ὅση ἔγινε στή δεκαετία 1860–1870. Στήν «Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν» δημοσιεύτηκαν στοιχεῖα μονάχα γιά 40 κλάδους παραγωγῆς (πού δέν ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης) γιά τά χρόνια 1867–1879 (τεύχη VIII, X καί XII, βλ. παράρτημα II), πρέπει μάλιστα νά σημειωθεῖ ὅτι οἱ ὑπόλοιποι κλάδοι παραγωγῆς ἐξαιρέθηκαν μέ τό αἰτιολογικό ὅτι «δέν ἦταν καθόλου ἱκανοποιητικά τά στοιχεῖα» τῶν κλάδων παραγωγῆς, «πού συνδέονται μέ τήν ἀγροτική ζωή ἤ ἀνήκουν στά χειροτεχνικά καί βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα» (τεῦχος VIII, σελ. 482· ἐπίσης καί στό τεῦχος X, σελ. 590). Ἡ πιό πολύτιμη πηγή γιά τή δεκαετία 1870–1880 εἶναι ὁ «Ὁδηγός γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» τοῦ κ. Π. Ὀρλόφ (ἔκδοση 1η, Πετρούπολη, 1881, στοιχεῖα γιά τό 1879, παρμένα ἀπό τίς ἴδιες πάλι καταστάσεις πού ὑποβάλλονται ἀπό τούς ἐργοστασιάρχες στή διεύθυνση ἐμπορίου καί μανουφακτούρας). Ἡ ἔκδοση αὐτή δίνει τόν ὀνομαστικό κατάλογο ὅλων τῶν ἐπιχειρήσεων πού ἡ ἀξία τῆς παραγωγῆς τους δέν εἶναι λιγότερη ἀπό 2 χιλιάδες ρούβλια. Οἱ ὑπόλοιπες ἐπιχειρήσεις, ἐπειδή εἶναι μικρές καί δέν μποροῦν νά ξεχωριστοῦν ἀπό τίς βιοτεχνικές, δέν καταχωρήθηκαν στόν ὀνομαστικό κατάλογο, *ἀλλά μπῆκαν στά συνολικά στοιχεῖα* πού παραθέτει ὁ «Ὁδηγός». Μιά καί δέ δίνονται ἰδιαίτερα συνολικά στοιχεῖα γιά τίς ἐπιχειρήσεις πού ἡ ἀξία τῆς παραγωγῆς τους εἶναι πάνω ἀπό 2 χιλιάδες ρούβλια, βγαίνει ὅτι τά γενικά στοιχεῖα τοῦ «Ὁδηγοῦ», ὅπως ἀκριβῶς καί οἱ προηγούμενες ἐκδόσεις, ἀνακατεύουν τίς μικρές ἐπιχειρήσεις μέ τίς μεγάλες. Πρέπει μάλιστα νά σημειωθεῖ ὅτι στούς διάφορους κλάδους παραγωγῆς καί στά διάφορα κυβερνεῖα εἶναι διαφορετικός ὁ ἀριθμός τῶν μικρῶν ἐπιχειρήσεων πού πε-

ριλαβαίνεται (ἐννοεῖται, ἐντελῶς τυχαῖα) στή στατιστική*. Σχετικά μέ τούς κλάδους πού ἔχουν σχέση μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία ὁ «Ὁδηγός» ἐπαναλαβαίνει (σελ. 396) τήν ἐπιφύλαξη τῆς «Ἐπετηρίδας» κι ἀποφεύγει νά καθορίσει «*ἀκόμα καί κατά προσέγγιση* τά σύνολά» τους (ἡ ὑπογράμμιση εἶναι τοῦ συγγραφέα), γιατί τά στοιχεῖα δέν εἶναι ἀκριβολογημένα καί πλήρη**. Ἡ γνώμη αὐτή (ὅπως θά δοῦμε παρακάτω εἶναι ἀπόλυτα σωστή) δέν ἐμπόδισε ὡστόσο νά συμπεριληφθοῦν στούς συνολικούς ἀριθμούς τοῦ «Ὁδηγοῦ» ὅλα αὐτά τά πολύ ἀναξιόπιστα στοιχεῖα, πού ἔτσι ἀνακατεύτηκαν μέ τά στοιχεῖα πού εἶναι σχετικῶς ἀξιόπιστα. Παραθέτουμε τά γενικά στοιχεῖα τοῦ «Ὁδηγοῦ» γιά τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία, σημειώνοντας, ὅτι τά στοιχεῖα αὐτά σέ ἀντίθεση μέ τά προηγούμενα ἀγκαλιάζουν καί τούς κλάδους παραγωγῆς πού ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης (ἡ 2η ἔκδοση τοῦ «Ὁδηγοῦ», 1887, δίνει στοιχεῖα γιά τό 1884· ἡ 3η, τοῦ 1894, γιά τό 1890):

Χρόνια	Ἀριθμός φάμπρικων καί ἐργοστασίων	Συνολική παραγωγή σέ χιλιάδες ρούβλια	Ἀριθμός ἐργατῶν
1879 ***	27 986	1 148 134	763 152
1884	27 235	1 329 602	826 794
1890	21 124	1 500 871	875 764

Πιό κάτω θά δείξουμε ὅτι στήν πραγματικότητα δέ μειώθηκε καθόλου ὁ ἀριθμός τῶν φάμπρικων πού ἀναφέρουν αὐτά τά στοιχεῖα. Ἐδῶ ὅλο τό ζήτημα εἶναι ὅτι σέ διάφορες ἐποχές, ἕνας διαφορετικός ἀριθμός ἀπό μικρές ἐπιχειρήσεις συμπεριλαβαίνονταν στίς φάμπρικες. Λχ. τό 1884 ὑπολογιζόταν ὅτι μέ συνολική παραγωγή πάνω ἀπό 1000 ρούβλια ἡ καθεμιά ὑπῆρχαν 19 277 ἐπιχειρήσεις, ἐνῶ τό 1890 — 21 124. Τό 1884 ὅτι μέ συνολική παραγωγή 2 χιλιάδες καί πλέον ρούβλια ὑπῆρχαν 11 509 ἐπιχειρήσεις, ἐνῶ τό 1890 — 17 642****.

* Θά ἀναφέρουμε παραδείγματα στό ἑπόμενο ὑποκεφάλαιο. Ἐδῶ ὅμως θά ἀναφερθοῦμε στή σελίδα 679 καί στίς ἑπόμενες τοῦ «Ὁδηγοῦ». Ὅποιος θά ρίξει μιά ματιά σ' αὐτές, θά πειστεῖ εὔκολα ὅτι εἶναι σωστό αὐτό πού εἰπώθηκε στό κείμενο.

** Στήν 3η ἔκδοση τοῦ «Ὁδηγοῦ» (Πετρούπολη, 1894) ἡ ἐπιφύλαξη αὐτή δέν ἐπαναλήφθηκε, καί κακῶς δέν ἐπαναλήφθηκε, γιατί τά στοιχεῖα ἐξακολουθοῦσαν νά εἶναι ἐξίσου μή ἱκανοποιητικά.

*** Μερικά στοιχεῖα πού λείπουν συμπληρώθηκαν κατά προσέγγιση· βλ. «Ὁδηγό», σελ. 695.

**** Βλ. τήν ταξινόμηση τῶν φάμπρικων μέ βάση τόν ὄγκο παραγωγῆς στή 2η καί στήν 3η ἔκδοση τοῦ «Ὁδηγοῦ».

Ἀπό τό 1889 ἡ διεύθυνση ἐμπορίου καί μανουφακτούρας ἄρχισε νά ἐκδίδει σέ ἰδιαίτερες ἐκδόσεις τίς «Συλλογές στοιχείων γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια τῆς Ρωσίας» (γιά τό 1885 καί γιά τά ἑπόμενα χρόνια). Τά στοιχεῖα αὐτά βασίζονται στό ἴδιο ὑλικό (στίς καταστάσεις τῶν ἐργοστασιαρχῶν), ἀλλά καί ἐδῶ ἡ ἐπεξεργασία δέν εἶναι καθόλου ἱκανοποιητική καί ὑστερεῖ σέ σύγκριση μέ τήν ἐπεξεργασία τῶν στοιχείων στίς ἐκδόσεις τῆς δεκαετίας 1860–1870, πού ἀναφέραμε πιό πάνω. Ἡ μόνη βελτίωση εἶναι ὅτι οἱ μικρές ἐπιχειρήσεις, δηλαδή σέ ὅσες ἡ συνολική παραγωγή εἶναι κάτω ἀπό 1000 ρούβλια, ἀποκλείονται ἀπό τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια καί τά στοιχεῖα γι' αὐτές τίς μικρές ἐπιχειρήσεις δίνονται χωριστά, δίχως νά κατανέμονται κατά κλάδους*. Φυσικά, ἕνα τέτιο γνώρισμα τῆς «φάμπρικας», δέν εἶναι καθόλου ἀρκετό: μέ τούς σύγχρονους τρόπους συγκέντρωσης στοιχείων δέν μπορεῖ νά γίνεται κάν λόγος γιά *πλέρια* ἀπογραφή τῶν ἐπιχειρήσεων πού ἔχουν συνολική παραγωγή πάνω ἀπό 1000 ρούβλια. Ὁ χωρισμός τῶν «ἐργοστασίων» κατά κλάδους πού συνδέονται μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία, γίνεται ἐντελῶς τυχαῖα, λχ. οἱ νερόμυλοι καί οἱ ἀνεμόμυλοι σέ ὁρισμένα κυβερνεῖα καί σέ ὁρισμένα χρόνια θεωροῦνται φάμπρικες, ἐνῶ σέ ἄλλα κυβερνεῖα δέ θεωροῦνται**. Ὁ συντάχτης τοῦ ἄρθρου «Τά βασικά συμπεράσματα τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας στά χρόνια 1885–1887» (στίς «Συλλογές στοιχείων» γι' αὐτά τά χρόνια) πέφτει ἐπανειλημμένα σέ λάθη, γιατί τοῦ διαφεύγει τό γεγονός ὅτι δέν ὑπάρχει ὁμοιογένεια καί δυνατότητα σύγκρισης τῶν στοιχείων τῶν διάφορων κυβερνείων. Τέλος, γιά νά χαρακτηρίσουμε τίς «Συλλογές στοιχείων» θά προσθέσουμε ὅτι ὥς τό τέλος τοῦ 1891 οἱ συλλογές αὐτές ἀγκά-

* Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι τά στοιχεῖα γι' αὐτές τίς μικρές ἐπιχειρήσεις εἶναι ἐντελῶς τυχαῖα: σέ ὁρισμένα κυβερνεῖα καί σέ ὁρισμένα χρόνια τίς ὑπολογίζουν σέ ἑκατοντάδες καί χιλιάδες, σέ ὁρισμένα ἄλλα τίς ὑπολογίζουν σέ δεκάδες καί μονάδες. Λχ. στό κυβερνεῖο Βεσαραβίας ἀπό τό 1887 ὥς τό 1890 τίς ὑπολόγιζαν: 1479 — 272 — 262 — 1684, στό κυβερνεῖο Πένζας, ἀπό τό 1885 ὥς τό 1891 τίς ὑπολόγιζαν: 4 — 15— 0 — 1127 — 1135 — 2148 — 2264 κτλ. κτλ.

** Σύγκρ. τά παραδείγματα στίς «Μελέτες», σελ. 274 (βλ. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 4ος, σελ. 13–14.*Ἡ Σύντ.*).Ὁ κ. Τ.-Μπαρανόβσκι ἔκανε ἕνα μικρό λάθος, βεβαιώνοντας ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν πραγματικῶν ἐργοστασίων ἐλαττώθηκε ἀπό τό 1885 ὥς τό 1891 («Ἡ φάμπρικα», σελ. 350), κι αὐτό γιατί σύγκρινε τό μέσο ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού ἀναλογοῦν κατά φάμπρικα σέ διάφορους κλάδους παραγωγῆς καί σέ διαφορετικές περιόδους (ib., 355). Τά στοιχεῖα τῆς «Συλλογῆς» εἶναι ἐντελῶς χαώδη καί δέν μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν γιά τέτια συμπεράσματα, χωρίς μιά ἰδιαίτερη ἐπεξεργασία.

λιαζαν μονάχα τούς κλάδους πού δέν ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης, ἐνῶ ἀπό τό 1892 περιλάβαιναν ὅλους τούς κλάδους, μαζί καί τά ὀρυχεῖα καί τούς κλάδους πού ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης. Ταυτόχρονα δέν ξεχωρίζονται εἰδικά τά στοιχεῖα πού θά μποροῦσαν νά συγκριθοῦν μέ τά προηγούμενα στοιχεῖα καί δέν ἐξηγεῖται καθόλου ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο οἱ μεταλλευτικές ἐπιχειρήσεις μπῆκαν στό γενικό σύνολο τῶν φάμπρικων καί τῶν ἐργοστασίων (λχ. ἡ στατιστική τῆς μεταλλευτικῆς βιομηχανίας δέν ἔδινε ποτέ τήν ἀξία τῆς παραγωγῆς τῶν ὀρυχείων, ἀλλά μονάχα τήν ποσότητα τοῦ προϊόντος. Πῶς καθόριζαν οἱ συντάχτες τῶν «Συλλογῶν στοιχείων» τόν ὄγκο τῆς παραγωγῆς, εἶναι ἄγνωστο).

Στή δεκαετία 1880–1890 ἀνάγεται ἀκόμα μιά πηγή στοιχείων γιά τήν ἐργοστασιακή βιομηχανία μας, πού ἀξίζει τόν κόπο νά προσεχτεῖ γιά τίς ἀρνητικές της ἰδιότητες καί γιά τό λόγο προπαντός ὅτι τά στοιχεῖα της τά χρησιμοποίησε ὁ κ. Κάρισεφ*. Εἶναι ἡ «Συλλογή στοιχείων τῆς Ρωσίας στά χρόνια 1884/85» (Πετρούπολη, 1887. Ἔκδοση τῆς Κεντρικῆς στατιστικῆς ἐπιτροπῆς), πού δείχνει σέ ἕναν πίνακά της «τή συνολική παραγωγή τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία» (πίνακας XXXIX). Ὁ ἀριθμός τῶν ἐργοστασίων καί τῶν ἐργατῶν δόθηκε γιά ὅλη τή Ρωσία, χωρίς νά γίνει ἡ κατανομή της κατά κυβερνεῖα. Πηγή τῶν πληροφοριῶν εἶναι «τά στοιχεῖα τῶν ἐκθέσεων τῶν κ. κ. διοικητῶν τῶν κυβερνείων» (σελ. 311). Τά στοιχεῖα περιλαβαίνουν ὅλους τούς κλάδους παραγωγῆς κι αὐτούς πού ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης καθώς καί τά ὀρυχεῖα, ἐπίσης γιά ὅλους τούς κλάδους παραγωγῆς ὑπολογίζεται ὁ «μέσος» ἀριθμός ἐργατῶν καί ἡ συνολική ἀξία τῆς παραγωγῆς κατά ἐργοστάσιο γιά ὅλη τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία. Αὐτούς ἀκριβῶς τούς «μέσους ἀριθμούς» καταπιάστηκε ν' «ἀναλύσει» ὁ κ. Κάρισεφ. Γιά νά κρίνουμε τή σημασία τους, ἄς συγκρίνουμε τά στοιχεῖα τῆς «Συλλογῆς» καί τίς «Συλλογές στοιχείων» (γιά μιά τέτια σύγκριση, πρέπει ἀπό τά πρωταρχικά στοιχεῖα τῆς παραγωγῆς νά βγάλουμε ἔξω τούς κλάδους τῆς μεταλλουργίας καί τούς κλάδους πού ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλω-

* *Ν. Α. Κάρισεφ.* «Στατιστική ἐπισκόπηση γιά τή διάδοση τῶν κυριότερων κλάδων τῆς βιομηχανίας ἐπεξεργασίας στή Ρωσία», «Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», 1889, τεῦχος 9, Σεπτέμβρης. Πλάι στή νεότερη ἐργασία τοῦ κ. Κάρισεφ, πού τήν ἔχουμε ἐξετάσει στίς «Μελέτες», τό ἄρθρο αὐτό χρησιμεύει σάν δεῖγμα γιά τό πῶς δέν πρέπει νά χρησιμοποιεῖ κανείς τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια.

σης, τήν ἁλιεία καί «ἄλλους». Μένουν 53 κλάδοι. Τά στοιχεῖα ἀφοροῦν τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία):

Πηγές	Ἀριθμός φάμπρικων	Ἀριθμός ἐργατῶν	Συνολική παραγωγή σέ χιλιάδες ρούβλια
«Συλλογή στοιχείων γιά τή Ρωσία»	54 179	559 476	569 705
«Συλλογή στοιχείων τῆς διεύθ. ἐμπορίου καί μανουφακτούρας»	14 761	499 632	672 079
	+ 39 418	+ 59 844	— 102 374
	+ 267%	+ 11,9%	— 15,2%

Ἔτσι, οἱ ἐκθέσεις τῶν διοικητῶν τῶν κυβερνείων θεώρησαν σάν «φάμπρικες» δεκάδες χιλιάδες μικρές ἀγροτικές καί βιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις! Φυσικά, οἱ ἐπιχειρήσεις αὐτές περιλαβαίνονταν στίς φάμπρικες ἐντελῶς τυχαῖα, μόνο σέ ὁρισμένους κλάδους παραγωγῆς, σέ ὁρισμένα κυβερνεῖα καί νομούς. Νά μερικά παραδείγματα ἀριθμοῦ ἐργοστασίων σέ ὁρισμένους κλάδους παραγωγῆς σύμφωνα μέ τή «Συλλογή» καί τίς «Συλλογές στοιχείων»: γουναράδικα 1205 καί 259, βυρσοδεψεῖα 4079 καί 2026, παραγωγή ψαθῶν καί ζεμπιλιῶν 562 καί 55, παραγωγή ἀμυλόκολλας καί μελάσας 1228 καί 184, ἀλευρόμυλοι 17 765 καί 3940, ἐλαιοτριβεῖα 9341 καί 574, παραγωγή κατραμιοῦ 3366 καί 328, τουβλοποιία 5067 καί 1488, ἀγγειοπλαστική καί μωσαϊκά 2573 καί 147. Μποροῦμε νά φανταστοῦμε τί εἴδους «στατιστική» θά βγεῖ, ὅταν τήν «ἔκταση τῶν ἐπιχειρήσεων»* στήν ἐργοστασιακή βιομηχανία μας τήν κρίνουμε ἀπό τούς «μέσους ἀριθμούς» πού βασίζονται σέ παρόμοιους ὑπολογισμούς τῶν «φάμπρικων»! Κι ὅμως ὁ κ. Κάρισεφ κρίνει ἀκριβῶς μέ τέτιο τρόπο, κατατάσσοντας στή μεγάλη βιομηχανία μονάχα τούς κλάδους παραγωγῆς, στούς ὁποίους ὁ πιό πάνω «*μέσος ἀριθμός*» τῶν ἐργατῶν κατά ἐργοστάσιο (γιά ὅλη τή Ρωσία) εἶναι *πάνω ἀπό ἑκατό*. Μέ μιά τόσο πρωτοφανῆ μέθοδο βγαίνει τό συμπέρασμα ὅτι «ἡ μεγάλη βιομηχανία, ὅταν τήν παίρνουμε στίς παραπάνω διαστάσεις», δίνει μόνο τό $^1/_4$ τῆς συνολικῆς παραγωγῆς!! (σελ. 47 τοῦ ἄρθρου

* Παράγραφος IV τοῦ ἄρθρου τοῦ κ. Κάρισεφ. Ἄς σημειώσουμε ὅτι γιά νά γίνει σύγκριση μέ τή «Συλλογή» θά μπορούσαμε νά πάρουμε ἀντί γιά τή «Συλλογή στοιχείων», τόν «Ὁδηγό» τοῦ κ. Ὀρλόφ, πού ἀπό τή 2η ἔκδοσή του (γιά τό 1884) ἀναφέρει ἀποσπάσματα κι ὁ κ. Κάρισεφ.

πού ἀναφέραμε)*. Παρακάτω θά δείξουμε ὅτι στήν πραγματικότητα οἱ φάμπρικες μέ 100 καί περισσότερους ἐργάτες συγκεντρώνουν σέ ἀξία πάνω ἀπό τή μισή συνολική παραγωγή τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας μας.

Ἄς σημειώσουμε μέ τήν εὐκαιρία, ὅτι τά στοιχεῖα τῶν τοπικῶν στατιστικῶν ἐπιτροπῶν τῶν κυβερνείων (πού χρησιμοποιοῦνται γιά τίς ἐκθέσεις τῶν διοικητῶν τῶν κυβερνείων) τά χαρακτηρίζει πάντα μιά ἀπόλυτη ἀσάφεια τῶν ἐννοιῶν «φάμπρικα καί ἐργοστάσιο» καί μιά συμπτωματική ἀπογραφή τῶν μικρῶν ἐπιχειρήσεων. Λχ. στό κυβερνεῖο Σμολένσκ μερικοί νομοί συμπεριλάβαιναν γιά τό 1893/94 στίς φάμπρικες δεκάδες μικρά ἐλαιοτριβεῖα καί ἄλλοι νομοί οὔτε ἕνα. Μέ βάση τήν ἴδια συμπτωματική ἀπογραφή σέ διάφορους νομούς κτλ. ἀναφέρονται γιά ὅλο τό κυβερνεῖο 152 «ἐργοστάσια» παραγωγῆς κατραμιοῦ (σύμφωνα μέ τόν «Ὁδηγό» τοῦ 1890 κανένα) κτλ.**. Στή δεκαετία 1890–1900 ἡ τοπική στατιστική ἀνάφερε γιά τό κυβερνεῖο Γιαροσλάβλ 3376 φάμπρικες κι ἐργοστάσια (ἔναντι 472 σύμφωνα μέ τόν «Ὁδηγό» τοῦ 1890), συμπεριλαβαίνοντας (σέ μερικούς νομούς) ἑκατοντάδες μύλους, σιδεράδικα, μικρές ἐπιχειρήσεις πού ἐπεξεργάζονται τήν πατάτα κτλ.***

Πολὺ πρόσφατα, στή στατιστική μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια ἔγιναν μεταρυθμίσεις, πού ἄλλαξαν τό πρόγραμμα συγκέντρωσης τῶν στοιχείων, πού ἄλλαξαν τήν ἔννοια «φάμπρικα κι ἐργοστάσιο» (μπῆκαν νέα κριτήρια: ἡ ὕπαρξη μηχανικοῦ κινητήρα ἤ 15 τουλάχιστο ἐργατῶν), κι ἀνατέθηκε στήν ἐπιθεώρηση ἐργασίας νά συμμετέχει στή συγκέντρωση καί στόν ἔλεγχο τῶν στοιχείων. Γιά περισσότερες λεπτομέρειες παραπέμπουμε τόν ἀναγνώστη στό ἄρθρο τῆς συλλογῆς μας «Μελέτες»* πού ἀναφέραμε πιό πάνω, ὅπου ἀναλύθηκε λεπτομερειακά ὁ «Κατάλογος γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» (Πετρούπολη, 1897)**, πού συντάχτηκε σύμφωνα μέ τό νέο πρόγραμμα. Στό ἄρθρο αὐτό δείχνουμε, ὅτι παρά τή μεταρύθμιση *εἶναι σχεδόν ἀνεπαίσθητη* ἡ βελτίωση στή στατιστική μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια. Ὅτι ἡ ἔννοια «φάμπρικα κι ἐργοστάσιο» ἔμεινε ἐντελῶς ἀκαθόριστη κι ὅτι τά στοιχεῖα ἐξακολουθοῦν νά εἶναι συχνά ἐντελῶς τυχαῖα καί γι᾿ αὐτό πρέπει νά χρησιμοποιοῦνται μέ τή μεγαλύτερη προσοχή***. Μονάχα μιά σωστή, ὀργανωμένη μέ εὐρωπαϊκό τρόπο βιομηχανική ἀπογραφή μπορεῖ νά βγάλει τή βιομηχανική στατιστική μας ἀπό τή χαώδικη κατάστασή της****.

* «Ἔτσι τά $^3/_4$ τῆς τελευταίας» (τῆς συνολικῆς χρονιάτικης παραγωγῆς) «βγαίνουν ἀπό ἐπιχειρήσεις μικροῦ σχετικά τύπου. Οἱ ρίζες αὐτοῦ τοῦ φαινομένου μποροῦν νά βρίσκονται σέ πολλά οὐσιαστικῆς σπουδαιότητας στοιχεῖα τῆς ρωσικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας. Ἐδῶ πρέπει νά συμπεριληφθεῖ, ἀνάμεσα στ᾿ ἄλλα, *τό σύστημα γαιοχτησίας πού ἐπικρατεῖ στή μάζα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ*, ἡ βιωσιμότητα τῆς κοινότητας (sic!) πού προβάλλει στή χώρα μας κάθε δυνατό ἐμπόδιο στήν ἀνάπτυξη τῆς ἐπαγγελματικῆς τάξης τῶν ἐργατῶν τῆς φάμπρικας καί τοῦ ἐργοστασίου. Μαζί του συνδυάζεται (!) καί *ἡ διάδοση τῆς οἰκιακῆς μορφῆς ἐπεξεργασίας τῶν προϊόντων*, ἀκριβῶς στήν ἴδια ἐκείνη (μέση) ζώνη τῆς Ρωσίας, ὅπου εἶναι συγκεντρωμένες οἱ περισσότερες φάμπρικες καί τά περισσότερα ἐργοστάσιά μας» (ibid., ἡ ὑπογράμμιση εἶναι τοῦ κ. Κάρισεφ). Κακόμοιρη «κοινότητα»! Αὐτή καί μόνη πρέπει νά φέρνει τίς εὐθύνες γιά ὅλα, ἀκόμα καί γιά τά στατιστικά λάθη τῶν σοφῶν θαυμαστῶν της!

** Στοιχεῖα ἀπό τό βιβλίο τοῦ κ. Ντ. Ζμπάνκοφ: «Ἡ υγειονομική ἔρευνα στίς φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια τοῦ κυβερνείου Σμολένσκ» (Σμολένσκ, τεῦχος Ι, 1894).

*** «Ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ», τεῦχος ΙΙ, Γιαροσλάβλ, 1896. Σύγκρ. ἐπίσης ἀπό τό «Ἡμερολόγιο τοῦ κυβερνείου Τούλας γιά τό 1895» (Τούλα, 1895) μέρος VI, σελ. 14–15: τήν «Ἔκθεση γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια τοῦ 1893».

* Βλ. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 4ος. *Ἡ Σύντ.*

** Σύμφωνα μέ τούς ὑπολογισμούς τοῦ κ. Κάρισεφ, ἡ συνόψιση τῶν στοιχείων τοῦ «Καταλόγου» σχετικά μέ τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία εἶναι ἡ παρακάτω: 14 578 φάμπρικες μέ 885 555 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 1 345 346 χιλιάδες ρούβλια.

*** Στίς συλλογές ἐκθέσεων τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας, πού ἐκδίδονται ἀπό τό ὑπουργεῖο ἐμπορίου καί βιομηχανίας (γιά τά χρόνια 1901–1903), ὑπάρχουν στοιχεῖα γιά τόν ἀριθμό τῶν φάμπρικων καί τῶν ἐργοστασίων, καθώς καί τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν σ᾿ αὐτά (γιά 64 κυβερνεῖα τῆς Ρωσίας), μέ τό χωρισμό τῶν φάμπρικων καί τῶν ἐργοστασίων σέ ὁμάδες μέ βάση τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν (ὥς 20, 21–50, 51–100, 101–500, 501–1000 καί πάνω ἀπό 1000). Πρόκειται γιά ἕνα μεγάλο βῆμα πρός τά μπρός τῆς στατιστικῆς μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια. Τά στοιχεῖα γιά τά μεγάλα ἐργαστήρια (μέ 21 καί πάνω ἐργάτες) εἶναι ἴσως κάπως πιό ἀξιόπιστα. Τά στοιχεῖα γιά τίς «φάμπρικες» μέ ἀριθμό ἐργατῶν κάτω ἀπό 20 εἶναι ἐντελῶς τυχαῖα καί δέν ἀξίζουν τίποτα. Λχ. γιά τό 1903 στό κυβερνεῖο Νίζνι Νόβγκοροντ ἀναφέρονται 266 φάμπρικες μέ ἀριθμό ἐργατῶν κάτω ἀπό 20. Οἱ φάμπρικες αὐτές ἔχουν 1975 ἐργάτες, δηλαδή κατά μέσο ὅρο λιγότερους ἀπό 8 ἐργάτες ἡ καθεμιά. Στό κυβερνεῖο Πέρμ ἀναφέρονται 10 τέτιες φάμπρικες μέ 159 ἐργάτες! Φυσικά, αὐτό εἶναι γελοῖο. Συνολικά γιά τό 1903 καί γιά 64 κυβερνεῖα ἀναφέρονται: 15 821 φάμπρικες μέ 1 640 406 ἐργάτες, κι ἄν ἀφαιρέσουμε τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια μέ ἀριθμό ἐργατῶν κάτω ἀπό 20, θάχουμε 10 072 φάμπρικες κι ἐργοστάσια μέ 1 576 754 ἐργάτες. *(Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.)*

**** Βλ. «Βέστνικ Φινάνσοφ», τεῦχος 35 τοῦ 1896. Ἐκθέσεις γιά τίς εἰσηγήσεις καί τίς συζητήσεις στό συνέδριο τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ. Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἔδοσε μιά πολύ ἀνάγλυφη εἰκόνα τῆς χαώδικης κατάστασης τῆς στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια, περιγράφοντας τήν περιπλάνηση τοῦ ἐρωτηματολογίου «ὥς τόν κατώτερο ἀστυνομικό ὑπάλληλο, πού

Ἀπό τήν ἀνάλυση τῆς στατιστικῆς μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια βγαίνει, ὅτι στή μεγάλη πλειοψηφία τῶν περιπτώσεων δέν ἐπιτρέπεται νά χρησιμοποιεῖ κανείς τά στοιχεῖα της χωρίς εἰδική ἐπεξεργασία τους καί ὅτι ὁ κύριος σκοπός αὐτῆς τῆς ἐπεξεργασίας πρέπει νά εἶναι ὁ χωρισμός τοῦ σχετικά χρήσιμου ἀπό τό ἐντελῶς ἄχρηστο ὑλικό. Στό ἑπόμενο ὑποκεφάλαιο θά ἐξετάσουμε ἀπ᾿ αὐτή τήν ἄποψη τά στοιχεῖα γιά τούς κυριότερους κλάδους τῆς παραγωγῆς, τώρα ὅμως θά βάλουμε τήν ἐρώτηση: αὐξάνουν ἄραγε ἤ ἐλαττώνονται οἱ φάμπρικες στή Ρωσία; Ἡ κύρια δυσκολία αὐτῆς τῆς ἐρώτησης εἶναι ὅτι στόν τρόπο πού χρησιμοποιεῖται ἡ ἔννοια «φάμπρικα» στή στατιστική μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια ἐπικρατεῖ ἕνα τρομερό χάος. Γι᾿ αὐτό τό λόγο οἱ ἀρνητικές ἀπαντήσεις σ᾿ αὐτή τήν ἐρώτηση, πού δίνονται κάποτε σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια (λχ. ἀπό τόν κ. Κάρισεφ), δέν μποροῦν νά ἔχουν καμιά σημασία. Εἶναι ἀνάγκη πρίν ἀπ᾿ ὅλα νά καθοριστεῖ κάποιο ἀκριβές κριτήριο τῆς ἔννοιας «φάμπρικα», χωρίς αὐτό τόν ὅρο θά ἦταν ἀνοησία νά περιγράψουμε τήν ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας μέ στοιχεῖα γιά ἐπιχειρήσεις, στίς ὁποῖες συγκαταλέγονταν διάφοροι μικροί μύλοι, ἐλαιοτριβεῖα, τουβλοποιεῖα, κτλ. κτλ., πού ὁ ἀριθμός τους κυμαινόταν ἀπό τή μιά ἐποχή στήν ἄλλη. Ἄν πάρουμε σάν τέτιο κριτήριο τήν ὕπαρξη στίς ἐπιχειρήσεις τουλάχιστον 16 ἐργατῶν, τότε θά δοῦμε ὅτι τό 1866 ὑπῆρχαν στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία τό πολύ-πολύ 2,5–3 χιλιάδες τέτιες βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις, τό 1879 περίπου 4,5 χιλιάδες, τό 1890 περίπου 6 χιλιάδες, τό 1894/95 περίπου 6,4 χιλιάδες καί τό 1903 περίπου 9 χιλιάδες *. Συνεπῶς, *ὁ ἀριθμός τῶν φάμπρικων στή Ρωσία μετά τή μεταρρύθμιση αὐξάνει καί μάλιστα ἀρκετά γρήγορα.*

τελικά τό παραδίνει ἐπὶ ἀποδείξει, βέβαια, στίς βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις πού τίς θεωρεῖ ἄξιες προσοχῆς, καί πιό συχνά στίς ἐπιχειρήσεις, ὅπου εἶχε στείλει ἐρωτηματολόγιο καί τόν περασμένο χρόνο», — περιγράφοντας τόν τρόπο πού συμπληρώνεται τό φύλλο αὐτό μέ ἀπαντήσεις, πού εἴτε γράφονται, «ὅπως τόν περασμένο χρόνο» — (ἀξίζει νά ρίξει κανείς μιά ματιά στίς «Συλλογές στοιχείων» τῆς διεύθυνσης τοῦ ἐμπορίου καί τῆς μανουφακτούρας σχετικά μέ μερικούς κλάδους παραγωγῆς μερικῶν κυβερνείων, γιά νά πειστεῖ ὅτι αὐτό εἶναι σωστό), — εἴτε γράφονται ἐντελῶς χωρίς κανένα νόημα κτλ.

* Τά στοιχεῖα ἀφοροῦν ὅλους τούς κλάδους παραγωγῆς (δηλαδή μαζί κι ὅσους ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης) ἐκτός ἀπό τά ὀρυχεῖα. Γιά τά χρόνια 1879, 1890 καί 1894/95 ὑπολογίσαμε ἐμεῖς τά στοιχεῖα τοῦ «Ὁδηγοῦ» καί τοῦ «Καταλόγου». Ἀπό τά στοιχεῖα τοῦ «Καταλόγου» ἀποκλείστηκαν τά τυπογραφεῖα, πού προηγούμενα δέν τά περιλάβαινε ἡ στατιστική γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια (βλ. «Μελέτες», σελ. 273). (Βλ. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 4ος, σελ. 12. *Ἡ Σύντ.*) Ἀπό 6891 ἐπιχειρήσεις τό 1866 ἔχουμε, μέ βάση τά στοιχεῖα τῆς «Ἐπετηρίδας» πού περιλαβαίνει 71 κλάδους παραγωγῆς, 1861 ἐπιχειρήσεις μέ 16 καί πλέον ἐργάτες. Τό 1890 οἱ 71 αὐτοί κλάδοι ἀγκάλιαζαν περίπου τά $^4/_5$ ὅλων τῶν ἐπιχειρήσεων πού εἶχαν πάνω ἀπό 16 ἐργάτες. Τό κριτήριο πού πήραμε ἐμεῖς γιά τόν καθορισμό τῆς ἔννοιας «φάμπρικα» τό θεωροῦμε ἀκριβέστερο, γιατί τό γεγονός, ὅτι οἱ ἐπιχειρήσεις μέ 16 καί πλέον ἐργάτες ὑπάγονται στίς φάμπρικες, ἦταν ἔξω ἀπό κάθε ἀμφισβήτηση γιά τά πιό διαφορετικά προγράμματα τῆς ἐργοστασιακῆς στατιστικῆς μας καί γιά ὅλους τούς κλάδους παραγωγῆς. Δέ χωράει ἀμφιβολία, ὅτι ἡ στατιστική γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια δέν μποροῦσε ποτέ καί δέν μπορεῖ καί τώρα νά καταγράψει *ὅλες* τίς ἐπιχειρήσεις μέ 16 καί πλέον ἐργάτες (βλ. παραδείγματα στό κεφάλαιο VI, ὑποκ. II), ὅμως δέν ἔχουμε κανένα λόγο νά νομίζουμε, ὅτι νωρίτερα ὑπῆρχαν περισσότερες παραλείψεις ἀπό τώρα. Γιά τό 1903 τά στοιχεῖα εἶναι ἀπό τή «Συλλογή ἐκθέσεων τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας». Σέ 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας ὑπῆρχαν 8856 φάμπρικες καί ἐργοστάσια πού εἶχαν πάνω ἀπό 20 ἐργάτες.

III. Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΟΣΤΑΤΙΣΤΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ

Πιό πάνω σημειώσαμε ἤδη, ὅτι γιά νά κρίνουμε τήν ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης βιομηχανίας μέ βάση τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια εἶναι ἀπαραίτητο νά ξεχωρίσουμε τό σχετικά χρήσιμο ὑλικό πού ὑπάρχει σ᾿ αὐτή τή στατιστική ἀπό τό ἀπόλυτα ἄχρηστο. Γιά τό σκοπό αὐτό ἄς ἐξετάσουμε τούς κυριότερους κλάδους παραγωγῆς τῆς βιομηχανίας μας ἐπεξεργασίας.

1) Ὑφαντουργικοί κλάδοι

Ἐπικεφαλῆς τῆς ἐριουργίας βρίσκεται ἡ βιομηχανία τσόχας, πού τό 1890 εἶχε συνολική παραγωγή ἀξίας πάνω ἀπό 35 ἑκατομμύρια ρούβλια κι ἀπασχολοῦσε 45 χιλιάδες ἐργάτες. Τά ἱστορικοστατιστικά στοιχεῖα γι᾿ αὐτόν τόν κλάδο δείχνουν μιά σημαντική ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν, καί συγκεκριμένα ἀπό 72 638 πού ἦταν τό 1866 σέ 46 740 τό 1890 *. Γιά νά ἐκτιμήσουμε αὐτό τό φαινόμενο, πρέπει νά πάρουμε ὑπόψη, ὅτι ὥς τή δεκαε-

---

* Γιά ὅλες τίς περιπτώσεις, πού δέν ὑπάρχουν ἰδιαίτερες ἐπιφυλάξεις, παίρνουμε γιά τό 1866 τά στοιχεῖα τῆς «Ἐπετηρίδας» καί γιά τό 1879 καί τό 1890 τά στοιχεῖα τῶν «Ὁδηγῶν». Ἡ «Ἱστορικοστατιστική ἐπιθεώρηση» (τόμ. II) δίνει στοιχεῖα γιά τή χρονιάτικη παραγωγή τσόχας ἀπό τό 1855 ὥς τό 1879. Νά ὁ μέσος ἀριθμός τῶν ἐργατῶν κατά πενταετίες, ἀπό τήν πενταετία 1855–1859 ὥς τήν πενταετία 1875–1879: 107433, 96131, 92117, 87960 καί 81458.

τία 1860–1870 ἡ παραγωγή τῆς τσόχας εἶχε μιά ἰδιαίτερη, πρωτότυπη ὀργάνωση: ἦταν συγκεντρωμένη σέ σχετικά μεγάλες ἐπιχειρήσεις, πού παρ' ὅλα αὐτά δέν εἶχαν καμιά σχέση μέ τήν κεφαλαιοκρατική ἐργοστασιακή βιομηχανία, ἀλλά βασίζονταν στή δουλιά τῶν δουλοπάροικων ἤ τῶν προσωρινά ὑπόχρεων ἀγροτῶν. Γι' αὐτό τό λόγο στίς ἐπισκοπήσεις τῆς «ἐργοστασιακῆς» βιομηχανίας τῆς δεκαετίας 1860–1870 θά δεῖτε ὅτι οἱ φάμπρικες παραγωγῆς τσόχας εἶναι χωρισμένες 1) σέ φάμπρικες τῶν τσιφλικάδων ἤ τῶν εὐγενῶν καί 2) σέ φάμπρικες τῶν ἐμπόρων. Οἱ πρῶτες παρῆγαν κυρίως τσόχα γιά τό στρατό, οἱ παραγγελίες μάλιστα τοῦ δημοσίου κατανέμονταν ἐξίσου ἀνάμεσα στίς φάμπρικες μέ βάση τόν ἀριθμό τῶν μηχανῶν. Ἡ ὑποχρεωτική δουλιά καθόριζε τήν καθυστέρηση τῆς τεχνικῆς αὐτῶν τῶν ἐπιχειρήσεων καί τή χρησιμοποίηση ἀπ' αὐτές ἑνός ἀσύγκριτα μεγαλύτερου ἀριθμοῦ ἐργατῶν σέ σχέση μέ τίς φάμπρικες τῶν ἐμπόρων πού βασίζονταν στήν ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία*. Ἡ μεγαλύτερη μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν στή βιομηχανία τῆς τσόχας παρατηροῦνταν προπαντός στά κυβερνεῖα ὅπου οἱ φάμπρικες ἀνῆκαν στούς τσιφλικάδες. Ἔτσι, σέ 13 τέτια κυβερνεῖα (πού ἀναφέρονται στήν «ἐπισκόπηση τῆς μανουφακτούρας») ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν ἐλαττώθηκε ἀπό 32 921 σέ 14 539 (1866 καί 1890), ἐνῶ σέ 5 κυβερνεῖα ὅπου οἱ φάμπρικες ἀνῆκαν στούς ἐμπόρους (Μόσχας, Γκρόντνο, Λιβονίας, Τσερνίγκοφ καί Πετρούπολης) ἔπεσε ἀπό 31 291 σέ 28 257. Ἀπό δῶ βγαίνει ξεκάθαρα, ὅτι στήν περίπτωση αὐτή ἔχουμε νά κάνουμε μέ δυό ἀντίθετα ρεύματα, πού ὅμως καί τά δυό ἐκφράζουν τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, καί συγκεκριμένα: ἀπό τό ἕνα μέρος τόν ξεπεσμό τῶν τσιφλικάδικων ἐπιχειρήσεων πού χρησιμοποιοῦσαν τήν ἐργασία χωρικῶν ἀγορασμένων μαζί μέ τό χωριό τους κι ἀπό τό ἄλλο, τήν ἀνάπτυξη καθαρά κεφαλαιοκρατικῶν ἐργοστασίων ἀπό τά ἐργαστήρια τῶν ἐμπόρων. Ἕνας σημαντικός ἀριθμός ἀπό ἐργάτες στή βιομηχανία τσόχας τῆς δεκαετίας 1860–1870 δέν ἦταν καθόλου ἐργάτες *φάμπρικας* μέ τήν κυριολεχτική σημασία αὐτοῦ τοῦ ὅρου· ἦταν ἐξαρτημένοι ἀγρότες, πού δούλευαν γιά

* Βλ. τήν «Ἐπισκόπηση τῶν διαφόρων κλάδων τῆς μανουφακτούρας στή Ρωσία», τόμ. I, Πετρούπολη, 1862, ἰδιαίτερα τίς σελίδες 165 καί 167. Σύγκρ. ἐπίσης τή «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», σελ. 357 καί ἑπόμενες. Σήμερα θά συναντήσεις σπάνια στούς καταλόγους τῶν φαμπρικάντηδων τσόχας τά ξακουστά ὀνόματα τῶν εὐγενῶν, πού στά 1860–1870 ἀποτελοῦσαν τή συντριπτική πλειοψηφία.

τούς τσιφλικάδες*. Ἡ βιομηχανία τσόχας ἀποτελεῖ παράδειγμα τοῦ πρωτότυπου φαινομένου τῆς ρωσικῆς ἱστορίας πού συνίσταται στή χρησιμοποίηση τῆς ἐργασίας τοῦ δουλοπάροικου στή βιομηχανία. Μιά καί περιοριζόμαστε ἐδῶ στήν ἐποχή μετά τή μεταρύθμιση, μᾶς ἀρκοῦν οἱ παραπάνω σύντομες παρατηρήσεις γιά τό πῶς καθρεφτίζεται τό φαινόμενο αὐτό στή στατιστική γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια**. Γιά νά κρίνουμε τήν ἀνάπτυξη ἀκριβῶς τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας στό δοσμένο κλάδο, θ' ἀναφέρουμε ἀκόμα καί τά παρακάτω στοιχεῖα ἀπό τή στατιστική τῶν ἀτμοκινητήρων: στήν περίοδο 1875–1878 στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία στήν παραγωγή μάλλινων νημάτων καί στήν τσοχοποιία ὑπῆρχαν 167 μηχανοκίνητες ἐπιχειρήσεις μέ 209 ἀτμοκινητῆρες συνολικῆς δύναμης 4632 ἵππων, ἐνῶ τό 1890 ὑπῆρχαν 197 ἐπιχειρήσεις μέ 341 ἀτμοκινητῆρες συνολικῆς δύναμης 6602 ἵππων. Ἑπομένως, ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ἀτμοῦ δέν πρόοδευε πολύ γρήγορα, γεγονός πού ὀφείλεται ἐνμέρει στίς παραδόσεις τῶν τσιφλικάδικων ἐργοστασίων καί ἐνμέρει στήν ἐκτόπιση τῆς τσόχας ἀπό φτηνότερα λεπτά μάλλινα καί μαλλοβάμβακα ὑφάσματα***. Στήν περίοδο 1875–1878 ὑπῆρχαν στήν ὑφαντουργία μάλλινων ὑφασμάτων 7 μηχανοκίνητες ἐπιχειρή-

* Νά δυό παραδείγματα ἀπό τή στατιστική τῶν ζέμστβο. Γιά τή φάμπρικα παραγωγῆς τσόχας τοῦ Ν. Π. Γκλαντκόφ στό νομό Βόλσκ τοῦ κυβερνείου Σαράτοφ (τό 1866 εἶχε 306 ἐργάτες), διαβάζουμε στή στατιστική συλλογή τῶν ζέμστβο γι' αὐτό τό νομό (σελ. 275), ὅτι ἀνάγκαζαν τούς ἀγρότες νά δουλεύουν στή φάμπρικα τοῦ ἀφέντη. «Δούλευαν στή φάμπρικα ὥσπου νά παντρευτοῦν κι ἔπειτα περιέρχονταν στήν κατάσταση τοῦ δουλοπάροικου». Στό χωριό Ριάσι τοῦ νομοῦ Ρανενμπούργκ τοῦ κυβερνείου Ριαζάν ὑπῆρχε τό 1866 μιά φάμπρικα τσόχας μέ 180 ἐργάτες. Οἱ ἀγρότες ἐκτελοῦσαν τίς ἀγγαρεῖες δουλεύοντας στή φάμπρικα πού ἔκλεισε τό 1870 («Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Ριαζάν», τόμ. II, τεῦχος I, Μόσχα, 1882, σελ. 330).

** Βλ. *Νισσέλοβιτς*, «Ἱστορία τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας», μέρος I καί II. Πετρούπολη, 1883–1884. — *Α. Σεμιόνοφ*, «Μελέτη τῶν ἱστορικῶν στοιχείων γιά τό ἐξωτερικό ἐμπόριο καί τή βιομηχανία τῆς Ρωσίας», Πετρούπολη, 1858–1859, 3 μέρη. — *Β. Ι. Σεμέβσκι*, «Οἱ ἀγρότες ἐπί βασιλείας τῆς Αἰκατερίνης Β'», Πετρούπολη, 1881. — «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας. Κεφάλαιο ὑγειονομικῆς στατιστικῆς», τόμ. IV, μέρος I (γενική περίληψη). Μόσχα, 1890, τό ἄρθρο τοῦ *Α. Β. Πογκόζεφ*, «Οἱ φάμπρικες τῶν εὐγενῶν τοῦ κυβερνείου Μόσχας πού χρησιμοποιοῦσαν σάν ἐργάτες τούς ἀγρότες πού τούς ἀγόραζαν μαζί μέ τό χωριό τους». — *Μ. Τ.-Μπαρανόβσκι*, «Ἡ ρωσική φάμπρικα», Πετρούπολη, 1898, τόμ. I.

*** Σύγκρ. «Οἱ ἐπιτυχίες τῆς ρωσικῆς βιομηχανίας σύμφωνα μέ τίς ἐκθέσεις τῶν ἐπιτροπῶν ἐμπειρογνωμόνων», Πετρούπολη, 1897, σελ. 60.

σεις μέ 20 ἀτμοκινητῆρες συνολικῆς δύναμης 303 ἵππων, ἐνῶ τό 1890 ὑπῆρχαν 28 μηχανοκίνητες ἐπιχειρήσεις μέ 61 ἀτμοκινητῆρες συνολικῆς δύναμης 1375 ἵππων*.

Ἀπό τούς κλάδους ἐπεξεργασίας τοῦ μαλλιοῦ ἄς σημειώσουμε ἀκόμα τήν παραγωγή εἰδῶν ἀπό κετσέ, πού δείχνει πολύ ἀνάγλυφα ὅτι δέν μπορεῖ νά συγκρίνει κανείς τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια γιά διάφορες περιόδους: τό 1866 ἀναφέρουν 77 φάμπρικες μέ 295 ἐργάτες καί τό 1890 — 57 μέ 1217 ἐργάτες. Ἀπό τίς πρῶτες οἱ 60 ἐπιχειρήσεις εἶναι μικρές μέ συνολική παραγωγή κάτω ἀπό 2 χιλ. ρούβλια, μέ 137 ἐργάτες ἡ καθεμιά, ἀπό τίς δεύτερες ἡ 1 ἐπιχείρηση μέ 4 ἐργάτες. 39 μικρές ἐπιχειρήσεις ὑπολογίστηκαν τό 1866 στό νομό Σεμιόνοφ τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ, ὅπου καί τώρα εἶναι ἀναπτυγμένη πολύ ἡ παραγωγή κετσέδων, πού ὡστόσο ὑπάγονταν στή «βιοτεχνική» κι ὄχι στήν «ἐργοστασιακή» παραγωγή (βλ. κεφάλαιο VI, Ὑποκεφ. II, 2**).

Ἔπειτα, πολύ σημαντική θέση ἀνάμεσα στούς ὑφαντουργικούς κλάδους κατέχει ἡ ἐπεξεργασία βαμβακιοῦ, πού ἀπασχολεῖ σήμερα πάνω ἀπό 200 χιλιάδες ἐργάτες. Ἐδῶ παρατηροῦμε ἕνα ἀπό τά μεγαλύτερα λάθη τῆς στατιστικῆς μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια, καί συγκεκριμένα τό λάθος ὅτι ἀνακατεύει τούς ἐργάτες πού δουλεύουν στό σπίτι γιά τούς κεφαλαιοκράτες μέ τούς ἐργοστασιακούς ἐργάτες. Ἐδῶ (ὅπως καί σέ πολλές ἄλλες περιπτώσεις) ἡ ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας συντελέστηκε μέ τό τράβηγμα στή φάμπρικα τῶν ἐργατῶν πού δούλευαν στό σπίτι. Εἶναι αὐτονόητο πόσο παραμορφωμένο θά παρουσιαστεῖ τό προτσές αὐτό, ἄν θά περιληφθοῦν στίς «φάμπρικες» τά γραφεῖα διανομῆς δουλιᾶς στό σπίτι καί τά οἰκιακά ἐργαστήρια, ἄν οἱ ἐργάτες πού δουλεύουν στό σπίτι θά ἀνακατευτοῦν μέ τούς ἐργάτες τῆς φάμπρικας! Τό 1866 (σύμφωνα μέ τήν «Ἐπετηρίδα») ὑπῆρχαν περίπου 22 χιλιάδες ἐργάτες πού δούλευαν στό σπίτι καί πού περιλήφθηκαν στούς ἐργοστασιακούς ἐργάτες (κι ὁ ἀριθμός αὐτός δέν εἶναι καθόλου πλή-

* Καί σ' αὐτή τήν περίπτωση καί στίς παρακάτω τά στοιχεῖα γιά τούς ἀτμοκινητῆρες τά πήραμε ἀπό τά «Ὑλικά γιά τή στατιστική τῶν ἀτμοκινητήρων στή Ρωσική αὐτοκρατορία», ἔκδ. τῆς Κεντρικῆς στατιστικῆς ἐπιτροπῆς, Πετρούπολη, 1882. Γιά τό 1890 τά πήραμε ἀπό τή «Συλλογή στοιχείων γιά τήν ἐργοστασιακή βιομηχανία» καί τόν ἀριθμό τῶν μηχανοκίνητων ἐπιχειρήσεων ἀπό τόν «Ὁδηγό».

** Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο. σελ. 402. *Ἡ Σύντ.*

ρης, γιατί γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας ἡ «Ἐπετηρίδα» παράλειψε — ὅπως φαίνεται ἀπό καθαρά τυχαίους λόγους — τίς παρατηρήσεις γιά τή «δουλιά στά χωριά», πού εἶναι τόσο ἄφθονες γιά τό κυβερνεῖο Βλαντίμιρ). Τό 1890 (σύμφωνα μέ τόν «Ὁδηγό») ὑπῆρχαν μόνο 9 χιλιάδες τέτιοι ἐργάτες. Εἶναι φανερό, ὅτι οἱ ἀριθμοί τῆς στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια (τό 1866 δούλευαν 59 χιλιάδες ἐργάτες στά βαμβακουργεῖα καί τό 1890 — 75 χιλιάδες) παρουσιάζουν *πιό μικρή* τήν αὔξηση τῶν *ἐργοστασιακῶν* ἐργατῶν πού πραγματικά ἔχει συντελεστεῖ*. Δίνουμε στοιχεῖα πού δείχνουν πόσο διαφορετικά ἦταν τά ἐργαστήρια πού περιλαμβάνονταν κατά καιρούς στίς «φάμπρικες» βαμβακουργίας**:

		Ἀναλυτικά		
Χρόνια	Συνολικός ἀριθμός τῶν «φάμπρικων» βαμβακουργίας	φάμπρικες	γραφεῖα διανομῆς δουλιᾶς στό σπίτι	οἰκιακά ἐργαστήρια
1866	436	256	38	142
1879	411	209	66	136
1890	311	283	21	7

Ἔτσι ἡ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν «φάμπρικων» πού δείχνει ἡ «στατιστική» σημαίνει στήν πραγματικότητα, ὅτι οἱ φάμπρικες ἐκτοπίζουν τά γραφεῖα διανομῆς δουλιᾶς καί τά οἰκιακά ἐργαστήρια. Θά τό δείξουμε αὐτό μέ τό παράδειγμα δυό φάμπρικων:

* Σύγκρ. Τ.-Μπαρανόβσκι, l. c., σελ. 420. — Ὁ Σεμιόνοφ ὑπολόγισε κατά προσέγγιση ὅτι τό 1859 ὑπῆρχαν συνολικά 385 857 χειροτέχνες ὑφαντουργοί πού δούλευαν στά χωριά γιά λογαριασμό τῶν κεφαλαιοκρατῶν (l. c., III, 273) καί σ' αὐτό τόν ἀριθμό πρόσθεσε ἀκόμα 200 χιλιάδες ἐργάτες, πού ἀπασχολοῦνται στά χωριά «γιά ἄλλες φάμπρικες» (σελ. 302, ibid.). Ὅπως εἴδαμε πιό πάνω, σήμερα ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στό σπίτι γιά τούς κεφαλαιοκράτες εἶναι ἀσύγκριτα σημαντικότερος.

** Στά οἰκιακά ἐργαστήρια ὑπάγονται ἐργαστήρια μέ ἀξία παραγωγῆς λιγότερο ἀπό 2000 ρούβλια. Στά στοιχεῖα τῆς εἰδικῆς ἔρευνας, πού ἔκανε τό 1868 ἡ Κεντρική στατιστική ἐπιτροπή, στίς φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια τῶν κυβερνείων Μόσχας καί Βλαντίμιρ, τονίζεται ἐπανειλημμένα ὅτι ἡ ἀξία παραγωγῆς τῶν μικρῶν ὑφαντουργικῶν ἐργαστηρίων εἶναι ἁπλῶς ἡ πληρωμή γιά τή δουλιά. Στά γραφεῖα διανομῆς ὑπάγονται οἱ ἐπιχειρήσεις πού μοιράζουν δουλιά στά σπίτια. Γιά τό 1866 ὁ ἀριθμός αὐτῶν τῶν ἐπιχειρήσεων δέν εἶναι καθόλου πλήρης, γιατί ὑπάρχουν ὁλοφάνερες παραλείψεις γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας.

Χρόνια	Ἡ φάμπρικα τοῦ Ι. Μ. Τερέντιεφ στήν πόλη Σούγια						Ἡ φάμπρικα τοῦ Ι. Ν. Γκαρέλιν στήν πόλη Ἰβάνοβο Βοζνεσένσκ					
		Ἀριθμός μηχανικῶν ἀργαλειῶν	Ἀριθμός ἐργατῶν			Ἀξία παραγωγῆς σέ χιλιάδες ρούβλια		Ἀριθμός μηχανικῶν ἀργαλειῶν	Ἀριθμός ἐργατῶν			Ἀξία παραγωγῆς σέ χιλιάδες ρούβλια.
			στήν ἐπιχείρηση	ἐξωτερικοί	σύνολο				στήν ἐπιχείρηση	ἐξωτερικοί	σύνολο	
1866	Μηχανές χειροκίνητες	—	205	670	875	130	Γραφεῖο διανομῆς	—	;	1 917	1 917	158
1879	μηχανές ἀτμοκίνητες	648	920	—	920	1 346	Μηχανές ἀτμοκίνητες	893	1 274	—	1 274	2 137
1890	»	1 502	1 043	—	1 043	1 244	»	1 141	1 483	—	1 483	2 058
1894/95	»	;	1 160	—	1 160	1 878	»		2 134	—	2 134	2 933

Συνεπῶς, γιά νά κρίνει κανείς τήν ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας στόν κλάδο αὐτό, τό καλύτερο πού ἔχει νά κάνει εἶναι νά πάρει ὑπόψη του τά στοιχεῖα γιά τόν ἀριθμό τῶν μηχανικῶν ἀργαλειῶν. Τή δεκαετία 1860–1870 εἴχαμε περίπου 11 χιλιάδες* μηχανικούς ἀργαλειούς, τό 1890 περίπου 87 χιλιάδες. Συνεπῶς, ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία ἀναπτύχθηκε μέ τεράστια ταχύτητα. Στήν περίοδο 1875–1878 ὑπῆρχαν στά βαμβακοκλωστήρια καί στά ὑφαντουργεῖα βαμβακερῶν ὑφασμάτων 148 ἐκμηχανισμένες ἐπιχειρήσεις μέ 481 ἀτμοκινητῆρες συνολικῆς δύναμης 20 504 ἵππων καί τό 1890 — 168 ἐκμηχανισμένες ἐπιχειρήσεις μέ 554 ἀτμοκινητῆρες συνολικῆς δύναμης 38 750 ἵππων.

* «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», 380. — «Ἐπισκόπηση τῆς μανουφακτούρας», τόμ. II, Πετρούπολη, 1863, σελ. 451. — Τό 1898 ὑπῆρχαν στή βαμβακουργία 100 630 μηχανικοί ἀργαλειοί (πιθανόν γιά ὅλη τήν αὐτοκρατορία). «Οἱ ἐπιτυχίες τῆς ρωσικῆς βιομηχανίας», σελ. 33.

Τό ἴδιο ἀκριβῶς λάθος κάνει ἡ στατιστική μας καί γιά τήν παραγωγή λινῶν ὑφασμάτων, γιατί παρουσιάζει λαθεμένα ὅτι μίκρυνε ὁ ἀριθμός τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν (τό 1866 ἦταν 17 171 καί τό 1890: 15 497). Στήν πραγματικότητα ἀπό τούς 16 900 ἀργαλειούς πού εἶχαν οἱ παραγωγοί λινῶν ὑφασμάτων τό 1866, μονάχα 4749 ἦταν στά ἐργοστάσια καί οἱ ὑπόλοιποι 12 151 στά οἰκιακά ἐργαστήρια*. Συνεπῶς, τό 1866 στόν ἀριθμό τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν περιλήφθηκαν περίπου 12 χιλιάδες ἐργάτες πού δούλευαν στό σπίτι καί τό 1890 μονάχα 3 περίπου χιλιάδες (ὁ ὑπολογισμός ἔγινε μέ βάση τόν «Ὁδηγό»). Καί ὁ ἀριθμός τῶν μηχανικῶν ἀργαλειῶν αὐξήθηκε ἀπό 2263 πού ἦταν τό 1866 (ὁ ὑπολογισμός ἔγινε μέ βάση τή «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή») σέ 4041 τό 1890 καί τά ἀδράχτια ἀπό 95 495 σέ 218 012. Στά κλωστοϋφαντουργεῖα λιναριοῦ στήν τετραετία 1875–1878 ὑπῆρχαν 28 ἐκμηχανισμένες ἐπιχειρήσεις μέ 47 ἀτμοκινητῆρες συνολικῆς δύναμης 1604 ἵππων καί τό 1890 ὑπῆρχαν 48 ἐκμηχανισμένες ἐπιχειρήσεις μέ 83 ἀτμοκινητῆρες συνολικῆς δύναμης 5027 ἵππων**.

Τέλος, σχετικά μέ τούς κλάδους τῆς ὑφαντουργίας πρέπει νά ἀναφερθοῦν ἀκόμα καί τά βαφεῖα καί τά ἐργαστήρια σταμπαρίσματος καί φινιρίσματος. Σ' αὐτούς τούς κλάδους ἡ στατιστική γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια ἀνακατεύει τίς φάμπρικες μέ τά πιό μικρά χειροτεχνικά ἐργαστήρια, πού ἔχουν 1–2 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή ἀξίας μερικές ἑκατοντάδες ρούβλια***. Ἐννοεῖται, ὅτι ἀπό τό γεγονός αὐτό δημιουργεῖται ἀρκετά μεγάλη σύγχυση, πού κρύβει τή γοργή ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας. Νά μερικά στοιχεῖα γι' αὐτή τήν ἀνάπτυξη: στήν περίοδο 1875–1878 στούς κλάδους πού πλένουν, βάφουν, λευκαίνουν καί ἐπεξεργάζονται τελικά τό μαλλί, ὑπῆρχαν 80 ἐκμηχανισμένες ἐπιχειρήσεις μέ 255 ἀτμοκινητῆρες συνολικῆς δύναμης 2634 ἵππων, ἐνῶ τό 1890 ὑπῆρχαν 189 ἐκμηχανισμένες ἐπιχειρήσεις μέ 858 ἀτμοκινητῆρες συνολικῆς δύναμης 9100 ἵππων.

* «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», σελ. 367–368, στοιχεῖα τῆς στρατιωτικῆς ἐπιμελητείας.

** Τό 1879 στή μεταξουργία ὑπῆρχαν 495 μηχανικοί ἀργαλειοί καί 5996 χειροκίνητοι («Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση»), ἐνῶ τό 1890 οἱ μηχανικοί ἀργαλειοί ἦταν 2899 καί οἱ χειροκίνητοι πάνω ἀπό 7 ½ χιλ.

*** Τό 1879 λχ. ὑπῆρχαν 729 φάμπρικες σ' αὐτούς τούς κλάδους. Ἀπ' τίς φάμπρικες αὐτές οἱ 466 εἶχαν 977 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή ἀξίας 170 χιλιάδες ρούβλια. Μπορεῖ κανείς καί σήμερα νά βρεῖ πολλές παρόμοιες «φάμπρικες», στίς περιγραφές λχ. τῶν βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων τῶν κυβερνείων Βιάτκας καί Πέρμ.

2) Κλάδοι ἐπεξεργασίας ξύλου

Στόν τομέα αὐτόν τά πιό ἔγκυρα στοιχεῖα εἶναι τά στοιχεῖα γιά τά πριονιστήρια, παρ' ὅλο πού κι ἐδῶ συνυπολογίζονταν παλιότερα τά μικρά ἐργαστήρια*. Ἡ τεράστια ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ κλάδου μετά τή μεταρύθμιση (τό 1866: 4 ἑκατομμύρια ρούβλια καί τό 1890 : 19 ἑκατομμύρια ρούβλια), πού συνοδεύτηκε ἀπό μιά σημαντική αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν (4 καί 15 χιλιάδες) καί τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀτμοκίνητων ἐπιχειρήσεων (26 καί 430), παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον, γιατί δείχνει ἀνάγλυφα τήν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας ξύλου. Ἡ παραγωγή πριονιστῆς ξυλείας εἶναι μονάχα ἕνας ἀπό τούς κλάδους τῆς βιομηχανίας ξύλου, πού συνοδεύει ἀπαραίτητα τά πρῶτα βήματα τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας.

Ὅσο γιά τούς ὑπόλοιπους κλάδους αὐτῆς τῆς βιομηχανίας — ἐπιπλοποιία, παραγωγή ψάθινων εἰδῶν, κατραμιοῦ καί πίσσας — τά στοιχεῖα τῆς ἐργοστασιακῆς στατιστικῆς βρίσκονται σέ ἐξαιρετικά χαώδικη κατάσταση. Ἕνας αὐθαίρετος ἀριθμός ἀπό τίς μικρές ἐπιχειρήσεις, πού εἶναι τόσο ἄφθονες σ' αὐτούς τούς κλάδους παραγωγῆς, παλιότερα κατατάσσονταν στίς «φάμπρικες» καί ὁρισμένες φορές ἐξακολουθεῖ νά κατατάσσεται καί σήμερα ἀκόμη ἐκεῖ**.

3) Ἐπιχειρήσεις παραγωγῆς χημικῶν προϊόντων, ἐπεξεργασίας ζωικῶν προϊόντων καί κεραμικῆς

Τά στοιχεῖα, ἰδιαίτερα γιά τήν παραγωγή χημικῶν προϊόντων, εἶναι σχετικῶς ἀκριβῆ. Νά μερικά στοιχεῖα γιά τήν ἀνάπτυξή της: τό 1857 καταναλώθηκαν στή Ρωσία χημικά προϊόντα ἀξίας 14 ἑκατομμυρίων ρουβλιῶν (3,4 ἑκατομμύρια ρούβλια τῆς ντόπιας παραγωγῆς καί 10,6 ἑκατομμύρια ρούβλια ἀπό εἰσαγωγές)· τό 1880 καταναλώθηκαν χημικά προϊόντα ἀξίας 36 1/4 ἑκατομμυρίων ρουβλιῶν (7 1/2 ἑκατομμύρια ρούβλια τῆς ντόπιας παραγωγῆς καί 28 3/4 ἀπό εἰσαγωγές), τό 1890 εἴχαμε κατανάλωση 42,7 ἑκατομμύρια ρούβλια (16,1 ἑκατομμύρια ρούβλια τῆς ντόπιας παραγωγῆς καί 26,6 ἀπό εἰσαγωγές)*. Τά στοιχεῖα αὐτά παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἐπειδή ἡ βιομηχανία χημικῶν προϊόντων ἔχει ἐξαιρετικά σπουδαία σημασία, γιατί παρασκευάζει βοηθητικά ὑλικά γιά τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία, δηλαδή ἀντικείμενα *παραγωγικῆς* (καί ὄχι ἀτομικῆς) κατανάλωσης. Σχετικά μέ τήν παραγωγή ποτάσας καί νιτρικῶν ἁλάτων σημειώνουμε ὅτι καί πάλι οἱ ἀριθμοί τῶν ἐργοστασίων δέν εἶναι ἀκριβεῖς, γιατί συνυπολογίστηκαν καί τά μικρά ἐργαστήρια**.

Ἡ βιομηχανία ἐπεξεργασίας λίπους χαρακτηρίζεται ἀπό μιά ἀναμφισβήτητη πτώση μετά τή μεταρύθμιση. Ἔτσι, ἡ παραγωγή σπερματσέτων καί ἡ παραγωγή ραφιναρισμένου λίπους ὑπολογιζόταν τό 1866–1868 σέ 13,6 ἑκατομμύρια ρούβλια, ἐνῶ τό 1890 σέ 5 ἑκατομμύρια ρούβλια***. Ἡ πτώση αὐτή ὀφείλεται στήν αὐξανόμενη χρησιμοποίηση τῶν ὀρυκτελαίων γιά τό φωτισμό, πού ἐκτοπίζουν τά παμπάλαια σπερματσέτα.

Στή βυρσοδεψία (τό 1866 ὑπῆρχαν 2308 ταμπάκικα μέ 11 463 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 14,6 ἑκατομμύρια ρούβλια. Τό 1890 ὑπῆρχαν 1621 ταμπάκικα μέ 15 564 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 26,7 ἑκατομμύρια ρούβλια) ἡ στατιστική ἀνακατεύει διαρκῶς τά ἐργοστάσια καί τά μικρά ἐργαστήρια. Τό σχετικά μεγάλο κόστος τῶν ὑλικῶν, πού καθορίζει τή μεγάλη ἀξία τῆς συνολικῆς παραγωγῆς καί τό γεγονός ὅτι ὁ κλάδος αὐτός ἀπαιτεῖ ἕναν πολύ μικρό ἀριθμό ἐργατῶν, κάνει πολύ δύσκολο τό διαχωρισμό τῶν βιοτεχνικῶν ἀπό τίς ἐργοστασιακές ἐπιχειρήσεις. Τό 1890 στό συνολικό ἀριθμό τῶν ἐργοστασίων

* Σύγκρ. «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», σελ. 389. «Ἐπισκόπηση τῆς μανουφακτούρας», Ι, 309.

** Λχ. ἀπό τίς 91 φάμπρικες παραγωγῆς ψάθινων εἰδῶν πού ὑπῆρχαν τό 1879, οἱ 39 εἶχαν συνολική παραγωγή ἀξίας λιγότερο ἀπό 1000 ρούβλια. (Σύγκρ. τίς «Μελέτες», σελ. 155). (Βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 392. *Ἡ Σύντ.*). Στήν παραγωγή κατραμιοῦ καί πίσσας τό 1890 ὑπῆρχαν 140 ἐργοστάσια μέ συνολική παραγωγή ἀξίας πάνω ἀπό 2 χιλιάδες ρούβλια τό καθένα. Γιά τό 1879 ἀναφέρονται 1033 ἐργοστάσια, ἀπό τά ὁποῖα τά 911 εἶχαν συνολική παραγωγή ἀξίας λιγότερο ἀπό 2 χιλιάδες ρούβλια. Γιά τό 1866 ἀνάφεραν 669 ἐργοστάσια (γιά ὅλη τήν αὐτοκρατορία), ἐνῶ ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» ἀνάφερε 3164!! (Σύγκρ. τίς «Μελέτες», σελ. 156 καί 271). (Βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 393 καί 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 4ος, σελ. 10. *Ἡ Σύντ.*).

* «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση» καί «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», IX, 16. Τό 1866 ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν ἦταν 5645, τό 1890 — 25 471. Τήν περίοδο 1875–1878 ὑπῆρχαν 38 ἐκμηχανισμένες ἐπιχειρήσεις μέ 34 ἀτμοκινητῆρες συνολικῆς δύναμης 332 ἵππων καί τό 1890 — 141 ἐκμηχανισμένες ἐπιχειρήσεις μέ 208 ἀτμοκινητῆρες συνολικῆς δύναμης 3319 ἵππων.

** Σύγκρ. τόν «Ὁδηγό» γιά τό 1879 καί τό 1890 γιά τήν παραγωγή ποτάσας. Ἡ παραγωγή νιτρικῶν ἁλάτων συγκεντρώθηκε τώρα σ' ἕνα ἐργοστάσιο στήν Πετρούπολη, ἐνῶ στίς δεκαετίες 1860–1870 καί 1870–1880 γινόταν παραγωγή νιτρικῶν ἁλάτων ἀπό «μπούρτα» (μπούρτα εἶναι σωρός κοπριᾶς).

*** Καί δῶ στίς δεκαετίες 1860–1870 καί 1870–1880 θεωροῦνταν σάν ἐργοστάσια ἕνα σωρό μικρές ἐπιχειρήσεις.

(1621) περιλήφθηκαν μονάχα 103 μέ συνολική παραγωγή ἀξίας κάτω ἀπό 2 χιλιάδες ρούβλια· τό 1879 — 2008 σέ ἕνα σύνολο ἀπό 3320*. Τό 1866 ἀπό 2308** ἐργοστάσια τά 1042 εἶχαν συνολική παραγωγή κάτω ἀπό 1000 ρούβλια (τά 1042 αὐτά ἐργοστάσια εἶχαν 2059 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 474 χιλιάδες ρούβλια). Ἑπομένως, ὁ ἀριθμός τῶν ἐργοστασίων μεγάλωνε, παρά τό γεγονός ὅτι ἡ στατιστική γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια δείχνει ὅτι μίκραινε. Ὅσο γιά τά μικρά βυρσοδεψεῖα, καί σήμερα ἀκόμα εἶναι πάρα πολλά: λχ. ἡ ἔκδοση τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν «Ἡ ἐργοστασιακή βιομηχανία καί τό ἐμπόριο τῆς Ρωσίας» (Πετρούπολη, 1893) ὑπολογίζει ὅτι ὑπάρχουν περίπου 9 ¹/₂ χιλιάδες βιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις μέ 21 000 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 12 ἑκατομμύρια ρούβλια. Οἱ «βιοτεχνικές» αὐτές ἐπιχειρήσεις εἶναι σημαντικά μεγαλύτερες ἀπό τίς ἐπιχειρήσεις πού στή δεκαετία 1860–1870 ὑπάγονταν στίς «φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια». Ἐφόσον οἱ μικρές ἐπιχειρήσεις ὑπάγονται στίς «φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» σέ ἀριθμό πού ποικίλλει ἀπό κυβερνεῖο σέ κυβερνεῖο καί ἀπό χρόνο σέ χρόνο, πρέπει νά εἴμαστε πολύ ἐπιφυλακτικοί γιά τά στατιστικά στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ κλάδου. Ἡ στατιστική τῶν ἀτμοκινητήρων ἀναφέρει ὅτι στήν περίοδο 1875–1878 ὑπῆρχαν σ' αὐτό τόν κλάδο παραγωγῆς 28 ἐκμηχανισμένες ἐπιχειρήσεις μέ 33 ἀτμοκινητῆρες συνολικῆς δύναμης 488 ἵππων, ἐνῶ τό 1890 ὑπῆρχαν 66 ἐκμηχανισμένες ἐπιχειρήσεις μέ 82 ἀτμοκινητῆρες συνολικῆς δύναμης 1112 ἵππων. Τά 66 αὐτά ἐργοστάσια συγκέντρωναν 5522 ἐργάτες (πάνω ἀπό τό ¹/₃ τοῦ συνόλου) μέ συνολική παραγωγή 12,3 ἑκατομμύρια ρούβλια (46 % ὅλης τῆς παραγωγῆς)· ἑπομένως, ἡ συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς εἶναι πολύ σημαντική καί ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας στίς πιό μεγάλες ἐπιχειρήσεις εἶναι ἀσύγκριτα ἀνώτερη ἀπό τό μέσο ὅρο***.

* Τό 1875 ὁ καθηγητής Κιττάρι στό «Χάρτη τῆς βυρσοδεψίας στή Ρωσία» πού ἔβγαλε, ἀναφέρει 12 939 ἐργοστάσια μέ συνολική παραγωγή 47 ¹/₂ ἑκατομμύρια ρούβλια, ἐνῶ ἡ στατιστική γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια ἀναφέρει 2764 ἐργοστάσια μέ συνολική παραγωγή 26 ¹/₂ ἑκατομμύρια ρούβλια («Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση»). Σέ ἕναν ἄλλο κλάδο παραγωγῆς αὐτοῦ τοῦ τομέα, στή γουναρική, παρατηρεῖται τό ἴδιο ἀνακάτεμα τῶν ἐργοστασίων μέ τίς μικρές ἐπιχειρήσεις: σύγκρ. τούς «Ὁδηγούς» τοῦ 1879 καί τοῦ 1890.

** Ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» τά βρῆκε μάλιστα 3890 ἐργοστάσια!!

*** Ἄν κατανείμουμε τά ἐργοστάσια, πού ἀναφέρονται στόν «Ὁδηγό» τοῦ 1890, σύμφωνα μέ τό χρόνο τῆς ἵδρυσής τους, θά δοῦμε ὅτι ἀπό τά 1506 ἐργοστάσια 97 ἱδρύθηκαν ἄγνωστο πότε, 331 πρίν ἀπό τό 1850, 147 στή δεκαετία 1850–1860, 239 στή δεκαετία 1860–1870, 320 στή δεκαετία 1870–1880, 351 στή δεκαετία 1880–1890 καί 21 τό 1890. Κάθε ἑπόμενη δεκαετία ἱδρύονταν περισσότερα ἐργοστάσια ἀπό ὅ,τι τήν προηγούμενη.

Οἱ κλάδοι τῆς κεραμικῆς χωρίζονται σέ δυό ὁμάδες σύμφωνα μέ τό χαρακτήρα τῶν στοιχείων τῆς στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια: σέ μερικούς δέν βλέπουμε νά ἀνακατεύεται σχεδόν καθόλου ἡ μεγάλη παραγωγή μέ τή μικρή. Γι' αὐτό τό λόγο τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς εἶναι σχετικά ἀξιόπιστα. Ἐδῶ ὑπάγονται: ἡ ὑαλουργία, ἡ παραγωγή εἰδῶν πορσελάνης, φαγεντιανῶν, ἀλάβαστρου καί ἡ τσιμεντοποιία. Ἰδιαίτερα ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ γρήγορη ἀνάπτυξη τοῦ τελευταίου κλάδου παραγωγῆς, πού δείχνει τήν ἀνάπτυξη τῶν βιομηχανικῶν κλάδων παραγωγῆς οἰκοδομικῶν ὑλικῶν: τό 1866 ἡ συνολική παραγωγή ὑπολογιζόταν σέ 530 χιλιάδες ρούβλια («Στρατιωτική-στατιστική συλλογή»), τό 1890 σέ 3826 χιλιάδες ρούβλια. Τό 1875–1878 ὑπῆρχαν 8 ἐκμηχανισμένες ἐπιχειρήσεις καί 39 τό 1890. Ἀντίθετα, στούς κλάδους τῆς ἀγγειοπλαστικῆς καί τῆς τουβλοποιίας παρατηρεῖται σέ τεράστια κλίμακα ἡ κατάταξη τῶν μικρῶν ἐπιχειρήσεων στήν κατηγορία τῶν ἐργοστασίων καί γι' αὐτό τό λόγο τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια δέν εἶναι καθόλου ἱκανοποιητικά, εἶναι πάρα πολύ ἐξογκωμένα γιά τίς δεκαετίες 1860–1870 καί 1870–1880. Λχ. στήν ἀγγειοπλαστική τό 1879 ὑπολογίζονταν 552 ἐπιχειρήσεις μέ 1900 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 538 χιλιάδες ρούβλια καί τό 1890: 158 ἐπιχειρήσεις μέ 1978 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 919 χιλιάδες ρούβλια. Ἄν ἐξαιρέσουμε τίς μικρές ἐπιχειρήσεις (μέ παραγωγή μικρότερη ἀπό 2 χιλιάδες ρούβλια), ἔχουμε: τό 1879: 70 ἐπιχειρήσεις μέ 840 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 505 χιλιάδες ρούβλια καί τό 1890: 143 ἐπιχειρήσεις μέ 1859 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 857 χιλιάδες ρούβλια. Δηλαδή, ἀντί ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν «φάμπρικων» καί στασιμότητα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν, πού δείχνει ἡ στατιστική, ἔχουμε στήν πραγματικότητα σημαντική αὔξηση καί τοῦ ἑνός καί τοῦ ἄλλου. Στήν τουβλοποιία τά ἐπίσημα στοιχεῖα γιά τό 1879 εἶναι: 2627 ἐπιχειρήσεις μέ 28 800 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 6963 χιλιάδες ρούβλια καί τό 1890 — 1292 ἐπιχειρήσεις μέ 24 334 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 7249 χιλιάδες ρούβλια, καί ἄν ἀφαιρέσουμε τίς μικρές ἐπιχειρήσεις (μέ παραγωγή ἀξίας κάτω ἀπό 2 χιλιάδες ρούβλια), τότε ἔχουμε γιά τό 1879 — 518 ἐπιχειρήσεις μέ 19 057 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 5625 χιλιάδες ρούβλια καί γιά τό 1890 — 1096 ἐπιχει-

ρήσεις μέ 23 222 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 7240 χιλιάδες ρούβλια*.

4) Κλάδοι μεταλλουργίας

Πηγή τῆς σύγχυσης στή στατιστική γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια τῶν κλάδων τῆς μεταλλουργίας εἶναι πρῶτα, τό γεγονός ὅτι μπῆκαν οἱ μικρές ἐπιχειρήσεις στήν κατηγορία τῶν ἐργοστασίων (ἰδιαίτερα στίς δεκαετίες 1860–1870 καί 1870–1880)** καί δεύτερο, καί κυρίως, ἡ «ὑπαγωγή» τῶν ὀρυχείων ὄχι στή διεύθυνση ἐμπορίου καί μανουφακτούρας, ἀλλά στή διεύθυνση ὀρυχείων. Τά στοιχεῖα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν ἐξαιροῦν συνήθως «καταρχήν» τίς μεταλλευτικές ἐπιχειρήσεις, ὅμως ποτέ δέν ὑπῆρχαν (καί εἶναι ζήτημα ἄν θά μποροῦσαν νά δημιουργηθοῦν) ὁποιοιδήποτε ὁμοιόμορφοι καί σταθεροί κανόνες γιά τόν ξεχωρισμό τῶν μεταλλευτικῶν ἐπιχειρήσεων ἀπό τά ἄλλα ἐργοστάσια. Γι' αὐτό τό λόγο οἱ στατιστικές ἐκδόσεις τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια περιλαβαίνουν πάντα ἐνμέρει καί μεταλλευτικές ἐπιχειρήσεις, μόνο πού ἡ κλίμακα αὐτῆς τῆς ἀνάμιξης διαφέρει ἀπό κυβερνεῖο σέ κυβερνεῖο καί ἀπό χρόνο σέ χρόνο***. Τά γενικά στοιχεῖα γιά τό πῶς ἀναπτύχθηκε μετά τή μεταρύθμιση ἡ χρησιμοποίηση τῶν ἀτμοκινητήρων στή μεταλλουργία, θά τά δόσουμε παρακάτω, ὅταν θά ἐξετάσουμε τή μεταλλευτική βιομηχανία.

* Τά μικρά ἐργαστήρια σ' αὐτούς τούς κλάδους παραγωγῆς ὑπάγονται σήμερα στά βιοτεχνικά. Σύγκρ. γιά παράδειγμα τόν πίνακα τῶν μικρῶν ἐπαγγελμάτων (παράρτημα I) ἤ τίς «Μελέτες», σελ. 158–159. (Βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 394–396. *Ἡ Σύντ.*). Ἡ «Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν» (μέρος I) ἀπόφυγε νά συνοψίσει τά ἀποτελέσματα γι' αὐτούς τούς κλάδους παραγωγῆς, γιατί τά στοιχεῖα ἦταν ὁλοφάνερα ἐξογκωμένα. Ἀπό τότε ἡ πρόοδος τῆς στατιστικῆς συνίσταται στό ὅτι μεγάλωσαν τό θάρρος καί ἡ ἀδιαφορία σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τήν ποιότητα τοῦ ὑλικοῦ.

** Λχ. στή δεκαετία 1860–1870 σέ μερικά κυβερνεῖα δεκάδες σιδεράδικα κατατάσσονταν στά «σιδηρουργικά ἐργοστάσια». Βλ. «Συλλογή στοιχείων καί ὑλικῶν τῆς διεύθυνσης τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», 1866, τεῦχος 4, σελ. 406 καί 1867, τεῦχος 6, σελ. 384. — «Στατιστικά χρονικά», σειρά II, μέρος 6. — Σύγκρ. ἐπίσης τό παράδειγμα πού ἀναφέραμε πιό πάνω (ὑποκ. II) ὅτι ἡ «Ἐπετηρίδα» τοῦ 1866 συμπεριέλαβε τούς μικρούς βιοτέχνες τῆς περιφέρειας Πάβλοβο στήν κατηγορία τῶν «φαμπρικάντηδων».

*** Βλ. παραδείγματα στίς «Μελέτες», σελ. 269 καί σελ. 284 (βλ. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 4ος, σελ. 7–8 καί 24. *Ἡ Σύντ.*), ὅπου δίνεται ἡ ἀνάλυση τοῦ λάθους, στό ὁποῖο ἔπεσε ὁ κ. Κάρισεφ, γιατί ἀγνοοῦσε αὐτό τό περιστατικό. Ὁ «Ὁδηγός» τοῦ 1879 παίρνει ὑπόψη του λχ. τά μεταλλουργικά ἐργοστάσια τοῦ Κουλεμπάκι καί τῆς Βίξα ἤ τά παραρτήματά τους (σελ. 356 καί 374), πού ἀποκλείστηκαν ἀπό τόν «Ὁδηγό» τοῦ 1890.

5) Κλάδοι τῆς ἐπισιτιστικῆς βιομηχανίας

Σχετικά μέ τό ζήτημα πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἀξίζει νά προσεχτοῦν ἰδιαίτερα οἱ κλάδοι αὐτοί τῆς παραγωγῆς, γιατί τό μπέρδεμα τῶν στοιχείων τῆς στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια φτάνει ἐδῶ στό κατακόρυφο. Στό σύνολο ὅμως τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας μας οἱ κλάδοι αὐτοί κατέχουν ἀξιόλογη θέση. Ἔτσι, σύμφωνα μέ τόν «Ὁδηγό» τοῦ 1890, ἀπό τό σύνολο τῶν 21 124 ἐργοστασίων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας μέ 875 764 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 1501 ἑκατομμύρια ρούβλια, στό μερτικό τῶν κλάδων αὐτῶν ἀναλογοῦσαν 7095 φάμπρικες μέ 45 χιλιάδες ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 174 ἑκατομμύρια ρούβλια. Τό ζήτημα εἶναι ὅτι οἱ κυριότεροι κλάδοι αὐτῆς τῆς βιομηχανίας — οἱ ἀλευρόμυλοι, τά μπληγουράδικα καί τά ἐλαιοτριβεῖα — ἐπεξεργάζονται ἀγροτικά προϊόντα. Στή Ρωσία οἱ μικρές ἐπιχειρήσεις, πού ἀσχολοῦνται μ' αὐτή τήν ἐπεξεργασία, ἀριθμοῦνται κατά ἑκατοντάδες καί χιλιάδες σέ κάθε κυβερνεῖο κι ἐπειδή δέν ὑπάρχει κανένας γενικά καθιερωμένος κανόνας πού νά ξεχωρίζει τίς «φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» ἀπ' αὐτές τίς ἐπιχειρήσεις, ἡ στατιστική περιλαβαίνει *ἐντελῶς τυχαῖα* αὐτές τίς μικρές ἐπιχειρήσεις. Γι' αὐτό τό λόγο ὁ ἀριθμός τῶν «φαμπρικων καί τῶν ἐργοστασίων» κάνει τεράστια ἅλματα ἀπό χρόνο σέ χρόνο καί ἀπό κυβερνεῖο σέ κυβερνεῖο. Νά λχ. οἱ ἀριθμοί τῶν ἐργοστασίων στήν ἀλευροβιομηχανία γιά διάφορα χρόνια καί μέ βάση διάφορες πηγές: τό 1865 — 857 («Συλλογή στοιχείων καί ὑλικῶν τῆς διεύθυνσης τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν»), τό 1866 — 2176 («Ἐπετηρίδα»), τό 1866 — 18 426 («Στρατιωτική-στατιστική συλλογή»)· τό 1885 — 3940 («Συλλογές στοιχείων») καί 17 765 («Συλλογή στοιχείων γιά τή Ρωσία»)· τό 1889, 1890 καί 1891 — 5073, 5605 καί 5201* («Συλλογές στοιχείων»)· τό 1894/95 — 2308 («Κατάλογος»). Ἀπό τούς 5041 μύλους, πού ἀναφέρονται γιά τό 1892 («Συλλογές στοιχείων») οἱ 803 ἦταν ἀτμόμυλοι, οἱ 2907 νερόμυλοι, οἱ 1323 ἀνεμόμυλοι καί οἱ 8 ἱπποκίνητοι μύλοι! Σέ μερικά κυβερνεῖα καταμετροῦσαν μόνο τούς ἀτμόμυλους, σέ ἄλλα καί τούς νερόμυλους (σέ ἀριθμό πού κυμαίνεται ἀπό 1 ὥς 425), καί σέ ἄλλα (στά λιγότερα) καί τούς ἀνεμόμυλους (ἀπό 1 ὥς 530) καί τούς ἱπποκίνητους μύλους. Μπορεῖ κανείς νά φανταστεῖ ποιά μπορεῖ νά εἶναι ἡ σημασία μιᾶς τέτιας στατιστικῆς καί τῶν συμπερασμάτων πού βασίζονται σέ μιά καλό-

* Κι ἐκτός ἀπ' αὐτό ὑπῆρχαν 32 957 «μικροί μύλοι», πού δέν περιλήφθηκαν στίς «φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια».

πιστη χρησιμοποίηση τῶν στοιχείων της! * Εἶναι φανερό ὅτι γιά νά κρίνουμε τήν ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας, πρέπει πρῶτα νά καθιερώσουμε ἕνα συγκεκριμένο κριτήριο γιά τόν καθορισμό τῆς ἔννοιας «φάμπρικα». Σάν τέτιο κριτήριο παίρνουμε τήν ὕπαρξη ἀτμοκινητήρα: οἱ ἀτμόμυλοι εἶναι χαρακτηριστικός συνοδός τῆς ἐποχῆς τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας **.

Ἔτσι ἔχουμε τήν παρακάτω εἰκόνα γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς *ἐργοστασιακῆς* παραγωγῆς σ' αὐτό τόν κλάδο***:

50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας

Χρόνια	ἀριθμός ἀτμόμυλων	ἀριθμός ἐργατῶν	Συνολική παραγωγή σέ χιλιάδες ρούβλια
1866	126	;	;
1879	205	3 621	21 353
1890	649	10 453	67 481
1892	803	11 927	80 559

Γιά τόν ἴδιο ἀκριβῶς λόγο δέν εἶναι ἱκανοποιητική ἡ στατιστική τῆς ἐλαιουργίας. Λχ. τό 1879 ὑπολογίζονταν 2450 ἐργοστάσια μέ 7207 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 6486 χιλιάδες ρούβλια, ἐνῶ τό 1890 ὑπολογίζονταν 383 ἐργοστάσια μέ 4746 ἐργάτες, καί μέ συνολική παραγωγή 12 232 χιλιάδες ρούβλια. Ἡ ἐλάττωση ὅμως αὐτοῦ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργοστασίων καί τῶν ἐργατῶν εἶναι μόνο φαινομενική. Ἄν τά στοιχεῖα γιά τό 1879 καί τό 1890 τά κάνουμε κατάλληλα γιά σύγκριση, δηλαδή ἄν ἐξαιρέσουμε τά ἐργαστήρια μέ ἀξία παραγωγῆς κάτω ἀπό 2 χιλιάδες ρούβλια (πού δέ μπῆκαν στούς ὀνομαστικούς πίνακες), γιά τό 1879 θά ἔχουμε 272 ἐργοστάσια μέ 2941 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 5771 χιλιάδες ρούβλια καί γιά τό 1890 379 ἐργοστάσια μέ 4741 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 12 232 χιλιάδες ρούβλια. Τό ὅτι ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία ἀναπτύχθηκε σ' αὐτό τόν κλάδο τουλάχιστο τόσο γοργά ὅσο καί στήν ἀλευροβιομηχανία, αὐτό φαίνεται λχ. ἀπό τή στατιστική τῶν ἀτμοκινητήρων: στήν περίοδο 1875–1878 ὑπῆρχαν 27 ἐργοστάσια μέ 28 ἀτμοκινητῆρες συνολικῆς δύναμης 521 ἵππων, ἐνῶ τό 1890 ὑπῆρχαν 113 ἐκμηχανισμένες ἐπιχειρήσεις μέ 116 ἀτμοκινητῆρες συνολικῆς δύναμης 1886 ἵππων.

* Βλ. παραδείγματα παρόμοιων συμπερασμάτων τοῦ κ. Κάρισεφ στό ἄρθρο τῶν «Μελετῶν», πού περικοπή του ἀναφέραμε πιό πάνω. (Βλ. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 4ος. *Ἡ Σύντ.*).

** Φυσικά, οἱ *μεγάλοι* νερόμυλοι ἔχουν ἐπίσης τό χαρακτήρα τῆς φάμπρικας, ὅμως δέν ἔχουμε στοιχεῖα γιά νά τούς ξεχωρίσουμε ἀπό τούς μικρούς νερόμυλους. Μέ βάση τόν «Ὁδηγό» τοῦ 1890 ὑπολογίσαμε 250 νερόμυλους μέ δέκα καί πάνω ἐργάτες. Οἱ νερόμυλοι αὐτοί εἶχαν συνολικά 6378 ἐργάτες.

*** «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», «Ὁδηγοί» καί «Συλλογή στοιχείων». Σύμφωνα μέ τόν «Κατάλογο» τοῦ 1894/95 στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία ὑπῆρχαν 1192 ἀτμόμυλοι. Ἡ στατιστική τῶν ἀτμοκινητήρων ἀνάφερε γιά τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία καί γιά τήν περίοδο 1875–1878 — 294 ἀτμόμυλους.

Οἱ ὑπόλοιποι κλάδοι αὐτοῦ τοῦ τομέα εἶναι σχετικά μικροί. Θά σημειώσουμε, ὅτι στήν παραγωγή λχ. μουστάρδας καί στήν ἐπεξεργασία ἁλιευτικῶν προϊόντων ἡ στατιστική τῆς δεκαετίας 1860–1870 ἀναφέρει ἑκατοντάδες τέτιες μικρές ἐπιχειρήσεις, πού δέν ἔχουν καμιά σχέση μέ τίς φάμπρικες καί σήμερα δέν κατατάσσονται σ' αὐτές. Τί εἴδους διορθώσεις χρειάζονται τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια γιά τίς διάφορες χρονιές, φαίνεται ἀπό τά παρακάτω: ἐκτός ἀπό τόν κλάδο τῆς ἀλευροβιομηχανίας, ὁ «Ὁδηγός» τοῦ 1879 ἀναφέρει στόν τομέα αὐτό 3555 ἐργοστάσια μέ 15 313 ἐργάτες καί ὁ «Ὁδηγός» τοῦ 1890: 1842 ἐργοστάσια μέ 19 159 ἐργάτες. Τό 1879 λογαριάστηκαν σάν ἐργοστάσια σέ 7 κλάδους* 2487 μικρές ἐπιχειρήσεις (μέ συνολική παραγωγή κάτω ἀπό 2 χιλιάδες ρούβλια τό καθένα), μέ 5176 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 916 χιλιάδες ρούβλια, ἐνῶ τό 1890 λογαριάστηκαν ἑπτά ἐπιχειρήσεις μέ δέκα ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή δυό χιλιάδες ρούβλια! Συνεπῶς, γιά νά μποροῦν νά συγκριθοῦν τά στοιχεῖα πρέπει στή μιά περίπτωση ν' ἀφαιρεθοῦν πέντε χιλιάδες ἐργάτες καί στήν ἄλλη — δέκα ἄτομα!

6) Κλάδοι παραγωγῆς προϊόντων πού ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης καί οἱ ὑπόλοιποι κλάδοι

Σέ μερικούς κλάδους, πού τά προϊόντα τους ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης, παρατηροῦμε ὅτι ἀπό τό 1860 καί δῶ ἐλαττώνεται ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν στίς φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια, ὅμως ἡ ἐλάττωση αὐτή δέν εἶναι καθόλου τόση ὅση ἰσχυρίζεται ὁ κ. Ν. —ον**, πού πιστεύει τυφλά κάθε τυπωμένο ἀριθμό. Ἐδῶ πρόκειται γιά τό γεγονός, ὅτι γιά τούς περισσότερους κλάδους πού ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης, ἡ μοναδική πηγή πληροφοριῶν εἶναι ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», πού ὅπως ξέρουμε, ἐξογκώνει σέ τεράστιο

* Ἐλαιουργία, παραγωγή ἀμυλόκολλας, μελάσας, βύνης, εἰδῶν ζαχαροπλαστικῆς, κονσερβῶν καί ξιδιοῦ.

** «Ρούσκογε Μπογκάτστβο», 1894, τεῦχος 6, σελ. 104–105.

βαθμό τά συνολικά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια. Δυστυχῶς διαθέτουμε λίγα ὑλικά γιά νά ἐλέγξουμε τά στοιχεῖα της. Στήν οἰνοπνευματοποιία ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» ἀναφέρει γιά τό 1866: 3836 ἐργοστάσια μέ 52 660 ἐργάτες (γιά τό 1890: 1620 ἐργοστάσια μέ 26 102 ἐργάτες). Ἐξάλλου ὁ ἀριθμός τῶν ἐργοστασίων δέ συμφωνεῖ μέ τά στοιχεῖα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν, πού γιά τό 1865/66 ἀνάφεραν 2947 ἐργοστάσια σέ λειτουργία καί γιά τό 1866/67 — 3386 *. Ἄν κρίνουμε ἀπ᾿ αὐτά, θά δοῦμε πώς ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν ἔχει ἐξογκωθεῖ κατά 5–9 χιλιάδες ἄτομα. Στήν παραγωγή βότκας ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» ἀναφέρει 4841 ἐργοστάσια μέ 8326 ἐργάτες (γιά τό 1890: 242 ἐργοστάσια μέ 5266 ἐργάτες). Ἀπ᾿ αὐτά τά ἐργοστάσια τά 3207 μέ 6873 ἐργάτες ἦταν στό κυβερνεῖο τῆς Βεσαραβίας. Χτυπάει στό μάτι τό ὅτι ὁ ἀριθμός αὐτός εἶναι παράλογος. Καί πραγματικά, ἀπό τά στοιχεῖα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν ** ξέρουμε ὅτι ὁ πραγματικός ἀριθμός τῶν ἐργοστασίων παραγωγῆς βότκας στό κυβερνεῖο Βεσαραβίας ἦταν 10–12 καί σέ ὅλη τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία 1157. Συνεπῶς, ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν εἶναι ἐξογκωμένος *minimum κατά 6 χιλιάδες*. Αἰτία τῆς ἐξόγκωσης εἶναι, ὅτι οἱ «στατιστικοί» τῆς Βεσαραβίας περιέλαβαν, ὅπως φαίνεται, στήν κατηγορία τῶν ἐργοστασιαρχῶν καί τούς ἰδιοχτῆτες ἀμπελιῶν (βλ. παρακάτω γιά τήν καπνοβιομηχανία). Στήν παραγωγή μπύρας καί ποτῶν ἀπό μέλι ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» ἀναφέρει 2374 ἐργοστάσια μέ 6825 ἐργάτες (τό 1890: 918 ἐργοστάσια μέ 8364 ἐργάτες), ἐνῶ ἡ «Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν» ἀναφέρει στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία γιά τό 1866: 2087 ἐργοστάσια. Κι ἐδῶ ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν εἶναι ἐξογκωμένος***. Στούς κλάδους παραγωγῆς καί ραφιναρίσματος ζάχαρης ἀπό ζαχαρότευτλα ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» ἐξογκώνει τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν *κατά 11 χιλιάδες* ὑπολογίζοντας 92 126 ἄτομα ἀντί 80 919 σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς «Ἐπετηρίδας τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν» (τό 1890: 77 875

* «Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», Ι, σελ. 76 καί 82. Ὁ ἀριθμός ὅλων τῶν ἐργοστασίων (συμπεριλαμβανομένων κι αὐτῶν πού δέ λειτουργοῦσαν) ἦταν 4737 καί 4646.

** «Ἐπετηρίδα», Ι, σελ. 104.

*** Λχ., στό κυβερνεῖο Σιμπίρσκ ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» ἀναφέρει 218 ἐργοστάσια (!) μέ 299 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 21,6 χιλιάδες ρούβλια. (Σύμφωνα μέ τήν «Ἐπετηρίδα», σ᾿ αὐτό τό κυβερνεῖο ὑπῆρχαν 7 ἐργοστάσια). Ἀσφαλῶς πρόκειται γιά μικρές οἰκιακές ἐπιχειρήσεις ἤ ἐπιχειρήσεις τοῦ χωριοῦ.

ἐργάτες). Στήν καπνοβιομηχανία ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» ὑπολογίζει 5327 φάμπρικες (!) μέ 26 116 ἐργάτες (τό 1890: 281 φάμπρικες μέ 26 720 ἐργάτες). Ἀπ᾿ αὐτές οἱ 4993 φάμπρικες μέ 20 038 ἐργάτες εἶναι στό κυβερνεῖο Βεσαραβίας. Στήν πραγματικότητα τό 1866 σ᾿ ὅλη τή Ρωσία ὑπῆρχαν 343 καπνεργοστάσια καί στό κυβερνεῖο Βεσαραβίας 13 *. Ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν ἐξογκώθηκε *περίπου κατά 20 χιλιάδες* καί οἱ ἴδιοι μάλιστα οἱ συντάχτες τῆς «Στρατιωτικῆς-στατιστικῆς συλλογῆς» παρατήρησαν, ὅτι «οἱ φάμπρικες πού ἀναφέρονται γιά τό κυβερνεῖο Βεσαραβίας. . . δέν εἶναι ἄλλο τίποτα παρά καπνοφυτεῖες» (σελ. 414). Ὅπως φαίνεται, ὁ κ. Ν. —ον θεώρησε περιττό νά ρίξει μιά ματιά στό κείμενο τῆς στατιστικῆς ἔκδοσης πού χρησιμοποιεῖ. Γι᾿ αὐτό τό λόγο δέν πρόσεξε τό λάθος κι ἄρχισε νά μιλᾶ μέ σοβαρότατο ὕφος γιά τήν «ἀσήμαντη αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν στά καπνεργοστάσια» (στό ἄρθρο πού ἀναφέραμε, σελ. 104)!! Ὁ κ. Ν. —ον παίρνει ἁπλῶς τούς συνολικούς ἀριθμούς τῶν ἐργατῶν στούς κλάδους πού ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης ἀπό τή «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» καί ἀπό τόν «Ὁδηγό» τοῦ 1890 (186 053 καί 144 332) καί ὑπολογίζει τό ποσοστό τῆς ἐλάττωσης. . . «Μέσα σέ 25 χρόνια ἐλαττώθηκε σημαντικά ὁ ἀριθμός τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν, μειώθηκε κατά 22,4%». . . «Ἐδῶ» (δηλαδή στούς κλάδους παραγωγῆς προϊόντων πού ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης) «βλέπουμε ὅτι δέν μπορεῖ οὔτε λόγος νά γίνει γιά αὔξηση, ἁπλῶς ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν ἐλαττώθηκε κατά τό $^1/_4$ τοῦ προηγούμενου μεγέθους» (ibid.). Πραγματικά, τί τό «ἁπλούστερο»! Παίρνεις τόν πρῶτο τυχόντα ἀριθμό καί βγάζεις τό ποσοστό! Τήν ἀσήμαντη ὅμως λεπτομέρεια, ὅτι οἱ ἀριθμοί τῆς «Στρατιωτικῆς-στατιστικῆς συλλογῆς» εἶναι ἐξογκωμένοι *κατά σαράντα περίπου χιλιάδες* ἐργάτες μπορεῖς καί νά μή τήν προσέξεις.

7) Συμπεράσματα

Ἡ κριτική τῆς στατιστικῆς μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια πού κάναμε στά δυό τελευταῖα ὑποκεφάλαια, μᾶς ὁδηγεῖ στά παρακάτω βασικότατα συμπεράσματα.

* «Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», σελ. 61. Σύγκρ. «Ἐπισκόπηση τῆς μανουφακτούρας» (τόμ. ΙΙ, Πετρούπολη, 1863), ὅπου δίνονταν λεπτομερῆ στοιχεῖα γιά τό 1861: 534 φάμπρικες μέ 6937 ἐργάτες, καί στό κυβερνεῖο Βεσαραβίας 31 φάμπρικες μέ 73 ἐργάτες. Ὁ ἀριθμός τῶν καπνεργοστασίων κυμαίνεται πολύ ἀπό χρόνο σέ χρόνο.

1. *Μετά τή μεταρύθμιση άναπτύσσεται γοργά στή Ρωσία ό άριθμός τών φάμπρικων.*

Τό άντίθετο συμπέρασμα, πού προκύπτει άπό τούς άριθμούς τής στατιστικής μας γιά τίς φάμπρικες καί τά έργοστάσια, είναι λαθεμένο. Αύτό γίνεται γιατί σέ μάς συμπεριλαβαίνουν στίς φάμπρικες καί μικρές χειροτεχνικές, βιοτεχνικές καί άγροτικές έπιχειρήσεις, καί *όσο πιό πολύ άπομακρυνόμαστε άπό τή σημερινή περίοδο τόσο περισσότερες είναι οί μικρές έπιχειρήσεις πού περιλαβαίνονται στίς φάμπρικες.*

2. *'Η στατιστική μας, όταν δίνει στοιχεία γιά τήν παλιότερη περίοδο έξογκώνει τόν άριθμό τών έργοστασιακών έργατών καί τίς διαστάσεις τής έργοστασιακής παραγωγής.* Αύτό γίνεται: πρώτα, γιατί παλιότερα περιλαβαίνονταν στήν κατηγορία τών έργοστασίων περισσότερες μικρές έπιχειρήσεις. Γι' αύτό τό λόγο είναι έξαιρετικά άναξιόπιστα τά στοιχεία γιά τούς κλάδους παραγωγής, πού έφάπτονται μέ τά βιοτεχνικά έπαγγέλματα*. Δεύτερο, αύτό συμβαίνει γιατί παλιά περιλαβαίνονταν στούς έργοστασιακούς έργάτες περισσότεροι έργάτες πού δουλεύουν στό σπίτι γιά λογαριασμό τών κεφαλαιοκρατών, άπ' ό,τι τώρα.

3. Στή χώρα μας έπικρατεί ή συνήθεια νά νομίζουν ότι μιά καί παίρνει κανείς άριθμούς τής έπίσημης στατιστικής γιά τίς φάμπρικες καί τά έργοστάσια, οί άριθμοί αύτοί πρέπει νά θεωρούνται κατάλληλοι γιά σύγκριση μέ άλλους άριθμούς τής ίδιας στατιστικής, ότι πρέπει νά θεωρούνται λίγο-πολύ άξιόπιστοι μέχρις άποδείξεως τού έναντίου. 'Απ' όσα όμως έκθέσαμε πιό πάνω προκύπτει ή άντίθετη θέση: δηλαδή ότι κάθε σύγκριση τών στοιχείων τής στατιστικής μας γιά τίς φάμπρικες καί τά έργοστάσια γιά διάφορες έποχές καί γιά διάφορα κυβερνεία πρέπει νά θεωρείται άναξιόπιστη μέχρις άποδείξεως τού έναντίου.

* Άν παίρναμε τά συνολικά στοιχεία γιά όλους τούς κλάδους παραγωγής καί γιά μεγάλα χρονικά διαστήματα, ή έξόγκωση, πού προέρχεται άπό τήν παραπάνω αίτία, δέ θά ήταν μεγάλη, γιατί οί μικρές έπιχειρήσεις δίνουν μικρό ποσοστό τού συνολικού άριθμού τών έργατών καί τής συνολικής παραγωγής. 'Εννοείται, ότι γι' αύτό προϋποτίθεται σύγκριση στοιχείων πού παίρνονται άπό όμοιες πηγές (δέν μπορεί ούτε κάν λόγος νά γίνει γιά σύγκριση τών στοιχείων τού ύπουργείου οίκονομικών μέ τά στοιχεία πού δίνουν στίς έκθέσεις τους οί διοικητές τών κυβερνείων ή μέ τά στοιχεία τής «Στρατιωτικής-στατιστικής συλλογής»).

IV. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΛΛΕΥΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΙΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ *

Στήν πρώτη περίοδο άνάπτυξης τής Ρωσίας μετά τή μεταρύθμιση τό κύριο κέντρο τής μεταλλευτικής καί μεταλλουργικής βιομηχανίας ήταν τά Ούράλια. Τά Ούράλια, πού σχηματίζουν μιά περιοχή πού ώς τόν τελευταίο άκόμα καιρό ξεχώριζε έντονα άπό τήν Κεντρική Ρωσία, παρουσιάζουν ταυτόχρονα μιά πρωτότυπη συγκρότηση στή βιομηχανία. 'Η «όργάνωση τής δουλιάς» στά Ούράλια βασιζόταν άπό τά παλιά τά χρόνια στή δουλοπαροικία πού καί τώρα άκόμα, ώς τά τέλη τού 19ου αίώνα, γίνεται αίσθητή σέ πολύ σπουδαίους τομείς τών σχέσεων πού έπικρατούν στή μεταλλουργική βιομηχανία. 'Εκείνα τά χρόνια ή δουλοπαροικία άποτελούσε τή βάση τής πιό μεγάλης άνθισης τών Ούραλίων καί τής κυριαρχίας τους όχι μόνο στή Ρωσία, άλλά ένμέρει καί στήν Εύρώπη. Στό 18ο αίώνα τό σίδερο ήταν ένα άπό τά κυριότερα έξαγόμενα είδη τής Ρωσίας. Τό 1782 έγινε έξαγωγή περίπου 3,8 έκατομμύρια πούτια σίδερο. Τήν περίοδο 1800–1815 έξαχθήκανε 2–1 $^1/_2$ έκατομμύρια πούτια. Στά 1815–1838 περίπου 1 $^1/_3$ έκατομμύρια πούτια.«Στά 1820-1830 ή Ρωσία έβγαζε άκόμα χυτοσίδηρο 1$^1/_2$ φορά περισσότερο άπό τή Γαλλία, 4$^1/_2$ φορές περισσότερο άπό τήν Πρωσσία καί 3 φορές περισ-

* Πηγές: *Σεμιόνοφ*, «Μελέτη τών ίστορικών στοιχείων γιά τό έμπόριο καί τή βιομηχανία τής Ρωσίας», τόμ. III, Πετρούπολη, 1859, σελ. 323–339. — «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», τμήμα γιά τή μεταλλευτική βιομηχανία. — «'Επετηρίδα τού ύπουργείου οίκονομικών», μέρος I, Πετρούπολη, 1869. — «Συλλογή στατιστικών στοιχείων γιά τή μεταλλευτική βιομηχανία, τής περιόδου 1864–1867». Πετρούπολη 1864–1867 (έκδ. τής έπιστημονικής έπιτροπής τού σώματος τών μηχανικών-μεταλλειολόγων). — *I. Μπογκολιούμπσκι*, «'Η πείρα άπό τή στατιστική τής μεταλλευτικής βιομηχανίας τής Ρωσικής αύτοκρατορίας». Πετρούπολη, 1878. — «'Ιστορικοστατιστική έπισκόπηση τής βιομηχανίας στή Ρωσία». Πετρούπολη, 1883, τόμ. I (άρθρο τού Κέππεν). — «Συλλογή στατιστικών στοιχείων γιά τή μεταλλουργική βιομηχανία τής Ρωσίας στά 1890». Πετρούπολη, 1892. — Στό ίδιο γιά τό 1901 (Πετρούπολη, 1904) καί γιά τό 1902 (Πετρούπολη, 1905). — *Κ. Σκαλκόβσκι*, «'Η παραγωγικότητα τής μεταλλουργικής βιομηχανίας τής Ρωσίας τό 1877». Πετρούπολη, 1879. — «'Η μεταλλουργική βιομηχανία τής Ρωσίας». Έκδοση τής διεύθυνσης τής μεταλλευτικής καί μεταλλουργικής βιομηχανίας γιά τήν έκθεση τού Σικάγου. Πετρούπολη, 1893 (συνταγμένη άπό τόν Κέππεν). — «Συλλογή στοιχείων γιά τή Ρωσία στά 1890». Έκδοση τής Κεντρικής στατιστικής έπιτροπής. Πετρούπολη, 1890. Τό ίδιο γιά τό 1896. Πετρούπολη, 1897. — «Οί παραγωγικές δυνάμεις τής Ρωσίας». Πετρούπολη. 1896, μέρος VII. — «Βέστνικ Φινάνσοφ» τού 1896–1897. — Συλλογές τών στατιστικών στοιχείων τών ζέμστβο γιά τούς νομούς Αίκατερινμπούργκ καί Κρασνοουφίμσκ τού κυβερνείου Πέρμ κ. ά.

σότερο ἀπό τό Βέλγιο». Ἀλλά ἡ ἴδια ἐκείνη δουλοπαροικία πού βοήθησε τά Οὐράλια ν' ἀνέβουν τόσο ψηλά στήν ἐποχή τῆς ἐμβρυακῆς ἀνάπτυξης τοῦ εὐρωπαϊκοῦ καπιταλισμοῦ, ἔγινε ἡ αἰτία τῆς παρακμῆς τῶν Οὐραλίων στήν ἐποχή τῆς ἄνθισης τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς σιδηροβιομηχανίας προχωροῦσε στά Οὐράλια πολύ ἀργά. Τό 1718 ἡ Ρωσία ἔβγαζε περίπου $6^1/_2$ ἑκατομμύρια πούτια χυτοσίδηρο, τό 1767 περίπου $9^1/_2$ ἑκατομμύρια πούτια, τό 1806 — 12 ἑκατομμύρια πούτια, στή δεκαετία 1830–1840: 9–11 ἑκατομ. πούτια, στή δεκαετία 1840–1850: 11–13 ἑκατομ. πούτια, στή δεκαετία 1850–1860: 12–16 ἑκατ. πούτια, στή δεκαετία 1860–1870: 13–18 ἑκατομ. πούτια, τό 1867: $17^1/_2$ ἑκατ. πούτια. Μέσα σέ 100 χρόνια ἡ παραγωγή δέν μπόρεσε νά διπλασιαστεῖ καί ἡ Ρωσία ἔμεινε πολύ πίσω ἀπό τίς ἄλλες εὐρωπαϊκές χῶρες, στίς ὁποῖες ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία προκάλεσε γιγάντια ἀνάπτυξη τῆς μεταλλουργίας.

Ἡ κύρια αἰτία τῆς στασιμότητας τῶν Οὐραλίων ἦταν ἡ δουλοπαροικία. Οἱ ἰδιοχτῆτες τῶν μεταλλείων καί τῶν μεταλλουργείων ἦταν καί τσιφλικάδες κι ἐργοστασιάρχες, καί βασίζανε τήν κυριαρχία τους ὄχι στό κεφάλαιο καί στό συναγωνισμό, ἀλλά στό μονοπώλιο* καί στό δικαίωμα ἰδιοχτησίας πού εἶχαν. Οἱ ἐργοστασιάρχες τῶν Οὐραλίων εἶναι καί σήμερα πολύ μεγάλοι γαιοχτήμονες. Τό 1890 τά 262 σιδηρουργικά ἐργοστάσια, πού ὑπῆρχαν σ' ὅλη τήν αὐτοκρατορία, εἶχαν στήν ἰδιοχτησία τους 11,4 ἑκατομμύρια ντεσιατίνες γῆ (ἀπ' αὐτά τά 8,7 ἑκατομμύρια ντεσιατίες ἦταν δάση). Ἀπό τά 11,4 αὐτά ἑκατομμύρια τά 10,2 ἑκατομμύρια ντεσιατίνες ἀνῆκαν στά 111 ἐργοστάσια τῶν Οὐραλίων (δάση 7,7 ἑκατομμύρια ντεσιατίνες). Συνεπῶς, κατά μέσο ὅρο κάθε ἐργοστάσιο τῶν Οὐραλίων κατέχει τεράστια λατιφούντια, περίπου ἀπό ἑκατό χιλιάδες ντεσιατίνες γῆ τό καθένα. Κι ὥς τώρα δέν ὁλοκληρώθηκε ἀκόμα ἡ διανομή κλήρων στούς ἀγρότες ἀπ' αὐτά τά λατιφούντια. Μέσο γιά τήν ἀπόχτηση ἐργατικῶν χεριῶν στά Οὐράλια δέν εἶναι μόνο ἡ μίσθωση, ἀλλά καί ἡ *ξεπληρωμή μέ δουλιά*. Ἡ στατιστική τῶν ζέμστβο, λχ., γιά τό νομό Κρασνοουφίμσκ τοῦ κυβερνείου Πέρμ ἀναφέρει χιλιάδες ἀγροτικά νοικοκυριά πού νέμονται τή γῆ, τούς βοσκότοπους,

* Ὅταν ἔγινε ἡ ἀπελευθέρωση τῶν ἀγροτῶν, οἱ ἰδιοχτῆτες τῶν μεταλλείων στά Οὐράλια ἐπέμεναν πολύ καί πέτυχαν νά διατηρηθεῖ ὁ νόμος, πού ἀπαγορεύει στίς περιοχές ὅπου λειτουργοῦν τά ἐργοστάσια τό ἄνοιγμα ἐπιχειρήσεων πού χρησιμοποιοῦσαν φωτιά στήν παραγωγή. Βλ. μερικές λεπτομέρειες στίς «Μελέτες», σελ. 193–194. (Βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 441-443. *Ἡ Σύντ.*).

τό δάσος κτλ. τῶν ἐργοστασίων ἤ δωρεάν, ἤ μέ ἐλαττωμένη ἀμοιβή. Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι ἡ δωρεάν αὐτή νομή στοιχίζει στήν πραγματικότητα πολύ ἀκριβά, γιατί γίνεται αἰτία νά ἐλαττώνεται ἐξαιρετικά τό μεροκάματο. Τά ἐργοστάσια ἀποχτοῦν «δικούς τους» δεμένους μέ τό ἐργοστάσιο καί φτηνούς ἐργάτες*. Νά πῶς χαρακτηρίζει τίς σχέσεις αὐτές ὁ κ. Β. Ντ. Μπελόφ:

Ἡ δύναμη τῶν Οὐραλίων — διηγεῖται ὁ κ. Μπελόφ — βρίσκεται στόν ἐργάτη, πού τόν ἀνάθρεψε μιά «πρωτότυπη» ἱστορία. «Ὁ ἐργάτης σέ ἄλλες φάμπρικες καί ἐργοστάσια τοῦ ἐξωτερικοῦ ἤ ἀκόμα καί τῆς Πετρούπολης εἶναι ξένος πρός τά συμφέροντα αὐτῶν τῶν ἐργοστασίων: σήμερα εἶναι ἐδῶ, αὔριο ἀλλοῦ. Δουλεύει ἡ φάμπρικα, δουλεύει κι αὐτός. Ὅταν τά κέρδη τά διαδεχθοῦν οἱ ζημιές, παίρνει τό ντορβά του καί φεύγει τόσο γρήγορα κι εὔκολα ὅσο γρήγορα κι εὔκολα ἦρθε. Ὁ ἐργάτης αὐτός κι ὁ ἰδιοχτήτης τοῦ ἐργοστασίου εἶναι δυό αἰώνιοι ἐχθροί. . . Τελείως διαφορετική εἶναι ἡ θέση τοῦ ἐργάτη στά ἐργοστάσια τῶν Οὐραλίων: Ὁ ἐργάτης ἐκεῖ εἶναι ντόπιος κάτοικος, πού ἔχει κοντά στό ἐργοστάσιο καί τή γῆ του καί τό νοικοκυριό του καί, τέλος, τήν οἰκογένειά του. Μέ τήν προκοπή τοῦ ἐργοστασίου συνδέεται στενά κι ἀδιάρηχτα καί ἡ δική του προκοπή. Πάει καλά τό ἐργοστάσιο, τότε πάει κι αὐτός καλά· πάει ἄσχημα, τότε κι αὐτός πάει ἄσχημα, ὅμως δέν μπορεῖ νά φύγει (sic!): ἐδῶ δέν πρόκειται μονάχα γιά ἕναν ντορβά (sic!). Νά φύγει — σημαίνει νά καταστρέψει ὅλη του τή ζωή, νά ἐγκαταλείψει καί τή γῆ, καί τό νοικοκυριό, καί τήν οἰκογένεια. . . Κι ἔτσι εἶναι ἕτοιμος νά ὑποφέρει χρόνια ὁλόκληρα, νά δουλεύει μέ μισό μεροκάματο ἤ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, νά μένει τόν μισό ἐργάσιμο χρόνο του χωρίς δουλιά, γιά νά δόσει τή δυνατότητα σέ ἕναν ἄλλο ντόπιο ἐργάτη νά κερδίσει ἕνα κομμάτι ψωμί. Μέ δυό λόγια εἶναι ἕτοιμος νά ἔρθει σέ ὁποιαδήποτε συμφωνία μέ τό ἀφεντικό του, ἀρκεῖ νά μείνει ἐδῶ, δίπλα στό ἐργοστάσιο. . . Ἔτσι, ἀνάμεσα στούς ἐργάτες τῶν Οὐραλίων καί στά ἐργοστάσια ὑπάρχει ἀδιάρηχτος δεσμός· οἱ σχέσεις τους εἶναι οἱ ἴδιες, ὅπως ἦταν καί προηγούμενα, πρίν ἀπό τήν ἀπελευθέρωσή τους ἀπό τή δουλοπαροικία. Ἄλλαξε μόνο ἡ μορφή αὐ-

* Ὁ ἐργάτης τῶν Οὐραλίων «εἶναι μισός γεωργός, ἔτσι πού ἡ δουλιά στά μεταλλεῖα ἀποτελεῖ γερό στήριγμα στό νοικοκυριό του, παρ' ὅλο πού πληρώνεται λιγότερο ἀπ' ὅ,τι στίς ἄλλες μεταλλουργικές περιοχές» («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 8). Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ ὅροι τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν ἀγροτῶν τῶν Οὐραλίων ἀπό τή δουλοπαροικιακή ἐξάρτηση προσαρμόστηκαν ἀκριβῶς στή δουλιά τῶν ἀγροτῶν στά μεταλλεῖα. Ὁ πληθυσμός πού δούλευε στά μεταλλουργικά ἐργοστάσια χωριζόταν σέ μαστόρους, πού ἐπειδή δέν εἶχαν γῆ ἦταν ὑποχρεωμένοι ὅλο τό χρόνο νά δουλεύουν στό ἐργοστάσιο, καί σέ ἀγρεργάτες, πού εἶχαν κλῆρο καί ἦταν ὑποχρεωμένοι νά ἐκτελοῦν βοηθητικές δουλιές. Πάρα πολύ χαρακτηριστικός εἶναι ὁ ὅρος πού διατηρήθηκε ὥς τά σήμερα γιά τούς ἐργάτες τῶν Οὐραλίων, καί συγκεκριμένα ὅτι «χρεώνονται» μέ δουλιά. Ὅταν λχ. διαβάζεις στή στατιστική τῶν ζέμστβο «στοιχεῖα γιά μιά ἐργατική ὁμάδα, πού εἶναι ὑποχρεωμένη νά δουλεύει σέ ἕνα τμῆμα τοῦ ἐργοστασίου Ἀρτίνσκι», ἄθελά σου ρίχνεις μιά ματιά στό ἐξώφυλλο γιά νά δεῖς τή χρονολογία: πρόκειται πραγματικά γιά τό χίλια ὀχτακόσια ἐνενήντα τέσσερα ἤ μήπως γιά κάποιο χίλια ὀχτακόσια σαράντα τέσσερα; [152]

τῶν τῶν σχέσεων καί τίποτα παραπάνω. Ἡ παλιά ἀρχή τῆς δουλοπαροικίας ἀντικαταστάθηκε ἀπό τή μεγάλη ἀρχή τῆς ἀμοιβαίας ὠφέλειας»*.

Ἡ μεγάλη αὐτή ἀρχή τῆς ἀμοιβαίας ὠφέλειας ἐκδηλώνεται πρῶτα-πρῶτα στή μεγάλη ἐλάττωση τοῦ μεροκάματου. «Στό Νότο. . . ὁ ἐργάτης στοιχίζει δυό, ἀκόμα καί τρεῖς φορές ἀκριβότερα ἀπ' ὅ,τι στά Οὐράλια», σύμφωνα λχ. μέ τά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν κάμποσες χιλιάδες ἐργάτες, στό Νότο χρειάζονται 450 ρούβλια (γιά ἕναν ἐργάτη τό χρόνο), ἐνῶ στά Οὐράλια 177 ρούβλια. Στό Νότο «οἱ ἐργάτες μέ τήν πρώτη εὐκαιρία πού βρίσκουν ὑποφερτό μεροκάματο σέ ἀγροτικές δουλιές στόν τόπο τους, ἤ γενικά κάπου ἀλλοῦ, φεύγουν ἀπό τά ἐργοστάσια, τά ὀρυχεῖα καί τά μεταλλεῖα» («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 17, σελ. 265). Στά Οὐράλια ὅμως δέν μπορεῖς νά ὀνειρεύεσαι γιά ὑποφερτό μεροκάματο.

Τό χαμηλό μεροκάματο καί η ὑποδούλωση τοῦ ἐργάτη τῶν Οὐραλίων συνδέονται φυσικά κι ἀναπόσπαστα μέ τήν τεχνική καθυστέρηση τῶν Οὐραλίων. Στά Οὐράλια κυριαρχεῖ ἡ παραγωγή χυτοσίδηρου μέ καύσιμη ὕλη τό ξύλο καί μέ ὑψικάμινους ἀρχαίου τύπου, πού λειτουργοῦν μέ κρύο ἤ μέ κάπως ζεστό ἀέρα. Τό 1893 στά Οὐράλια 37 ἀπό τίς 110 ὑψικάμινους λειτουργοῦσαν μέ κρύο ἀέρα, ἐνῶ στό Νότο 3 μόνο ἀπό τίς 18. Μιά ὑψικάμινος, πού χρησιμοποιεῖ ὀρυκτή καύσιμη ὕλη, παρήγαγε κατά μέσο ὅρο 1,4 ἑκατομμύρια πούτια σίδερο τό χρόνο, ἐνῶ ἡ ὑψικάμινος πού χρησιμοποιεῖ ξύλα παρήγαγε 217 χιλιάδες πούτια. Τό 1890 ὁ κ. Κέππεν ἔγραφε: «Οἱ πρωτόγονες μέθοδοι παραγωγῆς σίδερου ἔχουν ἀκόμα γερές ρίζες στά ἐργοστάσια τῶν Οὐραλίων, ἐνῶ στά ἄλλα μέρη τῆς Ρωσίας ἐκτοπίζονται πιά ἐντελῶς ἀπό τή μέθοδο ἀνάδευσης»[153] Ἡ χρησιμοποίηση τῶν ἀτμοκινητήρων στά Οὐράλια εἶναι πολύ μικρότερη ἀπ' ὅ,τι στό Νότο. Τέλος, πρέπει νά ἀναφερθεῖ καί ἡ ἀπομόνωση τῶν Οὐραλίων, ἡ ἀπόσπασή τους ἀπό τό κέντρο τῆς Ρωσίας ἐξαιτίας τῶν τεράστιων ἀποστάσεων καί τῆς ἔλλειψης σιδηροδρομικῆς γραμμῆς. Μέχρι τελευταῖα ἡ μεταφορά τῶν προϊόντων ἀπό τά Οὐράλια στή Μόσχα γινόταν μιά φορά τό χρόνο, κυρίως μέ τήν πρωτόγονη «ποτάμια μεταφορά μέ σχεδίες»**.

* «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς», τεῦχος XVI, Πετρούπολη, 1887, σελ. 8–9 καί ἑπόμενες. Πιό κάτω ὁ ἴδιος συγγραφέας μιλάει γιά μιά «ὑγιῆ λαϊκή» βιομηχανία!

** Σύγκρ. τήν περιγραφή αὐτῆς τῆς ποτάμιας μεταφορᾶς στό διήγημα τοῦ κ. Μάμιν-Σιμπιριάκ «Οἱ μαχητές». Στά ἔργα αὐτοῦ τοῦ συγγραφέα προβάλλει ἀνάγλυφα ἡ ἰδιαίτερη ζωή τῶν Οὐραλίων, — παραπλήσια μέ τή ζωή πού ὑπῆρχε πρίν ἀπό τή μεταρύθμιση, — μέ ἕναν πληθυσμό προσκολλημένο στά ἐργοστάσια χωρίς δικαιώματα, ἀγράμματο καί καταφρονεμένο, μέ τήν «ἀφελῆ κι ἀθώα ἀκολασία» τῶν «κυρίων», μέ τήν ἔλλειψη τοῦ μεσαίου ἐκείνου στρώματος τῶν ἀνθρώπων (ραζνοτσίντσι, διανόηση) πού εἶναι τόσο χαρακτηριστικό γιά τήν κεφαλαιοκρατική ἀνάπτυξη ὅλων τῶν χωρῶν, χωρίς νά ἐξαιρεῖται οὔτε ἡ Ρωσία.

Ἔτσι λοιπόν, τά ἰσχυρότατα κατάλοιπα τοῦ καθεστῶτος πού ἐπικρατοῦσε πρίν ἀπό τή μεταρύθμιση, ἡ μεγάλη ἀνάπτυξη τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά, τό δέσιμο τῶν ἐργατῶν μέ τά ἐργοστάσια, ἡ χαμηλή παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, ἡ καθυστέρηση τῆς τεχνικῆς, τό χαμηλό μεροκάματο, ἡ κυριαρχία τῆς παραγωγῆς μέ τό χέρι, ἡ πρωτόγονη καί ληστρική ἐκμετάλλευση τοῦ φυσικοῦ πλούτου τῆς περιοχῆς, τό μονοπώλιο, ὁ περιορισμός τοῦ συναγωνισμοῦ, ἡ ἀπομόνωση καί ἡ ἀπόσπαση ἀπό τή γενική ἐμπορική καί βιομηχανική κίνηση τῆς ἐποχῆς συνθέτουν τή γενική εἰκόνα τῶν Οὐραλίων.

Ἡ Νότια περιοχή τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας*, εἶναι ἀπό πολλές ἀπόψεις διαμετρικά ἀντίθετη ἀπό τά Οὐράλια. Ὅσο τά Οὐράλια εἶναι παλιά καί τό καθεστώς πού ἐπικρατεῖ ἐκεῖ «καθαγιασμένο ἀπό τούς αἰῶνες» τόσο ὁ Νότος εἶναι νεαρός καί βρίσκεται στήν περίοδο τῆς διαμόρφωσης. Ἡ καθαρά κεφαλαιοκρατική βιομηχανία, πού ἀναπτύχθηκε ἐδῶ στίς τελευταῖες δεκαετίες, δέ γνωρίζει οὔτε παραδόσεις, οὔτε κάστες, οὔτε ἐθνότητες, οὔτε τήν ἀπομόνωση ὁρισμένου πληθυσμοῦ. Στή Νότια Ρωσία συνέρεαν καί συρρέουν τεράστιες μάζες ξένων κεφαλαίων, μηχανικῶν κι ἐργατῶν καί στή σημερινή ἐποχή τῆς πυρετώδικης δουλιᾶς (1898) μεταφέρονται ἐκεῖ ἀπό τήν Ἀμερική ὁλόκληρα ἐργοστάσια**. Τό διεθνές κεφάλαιο δέ δυσκολεύτηκε νά περάσει πάνω ἀπό τά τελωνειακά τείχη καί νά ἐγκατασταθεῖ σέ «ξένο» ἔδαφος: ubi bene, ibi patria***. . . Παραθέτουμε μερικά στατιστικά στοιχεῖα πού δείχνουν πῶς ὁ Νότος ἐκτοπίζει τά Οὐράλια[154].

* Στή στατιστική γιά τή μεταλλευτική καί μεταλλουργική βιομηχανία λέγοντας «Νότια καί Νοτιοδυτική Ρωσία» ἐννοοῦν τά κυβερνεῖα Βολίνσκ, Ντόν, Αἰκατερινοσλάβ, Κιέβου, Ἀστραχάν, Βεσαραβίας, Ποντόλσκ, Ταυρίδας, Χαρκόβου, Χερσώνας καί Τσερνίγκοφ. Σ' αὐτά ἀκριβῶς τά κυβερνεῖα ἀναφέρονται οἱ ἀριθμοί πού παραθέσαμε. Ὅλα ὅσα ἀναφέρονται πιό κάτω γιά τό Νότο, θά μποροῦσαν νά εἰπωθοῦν (μέ μικρές παραλλαγές) καί γιά τήν Πολωνία, πού ὡς πρός τή μεταλλευτική καί μεταλλουργική βιομηχανία ἀποτελεῖ μιάν ἄλλη, ἀξιόλογη περιοχή στή μετά τή μεταρύθμιση περίοδο.

** «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 16: Ἡ ἑταιρία Νικόπολη-Μαριούπολη παράγγειλε στήν Ἀμερική καί μετάφερε ἀπό κεῖ στή Ρωσία ἕνα ἐργοστάσιο παραγωγῆς σωλήνων.

*** ὅπου γῆς καί πατρίς. *Ἡ Σύντ.*

Χρόνια	Παραγωγή χυτοσίδηρου σέ χιλιάδες πούτια						Ἐξόρυξη πετροκάρβουνου συνολικά στήν αὐτοκρατορία σέ ἑκατομ. πούτια
	Συνολικά στήν αὐτοκρατορία	%	Στά Οὐράλια	%	Στό Νότο	%	
1867	17 028	100	11 084	65,1	56	0,3	26,7
1877	24 579	100	16 157	65,7	1 596	6,5	110,1
1887	37 389	100	23 759	63,5	4 158	11,1	276,8
1897	114 782	100	41 180	35,8	46 349	40,4	683,9
1902	158 618	100	44 775	28,2	84 273	53,1	1 005,21

Ἀπό τούς ἀριθμούς αὐτούς φαίνεται καθαρά τί τεχνική ἐπανάσταση γίνεται σήμερα στή Ρωσία καί τί τεράστια ἱκανότητα ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων κατέχει ἡ μεγάλη κεφαλαιοκρατική βιομηχανία. Ἡ κυριαρχία τῶν Οὐραλίων ἰσοδυναμοῦσε μέ τήν κυριαρχία τῆς καταναγκαστικῆς ἐργασίας, τῆς τεχνικῆς καθυστέρησης καί τῆς στασιμότητας*. Ἀντίθετα, τώρα βλέπουμε ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουρ-

* Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι οἱ ἰδιοχτῆτες τῶν μεταλλείων καί τῶν μεταλλουργείων τῶν Οὐραλίων παρουσιάζουν κάπως διαφορετικά τά πράγματα. Νά πόσο εὔγλωττα παραπονιοῦνταν στά περσινά συνέδρια: «Οἱ ἱστορικές ὑπηρεσίες τῶν Οὐραλίων εἶναι γνωστές σ' ὅλους. Διακόσια ὁλόκληρα χρόνια ὅλη ἡ Ρωσία ὄργωνε καί θέριζε, σφυρηλατοῦσε, ἔσκαβε καί ὑλοτομοῦσε μέ ἐργαλεῖα τῶν ἐργοστασίων τους. Φοροῦσε στά στήθια σταυρούς ἀπό τό χαλκό τῶν Οὐραλίων, ταξίδευε πάνω σέ ἄξονες τῶν Οὐραλίων, πυροβολοῦσε μέ ὅπλα φτιαγμένα ἀπό τό ἀτσάλι τῶν Οὐραλίων, ἔψηνε τηγανίτες σέ τηγάνια τῶν Οὐραλίων, στίς τσέπες της κουδούνιζαν οἱ πεντάρες τῶν Οὐραλίων. Τά Οὐράλια ἱκανοποιοῦσαν τήν κατανάλωση ὅλου τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ...» (πού σχεδόν δέν κατανάλωνε σίδερο. Γιά τό 1851 ὑπολόγισαν ὅτι ἡ κατανάλωση χυτοσίδηρου στή Ρωσία ἦταν περίπου 14 φούντια κατά κάτοικο, τό 1895—1,13 πούτια καί τό 1897 — 1,33 πούτια) «. . . κατασκευάζοντας προϊόντα σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες καί τά γοῦστα του. Τά Οὐράλια σπαταλοῦσαν ἁπλόχερα (;) τό φυσικό τους πλοῦτο, χωρίς νά κυνηγοῦν τή μόδα, χωρίς νά παρασέρνονται καί νά φτιάχνουν σιδηροτροχιές, σκάρες γιά τά τζάκια καί μνημεῖα. Καί γι' αὐτές τίς μακραίωνες ὑπηρεσίες τους μιά ὡραία μέρα βρέθηκαν ξεχασμένα καί παραμελημένα» («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 32: «Συμπεράσματα τῶν συνεδρίων τῶν μεταλλευτῶν τῶν Οὐραλίων»). Πραγματικά, τί περιφρόνηση στά «καθαγιασμένα ἀπό τούς αἰῶνες» βάθρα! Ἐδῶ φταίει πάντα ὁ ἴδιος ὁ ὕπουλος καπιταλισμός, πού ἔφερε τέτια «ἀστάθεια» στήν ἐθνική μας οἰκονομία. Πόσο καλύτερα θἄταν ἄν ζούσαμε, ὅπως παλιά, «χωρίς νά παρασερνόμαστε καί νά φτιάχνουμε σιδηροτροχιές», ψήνοντας τηγανίτες σέ τηγάνια τῶν Οὐραλίων!

γικῆς βιομηχανίας προχωρεῖ στή Ρωσία γρηγορότερα ἀπό ὅ,τι στή Δυτική Εὐρώπη, ἐνμέρει μάλιστα γρηγορότερα κι ἀπ' τή Βόρεια Ἀμερική. Τό 1870 ἡ Ρωσία παρήγαγε τά 2,9% τῆς παγκόσμιας παραγωγῆς χυτοσίδηρου (22 ἑκατομμύρια πούτια ἀπό τά 745), ἐνῶ τό 1894 — τά 5,1 % (81,3 ἑκατομμύρια πούτια ἀπό τά 1584,2) («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 22). Στά τελευταῖα 10 χρόνια (1886–1896) ἡ παραγωγή χυτοσίδηρου στή Ρωσία τριπλασιάστηκε (ἀπό $32^1/_2$ ἔφτασε τά $96^1/_2$ ἑκατομμύρια πούτια), ἐνῶ ἡ Γαλλία, λχ., πραγματοποίησε τό ἴδιο βῆμα σέ 28 χρόνια (1852–1880), οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες μέσα σέ 23 χρόνια (1845–1868), ἡ Ἀγγλία μέσα σέ 22 χρόνια (1824–1846), ἡ Γερμανία μέσα σέ 12 χρόνια (1859–1871). (Βλ. «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 50). Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ σέ νεαρές χῶρες *ἐπιταχύνεται* σημαντικά χάρη στό παράδειγμα καί στή βοήθεια τῶν γηραιῶν χωρῶν. Φυσικά, ἡ τελευταία δεκαετία (1888–1898) εἶναι μιά περίοδος ἐξαιρετικά πυρετώδικης ἀνάπτυξης, πού, ὅπως καί κάθε κεφαλαιοκρατική ἄνθιση, ὁδηγεῖ ἀναπόφευχτα στήν κρίση. Ἡ κεφαλαιοκρατική ὅμως ἀνάπτυξη γενικά δέν μπορεῖ νά προχωρεῖ διαφορετικά παρά μόνο μέ ἅλματα.

Ἡ χρησιμοποίηση μηχανῶν στήν παραγωγή καί ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν προχωροῦσε στό Νότο πολύ γρηγορότερα ἀπ' ὅ,τι στά Οὐράλια *:

Χρόνια	Χρησιμοποιοῦνταν στή μεταλλευτική καί μεταλλουργική βιομηχανία ἀτμοκινητῆρες καί ἱπποδύναμη						Ἀριθμός τῶν ἐργατῶν τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας (ἐκτός ἀπ' τούς ἐργάτες πού ἀσχολοῦνται στήν ἐξόρυξη ἁλατιοῦ)		
	συνολικά στή Ρωσία		στά Οὐράλια		στό Νότο		Συνολικά στή Ρωσία	στά Οὐράλια	στό Νότο
	ἀτμοκινητῆρες	ἱπποδύναμη	ἀτμοκινητῆρες	ἱπποδύναμη	ἀτμοκινητῆρες	ἱπποδύναμη			
1877	895	27 880	268	8 070	161	5 129	256 919	145 455	13 865
1893	2 853	115 429	550	21 330	585	30 759	444 646	238 630	54 670

Ἔτσι, ἡ ἱπποδύναμη τῶν ἀτμοκινητήρων αὐξήθηκε στά Οὐράλια μόνο κατά $2^1/_2$ φορές, ἐνῶ στό Νότο *κατά ἕξι φορές*, ὁ

* Ὁ κ. Μπογκολιούμσκι ὑπολογίζει, ὅτι τό 1868 στή μεταλλευτική καί μεταλλουργική βιομηχανία χρησιμοποιοῦνταν 526 ἀτμοκινητῆρες συνολικῆς δύναμης 13 575 ἵππων.

ἀριθμός τῶν ἐργατῶν στά Οὐράλια κατά 1 2/3 φορές, ἐνῶ στό Νότο σχεδόν *κατά τέσσερες φορές**. Συνεπῶς, ἡ κεφαλαιοκρατική μεγάλη βιομηχανία εἶναι ἴσα-ἴσα πού αὐξάνει γρήγορα τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν παράλληλα μέ τήν τεράστια αὔξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας τους.

Δίπλα στό Νότο πρέπει νά ἀναφέρουμε καί τόν Καύκασο, πού τόν χαρακτηρίζει ἐπίσης μιά καταπληχτική ἀνάπτυξη τῆς μεταλλευτικῆς βιομηχανίας στήν περίοδο μετά τή μεταρύθμιση. Ἡ ἐξόρυξη πετρελαίου, πού στή δεκαετία 1860–1870 δέν ἔφτανε οὔτε τό ἕνα ἑκατομμύριο πούτια (557 χιλιάδες τό 1865), τό 1870 ἔφτανε σέ 1,7 ἑκατομμύρια πούτια, τό 1875 — σέ 5,2 ἑκατομμύρια πούτια, τό 1880 — σέ 21,5 ἑκατομ. πούτια, τό 1885 — σέ 116 ἑκατομ πούτια, τό 1890 — σέ 242,9 ἑκατομ. πούτια, τό 1895— σέ 384,0 ἑκατομ. πούτια καί τό 1902 — σέ 637,7 ἑκατομ. πούτια. Ὅλο σχεδόν τό πετρέλαιο ἐξορύσσεται στό κυβερνεῖο Μπακοῦ καί ἡ πόλη Μπακοῦ «ἀπό μιά ἀσήμαντη πολιτεία ἔγινε πρώτης τάξης βιομηχανικό κέντρο τῆς Ρωσίας μέ 112 χιλιάδες κατοίκους»**. Ἡ τεράστια ἀνάπτυξη τῶν κλάδων ἐξόρυξης καί ἐπεξεργασίας πετρελαίου προκάλεσε στή Ρωσία μιά ἐντατική κατανάλωση φωτιστικοῦ πετρελαίου πού ἐκτόπισε πέρα γιά πέρα τό ἀμερικάνικο πετρέλαιο (ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικῆς κατανάλωσης, γιατί φτήνηνε τό προϊόν μέ τήν ἐργοστασιακή ἐπεξεργασία), καί μιά ἀκόμα μεγαλύτερη κατανάλωση τῶν ὑπολειμμάτων ἀπό τήν ἐπεξεργασία τοῦ πετρελαίου σάν καύσιμης ὕλης ἀπό τίς φάμπρικες, τά ἐργοστάσια καί τούς σιδηροδρόμους (ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς κατανάλωσης) ***. Ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού

* Ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν τῆς σιδηροβιομηχανίας ἔφτανε τό 1886 στά Οὐράλια σέ 145 910 ἄτομα καί τό 1893 — σέ 164 126, στό Νότο ἔφτανε σέ 5956 καί σέ 16 467. Ἔχουμε δηλ. αὔξηση κατά 1/3 (περίπου) καί κατά 2 3/4 φορές. Γιά τό 1902 δέν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιά τόν ἀριθμό τῶν ἀτμοκινητήρων καί τό ὕψος τῆς ἱπποδύναμής τους. Ὁ ἀριθμός ὅμως τῶν ἐργατῶν στή μεταλλευτική καί μεταλλουργική βιομηχανία (ἐκτός ἀπό τούς ἐργάτες πού δουλεύουν στήν ἐξόρυξη ἁλατιοῦ) ἦταν τό 1902 γιά ὅλη τή Ρωσία 604 972. Ἀπ' αὐτούς 249 805 δούλευαν στά Οὐράλια καί 145 280 στό Νότο.

** «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 21. Τό 1863 τό Μπακοῦ εἶχε 14 χιλιάδες κατοίκους, τό 1885 — 45,7 χιλιάδες.

*** Τό 1882 πάνω ἀπό τά 62 % τῶν ἀτμομηχανῶν θερμαίνονταν μέ ξύλα, ἐνῶ τό 1895/96 θερμαίνονταν μέ ξύλα τά 28,3 %, μέ πετρέλαιο τά 30 % καί μέ πετροκάρβουνο τά 40,9 %. («Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», XVII, 62). Ἡ βιομηχανία πετρελαίου ἀφοῦ κατάχτησε τήν ἐσωτερική ἀγορά, ρίχτηκε στήν ἀναζήτηση ἐξωτερικῶν ἀγορῶν καί ἡ ἐξαγωγή πετρελαίου στήν Ἀσία αὐξάνει πολύ γρήγορα («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 32), κι αὐτό παρά τίς a priori προφητεῖες μερικῶν ρώσων οἰκονομολόγων, πού ἀγαποῦν νά μιλοῦν γιά τήν ἔλλειψη ἐξωτερικῶν ἀγορῶν γιά τό ρωσικό καπιταλισμό.

δουλεύουν στή μεταλλευτική βιομηχανία τοῦ Καυκάσου αὐξήθηκε ἐπίσης πολύ γρήγορα, καί συγκεκριμένα ἀπό 3431 πού ἦταν τό 1877 ἔφτασε τίς 17 603 τό 1890, δηλαδή *πενταπλασιάστηκε*.

Γιά νά δόσουμε μιά εἰκόνα τῆς συγκρότησης τῆς βιομηχανίας στό Νότο, ἄς πάρουμε τά στοιχεῖα γιά τήν ἐξόρυξη πετροκάρβουνου στό λεκανοπέδιο τοῦ Ντονέτς (ἐδῶ τό μέσο μέγεθος τῶν ἀνθρακορυχείων εἶναι μικρότερο ἀπό τίς ὑπόλοιπες περιοχές τῆς Ρωσίας). Ταξινομώντας τά ἀνθρακορυχεῖα ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν, ἔχουμε τήν παρακάτω εἰκόνα* [βλ. τόν πίνακα στήν ἑπόμενη σελ. 516. *Σημ. μετ.*].

Ἔτσι, σ' αὐτή τήν περιοχή (καί μόνο σ' αὐτήν) ὑπάρχουν ἐξαιρετικά μικρά, ἀγροτικά ἀνθρακορυχεῖα πού, παρά τό σεβαστό ἀριθμό τους, παίζουν ἕναν ἐντελῶς μηδαμινό ρόλο στή συνολική παραγωγή (104 μικρά ἀνθρακορυχεῖα δίνουν μονάχα τά 2 % τῆς συνολικῆς ἀνθρακοπαραγωγῆς) καί διακρίνονται γιά τήν ἐξαιρετικά χαμηλή παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας. Ἀντίθετα, τά 37 μεγαλύτερα ἀνθρακορυχεῖα ἀπασχολοῦν περίπου τά 3/5 τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν καί δίνουν παραπάνω ἀπό τά 70 % τῆς συνολικῆς ἐξόρυξης κάρβουνου. Ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας ἀνεβαίνει παράλληλα μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν διαστάσεων τῶν ἀνθρακορυχείων, ἀκόμα κι ἀνεξάρτητα ἀπό τή χρησιμοποίηση μηχανῶν (σύγκρ. λχ. τήν V καί τήν III ὁμάδα τῶν ἀνθρακορυχείων ὡς πρός τή δύναμη τῶν ἀτμοκινητήρων σέ ἵππους καί τό μέγεθος τῆς παραγωγῆς πού ἀναλογεῖ σ' ἕναν ἐργάτη). Ἡ συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς στό λεκανοπέδιο τοῦ Ντονέτς μεγαλώνει διαρκῶς: ἔτσι, στήν τετραετία 1882–1886 ἀπό τούς 512 προμηθευτές κάρβουνου οἱ 21 πουλοῦσαν πάνω ἀπό 5000 βαγόνια (δηλαδή 3 ἑκατομμύρια πούτια) ὁ καθένας κι ὅλοι μαζί 229,7 χιλιάδες βαγόνια ἀπό τίς 480,8 χιλιάδες βαγόνια πού πουλήθηκαν συνολικά, δηλαδή λιγότερα ἀπό τά μισά. Ὅμως στήν τετραετία 1891–1895 ὑπῆρχαν 872 προμηθευτές, ἀπό τούς ὁποίους οἱ 55 πούλησαν πάνω ἀπό 5000 βαγόνια ὁ καθένας, κι ὅλοι μαζί 925,4 χιλιάδες βαγόνια ἀπό τίς 1178,8 χιλιάδες βαγόνια πού πουλήθηκαν συνολικά, δηλαδή πάνω ἀπό τά 8/10 τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ **.

Τά στοιχεῖα πού ἐκθέσαμε γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς μεταλλευτι-

* Τά στοιχεῖα τά πήραμε ἀπό τόν κατάλογο τῶν ἀνθρακορυχείων τῆς «Συλλογῆς στοιχείων γιά τή μεταλλευτική καί μεταλλουργική βιομηχανία τοῦ 1890».

** Ἀπό τά στοιχεῖα τοῦ *Ν. Σ. Ἀβντακόφ*: «Σύντομη στατιστική ἐπισκόπηση τῆς ἀνθρακοβιομηχανίας τοῦ Ντονέτς». Χάρκοβο, 1896.

Ὁμάδες ἀνθρακωρυχείων ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν	Στό λεκανοπέδιο τοῦ Ντονέτς: Ἀριθμός ἀνθρακωρυχείων	Ἀριθμός πηγαδιῶν καί γαλαριῶν	Ἀριθμός ἐργατῶν	ἐξόρυξη κάρβουνου σέ χιλιάδες πούτια	ἀριθμός ἀτμοκινητήρων: μηχανές	ἀριθμός ἀτμοκινητήρων: δύναμη σέ ἵππους	Ἀναλογοῦν κατά ἀνθρακωρυχεῖο: ἐργάτες	Ἀναλογοῦν κατά ἀνθρακωρυχεῖο: κάρβουνο σέ χιλιάδες πούτια	ἀτμοκινητῆρες: μηχανές	ἀτμοκινητῆρες: δύναμη σέ ἵππους	Πόσες χιλ. πούτια κάρβουνο ἀναλογοῦν σέ 1 ἐργάτη
I. Ἀνθρακωρυχεῖα πού ἔχουν ὥς 10 ἐργάτες	27	31	172	178	—	—	6,4	6,6	—	—	1,0
II. » » 10– 25 »	77	102	1 250	3 489	8	68	16,2	45,3	0,1	0,8	2,8
III. » » 25– 100 »	119	339	5 750	28 693	62	766	48,3	241,1	0,5	6,4	4,9
IV. » » 100– 500 »	29	167	6 973	59 130	87	1 704	240,4	2 038,9	3	58,7	8,4
V. » » 500–1000 »	5	67	3 698	23 164	24	756	739,6	4 632,8	4,8	151,2	6,3
VI. » » 1000 καί πάνω ἐργάτες	3	16	5 021	53 605	29	1 724	1 673,7	17 868,3	9,6	574,6	10,6
Ὀρυχεῖα μέ ἄγνωστο ἀριθμό ἐργατῶν	9	40	(2296)	15 008	18	808					
Σύνολο	269	762	25 167	183 267	228	5 826	93,5	681,3	0,9	21,6	7,3

κῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας παρουσιάζουν ἰδιαίτερη σπουδαιότητα ἀπό δυό ἀπόψεις: 1) δείχνουν πολύ παραστατικά τήν οὐσία τῆς ἀλλαγῆς τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν σχέσεων, πού συντελεῖται στή Ρωσία σ' ὅλους τούς τομεῖς τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, 2) ἐπιβεβαιώνουν τή θεωρητική θέση, ὅτι στήν ἀναπτυσσόμενη κεφαλαιοκρατική κοινωνία ἀναπτύσσονται ἐξαιρετικά γοργά οἱ κλάδοι τῆς βιομηχανίας πού παράγουν *μέσα παραγωγῆς*, δηλαδή ἀντικείμενα ὄχι ἀτομικῆς ἀλλά παραγωγικῆς κατανάλωσης. Ἡ διαδοχή τῶν δυό συστημάτων τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας ἐκδηλώνεται πολύ ἀνάγλυφα στή μεταλλευτική καί μεταλλουργική βιομηχανία, γιατί οἱ χαρακτηριστικοί ἐκπρόσωποι καί τῶν δυό συστημάτων εἶναι ἐδῶ δυό ἰδιαίτερες περιοχές: στή μιά περιοχή μπορεῖ νά δεῖ κανείς τήν παλιά προκεφαλαιοκρατική ἐποχή μέ τήν πρωτόγονη καί ρουτινιασμένη τεχνική της, μέ τήν προσωπική ἐξάρτηση τοῦ προσκολλημένου στόν τόπο του πληθυσμοῦ, μέ τή στεθερότητα τῶν φεουδαρχικῶν παραδόσεων καί μονοπωλίων κτλ., στήν ἄλλη περιοχή τήν ὁλοκληρωτική ρήξη μέ κάθε παράδοση, τήν τεχνική ἐπανάσταση καί τή γοργή ἀνάπτυξη τῆς καθαρά κεφαλαιοκρατικῆς μηχανικῆς βιομηχανίας*. Ἀπό τό παράδειγμα αὐτό φαίνεται πολύ καθαρά τό λάθος τῶν ναρόντνικων οἰκονομολόγων. Ἀρνοῦνται τόν προοδευτικό ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία, τονίζοντας ὅτι οἱ ἐπιχειρηματίες μας στή γεωργία καταφεύγουν πρόθυμα στήν ξεπληρωμή μέ δουλιά, καί στή βιομηχανία στή διανομή δουλιᾶς στό σπίτι, ὅτι στή μεταλλευτική βιομηχανία ἐπιδιώκουν τό δέσιμο τοῦ ἐργάτη μέ τό μεταλλεῖο, τή νομοθετική ἀπαγόρευση τοῦ συναγωνισμοῦ τῶν μικρῶν ἐπιχειρήσεων κτλ. κτλ. Χτυπᾶ στά μάτια ἡ ἔλλειψη λογικῆς σ' αὐτές τίς σκέψεις καί ἡ κατάφωρη ἀντίθεσή τους μέ τήν ἱστορική προοπτική. Πραγματικά, ἀπό ποῦ βγαίνει, ὅτι αὐτή ἡ τάση τῶν ἐπιχειρηματιῶν μας νά ἐπωφεληθοῦν ἀπό τά πλεονεχτήματα τῶν προκεφαλαιοκρατικῶν μεθόδων οἰκονομίας πρέπει νά καταλογιστεῖ στόν καπι-

* Τελευταῖα καί τά Οὐράλια ἀρχίζουν νά μεταμορφώνονται κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν νέων συνθηκῶν ζωῆς καί ἡ μεταμόρφωση αὐτή θά προχωρήσει ἀκόμα γρηγορότερα, ὅταν οἱ σιδηρόδρομοι θά τά συνδέσουν στενότερα μέ τή «Ρωσία». Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή πολύ σπουδαία σημασία θά ἔχει ἡ προβλεπόμενη σιδηροδρομική σύνδεση τῶν Οὐραλίων μέ τό Νότο γιά τήν ἀνταλλαγή τῶν μεταλλευμάτων τῶν Οὐραλίων μέ τό πετροκάρβουνο τοῦ Ντονέτς. Ἴσαμε σήμερα τά Οὐράλια κι ὁ Νότος δέ συναγωνίζονται σχεδόν μεταξύ τους, γιατί δουλεύουν γιά διαφορετικές ἀγορές καί γιατί ζοῦν κυρίως ἀπό τίς κρατικές παραγγελίες. Οἱ ἄφθονες ὅμως βροχές τῶν κρατικῶν παραγγελιῶν δέν εἶναι αἰώνιες.

ταλισμό μας κι ὄχι στά ὑπολείμματα τοῦ παρελθόντος, πού ἐπιβραδύνουν τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, ὑπολείμματα πού σέ πολλές περιπτώσεις διατηροῦνται μέ τή δύναμη τοῦ νόμου; Μπορεῖ τάχα νά παραξενεύεται κανείς ἐπειδή λχ. οἱ ἰδιοχτῆτες τῶν ὀρυχείων τοῦ Νότου θέλουν νά εἶναι οἱ ἐργάτες δεμένοι στήν ἐπιχείρησή τους καί νά ἀπαγορευτεῖ νομοθετικά ὁ συναγωνισμός τῶν μικρῶν ἐπιχειρήσεων, ὅταν σέ μιάν ἄλλη περιοχή τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας τό δέσιμο αὐτό τῶν ἐργατῶν κι αὐτές οἱ ἀπαγορεύσεις ὑπάρχουν ἀπό πολύ παλιά καί διατηροῦνται ἴσαμε σήμερα, ὅταν σέ μιάν ἄλλη περιοχή ἐργοστασιάρχες μέ μιά κατώτερη τεχνική, μέ ἕναν ἐργάτη πιό φτηνό καί πιό πειθήνιο κερδίζουν ἀπό τήν παραγωγή τοῦ χυτοσίδηρου χωρίς μεγάλες φασαρίες «ἕνα καπίκι στό καπίκι καί κάποτε μάλιστα ἐνάμιση καπίκι στό καπίκι»*; Ἀντίθετα, δέ θάπρεπε ἄραγε νά παραξενεύεται κανείς, ὅτι μέσα σέ τέτιες συνθῆκες βρίσκονται ἄνθρωποι ἱκανοί νά ἐξιδανικεύουν τό προκεφαλαιοκρατικό οἰκονομικό καθεστώς τῆς Ρωσίας, ἄνθρωποι πού κλείνουν τά μάτια μπρός στήν πιό ἐπιταχτική κι ὥριμη ἀνάγκη νά συντριβοῦν ὅλοι οἱ ἀπαρχαιωμένοι θεσμοί, πού ἐμποδίζουν τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ**;

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τά στοιχεῖα γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας εἶναι σπουδαῖα, γιατί δείχνουν χειροπιαστά τή γρηγορότερη ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ καί τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά ἀντικείμενα παραγωγικῆς κατανάλωσης σέ σύγκριση μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς ἀντικειμένων ἀτομικῆς κατανάλωσης. Τό περιστατικό αὐτό τό ἀγνοεῖ λχ. ὁ κ. Ν. —ον πού ὑποστηρίζει, ὅτι «πιθανόν πολύ γρήγορα θά πραγματοποιηθεῖ» ἡ ἱκανοποίηση ὅλης τῆς ἐσωτερικῆς ζήτησης σέ προϊόντα τῆς μεταλλευτικῆς βιομηχανίας («Δοκίμιο», 123). Στήν κεφαλαιοκρατική ὅμως κοινωνία ὁ ὄγκος κατανάλωσης μετάλλων, πετροκάρβουνου κτλ. (κατά κάτοικο) δέ μένει καί δέν μπορεῖ νά μείνει ἀμετάβλητος, ἀλλ' *αὐξάνει* ἀναγκαστικά. Κάθε καινούργιο βέρστι σιδηροδρομικοῦ διχτύου, κάθε νέο ἐργαστήρι, κάθε ἀλέτρι πού ἀγοράζεται ἀπό

* Ἄρθρο τοῦ Ἐγκοῦνοφ στίς «Ἐκθέσεις κι ἔρευνες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», τόμ. III, σελ. 130.

** Λογουχάρη ὁ κ. Ν. —ον κατεύθυνε ὅλα τά παράπονα του ἀποκλειστικά ἐνάντια στόν καπιταλισμό (βλ. ἀνάμεσα στ' ἄλλα γιά τούς ἰδιοχτῆτες τῶν ὀρυχείων τοῦ Νότου στά «Δοκίμια», σελ. 211 καί 296) κι ἔτσι διαστρέβλωσε πέρα γιά πέρα τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στό ρωσικό καπιταλισμό καί στό προκεφαλαιοκρατικό καθεστώς τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς μας βιομηχανίας.

τόν πλούσιο τοῦ χωριοῦ, *ἀνεβάζει* τή ζήτηση τῶν προϊόντων τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας. Ἄν ἀπό τό 1851 ὥς τό 1897 ἡ κατανάλωση λχ. τοῦ χυτοσίδηρου στή Ρωσία ἀνέβηκε ἀπό 14 φούντια κατά κάτοικο σέ $1\,^1/_3$ πούτια, ἡ ποσότητα αὐτή πρόκειται ἀσφαλῶς νά αὐξηθεῖ ἀκόμα πολύ, γιά νά πλησιάσει τή ζήτηση τοῦ χυτοσίδηρου στίς προχωρημένες χῶρες (στό Βέλγιο καί στήν Ἀγγλία εἶναι περισσότερο ἀπό 6 πούτια κατά κάτοικο).

V. ΑΥΞΑΝΕΙ ΑΡΑΓΕ Ο ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ ΣΤΙΣ ΜΕΓΑΛΕΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ;

Ἀφοῦ ἐξετάσαμε τά στοιχεῖα γιά τήν ἐργοστασιακή καί τή μεταλλευτική καί μεταλλουργική βιομηχανία, μποροῦμε τώρα νά ἐπιχειρήσουμε νά δόσουμε ἀπάντηση στήν ἐρώτηση αὐτή πού τόσο πολύ ἀπασχολοῦσε τούς ναρόντνικους οἰκονομολόγους καί στήν ὁποία ἀπαντοῦσαν ἀρνητικά (οἱ κ. κ. Β. Β., Ν —ον. Κάρισεφ, Καμπλουκόφ ἰσχυρίζονταν ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν στίς φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια τῆς Ρωσίας αὐξάνει — ἄν αὐξάνει — μέ πιό ἀργό ρυθμό ἀπό τόν πληθυσμό). Ἄς σημειώσουμε πρῶτα, ὅτι τό ἐρώτημα πρέπει νά τεθεῖ ἔτσι: αὐξάνει ἄραγε ὁ ἐμποροβιομηχανικός πληθυσμός σέ βάρος τοῦ γεωργικοῦ; (γι' αὐτό θά μιλήσουμε πιό κάτω) ἤ διαφορετικά: αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν στή μεγάλη μηχανική βιομηχανία; Δέν μπορεῖ νά ἰσχυρίζεται κανείς, ὅτι στήν ἀναπτυσσόμενη κεφαλαιοκρατική κοινωνία πρέπει ν' αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν στά μικρά βιοτεχνικά ἐργαστήρια ἤ στή μανουφακτούρα, γιατί ἡ φάμπρικα ἐκτοπίζει συνεχῶς τίς πιό πρωτόγονες μορφές βιομηχανίας. Τά στοιχεῖα ὅμως τῆς στατιστικῆς μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια, ὅπως τό δείξαμε λεπτομερειακά πιό πάνω, δέν ἀφοροῦν καθόλου πάντα τή *φάμπρικα* μέ τήν ἐπιστημονική σημασία αὐτοῦ τοῦ ὅρου.

Γιά νά ἐξετάσουμε τά στοιχεῖα σχετικά μέ τό ζήτημα πού μᾶς ἐνδιαφέρει, πρέπει νά ἔχουμε 1) πληροφορίες γιά ὅλους τούς κλάδους παραγωγῆς καί 2) πληροφορίες γιά ἕνα μεγάλο χρονικό διάστημα. Μονάχα μ' αὐτούς τούς ὅρους ὑπάρχει ἐγγύηση ὅτι τά στοιχεῖα θά εἶναι λίγο-πολύ κατάλληλα γιά σύγκριση. Παίρνουμε τήν περίοδο ἀπό τό 1865 ὥς τό 1890 — μιά εἰκοσιπεντάχρονη περίοδο μετά τή μεταρύθμιση. Ἄς συνοψίσουμε τά στατιστικά στοιχεῖα πού ὑπάρχουν. Ἡ στατιστική γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια δίνει γιά τό 1865 τίς πιό ὁλοκληρωμένες

πληροφορίες. Ἀναφέρει γιά τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία 380 638 ἐργοστασιακούς ἐργάτες σ' ὅλους τούς κλάδους παραγωγῆς, ἐκτός ἀπό τήν οἰνοπνευματοποιία, τή ζυθοποιία, τήν παραγωγή ζάχαρης ἀπό ζαχαρότευτλα καί τήν καπνοβιομηχανία *. Γιά νά καθορίσουμε τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν στούς κλάδους αὐτούς ἀναγκαζόμαστε νά πάρουμε τά μόνα ὑπάρχοντα στοιχεῖα τῆς «Στρατιωτικῆς-στατιστικῆς συλλογῆς». Αὐτά ὅμως τά στοιχεῖα ὅπως ἀποδείχτηκε πιό πάνω, πρέπει νά διορθωθοῦν. Προσθέτοντας 127 935 ἐργάτες τῶν κλάδων πού ἀναφέραμε **, ἔχουμε τό 1865 στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία συνολικά *508 573**** ἐργοστασιακούς ἐργάτες (στούς κλάδους πού ὑπόκεινται καί στούς κλάδους πού δέν ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης). Γιά τό 1890 ὁ ἀντίστοιχος ἀριθμός θᾶναι *839 730 ἐργάτες*****. Ἡ αὔξηση εἶναι 65 %, δηλαδή πιό σημαντική ἀπό τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ. Εἶναι ὅμως ἀπαραίτητο νάχει κανείς ὑπόψη του, ὅτι *στήν πραγματικότητα ἡ αὔξηση ἦταν ἀναμφισβήτητα μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι δείχνουν οἱ ἀριθμοί αὐτοί*: πιό πάνω ἀποδείξαμε λεπτομερειακά ὅτι τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια γιά τή δεκαετία 1860–1870 εἶναι ἐξογκωμένα, γιατί εἶχαν συμπεριληφθεῖ μικρές βιοτεχνικές, χειροτεχνικές καί ἀγροτικές ἐπιχειρήσεις, καθώς κι ἐργάτες πού δούλευαν στό σπίτι. Δυστυχῶς δέν μποροῦμε νά διορθώσουμε πέρα γιά πέρα ὅλες αὐτές τίς ὑπερβολές, γιατί λείπουν τά ὑλικά καί προτιμοῦμε νά ἀποφύγουμε μιά μερική διόρθωση, πολύ περισσότερο πού πιό κάτω θά παραθέσουμε πιό ἀκριβολογημένα στοιχεῖα γιά τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν στίς μεγάλες φάμπρικες.

* «Συλλογή στοιχείων καί ὑλικῶν τῆς διεύθυνσης τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», 1867, τεῦχος 6. Πιό πάνω εἴπαμε ὅτι γιά νά γίνει σύγκριση μέ τά σύγχρονα στοιχεῖα, πρέπει νά παρθοῦν στοιχεῖα μόνο τῆς ἴδιας πηγῆς, δηλαδή τά στοιχεῖα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν.

** Στή ζυθοποιία 6825 ἄτομα. Καί δῶ εἶναι ἐξογκωμένος ὁ ἀριθμός, δέν ὑπάρχουν ὅμως στοιχεῖα γιά νά διορθωθεῖ. Στήν παραγωγή ζάχαρης ἀπό ζαχαρότευτλα 68 334 (σύμφωνα μέ τήν «Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν»), στήν καπνοβιομηχανία 6116 (διορθωμένος) καί στήν παραγωγή οἰνοπνεύματος 46 660 (διορθωμένος).

*** Ὁ κ. Τ.-Μπαρανόβσκι ἀναφέρει γιά τό 1866 τόν ἀριθμό τοῦ κ. Βεσνιακόφ, 493 371 ἄτομα («Ἡ φάμπρικα», σελ. 339). Δέν ξέρουμε μέ ποιόν τρόπο βγῆκε ὁ ἀριθμός αὐτός, πού ἡ διαφορά του ἀπό τόν ἀριθμό πού ἀναφέρουμε ἐμεῖς εἶναι πολύ ἀσήμαντη.

**** Σύμφωνα μέ τόν «Ὁδηγό» τοῦ 1890. Ἀπό τό σύνολο τῶν 875 764 ἐργατῶν πρέπει νά ἀφαιρεθοῦν οἱ ἐργάτες πού ἀναφέρονται καί στή στατιστική τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας καί συγκεκριμένα: 291 στήν παραγωγή ἀσφάλτου, 3468 στίς ἁλυκές καί 32 275 στή βιομηχανία σιδηροτροχιῶν.

Περνᾶμε στή στατιστική τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας. Τό 1865 ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας δόθηκε μονάχα γιά τήν παραγωγή χαλκοῦ καί σίδερου, καθώς καί γιά τά χρυσορυχεῖα καί τά ὀρυχεῖα πλατίνας· ὁ ἀριθμός αὐτός γιά τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία εἶναι *133 176 ἄτομα**. Τό 1890 στούς ἴδιους κλάδους παραγωγῆς ὑπῆρχαν *274 748 ἐργάτες***, *δηλαδή πάνω ἀπό τό διπλάσιο*. Ὁ τελευταῖος αὐτός ἀριθμός δίνει γιά τό 1890 τά 80,6% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. Ἐφόσον δεχτήκαμε ὅτι οἱ παραπάνω κλάδοι ἀγκάλιαζαν τό 1865 ἐπίσης τά 80,6% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας ***, τότε ὁ συνολικός ἀριθμός τῶν ἐργατῶν τῆς βιομηχανίας αὐτῆς εἶναι: γιά τό 1865 *165 230 ἄτομα* καί γιά τό 1890 *340 912 ἄτομα*. Αὐξήθηκε δηλαδή κατά 107 %.

Ἔπειτα, στούς ἐργάτες τῶν μεγάλων κεφαλαιοκρατικῶν ἐπιχειρήσεων ἀνήκουν καί οἱ σιδηροδρομικοί. Τό 1890 στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία, μαζί μέ τήν Πολωνία καί τόν Καύκασο, ὑπῆρχαν *252 415 σιδηροδρομικοί*****. Ὁ ἀριθμός τῶν σιδηροδρομι-

* Βλ. γιά τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν τῶν μεταλλείων καί μεταλλουργείων στή δεκαετία 1860–1870: «Στατιστικά χρονικά», Ι, 1866. — «Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», Ι. — «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τή μεταλλευτική καί μεταλλουργική βιομηχανία» γιά τά χρόνια 1864–1867, Πετρούπολη 1864–1867, ἔκδοση τῆς Ἐπιστημονικῆς ἐπιτροπῆς τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας.

** «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τή μεταλλευτική καί μεταλλουργική βιομηχανία τό 1890», Πετρούπολη, 1892. Σύμφωνα μ' αὐτή τή «Συλλογή» συνολικά στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία ὑπάρχουν 342 166 ἐργάτες, καί ἄν ἀφαιρέσουμε τούς ἐργάτες πού δουλεύουν σέ διυλιστήρια πετρελαίου (τούς ἔχει ὑπολογίσει ὁ «Ὁδηγός»), καί ἄν ἐπίσης διορθώσουμε μερικά μικρά λάθη μένουν 340 912 ἄτομα.

*** Ἀνάμεσα στούς ὑπόλοιπους κλάδους τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας ὑπάρχουν κλάδοι, ὅπου ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν ἀνέβηκε, πιθανόν λίγο (ἐξόρυξη ἁλατιοῦ), ὑπάρχουν κλάδοι ὅπου ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν θά ἔπρεπε νά ἔχει μεγαλώσει πάρα πολύ (πετροκάρβουνο, λατομεῖα), ὑπάρχουν καί κλάδοι πού δέν ὑπῆρχαν καθόλου στή δεκαετία 1860–1870 (λχ. ἡ ἐξόρυξη ὑδραργύρου).

**** «Στατιστική ἐπισκόπηση τῶν σιδηροδρόμων καί τῶν ἐσωτερικῶν ὑδάτινων συγκοινωνιῶν». Πετρούπολη, 1893, σελ. 22. Ἔκδοση τοῦ ὑπουργείου συγκοινωνίας. Δυστυχῶς δέν εἴχαμε στοιχεῖα γιά νά ξεχωρίσουμε μονάχα τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία. Θεωροῦμε σάν σιδηροδρομικούς ὄχι μόνο τούς μόνιμους ἀλλά καί τούς ἔκτακτους (10 447 ἄτομα) καί τούς μεροκαματιάρηδες (74 504). Ἡ χρονιάτικη συντήρηση τοῦ ἔκτακτου ἐργάτη κοστίζει κατά μέσο ὅρο 192 ρούβλια καί τοῦ μεροκαματιάρη 235 ρούβλια. Ὁ μέσος ὅρος τοῦ

κῶν γιά τό 1865 εἶναι ἄγνωστος, μπορεῖ ὅμως νά καθοριστεῖ μέ ἀρκετή προσέγγιση, γιατί ὁ ἀριθμός τῶν σιδηροδρομικῶν, πού ἀναλογεῖ σ' ἕνα βέρστι τοῦ διχτύου, κυμαίνεται πολύ λίγο. Ἄν ὑπολογίσουμε 9 ἐργάτες στό βέρστι, γιά τό 1865 ἔχουμε *32 076 σιδηροδρομικούς**.

Ἄς συνοψίσουμε τούς ὑπολογισμούς μας.

Ἀριθμός ἐργατῶν στίς μεγάλες κεφαλαιοκρατικές ἐπιχειρήσεις (σέ χιλιάδες)

Χρόνια	Στήν ἐργοστασιακή βιομηχανία	Στή μεταλλευτική καί μεταλλουργική βιομηχανία	Στούς σιδηροδρόμους	Σύνολο
1865	509	165	32	706
1890	840	340	252	1 432

Ἔτσι, ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν στίς μεγάλες κεφαλαιοκρατικές ἐπιχειρήσεις αὐξήθηκε μέσα σέ 25 χρόνια περισσότερο ἀπό τό διπλάσιο, δηλαδή ἀναπτύχθηκε ὄχι μόνο πολύ πιό γρήγορα ἀπό τόν πληθυσμό γενικά, μά πιό γρήγορα καί ἀπό τόν πληθυσμό τῶν πόλεων**. Συνεπῶς, εἶναι ἐκτός ἀμφιβολίας, ὅτι οἱ ἐργάτες τραβιοῦνται ὅλο καί περισσότερο ἀπό τή γεωργία καί τά μικρά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στίς μεγάλες βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις***.

μεροκάματου εἶναι 78 καπίκια. Ἑπομένως καί οἱ ἔκτακτοι ἐργάτες καί οἱ μεροκαματιάρηδες ἀπασχολοῦνται τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου καί γι' αὐτό τό λόγο δέν εἶναι σωστό νά τούς παραλείπουμε, ὅπως κάνει ὁ κ. Ν —ον («Δοκίμια», 124).

*Τό 1866 σ' ἕνα βέρστι σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ἀναλογοῦσαν 9,0 ἐργάτες, τό 1890 — 9,5, τό 1893 — 10,2, τό 1894 — 10,6, τό 1895 — 10,9· ἔτσι ὁ ἀριθμός αὐτός ἔχει ξεκάθαρη τάση ἀνόδου. Βλ. «Συλλογή στοιχείων γιά τή Ρωσία» στά χρόνια 1890 καί 1896 καί τό «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 39. Τονίζουμε ὅτι σέ τοῦτο τό ὑποκεφάλαιο ἔχουμε νά κάνουμε ἀποκλειστικά μέ σύγκριση τῶν στοιχείων τοῦ 1865 καί τοῦ 1890. Γι' αὐτό τό λόγο εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορο, ἄν πάρουμε τόν ἀριθμό τῶν σιδηροδρομικῶν γιά ὅλη τήν αὐτοκρατορία ἤ μόνο γιά τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία, ἄν πάρουμε 9 ἄτομα κατά βέρστι ἤ λιγότερα· ἄν πάρουμε ὅλους τούς κλάδους τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας ἤ μονάχα ἐκείνους γιά τούς ὁποίους ἔχουμε στοιχεῖα γιά τό 1865.

** Τό 1863 στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία ὁ ἀστικός πληθυσμός ἦταν 6,1 ἑκατομμύρια καί τό 1897—12,0 ἑκατομμύρια.

*** Τά νεότερα στοιχεῖα γιά τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν στίς μεγάλες κεφαλαιοκρατικές ἐπιχειρήσεις εἶναι τά παρακάτω : Γιά τό 1900 ὑπάρχουν στοιχεῖα σχετικά μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν τῶν ἐργαζομένων στίς ἐπιχειρήσεις πού δέν ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης. Γιά τό 1903 ὑπάρχουν στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τίς ἐπιχειρήσεις τίς ὑποκείμενες στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης. Γιά τό 1902 ὑπάρχουν στοιχεῖα σχετικά μέ τούς ἐργάτες τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας. Ὁ

Αὐτά λένε τά στοιχεῖα τῆς ἴδιας στατιστικῆς, ὅπου τόσο συχνά τήν ἐπικαλοῦνται καί τόσο πολύ τήν κακοποιοῦν οἱ ναρόντνικοί μας. Τό ἀποκορύφωμα ὅμως τῆς κακοποίησης τῆς στατιστικῆς εἶναι ἡ παρακάτω πραγματικά πρωτοφανέρωτη μέθοδος: Παίρνουν τή σχέση τοῦ ἀριθμοῦ *τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν* πρός *ὅλο τόν πληθυσμό* (!) καί ξεκινώντας ἀπό τόν ἀριθμό πού βρίσκουν (περίπου 1%) ἀρχίζουν νά φλυαροῦν καί νά λένε ὅτι εἶναι ἐντελῶς μηδαμινή ἡ «φούχτα»* αὐτή τῶν ἐργατῶν! Ὁ κ. Καμπλουκόφ λχ. ἀφοῦ ἐπανάλαβε αὐτό τόν ὑπολογισμό τοῦ ποσοστοῦ τῶν «ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν στή Ρωσία»** σέ σχέση μέ τόν πληθυσμό, συνεχίζει: «Στή Δύση ὅμως (!!) ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦνται στή βιομηχανία ἐπεξεργασίας...» (δέν εἶναι ἄραγε ξεκάθαρο σέ κάθε γυμνασιόπαιδο ὅτι δέν εἶναι καθόλου τό ἴδιο πράγμα: «ἐργοστασιακοί ἐργάτες» καί «ἐργάτες πού ἀπασχολοῦνται στή βιομηχανία ἐπεξεργασίας»;)... «παρουσιάζει μιά ἐντελῶς διαφορετική σχέση πρός ὅλο τόν πληθυσμό», καί συγκεκριμένα ἀπό 53 % στήν Ἀγγλία ὥς 23 % στή Γαλλία. «Δέν εἶναι δύσκολο νά δεῖ κανείς, ὅτι ἡ διαφορά σχετικά μέ τήν τάξη τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν (!!), ἐκεῖ καί σέ μᾶς, εἶναι τόσο μεγάλη, πού δέν μπορεῖ νά γίνεται λόγος γιά συνταύτιση τῆς πορείας τῆς ἀνάπτυξής μας μέ τήν πορεία τῆς ἀνάπτυξης τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης». Κι αὐτά τά γράφει ἕνας καθηγητής πού εἶναι εἰδικός στά ζητήματα τῆς στατιστικῆς! Μέ πρωτοφάνερη τόλμη κάνει μονοκοπανιᾶς δυό πλαστογραφήσεις: 1) τούς ἐργοστασιακούς ἐργάτες τούς ὑποκαθιστᾶ μέ τούς ἐργάτες πού ἀπασχολοῦνται στή βιομηχανία ἐπεξεργασίας· 2) τούς τελευταίους πάλι τούς ὑποκαθιστᾶ μέ τόν πληθυσμό πού ἀπασχολεῖται στή βιομηχανία ἐπεξεργασίας. Ἄς ἐξηγήσουμε στούς ἐπιστήμονες στα-

ἀριθμός τῶν σιδηροδρομικῶν μπορεῖ νά καθοριστεῖ, ἄν ὑπολογιστοῦν 11 ἄτομα κατά βέρστι (στοιχεῖα γιά τήν 1 τοῦ Γενάρη 1904). Βλ. τήν «Ἐπετηρίδα τῆς Ρωσίας», 1906, καί τή «Συλλογή στοιχείων γιά τή μεταλλουργική βιομηχανία» τό 1902.

Συγκεφαλαιώνοντας τά στοιχεῖα αὐτά ἔχουμε: τό 1900–1903 σέ 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας 1 261 571 ἐργοστασιακούς ἐργάτες, 477 025 ἐργάτες τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας — 468 941 σιδηροδρομικούς. Σύνολο 2 207 537. Σ' ὅλη τή Ρωσική αὐτοκρατορία ὑπῆρχαν 1 509 516 ἐργοστασιακοί ἐργάτες, 626 929 ἐργάτες τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας καί 655 929 σιδηροδρομικοί. Σύνολο 2 792 374. Ὅσα εἴπαμε στό κείμενο ἐπιβεβαιώνονται πέρα γιά πέρα κι ἀπ' αὐτούς τούς ἀριθμούς. *(Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.)*

* Ν. —ον, l. c., 326 κ. ἄ

** «Διαλέξεις γιά τήν οἰκονομία τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς», Μόσχα, 1897, σελ. 14.

τιστικούς μας τή σημασία αὐτῶν τῶν διακρίσεων. Στή Γαλλία, σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1891, ὑπῆρχαν 3,3 ἑκατομμύρια ἐργάτες πού ἀπασχολοῦνταν στή βιομηχανία ἐπεξεργασίας — λιγότερο ἀπό τό ἕνα δέκατο τοῦ πληθυσμοῦ (36,8 ἑκατομμύρια τοῦ πληθυσμοῦ ἔχει κατανεμηθεῖ ἀνάλογα μέ τίς ἀσχολίες του καί 1,3 ἑκατομμύρια δέν ἔχει κατανεμηθεῖ ἀνάλογα μέ τίς ἀσχολίες του). Πρόκειται γιά τούς ἐργάτες ὅλων τῶν βιομηχανικῶν καί βιοτεχνικῶν ἐργαστηρίων κι ἐπιχειρήσεων κι ὄχι μονάχα τῶν ἐργοστασιακῶν. Ὁ πληθυσμός ὅμως πού ἀπασχολοῦνταν στή βιομηχανία ἐπεξεργασίας ἦταν 9,5 ἑκατομμύρια (περίπου τά 26 % ὅλου τοῦ πληθυσμοῦ). Στόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν εἶχαν προστεθεῖ ἐδῶ οἱ ἐπιχειρηματίες κτλ. (1 ἑκατομμύριο), ἔπειτα οἱ ὑπάλληλοι — 0,2 ἑκατομμύρια, τά *μέλη τῶν οἰκογενειῶν* — 4,8 ἑκατομμύρια καί οἱ ὑπηρέτες — 0,2 ἑκτομμύρια *. Γιά νά ἀπεικονίσουμε τίς ἀντίστοιχες σχέσεις στή Ρωσία, ἀναγκαζόμαστε νά πάρουμε γιά παράδειγμα χωριστά κέντρα, γιατί δέν ἔχουμε στατιστική τῶν ἀσχολιῶν ὅλου τοῦ πληθυσμοῦ. Παίρνουμε δυό κέντρα — μιά πόλη κι ἕνα χωριό. Στήν Πετρούπολη ἡ στατιστική γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια γιά τό 1890 ἀναφέρει 51 760 ἐργοστασιακούς ἐργάτες (σύμφωνα μέ τόν «Ὁδηγό»), ἐνῶ σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τῆς Πετρούπολης τῆς 15 τοῦ Δεκέμβρη 1890 στή βιομηχανία ἐπεξεργασίας ἀπασχολοῦνταν 341 991 ἄτομα καί τῶν δυό φύλων, πού κατανέμονταν ἔτσι **:

	Ἀριθμός προσώπων καί τῶν δυό φύλων		
	Ἀνεξάρτητοι (δηλαδή αὐτοσυντήρητοι)	Μέλη οἰκογενειῶν καί ὑπηρέτες	Σύνολο
Ἐπιχειρηματίες	13 853	37 109	50 962
Διοίκηση (ὑπάλληλοι)	2 226	4 574	6 800
Ἐργάτες	148 111	61 098	209 209
Μοναχικοί παραγωγοί	51 514	23 506	75 020
Σύνολο	215 704	126 287	341 991

* «The Statesman's Yearbook», 1897, page 472 («Πολιτική ἐπετηρίδα», 1897, σελ. 472. *Ἡ Σύντ.*).

** «Ἡ Πετρούπολη σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1890». Πετρούπολη, 1893. Πήραμε τό σύνολο τῶν ὁμάδων II–XV τῶν ἐπαγγελματικῶν ἀσχολιῶν. Συνολικά σέ ἐπαγγέλματα ἀπασχολοῦνταν 551 700 ἄνθρωποι, ἀπό τούς ὁποίους 200 748 ἄνθρωποι στό ἐμπόριο, στίς μεταφορές καί στίς ταβέρνες. Μέ τή λέξη «μοναχικοί» ἐννοοῦνται μικροπαραγωγοί πού δέν ἔχουν μισθωτούς ἐργάτες.

Ἄλλο παράδειγμα: στό χωριό Μπογκορόντσκογε τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ (πού ὅπως εἴδαμε δέν ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία κι ἀποτελεῖ «ἕνα εἶδος ἑνιαίου ἐργοστασίου βυρσοδεψίας»), σύμφωνα μέ τόν «Ὁδηγό» τοῦ 1890, ὑπάρχουν *392 ἐργοστασιακοί ἐργάτες*, ἐνῶ ὁ πληθυσμός πού ἀπασχολεῖται στήν παραγωγή, σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τῶν ζέμστβο τοῦ 1889, εἶναι περίπου 8 χιλιάδες ἄτομα (ὅλος ὁ πληθυσμός εἶναι 9241 ἄτομα, πάνω ἀπό τά $^9/_{10}$ τῶν οἰκογενειῶν ἀσχολοῦνται μέ βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα). Ἄς σκεφτοῦν πάνω σ' αὐτούς τούς ἀριθμούς οἱ κ. κ. Ν. —ον, Καμπλουκόφ καί Σία!

Προσθήκη στή δεύτερη ἔκδοση. Σήμερα διαθέτουμε τά συνοπτικά στοιχεῖα τῆς γενικῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1897 τά σχετικά μέ τή στατιστική τῶν ἀσχολιῶν ὅλου τοῦ πληθυσμοῦ. Παραθέτουμε τά στοιχεῖα γιά ὅλη τή Ρωσική αὐτοκρατορία ἐπεξεργασμένα ἀπό μᾶς * (σέ ἑκατομμύρια):

Ἀσχολίες	Ἀνεξάρτητοι	Μέλη οἰκογενειῶν	Σύνολο πληθυσμοῦ
	καί τῶν δυό φύλων		
α) Δημόσιοι ὑπάλληλοι καί στρατός	1,5	0,7	2,2
β) Κλῆρος καί ἐλεύθερα ἐπαγγέλματα	0,7	0,9	1,6
γ) Εἰσοδηματίες καί συνταξιοῦχοι	1,3	0,9	2,2
δ) Ἄνθρωποι πού ἔχουν στερηθεῖ τήν προσωπική ἐλευθερία, πόρνες, ἀκαθόριστοι, ἄγνωστοι	0,6	0,3	0,9
Σύνολο τοῦ μή παραγωγικοῦ πληθυσμοῦ	*4,1*	*2,8*	*6,9*
ε) Ἐμπόριο	1,6	3,4	5,0
στ) Συγκοινωνίες καί ἐπικοινωνίες	0,7	1,2	1,9
ζ) Ἰδιωτικοί ὑπάλληλοι, ὑπηρέτες, μεροκαματιάρηδες	3,4	2,4	5,8
Σύνολο τοῦ μισοπαραγωγικοῦ πληθυσμοῦ	*5,7*	*7,0*	*12,7*
η) Ἀγροτική οἰκονομία	18,2	75,5	93,7
θ) Βιομηχανία	5,2	7,1	12,3
Σύνολο τοῦ παραγωγικοῦ πληθυσμοῦ	*23,4*	*82,6*	*106,0*
Σύνολο	33,2	92,4	125,6

* «Γενική συνόψιση γιά ὅλη τήν αὐτοκρατορία τῶν ἀποτελεσμάτων ἀπό τήν ἐπεξεργασία τῶν στοιχείων τῆς πρώτης γενικῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τῆς 28 τοῦ Γενάρη 1897». Ἔκδοση τῆς Κεντρικῆς στατιστικῆς ἐπιτροπῆς, τόμ. II, πίνακας XXI, σελ. 296. Τίς ὁμάδες τῶν ἀσχολιῶν τίς ταξινόμησα ἔτσι: α) 1, 2 καί 4, β) 3 καί 5–12, γ) 14 καί 15, δ) 16 καί 63–65, ε) 46–62, στ) 41–45, ζ) 13, η) 17–21, θ) 22–40.

Εἶναι περιττό νά ποῦμε ὅτι τά στοιχεῖα αὐτά ἐπιβεβαιώνουν ἀπόλυτα ὅσα εἴπαμε πιό πάνω, ὅτι δηλ. εἶναι ἀνόητη ἡ μέθοδος τῶν ναρόντνικων νά συγκρίνουν τόν ἀριθμό τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν μέ ὅλο τόν πληθυσμό.

Πρίν ἀπό ὅλα ἔχει σημασία νά ταξινομήσουμε τά στοιχεῖα, πού παραθέσαμε γιά τήν κατανομή ὅλου τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ρωσίας σύμφωνα μέ τίς ἀσχολίες του, γιά νά δόσουμε μιά εἰκόνα *τοῦ καταμερισμοῦ τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας* σάν βάσης ὅλης τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς καί τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ὅλος ὁ πληθυσμός τῆς Ρωσίας πρέπει νά χωριστεῖ σέ τρεῖς μεγάλες ὑποδιαιρέσεις: I. Ἀγροτικός πληθυσμός. II. Ἐμπορικοβιομηχανικός πληθυσμός. III. Μή παραγωγικός πληθυσμός (σωστότερα, πληθυσμός πού δέν παίρνει μέρος στήν οἰκονομική δραστηριότητα). Ἀπό τίς ἐννιά ὁμάδες (α–θ), πού ἀναφέραμε, μονάχα μιά ὁμάδα δέν μπορεῖ νά ὑπαχθεῖ ἄμεσα καί ὁλοκληρωτικά σέ καμιά ἀπό τίς τρεῖς βασικές αὐτές ὑποδιαιρέσεις. Συγκεκριμένα, πρόκειται γιά τήν ὁμάδα *ζ*: ἰδιωτικοί ὑπάλληλοι, ὑπηρέτες, μεροκαματιάρηδες. Τήν ὁμάδα αὐτή πρέπει νά τήν κατανείμουμε *κατά προσέγγιση* ἀνάμεσα στόν ἐμπορικοβιομηχανικό καί στόν ἀγροτικό πληθυσμό. Στόν πρῶτο περιλάβαμε ἐκεῖνο τό τμῆμα αὐτῆς τῆς ὁμάδας, πού φέρεται ὅτι ζεῖ στίς πόλεις (2,5 ἑκατομμύρια) καί στό δεύτερο ὅσους ζοῦν στίς ἐπαρχίες (3,3 ἑκατομμύρια). Στήν περίπτωση αὐτή θά ἔχουμε τήν παρακάτω εἰκόνα τῆς κατανομῆς ὅλου τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ρωσίας:

Ἀγροτικός πληθυσμός τῆς Ρωσίας	97,0	ἑκατομ.
Ἐμπορικοβιομηχανικός	21,7	»
Μή παραγωγικός	6,9	»
Σύνολο	125,6	ἑκατομ.

Ἀπό τήν εἰκόνα αὐτή φαίνεται ξεκάθαρα, ὅτι ἀπό τή μιά μεριά ἡ ἐμπορευματική κυκλοφορία καί, συνεπῶς, ἡ ἐμπορευματική παραγωγή στέκει στή Ρωσία πολύ γερά στά πόδια της. Ἡ Ρωσία εἶναι κεφαλαιοκρατική χώρα. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, φαίνεται ὅτι ἡ Ρωσία καθυστερεῖ ἀκόμα πολύ στήν οἰκονομική της ἀνάπτυξη σέ σύγκριση μέ τίς ἄλλες κεφαλαιοκρατικές χῶρες.

Παρακάτω. Ὕστερα ἀπό τήν ἀνάλυση πού κάναμε σέ τοῦτο τό ἔργο, ἡ στατιστική τῶν ἀσχολιῶν ὅλου τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ρωσίας μπορεῖ καί πρέπει νά χρησιμοποιηθεῖ γιά νά καθορίσουμε *κατά προσέγγιση* σέ ποιές *βασικές* κατηγορίες χωρίζεται ὅλος ὁ πληθυσμός τῆς Ρωσίας ὡς πρός τήν *ταξική* του θέση, δηλαδή ὡς πρός τή θέση του στό κοινωνικό καθεστώς τῆς παραγωγῆς.

Ἡ δυνατότητα ἑνός τέτιου — φυσικά, μόνο κατά προσέγγιση — καθορισμοῦ προσφέρεται, γιατί ξέρουμε τό γενικό χωρισμό τῆς ἀγροτιᾶς σέ βασικές οἰκονομικές ὁμάδες. Ὅλη ὅμως τή μάζα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ρωσίας μποροῦμε ἀπόλυτα νά τήν πάρουμε γιά ἀγροτιά, μιά καί ὁ ἀριθμός τῶν τσιφλικάδων στό γενικό σύνολο εἶναι ἐντελῶς μηδαμινός. Ἄλλωστε μιά σημαντική μερίδα τσιφλικάδων ὑπολογίστηκαν σάν εἰσοδηματίες, δημόσιοι ὑπάλληλοι, ἀνώτεροι ἀξιωματοῦχοι κτλ. Στήν ἀγροτική ὅμως μάζα τῶν 97 ἑκατομμυρίων εἶναι ἀπαραίτητο νά διακρίνουμε τρεῖς βασικές ὁμάδες: τήν κατώτερη ὁμάδα — τά προλεταριακά καί τά μισοπρολεταριακά στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, τή μεσαία ὁμάδα — τούς πιό φτωχούς μικρονοικοκυρέους, καί τήν ἀνώτερη ὁμάδα — τούς εὔπορους μικρονοικοκυρέους. Τά βασικά οἰκονομικά γνωρίσματα αὐτῶν τῶν ὁμάδων, σάν διαφορετικῶν *ταξικῶν* στοιχείων, τά ἀναλύσαμε λεπτομερειακά πιό πάνω. Ἡ κατώτερη ὁμάδα εἶναι ὁ φτωχός πληθυσμός, πού ζεῖ κυρίως, ἤ κατά τό μισό, *ἀπό τήν πούληση τῆς ἐργατικῆς του δύναμης*. Ἡ μεσαία ὁμάδα εἶναι οἱ πιό φτωχοί μικρονοικοκυρέοι, γιατί ὁ μεσαῖος ἀγρότης καί στήν καλύτερη ἴσως χρονιά μόλις καί μετά βίας τά βγάζει πέρα, ἡ *κύρια* ὅμως πηγή ἀπό τήν ὁποία ζεῖ εἶναι ἐδῶ τό «αὐτοτελές» (φυσικά, τό δῆθεν αὐτοτελές) *μικρό νοικοκυριό*. Τέλος, ἡ ἀνώτερη ὁμάδα εἶναι οἱ εὔποροι μικρονοικοκυρέοι πού ἐκμεταλλεύονται ἕνα λίγο-πολύ σημαντικό ἀριθμό ἐργατῶν γῆς καί μεροκαματιάρηδων, μέ γεωργικό κλῆρο καί τούς κάθε λογῆς μισθωτούς ἐργάτες γενικά.

Τό κατά προσέγγιση ποσοστό αὐτῶν τῶν ὁμάδων στό σύνολο εἶναι: 50%, 30% καί 20%. Πιό πάνω παίρναμε πάντοτε τό ποσοστό τοῦ ἀριθμοῦ τῶν οἰκογενειῶν ἤ τῶν νοικοκυριῶν. Τώρα θά πάρουμε τό ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ. Ἀπό τήν ἀλλαγή αὐτή μεγαλώνει ἡ κατώτερη καί μικραίνει ἡ ἀνώτερη ὁμάδα. Ὅμως εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀλλαγή ἔγινε στή Ρωσία τήν τελευταία δεκαετία, πράγμα πού ἀποδείχνεται ἀναντίρρητα ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ ἀγροτιά χάνει τά ἄλογά της καί καταστρέφεται, ὅτι αὐξάνει ἡ ἀθλιότητα καί ἡ ἀνεργία στά χωριά κτλ.

Ἑπομένως, ἔχουμε περίπου 48,5 ἑκατομμύρια ἀπό τόν ἀγροτικό πληθυσμό πού εἶναι προλετάριοι καί μισοπρολετάριοι, περίπου 29,1 ἑκατομμύρια πού εἶναι φτωχοί μικρονοικοκυρέοι μαζί μέ τίς οἰκογένειές τους καί περίπου τά 19,4 ἑκατομμύρια τοῦ πληθυσμοῦ ἀνήκουν στά εὔπορα μικρονοικοκυριά.

Ἔπειτα γεννιέται τό ἐρώτημα, πῶς πρέπει νά κατανεμηθεῖ ὁ ἐμπορικοβιομηχανικός κι ὁ μή παραγωγικός πληθυσμός. Στόν τελευταῖο ὑπάρχουν στοιχεῖα πού εἶναι καθαρά μεγαλοαστικά: ὅλοι οἱ εἰσοδηματίες («πού ζοῦν ἀπό τό εἰσόδημα τοῦ κεφαλαίου καί τῆς ἀκίνητης περιουσίας» — πρώτη ὑποδιαίρεση τῆς 14ης ὁμάδας στή στατιστική μας — εἶναι 0,9 ἑκατομμύρια), ἔπειτα μιά μερίδα τῆς ἀστικῆς διανόησης, ἀνώτεροι δημόσιοι ὑπάλληλοι — στρατιωτικοί καί πολιτικοί κτλ. Συνολικά ἐδῶ ἀνήκουν κάπου $1\,^1/_2$ ἑκατομμύρια. Στόν ἄλλο πόλο ἀνάμεσα στόν ἴδιο μή παραγωγικό πληθυσμό βρίσκονται οἱ κατώτεροι βαθμοῦχοι τοῦ στρατοῦ, τοῦ στόλου, τῆς χωροφυλακῆς, τῆς ἀστυνομίας (περίπου 1,3 ἑκατομ.), οἱ ὑπηρέτες καί οἱ πολυάριθμοι κατώτεροι ὑπάλληλοι (συνολικά κάπου $^1/_2$ ἑκατομμύριο), σχεδόν $^1/_2$ ἑκατομμύριο ζητιάνοι, ἀλῆτες κτλ., κ.ο.κ. Ἐδῶ μποροῦμε μόνο κατά προσέγγιση νά κατανείμουμε τίς ὁμάδες πού πλησιάζουν περισσότερο στούς βασικούς οἰκονομικούς τύπους: περίπου 2 ἑκατομμύρια στόν προλεταριακό καί μισοπρολεταριακό πληθυσμό (ἐν-μέρει λοῦμπεν προλεταριάτο), περίπου 1,9 ἑκατομμύριο στούς πιό φτωχούς μικρονοικοκυρέους καί 1,5 περίπου ἑκατομμύριο στούς εὔπορους μικρονοικοκυρέους, συμπεριλαβαίνοντας καί τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ὑπαλλήλων, τῶν ὀργάνων τῆς διοίκησης, τῆς ἀστικῆς διανόησης κτλ.

Τέλος, στόν ἐμπορικοβιομηχανικό πληθυσμό πλειοψηφεῖ, ἀναμφισβήτητα, τό προλεταριάτο καί ὑπάρχει τό πιό βαθύ χάσμα ἀνάμεσα στό προλεταριάτο καί στή μεγαλοαστική τάξη. Ἡ ἀπογραφή ὅμως δέ δίνει κανένα στοιχεῖο γιά τήν κατανομή αὐτοῦ τοῦ πληθυσμοῦ σέ ἀφεντικά, σέ μοναχικούς παραγωγούς, σέ ἐργάτες κτλ. Δέ μᾶς μένει παρά νά πάρουμε γιά δεῖγμα τά παραπάνω στοιχεῖα γιά τό βιομηχανικό πληθυσμό τῆς Πετρούπολης, τόν κατανεμημένο σύμφωνα μέ τή θέση του στήν παραγωγή. Μέ βάση αὐτά τά στοιχεῖα μποροῦν περίπου τά 7% νά ὑπαχθοῦν στήν κατηγορία τῆς μεγαλοαστικῆς τάξης, τά 10% στήν κατηγορία τῆς εὔπορης μικροαστικῆς τάξης, τά 22% στούς πιό φτωχούς μικροϊδιοχτῆτες καί τά 61% στό προλεταριάτο. Ἡ μικρή παραγωγή στή βιομηχανία εἶναι φυσικά σ' ὅλη τή Ρωσία περισσότερο βιώσιμη ἀπ' ὅ,τι στήν Πετρούπολη, ὅμως, στό μεταξύ, δέν κατατάσσουμε στήν κατηγορία τοῦ μισοπρολεταριακοῦ πληθυσμοῦ τίς μάζες τῶν μοναχικῶν παραγωγῶν καί τῶν βιοτεχνῶν πού δουλεύουν στό σπίτι γιά λογαριασμό τῶν ἀφεντικῶν. Συνεπῶς, γενικά, οἱ σχέσεις πού πήραμε δέ θά διαφέρουν ἴσως καί πολύ ἀπό τήν πραγματικότητα. Εἴχαμε λοιπόν τότε γιά τόν ἐμπορικοβιομηχανικό πληθυσμό τά ἑξῆς ἀποτελέσματα: περίπου 1,5 ἑκατομμύριο μεγάλη ἀστική τάξη, περίπου 2,2 ἑκατομμύρια εὔπορους, περίπου 4,8 ἑκατομμύρια μικροπαραγωγούς πού βρίσκονται σέ ἀνέχεια καί περίπου 13,2 ἑκατομμύρια προλεταριακά καί μισοπρολεταριακά στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ.

Ἄν πάρουμε μαζί τόν ἀγροτικό, τόν ἐμπορικοβιομηχανικό καί τό μή παραγωγικό πληθυσμό, θά ἔχουμε γιά ὅλο τόν πληθυσμό τῆς Ρωσίας τήν παρακάτω περίπου κατανομή ὡς πρός τήν ταξική του θέση.

		Ὅλος ὁ πληθυσμός καί τῶν δυό φύλων
Μεγάλη ἀστική τάξη, τσιφλικάδες, ἀνώτεροι βαθμοφόροι καί ἄλλοι	περίπου	3,0 ἑκατομ.
Εὔποροι μικροϊδιοχτῆτες	»	23,1 »
Φτωχοί μικροϊδιοχτῆτες	»	35,8 »
Προλετάριοι* καί μισοπρολετάριοι	»	63,7 »
Σύνολο περίπου		125,6 ἑκατομ.

Δέν ἀμφιβάλλουμε, ὅτι ἀπό τήν πλευρά τῶν καντέτων οἰκονομολόγων καί πολιτικῶν μας καί αὐτῶν πού καντετοφέρνουν θά ἀκουστοῦν φωνές ἀγανάχτησης ἐνάντια σέ μιά τέτια «ἁπλοϊκή» ἀντίληψη γιά τήν οἰκονομία τῆς Ρωσίας. Γιατί εἶναι πολύ βολικό, καί πολύ συμφερτικό νά συγκαλύπτεις μέσα σέ μιά λεπτομερειακή ἀνάλυση τό βάθος τῶν οἰκονομικῶν ἀντιφάσεων καί ταυτόχρονα νά παραπονιέσαι ὅτι εἶναι «χοντροκομμένη» ἡ σοσιαλιστική ἄποψη πάνω στό *σύνολο* αὐτῶν τῶν ἀντιφάσεων. Φυσικά, μιά τέτια κριτική τοῦ συμπεράσματός μας στό ὁποῖο καταλήξαμε, δέν ἔχει ἐπιστημονική ἀξία.

Ὅσον ἀφορᾶ *τό βαθμό προσέγγισης* στήν πραγματικότητα αὐτῶν ἤ ἐκείνων τῶν ἀριθμῶν, μποροῦν νά ὑπάρξουν φυσικά ὁρισμένες ἐπιμέρους διαφωνίες. Ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη εἶναι ἐνδιαφέρον νά σημειωθεῖ τό ἔργο τοῦ κ. Λοσίτσκι: «Μελέτες γιά τόν πληθυσμό τῆς Ρωσίας σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1897» («Μίρ Μπόζι», 1905, τεῦχος 8). Ὁ συγγραφέας χρησιμοποίησε τά ἄμεσα στοιχεῖα τῆς ἀπογραφῆς σχετικά μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν καί τῶν ὑπηρετῶν. Μέ βάση αὐτά τά στοιχεῖα καθόρισε τόν προλεταριακό πληθυσμό τῆς Ρωσίας σέ 22 ἑκατομμύρια, τούς ἀγρότες καί τούς χτηματίες σέ 80 ἑκατομμύρια, τούς ἐπιχειρηματίες καί τούς ὑπαλλήλους στό ἐμπόριο καί στή βιομηχανία σέ 12 περίπου ἑκατομμύρια καί τόν πληθυσμό χωρίς βιοποριστικό ἐπάγγελμα περίπου σέ 12 ἑκατομμύρια.

* Οἱ προλετάριοι εἶναι τουλάχιστον 22 ἑκατομμύρια. Βλ. πιό κάτω.

Σύμφωνα μ' αὐτά τά στοιχεῖα ὁ ἀριθμός τοῦ προλεταριάτου πλησιάζει πολύ μέ τά συμπεράσματά μας*. Ἄν ἀρνοῦνταν κανείς ὅτι ἀνάμεσα στήν ἀγροτική φτωχολογιά, πού ἐξαρτιέται ἀπό τά «μεροκάματα», καθώς καί στούς βιοτέχνες κτλ. ὑπάρχει μιά τεράστια μάζα μισοπρολεταριακοῦ πληθυσμοῦ, θά σήμαινε ὅτι περιφρονεῖ ὅλα τά στοιχεῖα γιά τήν οἰκονομία τῆς Ρωσίας. Ἀρκεῖ νά θυμηθεῖ κανείς ὅτι μόνο στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία ὑπάρχουν $3^1/_4$ ἑκατομμύρια *ἀγροτικές οἰκογένειες* πού δέν ἔχουν ἄλογο καί 3,4 ἑκατομμύρια ἀγροτικές οἰκογένειες πού ἔχουν ἀπό ἕνα ἄλογο, ἀρκεῖ νά θυμηθεῖ τό σύνολο τῶν στοιχείων τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο σχετικά μέ τή μίσθωση τῆς γῆς, μέ τίς «ἀπολαβές», τούς προϋπολογισμούς κτλ. γιά νά μήν ἀμφιβάλλει ὅτι ὑπάρχει ἕνας τεράστιος ἀριθμός μισοπρολεταριακοῦ πληθυσμοῦ. Ἄν δεχτοῦμε, ὅτι ὁ προλεταριακός καί μισοπρολεταριακός πληθυσμός μαζί ἀποτελοῦν τή μισή ἀγροτιά τότε μάλλον μικραίνουμε, σέ καμιά ὅμως περίπτωση δέν ἐξογκώνουμε αὐτόν τόν ἀριθμό. Στό μή ἀγροτικό ὅμως πληθυσμό τό ποσοστό τῶν προλεταριακῶν καί μισοπρολεταριακῶν στρωμάτων εἶναι ἀναμφισβήτητα ἀκόμα πιό μεγάλο.

Ἔπειτα, ἄν θέλεις νά ἔχεις μιά ἑνιαία οἰκονομική εἰκόνα καί νά μή χαθεῖς στίς λεπτομέρειες πρέπει στούς εὔπορους μικρονοικοκυρέους νά περιλάβεις ἀπαραίτητα μιά σημαντική μερίδα ἀπό τό διοικητικό προσωπικό τοῦ ἐμπορίου καί τῆς βιομηχανίας, τούς ἰδιωτικούς ὑπαλλήλους, τήν ἀστική διανόηση, τούς δημόσιους ὑπαλλήλους κτλ. Στό σημεῖο αὐτό ἐνεργήσαμε ἴσως ὑπερβολικά διστακτικά, πού κατατάξαμε στήν κατηγορία αὐτή ἕνα πολύ μεγάλο ἀριθμό τους: θά ἔπρεπε μάλλον νά αὐξήσουμε τόν ἀριθμό τῶν πολύ φτωχῶν μικροϊδιοκτητῶν καί νά ἐλαττώσουμε τόν ἀριθμό τῶν εὐπόρων. Ἀλλά οἱ κατατάξεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους δέν ἔχουν φυσικά ἀξίωση γιά ἀπόλυτη στατιστική ἀκρίβεια.

Ἡ στατιστική πρέπει νά ἀπεικονίζει τίς διαπιστωμένες ἀπό μιά ὁλόπλευρη ἀνάλυση κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις, κι ὄχι νά μεταβάλλεται σέ αὐτοσκοπό, ὅπως συμβαίνει πολύ συχνά στόν τόπο μας. Ὅταν κρύβεις τό μεγάλο ἀριθμό τῶν μικροαστικῶν στρωμάτων πού ὑπάρχουν στόν πληθυσμό τῆς Ρωσίας, εἶναι σάν νά παραποιεῖς ἀνοιχτά τήν εἰκόνα τῆς οἰκονομικῆς μας πραγματικότητας.

* Ἐδῶ δέν ἔχει τή θέση του νά μποῦμε σέ λεπτομέρειες σχετικά μέ τή στατιστική τῶν ἐργατῶν καί τῶν ὑπηρετῶν πού χρησιμοποίησε ὁ κ. Λοσίτσκι. Κατά πᾶσαν πιθανότητα τό σφάλμα τῆς στατιστικῆς αὐτῆς εἶναι ὅτι *μειώνει* σέ πολύ σημαντικό βαθμό τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν.

VI. Η ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΩΝ ΑΤΜΟΚΙΝΗΤΗΡΩΝ

Ἡ χρησιμοποίηση τῶν ἀτμοκινητήρων στήν παραγωγή ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά πιό χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας. Γι' αὐτό ἔχει ἐνδιαφέρον νά ἐξετάσουμε τά στοιχεῖα πού ὑπάρχουν σχετικά μ' αὐτό τό ζήτημα. Γιά τόν ἀριθμό τῶν ἀτμοκινητήρων στά χρόνια 1875–1878 μᾶς δίνουν πληροφορίες τά «Ὑλικά γιά τή στατιστική τῶν ἀτμοκινητήρων στή Ρωσική αὐτοκρατορία» (Πετρούπολη, 1882. Ἔκδοση τῆς Κεντρικῆς στατιστικῆς ἐπιτροπῆς)*. Γιά τό 1892 ἔχουμε τούς ἀριθμούς ἀπό τή «Συλλογή στοιχείων γιά τήν ἐργοστασιακή βιομηχανία», πού ἀγκαλιάζουν ὅλους τούς κλάδους τῆς ἐργοστασιακῆς καί τῆς μεταλλευτικῆς βιομηχανίας. Νά ἡ σύγκριση αὐτῶν τῶν στοιχείων:

Ἀριθμός ἀτμοκινητήρων στή βιομηχανία

	1875—1878			1892		
	Ἀτμολέβητες	Ἀτμομηχανές	Δύναμη σέ ἵππους	Ἀτμολέβητες	Ἀτμομηχανές	Δύναμη σέ ἵππους
Εὐρωπαϊκή Ρωσία (50 κυβερνεῖα)	7 224	5 440	98 888	11 272	10 458	256 469
Πολωνία	1 071	787	14 480	2 328	1 978	81 346
Καύκασος	115	51	583	514	514	5 283
Σιβηρία καί Τουρκεστάν	100	75	1 026	134	135	2 111
Συνολικά στήν αὐτοκρατορία	8 510	6 353	114 977	14 248	13 085	345 209

Μέσα σέ 16 χρόνια ὁ ἀριθμός τῶν ἀτμοκινητήρων στή Ρωσία, ἄν ὑπολογίσουμε τή δύναμή τους σέ ἵππους, *τριπλασιάστηκε*, ἐνῶ στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία αὐξήθηκε *κατά* $2^1/_2$ *φορές*. Ὁ ἀριθμός τῶν ἀτμομηχανῶν αὐξήθηκε λιγότερο, γιατί ὁ μέσος ὅρος τῆς ἱπποδύναμης μιᾶς ἀτμομηχανῆς ἀνέβηκε σημαντικά, καί συγκεκριμένα στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία ἀπό 18 ἵππους σέ 24 ἵππους καί στό βασίλειο τῆς Πολωνίας ἀπό 18 ἵππους σέ 41 ἵππους. Ἑπομένως, ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία ἀναπτύχθηκε

* Ἀπό τίς 13 ὁμάδες τῶν κλάδων παραγωγῆς ἀφαιροῦμε γιά τή σύγκριση μέ τό 1892 τίς ὁμάδες: I (ἀγροτική οἰκονομία), XII (τυπογραφία καί λιθογραφία) καί XIII («ὑδραγωγεῖα» κτλ.). Οἱ κινητοί ἀτμοκινητῆρες ὑπολογίστηκαν μαζί μέ τίς ἀτμομηχανές.

στή δοσμένη περίοδο πολύ γρήγορα. Στά χρόνια 1875–1878 τήν πρώτη θέση σέ δύναμη ἵππων τήν κατεῖχαν τά παρακάτω κυβερνεῖα: Πετρούπολης (17 808 ἵπποι), Μόσχας (13 668), Κιέβου (8363), Πέρμ (7348), Βλαντίμιρ (5684), — στά 5 αὐτά κυβερνεῖα ὑπῆρχαν συνολικά ἀτμοκινητῆρες δύναμης 52 871 ἵππων, δηλ. περίπου τά $^3/_5$ τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. Ἔπειτα ἀκολουθοῦσαν τά κυβερνεῖα Ποντόλσκ (5481), Πετροκόφ (5071) καί Βαρσοβίας (4760). Τό 1892 ἡ σειρά αὐτή ἀλλάζει ὡς ἑξῆς: Πετροκόφ (59 063), Πετρούπολης (43 961), Αἰκατερινοσλάβ (27 839), Μόσχας (24 704), Βλαντίμιρ (15 857), Κιέβου (14 211). Τά 5 αὐτά κυβερνεῖα εἶχαν κινητήρια δύναμη 126 572 ἵππων, δηλ. σχεδόν τή μισή ἱπποδύναμη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. Ἀκολουθοῦν τά κυβερνεῖα Βαρσοβίας (11 310) καί Πέρμ (11 245). Οἱ ἀριθμοί αὐτοί δείχνουν χειροπιαστά τό σχηματισμό δυό νέων βιομηχανικῶν κέντρων: στήν Πολωνία καί στό Νότο. Στό κυβερνεῖο Πετροκόφ ἡ ἱπποδύναμη αὐξήθηκε κατά 11,6 φορές, στά κυβερνεῖα Αἰκατερινοσλάβ καί Ντόν μαζί* ἡ ἱπποδύναμη αὐξήθηκε ἀπό 2834 σέ 30 932 ἵππους, δηλ. κατά 10,9 φορές. Τά βιομηχανικά αὐτά κέντρα, πού ἀναπτύχθηκαν τόσο γρήγορα, προωθήθηκαν ἀπό τίς τελευταῖες στίς πρῶτες θέσεις κι ἐκτόπισαν τά παλιά βιομηχανικά κέντρα. Ἄς σημειώσουμε, πώς κι ἀπ' αὐτά τά στοιχεῖα φαίνεται ὅτι ἀναπτύσσεται πολύ γρήγορα ἡ βιομηχανία πού κατασκευάζει ἀντικείμενα *παραγωγικῆς* κατανάλωσης, καί συγκεκριμένα ἡ μεταλλευτική καί ἡ μεταλλουργική βιομηχανία. Στά χρόνια 1875–1878 οἱ δυό αὐτοί κλάδοι χρησιμοποιοῦσαν 1040 ἀτμοκινητῆρες συνολικῆς δύναμης 22 966 ἵππων (στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία), ἐνῶ τό 1890 χρησιμοποιοῦσαν 1960 ἀτμοκινητῆρες συνολικῆς δύναμης 74 204 ἵππων, δηλ. μέσα σέ 14 χρόνια εἴχαμε μιά αὔξηση μεγαλύτερη ἀπό τήν αὔξηση τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀτμοκινητήρων ὅλης τῆς βιομηχανίας πού σημειώθηκε μέσα σέ 16 χρόνια. Ἡ βιομηχανία πού κατασκευάζει μέσα παραγωγῆς καταλαμβάνει ὅλο καί μεγαλύτερο ποσοστό στό σύνολο τῆς βιομηχανίας**.

* Τά δυό αὐτά κυβερνεῖα τά πήραμε μαζί, γιατί ἄλλαξαν τά σύνορά τους ὕστερα ἀπό τό 1878.

** Τό πόσο προχώρησε ἡ χρησιμοποίηση τῶν ἀτμοκινητήρων στή Ρωσία μετά τό 1892, φαίνεται ἀπό τό γεγονός, ὅτι τό 1904, σύμφωνα μέ τίς ἐκθέσεις τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας, σέ 64 κυβερνεῖα ὑπῆρχαν 27 579 ἀτμολέβητες ἐργοστασίων καί συνολικά 31 887 ἀτμολέβητες, ἐκτός ἀπό κείνους πού εἶχε ἡ ἀγροτική οἰκονομία. *(Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.)*

VII. Η ΑΥΞΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΩΝ

Ἐπειδή, ὅπως ἀποδείξαμε πιό πάνω, τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια δέν εἶναι ἱκανοποιητικά, ἀναγκαστήκαμε νά καταφύγουμε σέ πιό σύνθετους ὑπολογισμούς, γιά νά καθορίσουμε πῶς ἀναπτύχθηκε στή Ρωσία ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία μετά τή μεταρρύθμιση. Διαλέξαμε τά στοιχεῖα γιά τό 1866, 1879, 1890 καί 1894/95 πού ἀφοροῦσαν τίς πιό μεγάλες φάμπρικες καί συγκεκριμένα: αὐτές πού εἶχαν 100 καί πλέον ἐργάτες στήν ἐπιχείρηση*. Οἱ ἐξωτερικοί ἐργάτες εἶναι αὐστηρά χωρισμένοι μονάχα στά στοιχεῖα τοῦ «Καταλόγου» γιά τό 1894/95. Γι' αὐτό δέν ἀποκλείεται τά στοιχεῖα γιά τά προηγούμενα χρόνια (κυρίως γιά τό 1866 καί τό 1879) νά παράμειναν καί πάλι κάπως ἐξογκωμένα, παρ' ὅλες τίς διορθώσεις, γιά τίς ὁποῖες μιλᾶμε στήν ὑποσημείωση.

Παραθέτουμε στοιχεῖα γι' αὐτά τά μεγάλα ἐργοστάσια: [βλ. τόν πίνακα στή σελ. 534. *Σύντ.*]

Θ' ἀρχίσουμε τήν ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ πίνακα ἀπό τά στοιχεῖα γιά τά χρόνια 1866 — 1879 — 1890. Ὁ συνολικός ἀριθμός τῶν μεγάλων ἐργοστασίων ἄλλαξε στά χρόνια αὐτά ἔτσι: 644 — 852 — 951 ἤ σέ ποσοστά: 100 — 132 — 147. Συνεπῶς, μέσα σέ 24 χρόνια ὁ ἀριθμός τῶν μεγάλων ἐργοστασίων αὐξήθηκε σχεδόν μιάμιση φορά. Ἄν πάρουμε πάλι τά στοιχεῖα γιά ὁρισμένες κατηγορίες μεγάλων ἐργοστασίων, θά δοῦμε ὅτι ὅσο πιό μεγάλα εἶναι

* Πηγές: «Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», Ι (στοιχεῖα μονάχα γιά 71 κλάδους παραγωγῆς)· «Ὁδηγοί», 1η καί 3η ἔκδοση — τά στοιχεῖα ἀφοροῦν ὅλους τούς κλάδους παραγωγῆς, ὅπως καί στόν «Κατάλογο». Γιά τή σύγκριση ὅμως τῶν στοιχείων τοῦ «Καταλόγου» καί τοῦ «Ὁδηγοῦ» πρέπει νά ἀφαιρεθεῖ ἀπό τούς κλάδους, πού μπῆκαν στούς πίνακες τοῦ τελευταίου, ἡ παραγωγή σιδηροτροχιῶν. Ἀποκλείστηκαν οἱ ἐπιχειρήσεις ὅπου στήν κατηγορία τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν συνυπολογίστηκαν καί οἱ ἐργάτες πού δουλεύουν στό σπίτι. Μερικές φορές οἱ ὑποσημειώσεις τῶν πιό πάνω ἐκδόσεων ἀναφέρουν ρητά τό συνυπολογισμό αὐτό τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στό σπίτι. Κάποτε αὐτό φαίνεται ἀπό τή σύγκριση τῶν στοιχείων γιά διάφορα χρόνια: σύγκρ. λχ. τά στοιχεῖα γιά τή βαμβακουργία τοῦ κυβερνείου Σαράτοφ στά χρόνια 1879, 1890 καί 1894/95. (Σύγκρ. κεφάλαιο VI, ὑποκεφ. II, 1.) — Ὁ *Sinzheimer* («Ueber die Grenzen der Weiterbildung des fabrikmässigen Grossbetriebes in Deutschland». Stuttg., 1893) [*Ζίντσχαϊμερ* («Γιά τά ὅρια τῆς διάδοσης τῆς μεγάλης ἐργοστασιακῆς παραγωγῆς στή Γερμανία». Στουτγάρδη, 1893). *Σύντ.*] θεωρεῖ μεγάλες βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις ὅσες ἔχουν 50 καί πάνω ἐργάτες. Ἡ βάση αὐτή δέ μᾶς φαίνεται καθόλου μικρή, ἐπειδή ὅμως τά ρωσικά στοιχεῖα παρέχουν δυσκολίες στή γενίκευση, ἀναγκαστήκαμε νά περιοριστοῦμε μονάχα στίς πιό μεγάλες φάμπρικες.

Μεγάλα ἐργοστάσια στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία στά χρόνια

Ὁμάδες ἐργοστασίων σύμφωνα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού ἔχουν	1866 ἀριθμός ἐργοστασίων: σύνολο	1866 ἀριθμός ἐργοστασίων: ἀπ' αὐτά ἔχουν ἀτμομηχανές	1866 Ἀριθμός ἐργατῶν	1866 Συνολική παραγωγή σέ χιλ. ρούβλια	1879 ἀριθμός ἐργοστασίων: σύνολο	1879 ἀριθμός ἐργοστασίων: ἀπ' αὐτά ἔχουν ἀτμομηχανές	1879 Ἀριθμός ἐργατῶν	1879 Συνολική παραγωγή σέ χιλ. ρούβλια	1890 ἀριθμός ἐργοστασίων: σύνολο	1890 ἀριθμός ἐργοστασίων: ἀπ' αὐτά ἔχουν ἀτμομηχανές	1890 Ἀριθμός ἐργατῶν	1890 Συνολική παραγωγή σέ χιλ. ρούβλια	1894/95 ἀριθμός ἐργοστασίων: σύνολο	1894/95 ἀριθμός ἐργοστασίων: ἀπ' αὐτά ἔχουν ἀτμομηχανές	1894/95 Ἀριθμός ἐργατῶν	1894/95 Συνολική παραγωγή σέ χιλ. ρούβλια
Α) Μέ 100–499 ἐργάτες	512	204	109 061	99 830	641	354	141 727	201 542	712	455	156 699	186 289				
Β) » 500–999 »	90	68	59 867	48 359	130	119	91 887	117 830	140	140	94 305	148 546				
Γ) » 1000 καί πάνω ἐργ.	42	35	62 801	52 877	81	76	156 760	170 533	99	99	213 333	253 130				
*Σύνολο**	644	307	231 729	201 066	852	549	390 374	489 905	951	694	464 337	587 965				
Α) Μέ 100–499 ἐργάτες					981	534	219 735	289 006	1 133	769	252 656	355 258				
Β) » 500–999 »					166	145	115 586	142 648	183	183	121 553	190 265				
Γ) » 1000 καί πάνω ἐργ.					91	83	174 322	198 272	115	115	248 937	313 065				
*Σύνολο***					1 238	762	509 643	629 926	1 431	1 067	623 146	858 588				
Α) Μέ 100–499 ἐργάτες					979	532	219 436	288 759	1 131	767	252 063	352 526	1 136	935	252 676	374 444
Β) » 500–999 »					164	144	113 936	140 791	182	182	120 936	186 115	215	212	143 453	229 363
Γ) » 1000 καί πάνω ἐργ.					86	78	163 044	177 537	108	108	226 207	276 512	117	117	259 541	351 426
*Σύνολο****					1 229	754	496 416	607 087	1 421	1 057	599 206	815 153	1 468	1 264	655 670	955 233

* Τά στοιχεῖα γιά τό 1866–1879–1890 ἀναφέρονται σέ 71 κλάδους παραγωγῆς, γιά τούς ὁποίους ὑπάρχουν στοιχεῖα γιά τό 1866.
** Τά στοιχεῖα γιά τό 1879–1890 ἀναφέρονται σ' ὅλους τούς κλάδους, τόσο γι' αὐτούς πού ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης ὅσο καί γιά ὅσους δέν ὑπόκεινται σ' αὐτόν.
*** Τά στοιχεῖα γιά τό 1879–1890–1894/95 ἀναφέρονται σ' ὅλους τούς κλάδους, μέ ἐξαίρεση μόνο τήν παραγωγή σιδηροτροχιῶν (χαλυβουργία).

τά ἐργοστάσια τόσο γρηγορότερα μεγαλώνει ὁ ἀριθμός τους (Α: 512 — 641 — 712 ἐργοστάσια, Β: 90 — 130 — 140, Γ: 42 — 81 — 99). Αὐτό δείχνει τήν ἀναπτυσσόμενη συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς.

Ὁ ἀριθμός τῶν ἐκμηχανισμένων ἐπιχειρήσεων μεγαλώνει γρηγορότερα ἀπό τό συνολικό ἀριθμό τῶν ἐργοστασίων. Σέ ποσοστά ἡ αὔξηση αὐτή ἐκφράζεται ἔτσι: 100 — 178 — 226. Ὅλο καί μεγαλύτερος ἀριθμός τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεων ἀρχίζει νά χρησιμοποιεῖ ἀτμοκινητῆρες. Ὅσο πιό μεγάλα εἶναι τά ἐργοστάσια τόσο περισσότερες εἶναι οἱ ἐκμηχανισμένες ἐπιχειρήσεις ἀνάμεσά τους. Ἄν ὑπολογίσουμε τό ποσοστό αὐτῶν τῶν ἐπιχειρήσεων σέ σύγκριση μέ τό γενικό ἀριθμό τῶν ἐργοστασίων τῆς δοσμένης κατηγορίας, ἔχουμε τούς παρακάτω ἀριθμούς: Α) 39% — 53% — 63 %, Β) 75% — 91% — 100%, Γ) 83% — 94% — 100%. Ἡ χρησιμοποίηση τῶν ἀτμοκινητήρων συνδέεται στενά μέ τή διεύρυνση τῶν διαστάσεων τῆς παραγωγῆς, μέ τή διεύρυνση τῆς συνεργασίας στήν παραγωγή.

Ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν σ' ὅλα τά μεγάλα ἐργοστάσια ἄλλαξε σέ ποσοστά ἔτσι: 100—168—200. Μέσα σέ 24 χρόνια ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν διπλασιάστηκε, δηλ. ξεπέρασε τήν αὔξηση τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν «ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν». Ὁ μέσος ἀριθμός τῶν ἐργατῶν κατά μεγάλο ἐργοστάσιο ἦταν στά ἀντίστοιχα χρόνια: 359—458—488 ἄτομα καί κατά κατηγορίες: Α) 213—221—220, Β) 665—706—673, Γ) 1495—1935—2154. Ἑπομένως, αὐξάνει διαρκῶς τό ποσοστό τῶν ἐργατῶν πού συγκεντρώνουν τά μεγάλα ἐργοστάσια. Τό 1866 στά ἐργοστάσια μέ 1000 καί πλέον ἐργάτες δούλευαν τά 27% τοῦ συνόλου τῶν ἐργατῶν τῶν μεγάλων ἐργοστασίων, τό 1879 τά 40 % καί τό 1890 τά 46 %.

Ἡ μεταβολή στή συνολική παραγωγή ὅλων τῶν μεγάλων ἐργοστασίων ἐκφράζεται σέ ποσοστά ἔτσι: 100—243—292, καί κατά κατηγορίες: Α) 100—201—187, Β) 100—245—308, Γ) 100—323—479. Συνεπῶς, ἡ συνολική παραγωγή ὅλων τῶν μεγάλων ἐργοστασίων αὐξήθηκε σχεδόν στό τριπλάσιο, καί μάλιστα ὅσο πιό μεγάλα ἦταν τά ἐργοστάσια τόσο γρηγορότερα προχωροῦσε αὐτή ἡ αὔξηση. Ἄν ὅμως συγκρίνουμε τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας γιά κάθε χρόνο χωριστά στίς διάφορες κατηγορίες, θά δοῦμε κάτι ἄλλο. Θά δοῦμε ὅτι τό μέσο μέγεθος τῆς συνολικῆς παραγωγῆς, πού ἀναλογεῖ σ' ἕναν ἐργάτη σ' ὅλα τά μεγάλα ἐργοστάσια, θά εἶναι: 866 ρούβλια—1250—1260, καί κατά κατηγορίες: Α) 901—1410—1191, Β) 800—1282—1574, Γ) 841—1082—1188. Συνεπῶς, δέν παρατηρεῖται αὔξηση τῆς συνολικῆς παραγωγῆς

(πού ἀναλογεῖ σ' ἕναν ἐργάτη) γιά κάθε χρόνο χωριστά, ὅταν προχωροῦμε ἀπό τήν κατώτερη κατηγορία στήν ἀνώτερη. Αὐτό γίνεται γιατί στίς διάφορες κατηγορίες συμβαίνει νά ὑπάρχουν σέ διαφορετική ἀναλογία ἐργοστάσια διαφόρων κλάδων, πού διακρίνονται γιά τό διαφορετικό κόστος τῶν πρώτων ὑλῶν κι ἑπομένως καί γιά τό διαφορετικό μέγεθος τῆς χρονιάτικης παραγωγῆς πού ἀναλογεῖ σ' ἕναν ἐργάτη*.

Θεωροῦμε περιττό νά ἐξετάσουμε ἐξίσου ἀναλυτικά τά στοιχεῖα γιά τήν περίοδο 1879–1890 καί γιά τά χρόνια 1879—1890—1894/95, γιατί αὐτό θά σήμαινε, ἐξαιτίας μερικῶν ποσοστῶν πού πολύ λίγο διαφέρουν ἀπό τά προηγούμενα, νά ἐπαναλάβουμε ὅλα ὅσα εἴπαμε πιό πάνω.

Τόν τελευταῖο καιρό στή «Συλλογή ἐκθέσεων τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας» παραθέτονται στοιχεῖα γιά τήν κατανομή τῶν ἐργοστασίων σέ ὁμάδες, σύμφωνα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού ἔχουν. Νά τά στοιχεῖα αὐτά γιά τό 1903.

Ὁμάδες ἐργοστασίων	Σέ 64 κυβερνεῖα τῆς Ρωσίας		Σέ 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπ. Ρωσίας[155]	
	Ἀριθμός ἐργοστασίων	Ἀριθμός ἐργατῶν	Ἀριθμός ἐργοστασίων	Ἀριθμός ἐργατῶν
Μέ λιγότερους ἀπό 20 ἐργάτες	5 749	63 652	4 533	51 728
» 21- 50 »	5 064	158 602	4 253	134 194
» 51- 100 »	2 271	156 789	1 897	130 642
» 101- 500 »	2 095	463 366	1 755	383 000
» 501-1000 »	404	276 486	349	240 440
» πάνω ἀπό 1000 »	238	521 511	210	457 534
Σύνολο	15 821	1 640 406	12 997	1 397 538

Αὐτά τά στοιχεῖα μποροῦν νά συγκριθοῦν μέ τά παραπάνω μονάχα στήν περίπτωση πού θ' ἀποδεχτοῦμε κάποια, μηδαμινή βέβαια, ἀνακρίβεια. Πάντως τά στοιχεῖα αὐτά δείχνουν, ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν μεγάλων (μέ πάνω ἀπό 99 ἤ μέ πάνω ἀπό 100 ἐργάτες) ἐργοστασίων κι ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν σ' αὐτά αὐξάνει γρήγορα. Αὐξάνει ἐπίσης καί ἡ συγκεντρωση τῶν ἐργατῶν — κι ἑπομένως καί τῆς παραγωγῆς — στά μεγαλύτερα ἀπό τά μεγάλα αὐτά ἐργοστάσια**.

* Λχ. γιά τό 1866 μπῆκαν στήν κατηγορία Α 17 ἐργοστάσια πού ραφινάρουν ζάχαρη, στά ὁποῖα σ' ἕναν ἐργάτη ἀναλογοῦν περίπου 6 χιλιάδες ρούβλια χρονιάτικη παραγωγή, ἐνῶ στά ὑφαντουργικά ἐργοστάσια (πού μπῆκαν στίς ἀνώτερες κατηγορίες) ἡ χρονιάτικη παραγωγή πού ἀναλογεῖ σ' ἕναν ἐργάτη εἶναι 500–1500 ρούβλια.

** Οἱ δυό τελευταῖες παράγραφοι πού ἀρχίζουν ἀπό τίς λέξεις: «Τόν τελευταῖο καιρό. . .», προστέθηκαν στή δεύτερη ἔκδοση τῆς «Ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» (1908). Ἀργότερα, στά περιθώρια ἑνός ἀντίτυπου τῆς ἔκδοσης αὐτῆς ὁ Β. Ι. Λένιν ἔκανε ἰδιόχειρα τήν παρακάτω προσθήκη (χάρη σαφηνείας ἐπαναλαβαίνουμε τά ὀνόματα τῶν ὁμάδων τῶν βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων, βάζοντάς τα σέ ἀγκύλες):

Τό 1908 (66 κυβερν. τῆς Ρωσίας)

Ἀριθμός ἐργοστασίων		ἐργατῶν	[Ὁμάδες ἐργοστασίων]
5 403	—	63 954	[Μέ λιγότερους ἀπό 20 ἐργάτες]
4 569	—	152 408	[Μέ 21 — 50 »]
2 112	—	150 888	[» 51 — 100 »]
2 169	—	496 329	[» 101 — 500 »]
433	—	280 639	[» 501 — 1000 »]
299	—	663 891	[Πάνω ἀπό 1000 »]
14 985	—	1 808 109	[Σύνολο]

Ἐργοστάσια πού ἔχουν 100 καί πλέον ἐργάτες

1908			1903		
ἐργοστάσια		ἐργάτες	ἐργοστάσια		ἐργάτες
2 901	—	1 440 859	2 737	—	1 261 363

Βλ. φωτοτυπία στή σελ. 539. *Ἡ Σύντ.*

Συγκρίνοντας τά στοιχεῖα γιά τά μεγάλα ἐργοστάσια μέ τά στοιχεῖα γιά ὅλες τίς «φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» τῆς ἐπίσημης στατιστικῆς μας, θά δοῦμε ὅτι τό 1879 τά μεγάλα ἐργοστάσια, ἐνῶ ἀποτελοῦσαν τά 4,4 % ὅλων τῶν «φάμπρικων κι ἐργοστασίων», συγκέντρωναν τά 66,8 % ὅλων τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν καί τά 54,8 % τῆς συνολικῆς παραγωγῆς. Στά 1890 τά μεγάλα ἐργοστάσια ἀποτελοῦσαν τά 6,7 % ὅλων τῶν «φάμπρικων κι ἐργοστασίων», συγκέντρωναν τά 71,1 % ὅλων τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν καί τά 57,2 % τῆς συνολικῆς παραγωγῆς. Στά 1894/95 τά μεγάλα ἐργοστάσια ἀποτελοῦσαν τά 10,1 % ὅλων τῶν «φάμπρικων κι ἐργοστασίων», συγκέντρωναν τά 74% ὅλων τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν καί τά 70,8 % τῆς συνολικῆς παραγωγῆς. Τό 1903 τά μεγάλα ἐργοστάσια, πού εἶχαν πάνω ἀπό 100 ἐργάτες, ἀποτελοῦσαν στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία τά 17 % ὅλων τῶν φάμπρικων κι ἐργοστασίων καί συγκέντρωναν τά 76,6 % ὅλων τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν*. Ἔτσι, τά μεγάλα ἐργοστά-

* Συνοπτικά στοιχεῖα γιά τήν ἐργοστασιακή μας βιομηχανία καί μέ βάση τούς «Ὁδηγούς» καί τόν «Κατάλογο» ἀναφέρθηκαν πιό πάνω, στό ὑποκεφ. II [σύγκρ. «Μελέτες», σελ. 276. (Βλ. Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 4ος, σελ. 15.*Ἡ Σύντ.*)]. Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι ἡ αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τῶν μεγάλων ἐργοστασίων στό συνολικό ἀριθμό τῶν «φάμπρικων κι ἐργοστασίων» δείχνει πρίν ἀπ' ὅλα ὅτι στή στατιστική μας ἡ τελευταία αὐτή ἔννοια διαρκῶς στενεύει.

σια, κυρίως ὅσα δουλεύουν μέ ἀτμό, μ' ὅλο πού ὁ ἀριθμός τους εἶναι ἀσήμαντος, συγκεντρώνουν τό μεγαλύτερο καί συνεχῶς αὐξανόμενο ποσοστό τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν καί τῆς συνολικῆς παραγωγῆς ὅλων τῶν «φάμπρικων κι ἐργοστασίων». Εἴδαμε ἤδη μέ τί τεράστια ταχύτητα ἀναπτύσσονται τά μεγάλα αὐτά ἐργοστάσια μετά τή μεταρύθμιση. Τώρα ἄς ἀναφέρουμε κι ἄλλα στοιχεῖα γιά ἐξίσου μεγάλες ἐπιχειρήσεις στή μεταλλευτική καί μεταλλουργική βιομηχανία*.

Οἱ μεγάλες βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία τό 1890

Ὁμάδες φάμπρικων, ἐργοστασίων, μεταλλείων, ἀνθρακορυχείων κτλ. σύμφωνα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού ἔχουν	Στή μεταλλευτική καί μεταλλουργική βιομηχανία			Στήν ἐργοστασιακή καί στή μεταλλευτική καί μεταλλουργική βιομηχανία		
	Ἀριθμός ἐπιχειρήσεων		ἀριθμός ἐργατῶν	ἀριθμός ἐπιχειρήσεων		ἀριθμός ἐργατῶν
	σύνολο	ἀπ' αὐτές ἔχουν ἀτμοκινητῆρες		σύνολο	ἀπ' αὐτές ἔχουν ἀτμοκινητῆρες	
Α) Μέ 100–499 ἐργάτες	236	89	58 249	1 369	858	310 906
Β) » 500–999 »	73	38	50 607	256	221	172 160
Γ) » 1000 καί πάνω »	71	49	149 098	186	164	398 035
Συνολικά	380	176	257 954	1 811	1 243	881 101

Στή μεταλλευτική καί μεταλλουργική βιομηχανία ἡ συγκέντρωση τῶν ἐργατῶν στίς μεγάλες ἐπιχειρήσεις εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερη (ἄν καί τό ποσοστό τῶν ἐπιχειρήσεων πού χρησιμοποιοῦν στήν παραγωγή ἀτμοκινητῆρες εἶναι χαμηλότερο). Ἀπό τούς 305 χιλιάδες ἐργάτες οἱ 258 χιλιάδες, δηλαδή τά 84,5% τῶν ἐργατῶν τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας εἶναι συγκεντρωμένοι στίς ἐπιχειρήσεις μέ 100 καί πάνω ἐργάτες. Σχεδόν οἱ μισοί ἐργάτες τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας (145 χιλιάδες ἀπό τούς 305 χιλιάδες) ἀπασχολοῦνται στίς ὀλιγάριθμες μεγάλες ἐπιχειρήσεις, πού ἔχουν ἀπό 1000 καί πάνω ἐργάτες. Καί ἀπό τό συνολικό ἀριθμό

* Τά στοιχεῖα ὑπολογίστηκαν μέ βάση τή «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τή μεταλλευτική καί μεταλλουργική βιομηχανία τό 1890», ἀποκλείστηκαν ὅμως τά ἐργοστάσια πού μπῆκαν στόν «Ὁδηγό». Ἀπό τόν ἀποκλεισμό αὐτό τό σύνολο τῶν ἐργατῶν τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία θά ἐλαττωθεῖ κατά 35 χιλιάδες (340 — 35 = 305 χιλιάδες).

— 405 —

100 — 201 — 187; B) 100 — 245 — 308; C) 100 — 320 — 477. Слѣд., сумма производства всѣхъ крупныхъ фабрикъ возрасла почти втрое, причемъ чѣмъ крупнѣе фабрики, тѣмъ быстрѣе шло это возрастаніе. Но если мы сравнимъ производительность труда за каждый отдѣльный годъ по различнымъ разрядамъ, то увидимъ нѣсколько иное. Средняя величина суммы производства, приходящаяся на одного рабочаго во всѣхъ крупныхъ фабрикахъ, будетъ: 866 руб.—1.250—1.260, а по разрядамъ: A) 901—1.410—1.191; B) 800—1.282—1.574; C) 841—1.082—1.188. Слѣд., за каждый отдѣльный годъ не наблюдается повышенія суммы производства (приходящейся на одного рабочаго) отъ низшаго разряда къ высшему. Происходитъ это отъ того, что въ разные разряды попадаютъ въ неравномъ отношеніи фабрики разныхъ производствъ, отличающихся различной стоимостью сырого матеріала, а, слѣдовательно, и различной величиной годового производства на одного рабочаго *).

Разбирать столь же подробно данныя за 1879—1890 гг. и за 1879—1890—1894—5 гг. мы находимъ лишнимъ, такъ какъ это значило бы повторять по поводу нѣсколько иныхъ процентныхъ отношеній все сказанное выше.

Въ послѣднее время въ „Сводѣ отчетовъ фабричныхъ инспекторовъ“ приводятся данныя о распредѣленіи фабрикъ и заводовъ на группы по числу рабочихъ. Вотъ эти данныя за 1903-й годъ:

Въ 1908 г. (66 губ. ...) Число завед.	рабочих	Группы ф.-з. заведеній.	Въ 64 губ. Россіи. Число заведеній.	Число рабочихъ.	Въ 50 губ. Евр. Росс. Число заведеній.	Число рабочихъ.
5.403 –	63954	Менѣе 20 рабоч.	5.749	63.652	4.533	51.728
4.569 –	152408	21—50 „	5.064	158.062	4.253	134.194
2.112 –	150.888	51—100 „	2.271	156.789	1.897	130.642
2.169 –	495.329	101—500 „	2.095	463.366	1.755	383.000
433 –	280639	501—1000 „	404	276.486	349	240.440
299 –	663.891	Свыше 1000 „	238	521.511	210	457.534
14.985 –	1.808.109	Всего . . .	15821	1.640.406	12.997	1.397.538

Данныя эти могутъ быть сравниваемы съ вышеприведенными лишь при допущеніи нѣкоторой невѣрности, правда, ничтожной. Во всякомъ случаѣ эти данныя показываютъ, что число крупныхъ

*) Напр., за 1866 г. въ разрядъ *A* вошло 17 сахарорафинадныхъ заводовъ, въ которыхъ на 1 рабочаго приходится около 6 тыс. руб. годового производства, тогда какъ на текстильныхъ фабрикахъ (вошедшихъ въ высшіе разряды) приходится 500—1.500 р. годового производства на одного рабочаго.

1908 {фабр. и зав., имеющ. 1000 и более раб.} 1903

2.901 – 1.440.859   2.737 – 1.261.553

Ἡ σελίδα 405 τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» (ἔκδοση τοῦ 1908) μέ παρατηρήσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν.

Σμίκρυνση

τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν καί τῶν ἐργατῶν τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας (τό 1890 ἦταν 1180 χιλιάδες) *τά τρία τέταρτα* (τά 74,6%) εἶναι συγκεντρωμένοι στίς ἐπιχειρήσεις πού ἔχουν πάνω ἀπό 100 ἐργάτες. Σχεδόν οἱ μισοί (570 χιλιάδες ἀπό τίς 1180 χιλιάδες) εἶναι συγκεντρωμένοι στίς ἐπιχειρήσεις πού ἔχουν ἀπό 500 καί πάνω ἐργάτες *.

Νομίζουμε ὅτι δέν εἶναι περιττό νά θίξουμε ἐδῶ τό ζήτημα πού ἀνακίνησε ὁ κ. Ν. —ον, ὅτι σέ σύγκριση μέ τήν περίοδο 1865–1880 στήν περίοδο 1880–1890 «ἐπιβραδύνθηκε» ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ καί ἡ αὔξηση τοῦ «ἐργοστασιακοῦ πληθυσμοῦ»**. Ἀπό τή λαμπρή αὐτή ἀνακάλυψη ὁ κ. Ν. —ον κατάφερε, μέ τήν πρωτότυπη λογική πού τόν χαρακτηρίζει, νά βγάλει τό συμπέρασμα ὅτι τάχα «τά γεγονότα ἐπιβεβαιώνουν πέρα γιά πέρα» τόν ἰσχυρισμό πού προβάλλει στό «Δοκίμιό» του, ὅτι «ὁ καπιταλισμός, ὅταν φτάσει σ' ἕναν ὁρισμένο βαθμό τῆς ἀνάπτυξής του, περιορίζει τήν ἴδια τήν ἐσωτερική ἀγορά του». Πρῶτα, εἶναι ἐξωφρενικό ἀπό τήν «ἐπιβράδυνση τῆς αὔξησης» νά συμπεράνεις τόν περιορισμό τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς. Μιά καί ὁ ἀριθμός τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν αὐξάνει γρηγορότερα ἀπό τόν πληθυσμό (κι αὐτό εἶναι γεγονός σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τοῦ ἴδιου τοῦ κ. Ν. —ον: ἀπό τό 1880 ὥς τό 1890 ἡ αὔξηση αὐτή εἶναι 25 %), σημαίνει ὅτι ὁ πληθυσμός ἀποτραβιέται ἀπό τή γεωργία καί ἡ ἐσωτερική ἀγορά ἀναπτύσσεται ἀκόμα καί γιά τά εἴδη ἀτομικῆς κατανάλωσης. (Ἀφήνουμε πιά τήν ἀγορά μέσων παραγωγῆς). Δεύτερο, σέ μιά κεφαλαιοκρατική χώρα πρέπει πάντοτε σέ μιά ὁρισμένη βαθμίδα τῆς ἀνάπτυξής της νά γίνεται μιά «ἐλάττωση τῆς αὔξησης» πού ἐκφράζεται σέ ποσοστά, γιατί σέ ποσοστά τά μικρά μεγέθη μεγαλώνουν πάντα γρηγορότερα ἀπό τά μεγάλα. Ἀπό τό γεγονός, ὅτι τά πρῶτα βήματα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ γίνονται πολύ γρήγορα, μπορεῖ

* Ἡ βιομηχανική ἀπογραφή τοῦ 1895 ἀναφέρει ὅτι *σέ ὅλη* τή βιομηχανία τῆς Γερμανίας, μαζί καί στό ἄνοιγμα ὀρυχείων πού στή Ρωσία δέν καταγράφεται, ὑπάρχουν 248 ἐπιχειρήσεις μέ 1000 καί πάνω ἐργάτες. Σ' αὐτές τίς ἐπιχειρήσεις ἐργάζονταν 430 286 ἐργάτες. Συνεπῶς, τά μεγάλα ρωσικά ἐργοστάσια εἶναι μεγαλύτερα ἀπό τά γερμανικά.

** «Ρούσκογε Μπογκάτστβο», 1894, ἀρ. φύλλου 6, σελ. 101 κ. ἑ. Τά στοιχεῖα γιά τά μεγάλα ἐργοστάσια πού ἀναφέραμε, μαρτυροῦν ἐπίσης ὅτι τό ποσοστό αὔξησης στήν περίοδο 1879–1890 εἶναι μικρότερο σέ σύγκριση μέ τήν περίοδο 1866–1879.

νά βγάλει κανείς μονάχα τό συμπέρασμα ὅτι μιά νεαρή χώρα τείνει νά φτάσει τίς πιό παλιές. Δέν εἶναι ὅμως σωστό νά παίρνει κανείς τήν αὔξηση σέ ποσοστά τῆς ἀρχικῆς περιόδου σάν μέτρο γιά τίς κατοπινές περιόδους. Τρίτο, *τό ἴδιο τό γεγονός τῆς «ἐλάττωσης τῆς αὔξησης» καθόλου δέν ἀποδείχνεται ἀπό τή σύγκριση τῶν περιόδων πού πῆρε ὁ κ. Ν.—ον*. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς βιομηχανίας δέν μπορεῖ νά προχωρεῖ παρά μονάχα κυκλικά. Γι' αὐτό τό λόγο, γιά τή σύγκριση διαφόρων περιόδων εἶναι ἀπαραίτητο νά παίρνονται στοιχεῖα γιά πολλά χρόνια*, ὥστε νά μποροῦν νά φαίνονται καθαρά τά χρόνια τῆς μεγάλης ἄνθισης, τῆς ἀνόδου καί τά χρόνια τῆς κάμψης. Ὁ κ. Ν.—ον δέν τό ἔκανε αὐτό καί γι' αὐτό ἔπεσε σέ μεγάλο λάθος, γιατί δέν πρόσεξε ὅτι τό 1880 ἦταν χρόνος μεγάλης ἀνόδου. Καί κάτι περισσότερο, ὁ κ. Ν.—ον δέ δίστασε ἀκόμα καί νά «ἐπινοήσει» ἕναν ἀντίθετο ἰσχυρισμό. «Πρέπει ἀκόμα νά σημειώσουμε — λέει ὁ κ. Ν.—ον — ὅτι ὁ ἐνδιάμεσος» (ἀνάμεσα στό 1865 καί 1890) «χρόνος 1880 ἦταν χρόνος κακῆς σοδιᾶς, γι' αὐτό ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού καταγράφηκαν αὐτό τό χρόνο ἦταν κατώτερος ἀπό τόν κανονικό»!! (ibid., σελ. 103–104). Ἔφτανε νά ρίξει μιά ματιά ὁ κ. Ν.—ον στό κείμενο τῆς ἴδιας ἔκδοσης ἀπό τήν ὁποία πῆρε τούς ἀριθμούς γιά τό 1880 («Ὁδηγός», 3η ἔκδοση), γιά νά μπορέσει νά διαβάσει ἐκεῖ ὅτι τό 1880 διακρίνεται γιά τό «ἅλμα» στή βιομηχανία, ἰδιαίτερα στή βυρσοδεψία καί στήν παραγωγή μηχανῶν (σελ. IV), ὅτι αὐτό ἔγινε γιατί αὐξήθηκε ἡ ζήτηση εἰδῶν μετά τόν πόλεμο καί γιατί αὐξήθηκαν οἱ κρατικές παραγγελίες. Ἀρκεῖ νά ξεφυλλίσει κανείς τόν «Ὁδηγό» γιά τό 1879, γιά νά δεῖ παραστατικά τήν ἔκταση αὐτοῦ τοῦ ἅλματος**. Ὅμως ὁ κ. Ν.—ον γιά τό χατίρι τῆς ρωμαντικῆς θεωρίας του δέ διστάζει νά διαστρεβλώσει ἀνοιχτά τά γεγονότα.

* Ὅπως ἔκανε λχ. ὁ κ. Τ.-Μπαρανόβσκι στήν ἐργασία του «Ἡ φάμπρικα», σελ. 307 καί διάγραμμα. Ἀπό τό διάγραμμα φαίνεται καθαρά ὅτι τό 1879, καί ἀκόμα περισσότερο τά χρόνια 1880 καί 1881 ἦταν χρόνια μεγάλης ἀνόδου.

** Βλ. λχ. τήν παραγωγή τσόχας, ὅπου γίνεται ἐντατική παραγωγή στρατιωτικῆς τσόχας· τή βυρσοδεψία, ὅπου ἔχουμε τεράστια ἀναζωογόνηση· τά δερμάτινα εἴδη: μιά μεγάλη φάμπρικα παράγει εἴδη ἀξίας 2,5 ἑκατομμυρίων ρουβλιῶν «γιά τό ὑπουργεῖο στρατιωτικῶν» (σελ. 288). Τά ἐργοστάσια Ἰζέβσκι καί Σεστρορέτσκ κατασκευάζουν εἴδη πυροβολικοῦ ἀξίας $7\,^1/_2$ ἑκατομμυρίων ρουβλιῶν ἔναντι $1\,^1/_4$ ἑκατομμυρίων ρουβλιῶν τό 1890. Στήν χαλκουργία εἶναι ἀξιοπρόσεχτη ἡ κατασκευή εἰδῶν γιά τό στρατό καί στρατιωτικῶν συσκευῶν (σελ. 388–389). Τά πυριτιδοποιεῖα δουλεύουν μέ πλήρη ἔνταση κτλ.

VIII. Η ΕΔΑΦΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ

Γιά νά χαρακτηρίσουμε τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία, ἐκτός ἀπό τό ζήτημα τῆς συγκέντρωσης τῆς παραγωγῆς στίς μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις, ἔχει σημασία καί τό ζήτημα τῆς συγκέντρωσης τῆς παραγωγῆς σέ διάφορα κέντρα τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας, καθώς καί τό ζήτημα τῶν διαφόρων τύπων τῶν βιομηχανικῶν κέντρων. Δυστυχῶς, ἡ στατιστική μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια ὄχι μόνο δέ δίνει ἱκανοποιητικό καί συγκρίσιμο ὑλικό, ἀλλά καί τό ἐπεξεργάζεται κατά ἕνα τρόπο πού δέν εἶναι καθόλου ἱκανοποιητικός. Λχ. στίς σύγχρονες ἐκδόσεις ἡ ἐδαφική κατανομή τῆς βιομηχανίας δίνεται μόνο κατά ὁλόκληρα κυβερνεῖα (κι ὄχι κατά πόλεις καί νομούς, ὅπως αὐτό ἔχει γίνει στίς καλύτερες ἐκδόσεις τῆς δεκαετίας 1860–1870, πού ἀναπαράσταιναν μάλιστα τήν ἐδαφική κατανομή τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας σέ χάρτες). Γιά νά δοθεῖ ὅμως μιά ἀκριβής εἰκόνα τῆς ἐδαφικῆς κατανομῆς τῆς μεγάλης βιομηχανίας, εἶναι ἀπαραίτητο νά παρθοῦν τά στοιχεῖα κατά χωριστά κέντρα, δηλαδή κατά χωριστές πόλεις, ἐργοστασιακούς συνοικισμούς ἤ ὁμάδες ἐργοστασιακῶν συνοικισμῶν, πού βρίσκονται σέ κοντινή ἀπόσταση ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο. Τά κυβερνεῖα ὅμως ἤ οἱ νομοί εἶναι πολύ μεγάλες ἐδαφικές μονάδες*. Γι' αὐτό τό λόγο θεωρήσαμε ἀπαραίτητο νά ὑπολογίσουμε μέ βάση τούς «Ὁδηγούς» γιά τό 1879 καί τό 1890 τά στοιχεῖα πού δείχνουν τή συγκέντρωση τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας μας στά κυριό-

* «... Στήν περιοχή τῶν νομῶν (τοῦ κυβερνείου Μόσχας) οἱ φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια δέν κατανέμονται καθόλου ἰσόμετρα: σέ νομούς μέ μεγάλη βιομηχανική ἀνάπτυξη πλάι σέ τοποθεσίες, πού λόγω τῆς λίγο-πολύ σημαντικῆς συσσώρευσης τῶν βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων, μποροῦν νά ὀνομαστοῦν πραγματικά βιομηχανικά κέντρα, ὑπάρχουν ὁλόκληρες ἐπαρχίες πού δέν ἔχουν σχεδόν καμιά ἐργοστασιακή βιομηχανία, καί ἀντίθετα σέ νομούς γενικά φτωχούς σέ φάμπρικες καί ἐργοστάσια ὑπάρχουν περιφέρειες στίς ὁποῖες ἀναπτύχθηκε σέ λίγο-πολύ σημαντικό βαθμό ἡ μιά ἤ ἡ ἄλλη βιοτεχνία καί ὅπου πλάι στίς καλύβες τῶν βιοτεχνῶν καί στά οἰκιακά ἐργαστήρια ξεπετάχτηκαν καί μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις μ' ὅλες τίς χαρακτηριστικές ἰδιότητες τῆς μεγάλης παραγωγῆς» («Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας». Τμῆμα ὑγειονομικῆς στατιστικῆς, τόμ. IV, μέρος I, Μόσχα, 1890, σελ. 141). Ἡ ἔκδοση αὐτή πού εἶναι ἡ καλύτερη στή σύγχρονη φιλολογία τῆς ἐργοστασιακῆς στατιστικῆς, μᾶς δίνει μιά εἰκόνα γιά τήν ἐδαφική κατανομή τῆς μεγάλης βιομηχανίας μέ ἕνα λεπτομερειακά συνταγμένο χάρτη. Γιά νά δοθεῖ μιά ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς ἐδαφικῆς κατανομῆς τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας, ὑπολείπεται μόνο ἡ ταξινόμηση τῶν κέντρων ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργοστασίων, τῶν ἐργατῶν καί τῆς συνολικῆς παραγωγῆς.

τερα κέντρα. Στόν πίνακα πού βάλαμε στό παράρτημα (παράρτημα ΙΙΙ) μπῆκαν στοιχεῖα γιά 103 ἐργοστασιακά κέντρα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας, πού συγκεντρώνουν περίπου τούς μισούς ἐργοστασιακούς ἐργάτες*.

Ὁ πίνακας μᾶς δείχνει τρεῖς κύριους τύπους ἐργοστασιακῶν κέντρων στή Ρωσία: 1) Πόλεις. Βρίσκονται στήν πρώτη θέση καί ξεχωρίζουν γιά τήν πιό μεγάλη συγκέντρωση καί ἐργατῶν καί βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων. Ἰδιαίτερα διακρίνονται ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη οἱ μεγάλες πόλεις. Τό 1890 οἱ πρωτεύουσες συγκέντρωναν περίπου 70 χιλιάδες ἐργοστασιακούς ἐργάτες (ὑπολογίζοντας μαζί καί τά προάστια τῶν πρωτευουσῶν), ἡ Ρίγα 16 χιλιάδες, τό Ἰβάνοβο Βοζνεσένσκ 15 χιλιάδες, τό Μπογκορόντσκ 10 χιλιάδες ἐργάτες τό 1890, οἱ ὑπόλοιπες πόλεις λιγότερο ἀπό 10 χιλιάδες. Φτάνει νά ρίξει κανείς μιά πεταχτή ματιά στούς ἐπίσημους ἀριθμούς τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν σέ μερικές μεγάλες πόλεις (Ὀδησσός — 8,6 χιλιάδες τό 1890, Κίεβο — 6 χιλιάδες, Ροστόβ τοῦ Ντόν — 5,7 χιλιάδες κτλ.), γιά νά πειστεῖ, ὅτι οἱ ἀριθμοί αὐτοί εἶναι σέ γελοῖο βαθμό μικροί. Τό παράδειγμα τῆς Πετρούπολης, πού ἀναφέραμε πιό πάνω, δείχνει πόσες φορές θάμασταν ὑποχρεωμένοι νά μεγαλώσουμε αὐτούς τούς ἀριθμούς, γιά νά βροῦμε τό συνολικό ἀριθμό τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν σέ παρόμοια κέντρα. Πλάι στίς πόλεις εἶναι ἀπαραίτητο νά ἀναφέρουμε καί τά προάστια. Συχνά τά προάστια τῶν μεγάλων πόλεων ἀποτελοῦν ἀξιόλογα βιομηχανικά κέντρα, ὅμως μέ βάση τά στοιχεῖα μας μπορούσαμε νά ξεχωρίσουμε μονάχα ἕνα τέτιο κέντρο: τά προάστια τῆς Πετρούπολης, ὅπου τό 1890 ὑπῆρχαν 18,9 χιλιάδες ἐργάτες. Μερικοί συνοικισμοί τοῦ νομοῦ Μόσχας πού μπῆκαν στόν πίνακά μας εἶναι οὐσιαστικά ἐπίσης προάστια**.

* Στόν πίνακα μπῆκαν μόνο οἱ ἐπιχειρήσεις πού εἶχαν συνολική παραγωγή ἀξίας τουλάχιστο 2 χιλιάδες ρούβλια καί ἀπό τούς μύλους μόνο οἱ ἀτμόμυλοι. Οἱ ἐξωτερικοί ἐργάτες ἀποκλείστηκαν ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχαν ἐνδείξεις ὅτι εἶχαν περιληφθεῖ στόν ἀριθμό τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν. Τέτιοι ἀποκλεισμοί σημειώνονται μέ ἀστερίσκο (*). Ἡ ἄνοδος τῆς βιομηχανίας τό 1879 δέν μπορεῖ παρά νά φαίνεται καί σ' αὐτά τά στοιχεῖα.

** «...Τό μεγάλο χωριό Τσερκίζοβο, πού βρίσκεται κοντά στή Μόσχα, εἶναι, ὅπως λέν οἱ ντόπιοι κάτοικοι, μιά μεγάλη φάμπρικα κι ἀποτελεῖ στήν κυριολεκτική σημασία τῆς λέξης συνέχεια τῆς Μόσχας... Ἐπίσης ἐκεῖ δίπλα, πέρα ἀπό τήν πύλη Σεμιόνοβσκαγια... βρίσκεται ἕνα ἄλλο πλῆθος ἀπό διάφορες φάμπρικες... Καί σέ κοντινή ἀπόσταση ἀπό κεῖ βλέπουμε τό χωριό Ἰσμαήλοβο μέ τίς ὑφαντουργικές του ἐπιχειρήσεις καί μέ τήν τεράστια μανουφακτούρα τοῦ Ἰσμαήλοβο». Ὅλα αὐτά βρίσκονται στά βόρεια τῆς Μόσχας. Στά νότια τῆς Μόσχας «πέρα ἀπό τήν πύλη Σερπουχόβσκαγια

Δεύτερος τύπος κέντρων εἶναι τά βιομηχανικά χωριά, πού εἶναι πάρα πολλά στά κυβερνεῖα Μόσχας, Βλαντίμιρ καί Κοστρομά (ἀπό τό σύνολο τῶν 63 πιό σπουδαίων κέντρων τῆς ὑπαίθρου, πού μπῆκαν στόν πίνακά μας, τά 42 βρίσκονται σ' αὐτά τά κυβερνεῖα). Ἐπικεφαλῆς αὐτῶν τῶν κέντρων στέκει ἡ κωμόπολη Ὀρέχοβο-Ζούγεβο (στόν πίνακα μπῆκαν χωριστά τό Ὀρέχοβο καί τό Ζούγεβο, ὅμως ἀποτελοῦν ἕνα κέντρο). Ὡς πρός τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν ὑστερεῖ μονάχα ἀπό τίς πρωτεύουσες (τό 1890 εἶχε 26,8 χιλιάδες ἐργάτες)*. Στά τρία κυβερνεῖα πού ἀναφέραμε, καθώς καί στά κυβερνεῖα Γιαροσλάβλ καί Τβέρ, τά περισσότερα ἀπό τά βιομηχανικά κέντρα τῆς ὑπαίθρου σχηματίζονται ἀπό τίς μεγάλες ὑφαντουργικές φάμπρικες (κλωστοϋφαντουργεῖα βαμβακερῶν εἰδῶν, παραγωγή λινῶν ὑφασμάτων, ἐριουργία κτλ.). Παλιότερα στά χωριά αὐτά ὑπῆρχαν σχεδόν πάντα γραφεῖα πού μοίραζαν δουλιά στά σπίτια, δηλαδή κέντρα κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας, πού ὑπότασσε τή μάζα τῶν γύρω ὑφαντουργῶν πού δούλευαν σέ χειροκίνητους ἀργαλειούς. Στίς περιπτώσεις πού ἡ στατιστική δέν ἀνακατεύει τούς ἐργάτες πού δουλεύουν στά σπίτια μέ τούς ἐργοστασιακούς ἐργάτες, τά στοιχεῖα γιά τήν ἀνάπτυξη αὐτῶν τῶν κέντρων δείχνουν ἀνάγλυφα τήν ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας πού προσελκύει χιλιάδες ἀγρότες ἀπό τή γύρω περιοχή καί τούς μετατρέπει σ' ἐργοστασιακούς ἐργάτες. Ἔπειτα, ἕνας σημαντικός ἀριθμός ἀγροτικῶν βιομηχανικῶν κέντρων σχηματίζεται ἀπό μεγάλες μεταλλευτικές καί μεταλλουργικές ἐπιχειρήσεις (τῆς Κολόμνα στό χωριό Μπόμπροβο, τοῦ Γιούζοβο, τοῦ Μπριάνσκ κτλ.). Τά περισσότερα ἀπ' αὐτά ἀνήκουν στή μεταλλευτική καί μεταλλουργική βιομηχανία καί γι' αὐτό τό λόγο δέν μπῆκαν στόν πίνακά μας. Τά ἐργοστάσια ζάχαρης ἀπό ζαχαρότευτλα πού βρίσκονται στά χωριά καί στίς κωμοπόλεις τῶν νοτιοδυτικῶν κυβερνείων σχηματίζουν ἐπίσης ἀρκετά βιομηχανικά κέντρα τῆς ὑπαίθρου. Γιά παράδειγμα πήραμε ἕνα ἀπ' τά μεγαλύτερα, τήν κωμόπολη Σμέλα τοῦ κυβερνείου Κίεβου.

βρίσκουμε πρίν ἀπ' ὅλα τήν τεράστια μανουφακτούρα τοῦ Ντανίλοβσκ, πού μόνη της ἀποτελεῖ μιά ὁλόκληρη κωμόπολη... Πιό πέρα, σέ μικρή ἀπόσταση τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο, βρίσκεται μιά ἄλλη ὁλόκληρη ἁλυσίδα ἀπό μεγάλα τουβλοποιεῖα» κτλ. («Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων» πού ἀναφέραμε, IV, μέρος Ι, σελ. 143–144). Συνεπῶς, στήν πραγματικότητα, ἡ συγκέντρωση τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας εἶναι πιό σημαντική ἀπ' ὅ,τι τήν παρουσιάσαμε στόν πίνακά μας.

* Τό 1879 τούς ὑπολόγιζαν μόνο σέ 10,9 χιλιάδες. Φαίνεται χρησιμοποιήθηκαν διάφορες μέθοδοι ἀπογραφῆς.

Τρίτο εἶδος βιομηχανικῶν κέντρων εἶναι τά «βιοτεχνικά» χωριά, στά ὁποῖα οἱ μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις ὑπολογίζονται ὄχι σπάνια σάν «φάμπρικες κι ἐργοστάσια». Πρότυπα τέτιων κέντρων χρησιμεύουν στόν πίνακά μας τά χωριά Πάβλοβο, Βόρσμα, Μπογκορόντσκογε καί Ντουμπόβκα. Μιά σύγκριση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν σέ τέτια κέντρα μέ ὅλο τόν πληθυσμό πού ἀσχολεῖται μέ βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα ἔγινε πιό πάνω γιά τό χωριό Μπογκορόντσκογε *.

Ἄν ταξινομήσουμε τά κέντρα τοῦ πίνακά μας ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού ἔχει κάθε κέντρο καί ἀνάλογα μέ τό εἶδος τῶν κέντρων (πόλεις καί χωριά), ἔχουμε τά παρακάτω στοιχεῖα [βλ. τόν πίνακα στή σελ. 547. *Σύντ.*].

Ἀπό τόν πίνακα αὐτόν φαίνεται ὅτι τό 1879 σέ 103 κέντρα ἦταν συγκεντρωμένοι 356 χιλιάδες ἐργάτες (σέ ἕνα σύνολο ἀπό 752 χιλιάδες) καί τό 1890 451 χιλιάδες (ἀπό ἕνα σύνολο 876 χιλιάδες). Συνεπῶς, ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν αὐξήθηκε κατά 26,8 %, τή στιγμή πού στίς μεγάλες φάμπρικες γενικά (μέ 100 καί πλέον ἐργάτες) ἡ αὔξηση ἦταν μόνο 22,2 %, ἐνῶ ὁ γενικός ἀριθμός τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν αὐξήθηκε στό ἴδιο διάστημα μόνο κατά 16,5 %. Ἔτσι, οἱ ἐργάτες τραβιοῦνται πρός τά μεγαλύτερα κέντρα. Τό 1879 ὑπῆρχαν μονάχα 11 κέντρα πού εἶχαν πάνω ἀπό 5 χιλιάδες ἐργάτες, ἐνῶ τό 1890 ὑπῆρχαν κιόλας 21 τέτια κέντρα. Ἰδιαίτερα χτυπάει στό μάτι ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κέντρων πού ἔχουν 5–10 χιλιάδες ἐργάτες. Αὐτό ἔγινε γιά δυό λόγους: 1) λόγω τῆς ἐξαιρετικῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας στό Νότο (Ὀδησσός, Ροστόβ τοῦ Ντόν κτλ.) καί 2) ἐξαιτίας τῆς ἀνάπτυξης τῶν βιομηχανικῶν χωριῶν στά κεντρικά κυβερνεῖα.

Ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στά ἀστικά καί στά ἀγροτικά βιομηχανικά κέντρα δείχνει ὅτι τά τελευταῖα εἶχαν τό 1890 *περίπου τό ἕνα τρίτο* τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν στά σπουδαιότερα κέντρα (152 χιλιάδες ἀπό τίς 451). Γιά ὅλη τή Ρωσία ἡ ἀναλογία αὐτή πρέπει νά εἶναι μεγαλύτερη, δηλαδή περισσότερο ἀπό τό ἕνα τρίτο τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν πρέπει νά βρίσκονται ἔξω ἀπό τίς πόλεις. Πραγματικά, ὅλα τά ἀξιόλογα ἀστικά κέντρα μπῆκαν στόν πίνακά μας, ἐνῶ, ἐκτός ἀπ' αὐτά πού ἀναφέραμε, ὑπάρχουν πάρα πολλά κέντρα τῆς ὑπαίθρου πού ἔχουν ἀπό μερικές ἑκατοντάδες ἐργάτες (χωριά μέ ἐργοστάσια ὑαλουργίας, τουβλοποιίας, οἰνοπνευματοποιίας, ζάχαρης κτλ.). Ἐπίσης καί

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 525. *Ἡ Σύντ.*

Τά σπουδαιότερα κέντρα τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία

Ὁμάδες κέντρων ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν κι ἀνάλογα μέ τό εἶδος τῶν κέντρων	1879: Ἀριθμός κέντρων			1879			1890: Ἀριθμός κέντρων			1890		
	Στίς πόλεις	Στά χωριά	Σύνολο	Ἀριθμός φαμπρικῶν κι ἐργοστασίων	Συνολική παραγωγή σέ χιλιάδες ρούβλια	Ἀριθμός ἐργατῶν	Στίς πόλεις	Στά χωριά	Σύνολο	Ἀριθμός φαμπρικῶν κι ἐργοστασίων	Συνολική παραγωγή σέ χιλιάδες ρούβλια	Ἀριθμός ἐργατῶν
Κέντρα πού ἔχουν 10 000 ἐργάτες καί πάνω...	4	1	5	1 393	279 398	158 670	6	1	7	1 644	361 371	206 862
Κέντρα πού ἔχουν 5–10 χιλ. ἐργάτες	6	—	6	148	65 974	49 340	10	4	14	931	151 029	90 229
Κέντρα πού ἔχουν 1–5 χιλ. ἐργάτες	22	37	59	1 029	174 171	133 712	17	48	65	804	186 422	144 255
Σύνολο κέντρων μέ 1000 ἐργάτες καί πάνω	32	38	70	2 570	519 543	341 722	33	53	86	3 379	698 822	441 346
Κέντρα πού ἔχουν λιγότερους ἀπό 1000 ἐργάτες	8	20	28	260	17 144	14 055	6	10	16	259	8 159	9 898
Κέντρα χωρίς ἐργάτες.........	—	5	5	1	—	—	1	—	1	—	—	—
Σύνολο	40	63	103	2 831	536 687	355 777	40	63	103	3 638	706 981	451 244
Πόλεις (καί προάστια)	40	—	40	2 574	421 310	257 181	40	—	40	3 327	535 085	298 651
Συνοικισμοί (κεφαλοχώρια καί κωμοπόλεις)...	—	63	63	257	115 377	98 596	—	63	63	311	171 896	152 593

οἱ ἐργάτες τῆς μεταλλευτικῆς βιομηχανίας εἶναι ἐγκαταστημένοι κυρίως ἔξω ἀπό τίς πόλεις. Γι᾽ αὐτό τό λόγο μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ὅτι ἀπό τό συνολικό ἀριθμό τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν καί τῶν ἐργατῶν τῆς μεταλλευτικῆς βιομηχανίας τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας ὄχι λιγότεροι (ἴσως καί περισσότεροι) ἀπό τούς μισούς βρίσκονται ἔξω ἀπό τίς πόλεις. Τό συμπέρασμα αὐτό ἔχει σπουδαία σημασία, γιατί δείχνει ὅτι ἀριθμητικά ὁ *βιομηχανικός* πληθυσμός τῆς Ρωσίας ξεπερνάει σημαντικά τόν πληθυσμό *τῶν πόλεων**.

Ἄν ἐξετάσουμε τό ζήτημα τῆς σχετικά γρήγορης ἀνάπτυξης τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας στά ἀστικά καί στά ἀγροτικά βιομηχανικά κέντρα, θά δοῦμε ὅτι ἀπό τήν ἄποψη αὐτή τά τελευταῖα προπορεύονται ἀναμφισβήτητα. Ὁ ἀριθμός τῶν ἀστικῶν βιομηχανικῶν κέντρων μέ 1000 καί πάνω ἐργάτες αὐξήθηκε στή δοσμένη περίοδο πάρα πολύ λίγο (ἀπό 32 σέ 33), ἐνῶ ὁ ἀριθμός τῶν ἀγροτικῶν βιομηχανικῶν κέντρων αὐξήθηκε πάρα πολύ (ἀπό 38 σέ 53). Σέ 40 ἀστικά βιομηχανικά κέντρα ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν αὐξήθηκε μονάχα κατά 16,1% (ἀπό 257 σέ 299 χιλιάδες), ἐνῶ σέ 63 ἀγροτικά βιομηχανικά κέντρα αὐξήθηκε κατά 54,7% (ἀπό $98\frac{1}{2}$ σέ $152\frac{1}{2}$ χιλιάδες). Ὁ μέσος ἀριθμός τῶν ἐργατῶν, πού ἀναλογεῖ σέ ἕνα ἀστικό βιομηχανικό κέντρο, αὐξήθηκε μόνο ἀπό 6,4 χιλιάδες σέ 7,5 χιλιάδες, ἐνῶ σέ ἕνα ἀγροτικό βιομηχανικό κέντρο αὐξήθηκε ἀπό 1,5 χιλιάδα σέ 2,4 χιλιάδες. Ἔτσι, ἡ ἐργοστασιακή βιομηχανία, ὅπως φαίνεται, ἔχει τήν τάση νά ἐπεκτείνεται μέ ἰδιαίτερη ταχύτητα ἔξω ἀπό τίς πόλεις — νά δημιουργεῖ νέα βιομηχανικά κέντρα καί νά τά ἀναπτύσσει γρηγορότερα ἀπ᾽ ὅ,τι τά ἀστικά κέντρα· — νά διεισδύει βαθιά στίς ἀπόκεντρες ἀγροτικές γωνιές, τίς ἀποσπασμένες θάλεγε κανείς ἀπό τόν κόσμο τῶν μεγάλων κεφαλαιοκρατικῶν ἐπιχειρήσεων. Τό ἐξαιρετικά σπουδαῖο αὐτό γεγονός μᾶς δείχνει 1) μέ τί ταχύτητα μεταμορφώνει ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία τίς κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις. Αὐτό πού παλιότερα διαμορφωνόταν στή διάρκεια αἰώνων, πραγματοποιεῖται τώρα μέσα σέ καμιά δεκαριά χρόνια. Φτάνει λχ. νά συγκρίνει κανείς τό σχηματισμό ὁρισμένων μή γεωργικῶν κέντρων, σάν τά «βιοτεχνικά χωριά», πού ἀναφέραμε στό προηγούμενο κεφάλαιο: Μπογκορόντσκογε, Πάβλοβο, Κίμρι, Χοτέιτσι, Βελίκογε κτλ., μέ τό προτσές τῆς δημιουργίας τῶν νέων κέντρων ἀπό τό σύγχρονο ἐργοστάσιο, πού τραβάει μεμιᾶς κατά χιλιάδες τόν ἀγροτικό πληθυσμό στούς βιομηχανικούς συνοικισμούς *. Δίνεται τεράστια ὤθηση στόν κοινωνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Τήν παλιά μόνιμη ἐγκατάσταση καί τήν κλειστή ζωή τοῦ πληθυσμοῦ τή διαδέχεται σάν ἀπαραίτητος ὅρος τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς ἡ κινητικότητα τοῦ πληθυσμοῦ. 2) Ἡ μετακίνηση ἐργοστασίων στό χωριό δείχνει, ὅτι ὁ καπιταλισμός ὑπερνικάει τά ἐμπόδια πού τοῦ βάζει ὁ κλειστός χαρακτήρας κάστας πού διακρίνει τήν ἀγροτική κοινότητα καί ἐπωφελεῖται μάλιστα ἀπ᾽ αὐτόν τόν κλειστό χαρακτήρα. Ἄν τό χτίσιμο ἐργοστασίων στά χωριά παρουσιάζει ὄχι λίγες δυσκολίες, σέ ἀντιστάθμισμα ὅμως ἐξασφαλίζει φτηνούς ἐργάτες. Ἀφοῦ δέν ἀφήνουν τό μουζίκο νά πάει στό ἐργοστάσιο, πηγαίνει τό ἐργοστάσιο στό μουζίκο**. Ὁ μουζίκος δέν εἶναι τελείως ἐλεύ-

* Ἡ ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ, πού ἔγινε στίς 28 τοῦ Γενάρη 1897, ἐπιβεβαίωσε πέρα γιά πέρα αὐτό τό συμπέρασμα. Ὁ πληθυσμός τῶν πόλεων σ᾽ ὅλη τήν αὐτοκρατορία ὑπολογίστηκε σέ 16 828 395 ἄτομα καί τῶν δυό φύλων. Ὁ ἐμπορικοβιομηχανικός πληθυσμός ὅμως, ὅπως δείξαμε πιό πάνω, εἶναι 21,7 ἑκατομμύρια. *(Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.)*

* «Ἀπό τό 1887 ὥς τό 1896 ὁ πληθυσμός τῆς κωμόπολης Κριβόι Ρόγκ αὐξήθηκε ἀπό 6000 σέ 17 000 ἄτομα. Τό ἐργοστάσιο τοῦ Κάμενσκογε τῆς ἑταιρίας Ντνιεπρόβσκογε αὔξησε τόν πληθυσμό ἀπό 2000 σέ 18 000 κατοίκους. Κοντά στό σιδηροδρομικό σταθμό Ντρουζκόβκα, ὅπου ἀκόμα τό 1892 ὑπῆρχαν μονάχα οἱ οἰκοδομές τοῦ σταθμοῦ, σήμερα δημιουργήθηκε ἕνας συνοικισμός μέ 6000 ἄτομα· στό ἐργοστασιο τοῦ Γκντάντσεβο δουλεύουν 3500 ἄτομα· κοντά στό σταθμό Κονσταντίνοβκα, ὅπου οἰκοδομήθηκαν πολλά ἐργοστάσια, δημιουργεῖται ἕνας καινούργιος κατοικημένος τόπος. Στή Γιούζοβκα σχηματίστηκε μιά πόλη μέ 29 000 κατοίκους... Στό Νίζνι Ντνιεπρόβσκ, κοντά στό Αἰκατερινοσλάβ, σέ μιά ἔρημη, ἀμμώδη τοποθεσία ὅπου σήμερα ὑπάρχουν πολλά ἐργοστάσια, δημιουργήθηκε ἕνας νέος συνοικισμός ἀπό 6000 κατοίκους. Τό ἐργοστάσιο τῆς Μαριούπολης προσελκύει νέον πληθυσμό πού φτάνει τούς 10 000 κατοίκους κτλ. Στά ἀνθρακορυχεῖα σχηματίζονται κατοικημένα κέντρα» («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 50). Σύμφωνα μέ τίς πληροφορίες τῆς «Ρούσκιγε Βέντομοστι» (1897, ἀρ. φύλλου 322, τῆς 21 τοῦ Νοέμβρη) ἡ συνέλευση τοῦ ζέμστβο τοῦ νομοῦ Μπαχμούτ ζήτησε νά μετατραποῦν οἱ ἐμπορικοί συνοικισμοί μέ πληθυσμό 1000 κατοίκους σέ κωμοπόλεις, καί μέ πληθυσμό 5000 σέ πόλεις... «Στή χώρα μας παρατηρεῖται πρωτοφανέρωτη ἀνάπτυξη τῶν ἐμπορικῶν καί βιομηχανικῶν συνοικισμῶν... Συνολικά ἀριθμοῦνται κιόλας κάπου 30 συνοικισμοί, πού δημιουργοῦνται κι ἀναπτύσσονται μέ καθαρά ἀμερικάνικη ταχύτητα... Στό Βολίντσεβο, ὅπου χτίζεται καί στίς πρῶτες μέρες τοῦ Νοέμβρη θά μπεῖ σέ λειτουργία ἕνα τεράστιο μεταλλουργικό ἐργοστάσιο μέ 2 ὑψικάμινους, γιά τήν παραγωγή χάλυβος, ἐλασμάτων καί σιδηροτροχιῶν, ὑπάρχουν 5–6 χιλιάδες κάτοικοι πού χτίζουν στήν ὥς τά χτές ἀκατοίκητη σχεδόν στέπα. Μέ τή συρροή τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ παρατηρεῖται καί συρροή ἐμπόρων, χειροτεχνῶν, γενικά μικρῶν βιοτεχνῶν, πού ὑπολογίζουν νά πουλήσουν εὔκολα καί γρήγορα στόν ἐργατικό πληθυσμό κάθε λογῆς ἐμπορεύματα».

** «Τό ἐργοστάσιο ψάχνει νά βρεῖ φτηνό ὑφαντουργό καί τόν βρίσκει στό χωριό του. Τό ἐργοστάσιο εἶναι ὑποχρεωμένο νά ἀκολουθεῖ τόν ὑφαντουργό» («Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», ΙΙΙ, σελ. 63).

θερος (λόγω τῆς ἀλληλέγγυας εὐθύνης καί τῶν περιορισμῶν πού ὑπάρχουν στό ζήτημα τῆς ἐξόδου του ἀπό τήν κοινότητα) γιά νά ψάξει νά βρεῖ τόν πιό συμφερτικό ἐργοδότη, ἐνῶ ὁ ἐργοδότης ξέρει πολύ καλά νά βρίσκει τόν πιό φτηνό ἐργάτη. 3) Ὁ ἀξιόλογος ἀριθμός τῶν ἀγροτικῶν βιομηχανικῶν κέντρων καί ἡ γοργή ἀνάπτυξή τους δείχνει πόσο ἀστήριχτη εἶναι ἡ γνώμη γιά τήν ἀπόσπαση τῆς ρωσικῆς φάμπρικας ἀπό τή μάζα τῆς ἀγροτιᾶς, γιά τήν ἀσθενῆ ἐπίδρασή της πάνω στήν τελευταία. Ἡ ἰδιομορφία τῆς ἐδαφικῆς κατανομῆς τῆς ἐργοστασιακῆς μας βιομηχανίας δείχνει, ἀντίθετα, ὅτι ἡ ἐπίδρασή της εἶναι πολύ πλατιά κι ὅτι καθόλου δέν περιορίζεται μέσα στούς τέσσερες τοίχους τῶν ἐπιχειρήσεων *. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὅμως ἡ παραπάνω ἰδιομορφία τῆς ἐδαφικῆς κατανομῆς τῆς ἐργοστασιακῆς μας βιομηχανίας, δέν μπορεῖ ἐπίσης νά μή ἐπιβραδύνει προσωρινά τήν ἀναμορφωτική ἐπίδραση πού ἀσκεῖ ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία πάνω στόν πληθυσμό πού ἀπασχολεῖ. Μετατρέποντας *μονομιᾶς* τόν καθυστερημένο μουζίκο σέ ἐργάτη, ἡ φάμπρικα μπορεῖ γιά ἕνα ὁρισμένο χρονικό διάστημα νά ἐξασφαλίσει τά πιό φτηνά, τά πιό ἀνεξέλιχτα καί τά πιό ὀλιγαρκῆ «χέρια». Εἶναι ὅμως ὁλοφάνερο, ὅτι αὐτή ἡ ἐπιβράδυνση μπορεῖ νά εἶναι μόνο λιγόχρονη κι ὅτι ἐξαγοράζεται μέ μιά ἀκόμα μεγαλύτερη ἐπέκταση τοῦ πεδίου, ὅπου ἐκδηλώνεται ἡ ἐπίδραση τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας.

IX. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΔΑΣΙΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΩΝ ΥΛΩΝ

Ἕνας ἀπό τούς ἀπαραίτητους ὅρους ἀνάπτυξης τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας (καί ἀπό τούς ἐξαιρετικά χαρακτηριστικούς συνοδοιπόρους τῆς ἀνάπτυξής της) εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας, πού δίνει καύσιμες ὕλες καί ὑλικά γιά τά οἰκοδομικά ἔργα καί τῆς βιομηχανίας πού παράγει οἰκοδομικά ὑλικά. Θ᾽ ἀρχίσουμε ἀπό τή δασική βιομηχανία.

Ἡ ὑλοτομία καί ἡ πρώτη ἐπεξεργασία τοῦ ξύλου γιά ἀτομική χρήση ἀποτελοῦν μιά πανάρχαια ἀσχολία τῆς ἀγροτιᾶς, πού παν-

* Θά ὑπενθυμίσουμε τό γεγονός πού ἀναφέραμε πιό πάνω (κεφάλαιο III, ὑποκεφ. IV, σελ. 146, ὑποσημείωση) (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 207–208. *Ἡ Σύντ.*),δηλ. τήν ἐπίδραση τῆς μεταλλευτικῆς βιομηχανίας στό νομό Μπαχμούτ τοῦ κυβερνείου Αἰκατερινοσλάβ πάνω στό τοπικό γεωργικό καθεστώς. — Ἐπίσης εἶναι χαρακτηριστικά τά συνηθισμένα παράπονα τῶν γαιοχτημόνων, ὅτι οἱ φάμπρικες «χαλοῦν» τόν πληθυσμό.

τοῦ σχεδόν βρίσκεται μέσα στό γενικό κύκλο τῶν ἐργασιῶν τοῦ γεωργοῦ. Ὅταν ὅμως λέμε δασική βιομηχανία, ἐννοοῦμε ἀποκλειστικά τήν παραγωγή ξυλείας γιά *πούληση*. Ἡ ἐποχή μετά τή μεταρύθμιση χαρακτηρίζεται γιά τή μεγάλη ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς βιομηχανίας: ἡ ζήτηση ξυλείας ἀναπτυσσόταν γρήγορα, καί σάν εἶδους ἀτομικῆς κατανάλωσης (ἀνάπτυξη τῶν πόλεων, αὔξηση τοῦ μή γεωργικοῦ πληθυσμοῦ στά χωριά, τό γεγονός ὅτι μέ τή χειραφέτησή τους οἱ ἀγρότες ἔχασαν τό δάσος τους) καί, κυρίως, σάν εἶδους παραγωγικῆς κατανάλωσης. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, τῆς βιομηχανίας, τῆς ζωῆς τῶν πόλεων, τῆς πολεμικῆς τέχνης, τῶν σιδηροδρόμων κτλ. κτλ. — ὅλα αὐτά ὁδήγησαν στήν τεράστια αὔξηση τῆς ζήτησης ξυλείας γιά κατανάλωση ὄχι ἀπό τούς ἀνθρώπους, ἀλλά ἀπό τό κεφάλαιο. Στά βιομηχανικά λχ. κυβερνεῖα οἱ τιμές τῶν καυσόξυλων ἀνέβαιναν «ὄχι ἀπό μέρα σέ μέρα, ἀλλά ἀπό ὥρα σέ ὥρα»: «στά τελευταῖα 5 χρόνια» (ὥς τό 1881) «ἡ τιμή τῶν καυσόξυλων αὐξήθηκε στό διπλάσιο καί πάνω» *. «Ἡ τιμή τῆς ξυλείας ἄρχισε νά ἀνεβαίνει μέ γιγάντια βήματα» **. Στό κυβερνεῖο Κοστρομά «ἀπό τότε πού οἱ φάμπρικες ἄρχισαν νά κάνουν τεράστια κατανάλωση καυσόξυλων, ἡ τιμή τους διπλασιάστηκε μέσα σέ 7 χρόνια» *** κτλ. Ἡ ἐξαγωγή ξυλείας στό ἐξωτερικό ἀνέβηκε ἀπό 5947 χιλιάδες ρούβλια πού ἦταν τό 1856 σέ 30 153 χιλιάδες ρούβλια τό 1881 καί σέ 39 200 χιλιάδες ρούβλια τό 1894, δηλαδή αὐξήθηκε μέ ἀναλογία 100 : 507:659 ****. Στήν περίοδο 1866–1868 μεταφέρονταν κατά μέσο ὅρο τό χρόνο ἀπό τούς ἐσωτερικούς ὑδάτινους δρόμους τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας 156 ἑκατομμύρια πούτια ξυλεία γιά οἰκοδομές καί καυσόξυλα*****, ἐνῶ στήν περίοδο 1888–1890 μεταφέρονταν κατά μέσο ὅρο τό χρόνο 701 ἑκατομμύρια πούτια ******, δηλαδή ὁ ὄγκος τῶν μεταφορῶν αὐξήθηκε περισσότερο ἀπό τό τετραπλάσιο. Μέ τούς σιδηροδρόμους μεταφέρονταν στά χρόνια 1888–1890 κατά μέσο ὅρο 290 ἑκατομμύρια πούτια *******, ἐνῶ στά 1866–

* «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», I, 61.

** Ibid., IV, 80.

*** *Ζμπάνκοφ*, «Ἡ ἐπίδραση τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων στήν κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ». Κοστρομά, 1887, σελ. 25.

**** «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις». Τό ἐξωτερικό ἐμπόριο τῆς Ρωσίας, σελ. 39. Ἡ ἐξαγωγή ξυλείας τό 1902 ἦταν 55,7 ἑκατομμύρια ρούβλια καί τό 1903 — 66,3 ἑκατομμύρια ρούβλια. *(Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.)*

***** «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», σελ. 486–487.

****** «Στατιστική ἐπισκόπηση τῶν σιδηροδρόμων καί τῶν ἐσωτερικῶν ὑδάτινων συγκοινωνιῶν». Πετρούπολη, 1893 (ἔκδοση τοῦ ὑπουργείου συγκοινωνίας), σελ. 40.

******* Ibid., σελ. 26.

1868 πιθανῶς ὄχι περισσότερα ἀπό 70 ἑκατομμύρια πούτια *. Δηλαδή ὅλη ἡ μεταφορά τῆς ξυλείας στή δεκαετία 1860–1870 ἦταν περίπου 226 ἑκατομμύρια πούτια, ἐνῶ τό 1888–1890 ἦταν 991 ἑκατομμύρια πούτια τό χρόνο, ἑπομένως αὐξήθηκε πάνω ἀπό τό τετραπλάσιο. Ἔτσι, εἶναι ἀναμφισβήτητη ἡ τεράστια ἀνάπτυξη τῆς δασικῆς βιομηχανίας, προπαντός στήν ἐποχή μετά τή μεταρύθμιση.

Τί εἴδους εἶναι λοιπόν ἡ ὀργάνωση αὐτῆς τῆς βιομηχανίας; Εἶναι καθαρά κεφαλαιοκρατική. Οἱ ἐπιχειρηματίες — «ἐκμεταλλευτές δασῶν» ἀγοράζουν τό δάσος ἀπό τούς γαιοχτήμονες καί μισθώνουν ἐργάτες γιά τό κόψιμο τῶν δέντρων, γιά τό πριόνισμα τῶν κορμῶν, γιά τήν πλωτή μεταφορά τῆς ξυλείας κτλ. Λχ. στό κυβερνεῖο Μόσχας οἱ στατιστικοί τῶν ζέμστβο ὑπολόγιζαν ὅτι ὑπάρχουν μόνο 337 ἐκμεταλλευτές δασῶν ἀπό τούς 24 χιλιάδες ἀγρότες, πού ἀσχολοῦνταν μέ δασικά ἐπαγγέλματα **. Στό νομό Σλομποντσκόι τοῦ κυβερνείου Βιάτκας ὑπάρχουν 123 ἐκμεταλλευτές δασῶν, («Οἱ μικροί εἶναι στήν πλειοψηφία τους ἐργολάβοι τῶν μεγάλων» — οἱ τελευταῖοι εἶναι μόνο 10) καί οἱ ἐργάτες πού ἀπασχολοῦνταν μέ τήν ξύλευση 18 865 μέ εἰσόδημα ἀπό $19^1/_2$ ρούβλια κατά ἐργάτη ***. Ὁ κ. Σ. Κορολένκο ὑπολόγισε ὅτι σ' ὅλη τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία ἀσχολοῦνται μέ δασικές δουλιές κάπου 2 ἑκατομμύρια ἀγρότες ****, καί εἶναι ἀμφίβολο ἄν ὁ ἀριθμός εἶναι ἐξογκωμένος, ὅταν λχ. σέ 9 νομούς τοῦ κυβερνείου Βιάτκας (ἀπό τούς 11) ὑπάρχουν περίπου 56 430 δασικοί ἐργάτες καί σ' ὅλο τό κυβερνεῖο Κοστρομά περίπου 47 χιλιάδες *****. Οἱ δασικές δουλιές εἶναι ἀπό τίς δουλιές πού ἀμείβονταν χειρότερα. Οἱ ὅροι ὑγιεινῆς εἶναι ἀπαίσιοι καί ἡ ὑγεία τῶν ἐργατῶν φθείρεται πάρα πολύ. Οἱ ἐργάτες πού εἶναι πεταγμένοι στά ἀπάτητα δάση μένουν χωρίς καμιά προστασία, καί σ' αὐτόν τόν κλάδο τῆς βιομηχανίας βασιλεύουν πέρα γιά πέρα ἡ οἰκονομική ὑποδούλωση, τό truck-system κι ἄλλα παρόμοια πού συνοδεύουν τίς «πατριαρχικές» ἀσχολίες τῆς ἀγροτιᾶς. Γιά τήν ἐπιβεβαίωση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος θά ἀναφέρουμε μερικές γνῶμες τοπικῶν ἐρευνητῶν. Οἱ στατιστικοί τῆς Μόσχας ἀναφέρουν, ὅτι εἶναι «ὑποχρεωτική ἡ προμήθεια τῶν τροφίμων ἀπό τήν καντίνα τῆς ἐπιχείρησης», πού συνήθως μειώνει σέ σημαντικό βαθμό τό μεροκάματο τῶν ὑλοτόμων. Οἱ ὑλοτόμοι τοῦ κυβερνείου Κοστρομά «ζοῦν στά δάση ὁμαδικά, σέ πρόχειρες κακοφτιαγμένες καλύβες πού δέν ἔχουν σόμπες καί θερμαίνονται μέ τζάκια. Κακή τροφή πού ἀποτελεῖται ἀπό μιά ἄθλια σούπα καί ψωμί πού σέ μιά βδομάδα γίνεται σάν πέτρα, ἀηδιαστική ἀτμόσφαιρα... πάντα μισοβρεμένα ροῦχα... ὅλα αὐτά πρέπει νά ἔχουν καταστροφική ἐπίδραση στήν ὑγεία τῶν ὑλοτόμων». Ὁ κόσμος στίς «δασικές» ἐπαρχίες ζεῖ «πολύ πιό βρώμικα» παρά στίς ἐπαρχίες μέ πλανόδια ἐπαγγέλματα (δηλαδή στίς ἐπαρχίες, ὅπου κυριαρχοῦν τά πλανόδια ἐπαγγέλματα) *. Γιά τό νομό Τιχβίν τοῦ κυβερνείου Νόβγκοροντ διαβάζουμε: «Ἡ γεωργία ἀποτελεῖ δευτερεύουσα πηγή εἰσοδήματος, παρά τό γεγονός ὅτι σ' ὅλα τά ἐπίσημα στοιχεῖα θά βρεῖτε ὅτι ὁ κόσμος ἀσχολεῖται μέ τήν καλλιέργεια τῆς γῆς... Ὅλα ὅσα παίρνει ὁ ἀγρότης γιά τίς βασικές ἀνάγκες του, τά κερδίζει δουλεύοντας στόν ἐπιχειρηματία, δηλαδή κόβοντας ξυλεία καί μεταφέροντάς την ἀπό τό ποτάμι. Γρήγορα ὅμως θά ἔρθει ἡ κρίση: ὕστερα ἀπό 5–10 χρόνια δέ θά ὑπάρχουν πιά δάση...». «Αὐτός πού ἀσχολεῖται μέ δασικά βιοποριστικά ἐπαγγέλματα εἶναι μᾶλλον μπουρλάκος **. Τό χειμώνα τόν περνάει στό γιατάκι του σέ κάποια ἀπόμερη γωνιά τοῦ δάσους... καί τήν ἄνοιξη, ἐπειδή ξέμαθε τίς δουλιές τοῦ σπιτιοῦ, τραβάει στό ποτάμι γιά τή μεταφορά ξυλείας. Μονάχα ἡ ἐποχή τοῦ θέρου καί τοῦ κοσίσματος τοῦ χόρτου τόν ἀναγκάζουν νά ἐγκατασταθεῖ κάπου μόνιμα...». Οἱ ἀγρότες εἶναι «αἰώνιοι σκλάβοι» στούς ἐκμεταλλευτές δασῶν ***. Οἱ ἐρευνητές τῆς Βιάτκας

* Ὑπολογίζοντας κατὰ προσέγγιση τό $^1/_5$ περίπου ὅλων τῶν σιδηροδρομικῶν φορτίων («Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», σελ. 511· σύγκρ. σελ. 518–519).

** «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VII, τεῦχος Ι, μέρος 2. Συχνά στή χώρα μας στίς δασικές ἐπιχειρήσεις δέν ξεχωρίζουν αὐστηρά τό ἀφεντικό ἀπό τούς ἐργάτες καί ὀνομάζουν καί τούς δεύτερους ἐκμεταλλευτές δασῶν.

*** «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», XI, 397.

**** «Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία».

***** Ὑπολογίστηκε μέ βάση τίς «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή».

* L. c., σελ. 19–20, 39. Σύγκρ. τήν ἐντελῶς ἀνάλογη γνώμη στίς «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», XII, 265.

** — ἐργάτης πού μέ ἄλλους συντρόφους του τραβάει μέ τό παλαμάρι τό πλοῖο ἀντίθετα πρός τό ρεῦμα τοῦ ποταμοῦ. *Σημ. μετ.*

*** «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», VIII, σελ. 1372–1373, 1474. «Χάρη στίς ἀνάγκες τῆς δασικῆς βιομηχανίας ἀναπτύχθηκαν στό νομό Τιχβίν τά σιδεράδικα, τά βυρσοδεψεῖα, τά γουναράδικα καί ἐνμέρει τά τσαγκαράδικα. Τά πρῶτα προμηθεύουν τούς γάντζους, τά δεύτερα τίς μπότες, τά κοντογούνια καί τά γάντια». Ἀνάμεσα στ' ἄλλα βλέπουμε ἐδῶ ἕνα παράδειγμα πῶς ἡ παραγωγή μέσων παραγωγῆς (δηλαδή ἡ ἀνάπτυξη τῆς Ι ὑποδιαίρεσης στήν κεφαλαιοκρατική οἰκονομία) προωθεῖ τήν παραγωγή εἰδῶν κατανάλωσης (δηλαδή τή ΙΙ ὑποδιαίρεση). Δέν ἀκολουθεῖ ἡ παραγωγή τήν κατανάλωση, ἀλλά ἡ κατανάλωση τήν παραγωγή.

σημειώνουν, ὅτι ἡ μίσθωση γιά τίς δασικές ἐργασίες κανονίζεται συνήθως νά συμπέσει τόν καιρό τῆς εἴσπραξης τῶν φόρων, ὅτι ἡ ἀγορά τῶν ζωοτροφιῶν ἀπό τό ἀφεντικό μειώνει πολύ τά ἔσοδα τῶν ἐργατῶν... «Τόσο οἱ ὑλοτόμοι ὅσο καί οἱ ξυλοκόποι παίρνουν περίπου 17 καπίκια γιά μιά καλοκαιρινή μέρα καί περίπου 33 καπίκια τή μέρα ὅταν διαθέτουν καί ἄλογο. Αὐτή ἡ τιποτένια πληρωμή δέν εἶναι ἀρκετή ἀμοιβή γιά τόν κόπο τους, ἄν πάρει κανείς ὑπόψη ὅτι ἡ δουλιά αὐτή γίνεται μέσα στίς πιό ἀνθυγιεινές συνθῆκες» * κτλ. κτλ.

Ἔτσι λοιπόν, οἱ δασικοί ἐργάτες ἀποτελοῦν ἕνα σοβαρό συστατικό μέρος τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου, πού ἔχει τιποτένια κομματάκια γῆς καί εἶναι ἀναγκασμένο νά πουλάει τήν ἐργατική του δύναμη μέ τούς πιό ἀσύμφορους ὅρους. Ἡ ἀσχολία αὐτή δέν εἶναι καθόλου κανονική καί σταθερή. Γι' αὐτό τό λόγο οἱ δασικοί ἐργάτες συγκροτοῦν τή μορφή ἐκείνη τοῦ ἐφεδρικοῦ στρατοῦ (ἤ τοῦ σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας), πού ἡ θεωρία τήν ὀνόμασε *λανθάνουσα* ** : μιά ὁρισμένη (πού ὅπως εἴδαμε δέν εἶναι μικρή) μερίδα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ πρέπει πάντα νά εἶναι ἕτοιμη νά ἀναλάβει μιά τέτια δουλιά, πρέπει πάντα νά ἔχει τήν ἀνάγκη αὐτῆς τῆς δουλιᾶς. Αὐτός εἶναι ὁ ὅρος ὕπαρξης καί ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὅσο καταστρέφονται τά δάση μέ τή ληστρική τους ἐκμετάλλευση ἀπό τούς ἐκμεταλλευτές δασῶν (καί τό προτσές αὐτό προχωρεῖ μέ τεράστια ταχύτητα) τόσο πιό αἰσθητή γίνεται ἡ ἀνάγκη ν' ἀντικατασταθοῦν τά ξύλα ἀπό τό πετροκάρβουνο, τόσο πιό γρήγορα ἀναπτύσσεται ἡ ἀνθρακοβιομηχανία πού μόνο αὐτή εἶναι σέ θέση ν' ἀποτελέσει σταθερή βάση γιά τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία. Ἡ σύγχρονη φάμπρικα ἀπαιτεῖ νά ὑπάρχει φτηνή καύσιμη ὕλη, πού νά μπορεῖ νά τήν προμηθεύεται σ' ὁποιαδήποτε ὥρα, σ' ὁποιεσδήποτε ποσότητες καί σέ καθορισμένη τιμή πού νά μή κυμαίνεται πολύ. Ἡ δασική βιομηχανία δέν εἶναι σέ θέση νά ἱκανοποιήσει αὐτή τήν ἀπαίτηση ***. Γι' αὐτό ἡ ὑπεροχή

* «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», XI, 399–400, 405, 147. Σύγκρ. τίς πολυάριθμες παρατηρήσεις τῆς συλλογῆς τῶν ζέμστβο γιά τό νομό Τρουμπτσέβσκ τοῦ κυβερνείου Ὀριόλ, ὅτι «ἡ γεωργία παίζει δευτερεύοντα ρόλο», ἐνῶ ὁ κύριος ρόλος ἀνήκει στά ἄλλα ἐπαγγέλματα, κυρίως στό δασικό ἐπάγγελμα («Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό νομό Τρουμπτσέβσκ». Ὀριόλ, 1887, ἰδιαίτερα τίς σημειώσεις σχετικά μέ τούς ἐργατικούς συνοικισμούς).

** «Das Kapital», I², S. 668.[156]

*** Νά μιά ἐπιβεβαίωση αὐτοῦ τοῦ πράγματος ἀπό τά στοιχεῖα τῆς «Ἔκθεσης τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς ἔρευνας τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας στό βασίλειο τῆς Πολωνίας» (Πετρούπολη, 1888, μέρος I). Τό πετροκάρβουνο στήν Πολωνία εἶναι δυό φορές φτηνότερο ἀπ' ὅ,τι στή Μόσχα. Ἡ καύσιμη ὕλη πού δαπανᾶται γιά 1 πούτι νῆμα στήν Πολωνία κοστίζει κατά μέσο ὅρο 16–37 καπίκια, ἐνῶ στήν περιοχή τῆς Μόσχας 50–73 καπίκια. Στήν περιοχή τῆς Μόσχας κάνουν ἀποθέματα καύσιμης ὕλης γιά 12–20 μῆνες, ἐνῶ στήν Πολωνία τό πολύ γιά 3 μῆνες, καί τίς περισσότερες φορές γιά 1–4 βδομάδες.

τῆς δασικῆς βιομηχανίας πάνω στήν ἀνθρακοβιομηχανία στό ζήτημα τῆς προμήθειας καύσιμης ὕλης ἀνταποκρίνεται σ' ἕνα λίγο ἀναπτυγμένο στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὅσο γιά τίς κοινωνικές σχέσεις παραγωγῆς, ἡ δασική βιομηχανία βρίσκεται σέ σχέση μέ τήν ἀνθρακοβιομηχανία περίπου στή θέση πού ἔχει ἡ κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα, ὅταν συγκριθεῖ μέ τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία. Ἡ δασική βιομηχανία σημαίνει τήν πιό πρωτόγονη κατάσταση τῆς τεχνικῆς, πού ἐκμεταλλεύεται τό φυσικό πλοῦτο μέ πρωτόγονους τρόπους. Ἡ ἀνθρακοβιομηχανία ὁδηγεῖ σέ μιά πλήρη ἐπανάσταση στήν τεχνική καί στήν πλατιά χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν. Στή δασική βιομηχανία ὁ παραγωγός παραμένει ἀγρότης, ἐνῶ στήν ἀνθρακοβιομηχανία μετατρέπεται σέ ἐργοστασιακό ἐργάτη. Ἡ δασική βιομηχανία ἀφήνει σχεδόν ἀπόλυτα ἀνέπαφο ὅλο τό παλιό πατριαρχικό καθεστώς τῆς ζωῆς, τυλίγει τούς ριγμένους στίς πιό ἀπόμερες γωνιές τοῦ δάσους ἐργάτες μέ τίς χειρότερες μορφές οἰκονομικῆς ὑποδούλωσης, ἐκμεταλλευόμενη τό γεγονός ὅτι εἶναι ἀστοιχείωτοι, ἀπροστάτευτοι καί διασκορπισμένοι. Ἡ ἀνθρακοβιομηχανία δημιουργεῖ κινητικότητα τοῦ πληθυσμοῦ, σχηματίζει μεγάλα βιομηχανικά κέντρα καί ὁδηγεῖ ἀναπόφευχτα στόν κοινωνικό ἔλεγχο τῆς παραγωγῆς. Μέ μιά λέξη, ἡ ἀλλαγή πού περιγράφουμε, ἔχει τήν ἴδια προοδευτική σημασία πού εἶχε ἡ ἀντικατάσταση τῆς μανουφακτούρας ἀπό τή φάμπρικα *.

* Θίγοντας τό ζήτημα τῆς ἀντικατάστασης τῆς δασικῆς βιομηχανίας ἀπό τήν ἀνθρακοβιομηχανία («Δοκίμιο», 211, 243), ὁ κ. Ν. —ον περιορίστηκε ὅπως συνήθως, μονάχα σέ ἀναστεναγμούς. Ὁ ρωμαντικός μας προσπαθεῖ νά μή προσέξει τή μικρή λεπτομέρεια, ὅτι πίσω ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική ἀνθρακοβιομηχανία βρίσκεται ἡ ἐπίσης κεφαλαιοκρατική δασική βιομηχανία, πού χαρακτηρίζεται ἀπό ἀσύγκριτα χειρότερες μορφές ἐκμετάλλευσης. Ἀντί γι' αὐτό εἶπε πάρα πολλά σχετικά μέ τόν «ἀριθμό τῶν ἐργατῶν»! Κάπου λέει (211): Τί σημασία ἔχουν κάποιες 600 χιλιάδες ἄγγλοι ἀνθρακορύχοι μπρός στά ἑκατομμύρια τῶν ἄνεργων ἀγροτῶν; Σ' αὐτό θ' ἀπαντήσουμε: Δέ χωράει καμιά ἀμφιβολία, ὅτι ὁ καπιταλισμός δημιουργεῖ σχετικό ὑπερπληθυσμό, ὅμως ὁ κ. Ν. —ον δέν κατάλαβε καθόλου τή σύνδεση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου μέ τίς ἀνάγκες τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας. Ἡ σύγκριση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγροτῶν, πού ἀπασχολοῦνται προσωρινά κι ὄχι συστηματικά μέ διάφορες δουλιές, μέ τόν ἀριθμό τῶν εἰδικῶν ἀνθρακορύχων, πού ἀσχολοῦνται μονάχα μέ τήν ἐξόρυξη πετροκάρβουνου, εἶναι μιά πέρα γιά πέρα

Ἀρχικά ἡ οἰκοδομική ἀνῆκε ἐπίσης στόν κύκλο τῶν οἰκιακῶν ἐργασιῶν τοῦ ἀγρότη — κι ἐξακολουθεῖ νά ἀνήκει καί σήμερα, ἐφόσον διατηρεῖται τό μισοφυσικό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη. Ἡ παραπέρα ἀνάπτυξη ὁδηγεῖ στή μετατροπή τῶν ἐργατῶν-οἰκοδόμων σέ εἰδικούς-*τεχνίτες*, πού δουλεύουν ἐπί παραγγελία τῶν πελατῶν. Αὐτή ἡ ὀργάνωση τοῦ οἰκοδομικοῦ κλάδου εἶναι ἀρκετά ἀναπτυγμένη ἀκόμα καί σήμερα στά χωριά καί στίς μικρές πόλεις. Συνήθως ὁ τεχνίτης διατηρεῖ τούς δεσμούς του μέ τή γῆ καί δουλεύει γιά ἕνα πολύ στενό κύκλο μικρῶν πελατῶν. Μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ γίνεται ἀδύνατη ἡ διατήρηση αὐτῆς τῆς συγκρότησης τοῦ κλάδου. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, τῶν ἐργοστασίων, τῶν πόλεων καί τῶν σιδηροδρόμων ἀπαιτεῖ ἐντελῶς διαφορετικά οἰκοδομικά ἔργα, πού δέ μοιάζουν οὔτε στήν ἀρχιτεκτονική τους, οὔτε στό μέγεθός τους μέ τά παλιά χτίρια τῆς πατριαρχικῆς ἐποχῆς. Τά νέα οἰκοδομικά ἔργα ἀπαιτοῦν ἐξαιρετικά ποικιλόμορφα καί ἀκριβά ὑλικά, ἀπαιτοῦν τή συνεργασία μάζας ἐργατῶν ἀπό τίς πιό διαφορετικές εἰδικότητες, ἀπαιτοῦν πολύν καιρό γιά τήν ἐκτέλεσή τους. Ἡ ἐδαφική κατανομή τῶν καινούργιων αὐτῶν οἰκοδομικῶν ἔργων καθόλου δέν προσαρμόζεται στήν πατροπαράδοτη ἐδαφική κατανομή τοῦ πληθυσμοῦ: χτίζονται στίς μεγάλες πόλεις ἤ στά προάστια, σέ ἀκατοίκητα μέρη, κατά μῆκος τῶν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν πού κατασκευάζονται κ.ο.κ. Ὁ ντόπιος τεχνίτης μετατρέπεται σέ πλανόδιο ἐργάτη πού τόν μισθώνει ὁ ἐπιχειρηματίας-*ἐργολάβος*, πού εἰσχωρεῖ βαθμιαῖα ἀνάμεσα στόν καταναλωτή καί στόν παραγωγό καί μετατρέπεται σέ πραγματικό κεφαλαιοκράτη. Ἡ ἁλματική ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας, ἡ εναλλαγή τῶν μακρόχρονων περιόδων ἀναδουλιᾶς μέ περιόδους «οἰκοδομικοῦ ὀργασμοῦ» (σάν κι αὐτή πού περνοῦμε σήμερα, τό 1898) δίνει τεράστια ὤθηση στήν ἐπέκταση καί στό βάθαιμα τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων στόν οἰκοδομικό κλάδο.

Τέτια εἶναι, σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς ρωσικῆς οἰκονομικῆς φιλολογίας, ἡ ἐξέλιξη τοῦ κλάδου πού ἐξετάζουμε μετά τή μεταρύθμιση*. Ἡ ἐξέλιξη αὐτή στόν ἐδαφικό καταμερισμό τῆς

παράλογη μέθοδος. Ὁ κ. Ν. —ον χρησιμοποιεῖ παρόμοιες μεθόδους μονάχα γιά νά συγκαλύψει τό γεγονός τῆς γρήγορης ἀνάπτυξης στή Ρωσία τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν στίς φάμπρικες καί στά ὀρυχεῖα, καί ὅλου τοῦ ἐμπορικοβιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ γενικά, πού ἀνατρέπει τή θεωρία του.

* Ὅπως εἴχαμε κιόλας τήν εὐκαιρία νά σημειώσουμε πιό πάνω, ἡ διαπίστωση αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης δυσχεραίνεται, γιατί στή φιλολογία μας τούς ἐργάτες οἰκοδόμους γενικά τούς ὀνομάζουν συχνά «τεχνίτες» καί σ' αὐτή τήν

ἐργασίας φαίνεται πολύ ἀνάγλυφα ἀπό τό σχηματισμό διάφορων ἐκτεταμένων περιοχῶν, ὅπου ὁ ἐργατικός πληθυσμός εἰδικεύεται στό ἕνα ἤ στό ἄλλο εἶδος οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν*. Μιά τέτια εἰδίκευση τῶν περιοχῶν προϋποθέτει κιόλας τό σχηματισμό μεγάλων ἀγορῶν γιά οἰκοδομικές ἐργασίες καί, σέ συνδυασμό μ' αὐτό, τό σχηματισμό κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων. Γιά παράδειγμα ἀναφέρουμε τά στοιχεῖα μιᾶς τέτιας περιοχῆς. Ὁ νομός Ποκρόβσκ τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ φημίζεται ἀνέκαθεν γιά τούς μαραγκούς του, πού στήν ἀρχή ἀκόμα τοῦ αἰώνα ξεπερνοῦσαν τό μισό πληθυσμό. Μετά τή μεταρύθμιση ὁ κλάδος αὐτός ἐξακολουθεῖ ν' ἀναπτύσσεται**. «Στήν περιοχή τῶν μαραγκῶν, τό στοιχεῖο πού ἀντιστοιχεῖ στούς ἰδιοχτῆτες μικρῶν ἐργαστηρίων καί στούς ἐργοστασιάρχες εἶναι οἱ ἐργολάβοι», πού συνήθως προέρχονται ἀπό τά πιό ἐπιδέξια μέλη τοῦ συνεταιρισμοῦ τῶν μαραγκῶν. «Δέν εἶναι σπάνιες οἱ περιπτώσεις, πού ἕνας ἐργολάβος μέσα σέ 10 χρόνια βγάζει 50–60 χιλιάδες ρούβλια καθαρό κέρδος ἤ κι ἀκόμα περισσότερα. Μερικοί ἐργολάβοι ἔχουν 300–500 μαραγκούς κι ἔγιναν πιά πραγματικοί κεφαλαιοκράτες. . . Δέ λένε ἄδικα οἱ ντόπιοι ἀγρότες ὅτι „*δέν ὑπάρχει πιό ἐπικερδής ἐπιχείρηση ἀπό τό νά ἐμπορεύεσαι μαραγκούς*"» ***. Εἶναι δύσκολο νά χαρακτηρίσει κανείς πιό παραστατικά τήν οὐσία τῆς σημερινῆς ὀργάνωσης αὐτοῦ τοῦ ἐπαγγέλματος! «Τό ἐπάγγελμα τοῦ μαραγκοῦ ἔβαλε βαθιά τή σφραγίδα του σ' ὅλη τήν ἀγροτική ζωή τοῦ τόπου. . . Ὁ ἀγρότης-μαραγκός ξεσυνηθίζει σιγά-σιγά τή γεωργία κ' ὕστερα τήν ἐγκα-

κατηγορία περιλαβαίνουν πέρα γιά πέρα λαθεμένα καί τούς μισθωτούς ἐργάτες. — Γιά τήν ἀνάλογη ἀνάπτυξη τῆς ὀργάνωσης τοῦ οἰκοδομικοῦ κλάδου στή Δύση βλ. λχ. *Webb*, «Die Geschichte des britischen Trade Unionismus», Stuttgart, 1895, S. 7 (*Οὐέμπ*, «Ἱστορία τοῦ βρετανικοῦ τρέιντ-γιουνιονισμοῦ», Στουτγάρδη, 1895, σελ. 7. *Ἡ Σύντ.*)[157].

* Λχ. στό κυβερνεῖο Γιαροσλάβλ ὁ νομός Ντανίλοφ φημίζεται ἰδιαίτερα γιά τούς τεχνίτες πού φτιάχνουν χτιστές σόμπες, γιά τούς σοβατζῆδες καί τούς χτίστες του, οἱ διάφορες μάλιστα ἐπαρχίες αὐτοῦ τοῦ νομοῦ βγάζουν κυρίως μαστόρους γιά ἕνα ἀπ' αὐτά τά ἐπαγγέλματα. Ἰδιαίτερα πολλούς μπογιατζῆδες βγάζει ἡ περιοχή πέρα ἀπό τό Βόλγα, τοῦ νομοῦ Γιαροσλάβλ, μαραγκούς βγάζει ἡ κεντρική περιοχή τοῦ νομοῦ Μολόγκα κτλ. («Ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ», τεῦχος II. Γιαροσλάβλ, 1896, σελ. 135 κ. ἄ.).

** Στά τέλη τῆς δεκαετίας 1850–1860 ἀπό τήν περιφέρεια Ἀργκούνοβο (ἡ ἐπαρχία Ἀργκούνοβο εἶναι κέντρο τοῦ ἐπαγγέλματος αὐτοῦ) ἔβγαιναν περίπου 10 000 μαραγκοί. Στή δεκαετία 1860–1870, ἀπό τά 548 χωριά τοῦ νομοῦ Ποκρόβσκ τά 503 κατοικοῦνταν ἀπό μαραγκούς («Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», IV, σελ. 161 καί ἑπόμενες).

*** Ibid., σελ. 165. Ἡ ὑπογράμμιση εἶναι δική μας.

ταλείπει εντελώς». Ή ζωή στίς πρωτεύουσες έβαλε στό μαραγκό τή σφραγίδα τοῦ πολιτισμοῦ: ζεῖ ἀσύγκριτα πιό καθαρά ἀπό τούς γύρω ἀγρότες καί ξεχωρίζει έντονα γιά τήν «ἐξυπνάδα» του καί γιά τό «σχετικά ὑψηλό ἐπίπεδο πνευματικῆς ἀνάπτυξης»*.

Ἂν κρίνουμε ἀπό τά ὑπάρχοντα ἀποσπασματικά στοιχεῖα, ὁ συνολικός ἀριθμός τῶν ἐργατῶν οἰκοδόμων στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία πρέπει νά εἶναι πολύ σημαντικός. Τό 1896 ὑπῆρχαν στό κυβερνεῖο Καλούγκας 39 860 ἐργάτες οἰκοδόμοι, ντόπιοι καί πλανόδιοι. Σύμφωνα μέ τά ἐπίσημα στοιχεῖα τό 1894/95 ὑπῆρχαν στό κυβερνεῖο Γιαροσλάβλ 20 170 πλανόδιοι ἐργάτες. Στό κυβερνεῖο Κοστρομά ὑπῆρχαν περίπου $39^1/_2$ χιλιάδες πλανόδιοι ἐργάτες. Σέ 9 νομούς τοῦ κυβερνείου Βιάτκας (ἀπό τούς 11) ὑπῆρχαν περίπου $30^1/_2$ χιλιάδες πλανόδιοι ἐργάτες (στή δεκαετία 1880–1890). Σέ 4 νομούς τοῦ κυβερνείου Τβέρ (ἀπό τούς 12) ὑπῆρχαν 15 585 ἐργάτες, πού εἴτε δούλευαν στόν τόπο τους εἴτε πήγαιναν καί δούλευαν σέ ξένες περιφέρειες. Στό νομό Γκορμπάτοφ τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ ὑπῆρχαν 2221 ἐργάτες ντόπιοι καί πλανόδιοι. Σύμφωνα μέ τά ἐπίσημα στοιχεῖα στά 1875–1876 ἔφευγαν γιά δουλιά ἀπό τό κυβερνεῖο Ριαζάν κάθε χρόνο ὄχι λιγότεροι ἀπό 20 χιλιάδες μονάχα μαραγκοί. Στό νομό Ὀριόλ τοῦ κυβερνείου Ὀριόλ ὑπῆρχαν 2 χιλιάδες ἐργάτες οἰκοδόμοι. Σέ 3 νομούς τοῦ κυβερνείου Πολτάβας (ἀπό τούς 15) ὑπῆρχαν 1440. Στό νομό Νικολάγεφ τοῦ κυβερνείου Σαμάρας ὑπῆρχαν 1339**. Ἂν κρίνουμε ἀπ' αὐτά τά στοιχεῖα, ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν-οἰκοδόμων στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία δέν πρέπει νά εἶναι μικρότερος *ἀπό 1 ἑκατομμύριο* ἄτομα*. Ὁ ἀριθμός αὐτός πρέπει μᾶλλον νά θεωρηθεῖ κατώτατος ἀριθμός, γιατί ὅλες οἱ πηγές μαρτυροῦν ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν οἰκοδόμων μεγαλώνει γοργά μετά τή μεταρρύθμιση**. Οἱ οἰκοδόμοι ἀποτελοῦν ἕνα διαμορφωμένο βιομηχανικό προλεταριάτο, πού οἱ δεσμοί του μέ τή γῆ εἶναι πιά σήμερα πολύ ἀδύνατοι*** κι ἀδυνατίζουν χρόνο μέ τό χρόνο ἀκόμα περισσότερο. Σύμφωνα μέ τήν κατάστασή τους οἱ ἐργάτες οἰκοδόμοι διαφέρουν χτυπητά ἀπό τούς ἐργάτες ὑλοτόμους καί πλησιάζουν περισσότερο τούς ἐργοστασιακούς ἐργάτες. Δουλεύουν σέ μεγάλες πόλεις καί σέ μεγάλα βιομηχανικά κέντρα, πού ὅπως εἴδαμε ἀνεβάζουν σημαντικά τό ἐκπολιτιστικό τους ἐπίπεδο. Ἂν ἡ παρακμάζουσα δασική βιομηχανία χαρακτηρίζει τίς ὑποανάπτυκτες μορφές τοῦ καπιταλισμοῦ πού συμβιβάζεται ἀκόμα μέ τό πατριαρχικό καθεστώς τῆς ζωῆς, ὁ ἀναπτυσσόμενος οἰκοδομικός κλάδος χαρακτηρίζει τό ἀνώτερο στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ, ὁδηγεῖ στό σχηματισμό νέας τάξης βιομηχανικῶν ἐργατῶν καί σημαίνει τή βαθιά ἀποσύνθεση τῆς παλιᾶς ἀγροτιᾶς.

Χ. ΕΞΑΡΤΗΜΑ ΤΗΣ ΦΑΜΠΡΙΚΑΣ

Ἐξάρτημα τῆς φάμπρικας ὀνομάζουμε τίς μορφές τῆς μισθωτῆς ἐργασίας καί τῆς μικρῆς βιομηχανίας, πού ἡ ὕπαρξή τους

* Ibid., σελ. 166. Ἡ ἴδια γνώμη διατυπώνεται καί σέ ἄλλες πηγές: Βλ. *Ζμπάνκοφ*: «Ἡ ἐπίδραση τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων στήν κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ κυβερνείου Κοστρομά τό 1866–1883». Κοστρομά, 1887. — «Τά πλανόδια ἐπαγγέλματα ἀπό τίς πόλεις στήν ἐπαρχία στό νομό Σολιγκάλιτς τοῦ κυβερνείου Κοστρομά». «Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», 1890, τεῦχος 9.— «Μπάμπγια στορονά», Κοστρομά, 1891.— «Σχέδιο γενικοῦ προγράμματος γιά τήν ἔρευνα τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων».— «Τά πλανόδια ἐπαγγέλματα στό κυβερνεῖο Σμολένσκ τό 1892–1895», Σμολένσκ, 1896.— «Ἡ ἐπίδραση τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων στήν κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ», «Βράτς», 1895, τεῦχος 25. — Βλ. ἐπίσης τά ἔργα πού ἀναφέραμε: «Ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ», «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», «Στατιστική ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνείου Καλούγκας γιά τό 1896», Καλούγκα, 1897· «Ἀγροτική ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ γιά τό 1896», Νίζνι Νόβγκοροντ, 1897, κι ἄλλες ἐκδόσεις τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο.

** Ἐκτός ἀπό τίς πηγές πού ἀναφέραμε στήν προηγούμενη ὑποσημείωση εἶναι καί οἱ συλλογές τῶν ζέμστβο. Ὁ κ. Β. Β. («Δοκίμιο γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», 61) παραθέτει στοιχεῖα γιά 13 νομούς τῶν κυβερνείων· Πολτάβας, Κούρσκ καί Ταμπόφ. Οἱ ἐργάτες-οἰκοδόμοι (ὁ κ. Β. Β. ἄδικα τούς θεωρεῖ ὅλους «μικρούς βιοτέχνες») εἶναι συνολικά 28 644, δηλ. ἀπό 2,7 % ὥς 22,1 % τοῦ συνολικοῦ ἐνήλικου ἀρσενικοῦ πληθυσμοῦ τῶν νομῶν. Ἂν πάρει κανείς τό μέσο ποσοστό (8,8 %) γιά μέτρο, τότε θά εἴχαμε γιά ὅλη τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία $1^1/_3$ ἑκατομμύριο ἐργάτες-οἰκοδόμους (ἄν ὑπολογίσουμε 15 ἑκατομμύρια ἐνήλικους ἄντρες ἐργάτες). Καί τά κυβερνεῖα πού ἀναφέρουμε κατέχουν μεσαία θέση ἀνάμεσα στά κυβερνεῖα ὅπου τά οἰκοδομικά ἐπαγγέλματα εἶναι περισσότερο διαδομένα καί στά κυβερνεῖα ὅπου εἶναι λιγότερο διαδομένα.

* Ἡ ἀπογραφή τῆς 28 τοῦ Γενάρη 1897 («Γενική συνόψιση», 1905) ὑπολογίζει ὅτι σ' ὅλη τήν αὐτοκρατορία ὑπῆρχαν στόν οἰκοδομικό κλάδο 717 χιλιάδες *αὐτοσυντήρητα* ἄτομα (πού βγάζουν μόνοι τους τό ψωμί τους) σύν 469 χιλιάδες γεωργοί, πού ἔχουν τό ἐπάγγελμα τοῦ οἰκοδόμου σάν βοηθητικό ἐπάγγελμα. *(Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.)*

** Σάν κριτήριο γιά τήν ἔκταση τοῦ οἰκοδομικοῦ κλάδου, μποροῦν νά χρησιμέψουν ἐνμέρει τά στοιχεῖα γιά τήν ἀξία τῶν οἰκοδομῶν πού ἀσφαλίζονται ἀπό πυρκαγιές. Τό 1884 ἡ ἀξία αὐτή ἀνερχόταν σέ 5968 ἑκατομμύρια ρούβλια, τό 1893 σέ 7854 ἑκατομμύρια ρούβλια («Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», XII, 65). Δηλ. ἡ χρονιάτικη αὔξηση εἶναι 188 ἑκατομμύρια ρούβλια.

*** Λχ. ἀπό τό κυβερνεῖο Γιαροσλάβλ φεύγουν προσωρινά γιά δουλιά τά 11–20 % τοῦ πληθυσμοῦ, δηλαδή τά 30–56 % τῶν ἐργαζομένων ἀντρῶν. Τά 68,7 % αὐτῶν πού φεύγουν γιά δουλιά, ἀπουσιάζουν *ὁλόκληρο χρόνο* («Ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ»). Εἶναι φανερό, ὅτι ὅλοι αὐτοί εἶναι «ἀγρότες μόνο στήν *ἐπίσημη ὀνομασία τους*» (σελ. 117).

συνδέεται ἄμεσα μέ τή φάμπρικα. Ἐδῶ πρίν ἀπ' ὅλα ἀνήκουν (ἐνμέρει) οἱ ὑλοτόμοι καί οἱ οἰκοδόμοι, γιά τούς ὁποίους μιλήσαμε κιόλας καί πού ἄλλοτε περιλαβαίνονται ἄμεσα στό βιομηχανικό πληθυσμό τῶν βιομηχανικῶν κέντρων καί ἄλλοτε ἀνήκουν στόν πληθυσμό τῶν γύρω χωριῶν*. Ἔπειτα, ἐδῶ ὑπάγονται καί οἱ ἐργάτες πού δουλεύουν στούς τυρφοβάλτους, ὅπου ἡ ἐξόρυξη τῆς τύρφης γίνεται κάποτε ἀπό τούς ἴδιους τούς ἰδιοχτῆτες τῶν φάμπρικων**, ὑπάγονται ἐπίσης καί οἱ ἀγωγιάτες, οἱ φορτοεκφορτωτές, οἱ συσκευαστές τοῦ ἐμπορεύματος καί γενικά οἱ λεγόμενοι ἀνειδίκευτοι ἐργάτες, πού ἀποτελοῦν πάντα ἀρκετό τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ τῶν βιομηχανικῶν κέντρων. Στήν Πετρούπολη, λχ., ἡ ἀπογραφή τῆς 15 τοῦ Δεκέμβρη 1890 κατάγραψε 44 814 ἄτομα (καί τῶν δυό φύλων) στήν κατηγορία τῶν «μεροκαματιάρηδων καί τῶν ἀνειδίκευτων ἐργατῶν», ἐπίσης 51 χιλιάδες ἄτομα (καί τῶν δυό φύλων) στόν κλάδο μεταφορῶν, ἀπό τούς ὁποίους ο. 9 1/2 χιλιάδες ἀσχολοῦνται εἰδικά μέ τή μεταφορά φορτίων καί δεμάτων. Ἐπίσης μερικές βοηθητικές ἐργασίες γιά τή φάμπρικα γίνονται ἀπό τούς μικρούς «αὐτοτελεῖς» βιοτέχνες. Στά βιομηχανικά κέντρα ἤ στά περίχωρά τους παρουσιάζονται μερικά ἐπαγγέλματα, ὅπως εἶναι ἡ κατασκευή βαρελιῶν γιά τά ἐλαιουργεῖα καί τά οἰνοπνευματοποιεῖα***, τό πλέξιμο καλαθιῶν γιά τό ἀμπαλάρισμα τῶν γυαλικῶν****, ἡ κατασκευή κιβωτίων γιά τή συσκευασία εἰδῶν κιγκαλερίας καί μικρῶν μεταλλικῶν ἀντικειμένων, ἡ κατασκευή ξύλινων ἐξαρτημάτων γιά τά ἐργαλεῖα τοῦ ξυλουργοῦ καί τοῦ σιδερᾶ*, ἡ βιοτεχνία πού φτιάχνει πρόκες γιά τά τσαγκαράδικα, ἡ παραγωγή «τανίνης» γιά τά βυρσοδεψεῖα κτλ.**, τό πλέξιμο ψάθας γιά τό τύλιγμα τῶν ἐργοστασιακῶν προϊόντων (στό κυβερνεῖο Κοστρομά καί σέ ἄλλα), ὁ κλάδος πού φτιάχνει τά «ξυλαράκια» γιά τά σπίρτα (στά κυβερνεῖα Ριαζάν, Καλούγκας καί σέ ἄλλα), τό κόλλημα χάρτινων κουτιῶν γιά τά καπνεργοστάσια (στά περίχωρα τῆς Πετρούπολης)***, ἡ παραγωγή πριονιδιοῦ γιά τά ἐργοστάσια ξιδιοῦ****, ἡ ἐπεξεργασία τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ νήματος στά μικρά νηματουργεῖα (στό Λότζ), πού ἀναπτύχθηκε λόγω τῆς ζήτησης ἀπό τίς μεγάλες φάμπρικες***** κτλ. κτλ. Ὅλοι αὐτοί οἱ μικροί βιομήχανοι, ἀκριβῶς ὅπως καί οἱ παραπάνω μισθωτοί ἐργάτες, ἀνήκουν ἤ στό βιομηχανικό πληθυσμό τῶν βιομηχανικῶν κέντρων, ἤ στό μισογεωργικό πληθυσμό τῶν γύρω χωριῶν. Ἔπειτα, ὅταν ἡ φάμπρικα περιορίζεται στήν παραγωγή μισοεπεξεργασμένων προϊόντων, γεννᾶ κάποτε μικρές βιοτεχνίες πού ἀσχολοῦνται μέ τήν παραπέρα ἐπεξεργασία τῶν προϊόντων. Λχ. ἡ μηχανοποίητη παραγωγή νήματος ἔδωσε ὤθηση στή χειροτεχνική ὕφανση, γύρω ἀπ' τά μεταλλορυχεῖα καί μεταλλουργεῖα ἐμφανίζονται «βιοτέχνες» πού παράγουν μετάλλινα εἴδη κτλ. Τέλος, καί ἡ κεφαλαιοκρατική δουλιά στό σπίτι ἀποτελεῖ ὄχι σπάνια ἐξάρτημα τῆς φάμπρικας******. Ἡ ἐποχή τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας χαρακτηρίζεται γιά τήν πλα-

* Λχ. στό κυβερνεῖο Ριαζάν «μονάχα στή φάμπρικα τοῦ Χλοῦντοφ» (τό 1894/95 εἶχε 4849 ἐργάτες, καί ἡ παραγωγή της ἦταν 6 ἑκατομμύρια ρούβλια) «ἀπασχολοῦνται τό χειμώνα μέ τή μεταφορά καυσόξυλων κάπου 7000 ἄλογα, πού τά πιό πολλά ἀνήκουν στούς ἀγρότες τοῦ νομοῦ Ἐγκόριεβσκ» [158] («Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», VII, σελ. 1109–1110).

** Χάος βασιλεύει καί στή στατιστική τῆς παραγωγῆς τύρφης. Συνήθως δέν τήν συμπεριλαβαίνουν στήν «ἐργοστασιακή» παραγωγή (σύγκρ. Κομπελιάτσκι «Ὁδηγός», σελ. 15), μερικές ὅμως φορές τή συμπεριλαβαίνουν. Ὁ «Κατάλογος» λχ. ἀναφέρει 12 ὀρυχεῖα τύρφης μέ 2201 ἐργάτες στό κυβερνεῖο Βλαντίμιρ καί μόνο σ' αὐτό τό κυβερνεῖο, παρά τό γεγονός ὅτι ἐκμετάλλευση τύρφης γίνεται καί σέ ἄλλα κυβερνεῖα. Σύμφωνα μέ τόν Σβίρσκι («Οἱ φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ») στό κυβερνεῖο Βλαντίμιρ ἀσχολοῦνταν τό 1890 μέ τήν ἐκμετάλλευση τύρφης 6038 ἄτομα. Συνολικά στή Ρωσία ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στήν ἐκμετάλλευση τῆς τύρφης, πρέπει νά εἶναι πολλές φορές μεγαλύτερος.

*** «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», μέρος VI.

**** Ibid., μέρος VIII, στό κυβερνεῖο Νόβγκοροντ.

* Ibid., μέρος IX, στίς περιφέρειες τῶν πόλεων τοῦ νομοῦ Τούλας.

** Στό κυβερνεῖο Πέρμ, κοντά στήν πόλη Κουγκούρα, στό κυβερνεῖο Τβέρ, στό χωριό Κίμρι καί σ' ἄλλα κυβερνεῖα.

*** Βλ. «Ἔκθεση τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ νομοῦ Πετρούπολης γιά τό 1889». Ἔκθεση τοῦ κ. Βόινοφ σχετικά γιά τό V ἰατρικό τμῆμα.

**** «Ἐκθέσεις καί μελέτες», I, σελ. 360.

***** «Ἐκθέσεις γιά τήν ἔρευνα τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας στό βασίλειο τῆς Πολωνίας». Πετρούπολη, 1888, σελ. 24.

****** Σύμφωνα μέ τόν «Κατάλογο» ὑπολογίσαμε 16 φάμπρικες, πού ἔχουν ἡ καθεμιά 1000 καί πλέον ἐργάτες κι ἀπασχολοῦν συνολικά ἄλλους 7857 ἐξωτερικούς ἐργάτες. Σέ 14 φάμπρικες μέ 500–999 ἐργάτες ὑπῆρχαν 1352 ἐξωτερικοί ἐργάτες. Ἡ καταγραφή στόν «Κατάλογο» σχετικά μέ τίς ἐξωτερικές δουλιές εἶναι ἐντελῶς τυχαία καί παρουσιάζει ἕνα σωρό ἐλλείψεις. Ἡ «Συλλογή ἐκθέσεων τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας» ὑπολογίζει ὅτι τό 1903 ὑπῆρχαν 632 γραφεῖα διανομῆς δουλιᾶς μέ 65 115 ἐργάτες. Φυσικά τά στοιχεῖα αὐτά δέν εἶναι καθόλου πλήρη, εἶναι ὅμως χαρακτηριστικό, ὅτι ἡ τεράστια πλειοψηφία αὐτῶν τῶν γραφείων καί τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦν βρίσκεται στά κέντρα τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας (στήν περιοχή τῆς Μόσχας 503 γραφεῖα μέ 49 345 ἐργάτες. Στό κυβερνεῖο Σαράτοφ — λεπτά βαμβακερά ὑφάσματα— 33 γραφεῖα μέ 10 000 ἐργάτες). *(Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.)*

τιά ἀνάπτυξη, σ᾽ ὅλες τίς χῶρες, τῆς κεφαλαιοκρατικῆς δουλιᾶς στό σπίτι σέ τέτιους κλάδους τῆς βιομηχανίας ὅπως εἶναι τό ράψιμο ἕτοιμων ἐνδυμάτων. Πιό πάνω ἔχω πεῖ κιόλας πόσο διαδομένη εἶναι ἡ δουλιά αὐτή στή Ρωσία, ποιές εἶναι οἱ συνθῆκες πού τή χαρακτηρίζουν καί γιατί θεωροῦμε ὅτι εἶναι πιό σωστό νά τήν περιγράψουμε στό κεφάλαιο γιά τή μανουφακτούρα.

Γιά μιά κάπως πλήρη περιγραφή τοῦ ἐξαρτήματος τῆς φάμπρικας, εἶναι ἀπαραίτητη ἡ πλήρης στατιστική τῶν ἀσχολιῶν τοῦ πληθυσμοῦ ἤ μονογραφίες ὅλης τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῶν βιομηχανικῶν κέντρων καί τῶν περιοχῶν τους. Ἀλλά καί τ᾽ ἀποσπασματικά στοιχεῖα, στά ὁποῖα ἀναγκαστήκαμε νά περιοριστοῦμε, δείχνουν πόσο λαθεμένη εἶναι ἡ διαδομένη στή χώρα μας γνώμη ὅτι ἡ ἐργοστασιακή βιομηχανία χωρίζεται ἀπό τά ἄλλα εἴδη τῆς βιομηχανίας καί οἱ ἐργάτες τῆς φάμπρικας ἀπό τόν πληθυσμό πού δέ δουλεύει μέσα στούς τέσσερες τοίχους τῆς φάμπρικας. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν μορφῶν τῆς βιομηχανίας, ὅπως κι ὅλων γενικά τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, δέν μπορεῖ νά γίνει διαφορετικά, παρά πολύ βαθμιαῖα, μέσα ἀπό ἕνα πλῆθος μεταβατικές μορφές πού συμπλέκονται μεταξύ τους καί μέσα ἀπό φαινομενικές ἐπιστροφές στό παρελθόν. Λχ. ἡ ἀνάπτυξη τῶν μικροβιοτεχνιῶν μπορεῖ (ὅπως εἴδαμε) νά ἐκφράζει τήν πρόοδο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας. Σήμερα βλέπουμε ὅτι καί ἡ φάμπρικα μπορεῖ μερικές φορές νά συμβάλλει στήν ἀνάπτυξη τῶν μικροβιοτεχνιῶν. Ἐπίσης καί ἡ δουλιά γιά τόν «προαγοραστή» εἶναι ὁρισμένες φορές ἐξάρτημα καί τῆς μανουφακτούρας καί τῆς φάμπρικας. Γιά νά ἐκτιμηθεῖ σωστά ἡ σημασία παρόμοιων φαινομένων εἶναι ἀπαραίτητο νά καθορίσουμε τή σχέση τους μ᾽ ὅλη τή συγκρότηση τῆς βιομηχανίας στό δοσμένο στάδιο τῆς ἀνάπτυξής της καί μέ τίς βασικές τάσεις αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης.

XI. Ο ΠΛΗΡΗΣ ΧΩΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΩΡΓΙΑ

Τόν πλήρη χωρισμό τῆς βιομηχανίας ἀπό τή γεωργία τόν πραγματοποιεῖ *μονάχα* ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία. Τά ρωσικά στοιχεῖα ἐπιβεβαιώνουν πέρα γιά πέρα αὐτή τή θέση, πού τή διαπίστωσε ὁ συγγραφέας τοῦ «Κεφαλαίου» γιά τίς ἄλλες χῶρες *, μά πού ἀγνοεῖται συνήθως ἀπό τούς ναρόντνικους οἰ-

* «Das Kapital», I², S. 779–780.[159]

κονομολόγους. Στό «Δοκίμιό» του ὁ κ. Ν. —ον μιλάει κι ἐκεῖ πού πρέπει κι ἐκεῖ πού δέν πρέπει γιά τό «χωρισμό τῆς βιομηχανίας ἀπό τή γεωργία», χωρίς ὅμως νά σκεφτεῖ νά ἀναλύσει μέ ἀκριβῆ στοιχεῖα, πῶς ἀκριβῶς ἀναπτύσσεται αὐτό τό προτσές καί ποιές μορφές παίρνει. Ὁ κ. Β. Β., τονίζοντας τή σύνδεση τοῦ βιομηχανικοῦ ἐργάτη μας μέ τή γῆ (*στήν περίοδο τῆς μανουφακτούρας*: ὁ συγγραφέας μας δέ θεωρεῖ ἀπαραίτητο νά διακρίνει τά διάφορα στάδια τοῦ καπιταλισμοῦ, παρ᾽ ὅλο πού προσποιεῖται ὅτι ἀκολουθεῖ τή θεωρία τοῦ συγγραφέα τοῦ «Κεφαλαίου»!), μιλάει μέ στόμφο μ᾽ αὐτή τήν ἀφορμή γιά τήν «ἐπαίσχυντη (sic!) ἐξάρτηση» τῆς «κεφαλαιοκρατικῆς *μας* (ἡ ὑπογράμμιση εἶναι τοῦ συγγραφέα) παραγωγῆς» ἀπό τόν ἐργάτη-γεωργό κτλ. («Τά πεπρωμένα τοῦ καπιταλισμοῦ», 114 κ.ἄ.). Φαίνεται ὅτι ὁ κ. Β. Β. δέν ἄκουσε τίποτα, ἤ καί ἄν ἄκουσε ξέχασε! ὅτι ὄχι μονάχα στή «χώρα μας», ἀλλά καί παντοῦ στή Δύση ὁ καπιταλισμός δέν μποροῦσε πρίν ἀπό τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία νά κόψει ὁριστικά τούς δεσμούς τοῦ ἐργάτη μέ τή γῆ. Τέλος, ὁ κ. Καμπλουκόφ τώρα τελευταῖα σερβίρει στούς φοιτητές τήν παρακάτω καταπληχτική διαστρέβλωση τῶν γεγονότων: «Ἐνῶ στή Δύση ἡ δουλιά στίς φάμπρικες ἀποτελεῖ γιά τόν ἐργάτη τό μοναδικό πόρο συντήρησης, στή χώρα μας, *ἐκτός ἀπό λίγες σχετικά ἐξαιρέσεις*, (sic!!!), ὁ ἐργάτης θεωρεῖ τή δουλιά στή φάμπρικα δευτερεύουσα ἀπασχόληση, *περισσότερο τόν τραβάει ἡ γῆ*» *.

Τό πρόβλημα αὐτό πραχτικά τό ἐπεξεργάστηκε ἡ ὑγειονομική στατιστική τῆς Μόσχας καί προπαντός ὁ κ. Ντεμέντιεφ στό ἔργο του γιά τή «σύνδεση τῶν ἐργατῶν τῆς φάμπρικας μέ τή γεωργία» **. Τά συστηματικά συγκεντρωμένα στοιχεῖα, πού ἀγκαλιάζουν περίπου 20 χιλιάδες ἐργάτες, ἔδειξαν, ὅτι μονάχα 14,1 % τῶν ἐργατῶν τῆς φάμπρικας φεύγουν γιά γεωργικές δουλιές. Ὅμως πολύ πιό σπουδαῖο εἶναι τό γεγονός, πού ἀποδείχτηκε μέ τόν πιό λεπτομερειακό τρόπο στό ἔργο πού ἀναφέραμε, ὅτι *ἴσα-ἴσα ἡ μηχανική παραγωγή ἀποσπάει τούς ἐργάτες ἀπό τή γῆ*. Ἀπό μιά ὁλόκληρη σειρά ἀριθμούς, πού δημοσιεύονται γιά

* «Διαλέξεις γιά τήν οἰκονομία τῆς ἀγροτικῆς (sic!) παραγωγῆς», ἔκδοση γιά τούς φοιτητές. Μόσχα, 1897, σελ. 13. Μήπως ὁ σοφός στατιστικός νομίζει ὅτι μπορεῖ ν᾽ ἀνάγει στίς «σχετικά λίγες ἐξαιρέσεις» τά 85% ὅλων τῶν περιπτώσεων (βλ. πιό κάτω στό κείμενο);

** «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας». Τμῆμα ὑγειονομικῆς στατιστικῆς, τόμ. IV, μέρος II, Μόσχα, 1893. Ἀναδημοσιεύτηκε στό γνωστό βιβλίο τοῦ κ. Ντεμέντιεφ «Ἡ φάμπρικα κτλ.».

νά ἐπιβεβαιώσουν αὐτή τή θέση, παίρνουμε τούς παρακάτω πίνακες πού εἶναι οἱ πιό παραστατικοί*:

Φάμπρικες καί ἐργοστάσια	Ποσοστό τῶν ἐργατῶν πού φεύγουν γιά ἀγροτικές δουλιές	
Χειροκίνητα βαμβακουργεῖα μέ βαφεῖα	72,5	Παραγωγή μέ τό χέρι
Μεταξουργεῖα	63,1	
Ἐργοστάσια πορσελάνης καί φαγεντιανῶν	31,0	
Χειροκίνητα ἐργοστάσια σταμπαρίσματος τσιτιῶν καί γραφεῖα διανομῆς στημονιοῦ	30,7	
Τσοχοποιία (πλήρης παραγωγή)	20,4	
Βαμβακοκλωστήρια καί ὑφαντουργεῖα μηχανοκίνητα	13,8	Παραγωγή μέ μηχανές
Μηχανοκίνητα ὑφαντουργεῖα μέ τμῆμα σταμπαρίσματος τσιτιῶν καί φινιρίσματος	6,2	
Μηχανουργικό ἐργοστάσιο	2,7	
Μηχανοκίνητα ἐργοστάσια σταμπαρίσματος τσιτιῶν καί φινιρίσματος	2,3	

Προσθέσαμε στόν πίνακα τοῦ συγγραφέα μιά στήλη διαίρεσης τῶν 8 κλάδων παραγωγῆς σέ κλάδους πού ἡ δουλιά γίνεται μέ τό χέρι καί σέ κλάδους πού ἡ δουλιά γίνεται μέ μηχανές. Ὅσο γιά τόν 9ο κλάδο παραγωγῆς, δηλ. τήν τσοχοποιία, σημειώνουμε ὅτι ἡ δουλιά σ' αὐτόν γίνεται ἐνμέρει μέ τό χέρι καί ἐνμέρει μέ μηχανές. Καί νά πού βλέπουμε ὅτι ἀπό τούς ὑφαντουργούς πού δουλεύουν σέ φάμπρικες μέ χειροκίνητους ἀργαλειούς περίπου τά 63 % φεύγουν γιά ἀγροτικές δουλιές, ἐνῶ ἀπό τούς ὑφαντουργούς πού δουλεύουν σέ φάμπρικες μέ μηχανοκίνητους ἀργαλειούς, *δέ φεύγει κανείς*, κι ἀπό τούς ἐργάτες τῶν τμημάτων τῆς τσοχοποιίας πού δουλεύουν μέ μηχανές, φεύγουν τά 3,3 %. «Συνεπῶς, ἡ σπουδαιότερη αἰτία, πού ἀναγκάζει τούς ἐργοστασιακούς ἐργάτες νά διακόπτουν τή σύνδεσή τους μέ τή γῆ, εἶναι τό πέρασμα ἀπό τή χειροποίητη παραγωγή στή μηχανοποιημένη. Παρά τό γεγονός ὅτι ἀκόμα ὑπάρχει σχετικά ἀρκετά σημαντικός ἀριθμός ἀπό φάμπρικες μέ χειροποίητη παραγωγή, εἶναι ἐντελῶς μηδαμινός ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν σ' αὐτές, σέ σύγκριση μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦνται στίς φάμπρικες μέ μηχανοποιημένη παραγωγή. Αὐτός εἶναι ἀκρι-

* «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων», l. c., σελ. 292. «Ἡ φάμπρικα», 2η ἔκδ., σελ. 36.

βῶς ὁ λόγος πού ἔχουμε τόσο ἀσήμαντο ποσοστό ἐργατῶν πού φεύγουν γιά γεωργικές δουλιές, καί συγκεκριμένα τά 14,1 % ὅλων γενικά τῶν ἐνήλικων ἐργατῶν καί τά 15,4 % τῶν ἐνήλικων ἐργατῶν πού προέρχονται ἀποκλειστικά ἀπό τίς τάξεις τῶν ἀγροτῶν»*. Ἄς ὑπενθυμίσουμε ὅτι τά στοιχεῖα τῆς ὑγειονομικῆς ἔρευνας στίς φάμπρικες τοῦ κυβερνείου Μόσχας ἔδοσαν τούς παρακάτω ἀριθμούς: τά 22,6 % ὅλων τῶν ἐργοστασίων ἔχουν μηχανικούς κινητῆρες (ἀπ' αὐτά τά 18,4 % ἔχουν ἀτμοκινητῆρες). Οἱ φάμπρικες αὐτές συγκεντρώνουν τά 80,7 % ὅλων τῶν ἐργατῶν. Φάμπρικες μέ χειροποίητη παραγωγή εἶναι τά 69,2 %, ἔχουν ὅμως μόνο τά 16,2 % τῶν ἐργατῶν. Σέ 244 φάμπρικες μέ μηχανικούς κινητῆρες δουλεύουν 92 302 ἐργάτες (σέ 1 φάμπρικα 378 ἐργάτες), ἐνῶ σέ 747 φάμπρικες μέ χειροποίητη παραγωγή δουλεύουν 18 520 ἐργάτες (σέ 1 φάμπρικα 25 ἐργάτες)**. Πιό πάνω δείξαμε πόσο σημαντική εἶναι ἡ συγκέντρωση ὅλων τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν τῆς Ρωσίας στίς πιό μεγάλες ἐπιχειρήσεις, πού τίς περισσότερες φορές λειτουργοῦν μέ μηχανές κι ἔχουν κατά μέσο ὅρο ἡ καθεμιά πάνω ἀπό 448 ἐργάτες. Ὁ κ. Ντεμέντιεφ μελέτησε λεπτομερειακά ποιά ἐπίδραση ἔχουν ὁ τόπος τῆς γέννησης τοῦ ἐργάτη, ἡ διαφορά ἀνάμεσα στούς ντόπιους καί στούς ξενοφερμένους, ἡ διαφορά ἀνάμεσα στίς κοινωνικές ὁμάδες (μικροαστοί καί ἀγρότες) πάνω στό ζήτημα τῆς ἀπόσπασης ἀπό τή γῆ καί διαπίστωσε ὅτι ὅλες αὐτές οἱ διαφορές σβήνουν μπροστά στήν ἐπίδραση τοῦ βασικοῦ παράγοντα: τοῦ περάσματος ἀπό τή χειροποίητη στή μηχανοποιημένη παραγωγή***. «Ὅποιες αἰτίες κι ἄν συντέλεσαν στή μεταμόρφωση τοῦ πρώην γεωργοῦ σέ ἐργοστασιακό ἐργάτη, οἱ εἰδικοί αὐτοί ἐργάτες ὑπάρ-

* Συλλογή, σελ. 280. «Ἡ φάμπρικα», σελ. 26.

** Συλλογή, τόμ. IV, μέρος I, σελ. 167, 170 καί 177.

*** Στήν «Ἡ ὑγειονομική ἔρευνα στίς φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια τοῦ κυβερνείου Σμολένσκ» (Σμολένσκ, 1894–1896) ὁ κ. Ζμπάνκοφ καθορίζει κατά προσέγγιση μόλις σέ 10–15% τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού φεύγουν γιά γεωργικές δουλιές, μόνο ἀπό τή μανουφακτούρα τοῦ Γιάρτσεβο (τόμ. II, σελ. 307 καί 445. Τό 1893/94 στή μανουφακτούρα τοῦ Γιάρτσεβο δούλευαν 3106 ἐργάτες ἀπό τούς 8810 ἐργάτες πού δούλευαν συνολικά στίς φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια τοῦ κυβερνείου Σμολένσκ). Οἱ μή μόνιμοι ἐργάτες στή φάμπρικα αὐτή ἦταν τά 28% τῶν ἀντρῶν (σ' ὅλες τίς φάμπρικες τά 29%) καί τά 18,6% τῶν γυναικῶν (σ' ὅλες τίς φάμπρικες τά 21%. Βλ. τόμ. II, σελ. 469). Εἶναι ἀπαραίτητο νά σημειωθεῖ ὅτι στούς μή μόνιμους ἐργάτες ὑπολογίζονται: 1) ἐκεῖνοι πού δουλεύουν στή φάμπρικα λιγότερο ἀπό ἕνα χρόνο, 2) οἱ ἐργάτες πού φεύγουν γιά καλοκαιρινές δουλιές καί 3) ἐκεῖνοι πού «ἀπό ὁποιαδήποτε αἰτία διέκοψαν γενικά τή δουλιά στό ἐργοστάσιο γιά μερικά χρόνια» (II, σελ. 445).

χουν πιά. Αὐτοί λέγονται μέν ἀγρότες, ἀλλά ἡ μόνη σχέση τους μέ τό χωριό εἶναι οἱ φόροι πού καταβάλλουν ὅταν ἀλλάζουν τίς ταυτότητές τους, γιατί στήν πραγματικότητα δέν ἔχουν στό χωριό οὔτε νοικοκυριό, οὔτε πολλές φορές καί σπίτι, πού συνήθως εἶναι πουλημένο. Ἀκόμα καί τό δικαίωμά τους στή γῆ τό διατηροῦν, μποροῦμε νά ποῦμε μόνο νομικά, καί οἱ ταραχές πού ἔγιναν σέ πολλές φάμπρικες τό 1885–1886 ἔδειξαν, ὅτι οἱ ἴδιοι αὐτοί ἐργάτες θεωροῦν τόν ἑαυτό τους ἐντελῶς ξένο πρός τό χωριό, ἀκριβῶς ὅπως μέ τή σειρά τους οἱ ἀγρότες τοῦ χωριοῦ θεωροῦν αὐτούς τούς ἀπόγονους τῶν συγχωριανῶν τους σάν ξενοφερμένους. Συνεπῶς, ἔχουμε μπροστά μας μιά διαμορφωμένη πιά τάξη ἐργατῶν, πού δέν ἔχουν δική τους στέγη, πού οὐσιαστικά δέν ἔχουν καμιά ἰδιοχτησία, μιά τάξη πού τίποτε δέν τή δεσμεύει καί πού ζεῖ μεροδούλι-μεροφάγι. Καί ἡ τάξη αὐτή δέ σχηματίστηκε μέσα σέ μιά μέρα. Ἔχει κιόλας τήν ἐργοστασιακή της γενεαλογία κι ἕνα μεγάλο μέρος της ἀριθμεῖ στή φάμπρικα τήν τρίτη πιά γενεά»*. Τέλος, σχετικά μέ τό ζήτημα τῆς ρήξης ἀνάμεσα στίς φάμπρικες καί στή γεωργία ἐνδιαφέρον ὑλικό μᾶς δίνει ἡ τελευταία στατιστική γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια. Στόν «Κατάλογο γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» (στοιχεῖα γιά τό 1894/95) δημοσιεύονται στοιχεῖα γιά τό πόσες μέρες τό χρόνο λειτουργεῖ κάθε φάμπρικα. Ὁ κ. Κάσπεροφ ἔσπευσε νά χρησιμοποιήσει τά στοιχεῖα αὐτά ὑπέρ τῶν θεωριῶν τῶν ναρόντνικων καί ὑπολόγισε ὅτι «κατά μέσο ὅρο μιά φάμπρικα στή Ρωσία λειτουργεῖ 165 μέρες τό χρόνο», καί ὅτι «τά 35 % ἀπό τίς φάμπρικές μας δουλεύουν λιγότερο ἀπό 200 μέρες τό χρόνο»**. Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι, ἐπειδή δέν ἔχει καθοριστεῖ ἡ ἔννοια «φάμπρικα», οἱ χοντρικοί ἀριθμοί αὐτοῦ τοῦ εἴδους δέν ἔχουν σχεδόν καμιά ἀξία, μιά καί δέν ἀναφέρεται τί ἀριθμός ἐργατῶν ἀσχολεῖται καί πόσες μέρες τό χρόνο. Κάναμε τόν ὑπολογισμό τῶν ἀντίστοιχων στοιχείων τοῦ «Καταλόγου» σχετικά μέ τίς μεγάλες φάμπρικες (μέ 100 καί πάνω ἐργάτες), πού ἀπασχολοῦν, ὅπως εἴδαμε πιό πάνω (ὑποκεφ. VII), περίπου τά $^{3}/_{4}$ τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν. Ἀποδείχτηκε, ὅτι ὁ μέσος ἀριθμός τῶν ἐργάσιμων ἡμερῶν τό χρόνο εἶναι κατά ὁμάδες

* Συλλογή, σελ. 296. «Ἡ φάμπρικα», σελ. 46.

** «Στατιστικά συμπεράσματα γιά τή βιομηχανική ἀνάπτυξη τῆς Ρωσίας». Εἰσήγηση τοῦ Μ. Ι. Τ.-Μπαρανόβσκι, μέλους τῆς Αὐτοκρατορικῆς οἰκονομικῆς ἑταιρίας, καί οἱ συζητήσεις πάνω σ' αὐτήν τήν εἰσήγηση στίς συνεδριάσεις τοῦ III τμήματος. Πετρούπολη, 1898, σελ. 41.

ἐργοστασίων: Α) 242, Β) 235, Γ) 273* καί γιά ὅλες τίς μεγάλες φάμπρικες 244. Κι ἄν καθορίσουμε τό μέσο ἀριθμό τῶν ἐργάσιμων ἡμερῶν, πού ἀναλογοῦν σ' ἕναν ἐργάτη, θά ἔχουμε 253 ἐργάσιμες μέρες τό χρόνο σάν μέσο ἀριθμό γιά τόν ἐργάτη τῆς μεγάλης φάμπρικας. Ἀπό τά 12 τμήματα, στά ὁποῖα χωρίζει ὁ «Κατάλογος» τούς κλάδους παραγωγῆς, μονάχα σέ ἕνα τμῆμα ὁ μέσος ἀριθμός τῶν ἐργάσιμων ἡμερῶν εἶναι γιά τίς κατώτερες ὁμάδες μικρότερος ἀπό 200, καί συγκεκριμένα στό XI τμῆμα (προϊόντα ἐπισιτισμοῦ): Α) 189, Β) 148, Γ) 280. Στίς φάμπρικες τῶν ὁμάδων *Α* καί *Β* αὐτοῦ τοῦ τμήματος δουλεύουν 110 588 ἐργάτες =16,2 % τοῦ συνόλου τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στίς μεγάλες φάμπρικες (655 670). Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι στό τμῆμα αὐτό συνενώνονται ἐντελῶς ἑτερογενεῖς κλάδοι παραγωγῆς, λχ. ἡ παραγωγή ζάχαρης καί ἡ καπνοβιομηχανία, ἡ οἰνοπνευματοποιία καί ἡ ἀλευροποιία κτλ. Στά ὑπόλοιπα τμήματα ὁ μέσος ἀριθμός ἐργάσιμων ἡμερῶν κατά φάμπρικα εἶναι ὁ παρακάτω: Α) 259, Β) 271, Γ) 272. Ἔτσι, ὅσο πιό μεγάλες εἶναι οἱ φάμπρικες τόσο περισσότερες μέρες λειτουργοῦν στή διάρκεια τοῦ χρόνου. Συνεπῶς, τά γενικά στοιχεῖα γιά ὅλες τίς μεγάλες φάμπρικες τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας ἐπιβεβαιώνουν τά συμπεράσματα τῆς ὑγειονομικῆς στατιστικῆς τῆς Μόσχας κι ἀποδείχνουν, ὅτι ἡ φάμπρικα δημιουργεῖ τήν τάξη τῶν μόνιμων ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν.

Ἔτσι λοιπόν, τά στοιχεῖα γιά τούς ἐργοστασιακούς ἐργάτες τῆς Ρωσίας ἐπιβεβαιώνουν ἀπόλυτα τή θεωρία τοῦ «Κεφαλαίου», ὅτι ἀκριβῶς ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία προκαλεῖ πλήρη καί ἀποφασιστική ἀνατροπή στίς συνθῆκες ζωῆς τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ, χωρίζοντάς τον ὁριστικά ἀπό τή γεωργία καί ἀπό τίς πανάρχαιες παραδόσεις τῆς πατριαρχικῆς ζωῆς πού συνδέονται μαζί της. Καταστρέφοντας ὅμως τίς πατριαρχικές καί τίς μικροαστικές σχέσεις, ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία δημιουργεῖ, ἀπό τό ἄλλο μέρος, τίς συνθῆκες πού φέρνουν κοντά τούς μισθωτούς ἐργάτες τῆς γεωργίας μέ τούς ἐργάτες τῆς βιομηχανίας: πρῶτο, μεταφέρει γενικά στό χωριό τόν ἐμποροβιομηχανικό τρόπο ζωῆς, πού ἀναπτύχθηκε ἀρχικά στά μή γεωργικά κέντρα· δεύτερο, δημιουργεῖ τήν κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ καί μεγάλες ἀγορές μίσθωσης τόσο τῶν γεωργικῶν ὅσο καί τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν· τρίτο, εἰσάγοντας μηχανές στή γεωργία ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία φέρνει στό χωριό ἐπιδέξιους

* Ὑπενθυμίζουμε ὅτι ἡ ὁμάδα *Α* περιλαβαίνει φάμπρικες μέ 100–499 ἐργάτες, ἡ *Β* μέ 500–999 καί ἡ *Γ* μέ 1000 καί πάνω ἐργάτες.

ἐργάτες βιομηχανίας, πού διακρίνονται γιά τό πιό ψηλό βιοτικό ἐπίπεδό τους.

XII. ΤΑ ΤΡΙΑ ΣΤΑΔΙΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΡΩΣΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Τώρα ἄς συνοψίσουμε τά βασικά συμπεράσματα, στά ὁποῖα μᾶς ὁδηγοῦν τά στοιχεῖα γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή βιομηχανία μας *.

Τά κύρια στάδια αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης εἶναι τρία: ἡ μικρή ἐμπορευματική παραγωγή (μικρά, κυρίως βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ χωριοῦ), ἡ κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα καί ἡ φάμπρικα (μεγάλη μηχανική βιομηχανία). Τά γεγονότα ἀναιροῦν ἀπόλυτα τή διαδομένη στή χώρα μας ἄποψη ὅτι δέν ὑπάρχει σχέση ἀνάμεσα στήν «ἐργοστασιακή» βιομηχανία καί στή «βιοτεχνία». Ἀντίθετα, ὁ χωρισμός τους εἶναι καθαρά τεχνητός. Ἡ σύνδεση καί ἡ διαδοχικότητα τῶν μορφῶν βιομηχανίας πού ἀναφέραμε, εἶναι ἀμεσότατη καί στενότατη. Τά γεγονότα δείχνουν πεντακάθαρα, ὅτι ἡ βασική τάση τῆς μικρῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, εἰδικά ὁ σχηματισμός τῆς μανουφακτούρας, καί ἡ μανουφακτούρα μετεξελίσσεται μπροστά στά μάτια μας μέ τεράστια ταχύτητα σέ μεγάλη μηχανική βιομηχανία. Ἴσως μιά ἀπό τίς πιό χτυπητές ἐκδηλώσεις τῆς στενῆς κι ἄμεσης σχέσης ἀνάμεσα στίς διαδοχικές μορφές τῆς βιομηχανίας ἀποτελεῖ τό γεγονός, ὅτι ἕνα σωρό μεγάλοι καί πολύ μεγάλοι ἐργοστασιάρχες ἦταν οἱ ἴδιοι οἱ πιό μικροί μεταξύ τῶν μικρῶν βιοτεχνῶν καί πέρασαν ὅλες τίς βαθμίδες ἀπό τή «λαϊκή παραγωγή» ὥς τόν «καπιταλισμό». Ὁ Σάββας Μορόζοφ ἦταν δουλοπάροικος ἀγρότης (ἐξαγόρασε τή λευτεριά του τό 1820), ἔκανε βοσκός, ἁμαξάς, ὑφαντουργός-ἐργάτης, ὑφαντουργός-βιοτέχνης πού πήγαινε πεζός στή Μόσχα νά πουλήσει τό ἐμπόρευμά του στούς προαγοραστές, ἔπειτα ἰδιοχτήτης ἑνός μικροῦ ἐργαστηρίου, — ἑνός γραφείου διανομῆς δουλιᾶς στά σπίτια,— καί, τέλος, ἰδιοχτήτης φάμπρικας. Πέθανε τό 1862 ὅταν μαζί μέ τούς πολυάριθμους γιούς του εἶχε 2 μεγάλες φάμπρικες. Τό 1890 στίς 4 φάμπρικες πού ἀνήκανε στούς ἀπογόνους του, δούλευαν 39 χιλιάδες ἐργάτες πού παρῆγαν εἴδη πού ἡ ἀξία τους ἔφτανε τά 35 ἑκατομμύρια ρούβλια**. Στή μεταξουργία τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ μιά ὁλόκληρη σειρά μεγάλοι ἐργοστασιάρχες ἐξελίχτηκαν ἀπό ὑφαντουργοί-ἐργάτες καί ὑφαντουργοί-βιοτέχνες*. Οἱ μεγαλύτεροι ἐργοστασιάρχες τοῦ Ἰβάνοβο Βοζνεσένσκ (οἱ Κουβάγεφ, οἱ Φόκιν, οἱ Ζούμπκοφ, οἱ Κοκούσκιν, οἱ Μπομπρόφ καί πολλοί ἄλλοι) ἀναδείχτηκαν ἀπό βιοτέχνες**. Ὅλες οἱ φάμπρικες χρυσοῦφαντων ὑφασμάτων τῆς Μόσχας ἦταν χειροτεχνικά οἰκιακά ἐργαστήρια***. Ὁ ἐργοστασιάρχης Ζαβιάλοφ τῆς περιφέρειας τοῦ Πάβλοβο ἀκόμα καί τό 1864 «θυμόταν ζωηρά τόν καιρό πού ὁ ἴδιος ἦταν ἁπλός ἐργάτης στό μάστορα Χαμπάροφ» ****. Ὁ ἐργοστασιάρχης Βαριπάγεφ ἦταν μικρός βιοτέχνης*****. Ὁ Κοντράτοφ ἦταν βιοτέχνης καί πήγαινε πεζός στό Πάβλοβο μεταφέροντας στό καλάθι τά προϊόντα πού κατασκεύαζε******. Ὁ φαμπρικάντης Ἀσμόλοφ ἦταν ἀγωγιάτης πραματευτάδων, μετά μικρέμπορος, ἰδιοχτήτης μικροῦ καπνομάγαζου, καί, τέλος, ἰδιοχτήτης φάμπρικας μέ τζίρο πολλῶν ἑκατομμυρίων*******. Κτλ. κτλ. Θά ἦταν ἐνδιαφέρον νά δοῦμε πῶς θά καθόριζαν οἱ ναρόντνικοι οἰκονομολόγοι σ' αὐτές καί σέ παρόμοιες περιπτώσεις τήν ἀρχή τοῦ «τεχνητοῦ» καπιταλισμοῦ καί τό τέλος τῆς «λαϊκῆς» παραγωγῆς.

Οἱ τρεῖς βασικές μορφές τῆς βιομηχανίας, πού ἀναφέραμε πιό πάνω, διακρίνονται πρίν ἀπ' ὅλα ἀπό τή διαφορετική συγκρότηση τῆς τεχνικῆς. Ἡ μικρή ἐμπορευματική παραγωγή χαρακτηρίζεται ἀπό κάτι ἐντελῶς πρωτόγονα χειροκίνητα τεχνικά μέσα, πού ἔμειναν ἀμετάβλητα σχεδόν, ἀπό ἀμνημόνευτα χρόνια. Ὁ μικρός παραγωγός παραμένει ἀγρότης, πού κληρονομεῖ ἀπό παράδοση τίς μεθόδους ἐπεξεργασίας τῆς ἀκατέργαστης ὕλης. Ἡ μανουφακτούρα εἰσάγει τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, πού μεταμορφώνει οὐσιαστικά τήν τεχνική καί μετατρέπει τόν ἀγρότη σέ ἐργάτη ἐργοστασίου, σέ «ἐργάτη πού ἐκτελεῖ μιά φάση τῆς δουλιᾶς». Παραμένει ὅμως ἡ παραγωγή μέ τό χέρι, καί γι'

* Ἐπειδή, ὅπως τονίστηκε στόν πρόλογο, περιοριζόμαστε στήν ἐποχή μετά τή μεταρύθμιση, ἀφήνουμε κατά μέρος τίς μορφές βιομηχανίας πού βασίζονταν στή δουλιά τοῦ δουλοπάροικου πληθυσμοῦ.

** «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», IV, 5–7. — «Ὁδηγός» τοῦ 1890. — *Σισμαριόφ*: «Σύντομη μελέτη τῆς βιομηχανίας στήν περιοχή τῶν σιδηροδρόμων τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ καί τοῦ Σούια-Ἰβάνοβο». Πετρούπολη, 1892, σελ. 28–32.

* «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», III, σελ. 7, καί ἑπόμενες.

** Σισμαριόφ, 56–62.

*** «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VII, τεῦχος III. Μόσχα, 1883, σελ. 27–28.

**** Α. Σμιρνόφ, «Πάβλοβο καί Βόρσμα», σελ. 14.

***** Λαμπζίν, l. c., σελ. 66.

****** Γρηγόριεφ, l. c., σελ. 36.

******* «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση», τόμ. II, σελ. 27.

αὐτό τό λόγο ἡ πρόοδος τῶν μεθόδων παραγωγῆς χαρακτηρίζεται ἀναπόφευχτα ἀπό μιά μεγάλη βραδύτητα. Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας διαμορφώνεται αὐθόρμητα καί μεταβιβάζεται ἐπίσης μέ τήν παράδοση, ὅπως καί ἡ ἀγροτική δουλιά. Μονάχα ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία φέρνει ριζική ἀλλαγή, παραμερίζει τή χειροτεχνία, μεταμορφώνει τήν παραγωγή πάνω σέ νέες, ὀρθολογιστικές ἀρχές, χρησιμοποιεῖ συστηματικά τά δεδομένα τῆς ἐπιστήμης στήν παραγωγή. Ὥς τήν ἐποχή πού ὁ καπιταλισμός δέν εἶχε ὀργανώσει στή Ρωσία τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία, καί σέ κείνους τούς κλάδους τῆς βιομηχανίας ὅπου δέν τήν ἔχει ἀκόμα ὀργανώσει, διαπιστώνουμε σχεδόν πλέρια στασιμότητα τῆς τεχνικῆς, βλέπουμε νά χρησιμοποιεῖται ὁ ἴδιος μπάγκος τοῦ χειροτέχνη, ὁ ἴδιος νερόμυλος ἤ ἀνεμόμυλος, πού χρησιμοποιοῦνταν στήν παραγωγή πρίν ἀπό αἰῶνες. Ἀντίθετα, στούς κλάδους τῆς βιομηχανίας πού τούς ἔχει ὑποτάξει ἡ φάμπρικα βλέπουμε μιά πλέρια τεχνική ἐπανάσταση καί μιά ἐξαιρετικά γοργή πρόοδο τῶν μεθόδων τῆς μηχανοποιημένης παραγωγῆς.

Ἀνάλογα μέ τή διαφορετική συγκρότηση τῆς τεχνικῆς παρατηροῦμε καί διαφορετικά στάδια ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ μικρή ἐμπορευματική παραγωγή καί ἡ μανουφακτούρα χαρακτηρίζονται ἀπό τήν ὑπεροχή τῶν μικρῶν ἐπιχειρήσεων, ἀπό τίς ὁποῖες ξεχωρίζουν λίγες μόνο μεγάλες. Ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία ἐκτοπίζει ὁριστικά τίς μικρές ἐπιχειρήσεις. Οἱ κεφαλαιοκρατικές σχέσεις διαμορφώνονται καί στά μικρά ἐπαγγέλματα (μέ τή μορφή ἐργαστηρίων μέ μισθωτούς ἐργάτες καί μέ τή μορφή ἐμπορικοῦ κεφαλαίου), ὅμως ἐδῶ δέν εἶναι ἀκόμα ἀρκετά ἀναπτυγμένες καί δέν παίρνουν τή μορφή ὀξυμένων ἀντιθέσεων ἀνάμεσα στίς ὁμάδες τῶν ἀνθρώπων πού συμμετέχουν στήν παραγωγή. Ἐδῶ δέν ὑπάρχουν ἀκόμα οὔτε μεγάλα κεφάλαια, οὔτε πλατιά προλεταριακά στρώματα. Στή μανουφακτούρα βλέπουμε νά διαμορφώνονται καί τά δυό. Τό χάσμα ἀνάμεσα στόν κάτοχο τῶν μέσων παραγωγῆς καί στόν ἐργαζόμενο παίρνει πιά σημαντικές διαστάσεις. Ἀναπτύσσονται «πλούσιοι» βιομηχανικοί συνοικισμοί, πού ἡ μάζα τῶν κατοίκων τους ἀποτελεῖται ἀπό ἐντελῶς ἄπορους ἐργαζόμενους. Ἕνας μικρός ἀριθμός ἐμπόρων, πού διαχειρίζεται τεράστια ποσά γιά τήν ἀγορά τῶν πρώτων ὑλῶν καί τήν πούληση τῶν προϊόντων, καί μιά μάζα ἐργατῶν πού ἐκτελοῦν μιά φάση τῆς δουλιᾶς καί ζοῦν μεροδούλι-μεροφάγι — νά ἡ γενική εἰκόνα τῆς μανουφακτούρας. Ἡ ἀφθονία ὅμως τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων, ἡ διατήρηση τῆς σύνδεσης

μέ τή γῆ, ἡ διατήρηση τῶν παραδόσεων στήν παραγωγή καί σ' ὅλη τήν ὀργάνωση τῆς ζωῆς, ὅλα αὐτά δημιουργοῦν μιά μάζα ἀπό ἐνδιάμεσα στοιχεῖα ἀνάμεσα στά δυό ἄκρα τῆς μανουφακτούρας καί καθυστεροῦν τήν ἀνάπτυξη αὐτῶν τῶν ἄκρων. Στή μεγάλη μηχανική βιομηχανία ὅλα αὐτά τά ἐμπόδια χάνονται. Τά ἄκρα τῶν κοινωνικῶν ἀντιθέσεων φτάνουν στήν ἀνώτερη ἀνάπτυξη. Λές καί συγκεντρώνονται σ' ἕνα μέρος ὅλες οἱ σκοτεινές πλευρές τοῦ καπιταλισμοῦ: ἡ μηχανή, ὅπως εἶναι γνωστό, δίνει τεράστια ὤθηση στήν ἀπεριόριστη παράταση τῆς ἐργάσιμης μέρας, τραβιοῦνται στήν παραγωγή οἱ γυναῖκες καί τά παιδιά, δημιουργιέται (καί στίς συνθῆκες τῆς ἐργοστασιακῆς παραγωγῆς πρέπει νά δημιουργιέται) μιά ἐφεδρική στρατιά ἀπό ἄνεργους κτλ. Ἡ κοινωνικοποίηση ὅμως τῆς ἐργασίας, πού πραγματοποιεῖ τό ἐργοστάσιο σέ τεράστια κλίμακα, καί ἡ ἀλλαγή τῶν αἰσθημάτων καί τῶν ἀντιλήψεων τοῦ πληθυσμοῦ πού ἀπασχολεῖ (εἰδικότερα ἡ καταστροφή τῶν πατριαρχικῶν καί τῶν μικροαστικῶν παραδόσεων), προκαλοῦν ἀντίδραση: σέ διάκριση ἀπό τά προηγούμενα στάδια ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία ἀπαιτεῖ ἐπιταχτικά τή σχεδιασμένη ρύθμιση τῆς παραγωγῆς καί τόν κοινωνικό ἔλεγχο πάνω της (μιά ἀπό τίς ἐκδηλώσεις αὐτῆς τῆς τάσης εἶναι ἡ ἐργατική νομοθεσία)*.

Ὁ ἴδιος ὁ χαρακτήρας τῆς ἀνάπτυξης τῆς παραγωγῆς ἀλλάζει στά διάφορα στάδια τοῦ καπιταλισμοῦ. Στίς μικροβιοτεχνίες ἡ ἀνάπτυξη αὐτή ἀκολουθεῖ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας. Ἡ ἀγορά εἶναι ἐξαιρετικά στενή, ἡ ἀπόσταση ἀπό τόν παραγωγό ὥς τόν καταναλωτή μικρή, οἱ μηδαμινές διαστάσεις τῆς παραγωγῆς προσαρμόζονται εὔκολα στήν ντόπια ζήτηση, πού οἱ διακυμάνσεις της εἶναι μικρές. Γι' αὐτό τό λόγο σέ τοῦτο τό στάδιο τή βιομηχανία τή χαρακτηρίζει μεγάλη σταθερότητα. Ἡ σταθερότητα ὅμως αὐτή ἰσοδυναμεῖ μέ στασιμότητα τῆς τεχνικῆς καί μέ διατήρηση τῶν πατριαρχικῶν κοινωνικῶν σχέσεων, πού μπερδεύονται μέ κάθε λογῆς ὑπολείμματα τῶν μεσαιωνικῶν παραδόσεων. Ἡ μανουφακτούρα δουλεύει γιά τή μεγάλη ἀγορά, κάποτε γιά ὅλο τό ἔθνος, καί γι' αὐτό ἡ παραγωγή ἀποχτᾶ ἕνα χαρακτήρα ἀστάθειας, πού προσιδιάζει στόν καπιταλισμό καί πού φτάνει τό κατακόρυφό της στήν ἐποχή τῆς φάμπρικας. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας δέν μπο-

* Γιά τή σύνδεση τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας μέ τίς συνθῆκες καί σχέσεις πού γεννάει ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία, βλ. τό II κεφάλαιο τοῦ δεύτερου μέρους τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Τ.-Μπαρανόβσκι «Ἡ ρωσική φάμπρικα» καί κυρίως τό ἄρθρο τοῦ «Νόβογε Σλόβο» τοῦ Ἰούλη 1897.

ρεῖ νά προχωρεῖ παρά μέ ἅλματα, μέ περιοδικές ἐναλλαγές τῶν περιόδων ἄνθισης καί κρίσης. Ἡ ἁλματική αὐτή ἀνάπτυξη τῆς φάμπρικας δυναμώνει σέ τεράστιο βαθμό τήν καταστροφή τῶν μικρῶν παραγωγῶν. Ἡ φάμπρικα πότε τραβάει κατά μάζες τούς ἐργάτες, στήν ἐποχή τῆς πυρετώδικης δουλιᾶς, καί πότε τούς πετάει στό δρόμο. Ὅρος ὕπαρξης καί ἀνάπτυξης τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας γίνεται ἡ δημιουργία μιᾶς τεράστιας ἐφεδρικῆς στρατιᾶς ἀπό ἀνέργους ἕτοιμους νά κάνουν ὁποιαδήποτε δουλιά. Στό II κεφάλαιο δείξαμε ἀπό ποιά στρώματα τῆς ἀγροτιᾶς στρατολογεῖται αὐτή ἡ στρατιά καί στά ἑπόμενα κεφάλαια σημειώσαμε τίς κυριότερες κατηγορίες ἀσχολιῶν, γιά τίς ὁποῖες τό κεφάλαιο κρατάει σέ ἐπιφυλακή αὐτές τίς ἐφεδρεῖες. Ἡ «ἀστάθεια» τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας προκαλοῦσε καί προκαλεῖ πάντα τά ἀντιδραστικά παράπονα τῶν ἀνθρώπων, πού ἐξακολουθοῦν νά βλέπουν τά πράγματα μέ τά μάτια τοῦ μικροπαραγωγοῦ καί ξεχνοῦν ὅτι μονάχα αὐτή ἡ «ἀστάθεια» εἶναι ἐκείνη πού ἀντικατάστησε τήν προηγούμενη στασιμότητα μέ τή γρήγορη ἀλλαγή τῶν μεθόδων παραγωγῆς κι ὅλων τῶν κοινωνικῶν σχέσεων.

Μιά ἀπό τίς ἐκδηλώσεις αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς εἶναι ὁ χωρισμός τῆς βιομηχανίας ἀπό τή γεωργία καί ἡ ἀπελευθέρωση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων στή βιομηχανία ἀπό τίς παραδόσεις τοῦ φεουδαρχικοῦ καί τοῦ πατριαρχικοῦ καθεστῶτος, πού βαραίνουν τήν ἀγροτική οἰκονομία. Στή μικρή ἐμπορευματική παραγωγή ὁ βιοτέχνης δέν ξεχώρισε ἀκόμα ἐντελῶς ἀπό τόν ἀγρότη. Στίς περισσότερες περιπτώσεις παραμένει γεωργός καί ἡ σύνδεση αὐτή τῆς μικρῆς βιοτεχνίας μέ τή μικρή γεωργία εἶναι τόσο βαθιά, πού παρατηροῦμε τόν ἐνδιαφέροντα νόμο τῆς παράλληλης ἀποσύνθεσης τῶν μικροπαραγωγῶν καί στή βιοτεχνία, καί στή γεωργία. Ἡ διαμόρφωση τῆς μικρῆς ἀστικῆς τάξης καί τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν συντελεῖται παράλληλα καί στούς δυό τομεῖς τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, προετοιμάζοντας ἔτσι καί στούς δυό πόλους τῆς ἀποσύνθεσης τήν ἀπόσπαση τοῦ βιοτέχνη ἀπό τή γεωργία. Στή μανουφακτούρα αὐτή ἡ ἀπόσπαση ἔχει κιόλας γίνει σέ πολύ σημαντικό βαθμό. Δημιουργοῦνται μιά ὁλόκληρη σειρά βιομηχανικά κέντρα πού δέν ἀσχολοῦνται μέ τή γεωργία. Κύριος ἐκπρόσωπος τῆς βιομηχανίας δέν εἶναι πιά ὁ ἀγρότης, ἀλλά ὁ ἔμπορος καί ὁ ἰδιοχτήτης τῆς μανουφακτούρας ἀπό τή μιά μεριά, κι ὁ «ἐργάτης τοῦ ἐργοστασίου» ἀπό τήν ἄλλη. Ἡ βιομηχανία καί οἱ σχετικά ἀναπτυγμένες ἐμπορικές σχέσεις μέ τόν ὑπόλοιπο κόσμο ἀνεβάζουν τό βιοτικό ἐπίπεδο τοῦ πλη-

θυσμοῦ καί τόν πολιτισμό του. Ὁ ἐργάτης τῆς μανουφακτούρας κοιτάζει κιόλας ἀφ' ὑψηλοῦ τόν ἀγρότη-γεωργό. Ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία ὁλοκληρώνει αὐτή τή μεταλλαγή, χωρίζει ὁριστικά τή βιομηχανία ἀπό τή γεωργία, δημιουργεῖ, ὅπως εἴδαμε, μιά ἰδιαίτερη τάξη τοῦ πληθυσμοῦ, ἐντελῶς ξένη πρός τήν παλιά ἀγροτιά, πού ξεχωρίζει ἀπ' αὐτήν γιατί ἔχει διαφορετικό τρόπο ζωῆς, διαφορετικές οἰκογενειακές σχέσεις, ἀνώτερο ἐπίπεδο ἀναγκῶν, τόσο ὑλικῶν ὅσο καί πνευματικῶν*. Στίς μικροβιοτεχνίες καί στή μανουφακτούρα βλέπουμε νά ὑπάρχουν πάντα ὑπολείμματα πατριαρχικῶν σχέσεων καί πολυποίκιλων μορφῶν προσωπικῆς ἐξάρτησης, πού στίς γενικές συνθῆκες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας χειροτερεύουν πάρα πολύ τήν κατάσταση τῶν ἐργαζομένων, τούς ταπεινώνουν καί τούς διαφθείρουν. Ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία, συγκεντρώνοντας σ' ἕναν τόπο τίς μάζες τῶν ἐργατῶν, πού σμίγουν συχνά ἀπό διάφορες ἄκρες τῆς χώρας, δέ συμβιβάζεται πιά καθόλου μέ τά ὑπολείμματα τῶν πατριαρχικῶν σχέσεων καί τῆς προσωπικῆς ἐξάρτησης καί χαρακτηρίζεται ἀπό μιά ἀληθινά «περιφρονητική στάση ἀπέναντι στό παρελθόν». Κι ἀκριβῶς αὐτή ἡ ρήξη μέ τίς ἀπαρχαιωμένες παραδόσεις ἦταν ἕνας ἀπό τούς οὐσιαστικούς ὅρους πού δημιούργησαν τή δυνατότητα καί προκάλεσαν τήν ἀνάγκη τῆς ρύθμισης τῆς παραγωγῆς καί τοῦ ἐλέγχου της ἀπό τήν κοινωνία. Μιλώντας εἰδικά γιά τήν ἀλλαγή πού ἐπέφερε ἡ φάμπρικα στίς συνθῆκες ζωῆς τοῦ πληθυσμοῦ, εἶναι ἀπαραίτητο νά σημειώσουμε ὅτι τό τράβηγμα τῶν γυναικῶν καί τῶν ἀνηλίκων** στήν παραγωγή εἶναι στή βάση του προοδευτικό φαινόμενο. Εἶναι ἀδιαφιλονίκητο, ὅτι ἡ κεφαλαιοκρατική φάμπρικα δημιουργεῖ γι' αὐτές τίς κατηγορίες τοῦ ἐργατικοῦ κόσμου μιά ἐξαιρετικά δύσκολη κατάσταση, ὅτι γι' αὐτές τίς κατηγορίες εἶναι

* Γιά τόν τύπο τοῦ «ἐργοστασιακοῦ ἐργάτη» σύγκρ. πιό πάνω τό κεφάλαιο VI, ὑποκ. II, 5, σελ. 317 (σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 418–419. *Η Σύντ.*).—Ἐπίσης τή «Συλλογή τῶν στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VII, τεῦχος III, Μόσχα, 1883, σελ. 58 (ὁ ἐργοστασιακός ἐργάτης εἶναι φιλόσοφος καί «ἔξυπνος»). — Τή «Συλλογή τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ», I, σελ. 42–43· τόμ. IV, σελ. 335. — «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», III, 113–114 κ. ἄ. — Τό «Νόβογε Σλόβο», 1897, Ὀχτώβρης, σελ. 63. — Σύγκρ. ἐπίσης τά προαναφερόμενα ἔργα τοῦ κ. Ζμπάνκοφ, πού χαρακτηρίζουν τούς ἐργάτες οἱ ὁποῖοι φεύγουν στίς πόλεις γιά ἐμποροβιομηχανικές δουλιές.

** Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τοῦ «Ὁδηγοῦ» τό 1890 δούλευαν στίς φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας συνολικά 875 764 ἐργάτες, ἀπό τούς ὁποίους οἱ 210 207 (24%) ἦταν γυναῖκες, 17 793 (2%) ἀγόρια καί 8216 (1%) κορίτσια.

ἐξαιρετικά ἀναγκαῖος ὁ περιορισμός καί ἡ ρύθμιση τῆς ἐργάσιμης μέρας, ἡ ἐξασφάλιση ὑγιεινῶν ὅρων ἐργασίας κτλ. Ὡστόσο θά ἦταν ἀντιδραστικές καί οὐτοπικές οἱ τάσεις ν' ἀπαγορευτεῖ ἐντελῶς ἡ δουλιά τῶν γυναικῶν καί τῶν ἀνήλικων στή βιομηχανία ἤ νά ὑποστηριχθεῖ τό πατριαρχικό καθεστώς ζωῆς, πού ἀπόκλειε αὐτή τήν ἐργασία. Καταστρέφοντας τήν πατριαρχική ἀπομόνωση αὐτῶν τῶν κατηγοριῶν τοῦ πληθυσμοῦ, πού πρωτύτερα δέν ἔβγαιναν ἔξω ἀπό τό στενό κύκλο τῶν οἰκιακῶν καί οἰκογενειακῶν σχέσεων, τραβώντας τες στήν ἄμεση συμμετοχή στήν κοινωνική παραγωγή, ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία προωθεῖ τήν ἀνάπτυξή τους, δυναμώνει τήν αὐτοτέλειά τους, δηλαδή δημιουργεῖ τέτιες συνθῆκες ζωῆς πού στέκουν ἀσύγκριτα πιό ψηλά ἀπό τήν πατριαρχική ἀκινησία τῶν προκεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων*.

* «Ἡ φτωχή γυναίκα-ὑφάντρα πηγαίνει στή φάμπρικα μέ τόν πατέρα καί τόν ἄντρα της, δουλεύει δίπλα τους κι ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτούς. Εἶναι κι αὐτή προστάτης τῆς οἰκογένειας, ὅπως κι ὁ ἄντρας». «Στή φάμπρικα... ἡ γυναίκα εἶναι ἐντελῶς αὐτοτελής παραγωγός, ἀνεξάρτητη ἀπό τόν ἄντρα της». Ὁ ἀριθμός τῶν γυναικῶν πού μάθαιναν ἀνάγνωση καί γραφή μεγάλωνε στίς φάμπρικες πολύ γρήγορα. («Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», III, 113, 118, 112 κ. ἄ.). Πολύ δικαιολογημένο εἶναι τό παρακάτω συμπέρασμα τοῦ κ. Χαριζομένοφ: ἡ βιομηχανία ἐξαλείφει τήν «οἰκονομική ἐξάρτηση τῆς γυναίκας ἀπό τήν οἰκογένεια... κι ἀπό τόν ἄντρα... Στήν ξένη φάμπρικα ἡ γυναίκα ἐξισώνεται μέ τόν ἄντρα, πρόκειται γιά τήν ἰσότητα τοῦ προλετάριου... Ἡ κεφαλαιοκρατικοποίηση τῆς βιομηχανίας παίζει σημαντικό ρόλο στήν πάλη τῆς γυναίκας γιά τήν ἀνεξαρτησία της στήν οἰκογένεια». «Ἡ βιομηχανία δημιουργεῖ γιά τή γυναίκα μιά νέα καί ἐντελῶς ἀνεξάρτητη ἀπό τήν οἰκογένεια καί τόν ἄντρα θέση» («Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», 1883, τεῦχος 12, σελ. 582 καί 596). Στή «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας» (τόμ. VII, μέρος II, Μόσχα, 1882, σελ. 152, 138–139) οἱ ἐρευνητές συγκρίνουν τή θέση τῆς ἐργάτριας στήν παραγωγή καλτσῶν μέ τό χέρι καί στήν παραγωγή καλτσῶν μέ μηχανή. Στήν παραγωγή καλτσῶν μέ τό χέρι τό μεροκάματο εἶναι περίπου 8 καπίκια, στήν παραγωγή καλτσῶν μέ μηχανή εἶναι 14–30 καπίκια. Στή μηχανοποιημένη παραγωγή ἡ κατάσταση τῆς ἐργάτριας περιγράφεται ἔτσι: «...Μπροστά μας ἔχουμε πιά μιά κοπέλα ἐλεύθερη, πού δέν τήν περιορίζει κανένα ἐμπόδιο, χειραφετημένη ἀπό τήν οἰκογένεια καί ἀπό καθετί πού ἀποτελεῖ τόν ὅρο ὕπαρξης τῆς γυναίκας-ἀγρότισσας, μιά κοπέλα πού κάθε στιγμή μπορεῖ νά πηγαίνει ἀπό τό ἕνα μέρος στό ἄλλο, ἀπό τό ἕνα ἀφεντικό στό ἄλλο, καί μπορεῖ κάθε στιγμή νά βρεθεῖ χωρίς δουλιά, χωρίς ἕνα κομμάτι ψωμί... Στή χειροποίητη παραγωγή ἡ πλέχτρα ἔχει τό πιό πενιχρό μεροκάματο, ἕνα μεροκάματο πού δέ θά ἔφτανε νά καλύψει τά ἔξοδα τῆς διατροφῆς, ἕνα μεροκάματο πού μπορεῖ νά τῆς φτάσει μονάχα μέ τήν προϋπόθεση ὅτι σάν μέλος μιᾶς οἰκογένειας νοικοκυρέων μέ γεωργικό κλῆρο, ἀπολαβαίνει ἕνα μέρος ἀπό τά προϊόντα αὐτῆς τῆς γῆς. Ὅταν ἡ παραγωγή εἶναι μηχανοποιημένη ἡ μαστόρισσα ἔχει, ἐκτός ἀπό τήν τροφή καί τό τσάι, καί τό μερο-

Τά δυό πρῶτα στάδια ἀνάπτυξης τῆς βιομηχανίας χαρακτηρίζονται ἀπό τή μόνιμη διαμονή τοῦ πληθυσμοῦ σ' ἕνα μέρος. Παραμένοντας ἀγρότης ὁ μικρός βιοτέχνης εἶναι δεμένος στό χωριό του μέ τό γεωργικό νοικοκυριό. Στίς συνθῆκες τῆς μανουφακτούρας ὁ ἐργάτης παραμένει συνήθως προσκολλημένος στή μικρή, κλειστή βιομηχανική περιφέρεια, πού δημιουργεῖται ἀπό τή μανουφακτούρα. Ἡ ἴδια ἡ συγκρότηση τῆς βιομηχανίας στό πρῶτο καί στό δεύτερο στάδιο τῆς ἀνάπτυξής της δέν περιέχει τίποτα πού θά μποροῦσε νά παραβιάσει τή μόνιμη διαμονή τοῦ πληθυσμοῦ σ' ἕνα μέρος καί τήν ἀπομόνωση τοῦ παραγωγοῦ. Οἱ σχέσεις ἀνάμεσα σέ διάφορες βιομηχανικές περιφέρειες εἶναι σπάνιες. Ἡ μεταφορά τῆς βιομηχανίας σέ ἄλλα μέρη γίνεται μονάχα μέ τή μετακίνηση μερικῶν μικροπαραγωγῶν, πού δημιουργοῦν νέες μικροβιοτεχνίες στίς ἀκρινές περιοχές τοῦ κράτους. Ἀντίθετα, ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία δημιουργεῖ ἀναγκαστικά τήν κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ. Οἱ ἐμπορικές σχέσεις ἀνάμεσα στίς διάφορες περιφέρειες πλαταίνουν σέ τεράστιο βαθμό. Οἱ σιδηρόδρομοι διευκολύνουν τή μετακίνηση. Ἡ ζήτηση ἐργατῶν μεγαλώνει γενικά, καί στό σύνολο, πότε ἀνεβαίνοντας στήν ἐποχή τῆς πυρετώδικης δουλιᾶς, πότε πέφτοντας στήν ἐποχή τῶν κρίσεων, ἔτσι πού τό πέρασμα τῶν ἐργατῶν ἀπό τή μιά ἐπιχείρηση στήν ἄλλη καί ἡ μετακίνησή τους ἀπό τή μιά ἄκρη τῆς χώρας στήν ἄλλη γίνεται ἀναγκαιότητα. Ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία δημιουργεῖ μιά σειρά νέα βιομηχανικά κέντρα, πού μέ πρωτοφανέρωτη ταχύτητα ἀναπτύσσονται κάποτε καί σέ ἀκατοίκητα μέρη, φαινόμενο πού δέ θά ἦταν μπορετό χωρίς μαζικές μετακινήσεις ἐργατῶν. Πιό κάτω θά μιλήσουμε γιά τήν ἔκταση καί τή σημασία τῶν λεγόμενων πλανόδιων μή γεωργικῶν ἐπαγγελμάτων. Τώρα ὅμως θά περιοριστοῦμε σέ σύντομες παρατηρήσεις μέ βάση τά στοιχεῖα τῆς ὑγειονομικῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Μόσχας. Ἡ ἐξέταση 103 175 βιομηχανικῶν ἐργατῶν ἑνός νομοῦ ἔδειξε ὅτι οἱ ἐργάτες, πού γεννήθηκαν στό νομό αὐτό καί δουλεύουν στίς φάμπρικες τοῦ νομοῦ τους, εἶναι 53 238 ἄτομα, δηλαδή τά 51,6 % τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ. Συνεπῶς, σχεδόν οἱ μισοί ἐργάτες μετοίκησαν ἀπό τόν ἕνα νομό στόν ἄλλο. Οἱ ἐργάτες πού γεννήθηκαν στό κυ-

κάματο πού τῆς ἐπιτρέπει νά ζεῖ ἔξω ἀπό τήν οἰκογένεια καί νά μή χρησιμοποιεῖ πιά τό εἰσόδημα τῆς οἰκογένειας ἀπό τή γῆ. Ἐπίσης τό μεροκάματο τῆς μαστόρισσας στή μηχανοποιημένη παραγωγή εἶναι μέ τίς ὑπάρχουσες συνθῆκες πιό ἐξασφαλισμένο».

βερνεῖο Μόσχας βρέθηκαν 66 038, δηλ. τά 64 %*. Περισσότερο ἀπό τό ἕνα τρίτο τῶν ἐργατῶν ἦρθαν ἀπό ἄλλα κυβερνεῖα (κυρίως ἀπό τά κυβερνεῖα τῆς κεντρικῆς βιομηχανικῆς ζώνης, πού συνορεύουν μέ τό κυβερνεῖο Μόσχας). Ἐπίσης ἡ σύγκριση τῶν διαφόρων νομῶν δείχνει ὅτι οἱ πιό βιομηχανικοί νομοί διακρίνονται γιά τό μικρότερο ποσοστό ντόπιων ἐργατῶν τους: λχ. στούς νομούς Μοζάισκ καί Βολοκολάμσκ, πού δέν εἶναι καί τόσο ἀναπτυγμένοι βιομηχανικά, τά 92–93 % τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν γεννήθηκαν στόν ἴδιο νομό πού δουλεύουν. Στούς βιομηχανικά πολύ ἀναπτυγμένους νομούς Μόσχας, Κολόμνας καί Μπογκορόντσκ τό ποσοστό τῶν ντόπιων ἐργατῶν πέφτει στά 24 % — 40 % — 50 %. Ἀπό τό γεγονός αὐτό οἱ ἐρευνητές βγάζουν τό συμπέρασμα, ὅτι «ἡ σημαντική ἀνάπτυξη τῆς ἐργοστασιακῆς παραγωγῆς στό νομό εὐνοεῖ τή συρροή ξένων στοιχείων στό νομό αὐτό»**. Τά στοιχεῖα αὐτά δείχνουν ἐπίσης (προσθέτουμε ἐμεῖς) ὅτι ἡ μετακίνηση τῶν ἐργατῶν βιομηχανίας χαρακτηρίζεται ἀπό τά ἴδια γνωρίσματα πού διαπιστώσαμε σχετικά μέ τή μετακίνηση τῶν γεωργικῶν ἐργατῶν. Συγκεκριμένα, καί οἱ ἐργάτες τῆς βιομηχανίας δέ φεύγουν μονάχα ἀπό τά μέρη ὅπου ὑπάρχει πλεόνασμα ἐργατῶν, ἀλλά καί ἀπό τά μέρη ὅπου ὑπάρχει ἔλλειψη ἐργατῶν. Λχ. στό νομό Μπρόνιτσι πηγαίνουν 1125 ἐργάτες ἀπό τούς ἄλλους νομούς τοῦ κυβερνείου Μόσχας κι ἀπό ἄλλα κυβερνεῖα καί ταυτόχρονα φεύγουν 1246 ἐργάτες σέ πιό βιομηχανικούς νομούς: τῆς Μόσχας καί τοῦ Μπογκορόντσκ. Συνεπῶς, οἱ ἐργάτες δέ φεύγουν μόνο γιατί δέ βρίσκουν «εὔκολα δουλιές στόν τόπο τους», ἀλλά καί γιατί ἐπιδιώκουν νά πᾶνε ἐκεῖ ὅπου εἶναι καλύτερα. Ὅσο στοιχειῶδες κι ἄν εἶναι αὐτό τό γεγονός, δέν πειράζει νά τό ὑπενθυμίσουμε ἀκόμα μιά φορά στούς ναρόντνικους-οἰκονομολόγους, πού ἐξιδανικεύουν τίς ντόπιες δουλιές καί κατακρίνουν τά πλανόδια ἐπαγγέλματα, παραγνωρίζοντας τήν προοδευτική σημασία τῆς κινητικότητας τοῦ πληθυσμοῦ πού δημιουργεῖ ὁ καπιταλισμός.

Τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα πού περιγράψαμε πιό πάνω καί πού κάνουν τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία νά ξεχωρίζει ἀπό τίς προηγούμενες μορφές τῆς βιομηχανίας, μπορεῖ νά τά συνοψίσουμε μέ τίς λέξεις: κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας.

* Στό λιγότερο βιομηχανικά ἀναπτυγμένο κυβερνεῖο Σμολένσκ ἡ ἐξέταση πέντε χιλιάδων ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν ἔδειξε, ὅτι τά 80 % τῶν ἐργατῶν εἶχαν γεννηθεῖ στό ἴδιο τό κυβερνεῖο Σμολένσκ (Ζμπάνκοφ, l. c., II, 442).

** «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τμῆμα ὑγειονομικῆς στατιστικῆς, τόμ. IV, μέρος I (Μόσχα, 1890), σελ. 240.

Πραγματικά, καί ἡ παραγωγή γιά τήν τεράστια ἐθνική καί διεθνῆ ἀγορά, καί ἡ ἀνάπτυξη στενῶν ἐμπορικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στίς διάφορες περιοχές τῆς χώρας καί στίς διάφορες χῶρες, γιά τήν ἀγορά πρώτων ὑλῶν καί βοηθητικῶν ὑλικῶν, καί ἡ τεράστια τεχνική πρόοδος, καί ἡ συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς καί τοῦ πληθυσμοῦ σέ κολοσσιαῖες ἐπιχειρήσεις, καί τό σπάσιμο τῶν ξεφτισμένων παραδόσεων τοῦ πατριαρχικοῦ τρόπου ζωῆς, καί ἡ δημιουργία κινητικότητας τοῦ πληθυσμοῦ, καί τό ἀνέβασμα τοῦ ἐπιπέδου τῶν ἀναγκῶν, καί ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐργαζόμενου — ὅλα αὐτά εἶναι στοιχεῖα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές πού ὁλοένα καί περισσότερο κοινωνικοποιεῖ τήν παραγωγή τῆς χώρας καί μαζί της κι ὅσους συμμετέχουν στήν παραγωγή*.

* Κατά τή γνώμη μας, τά στοιχεῖα πού ἐκθέσαμε στά τρία τελευταῖα κεφάλαια δείχνουν, ὅτι ἡ ταξινόμηση τῶν κεφαλαιοκρατικῶν μορφῶν καί σταδίων τῆς βιομηχανίας, πού ἔκανε ὁ Μάρξ, εἶναι πιό σωστή καί πιό περιεκτική ἀπό τή διαδομένη σήμερα ταξινόμηση, πού ἀνακατεύει τή μανουφακτούρα μέ τή φάμπρικα καί ξεχωρίζει τή δουλιά γιά λογαριασμό τοῦ προαγοραστῆ σάν μιά ἰδιαίτερη μορφή βιομηχανίας (Χέλντ, Μπιοῦχερ). Ὅταν ἀνακατεύεις τή μανουφακτούρα μέ τή φάμπρικα, εἶναι σάν νά παίρνεις γιά βάση τῆς ταξινόμησης καθαρά ἐξωτερικά γνωρίσματα, καί νά παραβλέπεις τίς οὐσιαστικές ἰδιομορφίες τῆς τεχνικῆς, τῆς οἰκονομίας καί τῶν συνθηκῶν ζωῆς, πού κάνουν νά ξεχωρίζει ἡ μανουφακτουρική ἀπό τήν μηχανική περίοδο τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὅσο γιά τήν κεφαλαιοκρατική δουλιά στό σπίτι, παίζει ἀναμφισβήτητα πολύ σπουδαῖο ρόλο στό μηχανισμό τῆς κεφαλαιοκρατικῆς βιομηχανίας. Εἶναι ἐπίσης ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ δουλιά γιά λογαριασμό τοῦ προαγοραστῆ εἶναι πολύ χαρακτηριστική, προπαντός γιά τόν προμηχανικό καπιταλισμό, τή βρίσκουμε ὅμως (κι ὄχι σέ μικρή ἔκταση) στίς πιό διαφορετικές περιόδους ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ. Δέν μπορεῖ νά καταλάβει κανείς τή σημασία τῆς δουλιᾶς γιά λογαριασμό τοῦ προαγοραστῆ, ἄν δέν τή συνδέσει μ' ὅλη τή συγκρότηση τῆς βιομηχανίας στή δοσμένη περίοδο ἤ στό δοσμένο στάδιο ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ. Κι ὁ ἀγρότης πού πλέκει καλάθια ἐπί παραγγελία τοῦ μπακάλη τοῦ χωριοῦ καί ὁ χερουλᾶς τοῦ Πάβλοβο πού φτιάχνει στό σπίτι του λαβές μαχαιριῶν ἐπί παραγγελία τοῦ Ζαβιάλοφ, καί ἡ ἐργάτρια πού ράβει ροῦχα, παπούτσια, γάντια, πού κολλάει κουτάκια ἐπί παραγγελία τῶν μεγάλων ἐργοστασιαρχῶν ἤ ἐμπόρων — ὅλοι αὐτοί δουλεύουν γιά λογαριασμό τοῦ προαγοραστῆ, ὅμως ἡ κεφαλαιοκρατική δουλιά στό σπίτι ἔχει σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις διαφορετικό χαρακτήρα καί διαφορετική σημασία. Φυσικά, δέν ἀρνούμαστε καθόλου τή συμβολή λχ. τοῦ Μπιοῦχερ στήν ἐξέταση τῶν *προ*κεφαλαιοκρατικῶν μορφῶν τῆς βιομηχανίας, θεωροῦμε ὅμως λαθεμένη τήν ταξινόμηση πού κάνει γιά τίς κεφαλαιοκρατικές μορφές τῆς βιομηχανίας. — Δέν μποροῦμε νά συμφωνήσουμε μέ τίς ἀπόψεις τοῦ κ. Στροῦβε (βλ. «Μίρ Μπόζι», 1898, τεῦχος 4), ἐφόσον δέχεται τή θεωρία τοῦ Μπιοῦχερ (στό μέρος πού ἀναφέραμε) καί τήν ἐφαρμόζει στή ρωσική «βιοτεχνία». (Ἀπό τότε πού γράφτηκαν αὐτές οἱ γραμμές — 1899 — ὁ κ. Στροῦβε πρόλαβε νά ὁλοκληρώσει τόν κύκλο τῆς ἐπιστημονικῆς καί πολιτικῆς ἀνάπτυξής του. Ἀπό ταλαντευόμενος ἀνάμεσα στόν Μπιοῦχερ καί στόν Μάρξ, ἀνάμεσα στή φιλελεύθερη

Ὡς πρός τή σχέση ἀνάμεσα στή μεγάλη μηχανική βιομηχανία τῆς Ρωσίας καί στήν ἐσωτερική ἀγορά γιά τόν καπιταλισμό, τά στοιχεῖα πού ἐκθέσαμε πιό πάνω ὁδηγοῦν στό παρακάτω συμπέρασμα. Ἡ γρήγορη ἀνάπτυξη τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας στή Ρωσία δημιουργεῖ τεράστια καί ὁλοένα ἀναπτυσσόμενη ἀγορά γιά τά μέσα παραγωγῆς (οἰκοδομικά ὑλικά, καύσιμη ὕλη, μέταλλα κτλ.), αὐξάνει πολύ γρήγορα τό ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ πού ἀσχολεῖται μέ τήν παραγωγή ἀντικειμένων παραγωγικῆς κι ὄχι ἀτομικῆς κατανάλωσης. Ἀλλά καί ἡ ἀγορά γιά εἴδη ἀτομικῆς κατανάλωσης αὐξάνει γρήγορα, γιατί ἀναπτύσσεται ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία πού τραβάει ὁλοένα καί μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή γεωργία στίς ἐμπορικοβιομηχανικές δουλιές. Ὅσο γιά τήν ἐσωτερική ἀγορά γιά τά βιομηχανικά προϊόντα, τό προτσές τοῦ σχηματισμοῦ αὐτῆς τῆς ἀγορᾶς τό ἐξετάσαμε λεπτομερειακά στά πρῶτα κεφάλαια αὐτῆς τῆς ἐργασίας.

καί στή σοσιαλιστική οἰκονομία, ἔγινε καθαρότατος φιλελεύθερος ἀστός. Ὁ συντάχτης αὐτῶν τῶν γραμμῶν εἶναι περήφανος γιατί βοήθησε, στό μέτρο τῶν δυνάμεών του, νά καθαριστεῖ ἡ σοσιαλδημοκρατία ἀπό παρόμοια στοιχεῖα. *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.)*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII

Ο ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

Τώρα μᾶς μένει νά συνοψίσουμε τά στοιχεῖα, πού ἐξετάσαμε στά προηγούμενα κεφάλαια καί νά προσπαθήσουμε νά δόσουμε μιά ἰδέα γιά τήν ἀμοιβαία ἐξάρτηση τῶν διαφόρων τομέων τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας στήν κεφαλαιοκρατική ἀνάπτυξή τους.

Ι. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΩΝ

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ ἐμπορευματική κυκλοφορία προηγεῖται ἀπό τήν ἐμπορευματική παραγωγή κι ἀποτελεῖ ἕναν ἀπό τούς ὅρους (ὄχι ὅμως καί τό μοναδικό) γιά τήν ἐμφάνιση αὐτῆς τῆς τελευταίας. Σέ τούτη τήν ἐργασία περιορίσαμε τό καθῆκον μας στήν ἐξέταση τῶν στοιχείων τῆς ἐμπορευματικῆς καί τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, καί γι' αὐτό δέ σκοπεύουμε νά σταθοῦμε λεπτομερειακά στό σοβαρό ζήτημα τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας στή Ρωσία μετά τή μεταρύθμιση. Γιά νά δόσουμε μιά γενική εἰκόνα γιά τήν ταχύτητα τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς ἀρκοῦν οἱ παρακάτω σύντομες παρατηρήσεις.

Τό ρωσικό σιδηροδρομικό δίχτυ αὐξήθηκε ἀπό 3819 χιλιόμετρα, πού ἦταν τό 1865, σέ 29 063 χλμ. τό 1890*, δηλαδή μεγάλωσε πάνω ἀπό τό ἑπταπλάσιο. Ἡ Ἀγγλία ἔκανε τό ἀντίστοιχο βῆμα σέ πιό μακρόχρονη περίοδο (τό 1845 εἶχε 4082 χιλιόμετρα καί τό 1875—26 819 χιλιόμετρα, δηλ. ὑπῆρχε αὔξηση στό

* «Uebersichten der Weltwirtschaft», l. c. («Ἀνασκοπήσεις τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας»,στό ἴδιο σημεῖο.*Η Σύντ.*).Τό1904 ὑπῆρχαν 54 878 χιλιόμετρα σιδηροδρομικές γραμμές στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία (μαζί μέ τό βασίλειο τῆς Πολωνίας, τόν Καύκασο καί τή Φιλλανδία) καί 8351 στήν Ἀσιατική Ρωσία. *(Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.)*

ἑξαπλάσιο), ἡ Γερμανία — σέ πιό σύντομη χρονική περίοδο (τό 1845 εἶχε 2143 χιλιόμ. καί τό 1875 — 27 981 χιλιόμετρα, δηλ. ὑπῆρχε αὔξηση στό δωδεκαπλάσιο). Τά βέρστια τῶν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν πού κατασκευάζονταν σ' ἕνα χρόνο, κυμαίνονταν πολύ ἀπό περίοδο σέ περίοδο: λχ. στήν πενταετία 1868–1872 κατασκευάστηκαν σιδηρόδρομοι μήκους 8806 βέρστια, ἐνῶ στήν πενταετία 1878–1882 μονάχα 2221*. Ἀπό τήν ἔκταση αὐτῶν τῶν διακυμάνσεων μπορεῖ νά κρίνει κανείς τί τεράστια ἐφεδρική στρατιά ἀνέργων χρειάζεται ὁ καπιταλισμός πού πότε ἐπεκτείνει, πότε ἐλαττώνει τή ζήτηση ἐργατῶν. Στήν ἀνάπτυξη τῆς κατασκευῆς σιδηροδρομικῶν γραμμῶν τῆς Ρωσίας ὑπῆρχαν δυό περίοδοι τεράστιας ἀνόδου: τά τέλη τῆς δεκαετίας 1860–1870 (καί ἡ ἀρχή τῆς δεκαετίας 1870–1880) καί τό δεύτερο μισό τῆς δεκαετίας 1890–1900. Ἀπό τό 1865 ὥς τό 1875 ἡ μέση χρονιάτικη αὔξηση τοῦ ρωσικοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου ἦταν 1500 χιλιόμετρα καί ἀπό τά 1893 ὥς τά 1897, περίπου 2500 χιλιόμετρα.

Ἡ μεταφορά φορτίων μέ τούς σιδηροδρόμους ἦταν: τό 1868 — 439 ἑκατομμύρια πούτια, τό 1873 — 1117 ἑκ. πούτια, τό 1881 — 2532 ἑκ. πούτια, τό 1893 — 4846 ἑκ. πούτια. Τό 1896 — 6145 ἑκ. πούτια καί τό 1904 — 11 072 ἑκ. πούτια. Μέ ὄχι μικρότερη ταχύτητα ἀναπτυσσόταν καί ἡ κίνηση τῶν ἐπιβατῶν: τό 1868 — 10,4 ἑκ. ἐπιβάτες, τό 1873 — 22,7, τό 1881 — 34,4, τό 1893 — 49,4, τό 1896 — 65,5 καί τό 1904 — 123,6**.

Ἡ ἀνάπτυξη τῶν ὑδάτινων μεταφορῶν παρουσιάζεται ὡς ἑξῆς (στοιχεῖα γιά ὅλη τή Ρωσία)*** [βλ. τόν πίνακα στή σελ. 581. *Σημ. μετ.*].

Τό 1881 μεταφέρθηκαν ἀπό τούς ἐσωτερικούς ὑδάτινους δρόμους τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας 899,7 ἑκατομμύρια πούτια φορτίο, τό 1893 — 1181,5 ἑκ. πούτια καί τό 1896 — 1553 ἑκ. πούτια. Ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν φορτίων ἦταν 186,5 ἑκατομμύρια ρούβλια, 257,2 ἑκ. ρούβλια καί 290 ἑκ. ρούβλια.

Τό 1868 ὁ ἐμπορικός στόλος τῆς Ρωσίας ἀποτελοῦνταν ἀπό

* *Β. Μιχαηλόβσκι*, «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου τῆς Ρωσίας». «Ἐργασίες τῆς Αὐτοκρατορικῆς ἐλεύθερης οἰκονομικῆς ἑταιρείας», 1898, τεῦχος 2.

** «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», 511. — Κος Ν. —ον, «Δοκίμιο», παράρτημα. — «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», XVII, 67 σελ. — «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1898, τεῦχος 43. — «Ἐπετηρίδα τῆς Ρωσίας», 1905, Πετρούπολη, 1906.

*** «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», 445. — «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», XVII, σελ. 42. — «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1898, τεῦχος 44.

Χρόνια	Ἀτμόπλοια		Ἀριθμός μή ἀτμοκινήτων	Χωρητικότητα τῶν πλοίων σέ ἑκατομ. πούτια			Ἀξία τῶν πλοίων σέ ἑκατομ. ρούβλια			Ἀριθμός ναυτεργατῶν		
	Ἀριθμός	Δύναμη σέ ἵππους		ἀτμοπλοίων	μή ἀτμοκινήτων	Σύνολο	ἀτμοπλοίων	μή ἀτμοκινήτων	Σύνολο	στά ἀτμόπλοια	στά μή ἀτμοκίνητα	Σύνολο
1868	646	47 313	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1884	1 246	72 105	20 095	6,1	362	368,1	48,9	32,1	81	18 766	94 099	112 865
1890	1 824	103 206	20 125	9,2	401	410,2	75,6	38,3	113,9	25 814	90 356	116 170
1895	2 539	129 759	20 580	12,3	526,9	539,2	97,9	46,0	143,9	32 689	85 608	118 297

51 ἀτμόπλοια χωρητικότητας 14,3 χιλιάδες λάστ[160], κι ἀπό 700 ἱστιοφόρα, χωρητικότητας 41,8 χιλιάδων λάστ, καί τό 1896 ἀπό 522 ἀτμόπλοια χωρητικότητας 161,6 χιλιάδων λάστ*.

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορικῆς ναυσιπλοΐας σ' ὅλα τά λιμάνια τῶν ἐξωτερικῶν θαλασσῶν ἦταν ἡ παρακάτω. Στήν πενταετία 1856–1860 ὁ ἀριθμός τῶν πλοίων πού εἰσπλέανε καί ἀποπλέανε ἦταν κατά μέσο ὅρο 18 901 τό χρόνο, χωρητικότητας 3783 χιλιάδων τόννων καί στά 1886–1890 κατά μέσο ὅρο 23 201 πλοῖα (+ 23 %), χωρητικότητας 13 845 χιλιάδων τόννων (+266%). Συνεπῶς, ἡ χωρητικότητα αὐξήθηκε κατά $3^2/_3$ φορές. Μέσα σέ 39 χρόνια (ἀπό τό 1856 ὥς τό 1894) ἡ χωρητικότητα αὐξήθηκε κατά 5,5 φορές. Ἄν παράλληλα χωρίσουμε τά ρωσικά καί τά ξένα πλοῖα, θά δοῦμε ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν πρώτων αὐξήθηκε σ' αὐτά τά 39 χρόνια κατά 3,4 φορές (ἀπό 823 σέ 2789) καί ἡ χωρητικότητά τους κατά 12,1 φορές (ἀπό 112,8 χιλιάδες τόννους σέ 1368,0 χιλιάδες τόννους), ἐνῶ ὁ ἀριθμός τῶν ξένων αὐξήθηκε κατά 16 % (ἀπό 18 284 σέ 21 160) καί ἡ χωρητικότητά τους κατά 5,3 φορές (ἀπό 3448 χιλιάδες τόννους σέ 18 267 χιλιάδες τόννους)**. Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι ἡ ἔκταση τῆς χωρητικότητας τῶν πλοίων, πού εἰσπλέανε καί ἀποπλέανε κυμαίνεται ἐπίσης πάρα πολύ ἀπό χρόνο σέ χρόνο (λχ. τό 1878 ἦταν 13 ἑκατομμύρια τόννοι καί τό 1881 — 8,6 ἑκατ. τόννοι), καί ἀπό τίς διακυμάνσεις αὐτές μπορεῖ νά κρίνει κανείς ἐνμέρει γιά τίς διακυμάνσεις πού δημιουργοῦνται στή ζήτηση ἀνειδίκευτων ἐργατῶν, λιμενεργα-

* «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», 758 καί «Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», I, 363. — «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», XVII, 30.

** «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις». Τό ἐξωτερικό ἐμπόριο τῆς Ρωσίας, σελ. 56 καί ἑπόμενες.

τῶν κτλ. Καί δῶ ὁ καπιταλισμός ἀπαιτεῖ τήν ὕπαρξη μάζας ἀνθρώπων πού ἔχουν πάντα ἀνάγκη ἀπό δουλιά καί πού εἶναι ἕτοιμοι, μέ τήν πρώτη ζήτηση, νά τήν ἀναλάβουν, ὅσο προσωρινή κι ἄν εἶναι.

Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου φαίνεται ἀπό τά παρακάτω στοιχεῖα*:

Χρόνια	Ἀριθμός τῶν κατοίκων τῆς Ρωσίας χωρίς τή Φιλλανδία, σέ ἑκατομμύρια	Σύνολο ἀξίας ἐξαγωγῶν καί εἰσαγωγῶν μαζί, σέ ἑκατομμύρια χάρτινα ρούβλια	Ἀξία ὅλου τοῦ ὄγκου τῶν συναλλαγῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου κατά κάτοικο, σέ ρούβλια
1856–1860	69,0	314,0	4,55
1861–1865	73,8	347,0	4,70
1866–1870	79,4	554,2	7,00
1871–1875	86,0	831,1	9,66
1876–1880	93,4	1 054,8	11,29
1881–1885	100,6	1 107,1	11,00
1886–1890	108,9	1 090,3	10,02
1897–1901	130,6	1 322,4	10,11

Γενική εἰκόνα γιά τήν ἔκταση τῶν τραπεζιτικῶν συναλλαγῶν καί τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου μᾶς δίνουν τά παρακάτω στοιχεῖα. Τό συνολικό ποσό τῶν πληρωμῶν τῆς Κρατικῆς Τράπεζας αὐξήθηκε ἀπό 113 ἑκατομμύρια ρούβλια τό 1860–1863 (170 ἑκατομμύρια ρούβλια τό 1864–1868) σέ 620 ἑκατομμύρια ρούβλια τό 1884–1888, καί τό ποσό τῶν καταθέσεων σέ τρέχοντα λογαριασμό ἀπό 335 ἑκατομμύρια ρούβλια, πού ἦταν τό 1864–1868, σέ 1495 ἑκατομμύρια ρούβλια τό 1884–1888**. Οἱ συναλλαγές τῶν πιστωτικῶν-ἀποταμιευτικῶν ἑταιριῶν καί τῶν ταμιευτηρίων (ἀγροτικῶν καί βιομηχανικῶν) αὐξήθηκαν ἀπό $2\,^3/_4$ ἑκατομμύρια ρούβλια πού ἦταν τό 1872 (τό 1875 ἦταν 21,8 ἑκ. ρούβλια) σέ 82,6 ἑκατομμύρια ρούβλια τό 1892 καί σέ 189,6 ἑκατομμύρια ρούβλια τό 1903***. Τά χρέη τῶν κατόχων γῆς αὐξήθηκαν ἀπό τό 1889 ὥς τό 1894 μέ τήν παρακάτω κλίμακα: ἡ ἀξία τῆς ὑποθηκευμένης γῆς ἀνέβηκε ἀπό 1395 ἑκατομμύρια ρούβλια σέ 1827 ἑκατομμύρια ρούβλια καί τό συνολικό ποσό τῶν δανείων ἀπό 791 ἑκατομμύρια ρούβλια σέ 1044 ἑκατ. ρούβλια****. Οἱ συναλλαγές τῶν ταμιευτηρίων ἀναπτύχθηκαν ἰδιαίτερα στίς δεκαετίες 1880–1890 καί 1890–1900. Τό 1880 ὑπῆρχαν 75 ταμιευτήρια, τό 1897—4315 (ἀπό τά ὁποῖα τά 3454 ἦταν τῶν

* Ibid., σελ. 17. «Ἐπετηρίδα τῆς Ρωσίας» γιά τό 1904. Πετρούπολη, 1905.
** «Συλλογή στοιχείων γιά τή Ρωσία», 1890, CIX.
*** «Συλλογή στοιχείων γιά τή Ρωσία», 1896, πίνακας CXXVII.
**** Ibidem.

ταχυδρομείων καί τηλεγραφείων). Τό 1880 οἱ καταθέσεις ἦταν 4,4 ἑκατομμύρια ρούβλια καί τό 1897 — 276,6 ἑκατομμύρια ρούβλια. Τό ὑπόλοιπο στό τέλος τοῦ χρόνου ἦταν 9,0 ἑκατομμύρια ρούβλια τό 1880 καί 494,3 ἑκατομ. ρούβλια τό 1897. Ἀπό τήν ἄποψη τῆς χρονιάτικης αὔξησης τοῦ κεφαλαίου ξεχωρίζουν ἰδιαίτερα τά χρόνια τῆς *πείνας*, 1891 καί 1892 (52,9 καί 50,5 ἑκατομμύρια ρούβλια), καί τά δυό τελευταῖα χρόνια (τό 1896: 51,6 ἑκ. ρούβλια καί τό 1897: 65,5 ἑκ. ρούβλια)*.

Οἱ νεότερες πληροφορίες δείχνουν ἀκόμα πιό μεγάλη ἀνάπτυξη τῶν ταμιευτηρίων. Τό 1904 ὑπῆρχαν σ' ὅλη τή Ρωσία 6557 ταμιευτήρια, ὁ ἀριθμός τῶν καταθετῶν ἦταν 5,1 ἑκατομμύρια καί τό συνολικό ποσό τῶν καταθέσεων 1105,5 ἑκατομμύρια ρούβλια. Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή πρέπει νά ποῦμε, ὅτι στή χώρα μας καί οἱ παλιοί ναρόντνικοι καί οἱ νέοι ὀπορτουνιστές τοῦ σοσιαλισμοῦ ἔδειχναν πολλές φορές (γιά νά μεταχειριστοῦμε ἤπια ἔκφραση) μεγάλη ἀφέλεια ὅταν μιλοῦσαν γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν ταμιευτηρίων, θεωρώντας την σάν ἔνδειξη τῆς «λαϊκῆς» εὐημερίας. Γι' αὐτό τό λόγο δέ θἆναι ἴσως περιττό νά συγκρίνουμε τήν κατανομή τῶν καταθέσεων σ' αὐτά τά ταμιευτήρια στή Ρωσία (1904) καί στή Γαλλία (1900 — πληροφορίες ἀπ' τό «Bulletin de l' Office du travail», 1901, ἀρ. 10).

Στή Ρωσία:

Ποσά καταθέσεων	Ἀριθμός καταθετῶν σέ χιλιάδες	%	Σύνολο καταθέσεων σέ ἑκατομμύρια ρούβλια	%
ὥς 25 ρούβλια	1 870,4	38,7	11,2	1,2
25–100 »	967,7	20,0	52,8	5,4
100–500 »	1 380,7	28,6	308,0	31,5
πάνω ἀπό 500 »	615,5	12,7	605,4	61,9
Σύνολο	4 834,3	100	977,4	100

Στή Γαλλία:

Ποσά καταθέσεων	Ἀριθμός καταθετῶν σέ χιλιάδες	%	Σύνολο καταθέσεων σέ ἑκατομμύρια φράγκα	%
ὥς 100 φράγκα	5 273,5	50,1	143,6	3,3
100–500 »	2 197,4	20,8	493,8	11,4
500–1000 »	1 113,8	10,6	720,4	16,6
πάνω ἀπό 1000 »	1 948,3	18,5	2 979,3	68,7
Σύνολο	10 533,0	100	4 337,1	100

Πόσο ὑλικό ὑπάρχει ἐδῶ γιά τούς ναρόντνικους, τούς ρεβιζιονιστές καί τούς καντέτους ἀπολογητές! Ἀνάμεσα στ' ἄλλα

* «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1898, τεῦχος 26.

εἶναι ἐνδιαφέρον τό γεγονός, ὅτι στή Ρωσία οἱ καταθέσεις ἔχουν κατανεμηθεῖ ἐπίσης σέ 12 ὁμάδες, ἀνάλογα μέ τά βιοποριστικά ἐπαγγέλματα καί τίς ἀσχολίες τῶν καταθετῶν. Διαπιστώνεται ὅτι οἱ περισσότερες καταθέσεις ἀναλογοῦν στή γεωργία καί στά ἐπαγγέλματα τοῦ χωριοῦ — 228,5 ἑκατομμύρια ρούβλια, καί οἱ καταθέσεις αὐτές αὐξάνουν ἐξαιρετικά γρήγορα. Τό χωριό ἐκπολιτίζεται, καί τό ἐπάγγελμα τῆς καταστροφῆς τοῦ μουζίκου γίνεται ὁλοένα καί πιό ἐπικερδές.

Ἄς γυρίσουμε ὅμως στό ἄμεσο θέμα μας. Βλέπουμε ὅτι τά στοιχεῖα μαρτυροῦν γιά τήν τεράστια ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας καί τῆς συσσώρευσης κεφαλαίων. Πῶς δημιουργήθηκε σ' ὅλους τούς τομεῖς τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας ἕνα εὐνοϊκό πεδίο γιά τήν ἐπένδυση κεφαλαίων καί πῶς τό ἐμπορικό κεφάλαιο μετατράπηκε σέ βιομηχανικό κεφάλαιο, δηλαδή στράφηκε πρός τήν παραγωγή καί δημιούργησε κεφαλαιοκρατικές σχέσεις ἀνάμεσα σ' αὐτούς πού παίρνουν μέρος στήν παραγωγή, τό δείξαμε πιό πάνω.

II. Η ΑΥΞΗΣΗ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΙΚΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

Πιό πάνω εἴπαμε κιόλας, ὅτι ἡ αὔξηση τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ σέ βάρος τοῦ γεωργικοῦ εἶναι ἕνα φαινόμενο, ἀπαραίτητο γιά κάθε κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Ἐπίσης ἐξετάσαμε πῶς γίνεται διαδοχικά ὁ χωρισμός τῆς βιομηχανίας ἀπό τή γεωργία, καί τώρα μᾶς μένει μόνο νά συνοψίσουμε τά στοιχεῖα σχετικά μ' αὐτό τό ζήτημα.

1) Ἡ ἀνάπτυξη τῶν πόλεων

Ἡ πιό παραστατική ἔκφραση τοῦ προτσές πού ἐξετάζουμε εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῶν πόλεων. Νά τά στοιχεῖα γι' αὐτή τήν ἀνάπτυξη στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία (50 κυβερνεῖα) στήν ἐποχή μετά τή μεταρύθμιση *:

* Γιά τό 1863 οἱ ἀριθμοί εἶναι ἀπό τά «Στατιστικά χρονικά» (I, 1866) καί τή «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή». Οἱ ἀριθμοί γιά τόν πληθυσμό τῶν πόλεων τῶν κυβερνείων Ὀρενμπούργκ καί Οὐφά εἶναι διορθωμένοι μέ βάση τούς πίνακες τῶν πόλεων. Γι' αὐτό, τό σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων στή χώρα μας εἶναι 6105,1 χιλιάδες κι ὄχι 6087,1 χιλιάδες, ὅπως δείχνει ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή». — Γιά τό 1885 πήραμε τά στοιχεῖα τῆς «Συλλογῆς στοιχείων γιά τή Ρωσία τοῦ 1884/85». — Γιά τό 1897 πήραμε τούς ἀριθμούς τῆς ἀπογραφῆς τῆς 28 τοῦ Γενάρη 1897 («Πρώτη γενική ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ρωσικῆς αὐτοκρατορίας τό 1897», ἔκδ. τῆς Κεν-

Χρόνια	Πληθυσμός τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας σέ χιλιάδες			Ποσοστό τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ	Ἀριθμός πόλεων πού ἔχουν πληθυσμό				Πληθυσμός μεγάλων πόλεων πού ἔχουν (σέ χιλιάδες)				Πληθυσμός τῶν 14 πόλεων πού τό 1863 ἦταν οἱ μεγαλύτερες (σέ χιλιάδες)
	Σύνολο	Στίς πόλεις	Στίς ἐπαρχίες		Πάνω ἀπό 200 χιλ.	100-200 χιλιάδες	50-100 χιλιάδες	Σύνολο μεγάλων πόλεων	Πάνω ἀπό 200 χιλιάδες	100-200 χιλιάδες	50-100 χιλιάδες	Σύνολο	
1863	61 420,5	6 105,1	55 315,4	9,94	2	1	10	13	891,1	119,0	683,4	1 693,5	1 741,9
1885	81 725,2	9 964,8	71 760,4	12,19	3	7	21	31	1 854,8	998,0	1 302,7	4 155,5	3 103,7
1897	94 215,4	12 027,1	82 188,3	12,76	5	9	30	44	3 238,1	1 177,0	1 982,4	6 397,5	4 266,3

Ἔτσι λοιπόν, τό ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων διαρκῶς μεγαλώνει, δηλαδή ὁ πληθυσμός ἀποτραβιέται ἀπό τή γεωργία στίς ἐμποροβιομηχανικές ἀσχολίες*. Οἱ πόλεις μεγαλώνουν δυό φορές γρηγορότερα ἀπ' ὅ,τι αὐξάνει ὁ ὑπόλοιπος πληθυσμός: ἀπό τό 1863 ὥς τό 1897 ὅλος ὁ πληθυσμός αὐξήθηκε κατά 53,3 %, ὁ ἀγροτικός κατά 48,5 κι ὁ πληθυσμός τῶν πόλεων κατά 97,0 %. Ὁ κ. Β. Μιχαηλόβσκι ὑπολόγισε ὅτι μέσα σέ 11 χρόνια (1885–1897) «ἡ εἰσροή τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στίς πόλεις» ἦταν «τουλάχιστο» $2^1/_2$ ἑκατομμύρια ἄτομα**, δηλαδή ξεπερνοῦσε τίς 200 000 τό χρόνο.

Ὁ πληθυσμός τῶν πόλεων πού ἀποτελοῦν μεγάλα βιομηχανικά κι ἐμπορικά κέντρα αὐξάνει πολύ πιό γοργά ἀπό τόν πληθυσμό τῶν πόλεων γενικά. Ἀπό τό 1863 ὥς τό 1897 ὑπερτριπλασιάστηκε ὁ ἀριθμός τῶν πόλεων μέ 50 καί πάνω χιλιάδες κατοίκους (13 καί 44). Τό 1863 μονάχα τά 27 % περίπου τοῦ συνολικοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ (1,7 ἑκατομμύρια ἀπό τά 6,1) ἦταν συγκεντρωμένα σέ τέτια μεγάλα κέντρα. Τό 1885 περίπου τά 41 % (4,1 ἑκατομμύρια ἀπό τά 9,9)***, ἐνῶ τό 1897 ξεπερνοῦσε κιόλας τό μισό πληθυσμό, περίπου τά 53 % (6,4 ἑκατομμύρια ἀπό τά 12). Ἔτσι, ἄν στή δεκαετία 1860–1870 ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ καθοριζόταν κυρίως ἀπ' τόν πληθυσμό τῶν ὄχι πολύ μεγάλων πόλεων, στή δεκαετία 1890–1900 οἱ μεγάλες πόλεις εἶχαν ἀποχτήσει ἀπόλυτη ὑπεροχή. Ὁ πληθυσμός τῶν 14 πόλεων, πού τό 1863 ἦταν οἱ πιό μεγάλες, αὐξήθηκε ἀπό 1,7 ἑκα-

---

τρικῆς στατιστικῆς ἐπιτροπῆς. Πετρούπολη 1897 καί 1898, τεῦχος 1 καί 2). Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1897, ὁ μόνιμος πληθυσμός τῶν πόλεων εἶναι 11 830 500 ἄτομα, δηλαδή τά 12,55 % τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ. Πήραμε τόν ὑπάρχοντα πληθυσμό τῶν πόλεων. Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι δέν μποροῦμε νά ἐγγυηθοῦμε γιά τήν πλήρη ὁμοιογένεια καί δυνατότητα σύγκρισης τῶν στοιχείων γιά τά χρόνια 1863 — 1885 — 1897. Γι' αὐτό τό λόγο περιοριζόμαστε στή σύγκριση τῶν πιό γενικῶν μόνο σχέσεων καί ξεχωρίζουμε τά στοιχεῖα γιά τίς μεγάλες πόλεις.

* «Ὁ ἀριθμός τῶν ἀστικῶν συνοικισμῶν μέ ἀγροτικό χαρακτήρα εἶναι ἐξαιρετικά μικρός καί ὁ ἀριθμός τῶν κατοίκων σ' αὐτούς εἶναι σέ σύγκριση μέ τό γενικό ἀριθμό τῶν κατοίκων τῶν πόλεων ἐντελῶς ἀσήμαντος» (κ. Γρηγόριεφ στό βιβλίο «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν», τόμ. II, σελ. 126).

** «Νόβογε Σλόβο», 1897, Ἰούνης, σελ. 113.

*** Ὁ κ. Γρηγόριεφ παραθέτει ἕναν πίνακα (l. c., 140) πού δείχνει, ὅτι τό 1885 τά 85,6 % τοῦ συνόλου τῶν πόλεων εἶχαν λιγότερους ἀπό 20 000 κατοίκους. Σ' αὐτές ζοῦσαν τά 38 % τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ. Τά 12,4 % τοῦ συνόλου τῶν πόλεων (82 πόλεις ἀπό τίς 660) εἶχαν λιγότερους ἀπό 2000 κατοίκους. Σ' αὐτές ζοῦσε μονάχα τό 1,1 % τοῦ συνολικοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ (110 χιλιάδες ἀπό τίς 9962 χιλιάδες).

Города [illegible]

> 200 тыс.		100–200 т.		50–100 т.	
Кiев	247.432	Астрх.	113.001	[illegible]	66.143
[illegible]	~~[illegible]~~ 282.943	Кишв	108.796	[illegible]	72.231
		[illegible]	159.568	[illegible]	53.949
Мск.	1.035.664	Р. н/Д.	119.889	[illegible]	65.452
		[illegible]	121.216	Ворнж.	84.146
Спб.	1.267.023	Казань	131.508	[illegible]	63.927
Од.	405.041	Сарт.	137.109	[illegible]	52.005
				[illegible]	51.965
		Тула	111.048	[illegible]	53.728
5 городов		Хрк.	174.846	Ковна	73.543
				[illegible]	64.505
3.238.103		9 городов		Курск	52.896
				Минск	91.494
				Н.-Н.	95.124
				[illegible]	72.740
				[illegible]	69.858
		1.176.981		Пенза	61.851
				[illegible]	55.488
				[illegible]	53.060
				[illegible]	58.648
				Самара	91.672
				[illegible]	59.539
				[illegible]	55.967
				[illegible]	50.710
				Твер.	53.477
				Херсон	69.219
				[illegible]	92.060
				[illegible]	61.841
				[illegible]	64.578
				Яр.	70.610
				30 городов	
				1.982.426	

44 города

Σ = 6.397.510

Ταξινόμηση τῶν πόλεων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας, πού ἔκανε ὁ Β. Ι. Λένιν μέ βάση τά στοιχεῖα τῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τό 1897

τομμύρια σέ 4,3 ἑκατομμύρια, δηλ. κατά 153 %, ἐνῶ ὁ συνολικός ἀστικός πληθυσμός αὐξήθηκε μονάχα κατά 97 %. Συνεπῶς, ἡ τεράστια ἀνάπτυξη τῶν μεγάλων βιομηχανικῶν κέντρων κι ὁ σχηματισμός ὁλόκληρης σειρᾶς νέων κέντρων εἶναι ἕνα ἀπό τά πιό χαρακτηριστικά συμπτώματα τῆς μετά τή μεταρύθμιση ἐποχῆς.

2) Ἡ σημασία τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐποικισμοῦ

Ὅπως δείξαμε κιόλας πιό πάνω (κεφάλαιο Ι, ὑποκ. ΙΙ)*, ἡ θεωρία συνάγει τό νόμο τῆς αὔξησης τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ σέ βάρος τοῦ γεωργικοῦ ἀπό τό γεγονός ὅτι στή βιομηχανία τό μεταβλητό κεφάλαιο αὐξάνει ἀπόλυτα (αὔξηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου σημαίνει αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν βιομηχανίας κι αὔξηση ὅλου τοῦ ἐμπορικοβιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ), ἐνῶ στή γεωργία «τό μεταβλητό κεφάλαιο, πού ἀπαιτεῖται γιά τήν καλλιέργεια ἑνός δοσμένου κομματιοῦ γῆς ἐλαττώνεται ἀπόλυτα». «Συνεπῶς, — προσθέτει ὁ Μάρξ, — ἡ αὔξηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου στή γεωργία εἶναι δυνατή μονάχα ὅταν καλλιεργεῖται νέα γῆ, αὐτό ὅμως πάλι προϋποθέτει τήν ἀκόμα μεγαλύτερη αὔξηση τοῦ μή γεωργικοῦ πληθυσμοῦ»[161]. Ἀπό δῶ βγαίνει καθαρά ὅτι τό φαινόμενο τῆς αὔξησης τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ μπορεῖ νά τό παρακολουθοῦμε στήν καθαρή του μορφή μονάχα ὅταν ἔχουμε μπροστά μας μιά κατοικημένη πιά περιοχή, ὅπου ὅλη ἡ γῆ εἶναι κιόλας κατειλημμένη. Ὁ πληθυσμός μιᾶς τέτιας περιοχῆς πού ὁ καπιταλισμός τόν ἐκτοπίζει ἀπό τή γεωργία, δέν ἔχει ἄλλη διέξοδο ἀπό τή μετανάστευση ἤ σέ βιομηχανικά κέντρα ἤ σέ ἄλλες χῶρες. Τά πράγματα ὅμως ἀλλάζουν οὐσιαστικά, ὅταν ἔχουμε μπροστά μας μιά περιοχή, ὅπου δέν ἔχει ἀκόμα καταληφθεῖ ὅλη ἡ γῆ, πού δέν κατοικεῖται ἀκόμα ὁλοκληρωτικά. Σέ μιά τέτια περιοχή ὁ πληθυσμός πού ἐκτοπίζεται ἀπό τή γεωργία τῆς κατοικημένης περιφέρειας μπορεῖ νά περάσει στίς ἀκατοίκητες περιφέρειες τῆς περιοχῆς καί νά καταπιαστεῖ μέ τήν «καλλιέργεια νέας γῆς». Θά ἔχουμε τότε αὔξηση τοῦ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ, καί ἡ αὔξηση αὐτή μπορεῖ νά προχωρεῖ (γιά ἕνα ὁρισμένο χρονικό διάστημα) ἐξίσου γρήγορα, ἄν ὄχι γρηγορότερα, ἀπό τήν αὔξηση τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ. Σ' αὐτή τήν περίπτωση ἔχουμε μπροστά μας δυό διαφορετικά προτσές: 1) τήν ἀνάπτυξη τοῦ κα-

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 24. *Ἡ Σύντ.*

πιταλισμοῦ στήν παλιά, τήν κατοικημένη χώρα ἤ σέ ἕνα μέρος τῆς χώρας, 2) τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή «νέα γῆ». Τό πρῶτο προτσές ἐκφράζει τήν παραπέρα ἀνάπτυξη τῶν διαμορφωμένων πιά κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων· τό δεύτερο — τό σχηματισμό νέων κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων σέ νέες περιοχές. Τό πρῶτο προτσές σημαίνει τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ σέ βάθος, τό δεύτερο — σέ πλάτος. Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι τό ἀνακάτεμα αὐτῶν τῶν προτσές πρέπει ἀναπόφευχτα νά ὁδηγήσει σέ λαθεμένη ἀντίληψη τοῦ προτσές, πού ἀποσπάει τόν πληθυσμό ἀπό τή γεωργία καί τόν τραβᾶ στίς ἐμποροβιομηχανικές ἀσχολίες.

Ἡ Ρωσία μετά τή μεταρρύθμιση μᾶς δείχνει ἀκριβῶς τήν ταυτόχρονη ἐκδήλωση τῶν δυό προτσές. Στήν ἀρχή τῆς ἐποχῆς μετά τή μεταρρύθμιση, στή δεκαετία 1860–1870, οἱ νότιες καί οἱ ἀνατολικές ἀκρινές περιοχές τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας ἦταν σέ σημαντικό βαθμό ἀκατοίκητο ἔδαφος, ὅπου κατευθυνόταν ἕνα τεράστιο ρεῦμα ἀπό ἔποικους πού προέρχονταν ἀπό τήν κεντρική γεωργική Ρωσία. Ἀκριβῶς αὐτός ὁ σχηματισμός τοῦ νέου γεωργικοῦ πληθυσμοῦ στά καινούργια ἐδάφη σκέπαζε ὥς ἕνα ὁρισμένο βαθμό τήν παράλληλη ἀπόσπαση τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή γεωργία στή βιομηχανία. Γιά νά ἔχει κανείς ἀνάγλυφη εἰκόνα τῆς ἰδιομορφίας αὐτῆς τῆς Ρωσίας, πού δίνουν τά στοιχεῖα γιά τόν ἀστικό πληθυσμό, χρειάζεται νά χωρίσει τά 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας σέ χωριστές ὁμάδες. Παραθέτουμε τά στοιχεῖα γιά τόν ἀστικό πληθυσμό 9 περιοχῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας γιά τό 1863 καί γιά τό 1897 [βλ. τόν πίνακα στή σελ. 591. *Ἡ Σύντ.*].

Στό ζήτημα πού μᾶς ἐνδιαφέρει τή μεγαλύτερη σημασία τήν ἔχουν τά στοιχεῖα τριῶν περιοχῶν: 1) τῆς μή γεωργικῆς βιομηχανικῆς περιοχῆς (11 κυβερνεῖα τῶν δυό πρώτων ὁμάδων μαζί καί τά 2 κυβερνεῖα τῶν πρωτευουσῶν)*. Πρόκειται γιά τήν περιοχή, ἀπ' ὅπου ἦταν πολύ μικρή ἡ μετακίνηση σέ ἄλλες περιοχές. 2) Τῆς κεντρικῆς γεωργικῆς (13 κυβερνεῖα — 3η ὁμάδα). Ἡ μετακίνηση ἀπό τήν περιοχή αὐτή ἦταν πολύ μεγάλη, ἐνμέ-

* Ὅτι σωστά τοποθετήσαμε μαζί μέ τά μή γεωργικά κυβερνεῖα τά κυβερνεῖα τῶν πρωτευουσῶν, ἀποδείχνεται ἀπό τό γεγονός, ὅτι ὁ πληθυσμός τῶν πρωτευουσῶν συμπληρώνεται κυρίως μέ ἀνθρώπους πού ἦρθαν ἀπ' αὐτά τά κυβερνεῖα. Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τῆς Πετρούπολης τῆς 15 τοῦ Δεκέμβρη 1890, τό κυβερνεῖο Πετρούπολης εἶχε συνολικά 726 χιλιάδες ἀγρότες καί μικροαστούς. Οἱ 544 χιλιάδες ἀπ' αὐτούς (δηλαδή τά τρία τέταρτα) ἦταν ἀγρότες καί μικροαστοί τῶν 11 κυβερνείων, ἀπό τά ὁποῖα συγκροτήσαμε τήν 1η περιοχή.

Ὁμάδες κυβερνείων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας	Ἀριθμός κυβερνείων	Πληθυσμός σέ χιλιάδες						% τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ		% τῆς αὔξησης τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τό 1863 ὥς τό 1897		
		1863			1897							
		Σύνολο	Στά χωριά	Στίς πόλεις	Σύνολο	Στά χωριά	Στίς πόλεις	1863	1897	Σύνολο	Ἀγροτικοῦ	Ἀστικοῦ
I. Τῶν δυό πρωτευουσῶν	2	2 738,4	1 680,0	1 058,4	4 541,0	1 989,7	2 551,3	38,6	56,2	65	18	141
II. Βιομηχανικά καί μή γεωργικά	9	9 890,7	9 165,6	725,1	12 751,8	11 647,8	1 104,0	7,3	8,6	29	26	52
Κυβερνεῖα τῶν πρωτευουσῶν, μή γεωργικά, καί βιομηχανικά	11	12 629,1	10 845,6	1 783,5	17 292,8	13 637,5	3 655,3	14,1	21,1	36	25	105
III. Κεντρικά γεωργικά, μικρορωσικά καί τοῦ Μέσου Βόλγα	13	20 491,9	18 792,5	1 699,4	28 251,4	25 464,3	2 787,1	8,3	9,8	38	35	63
IV. Τῆς Νοβορόσιγιας, τοῦ Κάτω Βόλγα καί Ἀνατολικά	9	9 540,3	8 472,6	1 067,7	18 386,4	15 925,6	2 460,8	11,2	13,3	92	87	130
Σύνολο τῶν πρώτων τεσσάρων ὁμάδων	33	42 661,3	38 110,7	4 550,6	63 930,6	55 027,4	8 903,2	10,5	13,9	49	44	95,6
V. Βαλτικά	3	1 812,3	1 602,6	209,7	2 387,0	1 781,6	605,4	11,5	25,3	31	11	188
VI. Δυτικά	6	5 548,5	4 940,3	608,2	10 126,3	8 931,6	1 194,7	10,9	11,8	82	81	96
VII. Νοτιο-δυτικά	3	5 483,7	4 982,8	500,9	9 605,5	8 693,0	912,5	9,1	9,5	75	74	82
VIII. Τῶν Οὐραλίων	2	4 359,2	4 216,5	142,7	6 086,0	5 794,6	291,4	3,2	4,7	39	37	105
IX. Τοῦ Μακρινοῦ Βορρᾶ	3	1 555,5	1 462,5	93,0	2 080,0	1 960,0	120,0	5,9	5,8	33	34	29
Σύνολο	50	61 420,5	55 315,4	6 105,1	94 215,4	82 188,2	12 027,2	9,94	12,76	53,3	48,5	97,0

Τά κυβερνεῖα πού μπῆκαν στίς ὁμάδες εἶναι: I) Πετρούπολης καί Μόσχας· II) Βλαντίμιρ, Καλούγκας, Κοστρομά, Νίζνι Νόβγκοροντ, Νόβγκοροντ, Πσκόφ, Σμολένσκ, Τβέρ καί Γιαροσλάβλ· III) Βορόνεζ, Καζάν, Κούρσκ, Ὀριόλ, Πένζας, Πολτάβας, Ριαζάν, Σαράτοφ, Σιμπίρσκ, Ταμπόφ, Τούλας, Χάρκοβου καί Τσερνίγκοφ· IV) Ἀστραχάν, Βεσαραβίας, Ντόν, Αἰκατερινοσλάβ, Ὀρενμπούργκ, Σαμάρας, Ταυρίδας, Χερσώνας καί Οὐφά· V) Κουρλανδίας, Λιβονίας καί Ἐσθονίας· VI) Βίλνας, Βίτεμπσκ, Γκρόντνο, Κόβνο, Μίνσκ καί Μογκιλιόφ· VII) Βολινίας, Ποντόλσκ καί Κιέβου· VIII) Βιάτκας καί Πέρμ· IX) Ἀρχάγγελου, Βόλογκντα καί Ὀλόνετς.

ρει στήν προηγούμενη περιοχή, κυρίως ὅμως στήν ἑπόμενη. 3) Τῶν γεωργικῶν ἀκρινῶν περιφερειῶν (9 κυβερνεῖα τῆς 4ης ὁμάδας). Εἶναι ἡ περιοχή πού ἐποικίστηκε μετά τή μεταρύθμιση. Τό ποσοστό τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ σ' ὅλα αὐτά τά 33 κυβερνεῖα, ὅπως φαίνεται ἀπό τόν πίνακα, πολύ λίγο διαφέρει ἀπό τό ποσοστό τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ ὅλης τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας.

Στήν πρώτη, τή μή γεωργική ἤ τή βιομηχανική περιοχή, βλέπουμε μιά πολύ γρήγορη αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ: ἀπό 14,1 % σέ 21,1 %. Ἡ αὔξηση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἐδῶ πολύ μικρή, σχεδόν δυό φορές μικρότερη ἀπ' ὅλη τή Ρωσία γενικά. Ἀντίθετα, ἡ αὔξηση τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι σημαντικά ἀνώτερη ἀπό τό μέσο ὅρο (105 % ἔναντι 97 %). Ἄν θά θέλαμε νά κάνουμε μιά σύγκριση ἀνάμεσα στή Ρωσία καί στίς δυτικοευρωπαϊκές βιομηχανικές χῶρες (ὅπως γίνεται συχνά στή χώρα μας), τότε πρέπει νά συγκρίνουμε τίς χῶρες αὐτές μονάχα μ' αὐτή τήν περιοχή, γιατί μόνο αὐτή βρίσκεται σέ παρόμοιες περίπου συνθῆκες μέ τίς βιομηχανικές κεφαλαιοκρατικές χῶρες.

Στή δεύτερη περιοχή, τήν κεντρική γεωργική, βλέπουμε μιά διαφορετική εἰκόνα. Ἐδῶ τό ποσοστό τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι πολύ μικρό καί αὐξάνει πιό ἀργά ἀπό τό μέσο ὅρο. Ἀπό τό 1863 ὥς τό 1897 ἡ αὔξηση τόσο τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ ὅσο καί τοῦ ἀγροτικοῦ εἶναι ἐδῶ σημαντικά μικρότερη ἀπό τό μέσο ὅρο ὅλης τῆς Ρωσίας. Τό φαινόμενο αὐτό ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι ἀπ' αὐτή τήν περιοχή ἕνα τεράστιο ρεῦμα μεταναστῶν τραβοῦσε πρός τίς ἀκρινές περιφέρειες. Σύμφωνα μέ τούς ὑπολογισμούς τοῦ κ. Β. Μιχαηλόβσκι, ἀπό τό 1885 ὥς τό 1897 ἔφυγαν ἀπό δῶ *3 περίπου ἑκατομμύρια ἄτομα*, δηλαδή περισσότερο ἀπό τό ἕνα δέκατο τοῦ πληθυσμοῦ *.

Στήν τρίτη περιοχή, στίς ἀκρινές περιφέρειες, βλέπουμε ὅτι τό ποσοστό τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ αὐξήθηκε κάπως *λιγότερο ἀπό τό μέσο ὅρο* (ἀπό 11,2 % σέ 13,3 %, δηλαδή σέ ἀναλογία 100:118, ἐνῶ ὁ μέσος ὅρος ἦταν ἀπό 9,94 % σέ 12,76 %, δηλαδή σέ ἀναλογία 100:128). Στό μεταξύ ἡ αὔξηση τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ ἐδῶ ὄχι μόνο δέν ἦταν κατώτερη, ἀλλά ἦταν *πολύ ἀνώτερη ἀπό τό μέσο ὅρο* (+130 % ἔναντι +97 %). Συνεπῶς, τό τράβηγμα τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή γεωργία στή βιομηχανία προχωροῦσε

* L. c., σελ. 109. «Στή νεότερη ἱστορία τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης τό κίνημα αὐτό δέν ἔχει τό ὅμοιό του» (110–111).

μέ πολύ ἔντονους ρυθμούς. Τό τράβηγμα ὅμως αὐτό τό συγκαλύπτει ἡ τεράστια αὔξηση τοῦ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ ἐξαιτίας τῆς μετανάστευσης: στήν περιοχή αὐτή ὁ ἀγροτικός πληθυσμός αὐξήθηκε κατά 87 % ἔναντι 48,5 % πού εἶναι ὁ μέσος ὅρος γιά ὅλη τή Ρωσία. Σέ ὁρισμένα κυβερνεῖα αὐτή ἡ συγκάλυψη τοῦ προτσές τῆς ἐκβιομηχάνισης τοῦ πληθυσμοῦ φαίνεται ἀκόμα πιό καθαρά. Στό κυβερνεῖο λχ. Ταυρίδας τό ποσοστό τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ τό 1897 παρέμεινε τό ἴδιο πού ἦταν καί τό 1863 (19,6 %), στό κυβερνεῖο μάλιστα Χερσώνας τό ποσοστό αὐτό ἐλαττώθηκε (ἀπό 25,9 % σέ 25,4 %), παρά τό γεγονός ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῶν πόλεων καί στά δυό αὐτά κυβερνεῖα ἐλάχιστα ὑστεροῦσε ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν πρωτευουσῶν (+131 % καί +135 % ἔναντι +141 % στά δυό κυβερνεῖα τῶν πρωτευουσῶν). Συνεπῶς, ἡ δημιουργία νέου γεωργικοῦ πληθυσμοῦ στά νέα ἐδάφη ὁδηγεῖ, μέ τή σειρά της, σέ ἀκόμα μεγαλύτερη αὔξηση τοῦ μή γεωργικοῦ πληθυσμοῦ.

3) Ἡ ἀνάπτυξη τῶν βιομηχανικῶν καί ἐμπορικο-βιομηχανικῶν κωμοπόλεων καί κεφαλοχωριῶν

Ἐκτός ἀπό τίς πόλεις, σημασία βιομηχανικῶν κέντρων ἔχουν: 1) Τά προάστια, πού δέ συμπεριλαβαίνονται πάντα στίς πόλεις καί πού πιάνουν ὅλο καί μεγαλύτερη περιοχή τῶν περιχώρων τῶν μεγάλων πόλεων· 2) οἱ βιομηχανικές κωμοπόλεις καί τά βιομηχανικά κεφαλοχώρια. Πολλά τέτια βιομηχανικά κέντρα * ὑπάρχουν προπαντός στά βιομηχανικά κυβερνεῖα, ὅπου τό ποσοστό τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἐξαιρετικά μικρό **. Ὁ παραπάνω πίνακας μέ τά κατά περιοχές στοιχεῖα γιά τόν ἀστικό πληθυσμό δείχνει ὅτι τό 1863 σέ 9 βιομηχανικά κυβερνεῖα τό ποσοστό αὐτό ἦταν 7,3 % καί τό 1897 — 8,6 %. Τό ζήτημα εἶναι ὅτι ὁ ἐμπορικοβιομηχανικός πληθυσμός αὐτῶν τῶν κυβερνείων δέν εἶναι συγκεντρωμένος στίς πόλεις, ἀλλά κυρίως στούς βιομηχανικούς συνοικισμούς. Στά κυβερνεῖα Βλαντίμιρ, Κοστρομά, Νίζνι Νόβγκοροντ καί σ' ἄλλα δέν εἶναι λίγες οἱ «πόλεις» πού ἔχουν λιγότερους ἀπό 3000, 2000 ἤ καί ἀκόμα λιγότερους ἀπό χίλιους κατοίκους, ἐνῶ ὑπάρχουν μιά ὁλόκληρη σειρά «χωριά» πού ἔχουν

* Βλ. γι' αὐτά πιό πάνω τό κεφάλαιο VII, ὑποκεφ. VIII καί τό III παράρτημα τοῦ VII κεφαλαίου.

** Γιά τή σημασία αὐτοῦ τοῦ περιστατικοῦ, πού εἶχε τονιστεῖ ἀκόμα ἀπό τόν Κόρσακ, σύγκρ. τίς σωστές παρατηρήσεις τοῦ κ. Βόλγκιν (l. c., σελ. 215–216).

2—3—5 χιλιάδες μόνο ἐργοστασιακούς ἐργάτες. Ὁ συντάχτης τῆς «Ἐπισκόπησης τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ» (τεῦχος ΙΙ, 191) μέ τό δίκιο του λέει, ὅτι μετά τή μεταρύθμιση «οἱ πόλεις ἄρχισαν νά μεγαλώνουν ἀκόμα πιό γρήγορα καί ὅτι σ' αὐτές προστέθηκε ἡ ἀνάπτυξη τῶν λαϊκῶν συνοικισμῶν νέου τύπου, ἑνός τύπου ἐνδιάμεσου ἀνάμεσα στήν πόλη καί στό χωριό — τῶν βιομηχανικῶν κέντρων». Πιό πάνω ἀναφέραμε κιόλας στοιχεῖα γιά τήν τεράστια ἀνάπτυξη αὐτῶν τῶν κέντρων καί γιά τόν ἀριθμό τῶν συγκεντρωμένων σ' αὐτά ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν. Εἴδαμε ὅτι τέτια κέντρα εἶναι πολλά σ' ὅλη τή Ρωσία, ὄχι μόνο στά βιομηχανικά κυβερνεῖα, ἀλλά καί στό Νότο. Τά Οὐράλια ἔχουν τό μικρότερο ποσοστό ἀστικοῦ πληθυσμοῦ: στά κυβερνεῖα Βιάτκας καί Πέρμ ἦταν 3,2 % τό 1863 καί 4,7 % τό 1897. Νά ὅμως ἕνα παράδειγμα τοῦ σχετικοῦ μεγέθους τοῦ «ἀστικοῦ» καί τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ. Στό νομό Κρασνοουφίμσκ τοῦ κυβερνείου Πέρμ ὁ ἀστικός πληθυσμός εἶναι 6400 (1897), ἐνῶ ἡ ἀπογραφή τῶν ζέμστβο, πού ἔγινε στά 1888-1891, ὑπολογίζει στό βιομηχανικό τμῆμα τοῦ νομοῦ 84 700 κατοίκους, ἀπό τούς ὁποίους οἱ 56 χιλιάδες δέν ἀσχολοῦνται καθόλου μέ τή γεωργία καί μόνο 5600 συντηροῦνται κυρίως ἀπό τήν καλλιέργεια τῆς γῆς. Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τῶν ζέμστβο, στό νομό Αἰκατερινμπούργκ ὑπάρχουν 65 χιλιάδες ἀχτήμονες καί 81 χιλιάδες πού ἔχουν μόνο λιβάδι. Αὐτό σημαίνει, ὅτι ὁ βιομηχανικός πληθυσμός *δυό* μόνο νομῶν, πού ζεῖ ἔξω ἀπό τίς πόλεις, εἶναι μεγαλύτερος ἀπό τόν πληθυσμό τῶν πόλεων ὅλου τοῦ κυβερνείου (τό 1897 ἦταν 195,6 χιλιάδες!).

Τέλος, ἐκτός ἀπό τούς βιομηχανικούς συνοικισμούς, σημασία βιομηχανικῶν κέντρων ἔχουν ἀκόμα καί τά ἐμπορικοβιομηχανικά κεφαλοχώρια, πού ἤ βρίσκονται ἐπικεφαλῆς τῶν μεγάλων βιοτεχνικῶν περιφερειῶν ἤ ἀναπτύχθηκαν γρήγορα μετά τή μεταρύθμιση χάρη στό γεγονός ὅτι εἶναι χτισμένα στίς ὄχθες τῶν ποταμῶν ἤ κοντά στούς σιδηροδρομικούς σταθμούς κτλ. Παραδείγματα τέτιων κεφαλοχωριῶν ἀναφέραμε κάμποσα στό κεφάλαιο VI, ὑποκεφ. ΙΙ, ὅπου εἴδαμε μάλιστα πώς ὅπως οἱ πόλεις ἔτσι καί τά κεφαλοχώρια αὐτοῦ τοῦ εἴδους τραβοῦν τόν πληθυσμό ἀπό τά χωριά καί διακρίνονται συνήθως γιά τό ὅτι ἔχουν μεγαλύτερο ποσοστό κατοίκων πού ξέρουν ἀνάγνωση καί γραφή *. Σάν παράδειγμα παραθέτουμε ἀκόμα καί τά στοιχεῖα

* Πόσο σημαντικός εἶναι στή Ρωσία ὁ ἀριθμός τῶν κεφαλοχωριῶν, πού εἶναι ταυτόχρονα πολύ μεγάλα κέντρα πληθυσμοῦ, μπορεῖ νά κρίνει κανείς

γιά τό κυβερνεῖο Βορόνεζ, γιά νά δείξουμε τή συγκριτική σημασία τῶν ἀστικῶν καί τῶν μή ἀστικῶν ἐμπορικοβιομηχανικῶν κατοικημένων σημείων. Ἡ «Συνοπτική συλλογή» γιά τό κυβερνεῖο Βορόνεζ δίνει ἕνα συνδυασμένο πίνακα πού ταξινομεῖ τούς *συνοικισμούς* 8 νομῶν τοῦ κυβερνείου[162]. Στούς νομούς αὐτούς ὑπάρχουν 8 πόλεις μέ 56 149 κατοίκους (1897). Ἀπό τούς συνοικισμούς ὅμως ξεχωρίζουν 4 μέ 9376 οἰκογένειες καί 53 732 κατοίκους, δηλαδή εἶναι πολύ μεγαλύτεροι ἀπό τίς πόλεις. Σ' αὐτούς τούς συνοικισμούς ὑπάρχουν 240 ἐμπορικές καί 404 βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις. Ἀπό τό σύνολο τῶν οἰκογενειῶν τά 60 % δέν ἀσχολοῦνται καθόλου μέ τήν καλλιέργεια τῆς γῆς, τά 21 % τήν καλλιεργοῦν μέ μισθωτούς ἐργάτες ἤ τή δίνουν μισακάρικα, τά 71 % δέν ἔχουν οὔτε ζῶα ἐργασίας οὔτε γεωργικά σύνεργα, τά 63 % ἀγοράζουν ψωμί ὅλη τή χρονιά καί τά 86 % ἀσχολοῦνται μέ τή βιοτεχνία. Ὅταν κατατάσσουμε ὅλο τόν πληθυσμό τῶν κέντρων αὐτῶν στήν κατηγορία τοῦ ἐμπορικοβιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ ὄχι μόνο δέ μεγαλοποιοῦμε, ἀλλά καί μειώνουμε τόν ἀριθμό τοῦ τελευταίου, γιατί στούς 8 αὐτούς

ἀπό τά παρακάτω (ἄν καί παλιωμένα) στοιχεῖα τῆς «Στρατιωτικῆς-στατιστικῆς συλλογῆς»: στή δεκαετία 1860-1870 ὑπῆρχαν σέ 25 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας 1334 συνοικισμοί πού εἶχαν πάνω ἀπό 2 χιλιάδες κατοίκους. Ἀπ' αὐτούς οἱ 108 εἶχαν 5 ὥς 10 χιλιάδες κατοίκους, οἱ 6 — ἀπό 10 ὥς 15 χιλιάδες, 1 — ἀπό 15 ὥς 20 χιλιάδες καί 1 — πάνω ἀπό 20 χιλιάδες (σελ. 169). Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ ὁδήγησε σ' ὅλες τίς χῶρες, κι ὄχι μόνο στή Ρωσία, στό σχηματισμό νέων βιομηχανικῶν κέντρων πού δέ συγκαταλέγονται ἐπίσημα στίς πόλεις. «Οἱ διαφορές ἀνάμεσα στήν πόλη καί στό χωριό ἐξαλείφονται: γύρω ἀπό τίς ἀναπτυσσόμενες βιομηχανικές πόλεις αὐτό γίνεται γιατί οἱ βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις καί οἱ ἐργατικές κατοικίες μεταφέρονται στά προάστια καί στά περίχωρα τῆς πόλης. Στά γύρω τῶν μικρῶν πόλεων πού παρακμάζουν, αὐτό γίνεται γιατί οἱ τελευταῖες αὐτές ἀρχίζουν νά μοιάζουν μέ τούς γύρω συνοικισμούς καί γιατί ἀναπτύσσονται μεγάλοι βιομηχανικοί συνοικισμοί. . . Οἱ διαφορές ἀνάμεσα στά ἀστικά κι ἀγροτικά κατοικημένα σημεῖα ἐξαλείφονται χάρη στούς πολυάριθμους μεταβατικούς σχηματισμούς. Ἡ στατιστική τό παραδέχτηκε αὐτό ἀπό καιρό, ἀφήνοντας κατά μέρος τήν ἱστορικο-νομική ἔννοια τῆς πόλης καί βάζοντας στή θέση της τή στατιστική ἔννοια, πού κάνει διάκριση ἀνάμεσα στά κατοικημένα σημεῖα μονάχα ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν κατοίκων τους» (*Bücher*, «Die Entstehung der Volkswirtschaft». Tüb. 1893, S. 296-297 καί 303-304). Ἡ ρωσική στατιστική κι ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη ἔμεινε πολύ πίσω ἀπό τήν εὐρωπαϊκή. Στή Γερμανία καί στή Γαλλία («Statesman's Yearbook», p. 536, 474) στίς πόλεις ὑπάγονται καί συνοικισμοί, πού ἔχουν πάνω ἀπό 2000 κατοίκους, στήν Ἀγγλία net urban sanitary districts (οἱ ὑγειονομικές περιφέρειες τύπου πόλεων. *Σύντ.*), δηλαδή καί τά βιομηχανικά κεφαλοχώρια καί λοιπά. Συνεπῶς, τά ρωσικά στοιχεῖα γιά τόν «ἀστικό» πληθυσμό δέν μποροῦν νά συγκριθοῦν καθόλου μέ τά εὐρωπαϊκά.

νομούς ὑπάρχουν συνολικά 21 956 νοικοκυριά πού δέν ἀσχολοῦνται καθόλου μέ τήν καλλιέργεια τῆς γῆς. Καί ὅμως, στό γεωργικό κυβερνεῖο πού ἐξετάζουμε, ὁ ἐμπορικοβιομηχανικός πληθυσμός πού ζεῖ ἔξω ἀπό τίς πόλεις δέν εἶναι λιγότερος ἀπό τόν πληθυσμό τῶν πόλεων.

4) Πλανόδια μή γεωργικά ἐπαγγέλματα

Ἀλλά κι ἄν προστεθοῦν στίς πόλεις τά βιομηχανικά καί τά ἐμπορικοβιομηχανικά κεφαλοχώρια καί κωμοπόλεις, πάλι δέν ἐξαντλεῖται ὅλος ὁ βιομηχανικός πληθυσμός τῆς Ρωσίας. Ἡ ἔλλειψη ἐλευθερίας μετακίνησης καί ὁ κλειστός χαρακτήρας τῆς ἀγροτικῆς κοινότητας ἐξηγοῦν πέρα γιά πέρα τήν ἀξιοσημείωτη ἰδιομορφία τῆς Ρωσίας, ὅτι δηλαδή στό βιομηχανικό πληθυσμό της πρέπει νά ὑπαχθεῖ ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, πού βγάζει τό ψωμί του δουλεύοντας στά βιομηχανικά κέντρα καί πού περνᾶ ἕνα μέρος τοῦ χρόνου στά κέντρα αὐτά. Πρόκειται γιά τά λεγόμενα πλανόδια μή γεωργικά ἐπαγγέλματα. Σύμφωνα μέ τήν ἐπίσημη ἄποψη οἱ «ἐπαγγελματίες» αὐτοί εἶναι ἀγρότες-γεωργοί πού ἔχουν μόνο «συμπληρωματικές ἀπολαβές», καί οἱ περισσότεροι ἐκπρόσωποι τῆς οἰκονομικῆς διδασκαλίας τῶν ναρόντνικων υἱοθέτησαν χωρίς περιστροφές αὐτή τήν ἄποψη. Ὕστερα ἀπ' ὅλα ὅσα ἐκθέσαμε πιό πάνω, δέ χρειάζεται ν' ἀποδείξουμε λεπτομερειακά πόσο ἀβάσιμη εἶναι αὐτή ἡ ἄποψη. Πάντως, ὅσο διαφορετικές κι ἄν εἶναι οἱ γνῶμες γι' αὐτό τό φαινόμενο, δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἐκφράζει *τό τράβηγμα τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή γεωργία στίς ἐμπορικοβιομηχανικές ἀσχολίες* *. Πόσο ἀλλάζει ἀπό τό γεγονός αὐτό ἡ εἰκόνα γιά τό μέγεθος τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ, πού μᾶς δίνουν οἱ πόλεις, μπορεῖ νά τό δεῖ κανείς ἀπό τό παρακάτω

* Ὁ κ. Ν. —ον *δέν πρόσεξε* καθόλου πῶς ἐκδηλώνεται στή Ρωσία τό προτσές τῆς ἐκβιομηχάνισης τοῦ πληθυσμοῦ! Ὁ κ. Β. Β. πρόσεξε καί παραδέχτηκε, ὅτι ἡ αὔξηση τῶν ἀσχολούμενων μέ ἐπαγγέλματα πλανόδια ἐκφράζει τήν ἀπόσπαση τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή γεωργία («Τά πεπρωμένα τοῦ καπιταλισμοῦ», 149). Ὡστόσο ὄχι μόνο δέν πῆρε ὑπόψη του αὐτό τό προτσές στό σύνολο τῶν ἀντιλήψεών του γιά τά «πεπρωμένα τοῦ καπιταλισμοῦ», ἀλλά καί προσπάθησε νά τό συγκαλύψει μέ θρηνολογήματα γιά τό ὅτι «ὑπάρχουν ἄνθρωποι, πού ὅλα αὐτά τά βρίσκουν πολύ φυσικά» (γιά τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία; Καί μπορεῖ τάχα ὁ κ. Β. Β. νά φανταστεῖ τόν καπιταλισμό χωρίς αὐτό τό φαινόμενο;) «καί πού τούς εἶναι σχεδόν ἀρεστά» (ibid.). Ἀρεστά, κ. Β. Β., χωρίς κανένα «σχεδόν»!

παράδειγμα. Στό κυβερνεῖο Καλούγκας τό ποσοστό τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι πολύ μικρότερο ἀπό τόν μέσο ὅρο τῆς Ρωσίας (8,3% ἔναντι 12,8%). Νά ὅμως πού ἡ «Στατιστική ἐπισκόπηση» αὐτοῦ τοῦ κυβερνείου γιά τό 1896 ὑπολογίζει, ἐπί τῆ βάσει τῶν ταυτοτήτων τούς μῆνες πού ἀπουσίασαν συνολικά ἀπό τόν τόπο τους οἱ πλανόδιοι ἐργάτες. Ἀπό τόν ὑπολογισμό αὐτό βγαίνει ὅτι ἀπουσίασαν 1491,6 χιλιάδες μῆνες. Ἄν διαιρέσουμε τόν ἀριθμό αὐτό μέ τό 12, θά ἔχουμε 124,3 χιλιάδες ἀπόντες τό χρόνο, δηλαδή «*περίπου τά 11% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ*» (l. c., 46)! Προσθέστε τόν πληθυσμό αὐτό στόν πληθυσμό τῶν πολεων (τό 1897 ἦταν 97,9 χιλιάδες), καί θά δεῖτε πώς τό ποσοστό τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι πολύ σημαντικό.

Φυσικά, ὁρισμένη μερίδα ἀπό τούς πλανόδιους δουλευτές. πού δέν εἶναι ἀγρεργάτες, συγκαταλέγεται στόν ὑπάρχοντα πληθυσμό τῶν πόλεων, ἤ περιλαβαίνεται στόν πληθυσμό τῶν μή ἀστικῶν βιομηχανικῶν κέντρων, γιά τά ὁποῖα ἔχουμε ἤδη μιλήσει. Ὅμως μονάχα μιά μερίδα, γιατί, ἐπειδή ἡ ζωή τοῦ πληθυσμοῦ αὐτοῦ ἔχει νομαδικό χαρακτήρα, δύσκολα μπορεῖ νά τόν ὑπολογίσει κανείς μέ βάση τήν ἀπογραφή ὁρισμένων κέντρων. Ἔπειτα οἱ ἀπογραφές τοῦ πληθυσμοῦ γίνονται συνήθως τό χειμώνα, ἐνῶ ἡ μεγαλύτερη μερίδα τῶν πλανόδιων ἐργατῶν φεύγει ἀπό τό σπίτι τήν ἄνοιξη. Νά τά σχετικά στοιχεῖα γιά μερικά ἀπό τά σπουδαιότερα κυβερνεῖα πού ἕνα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τους φεύγει γιά μή γεωργικές δουλιές *.

* «Ἄδειες διαμονῆς πού ἐκδόθηκαν τό 1880 καί τό 1885 γιά τόν ἀγροτικό πληθυσμό τοῦ κυβερνείου Μόσχας». — «Στατιστική ἐπετηρίδα τοῦ κυβερνείου Τβέρ γιά τό 1897». — *Ζμπάνκοφ*: «Τά πλανόδια ἐπαγγέλματα στό κυβερνεῖο Σμολένσκ», Σμολένσκ, 1896. — *Τοῦ ἴδιου*: «Ἡ ἐπίδραση τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων κτλ.». Κοστρομά, 1887. — «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ κυβερνείου Πσκόφ». Πσκόφ, 1898. — Τά λάθη στά ποσοστά τοῦ κυβερνείου Μόσχας δέν μποροῦσαν νά διορθωθοῦν, γιατί δέν ὑπῆρχαν ἀπόλυτα στοιχεῖα. Γιά τό κυβερνεῖο Κοστρομά ὑπάρχουν στοιχεῖα μόνο κατά νομούς καί μόνο σέ ποσοστά: γι' αὐτό ἀναγκαστήκαμε νά πάρουμε τούς μέσους ὅρους τῶν στοιχείων κατά νομό. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού χωρίζουμε ἰδιαίτερα τά στοιχεῖα τοῦ κυβερνείου Κοστρομά. Σχετικά μέ τό κυβερνεῖο Γιαροσλάβλ ὑπολογίζουν, ὅτι ἀπό τούς πλανόδιους ἐργάτες τά 68,7 % ἀπουσιάζουν ὁλόκληρο χρόνο, τά 12,6 % — τό φθινόπωρο καί τό χειμώνα, καί τά 18,7 % — τήν ἄνοιξη καί τό καλοκαίρι. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τά στοιχεῖα γιά τό κυβερνεῖο Γιαροσλάβλ («Ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ». Τεῦχος ΙΙ. Γιαροσλάβλ, 1896) δέν μποροῦν νά συγκριθοῦν μέ τά προηγούμενα, γιατί βασίζονται σέ μαρτυρίες τῶν παπάδων κτλ. κι ὄχι στά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τίς ταυτότητες.

Κατανομή σέ ποσοστά τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀδειῶν διαμονῆς πού ἐκδόθηκαν

Ἐποχές τοῦ χρόνου	Κυβερνεῖο Μόσχας (1885)		Κυβερνεῖο Τβέρ (1897)	Κυβερνεῖο Σμολένσκ (1895)	Κυβερνεῖο Πσκόφ (1895) Ταυτότητες		Κυβερνεῖο Κοστρομά (1880)		
							Γιά ἄντρες		
	Γιά ἄντρες	Γιά γυναῖκες	Γιά ἄντρες καί γυναῖκες		Γιά ἄντρες	Γιά γυναῖκες	Ταυτότητες	Προσωρινές ἄδειες	Ταυτότητες καί προσωρινές ἄδειες γιά γυναῖκες
Χειμώνας	19,3	18,6	22,3	22,4	20,4	19,3	16,2	16,2	17,3
Ἄνοιξη	*32,4*	*32,7*	*38,0*	*34,8*	*30,3*	*27,8*	*43,8*	*40,6*	*39,4*
Καλοκαίρι	20,6	21,2	19,1	19,3	22,6	23,2	15,4	20,4	25,4
Φθινόπωρο	27,8	27,4	20,6	23,5	26,7	29,7	24,6	22,8	17,9
Σύνολο	100,1	99,9	100	100	100	100	100	100	100

Παντοῦ οἱ περισσότερες ταυτότητες ἐκδόθηκαν τήν ἄνοιξη· Ἑπομένως ἕνα μεγάλο μέρος ἀπό τούς ἐργάτες πού ἀπουσιάζουν προσωρινά δέν περιλαβαίνεται στήν ἀπογραφή τῶν πόλεων *. Ἀλλά καί τούς προσωρινούς αὐτούς κατοίκους τῶν πόλεων ἔχουμε περισσότερο δικαίωμα νά τούς κατατάξουμε στόν ἀστικό παρά στόν ἀγροτικό πληθυσμό: «Μιά οἰκογένεια πού τά μέσα συντήρησής της γιά ὅλο τό χρόνο ἤ γιά τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου τά κερδίζει ἀπό τή δουλιά της στήν πόλη, ἔχει πολύ περισσότερους λόγους νά θεωρεῖ σάν τόπο μόνιμης ἐγκατάστασής της τήν πόλη, πού τῆς ἐξασφαλίζει τά μέσα συντήρησης, παρά τό χωριό, μέ τό ὁποῖο ἔχει μονάχα συγγενικούς καί φορολογικούς δεσμούς» **. Τί τεράστια σημασία ἔχουν καί ὥς σήμερα ἀκόμη αὐτοί οἱ φορολογικοί δεσμοί, φαίνεται λχ. ἀπό τό γεγονός, ὅτι ἀπό τούς κατοίκους τοῦ κυβερνείου Κοστρομά πού ἀσκοῦν πλανόδια ἐπαγγέλματα «οἱ νοικοκυρέοι σπάνια παίρνουν γι' αὐτή (γιά τή γῆ) τόσα, πού νά καλύπτουν ἕνα μικρό μέρος τῶν φόρων, ἀλλά συνήθως τήν ἐκμισθώνουν μέ μόνη ὑποχρέωση τῶν ἐνοικιαστῶν νά τή φράξουν, ἐνῶ ὅλους τούς φόρους τούς πληρώνει ὁ ἴδιος ὁ νοικοκύρης». (Ντ. Ζμπάνκοφ: «Μπάμπγια στορονά», Κοστρομά, 1891, σελ. 21). Καί στήν «Ἐπισκόπηση τοῦ κυβερ-

* Εἶναι γνωστό, λχ., ὅτι τό καλοκαίρι ὁ πληθυσμός στά προάστια τῆς Πετρούπολης αὐξάνει σέ πολύ σημαντικό βαθμό.

** «Στατιστική ἐπιθεώρηση τοῦ κυβερνείου Καλούγκας γιά τό 1896». Καλούγκα, 1897, σελ. 18 στό II μέρος.

νείου Γιαροσλάβλ» (τεῦχος II, Γιαροσλάβλ, 1896) βρίσκουμε συχνά νά λέγεται ὅτι οἱ πλανόδιοι ἐργάτες αἰσθάνονται τήν ἀνάγκη νά λυτρωθοῦν ἀπό τό χωριό κι ἀπό τόν γεωργικό κλῆρο (σελ. 28, 48, 149, 150, 166 κ. ἄ.)*.

Πόσοι λοιπόν εἶναι οἱ πλανόδιοι ἐργάτες πού ἀσχολοῦνται μέ μή γεωργικά ἐπαγγέλματα; Οἱ ἐργάτες πού ἀσχολοῦνται μέ κάθε λογῆς πλανόδια ἐπαγγέλματα εἶναι τό λιγότερο *5–6 ἑκατομμύρια*. Πραγματικά, τό 1884 στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία εἶχαν ἐκδοθεῖ 4,67 ἑκατομμύρια ταυτότητες καί προσωρινές ἄδειες μετακίνησης**, καί τά ἔσοδα ἀπό τίς ταυτότητες αὐξήθηκαν ἀπό

* «Τά πλανόδια ἐπαγγέλματα. . . εἶναι ἡ μορφή πού συγκαλύπτει τό ἀσταμάτητο προτσές τῆς ἀνάπτυξης τῶν πόλεων. . . Ἡ κοινοτική γαιοχτησία καί οἱ διάφορες ἰδιομορφίες τῆς οἰκονομικῆς καί τῆς διοικητικῆς ζωῆς τῆς Ρωσίας δέν ἐπιτρέπουν στούς ἀγρότες νά γίνονται μέ τόση εὐκολία κάτοικοι τῶν πόλεων, μέ ὅση γίνονται στή Δύση. . . Τά νομικά νήματα διατηροῦν τή σύνδεσή του (τοῦ ἀγρότη πού φεύγει γιά νά βρεῖ δουλιά) μέ τό χωριό, στήν οὐσία ὅμως, ὡς πρός τίς ἀσχολίες του, τίς συνήθειες καί τά γοῦστα του, ὁ ἀγρότης προσαρμόστηκε ἀπόλυτα στήν πόλη κι ὄχι σπάνια βλέπει τή σύνδεση αὐτή μέ τό χωριό σάν ἕνα βάρος» («Ρούσκαγια Μίσλ», 1896, τεῦχος 11, σελ. 227). Αὐτό εἶναι πολύ σωστό, ὅμως δέν εἶναι ἀρκετό γιά ἕνα δημοσιολόγο. Γιατί ὁ συγγραφέας δέν τάχθηκε ἀποφασιστικά ὑπέρ τῆς ἀπόλυτα ἐλεύθερης μετακίνησης, ὑπέρ τῆς ἐλευθερίας ἐξόδου τοῦ ἀγρότη ἀπό τήν κοινότητα; Οἱ φιλελεύθεροί μας ἐξακολουθοῦν ἀκόμα νά φοβοῦνται τούς ναρόντνικούς μας. Ἄδικα ὅμως.

Καί γιά σύγκριση ὁρίστε ἕνα συλλογισμό τοῦ κ. Ζμπάνκοφ πού συμπαθεῖ τό κίνημα τῶν ναρόντνικων: «Ἡ ἔξοδος ἀπό τίς πόλεις εἶναι, μποροῦμε νά ποῦμε, ἀλεξικέραυνο (sic!) ἐνάντια στήν ἐντατική ἀνάπτυξη τῶν πρωτευουσῶν καί τῶν μεγάλων πόλεών μας καί στήν αὔξηση τοῦ χωρίς γῆ προλεταριάτου τῶν πόλεων. Τόσο ἀπό ὑγειονομική ὅσο κι ἀπό κοινωνικο-οικονομική ἄποψη ἡ ἐπίδραση αὐτή τοῦ πλανόδιου βιοπορισμοῦ πρέπει νά θεωρηθεῖ ὠφέλιμη: ὅσο ἡ λαϊκή μάζα δέν ἔχει ἀποσπαστεῖ πέρα γιά πέρα ἀπό τή γῆ, πού ἀποτελεῖ γιά τούς πλανόδιους ἐργάτες κάποιο ἀποκούμπι» («ἀποκούμπι» ἀπό τό ὁποῖο γιά νά ἀπαλλαγοῦν πληρώνουν λεφτά!) «οἱ ἐργάτες αὐτοί δέν μποροῦν νά γίνουν τυφλό ὄργανο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, καί παράλληλα διατηρεῖται καί ἡ ἐλπίδα γιά τήν ὀργάνωση γεωργικο-βιομηχανικῶν κοινοτήτων» («Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», 1890, τεῦχος 9, σελ. 145). Μήπως δέν εἶναι πραγματικά κέρδος ἡ διατήρηση τῶν μικροαστικῶν ἐλπίδων; Κι ὅσο γιά τό «*τυφλό* ὄργανο», καί ἡ πείρα τῆς Εὐρώπης καί ὅλα τά γεγονότα, πού παρατηροῦνται στή Ρωσία, δείχνουν ὅτι ὁ χαρακτηρισμός αὐτός ταιριάζει ἀπείρως περισσότερο στόν ἐργάτη πού διατήρησε τή σύνδεσή του μέ τή γῆ καί μέ τίς πατριαρχικές σχέσεις, παρά στόν ἐργάτη πού διέκοψε τίς σχέσεις αὐτές. Οἱ ἀριθμοί καί τά στοιχεῖα τοῦ ἴδιου τοῦ κ. Ζμπάνκοφ δείχνουν ὅτι ὁ «Πετρουπολίτης» πού φεύγει γιά νά βρεῖ δουλιά εἶναι καί πιό ἐγγράμματος καί πιό πολιτισμένος καί πιό ἀναπτυγμένος ἀπό τό μόνιμο κάτοικο κάποιου «δασικοῦ» νομοῦ τοῦ κυβερνείου Κοστρομά.

** *Λ. Βέσιν*, «Ἡ σημασία τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων κτλ.», «Ντιέλο», 1886, τεῦχος 7 καί 1887, τεῦχος 2.

τό 1884 ὥς τό 1894 πάνω ἀπό τό ἕνα τρίτο (ἀπό 3,3 σέ 4,5 ἑκατομμύρια ρούβλια). Τό 1897 σ' ὅλη τή Ρωσία εἶχαν ἐκδοθεῖ 9495,7 χιλιάδες ταυτότητες καί προσωρινές ἄδειες μετακίνησης (ἀπ' αὐτές οἱ 9333,2 χιλιάδες ἐκδόθηκαν στά 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας). Τό 1898 ἐκδόθηκαν 8259,9 χιλιάδες (στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία 7809,6 χιλιάδες) *. Ὁ ἀριθμός τῶν περίσσιων (σέ σύγκριση μέ τήν ντόπια ζήτηση) ἐργατῶν ὑπολογίζεται ἀπό τόν κ. Σ. Κορολένκο γιά τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία σέ 6,3 ἑκατομμύρια. Πιό πάνω εἴδαμε (κεφάλαιο III, ὑποκ. IX, σελ. 174) **, ὅτι σέ 11 γεωργικά κυβερνεῖα ὁ ἀριθμός τῶν ταυτοτήτων πού εἶχαν ἐκδοθεῖ ξεπέρασε τόν ὑπολογισμό τοῦ κ. Σ. Κορολένκο (2 ἑκατομμύρια ταυτότητες ἔναντι 1,7 ἑκατομμυρίων). Τώρα μποροῦμε νά προσθέσουμε τά στοιχεῖα γιά 6 μή γεωργικά κυβερνεῖα: ὁ κ. Κορολένκο ὑπολογίζει ὅτι σ' αὐτά ὑπάρχουν 1287,8 χιλιάδες περίσσιοι ἐργάτες, ἐνῶ ὁ ἀριθμός τῶν ταυτοτήτων πού εἶχαν ἐκδοθεῖ εἶναι 1298,6 χιλιάδες ***. Ἔτσι λοιπόν, σέ 17 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας (11 κυβερνεῖα τῆς μαυρόχωμης ζώνης σύν 6 τῆς μή μαυρόχωμης) ὁ κ. Σ. Κορολένκο ὑπολόγιζε 3 ἑκατομμύρια περίσσιους ἐργάτες (πάνω ἀπό τήν ντόπια ζήτηση). Καί στή δεκαετία 1890–1900 στά 17 αὐτά κυβερνεῖα ἐκδόθηκαν 3,3 ἑκατομμύρια ταυτότητες καί προσωρινές ἄδειες μετακίνησης. Τό 1891 τά 17 αὐτά κυβερνεῖα ἔδιναν τά 52,2% τῶν συνολικῶν ἐσόδων ἀπό τίς ταυτότητες. Ἑπομένως, *ὁ ἀριθμός τῶν πλανόδιων ἐργατῶν θά ξεπερνάει, κατά πᾶσαν πιθανότητα, τά 6 ἑκατομμύρια*. Τέλος, τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο (πού τά περισσότερα ἔχουν παλιώσει) ὁδήγησαν τόν κ. Οὐβάροφ στό συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀριθμός πού δίνει ὁ κ. Σ. Κορολένκο πλησιάζει τήν ἀλήθεια καί ὅτι ὁ ἀριθμός 5 ἑκατομμύρια πλανόδιοι ἐργάτες «εἶναι πάρα πολύ πιθανός» ****.

Τώρα γεννιέται τό ἐρώτημα: πόσος εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν πλανόδιων ἐργατῶν πού ἀσχολοῦνται μέ δουλιές γεωργικές καί μή γεωργικές; Ὁ κ. Ν. —ον ἰσχυρίζεται πολύ τολμηρά καί ἐντελῶς λαθεμένα, ὅτι «στήν τεράστια πλειοψηφία τους τά πλανόδια ἐπαγγέλματα τῶν ἀγροτῶν εἶναι προπαντός γεωργικά» («Δοκίμια», σελ. 16). Ὁ Τσάσλαβσκι, πού τόν ἐπικαλεῖται ὁ κ. Ν. —ον, ἐκφράζεται πολύ πιό προσεχτικά χωρίς νά παραθέτει κανένα στοιχεῖο καί περιορίζεται σέ γενικούς συλλογισμούς σχετικά μέ τήν ἔκταση τῶν περιοχῶν, ἀπό τίς ὁποῖες φεύγουν οἱ ἐργάτες καί τῆς μιᾶς καί τῆς ἄλλης κατηγορίας. Ὅσο γιά τά στοιχεῖα, πού δίνει ὁ κ. Ν. —ον γιά τήν κίνηση τῶν ἐπιβατῶν στούς σιδηροδρόμους, δέν ἀποδείχνουν ἀπολύτως τίποτα, γιατί καί οἱ ἐργάτες πού δέν ἀσχολοῦνται μέ τή γεωργία φεύγουν ἀπό τά σπίτια τους ἐπίσης κυρίως τήν ἄνοιξη καί μάλιστα αὐτοί χρησιμοποιοῦν τούς σιδηροδρόμους σέ ἀσύγκριτα μεγαλύτερο βαθμό ἀπό τούς ἀγρεργάτες *. Ἀντίθετα, νομίζουμε, ὅτι ἡ πλειοψηφία (ἄν καί ὄχι ἡ «τεράστια») τῶν πλανόδιων ἐργατῶν εἶναι πιθανόν μή ἀγρεργάτες. Ἡ γνώμη αὐτή βασίζεται 1) στά στοιχεῖα γιά τήν κατανομή τῶν ἐσόδων ἀπό τίς ταυτότητες καί 2) στά στοιχεῖα τοῦ κ. Βέσιν. Ἀκόμα ὁ Φλερόβσκι, ξεκινώντας ἀπό τά στοιχεῖα τῆς χρονιᾶς 1862/63 γιά τήν κατανομή τῶν ἐσόδων ἀπό τά «διάφορα τέλη» (πάνω ἀπό τό ἕνα τρίτο προέρχονταν ἀπό τά ἔσοδα ταυτοτήτων), ἔβγαλε τό συμπέρασμα ὅτι οἱ παρισσότεροι ἀγρότες πού φεύγουν γιά νά βροῦν δουλιά εἶναι ἀπό τά κυβερνεῖα τῶν πρωτευουσῶν καί τά μή γεωργικά κυβερνεῖα **. Ἄν πάρουμε τά 11 μή γεωργικά κυβερνεῖα, πού τά ἑνώσαμε πιό πάνω σέ μιά περιοχή (2ο ἐδάφιο αὐτοῦ τοῦ ὑποκεφαλαίου) καί ἀπό τά ὁποῖα φεύγουν στήν τεράστια πλειοψηφία τους μή ἀγρεργάτες, θά δοῦμε ὅτι τό 1885 σ' αὐτά τά κυβερνεῖα ζοῦσαν μονάχα τά 18,7% τοῦ πληθυσμοῦ ὅλης τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας (τό 1897 — τά 18,3%), ἐνῶ τό ποσοστό τῶν ἐσόδων ἀπό τήν ἔκδοση ταυτοτήτων ἦταν τό 1885 42,9% (τό 1891 ἦταν 40,7%) ***. Ἐργάτες πού δέν ἀσχολοῦνται μέ τή γεωργία βγάζουν ἀκόμα καί πολλά ἄλλα κυβερνεῖα, καί γι' αὐτό τό λόγο πρέπει νά πιστεύουμε, ὅτι ἀπ' αὐτούς πού φεύ-

* «Στατιστική τῶν κλάδων παραγωγῆς, πού ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης κτλ. γιά τό 1897–1898», Πετρούπολη, 1900. Ἔκδοση τῆς γενικῆς διεύθυνσης φόρων κατανάλωσης.

** Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 240–242. *Ἡ Σύντ.*

*** Τά κυβερνεῖα: Μόσχας (1885, παλιωμένα στοιχεῖα), Τβέρ (1896), Κοστρομά (1892), Σμολένσκ (1895), Καλούγκας (1895) καί Πσκόφ (1896). Οἱ πηγές ἀναφέρθηκαν πιό πάνω. Τά στοιχεῖα εἶναι γιά ὅλες τίς ἄδειες ἀπουσίας, καί τῶν ἀνδρῶν καί τῶν γυναικῶν.

**** «Δελτίο τῆς κοινωνικῆς ὑγιεινῆς, τῆς ἰατροδικαστικῆς καί τῆς πραχτικῆς ἰατρικῆς», 1896, Ἰούλης. *Μ. Οὐβάροφ*: «Ἡ ἐπίδραση τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων στήν ὑγειονομική κατάσταση τῆς Ρωσίας». Ὁ κ. Οὐβάροφ συνόψισε τά στοιχεῖα γιά 126 νομούς 20 κυβερνείων.

* Σύγκρ. πιό πάνω, σελ. 174 (σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 241–242. *Ἡ Σύντ.*) τήν ὑποσημείωση.

** «Ἡ κατάσταση τῆς ἐργατικῆς τάξης στή Ρωσία». Πετρούπολη, 1869, σελ. 400 κ. ἑ.

*** Τά στοιχεῖα γιά τά ἔσοδα ἀπό τίς ταυτότητες εἶναι παρμένα ἀπό τή «Συλλογή στοιχείων γιά τή Ρωσία» γιά τά χρόνια 1884/85 καί 1896. Τό 1885 τά ἔσοδα ἀπό τίς ταυτότητες στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία ἦταν 37 ρούβλια σέ 1000 κατοίκους καί στά 11 μή γεωργικά κυβερνεῖα ἦταν 86 ρούβλια σέ 1000 κατοίκους.

γουν γιά δουλιά λιγότεροι άπό τούς μισούς εἶναι ἀγρεργάτες. Ὁ κ. Βέσιν κατανέμει 38 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας (πού ἐκδίδουν τά 90 % ὅλων τῶν ἀδειῶν ταξιδίου) σέ ὁμάδες ἀνάλογα μέ τίς διάφορες κατηγορίες τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων πού ἐπικρατοῦν στά κυβερνεῖα αὐτά καί μᾶς δίνει τά παρακάτω στοιχεῖα *:

Ὁμάδες κυβερνείων	Ἀριθμός ἀδειῶν ταξιδίου τό 1884 (σέ χιλιάδες)			Πληθυσμός τό 1885 σέ χιλιάδες	Πόσες ἄδειες ἀναλογοῦν σέ 1000 κατοίκους
	Ταυτότητες	Προσωρινές ἄδειες	Σύνολο		
I. 12 κυβερνεῖα στά ὁποῖα ὑπερτερεῖ ἡ ἔξοδος γιά μή γεωργικές δουλιές	967,8	794,5	1 762,3	18 643,8	94
II. 5 κυβερνεῖα ἐνδιάμεσα...	423,9	299,5	723,4	8 007,2	90
III. 21 κυβερνεῖα στά ὁποῖα ὑπερτερεῖ ἡ ἔξοδος γιά γεωργικές δουλιές	700,4	1 046,1	1 746,5	42 518,5	41
38 κυβερνεῖα	2 092,1	2 140,1	4 232,2	69 169,5	61

«Οἱ ἀριθμοί αὐτοί δείχνουν, ὅτι τά πλανόδια ἐπαγγέλματα εἶναι περισσότερο ἀναπτυγμένα στήν πρώτη ὁμάδα παρά στήν τρίτη... Ἔπειτα, ἀπό τούς ἀριθμούς πού ἀναφέραμε φαίνεται ὅτι ἀνάλογα μέ τίς διακρίσεις τῶν ὁμάδων κυμαίνεται καί ἡ διάρκεια τῆς ἀπουσίας γιά βιοπορισμό. Ἐκεῖ πού ἐπικρατοῦν τά μή γεωργικά πλανόδια ἐπαγγέλματα ἡ διάρκεια τῆς ἀπουσίας εἶναι πολύ πιό σημαντική» («Ντιέλο», 1886, τεῦχος 7, σελ. 134).

* Τίς δυό τελευταῖες στῆλες τοῦ πίνακα τίς προσθέσαμε ἐμεῖς. Στήν I ὁμάδα μπῆκαν τά κυβερνεῖα: Ἀρχάγγελου, Βλαντίμιρ, Βόλογκντα, Βιάτκας, Καλούγκας, Κοστρομά, Μόσχας, Νόβγκοροντ, Πέρμ, Πετρούπολης, Τβέρ καί Γιαροσλάβλ. Στή II ὁμάδα: Καζάν, Νίζνι Νόβγκοροντ, Ριαζάν, Τούλας καί Σμολένσκ. Στήν III ὁμάδα: Βεσαραβίας, Βολινίας, Βορόνεζ, Αἰκατερινοσλάβ, Ντόν, Κιέβου, Κούρσκ, Ὀρενμπούργκ, Ὀριόλ, Πένζας, Ποντόλσκ, Πολτάβας, Σαμάρας, Σαράτοφ, Σιμπίρσκ, Ταυρίδας, Ταμπόφ, Οὐφά, Χάρκοβου, Χερσώνας καί Τσερνίγκοφ.—Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι σ' αὐτήν τήν ταξινόμηση ὑπάρχουν λάθη πού μεγαλοποιοῦν τή σημασία τῶν πλανόδιων ἀγροτικῶν ἐπαγγελμάτων. Τά κυβερνεῖα Σμολένσκ, Νίζνι Νόβγκοροντ καί Τούλας πρέπει νά μποῦν στήν I ὁμάδα (σύγκρ. «Ἀγροτική ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ γιά τό 1896», κεφάλαιο XI. — «Ἡμερολόγιο τοῦ κυβερνείου Τούλας γιά τό 1895», μέρος VI, σελ. 10: ὁ ἀριθμός τῶν πλανόδιων ἐργατῶν ὑπολογίζεται σέ 188 χιλιάδες, ἐνῶ ὁ κ. Σ. Κορολένκο ὑπολόγιζε μονάχα 50 χιλιάδες περίσσιους ἐργάτες! — Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι 6 βόρειοι νομοί ἔξω ἀπό τή μαυρόχωμη ζώνη δίνουν 107 χιλιάδες πλανόδιους ἐργάτες). Τό κυβερνεῖο Κούρσκ πρέπει νά μπεῖ στή II ὁμάδα (Σ. Κορολένκο, l. c.: ἀπό τούς 7 νομούς φεύγουν κυρίως γιά χειροτεχνικές δουλιές, ἐνῶ ἀπό τούς ὑπόλοιπους 8 — μονάχα γιά γεωργικές). Δυστυχῶς ὁ κ. Βέσιν δέ δίνει στοιχεῖα κατά κυβερνεῖα γιά τόν ἀριθμό τῶν ἀδειῶν ἀπουσίας.

Τέλος ἡ στατιστική, πού ἀναφέραμε πιό πάνω γιά τούς κλάδους παραγωγῆς πού ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης κτλ., μᾶς δίνει τή δυνατότητα νά κατανείμουμε τόν ἀριθμό τῶν ἀδειῶν διαμονῆς πού ἐκδόθηκαν καί στά 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. Ἄν κάνουμε τίς παραπάνω διορθώσεις στήν ταξινόμηση πού ἔκανε ὁ κ. Βέσιν, καί κατανείμουμε στίς ἴδιες αὐτές τρεῖς ὁμάδες τά ὑπόλοιπα 12 κυβερνεῖα πού λείπουν ἀπό τόν πίνακα τοῦ 1884 (στήν I ὁμάδα τά κυβερνεῖα Ὀλονέτς καί Πσκόφ, στή II ὁμάδα τά Βαλτικά καί τά Βορειο-δυτικά κυβερνεῖα, δηλαδή 9 κυβερνεῖα, καί στήν III ὁμάδα τό κυβερνεῖο Ἀστραχάν), θά ἔχουμε τήν παρακάτω εἰκόνα:

Ὁμάδες κυβερνείων	Ἀριθμός ὅλων τῶν ἀδειῶν διαμονῆς πού εἶχαν ἐκδοθεῖ τό *1897*	*1898* *
I. 17 κυβερνεῖα, στά ὁποῖα ὑπερτερεῖ ἡ ἔξοδος γιά μή γεωργικές δουλιές ...	4 437 392	3 369 597
II. 12 κυβερνεῖα ἐνδιάμεσα	1 886 733	1 674 231
III. 21 κυβερνεῖα, στά ὁποῖα ὑπερτερεῖ ἡ ἔξοδος γιά γεωργικές δουλιές	3 009 070	2 765 762
Συνολικά σέ 50 κυβερνεῖα	9 333 195	7 809 590

Σύμφωνα μ' αὐτά τά στοιχεῖα τά πλανόδια ἐπαγγέλματα εἶναι πολύ πιό ἀναπτυγμένα στήν I ὁμάδα παρά στήν III.

Συνεπῶς, δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἡ κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ στή μή γεωργική ζώνη τῆς Ρωσίας εἶναι ἀσύγκριτα μεγαλύτερη ἀπό ὅ,τι στή γεωργική. Οἱ πλανόδιοι δουλευτές σέ μή γεωργικές δουλιές πρέπει νά εἶναι περισσότεροι ἀπό τούς πλανόδιους ἀγρεργάτες καί *δέν εἶναι λιγότεροι ἀπό τρία ἑκατομμύρια*.

Ὅλες οἱ πηγές μαρτυροῦν ὅτι μεγαλώνει τεράστια καί συνεχῶς τό κῦμα ἐξόδου γιά τήν ἀνεύρεση δουλιᾶς. Τά ἔσοδα ἀπό τήν ἔκδοση ταυτοτήτων αὐξήθηκαν ἀπό 2,1 ἑκατομμύρια ρούβλια τό 1868 (1,75 ἑκατ. ρούβλια τό 1866) σέ 4,5 ἑκατομμύρια ρούβλια

* Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή πρέπει νά ποῦμε ὅτι ὁ συγγραφέας πού ἀνάλυσε αὐτά τά στοιχεῖα (l. c., κεφάλαιο VI, σελ. 639) ἐξηγεῖ τήν ἐλάττωση τῆς ἔκδοσης ταυτοτήτων πού παρατηρήθηκε τό 1898 μέ τήν ἐλάττωση τῆς ἐξόδου τῶν ἐργατῶν γιά καλοκαιρινές δουλιές πρός τά νότια κυβερνεῖα, ἐξαιτίας τῆς κακῆς σοδιᾶς καί τῆς διάδοσης τῶν γεωργικῶν μηχανῶν. Ἡ ἐξήγηση αὐτή δέν ἀξίζει τίποτα, γιατί λιγότερο ἀπ' ὅλες ἐλαττώθηκε ὁ ἀριθμός τῶν ἀδειῶν διαμονῆς πού ἐκδόθηκαν στήν III ὁμάδα καί περισσότερο ἀπ' ὅλες στήν I ὁμάδα. Μπυροῦν ἄραγε νά συγκριθοῦν οἱ μέθοδοι καταγραφῆς τοῦ 1897 καί τοῦ 1898; (*Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.*)

τό 1893/94, δηλαδή αὐξήθηκαν πάνω ἀπό τό διπλάσιο. Στό κυβερνεῖο Μόσχας ὁ ἀριθμός τῶν ταυτοτήτων καί τῶν προσωρινῶν ἀδειῶν πού ἐκδόθηκαν αὐξήθηκε ἀπό τό 1877 ὥς τό 1885 κατά 20 % (γιά τούς ἄντρες) καί κατά 53 % (γιά τίς γυναῖκες). Στό κυβερνεῖο Τβέρ ἀπό τό 1893 ὥς τό 1896 αὐξήθηκε κατά 5,6 %, στό κυβερνεῖο Καλούγκας ἀπό τό 1885 ὥς τό 1895 κατά 23 % (καί οἱ μῆνες ἀπουσίας κατά 26 %), στό κυβερνεῖο Σμολένσκ ἀπό 100 χιλιάδες πού ἦταν τό 1875 αὐξήθηκε σέ 117 χιλιάδες τό 1885 καί σέ 140 χιλιάδες τό 1895. Στό κυβερνεῖο Πσκόφ ἀπό 11 716 τό 1865–1875 σέ 14 944 τό 1876 καί σέ 43 765 τό 1896 (γιά τούς ἄντρες). Τό 1868 στό κυβερνεῖο Κοστρομά ἐκδόθηκαν 23,8 ταυτότητες καί προσωρινές ἄδειες γιά κάθε 100 ἄντρες καί 0,85 γιά κάθε 100 γυναῖκες, ἐνῶ τό 1880 ἐκδόθηκαν 33,1 καί 2,2. Κτλ. κτλ.

Ὅπως τό τράβηγμα τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή γεωργία στίς πόλεις ἔτσι καί ἡ ἔξοδος τοῦ πληθυσμοῦ γιά μή γεωργικές δουλιές ἀποτελεῖ *προοδευτικό φαινόμενο*. Ἀποσπᾶ τόν πληθυσμό ἀπό τίς παραπεταμένες, καθυστερημένες, ξεχασμένες ἀπό τήν ἱστορία ἀπόκεντρες γωνιές καί τόν παρασύρει στή δίνη τῆς σύγχρονης κοινωνικῆς ζωῆς. Ἀνεβάζει τό μορφωτικό ἐπίπεδο τοῦ πληθυσμοῦ* καί τό βαθμό τῆς συνείδησής του**, τοῦ καλλιεργεῖ πολιτισμένες συνήθειες κι ἀνάγκες***. Οἱ ἀγρότες τραβιοῦνται πρός

* Ζμπάνκοφ: «Ἡ ἐπίδραση τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων κτλ.», σελ. 36 κ. ἑ. Τό ποσοστό τῶν ἀντρῶν πού ξέρουν ἀνάγνωση καί γραφή στούς νομούς τοῦ κυβερνείου Κοστρομά, ὅπου τά πλανόδια ἐπαγγέλματα εἶναι ἀναπτυγμένα, εἶναι = μέ 55,9 %· στούς βιομηχανικούς νομούς = μέ 34,9 %· στούς νομούς μέ μόνιμη ἐγκατάσταση (δασικούς) = μέ 25,8 %· τό ποσοστό τῶν γυναικῶν εἶναι: 3,5% — 2,0% — 1,3%, τῶν μαθητευομένων: 1,44% — 1,43% — 1,07 %. Στούς νομούς ὅπου τά πλανόδια ἐπαγγέλματα εἶναι ἀναπτυγμένα, τά παιδιά σπουδάζουν ἀκόμα καί στήν Πετρούπολη.

** «Οἱ ἐγγράμματοι Πετρουπολίτες ξέρουν νά θεραπεύονται πολύ καλύτερα καί πιό ἐνσυνείδητα» (ibid., 34), ἔτσι πού οἱ μολυσματικές ἀρρώστιες δέν προξενοῦν σ᾽ αὐτούς τέτιες καταστροφές, ὅπως στίς «*λίγο πολιτισμένες*» ἐπαρχίες (ἡ ὑπογράμμιση εἶναι τοῦ συγγραφέα).

*** «Οἱ νομοί ὅπου τά πλανόδια ἐπαγγέλματα εἶναι ἀναπτυγμένα ξεπερνοῦν σημαντικά τίς γεωργικές καί τίς δασικές περιοχές ἀπό τήν ἄποψη τῶν ἀνέσεων τῆς ζωῆς... Τά ροῦχα τῶν Πετρουπολιτῶν εἶναι πολύ πιό καθαρά, πιό κομψά καί πιό ὑγιεινά... Τά παιδιά διατηροῦνται πιό καθαρά καί γι᾽ αὐτό ἔχουν πιό σπάνια ψώρα κι ἄλλες δερματικές ἀρρώστιες» (ibid., 39. Σύγκρ. «Τά πλανόδια ἐπαγγέλματα στό κυβερνεῖο Σμολένσκ», σελ. 8). «Τά χωριά, ἀπ᾽ ὅπου φεύγουν σέ ἄλλες περιοχές γιά δουλιά, διαφέρουν χτυπητά ἀπό τά χωριά μέ μόνιμη διαμονή τῶν γεωργῶν: ἡ κατοικία, τά ροῦχα, ὅλες οἱ συνήθειες καί οἱ διασκεδάσεις θυμίζουν περισσότερο τή μικροαστική παρά τήν ἀγροτική ζωή» («Τά πλανόδια ἐπαγγέλματα στό κυβερνεῖο Σμολένσκ»,

τά πλανόδια ἐπαγγέλματα ἀπό «λόγους ἀνώτερης τάξης», δηλαδή ἀπό τή μεγάλη ἐπιφανειακή μόρφωση καί ἀπό τό λοῦσο τοῦ Πετρουπολίτη. Πᾶνε ἐκεῖ «ὅπου εἶναι καλύτερα». «Ἡ δουλιά καί ἡ ζωή τῆς Πετρούπολης θεωρεῖται πιό εὔκολη ἀπό τή δουλιά καί τή ζωή τοῦ χωριοῦ» *. «Ὅλους τούς κατοίκους τοῦ χωριοῦ τούς λέν *ἀπελέκητους*, καί τό περίεργο εἶναι ὅτι δέν προσβάλλονται καθόλου γι᾽ αὐτό τό χαρακτηρισμό. Καί οἱ ἴδιοι οἱ χωριάτες λέν πώς εἶναι ἀπελέκητοι καί παραπονιοῦνται γιά τούς γονεῖς τους πού δέν τούς στεῖλαν στήν Πετρούπολη νά μάθουν γράμματα. Ἄλλωστε πρέπει νά ποῦμε ὅτι κι αὐτοί οἱ *ἀπελέκητοι* κάτοικοι τοῦ χωριοῦ δέν εἶναι καθόλου τόσο ἀπελέκητοι ὅσο οἱ κάτοικοι τῶν καθαρά γεωργικῶν περιοχῶν: ἀποχτοῦν ἄθελά τους τήν ἐξωτερική ἐμφάνιση καί τίς συνήθειες τῶν Πετρουπολιτῶν, τό φῶς τῆς πρωτεύουσας πέφτει ἐξ ἀντανακλάσεως καί σ᾽ αὐτούς» **. Στό κυβερνεῖο Γιαροσλάβλ (ἐκτός ἀπό τά παραδείγματα πλουτισμοῦ) ὑπάρχει «καί μιά ἄλλη αἰτία πού διώχνει τόν καθένα ἀπό τό σπίτι του. Εἶναι ἡ κοινή γνώμη, πού στόν ἄνθρωπο πού δέν ἔζησε στήν Πετρούπολη ἤ κάπου ἀλλοῦ, ἀλλ᾽ ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία ἤ μέ κάποιο ἄλλο χειροτεχνικό ἐπάγγελμα, τοῦ κολλάει γιά ὅλη του τή ζωή τό παρατσούκλι τοῦ τσομπάνου καί ἕνας τέτιος ἄνθρωπος δύσκολα μπορεῖ νά βρεῖ νύφη». («Ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ», II, σελ. 118). Τό ταξίδι στίς πόλεις ἀνεβάζει τήν προσωπικότητα τοῦ ἀγρότη σάν πολίτη καί τόν ἀπελευθερώνει ἀπό τίς ἄπειρες πατριαρχικές καί προσωπικές σχέσεις ἐξάρτησης καί ἀπό τίς σχέσεις τῆς κάστας, πού τόσο ἰσχυρές εἶναι στά χωριά***... «Πρωταρχικός παράγοντας, πού ἐνισχύει τήν ἔξοδο ἀπό τό χωριό εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῆς αὐτοσυνείδησης τοῦ ἀτόμου μέσα στό λαϊκό περιβάλλον. Ἡ ἀπελευθέρωση ἀπό τή δουλοπαροικιακή ἐξάρτηση, ἡ μακρόχρονη πιά ἐπαφή τῆς πιό δραστήριας μερίδας τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ μέ τή ζωή τῆς πόλης, ξύπνησαν ἀπό καιρό στήν ἀγροτιά τοῦ Γιαροσλάβλ τήν ἐπιθυμία νά ὑπερασπίζει τό „ἐγώ" της, νά βγεῖ ἀπ᾽

σελ. 3). Στίς ἐπαρχίες τοῦ κυβερνείου Κοστρομά, πού εἶναι ἀναπτυγμένα τά πλανόδια ἐπαγγέλματα, «θά βρῆτε στά μισά σπίτια χαρτί, μελάνι, μολύβια καί πέννες» («Μπάμπγια στορονά», 67–68).

* «Μπάμπγια στορονά», 26–27,15.

** Ibid., σελ. 27.

*** Λχ. ἕνας ἀκόμα λόγος πού κάνει τούς ἀγρότες τοῦ κυβερνείου Κοστρομά νά γράφονται μικροαστοί εἶναι καί ὁ φόβος «ἐνδεχόμενης σωματικῆς ποινῆς πού γιά τόν κομψευόμενο Πετρουπολίτη εἶναι πολύ πιό τρομερό πράγμα παρά γιά τόν ἀπελέκητο χωρικό» (ibid., σελ. 58).

τή δυστυχία καί τήν ἐξάρτηση, στίς ὁποῖες τήν καταδίκαζαν οἱ συνθῆκες τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς καί νά ζήσει μιά ζωή εὐκατάστατη, ἀνεξάρτητη, τιμημένη... Ὁ ἀγρότης, πού ζεῖ ἀπό δουλιές ἔξω ἀπό τήν περιφέρειά του, νιώθει τόν ἑαυτό του πιό ἐλεύθερο καί πιό ἰσότιμο μέ τά πρόσωπα τῶν ὑπόλοιπων τάξεων, καί γι᾽ αὐτό ἡ νεολαία τοῦ χωριοῦ τραβιέται ὁλοένα καί περισσότερο πρός τίς πόλεις» («Ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ», II, 189-190).

Ἡ ἀναζήτηση δουλιᾶς στίς πόλεις χαλαρώνει τήν παλιά πατριαρχική οἰκογένεια, βάζει τή γυναίκα σέ πιό ἀνεξάρτητη, ἰσότιμη μέ τόν ἄντρα θέση. «Σέ σύγκριση μέ τά μέρη ὅπου ὁ πληθυσμός εἶναι μόνιμα ἐγκαταστημένος, ἡ οἰκογένεια τοῦ Σολιγκάλιτσκ καί τοῦ Τσουχλόμα» (νομοί τοῦ κυβερνείου Κοστρομά, ὅπου τά πλανόδια ἐπαγγέλματα εἶναι περισσότερο ἀναπτυγμένα) «εἶναι πολύ λιγότερο στέρεη ὄχι μόνο μέ τήν ἔννοια τῆς πατριαρχικῆς ἐξουσίας τοῦ πρεσβύτερου, ἀλλά καί στίς σχέσεις ἀνάμεσα στούς γονεῖς καί στά παιδιά, στόν ἄντρα καί στή γυναίκα. Φυσικά, ἀπό παιδιά πού ἀπό 12 χρονῶν πηγαίνουν στήν Πετρούπολη δέν μπορεῖ νά περιμένει κανείς μεγάλη ἀγάπη πρός τούς γονεῖς καί ἀφοσίωση στήν πατρική στέγη. Ἄθελά τους γίνονται κοσμοπολίτες: „ὅπου γῆς καί πατρίς“» *. «Συνηθισμένη νά τά βγάζει πέρα χωρίς τήν ἐξουσία καί τή βοήθεια τοῦ ἄντρα, ἡ γυναίκα τοῦ Σολιγκάλιτσκ δέ μοιάζει καθόλου τήν καθυστερημένη ἀγρότισσα τῆς γεωργικῆς ζώνης: εἶναι ἀνεξάρτητη, αὐτοτελής... Οἱ ξυλοδαρμοί καί ἡ κακομεταχείριση τῶν γυναικῶν εἶναι ἐδῶ σπάνιες ἐξαιρέσεις... Γενικά, ἡ ἰσότητα τῆς γυναίκας μέ τόν ἄντρα ἐκδηλώνεται σχεδόν παντοῦ καί πάντοτε» **.

Τέλος — last but not least *** — ἡ ἔξοδος τοῦ μή γεωργικοῦ πληθυσμοῦ ἀνεβάζει τά μεροκάματα, ὄχι μόνο τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν πού φεύγουν *ἀλλά κι ἐκείνων πού μένουν*.

Τό γεγονός αὐτό ἐκφράζεται πολύ ἀνάγλυφα στό γενικό φαινόμενο ὅπου τά μή γεωργικά κυβερνεῖα, πού διακρίνονται γιά τά μεγαλύτερα μεροκάματά τους ἀπό τά γεωργικά, νά προσελκύουν ἀπό τά τελευταῖα τούς ἀγρεργάτες ****. Νά μερικά ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιά τό κυβερνεῖο Καλούγκας:

* Ibid., 88.

** «Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», 1890, τεῦχος 9, σελ. 142.

*** — τελευταῖο στή σειρά, ὅμως ὄχι καί στή σημασία. *Ἡ Σύντ.*

**** Σύγκρινε κεφάλαιο IV, ὑποκεφ. IV (σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 274-275. *Ἡ Σύντ.*).

Ὁμάδες νομῶν ἀνάλογα μέ τό βαθμό ἀνάπτυξης τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων	Ποσοστό τῶν ἀντρῶν πλανόδιων ἐργατῶν σ᾽ ὅλο τόν ἀντρικό πληθυσμό	Μηνιάτικο εἰσόδημα σέ ρούβλια	
		Ἐκείνου πού πάει καί δουλεύει σέ ἄλλες περιφέρειες	Τοῦ ἐργάτη γῆς πού μισθώνεται γιά ἕνα χρόνο
I.	38,7	9	5,9
II.	36,3	8,8	5,3
III.	32,7	8,4	4,9

«Οἱ ἀριθμοί αὐτοί ἐξηγοῦν πέρα γιά πέρα... τά φαινόμενα: 1) ὅτι τά πλανόδια ἐπαγγέλματα ἐπιδροῦν στήν αὔξηση τοῦ μεροκάματου στήν ἀγροτική παραγωγή καί 2) ὅτι προσελκύουν τίς καλύτερες δυνάμεις τοῦ πληθυσμοῦ» *. Ἀνεβαίνει ὄχι μόνο τό ὀνομαστικό, ἀλλά καί τό πραγματικό μεροκάματο. Στήν ὁμάδα τῶν νομῶν, ὅπου σέ κάθε 100 ἐργαζόμενους τουλάχιστον οἱ 60 φεύγουν ἀλλοῦ γιά δουλιά, ἡ μέση χρονιάτικη ἀμοιβή ἑνός ἐργάτη γῆς εἶναι 69 ρούβλια ἤ 123 πούτια σίκαλη, σέ νομούς μέ 40-60 % πλανόδιους ἐργάτες — 64 ρούβλια ἤ 125 πούτια σίκαλη, σέ νομούς μέ λιγότερο ἀπό 40 % πλανόδιους ἐργάτες — 59 ρούβλια ἤ 116 πούτια σίκαλη **. Στίς ἴδιες ὁμάδες τῶν νομῶν τό ποσοστό τῶν ἀνταποκρίσεων μέ παράπονα γιά ἔλλειψη ἐργατῶν μειώνεται κανονικά: 58%—42%—35%. Τό μεροκάματο εἶναι μεγαλύτερο στή βιομηχανία ἐπεξεργασίας παρά στή γεωργία καί «σύμφωνα μέ τή γνώμη πάρα πολλῶν κ. κ. ἀνταποκριτῶν, τά ἐπαγγέλματα συντελοῦν στήν ἀνάπτυξη νέων ἀναγκῶν στό ἀγροτικό περιβάλλον (τσάι, τσίτι, μπότες, ρολόγι κτλ.), ἀνεβάζουν τό γενικό ἐπίπεδο τῶν ἀγροτῶν κι ἔτσι ἐπιδροῦν στό ἀνέβασμα τοῦ μεροκάματου» ***. Νά ἕνα χαρακτηριστικό σχόλιο ἑνός ἀνταποκριτῆ: «Ὑπάρχει πάντα μεγάλη ἔλλειψη» (ἐργατῶν) «καί ἡ αἰτία εἶναι ὅτι ὁ πληθυσμός τῶν προαστίων κακόμαθε, δουλεύει καί ὑπηρετεῖ στά μηχανοστάσια τῶν σιδηροδρόμων. Τό γεγονός ὅτι ἡ Καλούγκα βρίσκεται κοντά καί τά παζάρια πού γίνονται ἐκεῖ συγκεντρώνουν πάντα τούς κατοίκους τῶν περιχώρων πού πᾶνε γιά νά πουλήσουν αὐγά, γάλα κτλ., κ᾽ ὕστερα τό ρίχνουν σέ γενικό μεθύσι στίς ταβέρνες. Αἰτία εἶναι, ὅτι ὅλος ὁ πληθυσμός κυνηγᾶ τούς μεγάλους μισθούς καί τό καθισιό. Νά ζεῖ κανείς σάν χωρικός ἐργάτης θεωρεῖται *ντροπή*, γι᾽ αὐτό τραβοῦν γιά τίς πόλεις, ὅπου ἀποτελοῦν τό προλεταριάτο καί τούς ἀλῆτες, ἐνῶ τό χωριό ὑποφέρει ἀπό ἔλλειψη ἱκανῶν καί γερῶν ἐργατῶν» ****.

* «Στατιστική ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνείου Καλούγκας γιά τό 1896», μέρος II, σελ. 48.

** Ibid., μέρος I, σελ. 27.

*** Ibid., σελ. 41.

**** Ibid., σελ. 40. Ἡ ὑπογράμμιση εἶναι τοῦ συγγραφέα.

Τέτια ἐκτίμηση τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων μποροῦμε μέ ὅλο τό δίκιο μας νά τήν ὀνομάσουμε *ναροντνικιστική*. Ὁ κ. Ζμπάνκοφ λχ. τονίζοντας ὅτι δέ φεύγουν οἱ περίσσιοι, ἀλλά οἱ «ἀπαραίτητοι» δουλευτάδες, πού ἀντικατασταίνονται ἀπό ξενοφερμένους γεωργούς, βρίσκει «ὁλοφάνερο» ὅτι «τέτιες ἀμοιβαῖες ἀντικαταστάσεις εἶναι πολύ ἀσύμφορες»*. Γιά ποιόν, κ. Ζμπάνκοφ; «Ἡ ζωή στίς πρωτεύουσες καλλιεργεῖ πολλές *πολιτισμένες συνήθειες κατώτερης ποιότητας* καί τήν τάση γιά πολυτέλεια καί κομψότητα, πράγμα πού ἀπορροφάει ἄδικα (sic!!) πολλά χρήματα»**. Τίς περισσότερες φορές τά ἔξοδα γι' αὐτή τήν κομψότητα κτλ. «δέν εἶναι παραγωγικά» (!!)***. Ὁ κ. Χέρτσενσταϊν φωνάζει ἀνοιχτά γιά τόν «ἐπιδειχτικό πολιτισμό», τίς «ἀτέλειωτες ἀκολασίες», τό «ἀσυλλόγιστο ξεφάντωμα», τό «φοβερό μεθύσι καί τή φτηνή διαφθορά» κτλ****. Ἀπό τό γεγονός τῆς μαζικῆς ἐξόδου γιά δουλιά οἱ στατιστικοί τῆς Μόσχας βγάζουν τό συμπέρασμα ὅτι εἶναι ἄμεσα ἀπαραίτητο νά παρθοῦν «μέτρα, πού θά ἐλάττωναν τήν ἀνάγκη τῆς ἐξόδου γιά δουλιά»*****. Ὁ κ. Κάρισεφ γράφει γιά τά πλανόδια ἐπαγγέλματα: «Μονάχα ἡ αὔξηση τῆς χρησιμοποίησης τῆς γῆς ἀπό τήν ἀγροτιά σέ διαστάσεις πού νά εἶναι ἀρκετές γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν κυριότερων (!) ἀναγκῶν τῆς οἰκογένειας, μπορεῖ νά λύσει τό

* «Μπάμπγια στορονά», 39 καί 8. «Δέ θά ἀσκήσουν ἄραγε οἱ πραγματικοί αὐτοί γεωργοί» (οἱ ξενοφερμένοι) «μέ τό παράδειγμα τῆς εὔπορης ζωῆς τους τέτια ἐπίδραση, ὥστε νά ξυπνήσουν τούς ντόπιους κατοίκους, πού δέ βλέπουν τή βάση τῆς ὕπαρξής τους στή γῆ, ἀλλά στίς ἀπολαβές ἀπό τά πλανόδια ἐπαγγέλματα;» (σελ. 40). «Ἄλλωστε — λέει ὁ συγγραφέας μέ θλίψη — ἀναφέραμε πιό πάνω ἕνα παράδειγμα ἀντίστροφης ἐπίδρασης». Νά αὐτό τό παράδειγμα. Οἱ κάτοικοι τοῦ Βόλογκντα ἀγόρασαν γῆ καί ζοῦσαν «πολύ εὐκατάστατα». «Στήν ἐρώτηση πού ἔκανα σ' ἕναν ἀπ' αὐτούς τούς ἀγρότες, γιατί, ἄν καί εἶναι εὐκατάστατος ἄφησε τό γιό του νά πάει στήν Πετρούπολη, πῆρα τήν παρακάτω ἀπάντηση: „εἶναι ἀλήθεια ὅτι δέν εἴμαστε φτωχοί, ὅμως στό χωριό μας ἡ ζωή εἶναι πολύ ἀπολίτιστη κι αὐτός βλέποντας τούς ἄλλους θέλησε νά μορφωθεῖ κι ὁ ἴδιος, ἐξάλλου καί στό σπίτι μας αὐτός ἦταν γραμματιζούμενος"» (σελ. 25). Δυστυχισμένοι ναρόντνικοι! Πῶς νά μή στεναχωριοῦνται, ὅταν καί ἡ περίπτωση ἀκόμα τῶν εὔπορων μουζίκων-γεωργῶν, πού ἀγοράζουν γῆ, δέν μπορεῖ «νά συνεφέρει» τή νεολαία, πού θέλοντας «νά μορφωθεῖ», φεύγει ἀπό τόν «γεωργικό κλῆρο πού τῆς ἐξασφαλίζει τή ζωή»!

** «Ἡ ἐπίδραση τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων κτλ.», σελ. 33. Ἡ ὑπογράμμιση εἶναι τοῦ συγγραφέα.

*** «Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», 1890, τεῦχος 9, σελ. 138.

**** «Ρούσκαγια Μίσλ» (ὄχι «Ρούσκι Βέστνικ», ἀλλά «Ρούσκαγια Μίσλ»), 1887, τεῦχος 9, σελ. 163.

***** «Ἄδειες διαμονῆς κτλ.», σελ. 7.

σοβαρότατο αὐτό πρόβλημα τῆς ἐθνικῆς μας οἰκονομίας» *.

Καί σέ κανένα ἀπ' αὐτούς τούς εὐαίσθητους κυρίους δέν ἔρχεται στό νοῦ, ὅτι προτοῦ συζητήσουν γιά τή «λύση τῶν σοβαρότατων προβλημάτων», εἶναι ἀπαραίτητο νά φροντίσουν γιά τήν πλήρη ἐλευθερία μετακίνησης τῶν ἀγροτῶν, γιά τήν ἐλευθερία νά ἐγκαταλείψουν τή γῆ καί νά βγοῦν ἀπό τήν κοινότητα, γιά τήν ἐλευθερία νά ἐγκατασταθοῦν (χωρίς «ἐξαγορά») σ' ὅποια ἀστική ἤ ἀγροτική κοινότητα τοῦ κράτους τούς ἀρέσει!

Ἔτσι λοιπόν, ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή γεωργία φαίνεται στή Ρωσία ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν πόλεων (πού ἐνμέρει ἐπισκιάζεται ἀπό τόν ἐσωτερικό ἐποικισμό), τῶν προαστίων, τῶν βιομηχανικῶν καί τῶν ἐμπορικοβιομηχανικῶν κεφαλοχωριῶν καί κωμοπόλεων, καθώς καί ἀπό τήν ἔξοδο γιά μή γεωργικές δουλιές. Ὅλα αὐτά τά προτσές πού ἀναπτύχθηκαν καί ἀναπτύσσονται γοργά καί σέ πλάτος καί σέ βάθος μετά τή μεταρύθμιση, ἀποτελοῦν ἀπαραίτητο συστατικό μέρος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης κι ἔχουν βαθιά προοδευτική σημασία σέ σχέση μέ τούς παλιούς τρόπους ζωῆς.

III. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΜΙΣΘΩΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Ἴσως τή μεγαλύτερη σημασία στό ζήτημα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ νά τήν ἔχει ὁ βαθμός διάδοσης τῆς μισθωτῆς ἐργασίας. Ὁ καπιταλισμός εἶναι τό στάδιο ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, στό ὁποῖο καί ἡ ἐργατική δύναμη γίνεται ἐμπόρευμα. Ἡ βασική τάση τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι νά χρησιμοποιεῖ στήν παραγωγή ὅλες τίς ἐργατικές δυνάμεις τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας μονάχα ὕστερα ἀπό ἀγοραπωλησία τους ἀπό μέρους τῶν ἐπιχειρηματιῶν. Πιό πάνω προσπαθήσαμε νά ἐξετάσουμε λεπτομερειακά πῶς ἐκδηλωνόταν ἡ τάση αὐτή στή Ρωσία μετά τή μεταρύθμιση, καί τώρα πρέπει νά βγάλουμε τά συμπεράσματα ἀπό τό ζήτημα αὐτό. Πρῶτα θά συνοψίσουμε ὅλα τά στοιχεῖα πού ἀναφέρθηκαν στά προηγούμενα κεφάλαια γιά τόν

* «Ρούσκογε Μπογκάτστβο», 1896, τεῦχος 7, σελ. 18. Ἔτσι λοιπόν τίς «κυριότερες» ἀνάγκες πρέπει νά τίς καλύψει ὁ γεωργικός κλῆρος καί τίς ὑπόλοιπες ἀνάγκες — προφανῶς «οἱ τοπικές ἀπολαβές», πού θά ἐξασφαλίζονται ἀπό τό «χωριό», πού «ὑποφέρει ἀπό ἔλλειψη ἱκανῶν καί γερῶν ἐργατῶν»!

ἀριθμό αὐτῶν πού πουλοῦν τήν ἐργατική τους δύναμη καί ὕστερα (στό ἑπόμενο ὑποκεφάλαιο) θά δείξουμε πόσοι εἶναι αὐτοί πού ἀγοράζουν τήν ἐργατική δύναμη.

Τούς πουλητές τῆς ἐργατικῆς δύναμης τούς προμηθεύει ὁ ἐργατικός πληθυσμός τῆς χώρας, πού συμμετέχει στήν παραγωγή τῶν ὑλικῶν ἀξιῶν. Ὑπολογίζουν ὅτι ὁ πληθυσμός αὐτός εἶναι περίπου $15^1/_2$ ἑκατομμύρια ἐνήλικοι ἄρρενες ἐργάτες *. Στό ΙΙ κεφάλαιο δείξαμε ὅτι ἡ κατώτερη ὁμάδα τῆς ἀγροτιᾶς δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά τό ἀγροτικό προλεταριάτο. Συνάμα τονίσαμε (σελ. 122, ὑποσημείωση**) ὅτι οἱ μορφές πούλησης τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπ' αὐτό τό προλεταριάτο θά ἐξετασθοῦν πιό κάτω. Τώρα ἄς συνοψίσουμε τίς κατηγορίες τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, πού ἀναφέραμε στήν προηγούμενη ἔκθεση: 1) Μισθωτοί ἐργάτες γῆς. Ὁ ἀριθμός τους εἶναι περίπου $3^1/_2$ ἑκατομμύρια (στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία). 2) Ἐργοστασιακοί ἐργάτες, ἐργάτες ὀρυχείων καί σιδηροδρομικοί — περίπου $1^1/_2$ ἑκατομμύριο. Συνολικά πέντε ἑκατομμύρια ἐξ ἐπαγγέλματος μισθωτοί ἐργάτες. Παρακάτω, 3) ἐργάτες οἰκοδόμοι — περίπου 1 ἑκατομμύριο. 4) Ἐργάτες δασικῆς βιομηχανίας (ὑλοτομία καί πρώτη ἐπεξεργασία τῶν κορμῶν, πλωτή μεταφορά τους κτλ.), στό σκάψιμο καί στίς ἀναχωματώσεις, στήν κατασκευή σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, στίς φορτοεκφορτώσεις τῶν ἐμπορευμάτων καί γενικά σέ κάθε λογῆς «ἀνειδίκευτες» δουλιές στά βιομηχανικά κέντρα. Οἱ ἐργάτες αὐτοί εἶναι περίπου 2 ἑκατομμύρια***. 5) Ἐργάτες πού δουλεύουν γιά λογαριασμό τῶν κεφαλαιοκρατῶν στό σπίτι, καθώς κι ἐργάτες πού δουλεύουν μέ μισθό στή βιομηχανία ἐπεξεργασίας, ἡ ὁποία δέ θεωρεῖται «ἐργοστασιακή βιομηχανία». Οἱ ἐργάτες αὐτοί εἶναι περίπου 2 ἑκατομμύρια.

* Ὁ ἀριθμός πού δίνει ἡ «Συλλογή τῶν στατιστικῶν ὑλικῶν κτλ.» (ἔκδοση τῆς γραμματείας τῆς ἐπιτροπῆς ὑπουργῶν, 1894), εἶναι 15 546 618 ἄτομα. Ὁ ἀριθμός αὐτός βγῆκε μέ τόν παρακάτω τρόπο. Συνήθως θεωρεῖται ὅτι ὁ ἀστικός πληθυσμός εἶναι ἴσος μέ τόν πληθυσμό πού δέν παίρνει μέρος στήν παραγωγή ὑλικῶν ἀξιῶν. Ὁ ἐνήλικος ἀγροτικός ἀντρικός πληθυσμός εἶναι ἐλαττωμένος κατά 7% ($4^1/_2$% πού ἐκπληρώνουν τή στρατιωτική θητεία καί $2^1/_2$% πού βρίσκονται στήν ὑπηρεσία τῆς ἀγροτικῆς κοινότητας).

** Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 174. *Ἡ Σύντ.*

*** Πιό πάνω εἴδαμε ὅτι μονάχα οἱ ἐργάτες τῆς δασικῆς βιομηχανίας ὑπολογίζονται 2 ἑκατομμύρια. Ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στά δυό τελευταῖα εἴδη ἐργασίας πού ἀναφέραμε, πρέπει νά εἶναι μεγαλύτερος ἀπό τό συνολικό ἀριθμό τῶν πλανόδιων ἐργατῶν πού δέν ἀσχολοῦνται μέ γεωργικές δουλιές, γιατί ἕνα μέρος τῶν ἐργατῶν οἰκοδόμων, τῶν ἀνειδίκευτων καί κυρίως τῶν ἐργατῶν τῆς δασικῆς βιομηχανίας ἀνήκει στούς μόνιμους ἐργάτες κι ὄχι στούς πλανόδιους. Εἴδαμε ὅμως ὅτι οἱ πλανόδιοι ἐργάτες πού δέν ἀσχολοῦνται μέ γεωργικές δουλιές δέν εἶναι λιγότεροι ἀπό 3 ἑκατομμύρια.

Ἔτσι, ὑπάρχουν συνολικά *περίπου δέκα ἑκατομμύρια μισθωτοί ἐργάτες*. Ἄν ἐξαιρέσουμε ἀπ' αὐτούς περίπου τό $^1/_4$ πού εἶναι γυναῖκες καί παιδιά*, μένουν *$7^1/_2$ ἑκατομμύρια ἐνήλικοι ἄντρες μισθωτοί ἐργάτες*, δηλαδή *περίπου τό μισό* τοῦ συνολικοῦ ἐνήλικου ἀρσενικοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας, πού συμμετέχει στήν παραγωγή ὑλικῶν ἀξιῶν**. Ἕνα μέρος τῆς τεράστιας αὐτῆς μάζας τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν ξέκοψε ἐντελῶς ἀπό τή γῆ καί ζεῖ ἀποκλειστικά ἀπό τήν πούληση τῆς ἐργατικῆς της δύναμης. Σ' αὐτούς ὑπάγεται ἡ τεράστια πλειοψηφία τῶν ἐργοστασιακῶν (ἀναμφίβολα καί τῶν ἐργατῶν ὀρυχείων καί τῶν σιδηροδρομικῶν) ἐργατῶν, ἔπειτα ἕνα ὁρισμένο μέρος τῶν οἰκοδόμων, τῶν ναυτεργατῶν καί τῶν ἀνειδίκευτων. Τέλος, μιά ὄχι μικρή μερίδα ἐργατῶν τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας καί οἱ κάτοικοι τῶν μή γεωργικῶν κέντρων, πού δουλεύουν στό σπίτι γιά λογαριασμό τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Ἡ ἄλλη, ἡ μεγάλη μερίδα δέν ξέκοψε ἀκόμα ἀπό τή γῆ, καλύπτει ἐνμέρει τά ἔξοδά της μέ τά προϊόντα τοῦ γεωργικοῦ της νοικοκυριοῦ πάνω στό μικροσκοπικό κομματάκι γῆς πού ἔχει καί σχηματίζει συνεπῶς τόν τύπο τοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη πού ἔχει καί κλῆρο καί πού προσπαθήσαμε νά τόν περιγράψουμε λεπτομερειακά στό ΙΙ κεφάλαιο. Στήν προηγούμενη ἔκθεση δείξαμε κιόλας, ὅτι ὅλη αὐτή ἡ τεράστια μάζα τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν σχηματίστηκε, κυρίως, μετά τή μεταρύθμιση κι ὅτι ἐξακολουθεῖ νά μεγαλώνει γρήγορα.

Πρέπει νά τονίσουμε τή σημασία τοῦ συμπεράσματός μας στό ζήτημα τοῦ σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ (ἤ τοῦ μεγέθους τῆς ἐφεδρικῆς στρατιᾶς τῶν ἀνέργων) πού δημιούργησε ὁ καπιταλισμός. Τά στοιχεῖα γιά τό γενικό ἀριθμό ὅλων τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν σ' ὅλους τούς κλάδους τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας δείχνουν ἐξαιρετικά χειροπιαστά τό βασικό λάθος τῆς οἰκονομολογίας τῶν ναρόντνικων σχετικά μ' αὐτό τό ζήτημα. Ὅπως μᾶς δόθηκε ἡ εὐ-

* Ὅπως εἴδαμε, στήν ἐργοστασιακή βιομηχανία οἱ γυναῖκες καί τά παιδιά εἶναι λίγο παραπάνω ἀπό τό $^1/_4$ τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν. Στή μεταλλευτική, οἰκοδομική καί δασική βιομηχανία κτλ. δουλεύουν πολύ λίγες γυναῖκες καί παιδιά. Ἀντίθετα, στήν κεφαλαιοκρατική δουλιά στό σπίτι δουλεύουν ἴσως περισσότερες ἀπό τούς ἄντρες γυναῖκες καί παιδιά.

** Γιά νά ἀποφευχθοῦν οἱ παρεξηγήσεις, λέμε ὅτι δέν ἔχουμε καθόλου ἀξιώσεις νά θεωρηθεῖ ὅτι τά στοιχεῖα αὐτά εἶναι ἀπολύτως ἀκριβῆ ἀπό στατιστική ἄποψη, ἀλλά θέλουμε μόνο νά δείξουμε πάνω-κάτω ὅτι εἶναι πολλές οἱ μορφές τῆς μισθωτῆς ἐργασίας καί πολυάριθμοι οἱ ἀντιπρόσωποί της.

καιρία νά δείξουμε ἀλλοῦ («Μελέτες», σελ. 38–42*), τό λάθος αὐτό εἶναι ὅτι οἱ ναρόντνικοι-οἰκονομολόγοι (οἱ κ. κ. Β. Β., Ν. —ον κ. ἄ.), πού φλυαροῦσαν πολύ γιά τό ὅτι ὁ καπιταλισμός «ἀπελευθερώνει» τούς ἐργάτες, δέ σκέφτηκαν κάν νά ἀναλύσουν τίς συγκεκριμένες μορφές τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ στή Ρωσία, εἶναι ἀκόμα τό γεγονός ὅτι δέν κατάλαβαν καθόλου πώς χρειάζεται νά ὑπάρχει μιά τεράστια μάζα ἐφεδρικῶν ἐργατῶν γιά τήν ἴδια τήν ὕπαρξη καί ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ μας. Μέ φτηνή φιλολογία καί περίεργους ὑπολογισμούς σχετικά μέ τόν ἀριθμό τῶν «ἐργοστασιακῶν» ἐργατῶν** προσπαθοῦσαν νά μετατρέψουν ἕναν ἀπό τούς βασικούς ὅρους ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ σέ ἀπόδειξη ὅτι ὁ καπιταλισμός εἶναι ἕνα λάθος, κάτι τό ἀπραγματοποίητο, τό ἀνεδαφικό κτλ. Καί πραγματικά, ὁ ρωσικός καπιταλισμός δέ θά μποροῦσε ν' ἀναπτυχθεῖ ὥς τό σημερινό ὕψος, δέ θά μποροῦσε νά ὑπάρξει οὔτε ἕνα χρόνο, ἄν ἡ ἀπαλλοτρίωση τῶν μικροπαραγωγῶν δέ δημιουργοῦσε τή μάζα τῶν ἑκατομμυρίων μισθωτῶν ἐργατῶν, πού νά εἶναι ἕτοιμοι στήν πρώτη πρόσκληση νά ἱκανοποιήσουν τό ἀνώτατο ὅριο ζήτησης ἐργατῶν ἀπό μέρους τῶν ἐπιχειρηματιῶν στή γεωργία, στή δασική βιομηχανία, στήν οἰκοδομική, στό ἐμπόριο, στή βιομηχανία ἐπεξεργασίας, στή μεταλλευτική βιομηχανία, στίς μεταφορές κτλ. Λέμε: τό ἀνώτατο ὅριο ζήτησης, γιατί ὁ καπιταλισμός μπορεῖ ν' ἀναπτύσσεται μονάχα μέ ἅλματα κι ἑπομένως ὁ ἀριθμός τῶν παραγωγῶν, πού εἶναι ὑποχρεωμένοι νά πουλοῦν τήν ἐργατική τους δύναμη, πρέπει νά εἶναι πάντοτε ἀνώτερος ἀπό τό μέσο ὅρο ζήτησης ἐργατῶν ἀπό τόν καπιταλισμό. Ἄν ὑπολογίζουμε τώρα ὅλους τούς μισθωτούς ἐργάτες τῶν διαφόρων κατηγοριῶν, δέ θέλουμε νά ποῦμε μ' αὐτό καθόλου, ὅτι ὁ καπιταλισμός εἶναι σέ θέση ν' ἀπασχολεῖ συνεχῶς ὅλους αὐτούς τούς

* Βλ. Ἅπαντα, 5η ἐκδ., τόμ. 2ος, σελ. 179 - 184. *Ἡ Σύντ.*

** Ὑπενθυμίζουμε τίς σκέψεις τοῦ κ. Ν. —ον γιά τή «φούχτα» τῶν ἐργατῶν, καθώς καί τόν παρακάτω ἀληθινά κλασικό ὑπολογισμό τοῦ κ. Β. Β. («Δοκίμιο θεωρητικῆς οἰκονομίας», σελ. 131). Σέ 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας ὑπάρχουν 15 547 χιλιάδες ἐνήλικοι ἐργάτες ἄντρες πού προέρχονται ἀπό τήν ἀγροτιά. Απ' αὐτούς 1020 χιλιάδες (863 χιλιάδες στήν ἐργοστασιακή βιομηχανία + 160 χιλιάδες σιδηροδρομικοί) «ἀπασχολοῦνται ἀπό τό κεφάλαιο», οἱ ὑπόλοιποι εἶναι «γεωργικός πληθυσμός». Ὅταν «κεφαλαιοκρατικοποιηθεῖ πέρα γιά πέρα ἡ βιομηχανία ἐπεξεργασίας», ἡ «κεφαλαιοκρατική ἐργοστασιακή βιομηχανία» θά ἀπασχολεῖ δυό φορές περισσότερα χέρια (13,3% ἀντί 7,6% καί τά ὑπόλοιπα 86,7 % τοῦ πληθυσμοῦ «θά μένουν κοντά στή γῆ καί θά εἶναι τό μισό χρόνο ἄνεργοι»). Κάθε σχόλιο θά ἐξασθένιζε, ἀσφαλῶς, τήν ἐντύπωση πού προκαλεῖ τό λαμπρό αὐτό δεῖγμα οἰκονομικῆς ἐπιστήμης καί οἰκονομικῆς στατιστικῆς.

ἐργάτες. Τέτια μονιμότητα ἀπασχόλησης δέν ὑπάρχει καί δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, ὅποια κατηγορία μισθωτῶν ἐργατῶν κι ἄν πάρουμε. Ἀπό τά ἑκατομμύρια τῶν περιπλανώμενων ἐργατῶν καί τῶν ἐργατῶν πού παραμένουν μόνιμα στόν τόπο τους, ἕνα ὁρισμένο μέρος μένει πάντα στήν ἐφεδρεία τῶν ἀνέργων καί ἡ ἐφεδρεία αὐτή πότε ἀνεβαίνει σέ τεράστιο βαθμό στά χρόνια τῆς κρίσης, ἤ ὅταν παρακμάζει τοῦτος ἤ ἐκεῖνος ὁ κλάδος τῆς βιομηχανίας σέ ὁρισμένη περιφέρεια, ἤ ὅταν σημειώνεται ἐξαιρετικά γοργή διεύρυνση τῆς μηχανοποιημένης παραγωγῆς, πού ἐκτοπίζει τούς ἐργάτες, πότε κατεβαίνει ὥς τό κατώτερο ὅριο, προκαλώντας ἀκόμα τήν «ἔλλειψη» ἐργατῶν, γιά τήν ὁποία ὄχι σπάνια παραπονιοῦνται οἱ ἐπιχειρηματίες ὁρισμένων βιομηχανικῶν κλάδων σέ ὁρισμένα χρόνια καί σέ ὁρισμένες περιοχές τῆς χώρας. Εἶναι ἀδύνατο νά καθορίσουμε ἔστω καί κατά προσέγγιση τόν ἀριθμό τῶν ἀνέργων γιά ἕνα μέσο χρόνο, γιατί λείπουν ὁλότελα τά κάπως ἀξιόπιστα στατιστικά στοιχεῖα. Δέ χωράει ὅμως ἀμφιβολία, ὅτι ὁ ἀριθμός αὐτός πρέπει νά εἶναι πολύ μεγάλος: αὐτό τό μαρτυροῦν καί οἱ τεράστιες διακυμάνσεις τῆς κεφαλαιοκρατικῆς βιομηχανίας, τῆς γεωργίας καί τοῦ ἐμπορίου, γιά τίς ὁποῖες μιλήσαμε ἐπανειλημμένα πιό πάνω, καί τά συνηθισμένα ἐλλείμματα στούς προϋπολογισμούς τῶν ἀγροτῶν τῶν κατώτερων ὁμάδων, πού διαπιστώνονται ἀπό τή στατιστική τῶν ζέμστβο. Ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγροτῶν, πού σπρώχνονται στίς γραμμές τοῦ βιομηχανικοῦ καί τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου καί ἡ αὔξηση τῆς ζήτησης γιά μισθωτή ἐργασία, εἶναι δυό πλευρές τοῦ ἴδιου νομίσματος. Ὅσο γιά τίς μορφές τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, οἱ μορφές αὐτές παρουσιάζουν ἐξαιρετική ποικιλία στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, πού ἀπό ὅλες τίς πλευρές περιβάλλεται ἀπό τά ὑπολείμματα καί τούς θεσμούς τοῦ προκεφαλαιοκρατικοῦ καθεστῶτος. Θά ἦταν μεγάλο λάθος ν' ἀγνοοῦμε αὐτή τήν ποικιλομορφία, καί στό λάθος αὐτό πέφτουν ὅσοι σκέφτονται σάν τόν κ. Β. Β., πού λέει ὅτι ὁ καπιταλισμός «ξεχώρισε γιά τόν ἑαυτό του μιά γωνίτσα μ' ἕνα-ἑνάμιση ἑκατομμύριο ἐργάτες καί δέ βγαίνει ἀπό τή γωνίτσα αὐτή»*. Στή θέση τοῦ καπιταλισμοῦ ἐμφανίζεται πιά μονάχα ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία. Πόσο ὅμως αὐθαίρετα καί τεχνητά ξεχωρίζεται ἐδῶ τό $1\,^1/_2$ ἑκατομμύριο τῶν ἐργατῶν σέ μιά ἰδιαίτερη «γωνίτσα», πού λές καί δέ συνδέεται καθόλου μέ τούς ὑπόλοιπους τομεῖς τῆς μισθωτῆς ἐργασίας! Στήν πραγματικότητα ὅμως ἡ σύν-

* «Νόβογε Σλόβο», 1896, τεῦχος 6, σελ. 21.

δεση αὐτή εἶναι πολύ στενή καί γιά νά τή χαρακτηρίσουμε φτάνει νά ἀναφέρουμε δυό βασικά γνωρίσματα τοῦ σύγχρονου οἰκονομικοῦ καθεστῶτος. 1) Βάση αὐτοῦ τοῦ καθεστῶτος εἶναι ἡ χρηματική οἰκονομία. «Ἡ ἐξουσία τοῦ χρήματος» ἐκδηλώνεται παντοδύναμη καί στή βιομηχανία, καί στή γεωργία, καί στήν πόλη, καί στό χωριό, ὅμως μονάχα στή μεγάλη μηχανική βιομηχανία ὁλοκληρώνεται ἡ ἀνάπτυξή της, ἐκτοπίζει πέρα γιά πέρα τά ὑπολείμματα τῆς πατριαρχικῆς οἰκονομίας, συγκεντρώνεται σέ μικρό ἀριθμό γιγάντιων ἱδρυμάτων (τράπεζες), συνδέεται ἄμεσα μέ τή μεγάλη κοινωνική παραγωγή. 2) Βάση τοῦ σύγχρονου οἰκονομικοῦ καθεστῶτος εἶναι ἡ ἀγοραπωλησία τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Πάρτε καί τούς πιό μικρούς ἀκόμα παραγωγούς στή γεωργία ἤ στή βιομηχανία καί θά δεῖτε, ὅτι ἀποτελοῦν ἐξαίρεση οἱ περιπτώσεις τῶν ἀτόμων πού εἴτε δέ μισθώνονται οἱ ἴδιοι, εἴτε δέ μισθώνουν ἄλλους. Ὅμως καί ἐδῶ πάλι μονάχα στή μεγάλη μηχανική βιομηχανία οἱ σχέσεις αὐτές φτάνουν στήν πλήρη ἀνάπτυξή τους καί στόν πλήρη ἀποχωρισμό ἀπό τίς προηγούμενες μορφές οἰκονομίας. Γι᾽ αὐτό ἡ «γωνίτσα», πού φαίνεται σέ κάποιον ναρόντνικο τόσο ἀσήμαντη, ἐνσαρκώνει στήν πραγματικότητα τήν πεμπτουσία τῶν σύγχρονων κοινωνικῶν σχέσεων, καί ὁ πληθυσμός αὐτῆς τῆς «γωνίτσας», δηλαδή τό προλεταριάτο, ἀποτελεῖ στήν κυριολεξία μονάχα τήν πρώτη γραμμή, τήν πρωτοπορία ὅλης τῆς μάζας τῶν ἐργαζομένων καί τῶν καταπιεζομένων*. Γι᾽ αὐτό, μονάχα ὅταν ἐξετάσεις ὅλο τό σύγχρονο οἰκονομικό καθεστώς κάτω ἀπό τό πρίσμα τῶν σχέσεων πού δημιουργήθηκαν σ᾽ αὐτή τή «γωνίτσα», θά ἀποχτήσεις τή δυνατότητα νά καταλάβεις τίς βασικές ἀμοιβαῖες σχέσεις πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στίς διάφορες ὁμάδες ἀνθρώπων πού συμμετέχουν στήν παραγωγή κι ἑπομένως νά ἐξετάσεις τή βασική κατεύθυνση τῆς ἀνάπτυξης τοῦ δοσμένου καθεστῶτος. Ἀντίθετα, ὅποιος δέ γυρίζει νά δεῖ αὐτή τή «γωνίτσα» καί ἐξετάζει τά οἰκονομικά φαινόμενα μέ τό πρίσμα τῶν σχέσεων τῆς μικρῆς πατριαρχικῆς παραγωγῆς, αὐτός γίνεται στήν πορεία τῆς ἱστορίας ἤ ἀφελής ὀνειροπόλος ἤ θεωρητικός τῆς μικροαστικῆς τάξης καί τῶν μεγάλων γαιοχτημόνων.

* Γιά τίς σχέσεις τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας μέ τούς ὑπόλοιπους μισθωτούς ἐργάτες, μποροῦμε mutatis mutandis (τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν. *Ἡ Σύντ.*) νά ποῦμε τό ἴδιο, πού λέει τό ζεῦγος Οὐέμπ γιά τίς σχέσεις τῶν τρεϊντ-γιουνιονιστῶν στήν Ἀγγλία μέ τούς μή τρεϊντ-γιουνιονιστές. «Τά μέλη τῶν τρέιντ-γιούνιονς ἀποτελοῦν περίπου τά 4% τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ... Τά τρέιντ-γιούνιονς ἀριθμοῦν στίς γραμμές τους περίπου τά 20 % τῶν ἐνήλικων ἀντρῶν-ἐργατῶν πού ζοῦν ἀπό τή σωματική ἐργασία». Ὅμως «Die Gewerkschaftler... zählen in der Regel die Elite des Gewerbes in ihren Reihen. Der moralische und geistige Einfluss, den sie auf die Masse ihrer Berufsgenossen ausüben, steht deshalb ausser jedem Verhältniss zu ihrer numerischen Stärke» (S. & B. Webb: «Die Geschichte des britischen Trade Unionismus», Stuttgart, Dietz, 1895, S. S. 363, 365, 381) [«Στίς γραμμές τῶν τρέιντ-γιούνιονς... ἀνήκουν, κατά κανόνα, οἱ πιό ἐπίλεχτες ὁμάδες τῶν ἐργατῶν κάθε κλάδου. Γι᾽ αὐτό, ἡ ἠθική καί ἡ πνευματική ἐπιροή τους πάνω στήν ὑπόλοιπη μάζα τῶν συναδέλφων τους εἶναι ἐντελῶς δυσανάλογη μέ τήν ἀριθμητική δύναμή τους» (Σ. καί Μπ. Οὐέμπ: «Ἱστορία τοῦ βρεττανικοῦ τρεϊντ-γιουνιονισμοῦ», Στουτγάρδη, Ντίτς, 1895, σελ. 363, 365, 381). *Ἡ Σύντ.*].

IV. Ο ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ

Γιά νά συνοψίσουμε τά στοιχεῖα, πού ἀναφέραμε παραπάνω ἀναλύοντας αὐτό τό ζήτημα, θά περιοριστοῦμε στήν εἰκόνα πού μᾶς δίνει ἡ μετακίνηση τῶν ἐργατῶν στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία. Τήν εἰκόνα αὐτή μᾶς τή δίνει ἡ ἔκδοση τῆς διεύθυνσης γεωργίας* πού βασίζεται στίς καταθέσεις τῶν νοικοκυρέων. Ἡ εἰκόνα τῆς μετακίνησης τῶν ἐργατῶν θά μᾶς δόσει μιά γενική ἰδέα γιά τό πῶς συγκεκριμένα διαμορφώνεται ἡ ἐσωτερική ἀγορά γιά τήν ἐργατική δύναμη. Χρησιμοποιώντας τό ὑλικό τῆς ἔκδοσης, πού ἀναφέραμε, προσπαθήσαμε μόνο νά ξεχωρίσουμε τή μετακίνηση τῶν γεωργικῶν καί τῶν μή γεωργικῶν ἐργατῶν, παρ᾽ ὅλο πού δέ γίνεται ἡ διάκριση αὐτή στό χάρτη πού ἐπισυνάπτεται στήν πιό πάνω ἔκδοση καί δείχνει τή μετακίνηση τῶν ἐργατῶν.

Οἱ κυριότερες μετακινήσεις τῶν *γεωργικῶν* ἐργατῶν εἶναι οἱ παρακάτω: 1) Ἀπό τά κεντρικά γεωργικά κυβερνεῖα στίς νότιες καί στίς ἀνατολικές ἀκρινές περιοχές. 2) Ἀπό τά βόρεια κυβερνεῖα τῆς μαυρόχωμης ζώνης στά νότια κυβερνεῖα τῆς μαυρόχωμης ζώνης ἀπ᾽ ὅπου οἱ ἐργάτες φεύγουν μέ τή σειρά τους στίς ἀκρινές περιοχές (σύγκρ. κεφάλαιο III, ὑποκεφ. IX καί ὑποκεφ. X)**. 3) Ἀπό τά κεντρικά γεωργικά κυβερνεῖα στά βιομηχανικά

* «Στοιχεῖα ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί στατιστικές σύμφωνα μέ τά ὑλικά πού πάρθηκαν ἀπό τούς νοικοκυρέους. Τεῦχος V. *Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία* στά μεγάλα χτήματα καί οἱ μετακινήσεις τῶν ἐργατῶν, σέ σύνδεση μέ τήν οἰκονομική-στατιστική ἐπισκόπηση τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας ἀπό ἀγροτική καί βιομηχανική ἄποψη». Συντάχτηκε ἀπό τόν *Σ. Α. Κορολένκο*. Ἔκδοση τῆς διεύθυνσης γεωργίας καί ἀγροτικῆς βιοτεχνίας. Πετρούπολη, 1892.

** Βλέπε σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 239 καί σελ. 244. *Ἡ Σύντ.*

κυβερνεῖα (σύγκρ. κεφάλαιο IV, ὑποκεφ. IV)*. 4) Ἀπό τά κεντρικά καί νοτιοδυτικά γεωργικά κυβερνεῖα στήν περιοχή πού ὑπάρχουν φυτεῖες ζαχαρότευτλων (ἐδῶ ἔρχονται ἐνμέρει ἐργάτες ἀκόμα καί ἀπό τή Γαλικία).

Οἱ κυριότερες μετακινήσεις τῶν *μή γεωργικῶν ἐργατῶν* εἶναι: 1) Στίς πρωτεύουσες καί στίς μεγάλες πόλεις κυρίως ἀπό τά μή γεωργικά, ὅμως σέ σημαντικό βαθμό καί ἀπό τά γεωργικά κυβερνεῖα. 2) Στή βιομηχανική περιοχή, στίς φάμπρικες τῶν κυβερνείων Βλαντίμιρ, Γιαροσλάβλ καί τῶν ἄλλων κυβερνείων τῆς ἴδιας περιοχῆς. 3) Μετακίνηση πρός τά νέα κέντρα βιομηχανίας ἤ πρός τούς νέους κλάδους της, πρός τά μή ἐργοστασιακά βιομηχανικά κέντρα κτλ. Ἐδῶ ὑπάγεται ἡ μετακίνηση: α) πρός τά ἐργοστάσια παραγωγῆς ζάχαρης στά νοτιοδυτικά κυβερνεῖα, β) στή νότια μεταλλευτική περιοχή, γ) στίς δουλιές τῶν λιμανιῶν (στήν Ὀδησσό, στό Ροστόβ τοῦ Ντόν, στή Ρίγα κτλ.), δ) στήν ἐπεξεργασία τύρφης στό κυβερνεῖο Βλαντίμιρ καί σέ ἄλλα κυβερνεῖα, ε) στή μεταλλευτική καί μεταλλουργική βιομηχανία τῶν Οὐραλίων, στ) στήν ἁλιεία (στό Ἀστραχάν, στή Μαύρη Θάλασσα καί στήν Ἀζοφική θάλασσα κτλ.), ζ) στά ναυπηγεῖα, στή ναυσιπλοΐα, στήν ὑλοτομία καί στήν πλωτή μεταφορά ξυλείας κτλ., η) στά σιδηροδρομικά ἔργα κτλ.

Αὐτές εἶναι οἱ κυριότερες μετακινήσεις τῶν ἐργατῶν, πού τίς σημειώνουν οἱ ἀνταποκριτές-ἐργοδότες, σάν μετακινήσεις πού ἀσκοῦν λίγο ἤ πολύ οὐσιαστική ἐπίδραση στούς ὅρους μίσθωσης τῶν ἐργατῶν σέ διάφορες περιφέρειες. Γιά νά ἔχουμε σαφέστερη ἀντίληψη γιά τή σημασία αὐτῶν τῶν μετακινήσεων θά τίς ἀντιπαραβάλουμε μέ τά στοιχεῖα γιά τά μεροκάματα σέ διάφορες περιφέρειες ἀπ' ὅπου φεύγουν ἤ στίς ὁποῖες πηγαίνουν ἐργάτες. Ἄν περιοριστοῦμε σέ 28 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας καί τά χωρίσουμε σέ 6 ὁμάδες, ἀνάλογα μέ τό χαρακτήρα τῆς μετακίνησης τῶν ἐργατῶν, τότε θά ἔχουμε τά παρακάτω στοιχεῖα**:

* Στό ἴδιο, σελ. 274–275. *Ἡ Σύντ.*

** Ἐξαιροῦμε τά ὑπόλοιπα κυβερνεῖα, γιά νά μή περιπλέξουμε τήν ἔκθεση μέ στοιχεῖα, πού δέν προσφέρουν τίποτα τό καινούργιο σχετικά μέ τό ζήτημα πού ἐξετάζουμε. Ἄλλωστε τά ὑπόλοιπα κυβερνεῖα ἤ βρίσκονται ἔξω ἀπό τή σφαίρα τῶν κυριότερων, τῶν μαζικῶν μετακινήσεων τῶν ἐργατῶν (Οὐράλια, Βορρᾶς), ἤ διακρίνονται γιά τίς ἐθνογραφικές καί διοικητικο-νομικές ἰδιομορφίες τους (κυβερνεῖα Βαλτικῆς, κυβερνεῖα μόνιμης ἐγκατάστασης τῶν ἑβραίων, κυβερνεῖα Λευκορωσίας κτλ.). Τά στοιχεῖα εἶναι παρμένα ἀπό τήν ἔκδοση πού ἀναφέραμε πιό πάνω. Οἱ ἀριθμοί πού ἀναφέρονται στά μεροκάματα εἶναι οἱ μέσοι ἀριθμοί κατά κυβερνεῖα. Ἡ καλοκαι-

Περιοχές κυβερνείων σύμφωνα μέ τό χαρακτήρα τῆς μετακίνησης τῶν ἐργατῶν	Μέσος ὅρος ἀποδοχῶν γιά 10 χρόνια (1881–1891)					Ἔκταση τῆς μετακίνησης τῶν ἐργατῶν			
	Σέ ἐργάτη πού μισθώνεται γιά ὁλόκληρο τό χρόνο		% χρηματικῆς ἀμοιβῆς στό σύνολο τῆς ἀμοιβῆς	Σέ ἐποχιακό (καλοκαιρινό) ἐργάτη	Σέ μεροκαματιάρη τό καλοκαίρι μέ τή τροφή	Γεωργικοί		Μή γεωργικοί	
	Χωρίς συντήρηση	Ὑπολογίζοντας καί τή συντήρηση				Πόσοι ἔρχονται	Πόσοι φεύγουν	Πόσοι φεύγουν	Πόσοι ἔρχονται
	Σέ ρούβλια			Ρουβ.	καπ.				
1. Τεράστιος ἀριθμός ἐργατῶν ἔρχονται γιά γεωργικές δουλιές	93,00	143,50	64,8	55,67	82	περίπου 1 ἑκατομμύριο ἐργάτες ↑↑	—	—	Σημαντικός ἀριθ. στήν περιοχή τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας
2. Τεράστιος ἀριθμός ἐργατῶν ἔρχονται γιά γεωργικές δουλιές, ἐνῶ ὁ ἀριθμός αὐτῶν πού φεύγουν εἶναι ἀσήμαντος	69,80	111,40	62,6	47,30	63	περίπου 1 ἑκατομμύριο ἐργάτες ↑↑	Ἀσήμαντος ἀριθμός	—	
3. Σημαντικός ἀριθμός ἐργατῶν φεύγουν γιά γεωργικές δουλιές, ἐνῶ αὐτοί πού ἔρχονται εἶναι λίγοι	58,67	100,67	58,2	41,50	53	Ἀσήμαντος ἀριθμός	Πάνω ἀπό 300 χιλ. ἐργάτες	Ἀσήμαντος ἀριθμός	Ἀσήμαντος ἀριθμός
4. Τεράστια ἔξοδος ἐργατῶν κυρίως γιά γεωργικές δουλιές, ἀλλά καί γιά μή γεωργικές	51,50	92,95	55,4	35,64	47	—	πάνω ἀπό 1 1/2 ἑκατ. ἐργατ.		—
5. Τεράστια ἔξοδος ἐργατῶν γιά μή γεωργικές δουλιές. Ἔρχονται λίγοι γιά γεωργικές δουλιές	63,43	112,43	56,4	44,00	55	Ἀσήμαντος ἀριθμός	Πολύ ἀσήμαντος ἀριθμός	Περίπου 1 1/4 ἑκατ. ἐργάτες	—
6. Τεράστιος ἀριθμός ἐργατῶν ἔρχονται γιά μή γεωργικές δουλιές. Ἔρχονται ἐπίσης καί ἀρκετοί ἐργάτες γιά γεωργικές δουλιές	79,80	135,80	58,7	53,00	64	Ἀρκετά σημαντικός ἀριθμός	—	(στίς πρωτεύουσες)	Τεράστιος ἀριθμός

Ὁ πίνακας αὐτός μᾶς δείχνει παραστατικά τή βάση τοῦ προτσές πού δημιουργεῖ τήν ἐσωτερική ἀγορά ἐργατικῆς δύναμης, κι ἑπομένως καί τήν ἐσωτερική ἀγορά γιά τόν καπιταλισμό. Δυό βασικές περιοχές, *οἱ πιό* ἀναπτυγμένες ἀπό κεφαλαιοκρατική ἄποψη, τραβοῦν τίς μάζες τῶν ἐργατῶν: ἡ περιοχή τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ (νότιες καί ἀνατολικές ἀκρινές περιοχές) καί ἡ περιοχή τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ (τά κυβερνεῖα τῶν πρωτευουσῶν καί τά βιομηχανικά κυβερνεῖα). Τά χαμηλότερα μεροκάματα δίνονται στίς περιοχές ὅπου παρατηρεῖται ἔξοδος ἐργατῶν, δηλ. στά κεντρικά γεωργικά κυβερνεῖα, πού διακρίνονται γιά τή μικρότερη ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ τόσο στή γεωργία ὅσο καί στή βιομηχανία*, ἐνῶ στίς περιοχές πού ἔρχονται ἐργάτες τά μεροκάματα αὐξάνουν γιά ὅλα τά εἴδη δουλιᾶς, μεγαλώνει ἐπίσης τό ποσοστό τῆς χρηματικῆς ἀμοιβῆς στό σύνολο τοῦ μισθοῦ, δηλαδή ἡ χρηματική οἰκονομία δυναμώνει σέ βάρος τῆς φυσικῆς. Οἱ ἐνδιάμεσες περιοχές, πού βρίσκονται ἀνάμεσα στίς περιοχές μέ τή μεγαλύτερη συρροή ἐργατῶν (καί μέ τά μεγαλύτερα μεροκάματα) καί στίς περιοχές ἐξόδου ἐργατῶν (καί μέ τά κατώτερα μεροκάματα), δείχνουν τήν ἀμοιβαία ἀντικατάσταση τῶν ἐργατῶν, πού τονίσαμε πιό πάνω: οἱ ἐργάτες φεύγουν σέ τέτιο ἀριθμό, πού στίς περιοχές τῆς ἐξόδου δημιουργεῖται ἔλλειψη ἐργατῶν, καί ἡ ἔλλειψη αὐτή τραβάει ξένους ἐργάτες ἀπό τά πιό «φτηνά» κυβερνεῖα.

Στήν οὐσία τό διμερές προτσές, πού παρουσιάζουμε στόν πίνακά μας, τῆς προσέλκυσης τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή γεωργία στή βιομηχανία (ἐκβιομηχάνιση τοῦ πληθυσμοῦ) καί τῆς ἀνάπτυ-

ρινή ἀμοιβή τοῦ μεροκαματιάρη εἶναι ἡ μέση ἀμοιβή γιά τρεῖς περιόδους: τῆς σπορᾶς, τῆς περιόδου πού θερίζουν τό χόρτο καί τῆς συγκομιδῆς. Στίς περιοχές (1–6) μπῆκαν τά παρακάτω κυβερνεῖα: 1) Ταυρίδας, Βεσαραβίας καί Ντόν, 2) Χερσώνας, Αἰκατερινοσλάβ, Σαμάρας, Σαράτοφ καί Ὀρενμπούργκ, 3) Σιμπίρσκ, Βορόνεζ καί Χάρκοβου, 4) Καζάν, Πένζας, Ταμπόφ, Ριαζάν, Τούλας, Ὀριόλ καί Κούρσκ, 5) Πσκόφ, Νόβγκοροντ, Καλούγκας, Κοστρομά, Τβέρ καί Νίζνι Νόβγκοροντ, 6) Πετρούπολης, Μόσχας, Γιαροσλάβλ καί Βλαντίμιρ.

* Ἔτσι, οἱ ἀγρότες φεύγουν κατά μάζες ἀπό τίς περιοχές ὅπου ἐπικρατοῦν περισσότερο οἱ πατριαρχικές οἰκονομικές σχέσεις, ὅπου ἔχει διατηρηθεῖ περισσότερο τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί οἱ πρωτόγονες μορφές βιομηχανίας, πρός τίς περιοχές πού διακρίνονται γιά τήν πλήρη ἀποσύνθεση τῶν «βάθρων». Φεύγουν ἀπό τή «λαϊκή παραγωγή», χωρίς νά δίνουν σημασία στίς φωνές τῆς «κοινωνίας», πού ἀκούονται ξωπίσω τους ἐν χορῷ. Καί στή χορωδία αὐτή ξεχωρίζουν πολύ καθαρά δυό φωνές: «Δέν εἶναι ἀρκετά δεμένοι μέ τή γῆ!» μουγκρίζει ἀπειλητικά ὁ μαυροεκατονταρχίτης Σομπακέβιτς[163]. «Δέν ἔχουν ἀρκετό γεωργικό κλῆρο» — τόν διορθώνει εὐγενικά ὁ καντέτος Μανίλοφ.

ξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας μέ χαρακτήρα ἐμπορικοβιομηχανικό (ἐκβιομηχάνιση τῆς γεωργίας), συνοψίζει ὅλα ὅσα ἔχουμε ἐκθέσει πιό πάνω γιά τό ζήτημα τοῦ σχηματισμοῦ τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Ἡ ἐσωτερική ἀγορά γιά τόν καπιταλισμό δημιουργεῖται ἀκριβῶς μέ τήν παράλληλη ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία καί στή βιομηχανία*, μέ τό σχηματισμό τῆς τάξης τῶν ἐπιχειρηματιῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία καί στή βιομηχανία, ἀπό τή μιά μεριά, καί τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν στή γεωργία καί στή βιομηχανία ἀπό τήν ἄλλη. Τά κύρια ρεύματα τῆς μετακίνησης τῶν ἐργατῶν δείχνουν τίς κύριες μορφές αὐτοῦ τοῦ προτσές, χωρίς ὅμως νά δείχνουν καθόλου ὅλες τίς μορφές του. Μέ ὅσα ἐκθέσαμε προηγούμενα δείξαμε, ὅτι οἱ μορφές αὐτοῦ τοῦ προτσές εἶναι διαφορετικές στό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη καί στό νοικοκυριό τοῦ τσιφλικᾶ, διαφορετικές σέ διάφορες περιοχές τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας, διαφορετικές στά διάφορα στάδια τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης τῆς βιομηχανίας κτλ.

Μέχρι ποιό βαθμό διαστρέβλωσαν καί μπέρδεψαν αὐτό τό προτσές οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ναροντνικιστικῆς οἰκονομολογίας μας, τό δείχνει πεντακάθαρα τό ὑποκεφ. VI τοῦ δεύτερου μέρους τοῦ «Δοκιμίου» τοῦ κ. Ν. —ον, πού ἔχει τό βαρυσήμαντο τίτλο: «Ἡ ἐπίδραση τῆς ἀνακατανομῆς τῶν κοινωνικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων στήν οἰκονομική κατάσταση τοῦ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ». Νά πῶς φαντάζεται ὁ κ. Ν. —ον αὐτή τήν «ἀνακατανομή»: «Στήν κεφαλαιοκρατική. . . κοινωνία κάθε αὔξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας ἔχει σάν συνέπεια τήν „ἀπελευθέρωση" ἀντίστοιχου ἀριθμοῦ ἐργατῶν, πού ἀναγκάζονται νά ψάχνουν γιά κάποια ἄλλη δουλιά. Μιά καί αὐτό συμβαίνει σ' ὅλους τούς κλάδους τῆς παραγωγῆς, καί μιά πού αὐτή ἡ „ἀπελευθέρωση" συντελεῖται σ' ὅλη τήν ἔκταση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας, δέν τούς μένει ἄλλη διέξοδος, παρά νά στραφοῦν σ' ἐκεῖνο τό μέσο παραγωγῆς, πού γιά τήν ὥρα δέν τό ἔχουν ἀκόμα στερηθεῖ, δηλαδή στή γῆ» (σελ. 126). . . «Οἱ ἀγρότες μας

* Ἡ θεωρητική οἰκονομία ἀπό καιρό ἔχει διαπιστώσει τήν ἁπλή αὐτή ἀλήθεια. Δέ θά ἐπικαλεστοῦμε τόν Μάρξ, πού τόνισε ρητά τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία σάν προτσές πού δημιουργεῖ «ἐσωτερική ἀγορά γιά τό βιομηχανικό κεφάλαιο» («Das Kapital», I², S. 776, κεφάλαιο 24, σημείωση 5)[164], θά ἀναφερθοῦμε στόν Ἄντ. Σμίθ. Στό κεφάλαιο XI τοῦ I βιβλίου καί στό κεφάλαιο IV τοῦ III βιβλίου «Τά πλούτη τῶν λαῶν» ὁ Ἄνταμ Σμίθ τόνισε τά πιό χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας καί σημείωσε τόν παράλληλο χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ προτσές μέ τό προτσές ἀνάπτυξης τῶν πόλεων καί τῆς βιομηχανίας.

δέν ἔχουν στερηθεῖ τή γῆ, γι' αὐτό τό λόγο σ' αὐτήν ἀκριβῶς κατευθύνουν τίς δυνάμεις τους. Ὅταν ἀπολύονται ἀπό τή φάμπρικα, ἤ ὅταν ἀναγκάζονται νά ἐγκαταλείψουν τίς βοηθητικές οἰκιακές τους ἀσχολίες, δέ βλέπουν ἄλλη διέξοδο παρά νά καταπιαστοῦν μέ τήν ἐντατική ἐκμετάλλευση τῆς γῆς. Ὅλες οἱ στατιστικές συλλογές τῶν ζέμστβο διαπιστώνουν τό γεγονός ὅτι ἡ καλλιεργούμενη ἐπιφάνεια τῆς γῆς ἐπεκτείνεται. . .» (128).

Ὅπως βλέπετε, ὁ κ. Ν.—ον γνωρίζει ἕναν ἐντελῶς εἰδικό καπιταλισμό, πού δέν ὑπῆρξε πουθενά καί ποτέ, καί πού κανένας οἰκονομολόγος-θεωρητικός δέν μπόρεσε νά τόν συλλάβει. Ὁ καπιταλισμός τοῦ κ. Ν.—ον δέν ἀποτραβάει τόν πληθυσμό ἀπό τή γεωργία στή βιομηχανία, δέ διασπάει τούς γεωργούς σέ ἀντιτιθέμενες τάξεις. Ἐντελῶς ἀντίθετα. Ὁ καπιταλισμός «ἀπελευθερώνει» τούς ἐργάτες ἀπό τή βιομηχανία καί δέν «τούς» μένει ἄλλο τίποτα παρά νά στραφοῦν πρός τή γῆ, γιατί «οἱ ἀγρότες μας δέ στεροῦνται τή γῆ»!! Βάση αὐτῆς τῆς «θεωρίας», πού «ἀνακατανέμει» μέ πρωτότυπο τρόπο καί μέ ποιητική ἀταξία ὅλα τά προτσές τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης, εἶναι οἱ γενικές ἁπλοϊκές μέθοδοι τῶν ναρόντνικων, πού ἐξετάσαμε διεξοδικά προηγούμενα: τό ἀνακάτεμα τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης καί τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου, ἡ ἄγνοια τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας καί ἡ ὑποκατάσταση τῆς ἀνάλυσης τῶν διαδοχικῶν μορφῶν καί τῶν πολυποίκιλων ἐκδηλώσεων τοῦ καπιταλισμοῦ στή βιομηχανία μέ παραμύθια γιά τήν ἀπόσπαση τῶν «λαϊκῶν» «βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων» ἀπό τήν «κεφαλαιοκρατική» «ἐργοστασιακή βιομηχανία».

V. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΑΚΡΙΝΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ. ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ Ή ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ;

Στό πρῶτο κεφάλαιο δείξαμε πόσο λαθεμένη εἶναι ἡ θεωρία πού συνδέει τό ζήτημα τῆς ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τόν καπιταλισμό μέ τό ζήτημα τῆς πραγματοποίησης τοῦ προϊόντος (σελ. 25* καί ἑπόμενες). Ἡ ἀνάγκη ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τόν καπιταλισμό δέν ὀφείλεται καθόλου στό γεγονός ὅτι ὁ καπιταλισμός δέν μπορεῖ νά πραγματοποιήσει τό προϊόν στήν ἐσωτερική ἀγορά, ἀλλά στό γεγονός, ὅτι ὁ καπιταλισμός δέν εἶναι σέ θέση νά ἐπαναλάβει τά ἴδια προτσές παραγωγῆς στίς προηγούμενες διαστάσεις, μέσα σέ ἀμετάβλητες συνθῆκες (ὅπως αὐτό γινόταν στά προκε-

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 54 καί ἑπόμενες. *Ἡ Σύντ.*

φαλαιοκρατικά καθεστῶτα), ὅτι ὁδηγεῖ ἀναπόφευχτα στήν ἀπεριόριστη ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς, πού ξεπερνάει τά παλιά στενά πλαίσια τῶν προηγούμενων οἰκονομικῶν μονάδων. Μέσα στίς συνθῆκες τῆς ἀνισόμετρης ἀνάπτυξης πού χαρακτηρίζει τόν καπιταλισμό, ὁ ἕνας κλάδος παραγωγῆς ξεπερνάει τούς ἄλλους καί προσπαθεῖ νά βγεῖ ἔξω ἀπό τά σύνορα τῆς παλιᾶς περιοχῆς τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων. Ἄς πάρουμε λχ. τήν ὑφαντουργία στήν ἀρχή τῆς ἐποχῆς μετά τή μεταρύθμιση. Ὄντας ἀρκετά ἀναπτυγμένη ἀπό κεφαλαιοκρατική ἄποψη (μανουφακτούρα, πού ἄρχισε νά περνάει σέ φάμπρικα), κατάχτησε ὁλοκληρωτικά τήν ἀγορά τῆς Κεντρικῆς Ρωσίας. Τά μεγάλα ὅμως ἐργοστάσια, πού ἀναπτύσσονταν τόσο γρήγορα, δέν μποροῦσαν πιά νά ἱκανοποιηθοῦν μέ τίς παλιές διαστάσεις τῆς ἀγορᾶς. Ἄρχισαν νά ἀναζητοῦν ἀγορές πιό μακρινές, ἀνάμεσα στό νέο πληθυσμό πού μετοίκησε στή Νοβορόσιγια, στή νοτιοανατολική περιοχή πέρα ἀπό τό Βόλγα, στό Βόρειο Καύκασο, ἔπειτα στή Σιβηρία κτλ. Ἡ τάση τῶν μεγάλων ἐργοστασίων νά βγοῦν ἔξω ἀπό τά πλαίσια τῶν παλιῶν ἀγορῶν εἶναι ἀναμφισβήτητη. Σημαίνει ἄραγε αὐτό, ὅτι στίς περιοχές πού ἀποτελοῦσαν αὐτές τίς παλιές ἀγορές, δέν μποροῦσε γενικά νά καταναλωθεῖ μεγαλύτερη ποσότητα ὑφαντουργικῶν προϊόντων; Σημαίνει ἄραγε αὐτό ὅτι λχ. τά βιομηχανικά καί τά κεντρικά γεωργικά κυβερνεῖα δέν μποροῦν πιά γενικά ν' ἀπορροφοῦν μεγαλύτερη ποσότητα ἐργοστασιακῶν προϊόντων; Ὄχι. Ξέρουμε, ὅτι ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας καί ἡ αὔξηση τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ ἐξακολουθοῦσαν καί ἐξακολουθοῦν νά διευρύνουν τήν ἐσωτερική ἀγορά καί σ' αὐτή τήν παλιά περιοχή. Ἡ διεύρυνση ὅμως αὐτή τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς παρεμποδίζεται ἀπό πολλά περιστατικά (κυρίως ἀπό τή διατήρηση τῶν ἀπαρχαιωμένων θεσμῶν πού ἐπιβραδύνουν τήν ἀνάπτυξη τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ). Καί οἱ ἐργοστασιάρχες, φυσικά, δέν πρόκειται νά περιμένουν πότε οἱ ἄλλοι κλάδοι τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας στήν κεφαλαιοκρατική τους ἀνάπτυξη θά φτάσουν τήν ἀνάπτυξη τῆς ὑφαντουργικῆς βιομηχανίας. Οἱ ἐργοστασιάρχες χρειάζονται ἄμεσα ἀγορές κι ἄν ἡ καθυστέρηση τῶν ἄλλων κλάδων τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας στενεύει τήν ἀγορά στήν παλιά περιοχή, θά ψάξουν νά βροῦν ἀγορά σέ ἄλλη περιοχή ἤ σέ ἄλλες χῶρες ἤ στίς ἀποικίες τῆς παλιᾶς χώρας.

Ἀλλά τί σημαίνει ἀποικία ἀπό πολιτικο-οικονομική ἄποψη; Πιό πάνω τονίσαμε κιόλας, ὅτι, σύμφωνα μέ τόν Μάρξ, τά βασικά γνωρίσματα αὐτῆς τῆς ἔννοιας εἶναι τά παρακάτω: 1) ὕπαρξη

μή κατειλημμένων, ἐλεύθερων γαιῶν, εὐπρόσιτων στούς μετανάστες, 2) ὕπαρξη διαμορφωμένου παγκόσμιου καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, παγκόσμιας ἀγορᾶς, χάρη στήν ὁποία οἱ ἀποικίες μποροῦν νά εἰδικεύονται στή μαζική παραγωγή ἀγροτικῶν προϊόντων, παίρνοντας σέ ἀντάλλαγμα ἕτοιμα βιομηχανικά εἴδη «πού κάτω ἀπό ἄλλες συνθῆκες θά ἦταν ὑποχρεωμένες νά τά παράγουν μόνες τους» (βλ. πιό πάνω, σελ. 189*, ὑποσημείωση, κεφάλαιο IV, ὑποκεφ. II). Ὅτι οἱ νότιες κι ἀνατολικές ἀκρινές περιοχές τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας, πού ἐποικίστηκαν μετά τή μεταρύθμιση, χαρακτηρίζονται ἀκριβῶς ἀπό τά γνωρίσματα πού ἀναφέραμε κι ἀποτελοῦν ἀπό οἰκονομική ἄποψη ἀποικίες τῆς Κεντρικῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας, τό εἴπαμε ἐκεῖ πού ἔπρεπε**. Ἀκόμα περισσότερο ἡ ἔννοια ἀποικία ταιριάζει σέ ἄλλες ἀκρινές περιοχές, λχ. στόν Καύκασο. Ἡ οἰκονομική «κατάχτηση» τοῦ Καύκασου ἀπό τή Ρωσία ἔγινε πολύ ἀργότερα ἀπό τήν πολιτική κατάχτησή του, μά κι ὥς σήμερα δέν ὁλοκληρώθηκε ἀκόμα ἡ κατάχτηση αὐτή. Μετά τή μεταρύθμιση ἀπό τή μιά μεριά ἄρχισε νά ἐποικίζεται ἐντατικά ὁ Καύκασος*** καί νά καλλιεργεῖται πλατιά ἡ γῆ του ἀπό τούς ἔποικους (ἰδιαίτερα ὁ Βόρειος Καύκασος), πού παρῆγαν στάρι, καπνό κτλ. γιά πούληση καί πού τραβοῦσαν μάζες μισθωτῶν χωρικῶν ἐργατῶν ἀπό τή Ρωσία. Ἀπό τήν ἄλλη ἐκτοπίζονταν τά ντόπια προαιώνια «βιοτεχνικά» ἐπαγγέλματα, πού ξέπεφταν ἀπό τό συναγωνισμό τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων πού ἔρχονταν ἀπό τή Μόσχα. Ξέπεφτε ἡ παμπάλαια παραγωγή ὅπλων ἀπό τό συναγωνισμό τῶν προϊόντων πού ἔρχονταν ἀπό τήν Τούλα καί ἀπό τό Βέλγιο, ξέπεφτε ἡ χειροτεχνική ἐπεξεργασία τοῦ σίδερου ἀπό τό συναγωνισμό τῶν ρωσικῶν προϊόντων πού εἰσάγονταν, τό ἴδιο καί ἡ χειροτεχνική ἐπεξεργασία τοῦ χαλκοῦ, τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ ἀσημιοῦ, τοῦ ἀργιλοχώματος, τοῦ λίπους καί τῆς σόδας, τῶν δερ-

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 261. *Ἡ Σύντ.*

** «. . . Ἀποκλειστικά χάρη σ' αὐτές, χάρη σ' αὐτές τίς λαϊκές μορφές παραγωγῆς καί στηριγμένη σ' αὐτές, ἐποικίστηκε καί κατοικήθηκε ὅλη ἡ Νότια Ρωσία» (κ. Ν. —ον, «Δοκίμιο», 284). Πόσο ἐξαιρετικά πλατιά καί περιεχτική εἶναι ἡ ἔννοια αὐτή: «λαϊκές μορφές παραγωγῆς»! Καλύπτει ὅ,τι θέλετε: καί τήν πατριαρχική ἀγροτική γεωργία, καί τήν ξεπληρωμή μέ δουλιά, καί τήν πρωτόγονη χειροτεχνία, καί τή μικρή ἐμπορευματική παραγωγή, καθώς καί τίς χαρακτηριστικές κεφαλαιοκρατικές σχέσεις μέσα στήν ἀγροτική κοινότητα, πού εἴδαμε πιό πάνω σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα γιά τά κυβερνεῖα Ταυρίδας καί Σαμάρας (κεφάλαιο II) κτλ. κτλ.

*** Σύγκρ. τά ἄρθρα τοῦ κ. Π. Σεμιόνοφ στό «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 21 καί Β. Μιχαηλόβσκι στό «Νόβογε Σλόβο», Ἰούνης, 1897.

μάτων κτλ.*. Ὅλα αὐτά τά εἴδη παράγονταν πιό φτηνά στίς ρωσικές φάμπρικες, πού ἔστελναν στόν Καύκασο τά προϊόντα τους. Ξέπεφτε ἡ κατασκευή κύπελων ἀπό κέρατα, γιατί παράκμαζε τό φεουδαρχικό καθεστώς στή Γεωργία καί μαζί του παράκμαζαν καί τά ἱστορικά του συμπόσια, ξέπεφτε ἡ παραγωγή γούνινων σκούφων, γιατί ἡ εὐρωπαϊκή ἐνδυμασία ἀντικαθιστοῦσε τήν ἀσιατική, ξέπεφτε ἡ παραγωγή ἀσκιῶν καί κανατιῶν γιά τά ντόπια κρασιά, πού ἄρχισαν γιά πρώτη φορά νά πουλιοῦνται (συμβάλλοντας ἔτσι στήν ἀνάπτυξη τῆς βαρελοποιίας) καί νά καταχτοῦν μέ τή σειρά τους τή ρωσική ἀγορά. Ἔτσι, ὁ ρωσικός καπιταλισμός τραβοῦσε τόν Καύκασο στήν παγκόσμια ἐμπορευματική κυκλοφορία, ἰσοπέδωνε τίς τοπικές του ἰδιομορφίες — τά ὑπολείμματα τῆς παλιᾶς πατριαρχικῆς κλειστῆς ζωῆς — καί *δημιουργοῦσε ἀγορά* γιά τά ἐργοστάσιά του. Ἡ χώρα αὐτή, πού στίς ἀρχές τῆς περιόδου μετά τή μεταρύθμιση ἦταν ἀραιοκατοικημένη ἤ κατοικοῦνταν ἀπό ὀρεσίβιο πληθυσμό πού ζοῦσε στό περιθώριο τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας, ἀκόμα καί στό περιθώριο τῆς ἱστορίας, μετατρεπόταν σέ χώρα πετρελαιοβιομηχάνων, οἰνεμπόρων, σιτοβιομηχάνων καί καπνοβιομηχάνων καί ὁ κ. Κουπόν ἔβγαλε χωρίς ἔλεος ἀπό τόν περήφανο κάτοικο τοῦ βουνοῦ τήν ποιητική ἐθνική στολή του καί τοῦ φόρεσε τή στολή τοῦ εὐρωπαίου λακέ (Γκλ. Οὐσπένσκι)[165]. Παράλληλα μέ τό προτσές τοῦ ἐντατικοῦ ἐποικισμοῦ τοῦ Καύκασου καί τῆς ἐντατικῆς ἀνάπτυξης τοῦ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ του, προχωροῦσε καί τό προτσές (καλυμμένο πίσω ἀπ' αὐτήν τήν ἀνάπτυξη) πού τραβοῦσε τόν πληθυσμό ἀπό τή γεωργία στή βιομηχανία. Ὁ ἀστικός πληθυσμός τοῦ Καύκασου ἀπό 350 χιλιάδες πού ἦταν τό 1863, αὐξήθηκε σέ 900 χιλιάδες τό 1897 (ὁ συνολικός πληθυσμός τοῦ Καύκασου αὐξήθηκε ἀπό τό 1851 ὥς τό 1897 κατά 95 %). Εἶναι περιττό νά προσθέσουμε, ὅτι τό ἴδιο γινόταν καί γίνεται καί στήν Κεντρική Ἀσία καί στή Σιβηρία κτλ.

Ἔτσι, γεννιέται μόνο του τό ἐρώτημα: ποῦ βρίσκονται λοιπόν τά σύνορα ἀνάμεσα στήν ἐσωτερική καί στήν ἐξωτερική ἀγορά; Ἄν παίρναμε τά πολιτικά σύνορα τοῦ κράτους, θἆταν μιά πολύ μηχανική λύση, ἄν μποροῦσε νά ὑποτεθεῖ αὐτό λύση. Ἄν ἡ Κεντρική Ἀσία εἶναι ἐσωτερική ἀγορά καί ἡ Περσία ἐξωτερική, τότε σέ ποιά κατηγορία νά κατατάξουμε τή Χίβα καί τή Μπουχάρα; Ἄν ἡ Σιβηρία εἶναι ἐσωτερική ἀγορά καί ἡ Κίνα ἐξωτε-

* Βλ. τά ἄρθρα τοῦ Κ. Χατίσοφ στό II τόμο: «Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή» καί τοῦ Π. Ὀστριακόφ στό τεῦχος V: «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή».

ρική, τότε σέ ποιά κατηγορία νά κατατάξουμε τή Μαντζουρία; Τά ἐρωτήματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους δέν ἔχουν σπουδαία σημασία. Τό σπουδαῖο εἶναι ὅτι ὁ καπιταλισμός δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει καί νά ἀναπτύσσεται χωρίς νά ἐπεκτείνει συνεχῶς τή σφαίρα τῆς κυριαρχίας του, χωρίς νά ἐποικίζει νέες χῶρες, χωρίς νά τραβάει τίς μή κεφαλαιοκρατικές παλιές χῶρες στή δίνη τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας. Καί αὐτή ἡ ἰδιότητα τοῦ καπιταλισμοῦ ἐκδηλώθηκε μέ τεράστια δύναμη καί ἐξακολουθεῖ νά ἐκδηλώνεται στή Ρωσία μετά τή μεταρύθμιση.

Συνεπῶς, τό προτσές τοῦ σχηματισμοῦ ἀγορᾶς γιά τόν καπιταλισμό παρουσιάζει δυό πλευρές, καί συγκεκριμένα: τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ σέ βάθος, δηλαδή τήν παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας καί τῆς κεφαλαιοκρατικῆς βιομηχανίας σ' ἕνα συγκεκριμένο, καθορισμένο καί κλειστό χῶρο, καί τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ σέ πλάτος, δηλαδή τήν ἐπέκταση τῆς σφαίρας κυριαρχίας τοῦ καπιταλισμοῦ σέ νέα ἐδάφη. Σύμφωνα μέ τό σχέδιο αὐτῆς τῆς ἐργασίας περιοριστήκαμε σχεδόν ἀποκλειστικά στήν πρώτη πλευρά τοῦ προτσές καί γι' αὐτό θεωροῦμε πολύ ἀπαραίτητο νά τονίσουμε ἐδῶ ὅτι ἡ ἄλλη πλευρά ἔχει ἐξαιρετικά σπουδαία σημασία. Μιά κάπως ὁλοκληρωμένη μελέτη τοῦ προτσές τοῦ ἐποικισμοῦ τῶν ἀκρινῶν περιοχῶν καί τῆς ἐπέκτασης τοῦ ρωσικοῦ ἐδάφους, ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ, θά ἀπαιτοῦσε μιά ἰδιαίτερη ἐργασία. Ἐδῶ ἀρκεῖ νά σημειώσουμε, ὅτι ἡ Ρωσία βρίσκεται σέ ἐξαιρετικά εὐνοϊκές συνθῆκες σέ σύγκριση μέ τίς ἄλλες κεφαλαιοκρατικές χῶρες, γιατί ἔχει ἄφθονες ἐλεύθερες καί κατάλληλες γιά ἐποικισμό γαῖες στίς ἀκρινές περιοχές της *. Στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία — ἀφήνουμε πιά τήν Ἀσιατική — ἔχουμε ἀκρινές περιοχές, πού ἐξαιτίας τῶν τεράστιων ἀποστάσεων καί τῶν ἄσχημων μέσων συγκοινωνίας εἶναι ἀκόμα πολύ λίγο συνδεμένες ἀπό οἰκονομική ἄποψη μέ τήν Κεντρική Ρωσία. Ἄς πάρουμε, λχ., τό «μακρινό Βορρά» — τό κυβερνεῖο Ἀρχάγγελου. Οἱ ἀπέραντες ἐκτάσεις γῆς καί ὁ φυσικός πλοῦτος πού ὑπάρχει ἐδῶ ἀξιοποιοῦνται σέ πολύ ἀσήμαντο βαθμό. Ἕνα ἀπό τά κύρια τοπικά προϊόντα, ἡ ξυλεία, πήγαινε ὥς τόν τελευταῖο καιρό κυρίως στήν Ἀγγλία. Συνεπῶς, ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη, ἡ περιοχή αὐτή τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας ἀποτελοῦσε ἐξωτερική ἀγορά γιά τήν Ἀγγλία, χωρίς νά εἶναι ἐσωτερική ἀγορά γιά τή Ρωσία. Φυσικά, οἱ ρῶσοι ἐπιχειρηματίες ζήλευαν τούς ἄγγλους, καί τώρα, μέ τήν κατασκευή τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ὥς τόν Ἀρχάγγελο, πανηγυρίζουν γιατί προβλέπουν μιά «ἄνοδο τοῦ ἠθικοῦ καί μιά ἐπιχειρηματική δραστηριότητα σέ διάφορους τομεῖς τῆς βιομηχανίας στήν περιοχή αὐτή»*.

* Τό περιστατικό, πού ἀναφέρεται στό κείμενο, ἔχει ἐπίσης καί μιά ἄλλη πλευρά. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ σέ βάθος στό παλιό, ἀπό καιρό κατοικημένο ἔδαφος, ἐπιβραδύνεται ἐξαιτίας τοῦ ἐποικισμοῦ τῶν ἀκρινῶν περιοχῶν. Ἡ ἄρση τῶν ἀντιφάσεων, οἱ ὁποῖες εἶναι γνώρισμα καί γέννημα τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀναβάλλεται προσωρινά γιά τό λόγο, ὅτι ὁ καπιταλισμός μπορεῖ εὔκολα ν' ἀναπτύσσεται σέ πλάτος. Λχ. ἡ ταυτόχρονη ὕπαρξη τῶν πιό προοδευτικῶν μορφῶν τῆς βιομηχανίας καί τῶν μισομεσαιωνικῶν μορφῶν τῆς γεωργίας ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα μιά ἀντίφαση. Ἄν ὁ ρωσικός καπιταλισμός δέν εἶχε ποῦ νά ἐπεκταθεῖ ἔξω ἀπό τά ὅρια τοῦ ἐδάφους, πού κατεῖχε ὅταν ἤδη ἄρχιζε ἡ μετά τή μεταρύθμιση περίοδος, τότε ἡ ἀντίφαση αὐτή ἀνάμεσα στήν κεφαλαιοκρατική μεγάλη βιομηχανία καί στούς ἀρχαϊκούς θεσμούς πού ὑπάρχουν στήν ἀγροτική ζωή (προσκόλληση τῶν ἀγροτῶν στή γῆ κτλ.), θά ἔπρεπε νά ὁδηγήσει γρήγορα στήν πλέρια κατάργηση αὐτῶν τῶν θεσμῶν, στό πλέριο ξεκαθάρισμα τοῦ δρόμου γιά τόν ἀγροτικό καπιταλισμό στή Ρωσία. Ἡ δυνατότητα ὅμως (γιά τόν ἐργοστασιάρχη) νά ψάχνει καί νά βρίσκει ἀγορά στίς ἀκρινές ἐποικιζόμενες περιοχές καί ἡ δυνατότητα (γιά τόν ἀγρότη) νά φεύγει σέ νέες γαῖες, ἀδυνατίζουν τήν ὀξύτητα αὐτῆς τῆς ἀντίφασης καί ἐπιβραδύνουν τήν ἄρση της. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι αὐτή ἡ ἐπιβράδυνση τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ ἰσοδυναμεῖ μέ τήν προετοιμασία ἀκόμα μεγαλύτερης κι ἀκόμα πλατύτερης ἀνάπτυξής του στό προσεχές μέλλον.

VI. Η «ΑΠΟΣΤΟΛΗ» ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

Τελειώνοντας, μᾶς μένει ἀκόμα νά συνοψίσουμε τό ζήτημα πού στή φιλολογία πῆρε τό ὄνομα «ἀποστολή» τοῦ καπιταλισμοῦ, δηλαδή τό ζήτημα τοῦ ἱστορικοῦ ρόλου του στήν οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς Ρωσίας. Ἡ ἀναγνώριση τοῦ προοδευτικοῦ χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ ρόλου συμβιβάζεται ἀπόλυτα (ὅπως προσπαθήσαμε νά τό δείξουμε λεπτομερειακά σέ κάθε βῆμα τῆς ἀποδειχτικῆς ἔκθεσής μας) μέ τήν πλέρια ἀναγνώριση τῶν ἀρνητικῶν καί σκοτεινῶν πλευρῶν τοῦ καπιταλισμοῦ, μέ τήν πλέρια ἀναγνώριση τῶν βαθιῶν καί ὁλόπλευρων κοινωνικῶν ἀντιθέσεων, πού χαρακτηρίζουν ἀναπόφευχτα τόν καπιταλισμό καί ἀποκαλύπτουν τόν ἱστορικά παροδικό χαρακτήρα τοῦ οἰκονομικοῦ αὐτοῦ καθεστῶτος. Ἴσα-ἴσα οἱ ναρόντνικοι, πού πασχίζουν μ' ὅλα τά δυνατά τους νά δημιουργήσουν τήν ἐντύπωση ὅτι, τάχα, ἄν ἀναγνωρίζεις τόν ἱστορικό προοδευτικό χαρακτήρα τοῦ καπιταλισμοῦ σημαίνει ὅτι εἶσαι ἀπολογητής του, ἴσα-ἴσα οἱ ναρόντνικοι πέφτουν στό λάθος νά μή ἐκτιμοῦν ὅσο πρέπει (καί κάποτε νά ἀποσιωποῦν) τίς πιό βαθιές ἀντιθέσεις τοῦ ρω-

* «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», XX, 12.

σικοῦ καπιταλισμοῦ, συγκαλύπτοντας τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, τόν κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα τῆς ἐξέλιξης τῆς γεωργίας μας, τό σχηματισμό τῆς τάξης τῶν γεωργικῶν καί βιομηχανικῶν μισθωτῶν ἐργατῶν μέ γεωργικό κλῆρο, συγκαλύπτοντας τήν πλήρη ὑπεροχή τῶν κατώτερων καί τῶν χειρότερων μορφῶν τοῦ καπιταλισμοῦ στήν περίφημη «χειροτεχνική» βιομηχανία.

Τόν προοδευτικό ἱστορικό ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ μποροῦμε νά τόν συνοψίσουμε μέ δυό σύντομες θέσεις: ἀνέβασμα τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας καί κοινωνικοποίησή της. Τά δυό ὅμως αὐτά γεγονότα ἐκδηλώνονται σέ πολύ διαφορετικά προτσές στούς διάφορους τομεῖς τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας.

Ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας φαίνεται πολύ ἀνάγλυφα μονάχα στήν ἐποχή τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας. Ὡς τό ἀνώτερο αὐτό στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ διατηροῦνταν ἀκόμα ἡ χειροποίητη παραγωγή καί ἡ πρωτόγονη τεχνική, πού πρόοδευε ἐντελῶς αὐθόρμητα καί μέ ἐξαιρετική βραδύτητα. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ἡ ἐποχή μετά τή μεταρύθμιση ξεχωρίζει ἔντονα ἀπό τίς προηγούμενες ἐποχές τῆς ρωσικῆς ἱστορίας. Ἡ Ρωσία τοῦ ξύλινου ἀλετριοῦ καί τῆς ἁλωνόβεργας, τοῦ νερόμυλου καί τοῦ χειροκίνητου ἀργαλειοῦ ἄρχισε γρήγορα νά μετατρέπεται σέ Ρωσία τοῦ σιδερένιου ἀλετριοῦ καί τῆς ἁλωνιστικῆς μηχανῆς, τοῦ ἀτμόμυλου καί τοῦ ἀτμοκίνητου ἀργαλειοῦ. Δέν ὑπάρχει κανένας κλάδος τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, ὅπου νά ἐπικρατεῖ ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή καί νά μή παρατηρεῖται ἡ ἴδια πλέρια μεταμόρφωση τῆς τεχνικῆς. Τό προτσές αὐτῆς τῆς μεταμόρφωσης δέν μπορεῖ ἀπό τήν ἴδια τή φύση τοῦ καπιταλισμοῦ νά ξετυλίγεται διαφορετικά, παρά μέσα ἀπό μιά ὁλόκληρη σειρά ἀνισομέρειες καί δυσαναλογίες: τίς περιόδους τῆς ἄνθισης τίς διαδέχονται περίοδοι κρίσης· ἡ ἀνάπτυξη ἑνός κλάδου βιομηχανίας ὁδηγεῖ στήν παρακμή ἑνός ἄλλου, ἡ πρόοδος τῆς γεωργίας ἀγκαλιάζει σέ μιά περιοχή τή μιά, σέ ἄλλη περιοχή τήν ἄλλη πλευρά τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καί τῆς βιομηχανίας ξεπερνάει τήν ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας κτλ. Πολλά λάθη τῶν ναρόντνικων συγγραφέων ἀπορέουν ἀπό τίς προσπάθειές τους ν ἀποδείξουν, ὅτι ἡ δυσανάλογη, ἡ ἁλματική, ἡ πυρετώδικη αὐτή ἀνάπτυξη δέν εἶναι ἀνάπτυξη *.

* «Ἄς δοῦμε, . . .τί μπορεῖ νά μᾶς φέρει ἡ παραπέρα ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ καί στήν περίπτωση ἀκόμα πού θά κατορθώναμε νά βουλιάξουμε τήν Ἀγγλία στή θάλασσα καί νά πάρουμε ἐμεῖς τή θέση της» (κ. Ν. —ον, «Δοκίμιο», 210). Στή βαμβακουργία τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Ἀμερικῆς, πού καλύπτουν τά $^{2}/_{3}$ τῆς παγκόσμιας κατανάλωσης, ἀσχολοῦνται συνολικά κάτι παραπάνω ἀπό 600 χιλιάδες ἐργάτες. «Καί βγαίνει ὅτι ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού θά κερδίζαμε τό σημαντικότερο μέρος τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς. . . ὁ καπιταλισμός καί πάλι δέ θά ἦταν σέ θέση νά ἐκμεταλλευτεῖ ὅλη τή μάζα τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων, πού τώρα τούς στερεῖ συνεχῶς τήν ἀπασχόληση. Πραγματικά, τί σημαίνουν κάποιες 600 χιλιάδες ἄγγλοι κι ἀμερικανοί ἐργάτες σέ σύγκριση μέ τά ἑκατομμύρια ἀγρότες, πού κάθονται ὁλόκληρους μῆνες χωρίς καμιά ἀπασχόληση;» (211).

«Ὡς τώρα ὑπῆρχε ἱστορία, τώρα ὅμως δέν ὑπάρχει πιά». Ὡς τώρα κάθε βῆμα στήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στήν ὑφαντουργική βιομηχανία τό συνόδευε ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας καί τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ, τό τράβηγμα τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή γεωργία στή βιομηχανία, ἡ στροφή «ἑκατομμυρίων ἀγροτῶν» πρός τίς οἰκοδομικές, δασικές καί κάθε λογῆς ἄλλες μή γεωργικές δουλιές μέ μισθό, ἡ μετατόπιση μαζῶν λαοῦ στίς ἀκρινές περιοχές καί ἡ μετατροπή τῶν ἀκρινῶν αὐτῶν περιοχῶν σέ ἀγορά γιά τόν καπιταλισμό. Ἀλλά ὅλα αὐτά γίνονταν μόνο μέχρι σήμερα, τώρα ὅμως δέ γίνεται τίποτε ἀπ' ὅλα αὐτά!

Ἄλλη ἰδιομορφία τῆς ἀνάπτυξης ἀπό τόν καπιταλισμό τῶν κοινωνικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων εἶναι ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῶν μέσων παραγωγῆς (τῆς παραγωγικῆς κατανάλωσης) ξεπερνάει πολύ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικῆς κατανάλωσης: δείξαμε ἐπανειλημμένα πῶς ἐκδηλώνεται αὐτό στή γεωργία καί στή βιομηχανία. Ἡ ἰδιομορφία αὐτή ἀπορέει ἀπό τούς γενικούς νόμους τῆς πραγματοποίησης τοῦ προϊόντος στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία καί ἀνταποκρίνεται πέρα γιά πέρα στήν ἀνταγωνιστική φύση αὐτῆς τῆς κοινωνίας *.

Ἡ κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας ἀπό τόν καπιταλισμό ἐκ-

* Ἡ παραγνώριση τῆς σημασίας τῶν μέσων παραγωγῆς καί ἡ ἀβασάνιστη χρησιμοποίηση τῆς «στατιστικῆς» προκάλεσαν τόν παρακάτω ἰσχυρισμό τοῦ κ. Ν. —ον, πού δέν ἀντέχει σέ καμιά κριτική: «. . . στήν καλύτερη περίπτωση, ὅλη (!) ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή στόν τομέα τῆς βιομηχανίας ἐπεξεργασίας δέν παράγει παραπάνω ἀπό 400–500 ἑκατομμύρια ρούβλια νέες ἀξίες» («Δοκίμιο», 328). Ὁ κ. Ν. —ον βασίζει τόν ὑπολογισμό αὐτό στά στοιχεῖα γιά τίς εἰσπράξεις τοῦ φόρου τῶν 3 % καί τοῦ πρόσθετου φόρου, χωρίς νά σκεφτεῖ ἄν τά στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ εἴδους μποροῦν ν' ἀγκαλιάσουν «ὅλη τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή στόν τομέα τῆς βιομηχανίας ἐπεξεργασίας». Ἐκτός ἀπ' αὐτό, παίρνει τά στοιχεῖα πού (σύμφωνα μάλιστα μέ τά λόγια του) δέν ἀγκαλιάζουν τή μεταλλουργική βιομηχανία κι ὡστόσο περιλαβαίνει στίς «νέες ἀξίες» μόνο τήν ὑπεραξία καί τό μεταβλητό κεφάλαιο. Ὁ θεωρητικός μας ξέχασε, ὅτι στούς κλάδους τῆς βιομηχανίας πού παράγουν εἴδη ἀτομικῆς κατανάλωσης καί τό σταθερό κεφάλαιο ἀποτελεῖ *γιά τήν κοινωνία* νέα ἀξία πού ἀνταλλάσσεται μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο καί τήν ὑπεραξία τῶν κλάδων βιομηχανίας πού παράγουν μέσα παραγωγῆς (μεταλλουργική, οἰκοδομική, δασική βιομηχανία, κατασκευή σιδηροδρομικῶν γραμμῶν κτλ.). Ἄν ὁ κ. Ν. —ον δέν ἀνακάτωνε τούς καθαρά «ἐργοστασιακούς» ἐργάτες μέ τό σύνολο τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦν οἱ κεφαλαιοκράτες στή βιομηχανία ἐπεξεργασίας, εὔκολα θά ἔβλεπε ὅτι οἱ ὑπολογισμοί του εἶναι λαθεμένοι.

δηλώνεται στά παρακάτω προτσές. Πρῶτο, ἡ ἴδια ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς ἐξαλείφει τόν ἰδιάζοντα στή φυσική οἰκονομία τεμαχισμό τῶν μικρῶν οἰκονομικῶν μονάδων, καί συνενώνει τίς μικρές τοπικές ἀγορές σέ μιά τεράστια ἐθνική (κι ἀργότερα παγκόσμια) ἀγορά. Ἡ παραγωγή γιά λογαριασμό τοῦ ἀτόμου μετατρέπεται σέ παραγωγή γιά ὅλη τήν κοινωνία, κι ὅσο πιό ἀναπτυγμένος εἶναι ὁ καπιταλισμός τόσο πιό ἰσχυρή γίνεται ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στό συλλογικό αὐτό χαρακτήρα τῆς παραγωγῆς καί στόν ἀτομικό χαρακτήρα τῆς ἰδιοποίησης. Δεύτερο, στή θέση τοῦ παλιοῦ τεμαχισμοῦ τῆς παραγωγῆς ὁ καπιταλισμός δημιουργεῖ μιά πρωτοφανέρωτη συγκέντρωσή της καί στή γεωργία καί στή βιομηχανία. Αὐτή εἶναι ἡ πιό χτυπητή καί ἡ πιό ἀνάγλυφη, ὅμως καθόλου ἡ μοναδική, ἐκδήλωση τῆς ἰδιομορφίας τοῦ καπιταλισμοῦ πού ἐξετάζουμε. Τρίτο, ὁ καπιταλισμός παραμερίζει τίς μορφές προσωπικῆς ἐξάρτησης, πού ἀποτελοῦσαν ἀναπόσπαστο μέρος τῶν προνενέστερων οἰκονομικῶν συστημάτων. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή στή Ρωσία ἐκδηλώνεται πολύ ἔντονα ὁ προοδευτικός χαρακτήρας τοῦ καπιταλισμοῦ, γιατί ἡ προσωπική ἐξάρτηση τοῦ παραγωγοῦ ὑπῆρχε στή χώρα μας (ἐνμέρει ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει κι ὥς τά σήμερα) ὄχι μόνο στή γεωργία, ἀλλά καί στή βιομηχανία ἐπεξεργασίας («φάμπρικες» μέ ἐργασία τῶν δουλοπάροικων), καί στή μεταλλουργική βιομηχανία, καί στήν ἁλιεία* κτλ. Σέ σύγκριση μέ τήν ἐργασία τοῦ ἐξαρτημένου ἤ τοῦ ἐξανδραποδισμένου ἀγρότη, ἡ ἐργασία τοῦ ἐργάτη πού μισθώνεται ἐλεύθερα ἀποτελεῖ σ' ὅλους τούς τομεῖς τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας ἕνα προοδευτικό φαινόμενο. Τέταρτο, ὁ καπιταλισμός δημιουργεῖ ἀπαραίτητα τήν κινητικότητα τοῦ πληθυσμοῦ, πού δέν τή χρειάζονταν τά προηγούμενα συστήματα τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας

* Λχ. σ' ἕνα ἀπό τά κύρια κέντρα τῆς ρωσικῆς ἁλιείας, στίς ἀκτές τοῦ Μουρμάνσκ ἡ «πανάρχαια» καί πραγματικά «καθαγιασμένη ἀπό τούς αἰῶνες» μορφή τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων ἦταν τό «ποκρούτ»[166], πού διαμορφώθηκε πέρα γιά πέρα ἀπό τό 17ο κιόλας αἰώνα καί δέν ἄλλαξε σχεδόν ὥς τόν τελευταῖο καιρό. «Οἱ σχέσεις τῶν ψαράδων τοῦ ποκρούτ πρός τά ἀφεντικά τους δέν περιορίζονται μόνο στό χρόνο τῆς ἀπασχόλησής τους μέ τήν ἁλιεία· ἀντίθετα, ἀγκαλιάζουν ὅλη τή ζωή τῶν ἐργατῶν-ψαράδων, πού βρίσκονται σέ αἰώνια οἰκονομική ἐξάρτηση ἀπό τ' ἀφεντικά τους» («Συλλογή ὑλικῶν γιά τούς συνεταιρισμούς στή Ρωσία». Τεῦχος 2. Πετρούπολη, 1874, σελ. 33). Εὐτυχῶς, ὅπως φαίνεται, τόν καπιταλισμό καί σ' αὐτό τόν κλάδο τόν χαρακτηρίζει μιά «περιφρονητική στάση ἀπέναντι στό ἱστορικό του παρελθόν». «Τό μονοπώλιο. . . ἀντικαθισταίνεται ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική ὀργάνωση τοῦ ἐπαγγέλματος μέ ἐλεύθερους μισθωτούς ἐργάτες» («Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», V, σελ. 2–4).

καί δέν μποροῦσε νά ὑπάρχει στά συστήματα αὐτά σέ κάπως πλατιά κλίμακα. Πέμπτο, ὁ καπιταλισμός ἐλαττώνει συνεχῶς τό ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ, πού ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία (ὅπου κυριαρχοῦν πάντα οἱ πιό καθυστερημένες μορφές τῶν κοινωνικο-οἰκονομικῶν σχέσεων), μεγαλώνει τόν ἀριθμό τῶν μεγάλων βιομηχανικῶν κέντρων. Ἕκτο, ἡ κεφαλαιοκρατική κοινωνία δυναμώνει τήν ἀνάγκη τοῦ πληθυσμοῦ νά ἑνωθεῖ καί νά ὀργανωθεῖ καί προσδίδει στίς ἑνώσεις αὐτές ἕναν ἰδιαίτερο χαρακτήρα, σέ σχέση μέ τίς ἑνώσεις τῶν προηγούμενων ἐποχῶν. Καταστρέφοντας τίς στενές τοπικές συντεχνίες τῆς μεσαιωνικῆς κοινωνίας, δημιουργώντας ἕναν ἄγριο συναγωνισμό, ὁ καπιταλισμός διασπάει ταυτόχρονα ὅλη τήν κοινωνία σέ μεγάλες ὁμάδες, πού κατέχουν διαφορετική θέση στήν παραγωγή καί δίνει τεράστια ὤθηση γιά συνένωση στούς κόλπους τῆς καθεμιᾶς ἀπ' αὐτές τίς ὁμάδες*. Ἕβδομο, ὅλες οἱ πιό πάνω ἀλλαγές τοῦ παλιοῦ οἰκονομικοῦ καθεστῶτος πού προκαλεῖ ὁ καπιταλισμός, ὁδηγοῦν ἀναπόφευχτα καί στήν ἀλλαγή τῆς πνευματικῆς φυσιογνωμίας τοῦ πληθυσμοῦ. Ὁ ἁλματικός χαρακτήρας τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, ἡ γοργή ἀλλαγή τῶν τρόπων παραγωγῆς καί ἡ τεράστια συγκέντρωσή της, ἡ ἐξάλειψη ὅλων τῶν μορφῶν προσωπικῆς ἐξάρτησης καί πατριαρχικῶν σχέσεων, ἡ κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ ἐπίδραση τῶν μεγάλων βιομηχανικῶν κέντρων κτλ. — ὅλα αὐτά δέν μποροῦν παρά νά ὁδηγήσουν σέ βαθιά ἀλλαγή τοῦ ἴδιου τοῦ χαρακτήρα τῶν παραγωγῶν καί μᾶς δόθηκε κιόλας ἡ εὐκαιρία νά σημειώσουμε τίς ἀντίστοιχες παρατηρήσεις τῶν ρώσων ἐρευνητῶν.

Ἐπανερχόμενοι στή ναροντνικιστική οἰκονομολογία, πού μέ τούς ἐκπροσώπους της ἤμασταν συνεχῶς ὑποχρεωμένοι νά πολεμοῦμε, μποροῦμε νά συνοψίσουμε τίς αἰτίες τῆς διαφωνίας μας μέ τόν παρακάτω τρόπο. Πρῶτα, δέν μποροῦμε νά μή ποῦμε ὅτι εἶναι ἀπόλυτα λαθεμένη ἡ ἀντίληψη τῶν ναρόντνικων γιά τό προτσές σχετικά μέ τό πῶς ἀκριβῶς συντελεῖται ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία, καθώς καί ἡ ἀντίληψή τους γιά τό καθεστώς οἰκονομικῶν σχέσεων πού προηγήθηκε ἀπό τόν καπιταλισμό στή Ρωσία. Ἐπίσης, θεωροῦμε πολύ σπουδαῖο, ἀπό τήν ἄποψή μας, τό γεγονός ὅτι οἱ ναρόντνικοι ἀγνοοῦν τίς κεφαλαιοκρατικές ἀντιθέσεις στό καθεστώς τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἀγρότη (τόσο τοῦ γεωργικοῦ ὅσο καί τοῦ μή γεωργικοῦ). Ἐπει-

* Σύγκρ. «Μελέτες», σελ. 91, ὑποσημείωση 85, σελ. 198. (Βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 247 καί 448 - 450. *Ἡ Σύντ.*).

τα, ὅσο γιά τή βραδύτητα ἤ τήν ταχύτητα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία, ὅλα ἐξαρτιοῦνται ἀπό τό στάδιο μέ τό ὁποῖο συγκρίνουμε αὐτή τήν ἀνάπτυξη. Ἄν συγκρίνουμε τήν προκεφαλαιοκρατική ἐποχή στή Ρωσία μέ τήν κεφαλαιοκρατική (καί μιά τέτια ἀκριβῶς σύγκριση εἶναι ἀπαραίτητη γιά τή σωστή λύση τοῦ ζητήματος), τότε θ' ἀναγκαστοῦμε νά παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας στόν καπιταλισμό εἶναι ἐξαιρετικά γοργή. Ἄν ὅμως συγκρίνουμε τή δοσμένη ταχύτητα ἀνάπτυξης μέ τήν ταχύτητα πού θά μποροῦσε νά ὑπάρχει μέ τό σύγχρονο ἐπίπεδο τεχνικῆς καί πολιτισμοῦ γενικά, τότε πραγματικά θά ἀναγκαστοῦμε νά παραδεχτοῦμε, ὅτι ἡ σημερινή ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία εἶναι ἀργή. Καί δέν μπορεῖ νά μή εἶναι ἀργή, γιατί σέ καμιά κεφαλαιοκρατική χώρα δέ διασώθηκαν τόσο πολλοί θεσμοί τοῦ παρελθόντος, πού δέ συμβιβάζονται μέ τόν καπιταλισμό, πού συγκρατοῦν τήν ἀνάπτυξή του, πού χειροτερεύουν ἀπεριόριστα τήν κατάσταση τῶν παραγωγῶν, οἱ ὁποῖοι «ὑποφέρουν καί ἀπό τόν καπιταλισμό, καί ἀπό τήν ἀνεπαρκῆ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ»[167]. Τέλος, ἡ πιό βαθιά, ἴσως, αἰτία τῆς διαφωνίας μας μέ τούς ναρόντνικους βρίσκεται στή διαφορά τῶν βασικῶν ἀντιλήψεων σχετικά μέ τά κοινωνικο-οικονομικά προτσές. Μελετώντας τά προτσές αὐτά ὁ ναρόντνικος βγάζει συνήθως τά ἄλφα ἤ τά βήτα ἠθικοδιδακτικά συμπεράσματα· δέ βλέπει τίς διάφορες ὁμάδες πού παίρνουν μέρος στήν παραγωγή σάν δημιουργούς τῶν ἄλφα ἤ τῶν βήτα μορφῶν ζωῆς· δέ βάζει σκοπό του νά παρουσιάσει τό σύνολο τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν σχέσεων, σάν ἀποτέλεσμα τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς ὁμάδες, πού ἔχουν διαφορετικά συμφέροντα καί διαφορετικούς ἱστορικούς ρόλους... Ἄν ὁ γράφων αὐτές τίς γραμμές κατόρθωσε νά δόσει κάποιο ὑλικό γιά τή διασάφηση αὐτῶν τῶν ζητημάτων, μπορεῖ νά θεωρήσει ὅτι ὁ κόπος του δέν πῆγε χαμένος.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II *(γιά τό κεφάλαιο VII, σελ. 361*)*

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τήν ἐργοστασιακή βιομηχανία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας

Χρόνια	Στοιχεῖα γιά διάφορους κλάδους παραγωγῆς, γιά τούς ὁποίους ἔχουμε πληροφορίες γιά διάφορες περιόδους			Στοιχεῖα γιά 34 κλάδους παραγωγῆς		
	Ἀριθμός ἐργοστασίων	Συνολική παραγωγή σέ χιλιάδες ρούβλια	Ἀριθμός ἐργατῶν	Ἀριθμός ἐργοστασίων	Συνολική παραγωγή σέ χιλιάδες ρούβλια	Ἀριθμός ἐργατῶν
1863	11 810	247 614	357 835	—	—	—
1864	11 984	274 519	353 968	5 782	201 458	272 385
1865	13 686	286 842	380 638	6 175	210 825	290 222
1866	6 891	276 211	342 473	5 775	239 453	310 918
1867	7 082	239 350	315 759	6 934	235 757	313 759
1868	7 238	353 229	331 027	7 091	249 310	329 219
1869	7 488	287 565	343 308	7 325	283 452	341 425
1870	7 853	318 525	356 184	7 691	313 517	354 063
1871	8 149	334 605	374 769	8 005	329 051	372 608
1872	8 194	357 145	402 365	8 047	352 087	400 325
1873	8 245	351 530	406 964	8 103	346 434	405 050
1874	7 612	357 699	411 057	7 465	352 036	399 376
1875	7 555	368 767	424 131	7 408	362 931	412 291
1876	7 419	361 616	412 181	7 270	354 376	400 749
1877	7 671	379 451	419 414	7 523	371 077	405 799
1878	8 261	461 558	447 858	8 122	450 520	432 728
1879	8 628	541 602	482 276	8 471	530 287	466 515
1885	17 014	864 736	615 598	6 232	479 028	436 775
1886	16 590	866 804	634 822	6 088	464 103	442 241
1887	16 723	910 472	656 932	6 103	514 498	472 575
1888	17 156	999 109	706 820	6 089	580 451	505 157
1889	17 382	1 025 056	716 396	6 148	574 471	481 527
1890	17 946	1 033 296	719 634	5 969	577 861	493 407
1891	16 770	1 108 770	738 146	—	—	—

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 475. *Ἡ Σύντ.*

Παρατηρήσεις

1) Ἐδῶ συνοψίζονται τά στοιχεῖα γιά τήν ἐργοστασιακή βιομηχανία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας μετά τή μεταρύθμιση, πού μπορέσαμε νά βροῦμε σέ ἐπίσημες ἐκδόσεις, καί συγκεκριμένα: στά «Στατιστικά χρονικά τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας». Πετρούπολη, 1866. Ι. — Στή «Συλλογή στοιχείων καί ὑλικῶν τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν». 1866, τεῦχος 4, Ἀπρίλης, καί 1867, τεῦχος 6, Ἰούνης. — Στήν «Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν». Τεῦχος I, VIII, X καί XII. — Στή «Συλλογή στοιχείων γιά τήν ἐργοστασιακή βιομηχανία τῆς Ρωσίας», ἔκδοση τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφακτούρας γιά τό 1885–1891. Ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα βασίζονται σέ μιά καί τήν ἴδια πηγή καί συγκεκριμένα στίς καταστάσεις πού ἔστελναν οἱ φαμπρικάντες καί οἱ ἐργοστασιάρχες στό ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Γιά τή σημασία αὐτῶν τῶν στοιχείων καί τήν ἀξία τους μιλήσαμε λεπτομερειακά στό κείμενο τοῦ βιβλίου.

2) Οἱ 34 κλάδοι παραγωγῆς, γιά τούς ὁποίους δόθηκαν στοιχεῖα γιά τά χρόνια 1864–1879 καί 1885–1890, εἶναι οἱ παρακάτω: βαμβακονηματουργία, βαμβακοϋφαντουργία, λιναρονηματουργία, σταμπάρισμα τῶν βαμβακερῶν ὑφασμάτων, παραγωγή σπάγκων καί σχοινιῶν ἀπό κανάβι, ἐριονηματουργία, τσοχοποιία, ἐριουργία, μεταξουργία καί κορδελοποιία, παραγωγή χρυσοῦφαντων ὑφασμάτων, παραγωγή σειριτιῶν, παραγωγή χρυσῶν νημάτων καί φύλλων χρυσοῦ, παραγωγή πλεχτῶν εἰδῶν, βαφική, φινίρισμα, παραγωγή μουσαμάδων καί τό λουστράρισμά τους, παραγωγή χαρτιοῦ γιά γράψιμο, παραγωγή χαρτιοῦ ταπετσαρίας, παραγωγή ἐλαστικῶν εἰδῶν, χημική παραγωγή καί παραγωγή χρωμάτων, παραγωγή καλλυντικῶν, παραγωγή ξιδιοῦ, ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλικῶν νερῶν, παραγωγή σπίρτων, παραγωγή βουλοκεριοῦ καί βερνικιῶν, βυρσοδεψία, παραγωγή καστοριοῦ καί δέρματος μαροκέν, παραγωγή κόλλας, παραγωγή στεατίνης, παραγωγή σαπουνιοῦ καί σπερματσέτων, κηριῶν, παραγωγή γυαλιοῦ, κρυστάλλων καί καθρεφτῶν, παραγωγή πορσελάνης καί φαγεντιανῶν, μηχανουργία, παραγωγή χυτοσιδήρου, παραγωγή χαλκοῦ καί ὀρείχαλκου, παραγωγή σύρματος, καρφιῶν καί ὁρισμένων μικρῶν μετάλλινων εἰδῶν.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ III *(γιά τό κεφάλαιο VII, σελ. 409*)*

Τά σπουδαιότερα κέντρα τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία

Κυβερνεῖο	Νομός	Πόλη ἤ χωριό	1879			1890			Ἀριθμός κατοίκων σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1897
			Ἀριθμός ἐργοστασίων	Συνολική παραγωγή σέ χιλιάδες ρούβλια	Ἀριθμός ἐργατῶν	Ἀριθμός ἐργοστασίων	Συνολική παραγωγή σέ χιλιάδες ρούβλια	Ἀριθμός ἐργατῶν	
Μόσχας	Μόσχας	πόλη Μόσχα	618	95 403	61 931	806	114 788	67 213	1 035 664
	»	κεφαλ. Ντανίλοφσκαγια	3	2 502	1 837	6	10 370	3 910	3 958
	»	χωριό Τσερκίζοβο	1	53	125	12	449	322	;
	»	χ. Ἰσμάιλοβο	—	—	—	1	1 604	1 104	3 416
	»	χ. Πούσκινο	2	3 060	1 281	1	620	1 076	3 151
	»	κωμ. Μπαλάσιχα	1	1 050	905	1	3 045	2 687	;
	»	χ. Ρεούτοβο	1	2 900	2 235	1	2 180	2 134	3 256
	Βερέια	χ. Ναρα-φομίνσκογε	3	2 690	1 955	3	2 445	1 133	;
	Μπρόνιτσι	χ. Τρόιτσκο-Ράμενσκογε	1	3 573	2 893	1	4 773	5 098	6 865
	Κλίν	χ. Σόλνετσναγια Γκορά	1	60	304	2	1 384	1 073	;
	»	χ. Νεκράσινα	1	1 300	538	1	3 212	2 794	;
	Κολόμνα	χ. Ὀζιόρι	4	214	1 163	5	4 950	5 574	11 166
	»	κωμόπολη Σαντκί	3	1 775	1 865	1	1 598	1 850	;
	»	χ. Μπόμπροβο	1	4 558	2 556	1	4 608	3 396	5 116
	Ντμίτροφ	π. Ντμίτροφ μέ τά περίχωρα	2	3 600	3 462	3	4 167	3 565	
	»	χ. Μούρομτσεβο	1	1 774	2 371	1	2 076	1 816	;
	Σέρπουχοφ	π. Σέρπουχοφ μέ τά περίχωρα	21	18 537	9 780	23	11 265	5 885	;
	»	χ. Νεφέντοβα	—	—	—	1	2 735	2 000	;
	Μπογκορόντσκ	π. Μπογκορόντσκ καί τό χωριό Γκλούχοβο κοντά σ' αὐτήν	16	3 870	9 548	16	8 880	10 405	9 309
	»	συνοικισμός Πάβλοβο	15	2 623	2 751	13	1 760	2 071	9 991
	»	χ. Ἰστόμκινο	1	2 006	1 426	1	2 007	1 651	2 085
	»	χ. Κρεστοβοζντβίζενσκογε	4	740	935	5	1 415	1 670	;
	»	χ. Ζούγεβο	10	3 216	2 059	9	5 876	2 054	9 908
Συνολικά στό κυβερνεῖο χωρίς τήν πόλη Μόσχα			92	60 101	49 989	108	81 419	63 268	—

Παρατήρηση. Συνολικά «στό κυβερνεῖο» σημαίνει συνολικά στά κέντρα τοῦ κυβερνείου πού ἀναφέραμε.

Παρατήρηση στή 2η ἔκδοση. Προσθέτουμε γιά σύγκριση τά ἀποτελέσματα τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1897 τοῦ πληθυσμοῦ. Δυστυχῶς, στήν ἔκδοση τῆς Κεντρικῆς στατιστικῆς ἐπιτροπῆς «Πόλεις καί χωριά μέ 2000 καί πάνω κατοίκους, στούς νομούς» δέν ὑπάρχουν καθόλου λεπτομερειακά στοιχεῖα.

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 544. *Σύντ.*

Κυβερνείο	Νομός	Πόλη ή χωριό	1879 Ἀριθμός ἐργοστασίων	1879 Συνολική παραγωγή σέ χιλιάδες ρούβλια	1879 Ἀριθμός ἐργατῶν	1890 Ἀριθμός ἐργοστασίων	1890 Συνολική παραγωγή σέ χιλιάδες ρούβλια	1890 Ἀριθμός ἐργατῶν	Ἀριθμός κατοίκων σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1897
Τβέρ	Τβέρ	π. Τβέρ μέ τά περίχωρα	23	6 440	8 404	26	8 720	6 875	53 477
	Βίσνι Βόλοτσιεκ	π. Βίσνι Βόλοτσιεκ μέ τά περ.	1	1 780	1 221	2	3 584	2 393	16 722
	»	χωριό Ζαβάροβο	1	1 130	2 003	1	1 020	2 186	;
	Κόρτσεβο	κ. Κουζνέτσοβο	1	400	861	1	500	1 220	2 503
	Ρζέφ	π. Ρζέφ	15	1 894	3 533	6	411	765	21 397
	Στό κυβερνεῖο		41	11 644	16 022	36	14 235	13 439	—
Ριαζάν	Γιεγκόριεβσκ	π. Γιεγκόριεβσκ	20	4 126	3 532	15	5 598	5 697	19 241
Νίζνι Νόβγκοροντ	Ἀρζαμάς	π. Ἀρζαμάς	24	394	380	18	255	366	10 591
	Γκορμπάτοφ	χ. Μπογκορόντσκογε	41	315	219	58	547	392	12 342
	»	χ. Πάβλοβο	21	235	272	26	240	589	12 431
	»	χ. Βόρσμα	3	116	303	4	181	894	4 674
	Μπαλάχνα	χ. Σόρμοβο	1	2 890	1 911	1	1 500	1 000	2 963
	Στό κυβερνεῖο		90	3 950	3 085	107	2 723	3 241	—
Γκρόντνο	Μπιελοστόκ	π. Μπιελοστόκ	59	2 122	1 619	98	2 734	3 072	63 927
		κωμόπολη Σουπράσλ	7	938	854	5	447	585	2 459
Καζάν	Καζάν	Καζάν	66	8 083	3 967	78	7 663	4 787	131 508
Ταμπόφ	Ταμπόφ	χ. Ρασκάζοβο	19	1 067	2 128	13	940	2 058	8 283
Τσερνίγκοφ	Σούραζ	κωμόπολη Κλιντσί	15	1 892	2 456	27	1 548	1 836	12 166
Σμολένσκ	Ντουχόβστσινα	χ. Γιάρτσεβο	1	2 731	2 523	1	4 000	3 106	5 761

Κυβερνείο	Νομός	Πόλη ή χωριό	1879 Ἀριθμός ἐργοστασίων	1879 Συνολική παραγωγή σέ χιλιάδες ρούβλια	1879 Ἀριθμός ἐργατῶν	1890 Ἀριθμός ἐργοστασίων	1890 Συνολική παραγωγή σέ χιλιάδες ρούβλια	1890 Ἀριθμός ἐργατῶν	Ἀριθμός κατοίκων σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1897
Καλούγκας	Ζίζντρα	χ. Λιουντίνοβο	1	2 488	3 118	1	529	1 050	7 784
	Μεντίνι	χωριά Τρόιτσκογε καί Κόνντροβο	1	1 047	1 019	1	1 330	1 285	;
Οριόλ	Μπριάνσκ	κοντά στό σταθμό Μπέζετσκαγια	1	6 970	3 265	1	8 485	4 500	19 054
	»	χ. Σέργκιεβο-Ραντίτσκογε	1	1 000	1 012	1	257	400	2 808
Τούλας	Τούλας	π. Τούλα	95	3 671	3 661	248	8 648	6 418	111 048
Βλαντίμιρ	Ποκρόφ	κωμόπ. Νικόλσκογε κοντά στό σταθμό Ὀρέχοβο	2	7 316	10 946	3	22 160	26 852	{ 25 233 7 219
	»	χ. Ντούλεβο	1	425	1 100	1	600	1 400	3 412
	»	χ. Λίκινα	1	317	389	2	1 184	1 155	;
	»	πόλη Κιρζάτς	11	1 025	1 437	9	628	825	;
	Σούγια	π. Σούγια	38	5 161	4 879*	32	6 857	5 473	4 799
	»	π. Ἰβάνοβο-Βοζνεσένσκ	49	20 867	9 943	52	26 403	15 387	53 949
	»	χ. Τέικοβο	4	5 913	3 524*	4	4 642	3 581	5 780
	»	χ. Κόχμα	9	3 232	2 413	6	2 769	1 666*	3 337
	Μελένκι	π. Μελένκι	16	1 597	2 769	15	2 509	2 498	8 904
	»	χ. Γκούς	2	2 284	3 438	2	3 748	5 241	12 007
	Βιάζνικι	π. Βιάζνικι καί τό χ. Γιάρτσεβο στά γύρω	8	2 879	3 017	6	3 012	3 331	7 398
	»	χ. Γιούζα	1	—	—	1	2 390	1 961	3 378
	Ἀλεξάντροφ	χ. Καραμπάνοβο	1	5 530	4 248	1	5 000	3 879	,
	»	χ. Στρούνινο	2	3 522	1 688	1	4 950	2 771	
	Περεγιασλάβλ	π. Περεγιασλάβλ	8	2 671	2 154	6	2 703	2 157	8 662
	Κοβρόφ	π. Κοβρόφ μέ τά περίχωρα	4	1 760	1 723	5	1 940	2 062	14 570
	»	χ. Γκόρκι	1	1 350	838	1	1 632	1 332	;
	»	χ. Κολόμποβο	1	676	575	2	895	885	;
	Βλαντίμιρ	χ. Σόμπινο	1	2 200	1 819	1	—	2 000	5 486
	»	χ. Σταύροβο	3	1 834	1 335	2	567	871	;
	Μοῦρομ	π. Μοῦρομ.	26	1 406	1 407*	27	943	1 274*	12 589
	Γιοῦργεβ-Πόλσκι	π. Γιοῦργεβ-Πόλσκι	12	1 062	1 138*	7	1 183	1 126*	5 637
	Στό κυβερνεῖο		201	73 027	60 780	186	96 715	87 727	—

Παρατήρηση. Ὁ ἀστερίσκος σημαίνει, ὅτι ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν ἀποκλείστηκαν οἱ ἐξωτερικοί ἐργάτες.

Κυβερνεῖο	Νομός	Πόλη ἤ χωριό	1879 Ἀριθμός ἐργοστασίων	1879 Συνολική παραγωγή σέ χιλιάδες ρούβλια	1879 Ἀριθμός ἐργατῶν	1890 Ἀριθμός ἐργοστασίων	1890 Συνολική παραγωγή σέ χιλιάδες ρούβλια	1890 Ἀριθμός ἐργατῶν	Ἀριθμός κατοίκων σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1897
Πετρούπολης	Πετρούπολης	π. Πετρούπολη	538	117 500	48 888	490	126 645	51 760	} 1 267 023
	»	προάστια Πετρούπολης	84	40 085	24 943	51	35 927	18 939	
	Νάρβα	π. Νάρβα μέ τά περίχωρα*...	7	12 361	6 484	6	15 288	7 566	16 577
	Τσάρσκογε σελο	κωμόπολη Κόλπινο	1	3 148	1 872	1	2 906	1 930	12 241
Συνολικά στό κυβερνεῖο			630	173 094	82 187	548	180 766	80 195	—
Κιέβου	Κιέβου	π. Κίεβο	76	3 279	1 858	125	16 186	5 901	247 432
	Τσερκάσι	κωμόπολη Σμέλα	9	4 070	1 434	8	4 715	1 238	15 187
Κοστρομά	Κοστρομά	π. Κοστρομά	32	3 899	5 181	24	5 220	4 907	41 268
	Κίνεσμα	π. Κίνεσμα μέ τά περίχωρα ..	4	421	157	9	1 737	1 748	7 564
	»	χ. Τέζινο	3	768	950	3	1 866	2 420	;
	»	χ. Μπονιάτσκι	3	1 865	2 365	3	1 331	1 495	3 158
	»	χ. Νάβολοκι	—	—	—	1	1 314	1 305	;
	»	χ. Βίτσουγκα	1	940	800	2	684	1 138	;
	»	χ. Νόβαγια Γκολτσίχα	4	389	265	4	260	686*	;
	Νέρεχτα	π. Νέρεχτα	1	883	1 204	—	—	—	3 002
	»	χ. Κισελιόβο	2	1 189	1 196	3	2 855	2 368	;
	»	χ. Γιάκοβλεβσκογε	5	1 041	1 095*	5	1 378	2 177*	;
	»	χ. Πιστσόβο	4	1 634	417	5	923	1 773	2 668
	»	χ. Φρόλοβκα	1	1 700	1 300	1	1 750	1 530	;
	Γιούργεβετς	π. Γιούργεβετς	2	383	569	1	750	830	4 778
	»	χ. Ροντνική	4	1 154	776	3	2 188	2 792	3 225
Συνολικά στό κυβερνεῖο			66	16 266	16 275	64	22 256	25 169	—

* Ἐδῶ συμπεριλήφθηκε ἐνμέρει καί τό κυβερνεῖο τῆς Ἐσθονίας (ἡ μανουφακτούρα τοῦ Κρενχόλμ)

Κυβερνεῖο	Νομος	Πόλη ἤ χωριό	1879 Ἀριθμός ἐργοστασίων	1879 Συνολική παραγωγή σέ χιλιάδες ρούβλια	1879 Ἀριθμός ἐργατῶν	1890 Ἀριθμός ἐργοστασίων	1890 Συνολική παραγωγή σέ χιλιάδες ρούβλια	1890 Ἀριθμός ἐργατῶν	Ἀριθμός κατοίκων σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1897
Λιβονίας	Ρίγας	π. Ρίγα	151	19 094	11 962	226	26 568	16 306	256 197
Γιαροσλάβλ	Γιαροσλάβλ	π. Γιαροσλάβλ μέ τά περίχωρα	49	5 245	4 206	47	12 996	9 779	70 610
	»	συνοικισμός Νόρα	1	2 500	2 304	2	1 980	1 639	2 134
	»	ἐπαρχία Βελίκογε Σελό	1	910	956	6	2 169	2 992	4 534
Σ' ὅλο τό κυβερνεῖο			51	8 655	7 466	55	17 145	14 410	—
Χαρκόβου	Χαρκόβου	π. Χάρκοβο	102	4 225	2 171	122	5 494	3 406	174 846
Σαράτοφ	Σαράτοφ	π. Σαράτοφ	103	4 495	1 983	89	7 447	2 224	137 109
	Τσαρίτσιν	π. Τσαρίτσιν	25	272	218	57	1 086	751	55 967
	»	συνοικισμός Ντουμπόφκα	21	157	110	26	221	270	16 255
Σ' ὅλο τό κυβερνεῖο			149	4 924	2 311	172	8 754	3 245	—
Σαμάρας	Σαμάρας	π. Σαμάρα	(;) 1	18	10	48	4 560	1 377	91 672
Χερσώνας	Ὀδησσοῦ	π. Οδησσός	159	13 750	3 763	306	29 407	8 634	405 041
Ντόν	Ναχιτσεβάν	π. Ναχιτσεβάν	34	873	732	45	3 472	3 098	29 312
	Νοβοτσερκάσκ	π. Νοβοτσερκάσκ	15	278	128	28	965	467	52 005
	Ροστόβ	π. Ροστόβ τοῦ Ντόν	26	4 898	2 750	92	13 605	5 756	119 886
Αἰκατερινοσλάβ	Αἰκατερινοσλάβ	π. Αἰκατερινοσλάβ	33	1 003	469	63	4 841	3 628	121 216
	Μπαχμούτ	κωμόπολη Γιούζοφκα	1	2 000	1 300	3	8 988	6 332	28 076
	Αἰκατερινοσλάβ	χ. Κάμενσκογε	—	—	—	1	7 200	2 400	16 878
Στά δυό κυβερνεῖα			109	9 052	5 379	232	39 071	21 681	—
Συνολικά στά 103 κέντρα πού ἀναφέραμε			2 831	536 687	355 777	3 638	706 981	451 244	

ΑΚΡΙΤΗ ΚΡΙΤΙΚΗ

(ΑΠ' ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΑΡΘΡΟ ΤΟΥ κ. Π. ΣΚΒΟΡΤΣΟΦ «Ο ΦΕΤΙΧΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΣ» ΣΤΟ 12ο ΤΕΥΧΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ «ΝΑΟΥΤΣΝΟΓΕ ΟΜΠΟΖΡΕΝΙΓΕ» ΤΟΥ 1899)[168]

Γράφτηκε τό Γενάρη – Μάρτη τοῦ 1900

Δημοσιεύτηκε στό περιοδικό
«Ναούτσνογε 'Ομποζρένιγε»
τό Μάη καί 'Ιούνη τοῦ 1900
στά τεύχη 5 καί 6
Ὑπογραφή: Βλαντίμιρ 'Ιλίν

Δημοσιεύεται
σύμφωνα μέ τό κείμενο τοῦ
«Ναούτσνογε 'Ομποζρένιγε»

«Ὁ Ζεύς μηνίει»... Εἶναι ἀπό καιρό πιά γνωστό ὅτι ἕνα τέτιο θέαμα εἶναι πολύ διασκεδαστικό κι ὅτι ἡ ὀργή τοῦ τρομεροῦ τερπικέραυνου προκαλεῖ στήν πραγματικότητα μόνο τά γέλια. Μιά πρόσθετη ἐπιβεβαίωση τῆς παλιᾶς αὐτῆς ἀλήθειας μᾶς ἔδοσε ὁ κ. Π. Σκβορτσόφ, πού ἐξαπέλυσε βροχή ἀπό τίς πιό ἐπιλεγμένες «ὀργίλες» ἐκφράσεις ἐνάντια στό βιβλίο μου γιά τό προτσές τοῦ σχηματισμοῦ τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τό ρωσικό καπιταλισμό.

I

«Γιά νά περιγράψει κανείς τό προτσές στό σύνολό του — μέ διδάσκει μεγαλόπρεπα ὁ κ. Σκβορτσόφ — εἶναι ἀπαραίτητο νά ἐκθέσει τήν ἀντίληψή του γιά τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς. Τό νά περιοριστεῖ ὅμως νά δόσει μονάχα πληροφορίες γιά τή θεωρία τῆς πραγματοποίησης εἶναι ἐντελῶς περιττό». Τώρα, γιατί σ' ἕνα βιβλίο, πού ἀφιερώνεται στήν ἀνάλυση τῶν δεδομένων τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, εἶναι «περιττό» νά δόσει πληροφορίες γιά τή θεωρία τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, αὐτό παραμένει μυστικό τοῦ τρομεροῦ μας Δία, πού λέγοντας «ἔκθεση τῆς ἀντίληψής του» «ἐννοεῖ»... τήν ἀντιγραφή ἀποσπασμάτων ἀπό τό «Κεφάλαιο», πού τά μισά δέν ἔχουν καμιά σχέση μέ τήν ὑπόθεση. «Μποροῦμε νά ἐπικρίνουμε τό συγγραφέα γιά *διαλεχτική* ἀντίφαση» (πρόκειται γιά ἕνα δεῖγμα τῆς ὀξύνοιας τοῦ κ. Σκβορτσόφ!) «γιατί, ἐνῶ ἔταξε σκοπό του νά ἐξετάσει τό ζήτημα» (πῶς δημιουργεῖται ἡ *ἐσωτερική* ἀγορά γιά τό ρωσικό καπιταλισμό), «στό τέλος *τῶν πληροφοριῶν γιά τή θεωρία* φτάνει στό συμπέρασμα, ὅτι δέν ὑπάρχει καθόλου τέτιο ζήτημα». Ὁ κ. Σκβορτσόφ εἶναι τόσο εὐχαριστημένος ἀπ' αὐτή τήν παρατήρησή του, πού τήν ἐπαναλαβαίνει κάμποσες φορές, χωρίς νά δεῖ, ἤ χωρίς νά θέλει νά δεῖ, ὅτι ἡ παρατήρησή του βασίζεται

πάνω σ' ένα χοντρό λάθος. Στό τέλος τοῦ πρώτου κεφαλαίου ἔχω πεῖ ὅτι «δέν ὑπάρχει καθόλου ζήτημα ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς *σάν ξεχωριστό, αὐτοτελές ζήτημα, πού νά μή ἐξαρτιέται ἀπό τό ζήτημα τοῦ βαθμοῦ ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ»* (σελ. 29) *. Ἔ, λοιπόν, μήπως δέ συμφωνάει μ' αὐτά ὁ κριτικός; Ὄχι, συμφωνάει γιατί μιά σελίδα προηγούμενα χαρακτηρίζει τή διαπίστωσή μου «δίκαιη». Κι ἄν εἶναι ἔτσι, τότε γιά ποιό λόγο δημιουργεῖ θόρυβο καί προσπαθεῖ νά ἀπορίψει ἀπό τό συμπέρασμά μου τό πιό οὐσιαστικό μέρος του; Κι αὐτό παραμένει μυστικό. Στό τέλος τοῦ εἰσαγωγικοῦ θεωρητικοῦ κεφαλαίου τόνισα ρητά τό θέμα πού μέ ἐνδιαφέρει: «τό ἐρώτημα, πῶς διαμορφώνεται ἡ ἐσωτερική ἀγορά γιά τό ρωσικό καπιταλισμό, καταλήγει σέ τοῦτο τό ἐρώτημα: μέ ποιόν τρόπο καί πρός ποιά κατεύθυνση ἀναπτύσσονται οἱ διάφορες πλευρές τῆς ρωσικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας; ποιά εἶναι ἡ σχέση καί ἡ ἀλληλεξάρτηση ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς διάφορες πλευρές;» (σελ. 29)*. Μήπως ὁ κριτικός νομίζει, ὅτι τά ζητήματα αὐτά δέν ἀξίζουν νά ἐξεταστοῦν; Ὄχι, προτιμάει νά παρακάμψει τό θέμα, μέ τό ὁποῖο καταπιάστηκα, καί ὑποδείχνει *ἄλλα θέματα*, μέ τά ὁποῖα κατ' ἐπιταγήν τοῦ Δία ἔπρεπε νά ἀσχοληθῶ. Θά ἔπρεπε, κατά τή γνώμη του, «νά περιγράψω τήν ἀναπαραγωγή καί τήν κυκλοφορία τόσο τοῦ μέρους ἐκείνου τοῦ προϊόντος πού παράγει ἡ γεωργία καί ἡ βιομηχανία μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο, ὅσο καί τοῦ μέρους ἐκείνου πού τό παράγουν οἱ αὐτοτελεῖς παραγωγοί-ἀγρότες... νά δείξω τή σχέση ἀνάμεσά τους, δηλαδή τό μέγεθος τοῦ σταθεροῦ καί τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου καί τῆς ὑπεραξίας σέ καθεμιά ἀπό τίς παραπάνω ὑποδιαιρέσεις τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας» (2278). Μά ὅλα αὐτά εἶναι ἁπλούστατα μιά ἠχηρή καί χωρίς κανένα περιεχόμενο φράση! Προτοῦ ἐπιχειρήσουμε νά περιγράψουμε τήν ἀναπαραγωγή καί τήν κυκλοφορία τοῦ προϊόντος, πού παράγεται μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο στή γεωργία, εἶναι ἀνάγκη νά διευκρινίσουμε προηγούμενα *πῶς ἀκριβῶς* καί *σέ ποιό βαθμό* γίνεται κεφαλαιοκρατική ἡ γεωργία τῶν ἀγροτῶν ἤ τῶν τσιφλικάδων, αὐτῆς ἤ τῆς ἄλλης περιοχῆς κτλ. Χωρίς αὐτή τή διευκρίνιση (μέ τήν ὁποία καί ἀσχολήθηκα στό βιβλίο μου) ἡ περιγραφή πού διακηρύχνει ὁ κ. Σκβορτσόφ δέ θά εἶναι παρά μιά σειρά κοινοτοπίες. Προτοῦ μιλήσουμε γιά τό μέρος τοῦ προϊόντος, πού τό παράγει μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο ἡ βιομηχανία, πρέπει νά ξεκαθαρίσουμε τί ἀκριβῶς βιομηχανία ὑπάρχει στή

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 59. *Ἡ Σύντ.*

Ρωσία καί σέ ποιό βαθμό γίνεται κεφαλαιοκρατική. Ἀκριβῶς αὐτό προσπάθησα νά κάνω μέ τήν ἐπεξεργασία τῶν στοιχείων λχ. γιά τή βιοτεχνική παραγωγή. Ὁ τρομερός κριτικός τά παρασιωπᾶ ὅλα αὐτά μεγαλοπρεπῶς καί μέ καλεῖ μέ ὕφος περισπούδαστο νά κάνω βῆμα σημειωτόν καί νά προσπεράσω τό ζήτημα μέ μερικές κοινοτοπίες — πού δέ λένε τίποτα — γιά τήν κεφαλαιοκρατική βιομηχανία! Τό ζήτημα, ποιοί ἀκριβῶς ἀγρότες στή Ρωσία εἶναι «αὐτοτελεῖς παραγωγοί», ἀπαιτεῖ ἐπίσης μιά συγκεκριμένη μελέτη, πού προσπάθησα νά κάνω στό βιβλίο μου. Ἄν ὁ κ. Σκβορτσόφ εἶχε σκεφτεῖ αὐτό τό ζήτημα δέ θά ἔλεγε τέτια κουροφέξαλα, ὅτι δῆθεν τίς κατηγορίες τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου καί τῆς ὑπεραξίας, μπορεῖ κανείς, χωρίς νά διστάσει, νά τίς μεταφέρει στήν οἰκονομία τῶν «αὐτοτελῶν παραγωγῶν-ἀγροτῶν». Μέ λίγα λόγια ἡ ἐπεξεργασία τοῦ θέματος πού προτείνει ὁ κ. Σκβορτσόφ εἶναι δυνατή μονάχα *ὕστερα* ἀπό τό ξεκαθάρισμα τῶν ζητημάτων πού σημείωσα. Μέ τό πρόσχημα ὅτι διορθώνει τήν τοποθέτηση τοῦ ζητήματος πού ἔκανα ἐγώ, ὁ τρομερός κριτικός κάνει πίσω, ἀπό τήν ἀνάλυση τῆς συγκεκριμένης καί ἱστορικά ἰδιαίτερης πραγματικότητας στήν ἁπλή ἀντιγραφή τοῦ Μάρξ.

Στό μεταξύ, δέν μπορεῖ κανείς νά προσπεράσει ἀπαρατήρητα τό παρακάτω φέρσιμο τοῦ κ. Π. Σκβορτσόφ, πού χαρακτηρίζει θαυμάσια τίς μεθόδους τοῦ κριτικοῦ μας. Ὁ καθηγητής Ζόμπαρτ (λέει ὁ κ. Π. Σκβορτσόφ) ἀναφέρει, ὅτι οἱ ἐξαγωγές τῆς Γερμανίας ὑστεροῦν σέ σχέση μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς γερμανικῆς βιομηχανίας. «Τά στοιχεῖα αὐτά — ἐξηγεῖ ὁ κ. Π. Σκβορτσόφ — ἐπιβεβαιώνουν ἀκριβῶς τήν ἀντίληψή μου γιά τίς ἀγορές». Ἀλήθεια, δέν εἶναι ὡραῖο αὐτό; Μέ τούς συλλογισμούς του ὁ κ. Σκβορτσόφ μᾶς θυμίζει τή γνωστή παροιμία: ἀπό τήν Πόλη ἔρχομαι καί στήν κορφή κανέλα. Ἐδῶ γίνεται συζήτηση γιά τή θεωρία τῆς πραγματοποίησης — κι αὐτός μᾶς λέει ὅτι ὁ καπιταλισμός, ὅπως καί ἡ φεουδαρχία, ζεῖ ἀπό τήν πρόσθετη ἐργασία! Ἄν σ' αὐτά τά ἀμίμητα φερσίματα προσθέσουμε μιά σειρά τρομερά ξεφωνητά, θά ἔχουμε ὅλη τήν «κριτική» τοῦ κ. Σκβορτσόφ.

Μά ἄς κρίνει μόνος του ὁ ἀναγνώστης: γιά νά δείξει ὁ κ. Π. Σκβορτσόφ ὅτι «δέν καταλαβαίνω», παραθέτει στίς σελίδες 2279 καί 2280 περικοπές ἀπό διάφορα μέρη τοῦ πρώτου κεφαλαίου, ἁρπάζει μεμονωμένες λέξεις ἀπό μεμονωμένες φράσεις καί ἀναφωνεῖ: «*Ἡ εὕρεση, ἡ ἀνταλλαγή*, ἡ θεωρία τῆς *ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, ἡ εὕρεση τῆς ἀντικατάστασης* καί τέλος *ἡ ἀναπλήρωση!*

Δέ νομίζω ὅτι μιά τέτια ἀκρίβεια στούς ὁρισμούς δείχνει ὅτι ὁ κ. Ἰλίν ἔχει σαφῆ ἀντίληψη τῆς „θαυμάσιας" θεωρίας τῆς πραγματοποίησης τοῦ Μάρξ!;». Μά ἐδῶ πρόκειται ἀκριβῶς γιά μιά «κριτική» πού τήν κορόιδευε κάποτε ὁ Τσερνισέβσκι: παίρνει ὁ ἄνθρωπος στά χέρια του τίς «περιπέτειες τοῦ Τσίτσικοφ» κι ἀρχίζει νά «κριτικάρει»: «Τσί-τσι-κοφ, τσχί-τσχί... Ἄχ, τί ἀστεῖο! Εὕρεση, ἀνταλλαγή... Δέ νομίζω πώς εἶναι σαφές...»[169]. Ἄχ τί ἐξουθενωτική κριτική!

Στή σελίδα 14* τοῦ βιβλίου μου λέω, ὅτι ὁ χωρισμός τοῦ προϊόντος σύμφωνα μέ τή φυσική του μορφή δέν ἦταν ἀπαραίτητος στήν ἀνάλυση τῆς παραγωγῆς τοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαίου, ὅμως εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητος στήν ἀνάλυση τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, γιατί στή δεύτερη περίπτωση (καί μόνο στή δεύτερη περίπτωση) πρόκειται ἀκριβῶς γιά τήν ἀναπλήρωση τῆς φυσικῆς μορφῆς τοῦ προϊόντος. Ὁ κ. Σκβορτσόφ ἰσχυρίζεται, ὅτι ἐγώ «δέν κατάλαβα» τόν Μάρξ, μοῦ ἀπαγγέλλει αὐστηρή κατηγορία γιά τήν «ἐλεύθερη μετάφραση», θεωρεῖ «ἀπαραίτητο νά παραθέσει λεπτομερεῖς περικοπές ἀπό τό „*Κεφάλαιο*"» (πού λένε μάλιστα αὐτό ἀκριβῶς πού εἶχα ἐκθέσει κι ἐγώ) καί ἐπιτίθεται ἐνάντια στά παρακάτω λόγια μου: «Τώρα ὅμως», δηλαδή στήν ἀνάλυση τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ κοινωνικοῦ καί ὄχι τοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαίου, «τό ζήτημα εἶναι ἀκριβῶς τοῦτο: ἀπό ποῦ οἱ ἐργάτες καί οἱ κεφαλαιοκράτες θά πάρουν τά εἴδη τῆς κατανάλωσής τους; Ἀπό ποῦ θά πάρουν οἱ δεύτεροι τά μέσα παραγωγῆς; μέ ποιόν τρόπο τό παραγμένο προϊόν θά καλύψει ὅλη αὐτή τή ζήτηση καί θά δόσει τή δυνατότητα νά εὐρυνθεῖ ἡ παραγωγή;». Ὁ κ. Σκβορτσόφ ὑπογραμμίζει αὐτή τήν περικοπή καί γράφει: «Στίς περικοπές πού ὑπογράμμισα βρίσκεται πραγματικά ἡ θεωρία τῆς πραγματοποίησης τοῦ κ. Ἰλίν, κι ὄχι τοῦ Μάρξ· ἡ θεωρία αὐτή δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τή θεωρία τοῦ Μάρξ» (2282). Μεγάλη κουβέντα! Ἄς δοῦμε ὅμως ποιές εἶναι οἱ ἀποδείξεις: Φυσικά, οἱ ἀποδείξεις εἶναι περικοπές ἀπό τόν Μάρξ, κι ἀνάμεσά τους καί ἡ παρακάτω: «Τό ζήτημα, ὅπως αὐτό προβάλλει (sic!)** ἄμεσα μπροστά μας, εἶναι τοῦτο: πῶς τό

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 39. *Ἡ Σύντ.*

** Μέ τήν εὐκαιρία λίγα λόγια γιά τίς μεταφράσεις. Παραθέτοντας τήν παρακάτω φράση ἀπό τό βιβλίο μου: «... λές καί μόνο ἡ ἀπόλυτη καταναλωτική ἱκανότητα τῆς κοινωνίας ἀποτελεῖ τό ὅριο τῆς ἀνάπτυξής τους (τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων)» (19) (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 47. *Ἡ Σύντ.*), ὁ κ. Σκβορτσόφ μοῦ κάνει αὐστηρή σύσταση: «Ὁ κ. Ἰλίν... δέν πρόσεξε ὅτι εἶναι κακή ἡ μετάφρασή του, ἐνῶ τό πρωτότυπο γράφει ἁπλά καί καθαρά: „als ob nur die absolute Konsumptionsfähigkeit der Gesellschaft ihre Grenze

κεφάλαιο, πού ξοδεύτηκε στήν παραγωγή, ἀντικατασταίνει τήν ἀξία του μέ τό χρονιάτικο προϊόν καί πῶς περιπλέκεται ἡ κίνηση αὐτῆς τῆς ἀντικατάστασης μέ τήν κατανάλωση τῆς ὑπεραξίας ἀπό τούς κεφαλαιοκράτες καί τοῦ ἐργατικοῦ μεροκάματου ἀπό τούς ἐργαζόμενους;» Συμπέρασμα: «Νομίζω ὅτι ἀπόδειξα ἀρκετά, ὅτι ἡ θεωρία τῆς πραγματοποίησης, πού ὁ κ. Ἰλίν τήν παρουσιάζει σάν θεωρία τοῦ Μάρξ, δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τήν ἀνάλυση πού ἔκανε ὁ Μάρξ» κτλ. Δέ μοῦ μένει παρά νά ρωτήσω ἀκόμα μιά φορά: ἀλήθεια, δέν εἶναι ὡραῖο αὐτό; Ποιά εἶναι ἡ διαφορά ἀνάμεσα σ' αὐτά πού λέω ἐγώ καί σ' αὐτά πού λέν οἱ περικοπές τοῦ Μάρξ, παραμένει μυστικό τοῦ τρομεροῦ κριτικοῦ. Τό μόνο ξεκάθαρο εἶναι, ὅτι τό θανάσιμο ἁμάρτημά μου βρίσκεται στήν «ἐλεύθερη μετάφραση», ἤ, ἴσως στό ὅτι ἀναλύω τόν Μάρξ «μέ δικά μου λόγια», ὅπως ἐκφράζεται ὁ κ Σκβορτσόφ σ' ἕνα ἄλλο μέρος τοῦ ἄρθρου (2287). Γιά φαντάσου! Ἀναλύει τόν Μάρξ «μέ δικά του λόγια»! Ὁ «πραγματικός» μαρξισμός εἶναι νά μάθει κανείς τό «Κεφάλαιο» ἀπέξω καί νά παραθέτει ἀποσπάσματα ἐκεῖ πού πρέπει καί ἐκεῖ πού δέν πρέπει... à la* κ. Νικολάι—ον.

Ὁρίστε λοιπόν ἕνα παραστατικό παράδειγμα, πού ἐπιβεβαιώνει τήν τελευταία αὐτή παρατήρηση. Εἶπα, ὅτι ὁ καπιταλισμός «ἐμφανίζεται μόνο σάν ἀποτέλεσμα τῆς πλατιά ἀναπτυγμένης ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας», καί σέ ἄλλο σημεῖο, ὅτι «ὁ καπιταλισμός εἶναι ἐκεῖνο τό στάδιο ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, ὅπου καί ἡ ἐργατική δύναμη γίνεται ἐμπόρευμα». Ὁ τρομερός Ζεύς βροντᾶ κι ἀστράφτει: «Σέ ποιές συνθῆκες ἐμφανίζεται ὁ καπιταλισμός... τό ξέρει ὁ κάθε λίγο-πολύ ἐγγράμματος ἀναγνώστης» (sic!), «ὁ ἀστικός ὁρίζοντας τοῦ κ.

bilde"» (2286). Τό γιατί εἶναι κακή αὐτή ἡ (πέρα γιά πέρα σωστή) μετάφραση ὁ κριτικός δέν τό ἐξηγεῖ. Γιά νά χαρακτηρίσουμε ὅμως τήν αὐστηρότητά του, ἀρκεῖ νά ἀναφέρουμε μερικές *δικές του* μεταφράσεις. Σελ. 2284: «Ἄν ὅμως παρουσιάσουμε τήν κανονική χρονιάτικη ἀναπαραγωγή στή δοσμένη ἔκταση, παρουσιάζουμε ἔτσι ταυτόχρονα...» (στό πρωτότυπο: ist damit auch unterstellt)· σελ. 2285: «Πρόκειται πρίν ἀπ' ὅλα γιά τήν ἁπλή ἀναπαραγωγή. Σέ συνέχεια θά παρουσιάσουμε» (στό πρωτότυπο: Ferner wird unterstellt) «ὅτι τά προϊόντα δέν ἀνταλλάσσονται μόνο μέ βάση τήν ἀξία τους» κτλ. Ἔτσι ὁ ἀγαθός κ. Σκβορτσόφ εἶναι ἀναμφίβολα σταθερά πεπεισμένος ὅτι τό unterstellen σημαίνει παρουσιάζω καί ὅτι τό wird unterstellt εἶναι ὁ μέλλοντάς του.

Ἀφήνω πιά τό ὕφος τοῦ τρομεροῦ κριτικοῦ, πού μᾶς σερβίρει φράσεις σάν κι αὐτήν: «τώρα ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς ἰσοῦται μέ τή γεωργική βιομηχανία» (2293).

* — σάν τόν. *Ἡ Σύντ.*

Ἰλίν» καί ἄλλα μαργαριτάρια πού στολίζουν τήν πολεμική τοῦ ὀργισμένου κ. Σκβορτσόφ. Ἀκολουθοῦν περικοπές ἀπό τόν Μάρξ: ἡ πρώτη λέει ἀκριβῶς αὐτό πού εἶπα κι ἐγώ (ἡ ἀγοραπωλησία τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀποτελεῖ βασικό ὅρο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς), ἡ δεύτερη λέει ὅτι ὁ τρόπος τῆς κυκλοφορίας ἀπορέει ἀπό τόν κοινωνικό χαρακτήρα τῆς παραγωγῆς κι ὄχι ἀντίθετα («Das Kapital», II. B., 93)[170]. Ὁ κ. Σκβορτσόφ φαντάζεται ὅτι μέ τήν τελευταία αὐτή περικοπή ἀνάτρεψε ὁριστικά τόν ἀντίπαλό του. Στήν πραγματικότητα ὅμως ὑποκατάστησε τό ζήτημα πού ἐγώ ἔθεσα μ' ἕνα ἄλλο καί ἀπόδειξε τήν ἱκανότητά του νά παραθέτει περικοπές πού δέν ἔχουν τή θέση τους. Γιά ποιό πράγμα μιλοῦσα στό μέρος γιά τό ὁποῖο μέ κατηγορεῖ; Γιά τό ὅτι ὁ καπιταλισμός εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας, δηλαδή γιά τήν ἱστορική σχέση ἀνάμεσα στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή καί στήν κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων. Καί γιά ποιό πράγμα μιλάει ἡ περικοπή τοῦ δεύτερου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» πού παράθεσε (τοῦ τόμου πού εἶναι ἀφιερωμένος στό ζήτημα τῆς κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου); Γιά τή σχέση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς μέ τήν κεφαλαιοκρατική κυκλοφορία. Στό σημεῖο αὐτό (S. 92. II. B.)[171] ὁ Μάρξ κάνει πολεμική ἐνάντια στούς οἰκονομολόγους πού ἀντιδιέστελλαν τή φυσική οἰκονομία, τή χρηματική οἰκονομία καί τήν πιστωτική οἰκονομία, σάν τρεῖς χαρακτηριστικές οἰκονομικές μορφές κίνησης τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς· ὁ Μάρξ λέει, ὅτι αὐτό δέν εἶναι σωστό, γιατί καί ἡ χρηματική καί ἡ πιστωτική οἰκονομία ἐκφράζουν μονάχα τρόπους κυκλοφορίας, πού χαρακτηρίζουν τίς διάφορες βαθμίδες ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί κλείνει μέ τήν παρατήρηση γιά τόν «ἀστικό ὁρίζοντα» *αὐτῶν τῶν οἰκονομολόγων*. Ὁ κ. Σκβορτσόφ νομίζει, πώς «ἀληθινός» μαρξισμός εἶναι νά ἁρπάζει κανείς τήν τελευταία λέξη τοῦ Μάρξ καί νά τήν ἐπαναλαβαίνει ἀκόμα κι ἐνάντια σ' ἕναν ἀντίπαλο, πού οὔτε κάν σκέφτηκε νά μιλήσει γιά τή σχέση ἀνάμεσα στή φυσική, στή χρηματική καί στήν πιστωτική οἰκονομία. Ἀφήνουμε στόν ἀναγνώστη νά κρίνει ποιά ἀπό τίς δυό πλευρές ἔδειξε ἐδῶ «ὅτι δέν μπορεῖ νά καταλάβει» καί σέ ποιό εἶδος φιλολογίας ὑπάγονται αὐτές οἱ ἐπιθέσεις. Κάτω ἀπό τό θόρυβο τῶν τρομερῶν ξεφωνητῶν ὁ κ. Σκβορτσόφ δέ χρησιμοποίησε μονάχα τό «στοιχεῖο τῆς ὑποκατάστασης», ἀλλά καί παράκαμψε ὁλότελα τό ζήτημα τῆς σχέσης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς μέ τήν ἐμπορευματική κυκλοφορία. Πρόκειται γιά ἕνα πολύ σπουδαῖο ζήτημα, στό ὁποῖο ἐπανέρχομαι

στό βιβλίο μου κάμποσες φορές, ὑπογραμμίζοντας τόν ἱστορικό ρόλο τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου σάν πρόδρομου τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ὁ κ. Σκβορτσόφ δίνει τήν ἐντύπωση ὅτι δέν ἔχει καμιά ἀντίρηση στό ζήτημα αὐτό (ἄν κρίνει κανείς ἀπό τό γεγονός ὅτι τό παρασιωπᾶ). Κι ἄν τά πράγματα ἔχουν ἔτσι, τότε τί νόημα ἔχει ὁ θόρυβος πού σήκωσε ἐνάντια στά λόγια μου, ὅτι ὁ καπιταλισμός εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας; Μήπως τό ἐμπορικό κεφάλαιο δέν ἐκφράζει τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, δηλαδή τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας χωρίς τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή; Κι αὐτές οἱ ἐρωτήσεις παραμένουν ξανά καί ξανά μυστικό τοῦ ὀργισμένου Δία.

Γιά νά τελειώσω μέ τήν «κριτική» τοῦ κ. Σκβορτσόφ, πού στρέφεται ἐνάντια στό θεωρητικό μέρος τοῦ ἔργου μου, μένει νά ἐξετάσω ἀκόμα μερικά τρομερά ξεφωνητά καί χοντρά λάθη, ἀπό τά ὁποῖα εἶναι γεμάτο τό ἄρθρο «Φετιχισμός τοῦ ἐμπορεύματος».

Στό βιβλίο μου λέω: «Ἡ ἀνάγκη τῆς ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς γιά μιά κεφαλαιοκρατική χώρα καθορίζεται... ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ καπιταλισμός ἐμφανίζεται μόνο σάν ἀποτέλεσμα τῆς πλατιά ἀναπτυγμένης ἐμπορευματικῆς *κυκλοφορίας*, πού ξεπερνάει τά ὅρια τοῦ κράτους. Γι' αὐτό δέν μποροῦμε νά φανταστοῦμε τό κεφαλαιοκρατικό ἔθνος χωρίς ἐξωτερικό ἐμπόριο, οὔτε καί ὑπάρχει τέτιο ἔθνος. Ὅπως βλέπει ὁ ἀναγνώστης, ἡ αἰτία αὐτή ἔχει χαρακτήρα ἱστορικό» (26)*. Καί ὁ τρομερός Ζεύς «κριτικάρει»: «Ἐγώ, σάν ἀναγνώστης, δέ βλέπω ὅτι ἡ αἰτία αὐτή ἔχει χαρακτήρα ἱστορικό. Πρόκειται γιά ἐντελῶς ἀστήριχτη παρατήρηση» (2284) κτλ. Ἄν ἡ ἐμπορευματική κυκλοφορία εἶναι ἀπαραίτητος ἱστορικός πρόδρομος τοῦ καπιταλισμοῦ, μήπως χρειάζεται ἀκόμα νά ἐξηγήσουμε γιατί «ἡ αἰτία αὐτή ἔχει χαρακτήρα ἱστορικό»;

Γιά τήν ἀφηρημένη θεωρία τοῦ καπιταλισμοῦ ὑπάρχει μόνο ὁ ἀναπτυγμένος καί πέρα γιά πέρα διαμορφωμένος καπιταλισμός, τό πρόβλημα ὅμως τῆς προέλευσής του παραμερίζεται.

«Γιά τήν πραγματοποίηση τοῦ προϊόντος στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία... ὁ κ. Ἰλίν... προστρέχει στή βοήθεια τῆς ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς» (2286). Εἶναι ζήτημα ἄν χρειάζεται νά ἐξηγήσω στόν ἀναγνώστη, πού διάβασε τίς «Μελέτες» μου καί τήν «Ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», ὅτι καί πάλι πρόκειται γιά μιά ταχυδαχτυλουργία, πού σκαρώθηκε μέ τήν ἴδια μέθοδο, ὅπως καί οἱ προηγούμενες. Ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό τόν Μάρξ:

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 55. *Ἡ Σύντ.*

«. . . τό ἐξωτερικό ἐμπόριο ἀντικατασταίνει μονάχα τά ἐγχώρια ἐμπορεύματα μέ ἐμπορεύματα ἄλλης καταναλωτικῆς ἤ φυσικῆς μορφῆς. . .»[172]. Καί τό συμπέρασμα: «Κάθε ἐγγράμματος, ἐκτός ἀπό τίς προσωπικότητες πού σκέφτονται κριτικά, θά καταλάβει ὅτι ὁ Μάρξ λέει ἐντελῶς τό ἀντίθετο ἀπό τή θεωρία τοῦ κ. Ἰλίν, ὅτι δέ χρειάζεται νά ζητᾶμε νά βροῦμε στήν ἐξωτερική ἀγορά „τό ἰσοδύναμο γιά τό μέρος τοῦ προϊόντος πού προορίζεται γιά πούληση", „ἕνα ἄλλο μέρος τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προϊόντος, πού εἶναι ἱκανό ν' ἀντικαταστήσει τό πρῶτο"» (2284). Ὦ, μεγαλοπρεπέστατε κ. Σκβορτσόφ!

«Ὁ κ. Ἰλίν κάνοντας ἀφαίρεση ἀπό τά οὐσιαστικά γνωρίσματα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας καί μετατρέποντάς την ἔτσι σέ σχεδιασμένη παραγωγή — ἡ ἀναλογία στήν ἀνάπτυξη χωριστῶν κλάδων παραγωγῆς σημαίνει ὁπωσδήποτε σχεδιασμένη παραγωγή—πραγματοποιεῖ ἐπιτέλους μέ ἐπιτυχία τήν ἴδια ποσότητα προϊόντων στό ἐσωτερικό τῆς χώρας» (2286). Ἡ νέα αὐτή μέθοδος «κριτικῆς» βασίζεται στό ὅτι μοῦ ἀποδίδει τή σκέψη, ὅτι δῆθεν ὁ καπιταλισμός ἐξασφαλίζει μόνιμη ἀναλογία. Ἡ μόνιμη, συνειδητά διατηρούμενη ἀναλογία θά σήμαινε πραγματικά σχεδιασμένη ἀνάπτυξη, ὄχι ὅμως ἡ ἀναλογία, πού «καθορίζεται μόνο σάν μέσο μέγεθος ὕστερα ἀπό μιά σειρά συνεχεῖς διακυμάνσεις» (ἀκριβῶς αὐτό τονίζω στό μέρος πού παραθέτει ὁ κ. Σκβορτσόφ). Λέω ἀπερίφραστα, ὅτι ἡ ἀναλογία (ἤ ἡ ἀντιστοιχία) «*προϋποτίθεται*» ἀπό τή θεωρία, στήν πράξη ὅμως «*διαρκῶς παραβιάζεται*», ὅτι γιά νά ἀντικατασταθεῖ μιά κατανομή τοῦ κεφαλαίου ἀπό μιά ἄλλη, πού δημιουργεῖ μιά νέα ἀναλογία «*εἶναι ἀπαραίτητη ἡ κρίση*» (ὅλες οἱ λέξεις, πού τίς ὑπογραμμίζω, βρίσκονται ἐπίσης στήν ἴδια σελίδα 26*, ἀπό τήν ὁποία πῆρε τήν περικοπή ὁ κ. Σκβορτσόφ). Καί τώρα γεννιέται τό ἐρώτημα: τί μπορεῖ νά σκεφτεῖ κανείς γιά ἕναν κριτικό, πού ἀποδίδει στόν ἀντίπαλό του τή μετατροπή τοῦ καπιταλισμοῦ σέ σχεδιασμένη παραγωγή ἀναφερόμενος στήν ἴδια σελίδα καί στήν ἴδια παράγραφο, ὅπου αὐτός ὁ ἀντίπαλος λέει, ὅτι γιά τόν καπιταλισμό *εἶναι ἀπαραίτητη ἡ κρίση*, γιά νά δημιουργεῖ μιά *συνεχῶς παραβιαζόμενη* ἀναλογία;;

II

Περνᾶμε στό δεύτερο μέρος τοῦ ἄρθρου τοῦ κ. Σκβορτσόφ, πού εἶναι ἀφιερωμένο στήν κριτική τῶν συγκεκριμένων στοιχείων, πού παραθέτονται καί ἀναλύονται στό βιβλίο μου. Θά βροῦμε ἄραγε τουλάχιστον ἐδῶ μιά κάπως σοβαρή κριτική στόν τομέα τῶν ζητημάτων, μέ τά ὁποῖα ἀπασχολήθηκε εἰδικά ὁ κ. Σκβορτσόφ;

* Βλ. σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ. 56. *Ἡ Σύντ.*

Ὁ κ. Σκβορτσόφ ἀναφέρει τά λόγια μου, ὅτι ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ τή βάση τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί τό βασικό προτσές τῆς δημιουργίας τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς καί προσθέτει: «ἐνῶ ἁπλῶς ὁ „καταμερισμός τῆς ἐργασίας", δηλ. ὁ μή κοινωνικός, ὅπως πρέπει κανείς νά ὑποθέσει, ἀποτελεῖ τή βάση τῆς μανουφακτούρας. . .». Μ' αὐτή τήν «ἀπόπειρα εἰρωνείας» ὁ κριτικός φανερώνει, ὅτι δέν καταλαβαίνει τή στοιχειώδη διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας στήν κοινωνία καί στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας στό ἐργαστήρι: Ὁ πρῶτος δημιουργεῖ (στίς συνθῆκες τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας — ἕναν ὅρο πού τόν τονίζω ρητά, ἔτσι πού ἡ ὑπόμνηση τοῦ κ. Σκβορτσόφ, γιά τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας στήν ἰνδική κοινότητα ἀνάγεται στή θλιβερή ἀδυναμία αὐτοῦ τοῦ συγγραφέα νά παραθέτει περικοπές ἀπό τόν Μάρξ πού δέν ἔχουν καμιά σχέση μέ τό ζήτημα) τούς ἀπομονωμένους ἐμπορευματοπαραγωγούς, πού παράγουν σάν αὐτοτελεῖς καί ἀνεξάρτητοι ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο διάφορα προϊόντα πού μπαίνουν στήν ἀνταλλαγή· ὁ δεύτερος δέν ἀλλάζει τίς σχέσεις τῶν παραγωγῶν πρός τήν κοινωνία καί μεταβάλλει μονάχα τή θέση τους στό ἐργαστήρι. Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο, ἀπ' ὅ,τι μπορῶ νά κρίνω, μιλάει καί ὁ Μάρξ κάποτε γιά «κοινωνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας»*, καί κάποτε ἁπλῶς γιά καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Ἄν ὁ κ. Σκβορτσόφ σκέφτεται διαφορετικά, θά ἔπρεπε νά ἐκθέσει καί νά ἐξηγήσει τή γνώμη του κι ὄχι νά ἐκτοξεύει τρομερές ἀλλά χωρίς κανένα νόημα παρατηρήσεις.

«Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας δέν εἶναι καθόλου χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς μανουφακτούρας, γιατί καί στή φάμπρικα ὑπάρχει καταμερισμός τῆς ἐργασίας».

Πολύ ὡραῖα, κ. Σκβορτσόφ! Ἀλλά μήπως ἐγώ ξεχωρίζω τή

* Στό δωδέκατο κεφάλαιο τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου», πού ἀφιερώνεται στό ζήτημα τῆς μανουφακτούρας, ὑπάρχει ἕνα ἰδιαίτερο ὑποκεφάλαιο μέ τόν τίτλο: «Καταμερισμός τῆς ἐργασίας μέσα στή μανουφακτούρα καί καταμερισμός τῆς ἐργασίας μέσα στήν κοινωνία». Στήν ἀρχή αὐτοῦ τοῦ ὑποκεφαλαίου ὁ Μάρξ λέει: «Ἄς θίξουμε τώρα σύντομα τή σχέση ἀνάμεσα στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας στή μανουφακτούρα καί στόν κοινωνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας, πού ἀποτελεῖ τή γενική βάση κάθε ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς» («Das Kapital», I², S. 362)[173]. Ἀλήθεια, πόσο διδαχτικό θά ἦταν νά ἀντιπαραθέσει κανείς σ' αὐτό τά λόγια τοῦ ὀργισμένου Δία μας;

μανουφακτούρα ἀπό τή φάμπρικα μονάχα ἀπ' αὐτό τό γνώρισμα; Ἄν ὁ κριτικός ἤθελε κάπως σοβαρά νά ἐξετάσει ἄν καταλαβαίνω σωστά «τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς μανουφακτούρας», (αὐτό εἶναι πολύ ἐνδιαφέρον καί κάθε ἄλλο παρά ἁπλό ζήτημα, ὅπως θά μποροῦσε νά νομίσει κανείς μέ τήν πρώτη ματιά), θά μποροῦσε μήπως νά ἀποσιωπήσει τό γεγονός, ὅτι στό ἴδιο ὑποκεφάλαιο γιά τό ὁποῖο γίνεται λόγος, λέω ρητά: «Τά βασικά γνωρίσματα τῆς ἔννοιας τῆς μανουφακτούρας, σύμφωνα μέ τόν Μάρξ, εἴχαμε τήν εὐκαιρία νά τά ἀπαριθμήσουμε ἀλλοῦ— «Μελέτες», 179 *» (297 **, ὑποσημείωση 1); Στίς «Μελέτες» ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας φιγουράρει ἁπλῶς σάν *ἕνα* γνώρισμα ἀνάμεσα σέ μιά ὁλόκληρη σειρά ἄλλα γνωρίσματα. Συνεπῶς ὁ ἀναγνώστης τοῦ ἄρθρου τοῦ κ. Σκβορτσόφ θά μποροῦσε νά σχηματίσει μιά ἐντελῶς διαστρεβλωμένη ἰδέα γιά τίς ἀπόψεις μου, καί δέ θά μποροῦσε νά σχηματίσει ἀπολύτως καμιά ἰδέα γιά τίς ἀπόψεις τοῦ ἴδιου τοῦ κριτικοῦ.

Παρακάτω. Ἄν δέν κάνω λάθος, στό βιβλίο μου γίνεται *γιά πρώτη φορά* ἡ προσπάθεια νά παρουσιαστεῖ μιά ὁλόκληρη σειρά ἀπό τά λεγόμενα «βιοτεχνικά» ἐπαγγέλματα σάν στάδιο τῆς μανουφακτούρας τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ, καί φυσικά δέν κάνω καθόλου τή σκέψη νά θεωρῶ τό ζήτημα αὐτό ἀπόλυτα λυμένο (κυρίως γιατί τό ἐξετάζω ἀπό ὁρισμένη εἰδική ἄποψη). Γι' αὐτό περίμενα προκαταβολικά τήν κριτική τῶν ἀπόψεών μου καί τήν περίμενα τόσο πιό δικαιολογημένα καί μέ τόσο μεγαλύτερο ἐνδιαφέρο, γιατί μερικοί ρῶσοι μαρξιστές εἶχαν κιόλας διατυπώσει κάπως διαφορετικές ἀπόψεις (βλ. σελ. 437*** τῆς «Ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ», ὑποσημείωση). Πῶς λοιπόν εἶδε τό ζήτημα αὐτό ὁ κ. Π. Σκβορτσόφ; Ὁλόκληρη ἡ «κριτική» του καταλήγει στή μεγαλόπρεπη ὡς πρός τή λακωνική δριμύτητά της συμβουλή νά μή περιορίζομαι στή «μηχανική ἀπαρίθμηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, τῆς ἀξίας τῆς παραγωγῆς στόν τάδε καί στόν δεῖνα χρόνο, στόν ἕναν ἤ στόν ἄλλο τομέα τῆς παραγωγῆς» (2278). Ἄν ἡ συμβουλή αὐτή δέν ἀφορᾶ τό μέρος τοῦ βιβλίου μου, πού ἀφιερώνεται στό ζήτημα τῆς στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια (ὁ κ. Σκβορτσόφ δέ λέει γι' αὐτό οὔτε λέξη), τότε πρέπει ν' ἀφορᾶ ἀκριβῶς τό κεφάλαιο γιά τή μανουφακτούρα, πού τό μεγαλύτερο μέρος του καταλαμβάνεται ἀπό ἀποδεικτικά στοιχεῖα. Ὁ τρομερός κριτικός δέν

* Ἄπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 421 - 423. *Ἡ Σύντ.*
** Βλ. σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ. 397. *Ἡ Σύντ.*
*** Βλ. σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ. 577–578. *Ἡ Σύντ.*

ἀποκαλύπτει τό μυστικό πῶς θά μποροῦσε νά τά βγάλει πέρα κανείς χωρίς αὐτά τά στοιχεῖα, καί γι' αὐτό ἐξακολουθῶ νά ἔχω τή γνώμη, ὅτι εἶναι προτιμότερο νά μοῦ διατυπωθεῖ ἡ κατηγορία ὅτι ἡ ἔκθεσή μου εἶναι ξερή, παρά νά δόσω στόν ἀναγνώστη τήν ἀφορμή νά νομίζει, ὅτι ἡ ἄποψή μου βασίζεται στίς «περικοπές» τοῦ «Κεφαλαίου» κι ὄχι στή μελέτη τῶν ρωσικῶν δεδομένων. Μήπως τό ὅτι ὁ κ. Σκβορτσόφ βρίσκει τήν ἀπαρίθμηση πού κάνω «μηχανική», σημαίνει ὅτι θεωρεῖ λαθεμένα τά συμπεράσματα πού ἔβγαλα ἀπ' αὐτά τά στοιχεῖα στό 2ο μισό τοῦ VI κεφαλαίου καί πού τά ἐπανάλαβα στό VII κεφάλαιο, ὑποκεφ. XII; Μήπως σημαίνει πώς δέν συμφωνάει ὅτι τά στοιχεῖα αὐτά μᾶς δείχνουν μιά ἰδιαίτερη συγκρότηση στά ἐπαγγέλματα πού τά χαρακτηρίζει μιά ἰδιαίτερη ὀργάνωση: 1) τεχνικῆς, 2) οἰκονομίας καί 3) πολιτισμοῦ; Γιά τό ζήτημα αὐτό ὁ τρομερός Ζεύς δέν εἶπε οὔτε μιά λεξούλα στήν «κριτική» του, ἀπό τήν ὁποία, ἄν βγάλουμε τά γεμάτα ὀργή ξεφωνητά, δέ μένει ἀπολύτως κανένα περιεχόμενο. Μά αὐτό δέν εἶναι ἀρκετό, ἀξιότιμε κ. Σκβορτσόφ!

Ἄς περάσουμε στό ζήτημα τοῦ ρόλου τῶν χρηματικῶν φόρων τῶν ἀγροτῶν στήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας. Ἐγώ ὑποστήριξα ὅτι κάποτε οἱ χρηματικοί φόροι ἀποτελοῦσαν σοβαρό παράγοντα γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν ἀνταλλαγῶν, σήμερα ὅμως ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία ἔχει σταθεῖ πιά τόσο γερά στά πόδια της, πού ἡ σημασία αὐτή τῶν φόρων «περνᾶ σέ πολύ δευτερεύουσα μοίρα». Ὁ κ. Σκβορτσόφ ἐπιτίθεται ἐνάντια σ' αὐτή τήν ἄποψη μ' ἕνα σωρό φοβερά καί τρομερά λόγια, ὅπως λχ. «φετιχισμός τοῦ ἐμπορεύματος», συνενώνει τά πάντα, «παντοδυναμία», ἰσχύς τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς κτλ., ὅμως — ἀλίμονο! — τά μεγάλα λόγια καλύπτουν μόνο τήν ἀδυναμία τοῦ τρομεροῦ κριτικοῦ νά ἀνατρέψει τό συμπέρασμα πού ἔβγαλα. «Ἀκόμα καί ὁ κ. Κάουτσκι — γράφει ὁ κ. Σκβορτσόφ — πού σέ πολλά σημεῖα μοιάζει τοῦ κ. Ἰλίν»... (δυστυχισμένε «κ. Κάουτσκι», «ὅμοιε» μέ τό «φετιχιστή τοῦ ἐμπορεύματος», πού ἀποδείχνεται ὅτι δέν καταλαβαίνει καθόλου τό «Κεφάλαιο» κι ἀπαράλλακτε μέ τόν συνθλιμμένο ἀπό τόν «ἀστικό ὁρίζοντα» κ. Ἰλίν! Θά συνέλθεις ἄραγε ἀπό τό χτύπημα πού σοῦ κατάφερε ὁ «πραγματικός» μαρξιστής;)... «καί πού λέει ὅτι ἡ μετατροπή σέ χρηματικές ὑποχρεώσεις τῶν ἀγροτικῶν ὑποχρεώσεων σέ εἶδος ἀνεβάζει τίς χρηματικές ἀνάγκες τῶν ἀγροτῶν» (2288). Πολύ ὡραῖα, τρομερέ κ. κριτικέ, ἀλλ' αὐτό δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τό ζήτημα, ποιό ρόλο παίζει ὁ φόρος *στά χρηματικά ἔξοδα τῶν ἀγροτῶν*, σέ σύγκριση μέ τά ἔξοδα γιά τίς ὑπόλοιπες ἀπαιτήσεις καί ἀνάγ-

κες. *Αὐτό* τό ζήτημα ὁ Κάουτσκι *οὔτε κάν τό θίγει* καί ὁ κ. Σκβορτσόφ ἐκδηλώνει γιά ἄλλη μιά φορά τό θαυμάσιο ταλέντο του νά παραθέτει περικοπές πού δέν ἔχουν τή θέση τους. «Τό βασικό ζήτημα — προβάλλει ὁ κ. Σκβορτσόφ τή δεύτερη ἀντίρησή του — πού δέν ἐξηγεῖται ἀκόμα καί ἀπό τά στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν, συνίσταται στό ζήτημα: ἀπό ποῦ θά βρεῖ ὁ ἀγρότης πού δέν ἔχει ἄλογο τά 25 ρούβλια γιά νά πληρώσει τό φόρο» (τά 25 *τοῖς ἑκατό* τῶν χρηματικῶν ἐξόδων, δηλαδή τά 25 ἀπό τά 100 ρούβλια, τά μετάτρεψε ὁ κ. Σκβορτσόφ ἁπλούστατα σέ 25 ρούβλια!) «καί ὁ ἀγρότης πού ἔχει ἄλογο — τά 10 ρούβλια; — καί δέ συνίσταται καθόλου στό ζήτημα τί μέρος τοῦ εἰσοδήματος (;) ἀποτελοῦν οἱ φόροι σ' ὅλα τά χρηματικά ἔξοδα τῶν ἀγροτῶν» (2290). Συμβουλεύω τόν κ. Σκβορτσόφ νά βγάλει δίπλωμα εὑρεσιτεχνίας γιά τή θαυμαστή ἀνακάλυψη: νεότερος καί εὐκολότερος τρόπος «ἐπιστημονικῆς κριτικῆς», πού συντρίβει ὁριστικά τόν ἀντίπαλο. Σέ μιά σελίδα ἀπό τίς κάμποσες ἑκατοντάδες σελίδες τοῦ βιβλίου του, ὁ ἀντίπαλός σας ἀναφέρει ἀνάμεσα στ' ἄλλα τί ποσοστό ἀπό τά συνολικά χρηματικά ἔξοδα πάει γιά τούς φόρους· ἀρκεῖ μόνο νά ἀναφέρετε περικοπή ἀπό αὐτό τό μέρος, νά ἀποδόσετε στόν ἀντίπαλο ἕνα *ἄλλο* ζήτημα καί θ' ἀποδείξετε περίλαμπρα ὅτι ὁ ἀντίπαλός σας εἶναι «φετιχιστής τοῦ ἐμπορεύματος», πού δέ σκέφτεται — τό τέρας! — ἀπό ποῦ θά βρεῖ τά 25 ρούβλια ὁ φτωχός, ὁ χωρίς ἄλογο ἀγρότης! Ἔπειτα μπορεῖτε νά παραλείψετε τίς ἄλλες σελίδες αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, ὅπου γίνεται λόγος γιά τή σχέση τῶν φόρων μέ τό εἰσόδημα, γιά τή σύνθεση καί τήν πηγή τῶν εἰσοδημάτων καί θ' ἀποδείξετε ἔτσι τόν «ἀστικό ὁρίζοντα» τοῦ ἀντιπάλου. Χωρίς ἀστεῖα, κ. Σκβορτσόφ, ζητῆστε δίπλωμα εὑρεσιτεχνίας!

Νά ἀκόμα ἕνα δεῖγμα τοῦ πῶς χρησιμοποιεῖ ὁ κ. Σκβορτσόφ αὐτή τήν ἀνακάλυψη. Παρακαλῶ τόν ἀναγνώστη νά προσέξει: τέτια μαργαριτάρια «ἐπιστημονικῆς κριτικῆς» εἶναι μοναδικά στό εἶδος τους.

Πρόκειται καί πάλι γιά τήν ἴδια 101η σελίδα*, ὅπου γίνεται λόγος γιά τά στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν πού ἀναφέρονται στή φορολογία τῶν ἀγροτῶν. Ἀφοῦ ἔδειξα τό ρόλο πού παίζουν οἱ φόροι στά χρηματικά ἔξοδα τῶν ἀγροτῶν, συνεχίζω: «Ἄν ὅμως πάρουμε ὄχι τό ρόλο τῶν φόρων στήν ἀνάπτυξη τῆς ἀνταλλαγῆς, ἀλλά τή σχέση τους πρός τό εἰσόδημα, θά δοῦμε ὅτι ἡ σχέση αὐτή εἶναι ὑπερβολικά ὑψηλή. Πόσο πολύ βαραίνουν

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 152–153. *Ἡ Σύντ.*

τό σύγχρονο ἀγρότη οἱ παραδόσεις τῆς ἐποχῆς πρίν ἀπό τή μεταρύθμιση, φαίνεται πολύ ἀνάγλυφα ἀπό τούς ὑφιστάμενους ἀκόμα φόρους πού καταβροχθίζουν τό ἕνα ἕβδομο τῶν συνολικῶν ἐξόδων τοῦ μικροῦ γεωργοῦ ἤ ἀκόμα καί τοῦ ἐργάτη γῆς μέ γεωργικό κλῆρο. Ἐκτός ἀπ' αὐτό καί ἡ κατανομή τῶν φόρων μέσα στήν κοινότητα εἶναι καταπληχτικά ἀνισόμετρη: ὅσο πιό εὐκατάστατος εἶναι ὁ ἀγρότης τόσο μικρότερο εἶναι τό ποσοστό τοῦ φόρου πού ἀναλογεῖ στά γενικά του ἔξοδα. Ὁ ἀγρότης πού δέν ἔχει ἄλογο πληρώνει σέ σύγκριση μέ τά ἔσοδά του, σχεδόν τρεῖς φορές περισσότερο ἀπό τόν ἀγρότη πού ἔχει πολλά ἄλογα (βλ. πιό πάνω τόν πίνακα γιά τήν κατανομή τῶν ἐξόδων)...» Σέ κάθε ἀναγνώστη, πού προσέχει ἔστω καί λίγο αὐτά πού διαβάζει, ἔπρεπε νά γεννηθεῖ τό φυσιολογικό ἐρώτημα: γιατί μιλῶ γιά τήν κατανομή τῶν φόρων μέσα στά πλαίσια τῆς κοινότητας, τή στιγμή πού οἱ προϋπολογισμοί ἀφοροῦν τά ἀγροτικά νοικοκυριά ὄχι μόνο διαφόρων κοινοτήτων, ἀλλά καί διαφόρων νομῶν: ἴσως ἡ ἀνισομετρία τῆς κατανομῆς νά εἶναι ἐδῶ συμπτωματική, ἴσως νά ἐξαρτιέται ἀπό τή διαφορετική φορολογία μιᾶς ντεσιατίνας γεωργικοῦ κλήρου στούς διάφορους νομούς ἤ στίς διάφορες κοινότητες, ἀπό τίς ὁποῖες πήραμε τά νοικοκυριά γιά τή σύνταξη τῶν χαρακτηριστικῶν προϋπολογισμῶν; Κι ἀκριβῶς, γιά νά βγάλω ἀπό τή μέση τήν ἀναπόφευχτη αὐτή ἀντίρηση, ἐξηγῶ ἀμέσως ὕστερα ἀπ' ὅσα εἶπα: «... *Μιλοῦμε γιά τήν κατανομή τῶν φόρων μέσα στήν κοινότητα, γιατι ἄν ὑπολογίσουμε τό ὕψος τῶν φόρων καί τῶν ἄλλων δοσιμάτων πού πέφτουν σέ μιά ντεσιατίνα γεωργικοῦ κλήρου, τό ὕψος τους θά ἀποδειχθεῖ σχεδόν ἴσο*...». Ἄν ὁ κριτικός θάθελε νά ἐλέγξει αὐτά τά λόγια, θά τοῦ ἔφτανε μόνο νά συγκρίνει τόν πίνακα τῆς σελ. 96* (τό ὕψος τῶν φόρων καί τῶν ἄλλων δοσιμάτων κατά νοικοκυριό) μέ τόν πίνακα τῆς σελ. 102** (τί γεωργικός κλῆρος ἀναλογεῖ σέ 1 νοικοκυριό), καί θά μποροῦσε εὔκολα νά πειστεῖ ὅτι πραγματικά, σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν, παρά τό γεγονός ὅτι τά νοικοκυριά, γιά τά ὁποῖα συντάχτηκε ὁ προϋπολογισμός, ἀνήκουν σέ διάφορες κοινότητες καί σέ διάφορους μάλιστα νομούς, τό ὕψος τῶν φόρων καί τῶν δοσιμάτων, πού ἀναλογεῖ σέ 1 ντεσιατίνα γεωργικοῦ κλήρου εἶναι *σχεδόν* ἴσο.

Καί τώρα καμαρῶστε *τίς μεθόδους μὲ τίς ὁποῖες* συντρίβει ὁ κ.

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 147. *Ἡ Σύντ.*
** Βλ. στόν ἴδιο τόμο, σελ. 153. *Ἡ Σύντ.*

κριτικός τόν ἀντίπαλό του. Ἁρπάζει ξεκομμένα τίς λέξεις πού ὑπογράμμισα, σχετικά μέ τόν ὑπολογισμό τῶν φόρων πού ἀναλογοῦν σέ 1 ντεσιατίνα γεωργικοῦ κλήρου, *δέν προσέχει* (sic!) ὅτι οἱ λέξεις αὐτές ἀφοροῦν *μονάχα τά στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν*, ἀποδίδει στίς λέξεις αὐτές τό νόημα ὅτι τό ὕψος τῶν φόρων, πού ἀναλογεῖ σέ μιά ντεσιατίνα γεωργικοῦ κλήρου εἶναι σχεδόν ἴσο γενικά γιά ὅλη τή ρωσική ἀγροτιά καί ἀπό τό τελευταῖο αὐτό «συμπέρασμα» ἀποκαλύπτει μέ ὕφος νικητῆ τήν ἄγνοιά μου γιά τίς στατιστικές ἐκδόσεις τῶν ζέμστβο καί παραθέτει δυό πίνακες γιά τήν ἐπιβεβαίωση τοῦ (πασίγνωστου) γεγονότος, ὅτι σέ διάφορες κοινότητες, ἐπαρχίες καί νομούς τό ὕψος τοῦ φόρου πού ἀναλογεῖ σέ 1 ντεσιατίνα γεωργικοῦ κλήρου, δέν εἶναι καθόλου ἴσο. Ἀφοῦ ἔκανε αὐτή τήν ταχυδαχτυλουργία, ὁ κριτικός προσθέτει: «πραγματικά μέσα στήν κοινότητα πού πῆρε κλῆρο *ἴσου μεγέθους*, τό ὕψος τῶν πληρωμῶν δέν εἶναι σχεδόν ἀλλά ἀσφαλῶς ἴσο. Ὅλο τό ζήτημα εἶναι ὅτι ὁ κ. Ἰλίν οὐσιαστικά δέν ξέρει γιά ποιά κοινότητα μιλάει. Γιά νά τελειώσουμε μέ τήν κακή χρησιμοποίηση τῶν στατιστικῶν στοιχείων τῶν ζέμστβο ἀπό μέρους τοῦ κ. Ἰλίν» κτλ. . . (2292). Εἶμαι πολύ περίεργος νά μάθω, ἄν μπορεῖ νά βρεθεῖ στήν ἐπιστημονική φιλολογία ἄλλο δεῖγμα τέτιας ποιότητας κριτικῆς.

Ἀφοῦ γνωρίσαμε τίς μεθόδους μέ τίς ὁποῖες ὁ κ. Σκβορτσόφ «ἀπόδειξε», ὅτι τά στοιχεῖα τοῦ προϋπολογισμοῦ πού ἀναφέρω εἶναι ἐντελῶς «ἀκατάλληλα», μποροῦμε, ὅπως εἶναι φανερό, νά παρακάμψουμε τίς δυνατές (καί ἀδύνατες) ἐκφράσεις, πού μ' αὐτές ὁ κριτικός ἐκφράζει τή δυσαρέσκειά του γι' αὐτή τή χρησιμοποίηση τῶν στοιχείων τοῦ προϋπολογισμοῦ. Ἀπαιτώντας πολυάριθμα στοιχεῖα γιά τούς προϋπολογισμούς, ὁ κ. Σκβορτσόφ ἀσφαλῶς μιλάει ξανά γιά κάτι πού δέν ἔχει σχέση μέ τήν ὑπόθεση πού ἐξετάζουμε, γιατί οἱ περιγραφές τῶν *συγκεκριμένων* νοικοκυριῶν πού χρησιμοποίησα ποτέ *δέν εἶναι καί δέν μποροῦν* ποτέ *νά εἶναι* πολυάριθμες. Τή φιλολογία σχετικά μέ τούς προϋπολογισμούς τῶν συγκεκριμένων νοικοκυριῶν τήν ἀναφέρω στήν ἀρχή τοῦ ὑποκεφαλαίου πού κριτικάρεται καί, φυσικά, θά χρωστοῦσα μόνο εὐγνωμοσύνη στόν κριτικό, ἄν συμπλήρωνε ἤ διόρθωνε τίς παρατηρήσεις μου. Ὁ κ. Σκβορτσόφ ὅμως ξέρει «νά κριτικάρει», χωρίς νά θίγει τήν οὐσία τῆς ὑπόθεσης! Τήν προσπάθειά μου νά ἀποδείξω τόν ἀντιπροσωπευτικό χαρακτήρα τῶν προϋπολογισμῶν, συγκρίνοντας τό μέσο ἀριθμό τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας, τή μέση ἔκταση τῆς καλλιεργούμενης γῆς, τῆς μισθωμένης γῆς καί τόν ἀριθμό τῶν ζώων, πού ἀναλογοῦν σ' ἕνα

νοικοκυριό χωρίς ἄλογο καί σ' ἕνα νοικοκυριό μέ ἕνα ἄλογο, μέ βάση τά στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν καί τά «πολυάριθμα στοιχεῖα» (σελ. 102* τοῦ βιβλίου μου), ὁ τρομερός κριτικός τήν ὀνομάζει ἁπλούστατα «ἀστεία», γιά ποιό ὅμως λόγο — ἄγνωστο. Μήπως γιά τόν ἴδιο λόγο, πού κάποιος «κριτικός» θεωροῦσε γελοία τή λέξη Τσίτσικοφ; Οἱ προϋπολογισμοί «δέν εἶναι ἀντιπροσωπευτικοί γιά τό λόγο ὅτι ἡ πούληση σιτηρῶν τό φθινόπωρο καί ἡ ἀγορά τήν ἄνοιξη συνέβαιναν πολύ σπάνια στό κυβερνεῖο Βορόνεζ, ἐνῶ σ' ὅλη τή Ρωσία» ἡ πούληση αὐτή εἶχε δῆθεν ἀποδειχτεῖ ἀπό τόν κ. Νικ. —ον (2291). Ἄδικα δέ λένε ὅτι les beaux esprits se rencontrent**: Ὁ «πραγματικός» μαρξιστής κ. Πάβελ Σκβορτσόφ, βρίσκοντας ἀντίφαση ἀνάμεσα στούς ἰσχυρισμούς τοῦ «πραγματικοῦ» μαρξιστῆ κ. Νικολάι —ον καί στά στατιστικά στοιχεῖα τῶν ζέμστβο, λύνει τό ζήτημα ἀδίσταχτα, σύμφωνα μέ τήν ἄποψη ὅτι τά στοιχεῖα δέν εἶναι ἀντιπροσωπευτικά κι ὄχι μέ τήν ἄποψη ὅτι τά λόγια τοῦ κ. Νικ —ον δέν εἶναι σωστά ἤ ὅτι εἶναι πολύ γενικά. Ἔπειτα: τί σχέση ἔχει τό ζήτημα τῆς πούλησης σιτηρῶν τό φθινόπωρο καί τῆς ἀγορᾶς σιτηρῶν τήν ἄνοιξη μέ τή συζήτηση γιά τόν ἀντιπροσωπευτικό χαρακτήρα τῶν προϋπολογισμῶν, πού δέν τούς χρησιμοποίησα καθόλου γιά τήν ἐξέταση αὐτοῦ τοῦ ζητήματος;

III

Ὕστερα ἀπό τήν ἄχαρη δουλιά νά ἐξηγῶ ὅσα μοῦ ἀποδίδει, εἶναι εὐχάριστο νά συναντήσεις ἐπιτέλους μιά πραγματική ἀντίρηση, ἔστω κι ἄν διατυπώνεται μ' ἐκεῖνα τά τρομερά ξεφωνητά («φετιχισμός», «πλήρης ἄγνοια»), πού ὁ κ. Σκβορτσόφ τά θεωρεῖ ὅπως φαίνεται πολύ πειστικά, ἔστω κι ἄν τίς ἴδιες τίς ἀντιλήψεις τοῦ κριτικοῦ ἀναγκαζόμαστε μάλλον νά τίς μαντεύουμε παρά νά τίς βλέπουμε καθαρά διατυπωμένες. Ὁ κ. Σκβορτσόφ ἔχει ἀπόλυτα δίκιο ὅταν λέει, ὅτι ἡ ἄποψή μου «περνάει σάν κόκκινο νῆμα μέσα ἀπ' ὅλο τό ἔργο».

Γιά νά ὑπογραμμίσω ἐντονότερα τή διαφωνία μας, ἀντιπαραθέτω δυό ἄκρες ἐκφράσεις τῶν ἀντίθετων ἀντιλήψεων: ὁ κ. Σκβορτσόφ νομίζει πιθανόν (αὐτό τουλάχιστον ἀπορέει ἀπό τίς ἀντιρήσεις του), ὅτι ὅσο λιγότερη γῆ θάπαιρναν οἱ ἀγρότες κατά τήν ἀπελευθέρωση κι ὅσο ἀκριβότερα θά τήν ἔπαιρναν τόσο γρη-

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 154. *Ἡ Σύντ.*

** — τά μεγάλα πνεύματα συναντιοῦνται. *Ἡ Σύντ.*

γορότερα θά προχωροῦσε ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία. Ἐγώ νομίζω τό ἀντίθετο: *ὅσο περισσότερη γῆ θάπαιρναν οἱ ἀγρότες κατά τήν ἀπελευθέρωση καί ὅσο φτηνότερα θά τήν ἔπαιρναν τόσο πιό γρήγορα, πιό πλατιά καί πιό ἐλεύθερα θά προχωροῦσε ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία*, τόσο ψηλότερο θά ἦταν τό βιοτικό ἐπίπεδο τοῦ πληθυσμοῦ, τόσο πλατύτερη θἆταν ἡ ἐσωτερική ἀγορά, τόσο γρηγορότερα θά προχωροῦσε ἡ χρησιμοποίηση μηχανῶν στήν παραγωγή, μέ δυό λόγια, τόσο περισσότερο θά ἔμοιαζε ἡ οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς Ρωσίας μέ τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς Ἀμερικῆς. Θά περιοριστῶ νά ἀναφέρω δυό περιστατικά, πού ἐπιβεβαιώνουν, κατά τή γνώμη μου, τήν ὀρθότητα τῆς τελευταίας αὐτῆς γνώμης: 1) Ἀπό τήν ἀνεπάρκεια τοῦ γεωργικοῦ κλήρου καί ἀπό τό βάρος τῆς φορολογίας, σέ μιά πολύ σημαντική περιοχή τῆς χώρας μας δέν ἀναπτύχθηκε καθόλου ὁ καπιταλισμός, ἀλλά τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά στά τσιφλικάδικα νοικοκυριά, δηλαδή μιά ἄμεση ἐπιβίωση τῆς δουλοπαροικίας*, 2) ἴσα-ἴσα στίς ἀκρινές μας περιοχές, ὅπου ἡ δουλοπαροικία ἦταν ἐντελῶς ἄγνωστη ἤ πολύ ἀδύνατη, ὅπου οἱ ἀγρότες ὑποφέρουν λιγότερο ἀπό τήν ἀνεπάρκεια γῆς, ἀπό τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά, καί ἀπό τό βάρος τῶν φόρων, ἐκεῖ ἀναπτύχθηκε περισσότερο ὁ καπιταλισμός στή γεωργία. Ἡ ἀντιπαράθεση αὐτή εἶναι ἀπαραίτητη ἀκριβῶς γιά τήν ἀνάλυση «τῶν ὅρων τοῦ περάσματος ἀπό τόν ἕνα κοινωνικό σχηματισμό στόν ἄλλο», πού γιά τήν ἄγνοιά τους μέ κατηγορεῖ τόσο τρομερά καί τόσο ἀστήριχτα ὁ κ. Σκβορτσόφ.

Ἡ ἐξαιρετική σχηματικότητα τῶν ἀντιλήψεων τοῦ κ. Σκβορτσόφ γιά τά οἰκονομικά προτσές, πού ξετυλίγονται στό ἀγροτικό μας νοικοκυριό, φανερώνεται καί ἀπό τίς παρατηρήσεις του γιά τίς μεταναστεύσεις καί γιά τήν καταστροφή τῶν μεσαιωνικῶν φραγμῶν ἀπό τόν καπιταλισμό. Μήπως εἶχα ἄδικο ὅταν σύγκρινα τόν κ. Πάβελ Σκβορτσόφ μέ τόν κ. Νικολάι—ον; Καί οἱ δυό τους «λύνουν» τό πρόβλημα τῶν μετοικήσεων μέ μιά ἐξαιρετικά ἁπλή καί ὁλότελα ἀρνητική παρατήρηση ἐνάντια στίς ἀπόψεις, πού «ἀποδίδουν σημασία» στίς μετοικήσεις. Ἕνα τέτιο συμπέρασμα ὅμως μπορεῖ νά τό βγάλει ὁ πιό πρωτόγονος... συγγνώμην, «πραγματικός» μαρξισμός, πού ἱκανοποιεῖται μέ ἐντελῶς ἀφηρημένες... κοινοτοπίες. Τί σημαίνει «νά ἀποδίδει κανείς σημασία» στίς μετοικήσεις; Ἄν πάρουμε τίς λέξεις αὐτές στήν κυριολεξία τους, τότε πῶς μπορεῖ ἕνας οἰκονομολόγος πού βρίσκεται στά λογικά του καί ἔχει καλή μνήμη *νά μή δίνει σημασία* στίς μετοικήσεις πού γίνονται κάθε χρόνο; Ἄν πάρουμε τίς λέξεις αὐτές μέ τήν εἰδική ἔννοια τοῦ *καπιταλισμοῦ*, τότε ὁ κ. Σκβορτσόφ πρῶτα, διαστρεβλώνει τή σκέψη μου, γιατί στό σημεῖο πού παραθέτει, ἐγώ λέω ξεκάθαρα ἀκριβῶς τό ἀντίθετο. Δεύτερο, ἕνας οἰκονομολόγος πού θεωρεῖ καθῆκον του νά μελετήσει τίς ἰδιομορφίες τοῦ οἰκονομικοῦ καθεστῶτος καί τῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας (κι ὄχι μόνο νά παραθέτει πολυάριθμες περικοπές τοῦ Μάρξ, καί μάλιστα πολύ συχνά περικοπές πού εἶναι ἐκτός τόπου), πρέπει ἀπαραίτητα νά βάλει τό ἐρώτημα: ποιά ἀκριβῶς ἐπίδραση ἔχουν οἱ μετοικήσεις στή Ρωσία; Χωρίς νά μελετῶ εἰδικά τό ζήτημα αὐτό, σημείωσα στή θέση πού ἀναφέρει ὁ κ. Σκβορτσόφ, ὅτι τά συμπεράσματά μου γιά τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς βρίσκονται σέ πλήρη ἁρμονία μέ τό συμπέρασμα τοῦ κ. Γκούρβιτς*. Ἐκτός ἀπ᾽ αὐτό, καί σέ ἄλλα σημεῖα τοῦ βιβλίου θίγω πολλές φορές τό ζήτημα τῶν μετοικήσεων. Ἴσως αὐτή ἡ ἄποψή μου νά μή εἶναι σωστή, ὅμως ὁ κ. Σκβορτσόφ δέν προσφέρει ἀπολύτως τίποτα γιά τή διόρθωση ἤ τή συμπλήρωσή της, κρύβοντας ἐντελῶς τήν οὐσία τῆς ὑπόθεσης μέ τρομερά ξεφωνητά. Ἀκόμα, οἱ παρατηρήσεις μου δίνουν στόν κ. Σκβορτσόφ ἀφορμή νά βγάλει τό συμπέρασμα ὅτι «ὁ φετιχιστής τοῦ ἐμπορεύματος πιστεύει τώρα στή θαυματουργή δύναμη τοῦ φετίχ του» (sic!). Ἐδῶ πιά μπορεῖ νά πεῖ κανείς ὅτι στ᾽ ἀλήθεια μέ «σύντριψε»! Ὡστόσο, ἀξιότιμε κ. κριτικέ, ἀφοῦ ἀπορίπτετε τίς ἀπόψεις μου, τότε γιατί δέν ἀνακοινώσατε στό κοινό τίς δικές σας *πραγματικές* ἀπόψεις, γιατί δέν ἀναλύσατε τά στοιχεῖα *ἔστω καί γιά ἕνα* μόνο νομό; Αὐτό θά ἦταν τόσο φυ-

* Ἀναφέρω μέ τήν εὐκαιρία ὅτι τήν τελευταία αὐτή θέση (ὅτι τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά εἶναι ἐπιβίωση τῆς δουλοπαροικίας) τήν ἐκθέτω ἀνοιχτά στό βιβλίο μου. Ὁ κ. Σκβορτσόφ δέ μιλάει γι᾽ αὐτό, ἀλλά πιάνεται ἀπό τήν παρατήρησή μου, ὅτι ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά ἐπικρατεῖ στήν οὐσία ἀπό τόν καιρό τοῦ «Ρούσκαγια Πράβντα» καί μαίνεται: ἐδῶ ὑπάρχουν ἀπ᾽ ὅλα καί περικοπές ἀπό τόν Κλιουτσέβσκι, καί ἐσωτερικές ἀγορές στό XII αἰώνα, καί φετιχισμός τοῦ ἐμπορεύματος, καί ὁ ἰσχυρισμός ὅτι γιά μένα «ἡ ἐμπορευματική παραγωγή ἀποτελεῖ θαυματουργή ἀρχή, πού ἐξηγάει τά πάντα στήν ἱστορία (sic!) ἀρχίζοντας ἀπό τό „Ρούσκαγια Πράβντα"» (sic!!). Προφανῶς ἐδῶ ἔχουμε τήν ἴδια κριτική τύπου «τσχί-τσχί» μέ τήν ὁποία νομίζω ὅτι πάρα πολύ ἀσχολήθηκα στήν ἀρχή τοῦ ἄρθρου μου.

* Μέ τήν εὐκαιρία, γιά τόν κ. Γκούρβιτς. Μέ τήν ἀδικαιολόγητη καί ὑπεροπτικά περιφρονητική στάση του ἀπέναντι στά «συμπεράσματα» αὐτοῦ τοῦ συγγραφέα — πού εἶναι γνωστός στή μαρξιστική φιλολογία σάν συγγραφέας δυό βιβλίων καί σάν συνεργάτης περιοδικῶν — ὁ κ. Σκβορτσόφ φανερώνει μονάχα ὅτι ἔχει μεγάλη ἰδέα γιά τόν ἑαυτό του.

σικό γιά ἕνα πρόσωπο πού ἀσχολεῖται εἰδικά μέ τή στατιστική τῶν ζέμστβο! Ἐμένα, ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νά διατηρήσω αὐτή τή γνώμη, ἀνεξάρτητα ἀπό τά τόσα τρομερά λόγια τοῦ κ. Σκβορτσόφ (φετιχισμός, θαυματουργή δύναμη), πού — ποιός ἀμφιβάλλει; — μποροῦν νά τρομάξουν τόν καθένα*.

Τέλος, τό τελευταῖο ζήτημα γιά τό ὁποῖο *μπορεῖ* νά μιλάει κανείς μέ τόν κ. Σκβορτσόφ ἐπί τῆς οὐσίας τῆς ὑπόθεσης, εἶναι τό ζήτημα τῆς ταξινόμησης τῶν στατιστικῶν στοιχείων τῶν ζέμστβο γιά τήν ἀγροτιά. Ὁ κ. Σκβορτσόφ ἀσχολιόταν εἰδικά, κι ἄν δέν κάνουμε λάθος, ἀσχολεῖται καί τώρα μέ τή στατιστική τῶν ζέμστβο: θά μποροῦσε λοιπόν νά περιμένει κανείς ἀπ' αὐτόν ὑποδείξεις, πού νά βασίζονται σέ γεγονότα καί νά ἐξηγοῦν τό ἐπίμαχο καί ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον αὐτό ζήτημα. «Ἀπορίπτουμε a limine — ἔγραφα — τήν ταξινόμηση ἀνάλογα μέ τό

* Ἀπό τά λόγια μου: «Πρίν ἀπό τόν καπιταλισμό ἡ γεωργία ἦταν στή Ρωσία ὑπόθεση τῶν τσιφλικάδων, ἀρχοντική ἰδιοτροπία γιά τούς μέν, ὑποχρέωση, βάρος γιά τούς ἄλλους» (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 320.*Ἡ Σύντ.*),σύμφωνα μέ τή γνώμη τοῦ κ. Σκβορτσόφ, «ἀποδείχνεται ὅτι ἕνας ὁλόκληρος κοινωνικός σχηματισμός, ὁ φεουδαρχικός τρόπος παραγωγῆς, ἦταν μονάχα μιά ἀρχοντική ἰδιοτροπία». Ὄχι, κ. Σκβορτσόφ, δέν «ἀποδείχνεται» καθόλου αὐτό, γιατί ἐκεῖ πού ἔπρεπε τόνισα ὅτι «ἡ δουλοπαροικιακή οἰκονομία ἦταν ὥς ἕνα βαθμό ἄρτιο καί ὁλοκληρωμένο σύστημα» (129) (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο,σελ.**188**.*Ἡ Σύντ.*),ἐνῶ ἐδῶ χαρακτήρισα μονάχα *ἕνα ἀπό* τά γνωρίσματα αὐτοῦ τοῦ συστήματος. Ὅτι στό τσιφλικάδικο νοικοκυριό ὑπῆρχε τό στοιχεῖο τῆς «ἀρχοντικῆς ἰδιοτροπίας», μπορεῖ εὔκολα νά τό δεῖ ὁ καθένας, πού θά θυμηθεῖ τούς γνωστούς τύπους τῶν «Ὀμπλόμοφ τοῦ δουλοπαροικιακοῦ ἤ τοῦ ὑποδουλωμένου χωριοῦ» (σελ. 152) (βλ.**σελ.218**.*Ἡ Σύντ.*).Αὐτό τό δείχνουν καί οἱ στατιστικοί τῶν ζέμστβο, στούς ὁποίους ἀνήκει καί ἡ ἔκφραση: «ἀρχοντική ἰδιοτροπία» (148) (βλ. σελ. 213.*Ἡ Σύντ.*).Αὐτό τό ἀποδείχνουν ἀκόμα καί τά στοιχεῖα πού ἀναφέρονται σέ μιά ὁρισμένη περίοδο ἀνάπτυξης τῆς παραγωγῆς ἀγροτικῶν μηχανῶν στή Ρωσία: ἡ ἀπόπειρα τῶν τσιφλικάδων νά παραγγέλλουν ἀπό τό ἐξωτερικό καί ἐργάτες καί μηχανές (σελ. 130 καί 153) (βλ. σελ. 190 καί σελ.**220**.*Ἡ Σύντ.*)δέν ἦταν τίποτε ἄλλο, παρά «ἀρχοντική ἰδιοτροπία». — «Ὁ κ. Ἰλίν δέ λέει δυστυχῶς πότε καί ποῦ ὁ καπιταλισμός μεταμόρφωσε τόν ἄρχοντα-τσιφλικά» (ὁ κ. Π. Σ. ἄδικα νομίζει, ὅτι ἡ κατηγορία αὐτή ὑπάρχει μονάχα στήν ἐποχή «πρίν ἀπό τό σχηματισμό τῆς δουλοπαροικίας», ὑπάρχει καί στήν ἐποχή τῆς δουλοπαροικίας) «καί τόν ἐξαρτημένο ἀγρότη καί τούς ἔκανε ἐπιχειρηματίες» (2293). Γιά τό ζήτημα αὐτό μιλάω στό II καί στό III καί ἰδιαίτερα στό IV κεφάλαιο τοῦ βιβλίου μου, ὅπου γίνεται λόγος ἀκριβῶς γιά τή μετατροπή τῆς γεωργίας σέ *ἐμπορικοβιομηχανική* ἐπιχείρηση. Πολύ πιθανόν οἱ παρατηρήσεις μου σχετικά μ' αὐτό τό προτσές νά χρειάζονται νά συμπληρωθοῦν καί νά διορθωθοῦν. Δέν ἀμφιβάλλω ὅτι κάθε σοβαρός καί κατατοπισμένος κριτικός θά μποροῦσε νά τό κάνει αὐτό. Ὁ κ. Σκβορτσόφ ὅμως δυστυχῶς σκέπασε ἐντελῶς τήν οὐσία τῆς ὑπόθεσης μόνο μέ τρομερά ξεφωνητά. Ἀλλά αὐτό δέν ἀρκεῖ!

μέγεθος τοῦ γεωργικοῦ κλήρου καί χρησιμοποιοῦμε ἀποκλειστικά τήν ταξινόμηση ἀνάλογα μέ τήν οἰκονομική κατάσταση (ἀνάλογα μέ τά ζῶα ἐργασίας, μέ τήν καλλιεργούμενη ἔκταση)» καί παρακάτω τόνιζα, ὅτι ἡ ταξινόμηση ἀνάλογα μέ τόν γεωργικό κλῆρο, πού ἔχει ἀσύγκριτα μεγαλύτερη διάδοση στή στατιστική μας τῶν ζέμστβο, εἶναι ἐντελῶς ἀκατάλληλη γιά τό λόγο, ὅτι ἡ ζωή ἀνατρέπει τήν ἰσοπέδωση τῶν γεωργικῶν κλήρων (μέσα στά πλαίσια τῆς κοινότητας): ἀρκεῖ νά θυμηθεῖ κανείς τέτια πασίγνωστα καί ἀπολύτως ἀδιαφιλονίκητα γεγονότα, ὅπως εἶναι ἡ ἐκμίσθωση τῶν γεωργικῶν κλήρων, ἡ ἐγκατάλειψή τους, ἡ ἀγορά καί ἡ μίσθωση γῆς, καί ἡ συνένωση τῆς γεωργίας μέ τίς ἐμπορικοβιομηχανικές ἐπιχειρήσεις καί μέ τή μισθωτή ἐργασία. «Ἡ οἰκονομική στατιστική πρέπει ἀπαραίτητα νά βάλει σάν βάση τῆς ταξινόμησης τίς *διαστάσεις καί τούς τύπους τῶν νοικοκυριῶν*» (60) *. Ἡ «κριτική» τοῦ κ. Σκβορτσόφ συνίσταται στά παρακάτω: «Ὁ κ. Ἰλίν εἶναι δυσαρεστημένος ἀπό τήν ταξινόμηση τῶν στατιστικῶν στοιχείων γιά τήν ἀγροτιά μέ βάση τόν γεωργικό κλῆρο. Ὑπάρχουν δυό τρόποι (sic!) ταξινόμησης τῶν στατιστικῶν στοιχείων. Ὁ ἕνας, ὁ ἱστορικός, κατά τόν ὁποῖο συγκεντρώνονται σ' ἕνα σύνολο οἱ κοινότητες (!) πού ἔχουν τήν ἴδια ἔκταση γεωργικοῦ κλήρου γιά κάθε ἄτομο γραμμένο στούς φορολογικούς καταλόγους καί ὁ ἄλλος, ὁ ἀντικειμενικός, κατά τόν ὁποῖο συγκεντρώνονται σ' ἕνα σύνολο τά ἀγροτικά νοικοκυριά μέ τήν ἴδια ἔκταση γεωργικοῦ κλήρου, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν κοινότητα ὅπου ἀνήκουν. Ἡ ἱστορική ταξινόμηση ἔχει σοβαρή σημασία, ἀκριβῶς γιατί δείχνει παραστατικά μέσα σέ ποιές συνθῆκες ἔγινε τό πέρασμα τῆς ἀγροτιᾶς ἀπό τή φεουδαρχική κοινωνία στήν κεφαλαιοκρατική. . .» κτλ. σχετικά μ' αὐτό τό θέμα πού ἐξετάσαμε ἐπίσης πιό πάνω. . . «Ἡ ταξινόμηση, πού προτείνει ὁ κ. Ἰλίν, μπερδεύει ὁριστικά τήν ἱστορική κατανόηση τῶν συνθηκῶν τοῦ περάσματος τῆς ἀγροτιᾶς μας ἀπό τόν ἕνα κοινωνικό σχηματισμό στόν ἄλλο. Ἡ πρόταση τοῦ κ. Ἰλίν ἀφορᾶ μάλλον τήν ἀπογραφή τῶν ἐπαγγελμάτων (sic!) ὅπως γίνεται στή Γερμανία» (2289). Πρόκειται γιά ἕνα δεῖγμα κριτικῆς τοῦ κ. Σκβορτσόφ στόν τομέα τῆς εἰδικότητάς του καί πάνω σ' ἕνα ζήτημα, γιά τό ὁποῖο δέν μπορεῖ κανείς, παρ' ὅλη τήν ἐπιθυμία του, «νά παραθέσει περικοπές» ἀπό τόν Μάρξ. Καί γιεννιέται τό ἐρώτημα: τί σχέση ἔχουν αὐτά τά ἐπιχειρήματα γιά τήν «ἱστορική» ταξινόμηση τῶν *κοινοτήτων* ὅταν ἐγώ μιλάω γιά τό

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 97. *Ἡ Σύντ.*

χωρισμό σέ ομάδες τῶν στοιχείων *κατά νοικοκυριό*; Μέ ποιό θαυματουργό τρόπο μπορεῖ ἡ ταξινόμηση τῶν σημερινῶν κατά νοικοκυριό στοιχείων «νά μπερδέψει ὁριστικά» τά ἀπό καιρό διαπιστωμένα ἱστορικά στοιχεῖα γιά τίς κοινότητες; Γιατί ὁ κ. Σκβορτσόφ ἔχει τό δικαίωμα νά χρησιμοποιεῖ στό δοσμένο ζήτημα τή λέξη «ἱστορική», μόνο στό βαθμό πού γυρίζει τίς *πλάτες του στήν ἱστορία*: ἄν ἡ ταξινόμηση τῶν κοινοτήτων ἀνάλογα μέ τήν ἔκταση τοῦ κλήρου πού ὑπάρχει γιά κάθε ἄτομο γραμμένο στούς φορολογικούς καταλόγους ἀνήκει στήν ἱστορία τῶν ὅσων ἔγιναν πρίν ἀπό 40 χρόνια, τότε κι αὐτό πού συντελεῖται τώρα μπροστά στά μάτια μας μέ ὅλο καί μεγαλύτερη ταχύτητα, εἶναι ἐπίσης ἱστορία. Παρακάτω. Εἶναι ἐντελῶς ἀνεξήγητο πῶς ἕνας ἄνθρωπος, πού ἀσχολεῖται μέ τή στατιστική τῶν ζέμστβο καί πού μιλάει γιά ὅλα τά πράγματα μονάχα μέ ὕφος προφήτη, μπορεῖ νά γράφει ὅτι «ὑπάρχουν δυό ταξινομήσεις» (τῶν κοινοτήτων ἀνάλογα μέ τόν κλῆρο καί τῶν νοικοκυριῶν ἀνάλογα μέ τόν κλῆρο), ὅταν ὅλοι ξέρουν, ὅτι *ὑπάρχουν πάρα πολλά εἴδη ταξινομήσεων*: καί ἀνάλογα μέ τήν καλλιεργούμενη ἔκταση, καί ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ζώων ἐργασίας, καί ἀνάλογα μέ τά ἐργατικά χέρια, καί ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν γῆς, καί ἀνάλογα μέ τήν κατοχή σπιτιοῦ κτλ.; Πῶς μπορεῖ ὁ κ. Σκβορτσόφ τόσο κατηγορηματικά καί *χωρίς ἴχνος αἰτιολογίας* νά κηρύχνει «ἀντικειμενική» μόνο τήν ταξινόμηση μέ βάση τόν γεωργικό κλῆρο, ἐνῶ τό ἐπίμαχο ζήτημα εἶναι ἀκριβῶς ἄν *ἡ ταξινόμηση αὐτή εἶναι ἀντικειμενική*; Γιά πολλούς νομούς δείχνω ὅτι ἡ κατανομή τῆς γῆς τῶν γεωργικῶν κλήρων ἀνάμεσα στά νοικοκυριά χαρακτηρίζεται ἀκόμα καί σήμερα ἀπό μιά σχετικά πολύ σημαντική «ἰσοπέδωση» (σέ 20% εὐκατάστατα νοικοκυριά μέ 26–30% τοῦ πληθυσμοῦ ἀναλογοῦν τά 29–36 % τῶν γεωργικῶν κλήρων σέ διάφορους νομούς ἤ ὁμάδες νομῶν), ἐνῶ ἡ κατανομή τῶν *ἀντικειμενικῶν* δειχτῶν τῆς οἰκονομίας, τῶν ζώων ἐργασίας, τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης, τῶν βελτιωμένων ἐργαλείων κτλ. εἶναι παντοῦ καί πάντα χωρίς ἐξαίρεση, *ἀσύγκριτα λιγότερο*, ἰσοπεδωτική. Ὁ κ. Σκβορτσόφ καταφέρνει νά κριτικάρει — καί νά κάνει μάλιστα σκόνη — τίς θέσεις μου, χωρίς νά θίγει οὔτε μέ μιά λέξη τήν οὐσία τῆς ὑπόθεσης.

Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι μιά καί δέν εἶμαι στατιστικός στήν εἰδικότητα, δέν εἶχα καμιά ἀξίωση νά λύσω τό ζήτημα τῆς ταξινόμησης. Νομίζω ὅμως ὅτι γιά τά βασικά ζητήματα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο (καί τό ζήτημα τῶν μεθόδων ταξινόμησης τῶν στοιχείων γιά τά νοικοκυριά εἶναι βασικό ζήτημα, ὅπως τό τονίζω στό μέρος πού παραθέτει ὁ κ. Σκβορτσόφ) ἔχουν δικαίωμα καί εἶναι μάλιστα ὑποχρεωμένοι νά μιλοῦν ὄχι μόνο οἱ στατιστικοί τῶν ζέμστβο, ἀλλά καί ὅλοι οἱ οἰκονομολόγοι. Δέν μπορεῖ νά φανταστεῖ κανείς ἕναν οἰκονομολόγο, πού μελετάει τήν οἰκονομική πραγματικότητα τῆς Ρωσίας, πώς θά μποροῦσε νά τά βγάλει πέρα χωρίς τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο. Κι ἄν ἡ στατιστική τῶν ζέμστβο θά ἀκολουθεῖ δικό της δρόμο καί ἡ δουλιά τῶν οἰκονομολόγων ἕναν ἄλλο δικό της δρόμο, τότε οὔτε ἡ μιά οὔτε ἡ ἄλλη θά πετύχουν ἱκανοποιητικά ἀποτελέσματα. Ὅτι ἡ ταξινόμηση μέ βάση τόν γεωργικό κλῆρο, *δέν* εἶναι ἱκανοποιητική ἀντικειμενική ταξινόμηση, τό παραδέχτηκαν πιά ἐνμέρει καί οἱ ἴδιοι οἱ στατιστικοί τῶν ζέμστβο, πού ἔκαναν μιά σειρά ταξινομήσεις μέ βάση τά ζῶα ἐργασίας καί τήν καλλιεργούμενη ἔκταση, πού τίς χρησιμοποίησα στό βιβλίο μου. Ἀκριβῶς τώρα, πού ἡ σπουδαιότητα τοῦ ζητήματος ὑπογραμμίζεται ἰδιαίτερα σχεδόν ἀπ' ὅλους τούς μαρξιστές καί δέν τήν ἀρνοῦνται καί οἱ οἰκονομολόγοι τῶν ἄλλων κατευθύνσεων, θά ἦταν πολύ ἀπαραίτητο νά ἐπανεξεταστεῖ τό ζήτημα αὐτό. Ὁ κ. Σκβορτσόφ ὅμως ἀντί κριτική σερβίρει σπουδαιοφανεῖς μέν, ἀλλά κενές φράσεις σάν κι αὐτή: «χρειάζεται μιά συνόψιση τῶν συλλογῶν τῶν ζέμστβο μέ λεπτομερειακό ὑπολογισμό τῆς παραγωγῆς καί τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ, ἔτσι πού ὅποιος θέλει νά μπορεῖ νά πάρει στά χέρια του μιά τέτια συλλογή καί νά ἐλέγξει τά „συμπεράσματα" τῶν κ. κ. Ἰλίν, Πόστνικοφ καί Γκούρβιτς» (2292). Φυσικά, «χρειάζεται μιά συνόψιση», ὅμως γιά νά μή μένουν τά λόγια αὐτά κούφια λόγια καί γιά νά μπορέσει πραγματικά ἡ συνόψιση νά δόσει ἀπάντηση στά κυριότερα προβλήματα, πού προβάλλει τό σημερινό οἰκονομικό καθεστώς τῆς Ρωσίας καί ἡ ἐξέλιξη αὐτοῦ τοῦ καθεστῶτος, εἶναι ἀπαραίτητο νά τεθεῖ καί νά ἐξεταστεῖ ὁλόπλευρα τό βασικό ζήτημα γιά τίς μεθόδους τῆς συνόψισης, νά ἐξεταστεῖ ἀπαραίτητα στή γενική φιλολογία καί ὄχι μονάχα στούς κύκλους τῶν στατιστικῶν τῶν ζέμστβο καί πολύ περισσότερο μέσα στούς τέσσερες τοίχους τοῦ ἑνός ἤ τοῦ ἄλλου γραφείου στατιστικῆς τῶν ζέμστβο. Αὐτό τό ζήτημα τό ἔβαλα στό βιβλίο μου καί προσπάθησα νά χαράξω τή λύση του. Φυσικά, δέ θά κρίνω ἐγώ τήν ὀρθότητα τῆς λύσης, ἔχω ὅμως τό δικαίωμα νά βγάλω τό συμπέρασμα, ὅτι ὁ κ. Σκβορτσόφ, παρ' ὅλο τό τρομερό ὕφος του, δέν εἶπε ἀπολύτως τίποτα γιά τό ζήτημα αὐτό, ἀλλά παρουσιάστηκε χωρίς κανένα λόγο συνήγορος τῆς ρουτίνας, συνήγορος μιᾶς

ἄποψης πού ἀκόμα καί τό 1885 ἦταν παλιά (βλ. τήν ὑποσημείωση 2 στή σελ. 58* τῆς «Ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ», ὅπου αναφέρω περικοπές ἀπό τό ἄρθρο τοῦ κ. Β. Β. «Ὁ νέος τύπος τῶν τοπικῶν στατιστικῶν ἐκδόσεων», ὅπου ἀναγνωρίζει ὅτι «πρέπει τά ἀριθμητικά στοιχεῖα νά μή ἀναφέρονται σέ ἕνα τέτιο συνονθύλευμα ποικιλόμορφων ἀγροτικῶν οἰκονομικῶν ὁμάδων, ὅπως εἶναι τό χωριό ἤ ἡ κοινότητα, μά στίς ἴδιες αὐτές τίς ὁμάδες», καί βάζω τήν ἐρώτηση, γιατί ὁ ἴδιος ὁ κ. Β. Β. δέ χρησιμοποίησε προσωπικά οὔτε μιά φορά τά στοιχεῖα γι' αὐτές τίς ποικιλόμορφες ὁμάδες;).

Τελειώνοντας θά πῶ μερικά λόγια γιά τήν «ὀρθοδοξία», πού δέν εἶναι περιττά, γιατί ἡ ἐμφάνιση τοῦ κ. Π. Σκβορτσόφ στό ρόλο τοῦ «ἀληθινοῦ» μαρξιστῆ κάνει πολύ ἐπιταχτικό τόν ὅσο τό δυνατό ἀκριβέστερο καθορισμό τῆς θέσης του, ἄν ἐπιτρέπεται νά ἐκφραστοῦμε ἔτσι. Χωρίς καθόλου νά θέλω νά βάλω στήν ἴδια μοίρα τόν κ. Σκβορτσόφ μέ τόν κ. Μπ. Ἀβίλοφ, ὡστόσο θεωρῶ ἀπαραίτητο νά θίξω ἕνα σημεῖο ἀπό τό ἄρθρο τοῦ τελευταίου πού δημοσιεύτηκε στό ἴδιο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ «Ναούτσνογε Ὀμποζρένιγε». Στό τέλος τοῦ Postscriptum** ὁ κ. Μπ. Ἀβίλοφ λέει: «Ὁ κ. Ἰλίν (εἶναι) ὑπέρ τῆς „ὀρθοδοξίας". Μοῦ φαίνεται ὅμως ὅτι γιά τήν ὀρθοδοξία, *δηλαδή γιά τήν ἁπλή ἑρμηνεία τοῦ Μάρξ*, ὑπάρχει ἀκόμα μεγάλη ἀπόσταση...» (σελ. 2308). Νομίζω ὅτι οἱ λέξεις πού ὑπογράμμισα εἶναι μάλλον παραδρομή τῆς γλώσσας, γιατί εἶπα ἀπολύτως συγκεκριμένα, ὅτι *λέγοντας ὀρθοδοξία δέν ἐννοῶ καθόλου τήν ἁπλή ἑρμηνεία τοῦ Μάρξ*. Στό ἴδιο ἀκριβῶς ἄρθρο, πού ἔχει ὑπόψη του ὁ κ. Μπ. Ἀβίλοφ, ὕστερα ἀπό τίς λέξεις: «Ὄχι, ἄς μείνουμε καλύτερα „κάτω ἀπό τή σημαία τῆς ὀρθοδοξίας"», λέγεται: «Ἄς μή πιστεύουμε ὅτι ἡ ὀρθοδοξία ἐπιτρέπει νά παίρνει κανείς ὁ,τιδήποτε δογματικά, ὅτι ἡ ὀρθοδοξία ἀποκλείει τήν κριτική ἐφαρμογή καί τήν παραπέρα ἀνάπτυξη, ὅτι ἐπιτρέπει νά συγκαλύπτονται τά ἱστορικά ζητήματα μέ ἀφηρημένα σχήματα. Ἄν ὑπάρχουν ὀρθόδοξοι μαθητές, πού ἔπεσαν σέ τέτια πραγματικά βαριά ἁμαρτήματα, τό σφάλμα πέφτει ὁλοκληρωτικά σ' αὐτούς τούς μαθητές καί διόλου στήν ὀρθοδοξία, πού χαρακτηρίζεται ἀπό διαμετρικά ἀντίθετες ἰδιότητες» («Ναούτσνογε Ὀμποζρένιγε»,

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 96. *Ἡ Σύντ.*
** — ὑστερόγραφο. *Ἡ Σύντ.*

1899, τεῦχος 8, σελ. 1579*)[174]. Ἔτσι εἶπα ἀπερίφραστα, ὅτι τό νά παραδεχόμαστε ὁ,τιδήποτε ἀνεξέταστα, τό νά ἀποκλείουμε τήν κριτική ἐφαρμογή καί ἀνάπτυξη, ἀποτελεῖ βαρύ ἁμάρτημα καί γιά νά ἐφαρμόζουμε καί γιά νά ἀναπτύσσουμε δέ φτάνει, προφανῶς, ἡ «ἁπλή ἑρμηνεία». Ἡ διαφωνία ἀνάμεσα στούς μαρξιστές, πού εἶναι ὑπέρ τοῦ λεγόμενου «νέου κριτικοῦ ρεύματος» καί σ' αὐτούς, πού εἶναι ὑπέρ τῆς λεγόμενης «ὀρθοδοξίας» εἶναι, ὅτι καί οἱ μέν καί οἱ δέ θέλουν *ἀπό διάφορες κατευθύνσεις* νά ἐφαρμόζουν καί νά ἀναπτύσσουν τόν μαρξισμό: μερικοί θέλουν νά μείνουν συνεπεῖς μαρξιστές, ἀναπτύσσοντας τίς βασικές θέσεις τοῦ μαρξισμοῦ ἀνάλογα μέ τίς συνθῆκες πού ἀλλάζουν καί τίς τοπικές ἰδιομορφίες τῶν διάφορων χωρῶν καί ἐπεξεργαζόμενοι παραπέρα τή θεωρία τοῦ διαλεχτικοῦ ὑλισμοῦ καί τῆς πολιτικο-οικονομικῆς διδασκαλίας τοῦ Μάρξ. Οἱ ἄλλοι ἀπορίπτουν μερικές λίγο-πολύ οὐσιαστικές πλευρές τῆς διδασκαλίας τοῦ Μάρξ, λχ., στή φιλοσοφία δέν τάσσονται στό πλευρό τοῦ διαλεχτικοῦ ὑλισμοῦ, ἀλλά στό πλευρό τοῦ νεοκαντιανισμοῦ καί στήν πολιτική οἰκονομία στό πλευρό αὐτῶν πού ἀποδίδουν σέ μερικές διδασκαλίες τοῦ Μάρξ ἕνα «χαρακτήρα σκοπιμότητας» κτλ. Γι' αὐτό οἱ πρῶτοι κατηγοροῦν τούς δεύτερους γιά ἐκλεκτικισμό, καί, κατά τή γνώμη μου, τούς κατηγοροῦν ἀπολύτως δικαιολογημένα. Οἱ δεύτεροι ὀνομάζουν τούς πρώτους «ὀρθόδοξους», καί ὅταν χρησιμοποιεῖ κανείς αὐτή τήν ἔκφραση, δέν πρέπει ποτέ νά ξεχνάει ὅτι δόθηκε στούς ἀντίπαλους κατά τήν ὥρα τῆς πολεμικῆς, ὅτι οἱ «ὀρθόδοξοι» δέν ἀπορίπτουν τήν κριτική γενικά, ἀλλά μόνο τήν «κριτική» τῶν ἐκλεκτικῶν (πού θά εἶχαν τό δικαίωμα νά ὀνομάζονται ὀπαδοί τῆς «κριτικῆς», μόνο στό βαθμό πού ἡ διδασκαλία τοῦ Κάντ καί τῶν ὀπαδῶν του ὀνομάζεται στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας «κριτικισμός», «κριτική φιλοσοφία»). Στό ἴδιο ἄρθρο ἀνάφερα καί τούς συγγραφεῖς (σελ. 1569 ὑποσημείωση, καί σελ. 1570 ὑποσημείωση**), πού κατά τή γνώμη μου εἶναι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς συνεποῦς καί τῆς ἑνιαίας καί ὄχι τῆς ἐκλεκτικῆς ἀνάπτυξης τοῦ μαρξισμοῦ καί πού ἔκαναν γιά τήν ἀνάπτυξη αὐτή — καί στόν τομέα τῆς φιλοσοφίας, καί στόν τομέα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, καί στόν τομέα τῆς ἱστορίας καί τῆς πολιτικῆς — ἀσύγκριτα περισσότερα, λχ. ἀπό τόν Ζόμπαρτ ἤ τόν Στάμμλερ***, πού ἡ ἁπλή ἐπανάληψη τῶν ἐκ-

* Βλ. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 4ος, σελ. 77. *Ἡ Σύντ.*
** Βλ. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 4ος, σελ. 65 καί 66. *Ἡ Σύντ.*
*** Σύγκρινε τίς σωστές παρατηρήσεις τοῦ Γ. Κοῦνοφ ἐνάντια στόν Στάμμλερ. Ἕνα μέρος τοῦ ἄρθρου τοῦ Κοῦνοφ μεταφράστηκε στό περιοδικό

λεκτικῶν ἀπόψεών τους θεωρεῖται σήμερα ἀπό πολλούς ἕνα μεγάλο βῆμα πρός τά μπρός. Δέ νομίζω πώς πρέπει νά προσθέσω ὅτι τελευταῖα οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς ἐκλεκτικῆς κατεύθυνσης συσπειρώθηκαν γύρω ἀπό τόν Ἔντ. Μπέρνσταϊν. Θά περιοριστῶ σ' αὐτές τίς σύντομες παρατηρήσεις σχετικά μέ τήν «ὀρθοδοξία» μου καί γιατί αὐτό δέν ἀφορᾶ ἄμεσα τό θέμα τοῦ ἄρθρου μου, καί γιατί δέν ἔχω τή δυνατότητα ν' ἀναπτύξω διεξοδικότατα τίς ἀπόψεις τῶν πρώτων καί πρέπει νά παραπέμψω τούς ἐνδιαφερόμενους στή γερμανική φιλολογία. Στό δοσμένο ζήτημα οἱ ρωσικές διαφωνίες ἀποτελοῦν μόνο ἀπόηχο τῶν γερμανικῶν, καί χωρίς νά γνωρίσει κανείς τίς τελευταῖες, δέν μπορεῖ ν' ἀποχτήσει ἀπόλυτα ἀκριβῆ ἰδέα γιά τήν οὐσία τῶν διαφωνιῶν*.

«Ναούτσνογε Ὀμποζρένιγε» τό 1899. Ἔπειτα σύγκρινε τόν Μπ. Λβόφ: «Ὁ κοινωνικός νόμος» (στό ἴδιο) καί τή μετάφραση τοῦ ἄρθρου τοῦ κ. Σάντι Γκοῦντερ, πού ὑποσχέθηκε νά δόσει τό «Ναούτσνογε Ὀμποζρένιγε» τό 1900.

* Ἀκριβῶς σέ τέτιο ἐκλεκτικισμό καταλήγει, κατά τή γνώμη μου, ἡ «καινούργια» «κριτική» κατεύθυνση, πού «ἀρχίζει νά διαγράφεται» τελευταῖα στή φιλολογία μας (βλ. τά ἄρθρα τοῦ Στροῦβε στό «Ζίζν», 1899, τεῦχος 10 καί 1900, τεῦχος 2 καί τοῦ Τ.-Μπαρανόβσκι στό «Ναούτσνογε Ὀμποζρένιγε», 1899, τεῦχος 5, 1900, τεῦχος 3). Ὁ πρῶτος ἀπό τούς παραπάνω συγγραφεῖς ἄρχισε «νά διαγράφει» τήν τάση του γιά ἐκλεκτικισμό ἐδῶ καί περισσότερο ἀπό πέντε χρόνια στίς «Κριτικές παρατηρήσεις» του, κι ἀμέσως ὕστερα ἀπό τήν ἐμφάνισή τους ἔγινε (ἄς εὐαρεστηθεῖ νά θυμηθεῖ ὁ Στροῦβε) μιά προσπάθεια «ν' ἀνοίξουν τά μάτια» τοῦ κοινοῦ σχετικά μέ τό ἀνακάτεμα τοῦ μαρξισμοῦ μέ τήν ἀστική ἐπιστήμη[175] πού ὑπάρχει στίς ἀπόψεις του. Γι' αὐτό εἶναι περίεργο ν' ἀκοῦς ἀπό τόν Στροῦβε τήν παρακάτω φράση: «Ἀποδείχτηκε ἴσαμε τώρα ὄχι μόνο ἀνώφελο, ἀλλά καί ἐπιζήμιο νά κλείνει κανείς ἁπλῶς τά μάτια μπρός στή λεγόμενη (ἀσφαλῶς ἄδικα *λεγόμενη*; *Β. Ι.*) „ἀστική" κριτική τῆς διδασκαλίας τοῦ Μάρξ καί νά ἀσχολεῖται μέ τήν ἐπανάληψη καί τήν παράφρασή της» («Ζίζν», τεῦχος 2, 305). «Νά κλείνει κανείς ἁπλῶς τά μάτια» ὄχι μόνο στήν ἀστική ἐπιστήμη, ἀλλά καί στίς πιό ἀνόητες θεωρίες, ἀκόμα καί ἴσαμε τόν ἀκρότατο σκοταδισμό, εἶναι φυσικά ὁπωσδήποτε ἐπιζήμιο. Πρόκειται γιά μιά χιλιοειπωμένη κοινοτοπία. Ὅμως ἄλλο πράγμα εἶναι νά μή κλείνεις τά μάτια στήν ἀστική ἐπιστήμη, νά τήν παρακολουθεῖς, νά τή χρησιμοποιεῖς, ἀντικρύζοντάς την *κριτικά* καί χωρίς νά κάνεις παραχωρήσεις στό ζήτημα τῆς ἐσωτερικῆς συνοχῆς καί τῆς καθαρότητας τῆς κοσμοθεωρίας, κι ἄλλο πράγμα εἶναι νά καταθέτεις τά ὅπλα μπρός στήν ἀστική ἐπιστήμη καί νά ἐπαναλαβαίνεις λχ. κάτι κουβέντες γιά τή «μονομέρεια» τοῦ Μάρξ κτλ., πού ἔχουν ἐντελῶς καθορισμένο νόημα καί σημασία. Ἔπειτα, ἄν πρόκειται ν' ἀρχίσουμε νά μιλᾶμε γιά «ἐπαναλήψεις καί παραφράσεις», τότε μήπως ἡ ἐπανάληψη καί ἡ παράφραση τοῦ Μπέμ-Μπάβερκ καί τοῦ Βίζερ, τοῦ Ζόμπαρτ καί τοῦ Στάμμλερ ἀξίζουν αὐτές καθαυτές a priori περισσότερη προσοχή ἀπό τήν ἐπανάληψη καί παράφραση τοῦ

Μάρξ; Εἶναι δυνατό ὁ Στροῦβε πού κατάφερε (στή ρωσική φιλολογία, προσέξτε το) νά δεῖ τή ζημιά (sic!) ἀπό τήν ἐπανάληψη τοῦ Μάρξ, νά μή ἔχει προσέξει καί νά μή προσέχει τή ζημιά ἀπό τήν ἄκριτη ἐπανάληψη τῶν μοντέρνων διορθώσεων πού γίνονται ἀπό τή μοντέρνα ἀστική «ἐπιστήμη»; Πόσο ἔπρεπε ν' ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τόν μαρξισμό, γιά νά φτάσει σέ μιά παρόμοια ἄποψη καί σέ τέτιο ἀσυγχώρητο «κλείσιμο τῶν ματιῶν» μπροστά στό σημερινό «κλονισμό τῆς σκέψης»! Στό τέλος τοῦ ἄρθρου του ὁ Στροῦβε διατυπώνει εἰδική εὐχή νά ἐκφράσω τή γνώμη μου σχετικά μέ τά ζητήματα πού θέτει ἡ λεγόμενη «κριτική». Πάνω σ' αὐτό θά τονίσω, ὅτι τώρα μέ ἀπασχολεῖ ἰδιαίτερα τό ζήτημα τῆς σύγχρονης ἐκλεκτικῆς κατεύθυνσης στή φιλοσοφία καί στήν πολιτική οἰκονομία καί ὅτι δέ χάνω ἀκόμα τήν ἐλπίδα νά παρουσιάσω ἀργότερα μιά συστηματική ἀνάλυση αὐτῆς τῆς κατεύθυνσης[176]. Νά κυνηγῶ ὅμως κάθε χωριστό «βασικό λάθος» καί «βασική ἀντινομία»... τοῦ ἐκλεκτικισμοῦ, μοῦ φαίνεται (ἄς μοῦ τό συγχωρέσουν οἱ ἀξιότιμοι «κριτικοί»!) ἁπλούστατα χωρίς ἐνδιαφέρον. Γι' αὐτό περιορίζομαι τώρα νά εὐχηθῶ μέ τή σειρά μου: νά διαγραφεῖ ἡ νέα «κριτική κατεύθυνση» μέ πλήρη σαφήνεια χωρίς νά περιορίζεται μονάχα στούς ὑπαινιγμούς. Ὅσο γρηγορότερα γίνει αὐτό τόσο καλύτερα θἆναι, γιατί τόσο λιγότερη θά εἶναι ἡ σύγχυση καί τόσο πιό ξεκάθαρα θά καταλαβαίνει τό κοινό τή διαφορά ἀνάμεσα στόν μαρξισμό καί στή νέα «κατεύθυνση» τῆς ἀστικῆς κριτικῆς τοῦ Μάρξ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1 Τό βιβλίο τοῦ Β. Ι. Λένιν «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» εἶναι ἀποτέλεσμα τεράστιας ἐρευνητικῆς δουλιᾶς, πού βάσταξε πάνω ἀπό τρία χρόνια. Ὁ Β. Ι. Λένιν ἄρχισε νά δουλεύει ἐντατικά γιά τό γράψιμο τοῦ βιβλίου του στή φυλακή, λίγο ὕστερα ἀπό τή σύλληψή του γιά τήν ὑπόθεση τῆς ὀργάνωσης τῆς Πετρούπολης «Ἕνωση ἀγώνα γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς ἐργατικῆς τάξης» καί τελείωσε τή συγγραφή του στήν ἐξορία στό χωριό Σουσένσκογε. Τή συγκέντρωση ὅμως στοιχείων γιά τό βιβλίο του τήν εἶχε ἀρχίσει πολύ πρίν καταπιαστεῖ μέ τή συγγραφή του.

Στό πρῶτο κιόλας γράμμα του ἀπό τή φυλακή, στίς 2 τοῦ Γενάρη 1896, ὁ Λένιν γράφει: «Ἔχω ἕνα σχέδιο, πού μέ ἀπασχολεῖ πολύ ἀπό τή μέρα τῆς σύλληψής μου, κι ὅσο περνάει ὁ καιρός τόσο μ᾿ ἀπασχολεῖ περισσότερο. Ἀπό καιρό ἀκόμα εἶχα ἀρχίσει νά ἀσχολοῦμαι μ᾿ ἕνα οἰκονομικό ζήτημα (μέ τό ζήτημα τῆς πούλησης τῶν ἐμπορευμάτων τῆς βιομηχανίας ἐπεξεργασίας στό ἐσωτερικό τῆς χώρας), συγκέντρωσα ὁρισμένη βιβλιογραφία, ἔκανα ἕνα σχέδιο ἐπεξεργασίας τῶν σχετικῶν στοιχείων, ἔγραψα μάλιστα καί κάτι, σκοπεύοντας νά ἐκδόσω τήν ἐργασία μου σέ χωριστό βιβλίο, ἄν ξεπεράσει τίς διαστάσεις ἑνός ἄρθρου περιοδικοῦ. Δέ θά ἤθελα καθόλου ν᾿ ἀφήσω αὐτή τήν ἐργασία, ἀλλά τώρα, ὅπως φαίνεται, πρέπει νά διαλέξω ἕνα ἀπό τά δυό: ἤ νά τή γράψω ἐδῶ, ἤ νά τήν ἐγκαταλείψω πέρα γιά πέρα» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 37ος, σελ. 18).

Ἡ «Ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» προοριζόταν γιά τό νόμιμο τύπο, καί γι᾿ αὐτό τό λόγο ὁ Λένιν ἔπρεπε νά δόσει στό ἔργο του μιά τέτια μορφή κι ἕναν τέτιο τίτλο, ὥστε ἡ τσαρική λογοκρισία νά μή παρεμποδίσει τήν ἔκδοση. «Ἕνας τίτλος πιό σεμνός καί πιό βαρύς εἶναι ἐνδεδειγμένος γιά τή λογοκρισία» — ἔγραφε ὁ Λένιν σ᾿ ἕνα γράμμα του ἀπό τήν ἐξορία (στόν ἴδιο τόμο, σελ. 136).

Ὅταν ἄρχισε τή δουλιά γιά τήν «Ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», ὁ Λένιν ἔπαιρνε ὑπόψη του, ὅτι γιά τό βιβλίο θά χρειαστεῖ μιά μεγάλη, ἐπισταμένη ἐρευνητική δουλιά, μελέτη κι ἐπεξεργασία ἑνός τεράστιου ὄγκου στοιχείων. Σκιαγραφώντας τό σκελετό ἤ τό σχῆμα τοῦ μελλοντικοῦ βιβλίου, ὁ Λένιν ἔγραφε:

«Ὁ κατάλογος τῶν βιβλίων χωρίζεται σέ δυό μέρη, ὅπως χωρίζεται καί τό ἔργο μου: Α. — Γενικό θεωρητικό μέρος. Τό μέρος αὐτό ἀπαιτεῖ λιγότερα βιβλία, ἔτσι πού ἐλπίζω ἐν πάση περιπτώσει νά τό γράψω, ἀπαιτεῖ ὅμως περισσότερη προπαρασκευαστική δουλιά. Β. — Ἐφαρμο-

γή τῶν θεωρητικῶν θέσεων στά δεδομένα τῆς Ρωσίας. Τό μέρος αὐτό ἀπαιτεῖ πάρα πολλά βιβλία. Τή μεγαλύτερη δυσκολία θά παρουσιάσουν: 1) οἱ ἐκδόσεις τῶν ζέμστβο. Ἄλλωστε ἔχω ἕνα μέρος τους, ἕνα ἄλλο μέρος θά μπορούσαμε νά τό παραγγείλουμε (μικρές μονογραφίες) κι ἕνα μέρος νά τό προμηθευτοῦμε μέσω γνωστῶν μας στατιστικῶν· 2) οἱ κυβερνητικές ἐκδόσεις: ἐργασίες ἐπιτροπῶν, ἐκθέσεις καί πραχτικά συνεδρίων κτλ. Ἐδῶ πρόκειται γιά σοβαρό ζήτημα· τά ὑλικά αὐτά θά εἶναι δυσκολότερο νά τά προμηθευτοῦμε. Ὁρισμένα ὑπάρχουν στή βιβλιοθήκη τῆς ΕΟΕ (Ἐλεύθερης οἰκονομικῆς ἑταιρίας· βλ. σημείωση 87. *Σύντ.*), νομίζω μάλιστα τά περισσότερα» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 37ος, σελ. 19).

Τά βασικά στάδια καί οἱ συνθῆκες τῆς δουλιᾶς γιά τή συγγραφή τοῦ βιβλίου φωτίζονται λεπτομερειακά στήν ἀλληλογραφία τοῦ Λένιν μέ τούς δικούς του, στίς ἀναμνήσεις τῶν δικῶν του καί τῶν συνεργατῶν του. Ἡ Α. Ι. Οὐλιάνοβα-Ἐλιζάροβα σημειώνει ὅτι ὁ Λένιν δούλευε πάρα πολύ στή φυλακή: «Ὁ Βλαντίμιρ Ἰλίτς ἀποφάσισε νά χρησιμοποιήσει τίς βιβλιοθῆκες τῆς Πετρούπολης γιά νά μαζέψει στοιχεῖα γιά τήν ἐργασία πού ἔβαλε σάν σκοπό νά γράψει, στοιχεῖα πού, ὅπως ἤξερε, δέ θά βρεῖ στήν ἐξορία. Καί καταπιάστηκε ἐντατικά μέ τή δουλιά, μελετώντας στή φυλακή πάρα πολλές πηγές καί κρατώντας πάρα πολλές σημειώσεις. Τοῦ κουβαλοῦσα μέ τό τσουβάλι τά βιβλία ἀπό τή βιβλιοθήκη τῆς Ἐλεύθερης οἰκονομικῆς ἑταιρίας, τῆς Ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν κι ἀπό ἄλλες ἐπιστημονικές βιβλιοθῆκες» («Προλετάρσκαγια Ρεβολιούτσιγια», τεῦχος 3, 1924, σελ. 113).

Ὁ Λένιν δούλευε γιά τό βιβλίο του καί στό δρόμο γιά τήν ἐξορία. Στό γράμμα του τῆς 15 τοῦ Μάρτη 1897 λέει, ὅτι στό δρόμο ἔριξε μιά ματιά «στά βιβλία πού ἔχει δανειστεῖ γιά λίγον καιρό» κι ἑτοιμάζεται ἀπό τό Κρασνογιάρσκ νά τά στείλει πίσω. Ὅσον καιρό μένει ὁ Λένιν στό Κρασνογιάρσκ ἐπισκέπτεται τή δημοτική βιβλιοθήκη τῆς πόλης καί τήν ἀτομική βιβλιοθήκη τοῦ ἔμπορα Γιούντιν καί ἀξιοποιεῖ ὅλα τά χρήσιμα γιά τή δουλιά του βιβλία καί περιοδικά.

Στήν ἐξορία, ὁ Λένιν ἐξακολουθεῖ νά δουλεύει ἐντατικά γιά τό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία». Ἀπό τή στιγμή πού φτάνει στήν ἐξορία ὁ Λένιν δείχνει μεγάλη φροντίδα νά βρεθοῦν καί νά τοῦ σταλοῦν τά βιβλία πού τοῦ χρειάζονται. Γι᾽ αὐτό τό ζήτημα γράφει ἐπανειλημμένα στά γράμματα πού στέλνει στούς δικούς του καί στούς γνωστούς του. Ἀπό τό φθινόπωρο τοῦ 1897 ὁ Λένιν ἀρχίζει νά παίρνει ταχτικά τά ἀναγκαῖα ὑλικά καί νά μελετᾶ τίς καινούργιες πηγές, ἰδιαίτερα τίς πολυάριθμες στατιστικές συλλογές. Πολλά βιβλία τοῦ ἔφερε τήν ἄνοιξη τοῦ 1898 ἡ Ν. Κ. Κρούπσκαγια, πού μετεκτοπίστηκε ἀπό τήν Οὐφά στό χωριό Σουσένσκογε.

Στά τρία χρόνια τῆς δουλιᾶς του γιά τό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» ὁ Λένιν μελέτησε καί ἐπεξεργάστηκε κριτικά ὅλη τήν οἰκονομική φιλολογία πού ἀφοροῦσε τή Ρωσία. Στό βιβλίο του ὁ Λένιν ἀναφέρει ἤ παραθέτει περικοπές ἀπό 500 καί πλέον ἔντυπα: βιβλία, συλλογές, ἔρευνες, ἐπισκοπήσεις, ἄρθρα. Στήν πραγματικότητα τά ἔργα πού μελέτησε καί χρησιμοποίησε ὁ Λένιν, ἀλλά δέν μπῆκαν στόν κατάλογο τῶν πηγῶν πού ἀναφέρει ὁ ἴδιος, εἶναι *κατά πολύ περισσότερα*. Ἀλλά κι αὐτός ὁ κατάλογος δίνει μιά εἰκόνα τῆς κολοσσιαίας δουλιᾶς, πού ἔκανε ὁ Λένιν στήν πορεία τῆς μελέτης τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ.

«Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» εἶχε τελειώσει στό πρόχειρο τόν Αὔγουστο τοῦ 1898. Ἀλλά καί ὕστερα ἀπ᾽ αὐτό ὁ Λένιν ἐξακολουθοῦσε νά δουλεύει ἐντατικά τό βιβλίο. Ἡ τελική ἐπεξεργασία τοῦ χειρογράφου χρειάστηκε σημαντικό χρονικό διάστημα. Ἡ ἐπεξεργασία τῶν χειρογράφων ἔληξε στά τέλη τοῦ Γενάρη τοῦ 1899.

Ὁ Λένιν ἄκουγε μέ προσοχή τίς παρατηρήσεις τῶν συντρόφων του καί τῶν δικῶν του, πού διάβασαν τό ἔργο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» ἀπό τό χειρόγραφο ἀκόμα. Κάθε κεφάλαιο τοῦ βιβλίου ἦταν ἀντιγραμμένο σέ χωριστό μικρό τετράδιο, πού ἐκτός ἀπό τή Ν. Κ. Κρούπσκαγια τό διάβαζαν καί τό συζητοῦσαν καί οἱ ἄλλοι σοσιαλδημοκράτες, πού βρίσκονταν τότε ἐξορία στήν περιοχή τοῦ Μινουσίνσκ. «Ἤμασταν, ἄς ποῦμε, οἱ „πρῶτοι ἀναγνῶστες" τοῦ ἔργου „Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία", — ἀναφέρει στίς ἀναμνήσεις του ὁ Γ. Μ. Κρζιζανόβσκι, πού ἦταν τότε ἐξόριστος κοντά στό χωριό Σουσένσκογε, — μελετούσαμε προσεχτικά ὅ,τι μᾶς ἔστελναν, καί μαζί μέ τίς παρατηρήσεις μας τά ἐπιστρέφαμε στόν Βλαντίμιρ Ἰλίτς. Ὁ Βλαντίμιρ Ἰλίτς ἔπαιρνε σοβαρά ὑπόψη του αὐτές τίς παρατηρήσεις».

Ὁ Λένιν δίνει λεπτομερεῖς ὑποδείξεις γιά τήν ἔκδοση τοῦ βιβλίου, τό σχῆμα του καί τά τυπογραφικά στοιχεῖα, σημειώνοντας, ὅτι μέ τό σχῆμα πού διάλεξε ὁ ἴδιος «ὅλο τό ἔργο θά χωρέσει σέ 30 τυπογραφικά φύλλα, σέ 500 περίπου σελίδες (οἱ πιό πολλές σελίδες θά ἦταν, ἴσως, παραπανίσιες καί κουραστικές γιά τόν ἀναγνώστη)» (στό ἴδιο, σελ. 130). Φρόντιζε νά εἶναι τό βιβλίο κατανοητό καί προσιτό, οἱ πίνακες καί τά διαγράμματα νά εἶναι καθαρή καί χειροπιαστή ἐπιβεβαίωση τῶν συμπερασμάτων τοῦ συγγραφέα. Στίς ἀρχές τοῦ Μάρτη ὁ Λένιν πῆρε τά πρῶτα δεκαεξασέλιδα τοῦ βιβλίου κι ἔμεινε «ἐξαιρετικά ἱκανοποιημένος» ἀπ᾽ αὐτά, ὅπως γράφει σ᾽ ἕνα γράμμα του πρός τούς δικούς του.

Τό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» κυκλοφόρησε μέ τό ψευδώνυμο «Βλαντίμιρ Ἰλίν» στά τέλη τοῦ Μάρτη 1899. Στήν ἐφημερίδα «Ρούσκιγε Βέντομοστι» στίς 15 τοῦ Ἀπρίλη 1899 εἶχε δημοσιευτεῖ ἀγγελία γιά τήν ἔκδοση τοῦ βιβλίου: «*Βλαντίμιρ Ἰλίν*. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία. Τό προτσές διαμόρφωσης τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τή μεγάλη βιομηχανία. Τιμή 2 ρ. 50 κ. Σελίδες 480».

Ὁ Λένιν πῆρε τό βιβλίο στίς ἀρχές τοῦ Μάη. «Ἀπό τήν ἐξωτερική ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου εἶμαι πολύ ἱκανοποιημένος, — γράφει ὁ Λένιν. — Ἐκδόθηκε ὑπέροχα. . . »

Τό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» βγῆκε σέ 2400 ἀντίτυπα, τιράζ πού ἐξαντλήθηκε πολύ γρήγορα. Τό βιβλίο κυκλοφοροῦσε κυρίως στούς κύκλους τῆς σοσιαλδημοκρατικῆς διανόησης, στή σπουδάζουσα νεολαία, ὅπως καί στούς ἐργατικούς ὁμίλους μέσω τῶν προπαγανδιστῶν.

Ὁ ἀστικός τύπος προσπάθησε νά παρασιωπήσει τό ἐπιστημονικό ἔργο τοῦ Λένιν. Μόνο τό φθινόπωρο τοῦ 1899 ἐμφανίστηκαν οἱ πρῶτες βιβλιοκρισίες. Σέ μιά ἀπό τίς βιβλιοκρισίες ὁ Λένιν ἔδοσε συντριπτική ἀπάντηση στό ἄρθρο του «Ἄκριτη κριτική», πού δημοσιεύτηκε στό περιοδικό «Ναούτσνογε Ὀμποζρένιγε», τεῦχος Μάη-Ἰούνη 1900 (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 639–665).

Τό 1908 βγῆκε ἡ δεύτερη ἔκδοση τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» (βλ. σημ. 6). Στά χρόνια τῆς Σοβιετικῆς ἐξουσίας (σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς 1 τοῦ Ὀχτώβρη 1957) τό βιβλίο τοῦ Λένιν «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» ἐκδόθηκε 75 φορές, μέ

συνολικό τιράζ 3 372 000 ἀντίτυπα σέ 20 γλῶσσες τῶν λαῶν τῆς ΕΣΣΔ. Ἀκόμη, τό βιβλίο βγῆκε στά ἀγγλικά, στά γαλλικά, στά ἰσπανικά, στά κινέζικα, στά τσέχικα, στά οὐγγρικά, στά ἰαπωνέζικα, στά τούρκικα καί σ' ἄλλες ξένες γλῶσσες.

Ἕνα μέρος ἀπό τά προπαρασκευαστικά ὑλικά τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», πού χαρακτηρίζουν τόν ὄγκο καί τίς μεθόδους τῆς ἔρευνας τοῦ Λένιν στήν πορεία τῆς προετοιμασίας τοῦ ἔργου αὐτοῦ, δημοσιεύτηκε στή Λενινιστική συλλογή, τόμ. XXXIII, καί μπῆκε καί στόν 4ο τόμο τούτης τῆς ἔκδοσης, στόν ὁποῖο θά μποῦν κι ἄλλα προπαρασκευαστικά ὑλικά τοῦ ἔργου αὐτοῦ.

Τό βιβλίο δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τή δεύτερη ἔκδοση (τοῦ 1908), πού θεωρήθηκε καί συμπληρώθηκε ἀπό τόν Λένιν· πάρθηκαν ἐπίσης ὑπόψη ὅλες οἱ παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέα σχετικά μέ τήν πρώτη ἔκδοση τοῦ βιβλίου τό 1899. — *1.*

2 Τό Φλεβάρη ἤ στίς ἀρχές τοῦ Μάρτη τοῦ 1899 ὁ Λένιν ἔλαβε στήν ἐξορία τό βιβλίο «Die Agrarfrage» («Τό ἀγροτικό πρόβλημα») τοῦ Κ. Κάουτσκι, πού τότε ἦταν ἀκόμα μαρξιστής. Τήν ἐποχή ἐκείνη τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» εἶχε πιά στοιχειοθετηθεῖ κι ὁ Λένιν ἀποφάσισε νά ἀναφερθεῖ στό ἔργο τοῦ Κάουτσκι στόν πρόλογο. Στίς 17 (29) τοῦ Μάρτη 1899 ὁ Λένιν ἔστειλε τό Postscriptum τοῦ προλόγου. «Ἄν δέν εἶναι ἀργά, — ἔγραφε στό γράμμα του, — πολύ θά ἤθελα νά δημοσιευτεῖ. . . Καί στήν περίπτωση ἀκόμα πού ἔχει στοιχειοθετηθεῖ ὁ πρόλογος, ἴσως νά εἶναι δυνατό νά στοιχειοθετηθεῖ καί τό Postscriptum». Ἡ προσθήκη στόν πρόλογο ἔπεσε στά χέρια τῆς λογοκρισίας καί ἐκεῖ ἀλλοιώθηκε. Σχετικά μ' αὐτό ὁ Λένιν γράφει στό γράμμα του τῆς 27 Ἀπρίλη 1899: «Ἄκουσα ὅτι τό P. S. στόν πρόλογο ἄργησε, ὅτι ἔπεσε στά χέρια τῆς προληπτικῆς λογοκρισίας καί, ὅπως φαίνεται, „δεινοπάθησε"» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 34ος, σελ. 16). Πόσο δεινοπάθησε δέν μπορεῖ νά κρίνει κανείς γιατί λείπει τό χειρόγραφο.

Ὁ Λένιν ἀναφέρεται στό βιβλίο τοῦ Κάουτσκι γιά νά ὑπογραμμίσει ὅτι εἶναι ἴδιοι οἱ βασικοί νόμοι ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στήν ἀγροτική οἰκονομία τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καί τῆς Ρωσίας, παρ' ὅλες τίς ἰδιομορφίες πού παρουσιάζει τό προτσές αὐτό στίς διάφορες χῶρες. — *7.*

3 *Ὁ τρίτος τόμος τοῦ «Κεφαλαίου»* τοῦ Κ. Μάρξ βγῆκε στά γερμανικά τό 1894 (ὁ πρόλογος τοῦ Ἔνγκελς στήν πρώτη ἔκδοση τοῦ τρίτου τόμου ἔχει ἡμερομηνία 4 τοῦ Ὀχτώβρη 1894). Τό 1896 ὁ τρίτος τόμος τοῦ «Κεφαλαίου» βγῆκε στά ρωσικά σέ μετάφραση τοῦ Ν. Φ. Ντανιελσόν. — *7.*

4 Στή δεύτερη ἔκδοση τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» (1908) ἡ ἀρίθμηση τῶν παραγράφων ἄλλαξε, γιατί ὁ Λένιν ἔκανε στό βιβλίο μιά σειρά συμπληρώσεις. Τό μέρος ὅπου παραπέμπει ὁ Λένιν βρίσκεται σέ τούτη τήν ἔκδοση στό κεφ. II, ὑποκεφ. XII. — (Γ), σελ. 164–166. — *8.*

5 Στήν Ἑταιρία γιά τήν ἐνίσχυση τῆς ρωσικῆς βιομηχανίας καί τοῦ ἐμπορίου στίς 17 τοῦ Φλεβάρη 1899 συζητήθηκε τό θέμα: «Μπορεῖ ἄραγε νά συμβιβαστεῖ ὁ ναροντνικισμός μέ τόν μαρξισμό;». Στή συζήτηση πῆραν μέρος ἐκπρόσωποι τοῦ φιλελεύθερου ναροντνικισμοῦ καί οἱ «νόμιμοι μαρξιστές»: Β. Π. Βοροντσόφ, Π. Μπ. Στροῦβε, Α. Α. Ἰσάγεφ, Μ. Μ. Φιλίπποφ, Α. Στάνγκε, Μ. Ι. Τουγκάν-Μπαρανόβσκι, Ν. Β. Λεβίτσκι. Ὁ Βοροντσόφ στήν ὁμιλία του ἰσχυρίστηκε ὅτι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς «νεότερης τάσης τοῦ μαρξισμοῦ στή Δύση» βρίσκονται πιό κοντά στούς ρώσους ναρόντνικους, παρά στούς ρώσους μαρξιστές. Σύντομο ρεπορτάζ γι' αὐτή τή συνεδρίαση δημοσιεύτηκε στίς 19 τοῦ Φλεβάρη (3 τοῦ Μάρτη) 1899 στήν ἀντιδραστική ἐφημερίδα «Νόβογε Βρέμια» τῆς Πετρούπολης. — *9.*

6 *Ἡ δεύτερη ἔκδοση τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία»* βγῆκε τό 1908. Ἡ ἀγγελία γιά τήν ἔκδοσή του δημοσιεύτηκε τό Μάρτη τοῦ 1908 στό τεῦχος 10 τοῦ περιοδικοῦ «Κνίζναγια Λέτοπις». Γιά τή δεύτερη ἔκδοση ὁ Λένιν ξανακοίταξε τό κείμενο, διόρθωσε τά παροράματα, ἔκανε πολυάριθμες συμπληρώσεις κι ἔγραψε νέο πρόλογο γιά τή δεύτερη ἔκδοση, τόν Ἰούλη τοῦ 1907. Στή δεύτερη ἔκδοση τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» ὁ Λένιν ἄλλαξε τίς ἐκφράσεις «μαθητές», «ὀπαδοί τῶν ἐργαζομένων», πού τίς εἶχε χρησιμοποιήσει ἐξαιτίας τῆς λογοκρισίας, καί τίς ἀντικατάστησε μέ τίς πραγματικές ὀνομασίες: μαρξιστές, σοσιαλιστές· οἱ ὑπαινιγμοί περί «νέας θεωρίας» ἀντικαταστάθηκαν μέ παραπομπές στόν Μάρξ καί στό μαρξισμό.

Ὁ Λένιν ἔκανε στό βιβλίο του σημαντικές συμπληρώσεις μέ βάση τά νέα στατιστικά στοιχεῖα. Στήν ἀνάλυση τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀπογραφῶν τῶν ἀλόγων γιά τό στρατό, πού ἔγιναν στά 1896–1900 ἀφιερώνεται τό νέο (XI) ὑποκεφάλαιο τοῦ δευτέρου κεφαλαίου. Ὁ Λένιν παραθέτει συμπληρωματικά στοιχεῖα, πού ἐπιβεβαιώνουν τά προηγούμενα συμπεράσματά του γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία, καί ἰδιαίτερα νέα ὑλικά ἀπό τή στατιστική τῶν ἐργοστασίων· ἀναλύει τ' ἀποτελέσματα τῆς γενικῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ πού ἔγινε τό 1897, καί δίνει καθαρότερα τήν εἰκόνα τῆς ταξικῆς διάρθρωσης τῆς Ρωσίας (βλ. κεφάλαιο VII, ὑποκεφ. V, σελ. 525–530, «*Προσθήκη στή δεύτερη ἔκδοση*»).

Στή δεύτερη ἔκδοση συνοψίζονται ἐπίσης τά ἀποτελέσματα τῆς πάλης ἐνάντια στούς «νόμιμους μαρξιστές» πάνω στά βασικά ζητήματα, πού θίγονται στήν «Ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Στή δεύτερη ἔκδοση τοῦ βιβλίου ὁ Λένιν ἔκανε 24 νέες ὑποσημειώσεις (σελ. 7, 30, 47, 153–154, 156, 160, 180, 205–206, 222, 278, 286, 401–402, 466, 467–468, 487, 522–523, 532, 548, 551, 559, 561, 577–578, 579, 603), πρόσθεσε 2 νέα ὑποκεφάλαια (σελ. 141–144 καί 525–530), ἕνα νέο πίνακα (σελ. 536–537), ἔγραψε 8 παραγράφους νέο κείμενο κι ἔκανε 3 μεγάλες προσθῆκες σέ παλιές παραγράφους (σελ. 307–310, 224–226, 227, 298–300) κι 75 περίπου μικρές προσθῆκες καί διορθώσεις.

Ὁ Λένιν δέ σταμάτησε νά δουλεύει τό βιβλίο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» καί μετά τήν κυκλοφορία τῆς δεύτερης ἔκδοσης. Αὐτό τό δείχνουν οἱ προσθῆκες πού ἔγραψε ὁ Λένιν τό 1910 ἤ τό 1911 στή σελ. 405 τοῦ βιβλίου τῆς δεύτερης ἔκδοσης γιά τό χωρισμό τῶν ἐργοστασίων σέ ὁμάδες, ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού εἶχαν τό 1908 (βλ. τή φωτοτυπία στή σελ. 539 τοῦ τόμου τούτου).

Στόν πρόλογο τῆς δεύτερης ἔκδοσης ὁ Λένιν λέει ὅτι μπορεῖ ἀργότερα νά ξαναδουλέψει τό ἔργο του καί τονίζει, ὅτι τότε θά χρειαζόταν νά τό χωρίσει σέ δυό τόμους: τόν πρῶτο τόμο θά τόν ἀφιέρωνε στήν ἀνάλυση τῆς προεπαναστατικῆς οἰκονομίας τῆς Ρωσίας καί τό δεύτερο τόμο

— στή μελέτη τῶν συμπερασμάτων καί τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐπανάστασης.

Στή μελέτη τῶν συμπερασμάτων καί τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1905–1907 ἀφιερώνονται πολλά ἔργα τοῦ Λένιν, μαζί καί «Τό ἀγροτικό πρόγραμμα τῆς σοσιαλδημοκρατίας στήν πρώτη ρωσική ἐπανάσταση τοῦ 1905–1907», πού γράφτηκε στά τέλη τοῦ 1907 (βλ. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 13ος, σελ. 195–396). — *13*.

[7] Ὁ Κ. Μάρξ παραθέτει τήν ἔκφραση τοῦ Χάινε σχετικά μέ τούς μιμητές του: «Ἔσπειρα δόντια δρακόντων καί θέρισα ψύλλους» στό IV κεφάλαιο τοῦ II τόμου τοῦ ἔργου του «Ἡ γερμανική ἰδεολογία» (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἅπαντα, τόμ. 3ος, ρωσ. ἔκδ. 1955, σελ. 514). — *14*.

[8] *Τό Κόμμα τῶν ὀχτωβριστῶν* (ἤ «*Ἕνωση τῆς 17 τοῦ Ὀχτώβρη*») ἐμφανίστηκε στή Ρωσία μετά τή δημοσίευση τοῦ διαγγέλματος τῆς 17 τοῦ Ὀχτώβρη 1905, μέ τό ὁποῖο ὁ τρομοκρατημένος ἀπό τήν ἐπανάσταση τσάρος ὑποσχόταν στό λαό «ἀκατάλυτες ἀρχές πολιτικῆς ἐλευθερίας». Τό κόμμα αὐτό ἐκπροσωποῦσε καί ὑπεράσπιζε τά συμφέροντα τῶν μεγαλοβιομηχάνων καί τῶν μεγαλοτσιφλικάδων, πού ἐκμεταλλεύονταν τά χτήματά τους μέ καπιταλιστικό τρόπο· ἐπικεφαλῆς τοῦ κόμματος ἦταν ὁ γνωστός βιομήχανος καί κάτοχος ἀκινήτων στή Μόσχα Α. Ι. Γκουτσκόφ κι ὁ μεγαλοτσιφλικάς Μ. Β. Ροτζιάνκο. Οἱ ὀχτωβριστές ὑποστήριζαν πέρα γιά πέρα τήν ἐσωτερική καί τήν ἐξωτερική πολιτική τῆς τσαρικῆς κυβέρνησης. Ἀπό τό φθινόπωρο τοῦ 1906 οἱ ὀχτωβριστές ἔγιναν κυβερνητικό κόμμα. — *15*.

[9] *Καντέτοι* — μέλη τοῦ συνταγματικοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος, τοῦ κύριου κόμματος τῆς ἰμπεριαλιστικῆς ἀστικῆς τάξης στή Ρωσία. Τό κόμμα τῶν καντέτων δημιουργήθηκε τόν Ὀχτώβρη τοῦ 1905· ἀποτελοῦνταν ἀπό ἐκπροσώπους τῆς φιλελευθερομοναρχικῆς ἀστικῆς τάξης, ἀπό τσιφλικάδες παράγοντες τῶν ζέμστβο καί ἀπό ἀστούς διανοούμενους πού κρύβονταν πίσω ἀπό φτηνή «δημοκρατική» φρασεολογία γιά νά τραβήξουν μέ τό μέρος τους τήν ἀγροτιά. Ἐπιφανεῖς παράγοντες τῶν καντέτων ἦταν: ὁ Π. Ν. Μιλιουκόφ, ὁ Σ. Α. Μούρομτσεφ, ὁ Β. Α. Μακλάκοφ, ὁ Α. Ι. Σινγκάρεφ, ὁ Π. Μπ. Στρούβε, ὁ Φ. Ι. Ροντίτσεφ καί ἄλλοι. Οἱ καντέτοι ἦταν ὀπαδοί τῆς διατήρησης τοῦ μοναρχικοῦ καθεστῶτος, θεωροῦσαν σάν κύριο σκοπό τους τήν καταπολέμηση τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος κι ἐπεδίωκαν νά μοιραστοῦν τήν ἐξουσία μέ τόν τσάρο καί τούς τσιφλικάδες-ἀφέντες δουλοπάροικων. Στά χρόνια τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου οἱ καντέτοι ὑποστήριξαν ἐνεργά τήν καταχτητική ἐξωτερική πολιτική τῆς τσαρικῆς κυβέρνησης. Στήν περίοδο τῆς ἀστικοδημοκρατικῆς ἐπανάστασης τοῦ Φλεβάρη προσπάθησαν νά σώσουν τή μοναρχία. Στήν ἀστική Προσωρινή κυβέρνηση οἱ καντέτοι ἀκολούθησαν ἀντιλαϊκή, ἀντεπαναστατική πολιτική, ἀρεστή στούς ἀμερικανούς, ἄγγλους καί γάλλους ἰμπεριαλιστές. Μετά τή νίκη τῆς Μεγάλης Ὀχτωβριανῆς σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασης οἱ καντέτοι ἦταν ἀδιάλλαχτοι ἐχθροί τῆς Σοβιετικῆς ἐξουσίας, πῆραν μέρος σ' ὅλες τίς ἔνοπλες ἀντεπαναστατικές ἐνέργειες κι ἐκστρατεῖες τῶν εἰσβολέων. Οἱ καντέτοι, πού ὕστερα ἀπό τή συντριβή τῶν εἰσβολέων καί τῶν λευκοφρουρῶν καταφύγανε στό ἐξωτερικό συνέχισαν καί ἀπό κεῖ τήν ἀντισοβιετική ἀντεπαναστατική δράση τους. — *16*.

[10] Στίς 3 τοῦ Ἰούνη 1907 διαλύθηκε ἡ II Κρατική δούμα καί ψηφίστηκε ὁ νέος νόμος πού ὅριζε ἐκλογές γιά τήν III Κρατική δούμα, ἐξασφάλιζε στούς τσιφλικάδες καί στούς κεφαλαιοκράτες τήν πλειοψηφία στή Δούμα. Ἡ τσαρική κυβέρνηση παρεσπόνδισε καί παραβίασε τό ἴδιο τό διάγγελμά της τῆς 17 τοῦ Ὀχτώβρη 1905, κατέλυσε τά συνταγματικά δικαιώματα, πέρασε ἀπό δίκη τή σοσιαλδημοκρατική ὁμάδα τῆς II Δούμας καί τήν καταδίκασε σέ καταναγκαστικά ἔργα. Τό λεγόμενο πραξικόπημα τῆς 3 τοῦ Ἰούνη σήμαινε τήν προσωρινή νίκη τῆς ἀντεπανάστασης. — *16*.

[11] «*Λαϊκοί σοσιαλιστές*» (ἤ «*ἐνέσοι*») — μέλη τοῦ λαϊκοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος ἐργασίας, πού ἀποσπάστηκε ἀπό τή δεξιά πτέρυγα τῶν σοσιαλιστῶν-ἐπαναστατῶν (ἐσέρων) τό 1906. Οἱ ἐνέσοι ἐξέφραζαν τά συμφέροντα τῶν κουλάκων, ἦταν ὑπέρ τῆς μερικῆς ἐθνικοποίησης τῆς γῆς μέ ἀποζημίωση τῶν τσιφλικάδων καί διανομή της στούς ἀγρότες μέ βάση τή λεγόμενη ἐργασιακή νόρμα. Οἱ ἐνέσοι ἦταν ὑπέρ τοῦ συνασπισμοῦ μέ τούς καντέτους. Ὁ Λένιν τούς ἔλεγε «σοσιαλκαντέτους», «μικροαστούς ὀπορτουνιστές», «ἐσέρους μενσεβίκους», πού ταλαντεύονταν ἀνάμεσα στούς καντέτους καί στούς ἐσέρους, καί ὑπογράμμιζε ὅτι τό κόμμα αὐτό «πολύ λίγο διαφέρει ἀπό τούς καντέτους, γιατί παραμερίζει ἀπό τό πρόγραμμά του καί τή δημοκρατία καί τή διεκδίκηση ὅλης τῆς γῆς». Ἐπικεφαλῆς τοῦ κόμματος ἦταν ὁ Α. Β. Πεσεχόνοφ, ὁ Ν. Φ. Ἄννενσκι, ὁ Β. Α. Μιακότιν κι ἄλλοι. Μετά τήν ἀστικοδημοκρατική ἐπανάσταση τοῦ Φλεβάρη τό κόμμα τῶν λαϊκῶν σοσιαλιστῶν συγχωνεύτηκε μέ τούς τρουντοβίκους, ὑποστήριξε ἐνεργά τή δράση τῆς ἀστικῆς Προσωρινῆς κυβέρνησης καί ἔστειλε ἀντιπροσώπους του νά πάρουν μέρος σ' αὐτήν. Μετά τήν Ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση οἱ ἐνέσοι πῆραν μέρος στίς ἀντεπαναστατικές συνωμοσίες καί στήν ἔνοπλη δράση κατά τῆς Σοβιετικῆς ἐξουσίας. Τό κόμμα αὐτό διαλύθηκε στήν περίοδο τοῦ ἐμφυλίου πολέμου. — *16*.

[12] *Τρουντοβίκοι* («*ἐργασιακή ὁμάδα*») — ὁμάδα μικροαστῶν δημοκρατῶν στήν Κρατική δούμα τῆς Ρωσίας, ἀποτελούμενη ἀπό ἀγρότες καί διανοούμενους ναροντνικιστικῆς κατεύθυνσης. Ἡ ὁμάδα τῶν τρουντοβίκων σχηματίστηκε τόν Ἀπρίλη τοῦ 1906 ἀπό ἀγρότες βουλευτές τῆς I Κρατικῆς δούμας.

Οἱ τρουντοβίκοι πρόβαλαν τό αἴτημα τῆς κατάργησης ὅλων τῶν καστικῶν κι ἐθνικῶν περιορισμῶν, τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ τῆς αὐτοδιοίκησης τῶν πόλεων καί τῶν ζέμστβο, τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ καθολικοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος στίς ἐκλογές Κρατικῆς δούμας. Τό ἀγροτικό πρόγραμμα τῶν τρουντοβίκων ξεκινοῦσε ἀπό τίς ναροντνικιστικές ἀρχές τῆς ἐξισωτικῆς γαιοχρησίας: δημιουργία ἑνός παλλαϊκοῦ φόντου ἀπό τίς γαῖες τοῦ δημοσίου, τίς γαῖες τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας πού βρίσκονταν στά χέρια τῆς ἴδιας εἴτε στή διαχείριση τοῦ γραφείου τῆς αὐτοῦ μεγαλειότητος, τίς μοναστηριακές γαῖες, ὅπως καί τίς ἄλλες ἰδιόχτητες γαῖες, ἄν ἡ ἔκταση τοῦ χτήματος ξεπερνοῦσε τήν καθορισμένη ἐργασιακή νόρμα· γιά τίς ἀπαλλοτριούμενες ἰδιόχτητες γαῖες προβλεπόταν ἀποζημίωση. Ὁ Β. Ι. Λένιν τό 1906 τόνιζε, ὅτι ὁ ἀντιπροσωπευτικός τύπος τοῦ τρουντοβίκου εἶναι ὁ ἀγρότης, πού «δέν τοῦ εἶναι ξένες οἱ τάσεις γιά συναλλαγή μέ τή μοναρχία, οἱ τάσεις νά τήν ἀράξει στό *δικό του* κομματάκι γῆς μέσα στά πλαίσια τοῦ ἀστικοῦ καθεστῶτος, ἀλλά τή στιγμή αὐτή δίνει τήν κύρια δύναμή του στόν ἀγώνα ἐνάντια στούς τσιφλικάδες

γιά γῆ, στόν ἀγώνα ἐνάντια στό δουλοπαροικιακό κράτος γιά δημοκρατία» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 11ος, σελ. 201).

Στήν Κρατική δούμα οἱ τρουντοβίκοι ταλαντεύονταν ἀνάμεσα στούς καντέτους καί στούς μπολσεβίκους. Οἱ ταλαντεύσεις αὐτές προέρχονταν ἀπό τήν ἴδια τήν ταξική φύση τῶν μικρονοικοκυρέων-ἀγροτῶν. Ἐπειδή οἱ τρουντοβίκοι ἐξακολουθοῦσαν νά ἐκπροσωποῦν τίς ἀγροτικές μάζες, οἱ μπολσεβίκοι στή Δούμα ἀκολουθοῦσαν ταχτική συνεννόησης μέ τούς τρουντοβίκους πάνω σέ ὁρισμένα ζητήματα γιά ἕνα κοινό ἀγώνα ἐνάντια στούς καντέτους καί στήν τσαρική ἀπολυταρχία. Τό 1917 ἡ «ὁμάδα τῶν τρουντοβίκων» συγχωνεύτηκε μέ τό κόμμα τῶν «λαϊκῶν σοσιαλιστῶν» καί ὑποστήριξε ἐνεργά τήν Προσωρινή ἀστική κυβέρνηση. Μετά τήν Ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση οἱ τρουντοβίκοι πέρασαν στίς γραμμές τῆς ἀστικῆς ἀντεπανάστασης. — *16.*

[13] *Μολτσαλινισμός* — συνώνυμο τῆς δουλοπρέπειας, τῆς κολακείας· ἀπό τό ὄνομα τοῦ Μολτσάλιν — ἑνός προσώπου τῆς κωμωδίας τοῦ Α. Σ. Γκριμπογέντοφ «Τό πολύ μυαλό βλάφτει». — *16.*

[14] Στήν πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔργου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» (1899) τό κεφάλαιο αὐτό εἶχε τόν τίτλο «Ἐνημέρωση μέ τή θεωρία». — *21.*

[15] Κ. Μάρξ. «Τό κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 650.

Στίς παραπομπές του στό «Κεφάλαιο» τοῦ Μάρξ ὁ Λένιν χρησιμοποιεῖ σ' ὅλο τό βιβλίο τή γερμανική ἔκδοση (γιά τόν πρῶτο τόμο τή δεύτερη ἔκδοση τοῦ 1872, γιά τό δεύτερο τόμο τήν ἔκδοση τοῦ 1885 καί γιά τόν τρίτο τόμο τήν ἔκδοση τοῦ 1894) καί ὅλες τίς περικοπές τίς δίνει σέ δική του μετάφραση. Στό ἀρχεῖο τοῦ Ἰνστιτούτου μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ φυλάγονται τρεῖς τόμοι τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κ. Μάρξ μέ σημειώσεις καί ὑπογραμμίσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν, πού ἐνμέρει ἀνατυπώθηκαν στόν 4ο τόμο τούτης τῆς ἔκδοσης τῶν Ἁπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν. — *22.*

[16] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 650. — *24.*

[17] Ἀπό δῶ καί πέρα οἱ σελίδες τοῦ πρώτου τόμου τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κ. Μάρξ ἀναφέρονται στή δεύτερη ἔκδοσή του. Στίς περισσότερες περιπτώσεις ὁ Β. Ι. Λένιν τό καθορίζει ὁ ἴδιος μέ τό σημάδι: «I²». Βλ. στή σελ. 170 καί σέ ἄλλα μέρη αὐτοῦ τοῦ τόμου. — *27.*

[18] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 749 καί 750–751. — *27.*

[19] Ἡ σημείωση αὐτή ἐνδιαφέρει μόνο τούς ρώσους ἀναγνῶστες γιατί τούς ἐξηγεῖ γιά ποιό λόγο ὁ Β. Ι. Λένιν χρησιμοποίησε (στά ρωσικα) δυό τύπους γιά τήν ἀπόδοση τοῦ ὅρου «ὑπεραξία»: πρίν ἀπό τό 1890–1900 τόν ὅρο «σβερχστόιμοστ» καί στίς ἐργασίες του μετά τό 1890–1900 τόν ὅρο «πριμπάβοτσναγια στόιμοστ». Στά ἑλληνικά καί στίς δυό περιπτώσεις ἡ μετάφραση ἀποδόθηκε μέ τόν ὅρο «ὑπεραξία», πού δέν χρειάζεται καμιά σημείωση. *Σημ. μετ.* — *28.*

[20] Στό ρωσ. πρωτότυπο ἀναγράφεται ἡ λέξη «νεβστούπνο» πού ἔχει ποικίλο νόημα καί γιαυτό ἔχει ἀριθμητικό δείχτη παραπομπῆς σέ ἑρμηνευτική σημείωση, ὅπου ἐξηγεῖται μέ ὅτι στό δοσμένο σημεῖο ἡ σημασία τῆς λέξης αὐτῆς εἶναι «ἀβάσιμα». Στήν ἑλληνική ὅμως μετάφραση μπῆκε ἡ ἁπλή καί εὐκολονόητη λέξη «ἀβάσιμα», πού δέ θέλει καμιά ἑρμηνεία. *Σημ. μετ.* — *29:*

[21] Ἀπό δῶ καί πέρα ἡ ἐπεξήγηση «*Σημείωση στή 2η ἔκδοση*» ἀνήκει στόν Β. Ι. Λένιν. Οἱ σημειώσεις αὐτές γράφτηκαν κατά τήν προετοιμασία τῆς δεύτερης ἔκδοσης τοῦ βιβλίου (1908). Οἱ σημειώσεις τῆς σύνταξης σέ τούτη τήν ἔκδοση συνοδεύονται παντοῦ ἀπό τή λέξη «*Ἡ Σύντ.*».— *30.*

[22] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ II, 1955, σελ. 471. — *33.*

[23] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 373. — *35.*

[24] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 595.

Ἡ ἔκφραση «*παραπέμπω ἀπό τόν Πόντιο στόν Πιλάτο*» * σημαίνει ἐπανάληψη ἑνός καί τοῦ ἴδιου πράγματος, γιατί καί τά δυό αὐτά ὀνόματα ἀνήκουν στό ἴδιο πρόσωπο. Ὁ Πόντιος Πιλάτος (Pontius Pilatus) ἦταν ρωμαῖος ἐπίτροπος (γενικός διοικητής) τῆς Ἰουδαίας στά χρόνια 26–36 μ. Χ. — *35.*

[25] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 596. — *36.*

[26] Βλ. Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ.ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 206–208. — *36*

[27] Βλ. Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 362–363. — *37.*

[28] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 394. — *39.*

[29] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 349–524. — *41.*

[30] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 316. — *42.*

[31] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 439. — *45.*

[32] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 314. — *46.*

[33] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 254–255. — *46.*

[34] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 260. — *47.*

[35] Τό βιβλίο τοῦ Ἔντ. Μπέρνσταϊν «Οἱ προϋποθέσεις τοῦ σοσιαλισμοῦ καί τά καθήκοντα τῆς σοσιαλδημοκρατίας», πού ἀναθεωροῦσε τόν ἐπαναστατικό μαρξισμό μέ τό πνεῦμα τοῦ ἀστικοῦ ρεφορμισμοῦ, βγῆκε τό 1899 καί τό πῆρε ὁ Λένιν στήν ἐξορία ὅταν εἶχε κυκλοφορήσει πιά ἡ πρώτη

* Αὐτό στά ἑλληνικά λέγεται «ἀπό τόν Ἄννα στόν Καϊάφα». *Σημ. μετ.*

ἔκδοση τοῦ βιβλίου του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», γιαυτό τό λόγο οἱ κριτικές παρατηρήσεις τοῦ Λένιν γιά τίς ὀπορτουνιστικές θέσεις τοῦ Μπέρνσταϊν μποροῦσαν νά περιληφθοῦν μόνο στή δεύτερη ἔκδοση τοῦ βιβλίου του.

Ὁ Λένιν λέει ὅτι ὁ Μπέρνσταϊν ἀπόχτησε «δόξα Ἡροστράτου».

Ὁ *Ἡρόστρατος* ἦταν κάτοικος τῆς ἀρχαίας πόλης Ἐφέσου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας· σύμφωνα μέ τήν παράδοση τό 356 π. Χ. ἔκαψε τό ναό τῆς Ἀρτέμιδας τῆς Ἐφέσου, πού θεωροῦνταν ἕνα ἀπό τά «ἑφτά θαύματα τοῦ κόσμου», μόνο καί μόνο γιά νά ἀπαθανατίσει τό ὄνομά του. Ἡρόστρατους ὀνομάζουν τούς φιλόδοξους, ὅσους ἐπιδιώκουν νά ἀποκτήσουν δόξα μέ ὁποιοδήποτε τρόπο, ἀκόμα καί μέ ἔγκλημα. — *47.*

36 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. ΙΙΙ, 1955, σελ. 498. — *47.*

37 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. ΙΙΙ, 1955, σελ. 316. — *48.*

38 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. ΙΙΙ, 1955, σελ. 857.
Ἡ παρατήρηση τοῦ Λένιν σχετικά μέ τά λάθη στή ρωσική μετάφραση τοῦ «Κεφαλαίου» ἀναφέρεται στή μετάφραση τοῦ Ν. Φ. Ντανιελσόν (1896). — *50.*

39 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. ΙΙ, 1955, πρόλογος τοῦ Ἔνγκελς, σελ. 16. — *52.*

40 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. ΙΙΙ, 1955, σελ. 854–855.— *54.*

41 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. ΙΙΙ, 1955, σελ. 858. — *54.*

42 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. ΙΙΙ, 1955, σελ. 857–860. — *54.*

43 *Στατιστικά στοιχεῖα ἀπό τίς ἀπογραφές τῶν ζέμστβο τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν* — ἔρευνες τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν ἀπό τά στατιστικά ὄργανα τῶν ζέμστβο. Οἱ ἀπογραφές αὐτές, πού ἐξυπηρετοῦσαν κυρίως φορολογικές ἀνάγκες, πῆραν μεγάλη ἔκταση στά 1880–1890. Οἱ ἀπογραφές τῶν νοικοκυριῶν ἔδιναν πλούσια στοιχεῖα, πού δημοσιεύονταν σέ στατιστικές συλλογές κατά νομό καί κατά κυβερνεῖο. Οἱ στατιστικοί ὅμως τῶν ζέμστβο, πού περισσότεροί τους ἦταν ναρόντνικοι, συχνά ἐπεξεργάζονταν μεροληπτικά καί ταξινομοῦσαν ἐσφαλμένα τά στατιστικά στοιχεῖα, καί μείωναν ἔτσι σέ μεγάλο βαθμό τή σημασία τους. «Αὐτό εἶναι τό πιό ἀδύνατο σημεῖο τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο μας, πού ἔχει νά παρουσιάσει μιά περίφημη ἐργασία σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τήν ἐπιμέλεια καί τή λεπτομέρεια» — ἔγραφε ὁ Λένιν. Στίς στατιστικές συλλογές καί ἐπισκοπήσεις τῶν ζέμστβο πίσω ἀπό τό σωρό τῶν ἀριθμῶν ἐξαφανίζονταν οἱ οἰκονομικοί τύποι τῶν φαινομένων, πίσω ἀπό τίς στῆλες τῶν μέσων ἀριθμῶν χάνονταν οἱ οὐσιαστικές διαφορές καί τά γνωρίσματα τῶν διάφορων ὁμάδων τῆς ἀγροτιᾶς, πού σχηματίστηκαν στήν πορεία τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ.

Ὁ Β. Ι. Λένιν μελετοῦσε ὁλόπλευρα, ἔλεγχε προσεχτικά καί ἐπεξεργαζόταν τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο. Ἔκανε δικούς του ὑπολογισμούς, σύντασσε δελτία καί πίνακες, ἀνέλυε μαρξιστικά καί ταξινομοῦσε ἐπιστημονικά τά συγκεντρωμένα στοιχεῖα γιά τά ἀγροτικά νοικοκυριά. Χρησιμοποιώντας τό πλούσιο ὑλικό τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο, ὁ Λένιν ξεσκέπαζε τά ἐπινοημένα σχήματα τῶν ναρόντνικων κι ἔδινε τήν πραγματική εἰκόνα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας. Τά ὑλικά τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο ὁ Λένιν τά χρησιμοποίησε πλατιά στίς ἐργασίες του καί ἰδιαίτερα στό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία». — *61.*

44 Τό βιβλίο τοῦ Β. Ε. Πόστνικοφ «Τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς Νότιας Ρωσίας» ἀναλύθηκε διεξοδικά ἀπό τόν Λένιν σ' ἕνα ἀπό τά πρῶτα ἔργα του: «Νέες οἰκονομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή», πού μπῆκε στόν πρῶτο τόμο αὐτῆς τῆς ἔκδοσης. Στόν ἴδιο τόμο δημοσιεύτηκαν οἱ παρατηρήσεις τοῦ Λένιν πάνω στό βιβλίο τοῦ Πόστνικοφ. — *61.*

45 *Γῆ τῶν κλήρων* — ἡ γῆ πού ἀφέθηκε στούς ἀγρότες γιά καλλιέργεια μετά τήν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας στή Ρωσία τό 1861· ἡ γῆ ἀποτελοῦσε κοινοτική ἰδιοχτησία καί μοιραζόταν στούς ἀγρότες γιά καλλιέργεια μέ περιοδικούς ἀναδασμούς. — *64.*

46 Ὁ πλήρης τίτλος τῆς πηγῆς αὐτῆς εἶναι «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Ταυρίδας. Στατιστικοί πίνακες γιά τήν οἰκονομική κατάσταση τῶν χωριῶν τοῦ νομοῦ Μελιτόπολης. Παράρτημα τοῦ πρώτου τόμου τῆς συλλογῆς». Συμφερόπολη, 1885. — *65.*

47 *Καταγραμμένα ἄτομα* — πρόκειται γιά τόν ἀρσενικό πληθυσμό τῆς Ρωσίας στήν ἐποχή τῆς δουλοπαροικίας, πού ἦταν ὑποχρεωμένος νά πληρώνει κεφαλικό φόρο ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἡλικία καί τήν ἱκανότητα γιά δουλιά (κυρίως ἀγρότες καί μικροαστοί). Ὁ ἀριθμός τῶν καταγραμμένων ἀτόμων ὑπολογιζόταν μέ εἰδικές ἀπογραφές (τίς λεγόμενες «ρεβίζιγια»), πού ἄρχισαν νά γίνονται στή Ρωσία ἀπό τό 1718· τό 1857–1859 εἶχε γίνει ἡ τελευταία, ἡ δέκατη «ἀπογραφή». Μέ βάση τήν ἀπογραφή γινόταν σέ μιά σειρά περιοχές ἀναδασμός τῆς γῆς μέσα στίς ἀγροτικές κοινότητες. — *95.*

48 Τά στοιχεῖα πού ἔχει ὁ παρακάτω πίνακας ἀναφέρονται στό νομό Κρασνοουφίμσκ· βλ. «Ὑλικά γιά τή στατιστική τοῦ νομοῦ Κρασνοουφίμσκ», μέρος ΙΙΙ, 1894. — *102.*

49 Γιά τίς παρατηρήσεις τοῦ Λένιν στά περιθώρια αὐτῶν τῶν συλλογῶν πού περιέχουν προκαταρκτικούς ὑπολογισμούς, βλ. τή ρωσ. ἔκδ. τῆς Λενιστικῆς συλλογῆς, τόμ. XXXIII, σελ. 144 - 150 καί στά προπαρασκευαστικά ὑλικά τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».— *119.*

50 *Στρατιωτικές ἀπογραφές τῶν ἀλόγων,* — δηλαδή καταγραφή τῶν ἀλόγων, πού εἶναι κατάλληλα γιά τό στρατό σέ περίπτωση ἐπιστράτευσης, — γίνονταν στήν τσαρική Ρωσία, κατά κανόνα, κάθε ἔξι χρόνια. Ἡ πρώτη

ἀπογραφή ἔγινε τό 1876 σέ 33 κυβερνεῖα τῆς Δυτικῆς ζώνης. Ἡ δεύτερη ἀπογραφή ἔγινε τό 1882 σ' ὅλη τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία· τά ἀποτελέσματά της δημοσιεύτηκαν τό 1884 στό βιβλίο «Ἀπογραφή τῶν ἀλόγων τό 1882». Τό 1888 ἡ ἀπογραφή ἔγινε σέ 41 κυβερνεῖα καί τό 1891 στά ὑπόλοιπα 18 κυβερνεῖα καί στόν Καύκασο. Ἡ ἐπεξεργασία τῶν στοιχείων πού συγκεντρώθηκαν ἔγινε ἀπό τήν Κεντρική στατιστική ἐπιτροπή, πού τά δημοσίευσε στίς συλλογές: «Στατιστική τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. XX. Ἡ στρατιωτική ἀπογραφή τῶν ἀλόγων τό 1888» (Πετρούπολη, 1891) καί «Στατιστική τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. XXXI. Ἡ στρατιωτική ἀπογραφή τῶν ἀλόγων τό 1891» (Πετρούπολη, 1894). Ἡ ἑπόμενη ἀπογραφή ἔγινε τό 1893–1894 σέ 38 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας· τά ἀποτελέσματά της δημοσιεύτηκαν στό βιβλίο «Στατιστική τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. XXXVII. Ἡ στρατιωτική ἀπογραφή τῶν ἀλόγων τό 1893 καί τό 1894» (Πετρούπολη, 1896). Τά στοιχεῖα τῆς στρατιωτικῆς ἀπογραφῆς τῶν ἀλόγων τό 1899–1901 σέ 43 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας, σ' ἕνα κυβερνεῖο τοῦ Καυκάσου καί στή στέπα τῶν Καλμούχων τοῦ κυβερνείου Ἀστραχάν ἀποτέλεσαν τόν LV τόμο τῆς «Στατιστικῆς τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας» (Πετρούπολη, 1902). Οἱ στρατιωτικές ἀπογραφές τῶν ἀλόγων εἶχαν χαρακτήρα πραγματικῆς ἔρευνας τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν. Τά στοιχεῖα αὐτῶν τῶν ἀπογραφῶν ὁ Λένιν τά χρησιμοποίησε στό βιβλίο του γιά τή μελέτη τῆς ἀποσύνθεσης τῆς ἀγροτιᾶς. — *137.*

51 Λεπτομερειακή ἀνάλυση τῶν στοιχείων τῆς συλλογῆς τοῦ N. A. Μπλαγκοβέστσενσκι ἔκανε ὁ Λένιν σέ ἰδιαίτερο τετράδιο καί σέ παρατηρήσεις στά περιθώρια τῆς συλλογῆς αὐτῆς, πού δημοσιεύτηκαν στή Λενινιστική συλλογή, τόμ. XXXIII, καί στά προπαρασκευαστικά ὑλικά τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία». — *137.*

52 Ἔτσι τιτλοφορεῖται μιά ἀπό τίς ἐργασίες τοῦ φιλελεύθερου ναρόντνικου B. Π. Βοροντσόφ (B. B.) πού κυκλοφόρησε τό 1892. — *140.*

53 Οἱ «*Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας*», πού ἀναφέρονται ἐδῶ καί παρακάτω, ἀποτελοῦν μιά δεκαεξάτομη ἔκδοση, πού ἔβγαινε σέ τεύχη ἀπό τό 1879 ὥς τό 1887. Ἡ «Ἐπιτροπή γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας» (πού λέγεται γιά συντομία «Ἐπιτροπή βιοτεχνίας») σχηματίστηκε τό 1874 πλάι στό Συμβούλιο γιά τό ἐμπόριο καί τή μανουφακτούρα μέ πρόταση τοῦ πρώτου πανρωσικοῦ συνεδρίου βιομηχάνων, πού ἔγινε τό 1870, ὅπως καί τοῦ δεύτερου πανρωσικοῦ συνεδρίου τῶν γαιοχτημόνων. Ἡ ἐπιτροπή ἀποτελέστηκε ἀπό ἀντιπροσώπους τῶν ὑπουργείων τῶν οἰκονομικῶν, τῶν ἐσωτερικῶν καί τῶν δημοσίων κτημάτων, τῆς Ρωσικῆς γεωγραφικῆς ἑταιρίας, τῆς Ἐλεύθερης οἰκονομικῆς ἑταιρίας, τῆς Ἀγροτικῆς ἑταιρίας Μόσχας, τῆς Ρωσικῆς ἑταιρίας τεχνικῶν μελετῶν καί τῆς Ἑταιρίας ἐνίσχυσης τῆς βιομηχανίας καί τοῦ ἐμπορίου τῆς Ρωσίας. Τά ὑλικά πού δημοσιεύτηκαν στίς «Ἐργασίες» τῆς ἐπιτροπῆς αὐτῆς, συγκεντρώθηκαν κυρίως ἀπό τούς κατά τόπους συνεργάτες της. Ὁ Λένιν, πού μελέτησε λεπτομερειακά ὅλες τίς «Ἐργασίες» τῆς ἐπιτροπῆς, ἄντλησε ἀπ' αὐτές πολυάριθμα στοιχεῖα καί δεδομένα, πού χαρακτηρίζουν τήν ἀνάπτυξη τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων στή βιοτεχνία. — *145.*

54 Στή στήλη αὐτή ὁ Λένιν περιλαβαίνει καί τά ἔσοδα ἀπό τή δενδροκομία καί τήν κτηνοτροφία. — *148.*

55 Ὁ B. I. Λένιν ἔχει ὑπόψη του τίς συζητήσεις πάνω στήν εἰσήγηση τοῦ καθηγητῆ A. I. Τσουπρόφ στό θέμα: «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν στίς διάφορες πλευρές τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς», πού ἔγινε στήν Ἐλεύθερη οἰκονομική ἑταιρία τήν 1 τοῦ Μάρτη 1897. — *151.*

56 K. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 825. — *152.*

57 *Ἀλληλέγγυα εὐθύνη* — ὑποχρεωτική συλλογική εὐθύνη τῶν ἀγροτῶν κάθε ἀγροτικῆς κοινότητας γιά τήν ἔγκαιρη καί πλήρη καταβολή τῶν χρηματικῶν ὀφειλῶν καί τήν ἐκπλήρωση κάθε εἴδους ὑποχρέωσης πρός ὄφελος τοῦ κράτους καί τῶν τσιφλικάδων (φορολογίες, δόσεις ἐξαγορᾶς, ἐπιστράτευση νεοσυλλέκτων κτλ.). Αὐτή ἡ μορφή οἰκονομικῆς ὑποδούλωσης τῶν ἀγροτῶν, πού διατηρήθηκε καί μετά τήν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας στή Ρωσία καταργήθηκε μόλις τό 1906. — *153.*

58 Πρόκειται γιά τήν ἀγροτική μεταρύθμιση τοῦ Στολίπιν πού μέ τούς κουλάκους πήγαινε νά δημιουργήσει ἕνα σταθερό στήριγμα στό χωριό. Ἡ τσαρική κυβέρνηση δημοσίευσε στίς 9 (22) τοῦ Νοέμβρη 1906 τό διάταγμα γιά τή διαδικασία τῆς ἐξόδου τῶν ἀγροτῶν ἀπό τήν κοινότητα καί τή μετατροπή τοῦ γεωργικοῦ κλήρου σέ ἀτομική ἰδιοχτησία. Ἀφοῦ ἐπικυρώθηκε μέ ὁρισμένες τροποποιήσεις ἀπό τήν Κρατική δούμα καί τό Συμβούλιο Ἐπικρατείας τό διάταγμα αὐτό ὀνομάστηκε νόμος τῆς 14 τοῦ Ἰούνη 1910. Σύμφωνα μ' αὐτό τό νόμο τοῦ Στολίπιν (πού ὀνομάστηκε ἔτσι ἀπό τό ὄνομα τοῦ προέδρου τοῦ Ὑπουργικοῦ συμβουλίου Π. A. Στολίπιν) ὁ ἀγρότης μποροῦσε νά βγεῖ ἀπό τήν κοινότητα, νά πάρει τόν γεωργικό του κλῆρο σάν ἀτομική του ἰδιοχτησία, μποροῦσε νά πουλήσει τόν κλῆρο του. Ἡ ἀγροτική κοινότητα ἦταν ὑποχρεωμένη νά δόσει στούς ἀγρότες πού βγαίναν ἀπ' αὐτήν κλῆρο συγκεντρωμένο σ' ἕνα μέρος (χοῦτορ, ὀτρούμπ). Ἡ μεταρύθμιση τοῦ Στολίπιν δυνάμωσε τό προτσές τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στήν ἀγροτική οἰκονομία, τῆς διαφοροποίησης τῆς ἀγροτιᾶς καί ὄξυνε τήν ταξική πάλη στό χωριό.

Ὁ B. I. Λένιν ἀνέλυσε τό χαρακτήρα καί τή σημασία τοῦ στολιπινισμοῦ σέ μιά σειρά ἔργα του, ἰδιαίτερα στό «Ἀγροτικό πρόγραμμα τῆς σοσιαλδημοκρατίας στήν πρώτη ρωσική ἐπανάσταση τοῦ 1905–1907» (βλ. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 13ος, σελ. 195–396). — *154.*

59 Ὁ Λένιν ἀναλύει τά στοιχεῖα τοῦ Ντρέξλερ στό ἔργο του «Τό ἀγροτικό πρόβλημα καί οἱ „κριτικοί" τοῦ Μάρξ», κεφ. XI. «Ἡ κτηνοτροφία στό μικρό καί στό μεγάλο νοικοκυριό» (βλ. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 13ος, σελ. 161–173). — *156.*

60 Οἱ ἐκφράσεις «ἕνα τέταρτο τοῦ ἀλόγου» καί «ζωντανό στατιστικό κλάσμα», ἀνήκουν στό συγγραφέα Γκλέμπ Οὐσπένσκι. Βλ. τά δοκίμιά του

«Ζωντανοί ἀριθμοί» στή συλλογή ἔργων τοῦ Γ. Οὐσπένσκι, ρωσ. ἔκδ., τόμ. 7ος, 1957, σελ. 483–497. — *156*.

[61] Ἡ πείνα τοῦ 1891, πού ἔπληξε μέ ἰδιαίτερη δύναμη τά ἀνατολικά καί τά νοτιοανατολικά κυβερνεῖα τῆς Ρωσίας, ὡς πρός τήν ἔκτασή της ξεπερνοῦσε ὅλες τίς προηγούμενες ἀνάλογες θεομηνίες στή χώρα. Προκάλεσε τή μαζική καταστροφή τῶν ἀγροτῶν κι ἐπιτάχυνε ταυτόχρονα τό προτσές τῆς δημιουργίας ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία. Γιά τό ζήτημα αὐτό ἔγραψε ὁ Ἔνγκελς στό ἄρθρο του «Ὁ σοσιαλισμός στή Γερμανία» (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς, Ἅπαντα, ρωσ. ἔκδ., τόμ. 16ος, μέρος ΙΙ, 1936, σελ. 239–254). Ὁ Ἔνγκελς ἔθιξε τό θέμα αὐτό καί στά γράμματά του πρός τόν Νικολάι—ον μέ ἡμερομηνία 29 τοῦ Ὀχτώβρη 1891, 15 τοῦ Μάρτη καί 18 τοῦ Ἰούνη 1892 («Γράμματα τοῦ Κ. Μάρξ καί τοῦ Φ. Ἔνγκελς πρός τόν Νικολάι—ον μέ προσθήκη μερικῶν περικοπῶν ἀπό γράμματά τους σέ ἄλλα πρόσωπα». Πετρούπολη, 1908). Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἅπαντα, ρωσ. ἔκδ., τόμ. 28ος, 1940, σελ. 367–370. — *163*.

[62] Στή θεωρία τῶν ναρόντνικων γιά τή «λαϊκή παραγωγή» ὁ Λένιν ἔκανε ἤδη κριτική στό βιβλίο του «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;» (βλ. τόν 1ο τόμο τούτης τῆς ἔκδοσης, τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου). — *163*.

[63] Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν γιά τό ἄρθρο τοῦ Φ. Α. Στσερμπίνα δημοσιεύτηκαν στή Λενινιστική συλλογή, τόμ. XXXIII, καί περιλήφθηκαν στόν 4ο τόμο τούτης τῆς ἔκδοσης. — *167*.

[64] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 508–509. — *170*.

[65] *Ἐπιτροπή Βαλούγεφ* — «Ἐπιτροπή γιά τή μελέτη τῆς κατάστασης τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στή Ρωσία», πού εἶχε ἐπικεφαλῆς τόν Π. Α. Βαλούγεφ, ὑπουργό τοῦ τσάρου. Τό 1872–1873 ἡ ἐπιτροπή συγκέντρωσε πλούσιο ὑλικό γιά τήν κατάσταση τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στή Ρωσία μετά τή μεταρρύθμιση: ἐκθέσεις τῶν διοικητῶν κυβερνείων, δηλώσεις καί καταθέσεις τσιφλικάδων, προεστῶν κι εὐγενῶν, διάφορων διοικήσεων τῶν ζέμστβο, ἐπαρχιακῶν διοικήσεων, σιτεμπόρων, παπάδων τῶν χωριῶν, κουλάκων, στατιστικῶν καί ἀγροτικῶν ἑταιριῶν καί διάφορων ἱδρυμάτων, συνδεμένων μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία. Τά ὑλικά αὐτά δημοσιεύτηκαν στό βιβλίο «Ἔκθεση τῆς ὑπό τῆς αὐτοῦ αὐτοκρατορικῆς μεγαλειότητος συσταθείσης ἐπιτροπῆς γιά τή μελέτη τῆς σημερινῆς κατάστασης τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί τῆς ἀγροτικῆς παραγωγικότητας στή Ρωσία» (Πετρούπολη, 1873). — *170*.

[66] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 802.
Ἡ παρατήρηση τοῦ Λένιν ὅτι ὁ ὅρος «Arbeitsrente» δέν ἀποδίδεται καλά μέ τήν ἔκφραση «γαιοπρόσοδος ἐργασίας» ἀφορᾶ τή μετάφραση τοῦ Ν. Φ. Ντανιελσόν (1896). — *171*.

[67] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 808–809. — *172*.

[68] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 810. — *172*.

[69] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 812. — *173*.

[70] «*Ντάρστβεννικοι*» ἤ ἀγρότες ντάρστβεννικοι — μιά μερίδα πρώην δουλοπάροικων ἀγροτῶν πού κατά τή μεταρρύθμιση τοῦ 1861, ἔπειτα ἀπό «συμφωνία» μέ τόν τσιφλικά, πῆραν δωρεάν (χωρίς ἐξαγορά) ἕναν ἄθλιο κλῆρο, πού ἀποτελοῦσε μόνο τό ἕνα τέταρτο τοῦ λεγόμενου «ἀνώτερου» ἤ «νόμιμου», δηλ. τοῦ γεωργικοῦ κλήρου πού καθόριζε ὁ νόμος γιά μιά δοσμένη περιοχή. Ὅλο τό ὑπόλοιπο μέρος τῶν πρώην γεωργικῶν κλήρων τό ἅρπαζε ὁ τσιφλικάς πού καί μετά τήν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας κρατοῦσε ὑποχείριους τούς «ντάρστβεννικούς» του, πού τούς εἶχε ἀφαιρέσει τή γῆ τους μέ τή βία. Τόν «δωρεάν» κλῆρο ὁ λαός τόν ἔλεγε «τεταρτάκι», κλῆρο «γιά ἕνα ὀρφανό», «γιά μιά γάτα» καί «κλῆρο τοῦ Γκαγκάριν» (ἀπό τό ὄνομα τοῦ πρίγκηπα Π. Π. Γκαγκάριν, πού πρότεινε τό σχέδιο νόμου γιά τούς «δωρεάν» κλήρους). — *176*.

[71] «*Τριοχντνέβνικοι*» — μιά ἀπό τίς κατηγορίες τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, πού εἶχαν ἀγροτικό κλῆρο κι ἕνα φτωχό νοικοκυριό: ἦταν μεροκαματιάρηδες πού ἀναγκάζονταν νά δουλεύουν μέ δουλικούς ὅρους γιά τό ψωμί ἤ γιά 20–30 ρούβλια σ' ὅλο τό καλοκαίρι 3 μέρες τή βδομάδα στό νοικοκυριό τοῦ κουλάκου ἤ τοῦ τσιφλικᾶ. Αὐτός ὁ τύπος ἀγρεργάτη μέ κλῆρο ἦταν πολύ διαδομένος στά βορειοδυτικά κυβερνεῖα τῆς τσαρικῆς Ρωσίας. — *176*.

[72] *Περιοχή Ὀστζέισκ* — ἡ περιοχή Βαλτικῆς τῆς τσαρικῆς Ρωσίας, πού ἀπαρτιζόταν ἀπό τά κυβερνεῖα τῆς Ἐσθονίας, τῆς Κουρλανδίας καί τῆς Λιβονίας. Σήμερα ἡ περιοχή αὐτή ἀποτελεῖ τά ἐδάφη τῶν Σοβιετικῶν Σοσιαλιστικῶν Δημοκρατιῶν τῆς Λεττονίας καί τῆς Ἐσθονίας. — *177*.

[73] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 170–171. — *181*.

[74] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 340–344, 607–611, 622–623. — *181*.

[75] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 608. — *181*.

[76] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 344. — *181*.

[77] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 340–341. — *181*.

[78] Τά πρῶτα ἔξι ὑποκεφάλαια τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ δημοσιεύτηκαν ἀρχικά μέ τή μορφή ἄρθρου στό περιοδικό «Νατσάλο», τεῦχος 3, Μάρτης τοῦ 1899 (σελ. 96–117) μέ τόν τίτλο «Ἡ ἐκτόπιση τῆς οἰκονομίας πού βασίζεται στήν ἀγγαρεία ἀπό τήν καπιταλιστική οἰκονομία στή σύγχρονη ρωσική γεωργία». Τό ἄρθρο συνοδευόταν ἀπό τήν παρακάτω σημείωση τῆς σύνταξης: «Τό ἄρθρο αὐτό ἀποτελεῖ ἀπόσπασμα ἀπό μιά μεγάλη μελέτη τοῦ ἀρθρογράφου γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία». — *187*.

[79] Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς, Ἅπαντα, ρωσ. ἔκδ., τόμ. 16ος, μέρος Ι, 1937, σελ. 287. — *189*.

[80] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 803. — *189.*

[81] *Προσωρινά ὑπόχρεοι ἀγρότες* ἦταν οἱ πρώην δουλοπάροικοι ἀγρότες, πού καί μετά τήν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας τό 1861 ἦταν ὑποχρεωμένοι σέ ἀντάλλαγμα γιά τή χρήση τοῦ γεωργικοῦ κλήρου νά ἐκπληρώνουν ὁρισμένες ὑποχρεώσεις (δοσίματα σέ εἶδος ἤ σέ χρῆμα κι ἀγγαρεῖες) ἀπέναντι στούς τσιφλικάδες. Τό «καθεστώς τῶν προσωρινῶν ὑποχρεώσεων» διαρκοῦσε ὥσπου νά ἐξαγοράσουν οἱ ἀγρότες, μέ τή συγκατάθεση τῶν τσιφλικάδων, τό γεωργικό τους κλῆρο καί νά τόν κάνουν δικό τους. Τό πέρασμα στήν ἐξαγορά ἔγινε ὑποχρεωτικό γιά τούς τσιφλικάδες μόνο μέ τό διάταγμα τοῦ 1881, πού καθόρισε τή λήξη τῶν «ὑποχρεωτικῶν σχέσεων» τῶν ἀγροτῶν πρός τούς τσιφλικάδες ἀπό τήν 1 τοῦ Γενάρη 1883. — *190.*

[82] Τή συλλογή «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σέ μερικές πλευρές τῆς ρωσικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας» (δυό τόμους) ὁ Λένιν τήν ἔλαβε στήν ἐξορία στό χωριό Σουσένσκογε τό 1897 καί μελέτησε ἐπισταμένα τά στοιχεῖα της τόν καιρό πού δούλευε τό ἔργο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία». Αὐτό τό δείχνουν οἱ πολυάριθμες παρατηρήσεις τοῦ Λένιν στά περιθώρια τῆς συλλογῆς. Οἱ σημειώσεις τοῦ Λένιν πάνω στό ἀναφερόμενο βιβλίο δημοσιεύτηκαν στή Λενινιστική συλλογή, τόμ. XXXIII, καί περιλήφθηκαν καί στόν 4ο τόμο τούτης τῆς ἔκδοσης. Ξεσκεπάζοντας τήν ἐντελῶς ἀβάσιμη μέθοδο τῶν στατιστικῶν «μέσων ὅρων», πού συγκαλύπτουν τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, ὁ Λένιν ἐλέγχει ἐπισταμένα καί χρησιμοποιεῖ τό συγκεκριμένο ὑλικό, πού ὑπάρχει στή συλλογή. Ἔτσι, στίς σελ. 153 καί 170 τοῦ πρώτου τόμου ὁ Λένιν φτιάχνει ἕνα συνοπτικό πίνακα γιά τή διάδοση πού ἔχουν σέ ὁρισμένα κυβερνεῖα τῆς Ρωσίας τά διάφορα συστήματα οἰκονομίας (τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα, τό σύστημα ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί τό μικτό). Τά ὑλικά αὐτά μέ μικρές συμπληρώσεις ἀπό ἄλλες πηγές μπῆκαν στόν παρακάτω πίνακα. — *192.*

[83] *Κυκλική καλλιέργεια* — μιά ἀπό τίς μορφές ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί μίσθωσης τσιφλικάδικης γῆς μέ ἐπαχθεῖς ὅρους ἀπό τούς ἀγρότες στή Ρωσία, τῆς ἐποχῆς μετά τή μεταρύθμιση. Μέ τή μορφή αὐτή τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ὁ ἀγρότης ἀναλάβαινε τήν ὑποχρέωση γιά λεπτά πού πῆρε, γιά χειμερινό δάνειο ἤ γιά γῆ πού μίσθωσε, νά καλλιεργήσει γιά τόν τσιφλικά, μέ δικά του ἐργαλεῖα καί μέ δικά του ἄλογα, ἕνα «κύκλο», δηλ. μιά ντεσιατίνα ἀνοιξιάτικα, μιά ντεσιατίνα φθινοπωρινά, καί ὁρισμένες φορές νά κοσίσει καί μιά ντεσιατίνα λιβάδι. — *197.*

[84] *Σκόπστσινα* λεγόταν στίς νότιες περιοχές τῆς Ρωσίας ἡ ὑποδουλωτική μίσθωση μέ εἶδος, ὅταν ὁ μισθωτής κατέβαλλε στό γαιοχτήμονα «ἀπό τή θημωνιά» ἕνα καθορισμένο μέρος τῆς σοδιᾶς (τή μισή, κάποτε καί περισσότερο) καί ἐπιπλέον ἕνα μέρος τῆς δουλιᾶς του πήγαινε συνήθως στόν τσιφλικά σάν διάφορες «ξεπληρωμές μέ δουλιά». — *200.*

[85] *Truck-system* — σύστημα πληρωμῆς τοῦ μεροκάματου στούς ἐργάτες μέ ἐμπορεύματα καί προϊόντα ἀπό καντίνες τῶν ἐργοστασίων, πού ἀνῆκαν στούς ἐργοστασιάρχες. Ἀντί νά πληρώνουν τό μεροκάματο σέ χρῆμα τ' ἀφεντικά ἀνάγκαζαν τούς ἐργάτες νά παίρνουν ἀπ' αὐτές τίς καντίνες εἴδη κατανάλωσης κακῆς ποιότητας καί σέ ἀνεβασμένες τιμές. Τό σύστημα αὐτό, πού ἀποτελεῖ πρόσθετο μέσο ἐκμετάλλευσης τῶν ἐργατῶν, ἦταν πολύ διαδομένο στίς βιοτεχνικές περιοχές τῆς Ρωσίας. — *200.*

[86] *Σμέρδοι* — χωρικοί τῆς παλιᾶς Ρωσίας (IX–XIII αἰώνα), πού βρίσκονταν σέ φεουδαρχική ἐξάρτηση καί δούλευαν ἀγγαρεία στό νοικοκυριό τοῦ πρίγκηπα ἤ ἄλλων κοσμικῶν καί κληρικῶν φεουδαρχῶν καί τούς πλήρωναν γεώμορα.

«*Ρούσκαγια Πράβντα*» — ὁ πρῶτος γραφτός κώδικας νόμων καί διαταγμάτων τῶν ἡγεμόνων τῆς παλιᾶς Ρωσίας τοῦ XI–XII αἰώνα. Τά ἄρθρα τοῦ «Ρούσκαγια Πράβντα» ἀποσκοποῦσαν στήν προστασία τῆς φεουδαρχικῆς ἰδιοχτησίας καί τῆς ζωῆς τῶν φεουδαρχῶν. Τά ἄρθρα αὐτά μαρτυροῦν ὅτι γινόταν σκληρή ταξική πάλη τῆς ὑποδουλωμένης ἀγροτιᾶς τῆς παλιᾶς Ρωσίας ἐνάντια στούς ἐκμεταλλευτές. — *204.*

[87] Τά στενογραφημένα πραχτικά γιά τίς συζητήσεις τῆς 1 καί τῆς 2 τοῦ Μάρτη 1897 δημοσιεύτηκαν στίς «Ἐργασίες τῆς Ἐλεύθερης οἰκονομικῆς ἑταιρίας», 1897, τεῦχος 4.

ΑΕΟΕ — Αὐτοκρατορική Ἐλεύθερη οἰκονομική ἑταιρία — ἡ πρώτη στή Ρωσία ἐπιστημονική οἰκονομική ἑταιρία πού ἱδρύθηκε τό 1765 στήν Πετρούπολη κι ὅπως ἀναφερόταν στό καταστατικό, εἶχε σκοπό «τή διάδοση στό κράτος γνώσεων ὠφέλιμων γιά τή γεωργία καί τή βιομηχανία». Ἡ ἑταιρία εἶχε τρία τμήματα: 1) ἀγροτικῆς οἰκονομίας, 2) τεχνικῶν γεωργικῶν καλλιεργειῶν καί ἀγροτεχνικῆς καί 3) ἀγροτικῆς στατιστικῆς καί πολιτικῆς οἰκονομίας. Ἡ ΕΟΕ περιλάβαινε ἐπιστήμονες προερχόμενους ἀπό τούς φιλελεύθερους εὐγενεῖς καί τήν ἀστική τάξη· διεξῆγε ἔρευνα μέ ἐρωτηματολόγια, ὀργάνωνε ἀποστολές γιά τή μελέτη τῶν διάφορων κλάδων τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας καί διάφορων περιοχῶν τῆς χώρας· ἔβγαζε κατά περιόδους τίς «Ἐργασίες τῆς ΕΟΕ», ὅπου δημοσιεύονταν τά ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν καί οἱ στενογραφημένες εἰσηγήσεις καί συζητήσεις πού γίνονταν στά τμήματα τῆς ἑταιρίας. Οἱ ἐργασίες τῆς ΕΟΕ ἀναφέρονται ἐπανειλημμένα ἀπό τόν Β. Ι. Λένιν στά ἔργα του. — *212.*

[88] *Πίνδαρος* — λυρικός ποιητής τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, πού ἐξύμνησε στούς στίχους του τούς φημισμένους νικητές τῶν ἀθλητικῶν ἀγώνων. Τό ὄνομα Πίνδαρος δίνεται σ' ὅλους τούς «ὑμνωδούς» πού ξεπερνοῦν κάθε μέτρο. Πίνδαρο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς φάμπρικας ὀνομάζει ὁ Μάρξ τόν ἀπολογητή τοῦ καπιταλισμοῦ δόκτορα Γιούρ (βλ. Κ. Μάρξ «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 423 καί τόμ. III, 1955, σελ. 401). — *235.*

[89] *Ἡ Ἐπιτροπή Ζβέγκιντσεφ* σχηματίστηκε τό 1894 δίπλα στή διεύθυνση τῶν ζέμστβο τοῦ ὑπουργείου ἐσωτερικῶν γιά νά ἐπεξεργαστεῖ τά μέτρα σχετικά μέ τό «διακανονισμό τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων καί τή ρύθμιση τῆς κίνησης τῶν ἀγρεργατῶν». — *244.*

[90] Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἅπαντα, ρωσ. ἔκδ., τόμ. 16ος, μέρος I, 1937, σελ. 274. — *247.*

[91] Στήν πρώτη ἔκδοση τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» (1899) ὁ πίνακας αὐτός εἶχε τήν παρακάτω μορφή: — *255.*

50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας

Περίοδοι	Πληθυσμός				Καλλιεργούμενη ἔκταση (ὅλων τῶν δημητριακῶν, δηλαδή ὅλων τῶν σιτηρῶν σύν τῆς πατάτας) — Χιλιάδες τσέτβερτ				Καθαρή συγκομιδή (ὅλων τῶν δημητριακῶν, δηλαδή ὅλων τῶν σιτηρῶν σύν τῆς πατάτας)				Καλλιεργούμενη ἔκταση πατάτας				Καθαρή συγκομιδή πατάτας				Σέ κάθε ἄτομο τοῦ πληθυσμοῦ ἀναλογοῦν τσέτβερτ καθαρῆς συγκομιδῆς		
	σέ χιλιάδες	σέ % %				σέ % %				σέ % %				σέ % %				σέ % %				δημητριακῶν	πατάτας	σιτηρά συνολικῶς
1864–66	61 400	100			72 225	100			152 851	100			6 918	100			16 996	100			2,21	0,27	2,48
1870–79	69 853	114	100		75 620	104	100		211 325	138	100		8 757	126	100		30 379	178	100		2,59	0,43	3,02
1883–87	81 725	132	117	100	80 293	111	106	100	255 178	166	120	100	10 847	156	123	100	36 164	212	119	100	2,68	0,44	3,12
1885–94	86 282	140	123	105	92 616	128	122	115	265 254	173	126	104	16 552	239	187	152	44 348	260	146	123	2,57	0,50	3,07

92 Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Λένιν σχετικά μ' αὐτή τή συλλογή καί οἱ προκαταρκτικοί ὑπολογισμοί δημοσιεύτηκαν στή Λενινιστική Συλλογή, τόμ. XXXIII καί περιλήφθηκαν στά προπαρασκευαστικά ὑλικά τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία». — *256*.

93 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 769–770. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν γιά τή ρωσική μετάφραση ἀναφέρονται στήν ἔκδοση τοῦ 1896, πού προετοιμάστηκε ἀπό τόν Ν. Φ. Ντανιελσόν. — *261*.

94 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 683–684. —*261*.

95 «*Ἀντικαταστατά πράγματα*» («res fungibilis») — παλιός νομικός ὅρος, χρησιμοποιούμενος ἀκόμα ἀπό τήν ἐποχή τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου. «Ἀντικαταστατά πράγματα» ὀνομάζονται ἐκεῖνα τά πράγματα, πού στίς συμβάσεις καθορίζονται μέ ἁπλή ἔνδειξη τοῦ ἀριθμοῦ τους ἤ τοῦ μέτρου τους («τόσα πούτια σίκαλη», «τόσα τοῦβλα»).

Τσιβιλιστές — νομικοί ἀσχολούμενοι μέ τό ἀστικό δίκαιο (ἡ λέξη τσιβιλιστές — λατινικά «civilistis» στή μετάφραση τοῦ κειμένου ἀποδόθηκε: εἰδικοί τοῦ ἀστικοῦ δικαίου. *Σημ. μετ.*). — *273*.

96 *Τσέτβερτ* — παλιό ρωσικό μέτρο χωρητικότητας γιά τά στερεά ἴσο μέ 209,91 λ. καί γιά τά ὑγρά ἴσο μέ 3,0748 λ. — *295*.

97 *Μπέρκοβετς* — παλιό ρωσικό μέτρο βάρους, ἴσο μέ 10 πούτια (1 πούτι = 16,3 κιλά. *Σημ. μετ.*). — *297*.

98 Βλ. Ε. Μ. Ντεμέντιεφ, «Ἡ φάμπρικα, τί δίνει στόν πληθυσμό καί τί παίρνει ἀπ' αὐτόν», Μόσχα, 1893, σελ. 88–97. — *303*.

99 Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἅπαντα, 2η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 4ος, σελ. 173. — *321*.

100 Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους. Ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1949, σελ. 292–293. — *323*.

101 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο». ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 669. — *328*.

102 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 313. — *328*.

103 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 698, 648. — *329*.

104 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 239–240. — *330*.

105 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 238. — *330*.

106 *Ἰδιοχτησία τῶν γενῶν* — ἰδιοχτησία πού ἀνῆκε σ' ὅλο τό γένος στούς Κελτικούς λαούς. — *331*.

107 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 630 καί 820. — *331*.

108 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 127. — *333*.

109 Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἅπαντα, 2η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 4ος, σελ. 100–101. — *334*.

110 Πρόκειται γιά τό ἄρθρο τοῦ Φ. Ἔνγκελς «Τό ἀγροτικό ζήτημα στή Γαλλία καί στή Γερμανία», πού δημοσιεύτηκε στό τεῦχος 10 τοῦ γερμανικοῦ σοσιαλδημοκρατικοῦ περιοδικοῦ «Die Neue Zeit», τό 1894–1895 (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς, Ἅπαντα, ρωσ. ἔκδ., τόμ. 16ος, μέρος II, 1936, σελ. 439–461). Γάλλοι «μαθητές» εἶναι ἡ καμουφλαρισμένη, ἐξαιτίας τῆς λογοκρισίας, ὀνομασία τῶν μαρξιστῶν (ἤ τῶν «γάλλων σοσιαλιστῶν μαρξιστικῆς κατεύθυνσης», ὅπως τούς λέει ὁ Ἔνγκελς στό ἀναφερόμενο ἔργο). — *334*.

[111] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 820. — *335.*

[112] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 826. — *335.*

[113] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 630–631. — *335.*

[114] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 737. — *336.*

[115] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 738–739. — *337.*

[116] *Antrag Kanitz* — πρόταση τοῦ Κάνιτς, ἀντιπροσώπου τῶν γαιοχτημόνων, πού ὑποβλήθηκε τό 1894–1895 στό γερμανικό ράιχσταγ γιά νά αναλάβει ἡ κυβέρνηση τήν ἀγορά ὅλων τῶν σιτηρῶν πού εἰσάγονται ἀπό τό ἐξωτερικό, καί νά τά πουλάει ὕστερα ἡ ἴδια σέ μέση τιμή. Ἡ πρόταση αὐτή ἀπορίφθηκε ἀπό τό ράιχσταγκ. — *338.*

[117] Ὁ Λένιν ἀξιολογεῖ τήν ἔρευνα καί τήν ταξινόμηση τῶν σταδίων καί τῶν μορφῶν ἀνάπτυξης τῆς βιομηχανίας πού κάνει ὁ Μπιοῦχερ, στό κεφάλαιο VII τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», στήν ὑποσημείωση τῆς σελ. 551. Τό μέρος τοῦ βιβλίου τοῦ Μπιοῦχερ, τό ἀφιερωμένο στήν προέλευση τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, ὁ Λένιν τό μετάφρασε στά ρωσικά, ὅπως φαίνεται, ἀνάμεσα στό πρῶτο δεκαπενθήμερο τοῦ Γενάρη 1896 καί στό Νοέμβρη τοῦ 1897, ὅταν βρισκόταν φυλακή στήν Πετρούπολη καί ἐξορία στό χωριό Σουσένσκογε· ἡ μετάφραση δέν εἶχε δημοσιευτεῖ. — *340.*

[118] Στά μέσα τοῦ XIX αἰώνα στήν πόλη Ἀρζαμάς καί στά περίχωρά της ἦτἂν πλατιά ἀναπτυγμένη ἡ παραγωγή πλεχτῶν ὑποδημάτων ἀπό ποικιλόχρωμο μαλλί, μέ κεντήματα. Στή δεκαετία 1860–1870 στό Ἀρζαμάς, στό μοναστήρι Νικόλσκογε καί στό χωριό Βίγεζνταγια Σλομπόντα παράγονταν κάθε χρόνο μέχρι δέκα χιλιάδες καί πλέον ζευγάρια πλεχτῶν ὑποδημάτων πού πουλιοῦνταν στήν ἐμποροπανήγυρη τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ καί στέλνονταν καί στή Σιβηρία, στόν Καύκασο καί σ' ἄλλες περιοχές τῆς Ρωσίας. — *349.*

[119] *Μανίλοφ* — ἕνας ἀπό τούς ἥρωες τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Ν. Β. Γκόγκολ «Νεκρές ψυχές», πού ἔγινε προσηγορικό τοῦ τύπου τοῦ ἄβουλου ὀνειροπόλου, τοῦ κούφιου φαντασιοκόπου, τοῦ ἀργόσχολου φλύαρου. — *364.*

[120] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 328. — *365.*

[121] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 329. — *366.*

[122] *Χρυσικοί* — αὐτοί πού ἀσκοῦσαν τό ἐπάγγελμα τοῦ χρυσοχόου, ἔφτιαναν ἀπό διάφορα μέταλλα (χρυσό, ἀσήμι, κασσίτερο, χαλκό κτλ.) λεπτές ταινίες πού χρησιμοποιοῦνταν τότε πλατιά γιά τή διακόσμηση διάφορων εἰδῶν, καθώς καί εἰκόνων καί ἄλλων ἀντικειμένων ἐκκλησιαστικῆς χρήσης. — *366.*

[123] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 341–342. — *368.*

[124] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 281, 286–287, 306, 336–339. — *371.*

[125] Οἱ *κοσμηματοποιοί*, πού δούλευαν στόν κλάδο αὐτό φτιάχναν ψεύτικα κοσμήματα ἀπό χρωματιστό γυαλί: χάντρες, σκουλαρίκια κτλ. — *382.*

[126] Στό ἀναφερόμενο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τοῦ Κόρσακ «Οἱ μορφές τῆς βιοτεχνίας κτλ.» στή σελ. 101 ἀνάμεσα στά ἱστορικά ντοκουμέντα ἀναφέρεται καί τό συμβόλαιο χρέους πού συνέταξε ὁ μητροπολίτης Κυπριανός γιά τό μοναστήρι Κωνσταντίνος καί Ἑλένη τό 1391, ὅπου ἀπαριθμοῦνται οἱ ὑποχρεώσεις τῶν ἀγροτῶν: οἱ ἀγρότες ἦταν ὑποχρεωμένοι νά κάνουν διάφορες ἀγροτικές ἐργασίες στά χωράφια τῶν μοναστηριῶν (νά ὀργώνουν καί νά σπέρνουν τά μοναστηριακά χωράφια, νά μαζεύουν τή σοδιά, νά θερίζουν τό χόρτο, νά ἁλωνίζουν τή σίκαλη, νά ψήνουν τό ψωμί, νά παράγουν μπύρα, νά ψαρεύουν κτλ.), καθώς καί νά ἐκπληρώνουν διάφορες ἄλλες ὑποχρεώσεις, λογουχάρη, «νά γνέθουν τό λινάρι, πού θά δώσει ὁ ἡγούμενος στό χωριό». Ἐκτός ἀπ' αὐτό, ἀνάμεσα στίς ὑποχρεώσεις, πού ἐπιβάλλονταν ἀπό τόν ἰδιοχτήτη τῆς γῆς στούς ἀγρότες, ἦταν, ὅπως λέγανε τότε, «*ὁ θέρος καί ἡ χουσμεκιά*», δηλ. «μικροδουλιές καί μικροϋπηρεσίες». — *389.*

[127] «*Κρατικοί ἀγρότες μέ ἰδιοχτησία σέ τσέτβερτ*» εἶναι μιά κατηγορία ἀγροτῶν τῆς τσαρικῆς Ρωσίας, πού ἀνῆκαν ἄλλοτε στό κράτος, ἀπόγονοι κατώτερων ἀξιωματικῶν καί ὑπαλλήλων πού εἶχαν ἐγκατασταθεῖ τό XV–XVII αἰώνα σάν ἔποικοι στίς ἀκρινές περιοχές τοῦ κράτους τῆς Μόσχας. Οἱ ἔποικοι αὐτοί (κοζάκοι, μόνιμοι στρατιωτικοί, φαντάροι) ἦταν ἐπιφορτισμένοι μέ τή φρούρηση τῶν συνόρων καί παίρναν γιά προσωρινή ἤ κληρονομική χρήση μικρά κομμάτια γῆς, πού μετριοῦνταν σέ *τσέτβερτ* (μισή ντεσιατίνα) (μιά ντεσιατίνα = 10 920 τ.μ. *Σημ. μετ.*). Ἀπό τό 1719 οἱ ἔποικοι αὐτοί τοῦ δημοσίου ἄρχισαν νά ὀνομάζονται μονοοικοκυρέοι. Οἱ μονοοικοκυρέοι εἶχαν παλιότερα διάφορα προνόμια, εἶχαν τό δικαίωμα νά ἔχουν στήν ἐξουσία τους ἀγρότες. Στή διάρκεια τοῦ XIX αἰώνα οἱ μονοοικοκυρέοι ἐξομοιώθηκαν βαθμιαῖα, ὅσον ἀφορᾶ τά δικαιώματα, μέ τούς ἄλλους ἀγρότες. Μέ τό διάταγμα τοῦ 1866 ἡ γῆ τῶν μονοοικοκυρέων (γῆ τῶν τσέτβερτ) ἀναγνωρίστηκε σάν ἀτομική τους ἰδιοχτησία καί περνοῦσε κληρονομικά στά μέλη τῆς οἰκογένειας τῶν πρώην μονοοικοκυρέων (τῶν ἀγροτῶν μέ ἰδιοχτησία σέ τσέτβερτ). — *392.*

[128] *Ἐλεύθεροι ζευγίτες* — κατηγορία ἀγροτῶν πού ἀπαλλάχθηκαν ἀπό τή δουλοπαροικιακή ἐξάρτηση, σύμφωνα μέ τό νόμο τῆς 20 τοῦ Φλεβάρη 1803, πού ἐπέτρεπε στούς τσιφλικάδες νά ἀφήνουν τούς ἀγρότες ἐλεύθερους καί νά τούς δίνουν γῆ, μέ ὅρους καθοριζόμενους ἀπό τούς ἴδιους τούς τσιφλικάδες. — *393.*

[129] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 346–348. — *397.*

[130] Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἅπαντα, 2η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 4ος, σελ. 155. — *397.*

[131] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 376. — *397.*

132 «*Ζαγκλόντι»* — ἔτσι λέγανε ὁρισμένες φορές τούς ἰδιοχτῆτες οἰκιακῶν ἐργαστηρίων πού νοίκιαζαν τά ἐργαστήρια αὐτά στούς ἐργοστασιάρχες γιά ἐγκατάσταση χειροκίνητων ἀργαλειῶν· στά ἐργαστήρια αὐτά δούλευαν καί οἱ ἴδιοι. Ὁ ζαγκλόντι, δηλ. ὁ ἰδιοχτήτης τοῦ ἐργαστηρίου, σύμφωνα μέ τό συμβόλαιο πού ἔκλεινε μέ τόν ἐργοστασιάρχη, θέρμαινε τό ἐργαστήριο, τό ἐπισκεύαζε, προμήθευε στούς ὑφαντουργούς πρῶτες ὕλες γιά τήν παραγωγή νήματος, ἔστελνε τήν ἕτοιμη παραγωγή στό ἀφεντικό καί ὁρισμένες φορές ἐκτελοῦσε καί χρέη ἐπιστάτη τῶν ἐργατῶν. — *398*.

133 Τό «*Ζιμνιάκ*» βρισκόταν σέ ἀπόσταση 5 χιλιομέτρων ἀπό τό χωριό Κόζλοβα τοῦ νομοῦ Ἀλεξάντροβσκ τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ. — *406*.

134 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 349–358. — *409*.

135 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 349–358. — *411*.

136 «*Μαρντάστσι*» — κάτοικοι τῆς περιοχῆς Μαρντάς πού βρίσκεται στό βορειοανατολικό μέρος τοῦ νομοῦ Σούγια τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ, ἡ ὁποία ἀποτελοῦνταν ἀπό τίς ἐπαρχίες Ντουνιλόβσκαγια καί Γιουρτσακόβσκαγια. — *420*.

137 Πρόκειται γιά ἐργαστήρια ὑποδηματοποιίας: στά ἐργαστήρια σταμπαρίσματος γινόταν τό τεζάρισμα τῶν παπουτσιῶν ὅπως καί τό καθάρισμα τοῦ δέρματος μέ τό ξυστήρι· τά ἀποξέσματα πού μέναν ὕστερα ἀπό τό καθάρισμα τοῦ δέρματος πήγαιναν γιά κατασκευή συγκολλημάτων. Στά ἐργαστήρια συγκόλλησης ἤ ἀποξεσμάτων συγκολλοῦσαν τά ἀποξέσματα καί τό προϊόν αὐτό χρησιμοποιόταν γιά τακούνια καί πάτους. — *424*.

138 *Βιβλία καταγραφῆς* — βασικά ντοκουμέντα γιά τή φορολογική ἐπιβάρυνση τῶν κατοίκων τῶν πόλεων, τῶν κωμοπόλεων καί τῶν χωριῶν· ἀνέγραφαν τό εἶδος τῶν γαιῶν, τήν οἰκονομική κατάσταση τῶν κατοίκων, περιέγραφαν τούς δρόμους, τά προάστια, τά μοναστήρια, τά ὀχυρά κτλ. Ἡ καταγραφή γινόταν ἐπὶ τόπου ἀπό τούς «καταγραφεῖς», δηλ. ἀπό εἰδικές ἐπιτροπές πού στέλνονταν ἀπό τό κέντρο. Τά πιό παλιά βιβλία καταγραφῆς ἀνάγονται στά τέλη τοῦ XV αἰώνα, τά πιό πολλά ὅμως ἀπό τά διασωθέντα ἀνάγονται στό XVII αἰώνα. — *429*.

139 Μέ τό νόμο τῆς 2 τοῦ Ἰούνη 1897 ἡ ἐργάσιμη μέρα γιά τίς βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις καί τά μηχανουργεῖα τῶν σιδηροδρόμων καθορίστηκε σέ 11 $^1/_2$ ὧρες (10 ὧρες γιά τή νυχτερινή ἐργασία). Πρίν ἀπ' αὐτό τό νόμο ἡ ἐργάσιμη μέρα στή Ρωσία ἦταν ἀπεριόριστη καί ἔφτανε τίς 14–15 ὧρες καί περισσότερο. Ἡ τσαρική κυβέρνηση ἀναγκάστηκε νά ἐκδόσει τό νόμο τῆς 2 Ἰούνη 1897 κάτω ἀπό τήν πίεση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, πού καθοδηγιόταν ἀπό τή λενινιστική «Ἕνωση ἀγώνα γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς ἐργατικῆς τάξης». Λεπτομερειακή ἀνάλυση τοῦ νόμου καί κριτική του ἔγινε ἀπό τόν Λένιν στήν μπροσούρα «Ὁ νέος ἐργοστασιακός νόμος» (βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 275 - 329). — *432*.

140 *Χρυσοαργυρονηματουργία* — παραγωγή λεπτῶν ἀργυρῶν ἤ χρυσῶν νημάτων γιά τίς χρυσοποικιλτικές ἐργασίες. — *435*.

141 Ὁ ἑπόμενος πίνακας συντάχτηκε μέ βάση ἕναν πιό λεπτομερειακό πίνακα, πού εἶχε δημοσιευτεῖ στό «Βέστνικ Φινάνσοφ», τεῦχος 42, 1898. — *438*.

142 Ὡς τό 1864 οἱ ὁπλοποιοί τῆς Τούλας ἦταν δουλοπάροικοι, δημόσιοι (κρατικοί) ὁπλοποιοί καί ζοῦσαν σέ ἰδιαίτερους συνοικισμούς (δημόσιος συνοικισμός τῶν σιδεράδων κτλ.). Χωρίζονταν σέ συνεργεῖα πού κατασκεύαζαν κάνες, κοντάκια, κινητά οὐραῖα, συσκευές κτλ. Γιά τήν ἐκτέλεση τῶν βοηθητικῶν ἐργασιῶν εἶχαν προσκολληθεῖ στά ἐργοστάσια τῆς Τούλας δουλοπάροικοι ἀγρότες μερικῶν χωριῶν. Οἱ ἀγρότες αὐτοί ἔφτιαχναν γιά τούς ὁπλοποιούς ξυλοκάρβουνα, φύλαγαν τά δάση πού ἀνῆκαν στά ἐργοστάσια, δούλευαν στίς αὐλές τῶν ἐργοστασίων. Τόν καιρό τῆς ἀπελευθέρωσης ἀπό τή δουλοπαροικία στήν Τούλα ὑπῆρχαν συνολικά περίπου 4 χιλιάδες μαστόροι ὁπλοποιοί, ἀπό τούς ὁποίους 1276 δούλευαν στά ἐργοστάσια καί 2362 στά σπίτια τους· μαζί μέ τίς οἰκογένειές τους οἱ ὁπλοποιοί ξεπερνοῦσαν τίς 20 χιλιάδες ἄτομα. — *439*.

143 Πρόκειται γιά τή φάμπρικα «Ἑταιρία ὑποδηματοβιομηχανίας Πετρούπολης» (βλ. «Κατάλογο γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια», Πετρούπολη, 1897, ἀρ. 13 450, σελ. 548–549). — *446*.

144 Κ. Μάρξ. «Τὸ Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 751–752. — *449*.

145 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. ΙΙΙ, 1955, σελ. 340–341. — *457*.

146 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 349–350. — *458*.

147 Μ. Κ. Γκορμπουνόβα. «Τά γυναικεῖα ἐπαγγέλματα στό κυβερνεῖο Μόσχας», μέρος IV («Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας. Τμῆμα οἰκονομικῆς στατιστικῆς», τόμ. VII, μέρος II, Μόσχα, 1882). Εἰσαγωγή, σελ. IX. — *460*.

148 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 484 καί ἑπόμενες, 648 καί ἑπόμενες. — *463*.

149 Βλ. Ε. Ν. Ἀντρέγιεφ. «Ἡ βιοτεχνική παραγωγή στή Ρωσία μέ βάση τίς ἔρευνες τῆς „Ἐπιτροπῆς γιά τή μελέτη τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς στή Ρωσία“ καί ἄλλες πηγές». Πετρούπολη, 1885, σελ. 69 καί τήν μπροσούρα τοῦ ἰδίου «Ἡ βιοτεχνική παραγωγή στή Ρωσία», Πετρούπολη, 1882, σελ. 12. — *468*.

150 Γιά τό χαρακτηρισμό τῆς ἀνάπτυξης τῆς μεγάλης βιομηχανίας τῆς Ρωσίας μετά τή μεταρύθμιση ὁ Λένιν ἐπεξεργάστηκε ἐπιστημονικά πολυάριθμα στοιχεῖα τῆς ἐργοστασιακῆς στατιστικῆς ἐκείνης τῆς ἐποχῆς (ἐπίσημους ὁδηγούς, χωριστές μονογραφίες, ἔρευνες καί συλλογές, διάφορες ἐκθέσεις, πού δημοσιεύτηκαν στά περιοδικά καί στίς ἐφημερίδες, εἰσηγήσεις καί ἄλλες πηγές). Αὐτό τό δείχνουν οἱ σημειώσεις τοῦ Λένιν πάνω σέ βιβλία καί ἄλλα ὑλικά, πού δημοσιεύτηκαν στό δεύτερο μέρος τῆς Λενινιστικῆς συλλογῆς, τόμ. XXXIII, ὅπως καί στόν τόμο τῶν προ-

παρασκευαστικῶν ὑλικῶν * τούτης τῆς ἔκδοσης. Ὁ Λένιν ἀξιολογεῖ τίς βασικές πηγές τῆς ἐργοστασιακῆς στατιστικῆς καί στό ἄρθρο του «Σχετικά μέ τό ζήτημα τῆς στατιστικῆς μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» (βλ. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 4ος, σελ. 1–31). — *473.*

151 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 480. — *474.*

152 Πρόκειται γιά τά «Ὑλικά γιά τή στατιστική τοῦ νομοῦ Κρασνοουφίμσκ τοῦ κυβερνείου Πέρμ», βιβλίο V, μέρος Ι (Ἐργοστασιακή περιοχή). Καζάν, 1894. Στή σελ. 65 τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ὑπάρχει ἕνας πίνακας, πού ἔχει τόν τίτλο «Στοιχεῖα γιά μιά ἐργατική ὁμάδα πού εἶχε χρεωθεῖ, δουλεύοντας σ᾿ ἕνα συνεργεῖο τοῦ ἐργοστασίου Ἀρτίνσκι τό 1892». — *509.*

153 Ὁ Λένιν παραθέτει περικοπή ἀπό τό βιβλίο «Ἡ μεταλλουργική βιομηχανία τῆς Ρωσίας». Ἔκδοση τῆς Διεύθυνσης μεταλλείων. Ἡ παγκόσμια ἔκθεση «Κολόμβος» πού ἔγινε τό 1893 στό Σικάγο. Πετρούπολη, 1893, σελ. 52. — *510.*

154 Στήν πρώτη ἔκδοση τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» στόν πίνακα ὑπῆρχαν στοιχεῖα γιά τό 1890 καί τό 1896 πού παραλείφθηκαν στή δεύτερη ἔκδοση. Ἐκτός ἀπ᾿ αὐτά, τά στοιχεῖα τῆς πρώτης ἔκδοσης γιά τό 1897 διαφέρουν κάπως ἀπό τά στοιχεῖα γιά τόν ἴδιο χρόνο, πού παραθέτονται στή δεύτερη ἔκδοση. Τό ἀντίστοιχο μέρος τοῦ πίνακα στήν πρώτη ἔκδοση ἔχει ἔτσι:

Χρονιά	Παραγωγή χυτοσίδηρου σέ χιλ. πούτια						Συνολική ἐξόρυξη πετροκάρβουνου στήν αὐτοκρατορία σέ ἑκατομ. πούτια
	Συνολικά στήν αὐτοκρατορία	%	Στά Οὐράλια	%	Στό Νότο	%	
1890	56 560	100	28 174	49,7	13 418	23,7	367,2
1896	98 414	100	35 457	36,6	39 169	39,7	547,2
1897	113 982	100	40 850	35,8	46 350	40,6	—

Σχετικά μέ τά στοιχεῖα γιά τό 1897 στήν πρώτη ἔκδοση μπαίνει ἡ παρακάτω ὑποσημείωση, πού ἐπίσης παραλείφθηκε στή δεύτερη ἔκδοση: «Τό 1898 ἡ παραγωγή χυτοσίδηρου στήν αὐτοκρατορία ὑπολογίζεται σέ 133 ἑκατομμύρια πούτια, ἀπό τά ὁποῖα 60 ἑκατομ. πούτια στό Νότο καί 43 ἑκατομ. πούτια στά Οὐράλια («Ρούσκιγε Βέντομοστι», 1899, ἀρ. φύλλου 1)». — *511.*

155 Τόν πίνακα αὐτόν ὁ Λένιν τόν συμπλήρωσε ἀργότερα μέ ἀντίστοιχα στοιχεῖα γιά τό 1908 (βλ. τή φωτοτυπία στή σελ. 539). Τά στοιχεῖα πού ἔχει ἡ ἐπισημείωση τοῦ Λένιν πάρθηκαν ἀπό τή «Συλλογή ἐκθέσεων τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας γιά τό 1908» (σελ. 50–51), πού βγῆκε τό 1910. Συνεπῶς, ἡ προσθήκη τοῦ Λένιν ἀνάγεται στό 1910 ἤ στό 1911. Αὐτό δείχνει, ὅτι ὁ Λένιν καί τήν ἐποχή ἐκείνη ἐξακολουθοῦσε νά δουλεύει τό βιβλίο του. Στά προπαρασκευαστικά ὑλικά τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» περιλήφθηκαν ἐξ ὁλοκλήρου οἱ σημειώσεις τοῦ Λένιν στό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», ἔκδοση τοῦ 1908. — *536.*

156 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 648. — *554.*

157 Τόν καιρό πού βρισκόταν στήν ἐξορία στό χωριό Σουσένσκογε ὁ Β. Ι. Λένιν μαζί μέ τή Ν. Κ. Κρούπσκαγια μετάφρασε ἀπό τά ἀγγλικά τόν πρῶτο τόμο καί θεώρησε τή μετάφραση τοῦ δεύτερου τόμου τοῦ βιβλίου τοῦ Σ. καί τῆς Β. Οὐέμπ «Ἡ θεωρία καί ἡ πράξη τοῦ ἀγγλικοῦ τρεϊντγιουνιονισμοῦ». Ὁ πρῶτος τόμος τοῦ βιβλίου τῶν Οὐέμπ — «μετάφραση ἀπό τά ἀγγλικά τοῦ Βλαντίμιρ Ἰλίν», δηλ. τοῦ Λένιν, κυκλοφόρησε στήν Πετρούπολη τό 1900 ἀπό τόν ἐκδοτικό οἶκο τῆς Ο. Ν. Πόποβας· ὁ δεύτερος τόμος βγῆκε τό 1901. — *557.*

158 «*Φάμπρικα Χλοῦντοφ*» εἶναι ἡ «Ἑταιρία βαμβακονηματουργίας τοῦ Ἐγκόροβσκ, τῶν ἀδελφῶν Α. καί Γ. Χλοῦντοφ» (ἡ φάμπρικα βρισκόταν στήν πόλη Ἐγκόροβσκ τοῦ κυβερνείου Ριαζάν). Τά στοιχεῖα πού στήν ὑποσημείωσή του βάζει ὁ Λένιν σέ παρένθεση (γιά τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν καί τήν ἀξία τῆς παραγωγῆς), πάρθηκαν ἀπό τόν «Κατάλογο γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» (Πετρούπολη. 1897, ἀρ. 763, σελ. 36). — *560.*

159 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 751–752. — *562.*

160 *Λάστ* — μονάδα μέτρησης τοῦ ἐκτοπίσματος τῶν ἐμπορικῶν πλοίων στή Ρωσία, πού χρησιμοποιόταν ὥς τίς ἀρχές τοῦ ΧΧ αἰώνα· τό ἐκτόπισμα τοῦ λάστ σέ ὄγκο ἰσοῦται μέ 5,663 κ. μ. καί σέ βάρος μέ 2 τόνους περίπου. — *581.*

161 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. ΙΙΙ, 1955, σελ. 650. — *589.*

162 Στήν πρώτη ἔκδοση τοῦ βιβλίου ὕστερα ἀπό τίς λέξεις αὐτές ὑπάρχει ἡ παρακάτω ὑποσημείωση: «Πίνακ. ἀρ. ΧΧΧ. Αὐτή τή „Συνοπτική συλλογή" (Βορόνεζ 1897) τήν πήραμε ὅταν πιά τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ βιβλίου εἶχε πάει γιά τύπωμα». — *595.*

163 *Σομπακέβιτς* — ἥρωας τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Ν. Β. Γκόγκολ «Νεκρές ψυχές», πού προσωποποιεῖ ἕναν τύπο ἀπολίτιστου καί ἄπληστου τσιφλικᾶ. — *618.*

164 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 748. — *619.*

165 «*Κύριος Κουπόν*» — παραστατική ἔκφραση πού εἶχε καθιερωθεῖ στή φιλολογία τῆς περιόδου 1880–1900 καί συμβόλιζε τό κεφάλαιο καί τούς κεφαλαιοκράτες. Τήν ἔκφραση «Ὁ κύριος Κουπόν» τήν ἔβαλε σέ κυκλοφορία ὁ συγγραφέας Γκλέμπ Οὐσπένσκι στά δοκίμιά του «Βαριά ἁμαρτήματα» (πρωτοδημοσιεύτηκαν στό περιοδικό «Ρούσκαγια Μίσλ» 1888, τεῦχος 12, σελ. 174). Βλ. ἐπίσης τό δοκίμιο τοῦ Γκλέμπ Οὐσπένσκι «Στόν Καύκασο». Πλήρης συλλογή ἔργων του, τόμ. 8, 1957, σελ. 164–165. — *623.*

166 «*Ποκρούτ*» — μορφή οἰκονομικῶν σχέσεων τῶν ἀνθρώπων μέσα στούς συνεταιρισμούς, πού ἁλιεύουν κήτη καί ψάρια στά βόρεια τῆς Ρωσίας.

Ἡ ἴδια ἡ λέξη «ποκρούτ» σημαίνει τή μίσθωση ἑνός ἀνθρώπου στό συνεργεῖο ἤ τή μερίδα πού ἔπαιρνε ἀπό τό ψάρεμα ὁ κάθε συνέταιρος. Στό συνεταιρισμό αὐτοῦ τοῦ εἴδους τά μέσα πού χρειάζονταν γιά τό ψάρεμα, ἀνῆκαν στό ἀφεντικό, ἀπό τό ὁποῖο οἱ ἐργάτες ἦταν ἀπόλυτα ἐξαρτημένοι. Τό ἀφεντικό ἔπαιρνε συνήθως τά $^2/_3$ τοῦ ἁλιεύματος καί οἱ ἐργάτες μόνο τό $^1/_3$. Οἱ ἐργάτες ἦταν ἀναγκασμένοι νά δίνουν τή μερίδα τους στό ἀφεντικό σέ χαμηλές τιμές καί νά ξοφλοῦν τό λογαριασμό τους μέ ἐμπορεύματα, πράγμα πού ἦταν πολύ ἀσύμφορο γιά τούς ἐργάτες. — *628.*

167 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 7. — *630.*

168 Τό ἄρθρο «*Ἄκριτη κριτική*» ἀποτελεῖ ἀπάντηση τοῦ Β. Ι. Λένιν στήν ἐχθρική κριτική τοῦ «νόμιμου μαρξιστῆ» Π. Ν. Σκβορτσόφ, γιά τό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία». Ὁ Β. Ι. Λένιν ἄρχισε νά γράφει τό ἄρθρο τό Γενάρη τοῦ 1900 στό χωριό Σουσένσκογε κατά τίς τελευταῖες βδομάδες τῆς ἐξορίας του· αὐτό τό ἀναφέρει ἡ Ν. Κ. Κρούπσκαγια σέ ἕνα γράμμα της πρός τή Μ. Α. Οὐλιάνοβα μέ ἡμερομηνία 19 τοῦ Γενάρη 1900. Τό ἄρθρο τέλειωσε τό Μάρτη τοῦ 1900, ὅταν εἶχε γυρίσει πιά ὁ Λένιν ἀπό τήν ἐξορία· δημοσιεύτηκε στό περιοδικό «Ναούτσνογε Ὀμποζρένιγε» τό Μάη–Ἰούνη τοῦ 1900. Τό ἄρθρο αὐτό ἦταν ἡ τελευταία ἐργασία τοῦ Λένιν, πού δημοσιεύτηκε στό νόμιμο τύπο τῆς Ρωσίας πρίν ἀπό τήν ἀναχώρησή του στό ἐξωτερικό.

«*Ναούτσνογε Ὀμποζρένιγε*» («Ἐπιστημονική Ἐπιθεώρηση») — ἐπιστημονικό καί κοινωνικοπολιτικό περιοδικό, πού ἔβγαινε στήν Πετρούπολη ἀπό τό 1894 ὥς τό 1903, στήν ἀρχή κάθε βδομάδα καί κατοπινά κάθε μήνα. Τό περιοδικό δέν εἶχε καθορισμένη κατεύθυνση, ἀλλά «ἀκολουθώντας τή μόδα», ὅπως ἔλεγε ὁ Λένιν, διέθετε τίς σελίδες του στούς μαρξιστές. Στό περιοδικό αὐτό εἶχαν δημοσιευτεῖ οἱ ἐργασίες τοῦ Λένιν: «Καί πάλι γιά τό ζήτημα τῆς θεωρίας τῆς πραγματοποίησης» (1899), «Ἄκριτη κριτική» (1900) καί ἄλλες. Στό περιοδικό συνεργάζονταν ὁ Γκ.Β. Πλεχάνοφ, ὁ Ντ. Ι. Μεντελέγεφ, ὁ Κ. Ε. Τσιολκόβσκι. — *639.*

169 Οἱ λέξεις πού εἶναι σέ εἰσαγωγικά («Τσί-τσι-κοφ...» κτλ.), ἀποτελοῦν παράφραση ἑνός χωρίου τοῦ ἔργου τοῦ Ν. Γ. Τσερνισέβσκι «Δοκίμια γιά τή ρωσική λογοτεχνία τῆς περιόδου τοῦ Γκόγκολ»: «...Μιά πνευματώδικη ἀνάλυση τῶν „Νεκρῶν ψυχῶν" θά μποροῦσε νά γραφεῖ ὡς ἑξῆς. Ἀφοῦ ἀναγράψει κανείς τόν τίτλο τοῦ βιβλίου: „Οἱ περιπέτειες τοῦ Τσίτσικοφ ἤ Νεκρές ψυχές" ν' ἀρχίσει ἀπευθείας ἔτσι: „Οἱ κρυάδες τοῦ Τσχί! τσχι! κοφ — μή νομίζεις, ἀναγνώστη, ὅτι φταρνίστηκα... κτλ. κτλ. Πρίν ἀπό εἴκοσι περίπου χρόνια ὑπῆρχαν ἀναγνῶστες πού τό θεωροῦσαν αὐτό πνευματῶδες"» (Ν. Γ. Τσερνισέβσκι. «Δοκίμια γιά τή ρωσική λογοτεχνία τῆς περιόδου τοῦ Γκόγκολ». Πετρούπολη. 1892, σελ. 64). — *644.*

170 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 113–114. — *646.*

171 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 112–113. — *646.*

172 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 471. — *648.*

173 Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 358. — *649.*

174 Τό ἄρθρο τοῦ Λένιν «Καί πάλι γιά τή θεωρία τῆς πραγματοποίησης», δημοσιεύτηκε μέ τήν ὑπογραφή «Β. Ἰλίν» στό περιοδικό «Ναούτσνογε Ὀμποζρένιγε», τεῦχος 8, Αὔγουστος 1899 (βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 4ος). σελ. 68 - 88). — *663.*

175 «*Προσπάθεια „ν' ἀνοίξουν τά μάτια" τοῦ κοινοῦ σχετικά μέ τό ἀνακάτεμα τοῦ μαρξισμοῦ μέ τήν ἀστική ἐπιστήμη*» — κριτική τοῦ στρουβισμοῦ, τοῦ «νόμιμου μαρξισμοῦ», πού ἔκανε ὁ Β. Ι. Λένιν στήν ἐργασία του «Τό οἰκονομικό περιεχόμενο τοῦ ναροντνικισμοῦ καί ἡ κριτική του στό βιβλίο τοῦ κ. Στροῦβε (Ἡ ἀντανάκλαση τοῦ μαρξισμοῦ στήν ἀστική φιλολογία). Ἀπ' ἀφορμή τό βιβλίο τοῦ Π. Στροῦβε: „Κριτικές παρατηρήσεις σχετικά μέ τό πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας"». Πετρούπολη. 1894. Ἡ ἐργασία αὐτή περιλαβαίνεται στόν πρῶτο τόμο, τόσο τῆς σημερινῆς ὅσο καί τῶν προηγουμένων ἐκδόσεων τῶν Ἁπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν. Στήν ἐργασία ξεσκεπάζεται ἡ πραγματική φύση τῶν «νόμιμων μαρξιστῶν» σάν ἀστῶν δημοκρατῶν πού προσπαθοῦσαν νά χρησιμοποιήσουν τή σημαία τοῦ μαρξισμοῦ καί τό ἐργατικό κίνημα πρός τό συμφέρον τῆς ἀστικῆς τάξης. Ὁ Λένιν ἐπισήμανε ὅτι ὁ στρουβισμός, «ὁ νόμιμος μαρξισμός» ἀποτελεῖ τό ἔμβρυο τοῦ διεθνοῦς ἀναθεωρητισμοῦ πού πῆρε ἀργότερα τή μορφή τοῦ μπερνσταϊνισμοῦ καί τοῦ καουτσκισμοῦ. Τά ἑπόμενα χρόνια ὁ Λένιν ἔδειξε τή νομοτελειακή ἐξέλιξη τῶν στρουβιστῶν σέ ἀνοιχτούς ὑπερασπιστές τοῦ καπιταλισμοῦ· πολλοί ἀπό τούς «νόμιμους μαρξιστές» ἔγιναν κατόπιν καντέτοι, μέλη τοῦ κύριου κόμματος τῆς ρωσικῆς ἀστικῆς τάξης. Ὁ Λένιν ἔκανε ἀκατάπαυστα ἀδιάλλακτη πάλη ἐνάντια σ' ὅλες τίς ἐκδηλώσεις τῆς ἀστικῆς «κριτικῆς τοῦ μαρξισμοῦ», πού ἀποσκοποῦσε στήν ἐξύμνηση καί στήν ὑπεράσπιση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος. — *664.*

176 «Συστηματική ἀνάλυση τῆς κατεύθυνσης αὐτῆς» ἔκανε ὁ Β. Ι. Λένιν στό ἔργο του «Ὑλισμός κι ἐμπειριοκριτικισμός». Αὐτό τό σπουδαιότατο φιλοσοφικό ἔργο γράφτηκε ἀπό τόν Λένιν τό 1908 καί ἐκδόθηκε σέ χωριστό βιβλίο στή Μόσχα τό 1909. — *665.*

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΚΑΙ ΠΗΓΩΝ ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΕΙ Ή ΠΑΡΑΘΕΤΕΙ ΠΕΡΙΚΟΠΕΣ ΤΟΥΣ Ο Β.Ι.ΛΕΝΙΝ

* Μέ ἀστερίσκο σημειώνονται τά βιβλία στά ὁποῖα ὑπάρχουν σημειώσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν. Τά βιβλία αὐτά φυλάγονται στό Ἀρχεῖο τοῦ Ἰνστιτούτου μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ.

πολη, 1897, τεῦχος 4, Ἰούλης–Αὔγουστος, σελ. 1–95. — *151, 212, 321.*

*— 1898, τεῦχος 1, Γενάρης–Φλεβάρης, σελ. 1–41. — *479, 566.*

— 1898, τεῦχος 2, Μάρτης–Ἀπρίλης, σελ. 117–147. — *580.*

*— 1898, τεῦχος 5, Σεπτέμβρης–Ὀχτώβρης, σελ. 1–107. — *479, 481, 566.*

Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχη I–XVI. Πετρούπολη, 1879–1887. 16 τόμ. — *145–146, 400, 466, 552, 553–554.*

— Τεῦχος I. [Δράση τῆς ἐπιτροπῆς]. 1879. 248 σελ. — *343, 347–348.*

— Τεῦχος II. [Κυβερνεῖα Καλούγκας καί Νίζνι Νόβγκοροντ]. 1879. 128, 28, 101–120 σελ. — *344, 365, 407, 414.*

— Τεῦχος III. [Κυβερνεῖο Νίζνι Νόβγκοροντ]. 1880. 29–134, 121–177, 11 σελ. — *347–348, 365, 381–382, 383, 384, 419, 450.*

— Τεῦχος IV. [Κυβερνεῖα Νίζνι Νόβγκοροντ καί Ὀλόνετς]. 1880. IV, 97–119, 135–317, 179–226, 20 σελ. — *383, 422–423, 462.*

— Τεῦχος V. [Κυβερνεῖα Τσερνίγκοφ, Τβέρ, Μόσχας καί Νίζνι Νόβγκοροντ]. 1880. IV, 319–487, 227–309, 21–63 σελ. — *344–345, 353, 402, 404–405, 623.*

— Τεῦχος VI. [Κυβερνεῖα Νίζνι Νόβγκοροντ καί Γιαροσλάβλ]. 1880. IV, 121–174, 489–776, 311–364, 65–95 σελ. — *349, 365, 405, 418, 435, 560.*

— Τεῦχος VII. [Κυβερνεῖα Νίζνι Νόβγκοροντ, Γιαροσλάβλ, Τούλας, Ριαζάν καί Νόβγκοροντ]. 1881. II, 777–1225, 365–391, 97–128, 6 σελ. — *375, 439–442, 450, 560.*

— Τεῦχος VIII. [Κυβερνεῖα Νίζνι Νόβγκοροντ, Τούλας, Τβέρ, Νόβγκοροντ καί Χερσώνας]. 1882. II, 175–245, 1227–1907, 129–149 σελ. — *349, 382, 408, 413, 423, 553, 560.*

— Τεῦχος IX. [Κυβερνεῖα Κοστρομά, Τούλας καί Νίζνι Νόβγκοροντ]. 1883. II, 247–271, 1909–2592, 393–458, 151–252 σελ. — *316, 344–345, 347–348, 350, 382, 407, 412–413, 416–419, 426–427, 434, 437–438, 439, 440, 442, 466–467, 560–561.*

— Τεῦχος X. [Κυβερνεῖα Τβέρ, Γιαροσλάβλ, Τούλας, Βλαντίμιρ καί Πέρμ]. 1883. II, 273–300, 2593–3056 σελ. — *145–146, 366, 376, 420, 440.*

— Τεῦχος XI. [Κυβερνεῖο Βιάτκας]. 1884. II, 301–346, 1–453 (3057–3509) σελ. — *420, 466, 552, 554, 558.*

— Τεῦχος XII. [Κυβερνεῖο Βιάτκας]. 1884. II, 347–368, 455–876 (3511–3932) σελ. — *553, 558.*

— Τεῦχος XIII. [Κυβερνεῖο Κοστρομά]. 1885. IV, 369–397, 1–433 (3933–4365) σελ. — *349.*

— Τεῦχος XIV. [Κυβερνεῖο Κοστρομά]. 1885. III, 399–513, 1–145, 1–232 (4367–4598) σελ.— *313.*

— Τεῦχος XV. [Κυβερνεῖο Κοστρομά]. 1886. II, 515–538, 1–141, 1–277 (4599–4875) σελ. — *405.*

— Τεῦχος XVI. [Κυβερνεῖο Βιάτκας]. 1887. I, 539–605, 1–101, 1–251 (4877–5127) σελ. — *509–510.*

Ἐργασίες τῆς φορολογικῆς ἐπιτροπῆς. Μέρος 3. — *290.*

Ἐρμόλοφ, Α. Σ. Συστήματα γεωργίας καί ἀμειψισπορές. — Στό βιβλίο: Ἡ ἀγροτική καί δασική οἰκονομία τῆς Ρωσίας. Μέ 47 χάρτες καί διαγράμματα. Πετρούπολη, ἔκδοση τῆς διεύθυνσης γεωργίας καί ἀγροτικῆς βιομηχανίας τοῦ ὑπουργείου δημοσίων κτημάτων, 1893, σελ. 81–96. — *257.*

Ἐσωτερικά Νέα. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1896, τεῦχος 31, σελ. 192–194, στή στήλη: Ἐμπόριο καί βιομηχανία.— *229.*

Ἐσωτερικά Νέα. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 4, σελ. 212–214, στή στήλη: Ἐμπόριο καί βιομηχανία. — *229.*

Ἐσωτερικά Νέα. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 6, σελ. 318–320, στή στήλη: Ἐμπόριο καί βιομηχανία. — *229.*

Ἐσωτερική ἀνασκόπηση. Νέα στοιχεῖα σχετικά μέ τά πλανόδια ἐπαγγέλματα. — «Ρούσκαγια Μίσλ», Μόσχα, 1896, τεῦχος 11, σελ. 224–228. — *599.*

Ἐφιμένκο, Α. Οἱ συνεταιρισμοί τοῦ κυβερνείου Ἀρχάγγελου. — Στό βιβλίο: Συλλογή ὑλικῶν γιά τούς συνεταιρισμούς στή Ρωσία. Ἔκδοση τοῦ τμήματος Πετρούπολης τῆς ἐπιτροπῆς γιά τίς ἀγροτικές, πιστωτικές-ἀποταμιευτικές καί βιομηχανικές ἑταιρίες. Μέρος 2, Πετρούπολη, 1874, σελ. 1–174. — *628.*

Ζέριγκ, Μ. Τό σιτεμπόριο στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς. — Στό βιβλίο: Ἡ γαιοχτησία καί ἡ ἀγροτική οἰκονομία. Ἄρθρα ἀπό τό Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Μετάφραση ἀπό τά γερμανικά. Μόσχα, Βοντοβόζοβι, 1896, σελ. 281–286. — *273.*

«*Ζίζν*», Πετρούπολη, 1899, τεῦχος 8, σελ. 377. — *286.*

— 1899, τεῦχος 10, σελ. 175–179. — *664.*

— 1900, τεῦχος 2, σελ. 297–306. — *664.*

Ζμπάνκοφ, Ντ. Ν. Ἡ ἐπίδραση τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων στήν κίνηση

τοῦ πληθυσμοῦ. — «Βράτς», Πετρούπολη, 1895, τεῦχος 25, σελ. 703–705. — *558, 573.*

*— *Ἡ ἐπίδραση τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων στήν κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ κυβερνείου Κοστρομά, σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τοῦ 1866–1883.* (Μέ διαγράμματα καί ἐπεξηγήσεις τῶν διαγραμμάτων). — Στό βιβλίο: Ὑλικά γιά τή στατιστική τοῦ κυβερνείου Κοστρομά. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Β. Πιρόγκοφ. Τεῦχος VII. Κοστρομά, ἔκδοση τῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ κυβερνείου Κοστρομά, 1887, σελ. 1–117. — *551, 552, 558, 573, 597–598, 603–605, 608.*

*— *Ἡ ὑγειονομική ἔρευνα στίς φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια τοῦ κυβερνείου Σμολένσκ.* Τεῦχος I–II. Σμολένσκ, ἔκδ. τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Σμολένσκ, 1894–1896.

* Τεῦχος I. 1894. 290 σελ. — *272, 486, 565.*

* Τεῦχος II. 1896. III, 477, 66 σελ. — *296–297, 565, 576.*

— *Μπάμπγια στορονά.* Στατιστική ἐθνογραφική μελέτη. Στό βιβλίο: Ὑλικά γιά τή στατιστική τοῦ κυβερνείου Κοστρομά. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Β. Πιρόγκοφ. Τεῦχος VIII. Κοστρομά, ἔκδοση τῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ κυβερνείου Κοστρομά, 1891, σελ. 1–136. — *558, 573, 598, 604–605, 608.*

— *Σχέδιο γενικοῦ προγράμματος γιά τήν ἔρευνα τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων.* (Συντάχθηκε ἔπειτα ἀπό πρόταση τοῦ τμήματος στατιστικῆς τοῦ συλλόγου Νομικῶν τῆς Μόσχας). Μόσχα, 1891, 16 σελ. — *558, 573.*

— *Τά πλανόδια ἐπαγγέλματα ἀπό τίς πόλεις στήν ἐπαρχία στό νομό Σολιγκάλιτς, τοῦ κυβερνείου Κοστρομά.* — «Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», Μόσχα, 1890, τεῦχος 9, σελ. 130–148. Στή σελίδα τοῦ τίτλου τοῦ βιβλίου τά ἀρχικά τοῦ συγγραφέα γράφτηκαν κατά λάθος: Ντ. I. — *558, 573, 599, 606, 608.*

— *Τά πλανόδια ἐπαγγέλματα στό κυβερνεῖο Σμολένσκ τό 1892–1895.* (Παράρτημα στά ὑλικά γιά τή διάδοση τῆς σύφιλης καί τῶν ἀφροδισίων νοσημάτων στό κυβερνεῖο Σμολένσκ). Σμολένσκ, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Σμολένσκ, 1896, 87, 70 σελ. — *558, 573, 597–598, 603–605.*

Ἡ ἀγροτική καί δασική οἰκονομία τῆς Ρωσίας. Μέ παράρτημα ἀπό 47 χάρτες καί διαγράμματα. Πετρούπολη, ἔκδοση τῆς διεύθυνσης γεωργίας καί ἀγροτικῆς βιομηχανίας τοῦ ὑπουργείου δημοσίων κτημάτων, 1893. II, XXVI, 649 σελ. (Ἡ παγκόσμια ἔκθεση Κολόμβου τοῦ 1893 στό Σικάγο). — *192, 220, 221–222, 223, 224, 226, 255, 257, 259–260, 265, 269.*

Ἡ βιομηχανία. Ἄρθρα ἀπό τό Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Μετάφραση ἀπό τά γερμανικά. Μόσχα, Βοντοβόζοβι, 1896, VIII, 328 σελ. — *49, 52.*

Ἡ βιοτεχνική παραγωγή ἀσημένιων ἀντικειμένων στό κυβερνεῖο Κοστρομά. (Ἀπό ἔκθεση ἐλεγκτοῦ τῆς περιεκτικότητάς τους σέ ἀσήμι). — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 42, σελ. 204–206. — *349, 437, 439.*

Ἡ βιοτεχνική παραγωγή τοῦ κυβερνείου Πέρμ στήν ἐπιστημονική βιομηχανική ἔκθεση τῆς Σιβηρίας καί τῶν Οὐραλίων, πού ἔγινε στό Αἰκατερινμπούργκ τό 1887. — *Βλ.* Κρασνοπιόροφ, Ε. Ι.

* *Ἡ βουρτσοποιία σύμφωνα μέ τήν ἔρευνα τοῦ 1895.* [Καταρτίστηκε ἀπό τόν Σ. Φ. Ρούντνεφ]. — Στό βιβλίο: Στατιστική ἐπετηρίδα τοῦ κυβερνείου Μόσχας γιά τό 1895. Μόσχα, 1896, σελ. 1–13, παράρτημα. — *388, 427.*

Ἡ γαιοχτησία καί ἡ ἀγροτική οἰκονομία. Ἄρθρα ἀπό τό Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Μετάφραση ἀπό τά γερμανικά. Μόσχα, Βοντοβόζοβι, 1896, II, 383 σελ. — *175, 176, 205, 273.*

Ἡ γαλακτοκομία. — Στό βιβλίο: Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διαφόρων κλάδων ἐργασίας σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση πού ἔγινε στήν ἔκθεση. Καταρτίστηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 34–38, στό μέρος: III. Οἰκόσιτα ζῶα. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὀργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἔκθεσης τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — *274.*

Ἡ δράση τῶν κρατικῶν ταμιευτηρίων τό 1897. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 26, σελ. 779–780. — *582–583.*

Ἡ ἔκταση τῶν φυτειῶν ζαχαρότευτλων τό 1897. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 27, σελ. 16. — *297.*

Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία. . . — *Βλ.* Κορολένκο, Σ. Α.

Ἡ ἐμπορευματική παραγωγή καρπουζιῶν στή νοτιοανατολική περιοχή καί οἱ ἀνάγκες της. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 16, σελ. 205–209. — *315–316.*

Ἡ ἐμποροπανήγυρη τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ τό 1897. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 52, σελ. 926–941. — *467.*

* *Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σέ μερικές πλευρές τῆς ρωσικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας.* Μέ τήν ἐπιμέλεια τῶν καθηγητῶν Α. Ι. Τσουπρόφ καί Α. Σ. Πόσνικοφ. Τόμ. I–II. Πετρούπολη, 1897, 2 τόμ.

*— Τόμ. I. VIII, LXIV, 533 σελ. — *80, 82, 92–93, 165, 192, 200–201, 209, 212, 258–259, 318, 319.*

*— Τόμ. II. VIII, 381, 99 σελ. — *145, 167, 168, 258–259, 586.*

Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν στίς διάφορες πλευρές τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Εἰσήγηση τοῦ καθηγητῆ Α. Ι. Τσουπρόφ καί συζήτηση πάνω σ' αὐτήν στό III τμῆμα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐλεύθερης οἰκονομικῆς ἑταιρίας στήν 1 καί στίς 2 τοῦ Μάρτη 1897 (Στενογραφημένα πραχτικά). — «Ἐργασίες τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ἐλεύθερης Οἰκονομικῆς Ἑταιρίας», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 4, Ἰούλης–Αὔγουστος, σελ. 1–95. — *151, 212, 321.*

Ἡ ἐργοστασιακή βιομηχανία καί τό ἐμπόριο τῆς Ρωσίας. Μέ γενικό χάρτη τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. Πετρούπολη, ἔκδοση τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφακτούρας τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν, 1893. 747 σελ. (Ἡ παγκόσμια ἔκθεση Κολόμβου τό 1893 στό Σικάγο). — *498.*

Ἡ καπνοπαραγωγή. (Καταρτίστηκε ἀπό τή διεύθυνση ἐμπορίου καί μανουφακτούρας). — Στό βιβλίο: Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διάφορων κλάδων ἐργασίας σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση πού ἔγινε στήν ἔκθεση. Καταρτίστηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 62–64, στό μέρος: IX. Ἡ ἐργοστασιακή παραγωγή. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὀργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἔκθεσης τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — *307.*

Ἡ κατασκευή γεωργικῶν ἐργαλείων καί γεωργικῶν μηχανῶν στή Ρωσία. — Στό βιβλίο: Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. Τόμ. II. Προϊόντα τῆς βιομηχανίας, τῆς χειροτεχνίας καί τῆς βιοτεχνίας. Πετρούπολη, 1886, σελ. 60–70, στό μέρος: IX. Μηχανές, συσκευές καί ὀχήματα. (Ἡ πανρωσική βιομηχανική καί καλλιτεχνική ἔκθεση τοῦ 1882 στή Μόσχα). — *227.*

Ἡ κατάσταση τῆς πετρελαιοπαραγωγῆς στίς περιοχές Βακοῦ καί Βατούμ τό 1896. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 32, σελ. 209–220. — *511.*

Ἡ κατάσταση τῶν φυτειῶν ζαχαρότευτλων τήν 1 τοῦ Ἰούνη 1898. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 36, σελ. 349–352. — *297.*

Ἡ κωμόπολη Κράσνογε τοῦ νομοῦ Κοστρομά. — «Ρούσκιγε Βέντομοστι», Μόσχα, 1897, ἀρ. φύλλου 231, 22 τοῦ Αὐγούστου, σελ. 2. — *437.*

Ἡμερολόγιο τοῦ κυβερνείου Τούλας γιά τό 1895. Καταρτίστηκε μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Β. Γ. Φερέ. Τούλα, ἔκδοση τῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ κυβερνείου Τούλας, 1895. 472 σελ. — *442, 486, 602.*

Ἡ μεταλλουργική βιομηχανία τῆς Ρωσίας τό 1895. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 8, σελ. 404–407. — *509.*

Ἡ παραγωγή ἀλευριοῦ καί ἡ ἐπεξεργασία σιτηρῶν. (Γράφτηκε ἀπό τή διεύθυνση ἐμπορίου καί μανουφακτούρας). — Στό βιβλίο: Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διάφορων κλάδων ἐργασίας σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση πού ἔγινε στήν ἔκθεση. Συντάχθηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 147–157, στό μέρος: IX. Ἡ ἐργοστασιακή παραγωγή. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὀργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἔκθεσης τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — *228.*

Ἡ παραγωγή καί τό ἐμπόριο λιναριοῦ στήν περιοχή τοῦ Πσκόφ τό 1896. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 29, σελ. 84–87. — *289, 291.*

Ἡ Πετρούπολη σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τῆς 15 τοῦ Δεκέμβρη 1890. Μέρος Ι. Πληθυσμός. Τεύχη 1–2. Πετρούπολη, 1891–1892. 2 τόμ.

— Τεῦχος Ι. Πληθυσμός καί σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ κατά φύλο, ἡλικία, οἰκογενειακή κατάσταση, μόρφωση, θρήσκευμα, κοινωνική προέλευση καί μητρική γλώσσα. 1891. II, XXX, 93 σελ. Στά ρωσικά καί στά γαλλικά. — *468, 590.*

— Τεῦχος 2. Κατανομή τοῦ πληθυσμοῦ κατά ἐπάγγελμα. 1892. II, 75 σελ. — *524, 528, 541, 560.*

Ἡ σιδηροβιομηχανία στή Δυτική Εὐρώπη καί στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 22, σελ. 615–619. — *513.*

Ἡ σπαρμένη ἔκταση μέ ζαχαρότευτλα τό 1901. — «Τοργκοβο-προμίσλενναγια Γκαζέτα», («Ἐμπορο-βιομηχανική ἐφημερίδα»), Πετρούπολη, 1901, ἀρ. φύλλου 123, 3 (16) τοῦ Ἰούνη, σελ. 2. — *297.*

Ἡ συγκέντρωση ἰνῶν λιναριοῦ καί καναβιοῦ τό 1896. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 9, σελ. 593–597. — *288.*

Ἡ συγκέντρωση ἰνῶν λιναριοῦ καί καναβιοῦ τό 1897. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 6, σελ. 376–378. — *288, 289.*

Ἡ συγκέντρωση σπόρων λιναριοῦ καί καναβιοῦ τό 1897. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 7, σελ. 409–412. — *288.*

Ἡ χημική βιομηχανία. (Καταρτίστηκε ἀπό τή διεύθυνση ἐμπορίου καί μανουφακτούρας). — Στό βιβλίο: Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διάφορων κλάδων ἐργασίας σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση πού ἔγινε στήν ἔκθεση. Καταρτίστηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 1–16, στό μέρος: IX. Ἡ ἐργοστασιακή παραγωγή. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν.

Ὀργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἔκθεσης τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — *497.*

Ἡ χωρική οἰνοπνευματοποιία τό 1896/7. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 10, σελ. 620–624. — *294.*

«Ἰατρικά Χρονικά τοῦ Κυβερνείου Χαρκόβου», («Βρατσέμπναγια Χρόνικα Χάρκοβσκοϊ Γκουμπέρνιι»), Χάρκοβο, 1899, τεῦχος 9 (27), Σεπτέμβρης, σελ. 580–584. — *299.*

Ἰλίν, Β. Ἰλίν, Βλαντίμιρ — βλ. Λένιν Β. Ι.

Ἰσάγεφ, Α. Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Μόσχας. Τόμ. I–II. Μόσχα, ἔκδοση τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Μόσχας, 1876. 2 τόμ. — *350, 353.*

Τόμ. I. Τεῦχος 1. I. Ξυλουργικά προϊόντα. 1. Ἐπιπλοποιία. XI, 94· 3 φύλλα μέ πίνακες. — *362, 367, 387, 455.*

Τόμ. II. 1. Κλάδοι ἐπεξεργασίας μετάλλου. 2. Ἀγγειοπλαστική. III, 200. IV σελ. — *428–429, 436.*

— *Τό ἐπάγγελμα τοῦ σιδερᾶ καί κλειδαρᾶ στό νομό Γιαροσλάβλ.* — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Μέρος VI. Πετρούπολη, 1880, σελ. 695–755. — *436.*

* *Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας στή Ρωσία.* Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. Τόμ. I–II. Πετρούπολη, 1883–1886. 2 τόμ. (Πανρωσική βιομηχανική-καλλιτεχνική ἔκθεση τοῦ 1882 στή Μόσχα).

* — Τόμ. I. Ἀγροτικά προϊόντα, λαχανοκομία, δενδροκομία καί οἰκόσιτα ζῶα. Ἡ μεταλλευτική βιομηχανία καί ἡ βιομηχανία ἅλατος. 1883. 545 σελ. — *220, 221–223, 254–255, 257, 260, 266, 288–289, 290, 292, 295, 297, 298, 306, 307, 310, 312, 313, 507.*

* — Τόμ. II. Τά προϊόντα τῆς βιομηχανίας, τῆς χειροτεχνίας καί τῆς βιοτεχνίας. Πετρούπολη, 1886, V, XVI, 935 σελ. — *220, 221–223, 227, 297, 298, 300–301, 306, 349, 489, 495, 496–497, 569.*

Καϊγκορόντοφ, Ντ. Ν. Τά ξυλουργικά ἐπαγγέλματα στά κυβερνεῖα Καζάν, Νίζνι Νόβγκοροντ, Κοστρομά καί Νόβγκοροντ. Ἔρευνες τοῦ 1889–1890. — Στό βιβλίο: Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας. Τόμ. I. Πετρούπολη, 1892, σελ. 354–398. (Ὑπουργεῖο δημοσίων κτημάτων). — *561.*

Καλαντάρ, Α. Α. Ἡ γαλακτοκομία. — Στό βιβλίο: Ἡ ἀγροτική καί δασική οἰκονομία τῆς Ρωσίας. Μέ 47 χάρτες καί διαγράμματα. Πετρούπολη, ἔκδοση τῆς διεύθυνσης γεωργίας καί ἀγροτικῆς βιομηχανίας τοῦ ὑπουργείου δημοσίων κτημάτων, 1893, σελ. 296–305. (Ἡ παγκόσμια ἔκθεση Κολόμβου τό 1893 στό Σικάγο). — *269.*

Κάμενεφ, Ν. Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα σέ ἑφτά ἐπαρχίες τοῦ νομοῦ Τούλας: Χρουστσέβσκαγια, Σεβριουκόβσκαγια, Πάβλοβσκαγια, Ἀνίσενσκαγια, Ζαϊτσέβσκαγια, Μοσκόβσκαγια καί Ντενίσοβσκαγια. — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Μέρος IX. Πετρούπολη, 1883, σελ. 2292–2365. — *350.*

Καμπλουκόφ, Ν. Α. Διαλέξεις γιά τήν οἰκονομία τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς πού ἔγιναν στό Πανεπιστήμιο Μόσχας στά 1895/6. Μόσχα, 1897. 228 σελ. (Ἔκδοση γιά τούς φοιτητές). — *326, 479, 519, 523, 563.*

* — *Ἡ σημασία τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν γιά τούς ἰδιῶτες γαιοχτῆτες στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία.* — Στό βιβλίο: Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σέ μερικές πλευρές τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας τῆς Ρωσίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τῶν καθηγητῶν Α. Ι. Τσουπρόφ καί Α. Σ. Πόσνικοφ. Τόμ. I. Πετρούπολη, 1897, σελ. 97–144. — *258–259.*

— *Μελέτη τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν γαιοχτημόνων.* Μόσχα, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Μόσχας, 1879. V, 200, 103 σελ. (Στήν ἔκδοση: Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας. Μέρος οἰκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. V. Τεῦχος I). — *197, 211–215.*

— *Τό ζήτημα τῶν ἐργατῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία.* Μόσχα, ἔκδοση τοῦ «Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», 1884, X, XXIV, 299 σελ. — *69.*

Κάρισεφ, Ν. Α. Ἡ ἐμφύτευση στήν ἠπειρωτική Δυτική Εὐρώπη. Οἰκονομική ἔρευνα, Πετρούπολη, 1885, 407 σελ. — *132.*

* — *Οἱ ἐκτός κλήρου γαιομισθώσεις τῶν ἀγροτῶν.* Ντέρπτ, 1892. XIX, 402, LXV σελ. (Στήν ἔκδοση: Συμπεράσματα τῆς οἰκονομικῆς ἔρευνας τῆς Ρωσίας σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο. Τόμ. II). — *74–75, 89–91, 132, 157–158, 171, 198–200, 201–203, 208.*

* — *Οἱ ἐκτός κλήρου γαιομισθώσεις τῶν ἀγροτῶν ἀνάλογα μέ τίς διακυμάνσεις τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν καί τῶν σοδιῶν.* — Στό βιβλίο: Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σέ μερικές πλευρές τῆς ρωσικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τῶν καθηγητῶν Α. Ι. Τσουπρόφ καί Α. Σ. Πόσνικοφ. Τόμ. I. Πετρούπολη, 1897, σελ. 277–349. — *80, 82, 200–201, 209, 212.*

— *Σκίτσα ἀπό τήν ἐθνική μας οἰκονομία.* XXXV. Σχετικά μέ τή μελέτη τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων μας. — «Ρούσκογε Μπογκάτστβο», Πετρούπολη, 1896, τεῦχος 7, σελ. 1–24. — *608–609.*

— *Σκίτσα ἀπό τήν ἐθνική μας οἰκονομία.* XLIII. Σχετικά μέ τή συλλογή στοιχείων τοῦ κ. Βιχλιάγεφ γιά τό κυβερνεῖο Τβέρ, «Ρούσκογε Μπογκάτστβο», Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 8, σελ. 36–59. — *122.*

— *Στατιστική ἐπισκόπηση γιά τή διάδοση τῶν κυριότερων κλάδων τῆς βιομηχανίας ἐπεξεργασίας στή Ρωσία.* — «Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», Μόσχα, 1889, τεῦχος 9, σελ. 38–67. — *479, 484, 486.*

— *Τό ἀτομικό καί τό κοινοτικό νοικοκυριό.* (Στατιστικοί παραλληλισμοί). — «Ρούσκογε Μπογκάτστβο», Πετρούπολη, 1894, τεῦχος 1, σελ. 45–67· τεῦχος 6, σελ. 102–135. — *171.*

*— *Ὑλικά γιά τή ρωσική ἐθνική οἰκονομία.* I. Ἡ ἐργοστασιακή μας βιομηχανία στά μέσα τῆς δεκαετίας 1890–1900. Μέ 5 χαρτογραφίες. (Ἀνατύπωση ἀπό τό περιοδικό «Ἰσβέστιγια Μοσκόβσκοβο Σελσκοχοζιάιστβενοβο Ἰνστιτούτα», χρόνος IV, βιβλίο 1). Μόσχα, 1898, 52 σελ. — *479, 484, 500, 502.*

Κάρποφ, Α. *Ἡ νηματουργία στό νομό Γκορμπάτοφ.* — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος VIII. Πετρούπολη, 1882, σελ. 1227–1263. — *408.*

— *Ἡ παραγωγή κετσεδένιων ὑποδημάτων καί ἡ λεπτουργική στούς νομούς Σεμιόνοφ καί Μπαλαχνά τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ.* — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος VI. Πετρούπολη, 1880, σελ. 563–638. — *365, 405.*

— *Ἡ παραγωγή κετσεδένιων ὑποδημάτων στό νομό Ἀρζαμάς.* — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος V. Πετρούπολη, 1880, σελ. 455–487. — *344–345, 402, 404–405.*

— *Ἡ ὑποδηματοποιία στήν κωμόπολη Βίεζνταγια τοῦ νομοῦ Ἀρζαμάς.* — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος III. Πετρούπολη, 1880, σελ. 29–44. — *348, 384, 450.*

— *Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στό νομό Ἀρζαμάς.* — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος VI. Πετρούπολη, 1880, σελ. 489–562. — *349.*

— *Τά ἐπαγγέλματα στήν κωμόπολη Μπογκορόντσκ καί στά περίχωρά της.* — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος IX. Πετρούπολη, 1883, σελ. 2420–2470. — *348, 416–418.*

— *Τό ἐπάγγελμα τοῦ γουναρᾶ στό νομό Ἀρζαμάς.* — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος III. Πετρούπολη, 1880, σελ. 75–134. — *365, 381–382, 419.*

— *Τό ἐπάγγελμα τοῦ σιδερᾶ στό βορειοανατολικό τμῆμα τοῦ νομοῦ Ἀρζαμάς καί στό συνεχόμενο μ' αὐτό τμῆμα τοῦ νομοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ.* — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος IV. Πετρούπολη, 1880, σελ. 161–201. — *383, 462.*

Καταλέι, Β. Ι. *Ἡ βιοτεχνική παραγωγή στά κυβερνεῖα Πολτάβας καί Τσερνίγκοφ.* Ἔρευνες τοῦ 1889. — Στό βιβλίο: Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας. Τόμ. I. Πετρούπολη, 1892, σελ. 283–304. (Ὑπουργεῖο δημοσίων κτημάτων). — *343, 412.*

— *Ἡ βιοτεχνική παραγωγή στά κυβερνεῖα Τβέρ καί Γιαροσλάβλ.* Ἔρευνες τοῦ 1888. — Στό βιβλίο: Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας. Τόμ. I. Πετρούπολη, 1892, σελ. 216–282. (Ὑπουργεῖο δημοσίων κτημάτων). — *423–425, 435, 461.*

Κατάλογος γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια. Ἡ ἐργοστασιακή βιομηχανία τῆς Ρωσίας. Πετρούπολη, 1897, 63, VI, 1047 σελ. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Διεύθυνση ἐμπορίου καί μανουφακτούρας). — *223, 267, 301, 306, 340, 401, 405–406, 409, 411, 415, 418, 420, 422, 425, 432–433, 434–435, 441, 446, 487, 488–489, 493–494, 502, 533, 537–538, 560, 561, 566–567.*

* *Κέππεν, Α. Π.* *Ἡ μεταλλευτική βιομηχανία καί ἡ βιομηχανία ἅλατος.* — Στό βιβλίο: Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας. Τόμ. I. Ἀγροτικά προϊόντα, λαχανοκομία, κηπουρική καί οἰκόσιτα ζῶα. Ἡ μεταλλευτική βιομηχανία καί ἡ βιομηχανία ἅλατος. Πετρούπολη, 1883, σελ. 1–164. (Πανρωσική βιομηχανική-καλλιτεχνική ἔκθεση τοῦ 1882 στή Μόσχα). — *507.*

— *Ἡ μεταλλουργική βιομηχανία τῆς Ρωσίας.* Πετρούπολη, ἔκδοση τῆς διεύθυνσης μεταλλείων, 1893, 129 σελ. (Ἡ παγκόσμια ἔκθεση Κολόμβου τοῦ 1893 στό Σικάγο). — *507, 510.*

Κιττάρι, Μ. *Χάρτης τῆς βυρσοδεψίας στή Ρωσία.* Καταρτίστηκε σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς γενικῆς διεύθυνσης ἐπιμελητείας. Πετρούπολη, 1875. 11, 22, 76 σελ. — *498.*

Κοβαλέβσκι, Β. Ι. καί Λεβίτσκι, Ι. Ο. *Στατιστική μελέτη τῆς γαλακτοκομίας στή βόρεια καί στήν κεντρική ζώνη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας.* Πετρούπολη, ἔκδοση τῆς διαχειριστικῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ὀργάνωση τῆς γαλακτοκομικῆς ἔκθεσης στήν Πετρούπολη, 1879, IV, 95, 8 σελ. — *265–268, 272, 274.*

Κοζατσένκο, Ι. Α. *Ἡ βιοτεχνική παραγωγή στό κυβερνεῖο Βιάτκας.* [Α. νομός Βιάτκας, Β. Νομός Σλομποτσκόι]. — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Μέρος XI. Πετρούπολη, 1884, σελ. 1–453 (3057–3509). — *420, 466, 554.*

Κοζλόφ, Ι. *Ἡ παραγωγή χημικῶν προϊόντων, χρωμάτων καί ἄλλων παρασκευασμάτων.* — Στό βιβλίο: Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. Τόμ. II. Προϊόντα βιομηχανίας, χειροτεχνίας καί βιοτεχνίας. Πετρούπολη, 1886, σελ. 8–49. (Πανρωσική βιομηχανική-καλλιτεχνική ἔκθεση τοῦ 1882 στή Μόσχα). — *497.*

— *Χημικά προϊόντα.* — Στό βιβλίο: Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. Τόμ. II. Προϊόντα βιομηχανίας, χειροτεχνίας καί βιοτεχνίας. Πετρούπολη,

1886, σελ. 1–101. (Πανρωσική βιομηχανική-καλλιτεχνική ἔκθεση τοῦ 1882 στή Μόσχα). — *497*.

Κοϊσέβσκι, Ι. Ὁ στόλος τῶν ποταμῶν καί τῶν λιμνῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 44, σελ. 379–382. — *580*.

Κομπελιάτσκι, Α. Ὁδηγός γιά τούς ἐπιθεωρητές ἐργασίας καί τούς ἰδιοχτῆτες φάμπρικων καί ἐργοστασίων. Πλήρης κώδικας νόμων γιά τή μίσθωση ἐργατῶν στίς φάμπρικες, στά ἐργοστάσια καί στίς μανουφακτοῦρες· γιά τίς ἀμοιβαῖες σχέσεις ἐργοστασιαρχῶν κι ἐργατῶν· γιά τήν ἐπιθεώρηση ἐργασίας· γιά τήν ἐποπτεία τῶν βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων. Ἔκδοση 4η, Πετρούπολη, 1897. 311 σελ. — *459, 560*.

Κόνραντ, Ι. Στατιστική τῆς γαιοχτησίας τῶν ἀγροτῶν. — Στό βιβλίο: Ἡ γαιοχτησία καί ἡ ἀγροτική οἰκονομία. Ἄρθρα ἀπό τό Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Μετάφραση ἀπό τά γερμανικά. Μόσχα. Βοντοβόζοβι, 1896, σελ. 83–121. — *175, 176*.

Κορολένκο, Β.Γ. Σκίτσα ἀπό τό Πάβλοβο. — *453*.

Κορολένκο, Σ. Α. Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία στά μεγάλα χτήματα καί οἱ μετακινήσεις ἐργατῶν σέ σύνδεση μέ τήν οἰκονομική στατιστική ἐπισκόπηση τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας ἀπό ἀγροτική καί βιομηχανική ἄποψη. Πετρούπολη, 1892. 864 σελ.· 17 φύλλα μέ χάρτες. (Διεύθυνση γεωργίας καί ἀγροτικῆς βιοτεχνίας. Στοιχεῖα ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί στατιστικῆς σύμφωνα μέ τά ὑλικά πού πάρθηκαν ἀπό τούς νοικοκυρέους. Μέρος V). — *164, 165, 177–178, 191–192, 201, 206–207, 239–241, 252–253, 268, 275, 276, 285, 305, 311, 314, 347–348, 552, 600, 602, 615*.

Κόρσακ, Α. Κ. Οἱ μορφές τῆς βιοτεχνίας γενικά καί ἡ σημασία τῆς οἰκιακῆς παραγωγῆς (βιοτεχνίας καί οἰκοτεχνίας) στή Δυτική Εὐρώπη καί στή Ρωσία. Μόσχα, 1861, 311 σελ. — *374, 389, 400, 446, 459, 462, 593*.

* *Κοτέλνικοφ, Β. Γ. Τά οἰκόσιτα ζῶα.* — Στό βιβλίο: Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. Τόμ. Ι. Ἀγροτικά προϊόντα, λαχανοκομία, δενδροκομία, οἰκόσιτα ζῶα. Ἡ μεταλλευτική βιομηχανία καί ἡ βιομηχανία ἅλατος. Πετρούπολη, 1883, σελ. 1–70. (Πανρωσική βιομηχανική-καλλιτεχνική ἔκθεση τοῦ 1882 στή Μόσχα). — *266*.

Κουλίμπιν, Σ. Ν. Ἡ μεταλλευτική καί ἡ μεταλλουργία. — Στό βιβλίο: Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διάφορων κλάδων ἐργασίας σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση πού ἔγινε στήν ἔκθεση. Καταρτίστηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 1–58, στό μέρος: VII. Ἡ μεταλλευτική καί ἡ μεταλλουργία. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὀργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἔκθεσης τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — *507*.

Κοῦνοφ, Γ. Κοινωνικοφιλοσοφικές πλάνες. (Μεταφράστηκε ἀπό τόν Σ. Λεβινσόν, μέ ἄδεια τοῦ συγγραφέα). — «Ναούτσνογε Ὀμποζρένιγε», [Πετρούπολη], 1899, τεῦχος 4, σελ. 768–784. — *663–664*.

* *Κουντριάβτσεφ, Π. Φ. Οἱ ξένοι ἀγρεργάτες στήν ἐμποροπανήγυρη τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς κωμόπολης Καχόβκα τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας καί ἡ ὑγειονομική ἐπίβλεψη σ' αὐτούς τό 1895.* (Ἔκθεση στό XIII συνέδριο τῶν γιατρῶν καί τῶν ἀντιπροσώπων τῶν συμβουλίων τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Χερσώνας). Χερσώνα, ἔκδοση τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Χερσώνας, 1896. II, 168 σελ. — *235, 239–240, 241*.

* *Κρασνοπιόροφ, Ε. Ι. Ἡ βιοτεχνική παραγωγή τοῦ κυβερνείου Πέρμ, στήν ἐπιστημονικο-βιομηχανική ἔκθεση τῆς Σιβηρίας καί τῶν Οὐραλίων, πού ἔγινε στήν πόλη Αἰκατερινμπούργκ τό 1887.* Τεῦχος 3: νομοί Κουνγκούρ, Ὀσίνικι, Καμισλόφ, Ἰρμπίτ, Σάντρινσκι, Σολικάμσκ καί Τσέρντιν. Πέρμ, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Πέρμ, 1889. (Ἐργασίες τοῦ γραφείου στατιστικῆς πού ἵδρυσε τό συμβούλιο τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Πέρμ). 174 σελ. — *409*.

L. Ἡ διάδοση τῶν μηχανῶν στά νοικοκυριά τῶν ἀγροτῶν. — «Σέβερνι Κουριέρ», 1899, ἀρ. φύλλου 32, 2 (14) τοῦ Δεκέμβρη, σελ. 3–4, στή στήλη: Ἀπό τήν ἐπαρχία. Πσκόφ. — *227*.

Λαμπζίν, Ν. Ἔρευνα γιά τήν παραγωγή μαχαιριῶν, κλειδαριῶν καί ἄλλων μεταλλικῶν εἰδῶν στό νομό Γκορμπάτοφ τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ καί στό νομό Μοῦρομ τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ. Πετρούπολη, 1870. II, II, 177 σελ. — *349, 430, 446, 569*.

* *Λβόφ, Μπ. Ὁ κοινωνικός νόμος.* (Δοκίμιο εἰσαγωγῆς στήν κοινωνιολογία). [Παράρτημα στά τεύχη 2–3, 5, 7, 9–10 καί 11 τοῦ περιοδικοῦ «Ναούτσνογε Ὀμποζρένιγε» τοῦ 1899]. Πετρούπολη, 1899. 159 σελ. (Ἐπιστημονική-φιλοσοφική βιβλιοθήκη). — *664*.

Λεβασόφ, Ι. Ι. Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στά κυβερνεῖα Ταμπόφ καί Κοστρομά. (Ἔκθεση γιά τό 1893). —Στό βιβλίο: Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας. Τόμ. III. Πετρούπολη, 1895, σελ. 45–78. (Ὑπουργεῖο γεωργίας καί δημοσίων κτημάτων. Τμῆμα ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί γεωργικῆς στατιστικῆς). — *405, 407, 421, 437, 438*.

* *Λεβίτσκι, Ι. Γενική ἐπισκόπηση τῆς ἀγροτικῆς βιομηχανίας.* — Στό βιβλίο: Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. Τόμ. Ι. Ἀγροτικά προϊόντα, λαχανοκομία, δενδροκομία καί οἰκόσιτα ζῶα. Ἡ μεταλλευτική βιομηχανία καί ἡ βιομηχανία ἅλατος. Πετρούπολη, 1883, σελ. 1–22. (Ἡ πανρωσική βιομηχανική-καλλιτεχνική ἔκθεση τοῦ 1882 στή Μόσχα). — *257, 260, 295*.

Λεμπεντίνσκι, Ι. Ἡ κωμόπολη Ποῦρεχ, — μέ τά ἐνοριακά χωριά της, τοῦ νομοῦ Μπαλαχνά. — Στό βιβλίο: Συλλογή γιά τό Νίζνι Νόβγκοροντ. Ἔκδοση τῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Α. Σ. Γκατσίσσκι. Τ. II. Νίζνι Νόβγκοροντ, 1869, σελ. 217–258. — *450*.

[Λένιν, Β. Ι.] Ἰλίν, Β. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία. Τό προτσές διαμόρφωσης τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τή μεγάλη βιομηχανία. Πετρούπολη, Βοντοβόζοφ, 1899. IX, IV, 480 σελ.· 2 φύλλα μέ διαγράμμ.· VIII σελ. μέ πίν. Πάνω ἀπό τό τίτλο ἀναγράφεται ὁ συγγραφέας: Βλαντίμιρ Ἰλίν. — *5–9, 568, 641–662.*

— *Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία.* Τό προτσές διαμόρφωσης τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τή μεγάλη βιομηχανία. Ἔκδοση 2η, συμπληρωμένη. Πετρούπολη, «Παλλάντα», 1908. VIII, VIII, 489 σελ. Πάνω ἀπό τόν τίτλο ἀναγράφεται ὁ συγγραφέας: Βλαντίμιρ Ἰλίν. — *13–17.*

— *Ἡ βιοτεχνική ἀπογραφή τοῦ 1894–1895 στό κυβερνεῖο Πέρμ καί τά γενικά προβλήματα τῆς «βιοτεχνικῆς» παραγωγῆς.* Στό βιβλίο: [Λένιν, Β. Ι.] Ἰλίν, Βλαντίμιρ. Οἰκονομικές μελέτες καί ἄρθρα. Πετρούπολη, τυπογραφεῖο Λέιφερτ, 1899, σελ. 113–199. — *306, 341, 358, 363, 364, 369, 372, 387, 397, 409, 411, 421, 448, 466–467, 468, 496, 500, 508, 629, 650.*

— *Καί πάλι γιά τό ζήτημα τῆς θεωρίας τῆς πραγματοποίησης.* — «Ναούτσνογε Ὀμποζρένιγε», [Πετρούπολη], 1899, τεῦχος 8, σελ. 1564–1579. — *662–663.*

— *Οἰκονομικές μελέτες καί ἄρθρα.* Πετρούπολη, τυπογραφεῖο Λέιφερτ, 1899. 290 σελ. Πάνω ἀπό τόν τίτλο ἀναγράφεται ὁ συγγραφέας: Βλαντίμιρ Ἰλίν. — *25, 26, 48, 306, 324, 340, 341, 358, 363–364, 369, 372, 387, 397, 409, 411, 420–421, 433, 448, 466–467, 468, 476, 479, 483, 484, 487, 489, 496, 500, 502, 508, 537, 612, 629, 647, 650.*

— *Πρόλογος στήν πρώτη ἔκδοση τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».* — Στό βιβλίο: Ἰλίν, Βλαντίμιρ. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία. Τό προτσές διαμόρφωσης τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τή μεγάλη βιομηχανία. Πετρούπολη, Βοντοβόζοφ, τυπογραφεῖο Λέιφερτ, 1899, σελ. I–IV. — *568.*

— *Σχετικά μέ τό ζήτημα τῆς ἐργοστασιακῆς μας στατιστικῆς.* Νέοι στατιστικοί ἄθλοι τοῦ καθηγητῆ Κάρισεφ. — Στό βιβλίο: [Λένιν, Β. Ι.] Ἰλίν, Βλαντίμιρ. Οἰκονομικές μελέτες καί ἄρθρα. Πετρούπολη, τυπογραφεῖο Λέιφερτ, 1899, σελ. 263–290. — *340, 364, 433, 476, 479, 483, 484, 487, 489, 496, 500, 502, 537.*

— *Τό οἰκονομικό περιεχόμενο τοῦ ναροντνικισμοῦ καί ἡ κριτική του στό βιβλίο τοῦ κ. Στροῦβε.* (Ἀπ' ἀφορμή τό βιβλίο τοῦ Π. Στροῦβε: Κριτικές παρατηρήσεις σχετικά μέ τό πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας. Πετρούπολη, 1894). — Στό βιβλίο: Ὑλικά γιά τό χαρακτηρισμό τῆς οἰκονομικῆς μας ἀνάπτυξης. Συλλογή ἄρθρων. Πετρούπολη, τυπογραφεῖο Σόικιν, 1895, σελ. 1–144, στό μέρος II. Ὑπογραφή: Κ. Τούλιν. — *664–665.*

— *Χαρακτηρισμός τοῦ οἰκονομικοῦ ρωμαντισμοῦ.* Ὁ Σισμόντι καί οἱ ὀπαδοί του στή χώρα μας. — Στό βιβλίο: [Λένιν, Β. Ι.] Ἰλίν, Βλαντίμιρ.

Οἰκονομικές μελέτες καί ἄρθρα. Πετρούπολη, τυπογραφεῖο Λέιφερτ, 1899, σελ. 1–112. — *25, 26, 48, 324, 612, 629.*

[Λένιν, Σ. Ν.] Ἡ παραγωγή γεωργικῶν μηχανῶν. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 21, σελ. 537–552. — *227–229.*

— *Γεωργικά ἐργαλεῖα καί μηχανές.* — Στό βιβλίο: Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διάφορων κλάδων ἐργασίας σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση πού ἔγινε στήν ἔκθεση. Καταρτίστηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 47–58, στό μέρος: Ι. Ἀγροτική οἰκονομία. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὀργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἔκθεσης τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — *220, 221–222, 226–227, 236.*

— *Γεωργικές μηχανές καί ἐργαλεῖα.* — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1896, τεῦχος 51, σελ. 972–976, μέ τό γενικό τίτλο: Ἡ πανρωσική βιομηχανική καί καλλιτεχνική ἔκθεση τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ. — *220, 222, 223, 226.*

Λιάντοφ, Ι. Γεωγραφική, τοπογραφική καί στατιστική μελέτη τοῦ νομοῦ Σούγια. — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Μέρος Χ. Πετρούπολη, 1883, σελ. 2829–2882. — *420.*

* *Λίνκο, Ι. καί Κοῦκελ, Φ. Ἡ παραγωγή ἀμύλου καί μελάσσας.* — Στό βιβλίο: Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. Τόμ. II. Τά προϊόντα τῆς βιομηχανίας, τῆς χειροτεχνίας καί τῆς βιοτεχνίας. Πετρούπολη, 1886, σελ. 102–136. (Ἡ πανρωσική βιομηχανική καί καλλιτεχνική ἔκθεση τοῦ 1882 στή Μόσχα). — *300–301.*

Λιτβίνοφ, Ι. καί Γκολουμπιόφ, Α. Τά μάλλινα εἴδη. — Στό βιβλίο: Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. Τόμ. II. Προϊόντα τῆς βιομηχανίας, τῆς χειροτεχνίας καί τῆς βιοτεχνίας. Πετρούπολη, 1886, σελ. 133–184. (Ἡ πανρωσική βιομηχανική καί καλλιτεχνική ἔκθεση τοῦ 1882 στή Μόσχα). — *489.*

Λοσίτσκι, Α. Μελέτες γιά τόν πληθυσμό τῆς Ρωσίας σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1897. — «Μίρ Μπόζι», Πετρούπολη, 1905, τεῦχος 8, σελ. 224–244. — *529.*

Μάγερ, Ρ. Τό εἰσόδημα. — Στό βιβλίο: Ἡ βιομηχανία. Ἄρθρα ἀπό τό Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Μετάφραση ἀπό τά γερμανικά. Μόσχα, Βοντοβόζοβι, 1896, σελ. 283–328. — *52.*

Μάμιν-Σιμπιριάκ, Ντ. Ν. Οἱ μαχητές. — *510–511.*

Μανόχιν, Γ. Ἡ βιοτεχνική παραγωγή στό κυβερνεῖο Πέρμ. — Στό βιβλίο:

Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος X. Πετρούπολη, 1883, σελ. 2899–3018. — *145–146, 366, 440.*

* *Μαρές, Λ. Ν. Ἡ παραγωγή καί ἡ κατανάλωση σιτηρῶν στό ἀγροτικό νοικοκυριό.* — Στό βιβλίο: Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σέ μερικές πλευρές τῆς ρωσικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τῶν καθηγητῶν Α. Ι. Τσουπρόφ καί Α. Σ. Πόσνικοφ. Τόμ. I. Πετρούπολη, 1897, σελ. 1–72. — *92–94, 165, 318, 319.*

Μάρξ, Κ. καί Ἔνγκελς, Φ. Ἡ γερμανική ἰδεολογία. Κριτική τῆς νεότερης γερμανικῆς φιλοσοφίας στό πρόσωπο τῶν ἐκπροσώπων της Φόυερμπαχ, Μπ. Μπάουερ καί Στίρνερ καί τοῦ γερμανικοῦ σοσιαλισμοῦ στό πρόσωπο τῶν διάφορων προφητῶν του. 1845–1846. — *14.*

— *Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ κόμματος.* Δεκέμβρης 1847–Γενάρης 1848. — *247.*

Μάρξ, Κ. Τό Κεφάλαιο Κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Τόμ. I–III. 1867–1894. — *567, 642, 644–645, 651.*

— *Τό Κεφάλαιο.* Κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Τόμ. I. 1867. — *36, 38–39, 409, 411, 630.*

— *Τό Κεφάλαιο.* Κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Τόμ. II. 1885. — *28–29, 36, 41, 53–54.*

* — *Τό Κεφάλαιο.* Κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Φ. Ἔνγκελς. Μετάφραση ἀπό τά γερμανικά. Τόμ. II. Βιβλίο II. Τό προτσές κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου. Πετρούπολη, [τυπογραφεῖο ὑπουργείου συγκοινωνίας (Μπένκε)], 1885, XXI, 403 σελ. — *45.*

— *Τό Κεφάλαιο.* Κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Τόμ. III. Μέρος 1–2. 1894. — *7, 198, 203, 211, 456–457, 621–622.*

— *Τό Κεφάλαιο.* Κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Φ. Ἔνγκελς. Μετάφραση ἀπό τά γερμανικά. Τόμ. III. Βιβλίο III. Τό προτσές τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς στό σύνολό του, Πετρούπολη, τυπογραφεῖο Ντεμάκοφ, 1896. XLVI, 734 σελ. — *22, 24, 42–43, 46–48, 50, 54, 152, 171–172, 173, 181, 261, 333, 334–335, 371, 397, 589.*

Ματβέγεφ, Α. Μελέτη γιά τή μεταλλουργική βιομηχανία τῆς Νότιας Ρωσίας. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 17, σελ. 263–266. — *510.*

Μεντιοκρίτσκι, Ε. Ἡ βαφή τῶν σκευῶν καί τῶν ἐπίπλων στήν ἐπαρχία Σκορομπογκάτοβσκ τοῦ νομοῦ Μακάριεφ. — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Βιβλίο IX. Πετρούπολη, 1883, σελ. 2173–2192. — *381–382.*

«Μίρ Μπόζι», Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 4, σελ. 188–200. — *577.*

— 1898, τεῦχος 6, σελ. 118–127. — *47.*

— 1905, τεῦχος 8, σελ. 224–244. — *529.*

Μιχαηλόβσκι, Β. Γ. Γεγονότα καί ἀριθμοί ἀπό τή ρωσική πραγματικότητα. I. Ὁ πληθυσμός τῆς Ρωσίας σύμφωνα μέ τήν πρώτη γενική ἀπογραφή. — «Νόβογε Σλόβο», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 9, Ἰούνης, σελ. 97–117. — *260, 586, 592, 622.*

— *Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου τῆς Ρωσίας.* (Ἔκθεση πού διαβάστηκε στή συνεδρίαση τοῦ III τμήματος τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ἐλεύθερης Οἰκονομικῆς Ἑταιρίας στίς 21 τοῦ Μάρτη 1898). «Ἐργασίες τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ἐλεύθερης Οἰκονομικῆς Ἑταιρίας», Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 2, Μάρτης–Ἀπρίλης, σελ. 117–147. — *579–580.*

[Μιχαηλόβσκι, Ν. Κ.] Ποστορόννι. Γράμμα πρός τή σύνταξη. — «Ὀτέτσεστβεννιγε Ζαπίσκι», Πετρούπολη, 1883, τεῦχος 7, σελ. 97–112. — *474–475.*

«Μοσκόβσκιγε Βέντομοστι», 1901, ἀρ. φύλλου 55, 25 τοῦ Φλεβάρη (10 τοῦ Μάρτη), σελ. 4. — *160.*

* *Μπατάλιν, Α. Φ. Ἡ λαχανοκομία καί ἡ δενδροκομία.* — Στό βιβλίο: Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. Τόμ. I. Τά ἀγροτικά προϊόντα, ἡ λαχανοκομία, ἡ δενδροκομία καί τά οἰκόσιτα ζῶα. Ἡ μεταλλευτική βιομηχανία καί ἡ βιομηχανία ἅλατος. Πετρούπολη, 1883, σελ. 1–42. (Ἡ πανρωσική βιομηχανική καλλιτεχνική ἔκθεση τοῦ 1882 στή Μόσχα). — *310–313.*

Μπατάλιν, Φ. Α. Ἡμερολόγιο καί ὁδηγός τοῦ ρώσου ἀγρότη γιά τό 1883. Καταρτίστηκε μέ τή συνεργασία τοῦ Φ. Κ. Ἄρνολντ καί ἄλλων. Σέ δυό μέρη. Πετρούπολη, Ντεβριέν, 1883. 614 σελ. — *66–67.*

Μπελομπορόντοφ, Α. Οἱ ξένοι ἐργάτες στό Κουμπάν. — «Σέβερνι Βέστνικ», Πετρούπολη, 1896, τεῦχος 2, σελ. 1–8. — *248, 307.*

Μπελόφ, Β. Ντ. Ἡ βιοτεχνική παραγωγή σέ σχέση μέ τή μεταλλουργία τῶν Οὐραλίων. — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος XVI. Πετρούπολη, 1887, σελ. 1–35. — *509–510.*

* *Μπιτσκόφ, Γ. Ν. Ἡ πεῖρα ἀπό τήν ἔρευνα τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης καί τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν ἀγροτῶν σέ 3 ἐπαρχίες τοῦ νομοῦ Νόβγκοροντ.* Νόβγκοροντ, 1882, 116, 70, III σελ. — *284, 285.*

Μπλαγκοβέστσενσκι, Ι. Ι. καί Γκαριάζιν, Α. Λ. Ἡ βιοτεχνική παραγωγή τοῦ κυβερνείου Ὀλόνετς. Πετροζαβόντσκ, 1895. II, 125 σελ. — *422.*

* *Μπλαγκοβέστσενσκι, Ν. Α. Γενική συλλογή στατιστικῶν οἰκονομικῶν στοι-*

χείων παρμένων ἀπό τίς ἀπογραφές κατά νοικοκυριό πού ἔκαναν τά ζέμστβο. Τόμ. I. Τό ἀγροτικό νοικοκυριό. Μόσχα, 1893. XVI, 267 σελ. Στά ρωσικά καί στά γαλλικά. — *137, 279–280, 281.*

Μπλάζιν, Ν. Οἱ ἐπιτυχίες τῆς τεχνικῆς στή γαλακτοκομία.— Στό βιβλίο: Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διάφορων κλάδων τῆς ἐργασίας, σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση πού ἔγινε στήν ἔκθεση. Προετοιμάστηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 38–45, στό μέρος: III. Οἰκόσιτα ζῶα. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὀργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἔκθεσης τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — *270, 273.*

Μπογκολιούμπσκι, Ι. Ἡ πείρα ἀπό τή στατιστική τῆς μεταλλευτικῆς βιομηχανίας τῆς ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. Πετρούπολη, 1878. 216 σελ.— *507, 513.*

Μπορίσοβσκι, Α. Ἡ κουταλοποιία στό νομό Σεμιόνοφ.— Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Μέρος II. Πετρούπολη, 1879, σελ. 7–28. — *414.*

Μπορίσοφ, Β. Ἱστορία τῆς ἀνάπτυξης τῶν βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων στήν πόλη Τούλα, στό νομό Τούλας καί τά μέτρα γιά τήν παραπέρα ἀνάπτυξη τῶν ἐπαγγελμάτων. — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος IX. Πετρούπολη, 1883, σελ. 2234–2291. — *316, 439–440, 440–441, 442.*

— *Ἡ βιοτεχνική παραγωγή στήν πανρωσική βιομηχανική-καλλιτεχνική ἔκθεση τῆς Μόσχας τό 1882.* — Στό βιβλίο: Εργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος IX. Πετρούπολη, 1883, σελ. 151–247. — *426–427, 441–442.*

— *Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στήν ἐπαρχία Σέργκιεβσκ τοῦ νομοῦ Τούλας.* — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος VII. Πετρούπολη, 1881, σελ. 891–969. — *440–441, 450.*

Μπουλγκάκοφ, Σ. Ν. Οἱ ἀγορές στίς συνθῆκες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Θεωρητική μελέτη. Μόσχα, Βοντοβόζοφ, 1897. 260 σελ. — *30, 39, 41, 55.*

Ν. —ον — βλ. Ντανιελσόν, Ν. Φ.

«Ναούτσνογε Ὀμποζρένιγε», [Πετρούπολη], 1899, τεῦχος 4, σελ. 768–784. — *664.*

— 1899, τεῦχος 5, σελ. 973–985. — *664.*

— 1899, τεῦχος 8, σελ. 1564–1579. — *662–663.*

— 1899, τεῦχος 12, σελ. 2277–2295, 2296–2308. — *639, 641–662, 663, 664.*

— 1900, τεῦχος 3, σελ. 607–633. — *664.*

— 1900, τεῦχος 10, σελ. 1759–1774. — *664.*

«Νεντέλια», Πετρούπολη, 1896, τεῦχος 13, 31 τοῦ Μάρτη, σελ. 418–421. — *269.*

Νετσάγεφ, Ν. Ἡ παραγωγή λαναριῶν στό νομό Ὀντόγεβσκι τοῦ κυβερνείου Τούλας. — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος VIII. Πετρούπολη, 1882, σελ. 1313–1322. — *413.*

— *Ἡ παραγωγή τροχῶν στό νομό Ὀντόγεβσκι τοῦ κυβερνείου Τούλας.* — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος VIII. Πετρούπολη, 1882, σελ. 1265–1311. — *413.*

Νικολάι —ον — βλ. Ντανιελσόν, Ν. Φ.

Νισσέλοβιτς, Λ. Ν. Ἱστορία τῆς νομοθεσίας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. Μέρος 1–2. Πετρούπολη, 1883–1884. — *491.*

«Νόβογε Βρέμια», Πετρούπολη, 1899, ἀρ. φύλλου 8255, 19 τοῦ Φλεβάρη, σελ. 3. — *9.*

«Νόβογε Σλόβο», Πετρούπολη, 1895, τεῦχος 3, Δεκέμβρης, σελ. 183–191. — *209–210.*

— 1896, τεῦχος 5, Φλεβάρης, σελ. 65–85, 256–261. — *163, 336, 337–338.*

— 1896, τεῦχος 6, Μάρτης, σελ. 1–34. — *613–614.*

— 1897, τεῦχος 9, Ἰούνης, σελ. 97–117. — *260, 586, 592, 622.*

— 1897, τεῦχος 10, Ἰούλης, σελ. 216–243. — *571.*

— 1897, τεῦχος 1, Ὀχτώβρης, σελ. 55–66. — *573.*

Νομός Μπαχμουτ, τοῦ κυβερνείου Αἰκατερινοσλάβ, 31 τοῦ Ὀχτώβρη. — «Ρούσκιγε Βέντομοστι», Μόσχα, 1897, ἀρ. φύλλου 322, 21 τοῦ Νοέμβρη, σελ. 3, στή στήλη: Ἐσωτερικά νέα. — *549.*

Νομός Περεκόπ. — «Ρούσκιγε Βέντομοστι», Μόσχα, 1898, ἀρ. φύλλου 167, 19 Αὐγούστου, σελ. 2–3, στή στήλη: Ἐσωτερικά νέα. — *228.*

Νταβίντοβα, Σ. Α. Ἡ βιοτεχνική παραγωγή στά κυβερνεῖα Βλαντίμιρ, Κούρσκ, Πολτάβας, Βεσαραβίας καί Βορόνεζ. Ἔρευνες πού ἔγιναν τό 1889.— Στό βιβλίο: Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή

τῆς Ρωσίας. Τόμ. Ι. Πετρούπολη, 1892, σελ. 72–144. (Ὑπουργεῖο δημοσίων κτημάτων). — *344–345, 347–348, 349.*

— *Ἡ βιοτεχνική παραγωγή στά κυβερνεῖα Σαράτοφ, Πένζας καί Μόσχας.* Ἔρευνες πού ἔγιναν τό 1888. — Στό βιβλίο: Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας. Τόμ. Ι. Πετρούπολη, 1892, σελ. 1–71. (Ὑπουργεῖο δημοσίων κτημάτων). — *402.*

— *Τό ἐπάγγελμα τῆς δαντελοποιίας στό κυβερνεῖο Ριαζάν.* — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος VII. Πετρούπολη, 1881, σελ. 1127–1215. — *375.*

— *Τό ἐπάγγελμα τῆς δαντελοποιίας στό κυβερνεῖο Τούλας.* — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος X. Πετρούπολη, 1883, σελ. 2747–2827. — *376.*

[Ντανιελσόν, Ν. Φ.] Νικολάι—ον, Ν. —ον. Γράμμα πρός τή σύνταξη. (Ἀπ' ἀφορμή τή συζήτηση πάνω στήν εἰσήγηση τοῦ Ν. Β. Λεβίτσκι γιά τούς γεωργικούς συνεταιρισμούς). — «Νόβογε Σλόβο», Πετρούπολη, 1896, τεῦχος 5, Φλεβάρης, σελ. 256–261. — *336, 337–338.*

— *Δοκίμια γιά τήν κοινωνική μας οἰκονομία μετά τή μεταρρύθμιση.* — «Σλόβο», Πετρούπολη, 1880, Ὀχτώβρης, σελ. 77–142. — *76, 83.*

— *Δοκίμια γιά τήν κοινωνική μας οἰκονομία μετά τή μεταρρύθμιση.* — Πετρούπολη, 1893. XVI. 353 σελ.· XVI φύλλα μέ πίνακα. — *23, 26, 27–29, 30, 33–34, 76, 83, 91–92, 210–211, 212, 232, 233, 238–239, 242, 251, 252, 254, 256, 288, 305, 315, 324–325, 326, 327, 330–331, 352, 469, 474, 479, 480, 481, 518–519, 522, 523, 541–542, 555, 563, 580, 601, 612, 619–620, 622, 626–627, 655, 657.*

— *Λίγα λόγια γιά τίς συνθῆκες τῆς οἰκονομικῆς μας ἀνάπτυξης.* — «Ρούσκογε Μπογκάτστβο», Πετρούπολη, 1894, τεῦχος 6, σελ. 86–130. — *474, 479, 503, 505, 541–542.*

— *Πῶς ἐξηγεῖται ἡ αὔξηση τῶν κρατικῶν μας ἐσόδων;* — «Νόβογε Σλόβο», 1896, τεῦχος 5, Φλεβάρης, σελ. 65–85. — *163.*

Ντανίλοβσκι, Μ. Α. Οἱ ἀσφαλίσεις στή Ρωσία. — Στό βιβλίο: Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διάφορων κλάδων ἐργασίας, σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση πού ἔγινε στήν ἔκθεση. Γράφτηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 57–69, στό μέρος: XII. Μηχανές, συσκευές, μηχανουργία καί ἠλεκτροτεχνία. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὀργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἔκθεσης τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — *559.*

* *Ντεμέντιεφ, Ε. Μ. Ἡ ὑγειονομική καί οἰκονομική κατάσταση τῶν ἐργατῶν.* — Στό βιβλίο: Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας. Μέρος ὑγειονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. IV. Μέρος II. Γενική συνόψιση τῶν ὑγειονομικῶν ἐρευνῶν στά ἐργοστάσια τοῦ κυ-

βερνείου Μόσχας στά χρόνια 1879–1885. Προετοιμάστηκε ἀπό τόν γιατρό. Ε. Μ. Ντεμέντιεφ καί τόν καθηγητή Φ. Φ. Ἔρισμαν. Μόσχα, 1893, σελ. 253–462. — *563–566, 567.*

— *Ἡ φάμπρικα, τί δίνει στόν πληθυσμό καί τί παίρνει ἀπ' αὐτόν.* Μόσχα, 1893, VIII, 246 σελ. — *303.*

— *Ἡ φάμπρικα, τί δίνει στόν πληθυσμό καί τί παίρνει ἀπ' αὐτόν.* Ἔκδοση 2η, διορθωμένη καί συμπληρωμένη. Μέ παράρτημα βιβλιογραφικοῦ εὑρετηρίου βιβλίων καί ἄρθρων γιά τή ρωσική ἐργοστασιακή βιομηχανία σέ σχέση μέ τήν ἀγροτική βιομηχανία. Μόσχα, Σίτιν, 1897. VIII, 256, 39 σελ. — *563–567.*

Ντιάκονοφ, Ν. Γ. Οἱ τεχνικές ἐπιτυχίες στό σιδηροδρομικό δίχτυ στά 1881–1896. — Στό βιβλίο: Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διάφορων κλάδων ἐργασίας, σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση πού ἔγινε στήν ἔκθεση. Πετρούπολη, [1896], σελ. 53–71, στό μέρος: XVII. Ἡ οἰκοδομική καί τό ἔργο τοῦ μηχανικοῦ· θαλασσοπλοΐα καί ποταμοπλοΐα. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὀργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἔκθεσης τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — *514, 580.*

«Ντιέλο», Πετρούπολη, 1886, τεῦχος 7, σελ. 127–155· 1887, τεῦχος 2, σελ. 102–124. — *599, 602–603.*

Ντοκουτσάγεφ, Κ. Α. Τό ἐπάγγελμα τῆς κατεργασίας τοῦ δέρματος τῆς βερβερίτσας γιά γούνα στήν Καργκόπολη καί στά περίχωρα. — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος IV. Πετρούπολη, 1880, σελ. 210–317. — *422–423.*

Ντολίβο-Ντομπροβόλσκαγια, Β. Α. Τό ἐπάγγελμα τοῦ ὑφαντουργοῦ στούς νομούς Γκράιβορον καί Κρόλεβετς. Ἔκθεση γιά τό 1891. — Στό βιβλίο: Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας. Τόμ. II. Πετρούπολη, 1894, σελ. 80–88. (Ὑπουργεῖο δημοσίων κτημάτων). — *299–300.*

Ντουχόβσκοϊ, Σ. Ἡ βυρσοδεψία καί ἡ παραγωγή κόλλας στήν κωμόπολη Κατούνκι καί στά γύρω χωριά τοῦ νομοῦ Μπαλαχνά. — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος IX. Πετρούπολη, 1883, σελ. 2513–2567. — *344–345, 418–419.*

Ὁ ἀριθμός τῶν λειτουργούντων ἐργοστασίων ζάχαρης καί ἡ ἔκταση τῶν διασωθεισῶν φυτειῶν στήν περίοδο 1905/6. [Πίνακας]. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1906, τεῦχος 12, σελ. 502–505. — *297.*

Ὀβσιάνικοφ, Ν. Ν. Οἱ σχέσεις τοῦ ἄνω μέρους τῆς περιοχῆς τοῦ Μέσου Βόλγα μέ τήν ἐμποροπανήγυρη τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ. — Στό βιβλίο: Συλλογή γιά τό Νίζνι Νόβγκοροντ. Ἔκδοση τῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς

τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ, μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Α. Σ. Γκατσίσσκι. Τόμ. ΙΙ. Νίζνι Νόβγκοροντ, 1869, σελ. 385–426. — *452*.

— *Τό ἐμπόριο στήν ἐμποροπανήγυρη τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ*. — Στό βιβλίο: Συλλογή γιά τό Νίζνι Νόβγκοροντ. Ἔκδοση τῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ, μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Α. Σ. Γκατσίσσκι. Τόμ. Ι. Νίζνι Νόβγκοροντ, 1867, σελ. 1–167. — *573*.

Ὁδηγός γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. — *βλ*. Ὀρλόφ, Π. Α.· Ὀρλόφ, Π. Α. καί Μπουντάγκοφ, Σ. Γ.

* *Οἱ ἐπιτυχίες τῆς ρωσικῆς βιομηχανίας σύμφωνα μέ τίς ἐκθέσεις τῶν ἐπιτροπῶν ἐμπειρογνωμόνων*. Πετρούπολη, 1897. IV, 245 σελ. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Διεύθυνση ἐμπορίου καί μανουφακτούρας. Ἡ πανρωσική βιομηχανική καί καλλιτεχνική ἔκθεση τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — *467, 491, 494*.

Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διάφορων κλάδων ἐργασίας — σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση στήν ἔκθεση. Συντάχτηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896]. XI, 1249 σελ. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὀργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἔκθεσης τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — *220, 221–223, 226–227, 228, 236, 255, 260, 265, 270, 273, 274, 281–282, 290, 295, 297–298, 306, 307, 311, 312, 313, 314, 497, 507, 514, 551, 559, 580, 581–582, 625, 628*.

Οἱ συγκοινωνίες στή Ρωσία τό 1896. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 43, σελ. 302–304. — *580*.

* *Οἱ συζητήσεις πάνω στήν εἰσήγηση τοῦ Μ. Ι. Τουγκάν-Μπαρανόβσκι «Στατιστικά συμπεράσματα γιά τή βιομηχανική ἀνάπτυξη τῆς Ρωσίας» πού ἔγιναν στό ΙΙΙ τμῆμα τῆς αὐτοκρατορικῆς Ἐλεύθερης οἰκονομικῆς ἑταιρίας*. (Στενογραφημένα πραχτικά). — «Ἐργασίες τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ἐλεύθερης Οἰκονομικῆς Ἑταιρίας». Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 5, Σεπτέμβρης–Ὀχτώβρης, σελ. 1–107. — *479–480, 481, 566*.

* *Οἱ ἄδειες διαμονῆς πού μοιράστηκαν στόν ἀγροτικό πληθυσμό τοῦ Κυβερνείου Μόσχας τό 1880 καί τό 1885*. — Στό βιβλίο: Στατιστική ἐπετηρίδα τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Μόσχας. 1886. Μόσχα, 1886, σελ. 1–28 (τμῆμα στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Μόσχας). — *597–598, 600, 608*.

Ὁ Μακρινός Βορρᾶς. (Καταρτίστηκε ἀπό τή διεύθυνση τῆς Ἑταιρίας τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Μόσχα–Γιαροσλάβλ–Ἀρχάγγελος). — Στό βιβλίο: Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διάφορων κλάδων ἐργασίας σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση πού ἔγινε στήν ἔκθεση. Καταρτίστηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 1–13, στό μέρος: XX. Ὁ Μακρινός Βορρᾶς. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὀργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἔκθεσης τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — *625*.

Ὀρλόφ, Β. Τό ἀγροτικό νοικοκυριό. Τεῦχος Ι. Μορφές ἀγροτικῆς γαιοχτησίας στό κυβερνεῖο Μόσχας. Μόσχα, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Μόσχας, 1879. III, 320, 39 σελ. (Στήν ἔκδοση: Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας. Μέρος οἰκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. IV. Τεῦχος I). — *153, 170, 303*.

Ὀρλόφ, Β. Ι. καί Καμπλουκόφ, Ν. Α. Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας. Τόμ. ΙΙ. Μόσχα, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Μόσχας, 1878, 628 σελ. — *211–212*.

Ὀρλόφ, Β. καί Μπογκολέποφ, Ι. Τά ἐπαγγέλματα στό κυβερνεῖο Μόσχας. Τεῦχος Ι — *βλ*. Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας. Μέρος οἰκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. VI. Τεῦχος Ι.

* *Ὀρλόφ, Π. Α. Ὁδηγός γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας μαζί καί τοῦ Βασιλείου τῆς Πολωνίας καί τοῦ μεγάλου πριγκηπάτου τῆς Φιλλανδίας*. Ὑλικά γιά τήν ἐργοστασιακή στατιστική. Καταρτίστηκε μέ βάση τά ἐπίσημα στοιχεῖα τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφακτούρας. [Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τοῦ 1879]. Πετρούπολη, 1881, IX, 754 σελ. — *223, 267, 305, 406, 409, 422, 428, 433, 441, 442, 481–482, 488, 489, 493–494, 495, 496, 497–499, 502–503, 533, 537, 542–544, 545, 546–548*.

Ὀρλόφ, Π. Α. Ὁδηγός γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια τῆς εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας καί τοῦ Βασιλείου τῆς Πολωνίας. Ὑλικά γιά τήν ἐργοστασιακή στατιστική. Καταρτίστηκε μέ βάση τά ἐπίσημα στοιχεῖα τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφακτούρας. Ἔκδοση 2η διορθωμένη καί σημαντικά συμπληρωμένη. [Μέ βάση τά στοιχεῖα γιά τό 1884]. Πετρούπολη, 1887. XVIII, 824 σελ. — *482, 485, 538*.

Ὀρλόφ, Π. Α. καί Μπουντάγκοφ, Σ. Γ. Ὁδηγός γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια τῆς εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. Ὑλικά γιά τήν ἐργοστασιακή στατιστική. Καταρτίστηκε μέ βάση τά ἐπίσημα στοιχεῖα τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφακτούρας. Ἔκδοση 3η διορθωμένη καί σημαντικά συμπληρωμένη. [Μέ βάση τά στοιχεῖα γιά τό 1890, συμπληρωμένη μέ τά στοιχεῖα γιά τό 1893 καί τό 1894]. Πετρούπολη, 1894, ΙΙ, XVI, 827 σελ. — *223, 267, 285, 296, 300, 301, 305, 306, 313, 340, 401 402, 409, 410, 411, 415, 418, 419, 420, 421, 422, 425–426, 428, 433, 436, 441, 442, 456, 482, 485–486, 488, 489, 492, 493–494, 495, 496, 497–501, 502–503, 504–505, 520, 524–525, 533, 537–538, 541, 542, 543–544, 545, 546–547, 568–569, 573*.

Ὀσάντσι, Τ. Ι. Ἡ ἐπαρχία Στσερμπανόφ τοῦ νομοῦ Ἐλισάβετγκραντ τοῦ κυβερνείου Χερσώνας. Ἱστορικοεθνογραφική καί οἰκονομικοστατιστική περιγραφή. Χερσώνα, ἔκδοση τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Χερσώνας, 1891, 112 σελ. — *145–146*.

Ὀστριακόφ, Α. Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στό νομό Τιχβίν τοῦ κυβερνείου Νόβγκοροντ. — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος VIII. Πετρούπολη, 1882, σελ. 1359–1475. — *553–554*.

Ὀστριακόφ, Π. Σημειώματα γιά τή βιοτεχνική παραγωγή στήν Καμπαρντά, τῆς περιοχῆς Τερέκ τοῦ Καυκάσου. — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος V. Πετρούπολη, 1880, σελ. 25–45. — *623.*

«*Ὀτέτσεστβεννιγε Ζαπίσκι*», Πετρούπολη, 1882, τεῦχος 8, σελ. 143–169· τεῦχος 9, σελ. 1–35. — *210.*

— 1883, τεῦχος 5, σελ. 1–39. — *28.*

— 1883, τεῦχος 7, σελ. 97–112. — *475.*

Οὐβάροφ, Μ. Σ. Ἡ ἐπίδραση τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων στήν ὑγειονομική κατάσταση τῆς Ρωσίας. — «Δελτίο τῆς Κοινωνικῆς Ὑγιεινῆς, τῆς ἰατροδικαστικῆς καί τῆς Πρακτικῆς Ἰατρικῆς», Πετρούπολη, 1896, τόμ. XXXI. βιβλίο 1, Ἰούλης, σελ. 1–49. — *600.*

Οὐσπένσκι, Γ. Ι. Βαριά ἁμαρτήματα. — *623.*

— *Ζωντανοί ἀριθμοί.* — *156.*

— *Ἀπό τό ἡμερολόγιο τοῦ χωριοῦ.* — *313.*

— *Στόν Καύκασο.* — *623.*

Π. Τό ἐπάγγελμα τοῦ γαλακτοκόμου. (Γράμμα ἀπό τό κυβερνεῖο Βόλογκντα). — «Νεντέλια», Πετρούπολη, 1896, τεῦχος 13, 31 τοῦ Μάρτη, σελ. 418–421. — *269.*

Π. Μπ. — *βλ.* Στροῦβε, Π. Μπ.

Παράρτημα στήν εἰσήγηση γιά τήν ἀγροτική οἰκονομία τό 1898. Συντάχθηκε ἀπό τό συμβούλιο τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Πσκόφ, 1899. — *227.*

Πασκέβιτς, Β. Β. Δοκίμιο γιά τή σημερινή κατάσταση τῆς δενδροκομίας. — Στό βιβλίο: Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διάφορων κλάδων ἐργασίας σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση πού ἔγινε στήν ἔκθεση. Προετοιμάστηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 13–32, στό μέρος: IV. Δενδροκομία, κηπουρική καί λαχανοκομία. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὀργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἔκθεσης τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — *311.*

Πεντασένκο, Α. Ντ. Τά γεωργικά φυτά καί οἱ ἐχθροί τους. — Στό βιβλίο: Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διάφορων κλάδων ἐργασίας σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση πού ἔγινε στήν ἔκθεση. Γράφτηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 31–47, στό μέρος: Ι. Ἀγροτική οἰκονομία. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὀργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἔκθεσης τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — *290, 297, 306.*

* *Πετουχόφ, Γ. Ἐπισκόπηση τῆς παραγωγῆς ἕτοιμων ἐνδυμάτων.* — Στό βιβλίο: Οἱ ἐπιτυχίες τῆς ρωσικῆς βιομηχανίας σύμφωνα μέ τίς ἔρευνες τῶν ἐπιτροπῶν ἐμπειρογνωμόνων. Πετρούπολη, 1897, σελ. 136–137. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Διεύθυνση ἐμπορίου καί μανουφακτούρας. Ἡ πανρωσική βιομηχανική καί καλλιτεχνική ἔκθεση τοῦ 1896, στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — *467.*

Πλετνιόφ, Β. Α. Ἡ ὑποδηματοποιία στό κυβερνεῖο Τβέρ. — Στό βιβλίο: Στατιστικά χρονικά τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας ΙΙ. Τεῦχος ΙΙΙ. Ὑλικά γιά τή μελέτη τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς καί τῆς χειρωνακτικῆς δουλιᾶς στή Ρωσία. Συγκεντρώθηκαν ἀπό τίς ἐπιτροπές στατιστικῆς τῶν κυβερνείων· τά ἐπεξεργάστηκε ὁ Λ. Μάικοφ. Μέρος Ι. Πετρούπολη, 1872, σελ. 167–185. — *423–424.*

[Πλεχάνοφ, Γ. Β.] Βόλγκιν, Α. Ἡ θεμελίωση τοῦ ναροντνικισμοῦ στά ἔργα τοῦ κυρίου Βοροντσόφ (Β. Β.). Κριτική μελέτη. Πετρούπολη, 1896. VI, 286 σελ. — *55, 212, 313, 369, 593.*

Πλότνικοφ, Μ. Α. Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στό κυβερνεῖο Νίζνι Νόβγκοροντ. Νίζνι Νόβγκοροντ, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ, 1894, X, 279 σελ.· 5 φύλλα πίνακες. — *115.*

* *Πογκόζεφ, Α. Β. Οἱ φάμπρικες τῶν εὐγενῶν τοῦ κυβερνείου Μόσχας πού χρησιμοποιοῦσαν σάν ἐργάτες τούς ἀγρότες πού τούς ἀγόραζαν μαζί μέ τό χωριό τους, καί ἡ ζωή σ' αὐτές στά τέλη τοῦ XVIII καί στίς ἀρχές τοῦ XIX αἰώνα.* — Στό βιβλίο: Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας. Μέρος ὑγειονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. IV. Μέρος Ι. Γενική συνόψιση γιά τίς ὑγειονομικές ἔρευνες στίς φάμπρικες τοῦ κυβερνείου Μόσχας στά 1879–1885. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Φ. Φ. Ἔρισμαν, Μόσχα, 1890, σελ. 64–92, στό μέρος Ι. — *491.*

Ποκρόβσκι, Β. Ι. Ἡ ὑποδηματοποιία καί τά βοηθητικά της ἐπαγγέλματα στήν κωμόπολη Κίμρι καί στήν ἐπαρχία Κίμρι τοῦ νομοῦ Κόρτσεβο τοῦ κυβερνείου Τβέρ. — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς στή Ρωσία. Τεῦχος VIII. Πετρούπολη, 1882, σελ. 1323–1358. — *349, 382, 423.*

Πονομαριόφ, Ν. Β. Ἡ βιοτεχνική παραγωγή στό κυβερνεῖο Καζάν. Ἔκθεση γιά τό 1893. — Στό βιβλίο: Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας. Τόμ. ΙΙΙ. Πετρούπολη, 1895, σελ. 15–44. (Ὑπουργεῖο γεωργίας καί δημοσίων κτημάτων. Τμῆμα ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί ἀγροτικῆς στατιστικῆς). — *405, 412.*

— *Οἱ μετακινήσεις τῶν ἀγρεργατῶν πού πηγαίνουν στίς νοτιοανατολικές περιοχές τῆς Ρωσίας.* — «Σέλσκογε Χοζιάιστβο ἰ Λεσοβόντστβο», («Ἀγροτική οἰκονομία καί Δασοκομία»), Πετρούπολη, 1896, τεῦχος 2, σελ. 289–315. — *235.*

— *[Οἱ μετακινήσεις τῶν ἀγρεργατῶν, πού πηγαίνουν στίς νοτιοανατολικές περιοχές τῆς Ρωσίας. Σύντομη ἔκθεση].* — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1896, τεῦχος 14, σελ. 34–35, στό

Στό βιβλίο: Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας. Τόμ. II. Πετρούπολη, 1894, σελ. 195–258. — *347–348, 418, 450.*

«*Σέλσκι Βέστνικ*», Πετρούπολη, 1890, τεῦχος 15, 8 τοῦ Ἀπρίλη, σελ. 154–156. — *247.*

Σεμέβσκι, Β. Ι. Οἱ ἀγρότες ἐπί βασιλείας τῆς αὐτοκράτειρας Αἰκατερίνης Β'. Τόμ. I. Πετρούπολη, 1881. LIII, 504, III σελ. — *491.*

Σεμιόνοφ, Α. Μελέτη τῶν ἱστορικῶν στοιχείων γιά τό ἐξωτερικό ἐμπόριο και τή βιομηχανία τῆς Ρωσίας ἀπό τά μέσα τοῦ XVII αἰώνα ὥς τό 1858. Μέρος 1–3. Πετρούπολη, 1859. — *491, 493, 507.*

Σεμιόνοφ, Ντ. Π. Ἡ σιτοπαραγωγή. — Στό βιβλίο: Ἡ ἀγροτική καί δασική οἰκονομία τῆς Ρωσίας. Μέ παράρτημα ἀπό 47 χάρτες καί διαγράμματα, Πετρούπολη, ἔκδοση τῆς διεύθυνσης γεωργίας καί ἀγροτικῆς βιομηχανίας τοῦ ὑπουργείου δημοσίων κτημάτων, 1893, σελ. 125–142. (Ἡ παγκόσμια ἔκθεση Κολόμβου τοῦ 1893 στό Σικάγο). — *255.*

Σεμιόνοφ, Π. Π. Ἡ ἐπαρχία Μουραγέβενσκ (κυβερνεῖο Ριαζάν). — Στό βιβλίο: Συλλογή ὑλικῶν γιά τή μελέτη τῆς ἀγροτικῆς κοινότητας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Φ. Λ. Μπάρικοφ καί ἄλλων. Τόμ. I. Πετρούπολη, ἔκδοση τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ἐλεύθερης Οἰκονομικῆς Ἑταιρίας καί τῆς αὐτοκρατορικῆς Ρωσικῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρίας, 1880, σελ. 37–158. — *145.*

— *Ἡ πρώτη γενική ἀπογραφή.* — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 21, σελ. 552–558. — *514, 622.*

— *Πρόλογος.* — Στό βιβλίο: Στατιστικά χρονικά τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. I. Πετρούπολη, 1866, σελ. I–XXXVI. — *476.*

Σέρερ, Α. Ἡ βιομηχανία βαμβακερῶν. — Στό βιβλίο: Ἐπισκόπηση τῶν διάφορων κλάδων τῆς μανουφακτουρικῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας. Τόμ. II. Πετρούπολη, 1863, σελ. 445–514. — *494.*

* *Σισμαριόφ, Ντ. Ι. Σύντομη μελέτη γιά τή βιομηχανία στήν περιοχή τῶν σιδηροδρόμων τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ καί τοῦ Σούγια-Ἰβάνοβο.* Ἡ ἔκδοση ἔγινε γιά λογαριασμό καί μέ μέσα τοῦ ταμείου ἀλληλοβοήθειας τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Νίζνι Νόβγκοροντ· στήν ἔκδοση συνέβαλαν οἱ ντόπιοι ἐργοστασιάρχες. Πετρούπολη, 1892. 92 σελ. — *568-569.*

Σκαλκόβσκι, Κ. Ἡ παραγωγικότητα τῆς μεταλλουργικῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας τό 1877. Πετρούπολη, 1879, 113 σελ. — *507.*

Σκβορτσόφ, Α. Ι. Ἡ ἐπίδραση τῶν ἀτμοκίνητων μεταφορῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία. Μελέτη στόν τομέα τῆς γεωργικῆς οἰκονομίας. Βαρσοβία, 1890, VIII, VI, 703 σελ. — *23.*

— *Οἱ βάσεις τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας.* Πετρούπολη, Ποπόβα, 1898. IX, 432 σελ. — *41.*

Σκβορτσόφ, Π. Ὁ φετιχισμός τοῦ ἐμπορεύματος. (Βλαντίμιρ Ἰλίν. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία. Τό προτσές τοῦ σχηματισμοῦ τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τή μεγάλη βιομηχανία, Πετρούπολη, 1899). — «Ναούτσνογε Ὀμποζρένιγε», [Πετρούπολη], 1899, τεῦχος 12, σελ. 2277–2295. — *639, 641–662.*

— *Τί ἀποτελέσματα τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ σύμφωνα μέ τίς στατιστικές ἔρευνες τῶν ζέμστβο.* — Στό βιβλίο: Ὑλικά γιά τό χαρακτηρισμό τῆς οἰκονομικῆς μας ἀνάπτυξης. Συλλογή ἄρθρων, Πετρούπολη, 1895, σελ. 1–107. — *87.*

«*Σλόβο*», Πετρούπολη, 1880, Ὀχτώβρης, σελ. 77–142. — *76, 83.*

Σμίθ, Α. Ἔρευνα γιά τή φύση καί τίς αἰτίες τοῦ πλούτου τῶν ἐθνῶν. Μέ σχόλια Μπένθαμ καί ἄλλων. Μετάφραση τοῦ Π. Α. Μπίμπικοφ. Τόμ. 1-2. Πετρούπολη, 1866. 2 τόμ. — *34–38, 619.*

Σμιρνόφ, Α. Τό Πάβλοβο καί ἡ Βόρσμα, οἱ γνωστές γιά τήν παραγωγή μετάλλινων εἰδῶν ἀπό ἀτσάλι κωμοπόλεις τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ, Μόσχα, 1864. II, 67, 20 σελ. — *349, 429, 450, 569.*

* *Σούλτς, Α. Α. Οἱ εἰδικές καλλιέργειες.* — Στό βιβλίο: Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμιράζεφ. Τόμ. I. Ἀγροτικά προϊόντα, λαχανοκομία, δενδροκομία καί οἰκόσιτα ζῶα. Ἡ μεταλλευτική βιομηχανία καί ἡ βιομηχανία ἅλατος. Πετρούπολη, 1883, σελ. 68–141. (Ἡ πανρωσική βιομηχανική καί καλλιτεχνική ἔκθεση τοῦ 1882 στή Μόσχα). — *289, 290, 291–292, 297, 298, 306, 307.*

Στάρι μασλοντέλ. Ποιές εἶναι οἱ σκοτεινές πλευρές τῆς ἐλαιουργίας καί ποιά ἡ διέξοδος ἀπ' αὐτές. — «Σέβερνι Κράι», Γιαροσλάβλ, 1899, ἀρ. φύλλου 223, 25 τοῦ Ἰούλη (6 τοῦ Αὐγούστου), σελ. 4· «Ζίζν», Πετρούπολη, 1899, τεῦχος 8, σελ 377, στή στήλη: Χρονικά τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς. — *286.*

Στατιστικά χρονικά τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. Πετρούπολη, ἔκδοση τῆς Κεντρικῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ ὑπουργείου ἐσωτερικῶν, 1866, 1872.

*— I. 1866. XXXVI, XV, 523 σελ. — *476, 521, 584–585, 631–632.*

— II. Τεῦχος III. Ὑλικά γιά τή μελέτη τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς καί τῆς δουλειᾶς μέ τό χέρι στή Ρωσία. Μέρος 1. Ἡ συγκέντρωσή τους ἔγινε ἀπό τίς στατιστικές ἐπιτροπές τῶν κυβερνείων καί ἡ ἐπεξεργασία τους ἀπό τόν Λ. Μάικοφ. 1872. IV, 361, III σελ. — *349, 400, 423-425.*

— Σειρά II. Τεῦχος VI. Ὑλικά γιά τή στατιστική τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία γιά τό 1868. Ἡ ἐπεξεργασία τους ἔγινε ἀπό τόν Ι. Μπόκ. 1872. LXXVIII, 427 σελ. — *475, 476–477, 493, 500.*

* *Στατιστική ἐπετηρίδα τοῦ κυβερνείου Μόσχας γιά τό 1895.* Μόσχα, 1896. 382, XII, 131 σελ. — *388, 427.*

* *Στατιστική ἐπετηρίδα τοῦ κυβερνείου Τβέρ γιά τό 1897.* (Μέ 2 χαρτογραφίες). Τβέρ, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Τβέρ, 1898. VII, 582, XIX σελ. (Γραφεῖο στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Τβέρ). — *597–598, 600.*

* *Στατιστική ἐπετηρίδα τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Μόσχας γιά τό 1886,* Μόσχα, 1886. VI. 372 σελ. — *597–598, 600, 608.*

* *Στατιστική ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνείου Καλούγκας γιά τό 1896.* (Χρόνος πρῶτος). Καλούγκα, ἔκδοση τοῦ τμήματος στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Καλούγκας, 1897. 6, XVI, 461 σελ. (Παράρτημα στήν ἔκθεση τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Καλούγκας πρός τήν τακτική συνέλευση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου γιά ζητήματα στατιστικῆς). — *120, 558, 597, 598, 600, 606–607.*

Στατιστική ἐπισκόπηση τῶν σιδηροδρόμων καί τῶν ἐσωτερικῶν ὑδάτινων συγκοινωνιῶν. Στήν ἐπισκόπηση αὐτή παρατίθεται κατάλογος ἐκδόσεων τοῦ τμήματος στατιστικῆς τοῦ ὑπουργείου συγκοινωνιῶν, πού ἐκθέτονται στήν Παγκόσμια ἔκθεση τοῦ 1893 στό Σικάγο. Πετρούπολη, 1893. VI, 98 σελ. (Ρωσία. Ὑπουργεῖο συγκοινωνιῶν. Τμῆμα στατιστικῆς. Ἡ Παγκόσμια ἔκθεση Κολόμβου τοῦ 1893 στό Σικάγο). — *521, 551.*

Στατιστική τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. IV, XX, XXXI, XXXVII, XLIV, LV, LXI. 1883–1904. Πετρούπολη, ἔκδοση τῆς Κεντρικῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ ὑπουργείου ἐσωτερικῶν, 1888–1906. 7 τόμ. Στά ρωσικά καί στά γαλλικά.

— IV. Ἡ μέση σοδιά στήν εὐρωπαϊκή Ρωσία στήν πενταετία 1883–1887. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Β. Β. Ζβερίνσκι. 1888. V, 17, 155 σελ. — *193, 254–255, 259–260.*

— XX. Ἡ στρατιωτική ἀπογραφή τῶν ἀλόγων τό 1888. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Α. Σίρνεφ. 1891. VI, XXIII, 207 σελ. — *138–140, 141–142, 205–206.*

— XXXI. Ἡ στρατιωτική ἀπογραφή τῶν ἀλόγων τό 1891. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Α. Σίρνεφ. 1894. IV, XXIX, 149 σελ. — *138–140, 141–142, 205–206.*

*— XXXVII. Ἡ στρατιωτική ἀπογραφή τῶν ἀλόγων τό 1893 καί τό 1894. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Α. Σίρνεφ. 1896. II, XXII, 245 σελ. — *139, 205–206.*

— XLIV. Ἡ στρατιωτική ἀπογραφή τῶν ἀλόγων τό 1896. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Α. Σίρνεφ. 1898. XIII, 79. — *141–142, 205–206.*

— LV. Ἡ στρατιωτική ἀπογραφή τῶν ἀλόγων στά 1899–1901. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Α. Σίρνεφ. 1902. VI, XIV, 223 σελ. — *141–142, 205–206.*

— LXI. Ἡ στρατιωτική ἀπογραφή τῶν ἀλόγων στά 1903–1904. 1906. VII, 79. — *205–206.*

* *Στατιστική τῶν κλάδων παραγωγῆς πού ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης καί σέ εἰδικά τέλη γιά τά χρόνια 1897 καί 1898.* Καταρτίστηκε ἀπό τό τμῆμα στατιστικῆς τῆς γενικῆς διεύθυνσης. Πετρούπολη, 1900. 1037 σελ. (Γενική διεύθυνση ἔμμεσων φόρων καί κρατικοῦ ἐμπορίου ποτῶν). — *600, 603.*

Στέινφελντ, Ν. Συμπεράσματα τῶν συνεδρίων τῶν μεταλλευτῶν τῶν Οὐραλίων. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 32, σελ. 224–228. — *512.*

Στέμπουτ, Ι. Α. Ἄρθρα γιά τή ρωσική ἀγροτική οἰκονομία, τίς ἐλλείψεις της καί τά μέτρα γιά τήν τελειοποίησή της. 1857–1882. Μόσχα, Βασίλιεφ, 1883. 363 σελ. — *175, 208–209.*

— *Οἱ βάσεις τῆς γεωργικῆς καλλιέργειας καί τά μέτρα γιά τή βελτίωσή της στή Ρωσία.* 2η, ξαναδουλεμένη ἔκδοση. Σέ 2 τόμους. Μόσχα, 1882–1884. — *23.*

Στενογραφημένα πρακτικά τῶν συζητήσεων στήν ΑΕΟΕ 1 καί 2 τοῦ Μάρτη 1897 — *βλ.* Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σέ διάφορες πλευρές τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς.

Στοιχεῖα ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί στατιστικῆς σύμφωνα μέ ὑλικά πού πάρθηκαν ἀπό νοικοκυρέους. Τεῦχος V — *βλ.* Κορολένκο, Σ. Α. Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία στά μεγάλα χτήματα καί οἱ μετακινήσεις ἐργατῶν, σέ σύνδεση μέ τήν οἰκονομική στατιστική ἐπισκόπηση τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας ἀπό ἀγροτική καί βιομηχανική ἄποψη. Πετρούπολη, 1892.

* *Στοιχεῖα ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί στατιστικῆς σύμφωνα μέ ὑλικά πού πάρθηκαν ἀπό νοικοκυρέους.* Τεῦχος VII. Ἡ πατατοκαλλιέργεια στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία. Πετρούπολη, 1897. X, 162, 152 σελ. (Ὑπουργεῖο γεωργίας καί δημοσίων κτημάτων. Τμῆμα ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί ἀγροτικῆς στατιστικῆς). — *256, 295, 296.*

Στοιχεῖα γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια πού λειτουργοῦσαν τό 1864. — «Συλλογή στοιχείων καί ὑλικῶν τῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», Πετρούπολη, 1866, τεῦχος 4, σελ. 392–424· τεῦχος 5, σελ. 74–105. — *300–301, 305, 480, 500, 631–632.*

Στοιχεῖα γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια πού λειτουργοῦσαν τό 1865. — «Συλλογή στοιχείων καί ὑλικῶν τῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», Πετρούπολη, 1867, τεῦχος 6, σελ. 381–401. — *480, 500, 501, 520, 631–632.*

Στολπιάνσκι, Ν. Π. Τά ἐπαγγέλματα στήν κωμόπολη Πορέτσε-Ρίμπνογε τοῦ νομοῦ Ροστόφ, τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ. (Ἀνακοινώσεις τῆς 28 τοῦ Φλεβάρη τοῦ 1885). — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς στή Ρωσία: Τεῦχος XIV. Πετρούπολη, 1885, σελ. 1–50. — *313.*

Στρατιωτική ἀπογραφή τῶν ἀλόγων — *βλ.* Στατιστική τῆς ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. XX, XXXI, XXXVII, XLIV, LV, LXI.

* *Στρατιωτική-στατιστική συλλογή*. Τεῦχος IV. Ρωσία. Μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Ν. Ν. Ὄμπρουτσεφ. Πετρούπολη, 1871. XXX, 922, 235 σελ. — *254–255, 259–260, 267, 287, 290, 295, 296, 297, 300 401, 478–481, 490, 494, 495, 496–498, 499, 501, 502, 503–505, 506, 507, 520, 551–552, 580, 581, 584–586, 595.*

Στρόκιν, Ν. Α. Ἡ λινοπαραγωγή στό κυβερνεῖο Πσκόφ. Πετρούπολη, ἔκδοση τῆς στατιστικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ κυβερνείου Πσκόφ, 1882. 39 σελ. — *289–290.*

[Στροῦβε Π. Μπ.] Π. Μπ. Ἡ βασική ἀντινομία τῆς θεωρίας τῆς ἐργασιακῆς ἀξίας. — «Ζίζν», Πετρούπολη, 1900, τεῦχος 2, σελ. 297–306. — *664–665.*

— *Ἡ ἱστορική καί συστηματική θέση τῆς ρωσικῆς βιοτεχνίας.* (Ἀπάντηση στόν Π. Ν. Μιλιουκόφ). — «Μίρ Μπόζι», Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 4, σελ. 188–200. — *577.*

— *Κατά τῆς ὀρθοδοξίας.* — «Ζίζν», Πετρούπολη, 1899, τεῦχος 10, σελ. 175–179. — *664–665.*

— *Κριτικές παρατηρήσεις σχετικά μέ τό πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας.* Τεῦχος Ι. Πετρούπολη, 1894. X, 293 σελ. — *92, 209, 288, 289, 664–665.*

— *Ὁ νόμος τῆς 2 τοῦ Ἰούνη γιά τή διάρκεια τῆς ἐργάσιμης μέρας καί τήν ἐπέκταση τῆς ἐπιθεώρησης ἐργασίας σ' ὅλη τήν Εὐρωπαική Ρωσία.* — «Νόβογε Σλόβο», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 10, Ἰούλης, σελ. 216–243. — *571.*

— *Πάνω σέ διάφορα θέματα.* IV. Οἱ «Μουζίκοι» τοῦ Τσέχοφ καί ὁ κ. Μιχαηλόβσκι. — «Νόβογε Σλόβο», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 1, Ὀχτώβρης, σελ. 55–66. Ὑπογραφή: Novus. — *573.*

Στσερμπατσιόφ, Β. Σ. Ἐπισκόπηση τῆς καπνοκαλλιέργειας στή Ρωσία. Τεῦχος II καί III. Μικρορωσία καί Τουρκεστάν. Πετρούπολη, 1894, II, 192 σελ. — *308–310.*

Στσερμπίνα, Φ. Α. Οἱ προϋπολογισμοί τῶν ἀγροτῶν καί ἡ ἐξάρτησή τους ἀπό τίς σοδιές καί τίς τιμές τῶν σιτηρῶν. — Στό βιβλίο: Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σέ μερικές πλευρές τῆς ρωσικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Α. Ι. Τσουπρόφ καί τοῦ Α. Σ. Πόσνικοφ. Τόμ. II. Πετρούπολη, 1897, σελ. 1–79. — *145, 167–168.*

*— *Συνοπτική συλλογή γιά 12 νομούς τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ.* Στατιστικά ὑλικά τῆς ἀπογραφῆς τῶν νοικοκυριῶν κατά κυβερνεῖο καί ἐπισκόπηση τῶν ὑλικῶν, τῶν τρόπων συγκέντρωσής τους καί τῶν μεθόδων ἐπεξεργασίας τους. Βορόνεζ, 1897, 1058 σελ. — *145, 595–596.*

— *Τό ἀγροτικό νοικοκυριό στό νομό Ὀστρογκόσκ.* Μέ 8 χάρτες, Βορόνεζ, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ, 1887. XVIII, 454, 51 σελ. (Στήν ἔκδοση: Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Βορόνεζ. Τόμ. II. Τεῦχος II). — *145, 168.*

Συλλογή γιά τό Νίζνι Νόβγκοροντ. Ἐκδόθηκε ἀπό τήν ἐπιτροπή στατιστικῆς τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ, μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Α. Σ. Γκατσίσσκι. Τόμ. I–IV. Νίζνι Νόβγκοροντ, 1867–1871. 3 τόμ.

— Τόμ. Ι. 1867. 184, 232 σελ. — *573.*

— Τόμ. II. 1869. VI, 455 σελ. — *450, 452.*

— Τόμ. IV. 1871. VI, 346 σελ. — *365, 408, 573.*

Συλλογή γνώσεων γιά τή διοίκηση τοῦ κράτους. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Β. Π. Μπεζομπράζοφ. Τόμ. II, Πετρούπολη, 1875. 783 σελ. — *239, 240, 601.*

Συλλογή ἐκθέσεων τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας γιά τά χρόνια 1901–1903. Πετρούπολη, 1903–1906, 3 τόμ. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Τμῆμα βιομηχανίας). — *487.*

— *γιά τό 1901.* 1903. XXV, 202 σελ. — *487.*

— *γιά τό 1902.* 1904. XXVIII, 200 σελ. — *487.*

— *γιά τό 1903.* 1906. XVI, 208 σελ. (Ὑπουργεῖο ἐμπορίου καί βιομηχανίας. Τμῆμα βιομηχανίας). — *228, 401–402, 487, 489, 535, 536–561.*

«*Συλλογή Νόμων καί Διαταγμάτων τῆς Κυβέρνησης, ἐκδιδόμενη ἀπό τή Διευθύνουσα Σύγκλητο*». Πετρούπολη, 1890, τεῦχος 57, 15 τοῦ Ἰούνη, ἄρθρο 524, σελ. 1192–1195. — *294.*

— 1897, τεῦχος 62, 13 τοῦ Ἰούνη, ἄρθρο 778, σελ. 2135–2139. — *432.*

Συλλογή οἰκονομικῶν στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Πολτάβας. Τόμ. VIII, XIV, XV. Πολτάβα, ἔκδοση τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Πολτάβας, 1888–1894. 4 τόμ.

*— Τόμ. VIII. Νομός Χορόλ. Τεῦχος 1. Συγκέντρωση καί ἐπεξεργασία ἀπό τό γραφεῖο στατιστικῆς τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Πολτάβας, μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ν. Τερέσκεβιτς. 1888. 477 σελ. — *119–120.*

— Τόμ. VIII. Νομός Χορόλ. Τεῦχος 2. Συγκέντρωση κι ἐπεξεργασία ἀπό τό γραφεῖο στατιστικῆς τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Πολτάβας, μέ τήν καθοδήγηση τοῦ Ν. Τερέσκεβιτς. Ἔκδοση μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ν. Κουλιάμπκο-Κορέτσκι. 1890. 4, 179, LXXV σελ. — *119–120.*

*— Τόμ. XIV. Νομός Κοσταντινογκράντ. Συγκέντρωση στοιχείων ἀπό τό γραφεῖο στατιστικῆς τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Πολτάβας, μέ τήν καθοδήγηση τοῦ Ν. Τερέσκεβιτς. Ἐπεξεργασία καί ἔκδοση μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ν. Κουλιάμπκο-Κορέτσκι. 1894. VI, 243, 551 σελ.· 1 φύλ. μέ χάρτη. — *119–120.*

*— Τόμ. XV. Νομός Πιριάτιν. Συγκέντρωση στοιχείων ἀπό τό γραφεῖο στατιστικῆς τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Πολτάβας μέ τήν καθοδήγηση

*— Τόμ. VII. Τεῦχος III. Τά ἐπαγγέλματα στό κυβερνεῖο Μόσχας. Τεῦχος V. Καταρτίστηκε ἀπό τό τμῆμα στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Μόσχας. 1883, 212 σελ. — *145–146, 353, 355, 398, 400, 459, 465, 569, 573.*

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο 'Οριόλ. Τόμ. II–V, VIII. 'Οριόλ, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου 'Οριόλ. 1887–1895. 5 τόμ.

— Τόμ. II. [Τεῦχος I]. Νομός 'Ελέτς. 1887. 958 σελ. — *98, 105–106.*

— Τόμ. III. Νομός Τρουμπτσέβσκ. 1887. IV, 265, 224 σελ. — *105–106, 107, 410, 413, 456, 554.*

— Τόμ. IV. Τεῦχος II. Νομός Κρόμι. 1892. 527 σελ. — *327.*

— Τόμ. V. Τεῦχος II. Νομός Καρατσόφ. 1892. 948 σελ. — *165, 410.*

— Τόμ. VIII. Νομός 'Οριόλ. Στατιστικά-οἰκονομικά στοιχεῖα καί ἄλλα ὑλικά γιά τήν ἀξιολόγηση τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν ἀγροτῶν καί τῶν μεγαλοχτηματιῶν. Μέ 2 χαρτογραφίες. 1895. 1005 σελ. (Τμῆμα στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου 'Οριόλ). — *107, 410.*

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Ριαζάν. Τόμ. I–XII. Σκοπίν, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Ριαζάν. 1882–1892. 12 τόμ. — *197.*

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Ριαζάν. Τόμ. II. Τεῦχος I. Νομός Ρανενμπούργκ. Σκοπίν, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Ριαζάν. 1882. II, 334, II σελ. — *491.*

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Σαμάρας. Μέρος οἰκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. VI–VII. Μόσχα–Σαμάρα, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Σαμάρας, 1889–1890. 2 τόμ.

*— Τόμ. VI. Νομός Νικολάγεφ, 1889. 1133 σελ. — *77, 83, 260, 450.*

— Τόμ. VII. Νομός Νοβοουζένσκ. 1890. 524 σελ. — *77, 79–80, 81, 263–264, 265, 450.*

* *Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Σαράτοφ.* Μέρος 1. Πίνακες. Καταρτίστηκε μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Σ. Χαριζομένοφ. Σαράτοφ, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Σαράτοφ, 1888. 902 σελ. — *85–86, 88–89, 94–98.*

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Σαράτοφ. Τόμ. I, VII, XI. Σαράτοφ, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Σαράτοφ, 1883–1892. 3 τόμ.

— Τόμ. I. Νομός Σαράτοφ. 1883. V, 271 σελ. — *202.*

*— Τόμ. VII. Μέρος 2. Νομός Βόλσκ. 1892. II, 583 σελ. — *491.*

*— Τόμ. XI. Νομός Καμίσιν. 1891. 979 σελ. — *91, 94–97, 392, 402.*

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Ταυρίδας. Καταρτίστηκε ἀπό τό γραφεῖο στατιστικῆς τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας. Συμφερόπολη, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας, 1885–1887. 3 τόμ.

*— *Παράρτημα στόν 1ο τόμο τῆς συλλογῆς.* Στατιστικοί πίνακες γιά τήν οἰκονομική κατάσταση τῶν χωριῶν τοῦ νομοῦ Μελιτόπολης. Τεῦχος I. 1885. 287 σελ. — *65, 71, 73, 75, 93.*

— Τόμ. II. Στατιστικοί πίνακες γιά τήν οἰκονομική κατάσταση τῶν χωριῶν τοῦ νομοῦ Δνειπέρου. 1886. III, 253 σελ. — *65, 71, 72–73, 75.*

*— Τόμ. V. Στατιστικοί πίνακες γιά τήν οἰκονομική κατάσταση τῶν χωριῶν τοῦ νομοῦ Μπερντιάνσκ. 1887. 342 σελ. — *73, 75.*

* *Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Τβέρ.* Τόμ. VIII, XIII. Τβέρ. Ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Τβέρ, 1893–1897. 2 τόμ.

*— Τόμ. VIII. Νομός Τβέρ. Τεῦχος 1. Περιγραφή τοῦ νομοῦ (κείμενο) μέ 20 χαρτογραφίες. 1893. 267 σελ. — *314.*

*— Τόμ. XIII. Τεῦχος 2. Τό ἀγροτικό νοικοκυριό. Καταρτίστηκε ἀπό τόν Π. Α. Βιχλιάγεφ. 1897. X, 313 σελ. — *121–122, 229, 279–280, 284–285, 289.*

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό νομό Αἰκατερινμπούργκ τοῦ κυβερνείου Πέρμ. Τμῆμα οἰκονομικῆς στατιστικῆς. Συγκέντρωση καί ἐπεξεργασία τῶν στοιχείων μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Π. Ν. Ζβέρεφ. Αἰκατερινμπούργκ, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ νομοῦ Αἰκατερινμπούργκ, 1891. 1090 σελ. (Τμῆμα στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ Αἰκατερινμπούργκ). — *98, 102, 105, 507.*

Συλλογή στατιστικῶν ὑλικῶν γιά τήν οἰκονομική κατάσταση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. Πετρούπολη, ἔκδοση τῆς γραμματείας τῆς ἐπιτροπῆς ὑπουργῶν, 1894, 624 σελ. — *138, 292, 298, 380, 610.*

Συλλογή στοιχείων γιά τήν ἀξιολόγηση τῆς γαιοχτησίας τῶν ἀγροτῶν στούς νομούς Ζεμλιάνσκ, Ζαντόνσκ, Κοροτογιάκ καί Νιζνεντέβιτσκ. [Καταρτίστηκε ἀπό τόν Φ. Στσερμπίνα]. Μέ 3 γενικούς χάρτες. Παράρτημα στούς τόμους III, IV, V καί VI. Βορόνεζ, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ, 1889, 465 σελ. — *95, 111, 144, 150, 151–162, 167–168.*

Συλλογή στοιχείων γιά τήν ἐργοστασιακή βιομηχανία τῆς Ρωσίας στά χρόνια 1885–1897. Πετρούπολη, ἔκδοση τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφακτούρας, 1889–1900. 8 τόμ. ('Υλικά γιά τήν ἐμποροβιομηχανική στατιστική). — *222–224, 483–485, 488.*

— *γιά τά χρόνια 1885–1887*. 1889. IV, XVIII, 114 σελ. — *483, 485, 501, 631–632*.

— *γιά τό 1888*. 1891. 385 σελ. — *483, 631–632*.

— *γιά τό 1889*. 1891. 181, CCCI, 69 σελ. — *483, 501–502, 631–632*.

— *γιά τό 1890*. 1893. 419 σελ. — *222–224, 266–267, 483, 492, 501–502, 631–632*.

— *γιά τό 1891*. 1894. VII, 237 σελ. — *483, 501–502, 631–632*.

— *γιά τό 1892*. 1895. X, 267 σελ. — *483–485, 501–502, 531*.

— *γιά τό 1893*. 1896. IV, 168 σελ. — *483–485, 487–488*.

— *γιά τό 1897*. 1900. III, XXV, 192 σελ. — *483–485, 487–488*.

Συλλογή στοιχείων γιά τή Ρωσία στά χρόνια 1884–1885, 1890 καί 1896. Πετρούπολη, ἔκδοση τῆς Κεντρικῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ ὑπουργείου ἐσωτερικῶν, 1887–1897. 3 τόμ. (Στατιστική τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας, I, X, XL). Στά ρωσικά καί στά γαλλικά.

— *γιά τά χρόνια 1884–1885*. 1887. XVIII, 313 σελ. — *484–485, 501–502, 584–586, 601*.

— *γιά τό 1890*. 1890. VI, 48, 346 σελ. — *507, 522, 582*.

— *γιά τό 1896*. 1897. VI, 373 σελ. — *307, 507, 522, 582, 601*.

«Συλλογή Στοιχείων καί Ὑλικῶν τῆς Διεύθυνσης τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν» («Σμπόρνικ Σβέντενι ἰ Ματεριάλοφ πο Βέντομστβου Μινιστέρστβα Φινάνσοφ»), Πετρούπολη, 1866, τεῦχος 4, σελ. 392–424. — *300–301, 305, 480, 500, 631–632*.

— 1867, τεῦχος 6, σελ. 381–401. — *480, 500–501, 520, 631–632*.

«Συλλογή τῶν ζέμστβο τοῦ Σαράτοφ» («Σμπόρνικ Σαράτοβσκοβο Ζέμστβα»), 1894*, τεῦχος 6, σελ. 189–222· τεῦχος 11, σελ. 421–463. — *239, 242–244, 277, 340–341*.

«Συλλογή τῶν ζέμστβο τῆς Χερσώνας» («Σμπόρνικ Χερσόνσκοβο Ζέμστβα»), 1895, τεῦχος 8. — *235*.

Συλλογή ὑλικῶν γιά τή μελέτη τῆς ἀγροτικῆς κοινότητας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Φ. Λ. Μπαρίκοφ καί ἄλλων. Τόμ. I. Πετρούπολη, ἔκδοση τῆς αὐτοκρατορικῆς Ἐλεύθερης οἰκονομικῆς ἑταιρίας καί τῆς αὐτοκρατορικῆς Ρωσικῆς γεωγραφικῆς ἑταιρίας, 1880. XI, 393, 65 σελ. — *145*.

Συλλογή ὑλικῶν γιά τούς συνεταιρισμούς στή Ρωσία. Μέρος 2. Πετρούπολη, ἔκδ. τοῦ παραρτήματος Πετρούπολης τῆς ἐπιτροπῆς γιά τίς ἀγροτικές πιστωτικές-ἀποταμιευτικές καί βιομηχανικές ἑταιρίες, 1874. 256,26 σελ. — *628*.

Συμπεράσματα τῆς οἰκονομικῆς ἔρευνας τῆς Ρωσίας σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο. Τόμ. I–*II. Μόσχα-Ντέρπτ, 1892. 2 τόμ. — *74–75, 89–91, 98, 132, 153, 157, 171, 198–200, 202–203, 207–208*.

Συμπεράσματα τῶν συνεδρίων τῶν μεταλλευτῶν τῶν Οὐραλίων. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 32, σελ. 224–228. — *512*.

* *Συνοπτική συλλογή γιά 12 νομούς τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ*. Στατιστικά στοιχεῖα τῆς ἀπογραφῆς τῶν νοικοκυριῶν στό κυβερνεῖο καί ἐπισκόπηση τῶν ὑλικῶν, τῶν τρόπων συγκέντρωσής τους καί τῶν μεθόδων ἐπεξεργασίας τους. [Καταρτίστηκε ἀπό τόν Φ. Α. Στσερμπίνα]. Βορόνεζ, 1897. 1058 σελ. — *145, 595–596*.

Συνοπτική συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Σαμάρας. Τόμ. VIII. (Τεῦχος I). Σαμάρα, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Σαμάρας, 1892. X, 228 σελ. — *77, 82, 84, 95, 98*.

* *Σύντομη ἐπισκόπηση τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητας τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Σιζράν-Βιάζμα μέ βάση τίς μεταφορές πού ἔκανε τό 1894 σέ σύγκριση μέ τίς μεταφορές στά προηγούμενα χρόνια*. Τεῦχος IV. Καλούγκα, 1896. 209 σελ. — *226*.

Σχετικά μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς μεταλλουργικῆς βιομηχανίας στή Νότια Ρωσία. «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 16, σελ. 195–197. — *511*.

Τά ἀποτελέσματα τῆς ζαχαροπαραγωγῆς στούς τρεῖς πρώτους μῆνες τοῦ 1897/8.— «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 32, σελ. 194–195. — *297*.

Τά βασικά συμπεράσματα τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας στά χρόνια 1885–1887. — Στό βιβλίο: Συλλογή στοιχείων γιά τήν ἐργοστασιακή βιομηχανία τῆς Ρωσίας στά χρόνια 1885–1887. Πετρούπολη, ἔκδ. τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφακτούρας, 1889, σελ. V–XVIII. (Ὑλικά γιά τήν ἐμποροβιομηχανική στατιστική). — *483*.

Ταβιλντάροβα, Ν. Ι. Ἡ οἰνοπνευματοποιία. — Στό βιβλίο: Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διάφορων κλάδων ἐργασίας σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση πού ἔγινε στήν ἔκθεση. Καταρτίστηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 47–53, στό μέρος: IX. Ἡ ἐργοστασιακή παραγωγή. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὀργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἔκθεσης τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ).— *295*.

Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα. Στατιστική συλλογή γιά τό κυβερνεῖο Γιαρο-

σλάβλ. Τεῦχος 14. (Μέ χάρτες καί διαγράμματα). Γιαροσλάβλ. 1904. 577 σελ. (Γραφεῖο στατιστικῆς τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ). — *466*.

* *Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στό νομό Μπογκορότσκ τοῦ κυβερνείου Μόσχας τό 1890*. [Προετοιμάστηκε ἀπό τόν Κ. Α. Βέρνερ]. Μόσχα, 1890. 59 σελ. — *426-427, 435, 436*.

* *Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στό κυβερνεῖο Πσκόφ καί ἡ κατάστασή τους στά 1895-1897*. Πσκόφ, 1898. II, 29, XXIV σελ. (Τμῆμα στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Πσκόφ). — *292, 597-598, 600*.

* *Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ*. Τεῦχος I-V. Μόσχα, Μπαράνοφ, 1882-1884. 5 τόμ. (Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ὀργάνωση τοῦ βιοτεχνικοῦ περιπτέρου στήν πανρωσική βιομηχανική καί καλλιτεχνική ἔκθεση τοῦ 1882). — *145-146, 353, 372, 382, 383, 385-386, 465*.

*— Τεῦχος I. Νομός Ἀλεξάντροφ. Μελέτη τοῦ Β. Σ. Προυγκάβιν, 1882. XVI, 184 σελ. — *344-345, 465-466, 551*.

*— Τεῦχος II. Νομός Ἀλεξάντροφ. Μελέτη τοῦ Σ. Α. Χαριζομένοφ. 1882. XII, 353, IV σελ. — *351, 365, 385, 388, 405, 406, 465*.

*— Τεῦχος III. Νομός Ποκρόβσκι καί νομός Ἀλεξάντροφ. Μελέτη τοῦ Σ. Α. Χαριζομένοφ. 1882. X, 256, 149 σελ. — *349, 351, 366, 382, 385, 400-401, 445-446, 450, 453-454, 461-462, 464, 465, 549, 568-569, 573, 574*.

*— Τεῦχος IV. Νομός Ποκρόβσκι. Μελέτη τοῦ Β. Προυγκάβιν, 1882. VII, 169, 87 σελ. — *347-348, 386, 445, 465, 551, 557, 568*.

*— Τεῦχος V. Νομός Περεγιάσλαβ καί νομός Ἀλεξάντροφ. Μελέτη τοῦ Σ. Α. Χαριζομένοφ. 1884. VIII, 231 σελ. — *343, 465*.

Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Μόσχας. Τεῦχος I-III. Μόσχα, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Μόσχας, 1879-1882. 3 τόμ. (Στήν ἔκδοση: Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας. Τμῆμα οἰκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. VI. Τεῦχος I-II. Τόμ. VII. Τεῦχος I). — *350*.

— Τεῦχος I. Καταρτίστηκε ἀπό τόν Β. Ὀρλόφ καί τόν Ι. Μπογκολέποφ. 1879. 287 σελ. — *157, 344-345, 348, 349, 353, 357, 380-381, 382, 406-407, 427, 459, 460-461*.

— Τεῦχος II. Καταρτίστηκε ἀπό τόν Ι. Μπογκολέποφ. 1880. 264, 91, II σελ. — *344-345, 351-352, 353, 372-374, 401, 414, 446, 459, 460-461, 463-464*.

— Τεῦχος III. Καταρτίστηκε ἀπό τό τμῆμα στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Μόσχας. 1882. VIII, 147, 358 σελ. — *301-303, 304, 314, 344-345, 349, 350, 353, 374-375, 387, 435, 459, 552*.

Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Μόσχας. Τόμ. VII. Τεῦχος II. —βλ. Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας. Μέρος οἰκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. VII. Τεῦχος II. Τά γυναικεῖα ἐπαγγέλματα στό κυβερνεῖο Μόσχας.

Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ νομοῦ Μπογκορόντσκ τό 1890 — *βλ.* Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στό νομό Μπογκορόντσκ τοῦ κυβερνείου Μόσχας. 1890.

Τά ἐμποροβιομηχανικά συνέδρια στή Ρωσία. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἱ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1896, τεῦχος 25, σελ. 986-992. — *294*.

Τά μεγάλα κερασφόρα ζῶα. — Στό βιβλίο: Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διάφορων κλάδων ἐργασίας, σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση πού ἔγινε στήν ἔκθεση. Καταρτίστηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 5-9, στό μέρος: III. Οἰκόσιτα ζῶα. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὀργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἔκθεσης τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — *265-266*.

* *Τεζιακόφ, Ν. Ι. Οἱ ἀγρεργάτες καί ἡ ὀργάνωση τῆς ὑγειονομικῆς ἐπίβλεψής τους στό κυβερνεῖο Χερσώνας*. (Μέ βάση τά στοιχεῖα τῶν θεραπευτικῶν-ἐπισιτιστικῶν σταθμῶν τό 1893-1895). (Ἔκθεση στό XIII συνέδριο τῶν γιατρῶν καί τῶν ἀντιπροσώπων τῶν συμβουλίων τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Χερσώνας). Χερσώνα, ἔκδοση τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Χερσώνας, 1896. II, 300 σελ. — *227, 230, 233, 235-236, 237, 239, 241, 244-245, 249-250, 251-252, 253, 262*.

Τίλλο, Α. Ἡ βιοτεχνική παραγωγή στό κυβερνεῖο Κοστρομά. Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στό νομό Κίνεσμα. — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος XV. Πετρούπολη, 1886, σελ. 161-277. — *405*.

— *Τά βιοτεχνικά καί τά πλανόδια ἐπαγγέλματα στό νομό Κοστρομά*. — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος IX. Πετρούπολη, 1883, σελ. 2093-2171. — *382, 407*.

— *Τά λαϊκά ἐπαγγέλματα στό κυβερνεῖο Κοστρομά*. — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος IX. Πετρούπολη, 1883, σελ. 1919-2022. — *382, 407, 466*.

— *Τό ἐπάγγελμα τοῦ χρυσοχόου [στό κυβερνεῖο Κοστρομά]*. — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος IX. Πετρούπολη, 1883, σελ. 2023-2056. — *437-438*.

Τιμιριάζεφ, Ντ. Α. Στατιστικός ἄτλας τῶν κυριότερων κλάδων τῆς ἐργοστα-

σιακῆς βιομηχανίας τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας μέ ὀνομαστικό πίνακα τῶν φάμπρικων καί τῶν ἐργοστασίων. Καταρτίστηκε μέ βάση τά ἐπίσημα στοιχεῖα τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφακτούρας γιά τό 1867. Ἡ ἐργασία βραβεύτηκε μέ μετάλλιο στήν παγκόσμια ἔκθεση τοῦ Παρισιοῦ τό 1867 καί στήν πανρωσική μανουφακτουρική ἔκθεση τοῦ 1870. Τεῦχος 1-3. Πετρούπολη, 1869-1873. VI, VI, 132 σελ.· 14 χάρτες. — *476-477, 478.*

Τιμοχόβιτς, Σ. Ἡ βιοτεχνική παραγωγή στό νομό Μεντίν [κυβερνεῖο Καλούγκας]. — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος II. Πετρούπολη, 1879, σελ. 6-108. — *344-345, 365, 407.*

Τό ἐξωτερικό ἐμπόριο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας τό 1896. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 26, σελ. 856-861. — *289.*

Τό ἐξωτερικό ἐμπόριο τῆς Ρωσίας (1856-1894). (Συντάχθηκε ἀπό τόν Β. Ι. Ποκρόβσκι). — Στό βιβλίο: Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διάφορων κλάδων τῆς ἐργασίας, σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση πού ἔγινε στήν ἔκθεση. Προετοιμάστηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι, Πετρούπολη, [1896], σελ. 1-72. στό μέρος: Τό ἐξωτερικό ἐμπόριο τῆς Ρωσίας ἀπό τό 1856 ὥς τό 1894. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὀργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἔκθεσης τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — *551, 581-582.*

Τό ἐξωτερικό ἐμπόριο τῆς Ρωσίας τό 1897. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 36, σελ. 335-348. — *289-290.*

Τό Πανρωσικό ἐμποροβιομηχανικό συνέδριο τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1896, τεῦχος 35, σελ. 569-587. — *487-488.*

«Τοργκόβο-Προμίσλενναγια Γκαζέτα», («Ἐμποροβιομηχανική ἐφημερίδα»), Πετρούπολη, 1901, ἀρ. φύλλου 123, 3 (16) τοῦ Ἰούνη, σελ. 2. — *297.*

«Τοργκόβο-Προμίσλενναγια Γκαζέτα», («Ἐμποροβιομηχανική ἐφημερίδα»), Πετρούπολη, 1902, ἀρ. φύλλου 6, 8 (21) τοῦ Γενάρη, σελ. 4. — *225.*

Τό σιδηροδρομικό δίχτυ τῆς Ρωσίας τό 1895. Μελέτη μέ βάση τά στοιχεῖα πού περιλαβαίνονται στό 46 φυλλάδιο τῆς στατιστικῆς συλλογῆς τοῦ ὑπουργείου συγκοινωνιῶν. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 39, σελ. 508-509. — *522.*

Τουγκάν-Μπαρανόβσκι, Μ. Ι. Ἡ ἐργασιακή ἀξία καί ἡ θεωρία τοῦ κέρδους. (Πρός τούς κριτικούς μου). «Ναούτσνογε Ὀμποζρένιγε», [Πετρούπολη], 1900, τεῦχος 3, σελ. 607-633. — *664.*

— *Ἡ ρωσική φάμπρικα στό παρελθόν καί στό παρόν*. Ἱστορική-οἰκονομική

μελέτη. Τόμ. Ι. Ἡ ἱστορική ἀνάπτυξη τῆς φάμπρικας στή Ρωσία στό XIX αἰώνα. Πετρούπολη, Παντελέγεφ, 1898. XI, 497 σελ. 4 φύλλα μέ διαγράμματα. — *350-351, 479, 483, 491, 493, 520, 570-571.*

— *Οἱ βιομηχανικές κρίσεις τῆς σύγχρονης Ἀγγλίας, οἱ αἰτίες τους καί ἡ ἐπίδρασή τους στή ζωή τοῦ λαοῦ*. Μέ 12 διαγράμματα. Πετρούπολη, 1894. IV, 513 σελ. — *38, 41.*

— *Ὁ καπιταλισμός καί ἡ ἀγορά*. (Ἀπ' ἀφορμή τό βιβλίο τοῦ Σ. Μπουλγκάκοφ «Οἱ ἀγορές στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή». Μόσχα. 1897). — «Μίρ Μπόζι», Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 6, σελ. 118-127. — *47.*

*— *Στατιστικά συμπεράσματα γιά τή βιομηχανική ἀνάπτυξη τῆς Ρωσίας*. (Εἰσήγηση στή συνεδρίαση τοῦ III τμήματος τῆς ΑΕΟ Ἑταιρίας στίς 17 τοῦ Γενάρη 1898). — «Ἐργασίες τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ἐλεύθερης Οἰκονομικῆς Ἑταιρίας», Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 1, Γενάρης-Φλεβάρης, σελ. 1-41. — *479-480, 566.*

— *Τό βασικό λάθος τῆς ἀφηρημένης θεωρίας τοῦ καπιταλισμοῦ, τοῦ Μάρξ*. — «Ναούτσνογε Ὀμποζρένιγε» [Πετρούπολη], 1899, τεῦχος 5, σελ. 973-985. — *664-665.*

Τούλιν, Κ. — βλ. Λένιν, Β. Ι.

Τριρόγκοφ, Β. Γ. Ἡ κοινότητα καί ἡ φορολογία. (Συλλογή ἐρευνῶν). Πετρούπολη, 1882. 509 σελ. — *131, 153, 251-252.*

Τσασλάβσκι, Β. Ι. Τά γεωργικά πλανόδια ἐπαγγέλματα σέ σχέση μέ τή μετοίκηση τῶν ἀγροτῶν. — Στό βιβλίο: Συλλογή γνώσεων γιά τό κράτος. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Β. Π. Μπεζομπράζοφ. Τόμ. II. Πετρούπολη, 1875, σελ. 181-211. — *239, 240, 601.*

Τσερνένκοφ, Ν. Ν. Ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ. Τεῦχος I. Μόσχα, 1905. 171 σελ. — *143.*

Τσερνιάγεφ, Β. Β. Γεωργικά ἐργαλεῖα καί μηχανές, ἡ διάδοσή τους καί ἡ κατασκευή τους. — Στό βιβλίο: Ἡ ἀγροτική καί δασική οἰκονομία τῆς Ρωσίας. Μέ 47 χάρτες καί διαγράμματα. Πετρούπολη, ἔκδοση τῆς διεύθυνσης γεωργίας καί ἀγροτικῆς βιομηχανίας τοῦ ὑπουργείου δημοσίων κτημάτων, 1893, σελ. 351-362. (Ἡ Παγκόσμια ἔκθεση Κολόμβου τοῦ 1893 στό Σικάγο). — *220, 221-222, 223, 224.*

*— *Ἡ παραγωγή γεωργικῶν μηχανῶν*. — Στό βιβλίο: Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. Τόμ. Ι. Ἀγροτικά προϊόντα, λαχανοκομία, δενδροκομία καί οἰκόσιτα ζῶα. Ἡ μεταλλευτική βιομηχανία καί ἡ βιομηχανία ἅλατος. Πετρούπολη, 1883, σελ. 142-157. (Ἡ Πανρωσική βιομηχανική καί καλλιτεχνική ἔκθεση τοῦ 1882 στή Μόσχα). — *220, 222-223.*

— *Ἡ παραγωγή γεωργικῶν μηχανῶν στό νομό Σαποζόκ, τοῦ κυβερνείου Ριαζάν*. Ἔρευνες τοῦ 1888. — Στό βιβλίο: Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά

τή βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας. Τόμ. Ι. Πετρούπολη, 1892, σελ. 201–215. (Ὑπουργεῖο δημοσίων κτημάτων). — *224, 225, 347–348.*

Τσερνισέβσκι, Ν. Γ. Δοκίμιο γιά τή ρωσική λογοτεχνία τῆς περιόδου τοῦ Γκόγκολ. — *644, 655, 656.*

Τσερνόφ, Β. Ἀπό τό Ταμπόφ. — «Νόβογε Σλόβο», Πετρούπολη, 1895, τεῦχος 3, Δεκέμβρης, σελ. 183–191. — *209–210.*

Τσουπρόφ, Α. Ι. Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν στίς διάφορες πλευρές τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Εἰσήγηση στό ΙΙΙ τμῆμα τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ἐλεύθερης Οἰκονομικῆς Ἑταιρίας τήν 1 καί τή 2 τοῦ Μάρτη 1897. — «Ἐργασίες τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ἐλεύθερης Οἰκονομικῆς Ἑταιρίας», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 4, Ἰούλης–Αὔγουστος, σελ. 2–10, 35–40, 86–93. — *212, 321.*

* *Ὑλικά γιά τήν ἐκτίμηση τῶν γαιῶν τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ.* Οἰκονομικό μέρος. Τεῦχος IV, VII–XII. Νίζνι Νόβγκοροντ, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ, 1888–1896. 7 τόμ. (Τμῆμα στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ).

*— Τεῦχος IV. Νομός Κνιαγκίνιν. 1888. 442 σελ. — *113–116.*

*— Τεῦχος VII. Νομός Γκορμπάτοφ. 1892. 700 σελ. — *115, 159, 164, 349, 408, 416, 417, 418, 430, 431, 467, 558.*

*— Τεῦχος VIII. Νομός Νίζνι Νόβγκοροντ. 1895. 457 σελ. — *312, 434.*

*— Τεῦχος IX. Νομός Βασίλσκι. 1890. 428 σελ. — *113–116, 418.*

*— Τεῦχος X. Νομός Μπαλαχνά. Μέρος II καί παράρτημα. 1896. 628 σελ. — *296, 312, 418.*

*— Τεῦχος XI. Νομός Σεμιόνοφ. 1893. 748 σελ. — *115, 312, 405–406, 414, 467, 492.*

*— Τεῦχος XII. Νομός Μακάριεφ. 1889. 549 σελ. — *113–116.*

Ὑλικά γιά τήν ἐκτίμηση τῶν γαιῶν τοῦ κυβερνείου Χερσώνας. Τόμ. II. Νομός Ἐλισαβετγκράντ. (Στατιστική-οἰκονομική περιγραφή τοῦ νομοῦ). Καταρτίστηκε ἀπό τό τμῆμα στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Χερσώνας. (Μέ δυό χάρτες καί 10 παραρτήματα). Χερσώνα, 1886. 640 σελ. — *262.*

Ὑλικά γιά τήν ἐκτίμηση τῶν γεωργικῶν κτημάτων, πού συγκεντρώθηκαν στό τμῆμα στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Τσερνίγκοφ. Τόμ. V. Νομός Κοζέλετς. Μέ 2 χάρτες καί παραρτ. Στόν τόμο αὐτό παραθέτεται καταγραφή ὅλων τῶν νοικοκυριῶν, Τσερνίγκοφ, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Τσερνίγκοφ, 1882, 392 σελ. — *117.*

Ὑλικά γιά τήν ἐκτίμηση τῶν γεωργικῶν κτημάτων τοῦ κυβερνείου Νόβγκοροντ. Νομός Ντεμιάνσκ. Νόβγκοροντ, 1888. 481 σελ. — *116–117.*

Ὑλικά γιά τή μελέτη τῆς γαιοκαλλιέργειας καί τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στά κυβερνεῖα Ἰρκούτσκ καί Γενισέι. Κυβερνεῖο Γενισέι. Τόμ. III–IV. Ἰρκούτσκ, 1893–1894.

— Τόμ. III. 1893. VI, 778 σελ. — *118–119.*

— Τόμ. IV. Τεῦχος I. 1894. VI, XLIII, 152 σελ. — *119.*

* *Ὑλικά γιά τήν περιγραφή τῶν ἐπαγγελμάτων τοῦ κυβερνείου Βιάτκας.* Τεῦχος II, Βιάτκα, 1890. 386 σελ. — *347.*

Ὑλικά γιά τή στατιστική σχετικά μέ τήν ἐθνική οἰκονομία στό κυβερνεῖο Πετρούπολης. Τεῦχος V. Τό ἀγροτικό νοικοκυριό στό νομό Πετρούπολης. Μέρος 1–2. Πετρούπολη, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Πετρούπολης, 1885–1887. 2 τόμ.

— Τεῦχος V. Μέρος I. Πίνακες. 1885. IX, 366 σελ. — *312, 316.*

— Τεῦχος V. Μέρος 2. Μελέτη τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ. 1887. X, 320 σελ. — *282–283.*

Ὑλικά γιά τή στατιστική τοῦ κυβερνείου Βιάτκας. Τόμ. VI, Τεῦχος 2. Νομός Ἐλάμπουσκα. Βιάτκα, 1889, 295 σελ. — *102.*

Ὑλικά γιά τή στατιστική τοῦ κυβερνείου Κοστρομά. Τεῦχος VII-VIII. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Β. Πιρόγκοφ. Κοστρομά, ἔκδοση τῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ κυβερνείου Κοστρομά, 1887–1891. 2 τόμ.

*— Τεῦχος VII. 1887, 117, 93, 29 σελ. — *551, 552, 558, 573, 597–598, 603–604, 608.*

— Τεῦχος VIII. 1891. II, 333, 25 σελ. — *558, 573, 598, 603–605, 608.*

Ὑλικά γιά τή στατιστική τοῦ νομοῦ Κρασνοουφίμσκ τοῦ κυβερνείου Πέρμ. Τεῦχος III–V. Καζάν, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ νομοῦ Κρασνοουφίμσκ, 1893–1894. 3 τόμ. — *507, 508.*

— Τεῦχος III. Πίνακες. 1893. [Στό ἐξώφυλλο ἀναγράφεται 1894]. 439 σελ. — *98–104.*

— Τεῦχος IV. Παρατηρήσεις σχετικά μέ τούς πίνακες. 1893. 159 σελ. — *98.*

— Τεῦχος V. Μέρος I (Ἐργοστασιακή περιοχή). 1894. 423 σελ. — *508.*

Ὑλικά γιά τή στατιστική τῶν ἀτμοκινητήρων στή Ρωσική αὐτοκρατορία. Πετρούπολη, ἔκδ. Κεντρικῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς, 1882. 282 σελ. — *227, 492, 498, 502, 503, 531–532.*

Φέινμπεργκ, Λ. Μπ. Ἡ ἀνάγκη τῆς ὑγειονομικῆς ἔρευνας στίς φυτεῖες ζαχαρότευτλων τοῦ κυβερνείου Χαρκόβου. (Ἔκθεση πρός τό ὑγειονομικό συμβούλιο τοῦ κυβερνείου). — «Βρατσέμπναγια Χρόνικα Χάρκοβσκοϊ γκουμπέρνιϊ» (Ἰατρικά χρονικά τοῦ κυβερνείου Χαρκόβου), 1899, τεῦχος 9 (27), Σεπτέμβρης, σελ. 580–584. — *299.*

— [*Ἡ ἀνάγκη τῆς ὑγειονομικῆς ἔρευνας στίς φυτεῖες ζαχαρότευτλων τοῦ κυβερνείου Χαρκόβου.* Ἔκθεση πρός τό ὑγειονομικό συμβούλιο τοῦ κυβερνείου. Ἀπόσπασμα]. — «Ρούσκιγε Βέντομοστι», Μόσχα, 1899, ἀρ. φύλλου 254, 14 τοῦ Σεπτέμβρη, σελ. 2, στή στήλη: Ἐσωτερικά νέα. — *299.*

* *Φεντότοφ, Α. καί ἄλλων. Ἐπισκόπηση τῆς παραγωγῆς βαμβακερῶν εἰδῶν.* — Στό βιβλίο: Οἱ ἐπιτυχίες τῆς ρωσικῆς βιομηχανίας σύμφωνα μέ τίς ἐπισκοπήσεις τῶν ἐπιτροπῶν ἐμπειρογνωμόνων. Πετρούπολη, 1897, σελ. 32–53. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Διεύθυνση ἐμπορίου καί μανουφακτούρας. Ἡ πανρωσική βιομηχανική καί καλλιτεχνική ἔκθεση τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — *494.*

Φλερόβσκι, Ν. Ἡ κατάσταση τῆς ἐργατικῆς τάξης στή Ρωσία. Παρατηρήσεις κι ἔρευνες. Πετρούπολη, Πολιακόφ, 1869. II, II, 494 σελ. — *239, 601.*

Φορτουνάτοφ, Α. Γενική ἐπισκόπηση τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο γιά τό ἀγροτικό νοικοκυριό. — Στό βιβλίο: Τά ἀποτελέσματα τῆς οἰκονομικῆς ἔρευνας τῆς Ρωσίας σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο. Τόμ. I. Μόσχα, 1892, σελ. I. — XXXV. — *98.*

* *Χαριζομένοφ, Σ. Α. Εἰσαγωγή* [στό βιβλίο «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Σαράτοφ»]. — Στό βιβλίο: Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Σαράτοφ. Μέρος I. Πίνακες. Καταρτίστηκε μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Σ. Χαριζομένοφ. Σαράτοφ, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Σαράτοφ, 1888, σελ. 1–53. — *88–89, 94–96, 97–98.*

— *Ἡ σημασία τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς.* «Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», Μόσχα, 1883, τεῦχος 11, σελ. 414–441· τεῦχος 12, σελ. 543–597. — *385, 444, 447, 465, 468, 574.*

*— *Τά ἐπαγγέλματα στό κυβερνεῖο Βλαντίμιρ.* Μόσχα, Μπαράνοφ, 1882–1884. (Ἐργασίες τῆς ὀργανωτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ βιοτεχνικοῦ περιπτέρου στήν πανρωσική βιομηχανική καί καλλιτεχνική ἔκθεση τοῦ 1882).

* Τεῦχος II. Νομός Ἀλεξάντροβσκι. 1882. XII. 353, IV σελ. — *351, 365, 385, 388, 405, 465.*

* Τεῦχος III. Νομοί Ποκρόβσκι καί Ἀλεξάντροβσκι. 1882. X, 256, 149 σελ. — *349, 351, 366, 382, 385, 400–401, 445–446, 450, 453–454, 461–462, 464, 465, 549, 569, 573, 574.*

* Τεῦχος V. Νομοί Περεγιασλάβ καί Ἀλεξάντροβσκι. 1884. VIII, 231 σελ. — *343, 465.*

Χατίσοφ, Κ. Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στήν Ὑπερκαυκασία. Ἔκθεση γιά τό 1891. — Στό βιβλίο: Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας. — Τόμ. II. Πετρούπολη, 1894, σελ. 259–370. (Ὑπουργεῖο δημοσίων χτημάτων). — *342, 623.*

Χέρκνερ, Γ. Οἱ κρίσεις. — Στό βιβλίο: Ἡ βιομηχανία. Ἄρθρα ἀπό τό Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Μετάφραση ἀπό τά γερμανικά. Μόσχα. Βοντοβόζοφ, 1896, σελ. 70–112. — *49, 52.*

Χέρτσενσταΐν, Γ. Σχετικά μέ τό ζήτημα τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων. — «Ρούσκαγια Μίσλ», Μόσχα, 1887, τεῦχος 9, σελ. 147–165. — *608.*

Bernstein, E. Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. Stuttgart, Dietz, 1899. X, 188 S. — *47.*

Bücher, K. Die Entstehung der Volkswirtschaft. Sechs Vorträge. Tübingen, Laupp, 1893. VI, 2. 304 S. — *340, 595.*

«Bulletin de l' Office du travail», Paris, 1901, Nº 10, p. 711–712. — *583.*

Diehl, K., Proudhon, P. J. Seine Lehre und sein Leben. 2. Abteilung: Das System der ökonomischen Widersprüche, die Lehren vom Geld, Kredit, Kapital, Zins, Recht auf Arbeit und die übrigen Theorien, sowie die praktischen Vorschläge zur Lösung der sozialen Frage. Jena, Fischer, 1890. XI, 328 S. (Sammlung nationalökonomischer und statistischer Abhandlungen des staatswissenschaftlichen Seminars zu Halle a. d., S. Hrsg. J. Conrad. Bd. 6, Heft 3). — *49.*

— *Rodbertus, Johann Karl.* — In: Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Bd. 5. Jena, Fischer, 1893, S. 442–450. — *52.*

Drechsler, H. Die bäuerlichen Zustände in einigen Teilen der Provinz Hannover. — In: Bäuerliche Zustände in Deutschland. Berichte, veröffentlicht vom Verein für Sozialpolitik. Bd. III. Leipzig, Duncker und Humblot, 1883, S. 59–112, 2 Tab. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik. XXIV). — *156.*

— *Die Verteilung des Grundbesitzes und der Viehhaltung im Bezirke des landwirtschaftlichen Kreisvereins Göttingen* in «Landwirtschaftliche Jahrbücher». Bd. XV. Berlin, 1886. — *156.*

Engels, F. Die Bauernfrage in Frankreich und Deutschland. — «Die Neue Zeit», Stuttgart, 1894–1895, Jg. XIII, Bd. I, Nr. 10, S. 292–306. — *334.*

— *The condition of the working class in England in 1884.* With appendix written 1886, and pref. 1887. Transl. by K. Wischnewetzky. New York, J. W. Lovell Company, [1887]. VI, 200, XI p. — *189.*

— *Preface.* [to: The condition of the working class in England in 1844].

— In: Engels, F. The condition of the working class in England in 1844. With appendix written 1886, and pref. 1887. Transl. by K. Wischnewetzky. New York, J. W. Lovell Company, [1877], p. I–VI. — *189.*

— *Der Sozialismus in Deutschland.* — «Die Neue Zeit», Stuttgard, 1891–1892, Jg. X, Bd. I, Nr. 19, S. 580–589. — *162–163.*

— *Vorwort* [zum 2. Band des Kapitals von Marx]. — In: Marx, K. Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Bd. II. Buch II: Der Zirkulationsprozess des Kapitals. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meissner, 1885. S. III–XXIII. — *52.*

— *Vorwort* [zur 2. Auflage der Arbeit: Zur Wohnungsfrage]. — In: Engels, F. Zur Wohnungsfrage. 2., durchges. Aufl. Hottingen-Zürich, Verlag der Volksbuchhandlung, 1887, S. 3–10. — *247.*

— *Zur Wohnungsfrage.* Zweite Maihälfte 1872—Januar 1873. — *247.*

Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Bd. 5. Jena, Fischer, 1893. XII, 885 S. — *52.*

Hourwich, I. A. The economics of the russian village. New York, 1892. VI, 182 p. — *179.*

* *Kautsky, K. Die Agrarfrage.* Eine Übersicht über die Tendenzen der modernen Landwirtschaft und die Agrarpolitik der Sozialdemokratie. Stuttgart, Dietz, 1899. VIII, 451 S. — *7–9.*

Keussler, J. Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Cemeindebesitzes in Russland. T. 2, H. II. St.-Petersburg, Ricker, 1883. VIII, 248 S. — *153.*

Marx, K. Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte. 3. Aufl. Hamburg, Meissner, 1885. VI, 108 S. — *323.*

*— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. I. Buch I: Der Produktionsprozess des Kapitals. 2. Aufl. Hamburg, Meissner, 1872. 830 S. — *27, 35, 36, 170, 180–181, 235, 328, 329–330, 365, 366, 367–368, 397, 409, 411, 449, 458, 463, 473–474, 554, 562, 619, 630, 649, 651.*

*— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. II. Buch II: Der Zirkulationsprozess des Kapitals. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meissner, 1885. XXVII, 526 S. — *33, 35, 37–48, 51, 52, 53–54, 328, 329, 646–648.*

*— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III. T. I. Buch III: Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion. Kapitel I bis XXVIII. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meissner, 1894, XXVIII, 448 S. — *42–43, 46–48, 180–181, 235, 333–334, 371, 397.*

*— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III. T. 2. Buch III: Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion. Kapitel XXIX bis LII. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meissner, 1894. IV, 422 S. — *22, 24, 47–48, 50, 53–54, 152, 171–172, 181, 189, 198, 211, 261, 331, 334–338, 621–622, 645.*

— *Misère de la philosophie.* Réponse à la Philosophie de la misère de m. Proudhon. Avec une préf. de F. Engels. Paris, V. Giard & E. Brière, 1896. 292 p. — *321, 334, 397.*

Mouvement général de l'épargne en 1899. — «Bulletin de l'Office du travail», Paris, 1901, N° 10, p. 711–712. — *583.*

«*Die Neue Zeit*», Stuttgart, 1891–1892, Jg. X, Bd. I, Nr. 19, S. 580–589. — *162–163.*

— 1894–1895, Jg. XIII, Bd. I, Nr. 10, S. 292–306. — *334.*

Novus — *βλ.* Στρούβε, Π. Μπ.

Rauchberg, H. Die Berufs-und Gewerbezählung im Deutschen Reich vom 14. Juni 1895. Berlin, Heymann, 1901. XVI, 422 S. — *541.*

Rodbertus-Jagetzow, K. Aus dem literarischen Nachlass. Hrsg. von A. Wagner und Th. Kozak. II. Das Kapital. Vierter sozialer Brief von Rodbertus an von Kirchmann. Berlin, Puttkammer und Mühlbrecht, 1884, XIX, 315 S. — *51.*

— *Zur Beleuchtung der sozialen Frage.* I. Unveränderter Abdruck meines zweiten und dritten sozialen Briefes an von Kirchmann enthaltend einen compendiösen Abriss meines staatswirtschaftlichen Systems, nebst einer Widerlegung der Ricardo'schen und Ausführung einer neuen Grundrententheorie. Berlin, Puttkammer und Mühlbrecht, 1875. II, 223 S. — *50, 52.*

Roscher, W. Nationalökonomik des Ackerbaues und der verwandten Urproduktionen. Ein Hand-und Lesebuch für Staats-und Landwirte. 7., stark verm. und verb. Aufl. Stuttgart, Cotta, 1873, X, 646 S. (System der Volkswirtschaft. . . v. W. Roscher. Bd. 2). — *266.*

Sinzheimer, L. Über die Grenzen der Weiterbildung des fabrikmässigen Grossbetriebes in Deutschland. Stuttgart, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung Nachfolger, 1893. VIII, 197 S. (Münchener volkswirtschaftliche Studien. Hrsg. von L. Brentano u. W. Lotz, Drittes Stück). — *533.*

Smith, A. An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. 4-th edition. Vol I-II. Basil. Printed and fold by J. Decker. Paris, fold by Levrault freres. Quai Malaquai, 1801. 2 Bd. — *34–35, 36–37, 317.*

Stammler, R. Wirtschaft und Recht. Nach der materialistischen Geschichtsauffassung. Eine sozialphilosophische Untersuchung. Leipzig, Veit, 1896. VIII, 668. — *663, 664–665.*

The Statesman's Year-book. Statistical and historical annual of the states of the world for the year 1897. Ed. by J. Scott Keltie with the assistance of J. P. A. Renwick, M. A. LL. B. Thirty — fourth annual publication. Revised after official returns. London, Macmillan and C°, 1897. XXXVI, 1167 p. — *524, 595.*

Übersichten der Weltwirtschaft. Begründet von F. X. von Neumann-Spallart. Bd. VI. Jg. 1885–1889 mit Erg. teilweise bis 1895 von Franz von Juraschek. Berlin, Verlag für Sprach-und Handelswissenschaft (P. Langenscheidt), [1896]. CXX, 766 S. — *579.*

Webb, S. u. Webb, B. Die Geschichte des britischen Trade Unionismus. Deutsch von R. Bernstein. Mit Noten und einem Nachwort versehen von E. Bernstein. Stuttgart, Dietz, 1895. XII, 460 S. — *557, 614.*

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Α

'Αβίλοφ, Μπ. Β. (1874 - 1938) — σοσιαλδημοκράτης, δημοσιογράφος καί στατιστικός. Στό III συνέδριο τοῦ ΣΔΕΚΡ ἀντιπροσώπευσε τήν μπολσεβίκικη ὁμάδα «Βπεριόντ» τοῦ Χαρκόβου· στό συνέδριο κράτησε συμφιλιωτική στάση ἀπέναντι στούς μενσεβίκους. Τό 1905 πῆρε ἐνεργό μέρος στήν ἔνοπλη ἐξέγερση στό Χάρκοβο. Τόν 'Απρίλη τοῦ 1917 συνεργάζεται στή μενσεβίκικη ἐφημερίδα «Νόβαγια Ζίζν» καί τόν Αὔγουστο τοῦ ἴδιου χρόνου μπαίνει στήν ὀργάνωση τῶν σοσιαλδημοκρατῶν διεθνιστῶν. 'Από τό 1918 ἀποχωρεῖ ἀπό τήν πολιτική δράση.
'Ο 'Αβίλοφ ἔγραψε τή βιβλιοκρισία γιά τό βιβλίο τοῦ Β. Ι. Λένιν «'Η ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», ἡ ὁποία δημοσιεύτηκε στό περιοδικό «'Ομπραζοβάνιγε», τεῦχος 10, 'Οχτώβρης τοῦ 1899. — *662.*

'Αβντακόφ, Ν. Σ. (1847–1915) — μεγάλος μηχανικός-μεταλλειολόγος καί βιομήχανος, πρόεδρος τοῦ συμβουλίου τῶν συνεδρίων τῶν ἰδιοκτητῶν μεταλλορυχείων καί μεταλλουργείων τῆς Νότιας Ρωσίας, ἀπό τό 1906 μέλος τοῦ Συμβουλίου 'Επικρατείας σάν ἐκπρόσωπος τῶν βιομηχάνων, ὀχτωβριστής. Συγγραφέας πολλῶν οἰκονομικῶν ἐργασιῶν γιά τή μεταλλουργική βιομηχανία καί ταχτικός συνεργάτης τοῦ περιοδικοῦ «Προμίσλεννοστ ἰ Τοργκόβλια». — *515.*

'Αλεξέγεφ — ἰδιοχτήτης φάμπρικας στά 1860–1870. — *406.*

"Αννενσκι, Ν. Φ. (1843–1912) — οἰκονομολόγος-στατιστικός καί δημοσιολόγος, ἐπιφανής παράγοντας τοῦ φιλελεύθερου-ναροντνικιστικοῦ κινήματος· διηύθυνε τή στατιστική τῶν ζέμστβο σέ μιά σειρά κυβερνεῖα· μέ τήν καθοδήγηση καί τήν ἐπιμέλειά του ἐκδόθηκαν πολλές στατιστικές ἐργασίες. Πῆρε μέρος στή σύνταξη τῆς δίτομης συλλογῆς «'Η ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σέ μερικές πλευρές τῆς ρωσικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας», πού καταρτίστηκε μέ ἐντολή τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν ἀπό ναρόντνικους καί φιλελεύθερους οἰκονομολόγους μέ τήν ἐπιμέλεια τῶν καθηγητῶν Α. Ι. Τσουπρόφ καί Α. Σ. Πόσνικοφ (Πετρούπολη, 1897). Τό 1906 ἦταν ἕνας ἀπό τούς ὀργανωτές τοῦ συγγενικοῦ πρός τούς καντέτους μικροαστικοῦ κόμματος τῶν «λαϊκῶν σοσιαλιστῶν», πού ἀποσπάστηκαν ἀπό τή δεξιά πτέρυγα τῶν ἐσέρων. Στά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του ἀποχώρησε ἀπό τήν πολιτική δράση. — *192, 349, 365, 431, 432, 450.*

'Αντούφιεφ, Ν. Ντ. (Ντεμίντοφ, Νικήτα) (1656–1725) — γνωστός ὁπλο-

ποιός καί βιομήχανος τῆς ἐποχῆς τοῦ Πέτρου Α΄, ἱδρυτής καί ἰδιοκτήτης πολλῶν μεταλλουργικῶν ἐργοστασίων στά Οὐράλια, στά κυβερνεῖα Τούλας, Καλούγκας, Μόσχας καί σ᾽ ἄλλα κυβερνεῖα τῆς Ρωσίας. Σάν ἐξαίρετος τεχνίτης σιδηρουργός καί δεξιοτέχνης κατασκευαστής ὅπλων τράβηξε τήν προσοχή τοῦ Πέτρου Α΄ καί ἔλαβε σάν ἰδιοχτησία του γῆ γιά τή διεύρυνση τῆς ἐπιχείρησής του. Τό 1696 ὁ Ἀντούφιεφ ἔχτισε ἕνα ἐργοστάσιο παραγωγῆς χυτοσίδηρου κοντά στήν Τούλα καί τό 1702 τοῦ δόσανε τά κρατικά ἐργοστάσια τοῦ Βερχοτούριε στά Οὐράλια μαζί μέ χωράφια, δάση, τό βουνό Μπλαγκοντάτ καί μέ τό δικαίωμα νά ἀγοράζει δουλοπάροικους γιά τά ἐργοστάσια. Στά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του διεύρυνε σημαντικά τό δίχτυ τῶν ἐργοστασίων του. Τό 1720 πῆρε τόν τίτλο τοῦ κληρονομικοῦ εὐγενῆ μέ τό ἐπίθετο Ντεμίντοφ. Ἀπόγονοί του εἶναι οἱ Ντεμίντοφ, γνωστοί βιομήχανοι μεταλλουργίας τῶν Οὐραλίων. — *439*.

Ἀντρέγεφ, Ε. Ν. (1829–1889) — καθηγητής τῆς τεχνολογίας, μέλος τοῦ συμβουλίου τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν στά 1870–1880, πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας, πού οἱ «Ἐργασίες» της (16 τόμοι) χρησιμοποιήθηκαν πλατιά ἀπό τόν Β. Ι. Λένιν γιά τή συγγραφή τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία». — *468*.

Ἀσμόλοφ, Β. Ι. (1828–1881) — μεγάλος καπνοβιομήχανος. Τό 1857 ἵδρυσε στό Ροστόβ τοῦ Ντόν ἕνα μικρό καπνεργοστάσιο, ὅπου δούλευαν ὅλο-ὅλο 7 ἐργάτες. Μετά τό θάνατό του ἡ ἐπιχείρηση πέρασε στόν ἀδελφό του. Στά 1890–1900 στό ἐργοστάσιο δούλευαν ἤδη 2000 ἐργάτες. Τό 1912, μέ τή συγχώνευση πολλῶν καπνεργοστασίων, δημιουργήθηκε ἡ μετοχική έταιρία «Β. Ι. Ἀσμόλοφ καί Σία». — *569*.

Β

Β. Β. — *βλ.* Βοροντσόφ, Β. Π.

Βάγνερ (Wagner), *Ἀδόλφος-Χένριχ-Γκότγκιλφ* (1835–1917) — γερμανός ἀστός οἰκονομολόγος καί ἀντιδραστικός πολιτικός παράγοντας. Σάν ἐκπρόσωπος τοῦ «ἀπό καθέδρας σοσιαλισμοῦ», ὁ Βάγνερ προπαγάνδιζε τόν ἀστικό-φιλελεύθερο ρεφορμισμό, θεωροῦσε ὅτι ἡ ἐκμετάλλευση τῶν ἐργατῶν ἀπό τούς κεφαλαιοκράτες μπορεῖ νά ἐξαλειφθεῖ μέ τή βοήθεια τῆς κρατικῆς νομοθεσίας. Συνεργαζόταν δραστήρια μέ τόν Βίσμαρκ, ἦταν ἕνας ἀπό τούς ἡγέτες τοῦ χριστιανοσοσιαλιστικοῦ κόμματος. Οἱ ἀντιδραστικές οἰκονομικές ἀντιλήψεις τοῦ Βάγνερ χρησιμοποιήθηκαν ἀπό τούς χιτλερικούς γιά τή «σοσιαλιστική» τους δημαγωγία καί τήν ἐξύμνηση τοῦ φασιστικοῦ κράτους.

Τά κύρια ἔργα τοῦ Βάγνερ εἶναι: «Γενική ἤ θεωρητική διδασκαλία γιά τήν ἐθνική οἰκονομία» (1879), «Οἱ βάσεις τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» (1892–1894). — *52*.

Βάρζερ, Β. Ε. (ἤ Βάρζαρ) (1851–1940) — ρῶσος οἰκονομολόγος καί στατιστικός. Τό 1875 διηύθυνε τή στατιστική τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Τσερνίγκοφ, ἀπό τό 1894 ὑπηρέτησε ἐπί 24 χρόνια στό ὑπουργεῖο ἐμπορίου καί βιομηχανίας. Στά 1900–1908 ἔγιναν μέ πρωτοβουλία του πλατιές στατιστικές ἔρευνες τῆς ρωσικῆς βιομηχανίας. Ὁ Βάρζερ ἔγραψε τήν ἀναφερόμενη ἀπό τόν Λένιν ἐργασία «Ἡ βιοτεχνική παραγωγή στούς νομούς Τσερνίγκοφ, Μπορζένσκ καί Νοβοζίμπκοφ» (δημοσιεύτηκε στίς «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας», τεῦχος V). Μεγάλο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ ἐργασίες του γιά τή στατιστική τῶν ἀπεργιῶν στή Ρωσία, ὅπως καί πολλές ἄλλες στατιστικές οἰκονομικές ἔρευνες. Μετά τήν Ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση δούλευε στό ΑΣΛΟ, στήν ΚΔΣ, παρέδιδε μαθήματα σέ ἀνώτερα ἐκπαιδευτικά ἱδρύματα. — *353*.

Βαριπάγεφ, Φ. Μ. (1818–1900) — ἰδιοχτήτης φάμπρικας στό κεφαλοχώρι Πάβλοβο τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ, ἀγροτικῆς καταγωγῆς. Στήν ἀρχή ἦταν μικροβιοτέχνης, μετά ἰδιοχτήτης φάμπρικας μαχαιριῶν καί χειρουργικῶν ἐργαλείων, πού εἶχε ἱδρυθεῖ τό 1813. Τό 1890 στή φάμπρικα καί ἔξω ἀπ᾽ αὐτήν δούλευαν περίπου 200 ἐργάτες. Ὁ Βαριπάγεφ πῆρε μέρος σέ πολλές ἐκθέσεις, μαζί καί στήν ἔκθεση τοῦ Λονδίνου τό 1862. — *433, 569*.

Βασίλτσικοφ, Α. Ι. (1818–1881) — μεγάλος τσιφλικάς, εὐγενής, παράγοντας τῶν ζέμστβο, οἰκονομολόγος καί δημοσιολόγος. Ἀπό τό 1872 ἦταν πρόεδρος τῆς ἱδρυθείσης μέ πρωτοβουλία του Ἐπιτροπῆς Πετρούπολης τῶν πιστωτικῶν καί δανειο-αποταμιευτικῶν συνεταιρισμῶν. Δημοσίευσε πολλές ἐργασίες γιά τό ἀγροτικό ζήτημα, τήν τοπική αὐτοδιοίκηση καί τήν πίστη. Στά ἔργα του «Ἡ γαιοχτησία καί ἡ γεωργία στή Ρωσία καί στά ἄλλα εὐρωπαϊκά κράτη», τόμ. Ι (Πετρούπολη, 1876), «Ἡ ἀγροτική ζωή καί τό ἀγροτικό νοικοκυριό στή Ρωσία» (1881) καί ἄλλα ὑπεράσπιζε τή διατήρηση τῆς κοινότητας στή Ρωσία, θεωρώντας την σάν μέσο γιά τόν παραμερισμό τῆς ταξικῆς πάλης. Ὁ Β. Ι. Λένιν τόν χαρακτήριζε σάν «ναροντνικίζοντα τσιφλικά», πού χτυποῦσε τόν καπιταλισμό ἀπό ἀντιδραστική σκοπιά. — *170, 202*.

Βερεσάγεφ, Β. (Σμιντόβιτς, Β. Β.) (1867–1945) — ρῶσος συγγραφέας· εἶχε σπουδάσει γιατρός καί στήν ἀρχή ἄσκησε τό ἐπάγγελμα αὐτό· στά 1890–1900 ἀνῆκε στούς «νόμιμους μαρξιστές». Ἔγινε γνωστός σάν λογοτέχνης τό 1895 μετά τή δημοσίευση τοῦ διηγήματός του «Στούς πέντε δρόμους». Ὁ Βερεσάγεφ εἶναι ἕνας ἀπό τούς συνεχιστές τῆς παράδοσης τοῦ ρωσικοῦ κριτικοῦ ρεαλισμοῦ. Ὁ Β. Ι. Λένιν γιά νά δόσει τή δύσκολη κατάσταση τῶν ἐργαζομένων στή Ρωσία μετά τή μεταρρύθμιση, χρησιμοποίησε τούς ἥρωες πού δημιούργησε ὁ Βερεσάγεφ. — *278*.

Βέρνερ, Κ. Α. (1850–1902) — στατιστικός τῶν ζέμστβο μέ ναροντνικιστικές ἀντιλήψεις. Στά 1880–1889 δούλευε στό τμῆμα στατιστικῆς τῶν ζέμστβο τῶν κυβερνείων Μόσχας καί Ταυρίδας. Ἀπό τό 1895 ἦταν καθηγητής τοῦ Γεωργικοῦ ἰνστιτούτου τῆς Μόσχας. Ἔγραψε πολλά ἔργα γιά τό νοικοκυριό τῶν ἀγροτῶν καί τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα, ἀπό τά ὁποῖα τά κυριότερα εἶναι: «Τό ἀγροτικό νοικοκυριό στό νομό Μελιτόπολης» (1887), «Ἡμερολόγιο τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας» (1889), «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στό νομό Μπογκορόντσκ τοῦ κυβερνείου Μόσχας» (1890). — *74*.

Βέσιν, Λ. Π. (1850–1895) — δημοσιολόγος, ὑπάλληλος τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν. Ἔγραψε πολλά ἄρθρα γιά τήν ἐργοστασιακή βιομηχανία καί τά πλανόδια ἐπαγγέλματα στή Ρωσία. Ὁ Β. Ι. Λένιν στό βιβλίο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» χρησιμοποιεῖ ὑλικά ἀπό τό ἔργο τοῦ

Βέσιν «Ἡ σημασία τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων γιά τή ζωή τῆς ρωσικῆς ἀγροτιᾶς». — *599, 602–603.*

Βεσνιακόφ, Β. Ι. (1830–1906) — ἀστός οἰκονομολόγος καί στατιστικός, μέλος τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας. Ἔθεσε τή βάση τῆς τρέχουσας στατιστικῆς τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας σέ γενική κρατική κλίμακα, πού διατηρήθηκε κάμποσες δεκαετίες. Εἶναι συγγραφέας τῶν ἔργων: «Ἡ ρωσική βιομηχανία καί οἱ ἀνάγκες της», πού δημοσιεύτηκε στό περιοδικό «Βέστνικ Ἐβρόπι» τό 1870, τόμος V, βιβλίο X, Ὀχτώβρης· «Notice sur l'état actuel de l'industrie domestique en Russie» («Δοκίμιο γιά τή σημερινή κατάσταση τῆς οἰκοτεχνίας στή Ρωσία») (1873) καί ἄλλων. Σάν ἐκπρόσωπος τοῦ ὑπουργείου δημοσίων χτημάτων συμμετεῖχε στήν Ἐπιτροπή γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. — *520.*

Βιάζοβοφ, Σ. Β. (1812–1885) — ἰδιοχτήτης μεγάλης φάμπρικας κετσεδοποιίας στήν πόλη Ἀρζαμάς· ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν στίς ἐπιχειρήσεις του ἔφτανε τούς 300, χωρίς τούς ἐποχιακούς ἐργάτες. Εἶχε ἀναπτύξει πλατιά τό ἐμπόριο τῶν προϊόντων του, πού ἔφταναν καί στό ἐξωτερικό (Γερμανία, Αὐστρία). — *403.*

Βίζερ (Wieser), *Φρίντριχ* (1851–1926) — καθηγητής, ἕνας ἀπό τούς ἐπιφανέστερους οἰκονομολόγους τῆς «αὐστριακῆς σχολῆς» στήν ἀστική πολιτική οἰκονομία, ἡ ὁποία προσπαθοῦσε νά ἀνατρέψει τή μαρξιστική θεωρία τῆς ἐργασιακῆς ἀξίας καί νά τήν ἀντικαταστήσει μέ τήν ὑποκειμενική θεωρία τῆς «ὁριακῆς ὠφελιμότητας» τῶν ἐμπορευμάτων. Ὁ Βίζερ θεωροῦσε πηγή τοῦ κέρδους τήν παραγωγικότητα τοῦ κεφαλαίου καί ὄχι τήν ὑπεραξία. Οἱ ἐργασίες τοῦ Βίζερ ἔχουν ἀστικο-απολογητικό χαρακτήρα. — *664.*

Βίνιους, Α. Ντ. (πέθανε τό 1652) — ἔμπορος κι ἐργοστασιάρχης. Ἦρθε στή Ρωσία ἀπό τήν Ὁλλανδία τό 1627· ἀσχολήθηκε μέ τό ἐμπόριο σιτηρῶν στόν Ἀρχάγγελο. Τό 1637 ἔχτισε κοντά στήν Τούλα τό πρῶτο ἐργοστάσιο χαλυβουργίας καί σιδηρουργίας. Τό 1646 ἔγινε ρῶσος ὑπήκοος καί συγκαταλέχτηκε στούς εὐγενεῖς τῆς Μόσχας. — *439.*

Βιχλιάγεφ, Π. Α. (1869–1928) — στατιστικός καί γεωπόνος, φιλελεύθερος ναρόντνικος. Διηύθυνε τό τμῆμα οἰκονομικῶν τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ Τβέρ, καί ἀπό τό 1907 ὥς τό 1917 τό τμῆμα στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τῆς Μόσχας. Ἔγραψε πολλά στατιστικά ἔργα γιά τό ἀγροτικό νοικοκυριό στήν τσαρική Ρωσία, στά ὁποῖα δέν παραδέχεται την ταξική διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιᾶς καί ἐξυμνεῖ τήν ἀγροτική κοινότητα. Στήν ἀστική Προσωρινή κυβέρνηση ἦταν ὑφυπουργός τῆς γεωργίας. Στόν καιρό τῆς Σοβιετικῆς ἐξουσίας ὁ Βιχλιάγεφ δούλευε στήν Κεντρική διεύθυνση στατιστικῆς καί ἦταν καθηγητής σέ ἀνώτερα ἐκπαιδευτικά ἱδρύματα τῆς Μόσχας. — *121, 122, 143.*

Βόινοφ, Α. Ι. (1853–1905) — γιατρός τῶν ζέμστβο, πού ἀπό τό 1880 δούλευε στό νοσοκομεῖο τοῦ Οὔστ-Ἰζόρσκ (κυβερνεῖο τῆς Πετρούπολης). Συνεργαζόταν στά περιοδικά «Μεντιτσίνσκι Βέστνικ» καί «Βράτς». Ἔγραψε πολλές ἰατρικές μελέτες, ὅπως καί τήν ἐργασία «Ἡ παραγωγή χαρτονένιων κουτιῶν ἀπό ὑγειονομική ἄποψη ('Από ἔκθεση πρός τή συνέλευση τῶν ζέμστβο τοῦ νομοῦ Πετρούπολης γιά τά χρόνια 1889–1891)». — *561.*

Βόλγκιν, Α. — βλ. Πλεχάνοφ, Γκ. Β.

Βοναπάρτης, Λουδοβίκος (Ναπολέων Γ') (1808–1873) — αὐτοκράτορας τῆς Γαλλίας ἀπό τό 1852 ὥς τό 1870, ἀνηψιός τοῦ Ναπολέοντα Α'. Μετά τή συντριβή τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1848 εἶχε ἐκλεγεῖ πρόεδρος τῆς Γαλλικῆς δημοκρατίας· τή νύχτα τῆς 1 πρός 2 τοῦ Δεκέμβρη 1851 («18η Μπρυμαίρ») ἔκανε πραξικόπημα, πού στήν ἐκτίμησή του εἶναι ἀφιερωμένη ἡ ἐργασία τοῦ Κ. Μάρξ, πού περικοπή ἀναφέρει ὁ Β. Ι. Λένιν. — *323.*

Βοροντσόφ, Β. Π. (Β. Β.) (1847–1918) — οἰκονομολόγος καί δημοσιολόγος, ἕνας ἀπό τούς θεωρητικούς τοῦ φιλελεύθερου ναροντνικισμοῦ στά 1880–1900, συγγραφέας τῶν βιβλίων: «Τά πεπρωμένα τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» (1882), «Οἱ κατευθύνσεις μας» (1893), «Δοκίμιο θεωρητικῆς οἰκονομίας» (1895) καί ἄλλων· στά ἔργα αὐτά δέν παραδεχόταν τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία, ἐξυμνοῦσε τή μικροεμπορευματική παραγωγή, ἐξιδανίκευε τήν ἀγροτική κοινότητα. Ὁ Βοροντσόφ κήρυσσε τή συμφιλίωση μέ τήν τσαρική κυβέρνηση καί πάλαιβε ἀποφασιστικά ἐνάντια στό μαρξισμό. Ὁ Β. Ι. Λένιν σέ πολλά ἔργα του ἔκανε αὐστηρή κριτική στίς ἀπόψεις τοῦ Βοροντσόφ. — *5, 9, 23, 25–30, 33, 49, 55, 66–68, 71–74, 76, 79, 82, 83, 96, 103–104, 107, 135, 143, 153, 182, 184, 210–211, 231, 237, 270–271, 278–279, 304, 326, 330, 345, 349, 369, 376, 386, 388, 389, 390, 449, 456, 463, 469, 474, 480, 519, 558–559, 563, 596, 612–613, 662.*

Γ

Γερμακόφ, Β. Ι. — ἰδιοχτήτης ἐργοστασίου συναρμολόγησης γεωργικῶν μηχανῶν στήν κωμόπολη Κάνινο, τοῦ νομοῦ Σαποζόκ, τοῦ κυβερνείου Ριαζάν· καταγωγή ἀγροτική. Στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1890–1900 ὀργάνωσε δική του παραγωγή χυτοσιδήρου, εἶχε περίπου 10 ἐργάτες, χωρίς νά ὑπολογιστοῦν οἱ ἀπασχολούμενοι ἔξω ἀπό τό ἐργοστάσιό του. — *226.*

Γερόχιν, Α. Β. — ἔμπορος καί ἰδιοχτήτης φάμπρικας, κάτοχος καναβοϋφαντουργικῆς καί νηματουργικῆς ἐπιχείρησης στήν κωμόπολη Πολοτνιάνι Ζαβόντ, τοῦ νομοῦ Μεντίν, τοῦ κυβερνείου Καλούγκας. Ἡ ἐπιχείρηση ἱδρύθηκε τό 1851. Ἔφτιαχνε καραβόπανα καί καναβόσχοινα. Τό 1890 στή φάμπρικα δούλευαν 94 ἐργάτες, τό 1909 — 48 ἐργάτες καί ἑκατοντάδες ἀγρότες ἔξω ἀπό αὐτή. — *408.*

Γιανσόν, Γ. Ε. (1835–1893) — οἰκονομολόγος καί στατιστικός, καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου Πετρούπολης. Ἦταν μέλος τοῦ συμβουλίου στατιστικῆς τοῦ ὑπουργείου ἐσωτερικῶν, ἀντιπρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ κυβερνείου Πετρούπολης, μέλος τῆς Γεωγραφικῆς ἑταιρίας καί τῆς Ἐλεύθερης Οἰκονομικῆς Ἑταιρίας, ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ρωσικῆς Ἀκαδημίας ἐπιστημῶν (ἀπό τό 1892). Πῆρε μέρος στίς ἔρευνες γιά τό σιτεμπόριο, στήν ἐπιτροπή γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς, ἦταν ὀργανωτής τῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πρωτεύουσας καί τῆς ὑγειονομικῆς στατιστικῆς. Ἔγραψε τά ἔργα «Ἡ σημασία τῆς θεωρίας τῆς γαιοπροσόδου τοῦ Ρικάρντο» (1864), «Συγκριτική στατιστική τῆς Ρωσίας καί τῶν κρατῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης» (1878–1880), «Δοκίμιο στατιστικῆς μελέτης γιά τούς γεωργικούς κλήρους καί τίς πληρωμές ἐξαγορᾶς» (1877) καί ἄλλες. — *69, 159.*

Κομπελιάτσκι, Α. Ι. (1862–1907) — συντάκτης τῶν ὁδηγῶν ἐργατικῆς νομοθεσίας, ὑφυπουργός συγκοινωνιῶν. Εἶναι συγγραφέας τοῦ βιβλίου «Ὁδηγός γιά τούς ἐπιθεωρητές ἐργασίας καί τούς ἰδιοχτῆτες φάμπρικων καί ἐργοστασίων» (1898). — *459, 560.*

Κόνραντ (Conrad), *Γιόχαν* (1839–1915) — γερμανός καθηγητής τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, συγγραφέας πολλῶν ἔργων στόν τομέα τῆς ἀγροτικῆς πολιτικῆς καί στατιστικῆς. Ἔγινε γνωστός μέ τήν ἔκδοση τῶν «Ἐπετηρίδων τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καί τῆς στατιστικῆς», πού ἀπό τό 1870 ὀνομάζονταν συνοπτικά «Ἐπετηρίδες τοῦ Κόνραντ», ὅπως καί μέ τήν ἔκδοση τοῦ «Λεξικοῦ τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν». — *175, 176.*

Κοντράτοφ, Ντ. Ντ. — ἱδρυτής τῆς φίρμας «Κοντράτοφ Ντ. Ντ.–κληρονόμοι» πού οἱ ἐπιχειρήσεις της βρίσκονταν στό νομό Μοῦρομ τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ καί στό νομό Γκορμπάτοφ τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ καί παρῆγαν μαχαίρια. Ἡ πρώτη φάμπρικα ἱδρύθηκε στή δεκαετία 1830–1840. Τό 1840 τό κεφάλαιο τῆς ἐπιχείρησης ἦταν ὅλο-ὅλο 300 ρούβλια, ἀλλά τό 1880 ἦταν 200 000 ρούβλια. Στή δεκαετία 1890–1900 στίς φάμπρικες τῆς φίρμας αὐτῆς δούλευαν πάνω ἀπό 500 ἐργάτες. — *569.*

Κορολένκο, Β. Γ. (1853–1921) — γνωστός προοδευτικός ρῶσος συγγραφέας καί δημοσιολόγος. Στά ἔργα του, ἰδιαίτερα τῆς τελευταίας περιόδου, περιγράφει τή δύσκολη ζωή τῶν ἀνθρώπων τῆς ἀνελεύθερης δουλιᾶς, ξεσκεπάζει τά φεουδαρχικά ὑπολείμματα στή Ρωσία. — *453.*

Κορολένκο, Σ. Α. — οἰκονομολόγος-στατιστικός, δούλευε στό ὑπουργεῖο δημοσίων χτημάτων καί μετά σάν ὑπάλληλος μέ εἰδικές ἁρμοδιότητες στήν ὑπηρεσία τοῦ κρατικοῦ ἐλεγκτῆ. Εἶναι συγγραφέας τοῦ βιβλίου «Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία στά μεγάλα χτήματα καί οἱ μετακινήσεις ἐργατῶν, σέ σύνδεση μέ τήν οἰκονομική-στατιστική ἐπισκόπηση τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας ἀπό ἀγροτική καί βιομηχανική ἄποψη» (1892), ἐκδόθηκε ἀπό τή διεύθυνση γεωργίας καί ἀγροτικῆς βιοτεχνίας. Τό βιβλίο αὐτό χρησιμοποιήθηκε πλατιά ἀπό τόν Β. Ι. Λένιν στό ἔργο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία». — *164, 165, 177, 191, 206, 239–241, 252, 275, 305, 311, 314, 348, 552, 600, 602, 615.*

Κόρσακ, Α. Κ. (1832–1874) — ρῶσος οἰκονομολόγος καί δημοσιολόγος, συγγραφέας τοῦ βιβλίου «Οἱ μορφές τῆς βιομηχανίας γενικά καί ἡ σημασία τῆς οἰκιακῆς παραγωγῆς (βιοτεχνίας καί οἰκοτεχνίας) στή Δυτική Εὐρώπη καί στή Ρωσία» (1861), πού τήν ἐπιστημονική του σημασία τήν τόνιζε ὁ Β. Ι. Λένιν. — *374, 389, 400, 446, 459, 462, 469, 593.*

Κόστινσκαγια, Β. Β. — γαιοχτήμονας τοῦ νομοῦ Ποντόλσκ τοῦ κυβερνείου Μόσχας. Τό 1869 ἀγόρασε ἕνα χτῆμα (132 ντεσιατίνες) στό χωριό Πλεστσέγεβα τῆς ἐπαρχίας Ντεσένσκ, 30 βέρστια ἀπό τή Μόσχα κι ἔφτιαξε ἐκεῖ ἕνα ἀποδοτικό νοικοκυριό μέ βάση τήν ἐξαμερῆ ἀμειψισπορά. Ἐπωφελούμενη ἀπό τό ἀδιέξοδο στό ὁποῖο βρίσκονταν οἱ ἀγρότες μετά τή μεταρύθμιση τοῦ 1861, τούς ὑποχρέωνε, γιά νά τούς ἀφήσει δρόμο γιά τή βοσκή καί γιά νά τούς δόσει βοσκότοπους, νά κάνουν ὅλες τίς δουλιές στό χτῆμα της, ἔδινε στούς ἀγρότες «ἔναντι δουλιᾶς» ἀλεύρι, προϊόντα καί σπόρο κι ἔτσι δυνάμωνε ἀκόμα πιό πολύ τήν ἐξάρτησή τους. — *211.*

Κουβάγεφ — ἰδιοχτῆτες τῆς «Ἑταιρίας Κουβάγεφ, μανουφακτούρα τσιτιοῦ» μιᾶς ἀπό τίς μεγαλύτερες φίρμες τοῦ Ἰβάνοβο-Βοζνεσένσκ, πού ὁ κύκλος ἐργασιῶν της στά 1890–1900 ξεπερνοῦσε τά 5 ἑκατομμύρια ρούβλια. Ἡ φίρμα δημιουργήθηκε τό 1817 σάν μικρό ἐργαστήρι τσιτιῶν, ὅπου ἡ δουλιά γινόταν ἀπό τά μέλη τῆς οἰκογένειας Κουβάγεφ, καί μετά ἐξελίχθηκε σέ μεγάλη ἐπιχείρηση. Τό 1845 ἔγινε ἐγκατάσταση τῆς πρώτης μηχανικῆς στάμπας, πού κινοῦνταν μέ ἄλογα, καί τό 1857 τῆς πρώτης ἀτμομηχανῆς. Στά τέλη τοῦ XIX αἰώνα στή φάμπρικα δούλευαν πάνω ἀπό 1500 ἐργάτες καί τό 1909 πάνω ἀπό 2500 ἐργάτες. — *569.*

Κοῦνοφ (Cunow), *Χένριχ* (1862–1936) — γερμανός δεξιός σοσιαλδημοκράτης, ἱστορικός, κοινωνιολόγος καί ἐθνογράφος, καθηγητής. Ἀπό τό 1917 ὥς τό 1923 ἦταν διευθυντής τοῦ ὀργάνου τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας «Die Neue Zeit». Στήν ἀρχή ἀνῆκε στούς μαρξιστές, μετά ἔγινε ἀναθεωρητής καί διαστρεβλωτής τοῦ μαρξισμοῦ. Ὁ Λένιν τόν ὀνόμαζε «γερμανό ἀπολογητή τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ καί τῶν προσαρτήσεων» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 22ος, σελ. 257. — *663.*

Κουντριάβτσεφ, Π. Φ. (1863–1935) — ὑγειονολόγος γιατρός, καθηγητής, συγγραφέας πολλῶν μελετῶν στόν τομέα τῆς προληπτικῆς ὑγιεινῆς: Στά 1880–1890, ὅταν ἦταν φοιτητής τοῦ Πανεπιστημίου Καζάν, καθοδηγοῦσε ἕνα ναροντνικιστικό ὅμιλο, ὅπου συναντιόταν μέ τόν Α. Μ. Γκόρκι· γνωριζόταν μέ τόν Α. Ι. Οὐλιάνοφ, ἀδελφό τοῦ Β. Ι. Λένιν. Ἀφοῦ τέλειωσε τό πανεπιστήμιο τό 1887 ἐργάστηκε σάν ἐσωτερικός γιατρός σέ κλινική στό Καζάν, καί σέ συνέχεια ἔκανε πάνω ἀπό 30 χρόνια γιατρός στούς ἰατρικούς σταθμούς καί στήν ὑγειονομική ὑπηρεσία τῶν ζέμστβο τῶν κυβερνείων Γιαροσλάβλ, Σιμπίρσκ, Χερσώνας, Ριαζάν καί ἄλλων. Ἔγραψε πολλά ἐπιστημονικά ἔργα γιά ζητήματα τῆς κοινωνικῆς ὑγιεινῆς. Γιά τήν πολιτική του δράση διώχτηκε ἐπανειλημμένα. Μετά τήν Ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση ἐργάστηκε στό τμῆμα ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας τοῦ κυβερνείου Ριαζάν σάν διευθυντής τοῦ ὑγειονομικοῦ παραρτήματος λοιμωδῶν νόσων (1918–1930), σάν ἀρχίατρος τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας (1930), διευθυντής περιφερειακοῦ ὑγειονομικοῦ πολιτιστικοῦ κέντρου (1932–1935). Πῆρε μέρος σ' ὅλα σχεδόν τά πανρωσικά συνέδρια τῶν γιατρῶν τῆς ἑταιρίας Πιρόγκοφ. — *235, 239, 241.*

Κουτέ — κατασκευαστής λιναροσπαστικῆς μηχανῆς, πού πῆρε τό ὄνομά του. Ἡ «λιναροσπαστική μηχανή Κουτέ» εἶχε ἀρκετά μεγάλη διάδοση στή Ρωσία τή δεκαετία 1880–1890. — *291.*

Λ

Λαμπζίν, Ν. Φ. (1837–1927) — μηχανικός-τεχνολόγος, καθηγητής· ἐργάστηκε σέ διάφορες ὑπηρεσίες, ἦταν μέλος τοῦ συμβουλίου τοῦ ὑπουργείου ἐθνικῆς παιδείας καί τοῦ συμβουλίου τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφακτούρας τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν, μέ ἐντολή τοῦ ὁποίου ἐρεύνησε τή βιοτεχνική παραγωγή τῶν νομῶν Γκορμπάτοφ καί Μοῦρομ· ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν ἦταν ἡ ἀναφερόμενη στόν τόμο αὐτό ἐργασία «Ἔρευνα γιά τήν παραγωγή μαχαιριῶν, κλειδαριῶν καί ἄλλων μετάλλινων εἰδῶν στό νομό Γκορμπάτοφ τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ καί στό νομό Μοῦρομ

τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ». Ἦταν μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. — *349, 430, 446, 569.*

Λβόφ, Μπ. — συγγραφέας τοῦ ἔργου «Ὁ κοινωνικός νόμος (Δοκίμιο εἰσαγωγῆς στήν κοινωνιολογία)», πού δημοσιεύτηκε σάν παράρτημα στό περιοδικό «Ναούτσνογε Ὀμποζρένιγε» τό 1899 στά τεύχη 2, 3, 5, 7, 9, 10 καί 11. — *664.*

Λεβίτσκι, Ι. Ο. (1844–1907) — ὑποψήφιος γιά τήν ἀκαδημαϊκή ἕδρα τῆς γεωπονίας, ἐργάστηκε στή διεύθυνση γεωργίας καί ἀγροτικῆς βιομηχανίας, ἀπό τό 1887 ἦταν διαχειριστής τῶν δημοσίων χτημάτων στή Δυτική Σιβηρία, στό κυβερνεῖο Ὀλόνετς καί σ' ἄλλα κυβερνεῖα. Συγγραφέας τῆς «Μελέτης τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν τῆς Πολέσια» καί ἕνας ἀπό τούς συγγραφεῖς (μαζί μέ τόν Β. Ι. Κοβαλέβσκι) τοῦ ἔργου «Στατιστική μελέτη τῆς γαλακτοκομίας στή Βόρεια καί στήν Κεντρική ζώνη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας» (1879). — *265, 272.*

Λένιν, Σ. Ν. (γεννήθηκε τό 1860) — γεωπόνος, παράγοντας τῆς Ἐλεύθερης Οἰκονομικῆς Ἑταιρίας· στά 1890–1900 συνεργαζόταν στό περιοδικό «Χοζιάιν», ἔγραψε τά ἄρθρα «Γεωργικές μηχανές καί ἐργαλεῖα» καί «Ἡ παραγωγή γεωργικῶν μηχανῶν», πού δημοσιεύτηκαν στό περιοδικό «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι» τό 1896, τεῦχος 51 καί τό 1897, τεῦχος 21. — *220.*

Λοσίτσκι, Α. Ε. (γεννήθηκε τό 1869) — οἰκονομολόγος καί στατιστικός, συγγραφέας πολλῶν ἔργων γιά τό ἀγροτικό νοικοκυριό. Μετά τήν Ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση ἐργάστηκε στήν ΚΣΔ τῆς ΕΣΣΔ (διηύθυνε τό τμῆμα στατιστικῆς τῆς κατανάλωσης καί τῶν προϋπολογισμῶν). — *530.*

Μ

Μάγερ (Meyer), *Ρόμπερτ* (1855–1914) — αὐστριακός οἰκονομολόγος καί κρατικός παράγοντας, καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιένης. Ἡ κύρια ἐργασία τοῦ Μάγερ εἶναι ἡ «Οὐσία τοῦ εἰσοδήματος» (1887). — *52.*

Μάζοφ — ἔμποροι, ὥς τό 1861 δουλοπάροικοι ἀγρότες στό κεφαλοχώρι Κράσνογε τοῦ κυβερνείου Κοστρομά. Στά 1880–1890, ἐκτός ἀπό τά χρυσοχοεῖα πού εἶχαν στό κεφαλοχώρι Κράσνογε, ἔκαναν καί ἐμπόριο στή Σιβηρία καί σ' ἄλλα μέρη. — *437.*

Μάικοφ, Λ. Ν. (1839–1900) — ἀκαδημαϊκός, ἐπιφανής μελετητής τῆς ἱστορίας τῆς ρωσικῆς λογοτεχνίας κι ἐθνογραφίας. Στήν ἀρχή ἔπιασε ὑπηρεσία στό ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν καί τό 1864 πέρασε στήν Κεντρική ἐπιτροπή στατιστικῆς· πῆρε μέρος σέ διάφορα διεθνῆ στατιστικά συνέδρια. Γιά ἕνα χρονικό διάστημα ἦταν μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Μέ δικιά του ἐπεξεργασία καί ἐπιμέλεια βγῆκαν τά «Ὑλικά γιά τή μελέτη τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς καί τῆς χειρωναχτικῆς δουλιᾶς στή Ρωσία» (1872), πού ἀποτέλεσαν τό τρίτο μέρος τοῦ δεύτερου τόμου τῶν «Στατιστικῶν χρονικῶν τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας». — *123.*

Μάλθους (Malthus), *Τόμας-Ρόμπερτ* (1766–1834) — παπάς, ἄγγλος ἀντιδραστικός ἀστός οἰκονομολόγος, ἕνας ἀπό τούς ἱδρυτές τῆς μισάνθρωπης θεωρίας τοῦ πληθυσμοῦ. Στήν ἐργασία του «Δοκίμιο γιά τό νόμο τοῦ πληθυσμοῦ» (1798) ὁ Μάλθους ἰσχυριζόταν ὅτι τήν αἰτία τῆς φτώχειας τῶν ἐργαζομένων δέν πρέπει νά τήν ἀναζητήσουμε στίς οἰκονομικές συνθῆκες τῆς ζωῆς τῆς κοινωνίας, ἀλλά στή φύση, στήν ἀπόλυτη ἀνεπάρκεια τῶν μέσων συντήρησης πάνω στή γῆ. Σύμφωνα μέ τή «θεωρία» — σχῆμα τοῦ Μάλθους ἡ παραγωγή μέσων συντήρησης αὐξάνει δῆθεν κατ' ἀριθμητική πρόοδο, ἐνῶ ὁ πληθυσμός αὐξάνει κατά γεωμετρική πρόοδο. Μέ τό πρόσχημα αὐτό ὁ Μάλθους διακαίωνε τούς πολέμους καί τίς ἐπιδημίες σάν μέσα ἀριθμητικῆς μείωσης τοῦ πληθυσμοῦ καί καλοῦσε τούς ἐργαζόμενους νά ἀποφεύγουν τό γάμο. «Τά συμπεράσματα τοῦ Μάλθους πάνω σέ ἐπιστημονικά ζητήματα, — ἔγραφε ὁ Μάρξ, — σκαρώθηκαν „*μέ γνώμονα*" τά συμφέροντα τῶν κυρίαρχων τάξεων γενικά καί εἰδικά τά συμφέροντα τῶν ἀντιδραστικῶν στοιχείων τῶν κυρίαρχων αὐτῶν τάξεων. Αὐτό σημαίνει, ὅτι ὁ Μάλθους *πλαστογραφεῖ* τήν ἐπιστήμη γιά νά ἐξυπηρετήσει τά συμφέροντα τῶν τάξεων αὐτῶν» (Κ. Μάρξ. «Οἱ θεωρίες τῆς ὑπεραξίας», ρωσ. ἐκδ., μέρος ΙΙ, 1957, σελ. 113). Στή Ρωσία τίς ἀπόψεις τοῦ Μάλθους τίς ὑποστήριζαν ὁ Στροῦβε, ὁ Μπουλγκάκοφ καί ἄλλοι. Ἡ σύγχρονη ἰμπεριαλιστική ἀστική τάξη ἀναγεννάει τίς μαλθουσιανικές θεωρίες, τίς χρησιμοποιεῖ σάν ὅπλο πάλης ἐνάντια στούς ἐργαζόμενους καί σάν μέσο δικαίωσης τῆς ἰμπεριαλιστικῆς της πολιτικῆς. — *38.*

Μάμιν-Σιμπιριάκ, Ντ. Ν. (1852–1912) — ρῶσος συγγραφέας, γνωστός ἀπό τά ρεαλιστικά του ἔργα γιά τή ζωή καί τά ἤθη τῶν ἐργαζομένων τῶν Οὐραλίων («Τά ἑκατομμύρια τοῦ Πριβάλοφ», «Τό ψωμί», «Τό χρυσάφι» καί ἄλλα), ὅπου δείχνει τό ληστρικό χαρακτήρα τοῦ καπιταλισμοῦ καί τήν τρομερή φτώχεια τοῦ λαοῦ. — *510.*

Μανόχιν, Γ. — ἐρευνητής τῶν βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων τῆς Ρωσίας, πού τά ἔργα του δημοσιεύονταν στίς «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας». — *145, 440.*

Μαρές, Λ. Ν. — ρῶσος στατιστικός καί οἰκονομολόγος, συγγραφέας τοῦ ἄρθρου «Ἡ παραγωγή καί ἡ κατανάλωση σταριοῦ στό ἀγροτικό νοικοκυριό» πού δημοσιεύτηκε στή ναρόντνικη-φιλελεύθερη συλλογή «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σέ μερικές πλευρές τῆς ρωσικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας» (Πετρούπολη, 1897). — *92, 93, 165.*

Μάρξ (Marx), *Κάρλ* (1818–1883) — θεμελιωτής τοῦ ἐπιστημονικοῦ κομμουνισμοῦ, μεγαλοφυής στοχαστής, κορυφαῖος τῆς ἐπαναστατικῆς ἐπιστήμης, ἀρχηγός καί δάσκαλος τοῦ διεθνοῦς προλεταριάτου (βλ. τό ἄρθρο τοῦ Β. Ι. Λένιν «Κάρλ Μάρξ (Σύντομη βιογραφία μέ ἔκθεση τοῦ μαρξισμοῦ)» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 21ος, σελ. 27–74). — *14, 16, 22, 27–30, 33–38, 41, 42, 46–50, 52, 54, 59, 152, 167, 171, 180, 182, 189, 198, 211, 261, 323, 326, 329–336, 397, 409, 411, 458, 463, 473, 474, 577, 589, 619, 621, 643–646, 647–650, 657, 659, 662–664.*

Μένστσικοφ, Β. Α. — πρίγκηπας, τσιφλικάς τοῦ νομοῦ Κλίν τοῦ κυβερνείου Μόσχας (χωριό Ἀλεξάντροβο σέ ἀπόσταση 120 βερστιῶν ἀπό τή Μόσχα). Τό τσιφλίκι του, γνωστό μέ τήν ὀνομασία «Κρούγκοβσκαγια ἐκονό-

μιγια» (23 000 ντεσιατίνες), περιγράφεται στή «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας. Μέρος οἰκονομικῆς στατιστικῆς», τόμ. V, τεῦχος II. — *328*.

Μίλλ (Mill), *Τζών-Στούαρτ* (1806–1873) — ἄγγλος ἀστός φιλόσοφος καί οἰκονομολόγος, ἕνας ἀπό τούς ἐπιφανεῖς ἐκπροσώπους τοῦ θετικισμοῦ. Στά 1865–1868 ἦταν μέλος τῆς κάτω βουλῆς τοῦ ἀγγλικοῦ κοινοβουλίου. Τά κύρια φιλοσοφικά ἔργα τοῦ Μίλλ εἶναι: «Σύστημα ἀπαγωγικῆς καί ἐπαγωγικῆς λογικῆς» (1843) καί «Ἐπισκόπηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ σέρ Οὐίλιαμ Χάμιλτον» (1865). Τό βασικό οἰκονομικό ἔργο του εἶναι: «Οἱ βάσεις τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» (1848). Ὁ Μίλλ ἀνῆκε σέ μιά κατηγορία ἐκπροσώπων τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, πού, ὅπως ἔλεγε ὁ Μάρξ, «προσπαθοῦσαν νά ἐναρμονίσουν τήν πολιτική οἰκονομία τοῦ κεφαλαίου μέ τίς διεκδικήσεις τοῦ προλεταριάτου, πού τώρα πιά δέν μποροῦσαν νά τίς ἀγνοοῦν» («Τό κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 13). Ὁ Μίλλ σέ σύγκριση μέ τόν Ντ. Ρικάρντο ἔκανε ἕνα βῆμα πρός τά πίσω, ἀπομακρύνθηκε ἀπό τή θεωρία τῆς ἐργασιακῆς ἀξίας καί τήν ἀντικατέστησε μέ τή χυδαία θεωρία τῶν ἐξόδων τῆς παραγωγῆς. Ὁ Μίλλ προσπαθοῦσε νά ἐξηγήσει τό κέρδος τῶν κεφαλαιοκρατῶν μέ τήν ψευτοεπιστημονική θεωρία τῆς ἐγκράτειας, πού δείχνουν, τάχα, οἱ καπιταλιστές στήν ἀτομική κατανάλωση. Στό πρόβλημα τοῦ πληθυσμοῦ ὁ Μίλλ ἦταν ὀπαδός τῆς μισάνθρωπης θεωρίας τοῦ Μάλθους. Κριτική τῶν οἰκονομικῶν ἀπόψεων τοῦ Μίλλ ἔκανε ὁ Ν. Γ. Τσερνισέβσκι στίς σημειώσεις του στή μετάφραση τοῦ βιβλίου τοῦ Μίλλ «Οἱ βάσεις τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» (1860–1861) καί στήν ἐργασία του «Σκίτσα ἀπό τήν πολιτική οἰκονομία (κατά τόν Μίλλ)» (1861). — *36, 38*.

Μιχαηλόβσκι, Β. Γ. (γεννήθηκε τό 1871) — στατιστικός. Ἀπό τό 1897 ὥς τό 1911 ἦταν ὑποδιευθυντής καί ἀπό τό 1911 διευθυντής τοῦ τμήματος στατιστικῆς τῆς δημαρχίας τῆς Μόσχας. Μετά τήν Ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση παρέμεινε σ' αὐτή τή θέση καί δούλευε ἐκεῖ ὥς τό 1922. Ἀπό τό 1922 ὥς τό 1927 ἦταν τμηματάρχης καί μέλος τῆς διεύθυνσης τῆς ΚΣΔ. Ὁ Μιχαηλόβσκι πῆρε μέρος σ' ὅλα τά συνέδρια τῶν ρώσων στατιστικῶν, καθοδήγησε 37 διάφορες ἀπογραφές καί ἔρευνες. Οἱ πρῶτες ἐργασίες του, πού δημοσιεύτηκαν τό 1897–1898, εἶναι: «Γεγονότα καί ἀριθμοί ἀπό τή ρωσική πραγματικότητα. I. Ὁ πληθυσμός τῆς Ρωσίας σύμφωνα μέ τήν πρώτη γενική ἀπογραφή» «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου τῆς Ρωσίας» καί ἄλλες. — *260, 580, 586, 592, 622*.

Μιχαηλόβσκι, Γ. Τ. (γεννήθηκε τό 1834) — γενικός ἐπιθεωρητής ἐργασίας τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφακτούρας τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν (1883–1894), συγγραφέας πολλῶν ἔργων γιά ζητήματα τῆς δημόσιας παιδείας καί τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας. — *487*.

Μιχαηλόβσκι, Ν. Κ. (Ποστορόννι) (1842–1904) — ὁ πιό ἐπιφανής θεωρητικός τοῦ φιλελεύθερου ναροντνικισμοῦ, δημοσιολόγος, κριτικός, θετικιστής φιλόσοφος, ἕνας ἀπό τούς ἐκπροσώπους τῆς ὑποκειμενικῆς σχολῆς στήν κοινωνιολογία· ὑποστήριζε τήν ἀντιδραστική ἰδεαλιστική θεωρία τῶν «ἡρώων» καί τοῦ «ὄχλου». Ὁ Μιχαηλόβσκι ἄρχισε τή φιλολογική του δράση τό 1860. Στά 1870–1880 ὀργάνωνε καί διηύθυνε τίς ἐκδόσεις τῶν ναροντνικων. Ἀπό τό 1892 ἔγινε διευθυντής τοῦ περιοδικοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο», καί ἀπό τίς στῆλες του ἔκανε λυσσασμένη πάλη ἐνάντια στούς μαρξιστές. Κριτική τῶν ἀπόψεων τοῦ Μιχαηλόβσκι γίνεται στό ἔργο τοῦ Β. Ι. Λένιν «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;» (1894) καί σέ ἄλλα ἔργα, ὅπως καί στό βιβλίο τοῦ Γ. Β. Πλεχάνοφ «Γύρω στό ζήτημα τῆς ἐξέλιξης τῆς μονιστικῆς ἀντίληψης στήν ἱστορία» (1895). — *474*.

Μορντβίνοφ — μεγαλοτσιφλικάς τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας, κόμης· εἶχε 80 000 ντεσιατίνες γῆ. — *262*.

Μορόζοφ — ἐργοστασιάρχες, ἀπόγονοι τοῦ Σάββα Μορόζοφ (*βλ.* Μορόζοφ, Σ. Β.). — *445*.

Μορόζοφ, Σ. Β. (1770–1862) — ἐργοστασιάρχης, γενάρχης τῶν ἑκατομμυριούχων Μορόζοφ, πού δημιούργησαν κάμποσες γνωστές φίρμες: «Ἑταιρία μανουφακτούρας στό Νικόλσκ τοῦ Σάββα Μορόζοφ, Υἱοῦ καί Σίας», «Ἑταιρία μανουφακτούρας τοῦ Βικούλα Μορόζοφ καί Υἱῶν στήν κωμόπολη Νικόλσκ», «Ἑταιρία μανουφακτούρας τοῦ Μπογκορότσκ-Γκλούχοφ», «Ἑταιρία μανουφακτούρας βαμβακερῶν εἰδῶν τοῦ Τβέρ». Ὁ Μορόζοφ ἦταν δουλοπάροικος ἀγρότης, βοσκός, ἁμαξᾶς, βιοτέχνης ὑφαντουργός, μετά δούλευε σάν μισθωτός στή φάμπρικα μεταξωτῶν τοῦ Κονόνοφ, ἀπό τόν ὁποῖο ὑποδουλώθηκε γιά χρέη. Ὁ Κονόνοφ τόν τάιζε καί τοῦ ἔδινε γιά τή δουλιά του 5 χάρτινα ρούβλια τό χρόνο. Ἀπό τό 1797 ἄρχισε νά δουλεύει ἀνεξάρτητα, ἔγινε ἰδιοχτήτης ἑνός καταστήματος-φάμπρικας πού μοίραζε δουλιά στά σπίτια καί τό 1820 μαζί μέ τά τέσσερα παιδιά του ἐξαγόρασε τήν ἐλευθερία του ἀπό τόν τσιφλικά του Ριούμιν μέ τό τεράστιο τότε ποσό τῶν 17 χιλιάδων χάρτινων ρουβλιῶν. Ἀπό τήν ὑφαντουργία μεταξωτῶν πέρασε στήν ὑφαντουργία μάλλινων καί τό 1847 ἄρχισε τήν παραγωγή βαμβακερῶν ὑφασμάτων. Στά 1890–1900 στίς ἐπιχειρήσεις τῶν Μορόζοφ δούλευαν ὥς 40 χιλ. ἐργάτες. — *568*.

Μπατάλιν, Φ. Α. (1823–1895) — ρῶσος ἐπιστήμονας, εἰδικός στόν τομέα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας. Ἀπό τό 1860 διηύθυνε τό περιοδικό «Ζουρνάλ Μινιστέρστβα Γκοσουντάρστβενιχ Ἰμούστεστβ» (πού ἀργότερα μετονομάστηκε σέ «Σέλσκογε Χοζιάιστβο ἱ Λεσοβόντστβο»). Ἀπό τό 1875 ὥς τό 1878 ἐξέδιδε κάθε χρόνο τόν «Ὁδηγό τοῦ γεωργοῦ», καί ἀπό τό 1879 τό «Ἡμερολόγιο καί ὁδηγό τοῦ ρώσου γεωργοῦ» (πού ὁ κόσμος τόλεγε «Ἡμερολόγιο τοῦ Μπατάλιν»). Δημοσίευσε πολλές ἐργασίες δικές του καί μεταφράσεις, ὅπως «Ἡ περιοχή Πιατιγκόρσκ καί τά μεταλλικά νερά τοῦ Καυκάσου» (1861), «Ἡ καλλιέργεια καλαμποκιοῦ γιά ζωοτροφές καί ἡ ἀποθήκευση χλωρῶν ζωοτροφῶν» (1881) καί ἄλλες. — *66*.

Μπελομπορόντοφ, Α. — συντάχτης τοῦ ἄρθρου «Οἱ ξενοφερμένοι ἐργάτες στό Κουμπάν», πού δημοσιεύτηκε στό «Σέβερνι Βέστνικ» τό Φλεβάρη τοῦ 1896. — *248, 307*.

Μπελόφ, Β. Ντ. — οἰκονομολόγος, ἀπό τό 1885 μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας σάν ἐκπρόσωπος τῆς Ἑταιρίας ὑποβοήθησης τῆς βιομηχανίας καί τοῦ ἐμπορίου τῆς Ρωσίας. Ἔγραψε τήν ἔκθεση «Ἡ βιοτεχνική παραγωγή σέ σχέση μέ τή μεταλλουργία τῶν Οὐραλίων», πού δημοσιεύτηκε στό XVI τεῦχος τῶν «Ἐργασιῶν» τῆς Ἐπιτροπῆς (1887) καί πολλές οἰκονομικές ἐργασίες. — *509*.

Ο

Ὀβσιάνικοφ, Ν. Ν. (1834–1912) — συγγραφέας καί παιδαγωγός, ἔγραψε πολλά ἔργα γιά τήν ἱστορία τῆς περιοχῆς τοῦ Μέσου καί Κάτω Βόλγα. — *452.*

Ὀρλόφ, Β. Ι. (1848–1885) — στατιστικός, ἕνας ἀπό τούς θεμελιωτές τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο στή Ρωσία. Ἀπό τό 1875 διηύθυνε τό γραφεῖο στατιστικῆς τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Μόσχας· μέ τήν καθοδήγησή του γινόταν ἐπίσης ἡ στατιστική δουλιά στά κυβερνεῖα Ταμπόφ, Κούρσκ, Ὀριόλ, Βορόνεζ καί Σαμάρας. Εἶναι ἕνας ἀπό τούς πρώτους ἐφαρμοστές τοῦ συστήματος τῶν ἀποστολῶν γιά τήν ἐπιτόπου μελέτη τῶν νοικοκυριῶν, μέ βάση ἕνα πλατύ πρόγραμμα. Στόν Ὀρλόφ ἀνήκουν σέ σημαντικό βαθμό οἱ «Συλλογές στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας» τόμοι I–IX. Στοιχεῖα ἀπό τά ἔργα τοῦ Ὀρλόφ χρησιμοποίησαν ὁ Κ. Μάρξ καί ὁ Β. Ι. Λένιν. — *153, 157, 170, 211, 303.*

Ὀρλόφ, Π. Α. — συγγραφέας τοῦ «Ὁδηγοῦ γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» (1881, 1887, 1894, 1895), πού ὁ Β. Ι. Λένιν τόν θεωροῦσε σάν τήν πιό πολύτιμη πηγή γιά τή δεκαετία 1870–1880. (βλ. στή σελ. 481 τοῦ τόμου αὐτοῦ). — *223, 267, 296, 300, 301, 305, 306, 313, 340, 481, 485.*

Ὀσάντσι, Τ. Ι. — συγγραφέας πάνω σέ ζητήματα τῆς γαιοχτησίας τῶν ἀγροτῶν στά 1890–1900 καί πεζογράφος ἀπό τό 1900 καί μετά. Εἶναι συγγραφέας τῆς ἱστορικοεθνογραφικῆς καί οἰκονομικοστατιστικῆς μελέτης «Ἡ ἐπαρχία Στσερμπάνοφ τοῦ νομοῦ Ἐλισαβετγκράντ τοῦ κυβερνείου Χερσώνας» (1891). — *145.*

Ὀστριακόφ, Π. — ἐθνογράφος, συνεργάτης τοῦ περιοδικοῦ «Νοβγκορόντσκιγε Γκουμπέρνσκιγε Βέντομοστι» στά 1860–1870 καί τοῦ περιοδικοῦ «Βέστνικ Ἐβρόπι» στά 1879, ἐρευνητής τῶν βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων τῆς Ρωσίας. — *623.*

Οὐβάροφ, Μ. Σ. — συγγραφέας τοῦ ἄρθρου «Ἡ ἐπίδραση τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων στήν ὑγειονομική κατάσταση τῆς Ρωσίας», πού δημοσιεύτηκε στό περιοδικό «Δελτίο τῆς Κοινωνικῆς Ὑγιεινῆς, τῆς Ἰατροδικαστικῆς καί τῆς Πραχτικῆς Ἰατρικῆς» τόν Ἰούλη τοῦ 1896. — *600.*

Οὐέμπ (Webb), *Σίντνεϊ* (1859–1947) καί *Βεατρίκη* (1858–1943) — γνωστοί ἄγγλοι κοινωνικοί παράγοντες. Ἔγραψαν ἀπό κοινοῦ πολλές ἐργασίες γιά τήν ἱστορία καί τή θεωρία τοῦ ἀγγλικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Ἡ κύρια ἐργασία τους εἶναι: «Industrial Demokracy», London, 1897 («Ἡ θεωρία καί ἡ πράξη τοῦ ἀγγλικοῦ τρεϊντγιουνιονισμοῦ», 1897). Ὁ Β. Ι. Λένιν μετέφρασε στά ρωσικά τόν πρῶτο τόμο τῆς ἐργασίας αὐτῆς καί θεώρησε τό δεύτερο τόμο. Τό βιβλίο βγῆκε στή Ρωσία στά 1900–1901. Οἱ Οὐέμπ στά ἔργα τους ἀνέπτυσσαν τήν ἰδέα, ὅτι εἶναι δυνατό νά λυθεῖ τό ἐργατικό πρόβλημα μέ μεταρυθμίσεις μέσα στίς συνθῆκες τοῦ ἀστικοῦ καθεστῶτος.
Ὁ Σίντνεϊ Οὐέμπ (κατοπινά λόρδος Πάσφιλντ) ἦταν ἕνας ἀπό τούς ἱδρυτές τῆς ρεφορμιστικῆς «Φαβιανῆς Ἑταιρίας», μέλος τοῦ κοινοβουλίου ἀπό τό 1922, ὑπουργός ἐμπορίου τό 1924 καί ὑπουργός τῶν κτήσεων καί τῶν ἀποικιῶν τό 1929.

Μετά τό 1917 οἱ Οὐέμπ ἔτρεφαν μεγάλη συμπάθεια γιά τή Σοβιετική Ἕνωση. — *557, 614.*

Οὐσπένσκι, Γ. Ι. (1843–1902) — διακεκριμένος ρῶσος συγγραφέας καί δημοσιολόγος, ἐπαναστάτης δημοκρτάτης. Συνεργαζόταν στά περιοδικά «Σοβρεμέννικ» καί «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι». Γιά πρώτη φορά ἐμφανίστηκε στόν τύπο τό 1862 μέ τό διήγημα «Εἰδύλλιο»· τό 1865 ἔγινε συνεργάτης τοῦ περιοδικοῦ «Σοβρεμέννικ» καί μετά τό κλείσιμό του ταχτικός συνεργάτης τοῦ περιοδικοῦ «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι». Στά ἔργα του ἀπεικόνιζε μέ μεγάλη τέχνη τήν καταπίεση καί τή στερημένη ἀπό δικαιώματα ζωή τῆς φτωχολογιᾶς τῶν πόλεων καί τῆς ἀγροτιᾶς, τίς πίκρες καί τή φτώχεια τοῦ λαοῦ, πού τόν ἐκμεταλλεύονταν οἱ τσιφλικάδες καί οἱ ἀστοί καρχαρίες. Παρά τίς ναροντνικιστικές ἀπόψεις του ἔδειξε ρεαλιστικά τήν ἀνάπτυξη τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων στό χωριό, τήν κατάρευση τῆς κοινότητας. Ὁ Β. Ι. Λένιν ἐκτιμοῦσε πολύ τόν Οὐσπένσκι, τόν θεωροῦσε ἕναν «ἀπό τούς καλύτερους συγγραφεῖς, πού περιγράφουν τή ζωή τῆς ἀγροτιᾶς» καί στίς ἐργασίες του συχνά ἀναφερόταν στά ἔργα τοῦ Οὐσπένσκι. — *316, 623.*

Π

Πασκέβιτς, Β. Β. — συντάχτης τοῦ ἄρθρου «Μελέτη γιά τή σημερινή κατάσταση τῆς δενδροκομίας» (δημοσιεύτηκε στή συλλογή «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας», ἔκδοση τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν, 1896). — *311.*

Πέτρος Α' ὁ Μέγας (1672–1725) — τσάρος ἀπό τό 1682 ὥς τό 1725, πρῶτος αὐτοκράτορας ὅλης τῆς Ρωσίας. — *439.*

Πλετνιόφ, Β. Α. (1837–1915) — ἐρευνητής τοῦ κυβερνείου Τβέρ, ἀπό τό 1869 ὥς τό 1874 γραμματέας τῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ κυβερνείου. Συγγραφέας διαφόρων ἔργων γιά τή βιοτεχνική παραγωγή στό κυβερνεῖο Τβέρ, πού δημοσιεύτηκαν στά «Στατιστικά χρονικά τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας», τόμ. II, τεῦχος III, Πετρούπολη, 1872. Ὁ Β. Ι. Λένιν ἐκτιμοῦσε πολύ τήν περιγραφή πού ἔκανε ὁ Πλετνιόφ γιά τήν ὀργάνωση καί τίς οἰκονομικές σχέσεις στόν κλάδο τῆς ὑποδηματοποιίας. — *423, 424.*

Πλεχάνοφ, Γκ.Β. (Βόλγκιν, Α.) (1856–1918) — ὁ πρῶτος προπαγανδιστής τοῦ μαρξισμοῦ στή Ρωσία, ἀδιάλλακτος μαχητής τῆς ὑλιστικῆς κοσμοθεωρίας, ἐπιφανής παράγοντας τοῦ ρωσικοῦ καί τοῦ διεθνοῦς ἐργατικοῦ κινήματος. Τό 1875, φοιτητής ἀκόμα, ὁ Πλεχάνοφ συνδέθηκε μέ τούς ναρόντνικους, μέ τούς ἐργάτες τῆς Πετρούπολης καί ἄρχισε τήν ἐπαναστατική του δράση· τό 1877 μπῆκε στήν ὀργάνωση τῶν ναρόντνικων «Ζεμλιά ἰ βόλια», καί τό 1879, μετά τή διάσπασή της, μπῆκε ἐπικεφαλῆς τῆς νεοδημιουργημένης ὀργάνωσης τῶν ναρόντνικων «Τσιόρνι περεντέλ». Ὁ Πλεχάνοφ ὅταν ἔφυγε τό 1880 στό ἐξωτερικό ἔκοψε κάθε σχέση μέ τό ναροντνικισμό καί τό 1883 δημιούργησε στή Γενεύη τήν πρώτη ρωσική μαρξιστική ὀργάνωση — τήν ὁμάδα «Ἀπελευθέρωση τῆς ἐργασίας». Σάν θεωρητικός καί δημοσιολόγος, ὁ Πλεχάνοφ ἔγραψε πολλά ἔργα γιά τή φιλοσοφία, τήν οἰκονομία, τήν ἱστορία τῶν κοινωνικοπολιτικῶν θεωριῶν, γιά ζητήματα τῆς θεωρίας τῆς τέχνης καί τῆς λογοτεχνίας, πού ἀποτελοῦν πολύτιμο κεφάλαιο στό θησαυροφυλάκιο τοῦ ἐπαναστατικοῦ σοσιαλισμοῦ.

Τά βασικότερα θεωρητικά ἔργα τοῦ Πλεχάνοφ εἶναι: «Ὁ σοσιαλισμός καί ἡ πολιτική πάλη» (1883), «Οἱ διαφωνίες μας» (1885), «Γύρω στό ζήτημα τῆς ἐξέλιξης τῆς μονιστικῆς ἀντίληψης στήν ἱστορία» (1895), «Μονογραφία πάνω στήν ἱστορία τοῦ ὑλισμοῦ» (1896), «Ἡ θεμελίωση τοῦ ναροντνικισμοῦ στά ἔργα τοῦ κυρίου Βοροντσόφ (Β. Β.)» (1896), «Ἡ ὑλιστική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας» (1897), «Σχετικά μέ τό ζήτημα τοῦ ρόλου τῆς προσωπικότητας στήν ἱστορία» (1898) καί ἄλλα. «Μέσα σέ 20 χρόνια, δηλαδή ἀπό τό 1883 ὥς τό 1903, — ἔγραφε ὁ Β. Ι. Λένιν γιά τόν Πλεχάνοφ, — ἔδωσε πολλά ὑπέροχα ἔργα, ἰδιαίτερα ἐνάντια στούς ὀπορτουνιστές, τούς μαχιστές καί τούς ναρόντνικους» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 20ός, σελ. 333). Ὁ Λένιν θεωροῦσε τά φιλοσοφικά ἔργα τοῦ Πλεχάνοφ σάν τά καλύτερα ἔργα τῆς διεθνοῦς μαρξιστικῆς φιλολογίας.

Ὡστόσο ὁ Πλεχάνοφ ἔκανε σοβαρά λάθη, πού ἀποτέλεσαν τό ἔμβρυο τῶν μελλοντικῶν του μενσεβίκικων ἀπόψεων. Ὑποτιμοῦσε τόν ἐπαναστατικό ρόλο τῆς ἀγροτιᾶς, θεωροῦσε τή φιλελεύθερη ἀστική τάξη σάν σύμμαχο τῆς ἐργατικῆς τάξης· ἀναγνωρίζοντας στά λόγια τήν ἰδέα τῆς ἡγεμονίας τοῦ προλεταριάτου, στήν πράξη τασσόταν ἐνάντια στήν οὐσία τῆς ἰδέας αὐτῆς. Μετά τό II συνέδριο τοῦ ΣΔΕΚΡ ὁ Πλεχάνοφ ἄρχισε νά ὑποστηρίζει τή συμφιλίωση μέ τόν ὀπορτουνισμό καί σέ συνέχεια προσχώρησε στούς μενσεβίκους. Στήν περίοδο τῆς πρώτης ρωσικῆς ἐπανάστασης τοῦ 1905–1907 εἶχε σοβαρές διαφωνίες μέ τούς μπολσεβίκους πάνω σέ βασικά ζητήματα τῆς ταχτικῆς· ἀργότερα κάμποσες φορές ἀποχώρησε ἀπό τούς μενσεβίκους, παρουσιάζοντας ταλαντεύσεις ἀνάμεσα στό μενσεβικισμό καί στό μπολσεβικισμό. Στά 1908–1912 ὁ Πλεχάνοφ καταπολέμησε τούς λικβινταριστές, ἡγούμενος τῆς ὁμάδας τῶν «κομματικῶν μενσεβίκων». Στήν περίοδο τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου τοῦ 1914–1918, ὑποστήριζε θέσεις σοσιαλσωβινιστικές. Μετά τήν ἀστικοδημοκρατική ἐπανάσταση τοῦ Φλεβάρη τοῦ 1917 ὁ Πλεχάνοφ γύρισε στή Ρωσία καί ὑποστήριζε τήν ἀστική Προσωρινή κυβέρνηση· ἡ στάση του ἀπέναντι στή Μεγάλη Ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση ἦταν ἀρνητική. — *14, 55, 212, 313, 369, 593.*

Πλότνικοφ, Μ. Α. (πέθανε τό 1903) — στατιστικός τῶν ζέμστβο καί δημοσιολόγος ναροντνικιστικῆς κατεύθυνσης· δούλευε στό γραφεῖο στατιστικῆς τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβκοροντ ὥς τό 1897. Ἔγραψε τό βιβλίο «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στό κυβερνεῖο Νίζνι Νόβγκοροντ» (1894)· πῆρε μέρος στή δίτομη συλλογή «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σέ μερικές πλευρές τῆς ρωσικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας» (1897). — *115.*

Πογκόζεφ, Α. Β. (1853–1913) — γιατρός ὑγειονολόγος καί δημοσιολόγος γιά τά ζητήματα τῆς ἐργατικῆς ζωῆς καί τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας. Εἶναι γνωστός ἀπό πολλά καί ἀξιόλογα ἔργα του γιά τήν ἐργοστασιακή ὑγιεινή καί τήν ὑγιεινή κατάσταση στίς βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις. Ἀπό τό 1902 ἦταν διευθυντής τοῦ περιοδικοῦ «Προμίσλεννοστ ἰ Ζντορόβιε» («Βιομηχανία καί Ὑγεία»), πού ἐκδιδόταν στήν Πετρούπολη. — *491.*

Ποκρόβσκι, Β. Ι. (1838–1915) — οἰκονομολόγος καί στατιστικός· ἀπό τό 1871 ὥς τό 1893 καθοδηγοῦσε τή στατιστική τῶν ζέμστβο στό κυβερνεῖο Τβέρ· οἱ μελέτες γιά τό κυβερνεῖο Τβέρ, πού γράφτηκαν μέ τή συμμετοχή του, ξεπερνοῦν τούς 20 τόμους. Τό 1893 διηύθυνε τή στατιστική τῆς πόλης Πετρούπολης καί ἀπό τό 1894 διηύθυνε τό τμῆμα στατιστικῆς τῆς διεύθυνσης τελωνειακῶν δασμῶν τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν· ἦταν ἐπικεφαλῆς τῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τῆς Ἐλεύθερης Οἰκονομικῆς Ἑταιρίας· τό 1902 ἐκλέχθηκε ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας ἐπιστημῶν. — *423, 480.*

Πονομαριόφ, Ν. Β. — συγγραφέας τοῦ ἄρθρου «Οἱ μετακινήσεις τῶν ἀγρεργατῶν πού πηγαίνουν στίς νοτιοανατολικές περιοχές τῆς Ρωσίας», πού δημοσιεύτηκε στό περιοδικό «Σέλσκογε Χοζιάϊστβο ἰ Λεσοβόντστβο» («Ἀγροτική οἰκονομία καί Δασοκομία»), 1896, τεῦχος 2. Τό ἄρθρο γράφτηκε μέ βάση τίς ἔρευνες πού ἔκανε ὁ συγγραφέας στίς νοτιοανατολικές περιοχές τῆς Ρωσίας τό 1895. — *235.*

Ποντόλσκι — γιατρός τῶν ζέμστβο στήν κωμόπολη Κοτέλβα, τοῦ νομοῦ Ἀχτίρκα, τοῦ κυβερνείου Χαρκόβου στά τέλη τῆς δεκαετίας 1890–1900· ἔγραψε τήν ἀνακοίνωση πού δημοσιεύτηκε στά «Ἰατρικά χρονικά τοῦ κυβερνείου Χαρκόβου» (1899, Μάρτης). — *299.*

Ποπόφ, Μ. — παπάς, συγγραφέας τῆς μελέτης «Τά ἐπαγγέλματα στήν κωμόπολη Βοροντσόβκα, τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ», πού δημοσιεύτηκε στίς «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας», τεῦχος IX (1883). — *412.*

Πόστνικοφ, Β. Ε. (1844–1908) — οἰκονομολόγος-στατιστικός, δούλευε στό ὑπουργεῖο γεωργίας καί δημοσίων χτημάτων, στόν τομέα τῆς διαχείρισης τῶν δημοσίων γαιῶν· ἦταν μέλος τῆς Ἐλεύθερης Οἰκονομικῆς Ἑταιρίας. Εἶναι συγγραφέας τοῦ βιβλίου «Τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς Νότιας Ρωσίας» (1891). Ὁ Β. Ι. Λένιν ἀναλύει τό βιβλίο τοῦ Πόστνικοφ στά ἔργα του «Νέες οἰκονομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή», «Ἀπ' ἀφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα τῶν ἀγορῶν» (βλ. Ἅπαντα, 5η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 1ος) καί «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία». Ὁ Β. Ι. Λένιν ἐκτιμοῦσε πολύ τό βιβλίο τοῦ Πόστνικοφ, ὑπογράμμιζε ὅμως ὅτι στήν ἐξήγηση τῶν οἰκονομικῶν προτσές ὁ συγγραφέας ἔπεφτε σέ ἀντιφάσεις καί ἔκανε μεθοδολογικά λάθη. — *61–63, 66, 71, 74, 76, 85, 92, 96, 260, 661.*

Ποστορόννι — *βλ.* Μιχαηλόβσκι, Ν. Κ.

Πότρεσοφ, Α. Ν. (1869–1934) — σοσιαλδημοκράτης· στά 1890–1900 ἀνῆκε στούς μαρξιστές, πῆρε μέρος στήν ἵδρυση τῆς ἐφημερίδας «Ἴσκρα» καί τοῦ περιοδικοῦ «Ζαριά». Μετά τό II συνέδριο τοῦ ΣΔΕΚΡ ἔγινε ἕνας ἀπό τούς ἡγέτες τοῦ μενσεβικισμοῦ. Στά χρόνια τῆς ἀντίδρασης τοῦ Στολίπιν ἦταν ἡγέτης τῶν μενσεβίκων-λικβινταριστῶν. Στήν περίοδο τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου ἀμυνίτης καί σοσιαλσωβινιστής. Μετά τή Μεγάλη Ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση ἔφυγε στό ἐξωτερικό κι ἐκεῖ ἀπό τίς στῆλες τοῦ τύπου ἔκανε ἐπιθέσεις κατά τῆς Σοβιετικῆς ἐξουσίας. — *349, 431, 433.*

Πουσίλοφ — βιομήχανοι στό κεφαλοχώρι Κράσνογε τοῦ κυβερνείου Κοστρομά. Ἀκόμα ἀπό τή δεκαετία 1860–1870 ὁ ἐμπορικός οἶκος «Βασίλι Πουσίλοφ καί Υἱός» εἶχε κεφάλαιο 60 χιλ. ρούβλια. Στά 1880–1890, ἐκτός ἀπό τήν ἐπιχείρηση στό κεφαλοχώρι Κράσνογε, εἶχαν καί μόνιμες ἐμπορικές ἐπιχειρήσεις στή Μόσχα, στό Νίζνι Νόβγκοροντ καί σ' ἄλλα μέρη. — *437.*

Ρ

1875) — γερμανός χυδαῖος οἰκονομολόγος, μεγάλος πρῶσσος γαιοχτήμονας, ἕνας ἀπό τούς θεωρητικούς τοῦ «κρατικοῦ σοσιαλισμοῦ». Ὁ Ροντμπέρτους θεωροῦσε, ὅτι οἱ ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στήν ἐργασία καί στό κεφάλαιο μποροῦν νά λυθοῦν μέ μιά σειρά μεταρυθμίσεις, πού θά κάνει τό πρωσσικό κράτος τῶν γιοῦνκερς· ὑπολόγιζε νά διατηρήσει, ὅπως ἔγραφε ὁ Ἔνγκελς, «μιά προνομιούχα τάξη τουλάχιστο γιά τά ἑπόμενα 500 χρόνια» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἅπαντα, τόμ. XVI, μέρος 1, 1937, σελ. 186). Ὁ Ροντμπέρτους δέν καταλάβαινε τήν προέλευση τῆς ὑπεραξίας καί τήν οὐσία τῆς βασικῆς ἀντίθεσης τοῦ καπιταλισμοῦ καί θεωροῦσε αἰτία τῶν οἰκονομικῶν κρίσεων τήν ὑποκατανάλωση τῶν λαϊκῶν μαζῶν. Τά βασικά ἔργα τοῦ Ροντμπέρτους εἶναι: «Γιά νά γνωρίσουμε τό κρατικό-οἰκονομικό μας σύστημα» (1842), «Κοινωνικά γράμματα πρός τόν Φόν Κίρχμαν» (1850–1851, 1884). — *50–52.*

Ρόσερ (Roscher), *Βίλχελμ-Γιόργκ-Φρίντριχ* (1817–1894) — γερμανός ἀστός οἰκονομολόγος, καθηγητής, ἕνας ἀπό τούς ἱδρυτές τῆς «ἱστορικῆς σχολῆς» στήν πολιτική οἰκονομία, πού ἀρνιόταν τήν ὕπαρξη οἰκονομικῶν νόμων ἐξέλιξης τῆς κοινωνίας καί ἀντικαθιστοῦσε τήν ἱστορική ἔρευνα μέ τήν περιγραφή ὁρισμένων ἱστορικῶν γεγονότων. Στό πεντάτομο ἔργο του: «Σύστημα ἐθνικῆς οἰκονομίας», πού περιλάβαινε καί τήν ἀναφερόμενη ἀπό τόν Β. Ι. Λένιν «Ἀγροτική οἰκονομία» (1873), εἶχε συγκεντρωθεῖ ὑλικό πλούσιο σέ στοιχεῖα. Κριτική τῶν θεωρητικῶν ἀπόψεων τοῦ Ρόσερ γίνεται στίς ἐργασίες τοῦ Κ. Μάρξ «Τό Κεφάλαιο» καί «Θεωρίες τῆς ὑπεραξίας». — *132, 266.*

Ροσλάβλεφ, Ι. — παπάς, συντάχτης τοῦ ἄρθρου «Ἡ καναβοσχοινοποιία στό χωριό Ἰζμπίλετς τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ», πού δημοσιεύτηκε στή «Συλλογή τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ», τόμ. IV, (Νίζνι Νόβγκοροντ, 1871). — *408.*

Ροῦντνεφ, Σ. Φ. (πέθανε τό 1909) — στατιστικός, ὑποδιευθυντής τοῦ τμήματος στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Μόσχας, συντάχτης τοῦ ἄρθρου «Τά ἐπαγγέλματα τῶν ἀγροτῶν στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία», πού δημοσιεύτηκε στή «Συλλογή τῶν ζέμστβο τοῦ Σαράτοφ», 1894, τεύχη 6 καί 11. — *239, 242–244, 277, 341.*

Σ

Σαί (Say), *Ζάν-Μπατίστ* (1767–1832) — γάλλος ἀστός οἰκονομολόγος, θεμελιωτής τῆς χυδαίας πολιτικῆς οἰκονομίας. Στά ἔργα του προσπάθησε νά ἀνατρέψει τή θεωρία ὅτι βάση τῆς ἀξίας εἶναι ἡ ἐργασία, διακηρύσσοντας ὅτι πηγή τῆς ἀξίας εἶναι οἱ «τρεῖς παράγοντες τῆς παραγωγῆς» — ἡ ἐργασία, τό κεφάλαιο καί ἡ γῆ· δέν παραδεχόταν ὅτι ὑπάρχει ἐκμετάλλευση τῶν ἐργαζομένων, ἀνταγωνισμός ἀνάμεσα στήν ἐργασία καί στό κεφάλαιο, ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν παραγωγή καί στήν κατανάλωση καί δυνατότητα οἰκονομικῶν κρίσεων. Κριτική τῶν ἀστικῶν ἀπολογητικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Σαί ἔκανε ὁ Κ. Μάρξ στό «Κεφάλαιο» καί στίς «Θεωρίες τῆς ὑπεραξίας». — *38.*

Σαλτικόφ, Μ. Ε. (Στσεντρίν, Ν.) (1826–1889) — μεγάλος ρῶσος σατιρικός συγγραφέας, ἐπαναστάτης δημοκράτης. Στά ἔργα του χτύπησε ἀλύπητα τό ἀπολυταρχικό καθεστώς τῆς δουλοπαροικίας στή Ρωσία, δημιούργησε ὁλόκληρη πινακοθήκη ἀπό τύπους στενοκέφαλων τσιφλικάδων ἐκπροσώπων τῆς τσαρικῆς γραφειοκρατίας, δειλῶν φιλελεύθερων καί γιά πρώτη φορά στή λογοτεχνία παρουσίασε τύπους ἀστῶν καρχαριῶν. Οἱ ἀναφερόμενες στόν τόμο αὐτό νουβέλλες, «Μικροζητήματα τῆς ζωῆς» (1884–1889), ἐπισημαίνουν τά οἰκονομικά προτσές πού συντελοῦνταν στό χωριό μετά τή μεταρύθμιση (ἰδιαίτερα «Ὁ μουζίκος-μικρονοικοκύρης», «Οἱ λαογδάρτες», «Ὁ ράφτης Γκρίσκα»). Τά ἔργα τοῦ μεγάλου ρώσου σατιρικοῦ τά ἐκτιμοῦσαν πολύ ὁ Κ. Μάρξ καί ὁ Β. Ι. Λένιν. Οἱ τύποι τῶν ἔργων τοῦ Σαλτικόφ, ἰδιαίτερα τοῦ Ἰούντουσκα Γκολοβλιόφ, κύριου ἥρωα τοῦ μυθιστορήματος «Οἱ κύριοι Γκολοβλιόφ», πού ὁ Λένιν τόν ὀνόμαζε ἀθάνατο, χρησιμοποιοῦνται πλατιά στά ἔργα τοῦ Λένιν γιά τήν κριτική καί τό ξεσκέπασμα τῶν ἐχθρικῶν πρός τό λαό κοινωνικῶν ὁμάδων καί πολιτικῶν κομμάτων. Τό 1863–1864 ὁ Σαλτικόφ γίνεται ὁ σπουδαιότερος δημοσιολόγος τοῦ ἐπαναστατικοῦ δημοκρατικοῦ περιοδικοῦ «Σοβρεμέννικ» καί ἀπό τό 1868 ἀποτελεῖ μέλος τῆς σύνταξης τοῦ περιοδικοῦ «Ὀτέτσεστβεννιγε Ζαπίσκι». Μετά τό θάνατο τοῦ Νεκράσοφ, τό 1878, γίνεται διευθυντής τοῦ περιοδικοῦ καί πραγματικός πνευματικός ἡγέτης τῆς δημοκρατικῆς διανόησης, πού συνέχιζε τίς μεγάλες παραδόσεις τῆς ἐπαναστατικῆς δημοκρατίας τῆς δεκαετίας 1860–1870. — *278.*

Σάνιν, Α. Α. (γεννήθηκε τό 1869) — μαρξιστής συγγραφέας τῆς δεκαετίας 1890–1900, συνεργάτης τῆς ἐφημερίδας «Σαμάρσκι Βέστνικ» («Ἀγγελιοφόρος τῆς Σαμάρας») (1896–1897)· πῆρε μέρος καί στή συλλογή «Προλετάρσκαγια μπορμπά» («Ἡ προλεταριακή πάλη»). Ὁ Σάνιν ἔκανε τή μετάφραση τοῦ βιβλίου τοῦ Ι. Γκούρβιτς «Ἡ οἰκονομική κατάσταση τοῦ ρωσικοῦ χωριοῦ» (1896), πού τή συνόδευσε μέ ἐκτεταμένο δικό του παράρτημα. Σχετικά μέ τή γνώμη τοῦ Β. Ι. Λένιν γιά τό παράρτημα αὐτό βλ. τό γράμμα του πρός τόν Ν. Α. Πότρεσοφ μέ ἡμερομ. 26 τοῦ Δεκέμβρη 1902 (Λενινιστική συλλογή, τόμ. IV, σελ. 200). — *231.*

Σαχοβσκόι, Ν. Β. (1856–1906) — πρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς λογοκρισίας τῆς Πετρούπολης, προϊστάμενος τῆς γενικῆς διεύθυνσης τύπου· πρίγκηπας. Ἔγραψε τά βιβλία: «Τά ἀγροτικά πλανόδια ἐπαγγέλματα» (Μόσχα, 1896), «Ἡ ἔξοδος τῶν ἀγροτῶν σέ ἐποχιακές ἀγροτικές ἐργασίες» (Πετρούπολη, 1903). Στή βιβλιογραφία, πού παραθέτει στό δεύτερο βιβλίο, ἀναφέρει τό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» τοῦ Β. Ἰλίν. — *226, 239–241, 244, 246, 247, 252, 262.*

Σβίρσκι, Β. Φ. — μηχανικός τεχνολόγος, τεχνικός τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ στά τέλη τῆς δεκαετίας 1880–1890· ἔγραψε τό ἔργο «Οἱ φάμπρικες, τά ἐργοστάσια καί οἱ ἄλλες βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ» (1890).— *560.*

Σεμέβσκι, Β. Ι. (1848–1916) — ρῶσος ἱστορικός, ἐκπρόσωπος τῆς ναροντνικιστικῆς κατεύθυνσης στή ρωσική ἱστοριογραφία. Ἔγραψε πολλά ἔργα γιά ζητήματα τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας καί τῆς ἱστορίας τῆς πρωτοπόρας κοινωνικῆς σκέψης στή Ρωσία τοῦ XVIII αἰώνα καί τῆς πρώτης πεντηκονταετίας τοῦ XIX αἰώνα, ὅπου φώτιζε ἀπό ἰδεαλιστική σκοπιά τά ἐξεταζόμενα προβλήματα. Μή καταλαβαίνοντας τίς νομοτέλειες τῆς κοινωνικο-οἰκονομικῆς ἐξέλιξης, ὁ Σεμέβσκι ἐξιδανίκευε τήν ἀγροτική κοινότητα, ἐξηγοῦσε λαθεμένα τίς αἰτίες τῆς κατάργησης τοῦ συστήματος τῆς δουλοπαροικίας

πολέμου τοῦ 1914–1918 ἦταν ἕνας ἀπό τούς ἐπιθετικούς θεωρητικούς τοῦ ρωσικοῦ ἰμπεριαλισμοῦ. Μετά τή Μεγάλη Ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση ὁ Στροῦβε ἦταν φανατικός ἐχθρός τῆς Σοβιετικῆς ἐξουσίας, μέλος τῆς ἀντεπαναστατικῆς κυβέρνησης τοῦ Βράγγελ, λευκός ἐμιγκρές. Κριτική τῶν ἀπόψεων τοῦ Στροῦβε γίνεται σέ πολλά ἔργα τοῦ Β. Ι. Λένιν. — *16, 30, 92, 209, 213, 288, 289, 480, 577, 665.*

Στσερμπατσιόφ, Β. Σ. — ἔγραψε τήν «Ἐπισκόπηση τῆς καπνοκαλλιέργειας στή Ρωσία», πού ἐκδόθηκε μέ ἐντολή τῆς διεύθυνσης γεωργίας τό 1894. — *307–308.*

Στσερμπίνα, Φ. Α. (1849–1936) — στατιστικός τῶν ζέμστβο, ναρόντνικος. Στά χρόνια 1884–1903 διηύθυνε τό τμῆμα στατιστικῆς τῶν ζέμστβο τοῦ Βορόνεζ. Τό 1907 ἦταν βουλευτής τοῦ κόμματος τῶν λαϊκῶν σοσιαλιστῶν στή ΙΙ Κρατική δούμα. Μετά τή Μεγάλη Ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση ἔφυγε στό ἐξωτερικό. Ἔγραψε καί ἔκδοσε μέ δική του ἐπιμέλεια πολλά στατιστικά ἔργα, ἀνάμεσα σ' αὐτά: «Τό ἀγροτικό νοικοκυριό στό νομό Ὀστρογκόσκ» (1887), «Συνοπτική συλλογή γιά 12 νομούς τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ» (1897), «Οἱ προϋπολογισμοί τῶν ἀγροτῶν καί ἡ ἐξάρτησή τους ἀπό τίς σοδιές καί τίς τιμές τῶν σιτηρῶν» (1897). Ὁ Β. Ι. Λένιν ἔκανε αὐστηρή κριτική στίς λαθεμένες μεθόδους τοῦ συγγραφέα στήν ἐπεξεργασία τῶν στατιστικῶν στοιχείων, μεθόδους πού διαστρέβλωναν τήν πραγματικότητα. — *145, 167–168.*

Τ

Τεζιακόφ, Ν. Ι. (1859–1925) — γιατρός ἐξέχων ὑγειονομικός· τό 1884 τελείωσε τό Πανεπιστήμιο τοῦ Καζάν καί ἐργαζόταν σάν γιατρός τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας τῶν ζέμστβο στή Χερσώνα, στό Σαράτοφ καί ἀλλοῦ. Ἔγραψε πολλές μελέτες γιά ζητήματα τῶν ὑγειονομικῶν συνθηκῶν τῆς δουλιᾶς καί τῆς ζωῆς τῶν ἐργατῶν γῆς. Μετά τήν Ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση ἦταν δραστήριος παράγοντας τῆς σοβιετικῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας· ἀπό τό 1920 δούλευε στό Λαϊκό ἐπιτροπάτο ὑγεινῆς. Ὁ Β. Ι. Λένιν ἔκρινε εὐνοϊκά τό βιβλίο τοῦ Τεζιακόφ «Οἱ ἀγρεργάτες καί ἡ ὀργάνωση τῆς ὑγειονομικῆς ἐπίβλεψής τους στό κυβερνεῖο Χερσώνας» (1896), ταυτόχρονα ὅμως ἐπισήμανε ὁρισμένα λάθη του ναροντνικιστικῆς μορφῆς. — *227, 230, 233, 235–237, 239, 241, 244–245, 249–250, 252, 253, 262.*

Τερέντιεφ, Ι. Μ. — βιομήχανος, κάτοχος ὑφαντουργείου χασέδων, πού χτίστηκε στήν πόλη Σούγια τό 1866. Στά 1890–1900 δούλευαν στή φάμπρικα 1160 ἐργάτες καί ἡ συνολική παραγωγή ἔφτανε τά 1,8 ἑκατομμύρια ρούβλια. — *494.*

Τζόρτζ (George), *Χένρι* (1839–1897) — ἀμερικανός μικροαστός οἰκονομολόγος καί δημοσιολόγος, πού ἰσχυριζόταν ὅτι ἡ βασική αἰτία τῆς φτώχειας τοῦ λαοῦ εἶναι ἡ γαιοπρόσοδος, ἡ στέρηση τοῦ λαοῦ ἀπό τή γῆ του. Ἀρνιόταν τόν ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στήν ἐργασία καί στό κεφάλαιο, τό κέρδος τοῦ κεφαλαίου τό θεωροῦσε φυσικό νόμο. Ἦταν ὑπέρ τῆς ἐθνικοποίησης ὅλης τῆς γῆς ἀπό τό ἀστικό κράτος (χωρίς τήν κατάργηση τῆς ἀτομικῆς γαιοχτησίας). Ὁ Β. Ι. Λένιν ὀνόμαζε τόν Τζόρτζ «ἀστό ὀπαδό τῆς ἐθνικο-

ποίησης τῆς γῆς». Σχετικά μέ τό χαρακτηρισμό τοῦ Τζόρτζ βλ. στό γράμμα τοῦ Μάρξ πρός τόν Ζόργκε τό 1881 καί στόν πρόλογο τοῦ Φ. Ἔνγκελς στήν ἀμερικάνικη ἔκδοση τοῦ ἔργου «Ἡ κατάσταση τῆς ἐργατικῆς τάξης στήν Ἀγγλία» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἅπαντα, ρωσ. ἔκδ., τόμ. XVI, μέρος Ι, σελ. 286–287. — *189.*

Τίλλο, Α. Α. (γεννήθηκε τό 1849) — ἐρευνητής τῶν βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων τοῦ κυβερνείου Κοστρομά. Ὡς τό 1875 βρισκόταν στήν ὑπηρεσία τοῦ γενικοῦ διοικητῆ τοῦ Ὀρενμπούργκ· ἀπό τό 1875 ἦταν σύμβουλος τῆς διοίκησης τοῦ κυβερνείου Κοστρομά. Τά ἔργα του δημοσιεύτηκαν στίς «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας», στούς τόμους IX, XIV, XV καί ἄλλους. — *437, 466.*

Τιμιριάζεφ, Ντ. Α. (1837–1903) — ρῶσος στατιστικός· πολύν καιρό ἦταν διευθυντής τῆς «Ἐπετηρίδας τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», καί τοῦ περιοδικοῦ «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», καθοδηγοῦσε διάφορες στατιστικές ἐργασίες. Ἀπό τό 1894 διηύθυνε τό τμῆμα ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί στατιστικῆς τοῦ ὑπουργείου δημοσίων χτημάτων· ἦταν μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας, μέλος τῆς Ρωσικῆς Γεωγραφικῆς ἑταιρίας, ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἐλεύθερης οἰκονομικῆς Ἑταιρίας. Ἔγραψε πολλά ἔργα σχετικά μέ τή στατιστική τῆς βιομηχανίας. — *476, 478.*

Τουγκάν-Μπαρανόβσκι, Μ. Ι. (1865–1919) — ρῶσος ἀστός οἰκονομολόγος, στά 1890–1900 ἐπιφανής ἐκπρόσωπος τοῦ «νόμιμου μαρξισμοῦ», συνεργάτης τῶν περιοδικῶν «Νόβογε Σλόβο» (1897), «Νατσάλο» (1899) καί ἄλλων· ἔκανε κριτική στόν Μάρξ. Στήν περίοδο τῆς πρώτης ρωσικῆς ἀστικοδημοκρατικῆς ἐπανάστασης ἦταν μέλος τοῦ κόμματος τῶν καντέτων. Μετά τήν Ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση ἦταν δραστήριος παράγοντας τῆς ἀντεπανάστασης στήν Οὐκρανία, ὑπουργός τῶν οἰκονομικῶν τῆς ἀστικῆς Οὐκρανικῆς Κεντρικῆς ράντας. Τά βασικά ἔργα τοῦ Τουγκάν-Μπαρανόβσκι στά 1890–1900 εἶναι: «Οἱ βιομηχανικές κρίσεις τῆς σύγχρονης Ἀγγλίας, οἱ αἰτίες τους καί ἡ ἐπίδρασή τους στή ζωή τοῦ λαοῦ» (1894), «Ἡ ρωσική φάμπρικα στό παρελθόν καί στό παρόν», τόμ. Ι (1898) καί ἄλλα. — *30, 38, 41, 47, 213, 351, 479, 483, 491, 493, 520, 542, 566, 571, 664.*

Τριρόγκοφ, Β. Γ. — στατιστικός, ἀντιπρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ κυβερνείου Σαράτοφ, συγγραφέας τοῦ βιβλίου «Ἡ κοινότητα καί ἡ φορολογία» (1882). — *131, 153, 252.*

Τσασλάβσκι, Β. Ι. (1834–1878) — στατιστικός, συντάχτης στό τμῆμα στατιστικῆς τοῦ ὑπουργείου δημοσίων χτημάτων. Πῆρε μέρος στήν ἀποστολή τῆς Ἐλεύθερης Οἰκονομικῆς Ἑταιρίας καί τῆς Γεωγραφικῆς ἑταιρίας γιά τήν ἔρευνα τοῦ σιτεμπορίου καί τῆς σιτοπαραγωγῆς στή Ρωσία. Ἔγραψε τό ἔργο «Τά γεωργικά πλανόδια ἐπαγγέλματα σέ σχέση μέ τή μετοίκηση τῶν ἀγροτῶν», πού δημοσιεύτηκε στή «Συλλογή γνώσεων γιά τό κράτος», τόμ. ΙΙ, 1875. — *239, 240, 601.*

Τσερνένκοφ, Ν. Ν. (γεννήθηκε τό 1863) — στατιστικός, δούλευε στά ζέμστβο Ὀριόλ, Μόσχας, Σαράτοφ καί Τβέρ· συμμετεῖχε στήν ἀγροτική ἐπιτροπή τοῦ κόμματος τῶν καντέτων. Στό ἐκδοθέν τό 1905 ἔργο του «Ὁ χα-

Φ

Χ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΔΟΥΛΙΑ ΤΟΥ Β.Ι. ΛΕΝΙΝ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ «Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ»

1896

Γενάρης, 2 (14). Ὁ Λένιν γράφει στὴν Α. Κ. Τσεμποταριόβα ἀπό τίς φυλακές τῆς Πετρούπολης καί τῆς κάνει γνωστή τήν πρόθεσή του νά συγγράψει ἕνα ἔργο, ἐκθέτει τό σχέδιο τῆς μελέτης καί παρακαλεῖ νά τοῦ στείλει στή φυλακή βιβλία, μέ βάση τόν κατάλογο πού εἶχε φτιάξει.

Ἀρχές Γενάρη. Ὁ Λένιν στή φυλακή ἀρχίζει ἐντατική δουλιά γιά τή συγγραφή τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Γενάρης, 16 (28). Ὁ Λένιν γράφει στή μητέρα του Μαρία Ἀλεξάντροβνα Οὐλιάνοβα καί τήν παρακαλεῖ νά βρεῖ τίς συλλογές τῶν ζέμστβο (τοῦ Τβέρ, τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ, τοῦ Σαράτοφ) καί μαζί μέ τή «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» καί τή Συνοπτική συλλογή νά τίς φέρει στήν ἀποθήκη τῶν φυλακῶν, ἀπ' ὅπου θά μπορεῖ νά παίρνει τά βιβλία γιά τή δουλιά του.

Γενάρης 1896–Φλεβάρης 1897. Ὁ Λένιν δυό φορές τή βδομάδα, (κάθε Τετάρτη καί Σάββατο), παίρνει στή φυλακή βιβλία, ἀπαραίτητα γιά τή συγγραφή τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», πού τοῦ φέρνει ἡ ἀδελφή του Α. Ι. Οὐλιάνοβα-Ἐλιζάροβα ἀπό τίς βιβλιοθῆκες τῆς Ἐλεύθερης οἰκονομικῆς ἑταιρίας, τῆς Ἀκαδημίας ἐπιστημῶν καί ἀπό ἄλλες ἐπιστημονικές βιβλιοθῆκες τῆς Πετρούπολης.

1897

Φλεβάρης, 17–Μάης, 8 (Μάρτης, 1–Μάης, 20). Ὁ Λένιν στό δρόμο γιά τήν ἐξορία στήν Ἀνατολική Σιβηρία ἐξακολουθεῖ νά δουλεύει γιά τή συγγραφή τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Μάρτης, 9–Ἀπρίλης, 30 (Μάρτης, 21–Μάης, 12). Ὁ Λένιν τόν καιρό πού μένει στό Κρασνογιάρσκ μελετᾶ τά ζητήματα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας, χρησιμοποιώντας βιβλία τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἐμπόρου Γ. Β. Γιούντιν. Ἰδιαίτερα ὁ Λένιν μελετᾶ τά πρῶτα δυό μέρη τοῦ «Στατιστικοῦ Ἄτλαντα τῶν κυριότερων κλάδων τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας μέ ὀνομαστικό κατάλογο τῶν ἐργοστασίων», πού εἶχε φτιάσει ὁ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ.

Μάρτης, 10 (22). Ὁ Λένιν γράφει ἀπό τό Κρασνογιάρσκ στήν ἀδελφή του Μαρία Ἰλίνιτσνα στή Μόσχα καί τήν πληροφορεῖ ὅτι θά ἐπωφεληθεῖ ἀπό τήν πρότασή της σχετικά μέ τήν ἀντιγραφή ἀποσπασμάτων ἀπό διάφορα βιβλία τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ρουμιάντσεφ (τώρα Κρατική βιβλιοθήκη τῆς ΕΣΣΔ «Β. Ι. Λένιν»), πού εἶναι ἀπαραίτητα γιά τή συγγραφή τοῦ βιβλίου του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Μάρτης, 16 (28). Ὁ Λένιν γράφει στή μητέρα του Μ. Α. Οὐλιάνοβα καί τήν πληροφορεῖ ὅτι διάβασε στό δρόμο καί ἑτοιμάζεται νά στείλει πίσω ἀπό τό Κρασνογιάρσκ «τά βιβλία πού πῆρε γιά λίγον καιρό».

Μάρτης, 26 (Ἀπρίλης, 7). Ὁ Λένιν γράφει ἀπό τό Κρασνογιάρσκ στή Μ. Α. Οὐλιάνοβα στή Μόσχα καί παρακαλεῖ τήν ἀδελφή του Ἄννα Ἰλίνιτσνα νά τοῦ βρεῖ τά ἀπαραίτητα γιά τή δουλιά του βιβλία, μέ βάση τόν κατάλογο πού τῆς στέλνει.

Ἀπρίλης, 5 (17). Ὁ Λένιν γράφει στή Μ. Α. Οὐλιάνοβα καί τήν παρακαλεῖ νά ἐπισπεύσει τήν ἀποστολή τῶν βιβλίων, πού χρειάζεται γιά τή δουλιά του.

Ἀπρίλης, 17 (29). Ὁ Λένιν γράφει στήν Μ. Α. Οὐλιάνοβα καί τήν πληροφορεῖ ὅτι βρῆκε κάμποσα βιβλία στατιστικῆς γιά τή δουλιά του. Ταυτόχρονα τήν παρακαλεῖ νά τοῦ στείλει τά βιβλία στό Κρασνογιάρσκ.

Ὁ Λένιν σέ γράμμα του πρός τήν ἀδελφή του Ἄννα Ἰλίνιτσνα τήν παρακαλεῖ νά τοῦ ἀγοράσει διάφορες στατιστικές συλλογές καί ἄλλες πηγές ἀπαραίτητες γιά τή συγγραφή τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Μάης, 8 (20) – Δεκέμβρης. Στήν ἐξορία στό χωριό Σουσένσκογε τοῦ νομοῦ Μινουσίνσκ, τοῦ κυβερνείου Γιενισέι, ὁ Λένιν συνεχίζει τή δουλιά γιά τή συγγραφή τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Μάης, 18 (30). Ὁ Λένιν γράφει ἀπό τό χωριό Σουσένσκογε στήν ἀδελφή του Μαρία Ἰλίνιτσνα στή Μόσχα καί τήν πληροφορεῖ ὅτι πῆρε τά ἀποσπάσματά της ἀπό βιβλία τῆς βιβλιοθήκης Ρουμιάντσεφ πού τοῦ εἶναι ἀπαραίτητα γιά τή συγγραφή τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» καί τήν παρακαλεῖ νά τοῦ στεί-

λει καταλόγους βιβλίων, «ἰδιαίτερα τῶν παλαιοβιβλιοπωλείων καί κυρίως τῶν ξένων».

Μάης, 25 ('Ιούνης, 6). Ὁ Λένιν γράφει στήν Ἄννα Ἰλίνιτσνα καί τήν παρακαλεῖ νά τόν γράψει συνδρομητή σέ ὁρισμένα περιοδικά καί ἐφημερίδες, καί νά τοῦ στείλει ταχυδρομικά μιά σειρά βιβλία, περισσότερους καταλόγους τῶν παλαιοβιβλιοπωλείων, τῶν βιβλιοθηκῶν, τῶν βιβλιοπωλείων κτλ.

Ὁ Λένιν ρωτάει τήν Ἄννα Ἰλίνιτσνα ἄν πῆρε ἄδεια εἰσόδου σέ καμιά δημόσια βιβλιοθήκη τῆς Μόσχας (τοῦ Πανεπιστημίου εἴτε τῆς Νομικῆς ἑταιρίας τῆς Μόσχας) γιά νά μπορεῖ νά παίρνει βιβλία μέ προθεσμία δυό μηνῶν καί νά τοῦ τά στέλνει ταχυδρομικά.

Ἰούνης, 15 (27). Ὁ Λένιν γράφει στόν Μ. Τ. Ἐλιζάροφ, ὅτι δέν πῆρε τό κιβώτιο μέ τά βιβλία πού τοῦ ἔστειλε· τόν ρωτάει τί νέα βιβλία ἀγόρασαν γι' αὐτόν.

Ἰούλης, 1 (13). Ὁ Λένιν στέλνει δυό γράμματα σχετικά μέ τά βιβλία του στό Κρασνογιάρσκ· τό ἕνα ἀπό αὐτά ἦταν χρηματική ἐπιταγή γιά τήν ἐξόφληση τῶν τελῶν ἀποστολῆς τῶν βιβλίων.

Αὔγουστος, 16 (28). Ὁ Λένιν γράφει στόν Π. Μπ. Ἀξελρόντ, ὅτι «ὅλο καί ἀπασχολεῖται λίγο μέ τή μεγάλη του ἐργασία», δηλ. μέ τό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Δεκέμβρης, 10 (22). Ὁ Λένιν γράφει στή Μαρία Ἰλίνιτσνα καί τήν πληροφορεῖ ὅτι πῆρε τό δεύτερο μέρος τῶν «ὑλικῶν» τοῦ κυβερνείου Βιάτκας πού τοῦ ἔστειλε.

Δεκέμβρης, 21 (2 τοῦ Γενάρη 1898). Ὁ Λένιν γράφει στήν Ἄννα Ἰλίνιτσνα καί τήν παρακαλεῖ νά τοῦ στείλει τά παρακάτω βιβλία στά γαλλικά: Κ. Μάρξ. Misère de la philosophie. 1896. Paris. Fr. Engels. La force et l'économie dans le développement social. K. Marx. Critique de la philosophie du droit de Hegel. 1895.

1898

Γενάρης, 4 (16). Ὁ Λένιν γράφει στόν Μ. Τ. Ἐλιζάροφ καί τόν παρακαλεῖ νά τοῦ στείλει στό χωριό Σουσένσκογε τό τεῦχος τῶν «Ἐργασιῶν τῆς Ἐλεύθερης οἰκονομικῆς ἑταιρίας» μέ τήν εἰσήγηση τοῦ Μ. Α. Λοζίνσκι «Ἡ γαιοχτησία τῶν ἀγροτῶν καί τά μέτρα γιά τήν ἀποτροπή τῆς στέρησης τῶν ἀγροτῶν ἀπό τή γῆ τους», πού ἔγινε στίς 13 τοῦ Δεκέμβρη 1897.

Γενάρης, 24 (Φλεβάρης, 5). Ὁ Λένιν γράφει ἀπό τό χωριό Σουσένσκογε στήν Ἄννα Ἰλίνιτσνα καί τήν παρακαλεῖ νά τοῦ ἀγοράσει ἀπό τή Μόσχα τά βιβλία: «Διαλέξεις γιά τήν οἰκονομία τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς» τοῦ Καμπλουκόφ, καί «Δοκίμια γιά τή βιοτεχνική παραγωγή» τοῦ Β. Β.

Φλεβάρης, 7 (19). Ὁ Λένιν γράφει στή μητέρα του Μ. Α. Οὐλιάνοβα καί τήν παρακαλεῖ νά μεταβιβάσει τόν κατάλογο βιβλίων πού ἔφτιασε ὁ ἴδιος στή Ν. Κ. Κρούπσκαγια, γιά νά ψάξει νά τά βρεῖ στήν Πετρούπολη. Στόν κατάλογο ἀναφέρονται στατιστικές συλλογές καί ἄλλα βιβλία.

Φλεβάρης, 14 (26). Ὁ Λένιν στέλνει ἀπό τό Σουσένσκογε μέ συστημένο ταχυδρομικό δέμα στήν Ἄννα Ἰλίνιτσνα στή Μόσχα τά βιβλία πού εἶχε πάρει ἀπό βιβλιοθῆκες.

Ἰούνης, 7 (19). Ὁ Λένιν γράφει στή Μ. Α. Οὐλιάνοβα καί τήν πληροφορεῖ ὅτι πῆρε ἐπιτέλους τό κιβώτιο μέ τά βιβλία, πού βρισκόταν στό δρόμο πάνω ἀπό ἕνα χρόνο.

Ἰούνης, 15 (27). Ὁ Λένιν γράφει στήν Ἄννα Ἰλίνιτσνα καί τήν παρακαλεῖ νά συνεννοηθεῖ ἡ ἴδια μέ τίς βιβλιοθῆκες «γιά νά καθοριστοῦν ἀκριβεῖς ὅροι σχετικά μέ τήν ἀποστολή καί ἐπιστροφή τῶν βιβλίων, μέ τήν ἐξασφάλιση τακτικῶν ἐπαφῶν μαζί τους κτλ.».

Μεταξύ 11 καί 25 τοῦ Σεπτέμβρη (23 τοῦ Σεπτέμβρη καί 7 τοῦ Ὀχτώβρη). Κατά τή σύντομη παραμονή του στό Κρασνογιάρσκ ὁ Λένιν ἐξακολουθεῖ νά δουλεύει στήν ἐκεῖ δημοτική βιβλιοθήκη καί στή βιβλιοθήκη τοῦ ἐμπόρου Γιούντιν πάνω στά ὑλικά γιά τό βιβλίο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Ὀχτώβρης, 11 (23). Ὁ Λένιν γράφει στή Μ. Α. Οὐλιάνοβα, ὅτι τέλειωσε τό πρῶτο γράψιμο τοῦ βιβλίου του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» καί ἄρχισε τήν τελική του ἐπεξεργασία.

Νοέμβρης, 1 (13). Ὁ Λένιν σέ γράμμα του στή Μ. Α. Οὐλιάνοβα παρακαλεῖ τήν Ἄννα Ἰλίνιτσνα κατά τήν ἐπίσκεψή της στήν Πετρούπολη νά συνεννοηθεῖ γιά τήν ἔκδοση τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», πού τά δυό πρῶτα κεφάλαιά του ἑτοιμάζεται νά τῆς τά στείλει σέ μιά μέ μιάμιση βδομάδα.

Μεταξύ 7 καί 11 (19 καί 23) τοῦ Νοέμβρη. Ὁ Λένιν στέλνει ἀπό τό χωριό Σουσένσκογε στό Ποντόλσκ στή μητέρα του τά δυό πρῶτα κεφάλαια τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» καί τόν πρόλογο.

Τήν ἴδια μέρα ὁ Λένιν γράφει στήν Ἄννα Ἰλίνιτσνα καί τήν παρακαλεῖ νά μάθει ἄν θά ἀναλάβαινε νά ἐκ-

δόσει τό βιβλίο ἡ Μ. Ι. Βοντοβόζοβα· τῆς γνωρίζει τούς ὅρους πού ἐπιθυμεῖ νά καθοριστοῦν γιά τήν ἔκδοση καί τό σχῆμα τοῦ βιβλίου πού προτείνει.

Ὁ Λένιν τελειώνει τήν προετοιμασία γιά τύπωμα τοῦ 3ου κεφαλαίου τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Νοέμβρης, 22 (Δεκέμβρης, 4). Ὁ Λένιν γράφει στήν Ἄννα Ἰλίνιτσνα, ὅτι εἶναι σύμφωνος μέ τήν πρόταση τῆς Μ. Ι. Βοντοβόζοβα γιά τήν ἔκδοση τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» καί παρακαλεῖ τήν ἀδελφή του νά συνεννοηθεῖ μέ τήν ἐκδότρια γιά τήν τεχνική πλευρά τοῦ ζητήματος καί τή δουλιά τῆς διόρθωσης· τήν πληροφορεῖ ὅτι τό 3ο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου καθαρογράφτηκε καί ὅτι σέ λίγες μέρες τελειώνει τό 4ο κεφάλαιο, δηλ. τό μισό ἔργο του· ἐλπίζει νά τῆς στείλει σέ δυό βδομάδες καί τά δυό κεφάλαια.

Νοεμέβρης, 28 (Δεκέμβρης, 10). Ὁ Λένιν γράφει στή μητέρα του Μ. Α. Οὐλιάνοβα καί στόν ἀδελφό του Ντμίτρι Ἰλίτς, καί τούς πληροφορεῖ ὅτι τέλειωσε τή δουλιά τοῦ μισοῦ βιβλίου του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Δεκέμβρης, 6 (18). Ὁ Λένιν γράφει στήν Ἄννα Ἰλίνιτσνα καί στόν Μάρκ Τιμοφέγεβιτς Ἐλιζάροφ καί τούς παρακαλεῖ νά ρωτήσουν τή Μ. Ι. Βοντοβόζοβα καί νά μάθουν πότε θά βγεῖ τό βιβλίο· συνιστᾶ νά χρησιμοποιηθοῦν στήν ἔκδοση τοῦ βιβλίου πιό στενά στοιχεῖα καί οἱ πίνακες νά τυπωθοῦν μέ μικρά στοιχεῖα.

Δεκέμβρης, πρίν ἀπό τίς 12 (24). Ὁ Λένιν γράφει γράμμα στό στατιστικό τμῆμα τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Τβέρ καί παρακαλεῖ νά τοῦ στείλουν τή Συνοπτική συλλογή (τόμ. XIII, τεῦχος I, 1897).

Δεκέμβρης, 12 (24). Ὁ Λένιν ἀπό τό χωριό Σουσένσκογε στέλνει στό Ποντόλσκ, στή μητέρα του, μέ συστημένο ταχυδρομικό δέμα τό 3ο καί 4ο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Τήν ἴδια μέρα ὁ Λένιν γράφει γράμμα στήν Ἄννα Ἰλίνιτσνα καί τήν παρακαλεῖ νά κάνει δυό διορθώσεις στό χειρόγραφο τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Δεκέμβρης, 20 (1 τοῦ Γενάρη 1899). Ὁ Λένιν γράφει στή Μ. Α. Οὐλιάνοβα καί τήν παρακαλεῖ νά βρεῖ νά τοῦ στείλει ἀνάτυπο τοῦ ἄρθρου τοῦ Ν. Κ. Κάρισεφ «Ὑλικά γιά τή ρωσική ἐθνική οἰκονομία», τεῦχος 2, ἀπό τό 2ο βιβλίο «Δελτίο τοῦ Ἰνστιτούτου ἀγροτικῆς οἰκονομίας τῆς Μόσχας» τοῦ 1898.

Δεκέμβρης, 28 (9 τοῦ Γενάρη 1899). Ὁ Λένιν γράφει στήν Ἄννα Ἰλίνιτσνα καί τήν πληροφορεῖ ὅτι τέλειωσε τήν ἐπεξεργασία τοῦ 5ου καί 6ου κεφαλαίου τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» καί κάνει ὑποδείξεις γιά τή σειρά τῆς ἔκδοσης καί τή δουλιά τῆς διόρθωσης τοῦ βιβλίου.

1899

Γενάρης, 10 (22). Ὁ Λένιν γράφει στή Μ. Α. Οὐλιάνοβα γιά τήν ἔκδοση τοῦ βιβλίου, τήν πληροφορεῖ ὅτι σκοπεύει νά στείλει γρήγορα τό 5ο καί τό 6ο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου καί τῆς στέλνει μιά προσθήκη στό 2ο κεφάλαιο.

Ὁ Λένιν ἐπιμένει νά γίνουν τρεῖς διορθώσεις καί ὄχι δυό (ἡ τελευταία στή Μόσχα) καί παρακαλεῖ νά ἀπευθύνεται ἡ Ἄννα Ἰλίνιτσνα γι' αὐτά τά ζητήματα ἄμεσα στό διορθωτή.

Γενάρης, 17 (29). Ὁ Λένιν στέλνει ἀπό τό χωριό Σουσένσκογε στήν πόλη Ποντόλσκ στό ὄνομα τῆς μητέρας του Μ. Α. Οὐλιάνοβα, μέ συστημένο ταχυδρομικό δέμα, τό 5ο καί τό 6ο κεφάλαιο καί τά περιεχόμενα τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Ὁ Λένιν γράφει στή Μ. Α. Οὐλιάνοβα καί ρωτάει ἄν ἄρχισε τό τύπωμα τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», πόσος καιρός πάει γιά ἕνα τυπογραφικό φύλλο καί ἄν κρατάει ἡ Ἄννα Ἰλίνιτσνα τίς τελευταῖες διορθώσεις. Ταυτόχρονα ὁ Λένιν παρακαλεῖ νά τοῦ στείλουν μερικά ἀντίτυπα ἀπό τά πρῶτα δοκίμια.

Γενάρης, 24 (Φλεβάρης, 5). Ὁ Λένιν γράφει στή Μαρία Ἰλίνιτσνα στίς Βρυξέλες καί τήν πληροφορεῖ ὅτι εἶναι πολύ ἀπασχολημένος γιατί ἐπείγεται νά τελειώσει τό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Γενάρης, 26 (Φλεβάρης, 7). Ὁ Λένιν γράφει στόν ἀδελφό του Ντμίτρι Ἰλίτς καί τόν παρακαλεῖ νά πληροφορήσει τόν ἐκδοτικό οἶκο γιά τό λάθος πού βρῆκε ὁ ἴδιος στήν ἀρχή τοῦ δεύτερου ὑποκεφαλαίου τοῦ IV κεφαλαίου τοῦ βιβλίου.

Γενάρης, 30 (Φλεβάρης, 11). Ὁ Λένιν τέλειωσε τήν προετοιμασία γιά τύπωμα τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Φλεβάρης, 3 (15). Ὁ Λένιν στέλνει ἀπό τό χωριό Σουσένσκογε στήν πόλη Ποντόλσκ, στή μητέρα του Μ. Α. Οὐλιάνοβα, τό 7ο καί τό 8ο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου, τόν πίνακα περιεχομένων τους καί δυό παραρτήματα στό 7ο κεφάλαιο (II καί III).

Φλεβάρης, 7 (19). Ὁ Λένιν γράφει στή Μ. Α. Οὐλιάνοβα καί τήν ειδο-

ποιεῖ ὅτι μέ τό ἑπόμενο ταχυδρομεῖο θά τῆς στείλει ἀκόμα μιά μικρή προσθήκη στό 7ο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου.

Φλεβάρης, 13 (25). Ὁ Λένιν στέλνει ἀπό τό χωριό Σουσένσκογε στήν πόλη Ποντόλσκ, στή μητέρα του, τήν προσθήκη στό 7ο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Ὁ Λένιν γράφει στήν Ἄννα Ἰλίνιτσνα καί εὐχαριστεῖ αὐτήν καί τόν ἀδελφό του γιά τίς φροντίδες πού κατέβαλαν γιά τήν ἔκδοση τοῦ βιβλίου· εὐχαριστεῖ ἐπίσης τόν στατιστικό Β. Α. Ἰόνοφ γιά τή διόρθωση τῶν στατιστικῶν πινάκων.

Φλεβάρης, 28 (Μάρτης, 12). Ὁ Λένιν γράφει στήν Ἄννα Ἰλίνιτσνα καί τήν πληροφορεῖ ὅτι πῆρε τά πρῶτα καθαρά τυπογραφικά φύλλα τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» καί ἐσωκλείει πίνακα τῶν τυπογραφικῶν λαθῶν πού ὑπάρχουν σ' αὐτά.

Ὁ Λένιν γράφει γράμμα στόν Μ. Τ. Ἐλιζάροφ καί λέει τή γνώμη του γιά τίς παρατηρήσεις τοῦ Ἐλιζάροφ σχετικά μέ τό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Μάρτης, 17 (29). Ὁ Λένιν γράφει στήν Ἄννα Ἰλίνιτσνα καί τήν πληροφορεῖ ὅτι πῆρε τά καθαρά τυπογραφικά φύλλα τοῦ 2ου καί τοῦ 3ου κεφαλαίου τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» καί ἀπαριθμεῖ τά τυπογραφικά λάθη πού ὑπάρχουν σ' αὐτά. Ταυτόχρονα ὁ Λένιν στέλνει τό Postscriptum στόν πρόλογο καί κατάλογο τῶν γνωστῶν, στούς ὁποίους παρακαλεῖ νά σταλεῖ τό βιβλίο ὅταν κυκλοφορήσει.

Μάρτης, 24–31 (Ἀπρίλης, 5–12). Κυκλοφορεῖ ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Β. Ι. Λένιν «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία. Τό προτσές διαμόρφωσης τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τή μεγάλη βιομηχανία» μέ ὑπογραφή *Βλαντίμιρ Ἰλίν*.

Μάρτης. Στό τεῦχος 3 τοῦ περιοδικοῦ «Νατσάλο» δημοσιεύονται τά πρῶτα ἕξι ὑποκεφάλαια τοῦ 3ου κεφαλαίου τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» μέ τίτλο «Ὁ ἐκτοπισμός τῆς οἰκονομίας πού στηρίζεται στήν ἀγγαρεία ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική οἰκονομία στή σύγχρονη γεωργία τῆς Ρωσίας».

Ἀπρίλης, 1 (13). Ὁ Λένιν παίρνει ἀπό τήν Ἄννα Ἰλίνιτσνα τά τυπογραφικά φύλλα 11–16 τοῦ βιβλίου.

Ἀπρίλης, 4 (16). Ὁ Λένιν στέλνει στήν Ἄννα Ἰλίνιτσνα πίνακα τῶν τυπογραφικῶν λαθῶν στά τυπογραφικά φύλλα 11–16 τοῦ βιβλίου του.

Ἀπρίλης, 27 (Μάης, 9). Ὁ Λένιν γράφει στόν Α. Ν. Πότρεσοφ, ὅτι κυκλοφόρησε τό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» καί ὅτι τό Postscriptum στόν πρόλογο ἄργησε, πέρασε ἀπό προληπτική λογοκρισία καί «ἐδεινοπάθησε».

Ἀπρίλης, 28 (Μάης, 10). Στήν ἐφημερίδα «Ρούσκιγε Βέντομοστι» δημοσιεύεται ἀγγελία ὅτι κυκλοφόρησε τό βιβλίο «*Βλαντίμιρ Ἰλίν*. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία. Τό προτσές διαμόρφωσης τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τή μεγάλη βιομηχανία. Τιμή 2 ρούβλια 50 καπίκια, σελ. 480».

Ὀχτώβρης. Στό περιοδικό «Ὀμπραζοβάνιγε» τεῦχος 10 δημοσιεύτηκε βιβλιοκρισία τοῦ Μπ. Β. Ἀβίλοφ γιά τό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

1 9 0 0

Γενάρης, 19 (Φλεβάρης, 1). Ὁ Λένιν ἀρχίζει νά δουλεύει τό ἄρθρο «Ἄκριτη κριτική», πού ἦταν ἀπάντηση στήν ἐχθρική βιβλιοκρισία τοῦ Π. Ν. Σκβορτσόφ γιά τό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Ἀπρίλης, πρίν ἀπό τίς 30 (12 τοῦ Μάη). Ὁ Λένιν παίρνει γράμμα ἀπό τόν διευθυντή τοῦ περιοδικοῦ «Ναούτσνογε Ὀμποζρένιγε» Μ. Μ. Φιλίπποφ, πού τοῦ ἀναγγέλλει ὅτι ὁ λογοκριτής ἀπαγόρεψε τή δημοσίευση τοῦ ἑνός τρίτου σχεδόν τοῦ ἄρθρου «Ἄκριτη κριτική».

Μάης–Ἰούνης. Τό ἄρθρο τοῦ Λένιν «Ἄκριτη κριτική (Ἀπ' ἀφορμή τό ἄρθρο τοῦ κ. Π. Σκβορτσόφ «Ὁ φετιχισμός τοῦ ἐμπορεύματος» στό 12ο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ «Ναούτσνογε Ὀμποζρένιγε» τοῦ 1899)» δημοσιεύεται στά τεύχη 5–6 τοῦ περιοδικοῦ «Ναούτσνογε Ὀμποζρένιγε» τό 1900.

1 9 0 2

Ἀπρίλης, 2 (15). Ὁ Λένιν γράφει ἀπό τό Μόναχο στή μητέρα του Μ. Α. Οὐλιάνοβα, στή Σαμάρα καί τήν παρακαλεῖ νά τοῦ στείλει ὅσα μπορεῖ ἀπό τά βιβλία του στή ρωσική γλώσσα καί «ἐπίσης καί *ὅλα* τά στατιστικά ὑλικά», πού πολύ τά νοστάλγησε καί σκοπεύει «*ὅλα* νά τά ξαναδουλέψει».

1 9 0 5 – 1 9 0 7

Ὁ Λένιν ἑτοιμάζει τή δεύτερη ἔκδοση τοῦ βιβλίου του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» καί κάνει οὐσιαστικές συμπληρώσεις σέ μιά σειρά κεφάλαια.

1907

Ἰούλης. Ὁ Λένιν, πού βρίσκεται στή Φιλλανδία, γράφει τόν πρόλογο γιά τή δεύτερη, ἔκδοση τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

1908

Μάρτης. Στό «Κνίζναγια Λέτοπις» τεῦχος 10 δημοσιεύεται ἀνακοίνωση ὅτι κυκλοφόρησε ἡ δεύτερη, συμπληρωμένη ἔκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Λένιν «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ

Τυπώθηκε τόν Σεπτέμβρη τοῦ 1988
σέ 2000 ἀντίτυπα
Τυπογραφικά φύλλα $52^{1}/_{2}$

Σόλωνος 130, 106 81 Αθήνα
Τηλ. 3620 835 - 3623 649